

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ԳՐԵԱՑ

ՄԻՆԱՍՏ. ՆԱԻՐԻԹԱՆ

Ի ՄԻՒԹ. ՈՒԹՏԷՆ

ՄԱՍՆԲ.

1848 - 1867

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1896

1971 34

ᐱᐱ. ᑭᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱ

ᐱᐱ. ᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱᐱ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

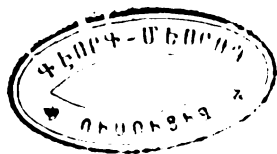
ԳՐԵԱՑ

Հ. ՄԻՆԱՍՊ. ՆՈՒՐԻԲԱՆ

Ի ՄԻՒԹ. ՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՍՆ Բ.

1848 – 1867

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

1896

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ Պատմութեանս Ա Հատորը կը հրատարակուէր յամին 1881: Երբ Բ Հատորը ևս պատրաստ էր մտնելու ընդ մամլով, միաբանական կենաց հպատակութեամբ, հարկ եղաւ մեկնիլ յԱրեւելս և մանաւանդ 'ի Փոքրն Ասիա և զբաղիլ անդ երեքտասան ամս զաստիարակութեան և քահանայական պաշտամամբք:

Թէ որքան կարելի էր այդ օրինակ կենաց և շրջանակաց մէջ յառաջ վարել այսօրինակ ուսումնասիրութիւն մը, և հսկողութիւն և խորհրդակցութիւնք իսկ հրատարակութեան ժամանակ, գիտեն որոնք փորձեր են այդ կեանքը. որով առ ժամս հարկ եղաւ կասիլ Բ Հատորոյն տպագրութենէն: Զանացինք միայն 'ի սպառ զուրկ և անտեղեակ չգտնուելու բազմաթիւ նոր յիշատակարաններու և մատեաններու, որոնք 13 տարուան ընթացքին մէջ 'ի լոյս գալով, ժամանակակից Պատմութեան բազում նոր երևոյթներ տուին. և չէ անկարելի որ օրէ օր երևնան ուրիշ լուսաբանութիւնք, որոնք թէ ոչ ի սպառ փոխեն պատմութիւնը, սակայն կարող են ինչ ինչ պարագայք այլակերպել:

Որչափ որ ալ ազգերնուս մէջ կարօտութիւն կայ ընդհանուր Պատմութեան ալ՝ Հին, Միջին դարու, և Նոր,

սակայն ցանկալի եղաւ ինձ ժամանակակից Պատմութենէ սկսիլ, որ բոլորովին նոր է ազգերնու համար, և բնաւ չկան մատեանք այս մասին վերաբերեալ. թերեւ քաղաքական պարագայք չդիւրեւով այսօրինակ հրատարակութիւնքը: Եւ մինչ եզիպական, յունական, հռովմէական պատմութեանց ընդարձակ ժամանակ կը նուիրենք վարժարանաց մէջ, աւաղելի է որ փոքր ժամանակ չենք պահեր ժամանակակից Պատմութեան, որ միայն կարող է ուղիղ առաջնորդութեամբ մը, հասուն, խորհող և արդարադատ միտքեր պատրաստելու:

Երկար կ'ըլլար թէ յիշէինք հոս այն բազմաթիւ պատմական հրատարակութիւնք և աղբիւրք՝ առ որս պէտք էինք դիմել, իւրաքանչիւր ազգին համար, ըստ կարելոյն, փնտռելով իւր մէջէն պատմական տեղեկութիւնք և յիշատակարանք, յիրս յիրս դիմելով նաև անտիպ նամակագրութեանց կամ պրակաց մէջ յանկարծ հրատարակուած լուսաբանութիւններու, հազիւ երբէք օգտուելով լրագիրներէ. որով կը մնան շատ առաւել թուովք, զորս զանց ըրինք, գրութեան ոճոյն չափէ դուրս ընդարձակութիւն չտալու համար: Բայց 'ի մասնաւորի պէտք է յիշեմ որ՝ կնճռոտ և տարաձայն կարծիքներու մէջ, ուր կրնայի, նախադաս ընտրել եմ գերմանացւոյն Վէպերի կարծիքը, զոր միշտ համարած եմ նոր թուկիդիտէս մը կամ Տակիտոս. և թէ իւր կրօնական և իմաստասիրական ուղղութիւնք չեն յամենայնի ընկալեալք, սակայն չէ կարելի կասկածիլ պատմական անաչառ խուզարկութեանց վրայ: Նոյն անկողմնակալ ճշմարտութիւնը փնտռեցի Արևելեան խնդրոց մէջ առանց համակրանաց և հակակրութեանց, որոնք պատմագրի մը մեծագոյն բաղխման ժայռերն են. յամենայնի Զանալով չմղուիլ ի կանխակալ

կարծեաց և խորշելով հաճելի ըլլալու կողմնակալ կտր-
ծիքներու, այլ խորհրդածելով պարզապէս պատմութիւ-
նը ըստ համոզմանս: Յորս թէ վրիպեցայ, կը խնդրեմ
համարիլ աննպատակ և փափագող միշտ լուսաւորուե-
լու:

Յայտնի է թէ քան զամենայն մատեան, պատմականն
մեծ դժուարութիւնք ունի անսւանց յեղափոխման մէջ:
Նախ անհնարին էր ինձ գիտակ ըլլալ ամեն ազգաց
հնչմանց. և որչափ որ ալ ջանացի քննութեամբք և
հարցմամբք զբազումս ստուգել, սակայն անհնար է որ
սպրդած չըլլան վրիպակք ինչ. և ո՛ր էր թէ յայսմ ըն-
դունէի բարեսէր զիտողութիւններ ապագային զգուշու-
թեան համար:

Երկրորդ կը մնար այդ հնչումները նոյն իսկ հայ տա-
ւերով հնչել տալ, և յայդմ իսկ էր գործոյն դժուարու-
թիւնը: Արդարեւ զիւրագոյն էր օտար անուանքը դար-
ձնել ի մերս տառադիպութեամբ, զնելով ի դիմաց Բ,
Ըի դիմաց Գ, Ժի դիմաց Դ ևն, օգտուելով միանգամայն
այն գրերէն որոնք մեր այբբենարանին հարստութիւնք
կը կազմեն. սակայն կը մնար տառից արտասանութեան
խնդիրը, նոյն գրերը այլազգ հնչուելով Յայսկոյս և Յայն-
կոյս Վոսփորի: Պատմութեանս առաջին թերթը նոյն
իսկ սկսաւ Յայսկոյս վոսփորեան հնչմամբ (որ վրիպա-
կաւ սահմանուած է « Հնչումն Ռուսահայոց », զի նոյն
հնչումն էր 30 տարի առաջ և ցարդ իսկ է 'ի բովանդակ
Փոքրն Ասիա) և յոր հակեալ եմ և համոզեալ, և որ
բազում զիւրութիւնք կ'ընձեռէր, սակայն այլ և այլ
զիտողութեամբք, չվճռեալ խնդիր մը թողլու որ սահ-
մանուի հասարակաց պայքարով և մանաւանդ համա-
կերպելու Ա Հատորոյն, յանձն առի չմխելու այդ ե-

աւանդուէն մրցարանին մէջ, զոհելով առ ժամա անձնական կարծիք, մինչև որ առ սակաւ սակաւ ուսումնական պայքար մը լուսաւորէ հետեւելի շաւիղը և կամ մտցնէ հնչմանց յեղափոխութիւն մը Յայնկոյս Վոսփորի՝ այն է յԱրեմուտոս. զոր և ոչ եմ կարող վրիպական դատակնքել, այլ գաւառական և նահանգական սովորոյթ մը զոր կարող է պահել իւրաքանչիւր ոք, միայն գիտելով ստոյգը և ըստ այնմ վարելով 'ի գրութիւնս: Եւ որովհետև ներկայիս յիտալիա կը գտնուիմ, կը լսեմ որ Ե, Չ, Ժ, Է, և այլ տառք, բազմազգի կը հնչուին ըստ գաւառաց. ամեն գաւառ վրէժխնդիր է պահել իւր հընչումը, սակայն առանց ժխտելու այն կանոնը որ տառակարգաւ գրելու հարկ է օտար անուանքը և ոչ ըստ իւրեանց հնչման. որով մեզ համար եռ ուղիղն էր գրել Նապոլէոն, Պարիս, Վիգտորիա, Լոնդոն, Տիէր, Կալուր, Լէոպոլտ, Պասքելէ, առանց սակայն դատապարտելու այն տառերը, որ հայկական լեզուին ճոխութիւնքն են, որով Քուճճիա և ոչ Քուկկիա, Ֆիլիպ և ոչ Փիլիպ, Տիվոնչայր և ոչ Տիվոնսհայր, Ֆրանչիսգոս և ոչ Փրանկիսկոս, Տիցիանո և ոչ Տիտիանո, Շիլլէր և ոչ Սգհիլլէր, Զէքք և ոչ Տգհէքք, Մոն Սընի և ոչ Լեառն Գենիս Իսկ թէ համարուի թէ յայսմ եռ ընդարձակ հատուկիւն կարեւոր էր ըստ ազգաց հնչմանց. ի՞նչ կ'ընեն Եւրոպացիք:

Եւ սակայն թէ միաբանական պատշաճողութեամբք այս հատորիս մէջ ևս չկրցայ գործածել կարծիքս, կը յուսամ որ բաղդաւորագոյն գտնուին այլք յապագային, որով և չունենան այն դժուարութիւնք որոց հս պատահեցայ անուանց մասին. և կը յուսամ հանդիպիլ ներողութեան, թէ յանկարծ զիտողք գտնեն մի և նոյն անուանց վրայ ոչ համաձայնութիւնք տառից երբեմն սպրդեալք յաչաց:

Ա Հատորոյն մէջ ըսած էի որ Բ Հատորն պիտի կազմէր Գաղղիական ազդեցութենէն մինչև Բրուսիական ազդեցութիւնը յայսմ Գարու. այն է 1848էն 1870 կամ 1867 յետ Սատովայի պատերազմին, յորում հեռատես աչք մը կարող էր տեսնել 1870ի դիպաց սկզբնաւորութիւնը: Եթէ Տէր Սեդի կեանք տայ և պարագայք ներեն, չի յամեր Գ Հատորը՝ Բրուսիական ազդեցութենէն մինչև Ռուսական ազդեցութիւնը, քաղաքագիտական բարձր ուղղութեան մէջ: Յայտ է թէ որքան մերձեանք ներկայ ժամանակաց, կը բազմանան դժուարութիւնք և մըթութիւնք, յիշատակարանաց նուազութիւնք, լրագրոց և հարեանցի պատմողաց առատութիւնք, այլ և այլ կուսակցական ոգիներու մրցմունք քաղաքական և ընկերական ասպարիզին մէջ, որոնք աւելի ևս կը շփոթեն մտքերը և խոչընդոտն կ'ըլլան թափանցելու 'ի ճշմարտութիւն, նա՛ զի մերձաւոր ժամանակաց զիպուածոց մէջ զրեաթէ անհնարին է չունենալ անձնական համակրութիւնք և հակակրութիւնք:

Եւ որովհետև Պատմութեանս Ա Հատորը հրատարակած ժամանակ, ուսուցիչ էի ժամանակակից և Խօսարանական Պատմութեան Մուրատ-Ռափայէլ Լիկէնի մէջ, դասախօսութիւնք՝ մասամբ իւրիք պատմական գրքի մը կը ձուլուէին: Բ Հատորը փափագելի երեցաւ ինձ աւելի ևս դիւրընթեռնի ընել մեր ժողովրդեան, պահելով միանգամայն այն ամեն տարերքն և մասունք, որոնք կարեւոր դատուին ժամանակակից Պատմութիւնը ուսուսմասիրողի մը. և այսպէս ընել մատեան մը ուսուսմասիրաց և գիրք մը ընթերցասիրաց. և եթէ « Պատմութիւնն է կրթող զժողովուրդս » ըստ իմաստուն ասացուածին, այսպէս միանգամայն կրթութեան գիրք մը ընել

զայն. որով, եթէ կարելի է, մեր ժողովուրդը փոխանակ
յաւնայն վիպասանութիւնս, ստոյգ պատմութեան մէջ
փնտռէ իւր մտաց յագուրդը և քաղաքական կրթութիւ-
նը: Շատ քան ուսուցանող է ներկայ պատմութիւնը,
և այդ ուսման անհագութեամբ, սրբան աղետալի վրի-
պակք կ'ըլլան մարդկային, ընկերական և ազգային կե-
նաց մէջ:

Եթէ այս տեսակէտով ևս փոքր օգուտ մը ունենայ
ներկայ հրատարակութիւնս իւր ամէն թերութեամբքն
հանդերձ, ահաւասիկ արդէն իւր նպատակին հասած
կը համարի:

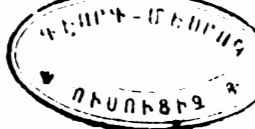
14 Յուլիս 1896 Վենետիկ

Հ. ՄԻՆԱՍ Վ. ՆՈՒՐԻՅԱՆ

ՏԵՍՈՒԶ

Մոռատ-Ռափայիլ Վարժարանի:

Գ Ա Ղ Ղ Ի Ա

ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻԱՆԵ ԼՈՒԻ ՖԻԼԻՓԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

1. 1848. Բարեկարգութեանց փափաք. — 2. Հացկերպք. —
Ընդդիմակացք՝ի խօսարանի. — 3. 1848ի խօսարանի բացումը. —
4. Յեղափոխութիւն փետրուար 24ի — 5. Օտիւն Պարօ և
Թիէր Պաշտօնարան. — 6. Անկումն Լուի Ֆիլիպի Թագաւորու-
թեան. — 7. Վարչակալութիւն. — 8. Առժամանակեայ վար-
չութիւն :

1. Բարեկարգութեանց փափաք. — Թէպէտ 1848ի
սկիզբը բոլոր Եւրոպայ յուզեալ էր և արդէն կը տեսնու-
էր ընդհանուր միառում մը ազատական գաղափարաց
և ընդարձակագոյն սահմանադրութեանց, բայց դժուար
չէր ըլլար Պետութեանց զանոնք ճնշելը, եթէ Քաղղիա
նոր յեղափոխութեամբ մը աւելի արծարծած չըլլար
զայնս, ինքնին նախ տապալելով այն վարչութիւնը՝ զոր
18 տարի առաջ ազատական յեղափոխութեամբ մը
դարձեալ ինքը իւր վրայ դրեր էր :

Արդէն տեսանք անցելոյն մէջ Կիզոյի դէմ ձևացած
ընդդիմութիւնը ի խօսարանի¹. վարչութիւնը իրեն հա-
կառակ ունէր թէ զառակոպետականս թէ զհասարակա-
պետականս և թէ զօրինաւորականս, որոնք երբեք չէին
մոռցած Լուի Ֆիլիպի Ֆառնս-Բիւնը ընդդէմ Կարոլոս
Ժի : Ընդհանուր կարծիք էր ամենուն որ ընտրութեանց
նշանակի բարեկարգութիւն մը, շատ մը գանգատներ

բու առջև կրնայ առնուլ: Տիւվէրժիէ տը Հորան և տը Ռէմիւզա գայն առաջարկեցին Խօսարանի մէջ: Առջինը կ'առաջարկէր որ ընտրողաց թիւը բազմապատկելու համար, տուրքով իրաւունք ստանալու գումարը 200 ֆրանքէն 100ի վերածուի. իսկ երկրորդը կ'առաջարկէր որ Խօսարանէն զրկուին պաշտօն ունեցող երեսփոխանք: Ընդհանուր գանգատ էր՝ որ Խօսարանը զվարչութիւնը կը ներկայաց նէր քան թէ զՎաղդիւս. և այս պատճառաւ իսկ առաջարկութիւնքը ընդունելի չեն ըլլար: Ոչ թէ Կիզօ հակառակ էր այսօրինակ բարեկարգութեանց, ինչպէս թերեւ իւր ընկերներէն ոմանք, այլ զի չէր ուզեր այսպէս տեղիք տալ պահանջմանց և իբր գլուխ պաշտօնարանի, իւր ընկերաց մեծամասնութեան կողմը կը պաշտպանէր:

2. Հացկերոյթք. — Ընդդիմակացք՝ Խօսարանին միջոցովը չկրնալով փափաքածնին ձեռք ձգել, սահմանեցին ժողովրդական միջոցներու դիմել և հացկերոյթներ պիտի տրուէին յընտրաժողովոց առ իրենց երեսփոխանս, որուն օրինակը չէր ինչ նոր: Հոն պիտի գտնուէին ուրիշ համամիտ երեսփոխանք և հրաւիրեալք, և հոն ճառախօսութիւնք պիտի ըլլային իրենց սկզբանց վրայ: Փութով գրի առնուեցան պահանջները և որուն հաւանութիւն տուին ամեն ընդդիմակաց երեսփոխանք, ինչպէս նաև ռամկապետականներէն մաս մը: ()րինաւորականք չէին ուզեր որ և իցէ բարեկարգութիւն մը որ կարող ըլլար Յուլիսի վարչութիւնը ամրապնդել: Առաջին հացկերոյթը 'ի Բարիդ' կատարուեցաւ Յուլիս 9ին ի Մոնմարգրը՝ Շաղօ տ' Ուի պարտիդին մէջ, ուր գտնուեցան 86 երեսփոխանք և 1300 հրաւիրեալք. Լասդըրի, Ռըփիւր, ()տիւն Պարօ, Տիւվէրժիէ տը Հորան, Սէնար, Մարի, Կիւստավ տը Պոմոն և ուրիշ անձինք վարչութեան դէմ պարսաւադիր քանախօսութիւնք բրին: Թիէր ներկայ չի գտնուեցաւ սեղանոյն՝ պատճառելով որ թէպէտ ինքը սրտով միաբան, բայց որովհետև ճառախօսութեանց մէջ անցեալ վարչութեանց դէմ ալ պիտի խօսուէին, որոց ինքը նախագահ եղած էր, անոր

Համար կը հրաժարէր ներկայ գտնուելէն: Չուզեցին նաև մասնակցիլ ծայրայեղ հասարակապետականք, յորս Լըտրիւ Ռոլէն և Ֆլորեն Ռէֆօրմի լրագրապետը: Բայց փութով իրենք ալ դիմեցին այս միջոցներու: Բարի-զու այս հացկերոյթը մեծ շառաշ և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ: Շատ մը ընդդիմակաց երեսփոխանք գաւառները տարածուեցան. նորեւուկ սովորութեան մը պէս ամեն տեղ հացկերոյթներ կազմուեցան, և բոլոր Փաղղիա յուզեցաւ:

Հացկերոյթներու մէջ նշանաւոր եղած է Մաքոնինը՝ զոր քաղքին շահապը՝ կու տար Լամարթինի Ժէրոն-դեան: Պատմագրութեան ի պատիւ: Լամարթին պատասխանելով շահապին մաղթանաց, գուշակեց Յուլիսի Թագաւորութեան անկումը արհամարհանելու յեղ-դոհանք. և այս անունը և արհամարհութեան ձայնը հնչեց փութով Փաղղիոյ մէկ ծայրէն միւս ծայրը: Հացկերութիւն սկիզբը ահաւոր փոթորիկ մը ելեր էր, հրաւիրեաք վրանին կեդրոնը ամենը ամփոփուելով միաբան եռանդալից հնչեցուցեր էին Մարտիէի վերջին տունը: Չայնը հնչեց ամեն կողմ, միայն երեսփոխանք և քաղաքացիք չէին որ կը յուզուէին. «Ջերմը, ինչպէս կ'ըսէր Փրանկիսկոս Բ. Աստրիոյ կայսրը, անցեր էր նաև ռամկին», որուն յայտնապէս գլուխ անցեր էին Լըտրիւ Ռոլէն և Լուի Պլան:

3. 1848ի Խոսարան. — Այս յուզմանց ժամանակ հասաւ 1848ի Խոսարանի բացման օրը և պաշտօնեայք զհակառակորդս ուզեցին պախարակել Պըսակի ճառին մէջ դնելով որ՝ «Այս յուզմունքները կը գրգռուէին թշնամի և կոյր կրքերէ»: Այս երկու բառերը մեծ խռովից պատճառ եղան ի Խոսարանի, պաշտօնեայք օրինաց հակառակ հրատարակեցին այս հացկերոյթները. Տիւլէրժի: Հորան, տը Պարօ, և տը փեար. 41. Ումիւզա պաշտպանեցին զայնս: Կիզօ և Տիւլլոդէլ պաշտօնեայք ծանուցին որ թէ ներեալ էին մինչև այն ատեն, ասկէ վերջը կը վերցուէր այդ թոյլատուութիւնը:

և մերժեցին որ և իցէ փոփոխութիւն մ' իրենց առաջարկութեանց. տասնևինն շփոթալից նիստք եղան, այս անգամ ալ Պաշտօնարանին առաջարկած պատասխանը ընդունելի եղաւ:

Սակայն դեռ պատասխանին վէճերը չըմնցած Բարիգու ժԻ ընտրաժողովոյն գլխաւորք, Փետրուարի 19ին համար հացկերոյթ մը սահմաններ էին. թաղին ոստիկանը օրինաց յօդուած մը մէջանդ բերելով արգիլեց այս գումարումը. ժԻ ընտրաժողովը ընդհանուր Բարեկրթութեան հացկերութից ժողովոյն դիմեց, որ 19ին գումարուեցաւ և սահմանեց ընդդիմանալու: Խօսեցաւ Լումարթին որ չէր հարկ տարակուսիլ և պէտք էր քաղաքացւոյ պէս գործել: Իր օրինակը զամենն ալ համոզցուց և որոշուեցաւ հացկերոյթը կատարելու փետր. 22ին: Միանգամայն ընդդիմակապ լրագիրք ծանուցանելով զայն, քաղաքացիս կը հրաւիրէին ի հանդարտութիւն:

Փետր. 20.

Պաշտօնարանը և իրեն հետ իշխանութիւն, օր օրուան վրայ դաշաւիժարար կ'ինկնար յարհամարհութիւն. Լուի Ֆիլիփի հաստատուն իւր մտաց վրայ, չուղեց քայլ մը յետս ընկրկել և կամ փոխել իր ընթացքը. ի գուր զանազան բարեկամ անձինք, ինչպէս Սէրաստիանի, Մոնթալիվէ և ժէրար խորհուրդ կուտային միջին ուղի մը գտնալ: Ժօէնվիլի իշխանը, որդի թագաւորին, մէկ երկու խորհրդածութիւն ընելուն համար Ափրիկէ զրկուեր էր: Միով բանիւ Լուի Ֆիլիփ չէր ուզեր թողուլ զԿիզօ: Այսու հանգերձ Վիդէ և Մոնի երեսփոխանք պաշտօնէից հետ նախ տեսնուելով զիմեցին սու ընդդիմակապս այս երկու կողման զժողովեան միջին ճամբայ մը գտնալու: Բարձրացուեցաւ որ հրաւիրեալք սեղանի երթան հանդիսով, և հոն ոստիկանութեան պաշտօնեայ մը արգիլէ իրենց մուտքը, սակայն անոնք մտնան, և երբ իշխանութիւնը սպառնայ որ գումարումը բռնութեամբ պիտի լուծէ, Օտիլոն Պարօ բողոքէ ընդդէմ այս բռնութեան առ դատաստանական ատեանս, և յորդորէ ըզկոչնականս խաղաղութեամբ ցրուելու: Մեծաւ մու-

սամբ երեսփոխանք համոզուեցան այս բանիս բաց 'ի Լամարթինէ, որ « Եթէ Քոնքորտի հրապարակը աւմայի ալ ըլլայ, կ'ըսէր, և ամեն երեսփոխանք ետ քաշուին իրենց պարագէն, ես միայն կ'երթամ հացկերութիւն և իմ ստուերս ալ ետեւէս » : Փետրուար 21ի ընդդիմակաց լրացիրք կը հրատարակէին և կը նշանակէին այն կէտերը՝ ուսկից հացկերութիւն համար բազմութիւնը կարգաւ պիտի միանար ի Մասրլէն և հոնկէ պիտի ուղղուէր ի Քոնքորտ հրապարակը : Կը հրաւիրէին դարձեալ զազգային պահապանս գտնուելու այս հանդիսին իրենց չքաղգեստովը և առանց հրացանի : Վարչութիւնը աւելի տազնապեցաւ այս հրուերին վրայ, և Տիւշադէլ պաշտօնեայն ծանոյց ()սիլօն Պարօյի որ իշխանութիւնը իր իրաւունքը 'ի գործ պիտի դնէր : Նոյն իրիկունը վարչութիւնը քաղքին որմոց վրայ կ'պցընել տուաւ այն օրէնքին օրինակը, որով ամենայն ժողովք կրնար բռնութեամբ ցրուիլ յետ երեք անգամ՝ ազդարարութեան :

4. Յեղափոխութիւն փետրուար 24ի. — Որչափ որ երեսփոխանք որոշեր էին հացկերոյթը չկատարելու և զայն մասնաւոր հրատարակութեամբ ծանուցեր էին, բայց ժողովրդեան մաս մը մղուած՝ և մաս մը անգէտ, պատրաստուեր էր արդէն առջի երեկոյէ. և Փետր. 22ին սուսուօտը այլ և այլ բազմաթիւ խումբեր մանաւանդ գործաւորք, կը տեսնուէին այն նշանակեալ տեղերը և Մասրլէնի շորս կողմը, ուսկից ճամբայ պիտի ելլային : Եւ ահա 700 աշակերտացմէ կազմեալ զունդ մը կը հասնի հոն, որուն հետ կը միանայ ամբոխը և ամենը միարան ճամբայ կ'ելլան Քոնքորտի հրապարակը : Ոստիկանութեան պահանջողք խափանեցին Քոնքորտի կամրջին անցքը, բայց սպա տեսնալով որ դէնք չունին, թողուցին : Ամբոխը հասաւ Որէնսդիր պալատը և հոն Փրէմիէօ և Մարի երեսփոխանաց աղերս մը ներկայացընելով, դարձաւ դէպ ի Քոնքորտ հրապարակը : Հոն ոստիկանութեան հեծեալք ջանալով ցրուել ամբոխը՝ չատ անձինք վիրաւորուեցան և ամբոխը քաշուեցաւ Սէնդ Սնորէ :

Թաղը, ուր առաջին անգամ ջանաց պատնէշ բարձրացրնել և անկէ քաշուեցաւ դէպ ի պուլվարները: Բըռնադատուեցան միանգամայն անձրեակից օդէն, որով և գունդերը շուտով կրցան դէմ կենալ ընդդիմութեան, և Բարիզ նոյն իրիկուն հանդարտ վիճակի մէջ էր և վարչութիւնը գոհ իր առաջին յաղթութեան վրայ, նա մանաւանդ գունդերը զինուորանոց ղրկեր էր և բնաւ պէտք մը չէր ցուցուցած ազգային պաշանորդին՝ որ ինքնակամ գումարուեր էր այս շփոթութեան միջոց և յետոյ ցրուեր էր գայրացած այսպէս արհամարհուելուն վրայ: Միայն զինուորաց ջոկատ մը կը պաշտպանէր տակաւին Արտաքին գործոց պաշտօնարանը, ուր էր Կիզօ: Խորհրդարանին մէջ ()տիլոն Պարօ ջանացեր էր յուզում մը պատճառել և ամբաստանութեան փութսիւ ժըրուեր էր ընդդէմ Պաշտօնարանին, սակայն ի գուր: Կիզօ միշտ յաղթող էր:

Փետր. 25.

Երկրորդ առաւօտ ամբոխը տեսնալով որ գունդերը բռներ են քաղքին զանազան կէտերը, յուզեցան և կռիւ սկսաւ Սէն Տընի և Սէն Մարթէն թաղերուն մէջ. վարչութիւնը փոխանակ այն տատեն բանակին ձայն տալու, ի զէն կոչեց ազգային պաշտպանները՝ որոնք ընդհանրապէս տոգոհ էին սովի օրուան արհամարհութեան վրայ և « Կեցցէ բարեկարգութիւն » կոչելով, ժողովրդեան ու գունդերուն մէջ միջնորդութեան մը ետեւէ եղան: — Միանգամայն ազգային պաշտպանաց 'ի լէգէոնէն նուիրակութիւն մը գնաց Խօսարանը՝ խնդրելով պաշտօնարանին անկումն, և բարեկարգութեանց հաստատուիլը: Ազգային պաշտպանք միշտ նեցուկ եղած էին Լուի Ֆիլիպի արքայութեան. և արդ իրենց բողոքը մեծ նշանակութիւն ունէր: Թագաւորը խռովեցաւ, տեսաւ որ հարկ էր տեղիք տալու, կանչեց զԿիզօ և ընդունեցաւ հրաժարականը և յանձնեց Մոլէի նոր պաշտօնարան մը կապմելու: Նոյն երեկոյեան ժամը 6ին երբ լսուեցաւ այս, Բարիզ ուրախութեան կերպարանք մ' առաւ, և զանազան կողմեր ալ լուսուորութիւնք եղան, գունդերն զինուոր

րանոց քաշուեցան և աշխատաւորք պատնէշները թուղուցին :

Որչափ որ Մոլէ եռանդուն ազատականի մը համբաւ չունէր՝ այսու հանդերձ ժողովուրդը ուրախուլթեամբ կը տեսնէր թագաւորին բաժնուիլը 'ի Կիզօ — Տիւլադէլ պաշտօնարանէ և նոյնը ցուցուց բազմաթիւ լուսաւորութեամբ նոյն իրիկունը : Միայն թամփիլի, Սէն Մարգէնի և Սէն Տրնի թաղերուն մէջ պատնէշներն տակաւին կանգուն էին՝ զորս կը պաշտպանէին զինեալ քանի մը քաղաքացիք : Ամբոխը իր անշափ զուարթութեան մէջ աղմկալից սկսաւ փողոցները պտրտիլ՝ պատուիրելով և գոչելով որ ամեն կողմ լուսաւորուին : Աննպատակ խառնիճաղանճին մէջ մտեր էին նաև խռովայոյզ անձինք, որոնք կը խիթանին ժողովրդեան հանդարտելն :

Վարչութիւնը որչափ որ ալ զգուշութիւններ ըրեր էր, սակայն յոյժ նուազ քան ինչ որ կարեւոր էր, կը տեսնուէին յանկարծ բազմաթիւ խումբեր, որոնք բարձրը ջաշեր շարժելով փողոցներու մէջ կը յառաջէին : Այս խումբերէն մէկը, որ երթալով կը ստուարանար իրեն գլուխ սեննալով վիթխարի երիտասարդ մը և ազգային պաշտպաններէ անձինք, հասաւ ի պուլվար տէ Քափիւսէն և հոն Արտաքին գործոց պաշտօնարանին պալատը պաշտպանող գունդերէն արգիլուեցաւ առաջ անցնելու : Ազգային պաշտպանք և առաջնորդը պահանջեցին որ շնորհուի իրենց ազատ անցքը, ինչպէս ուրիշ տեղեր եղեր էր : Բայց Քուրան տեղապահ հապարապետը ցուցունելով իրեն յանձնեալ պատուէրը, անկարելի համարեցաւ : Այս խռսակցութեան միջոց ամբոխը սկսեր էր բռնի հրել զինուորաց առաջին կարգը և երիտասարդ առաջնորդը ջաշով Քուրանի վրայ դիմեց սպառնալով եթէ չթողու անցնիլ, Պորսիքացի տիրասէր սպայ մը ճիւղածինի կ'ուզէր դիակնացընել այն ժողովրդական երիտասարդը՝ եթէ քովէն չխափանէին զինքը, իսկ երբ ամբոխին սպառնալիքները չատցան՝ այն ատեն փութով զինուորաց հրաման արուեցաւ հրացաններն ուղղելու, և այս

շարժման միջոց զինուորաց կողմէն հրացանի հարուած մը թռաւ ¹ :

Գունդը առանց սպասելու հրամանի մը և առանց ըստ առանալու դիմացիներուն, ամեն կողմէն կրակ պարպեց: Աննկարագրելի է այն տեսն ամբոխին աղմուկը և խառնաշփոթ փախուստը ընդ փողոցս, թողլով հարուածին տեղ Յ. մեռեալք՝ յորոց շատը անմեղ անցորդք էին և 47 վիրաւորք, բաց անոնցմէ որք կրցեր էին տուններնին ապաւինիլ: Զինուորք իսկ եղածին վրայ այլայլած կը փախչէին աստ և անդ մտիկ չընելով իրենց գլխաւորաց հռետորական յորդորանաց: Մեծ մաս մը Արտաքին գործոց պաշտօնարանին գաւիթը ապաւինեցաւ: Սակայն սարսուփին առաջին ազդեցութիւնը անցնելով՝ ամբոխը փութով դիմեց ազլ տից տեղը, վիրաւորելոց օգնութիւն հասցընելու համար: Եւրեկոյեան ժամը սասնին միջոց ճանապարհորդաց կառք մը կ'անցնի հոնկէ Հավրի երկաթուղին երթալու: Սպայ մը կը հրամայէ կառավարին իջեցընելու ճանապարհորդքը և ներս առնելու մեռեալքը, և որ փութով կ'աճապարէ կատարելու և 16 մեռեալք կառքին մէջ կը տեղաւորուին: Յետոյ ամբոխը « վրէժխնդրութիւն » և « 'ի Պատգի » գոչելով կը դիմէ Նասիւնալ լըրագրին տպարանն ի Ռիւ Լըփէլիթի: Հոն մեռելոց կառքը կը կենայ, ապա Կառնիէ Փափէս քանի մը խօսք կ'ըսէ ամբոխին, խոստանալով վրէժխնդրութիւն և արդարութիւն: Ամբոխը իր ճամբան շարունակելով կը հասնի թաղին ոստիկանութեան պալատը ուր կը թողուն ատ ժամն դիակները, ուսկից երկրորդ օրը Մըշ մեռելավայրը տարուեցան, և ամբոխը տարածուե-

1. Մեծ վէճերու նիւթ եղած է թէ արդեօք ուսկից եկած է այս հարուածը. մենք Մաքսիմ տիւ Քանի հետեւեցանք, որ իւր հատարակած Յիշատակարանաց մէջ՝ իբր ալանատես կը պատմէ՝ որ այս հարուածը կ'ուզէր հարուածել զհայտարարատը և Քուրան հրաման տուաւ հրացանները շտկել միայն: Ճիաքօմիքի սպայն զոհ չեղաւ միայն շտկելու և հարուածը նետելով մեռցուց այն հուժկու ժողովրդականը:

ցաւ յարուարձանս ի զէն գոչելով, թմբուկները զարնելով և պատնէշները կը սկսին բարձրանալ: Եթէ 23ին առաւօտեան յուզումը խռովութիւն մը միայն էր՝ հիմա յայտնի յեղափոխութիւն մ'էր և կը լուէր արդէն սմբոխին բերանը Լուի Ֆիլիպի անկումը:

5. Օտիլոն Պարօ եւ Թիէր պաշտօնարան. — Այսպիսի արեւնահեղ յեղափոխութեան լրոյն վրայ Մոլէ անմիջապէս հրաժարեցաւ, և որչափ որ Պիւժօ Ալճէրիի զիւցազնը խոստացեր էր փութով ընկճել ապստամբները, սակայն հարկ էր վարչական միջոցներու դիմել:

Լուի Ֆիլիպի փութով աղաչեց զԹիէր պաշտօնարան մը կազմել և Թիէր յանձն առաւ այն պայմանաւ՝ որ թագաւորը հաւանի պաշտօնարանին մէջ մտցընելու նաեւ զ()տիլոն Պարօ, որ ժողովրդեան մեծապէս սիրելի էր, և ժողովրդական ու Խօսարանի բարեկարգութիւններ դրուին: Լուի Ֆիլիպի իր յետին վայրկեանին կը թողուր այն քաղաքագիտութիւնը՝ զոր իրեն փառք համարեր էր միշտ. ընդունեցաւ զ()տիլոն Պարօ, բայց այս անգամ ալ չատուշ, ինչպէս ամեն յեղափոխութեանց մէջ:

24ին առաւօտը քաղաքը տխուր և ահաւոր կերպարանք առեր էր և Պիւժօ, որուն յանձներ էր թագաւորը ազգային պաշտպանաց հրամանատարութիւնը ամենայն հանդերձանք տեսեր էր, նա մանաւանդ կը խոստանար փութով նուաճելու ապստամբութիւնները դեռ բաշխման հրամանը չտրուած ազգային պաշտպանաց հրամանատարութիւնը իրեն ձեռքէն կ'առնըցուէր և կը տրուէր Լամորիսիէր զօրավարին: Մի և նոյն միջոցին կը հրատարակուէր ամեն կողմ հետեւալ ծանուցումը.

«Բարիգեցիք, հրամայուեցաւ կրակը դադրեցընել:
 » յու, թագաւորը մեզի յանձնեց նոր պաշտօնարան
 » մը կազմելու: Խօսարանը պիտի լուծուի. Լամորիսիէր
 » սիէր զօրավարը ազգային պաշտպանաց հրամանաւ
 » տար անուանուեցաւ. Տ. Տ. Օտիլոն Պարօ, Թիէր,
 » Լամորիսիէր, Տիւվերժիէ տը Հորան՝ պաշտօ-

» նեայք են : Ազատութիւն , բարեկարգութիւն » :

Ստորագրողք՝ Ստիլոն Պարօ և Թիէր :

Այս ծանուցման պատասխան ապստամբք ալ հրատա-
րակեցին . « Լուի Ֆիլիպի զմեզ կը սպաննէ Կարոլոս
ժի պէս . երթայ հիմա անոր հետ միանալու » : Ստի-
լոն Պարօ հրամայեալ էր որ բնաւ ոյժ չգործածուի
նուաճելու ապստամբութիւնը , բաւական կը համարէր
միայն իր ներկայանալը ժողովրդեան , և Հօրաս Վէռ-
նէի հետ հեծեալ ամբոխին ներկայացաւ : Ալճէրիի
պատերազմաց անմահանուն նկարիչը իր պատկերնե-
րուն ընդունելութիւնն անգամ չգտաւ և երկուքն ալ
նախատուած դարձան : Այս միջոցիս Պիւժօյի մարա-
ջախտին գունդերը որոնց արգիւտներ էր շարժելու և
թշնամութիւն ընելու , ժողովրդէն շրջապատեալ ընկե-
րացան տնոր հետ , մնացեալ գունդերուն հրաման տրը-
ւած էր զինուորանոց քաշուիլ . շատերը իրենց վա-
ռօղը և գնտակները ռամկին յանձնեցին : Երեսփո-
խանք , լրագրապետք կ'երթային կուգային 'ի Խօսա-
րան և Թիւլլըրի , ամենուն տրտունջն այն էր որ բնաւ
մէջտեղ իշխանութիւն մը չկայ :

6. Լիկուսն Լուի Ֆիլիպի Թագաւորութեան . —
Լուի Ֆիլիպի Թիւլլըրիի գաւթին մէջ գումարեալ գուն-
դերը աչքէ կ'անցրնէր , որոնք զինքը ընդունեալ էին
« Կեցցէ՛ բարեկարգութիւն » գոչելով , ասոր վրայ
թագասորը տխուր էր : Թիէր տեսնելով որ խնդիրը
կը ծանրանար հրաժարեցաւ . նախագահութենէ . Թա-
գաւորը բռնադատուեցաւ Ստիլոն Պարօյի զայն յանձ-
նել և գունդերուն հրամանատարութիւնը ժէրար
մարաջախտին տուաւ , բայց ի զօր : Ամբոխը յու-
զեալ կը դիմէր դէպ ի Թիւլլըրի և եթէ տակաւին
տիրելու կ'ուշանար , այն էր պատճառը որ զբաղեր
էր ձեռք բերելու Շադօ տ'Ոյի կայարանը : Ժամը եր-
կուքին միջոցները էմիլ Ժիրարտէն հասաւ արքու-
նիքը և յայտնի ծանոյց Թագաւորին՝ որ Թագաւորու-
թիւնը իւր ցեղին պահելու համար ուրիշ ճար չկար ,
բայց եթէ հրաժարելու և վարչակալութիւնը տալու

Օւլէանի դքսուհւոյն փոխանակ Նըմուրի դքսին, որ ժողովրդեան շատ սիրելի չէր:

Թագաւորը ստիպուած էր բան մը որոշելու, և փութով որոշելու: Երկու արքայորդիք Նըմուրի և Մոնփանսիէի դուքսերը կ'ուզէին հաւատարիմ գունդերու գլուխ կեցած ընկճել ապստամբութիւնը: Նոյն խորհուրդը կու տար նաև Թագուհին Մարի Ամելի, սակայն Լուի Ֆիլիպի միշտ թշնամի ըլլալով կռուի և արիւնահեղութեան՝ ընտրեց հրաժարիլ ի նպաստ Բաւրիզու կոմսին:

Այս միջոցիս Շաղօ տ'Օ կայարանը առնուեր էր մեծ կռուով, յորում զինուորք ամենայն անձնանուիրութեամբ կռուեր էին և ժողովուրդը դիմեր էր ի Թիւլլրի: Այլ բարեկարգութեան վրայ խօսող չիկար և ամենը Հասարակութեան կը գոչէին. և երբ Լամորիսիէր զօրավարը վերջապէս կրցաւ ծանուցանել Թագաւորին հրաժարիլը, Էդիէն Արաօ պատասխանեց որ ժողովուրդը տէր էր Բարիզու և չէր ձանձնար թագաւոր և իշխան: Վնդակ մը զօրավարին ձին սպաննեց և իրեն թէն ալ սուինի հարուած մ'ընդունելով ապրտամբելոց ձեռքը ինկաւ, որոնք վէրքը պատելով իր տունը տարին զինքը: Ժէրար մարաշախտը իրմէ աւելի բաղդ մը չունեցաւ, դեռ ապստամբելոց չկարդացուած հրաժարման թուղթը, ամբոխէն մէկը ձեռքէն յափշտակեց տարաւ, և խառնիճապանձը « Կեցցէ Մարաշախտ » գոչելով զինքը դէպ ի Պալատը մղեց: Չախորդութիւն մ'էր այն ժամանակին Լուի Ֆիլիպի՝ որ հետու էին քովէն Ժոէնվիլի իշխանը և դուքսն տ'Օմալ, որոնք թէ ժողովրդեան համարումը և թէ կարողութիւն մ'ունէին: Նըմուրի և Մոնփանսիէի դուքսերը իրենց տարաւ և երկշոտ բնաւորութեամբ խոհեմագոյն ձամբայ կը համարէին փախչիլ Բարիզէն: Սակայն ամբոխը հասեր էր ի Թիւլլրի և տիրեր էր կառքերուն, որոնք զԹագաւորը առնելու համար կ'երթային. և հարկ եղաւ որ Թագաւորը հետի ելլայ պալատէն և պարտիզէն անցնելով հասնի Քոնքորտի հրապարակը, ուր հասաւ նաև Նըմուրի դուքսը և հոն

թեթեւ և անպատշաճ կառքերու մէջ պատասպարուելով, զրահաւորաց պաշտպանութեամբ ուղղուեցաւ դէպ ի Սէն Քլու, մինչ հեռուէն կը լսէր խաժամութիւն գողումը « Ի մահ Կիզօ, ի մահ Լուի Ֆիլիպ » : Լուի Ֆիլիպ անկէ անցաւ ի Կրիանոն, յետոյ ի Տրէօ, և ապա ծալտեալ ի Հովր՝ ուսկից անցաւ յԱնգղիա՝ ի Քլէրմընթ զղեակը, ուր հաւաքուեցաւ բովանդակ իր բնականիքը :

7. Վարչակալութիւն¹. — Լուի Ֆիլիպի քաղաքէն փախած ժամանակ (Ուլէանի դքսուհին գրեթէ միայնակ մնացած, գոցուեր էր մատողաչ տղոցմովը իր սենեկաց մէջ : Խելացի, կիրթ, ազնուական մտք և մարմնով, չունէր սակայն այն հաստատամտութիւնը, որ այսպիսի մեծ կէտերու մէջ կարևոր է և այն յանդիմանութիւնը՝ որ այսպիսի պարագայից մէջ անուանի բրած է ուրիշ կանուք, ինչպէս Կատարինէ Ռուսիոյ և Մարիա Թերեզա Աւստրիոյ, և այն ճառախօսութիւնը՝ որ բանականներէն աւելի զօրաւոր է ընկճելու ապստամբ միաքերը և յաղթելու քաղաքային պատերազմաց : Այսու հանդերձ մօր մը պարտքէն չպակսելու համար արհամարհելով ամեն վստանգ՝ քանի մը բարեկամներով, Նյմուրի դքսին հետ խորհրդարան դնաց իր որդին Բարիգու կոմսը՝ Թագաւոր Գաղղիա-յւոց հռչակել տուաւ և իւր անձը վարչակալ :

Նայն միջոցին ամբոխը մտեր էր ի Թիւլլրի²

1. Régence.

2. Մագսիմ տիւ Քան իր Յիստալարանաց մէջ կը պատմէ որ՝ « Մարաջախտներուն դահլճին մէջ միայն Բիւժօ մարաջախտին պատկերը հաներ էին, ընդ ամենը հազիւ 200ի չափ անձինք կային այն սենեկաց մէջ : Ընդհանուր ոգին հետաքրքրութիւն էր քան ատելութիւն և բարկութիւն . . . Գահուն սրահին մէջ ըստ բաւականի մաքուր հագուած անձ մը, կարմիր թաւիչով պատած գահաւորակին վերայ նստեր էր. իր չորս կողմը ամեն խեղկատակութիւն կ'ընէին, զինքը մինչև գետին բարեկելով. ինքն ալ ըսաւ. « Տեսաք, միշտ նոր հաճութեամբ մ'է որ կը գտնուիմ Ձեր մէջը » : Ամենը բարձրաձայն ձիթաղեցան, որովհետև սաէպ այս բացատրութիւնը

« Կեցցէ հասարակապետութիւն » գոչելով . հոն դրոշները բաց փռնելով կողոպտեց և կոտորեց ինչ որ գտաւ բաց յՈւլէանի դքսուհւոյն սենեակներէն՝ որոնց չրդպաւ . ուրիշ խումբեր ալ մտեր էին ի Փալէ Ռուսյեալ¹ :

Նոյնիւնս , Ռեֆորմ լրագիրներուն պալատները ժողվուած բազմաթիւ ժողովրդականք , առժամանակեայ հասարակապետական վարչութիւններ և իշխանութիւններ կ'որոշէին . սակայն ի զուր Զանադին զՕտիլոն Պարօ հասարակապետութեան կողմը շահելու , որ բացարձակապէս կ'ուզէր պաշտպանել զթագաւորութիւնը և Օուլէանի դքսուհւոյն վարչակալութիւնը : Դքսուհին՝ մինչ իր բաղդին վրայ կը վիճուէր Խօսարանին մէջ ինքն ալ հոն բազմեր էր որդւոց հետ , թագաւորական ձախակոյմեան աթոռոց վրայ : Վարչակալութեան պաշտպանողք եղան Տիւփէն և Օտիլոն Պարօ : Մարի՝ Առժամանակեայ վարչութիւն մը կ'ուզէր , Տրժնուտ և Լու Ռաշժաքլէն օրինաւորականք կ'ուզէին՝ որ ազգին հարցուի իր կամքը : Օրինաւորականք ուրախացան Օուլէանի դքսին անկման վրայ . կը յուսային որ ազգը յետս պիտի կոչէր զանդրանիկ ցեղը , որով որախ էին այս յեղափոխութեան համար : Երեսփոխանաց խօսելու ժամանակ խոսուն զինեալ բազմու-

Պսակին հառին յառաջաքանի տեղ կը ժառաչէր : Ի սկզբան զգուշացան բանի մը չգտնելու , բաց զգուշութիւնը քիչ տեսց » :

1 . Փալէ Ռուսյեալի կողոպտուելուն համար վերոյ յիշեալն կ'ըսէ . « Կը կողոպտէին և կ'սլորէին , ասկէ աւելի անբան և անշահ գործ կրնա՞ր ըլլալ » :

Հինգ մի իրակ վառեր էին ուր կը նետէին կահ կարասիք , հայելիք և յախճապակիներ , բնաւ բան մը չազատեցաւ : Արծթէ գաւաթ մը տեսայ հին և մեծագին և ամենազեղեցիկ մետաղներով ազուցեալ : Առի զայն և խնդրեցի որ ինայեան անոր իր այնքան զանազան արժէից համար , փութով հրացանը վրաս ուղղուեցաւ և ստիպուեցայ զայն կրակը նետելու » :

թիւն մը ողորդեց զԽօսարանն և կ'ուզէր որ հրատարակուի Օւլէանի ցեղին անկումը: Ատենին նիստը խափանուեցաւ և դքսուհին իր որդւոց հետ սրահէն դուրս ելաւ: Լըտրիւ Ռուլէն առաջարկեց, որ Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատուի ոչ թէ Խօսարանին անդամներէն այլ ի ժողովրդենէն: Լամարթին առաջարկեց անուանելու Առժամանակեայ վարչութիւնը և Խօսարանը լուծելու:

Կոյն միջոցին ժողովուրդը կոխեց սրահը գոչելով. «Կարտուի Խօսարանը, կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն» և Տիւփոն ու Լըտրիւ Ռուլէն կը կարգային Առժամանակեայ վարչութեան մը անձանց անունները:

8. Առժամանակեայ վարչութիւն. — Թագաւորական ընտանեաց բոլորովին քաշուելովը, Յեղափոխութիւնը ինքնագլուխ կը մնար, և Փալէ Պուրպոնի մէջ վերջապէս միաձայն հաւանութեամբ կազմուեցաւ Առժամանակեայ վարչութիւնը, զոր կազմող եօթն անձինքն էին. Տիւփոն՝ նախագահ, Լամարթին, Քրէմիէօ, Արակօ, Լըտրիւ Ռուլէն, Կարնիէ Փաժէս և Մարի, որոնք պաշտօնները մէջերնին բաժնեցին: Տիւփոն՝ նախագահ, Լամարթին՝ Արտաքին Գործոց, Քրէմիէօ՝ արդարութեան, Լըտրիւ Ռուլէն՝ Ներքին Գործոց, Արակօ՝ ծովային զօրութեան, Պըտօ դօրափարը՝ Պատերազմի, Քառնօ՝ Հասարակաց կրթութեան, Պեթմոն՝ վաճառականութեան, Մարի՝ Հասարակաց վաստակոց, Կուտչօ՝ Վրամական տնտեսութեան, Կառնիէ Փաժէս՝ քաղաքին շահապ եղաւ:

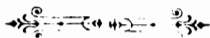
Սթէլ տը Վիլի մէջ ալ գրեթէ նոյն անձինքը ընտրուեցին, աւելցնելով միայն Լուի Պլան, Ֆլոքոն Ռէֆորթի խմբագրապետը, Մարրա՝ Կառնիէի խումբագրապետը և Ալպէր որ ինքզինքը Գործաւոր կ'անուանէր:

Այս չորսն ալ քիչ մը ատեն Առժամանակեայ վարչութեան մէջ մաս ունեցան քարտուղար անուամբ: Ժողովուրդը նոր վարիչները ընդունեց էր « Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն » աղաղակներով: Առժամանակեայ վարչութիւնը հրատարակեց փութով, թէ որչափ

որ ալ ինքը կ'ուէր զՀասարակասլետութիւն, այլ չէր կրնար սահմանել ազգին կամքը չիմացած : Լուծեց թո՛ւ սարանը, ընդհատեց ատենակալաց գումարումները և Ազգային ժողովք մը հրամայեց կազմելու : Յրուեց ոստիկանութեան զինուորքը, և շնորհակալ եղաւ ազգային պաշտպանաց իրենց մատուցած ծառայութեան համար :

Պատմութեան մէջ զարմանալի դէպք . ()ր մը, նա մտնուանդ մի քանի ժամք բաւական եղեր էին տապալելու ութետասնամեայ պայծառ և յառաջադէմ թագաւորութիւն մը :

Ազատական յեղափոխութենէ ծնած իշխանութիւն մը կը խեղդուէր ուրիշ ազատական յեղափոխութենէ : Չենք կրնար գլանալ անցելոյն շար մ' : յառաջադիմութիւնք՝ մանաւանդ ի մատենագրական մասին, որոնց սկիզբը թէպէտ Վերանորոգման միջոց եղած, սակայն Լուի Ֆիլիփի թագաւորութիւնը անոնց փառաց յետին կէտը տեսաւ և պսակեց պանոնք :

ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

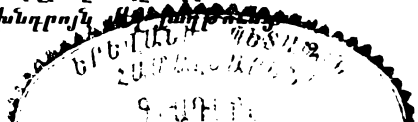
1. Հասարակապետութիւն — իրաւունք աշխատութեան. —
2. Հասարակապետութեան հրատարակելը. — 3. Պաշտօնային անհրաժեշտ և արտաքին վիճակը. — 4. Ապրիլ 16. — 5. Ընտրութիւնք — Սահմանադիր ժողովք. — 6. Մայիս 15. — 7. Զանազան ընտրութիւնք, Լուի Նաբոլէոն. — 8. Յեղափոխութիւն Յունիսի. — 9. Քաւենեաք դիկտատոր. — 10. Սահմանադրութիւն. — 11. Լուի Նաբոլէոն Նախագահ :

1. Հասարակապետութիւն, — իրաւունք աշխատութեան : — Յեղափոխութեան երկրորդ օրը մեծ էր քաղքին սարսափը. հանդարտ քաղաքացիք չէին կրնար հաւատալ որ Լուի Ֆիլիպ Բարիզէն հեռացած ըլլայ, և երբ լսուեցաւ յԱնգլիա փախուստը՝ նոյն իսկ ընդդիմակաց երեսփոխանք իրենց ցաւոյն բացատրութիւն մը չէին գտնար. սակայն իրենք պատճառ եղեր էին ամենայնի, և հիմայ հարկ էր խոնարհիլ նոր տեսարց : Օտիլոն Պարօ, Տիւլէրօիէ տը Հորան, Շարլ տը Ռէմիւզա քաջուեցան յառանձնական կեանս ցաւով սրտի տենետլով՝ որ մինչ իրենք բարեկարգութեան համար կը կարծէին զինուորիլ, նոր վարչութիւն մը առաջ բերեր էին հակառակ իրեց փափագին և համոզման : Առժամանակեայ վարչութիւնը փութով հրատարակեր էր, որ « Պաշտօնային երկայ վարչութեան ձեւը հասարակապետական է և թէ ազգը փութով պիտի հարցուի՝ իւր քուէովը վաւերացնելու Առժամանակեայ վարչութիւնը և Բարիզու քաղաքացւոց որոշողութիւնը » :

Այլ դեռ Հասարակապետութիւնը չի վճռուած՝ ուրիշ խնդիր մ'էս ծագեր էր ամբոխին մէջ։ Մոլեգին հասարակապետականք կ'ուզէին փոխանակ եռագոյն դրօշակին կարմիր դրօշակ հաստատել։ Ժողովրդեան կողմէն նուիրակութիւն մը հասեր էր առ վարչութիւնը։ Լուի Պլան մեծապէս կը նպաստէր այս կարծեաց, և Լամարթինի հմայող ճարտասանութիւնը հաղիւ փրկեց զեռագոյն դրօշ։ Լամարթին իւր ճառը լմընցուց բսելով. « Փայով ինծի, բնաւ կարմիր դրօշակ չեմ կրնար ընդունիլ, որովհետեւ եռագոյն դրօշը բոլոր աշխարհիս շրջանը բրած է Հասարակապետութեան և Կայսրութեան հետ ձեր ազատութեամբ և փառքերով, մինչդեռ կարմիր դրօշը Արիստեան դաշտին մէջ միայն պտըտած է շաղախեալ ժողովրդեան արեամբ »։ Այս խօսքերս ծափահարութեամբ ընդունելի եղան և վարչութիւնը հրովարտակով մը պաշեց եռագոյն դրօշը, աւելցրնելով միայն դրօշին ծայրը գկարմիր նիւզակը, ինչպէս նաեւ վարչութեան անձանց զգեստներուն վրայ կրած պատուոյ կոճակը։ Այս նոր պատահարով Լամարթինի ազդեցութիւնը աւելի մեծցաւ, և խաղաղասէր քաղաքացւոց ամենուն յոյսը իր վրայ դարձաւ։ Շատերը յանձն առին Հասարակապետներ միայն այն պատճառաւ՝ որովհետեւ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցողն էր Լամարթին։

Կար նաեւ կուսակցութիւն մը կազմեալ աւելի յանդուգն անձանցմէ քան զԼուի Պլան, և որոնց ազդեցութիւնը մեծ էր ուսմկին վրայ. գասիկայ կազմողք էին Գոսիտիէր, Պլանքի, Պարպէս։

Եթէ ասոնց մէջ ուզենանք տարբերութիւն մի դնել՝ զՊլանքի ամենէն աւելի փնասարեր պէտք ենք դատել ընկերութեան, Պլանքի՝ որ երբեք վարչութեան մը գաղափար չէր կրնար ունենալ, կ'ուզէր նորոգել Առաջին Հասարակապետութեան արիւնհանգ օրերը դիկտատորութեամբ ժողովրդեան։ Բարերազգաբար այս երեք ուսմկավարք մէջերնին միաբան չէին, իւրաքանչիւրը ուզելով ինքը միայն իշխել։ Պլանքի տեսնալով որ կարմիր դրօշակի խնդրոյն մէջ իրենց

ժողովեց համախոհներէն հինգ հարիւր հոգի և պատրաստուեցաւ Առժամանակեայ վարչութիւնը ձգելով ինքը իշխել յ(Թէլ տը Վիլ: Բայց ապա տեսնալով որ Գոսիտիէր ամփոփեր էր իւր մօտ, պատրուակաւ քաղքին բարեկարգութիւնը պահելու, ուրիշ մոլեռանդըն ռամկապետականներ՝ որոնք Լեւոն-Կոնստանտինով կը կոչուէին, և անոնցմով կրնար կոուիլ իրեն դէմ, ցրուեց ժողուած անձինքը:

Քաղաքացիք տեսնելով յուզմունքը և վտանգը՝ աւելի յարեցան ի Լամարթին և յԱռժամանակեայ վարչութիւնը: Եւ փութով բազմաթիւ ժողովակներ ձևացեր էին՝ որոնք քաղքին մեծամեծ սրահից մէջ կը հաւաքուէին: Պլանքի՝ Քոնստէրվաթուարի սրահը ամեն երեկոյ նախագահ կը բազմէր ժողովակի մը: Ընդհանուր Գաղղիա գոգցես երեքի յաժնուեցաւ, հասարակապետականք¹, ընկերավարք², հասարակավարիչք³: Ժողովքներէն մին կը կոչուէր Կէդր-Լեւոն Էն-Կէր-Լեւոն, ուրիշ մը Ժողով Եղ-Կէր-Լեւոն. և իւրաքանչիւր ժողովակ ունեցաւ իւր ջերմեռանդն լրագիրները՝ նախկին հին հասարակապետութեան ժամանակի պէս, և իւր ճարտասանները՝ զամբօխը գրգռելու համար, յորս աւելի համբաւ կը ստանային ընկերավար ժողովակներու մէջ Քարէ, Պարպէս և Պլանքի: Պարպէս յանդուգն կերպով ազնուականաց և հարուստներու դէմ խօսած ժամանակ, ինքը ճոխ հարուստ մ'էր: Ուրիշ ժողովակներու մէջ Քոնստէրան և Քանթակրել՝ Քարէի վարդապետութիւնքը աւելի կ'ընդարձակէին. և առանձին ժողովակի մ'ալ գլուխ էր Ռոսփայլ տնուանի բժիշկը, որ որչափ ալ նկերավար էր սկզբամբ, այսու հանդերձ յանդգնութիւն չունէր զանոնք ի զործ դնել տալու համար: Կային ուրիշ բազմաթիւ ժողովակք, և ասոնք մէջերնին միաբանութեան մը համար հաստատեցին Ժողով-Կոնստէր-Կոնստէր:

1. Républicains.

2. Socialistes.

3. Communistes.

էնչ, ուր ամեն ժողովակ իր նուիրական ունէր: Բաւական չէր Բարիզ. ասոնք իրենց յանդուգն ճարտարախօսութեամբք սփռուեցան գաւառներուն մէջ զանոնք ալ բորբոքելու համար, բայց իրենց չափազանց խօսքերով աւելի սարսուցին զժողովուրդը քան շահեցան: Ժողովակներուն թուոյն համեմատ էին և ճարտարախօսք. ուրիշները գրով կը հրատարակէին իրենց վարդապետութիւնքը, յորս յիշենք մանաւանդ զԼամբնէ և զանուանի վիպագիրն Ժէօրժ Սանտ, և ամենայն վարդապետութեանց հակառակամարտը Փրուտոն, առանց սեպհական վարդապետութիւն մը ունենալու: Արդէն ռամկավարական մասը Լիւսսամպուրի մէջ զօրացեր էր և կ'ուզէր յափշտակել վարչութիւնը: Կառավարութիւնը վտանգներու դէմն առնելու համար փութով սկսաւ բարեկարգել բանակը. աղգային պահապանաց քսան և չորս շարժուն գունդեր հաստատուեցան, հրովարտակով հրատարակուեցաւ որ թագաւորութիւնը Զնջուեր էր, որ աղգային գործարաններ պիտի բացուին աշխատուորաց համար:

Թէ և Կարոլոս Ժի պաշտօնեայքը 1830ին բռնուեր, դատուեր և դատապարտուեր էին, բայց Առժամանակեայ վարչութեան հոգը չեղաւ Լուի Ֆիլիփի պաշտօնեայքը բռնելու: Սակայն անմիջական կարեւորն էր գործաւորաց աշխատութիւն գտնալն, որ Բեղափոխութեան պատճառաւ նուազեր էր աճեցընելով զթշուառութիւնը: Քաղցեալ և պարապօրդ գործաւորք Օթէլ ալ Վիլ կը դիմէին պահանջելու՝ որ հրատարակուի աշխատութեան իրաւունք ունենալնին, կ'ուզէին և ապաւ հովութիւն փոքրիկ վճարման մը իրենց հիւանդութեան ժամանակ Լուի Պլան կ'ուզէր որ անմիջապէս ճարը տեսնուի, բայց այլ էր որոշողութիւնը և այլ էր դրամ գտնալը, ինչպէս կ'ըսէր Լամարթին: Այսու հանգերձ՝ խռովութեան մը դիմացն առնելու համար վարչութիւնը հրովարտակ մը հանեց, որով կը բռնադատուէր ապահովըննելու գործաւորաց կեանքը աշխատութեամբ, և անոնց իրաւունք կու տար մէջերնին միաբանակցութեան, և անոր արդիւնքը վայելու:

Գիւրաւ դարման տանելու համար պաշտօնատարութիւն մ' ալ հաստատուեցաւ Եռաշաբաթեան, որուն գործը պիտի ըլլար աշխատութեան վերաբերեալ հրովարտակը ի գործ դնելու. և այս նոր պաշտօնը յանձնուեցաւ Լուի Պլանի' որ ռամկին ամենասիրեցեալ անձն էր: Սակայն ոչ այս պաշտօնը և ոչ այս յանձնաժողովներն իսկ չկրցան հասնիլ այնչափ թշուառաց պէտքին, և ոչ դարձեալ այն գործարանները՝ որոնք այս նպատակաւ հաստատուեցան. նա մանաւանդ ասոնք մասամբ մը կեդրոն եղան շփոթութեանց:

Ի սկզբան եօթր, ութր հազար աշխատաւորք ներկայացան, զորս զինուորաց պէս կարգ կարգ կազմեցին իրենց գլխաւորներ տալով, և աշխատէին կամ չաշխատէին օրականներն կ' ընդունէին:

Այս շահը ուրիշներն ալ ձգեց. դատարկութիւն յառաջ եկաւ, իւրաքանչիւր դատակցութեան մը գրչխաւորը Լանաց գասոնք զրգուել և վերջապէս Յունիսի արիւնահեղ Յեղափոխութիւնը ծնաւ:

2. Հասարակապետութեան հաստատուիլը. — Սակայն այս ալ պէտք է յիշել՝ որ այսպէս յանկարծական յեղափոխութեամբ Հասարակապետութիւն հաստատուիլն՝ ընդհանուր ընդունելութիւն գտաւ ամեն կուսակցութենէ, իւրաքանչիւրը համարելով զայն իր սեպհական նպատակին ծառայեցընել: Որ և իցէ պաշտօնեայ հաւան էր իրեն պաշտաման մէջ մնալու: Պիւժօ մարաջախտը փութով զինքը պատրաստ ցուցուց ծառայութեան, նոյնը ըրաւ նաև Շանկառնիէ զօրավարը, և Մոնիդէօր լի էր այսպիսի հաւանութեամբք: Բարիզու արքեպիսկոպոսը Գեր. Աֆրը, պաշտօն հանգըստեան պատուիրեց 24ին անկելոց, և ողորմութիւն ժողուել տուաւ անոնց ընտանեաց համար: Իւնիվէր եռանդուն թագաւորական լրագիրն՝ Իւնիվէրն անգամ համոզուեցաւ որ Փաղղիա ամբողջ հիմա հասարակապետական էր: Դուքան տ' Օմալ՝ որ Յեղափոխութեան միջոց յԱլճէրի էր, իր եղբօրը Ժօէնվիլի իշխանին հետ բնաւ չուղեց ընդդիմութիւն մը փորձել հակառակ նոր իշխանութեան, և լսելով որ՝ Քապէ-

նեաք զօրավարը անուանուեր է վարիչ Ալէէրի, աւ
մենայն ինչ յանձնելով անոր՝ յԱնգղիա քաշուեցաւ
բնտանեաց քով:

Հասարակապետութիւնը ուրիշ նշանուոր անձ մը եւ
ունեցաւ հպատակ զԼուի Նափոլէոն՝ Սարազպուրկի
և Պուլոնէի մէջ երբեմն դաւ փորձել ուղողն: Լուի
Նափոլէոն թղթով մը կ'ընծայէր Հասարակապետու
թեան իր ծառայութիւնը: Արուն համար Վարչու
թիւնը շնորհակալ եղաւ խնդրելով միանգամայն որ
Կաղղիայէն հեռանայ, և ինքն ալ գնաց Անգղիա քա
շուեցաւ:

Առժամանակեայ վարչութիւնը այս հաւանութիւնքը
տեսնելով, արդէն իբրեւ ընկալեալ յԱզգէն՝ որոշեց
մեծ չքով հրատարակել Հասարակապետութիւնը: Եւ
Փետրուար 27ին սղգային պահապան գունդեր Պաս
դիէն մինչեւ ի Մաուլէն շարուած էին, և վարչութիւ
նը զուարուելով առ ոտս սեան՝ որ ի յիշատակ Յու
լիսի յեղափոխութեան կանգնեալ էր Պասդիյի հրա
պարակին մէջ, հռչակեց հասարակաց ցնծութեան ձայ
ներուն միջէն Հասարակապետութիւնը: Յետոյ Մարտ 4ին
չքեղ յուղարկաւորութիւն մը կատարեց անկելոց հա
մար, և անոնց մարմինքը թաղուեցան 1830ին Յու
լիսի յեղափոխութեան անկելոց քով:

3. Քաղղիոյ արտաքին եւ ներքին վիճակը. — Այս
ամենայն յուզմանց և Հասարակապետութեան հրա
տարակուելուն միջոց՝ բոլոր Եւրոպիոյ պետութիւնք և
ժողովուրդք անհամբերութեամբ կը սպասէին Քաղ
ղիոյ Արտաքին բռնելու քաղաքագիտական ընթաց
քին. ոմանք կը յուսային և ոմանք կը վախէին: Միա
պետական վարչութիւնք կը խիթային՝ որ չըլլայ թէ
իր զինուց զօրութեամբ ուզէ մերձաւոր ազգաց ալ իր
ընդունած սկզբունքները քարոզել: Վերջապէս Մարտ
5ին Մոնիդէօր պաշտօնական լրագրին մէջ՝ Արտաքին
գործոց պաշտօնեայն Լամարթին, որ բանաստեղծու
թենէ յանկարծ քաղաքագէտ մը դարձեր էր, կը հրա
տարակէր այն հռչակաւոր Յայտարարութիւնը՝ որ միա
ձայն հաւանութեամբ ընդունելի եղեր էր Առժամաւ

նակեայ վարչութենէն, և որ նոյն ժամանակին և թէ յետոյ այնքան գովութեանց և պարսաւանաց նիւթ եղած է: Փաղղիա այս յայտարարութեամբ կ'իմացրնէր, որ իր էութեանը համար պէտք չունէր օտարներէն ճանչցուելու, և թէ ինքը կեայ և է զօրութեամբ բնական և ազգային իրաւանց: Ի Փաղղիա Հասարակապետութեան Հաստատուիլը բնաւ ընդդիմութիւն մը չէր աշխարհիս որ և իցէ ձեռով վարչութեան մը, և իր նպատակը պատերազմ չէր՝ ինչպէս Նախկին Հասարակապետութեան, յամին 1792: Փաղղիացի ժողովուրդը խաղաղութեան պէտք ունէր, ինչպէս կը փափաքէին նաև վարչութեան գլուխ եղող անձինք՝ անոր աւելի Հաստատուելուն և տեսողութեան համար: Ուրով Հասարակապետութիւնը բնաւ մէկու մը դէմ պատերազմի փորձ չէր ուզեր ընել, բայց պաշտպանութիւն կը խոստանար անոնց, որոնց անկախութեան յանկարծ վտանգ մ' ըլլար:

Այս վերջին իմաստով կը հասկնար զԶուիցցերի և Իտալիոյ վիճակները: Եւ վարչութիւնը խոհեմութեան համար պատուիրեց որ 30,000 հոգեով բանակ մը պատրաստ ըլլայ Ալպեանց ստորոտը: Կազմուեցաւ դարձեալ Հասարակապետութեան համար յանձնաժողով մը՝ որուն նախագահ դրուեցաւ Արափօ: Այս ամեն պատրաստութեանց համար դրամ կարեւոր էր, և գանձը այնքան խեղճութեան մէջ էր, որ Կուտչօ պաշտօնեայն չուզեց իշխանութեան մէջ մնալ և իրեն յաջորդեց Կասնիէ Փատէն, որուն տեղ քաղաքին շահապեղաւ Մարա:

Համարթինի յայտարարութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտաւ քաղաքագէտներէ, և պատերազմի կասկած ունեցող պետութիւնք հանգստացան. օտար տրքունիքներէ զրկուած դեսպանք և նուիրակք մեծաւ մասամբ ծանրաբարոյ Հասարակապետականք և կամ հին թագաւորականք ըլլալով փոխեալք ի Հասարակապետականս, ամեն կողմ խաղաղութեան ձայնը տարածեցին, մինչ Փաղղիա դեռ ինքն իր մէջ գայն չէր գտած:

Սակայն դրամական պէտքը օր օրուան վրայ կ'առաւելուր և գանձը պարապ էր։ Աշխատաւորք՝ որոնք անգործ մնալով դրամի պէտք ունէին, կը դիմէին Խնայութեան արկղէն իրենց տուածը պահանջելու, բայց դրամ չկար տալու։ Հարկ էր որ վարչութիւնը սնանկութիւն հրատարակէր, ինչպէս Խորհուրդ կուտային ոմանք։ Այլք՝ իշխանութեան ներկայացուցին բոլոր սեղանաւորաց անուանքը՝ Խորհուրդ տալով որ բռնի տուրք մը դնէ վրանին, սակայն վարչութիւնը երկու Խորհուրդն ալ իրեն համար անվայել համարեցաւ։ Սահմանեց Խնայութեան արկեղ մէջ եղած դրամագլխին միայն շահը վճարել և կանխիկ վճարեց առաջին 6 ամսուանը, միանգամայն չըջանի մէջ դրաւ 200,000 ֆրանքի դրամաթուղթ։ Բարիգու և մեծ քաղաքացի մէջ Ազգային Հաշուետուն վերածմանց¹ դրաւ, և ուրիշ նոյն տեսակ վարկերով ընկերութիւններ։ Մեծամեծ շտեմարաններ հաստատուեցան, յորս արուեստաւորք կրնային աւանդ տալ իրենց ձեռագործը՝ թուղթ մը րնդունելով, որուն համար Հաշուետունը կանխիկ փոքր վճարում մը կ'ընէր, և այսպէս քիչ ժամանակուան մէջ վաճառականութեան երկմիլիոն վարկ աւելցաւ։ Կառնիէ Փամէս միանգամայն կալուածոց վրայ ալ քառասուն և հինգ հարիւրեակ աւելցուց տուրքերը, որով մեծ տեղութիւններ ծագեցան իրեն դէմ։ Եւ թէպէտ Լրարիւ Սելէն և Լուի Պլան շատ ջանացին վերցրնել տալու այս տուրքը՝ նրկատմամբ փոքրիկ կալուածատեարց, այսու հանդերձ վարչութիւնը յանձն չառաւ²։ Վրէմիէս՝ Արդարութեան պաշտօնեայն, նուազցուց դատաստանական ծախքերը, վերցուց Սեպտեմբերի օրէնքները ընդդէմ սոցազրութեան, քաղաքական երդմունքը, անձնական պարտուց համար բանտարկելութիւնը։ Վարչութիւնը լռեց և առ ժամա չցրուեց Գալիլէի լեռնալեռը, որովք Քոսի-

1. Comptoir national d'escompte.

2. Երբ Առժամանակեայ վարչութիւնը ձգեց իր իշխանութիւնը, այս տուրքն 80 միլիոն պաղարեբեր էր։

տիէր, թէպէտ առանց հրամանի մը, այլ մեծ մասու-
ղրութեամբ կը հսկէր քաղքին ապահովութեան և պա-
շարուց վերայ և ըստ իրեն բացատրութեանը « Ան-
կարգութեամբ մը կարգաւորութիւնը կը պահէր » :

Այսու հանդերձ մեծ էր քաղքին յուզումը, և ամեն
օր մեծամեծ խումբեր ի ժողովրդականաց նուիրա-
կութեամբ կ'երթային յ()թէլ տը Վիլ նոր գանգաս-
մը կամ պահանջ մը տանելու. այսօր՝ վաճառականք,
երկրորդ օրը՝ գործաւորք, ուրիշ օր մը՝ այլք: Նոր հրո-
վարտակ մը կը վերցընէր ազգային պահապանաց մէջ
ընդհանուր կոչուած խտրութիւնը, բանակը կը կոչուէր ի
Բարիդ և շաբաթն ահապանք կը հաստատուէին: Հին
ընտիր գունդերէն մաս մը սահմանցան ասոր վերայ,
և բազմութեամբ ()թէլ տը Վիլ գային բողոքելու իրենց
իրաւանցը համար: Սակայն Արակօ, Մարա խստիւ
Մարտ. 16. կշտամբեցին իրենց ըրածը իբրեւ անխոհեմութիւն մը
և բնաւ յանձն չառին հրովարտակը փոխելու: Այս է
Մուշապապա Բլաբից բողոք ըստւածը:

Ուրիշ նմանօրինակ ցոյց մ'ալ երկրորդ օրը հանդի-
պեցաւ. 100,000 հոգի, որոնց մէջ կային լիւսսամ-
պուրի պալատան յանձնաժողովոյն ալ նուիրակները,
աշխատաւորք, ազգային գործաւորք, իրենց գլուխ
ունենալով Պարպէս, Քարէ, Պլանքի և այլք, ()թէլ
տը Վիլ ուղղուեցան: Հոն պահանջեցին նուիրակնե-
րը՝ որ ազգային պահապանաց ընտրութիւնք դեռ ու-
չացուին և գունդերը Բարիդէն հեռանան: Ամբոխէն
մաս մը՝ Ներքին գործոց պաշտօնարանը գնաց, ուր լրտ-
րիւ Սոլէն զօրաւոր կերպով ջանաց համոզել որ անիրաւ
էր պահանջածին և պէտք է ցրուին, և թէ իրենք միայն
զԲարիդ կը ներկայացընեն և ոչ զբովանդակ Քաղդիա.
և մինչ նուիրակները անմիջական որոշողութիւն մը կը
պահանջէին իրենց խնդիրներուն համար, լուի Պլան
նախ գովելով զժողովուրդը, որոշողութեան մը հա-
մար, ըսաւ, ժամանակ պէտք էր: Լամարթին իր ճար-
տարխօսութիւնը գործածեց համոզելու համար և հան-
դարտեցընելու զժողովուրդը, որ վերջապէս կեցցէնե-

բով ցրուեցաւ : Այս երկու օրինակները կը յայտնէին քաղաքին և քաղաքացւոց շփոթութիւնը և յուզումը :

4. Ապրիլ 16 : — Եւ զարմանք չէր ժողովրդեան այս քան շփոթը, վասնզի վարչութեան իսկ գլուխ կեցողք մէջերնին տարածայն էին, յորոց ոմանք հակառակ ընդդէմ դիտաւորութեամբք ժողովակներու միջոցով դիկտատորութիւն մը կը խորհէին : Լիւստամպուրի ռամկավարական ժողովոց գլխաւորք Լրտրիւ Ռուլէն, Ալպէր, Լուի Պլան, սահմանեցին Ապրիլ 15ին, յորում ժողովուրդը Արիսեան դաշտը պիտի գումարուէր ազգային պաշապանաց բնարութեան համար, հոն իւրենց համախոհքը յուզել՝ թօթախելու վարչութենէն իւրենց ոչ համամի տանձինքն, տիրելու Սթէլ տը Վիլի, փակել ի վէնսէն դղեակը գլամարթին, Արալօ, Տիւլիսն տը Լէօն և ուրիշները : Հասարակաց փրկութեան Յանձնաժողով մը կազմել, որուն անդամք ըլլան Լրտրիւ Ռուլէն, Լուի Պլան, Ֆլորոն, Ալպէր, Ռասախյը, Պլանքի, Քէրսուղի և Քարէ : Այս բանիս պէտք եղած անձինքը շահեր էին, և Լրտրիւ Ռուլէն իբրեւ պաշտօնեայ Ներքին գործոց սպաշովցուցեր էր, որ Արտաքին պաշապանաց գումարուելուն վախ չկար, և թէ ինքը բնաւ պիտի չթողուր թմբուկ վարներու : Առժամանակեայ վարչութեան անձինք կասկածեցան այս բանիս վերայ, որով և պաշտպանութեան պատրաստուեցան : Յայտնապէս մեծ յեղափոխութիւն մը կը գուշակուէր, ինչպէս զայն կ'իմացընէր նաեւ Հասարակաց Ժամանակագիրը, որուն գրիչն էր Ժէօրժ Սանա : Ինչպէս թաքնուած խաղի հասեր էր Շանկառնիէ դօրավարը, որ խրախուսեց գլամարթին և բռնապետեց երթալու առ Լրտրիւ Ռուլէն և դանիկայ ստիպել՝ կամ յայտնապէս միանալու Լիւստամպուրի հետ, և կամ Սթէլ տը Վիլի օրինաւոր իշխանութեան կողմը անցնիլ : Լրտրիւ Ռուլէն ընդ երկար դեղեկեցաւ. բայց սպա յաղթուելով Գլամարթինի հայրենասիրութենէն և ճարտասանութենէն, ստորագրեց ազգային պաշապանքը ի զէն կոչելու հրամանը : Շանկառնիէ փութով ինքնին տոնելով զայն ի Գլամարթինէ ի գործ դրաւ, ինքնին

ուղղեց զինուորական զանազան շարժմունքները վարչութեան ապահովութեան համար, և այն օրը փրկեց զԲարիզ: Սակայն Լըտրիւ Ռուլէնի քաշուելով միւս ծայրայեղը չէին քաշուած: Պլանքի, որ ինքզինքը կ'ուղէր սրգարացրնել ամբաստանութենէ մը և ժողովըրդեան սէրը գրուել, ուզեց փորձ փորձել ժողովըրդական հարուածով մը: Ապրիլ 16ին առաւօտը անհամար բազմութիւն մը գումարուեր էր Արիսեան դաշտը և Ջիարձակարանը՝ յետ ընտրութեանց. այս բազմութիւնը ուղղուեցաւ դէպ ի Յիսուսի տը վիլ: Սակայն արդէն Լամարթին և Լըտրիւ Ռուլէն ռաք հաներ էին շարժուն պահապանքը և ազգային պահապանաց լէգէոնը, ընդ ամենը 50,000էն աւելի:

Գործաւորք Արիսեան դաշտէն ելլալով, հանդարտութեամբ և կարգով առանց արգելքի հասան մինչև ի Լուվրը: Անկէ անդին իւրանքանչիւր փողոցի գլուխ ազգային պահապանաց ջոկատներու հանդիպելով շուարեցան: Կրէ՛վ հրապարակը հասած ժամուն այնքան էր ազգային պահապանաց բազմութիւնը, որ ստիպուեցան դադար առնելու, և նուիրակութիւն մը զրկեցին առ վարչութիւնը յսելով որ՝ մինչ իրենք կուգային իրենց հնազանդութիւնը վարչութեան ցուցրնելու, վարչութեան կողմանէ այսպիսի ընդունելութիւն մը կը գտնէին: Հաշապին պալատուն անձինք խիստ պատասխան մը տուին, վրայ հասնելով Լուի Պլան, պատուիրեց որ ժողովըրդեան ճամբայ բացուի անցնելու, որոնք դիւրութեամբ կարգաւ անցան, ազգային պահապանաց « Կորսուին հասարակավարիչք » ձայներուն մէջէն: Երկրորդ օրը Լիւսամպուրի Դուիրակք բողոք մը ըրին առ վարչութիւնը, առջի օրը ընդունած մահացուցմուն համար, և վարչութիւնը վստահութեան խօսքերով զանոնք քանաց հանդարտեցրնել: Բետոյ ազգային պահապանաց գորահան դէսը եղաւ, որոնք կարգաւ անցան գոչելով « Կեցցէ Լամարթին, կորսուին հասարակավարիչք »: Ասով Ապրիլի շփոթութիւնն աւելի նպաստ եղաւ վարչութեան՝ քան հակառակորդաց:

5. Ընտրութիւնք. — Սահմանադիր ժողովք: — Մնայր տեսնել, որ արդեօք վարչութիւնն պիտի կրնա՞ր յաղթել ընտրութեանց մէջ ալ՝ որոնք պիտի կատարուէին Ապրիլ 23ին: Այս առաջին անգամ կը կոչուէր ամբողջ ազգը ընդհանուր քուէով մը ընտրել իւր ներկայացուցիչքը, և վարչութիւնը իրաւունք ունէր մեծապէս հոգալու այս բանիս համար: Քիչ օր առաջ ոգիները ի նպաստ իրեն և ևս աւելի արծարծելու համար՝ Ապրիլ 20ին Ելքայրու տօն մը խմբուեցաւ, յորում ազգային պահապանաց և բանակին դրօշներ բաժնուեցան, և այս եղբայրութեամբ կը յուսային բանակը և քաղաքացիքը հաշտեցընել: Հոն հանդիսացան 200,000 ազգային պահապանք և 100,000 զինուորք, և ամեն լէզէն հասնելով այն պատշգամբին առջև, որ Աստեղ կամարին դիմացը շինուեր էր և ուր կը բազմէր վարչութիւնը, կ'ելլէր վեր ընդունելու դրօշակը, մինչ բիւրաւոր ձայներ կ'աղաղակէին. « Կեցցէ Հասարակապետութիւն, կեցցէ Առժամանակեայ վարչութիւն »:

Ընտրութիւնք սահմանեալ օրը եղան և հասարակապետականք՝ կը յաղթէին. հասարակավարչաց և ոչ մէկը ընտրուեր էր ի Բարիզ, և ի զուր Ռուանի մէջ ուզեցին յեղափոխութիւն մը փորձել: Լամարթին տասր տեղ ընտրուեր էր, ժողովրդենէն ընդունած սէրը ալ իւր յետին կէտը հասեր էր: Ընտրուած երեսփոխանք 900 էին թուով, որոնք առաջին անգամ գումարուեցան Մայիս, 4. Մայիսի 4ին Պուրպոն պալատին մէջ և բացուեցաւ Սահ-

4. « Այն օրը ծառայութեան մէջ էի լա Գոնգորտի կամըրէին վերայ (իբր ազգային պահապան), և տեսայ Առժամանակեայ վարչութեան անցնիլը, իրեն զլուխ ունենալով Տիւփոն տը Լէօռ տկարացած տարիքէն, ծռած, ձեռքը հովանեակ մը, ապա Գոսիտիէր՝ սրանկին գլխարկով և Ռոպէսփիւրեան բաճկոնով, լայն թիկունք. և կարծես ծափահարութիւն կը մուրար, զոր բնաւ չէր ընդուներ: Լամարթին թագաւորի մը պէս ողջունելով յաջ և յահեակ: Քրիմիէօ Կուշլաթի ժպիտով մը: Կառնիէ միշտ ասրուրբերելով իր գլուխը կեղծ վզնոցին մէջ »: Մոսկով Գոնգորտի Գոնգորտի:

մանադիր ժողովր, որուն նախագահ նստաւ ամօք երէցը Սորի ալ Փիւրափօ, երբեմն վերանորոգման դառն թշնամիներէն մէկը: 'Նոյն միջոցին Առժամանակեայ վարչութիւնը՝ որ ժողովուրդը էր Արդարութեան պալատը, խմբովին պալատ մտաւ իրեն գլուխ ունենալով զՏիպօն ալ Լէօն՝ ամենքը ոտք ելած ողջունեցին զանիկայ. « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով. և Տիպօն ալ Լէօն ճառախօսութեամբ մը յանձնեց իշխանութիւնը Ատենին և վերջացուց իւր խօսքը « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով, զոր կրկնեցին բոլոր հանդիսականք: 'Նոյն ատենը Քուրդէ՝ սպգային պաշտպանաց հրամանատարը ներկայացաւ լսելով որ ժողովուրդը կ'ուզէ տեսնել զժողովր: Փութով ամեն երեսփոխանք սանդխոց վերայ դիմեցին, և նախագահը վերէն կրկնեց ժողովրդեան. « Հասարակապետութիւնը », զոր կեցցէներով կրկնեց քաղաքացւոց անհամար բազմութիւն մը և անոնց ձայնը թրմբուկներուն և թնդանօթից ահաւոր որոտման հետ խառնուեցաւ: Կա՞ր արդեօք գուշակող մը այն ահաւոր տեսարանաց, որ քիչ մը վերջը պիտի տեսնուէին:

Մայիս 4ին ժողովքը իրեն նախագահ ընտրեց ըզբիշէ և վեց ալ փոխան նախագահի, որոնք էին Ուրբիւր, Քապէնեաք զօրավարը, Գորպան, Կինար, Քորմընէն և Սէնար. այս ընտրութեանց մէջ յաղթեց հասարակապետական մասը: Յետոյ Առժամանակեայ վարչութեան անդամք իւրաքանչիւրը իրեն հաշիւը տուաւ, որոնք մեծ գովութեամբ ընդունելի եղան, թէպէտ և հանրածանօթք էին Կառնիկ Փաթէսի շուայլութիւնը և իւր վերայ եղած ամբաստանութիւնք: Ամենէն վերջը Լամարթին՝ Կաղղիոյ թէ 'Ներքին և թէ Արտաքին վիճակը ճշգրիտ նկարագրեց իւր պերճախօս ոճովը, անթիւ ծափահարութեամբք ընդհատեալք: Ատեննը որոշեց՝ որ իւր ճառը տպուի և զրկուի Կաղղիոյ ամեն հասարակութեանց և արտաքին պետութեանց: Յետոյ Մայիս 8ին վճռեց աստեանը միաձայն հաւանութեամբ (բացի Պարպէսէ) որ՝ « Առժամանակեայ վարչութիւնը արդիւնաւոր եղաւ Հայրե-

նեաց » : Ապա Տոռնէս երեսփոխանին առաջարկու-
թեամբ սահմանուեցաւ, որ գործադիր յանձնաժողով
մը կազմուի հինգ հոգիէ՝ որ անուանեն, իրմէ դուրս,
պաշտօնեայս, որոնք պատասխանատու պիտի ըլլային
և փոփոխելիք և իրենց գործոց հաշիւ պիտի տային ա-
տենին : Մայիս 10ին քուէարկութեամբ ընտրուեցան
Աբակօ, Կառնիէ Փափէս, Մարի, Լամարթին, Լըտրիւ
Ռայէն ¹ :

Գործադիր յանձնաժողովը փութով անուանեց պաշ-
տօնեաքը, Ռաբիւր՝ Ներքին գործոց, Իրէլլա՝ Հասա-
րակաց վաստակոց, Ֆլոքոն՝ Վաճառականութեան,
Պէթմոն՝ Կրօնից, Տիւքլէր՝ Դրամական տնտեսութեան,
Պաստիա՝ Արտաքին գործոց, Ժովակալն Քազի՝ Դո-
վային գորութեան, Շարրաք՝ Պատերազմի — Ժաֆ,
Քրէմիէօ կը մնար Արդարութեան, ինչպէս նաև Փառ-
նօ՝ Հասարակաց կրթութեան : Էւ միանգամայն Ժիւլ
Ֆալրըր՝ տաննադպիր Արտաքին գործոց, Քարդէ՝
Ներքին գործոց : Իսկ Վասիաիէր մնաց դարձեալ
Ոստիկանութեան գլուխ :

Լուի Պլան տեսնելով՝ որ վարչութեան Յանձնա-
ժողովէն և պաշտօնէութենէ դուրս կը մնար, իբր միակ
բարեկամ ժողովրդեան առաջարկեց որ նորէն պա-
հուի Բառնալիս-Միշան պաշտօնէի-Միշան, սակայն ժո-
ղովքը չընդունեցաւ առաջարկը, որով թէ՛ ինքը և թէ
Ալպէր հրաժարեցան գործաւորաց համար դրուած
Կաննաժողովոյն մասնակցութենէ, և ժողովքը ան-
միջտակ իրեն մէջէն նոր Կաննաժողով մը անուա-
նեց թշուառ վաստակաւորաց համար :

6. Մայիս 15ին Յուլիոսը : — Այսպէս ծայրայեղ
հասարակապետականք տեգոհելով թէ՛ ատենին և թէ
պաշտամանց ընտրութեանց վերայ, նոյն օրուընկ
սկսան առիթ մը փնտռել ցրուելու զայն . և ի Վաղղիա

1. 794 քուէարկուաց մէջ Աբակօ 725 քուէ ունեցաւ, Կառնիէ Փա-
փէս 705, Մարի 802, Լամարթին 643, Լըտրիւ Ռայէն 438 :
Յառաջացեալ Հասարակապետականք Կ'ուզէին Լամարթինէն
վրէժ առնուլ Ապրիլ 16ին համար :

առիթը երբեք պակաս չէ։ Նախ Պլանքի քաղաքին որմոց վերայ հրատարակութիւն մը կ'պցընել տուաւ՝ թէ պատնիշաց վրայ ժողովրդեան եղած խոսամունք չէին կատարուած, և կը յորդորէր զամբոխը ոտք ելլալու, բայց ժողովուրդը չի շարժեցաւ և Պլանքի կրկին յաղթութեցաւ։ Քան զինքը աւելի խորագէտ գտնուեցաւ Ռասփայլ։ Վաղղիոյ ժողովրդեան սէրը և համակրութիւնը Լեհաց միշտ ծանօթ է։ արդ Լեհք՝ Փետրուարի յեղափոխութեամբ նսրէն օգնութեան յոյս մը ունեցեր էին ի Վաղղիոյ, և որչափ որ ալ Լամարթին անոնց նուիրակութեան մը ժխտեր էր այս օգնութիւնը, սակայն ընդհանուր ժողովուրդը մեծապէս զայրացեր էր Լամարթինի և Վարչութեան դէմ, և դրամով օգներ էր պանդխտելոց իրենց հայրենիք դառնալու։ Եւ Լեհաց յետին ապստամբութեան լուրը և Քրաքովիոյ արիւնհանգեղ նուաճումը աւելի գրգռեցին զՔարիզ, և ժողովակներու մէջ որոշուեցաւ վարչութեան աղերս մը ներկայացընելու ի նպաստ Լեհաստանի, և աղերսարկուք Մայիսի 15ին առաւօտ Պասդիյի հրապարակէն ճամբայ ելան դէպ ի ժողովքը՝ իրենց գլուխ ունենալով զՀիւպէր՝ որն որ Լուի Ֆիլիփի թագաւորութեան ժամանակ դատապարտուեր էր իբրեւ դաւաճան և հասարակապետական։ Քուրդէ ազգային պահապանաց հրամանատարը՝ այնքան զանդաղ և անհոգ շարժեր էր այս աղմկին զիմացն առնելու, որ յայտնի դաւակից կը տեսնուէր, նա մանաւանդ արգիլեր էր իսկ թմրուկները հնչեցընելու։ Եւ Վոսիտիէր իւր լեռնականքը անորոշ վիճակի մէջ թողուցեր էր՝ յետոյ յաղթողին կողմը բռնելու համար, որով Սահմանադիր ժողովը անպատասպար մնացեր էր։

Հիւպէրի ամբոխին հետ ճամբան Պլանքիին խումբերն ալ միացան, որոնք փոխանակ կէցցէ Լեհաստանի՝ «Կեցցէ՛ աշխատութեան կարգադրութիւն» կը գոչէին, և գլուխներն անցեր էր Պլանքի։ Կային մէջերնին նաև Իռլանտիոյ և Իտալիոյ ապստամբեանց ժողովակներէն ալ։ Այս զանազան տարերքներէ կապմեայ խաժամուժը առանց դժուարութեան մը հասաւ

ի պալատն Պուրպոն, որուն դռունքը բացուեցան Քուր
դէի հրամանով՝ ամբոխին, և հրամանատարն միարան
« Կեցցէ՛ Լեհաստան » գոչելով՝ խաժամուժին առաջնոր
դեց դէպ ի մուտքերը, և ամբոխը սանդուխներէն վեր
ելլելով տիռուեցաւ նախ հոնդիսականաց նստարան
ներուն վերայ և յետոյ երեսփոխանաց կիսաբոլորա
կին մէջ։ Հոն ամենը սկսան խօսիլ. նախ մէկը ելաւ
խօսեցաւ ի նպաստ Իտալիոյ, և ապա Լեհացին Վո
լովաքի իր հայրենեաց համար, ուրիշներն ալ՝ աշխատու
թեան վերայ։ Սակայն այս ճառախօսութիւններէն
բնաւ իր մը չէր լսուեր բայց միայն « Կեցցէ՛ Լեհաս
տան », որ նոյն օրուան ամենուն նշանն էր։ Պիւշէ նա
խագահը ծածուկ հրաման ղրկեւ էր որ ազգային պաշա
պանք գումարուին. կը լսուի այն միջոցին թմրուկին
ձայնը, ամբոխը վրան կը վազէ ստիպելով և սպառնա
լով՝ որ հրամանը ետ առնէ, և նա ալ անկնիք թուղթե
րու վերայ հրամաններ կ'ըստորագրէ և ամբոխէն ոմանք
առնելով զայն դուրս կը վազեն. բայց տեսնելով որ
ազգային պաշապանք յետո չեն կոսիր, ամբոխը գնա
խազտհր աթոռէն վար կը քաշէ նախաստանք. իսկ
երեսփոխանք ցրուեցան մերձաւոր սրահներուն մէջ։
Ի զուր Լամարթին իր պերճախօսութեամբ կարծեց
հանգարտեցընել աղմուկը. իրեն պատասխան կուտա
յին որ « Բաւական է կիթառդ, ալ քու քնարդ ալ
ջախջախեցաւ » . ի զուր կ'աշխատէին նաև Լըտրի
Սուլէն, Քլէման Թոմա, Պարպէս և Լուի Պլան.
անկարգութիւն և խառնակութիւն մը տիրեւ էր սը
րահին մէջ. և ամբոխը բռնի իւր սիրելի երեսփոխան
ներէն ոմանք ուսի վերայ առնելով կը պտտցընէր սրա
հին մէջ։ Ատեանը ահպարարներու սրահի մը քան
խորհրդարանի կերպարանք առած էր։ Վերջապէս Լուի
Պլան կրցաւ քիչ մը լռեցընել. և այն ատեն Սասփայլ
կարդաց բարձրածայն Լեհաստանի համար սահմանեալ
ապերսը։ Բայց ի զուր կը գոչէր, մտիկ բնող չկար։
'Ես մանաւանդ ամբոխը մոռնալով զայն՝ իրրեւ եթէ
թատերաց մէջ դերասանի մը համար գոչէր, այնպէս
սկսաւ գոչելով խնդրել զՊլանքի։ Եւ ահա կը հաս

նի նոյն միջոցին Պլանքի ամբոխին կեցցէներուն մէջէն, բեմը կ' ելլէ, լուսթիւնը կը տիրէ և կը խորհրէ՝ որ Լեհաստանը կանգնուի և աշխատութիւնը հաստատուի: Պարպէս, որ մինչև այն ատեն ժողովքին կուսակից երեցեր էր, հիմա մեծապէս նախանձեղով Պլանքիի, և փախնալով որ իր ախոյեանը քան զինքը աւելի զօրանայ ամբոխին վերայ, ինքն ալ կ'առաջարկէ որ փութով Լեհաստանի համար բանակ մը ղրկուի, և հարուստներէն մէկ միլեար տուրք առնուի¹: Սրահէն դուրս ալ Լուի Պլան տագնապէն ու յոգնութիւնէն կը նուաղի: Ժամը 3 1/2ին միջոցները այս խաժամուստին առաջնորդը Հիւպէր բեմը կ' ելլէ, և « Յանուն ժողովրդեան կը լսօժէ Ազգային ժողովքը », յետոյ աներևոյթ կ' ըլլայ: Ժողովուրդը յետ նախ իւր ուսոյց վերայ յաղթանակաւ պատգընելու իր գլխաւորքը՝ կը սկսի նոր վարչութեան մը անդամներ ընտրելու և կը հնչեն աղմկին մէջ Պարպէս, Ալուի Պլան, Փրուտոն, Ռասփայլ, Պլանքի, Հիւպէր, Սուլրիէ, Գոսիտիէր, և ամենէն վերջը Լըտրիւ Ռուլէն անուանքը: Պարպէս և Ալրէր Օթէլ ալ Վիլ կը վագեն նոր վարչութիւնը հաստատելու, մինչ երեսփոխանք ձանձրացած այս պժգալի և խառնաշփոթ տեսարանէն չորս ժամ, ի վեր դուրսը գաւթին մէջ կը պտտէին և կը սպասէին ամբոխին ցրուելուն, որ նորէն նիստը սկսին:

Եւ ահա յանկարծ կը հնչէ թմբուկին ձայնը, և շարժուն պահապանաց երկրորդ շոկատը Քլարի հրամանատարին առաջնորդութեամբ սրահին մէջ կը մտնէ սուրհմները դէպ ի բազմութիւն դարձուցած, որ այս տեսքին կը սկսի փախչիլ և երեսփոխանք նորէն ներս կը մտնեն « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով: Իւժէն Գիւքլէր երիտասարդ կտրիճ երեսփոխանը եւ ռանդուն ճարտասանութեամբ կը հրաւիրէ զերեսփոխանս բազմելու և յառաջ վարելու նիստը: Հագիւ-

1. Երկրորդ օրուան Մօնիդէօրի մէջ կայ որ՝ երբ Պարպէս առաջարկեց մէկ միլեար տուրք հարուստներէն, ռամիկը գոչած ըլլայ, « անոր տեղ երկու ժամ աւարառութիւն »:

նիստը սկսեր էր երբ ուրիշ աղմուկ մը ծագեցաւ : Ազգային պաշապանք մատնիչ կոչելով զՔուրդէ զօրավարը՝ կ'առնուն իրմէ սուրը, ուսին չքանչանը, կը պատուեն իւր համազգեստը և կ'ուղէին հոն խեղդել զինքը, և որն որ հազիւ կ'ազատի Քլարիի օգնւթեամբ : Լամարթին ալ ի ժողովն կը հասնի և կը խօսի երեսփոխանաց, բայց իր ամեն ճարտասանութեամբ հանդերձ պաղ ընդունելութիւն կը գտնայ : Եւ այն միջոցին խաժամուժը տիրեր էր Օթէլ տը Վիլի, և Պարպէս և Ալպէր կը ջանային նոր վարչութիւն մը հաստատել, մինչ Մարա իր օգնականներով հրամաններ կը ղրկէր ազգային պաշապանաց, որոնք փութով կը հասնին, ինչպէս նաև Լամարթին, Լըտրիւ Ռուլէն և Քլէման Թոմա, որ Քուրդէին տեղ ազգային պաշապանաց հրամանատար անուանուեր էր : Օթէլ տը Վիլ պաշարուեցաւ, Պարպէս և Ալպէր բռնուեցան, ուրիշ կողմեր ալ բռնուեր էին Պլանքի, Ռասփայլ, Հիւպէր, Փիէռ Լըրու, Սարրիէ և ուրիշ խռովարարք : Իսկ Լուի Պլան հապիւ ժողովքին դիմելով ազգային պաշապանաց բարկութենէն ազատեցաւ, որոնք ետեէն կը վազէին : Սահմանուեցաւ՝ որ փութով դատ բացուի ընդդէմ Պարպէսի, Քուրդէի և Ալպէրի : Ազգային ժողովքը վրձոնեց՝ որ ազգային պաշապանք, շարժուն պաշանորդք և բանակը արդիւնաւորք էին հայրենեաց, և նիստը վերցուց : Գործադիր Յանձնաժողովն ալ անուանեց զՊարակէ տ'իլիէ բարձրագոյն հրամանատար՝ Ազգային ժողովքին պաշտպանութեան համար սահմանեալ նորութեանց : Սակայն որովհետև աղմկին միջոց Գոսիտիէր ոստիկանութեան գլուխը՝ անորոշ կերպ մը բռներ էր, անոր համար որոշուեցաւ պաշտօնընկէջ ընելու զինքը : Գոսիտիէր կանխեց հրաժարեցաւ, և իւր լեռնականքը ցրուեցան, որոնք ապրելու միջոց մը չունենալով միայան բազմաթիւ սով գոհներու և հասարակավարիչներու հետ, և պատրաստեցին Յունիսի յեղափոխութիւնը : Գոսիտիէր Յունիս Ծին ազգային երեսփոխան ընտրուեցաւ, իսկ Լուի Պլան ալ դատի կանչուեցաւ յանձնաժողովոյ մը առջև : Բայց ինքզինքը մեծ ճարտասա-

նութեամբ պաշտպանեց, և հազիւ սակաւ քուէից առաւելութեամբ ազատեցաւ: Սամկավարաց Յեղափոխութեան մը փորձը այսպէս աննպատակ և ապարդիւն կը մնար, սակայն առանց ոգիները հանդարտեցընելու:

7. Զսնուպան ընտրութիւնք, — Լուի Նաբոլէոն: — Շատ մը հրաժարմանց, և բազմաթիւ տեղեաց նոյն անձը ընտրուելուն համար՝ հարկ էր որ կրկին ընտրութիւնք ըլլային, և Յունիս Ծին Սէնի նահանգը ժողովուած էին այս բանիս համար: Ընտրելեաց մէջ կը գտնուէր նաև Ժոէնվիլի իշխանին անունը, որդի Լուի Ֆիլիպի: Գործադիր ժողովը այս ընտրութեան դէմն առնելու համար առաջարկեց, որ Պուրպոնեանց անդրաշիկ ցեղին դէմ ելած օրէնքը, (որէտեսանց համար ալ զօրէ: Առաջ հարկ էր որ Գաղղիայէն ելլան: Եւ թէպէտ տ'՝Օմալ դուքսն և Ժոէնվիլի իշխանը՝ իրենց առ ազգն բրած ծառայութիւնը և յԱլճէրի վարմունքնին յիշեցընելով ընդդէմ բողոքեցին, սակայն այդ ի գուր էր: Ազգային ժողովքը կը խիթար, որ իշխանազունք մտնելով ի ժողովն, յետոյ նախագահութեան յոյս ունենան: Արդէն Պոնափարթեանք՝ լիւրով Պոնափարթ և Պետրոս որդի Լիւսիէնի, որոնք ժողովքին մէջն էին, կանխաւ խօսք տուած էին երբէք այսպիսի յոյս մը չունենալու, և նոյնը այս առթիւս հաստատեցին:

Ընտրութեանց մէջ ամէն կուսակցութենէ կը գլտնուէին, և կը տեսնուէր որ գաղափարք երթալով կը չափաւորէին. Խորհրդարանին մէջ կը մտնային Թիէր և Շանկաունիէ: Ընտրեալ անձանց առաջինն էր Գոսիտիէր, յետոյ կուգային Մօրօ և Կուտչօ, Շանկաունիէ, Թիէր, Փիէր Լըրա, Վիկտոր Հիւկօ, որ այս միջոցիս տակաւին թագաւորական կրնար համարուիլ, Լուի Նաբոլէոն, Լակրանժ, Պուլաստէլ, Փրուստոն:

Քան զամէն անուն աւելի ուշադրութիւն գրաւեց Լուի Նաբոլէոնի ընտրութիւնը, մինչ մոռացեալ և արհամարհուած կը կարծուէր ամեն կուսակցութիւններէ, և իւր գտար ի սպառ անհետացեալ կը համարուէր:

Լուի Նաբոլէոն յետ մահուան Նաբոլէոն Բի (1831) համարելով՝ որ եթէ Կայսրութիւնը օր մը նորոգուի՝ իրեն կ'իյնայ անոր գլուխ կենալը, 27 տարի ամեն ջանք և եռանդն ի գործ դրեր էր ի նպաստ իւր կուսակցութեան թէ՛ զինուժ և թէ՛ զրշով: Տեսանք յամին 1836¹ որ յետ Ստրազպուրկի դաւանաց, Լուի Ֆիլիպ ներելով՝ զինքը յԱմերիկա ղրկած էր, երդումն առնելով որ մշտնջենաւոր հոն մնայ, թէպէտ ինքը ուրացած է միշտ այս երդումը: 1837ին սկիզբները իւր մօրմէն նամակ առնելով, որ ծանր հիւանդ էր, մեկնեցաւ Եւրոպէ: Որդենսիա թագուհին մեռաւ հոկտեմբեր 3ին, և Լուի Նաբոլէոն հաստատուեցաւ յԱրէնպէրկ իւր մայրենի կալուածը, ունենալով ի վաղուց Գուրկովիոյ քաղաքակցութեան պատիւը: Փութով Լուի Ֆիլիպի վարչութիւնը խնդրեց Զուիցցերիի վարչութենէն Լուի Նաբոլէոնի արտաքսումը: Մեծամեծ վէճեր ելան Գաշնակցութեան խորհրդոյն մէջ, և երբ Զուիցցերի չէր ուզեր ընդունել Լուի Ֆիլիպի կամքը, Լուի Նաբոլէոն ինքնին անցաւ յԱնգղիա, ուսկից չդադրեցաւ նոր գրգիռներ և զրքեր յղել ի Գաղղիա զժողովուրդը յուզելու: Ստացաւ նաև զինուորական բարեկամներ, յորս Մոնթոլոն զօրավարն, ևս այն՝ որ Նաբոլէոն Առաջնոյն հետ ընկեր էր ի Ս. Հեղինէ, և յանկարծակի 1840ին 56 տնձինքով իջաւ ի Պուլոններ: Կը համարէր, որ հոն բովանդակ պահանորդք և բանակը պիտի վազեն ողջունելու կայսերական արծիւը՝ «Կեցցէ՛ կայսր» գոչելով. բայց փողոցէ փողոց վանուելով գիմեց կրկին ի ծով իւր նաւը ապաւինելու: Հոն չհասած հրացանի գնտակաց ներքև իրեններուն հետ ջուրը նետուեցաւ, և հոն բռնուելով բերուեցաւ ի բանտ: Բո.որ Եւրոպա ծիծաղեցաւ այս դաւոյն վերայ, զայն կոչելով «անփոք և փոք» և Կայսրութեան նորոգումը «անփոք և փոք»:

ուր ելաւ որ մշտնջենաւորապէս փակուի Համ դղեակին մէջ: Իրեն ընկեր կը տրուէին Մոնթուլոն զօրավարը, անձնական բժիշկը և սպասաւորը: Մնաց հոն թղթակցելով միշտ բարեկամաց հետ, և զանոնք ընդունելով մինչև 1844 Մայիս 25:

Երբ իւր հայրը Լուի Նաբոլէոն ծերացած և հիւանդ էր Ֆիորէնցա, խնդրեց Լուի Ֆիլիպէն շնորհելու առ ինքն իւր միակ զաւակը, և ինքն ալ կը խոստանար իւր պատուոյն վրայ, յետ դարմանելու իւր ծերունի հայրը, դառնալ վերստին ի Համ. խնդրանքը մերժուեցաւ և միսքը դրաւ դղեկէն փախչիլ: Իւր հաւատարիմ սպասաւորին ձեռքով գործաւորի զգեստ շինել տուաւ, փոխեց կերպարանքը և աշխատաւորաց վաստակելու ժամանակ, գերան մը կռնակը դռնէն դուրս ելաւ պահապանաց մէջէն՝ որ զինքը չճանչցան: Իւր բժիշկը՝ անկողնոյն մէջ պառնուած պատանք մը դրած էր, և զինքը հիւանդ հռչակած էր¹: Իսկ երեկոյեան՝ դղեակին հրամանատարը ուղեւորով ստուգել քանտարգելոյն հիւանդութիւնը, բռնի մօտենալով անկողնոյն իմացաւ եղածը՝ երբ Նաբոլէոն արդէն կը գտնուէր Պելձիոյ հողոյն վերայ, ուսկից անցաւ յԱլքոյիս և մնաց հոն մինչև 1848ի Յեղափոխութիւնը: Հոն հանդարտ չկեցաւ, և իւր Լոպպոյէն Զաֆալոյ մէջ վրէժխնդիր զինքը միշտ կը ցուցնէր ռամկին վիճակի բարւոքման: Իւր կուսակիցք՝ ամեն կողմ գործաւորաց ներկայացուցին զինքը իրրեւ պաշտպան մը ժողովրդեան, և մեծամեծ դրամոց գումարներ բաշխուեցան: Սակայն շատ աւելի ներգործեր էր Նաբոլէոն հմայիչ անունը:

Փութով ստեանին մէջ ծագեցաւ այն խնդիրը՝ թէ արդեօք իշխանին ընտրութիւնը վաւերակա՞ն էր: Պոնափարթից ցեղէն ըլլալուն համար: Եթէ ընտրութիւններէն առաջ խնդիրը ելած ըլլար՝ թերեւ և ոչ իսկ առաջարկուէր: Բայց հիմայ որ ընտրուեր էր և արդէն Պոնափարթ, Յովակիմ Միւրա կը նստէին ժողովքին մէջ, դժուար էր զայն ոչնչացնել, և որչափ

որ Լամարթին և Լըսորիւ Ռուլէն ջանացին ցուցնել՝ որ ինչ վտանգաւոր էր այս ընտրութիւնը, սակայն հաւանութիւն չըստացան, և Ժողովքին մեծագոյն մասը ընդունեցաւ¹, յորում կը գտնուէին Լուի Նարոլէոնի ապագայ մեծ հակառակորդը Ժիւլ Ֆաւրը, և Լուի Պլան: Ասոնք անհնարին և անխեղ կը համարէին կարծել՝ որ Լուի Նարոլէոն մտադրութիւն ունենայ նորոգել Կայսրութիւնը: Մանաւանդ վտանգաւոր կը համարէին մերժել ընտրութիւնը, որով և կարեւորութիւն մը տալ Լուի Նարոլէոնի անձին, որ ուրիշ բան մը չէր՝ բայց թէ պարզ քաղաքացի:

Նորընտիրը Յունիա 15ին Լոնտրայէն նամակով մը ծանոյց, թէ ինքը չունէր այն դիտաւորութիւնքը, որ իրեն կ'ընծայուէին, «բայց եթէ ազգը իրեն վրայ պարտք մը դնէր, գիտէր զայն ի գլուխ հանել», և դարձեալ՝ «իր անունը կը նշանակէր Կարդ, Ազգութիւն, Փառք», և կը ցաւէր որ իր անունը պատրուակ մը կ'ըլլար շփոթութեանց. անոր համար «նախամեծար կը համարէր մնալ յաքսոր, և զոհել իր երջանկութիւնը Գաղղիոյ համար քան առիթ ըլլալ աղիտից»:

Նամակին բացատրութիւնքը մեծապէս գրգռեցին զերեսփոխանս: Ժողովքը երկրորդ օրուան թողուց վրձաւելու՝ որ արդեօք այս նամակը հրաժարակա՞ն մ'էր. և անցին գացին ամբոխին մէջէն՝ որ կը գոչէր, «Կեցցէ՛ կայսրը, անկցի թիւէր, անկցին Երեսփոխանք»: Երկրորդ օրը՝ ուրիշ նամակով մը Լուի Նարոլէոն յայտնապէս կը հրաժարէր երեսփոխանութենէն՝ զԺողովուրդը սաւելի յինքն գրաւելու նպատակաւ:

1. Պահպանողականաց խմբին բնաւ հոգը չէր Հասարակապետութեան վտանգը. բաց աստի ածգոհ հասարակապետականք, ինչպէս ՊՊ. Լուի Պլան, Ժիւլ Ֆաւր, Քրիմէե և ուրիշ շատերը զբռնադատութիւնը զէք մը կ'առնուն գործադիր իշխանութեան դէմ: Աւելցուցէք ասոր վերայ Պոնափարթի ընտանեաց բարեկամքը, որոնք շահերով և յիշատակներով կապուած էին, կամ զանոնք՝ որ ապագային յոյսեր ունէին. և զարմանք չէ մեծամասնութիւն ընդունելը: (Յիշատակարանք Օտիլոն Պարօ. Հտ. Ա. էջ 226, 227):

8. Յունիսի Յեղափոխութիւնը: — Մայիս 15 էն մինչև Յունիսի Յեղափոխութիւնը՝ Բարիզ շուարեալ և խռովայոյզ վիճակի մէջ էր, յանկարծ յանկարծ ծառուղւոյ մը կամ փողոցի մը գլուխ խուռն բազմութիւն մը կը տեսնուէր, ստէպ կը լսուէր թմրուկին ձայնը, որ զբաղաբացիս կը կոչէր ի պաշտպանութիւն հասարակաց ապահովութեան: Քաղաքացւոց ի զէն դիմելովը՝ վաճառականութիւնը աւելի կը նուագէր, և կրպակներէն ոմանց փակուելը տխուր տեսարան մը կուտար քաղաքին: Վարչութիւնը յետին անգործութեան և վարանման մէջ էր: Գործադիր ժողովը՝ որ կը բազմէր ի Լիսսամպուր, իւր անհոգ անգործութեամբ մեծապէս կը վնասէր հասարակաց կարգաց: Լամարթին և Լըտրիւ Ռոլէն՝ ի զուր կը ջանային ձեռք բերել երբեմն ունեցած ժողովրդականութիւններն. Ֆրանսուա Ալբակո կը ցաւէր միշտ՝ որ իր երկնային հրաշալի զննութիւնքը թողուցած, բռնադատուեր էր երկրաւոր կռիւներու զբաղիլ. Մարի՝ որչափ որ բարի անձ մ'էր և մեծ օրէնսգէտ, բայց անյարմար վարչութեան մը գլուխ կենալու. իսկ Կառնիէ Փափէս բնաւ նշանակութիւն մը չունէր: Զկար մէկը որ ուղղութիւն մը ազդէր ժողովոյն, վասնզի չկար նաև երկիրը կառավարող իշխանութիւն մը: Քաղաքական անորոշ վիճակին յաջորդեց դրամական նուազութիւնը. գործարանաց դադրելով գանձը ստակ չէր մնացած, բայց սակայն հարկ էր հոգալ գործատուները, որոց աշխատաւորաց թիւը 100,000ի հասեր էր, և օրական 300,000 ֆրանք ծախք կ'ըլլար: Որ օրուան վրայ կ'առաւելուն գործաւորաց թիւը, նա մանաւանդ շատերը իբր տպաւէն մը ծուլութեան, կը դիմէին ի գործատուներ: Այս անկարգ վիճակը աւելի կը զայրացընէին ժողովակաց ճարտարախօսք և անոնց լրագիրք, որք ամէն կողմ կը հռչակէին թէ ժողովուրդը կը հալաւ ծուի և կը տանջուի յազնուականաց: Հարկ էր դրամ հասցընել, որ սակայն չկար, կը մնար դիմել ուրիշ միջոցներու և Կուաշօ պաշտօնեայն, ինչպէս նաև տը Ֆալլու թագաւորական անուանի երեսփոխանը, խորհուրդ

կուտային գոցելու զգործատունս : Յետ ջերմ հակաճառութեանց յաղթեց տը Ֆալլուի առաջարկը, և Յունիս 21ին Գործադիր Յանձնաժողովը հրովարտակով մը կը պատուիրէր, որ 18էն 25ամեայ աշխատաւորք անմիջապէս զինուորագրուին, և պատրաստ ըլլան մեկնելու ի գաւառս և մանաւանդ ի Սոլոններ՝ երկիրը հարթելու համար : Երկրորդ օրը՝ շատ մը գործաւորք մեկնեցան ի գաւառս ընդունելով իրր թոշակ 75 հարիւրեակ : Գործաւորաց պարագլուիք, որք հաստատուն մտքերնին դրած էին բռնի միջոցներով պահանջմունքնին ձեռք բերելու, տեսնելով որ խնդիրը կարծածնէն տարբեր կերպարանք մը կ'առնուր, 22ին առաւօտը գումարեցին ըզգործաւորս ի Փանթոն, և հոն Փուժոլ անուամբ պարազխոյ մը ճառախօսութեամբ զրգռեալ՝ վեց հազար գործաւորք նուիրակութիւն զրկեցին առ Գործադիր ժողովքը, որ զիրենք յորդորեց մեկնելու ի գաւառս : 'Եոյն երեկոյ' Բարիդու մէջ աստ և անդ գործաւորաց խումբեր կը տարուրերէին, և 23ին առաւօտը 10,000 գործաւորք Փուժոլի առաջնորդութեամբ՝ յետ Պասդիյի սեան տակ գումարուելու և հոն ծնրադիր վրէժխնդրութիւն երդուլննալու, թաղերուն մէջ ցրուեցան պատնէչներ բարձրացընելու, և առաջինը կանգնեցաւ Սէն Տընիի թաղին մէջ : Փութով թմրուկներուն ձայնը հնչեց քաղաքին մէջ, և քաղաքացիք կոշուեցան քաղաքին պահանորդութեան, որուն կը հրամայէր Քլէման թոմա : Պատերազմի պաշտօնեայն Քապէնեաք՝ կանխաւ կարելի հնարքները հոգացեր էր քաղաքին և Սթէլ տը Վիլի պաշտպանութեան համար . և ազգային պահապանաց թմրկին ձայնը լսուած ժամանակ, արդէն կազմ էր բանակը, որուն այլ և այլ կէտերու վերայ պիտի հրամայէին Քապէնեաք, Լամորիսիէր, Տամէսմ և Տիւվիվիէ զօրավարք : Բարիզ ընդհանուր ճամբարի կերպարանք առած էր, ամենայն ընտանեաց գլուխ՝ թէ՛ հարուստ, թէ՛ աղքատ, թէ՛ ազնուական, թէ՛ ռամիկ՝ զէնք առած, իւր խմբին դիմած էր ընտանեացը պաշտպանութեան համար : Լամորիսիէր և Տիւվիվիէ զօրավարք փութով յարձակ-

մամբ առին շատ մը պատնէշներ: Հասաւ Քավէնեաք և Լամարթինի հետ կռուոյն տեղը, և գլուխ կեցաւ Սէն Մօրի պատնիշաց յարձակման՝ ուր 300 զինուորէն աւելի ինկան: Զանազան կողմեր ալ վիրաւորուեցան Պըտօ զօրավարը, Պիքզիօ և Տոռնէս երեսփոխանք, Տէմարէ և Փիէր տը Ռէմիւզա:

9. 'Իրկլուստորութիւն Քավէնեաքի: — Ժողովքը իր նիստերը կը շարունակէր, և 24ին սահմանեց որդեգրելու՝ այս կռիւներուն մէջ պաշտպանութեան համար անկեւոյց որդիքը և այրիները, և յետոյ ինքզինքը մշտամիաց հրատարակեց: Սակայն ի զուր. յայտնի էր իր անկարողութիւնը: Բանակին, ինչպէս նաև քաղաքացւոց փափաքն էր, որ Գործադիր Յանձնաժողովին ձեռքէն իշխանութիւնը առնուելով՝ Քավէնեաք զօրավարին յանձնուի: Երեսփոխան մը ազգային պահապանաց այդ փափաքը հաղորդեց Ժողովքին՝ առաջարկելով ևս որ քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրուի. և թէպէտ այս երկրորդ մասին 60 երեսփոխանք ընդդիմացան, յորս էին նաև Օտիլոն Պարօ, Կրէվի և Քոնսիտէրան, այսու հանդերձ երկու առաջարկութիւնք ալ ընդունելի եղան: Գործադիր Յանձնաժողովը բռնադատուեցաւ հրաժարելու և Քավէնեաքի յանձնուեցաւ դիկտատորական իշխանութիւն մը, զոր ժողովրդեան ծանոյց Սէնար՝ ժողովոյն նախագահը, Քավէնեաք թէպէտ չէր առաջնակարգ զօրավար մը, սակայն իր պատերազմական հմտութեամբք և ազնուական յատկութեամբք՝ յարգելի և սիրելի անուն մը ձգած է Քաղղիոյ պատմութեան մէջ, որուն նպաստած են նաև իր հօրը և Կոտրֆրուա եղբօրը յիշատակքն ալ: Այս իրնէ խոչեմ և միանգամայն անկեղծ անձին իշխանապետութիւնը՝ թէ՛ քաղաքը և թէ՛ բանակը մեծ խնդրութեամբ լսեց՝ վստահ որ զինքը կառավարող մ'ունէր:

Կռիւը երթալով կը սաստկանար փողոցներուն մէջ, ահաւոր լուծիւն մը տիրեր էր Բարիգու բազմամբոխ ծառուղեաց և անցքերուն մէջ, յորս կարկտի նման կը հոսէին կապարեայ գնտակք, և արդէն արիւ-

նը սկսեր էր ընթանալ: Մարդկային երաժշտիկայի ընկերութիւնը և գործաւորներէ մաս մը ի սկզբան չէր մասնակցած կռուոյն, հիմա յայտնապէս կրկանգնուէր կարմիր դրօշը: Խռովարարք նորէն տիրեր էին Պրետզօրավարին դրից՝ Սէնի աջ ափանց, և ամրացեր էին Փանթէսնի քով: Այս դիրքը առնելու համար արիւնհազեղ և մոլեգին կռիւ մը ծագեցաւ, յորում վերջապէս քաջացան ապգային պահապանք և զինուորք, և սիրեցին Փանթէսնի, ուր մահացու վիրաւորուեցաւ Տիւմէսմ գօրավարը, և իրեն յաջորդեց գօրավարն Պրէա: Տաճարի թաղին մէջ ապստամբները վանելու համար հարկ եղաւ բրիչ, ական և հրաձիգ թնդանօթներ գործածել: Ժողովքը վերջին փորձ մը ուզեր էր ընել, խոստանալով երեք միլիոն ֆրանք բաժնել աղքատ ընտանեաց: այժմ Քալէնեաք հրովարտակով մը կը թախանձէր գէւքերը, թողուլ և գալ հնազանդել օրինաց, բայց ունայն տեղ: 24-25ին գիշերը Բարիդ ահաւոր մթութեան մէջ անցուց, և երկրորդ օրը կանուխ պատերազմ: սկսաւ այն թաղերուն մէջ, յորս ապգային պահապանք միացեր էին ապստամբելոց հետ: Պրէա գօրավարը՝ Սէն Մարսէլ թաղին ապստամբները մղեց և վանեց մինչև ՖոնթէնՊլոյի քաղաքասահմանը՝ ուր գօրաւոր պատնէչք բարձրացեր էին: Պրէա՝ դեռ կրակը չսկսած ուզեց յետին փորձ մ'ալ ընել: անցաւ իր գունդերուն մէջէն դէպ ի պատնէչները և կարգաց ապստամբելոց՝ Ժողովքին խոստմունքը և Քալէնեաքի հրովարտակը: Այն ատեն զինքը ստիպեցին ապրտամբք անցնելու պատնէչները, և գալ խօսակցելու իրենց գլխաւորաց հետ: Եւ Պրէա սիրով յանձն առաւ անլուր իւր սպայից աղաչանաց, որք կը խնդրէին ինք զինքը չմատնելու զայրացելոց ձեռքը, անցաւ պատնէչները՝ ուր մոլեգնեալ սամբոխ մը զինքը պատեց և կալանաւորելով տարաւ ռուն մը, և հոն խողխողեց ըզ-Պրէա իր Մանթէն հազարապետին հետ:

1. Պատմագրացմէ ոմանք կ'ըսէին՝ թէ յապստամբելոց սակաւք կ'ուզէին ապատել Պրէա, բայց երբ գօրավարն թոճա՝ փոխանորդ

Սէնդ՝ Անդուան Թաղին մէջ, ուր ապստամբելոց մեծագոյն ոյժը գումարուներ էր, Տիւվիվիէ զօրավարը մահացու հարուածէ մը ընկեր էր, ինչպէս նաև Նէկրիէ զօրավարը՝ որ փորձեր էր Պասդէյի հրապարակի մէջ ապստամբելոց խօսիլ. ինկեր էին նաև Շարպունէլ և Տոռնէս երեսփոխանք:

Սէնդ՝ Անդուանի արիւնահեղ խառնուրդին ժամանակ Բարիգու արքեպիսկոպոսը Գեր. Աֆրը՝ խնդրեց Քավէնեաքէն երկու կողման միջնորդ ըլլալու. և հետը 10 քահանայ առած, անցնելով փողոցները և վիրաւորելոց օգնելով, հասաւ կռուոյն տեղը և խնդրելով ստացաւ ժամ մը զինադադարումն: Կրակը դադրելով, անցաւ պատնէշը, մտաւ կատաղեաց մէջ և հագիւ սկսեր էր խօսել, լսուեցաւ հրացանի հարուած մը, և բաղմաթիւ « ի գէն, մատնուած ենք » ձայներ: Արքեպիսկոպոսը կուշտը ընդունած հարուածէն կ'ինկնայ. ապստամբները վրան կը վազեն, յարգանք զինքը կը վերցընեն մօտ տուն մը կը տանին, ուսկից կը փոխադրեն յԱրքեպիսկոպոսարան. հոն քիչ ժամէն պատկառելի հովիւր իր յետին շունչը կ'աւանդէ ըսելով. « Ո՛ւր էր թէ իմ՝ արիւնս յետինն ըլլար ¹ »:

Տակաւին 26ին առաւօտ կռիւր կը շարունակէր Սէնդ՝ Անդուան Թաղին մէջ. բայց ապստամբք վհատեր էին և պայմանովք կ'ուզէին խոնարհիլ: Քավէնեաք չուղեց պայման մը ճանչնալ, որով և կռիւր նորոգուեցաւ, բայց տկար յոյժ, և փութով իսկ դադրեցաւ ապստամբելոց շատերուն մահուամբ, գերի ինկնալովը և հրազինուց պակսելով: Քավէնեաք այն ատեն ծանոյց Ժողովքին՝ որ ապստամբութիւնը դադրեր էր քաղաքին ամէն

Պրէայի. իր հրամանատարին դառնալը չտեսնելով, պատուրեց յարձակումն սկսելու, այն ատեն ապստամբք յարձակելով Պրէայի վրայ, զինքը խողիողեցին:

1. Յետ Յեղափոխութեան՝ վարչութիւնը երկար ժամանակ փնտռած է իմանալու Գիր. Աֆրի վրայ գնտակ նետողը, բայց տնկարելի եղած է իմանալ. և ապստամբք իբեք չեն ուզած պատմել այդ գէպրին պարագայը:

կողմ: Եւ արդարեւ դադրեր էր կենաց աղիտից մէջ աւհաւորագոյնը, թողլով Բարիգու պէս քաղաք մը տխուր և զարհուրելի վիճակի մէջ, ի մեծ ցաւ և սարսափ նոյն իսկ յաղթողաց¹:

Երկրորդ առաւօտ արթնցաւ Բարիգ, բայց նախ իր կորուստները համբելու համար: Այս 4 օրուան կռիւներուն մէջ 5000էն աւելի ինկեր էին, յորս 2 երեսփոխանք և 7 զօրավարք. 12,000 ալ գերի բռնուեր էին յապստամբելոց, որոց համար որոշուեցաւ յԱճէրի փոխադրութիւն՝ յետ դատուելու զինուորական ատենէ մը. այլ սակայն այդ 12,000 թիւը յետ զանազան ներմանց 2,400ի իջաւ, որք դեռ ի Քաղդիա էին՝ երբ նոր նախագահը ընտրուեցաւ: Փերելոց մէջ էին նաև Լըտրիւ Ռուէն՝ որ յետոյ ազատ թողուեցաւ, Լուի Պլան և Գոսիտիէր՝ զորս վարչութիւնը յորդորեց թողլու զՔաղդիա:

Զօրավարն Քալէնեաք ապստամբութեան նուաճիլը խողովքին ծանուցած ժամանակ, միանգամայն անփառասէր վեհանձնութեամբ յայտներ էր իւր փափագը, հրաժարելու այն իշխանութենէն՝ զոր յանձներ էին իրեն՝ վտանգին միջոց: Խողովքը 28ին գումարման մէջ յետ հռչակելու՝ որ «մեծապէս արդիւնաւոր էր հայրենեաց», կարեւոր համարեցաւ զինքը առ ժամս Գործադիր Իշխանութեան գլուխ անուանելու, իրաւասութիւն տալով ըստ իւր կամացը ընտրելու և կամ փոփոխելու իւր պաշտօնակիցքը: Այսպէս կը լմննար Քալէնեաքի չորեքօրեայ դիկտատորութիւնը, և կ'ըլլար գլուխ վարչութեան լիակատար իշխանութեամբ:

1. «Երկուշաբթի օր, Յունիս 26, երբ Սէնդ'Անդուան թաղին առմամբ դադրեցաւ ապստամբութիւնը, Արտաքին գործոց պաշտօնեայն Ժիւլ Պասդիտ գնաց առ Քալէնեաք, ում ազգականից էր: Գտաւ զզօրավարը նստած մօրը դիմաց, որ և զլուսիւր մօրը ծնգաց վերայ կուլար հեծկլտալով: 'Իւրացանաբար կատարեր էր իր պարտքը. քոյց այս յաղթութիւնը՝ թէպէտ կարեւոր և փրկաւէտ Գաղղիոյ համար, իրեն սարսափ կ'ըրէր»: Մոտիմ Գիւ. Գիւ. ԺԶ:

Յունիս 28-ին մինչև 20 դեկտեմբերի՝ որչափ ալ Քավենեաք զբաղաբը պաշարման վիճակի մէջ պահեց, այսու հանդերձ հանդարտ և կանոնաւոր վարչութիւն մը ունեցաւ: Քործադիր ժողովոյն և պաշտօնէից փոփոխութիւն մը չըրաւ բաց ի Քաւենոյ, որուն հակառակ քուէ տուեր էր ժողովքը: Եւ Քաւենոյի յաջորդեց Հասարակաց կրթութեան պաշտամուն մէջ Աշիլ տը Վոլապէլ՝ Վերանորոգման պատմագիրը: Սեպտեմբեր 17, 18-ի մասնական ընտրութեամբք ալ Լուի Նաբոլէոն երեսփոխան ընտրուեցաւ Եոնի, և այս անգամ իշխանը չհրաժարեցաւ ազգային նուիրակութենէն, նա մասնաւոր հրատարակեց՝ որ ուրիշ բանի համար յանձն չէր առնուր այս պարսքը, բայց եթէ Հասարակապետութեան ծառայելու համար¹:

Քավենեաք տպագրութեան ազատութիւնն ալ չափաւորեց, և լրագիրներէն ոմանք խափանուեցան կամ ստիպուեցան մեծագոյն գրաւ մը տալու: Այս պատճառաւ էր ահա՝ որ հռչականունն Լամբնէ ստիպուեցաւ դադրեցընել իւր լրագիրը՝ և այս օրէնքը անուանեց «լուծիւն աղքատին»: Քավենեաք իմաստուն հաստատմութեամբ մը տեղիք չտուաւ ազատականաց ընդդիմութեանց առջև, գիտէր՝ որ այսպիսի շփոթալից ժամանակ խռովայոյզ լրագրութիւն մը կրնար ոգիները կրկին բորբոքել. և հայրենեաց օգուտը ի վեր համարեցաւ քան զամենայն անձնական համակրութիւն:

10. Սահմանադրութիւն Հասարակապետութեան: Այս միջոցիս մէջ ժողովքը կը վստակէր Հասարակապետութեան Սահմանադրութիւն մը տալ, որ հրատարակուեցաւ հանդիսապէս Նոյեմբեր 4-ին, բաժնուած ի 16 յօդուածս:

Ըստ այսմ՝ Սահմանադրութեան, կը հռչակուէր Հասարակապետութիւնը ժէ և անբաժան, հիմնեալ ի վերայ

1. Իւր ընտրութեան լուրը տարածուելով ի Բարիզ, ժողովուրդը զայն ընդունեցաւ երաժշտութեամբ և «կեցցէ Նաբոլէոն», «կեցցէ կայսր» աղաղակներով:

աղտոսթեան, հաւատարմեան և եղբայրութեան. կար Օրէնադիր իշխանութիւն մը. պատերազմ հրատարակելու և դաշինքներ դնելու և չափաւորելու իրաւունքը կը տրուէր մշտամնաց Ազգային Ժողովքի մը, որ պիտի կազմուէր 750 երեսփոխաններէ, որոնք պիտի ընտրուէին Ազգէն, և ամենայն շամբայ գաղղիացի մասնակից էր քաղաքական և աշխարհավարական իրաւունքներու, և կրնար ընտրող ըլլալ: Ամենայն ընտրողք կրնան ընտրուիլ, տրոց բնաւ պայման չկար. Գործադիր իշխանութիւնը պիտի յանձնուէր Նախագահի մը՝ որ ընդհանուր քուէով չորս տարուան համար պիտի ընտրուէր, ինչպէս ի Միացեալ Նահանգս, և էր պատասխանատու: Նախագահը մասնակից էր առաջարկութեան իրաւանց ի Ժողովի. ինքը օրէնքները պիտի հրատարակէր և ինքը զանոնք պահել պիտի տար. կրնար բանակին վերաբերեալ պատուէրներ տալ, բայց չէր կրնար հրամանատար ըլլալ: Արդարութեան բարձրագոյն դատաստանարան մը կը հաստատուէր՝ Պետութեան դէմ եղած յանցանքները դատելու, և դատաւորք անփոփոխելիք էին. դարձեալ Պետութեան տտեան մը, որուն անդամքը Ժողովքէն պիտի անուանուէին, որ պիտի վաստակէր օրինաց վրայ ընդ նախագահութեամբ փոխան նախագահի Հասարակապետութեան՝ զոր պիտի ընտրէր Ժողովք՝ Նախագահին առաջարկած երեք անձանց մէջէն: Իրաւունք կը տրուէր գումարմանց աղերս ներկայացընելու և սպազրութեան լիովին ազատութիւն կար: Վարչական կարգաց մէջ կը պահէր Հիւպատոսութեան և Կայսրութեան կարգաւորութիւնները, զոր պահեր էին նոյնպէս Վերանորոգումը և Յուլիսի Թագաւորութիւնը:

Սահմանադրութեան յօդուածոց մէջ նախ խնդրոյ նիւթ եղաւ Ազգային մէկ միայն Ժողովքի հաստատութիւնը, մինչ Թիէր և Իրեն հետ ուրիշներ կ'ուզէին երկու Ժողովք դնել. սակայն յաղթեց Մարա՝ որ մէկ միայն Ժողովք առաջարկեր էր:

Ամենէն աւելի ծանր խնդրոյ և հակաճառութեան նիւթ եղաւ Նախագահի մը ընտրութիւնը: Հասարա-

կապետականներէն ոմանք կ'ուզէին Նախագահ մը ունենալ Միացեալ Նահանգաց նման՝ սահմանեալ տարիներով։ ուրիշները կը վախէին՝ որ այս Նախագահութիւնը յետոյ միապետութեան մը շփոխուի, անոր համար ժիւլ Կրէվի երեսփոխանը կանխատես աջքով մը առաջարկէր, որ գոնեայ իշխանութեան ժամանակը չորոշուի և ուզած ժամանակնին ժողովքը կարենայ փոփոխել։ « Ապահով էք, կ'ըսէր, որ այս չորս տարին մէկ մը փոխուող Նախագահք ամէնն ալ ճշմարիտ հասարակապետականք ըլլան, որ անմիջապէս թողուն իշխանութիւնը։ Ապահով էք, որ պիտի չգտնուի փառասէր մը՝ որ պիտի ուզէ երկարել ժամանակը. և եթէ այս փառասէրը ըլլայ անձ մը այն ցեղերէն, որ Վաղղիոյ մէջ թագաւորած ըլլան և հրաժարած չըլլան տակաւին իրենց իրաւունքէն, և ժողովրդեան դժբաղդութիւնը իրեն առիթ առնելով անորոշ ժամանակի միջոց, խոսամունքներով ծածկելով իր միտքը ընդդէմ ազատութեան, արդեօք կարելի չէ՞ որ այս փառասէրը ուզէ Հասարակապետութիւնը տապալել »։ Որչափ որ Կրէվի նոյն օրը կտրիճ հռետոր երեցեր էր, սակայն քուէից բազմութիւնը Նախագահի հաստատութիւնը ընդունելու էր որոշեալ ժամանակով։

11. Լուի Նաբոլէոն՝ Նալսաւալ. — Կը մնար հիմա սահմանել ընտրութեան եղանակը։ Արդեօք ազգային ժողովքը պիտի ընտրէր զՆախագահը թէ ընդհանուր քուէարկութիւնը։ Լրպլոն երեսփոխանը առաջարկեց՝ որ Նախագահը ժողովքէն ընտրուի և փոխուի։ Թէպէտ պաշտօնեայք այս կարծիքին վրայ էին և նոյն իսկ Քալէնեսք ալ, սակայն յետինս հակառակ քուէ տուաւ, որպէս զի ի նպաստ իր շահուն գործել չկարծուի։ Կային որ վտանգաւոր կը համարէին ազգային ընդհանուր քուէով ընտրութիւնը, որով զօրաւոր իսկ կ'ըլլար քան զթագաւոր մը։ Լամարթին քեղ պերճախօսութեամբ մը պնդեց, որ պէտք է բովանդակ ազգէն ընտրուի. նոյնը առաջարկեց նաև Տիւֆուր։ Երբ խնդիրը քուէարկութեան եկաւ, ընդունելի եղաւ ընտրութիւնը ուղղակի քուէով բովանդակ

Գաղղիայէ և յԱլճէրիէ: Պաշտօնեայք իրենց կարծեաց հակառակ քուէ ունենալով հրաժարեցան: Քաւէնեաք նոր պաշտօնարան կազմեց, յորում երեք նոր անձինք մտան Տիւֆօր, Վիվիէն և Ֆրեւլուհ, յորոց երկուքը Յուլիսի յեղափոխութեան միջոց արդէն պաշտօնեայ եղած էին. և Քաւէնեաք՝ խոհեմութիւն՝ նա մանաւանդ պարտք մը համարեցաւ իր կարծեաց դէմ ընդունել զանոնք պաշտօնարանին մէջ: Ծայրայեղ հասարակապետականք մեծապէս զայրացան այս բանիս համար, և թշնամացան զօրավարին, և իրենց վրէժը առին նախագահի ընտրութեան միջոց՝ որ կատարուեցաւ Կեկտեմբեր 10ին:

Ամէն մը ի վեր պաշարման վիճակը վերցուեր էր, և Քաւէնեաք շատ բարեկարգութիւններ ջանացեր էր մտցրնել մանաւանդ յԱլճէրի՝ ուր երկար ատեն ապրած էր. հիմա երկիրը խաղաղութեան մէջ ըլլալով կրնար նախագահի մը ընտրութիւնը կատարել:

Մասնաւորապէս չորս անձանց վրայ կը խօսուէր: Ծայրայեղ ընկերամուլաց մաս մ'. կ'ուզէր զՌասփայլ, ուրիշ մաս մը զԼըորիւ Ռոլէն, իսկ չափաւոր հասարակապետականք՝ կամ զԼամարթին և կամ զՔաւէնեաք: Եւ այց հասարակապետականաց մաս մը զայրացեր էր Քաւէնեաքի դէմ և կ'առաջարկէր զԼուի Նարոլէոն, և ասոնց հետ կը միանային նաև շատ մը թագաւորականք, որոնք այս միջոցով կը համարէին փրօսել Հասարակապետութեան: Ոգիներուն այս վիճակի մէջ եղած ժամանակ ձայն ելաւ, որ Պիոս Թ. Հռովմայ չփութութեանց պատճառաւ ի Գաղղիա պիտի դիմէ. վարչութիւնը պատուէր տուեր էր զինքը տմենայն յարգանք ընդունելու, և նաեւ ալ ճամբայ պիտի ելլային Քաջանայապետին պաշտպանութեան համար: Ծայրայեղ հասարակապետականք աւելի զայրացան այս որոշման հաստատութեան համար ընդդէմ Քաւէնեաքի: Իսկ Լուի Նարոլէոն ճարտար եղանակ մը ունեցաւ այս խնդրոյն մէջ, որով որչափ զօրավարին ազդեցութիւնը կ'իյնար՝ այնչափ աւելի կը բարձրանար Պոնափարթինը: Լուի Նարոլէոն բնաւ առիթ մը չէր

Թողուր օգուտ քաղելու՝ մերթ գրութեամբ, մերթ շողոթորթելով հակառակ երեսփոխանները, կամ խոստմունքներով առ ռամիկը. բայց քան զայդոսիկ աւելի՛ Նարոյէոն և Պոնափարթ անուանքը գործեցին՝ զորս մինչև յերկինս համբարձեր էին նախ Նափոյէոն Ա, ապա քերդողք և ճարտարապետք. այս անունը միայն կը ծածկէր իւր թերի յատկութիւնքը, և ծերունիք քաղաքաց և գիւղօրէից մէջ իրենց երիտասարդ որդւոց Մեծին Նարոյէոնի չքեղ փառքը պատմած և աւանդած ժամանակ, կը կարծէին որ այս եղբօրորդին պիտի կենդանացնէր նոյն յիշատակքը¹: Եւ այն նեղութիւնքը, պատերազմունքը և տառապանքը՝ զոր երբեմն կրեր և տտեր էին, հիմա իրենց ամենէն աւելի պարծանաց նիւթ էին և կարծես իսկ ցանկալի: Յանկարծ օր մը Նարոյէոնի անունը լսուեցաւ մէջ աեղ, փութով Քաղղիոյ մէկ ծայրէն միւս ծայրը ընթացաւ իրեն անհամար խոստմունքներով, իբր ժողովրդական ազատութեան ձայն մը. և Քաղղիա որ Գեկտեմբեր 10ին կոչուած էր ընտրելու կամ զՔալէնեաք և կամ զԼուի Նարոյէոն, զարմանալի դատողութեամբ մը արհամարհեց զայն՝ որուն վարչութեան յատկութիւնքը կը ճանչնար, և որ զինքը Յեղափոխութենէն փրկեր էր, ընտրելու իրեն համար անծանօթ անձ մը, միայն Նարոյէոն անունը կրելուն համար:

Ընտրողք էին թուով 7,327,315: Իսկ յընտրելոց ունեցան սակաւաթիւ քուէներ այլ և այլ անձինք, յոր՝ զօրավարն Շանկառնիէ: Բազմաթիւ քուէ ընդունողք են հետեւեալքն:

1. Մ. Թիրիա կ'ըսէ ի Ն-Բ-Ե-Ն Գ. (տպագրեալ 1895). Մայրաքաղաքին ամէն կողմ որմոց վերայ կ'պցուեցած էին նետեալը.

Անուանեց

զԼուի Նարոյէոն Պոնափարթ

Բարիզու զաւակն է

Սէն Նաւանդին ընտրեալն է

Քաղղիացի ժողովրդեան ընտրեալն է:

Լուի Նարոլէոն 5,434,226, Քալէնեաք 1,443,107, Լըտրիւ Ռոլէն 370,119, Ռասփայլ 36,920, Լամարթին 17,910:

Յետ քուէից ստուգութեան, և Լուի Նարոլէոնի ընտրութեան, Դեկտեմբեր 20ին Քալէնեաք զօրավարը Ազգային ժողովքին մէջ բեմը ելաւ, և պարզ՝ բայց վսեմ ոճով մը յանձնեց ժողովքին իր ընկալեալ իշխանութիւնը: Ժողովքը առաքինի զօրավարին խօսքերը ընդունեցաւ մեծ ծափահարութեամբ, և « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » աղաղակներով: Եւ յետոյ ժողովքին Նախագահը Արման Մարա՝ յետ յանձնելու իշխանութիւնը Լուի Նարոլէոնի՝ հրաւիրեց զինքը որ գայ երդմունքը ընէ բեմին վրայ, Հոն երդուաւ իշխանը « Առաջի Աստուծոյ և Գաղղիական ազգին », և ապա ատենախօսութիւն մը ըրաւ իր Հասարակապետական կարծիքները ծանուցանելու համար՝ զորս պիտի պաշտպանէր: Յետոյ բեմէն վար իջնելով ուղղակի գնաց առ Քալէնեաք, որ երեսփոխանաց մէջ քաշուեր նստեր էր և ձեռքը երկնցուց առնա, զոր զօրավարը ընդունեցաւ վսեմ ծանրութեամբ մը:

Այս անակնունելի վերջը ունեցաւ ահա Փետրուարի Յեղափոխութիւնը, եթէ վերջ կրնանք ըսել և ոչ ըսկիզբ մը նոր թագաւորութեան, որուն նպաստեցին յակամայս նոյն իսկ Հասարակապետականք և օրինաւորականք: Արդեօք Լուի Ֆիլիփի անկումը պատրաստող անձինք կրնային երբէք այսպիսի կատարած մը գուշակել իրենց ջանից. վերցընել սահմանադրական բարգաւաճ թագաւորութիւն մը, միապետական կայսրութիւն մը կամ ազատութեանց լռութիւն մը հաստատելու համար:

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆՔ ՅԱՒՍՏՐԻԱ, Ի ԲՐՈՒՍԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԻԱ

1. Գաղղիոյ Յեղափոխութեան արձագանգ. — 2. Ասորի, Մէդէռնիքի փախուստը. — 3. Սահմանադրութիւն. — 4. Կայսեր փախուստը յինսպրուք. — 5. Պահիթ, Յեղափոխութիւն. — 6. Աւագածոցով. — 8ուիս 12ին խռովութիւնը. — 7. Կալէյէ, Յեղափոխութեան ընկճուիլը. — 8. Մահաթա, Գոշուք, Ազատական առաջարկք. — 9. Խռուարք, Սլավոնք, Զինուորական սահմանք՝ ընդդէմ Մահադատանի. — 10. Բրասիլ, Յեղափոխութիւն Ի Պէռլին. — 11. Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Գ կը խոստանայ սահմանադրութիւն. — 12. Գերմանական պետութիւնք. — 13. Տանիմարքա. Խնդիր յաջորդութեանց, դքսութիւնք:

1. Գաղղիոյ Յեղափոխութեան արձագանգ. — Եթէ 1830ի Յեղափոխութիւնը մեծ ազգերը անպատրաստ վիճակի մէջ գտնելով՝ թողուց զիրենք իրենց առաջին պայմանին մէջ, Փետրուարի Յեղափոխութիւնը այնպիսի ժամանակի մը կը հասնէր, յորում արդէն ամէն կողմ սկսեր էր յեղափոխութիւնը, և Բարիդէն հասած հեռագիրք կայծ մը եղան բորբոքիչ ահաւոր խարուկին, որուն հրդեհին բոցը պատեց բոլոր Եւրոպա և շարժեց և տապալեց բաղմադարեան վարչութեան ձևեր և իշխանութիւններ:

Մինչ 1830ին վեննայի և Պէռլինու վարչութիւնք՝ Գաղղիոյ ազգեցութեան դէմ իրենց պատուար ունէին Գերմանիոյ երկրորդական պետութիւնները, հիմայ Յեղափոխութիւնը ոսք հանեց զիրենք շրջապատող իշխանութիւնքը: Պատէն՝ Գաղղիոյ ամենէն մերձաւորը՝ յիշխանութիւն կոչեց ազատասէր պաշտօնեա-

ներ, նոյնը ըրին նաև Վիրդէմպէրկ և Սաքսոնիա: Պապիէրայի Լուդովիկոս թագաւորը գոցեր էր համալսարանները, որովհետև ժողովուրդը՝ և մանաւանդ աշակերտք պախարակեր էին իր ինքնակամ վարչութիւնը և սպանիացի գուսանի մը հաճոյից գերի ըլլալը. աշակերտաց և ոստիկանութեան մէջ կռիւներ ծագեցան ի փողոցս, թագաւորը ստիպուեցաւ համալսարանները բանալ և հեռացընել զգուսանը, զոր Մոնպէսի կոմսուհի անուանած էր: Ամէն կողմ ոգիները յուզեալ էին, ամէն կողմ ազատութիւն կը հնչէր:

2. Աւստրիա. Մէդէլնիլքի փախուստը:— Յեղափոխութեան արձագանգները լսուեցան նաև այն երկրին մէջ, ուր կը կարծուէր թէ միապետական հին ձեւը բնաւ պիտի չսասանէր. և սակայն Փետրուարի Յեղափոխութեան ձայնը ոսք հանեց նախ զՎեննա, Միլան, Վենետիկ, Բէլզ, Փրակա, Ակրամ, Իլլով. և Աւստրիա յանկարծակի պաշարուած գտնուեցաւ բաղմաթիւ ապրտամբութեամբ, որոնք թէպէտ ամէն ալ առանձին ձեւերով և կերպարանօք, սակայն ամենուն նպատակն ալ ազատութեան և ազգութեան հմայիչ բառերն էին: Մաճառատանի խորհրդարանք կը խնդրէին ունենալ ազգային անկախ վարչութիւն մը՝ ընդ իշխանութեամբ Պալատինեան արչիդքսին, սահմանադրութեան նորոգութիւններ, արոց նուագումի, ազատութիւն մասնակցելէ աւստրիական պետութեան պարտուց, և մաճառ զինուորականաց շտառայելու արտաքոյ հայրենեաց. նոյնը կը խնդրէին նաև Պոհլմք: Տփգոհութիւնը մեծ էր նաև ի Վեննա, թղթապրամոյն ինկնալուն, գանձուն խեղճութեան և գաւառական աշխատաւորաց անգործութեան պատճառաւ: Մարտ 11ին աղերս մը ուղղեալ առ ժողովն Ստորին Աւստրիոյ՝ կը պահանջէր անմիջական հրատարակութիւն հաշիւներուն, գումարումն շարունակաբար մեծագումար ժողովոյ մը, յորում բաց յաւաքաց մտնեն նաև ժողովրդականք, ազատութիւն տրուի ապագրութեան, ատենից նիստերուն հրապարակումը և նորանոր ոստիկանական և քաղաքական բարեկարգութիւններ: Եւ երկու օր վերջը համալսարանի

աշակերտք այս աղերսը թափօրով ժողովքին կը տանէին: Ի զուր գունդերը ջանացին ցրուելու բազմուկ թիւնը, ամբողջը « Անկցի Մէդէնիք » գոչելով պաշարեց անոր պալատը և կը պատրաստուէր մեծագոյն շփոթից, երբ ժողովքը խնդրեց ի կայսերէն պաշտօնէին անկումը: Մէդէնիք՝ Աւստրիոյ վարչութեան հինաւուրց պաշտօնեայն, որ 30 տարիէն աւելի կառավարեւ էր զԵւրոպա, ինքնին խնդրելով՝ հրաժարակալնը գաղտ սպասաւորի մը կառքով փախաւ և դիմեց յԱնգղիա, ուր մինչև կենաց վերջը պահեց այն ասպետական վեհանձնութիւնը, զոր միշտ կրեւ էր, և որով 33 տարի իր քաղաքագիտութեան թերութիւնքը ծածկելով հմայեւ էր Եւրոպիոյ բովանդակ միապետական վարչութիւնքը, և անկմամբը միայն ցուցուցեր էր իր ջախիչ կառավարութեան թերի մասունքը. կառավարութիւն մը որ չէր կրնար ապրիլ ընդ երկար ներկայ դարուց մէջ²:

1. Իր անկման օրը կը գրէր Թայմզ Լրագիրը, որ « ինկաւ չին վարչական գրութեան յետին նշխարը. Մէդէնիք իշխանը յաղթունեաց և չկրցաւ ընդդիմանալ Ստորին – Աւստրիոյ հանդարտաբարոյ բնակչաց կարծեաց: Ամենէն չին արքունեաց ամենէն չին պաշտօնեայն վնասուեցաւ...: Յետ քառասնամեայ անսահման իշխանութեան, Մէդէնիք կը թողու զԱւստրիա յետնեալ ի մէջ Եւրոպիոյ, աղքատ ի գանձուն, բաժանեալ ի գաւառս և սպառնացեալ կորսնցրնելու իր ամենէն մեծ գաւառքը »:
2. Մեդեմիտի Յէլադալաթ. Հասոր Զ. մեզ կը ցուցնեն, որ իշխանը մինչև իւր անկման օրը ինքը պատգամատու էր Եւրոպիոյ: Առ նա կը գրէին խորհուրդ հարցնելու Փրեզիդէնտ Գուլիելմոս Ի. Նիկողայոս Ա. կիզօ և նոյն իսկ Փալմերստըն: Կը գրէր և խորհուրդ կու տար ամէն կողմ, յուսով Յեղափոխութեան մը դիմացն առնելու. կը համարէր գոնեայ զԱւստրիա փրկել, և բոլորովին իրեն անակնկալ եղաւ վէսնայի յուզումը: Յէլադալաթ մէջ իւր Տիկինը այսպէս կը նկարագրէ անկման օրը. « Աւպերդ մեծ դուքսը կը հրամայէր գունդերուն: Երբ անոնց գլուխ կեցած, անցաւ Ֆրայանի հրապարակէն, քարերու հարուածներով ընդունուեցաւ: Իւր հետ եղող

3. Սահմանադրութիւն : — Մէդէնիքի հեռանալով կայսրը հաւանեցաւ զինելու զուսանողս, որոնք «*հարեմալան յեֆեռն մը պիտի կազմէին*» . հաստատուեցան ազգային պահապանք և Պետութեան ամէն ժողովքները հրաւիրուեցան զումարուելու ի վեննա՝ Յուլիս Յին : Մի և նոյն միջոցին կ'իմացընէր՝ որ կը վերցնէ տպագրութեան արգելքը և ընդ հուպ ազատ տպագրութեան օրէնք մը պիտի հրատարակուէր : Մայրաքաղաքին ուրախութիւնը մեծ էր, ամէն կողմը լուսաւորութիւններ կը տեսնուէին : Գոլովրադ՝ նախագահ հռչակուեցաւ խորհրդոյն . Ներքին գործոց պաշտօնէութիւնը յանձնուեցաւ Ֆիլքըլմոն կոմսին, որ թէպէտ աշակերտ Մէդէնիքի, այսու հանդերձ պարագային յարմարելու համար փութով սահմանադրութիւն մը կազմեց, որ Ապրիլի 25ին հրատարակուեցաւ, և որ միծաւ մասամբ պելճիականին օրինակութիւն մ'էր : Կը հաստատուէին երկու Խօսարանք, ծերակոյ-

ղօրավարներէն ալ մին ծա'ր կերպով վիրաւորուեցաւ . այն առին զունդերը գէնք գործածեցին : Երկու հոգի վիրաւորուեցան, զորս յաղթանակաւ պտտցուցին վեննայի մէջ... ի Մարեահիլֆ եղան մեռեալք և վիրաւորք : Արքունի Ախուր և զինարանը պաշարուեցան :

Ժամը 6ին Կլեմէս (Մէդէնիք իշխանը) Արքունիք կանչուեցաւ : Ամէն կողմ հրացանի հարուած կը լուռէր... և սպառնալիք Ապէրդ մեծ դքսին դէմ :

Ժամը 10ին երբ կը կուռէին հարթուղեաց վրայ, իմացայ որ սկսուեր էր զիջանիլ ամբոխին . և առաջին զիջումն էր իմ ամուսնոյս անկումը : Ի սկզբան իրը ինձ անկարելի երեցաւ . մեռնիլ այո, բայց փառքով . Զիջանիլ : Իւ այսօրուան պատահարաց քով շատ եղկելի երեցաւ ինձ, և իմ առաջին զգացումս եղաւ այն ամօթը՝ որով պիտի ծածկուէր մեր թշուառ Միապետութիւն, բոլոր Եւրոպիոյ և բոլոր աշխարհի առջին :

Այո՛ Կլեմէս տուաւ իւր հրաժարականը... :

Լուսովիկ մեծ դուքսը տեսնելով իր նախասնեակը ողողած անձանց սպառնալիքը, յանձն առաւ ըսել ամուսնոյս, որ յիսուն տարուրէն ի վեր Միապետութեան ամենէն հաստատուն

տը կը կազմէին արշիդքսեր, ուրիշ կալուածատէր իշխաններ և ի կայսերէն ցկեանս անուանեալ ատենակաք: Ընտրական Խօսարանը 383 անձանցմէ պիտի կազմուէր: Սահմանադրութիւնը կ'ապահովցնէր դարձեալ գումարելոյ, տպագրութեան և խղճմտանաց ազատութիւնքը: Այս առանձնաշնորհութիւնքը չունէին Լոմպարտիա, Վենետիկ, Մաճառստան և Պոնտիա, որուն քիչ օր առաջ բազմաթիւ խոստմունքներ եղած էին:

Սակայն ժողովուրդը ազատութեան անվարժ, փութով ստացած իրաւունքները ի չարն գործածեց. զօրացաւ տպագրութեան խռովարար մասը, բազմացան յուզիչ գումարումներ: Անգործ աշխատաւորք ևս սասուկացուցին յուզումը, փութով ռամկավար ճարտասաններ կանգնեցան ամբոխներու մէջ, կը նախատուէր Ֆիլլըմոն իբրև աշակերտ և հետևող Մէդէոնիքի, մինչև բռնադատուեցաւ հրաժարիլ, և իր տեղն անցաւ Փիլլէրստորֆ, որ ընտրութեան օրինաց կազմութեան միջոց ոչ միայն ընդհանուր քուէարկութիւնը չընդունեցաւ, այլ և զրկեց աշխատաւոր ժողովուրդը:

Նեցուկն եղած էր, որ յայտնապէս քաղքին ապահովութիւնը իր հրաժարեալանէն կախումն ունէր:... Կլեմէս, ամէն կողմանէ լքեալ, պատասխանեց որ չէր ուզեր Վեննայի մէջ վազած արեան պատասխանատու լլլալ, և չէր ուզեր խոչընդոտն ներկայանալ վարչութեան, և կը քաշուէր, ի զգացմամբ որ ըստ իւր պարտոց ծառայեր էր Պետութեան, և կը խնդրէր յիշկնից որ իւր հրաժարելը լլլայ ի փրկութիւն և ի փառս հայրենեայ. միայն կը վախնար որ չլլլայ թէ օր մը յանդիմանէն զինքը որ մեկնած ժամանակ, իւր ուսոց վրայ տաբաւ ի բաց նաև զմիապետութիւնը. յանդիմանութիւն մը որուն դէմ հիմակուրնէ կը բողոքէր: Վերջապէս իւր հրաժարականը՝ ըր յանձնէր ի ձեռս մեծ դքսին: Ասոր վրայ անվերջ ուրախութեան ձայներ լսուեցան»։...

Քիչ ժամ վերջը՝ կենաց վտանգէ վախնալով ծածուկ փախաւ ի Վեննայէ: Եղան քաղաքք որ իրեն չուզեցին տալ հիւրընկալութիւն: Իսկ թագաւորք և իշխանք ի զգացմամբ ցաւոց թղթեր գրեցին առ իշխանն:

4. Կայսեր փախուստը յիսնապրոք: — Ասով աւելի սաստկացաւ յուզումը, կայսրը զիջող կը կարծուէր ժողովրդեան կամաց, հաւանեցաւ որ մէկ միայն Խոսարան ըլլայ ընդհանուր քուէարկութեամբ ընտրեալ. սակայն ինքն ևս շուարեալ, երկրորդ օրը թողլով Վեննա յիսնապրոք փախաւ: Այս անակնկալ փախուստն վրայ քաղաքը սարսափեցաւ, որ և իցէ յուզումն ընաւ կայսերական իշխանութեան անկումը իրեն նպատակ առած չէր, և ժողովուրդը բազմազարեան սովորութեամբ առ կայսրութիւնն բերեալ, նոյն իսկ չունէր կարողութիւն զայն իր վրայէն թօթափելու. որով և թագաւորին փախուստը բնաւ գրգիռ մը չեղաւ իրեն նոր վարչութիւնը մը կազմելու: Փիլլէրստորֆ իր պաշտօնէութեան մէջ մնաց. բայց ուզելով վարչութիւնը ի նպատակ իւր առնուլ այս սարսափը, և ցրուել ուսանողաց գունդերը, ապստամբութիւնը նորէն ոգի առաւ և զանազան փողոցներու մէջ պատահէչներ բարձրացան: Հարկ եղաւ երկու կողմանէ զիջողութեան մը գալ, և ազգային պաշտօնակներէ և ուսանողներէ Հասարակաց Ապահովութեան խումբ մը կազմուեցաւ քաղաքին բարեկարգութեան հսկելու համար: Բետոյ սակաւին կայսրը հեռի ըլլալովը, Յովհաննէս արշիդուքսը յանուն կայսեր բացաւ Ազգային ժողովքը: Աւելի ազատական պաշտօնարան մը կազմուեցաւ, յորում Տոպլովֆ՝ Ներքին գործոց պաշտօնեայ և Կոմունալներ և Ալեքսանդր Պախ՝ Արդարութեան: Բայց որովհետեւ մայրաքաղաքը յուզեալ էր քանի որ աբզուները յիսնապրոք կը գտնուէր, անոր համար բազում աղերք գացին դառնալու ի Վեննա: Աղերսը այն ատեն ընդունելի եղաւ՝ երբ Ազգային ժողովը երկրորդ անգամ նուիրակութիւն մը զրկեց, և Փերտինանտս՝ Սպոստոս Լշին մտաւ ի Վեննա:

Յուլի 16.

5. Պոմերան. Բելուփոխութիւն: — Մայրաքաղաքին ապստամբութիւնը խրախուսեց յեղափոխութեան միշտ պատրաստ գաւառները: Արդէն Պոհնմբ կանխեր էին քան Վեննացիս՝ իրենց առաջնորդ ունելով Խորհուրդ Խորհուրդ անուանեալ ազատական ընկերութիւնը: Մար-

տի 11ին ժողովք մը գումարուելով Ս. Վինչեսլաւի բաղանեաց սրահի մը մէջ՝ աղերս մը գրուեցաւ ի վեննա, որով կը պահանջուէր Մորավիոյ և Շլէզիոյ միութիւնը ընդ Պոճեմիոյ միաբանական վարչութեան մը ներքեւ, շինականաց լաւագոյն վիճակ մը և հասարակաց կրթութիւն։ Այս պահանջները կազմելու վրայ էին՝ երբ վեննայի ապստամբութեան լուրը հասաւ։ Փութով չէք ուսանողք ճեմարանական Լեգէոն մը կազմեցին. ալբերտ Ժողովը ինքզինքը մշտամիաց հրատարակեց, և ազգային ոգին նոր յոյս և խրախոյս զգեցաւ։ Երկրորդ աղերս մը կազմուեցաւ, որով կը պահանջուէր Պոճեմիոյ թագաւորութեան նորոգումը, պաշտօնարան մը պատասխանատու թագաւորութեան, կեդրոնական միակ ատեան մը ի Փրակա, և հաւասարութիւն իրաւանց ընդ Պոճեմի և ընդ Վերմանացիս։ Եւ նուիրակութիւն մը մեկնեցաւ. դէպ ի վեննա այս աղերսներուն համար, և հոն խոստացուեցան իրենց՝ Մորավիոյ և Շլէզիոյ միութիւնը առաջարկել երբ կեդրոնական Խօսարանը բացուի. սպառնովցընելով միանգամայն ազգաց հաւասարութիւնը, խոստանալով ատեան մը հաստատել ի վերայ հասարակաց քուէարկութեան, և միանգամայն ինքնօրէն վարչութիւն մը և ուրիշ զանազան կարգաւորութիւններ։ Եւ որոց համար մասնաւոր ազգային ժողովք մը պիտի հաստատուէր։

Ապրիլ 8.

Միանգամայն այս միջոցիս յիսնից ատեանը, որ ի Ֆրանքֆորդ գումարուել էր, գերմանական խորհրդարանի մը բացման պատրաստութիւնքը տեսնալու համար, հրաւիրեց զպոճեմ հռչականուն պատմիչն Փաւլաքի՝ գալ իրենց որոշողութեանց ընկերելու։ Փաւլաքի նշանաւոր թղթով մը պատասխանեց, որ ինքը «պոճեմ էր և ոչ գերմանացի. և որչափ ալ պզտիկ էր իր ազգը, այլ սակայն միշտ պատմական առանձին անհատ մը կազմած է»։ Սակայն Պոճեմիոյ մէջ գրտնուած գերմանացիք կ'ուզէին մասնակից ըլլալ Ֆրանքֆորդի որոշողութեանց, մինչ չէքերը ի սպառ կը մերժէին։ Ասկէ յառաջ եկան բազմաթիւ շփոթութիւնք,

անկարգութիւնք և յերկուս բաժանումն ազգային ոգւոյն : Աւելի զայրացաւ խնդիրը՝ երբ Ապրիլ 25ին հրատարակուեցաւ աւստրիական սահմանադրութիւնը, որ բնաւ չէր յիշատակեր քիչ օր առաջ Պոնտիֆիկոն ըրած խոստումները : Զեքերը կայսեր յինսպրուք փախստեան միջոց չուղեցին հնազանդիլ պաշտօնւորանին, և կոմս Լէօ Թուն կայսերական տեղապահին նախագահութեամբ՝ տեղապահական ժողովք մը դուրմարեցին իբրեւ Առժամանակեայ վարչութիւն մը, որ փութով թագաւորութեան աւագաժողովը կոչեց ի պուրումն : Մի և նոյն միջոցին աւելի եռանդուն հայրենասէրք՝ ի Փրակա հրաւիրեցին ամէն սլաւական նուիրակութիւններ, և առաջին անգամ սլաւք միութեան մը ոգւով դիմեցին այսպիսի կենսական գործոյ մը :

6. Աւագաժողով. — Յունիս 12ի խառնութիւնը : — Ժողովը կազմուք 300 նուիրակք էին՝ 237 չեք, մորալք և սլավոնք, 41 լեհ և ռուզէնք, 42 խրուաղք, և սերպիալք : Առաջարկեալ խնդիրքն էին հաստատել՝ թէ ինչ յարաբերութիւն ունէին իրենք ընդ աւստրիացիս, ընդ գերմանացիս, ընդ մաճառս և ընդ սլաւս (սամանեան պետութեան, ինչպէս պիտի շարժէին Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանին նկատմամբ, ինչպէս կարելի է զԱւստրիա դաշնադրական պետութիւն մը կազմել. և թէ Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանին որոշողութիւնք կրնային իբրեւ օրէնք մը համարուիլ նաև Աւստրիոյ սլաւներուն համար : Առաջարկուեցաւ դարձեալ՝ ընդհանուր հրատարակութեամբ մը ծանուցանել՝ Եւրոպիոյ իրենց առանձին ազգութիւն կազմելու իղձը. ցուցնել որ այնպիսիք չեն, որպիսի ի սկզբանէ զիրենք հրատարակած են թշնամի ազգեր :

Այսպէս հանդարտաբար որոշողութիւնքը յառաջ վարելու ժամանակ՝ Փրակայի մէջ խռովութիւն մը վեր ի վայր տապալեց առաջարկութիւնները : Իսկ խռովութեան պատճառը տակաւին չգիտցուիր¹, բայց այս

1. Պատմագրացմէ ոմանք կ'ըսեն, որ մաճառք չուղելով սլաւաց

ստոյգ է՝ որ Յունիս 12ին պահակապանաց մէջ ծագեցաւ արինանհեղ կռիւ մը, և իր տանը մէջ սպաննուեցաւ ընդհանուր զինուորական հրամանատարին կինը՝ իշխանուհին Վինտիլկրաց։ Փութով պատնէշներ բարձրացան, հրամանատարութիւնը մայրաքաղաքին բարձր մասը քաշուած՝ երեք օր շարունակաբար ուժակոծեց ստորին մասը, մինչև որ լիովին անձնատուր եղաւ։ Ժողովքը ցրուեցաւ, Փրակա պաշարման վիճակի մէջ դրուեցաւ, պատերազմական ատեանը մըշտամեաց հաստատուեցաւ, և Պոհեմիոյ թագաւորութեան կարգերը կազմելու համար Ատեանը չգումարուեցաւ։ Քիչ վերջը Վեննայի Սահմանադիր Ժողովոյն համար ընտրութիւնք ըլլալով, Պոհեմիոյ գերմանացիք իրենցմէ սլաւաց ազգութեան թշնամի անձինք երեսփոխան զրկեցին. որոնց փոյթը այնչափ չէր Աւստրիոյ կայսրութիւնը՝ որչափ ընդհանուր գերմանական դաշնակցութիւնը։ Ընդհակառակն չէքերը այն խռովութեան մէջ գտնուողները խրկեցին պատուիրելով իրենց՝ վրէժխնդիր ըլլալ սահմանադրական ազատութեանց, կայսրութեան ամբողջութիւնը պահել՝ որուն կ'սպառնային գերմանացիք և մաճառք և ընդարձակ ինքնօրէն վարչութիւն մը ստանալ Պոհեմիոյ համար։

7. Կալիցիա. Յեղափոխութեան ընկճուիլը։— Կայսրութեան սովն կողմ՝ եղած սպառնական յուզմունքները գրգռեցին նաև Լէմպէրկի լեհացիքը, որոնք առանց բաժնուիլ ուղեւու աւստրիական կայսրութենէն, կը պահանջէին միայն որ հեռանան կասկածաւոր պաշտօնեայք, գաղտ ոստիկանութիւնը վերցուի, տեղական անձանցմէ մատակարարութիւն կազմուի, և լեհ գունդերն ալ կարենան մնալ Կալիցիոյ սահմանները։ Որչափ որ Կալիցիայի ազնուականք ռուսաց վախէն չէին ուզեր ապստամբական ձև մը առնուլ, այնքան առաւել առ. այն կը մղէին գործը շատ մը աքսորէ նոր դար-

այսօրինակ միութիւնքը, և փափաքելով ոչնչացնել որոշողութիւնքը, գաղա յարուցին այս խռովութիւնը.

ձած լեհք, որոնք Գրագովիոյ մէջ վարիչ ընկերութիւն մը հաստատեցին, և Ապրիլ 26ին ապստամբութիւնը յայտնի մէջտեղ ելաւ: Սակայն Սդատիոն կառավարիչը փութով զայն նուաճեց՝ քաղաքը ուժակոծելով: Սդատիոն քիչ օր առաջ վերուցեր էր նաև ազնուականներէն ձրի աշխատեցնելու իրաւունքը¹, միանգամայն խորագէտ խորհրդով մը պաշտպաններ էր զուգէնս, որոնք յունածէս հոովմէական ըլլալով կը պահանջէին հաւասարութիւն ազգային ընդ լեհս և ընդ ուղղափառ լատինս: Այսպէս յեղափոխութիւնը առաջ չբայլեց ի կալիցիա, մինչ ի Մաճառստան և յիտալիա մեծաքայլ կ'ընթանար ընդդէմ Աւստրիոյ:

8. Մանսուտան. Քոշուէ, Ազատական առաջարկը: — Մարտի 15ին Քոշուէ երեսփոխանաց Խօսարանին մէջ ի Փրէսպուրկ՝ ընդունելի ըրեր էր պատասխանատու պաշտօնարան մը հաստատելու առաջարկը: Սակայն բարձրագոյն խորհրդարանը աւելի երկչոտ՝ զայն մերժեր էր, և վրայ հասնելով Վեննայի յեղափոխութեան լուրը ոգիները աւելի գրգռուեցան և 15ին առաջարկը Վեննա զրկուեցաւ: Առաջարկութեան յաջորդեցին ուրիշ աւելի ազատական առաջարկներ ալ, բարեկարգութիւն ժողովրդական դաստիարակութեան, հաւասարութիւն կրօնից, հաստատութիւն երգուելոց, ազատութիւն սոյազրութեան, ամէն տարի գումարումն աւագաժողովոյն, միութիւն Դրանսիականի՝ ընդ Մաճառստանի, մասնակցութիւն ազնուականաց հետ յամենայն հասարակաց պաշտամունս, բարձումն ձրի վաստակոց և ուրիշ կալուածատիրական իրաւանց, և անոր տեղ՝ Պետութեան վերաբերեալ մասանց գումար մը վճարել, խորհրդարանական ազատ ընտրութիւն, ազատ սոյազրութիւն և հրատարակումն դատից: Միով բանիւ, ամէն ինքնօրէն ազատութիւն պահելով սոսկ կապակցութիւն մը ունենալ Հապսպուրկի տան հետ: Փրէսպուրկի մէջ այս որոշողութիւնքը եղած ժամանակ,

1. Ըստ կալուածատիրական իրաւանց կային օրեր՝ յորս աշխատաւորք ձրի պիտի ծառայէին ազնուականաց:

Բէշդի մէջ արդէն յեղափոխութիւնը սկսեր էր . բազմաթիւ երիտասարդք, յորս նաև Բէօտէֆի բանաստեղծը, Էփայ վիպասանը և Վազարի ժողովրդական ճարտասանը, տիրեցին տպարանի մը և առանց միտքնելու տպագրութեան արգելից, տպեցին և հրատարակեցին Մարտի 13ին առաջարկութիւնքը, և այն պահանջից վրայ տւելցուցին, որ Աւագածողովրդամէն տարի գումարուի ի Բէշդ, պաշտօնարանը այն քաղքին մէջ նստի, ողգային պահապան հաստատուի . ինչպէս նաև մաճառ դրամատուն և քաղաքագիտական յանցաւորաց ազատութիւն : Այսպիսի պահանջք եթէ երբեմն և ոչ իսկ ներեալ էին մտածելու յԱւստրիա, հիմա կայսրը այնպիսի պայմանի մէջ կը գտնուէր՝ որ ստիպուեցաւ ընդունելու, և Պալատինեան կոմսը յանձնեց Պադդիանի հայրենասէր և հռչականուն կոմսին՝ առաջին մաճառ պաշտօնարանը կազմելու, յորում մտաւ Լուդովիկ Քոշուկ՝ Իրամական տնտեսութեան, Լօդվէս՝ Հասարակաց կրթութեան, Ձէչէննի՝ Հասարակաց աշխատութեան և Տէպօ՝ Արդարութեան : Ժըխտուեցաւ միայն առանձին բանակ մը, և Աւստրիա պահանջեց որ Մաճառստան իր վրայ առնու համեմատաբար Պետութեան պարտուց մաս մը : Մինչև հոս ամենայն ինչ խաղաղութեամբ կը համարուէր . այլ Մաճառստանի մեծագոյն մասը բացարձակապէս չէր ուզեր Հապսպուրկի տունէն բաժնուիլ, և կայսրը մեծ ընդունելութիւն գտաւ՝ երբ Ապրիլ 16ին եկաւ խօսարանին աշխատութիւնքը գոցելու :

9. Խռուադք, սլավոնք — Զինուորական տան մանք ընդդէմ՝ Մաճառստանի : — Սակայն Աւստրիա իրեն մեծ օգնութիւն գտաւ հարաւային սլաւ ցեղերէն, խռուադներէն, սլավոններէն և Զինուորական սահմաններէն, որոնք մինչև այն ատեն մաս մ'էին Մաճառստանի թագաւորութեան և երեսփոխաններ ունէին հունգարացի խօսարանին մէջ : Այս ազգերը դրգուեալ միւս սլաւ ցեղերէն, և զայրացած որ Մաճառստան իր լեզուին միայն կողմնակցութեամբ անտես կ'ընէ միւսներուն ողգայնութիւնը և լեզուն, մինչդա-

րուս ընդհանուր ոգին էր հաւասարութիւն ազգաց, կը խնդրէին բաժնուիլ Մաճառստանէ և անկախ վարչութիւն մը կազմել կայսերական պաշտօնէի մը իշխանութեան ներքեւ: Նոյն պահանջները կ'ընէին նաև Դրանսիլվանիոյ ուրիշ ցեղեր, այնպէս որ փոխանակ Մաճառստանի ամբողջ թագաւորութիւն մը կազմելու, վախ կար որ բաժնուէին մաճառ թագաւորութենէն բոլոր օտար ազգերը: Մի և նոյն ժամանակի մէջ մաճառ և խռուադ նուիրակութիւն մը կը տառապեցընէին Վեննայի վարչութիւնը. առաջինը կը խնդրէր՝ որ Մաճառստանի հին թագաւորութիւնը ամբողջական պահուի. երկրորդը կ'ուզէր, որ խռուադք, սլավոնք, տալմասք և Զինուորական սահմանները պետութիւն մի կազմեն՝ անկախ մաճառ պաշտօնարանէն և խորհրդարանէն, և իրենց պահապան զինուորք խռուադ լլլան, Արքեպիսկոպոսութիւն մը ունենան, բարձրագոյն սահման մը, Բէչդի որոշողութիւնքը ընդունելի չլլան մինչև որ հաստատութիւն չառնուն յԱկրամ:

Աւստրիա այս ազգային ստեղծութիւնքը կը սնուցանէր իր թշնամիքը սկար վիճակի մէջ պահելու համար, կը ջանար գոհացրնել զխռուադս անուանելով իրենց «*դեյլաչի*» մաճառաց թշնամի և հաւատարիմ արքունեաց անձը, և միանգամայն շատ մը շնորհքներ խոստանալով մաճառաց. սակայն բաժանմունքը եղած կը համարուէր ի մէջ երկուց ազգութեանց, և պատերազմը պիտի որոշէր ապագայ ինչ վիճակ ստանալին:

10. Բլուսիա. Յելլափոլսութիւն ի Պէւլլին: — Ընդ երկար Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Դ ջանացեր էր խոյս տալ ազատական զիջողութիւններէ, վստահ բանակին հաւատարմութեան վրայ կը համարէր՝ որ տակաւին ազատ ուսմանագրութեան մը զանգակը հնչելու ժամը հասած չէր, և անոր համար յետ ցրուելու տեղական սուլազաժողովները, ուրիշ բարձրագոյն շնորհքով մը անոնց կը հրամայէր որոշեալ ժամանակներնուն գումարուիլ: Սակայն Վեննայէն հասած լուրերը ամենայն ինչ կերպարանափոխ ըրեր էին: Քաղաքագիտա-

կան տեսարանին վրայէն Մէդէոնիքի սնհետանալը արծարծեր էր ամենայն յոյս, ընկերութիւնները և գումարումները օր օրուան վրայ բազմացան, և թագաւորը յայտնի տեսաւ որ հարկ էր տեղիք տալ, սակայն տակաւին կը դանդաղէր: Ամէն օր բազմաթիւ զօրաց գունդեր կը հասնէին ի Պէռլին, որոնք ժողովրդեան կասկածը կը զարթուցանէին: Ամէն կողմէն ձայներ բարձրացան՝ որ հեռացուին այս գունդերը, որոնք ևս զայրացած էին զինուորանոցներու մէջ փակուած մնալնուն և ամբօխէն նախատուելնուն համար: Վերջապէս Մարտի 17ին վերցուեցաւ արգելքը և տպագրութիւնը ազատ հռչակուեցաւ, ներքոյ սնկեալ միայն օրինական կանոնաց: Բազմութիւնը դէպ յԱրքունի պալատը դիմեց, թագաւորը պատուհան երևցաւ և սնհամար ծափահարութիւնք և կեցցէներ յաջորդեցին այս երևման: Սակայն հազիւ թէ թագաւորը քաշուեր էր՝ խռովութիւնը սկսաւ, զօրաց դէմ ասեղութեան պատճառաւ, որոնք բոլոր արքունի պալատը շրջապատեր էին: Ժողովուրդը « ի բաց զինուորները » սկսաւ աղաղակել, գունդերը աւելի բազմացան, շատցան սուելի ամբօխին աղաղակները, և ոստիկանութեան նուիրակութիւնը կազմուեցաւ զայն թագաւորէն խնդրելու: Բայց թագաւորը տարբեր կը մտածէր, և հետևակ գունդ մը պալատէն դուրս ելաւ վանելու զժողովուրդը: Այս միջոցիս երկու հարուածք թռան՝ դիպուածով թէ կամօք, ի զինուորաց թէ յամբօխէն չգիտցուիր, բայց անոնց ձայնը նշան մ'եղաւ ապստամբութեան¹: Ամբօխը սկսաւ փախչիլ « մատնութիւն, աղաղակելով, զմեզ կ'սպաննեն, ի գէն »: Երկու ժամ վերջը քաղաքը բոլոր պատնէշներով գոցուեր էր, և պատուհաններէն քարեր կը հոսէին զինուորաց վրայ: Բանակը պատնէշները վերցնելու համար թնդանօթներ բերաւ և հրացաններու հարուածոց շառաշը հնչեցուց բոլոր քաղաքը, կոխը տեւեց բոլոր

1. Ժողովուրդը հարուածին հրամայող համարեցաւ զԳուլիէլմոս Ի: Խան Բրուսիոյ, յետոյ կայսր Գերմանիոյ, որ և այս գէպքէն վերջը յԱնգղիա փախաւ:

գիշերը փողոցներուն մէջ՝ խաղաղութեան հանդիսին համար պատրաստուած լապտերներով, այնպիսի կատաղութեամբ մը, « որուն նմանը ժամանակակից Գերմանիա տեսած չէ » կ'ըսէ Վէպէր¹ : Քաղաքացւոց մաս մ'ալ, որոնք ի սկզբան հանդարտ կեցած էին առնոք ալ պատնիշաց քով եղողներուն միացան, և գունդերը հաղիւ քանի մը պատնէշներ ջախջախեր էին : 19ին առաւօտ : ասկաւին կռուոյն ելքը անորոշ էր . հըրաւէր մը կպցունեցաւ որմոց վերայ, զէնքերնին թողլու, բայց ի գուր . հարկ եղաւ որ Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս ինքնին զիջանի՝ որ ազգային պահապանք հաստատուին քաղքին և պալատին պահպանութեան համար և գունդերը փողոցներու մէջէն քաշուին, ներուժն չնորհուի քաղաքական յանցաւորաց, ինչպէս նաև այն գունդերուն՝ որոնք ժողովրդեան կողմը բռներ էին, պաշտօնեայք պաշտօնընկէց ըլլան և նոր պաշտօնարան մը կազմուի : Հալիւ գունդերը քաշուեր էին՝ ամբոխը մեռելոց դիակները սայլի մը վրայ լեցուցած թմբուկով պալատին գաւիթը բերաւ, և սկսաւ սղաղակել որ թագաւորը երևայ : Նոր պաշտօնեայք երեցան ամբոխը հանդարտեցընելու, թագաւորը զարհուրած և գլխիւրաց երեցաւ ամբոխին թագուհւոյն հետ, որ դիականց տեսքէն մարեցաւ : Թագաւորը ուղեց խօսիլ, բայց ամբոխը ձայնը գոցեց աղաղակելով՝ որ վար իջնայ և ողջունէ դիակները, զոր խոնարհարար կատարեց . և կռուոյն մէջի վիրաւորք արքունիք բերուեցան, որպէս զի թագաւորը և թագուհին զանոնք խնամեն :

11 . Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գ կը խոստանայ Սառմանսդրուեթիւն : — Մարտ 20ին, քաղաքական պահապանք կազմուեցան, նոյն օրը երեցաւ նաև ներումը . « Երէկ, կ'ըսէր թագաւորը, հրատարակեցի որ սիրտս ամենայն ինչ մոռցեր էր, բայց որպէս զի գիտցուի թէ այս ներումը ամբողջ ժողովրդեանս համար է, և տըխուր յիշատակներով չխռովելու համար այն ապաղայն որ կը սկսի մեր հայրենեաց համար, ներումն կը

հրատարակեմ նաև անոնց, որոնք հալածեալ կամ դատապարտեալ են քաղաքական յանցանքներով» : Այս հրովարտակին վրայ բանտերը բացուեցան, արձակուեցան նաև քիչ առաջ դատապարտեալ լեհ դաւադիրք, որոնք փութով Փոզէն դիմեցին՝ հոն նորէն իրենց հայրենակիցքը գրգռելու ընդդէմ Գերմանիոյ : Գուլիէլմոս աւելի յառաջեց : Իր նախկին ազատութեան դէմ թշնամութեան՝ յաջորդեցին մեծամեծ գաղափարք, ինքզինքը գլուխ հրատարակեց բոլոր Գերմանիոյ այս ազատական շարժման, և գերմանական գոյներով պճնեալ ձիաւոր ելաւ ժողովրդեան դիմաց, պատուիրուեցաւ՝ որ բանակը Բրուսիոյ դրօշին հետ Գերմանիոյ դրօշն ալ կրէ, կը խոստանար, որ փութով գումարել պիտի տար գերմանական խօսարան մը : Բրուսիա այս վայրկենէս կը ձուլուէր ի Գերմանիա, որուն ազատ վարչութիւն մը պիտի տրուէր : Սակայն այսպիսի մեծ յուզման մը ժամանակը տակաւին հասած չէր և անկարելի իսկ : Ժողովուրդը արդէն վարժ թագաւորին երկմիտ բարուց՝ բնաւ կարեւորութիւն և հաւատք չընծայեց այս նոր և յաճախ կրկնեալ բանից : Նա մանաւանդ կը հռչակուէր քաղքին մէջ որ Բրուսիոյ իշխանը, եղբայր թագաւորին՝ յետոյ Գուլիէլմոս կայսր, որ կռուոյն զայրանալուն յանցաւորներէն մէկը կը համարուէր, և որուն պալատը հազիւ փրկեցաւ ի սպառսպուռ աւերածէ մը, Ռուսաց բանակով մը մայրաքաղաքին վրայ կը դիմէ :

Փութով ժողովուրդը քաղքին դրանց դիմաց պատնէշներ բարձրացուց, և Պաշտօնարանը զբնակիչս համուզելու համար բռնադատուեցաւ մնացած զինուորները ևս քաղքէն դուրս հանել : Մարտ 22ին անկելոց յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ, և մեռելոց դագաղները ծանրութեամբ անցան թագաւորին պատուհանին դիմացէն, ուր ինքը կեցած էր և թաղուեցան պատնէշները պաշտպանողաց ձեռամբ պատրաստեալ գերեզմանի մը մէջ : Ապրիլի մէջ գումարուեցաւ վերջին անգամ տեղական աւագաժողովքը՝ ընտրական օրինաց քուէարկութեան համար, որով յետոյ ձեւացաւ

Բրուսիոյ Ազգային ժողովը: Եւ Սահմանադիր ժողովը առ ժամս միտքերը զբաղեցուց առանց զանոնք հանդարտեցընելու: Իսկ իրեն առաջարկած սահմանադրութիւնը ուրիշներու նման լի էր ազատական խոստմունքներով. խօսարանք, իրաւունք գումարելոյ, պատասխանատուութիւն պաշտօնէից և որ ըստ կարգի, որոնք մաս մը գոհացուցին զժողովուրդը և մաս մ'ալ զայրացուցին: 23ին, 26ին, 30ին քաղքին մէջ մեծ խռովութիւնք ելան, կրկին պատնէշները բարձրացան, ժողովուրդը յարձակմամբ առաւ զինարանը և ձեռք բերաւ բոլոր զէնքերը. խօսարանն իսկ իր կողմանէ պետութեան առաջարկածէն աւելի ազատական սահմանադրութիւն մը կը պահանջէր: Քիչ օրուան մէջ Պէւլին փոխուեր էր, շատ մը հարուստ ընտանիք քաղքէն մեկնելով՝ վաճառականութիւնը փնասուեր էր և աղքատութիւնը շատցեր էր: Ստէպ պաշտօնեայք կը փոխուէին և պաշտօնարաններ մէկմէկու կը յաջորդէին տարբեր սկզբունքներով, որոնց ամենուն հասարակէս թագաւորն ալ կը հակամիտէր յոչ կամս: Թագաւորք և իշխանք իրենց ազդեցութիւնը չկորսընցընելու համար՝ նախ մտածեր էին միաբան իշխանաժողով մը գումարելի Տրէպտա, վասն զի հին Աւագաժողովը ալ բնաւ ազդեցութիւն մը չունէր, սակայն իշխանք ևս Բրուսիոյ մէջներնին երկպառակէին, և պահսնջը ընդհանուր Գերմանիոյ վրայ մեծապէս զայրացուցեր էր միւս իշխանքը մանաւանդ զԱւստրիա. և աւստրիացի լրագիրք ստէպ նախատական ակնարկներ կ'ընէին Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի փառասէր խորհրդոց և Յեղափոխութեան միաբանելուն վրայ: Այսպէս եթէ թագաւորք և եթէ Աւագաժողովը անկարող ըլլալով, ամէնը կը մնային Ֆրանքֆորդի Պատրաստիչ ժողովոյն, որ կը կազմուէր ի նուիրակաց բոլոր Գերմանիոյ, և որ հին Աւագաժողովոյն տեղ պիտի հաստատէր գերմանական ընդհանուր խօսարանը:

12. Գերմանական Պետութիւնք:— Որչափ որ գերմանական հին աւագաժողովը, որ միշտ ամբարտակ մ'եղեր էր ընդդէմ ամենայն նորութեան, Գաղղիոյ

յեղափոխութեան լրոյն վրայ՝ ինքն ալ ոգիները հանդարտեցընելու համար փութացեր էր հրատարակելու Մարտ 2ին, որ « իւրաքանչիւր վիճակ իշխանութիւն ունէր վերցընելու տպագրութեան արգելքը և ազատութիւնք տալ », այսու հանդերձ յեղափոխութիւնը իր արդիւնքը ունեցեր էր ի Ֆրանքֆորդ, Համպուրկ, Լիւպէք, Պատէն, Պրունշվիք, Վիզպատէն, Վայմար, Տարմշդատ, Հանաւ, Քարլսրուհէ, Շտուտկարտ, Կէօդինկէ, Օլտէնպուրկ, Միւնիխ, Լայպցիկ, Ժողովրդոց գոհութեան կամ տոգոհութեան համեմատ. և որչափ լուրերը կը հասնէին այնչափ ոգիները աւելի կը գրգռուէին: Ի Պաւլիէրա արքայն Լուդովիկոս հարկ եղաւ՝ որ հասարակաց կարծեաց տեղիք տայ, և հրաժարեցաւ գահէն ի նպաստ իւր որդւոյն Մաքսիմիլիանոս Բի: Նոյնը ըրաւ նաև Հեսսէ Տարմշդատի ծեր դուքսն ալ: Ընտրական Հեսսէի մէջ՝ Վեփփերման տւպագրութեան յանցանաց մը ամբաստանեալ ըլլալով, պաշտօնեայ անուանուեցաւ: Այլ նմանօրինակ դէպքեր պատահեցան ուրիշ իշխանութեանց մէջ, և իշխանք բռնադատուեցան իրենց վարչութեան սահմանադրական և ռամկավարական կերպարանք մը տալ. սակայն տեսնուեցաւ միանգամայն փութով ևս, որ ազատական գաղափարք բաւական չէին ժողովրդեան մը վէրքերը բռնկելու. տպագրութեան ազատութեան հմայիչ անունը, տեղական պահապանք, սահմանադրութիւնք ոչ ինչ էին՝ եթէ ժողովուրդը կորսնցընէր իշխանութեան բարոյական գաղափարը, և սահմանադրութեան մը գործածութեան համար պէտք է, որ նախ ոգիները զայն գործածելու վիճակի մէջ ըլլան: Բոլոր Գերմանիոյ համար ազատական տարեբքներէ կազմեալ Ազգային Ժողովք մը կազմելու գաղափարը՝ առանց խտրութեան կրօնից և դասու՝ բաւական չեղաւ գոհացընելու զծայ-

1. « Երբ օրէնքը այնչափ կ'արհամարհուի, ըսեք է հրաժարած ժամանակ, որ ժողովուրդը բռնի կը մտնայ իր թագաւորին պալատը, այն աստե՛ն ամենէն աղէկն է հրաժեշտը տալ և մեկնիլ »:

րայեղս, որոնց գլուխ կեցած էին Հէքքեր և Սդուվ և այլք, որք խորհուրդ կուտային յեղափոխութեան մը դիմել: Առաջարկեցին, որ այս ժողովը մշտամնաց ըլլայ և ջնջուի աւագաժողովը, բայց բազմութիւնը հակառակ ըլլալով, բաժնուեցան և յեղափոխական յուզմունքներով ոտք հանեցին զբարձր Պատէն: Սակայն այս հասարակապետական ապստամբութիւնք ելք մը չունեցան: Քանդէնի պատերազմէն վերջը, յորում մեռաւ 'Իաշնակցութեան քաջ զօրավարն Փրեդերիկոս Կակէռն և յետ Տոսսէնպախի, կամաւոր զինուորք, որոնց հետ միացած էին շատ մը օտարազգի հասարակապետականք և գերմանացի աշխատաւորք՝ եկեալք ի Գաղղիոյ, ցրուեցան անգլուխ, և ապստամբութիւնը լմնցաւ:

Ապրիլ

13. Տանիմարքա. — Խնդիր յաջորդութանց. Դրքսուեթիւնք. — Մեծամեծ յուզմունք և արիւնահեղ մըրցմունք կը վրդովէին նաև Գերմանիոյ հիւսիսային սահմանքը: Տանիմարքայի Քրիստիանոս Ը ծեր էր, և իր որդին Փրեդերիկոս Է տղայ չունէր, որով թագաւորութիւնը յետ իր մահուան իգական ձիւղին պիտի անցնէր: Արդ ըստ աւանդական օրինաց պետութեան, հարկ էր որ Շլէզվիկ Հոլշտայն դքսութիւնքը արական երկրորդ ձիւղին անցնէին, որուն գլուխն էր Աւուտտէնպուրկի դուքսը, ասով դքսութիւնը հարկ կ'ըլլար որ բաժնուէր Տանիմարքայէն: Այս պատճառաւ Քրիստիանոս Ը հրատարակեւ էր՝ որ դքսութիւնքը Տանիմարքայի ամբողջացուցիչ մասն կը կազմեն: Քրիստիանոս Ը մեռնելով, իր որդին նոյն օրը հրատարակեց, որ կ'ուզէր Տանիմարքայի և դքսութեանց միաբան սահմանադրութիւն մը տալ՝ որ 26ին հրատարակուեցաւ, որով երկու պետութեան ժողովք կը հաստատուէին 50 երեսփոխաններով, յորոց 26 ի Տանիմարքայէ և 24 Դքսութիւններէն, ասոնցմէ 16ը թագաւորը, ինքը պիտի անուանէր, միւսները անուանեալ էին ի հարուստ կալուածատեարց, յեկեղեցականաց և յազնուականաց: Այս բանիս դէմ բողոքեցին թէ Տանիմարքա և թէ Դքսութիւնք: Քիչ վերջը Փետրուարի յեղափոխութեան լուրը տարածուելով, Տանիմարքա-

1848
Յունուար
2.)

ցիւք աւելի ազատական սահմանադրութիւն մը պահանջեցին՝ միանգամայն Իքսութեանց միութիւնը։ Այն ատեն դքսութեանց ատեանք ոտք ելան բողոքելով, որ իրենք գերմանական դաշնակցութեան մաս կը կազմեն, և Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատեցին, գլուխ անուանելով զԳուլիէլմոս Պէսէշէր և բաժնուեցան ի Տանիմարքայէ։ Ասիկայ նշան մ'եղաւ պատերազմի, Գերմանիա յանձն առաւ պաշտպանելու զդքսութիւնները ընդդէմ Տանիմարքայի, և Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս ազատական խրախոյս մ'ազդեց անոնց։ սակայն Շլէզվիկ Հոլշթայնի փոքր բանակը Պափի

9 Ապրիլ քով յաղթուելով ցրուեցաւ։ Դոր կամաւոր զինուորք ի Ապրիլ 23. Բրուսիոյ և ուրիշ Գերմանիոյ իշխանութիւններէն՝ կըռւոյն նոր կերպարան մը սուին։ Վառնկէլ բրուսիացի զօրավարը վանեց յաղթութեամբ զՏանիմարքացիս մինչև յԵուդլանդ, սակայն նաւատորմիդ մը չունէր պատերազմէն շահածը հաստատուն պահելու, և միանգամայն Բրուսիոյ վարչութիւնը, որուն յանձնուած էր գլուխ կենալ գործոյն, Ռուսիոյ, Շուէտի և Անգղիոյ հակառակ ազդեցութենէն բռնադատուած ստիպուեցաւ՝ յետ Յըլլենսպուրկի մոլեգին կռուոյն՝ դաշնադրութեան մը զիջանիլ Տանիմարքայի հետ, որով Շլէզվիկ կը թողուէր այն վիճակի մէջ ինչպէս որ էր պատերազմէն առաջ, և երկու բանակները ձգեցին զԻքսութիւնները՝ որ անկէ վերջը պիտի կառավարուէին հինգ անձանցմէ, յորոց երկուքը ընտրեալ ի Տանիմարքայէ և երկուքը ի Բրուսիոյ, և որոնք պիտի ընտրէին զնախագահը։ Բրուսիական Փոգէնի մէջ ալ լեհ բնակիչք՝ վստահացեալ ազատական ոգւոյն վրայ՝ ազգային անկախութեան դրօշը կանգնեցին, և չխոնարհեցան Բրուսիացի բանակին՝ բայց եթէ յետ արիւնահեղ և անգուլթ մրցմունքներու երկու կողմէն ալ։

1848
Օգոստոս
26.

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎՔ Ի ՖՐԱՆՔՖՈՐԴ՝

1. Սահմանադիր Ազգային ժողովք ի Ֆրանքֆորդ. — 2. Սահմանադրութիւն. — 3. Արտաքին խնդիրք. — 4. Բրուսիա և Ֆրանքֆորդի խորհրդարանը. — 5. Աւստրիական խօսարան. — 6. Ապստամբութիւն ի Վեննա. փախուստ կայսեր. — 7. Վիեննայէ կրաց կը պաշարէ զՎեննա և կը տիրէ. — Գլխապարտութիւնք. — 8. Ազգային ժողովք ի Պէռլին. — 9. Աւստրիա, խորհրդարան ի Քրէմսիէն. — Հրաժարիլ Փերտինանտոս Դի. — 10. Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսր — Սահմանադրութիւն. — 11. Խորհրդարան Ֆրանքֆորդի. Աւագ և կրտսեր գերմանացիք. — 12. Նուիրակք կայսերական թագի առ Փրեզերիկոս. — 13. Ֆրանքֆորդի ժողովք Տանիմարքայի և Դքսութեանց խնդրոյն մէջ. — 14. Յեղափոխութիւն ի Տրեզտա և յայլ տեղիս Գերմանիոյ — Վերջ Ֆրանքֆորդի ժողովոյն. — 15. Դաշինք Էրէյ թագաւորաց — Խորհրդարան Էսթուրդի — Աւագժողով Ֆրանքֆորդի — Տեսակցութիւն յՕլմից :

1. Սահմանադիր ազգային ժողովք ի Ֆրանքֆորդ : — Անցեալ գլխոյ մէջ պատմեալ պատահարաց հանդիպած ժամանակ՝ արդէն գումարուեր էր գերմանական ընդհանուր ժողովը ի Ֆրանքֆորդ բոլոր դաշնակցութեան երեսփոխաններէ, և սկսեր էր իր ազատական բարեկարգութիւնքը : Ֆրանքֆորդի սահմանադիր ժողովը իրեն նպատակ առած էր Գերմանացւոց ազատ վար-

1. Գերմանական Սահմանադրութեան Պատմութեան մէջ մեծաւ մասամբ առաջնորդ առած ենք մեզ զՎէպէր, չնչականուն պատմադիրը, դարձեալ ժամանակի լրագիրները :

չութիւն մը տալ, և զՔերմանիա միակ մարմին մը կազմել օտարաց դիմաց ոյժ մ'ունենալու համար, բայց այս նպատակին հասնելու միջոցին վրայօք անհամար արգելքներ դիմացը կ'ելլէին զանազան կարծեաց պատճառաւ, որով և ժողովը շատ դանդաղութեամբ կը յառաջէր: Ծանր խնդիրներէն մէկն եղաւ կեդրոնական իշխանութեան մը կազմութիւնը. եթէ հասարակապետութիւնը ընդունելի չէր բազմութեան, հարկ էր ուրեմն իշխանութեան անձնաւորութիւն մը տալ: Առաջարկուեցաւ տեսչական վարչութիւն մը հաստատել, կամ եռապետութիւն մը յերից անձանց՝ յորոց մին առաջարկէ Աւստրիա, միւսը՝ Բրուսիա, և երրորդը՝ Քերմանիոյ փոքր և միջակ պետութիւնները. և ասոնք գործեն միարանութեամբ ժողովրդեան երեսփոխանաց: Առաջարկուեցաւ գլուխ անուանել Քերմանիոյ կամ Աւստրիոյ կայսրը, և կամ Բրուսիոյ թագաւորը, կամ ուրիշ անգոր իշխան մը, և վերջապէս միացան մէկ միայն առժամանակեայ գլուխ մ'անուանելու մինչև սահմանադրութեան կազմութիւնը, խփռուող էջերու տիտղոսով, Քերմանիոյ արքայազուն ցեղէ մէկը. և ընտրութիւնը վիճակեցաւ Աւստրիոյ Յովհաննէս արշիդքսին, ծանօթ իր ազատասէր սկզբամբք, որով Ազգային ժողովոյն նախագահը յանձնեց ժողովոյն իշխանութիւնը կայսրութեան փոխանորդին, որ փութով անուանեց իր պատասխանատու պաշտօնեայքը:

2. Սահմանադրութիւն: — Փոխանորդին ընտրութենէն վերջը՝ ժողովքը և նոյն իսկ կոնսակցութիւնք որոշեալ գոյն մը և ձև մը ստացան, և Յուլիս 4ին սկսան գերմանական ժողովրդոց իրաւանց վրայ վիճարանութիւնք մեծ եռանդեամբ, որոնք երկար տևեցին և շատ անգամ ընդհատեցան զանազան դէպքերէ: Ժողովուրդը, որ արդէն ինքնին ձեռք բերեր էր այս ազատութիւնքը, անհամբեր կը սպասէր այն ստացուածքին իրաւանց կարգ անցնիլը տեսնել, և երեսփոխաններէն ոմանք կ'առաջարկէին փութով լմնցընելու ամէն խընդիր, ընդդէմ գերմանական բարուց և սովորութեան: Սակայն յապաղումը այն ելքը ունեցաւ, որ երբ հը-

րատարակուեցան այս հիշակած իրաւունքները, Պետու-
թեանց ոմանք նախկին տկարութենէն զօրացած, չու-
զեցին ընդունել զասոնք և յապաղեցին անոնց գոր-
ծածութիւնը: Հիմնական իրաւունքները կը ճանչնային
անձնական ազատութիւն, ստացուածոց ապահովու-
թիւն և հաւասարութիւն իրաւանց ամենայն Գերմա-
նացւոց՝ բարձմամբ դասուց, խտրութեանց, իրաւունք
գումարելոյ և ընկերութեանց, հաւասարութիւն կրօ-
նից, կրթութիւն և տպագրութիւնը ազատ յամենայն
անպատշաճ հալածանաց: Երդուեալք ալ պիտի վճռէին
յեսո յայտ յանդիման վիճաբանութեանց, և ապա ա-
սոնք անչափ դատաւորութեան մը հետ միաբան պի-
տի կազմէին իրաւունք մը ըստ ոգւոյ ժամանակին,
և վերցուեցաւ նաև պատժոց մէջէն մահը:

Հիմնական իրաւունք ըստ ինքեան ազատ սահմա-
նադրութիւն մը կրնային համարուիլ՝ եթէ պետու-
թիւնք զայն մատակարարելու ժամանակ այլ և այլ
մասեր չյապաւէին:

3. Արտաքին խնդիրք: — Հիմնական իրաւանց վի-
ճաբանութիւնք այլ և այլ անգամ ընդհատուեցան ար-
տաքին խնդիրներէ: Ժողովոյն մաս մը ազատական ու-
զւոյն վառուած ժամանակ՝ առաջարկեց Փաղղիոյ հետ
պաշտպանողական և վանողական դաշինք մը դնել, և
օգնութեան դիմել Հռենոսէ անդին գերմանական ժո-
ղովրդոց: Սակայն ժողովոյն մեծ մասը վճռեց չընդ-
միջել օտար ազգաց խնդրոց մէջ, և գոհ եղաւ ճանչ-
նալ միայն Փաղղիոյ Հասարակապետութիւնը և գեր-
մանական դեսպան մը ղրկել: Աւստրիա — իտալական
կռուոյն վիճաբանութեանց մէջ ձախակողմեանք ու-
զեցին պաշտպանել ամէն ազգաց ինքնիշխանութեան
սկզբունքը, և պահանջեցին որ պատերազմը խափա-
նուի, սակայն բազմութիւնը Ռատովիցի պերճախօսու-
թեամբ համոզեալ, կարեւոր համարեցաւ Գերմանիոյ ա-
պահովութեան համար Աւստրիոյ տիրապետութիւնը
մինչև ի Մինչիօ, և երբ առաջինք կը պահանջէին՝ որ
գոնեայ Տրիտենդոն թողուի իտալիոյ, Ռատովից կը
ցուցունէր որ տան մը դուռը յանձնել ըսել էր այս:

Սակայն, ժողովը միաձայն հաւանեցաւ որ Լիմպուրկ դքսութիւնը, որ մինչեւ այն ատեն մասն էր Գերմանիոյ, չմիանայ Ստորին Նազանգաց վարչութեան հետ, թէ և բռնադատեալ չէր անոր պարտուցը հաղորդակցելու: Մեծ վէճ ծագեցաւ նաև, որ արդեօք Չէքք և Պուհեմք պիտի մասնակցէի՞ն այս ժողովոյն արդեանց, և խնդիրը Աւստրիոյ թողուեցաւ. դարձեալ թէ ժողովը պիտի ընդունէր Փոզէնի այն մասին երեսփոխանքը՝ որոնք Գերմանիոյ մասն կը կազմէին: Չախակողմեանք յարմար ժամանակ կը համարէին Լեհաց վրայ ունենեցած համակրութիւննին ցուցունելու, և զԼեհաստան ազատ իշխանութիւն մը հաստատելու: Առնուլտ Ռուժիլենց պերճախօսը մեծապէս պաշտպանեց զԼեհս, որոնք իրենց հայրենեաց սէրը ցուցունելու համար՝ միշտ բռնադատեալ էին ծայրայեղ և մինչև արիւնահեղ միջոցներու դիմելու: Բայց այս արդարացումը բաւական չեղաւ, տակաւին ամենուն մտաց մէջ կենդանի էր Լեհաց գործած անգթութիւնքը ի Փոզէն ընդդէմ Գերմանացւոց, զորս հիմա ազատ ազգ մը կ'ուզէր կազմել Ազգային ժողովքը. և Լինքնովքի իշխանը բազմութեան կողմանէ յանդիմանեց զԼեհս, որոնք միշտ պատնիշաց առաջին գծին վրայ կը գտնուէին. պարսաւ մը, որ ըստ մտաց ազատականաց պարծանք մը կը կազմէր: Ի դուր լեհ երեսփոխանը՝ արդարութեան կը բողոքէր, ի դուր կը ջանար յուզել զժողովը յիշելով իրենց «անպատմելի տառապանքները», երբ Եորտան՝ Պէռլինոյ հռետորը, որ մինչև այն ատեն Չախակողմեանց մէջ էր, ելաւ պաշտպանելու Փոզէնի Գերմանացիքը, և զօրաւոր ճարտասանութեամբ ցուցուց, որ որչափ տնիրաւ և նախատական էր իրենց գերմանացի եղբարքը մատնել օտար ազգի մը, որ իրմէ դուրս զամէնը ոխերիմ թշնամի կը նկատէր, երբ նկարագրեց որ՝ Լեհաստանի պառակտման պատճառ իր ապականութիւնն էր և բարուց անկումը, և թէ Գերմանացւոց տիրապետութիւնք Վիսդուլայի և Վարտի վրայ, չէին տիրապետութիւնք սրոյ՝ այլ արօրի, երբ ըսաւ, որ մինչ կը կարծուէր զԼեհաստան պատուար մը կանգնել ընդդէմ

Ռուսաստանի, վախ կար Ռուս—լեհ դաշնակցութեան մը: Այն ատեն յայտնի էր վիճարանութեանց ելքը: Որոշուեցաւ, որ Գերմանական Փողէնի 12 երեսփոխանք ընդունելի ըլլան, և գաւառը երկու մաս բաժնուած մնայ: Մերժեց նաեւ այն առաջարկութիւնը՝ զոր Չախակողմեանք կ'ընէին. « Լեհաստանի բաժանմունքը ամօթալի դժբաղդութիւն մը հռչակել », ըսելով որ ասիկայ պատմական պատահար մ'էր, որուն վրայ ժողովքը չէր կրնար դատողութիւն մ'ընել:

4. Բրուսիա եւ Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանը: — Խորհրդարանը իր որոշողութեանց մէջ յառաջելու ժամանակ բնաւ չէր նկատեր, որ արդեօք իր որոշողութիւնքը ինչ ազդեցութիւն ունէին իրեն միացեալ պետութեանց մէջ, որոց վրայ ինքնաշնար իշխանութեամբ մը բարձրագոյն տեսուչ մը դրեր էր՝ Փոխանորդ Կայսրութեան տիտղոսով: Փէոքէր՝ այս Կայսրութեան պատերազմի պաշտօնեայն հրամայած էր, որ գերմանական ամենայն բանակ պիտի հնազանդի Փոխանորդին, յայտնի է որ այսպիսի հրաման մը բացարձակապէս յանձն չէր առնուր Բրուսիա, և ամենայն որոշողութիւն ի Ֆրանքֆորդ խոժոռ աչքով կը նկատուէր ի Բրուսիա, ուր ոգիները փոխանակ միաբանելու աւելի կը պառակտէին: Օգոստոսի 7ին Ազգային ժողովքի մը մէջ Չախակողմեանք առաջարկեցին՝ անդամ ընդունելու նաեւ զՀէքէր Փրեզերիկոս՝ ընտրեալ ի Դիէնկէն: Այլ Աջակողմը բնականապէս չէր կրնար ընդունիլ յեղափոխութեան մը յուզիչը: Այն ատեն Պրենդանօ երեսփոխանը համարձակեցաւ ըսելու, որ նոյն վիճակի մէջ կը գտնուէր նաեւ Բրուսիոյ իշխանը, ուր Պատէնի կամաւոր զօրաց գլուխ կեցեր էր: Այս խօսից վրայ մեծ յուզումն և շփոթութիւն ծագեցաւ, մաս մը կ'աղաղակէր որ ճարտասանը ի կարգ կոչուի, ուրիշները հակառակ կը գոչէին. հարկ եղաւ որ նիստը վերցուի: Բայց երկրորդ օրը նոյն խռովութիւնը կրկին սկսաւ՝ երբ նախագահը զՊրենդանօ կոչեց ի կարգ. և այնքան սաստկացաւ աղաղակը և շփոթութիւնը մինչև բռնադատուեցաւ առ կախ թողուլ նիստը, բազմոցներէն դուրս հանել տալու համար զամբոխը:

Այս հանդիպած ժամանակ՝ միանգամայն ի Ֆրանքֆորդ ևս մեծ էր տեղեկութիւնը ընդդէմ Բրուսիոյ, որ ինքնագլուխ առանց Ֆրանքֆորդի խորհրդարանին հարցընելով՝ լմնցուցեր էր Շլէզվիկի և Տանիմարքայի խնդիրը, և Միացեալ գաւառաց վարիչ խրկուեր էր ի Տանիմարքայէ կոմսն Կարոլոս Մոլդէ՛՝ մեծ պաշտպան միապետական վարչութեան: Արդ սղգային ժողովք ի Ֆրանքֆորդ կ'ուզէր ոչնչացընել Բրուսիոյ գործածը, և հազիւ յետ եռանդուն և շփոթալից վիճաբանութեանց ընդունելի եղաւ Մալմսէի գինադագարումը՝ աջակողմեանց յորդորանօք: Սակայն խռովայոյզ մասը իրեն պատեհ առաւ այս որոշողութիւնը՝ Խորհրդարանին հարուած մը սալու համար, և զժողովուրդը ոտք հանեց Ազգութեան անուամբ: Մակոնցայէն զինուորք հասնելով խռովութիւնը աւելի մեծցաւ, մէկէն պատնէշներ բարձրացան. թէպէտ սպասամբութիւնը փութով ընկ՝ ձուեցաւ, սակայն զոհ եղան ժողովրդեան կատաղութեան անուանի Կոմսն Լիննովպի և զօրավարն Ավէրու վալտք, որոնք քաղքէն փախչելու ժամանակ պարտիզպանի մը տուն ապաւիններ էին. հոն ճանչցուելով դուրս քաշուեցան և սպաննուեցան յետ դառն տառապանաց: Սեպտեմբերի այս ահաւոր օրերէն վերջը՝ Խորհրդարանին մէջ պառակտումը և թշնամութիւնքը աւելի զայրացան ի լուր Շմէրլինկ պաշտօնարանին: Նախագահը դժբաղաբը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ, և օրէնք հաստատեց Խորհրդարանին պաշտպանութեան համար, ինչպէս նաև դասակոչումն ընդդէմ ժողովոյն ապստամբեցուցիչ երեսփոխանաց. այս որոշողութիւնքը աւելի զայրացուցին ռամկավար մասը: Այն օրուրնէ՛ ամենայն կուսակցութիւնք ջանալով հակառակ մասին զօրութիւնը տրկարացընել, ջանացին ի դերև հանել ո՛ր և իցէ ընդհանուր միաբանութեան գաղափար ի Խորհրդարանի. ընդհուպ վրայ հասնելով Պէռլինու և Վեննայի պատահարք մեծագոյն հարուած մ'եղան ժողովոյն:

5. Աւստրիական խորհրդարան: — Մայիսի մէջ Սահմանադիր ժողովոյն ընտրութիւնք եղեր էին, և Յուլիսին ժողովը բացուեր էր՝ մինչ տակաւին Կայսրը յինսպրով կը գտնուէր:

Երեսփոխանք ընդ ամէնը 383 էին, Աւստրիոյ ինքնակալութեան ամէն կողմէն եկած Գերմանացիք, Զէքք, Սերպ-Խռուաղք, Սլավոնք, Լեհք, Ռուդէնք, Իտալացիք (Եիստրիոյ), Վալաքիացիք (ի Պուքովինոյ), և յորոց չատերը՝ մասնաւորապէս Ռուդէնք և Վալիցիացիք և ոչ իսկ գերմաներէն գիտէին, անոր համար գերմանասէր լրագիրք «Բարբարոսաց արշաւանք» անուանեցին զԽորհրդարանը, յորում գերմանական տարերքը ամենէն նուազն էր. և անոր համար առաջին խնդիրն այն եղեր էր՝ թէ ո՞ր լեզուով պիտի խօսուէր, և որչափ որ սահմանուեցաւ գերմաներէնը, այսու հանդերձ մէկը չհամարձակեցաւ զայն պաշտօնական լեզումը անուանել: Զէքերն և Ռուդէնք՝ աջակողմը կը կազմէին, Դիրուցիք՝ պաշտօնողական, Աւստրիացիք և Շլավուարց Կէլսք՝ զկեդրոնը, իսկ ձախակողմը կը բռնէին Գերմանացիք և Ռամկավարք: Նախագահ ընտրուեցաւ Վեննայի փաստարան մը Շմիտ, փոխաննախագահք Սդրոհպախ չէքը, Սմոքա լեհը: Խորհրդարանին բացումը ըրաւ Յուլիս 22ին Յովհաննէս արշիդուքսը՝ կայսեր բացակայութեան պատճառաւ, բայց քիչ վերջը կանչուեցաւ ի Ֆրանքֆորդ, ուր Փոխանորդ կայսրութեան անուանեալ էր, այն ատեն կրկին անգամ Խորհրդարանը հրաւիրեց զկայսրը, որ Սգոստոս 12ին հանդիսաւոր մուտք ըրաւ ի Վեննա՝ պար սուեալ յազգային պահապանոց: Այս ժամանակիս մէջ Խորհրդարանը յանձնաժողով մը անուանեալ էր՝ նոր սահմանադրութիւն մը կազմելու, և զիւղացւոց վերաբերեալ խնդիրը առաջին եղաւ, որուն համար սպառնական, երկար և ջերմ կռիւք յարեան. որովհետեւ Խորհրդարանին մէջ շինականաց մասը աւելի բազմաթիւ էր: Վերջապէս Սգոստոսի վերջը ժողովքը քուէարկութեամբ վերցուց ձրիաշխատանքը՝ 274 քուէով ընդդէմ 125ի, և անոր փոխարէն իւրաքանչիւր գաւառ սահմանեալ փոքր գումար մը պիտի վճարէր:

6. Ապստամբութիւն ի Վէննա. Փախուստ կայսեր: Այս վիճարանութեանց միջոց քաղաքը մեծ յուզման մէջ էր. հարուստներուն քաղքէն քաշուելով նուազեր

Օրոշում
23.

էին աշխատութիւնքը, և գործաւորք՝ որոնք օրական աշխատութեամբ միայն կ'ապրէին յետին խեղճութեան մէջ, ինքնայոժար մտիկ կ'ընէին զիրենք յուզող ռամկապետաց։ Պետութիւնը իր դրամական վիճակին մէջ կարող չէր հասարակաց աշխատութիւններ առաջարկել, նոյն պատճառաւ Շուարցէր պաշտօնեայն աշխատաւորաց օրական թոշակը նուազցուց։ Այս լրոյն վրայ ամբոխը ժողուեցաւ ի Փրադէր, և յետ այրելու պաշտօնէին կաւիճէ արձանը, դիմեց դէպ ի քաղաքը ազադակներով և դրօշներով։ Ղամբան ազգային պահապանաց ջոկատի մը հանդիպելով արիւնհանել կռիւ մը սկսաւ, յորում վեց գործաւորք ընկան և երկու կողմէն բազմաթիւ վիրաւորք եղան։ Պետութիւնը ցըրուեց փութով Ապահովութեան ժողովը, որ Մարտին հաստատուէր էր, և ամբոխը կը պահանջէր, որ Լադուր, Շվարցէր և Ալեքսանդր Պախ պաշտօնեայք՝ պաշտօնընկեց ըլլան։ Ազգային ժողովը այս խռովութեան միջոց ինքզինքը մշտամեաց հուշակեց, բայց քաղքին մէջի եղած խռովութեանց արձագանգը իր ծոցոյն մէջն ալ ունենալով, բնաւ չկրցաւ ազդեցութիւն մը ունենալ, և ռամկավարք կը պահանջէին հասարակաց Ապահովութեան հաստատուիլը, և բոլոր ռամկավարական ընկերութիւնք կեդրոնական ժողով մը կազմեցին։

Այս յուզմանց միջոց հասնելով Մաճառաց նուիրակութիւնը՝ որք իրենց դասը կ'ուզէին պաշտպանել ի Խորհրդարանի, աւելի գրգռեց ոգիները։ Վեննայի ռամկավարք մեծ փառաւորութեամբ ընդունեցան զՄաճառս, և իրենց խոստացան ամենայն եղբայրական օգնութիւն։ Կոմսն Լամպերկ, որ ի Մաճառստան զրկուեր էր իբրեւ կայսերական նուիրակ և հրամանատար, մուլեգին ամբոխէ մը սպաննուեր էր Պուտա-Ռեշդի կամբըրլին վրայ, կայսրը հրովարտակ մը հաներ էր նոր գունդեր յղելու ի Մաճառստան։ Վեննայի ամբոխը մանաւանդ ուսանողաց լեգէոնները, Բազմարուեստ վարժարանին աշակերտք և ազգային պահապանաց մաս մը դէմ կեցան գունդերուն երթալուն։ Այլ և այլ կողմեր խանգարեցին երկաթուղին, տիրեցին քանի մը թըն-

թանօթներու և մոլեգին կռիւ մը ծագեցաւ, յորում ինկաւ զօրավար մը, քանի մը սպայք և զինուորք։ Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցւոյն և Պատերազմի պաշտօնարանին պալատան մէջ աւելի մոլեգին էր կռիւը, ուր գետինը ծածկուեցաւ դիակամքք։ Վերջապէս ամբոխը տիրեց պալատին, և խուռն դիմելով կը փնտռէր զպաշտօնեայս և զԼադուր Մարաջախտը։ Գտաւ պաշտօնած շորրորդ յարկին մէջ. ի զուր կ'աղաչէր եղկելին՝ որ կենացը խնայեն. կացնի հարուածով յետ ջաղխելու ըզգանկր և յետ յօշ յօշ պատառելու մարմինը, սաւանի մը մէջ պլլած փողոցի ջահերու վրայ կախեցին։ Անկէ ամբոխը դիմեց ի զինարան, զոր Լեւոն գունդ մը կը պաշտպանէր, և յետ ամբողջ գիշերը մրցելու՝ ներս ողողեց՝ և տիրելով զինուց, բաժնեց զանոնք մոլեգին կատաղեաց, թէպէտ և ուսանողաց լեգէոններու մաս մը կ'ուզէր չափ մը դնել այս աւարառութեան։ Կայսրը այս ահաւոր լրոյն վրայ յետ բողոք մը գրելու առ ժողովուրդը, թողուց զՇէօնպրիւն և դիմեց յՕլմիւց։ Պաշտօնեայք ամէնր փախեր էին, միայն Քրոս կը գտնուէր իր վտանգալից պաշտաման մէջ։ Խորհրդարանը իր մշտամնացութեամբն հանդերձ անկարող էր դէմն առնելու. հասարակաց ապաշովութեան ընկերութիւն մը հաստատեց. կրկին աղերսներ ղըրկուեցան առ կայսրը դառնալու ի մայրաքաղաքն. և միանգամայն հրովարտակ մը առ աւստրիական ժողովուրդը՝ յարգելու զօրէնս և հաւատարիմ մնալ սահմանադրական միապետութեան և սպասութեան։ Սակայն կայսերականաց ի Խորհրդարանին հակառակ գործելով՝ աւելի զօրաւոր գտնուեցաւ քաղքին մէջ յեղափոխութեան կողմը, որուն կեդրոնն էին Համալսարանին սրահքը. և արդէն ընդդիմութեան մը համար ամենայն պատրաստութիւն տեսնուած էր։ Մէսսէն հաւգէր տեղապահը՝ ընդհանուր հրամանատար անուանուեր էր ազգային պահապանաց, և Պէմ լեհ զօրավարը՝ հրանօթից ուղղիչ։ Ամէն կողմէն ինքնակամ զինուորներ կը դիմէին, և ապստամբք մեծ յոյս ունէին Մաճառաց օգնութեան վրայ, որոնց գունդերը արդէն

կը համարէին տեսնալ Ս. Ստեփանոսի զանգակատան վրայէն:

7. Վինտիշկրաց կը պաշարէ զՎեննա եւ կը տիրէ. Փլխապարտութիւնք: — Այս պատրաստութեանց միջոց՝ քաղաքը հարաւային կողմէն պաշարեր էր նաեւ Ելլաչիչ պանը 50,000 զօրօք, հաւաքեալ Կայսրութեան ամէն կողմէն, իրեն հետ միացաւ նաեւ Կոմսն Աւերսպէրկ, և քիչ օր վերջը երեցաւ նաեւ Վեննայի քով Վինտիշկրաց իշխանը՝ զոր կայսրը բոլոր կայսրութեան (ի բաց առեալ զԻտալիա) գունդերուն հրամանատար անուաներ էր:

Քաղաքը ահաւոր կերպարանք մը առեր էր, խոհեմագոյն մասը տեսնելով՝ որ ռամկավարք բռնութեամբ կ'ուզեն ընդդիմանալ այսպիսի մեծ զօրութեան, ահապարեցին փախչելու քաղաքէն դուրս, նաեւ բազմաթիւ երեսփոխանք Խորհրդարանին, որով քաղաքը աւելի շփոթից մէջ ընկղմեցաւ: Վինտիշկրաց քաղաք պաշարելու ամենայն կազմութիւն հետն ունէր, և ի զուր նախ հրաւիրեց զՎեննացիս ի հպատակութիւն, բազմաթիւ երեսփոխանք ուզեցին միջնորդ ըլլալ խաղաղութեան, նոյնը կը ջանար նաեւ Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանը, բայց ի զուր: Նոյն օրերը ուսանողի մեռեալ դիակ մը գտնուելով պարիսպներէն դուրս աւելի զայրացուց ոգիները, նա մանաւանդ Վինտիշկրացի հրովարտակը՝ որ ներումն կը խոստանար յանցաւորաց, բաց յայնոցիկ զորս ինքը յետոյ պիտի անուանէր: Ալ անկարելի էր հաշտութիւնը, Պէմ, Մէսսէնհաւզէր և Ֆէնսլէրկ պաշտպանողական մասին կը հսկէին, կեդրոնական ռամկավար ընկերութիւնը ինքնակամ զօրաց երկու գունդ ձեացուցեր էր, շարժական պահապանք և ընտիր գունդը, յորում կը ղինուորէին նաեւ բազմաթիւ գրագէտք, յորս և երկու ատենակաք Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանին՝ Ռոպէրդ Պլում և Յուլիոս Ֆրէսպէլ: Ինչ խստութիւն որ արտաքին բանակը կը հրամայէր ընդդէմ ռամկավարաց, նոյնը ի ներքս կը կատարէին ռամկավարք ընդդէմ կայսերականաց: Դըրսէն բանակը ամբողջ եօթնեակ մը՝ ահաւոր կրակ մը

գիշեր ու ցորեկ կը թափէր գեղեցիկ մայրաքաղաքին վրայ, և հրդեհեալ տանց բոցը կը տեսնուէր բարձրագեալ մինչև երկինք։ Մեծ էր երկուց կողմանց ալ կատաղութիւնը, մանաւանդ Լադուր գնդինը՝ որ պատրաստուեր էր իր զօրավարին վրէժն առնելու¹։ Հոկտեմբեր 28ին և 29ին արդէն արուարձաններէն շատ մասը նկճուեր էր, և ներսն ալ պաշարք կը պակսէին, արդէն Ոստիկանութեան ժողովք, որ կայսերական հրամանով խորհրդարանին ցրուելովը Նոյեմբեր 15ին ի Քրէմսիէր, ինքը միայն իշխանութիւն մը կրնար ձեւացընել, սկսեր էր անձնատրութեան վրայ խօսիլ և զէնքերը կը ժողուէր յապստամբելոց, երբ յանկարծ լուր տարածուեցաւ՝ որ Մաճառ գունդերը մօտ էին հասնելու, մէկէն զէնքերը նորէն առնուեցան և նորէն կատաղի ընդդիմութիւն մը սկսաւ, բայց շատ քիչ ժամանակ։ Եւ յիրաւի հասնելու վրայ էին, երբ Խռուադ և Աւատրիացի գունդեր զանոնք պարտելով վանեցին հեռու։ Այն ատեն Վինտիչկրացի խումբերը ողողեցին մոլեգնութեամբ ի քաղաքն, և ներս մտան անցնելով բոցերու և դիականց մէջէն։ Ահաւոր տեսարան մը, որուն պատճառ եղողք անհետացեր էին։ Ելլաչիչ մտաւ քաղաքը, որ Խռուադներուն աւարառութեանցն նշաւակ մնաց։ Քաղաքը գոցուեցաւ, բնակչացմէ զէնքերը առնուեցան և խիստ խուզարկութիւն մը սկսաւ տանց մէջ, բանտերը լեցուեցան, զինուորական ատեանը հաստատուեցաւ, հրացանի բռնուեցան Մէսսէնհազէր՝

1. « Վեննայի խորհրդարանը կը պահանջէ՝ հեռանայ, ներուձ տրուի Լադուրը սպաննողաց, և պատրուին մեծ դքսուհին Սոփիա և մեծ դուքսն Լուդվիկ։ Այս ժողովքին յանդգնութիւնը ամէն չափէ դուրս է։ Մեր երեք քաջերը՝ Վինտիչկրաց, Ռադեքքի և Ելլաչիչ, կը յուսամ որ պիտի զօրացընեն թագաւորութիւնը։

... Գործաւորք ուզեր են կտրել Փրազէրի բոլոր ծառերը, և երբ աղգային պահապանք ուզեցին խափանել այս վայրենի գործը, անոնցմէ երկուքը ողջ թաղեցին Փրազէրի մէջ։ Տես ինչ եղաւ Վեննայի երջանիկ և հանգարտ ժողովուրդը։ Յիշատակուի՝ Մեքեռնի + (Հտ. Է. 1848—1849)։

ազգային պահպանաց հրամանատարը, ինչպէս նաև Ալֆրէտ Բուլիոս Պէքէր՝ անուանի երաժիշտ երգահանը և խմբագիր ծայրայեղ լրագրի, և իր ընկերը Եւլինէք և Պլում՝ Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանին ձախակողմեանց գլուխը: Ի զուր գերմանական խորհրդարանն բողոքեց Պլումի համար, ի զուր յեղափոխութեան մը սպառնալիք կ'ըլլային, ի զուր և Աւստրիոյ Կայսրութեան պաշտօնեայն Շմերլինկ անհաւան կ'երևար, Վինտիչկրաց՝ որ Բեղափոխութեան սկիզբը վեհանձնութեամբ սարեր էր իր ամուսնոյն սպանման, առանց վրէժ խնդրելու, այժմ անողոքելի էր, և գոհ էր որ Նիկողայոս կայսրը կը գոհանար իրմէ՝ Եւրուպոյ մէջ այսպէս կարգաւորութեանը համար ըրած ծառայութեան վրայ: Պլումի անունը բոլոր ազատականաց իբր նշան մը եղաւ, և Գերմանիոյ ամէն կողմէն մեծամեծ նպաստներ ղրկուեցան իր այրւոյն և զաւակաց: Քիչ վերջը ձերբակալուելով հացանի բռնուեցաւ Հաւք, այն՝ որ ընտրելոց գունդ կազմեր էր և խմբագրապետ էր Սոմաթրո-Նիւն լրագրին¹: Ահա այս անհաւոր վերջը կունենար ռամկավարաց փորձը ի Վեննա, առանց բնաւ արդիւնք մը ունենալու, վասն զի ինչ նպատակի համար որ կը գործէին՝ նոյն նպատակը չէր ընդհանուր ժողովրդեան զգացմունքը, նա մանաւանդ իսկ կը պակսէր ստոյգ նպատակ մը՝ անհնարին ըլլալով խախտել ի Վեննա, գէթ յայնժամ, միապետական վարչութեան մը դրութիւնը:

8. Ալգային ժողովքը ի Պէւլին: — Վեննայի ապստամբութեան լուրը մեծ յուզում պատճառեց նաև ի Պէւլին: Ազգային խորհրդարանին մէջ ձախակողմեանց գլուխը Վալտէք, առաջարկեց, որ ի Վեննա ազատութիւնը Վտանգի ըլլալով, փութով գերմանական Կայսրութիւնը օգնութիւն մը ղրկէ: Այս նիւթոյս վրայ վիճարանութեանց միջոց՝ ամբոխը աղաղակով Խորհրդ-

31 Հոկտ. դարանը ողողեց, դանակով սպառնալով հակառակորդ երեսփոխանաց, և դէմ դրաւ ազգային պահպանաց, որ

եկեր էին պաշտպանելու զժողովը: Սակայն Վիննայի անկման լուրը վհատեցուց նաև զՊէռլինցիս, և թագաւորը այս օրինակ յուզմանց պատճառ չտալու համար նոր պաշտօնարան մը կազմեց, որուն գլուխ կեցաւ Պրանտէպուրկի կոմսը, ազգական թագաւորական ցեղին. բայց պաշտօնարանին ոգին էր Ներքին գործոց պաշտօնեայն կոմսն Մանդէօֆֆէլ՝ նախաջրհեղեղեան քաղաքագէտ մը, ըստ ասելոյ երեսփոխանի մը. և որոշուեցաւ փութով՝ որ ժողովքը Պրանտէպուրկ փոխադրուի և բացումն ըլլայ Նոյեմբեր 27ին: 3 Նոյ. Եւ ի գուր ժողովքը բողոքեց և ուզեց համոզել զթագաւորը, որ ինքը կարող չէր այսպիսի հրաման մը տալու, ի գուր ջանաց պաշտօնարանը փոխել տալու և ինքը հաստատուն մնալու իր տեղը: Վրանկել զօրավարը հրամանատար Պրանտէպուրկ նահանգին, հրաման ընդունեցաւ զօրօք մայրաքաղաքը մտնելու, որ պաշարման վիճակի մէջ դրուեցաւ: Զօրքը ցրուեց զերեսփոխանս, առանձին ընկերութիւնները ցրուեցան և խիստ հսկողութիւն մը հաստատուեցաւ ի քաղաքին: Երկու հարիւր երեսուն երեսփոխանք տեղէ մը հալածուելով ուրիշ տեղ կը գումարուէին, մինչև տեսնելով որ անկարելի էր ընդդիմանալ, յետ հրատարակելու Գաղղիոյ 1789ի ազգային ժողովոյն նման, « որ Պրանտէպուրկ պաշտօնարանը հրաման չունէր հարկերը ժողուելու, մինչև որ Ժողովքը նորէն դառնայ ի Պէռլին », իրենք ցրուեցան. բայց այս իրենց բողոքն ալ բնաւ ազդեցութիւն մը չունեցաւ, որով և յայտնի տեսնուեցաւ Ազգային ժողովոյն տկարութիւնը:

Պէռլինու այս յուզումը իր արձագանգը ունեցաւ նաև ի Ֆրանքֆորդ, ուր ձախակողմեանք առաջարկեցին բողոք մը գրել առ Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս, կոչելու ի Պէռլին Խորհրդարանը և փոխելու զՊրանտէպուրկ Մանդէօֆֆէլ պաշտօնարանը, և այնպիսի պաշտօնարան մը կապմել՝ որ մեծագոյն մասին վստահութիւնը ունենայ. բայց Պասսէրման երեսփոխանին Պէռլինէն Ֆրանքֆորդ հասնելովը ոգիները հանդարտեցան: Իսկ Պասսէրման Ֆրանքֆորդի Խորհրդարանէն ղրկուեր էր առ

5 Դեկտ.
1848

Բրուսիոյ Ազգային Ժողովը՝ կեդրոնական իշխանութեան վրայ անոր կարծիքը իմանալու . ուր չկարենալով միաբանիլ Ազգային Ժողովոյն հետ, թագաւորին խոստմունքներովը միայն դարձեր էր ի Ֆրանքֆորդ, որով և Խորհրդարանին մեծագոյն մասը թագաւորին կողմը եղաւ: Իսկ Բրուսիոյ Ազգային Ժողովոյն երեսփոխանք՝ որոշեալ ժամանակին սահմանեալ թուով ի Պրանտէպուրկ չգտնուելով, թագաւորական հրովարտակը ցրուեց ժողովը, և ինքնին Պետութիւնը սահմանադրութիւն մը հրատարակեց՝ առնելով մաս մը ի Հիմնական իրաւանց Ֆրանքֆորդի և մաս մ'ալ յորոշողութեանց Ազգային Ժողովոյն, և այս սահմանադրութիւնը յետոյ քննութեան նիւթ պիտի ըլլար դարձեալ օրէնսդիր Ժողովոյ մը: Այսպէս Բրուսիոյ պետութիւնը գիտցաւ իր տարած յաղթութիւնը վսեմութեամբ գործածել՝ ինքնաբերաբար սահմանադրութիւն մը տալով, որով և խոռովութեամբ սկսեալ տարի մը ուրախ յոյսերով կը կնքուէր:

9. Աւստրիա. Խորհրդարանի Քրէմսիէր. Հրաժարումն Փերտլինանտոս Դիւ: — Աւստրիոյ պետութիւնը ևս կը յուսար զԽորհրդարանը հեռացընելով ի Վեննայէ, զայն ազատել ի ռամկավարական ազդեցութեանց: Նոյեմբեր 21ին նոր պաշտօնարան մը կազմեր էր, որուն գլուխ էր իշխանն Ֆէլիքս Շվարցէնպէրկ, որ բոլոր Եւրոպիոյ մայրաքաղաքները բնակեր էր իբրեւ քաղաքագէտ, և Ռատէցքիի բանակին մէջ յիտալիա մեծ մասն ունեցած էր: Ներքին գործոց պաշտօնատարութիւնն ալ յանձնուեցաւ Ֆրանց Սդատիոն կոմսին, որուն մասականարարութեան մասին ունեցած տաղանդը արդէն ծանօթ էր: Նոր պաշտօնարանը ինքզինքը կողմնակից հրատարակեր էր սահմանադրական ազատութեանց և փափագող Գերմանական միութեան: Պաշտօնական այս ծրագիրը հրատարակուեր էր Նոյեմբեր 27ին, և Դեկտեմբեր 2ին ուրիշ արտաքոյ կարգի գումարումն մի խմբուեցաւ, յորում նախագահը ի մեծ զարմացումն Ժողովոյն ծանոյց՝ որ Կայսրն Փերտլինանտոս հրաժարեր էր, և թէ իր եղբայրը Փրանկիսկոս

Կարողոս արշիդուքսը կը հրաժարէր յաջորդութեան իրաւունքէն, որով և ի գահ կ'ամբառնայր յետնոյս որդին պատանի արշիդուքսն Փրանկիսկոս Յովսէփ, որ անմիջապէս 18 տարին լմնցուցած ըլլալով աւագու թեան տիոց մէջ էր :

Այս որոշողութիւնը սահմանուեր էր առանձին ընտանեկան ժողովոյ մը մէջ, որուն մասնակցեր էին նաև իշխանն Վինտիշկրաց և Ելլաշիչ պանը : Փերտինանտոս արդէն տկար, հիւանդոտ . հանդարտ վարչութիւն մը ունեցեր էր : Սովորեալ միշտ զՄէդէնիք իր քովն աջակից ունենալու, հիմայ իրեն անկարելի կ'երևար առանց անոր իշխելու : Հրաժարելէն վերջը քաջուեցաւ ի Փրակա, ուր ապրեցաւ մինչև իր մահը :

10. Փրանկիսկոս Յովսէփ Կայսր. — Սահմանադրութիւն : — Նոր կայսրը փութով ծանոյց իր սահմանադրական գաղափարքը ի գահ բարձրացած օրը՝ ըսելով որ . Հաստատապէս միտքը դրած է պահելու թագին պայծառութիւնը, ըսյց և պատրաստ՝ ժողովըրդեան ներկայացուցիչքը մասնակից ընելու օրէնսդիր իրաւանց, և « կը յուսանք Աստուծոյ օգնութեամբ որ միաբանութեամբ ժողովրդեան, կարենանք միակ մեծ վիճակ մը կազմել յամենայն երկրէ և յամենայն ցեղից միապետութեան » : Քրէմլիէի խորհրդարանը կը շարունակէր իր սահմանադրական վաստակքը առանց Մաճառստանի երեսփոխանաց, որոնք տակաւին չէին երևնար : Աշխատութիւնը լմնցեր էր և ժողովը կը յուսար զայն հրատարակել Մարտ 15ին, 1848ի Մարտի տարեդարձին : Բայց 6ին Սգատիոն երեսփոխանացմէ զոմանս կոչեց և իմացուց, որ անկարելի էր Հաստատուն բան մը որոշել բովանդակ կայսրութեան համար ի հեռաւորութեան մաճառ երեսփոխանաց . ի զուր երեսփոխանք բողոքեցին, ժողովը լուծուեցաւ և հրատարակուեցաւ կայսերական Մարտ 4ի սահմանադրութիւնը, խառնուրդ Պելճիական, Պէռլինու սահմանադրութեան և հիմնական իրաւանց Գերմանիոյ : Կը հրատարակէր զԱւստրիա անկախ, անբաժան, անլուծ ծանելի, հաւասարութիւն ամենայն գաւառաց, երկու

խորհրդարանք: Մաճառստանի սահմանադրութիւնը կը պակսէր, մասնաւորապէս սահմանադրութիւն մը պիտի ունենային նաեւ Լոմպարտիա — Վենետիկ: Տպագրութեան նախնական արգելքը կը վերցուէր, և հրաման կը տրուէր ընդի կրօնքը ազատաբար պաշտելու:

11. Խորհրդարանն Ֆրանքֆորդի. Աւագ եւ կրտսեր Գերմանացիք: — Ֆրանքֆորդի Խօսարանն ալ կը շարունակէր իր հիմնական իրաւունքները՝ երբ դիմացը ծանր խնդիր մը ելաւ, որուն համար ամիսներ հարկ եղաւ ծախել: Աւստրիա իր բազմաթիւ ազգերը անհնար էր, որ Գերմանական ազգայնութեան մէջ կարենար մտցընել: Արդ ժողովը սահմանեց, որ ամենայն գերմանական պետութիւն չէր կրնար միապետութիւն մը կազմել ոչ գերմանացի իշխանութեամբք. որով և Աւստրիա պէտք էր ամփոփել Մաճառստանի, Պոնտֆիոյ և Խաւարիոյ վրայ ունեցած վարչական միջամտութիւնը: Աւստրիա մերժեց առաջարկը, և ասկէ Խորհրդարանին մէջ կազմուեցան երկու կուսակցութիւն. Առաջ Գերմանացիք, որոնք, Աւստրիոյ ձեռաց ներքեւ եղած ամէն ազգերն ալ կուզէին գերմանական դաշնակցութեան մէջ ընդունիլ, և Կրտսեր Գերմանացիք, որոնք գերմանական դաշնակցութեան մէջ միայն զԳերմանացիս կ'ընդունէին: Յետ երկար վիճարանութեանց խնդիրը յանձնուեցաւ Կակէռնի, որ պաշտօնարանին նախագահ եղեր էր Շմէրլինիի հրաժարելով, որ աւստրիացի էր և աւստրիական միութեան վրէժխնդիր: Կակէռն կ'ուզէր, որ Աւստրիա զատ Կայսրութիւն մը ըլլայ ի գերմանական կայսրութենէ և անոր հետ կապով մը միայն միացած ըլլայ: Խորհրդարանին մէջ այս նիւթը ընդ երկար անորոշ մնաց, մինչև որ զանազան պարագայք վրայ հասնելով բնական որոշումն տուին խնդրոյն: Ժողովոյն ամենէն ծանր մասն էր նաեւ Կեդրոնական իշխանութեան վերաբերեալ բացայայտութիւնքը: Գերմանական միակ կայսրութիւն մը կազմելու ժամանակ՝ իւրաքանչիւր փոքր և միջակ պետութիւն պէտք էր, որ ազատ վարչութիւն և խորհրդարան ունենար, և այս ամենայն ազատութիւնք միաբա-

նէին կեդրոնական զօրութեան մը հետ, որ պիտի կազմէր Գերմանական կայսրութիւնը: Սահմանեցաւ՝ որ կայսրութեան գործադիր իշխանութիւնը միայն կարենայ « դեսպաններ և հիւպատոսներ ղրկել և քաղաքական դաշինքներ ընել, կայսրութեան գլուխը կարենայ հրամայել ի խաղաղութեան և ի պատերազմի, և ինքը առանձին Պետութեանց բանակաց իսկ գլուխ ըլլայ և բերդորէից, և դրօշի վրայ երդուելու ժամանակ առաջին նիւթն ըլլայ, երդնուլ կայսերական գլխոյն և սահմանադրութեան վրայ: Հոգ պիտի տանէր հարկաց վրայ, և բաց իւրաքանչիւր պետութեան հարկէ նաև ինքն ալ կրնար տուրք մը դնել. բոլոր Գերմանիա վաճառականական և մաքսական միակ դրութիւն մը պիտի ունենար. կայսերական իշխանութիւնը կըրնար ձամբաներ բանակ, բարձրագոյն ուղղիչ ըլլալ թըղթատանց, երկաթուղեաց, դրամական, չափական և կըշիւց դրութեանց, և հսկել ընդհանուր խաղաղութեան, և եթէ խնդիր մը ծագէր ընդ պետութիւն և ընդ պետութիւն, ընդ պետութիւն և ընդ կայսրութիւն, կայսերական բարձրագոյն ատենանք զայն պիտի դատէր և այսպէս խաղաղութիւնը բնաւ պիտի չխռովէր: Երկու խորհրդարանք կային, մին պետական, որուն անդամքը պիտի ընտրուէին յիւրաքանչիւր պետութեանց ժողովոց՝ ըստ մեծութեան պետութեան, և միւսը ժողովրդական, կազմեալ ժողովրդեան ազատ ընտրութեամբ. իսկ առաջինը ամէն վեց ամիս, և միւսը ամէն երեք տարի հարկ էր որ նորոգուէր: Խնդիր ծագեցաւ որ՝ ի՞նչ հարկ էր ընել եթէ յանկարծ կայսրութեան գլուխը այս երկու խորհրդարանաց որոշողութեանց չատորագրէ, և հաստատուեցաւ որ, « Եթէ խորհրդարանը երեք անմիջաբար նորոգ գումարմանց մէջ, առանց փոփոխութեան հաստատէ նոյն որոշողութիւնը, եթէ կայսերական վարչութիւնը զայն չհաստատէ իսկ, յետ երրորդ գումարման, օրինաց կարգը անցնի»: Այլ մնար հիմայ որոշել սոյն այս կայսրութեան գերագոյն գլուխ մը տալ. և այս նիւթոյս վրայ վիճաբանութիւնք սկսան 1849ի Յունուարին: Ասկէոն առաջարկած էր միակ և յաջորդաւ

կան գլուխ մը դնել, ուրիշները կ'առաջարկէին եռապետութիւն մը կազմել յԱւստրիոյ, ի Բրուսիոյ, ի Պալիէ-րայէ, կամ իշխանաց ժողովոյ մը յանձնել: Հասարակապետականք կ'ուզէին ընտրական և ժամանակաւոր գլուխ մը դնել, որով ամենայն անձն կարենար հասնիլ այս իշխանութեան, սակայն այս դրութեան մէջ անհամար անտեղութիւնք կային. Պետութիւնը միշտ յուզմանց մէջ պիտի գտնուէր: Եւ վերջապէս բազմութենէն ընդունելի եղաւ այն առաջարկը, որով կայսրութեան գլուխ պիտի դրուէր թագաւորոզ իշխաններէն մին, առանց ժառանգութեան վրայ խօսելու: Այս ծանր խնդիրն ալ լմինալէն վերջը Խորհրդարանը փութով յառաջեց, և Փետրուար 3ին ամբողջական ընթերցումն եղաւ Պերմանական սահմանադրութեան: Արդէն միջակ և փոքր պետութիւնք առաջուրնէ յայտներ էին իրենց հաւանութիւնը. կը մնային երկու մեծ պետութիւնք՝ յորոց Բրուսիա շրջաբերականով մը առանց մասնաւոր յիշատակութեան մը հակամէտ կ'երևար գերմանական դաշնակցութեան մը ի գերմանական ազգաց. բայց և Հիմնական իրաւանց ընդունելի ըլլալուն հարկ կը համարէր, որ իւրաքանչիւր պետութիւն զրկէ իր դիտողութիւնքը՝ որոնք ի քննութիւն առնուին, և թէ թագաւորի բնաւ կարեւորութիւն մը չէր տեսնար, և ինքն ալ իր անձին համար չէր փափագեր այս միութեան համար նոր կայսերական պատիւ մը ստեղծելը. աւելի աղէկ կ'ըլլար այս միութեան զօդոյն համար ուրիշ կերպ մը մտածել: Իսկ Աւստրիա, որ իր կայսրը փոխեր էր, Փետրուար 4ին ծանուցագրով կը խոսէր կեդրոնական միութեան գաղափարը՝ ինչպէս նաև դաշնակցութեան հետ կրկին տեսակ միութիւն մը՝ մին առաւել մերձաւոր, միւսն ընդարձակ, և կուզէր այնպիսի ընդարձակ դաշնակցութիւն մը՝ յորում մտնար և ամենայն օտար ազգ, որ Աւստրիոյ ներքեւ կը գտնուէր:

Չայն մը տարածուած էր ևս, որ Աւստրիա արհամարհելով զԽորհրդարանը և փոքր իշխանքը, առանց այն դաշնակցութեան դաշինք մը կ'ուզէր հաստատել թա-

գաւորաց հետ : Այս լուրերուն վրայ Ֆրանքֆորդի խորհրդարանը մեծ յուզման և երկպառակութեան մէջ էր . տակաւին եռանդուն վիճաբանութիւնք և առաջարկութիւնք կը շարունակուէին , երբ յանկարծ լսելի եղաւ , որ Աւստրիա Քրէմսիէրի Խորհրդարանը լուծելով ինքնաբերաբար նոր սահմանադրութիւն մը տուեր էր՝ առանց Գերմանիոյ և անոր սահմանադրութեան վրայ խօսք մը ընելու : Աւստրիոյ ներքեւ եղած ամենայն պետութիւն անբաժանելի մաս մը կը կազմէր Աւստրիոյ : Միանգամայն ծանուցագրով մը կը պահանջէր , որ Աւստրիոյ պետութիւնը ամբողջովին Գերմանիոյ դաշնակցութեան մէջ մտնայ , կեդրոնական վարչութիւն մը հաստատուի եօթն տեսուչներէ՝ ընդ մշտնջենաւոր նախագահութեամբ Աւստրիոյ : Յայտնի էր այսպիսի առաջարկութեան մը ազդեցութիւնը ի Ֆրանքֆորդ . Մարտ 12ի գումարման մէջ Վէքէր երեսփոխանը առաջարկեց՝ որ երկրորդ ընթերցումն ըլլայ Սահմանադրութեան , և Խորհրդարանը հաստատէ միաձայնութեամբ , և Բրուսիոյ Թագաւորին ընծայէ ժառանգութեամբ կայսերական թագը : Հրաւիրելով միւս ամենայն իշխանները՝ միաբան ընդունելու այս հայրենասէր որոշողութիւնը և զայն գործադրելու : Այս խօսքերուն վրայ այնքան մեծ եղաւ ժողովոյն եռանդը , որ երբ ճարտասանը լմնցուց ըսելով՝ որ « Հայրենիք ի վտանգի կայ , ազատեմք զայն » , երեսփոխաններէն շատերը յուզեալ էին :

Գաղղիոյ մէջ այսպիսի եռանդով սկսած առաջարկ մը անդէն իւր գործադրութիւնը կը տեսնայ . սակայն Գերմանիոյ ծանր երեսփոխանք խնդիրը յանձնաժողովոյ մը յանձնեցին , և քուէարկութեան միջոց անընդունելի եղաւ . մանաւանդ որ աւստրիացի երեսփոխանք բաց երկուքէ , չէին ուզած հրաժարել ի քուէարկութենէ , թէպէտ կ'ուզէր ձախակողմը արգելուլ անոնց : Որչափ որ ստով Աւստրիացիք ուրախ էին այս քուէարկութեան վրայ , այսու հանդերձ Մարտ 27ին գումարման մէջ 4 քուէից առաւելութեամբ հաստատուեցաւ կայսրութեան գլխոյն ժառանգական ըլլա-

լը, որ պիտի կոչուէր կայսր Գերմանիոյ . և մեծագոյն բազմութիւնը զայն ընծայեց Բրուսիոյ թագաւորին : Յետ միանգամ՝ Աւստրիա ինքզինքը բաժնելու ի գերմանական Դաշնակցութենէ՝ այս որոշողութիւնը բնական հետեւանք մ'էր :

12. Նուիրակք կայսերական Թագի առ Փրեդէրիկոս Գուլիէլմոս Դ : — Փութով Ֆրանքֆորդէն նուիրակութիւն մեկնեցաւ դէպ ի Պէւլին՝ կայսերական թագը ընծայելու Փրեդերիկոս Գուլիէլմոսի Դի : Ապրիլ 31ին թագաւորը հանդիսապէս ընդունեցաւ զնուիրակութիւնը իր պալատան ասպետաց սրահին մէջ : Նուիրակներուն ճամբորդութիւնը մինչև ի Պէւլին յաղթանակ մը եղեր էր : Ամէն կողմանէ գերմանական ժողովուրդք ձանձրացած ստէպ յեղափոխութիւններէ, կը յուսային վերջապէս Հիմնական իրաւանց ձեռքով հանդարտութիւն մը գտնել : Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դ . յետ նուիրակաց ուղերձը մտիկ ընելու անորոշ պատախան մի տուաւ, որ աւելի ժխտողական իմաստ մը ունէր և նուիրակութիւնը շուարեալ ելաւ պալատէն : Որչափ որ թագաւորը կը ցանկար այսպիսի չքեղ տիաղոս ունենալ, բայց կէս մը Աւստրիոյ նկատմունքը, որ զայրացած հրատարակած էր՝ թէ Ֆրանքֆորդի ժողովը իր չափէն դուրս ելեր էր, և իր երեսփոխանքը յետս կոչեր էր, և կէս մը չուզելով զլուխ կենալ իշխանութեան մը, զոր ի ժողովրդեն և ի սամկավարաց կը ստանար և ոչ յաստուածային իրաւանց, սակաւ օր վերջը ծեր Պրանսէպուրկ կոմսին ձեռքով յայտարարութեամբ մը ծանոյց, որ կը մերժէր իրեն ընծայեալ կայսերական թագը¹ : Այսու հանդերձ սահ-

1. Խորհրդարանի անդամոց մին Պիզմարք՝ յետոյ այնչափ նշանաւոր, այս առթիւ կ'ըսէր, որ « Պրանսէպուրկցի եմ, այն երկրէն՝ ուր բրուսիական միապետութիւնը կերտեցաւ և ձեացաւ արեամբ . այս պատճառը բաւական է՝ որ չուզեմ որ թագաւորս վարձկան մը ըլլայ Սիմոնի » : (Նախագահ Խորհրդարանին) : Մէրէ-Նէի 8էլ-տ-լ-հ-ն, որ Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դ, գիտէր որ այդ կազմակերպութիւնը պիտի չտէ և կը վա-

մանադրութիւնը ընդունելի եղաւ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս երկրորդ անգամ կարգացուեր էր, և վերցուց Պէռլինու վրայէն պաշարման վիճակը, որ Նոյեմբերի 12էն ի վեր կը տւէր: Երկրորդ օրը լսելով Ռուսաց միջամտութիւնը ի Մաճատտան և յաղթական ընթացքին, փոխեց կարծիքը, բողոքեց ընդդէմ սահմանադրութեան և զթագաւորս արքայաժողովի մը հրաւիրեց, որուն գլխեցին Պավիէրա, Սաքսոնիա և Հանովեր:

13. Ֆրանսէիորդի ժողովը՝ Տանխարքայի եւ Դըքսուեթեանց խնդրոյն մէջ: — Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի թագը մերժելը մեծ հարուած մը եղաւ գերմանական խնդրոյն՝ մինչև այն ատեն 28 իշխանութիւնք իրենց հպատակութիւնը խոստացեր էին, սակայն Պավիէրայի, Հաննովերի, Սաքսոնիոյ և Վիւրդէմպերկի թագաւորութիւնք կը յապաղէին հաւանութիւննին տալու. հիմայ Բրուսիոյ այսօրինակ գնացքը զիրենք առաւել ամբացուց իրենց կարծեաց մէջ: Բրուսիա անկէ վերջը բողոքովին անկախ կեդրոնական իշխանութենէ մը, որ բնաւ զօրութիւն չունէր, ինքնօրէն սկսաւ մտնալ օտար վիճակաց խնդիրներուն մէջ, և պատրաստ հասնելու՝ ուր որ հարկ կար սահմանադրութիւն մը և ազատութիւն մը խղզելու:

Շլէզվիկ — Հոլշթայնի՝ Մալմէի զինադադարման ժամանակը լնցեր էր և անկարելի եղեր էր խալաղութեան դաշանց վրայ միաբանիլ: Տանխարքացիք թըշնամութիւնը սկսեր էին, և գերմանական կայսրութիւնք թիւնը բանակ մը դրկեր էր՝ կազմաւ գերմանական ժողովուրդներէ, որոց կը հրամայէր Գուպուրկ-Կոթայի դուքսը. դաշնակցաց բանակը այլ և այլ կէտերու վրայ յաղթեց թշնամոյն, և մեծամեծ քաջութիւններ կատարեց պավիէրացի Դան զօրավարը. բայց և Պռնին զօրավարը՝ Շլէզվիկ-Հոլշթայնի գունդերուն հրամանատարը՝ Կուտտոէի արիւնահեղ յաղթութեամբ բռնեց էր Եուդլանտի անցքը: Սակայն Փրիդվից զօ-

1849
Մայիս 7.

Իւր կորսնցրնելու թէ գերմանական կայսրութիւն և թէ Բրուսիոյ թագը: Հտ. Ը.

րավարին հրամանատարութեան ներքեւ եղող բրուսիացի և գերմանացի զինուորք տակաւին չէին խլրտիր, և երբ Շլէզվիկ-Հոլշթայնցիք Ֆրէտէրիչիա քաղաքին պարսպաց տակ մոլեգնաբար կը կռուէին, Բրուսիացիք հեռուէն ականատես կ'ըլլային կռուոյն, մինչև ամենուն մտաց մէջ հաստատուեցաւ Բրուսիացւոց պատերազմ կեղծելը: Վերջապէս շարժեցան դէպ ի Եուդլանտ՝ բայց այնպիսի ծանրութեամբ և զգուշութեամբ, որ կը տեսնուէր եթէ ժամանակ կ'ուզեն չահիլ մինչև որ լմնան դաշնախօսութիւնք՝ որոնք սկսեր էին գաղտ ընդ Տանիմարքացիս: Այս յապաղումներէն և անգործութենէն ժամանակ չափելով Տանիմարքացիք կրկին ամրացուցին Վֆրէտէրիչիա, և իրենց Ռիէզորավարը Եուդլանտէն մոտնելով անցաւ ի Ֆրէտէրիչիա առանց հակառակորդաց իմանալուն: Այսպէս Տանիմարքացիք զօրանալով յարձակումն տուին Պոնինի խոնջ և նուազեալ գունդերուն վրայ: Եւ այս անակնկալ բաղխման վրայ գունդերը յետ կատաղի կրոււոյ մը ընկան և ցրուեցան, և Տանիմարքացիք տիրեցին բանակատեղւոյն և բոլոր կարասեաց: Այս ահաւոր պարտութեան յուրը զայրացուց բոլոր գերմանացի հայրենասէր ոգիները, մանաւանդ որ յարձակումը ի թիկանց եկեր էր բրուսիական գունդերուն, որոնք բնաւ չէին շարժած, և աւելի մեծ եղաւ զարմանքնին և զայրոյթնին՝ երբ լսեցին որ անմիջապէս ի Պէուլին յանգէտս գերմանական միութեան՝ դաշինք մը կը դրուէր, որով Շլէզվիկ և Հոլշթայն մէկմէկէ կ'բաժնուէին. զՀոլշթայն պիտի կառավարէր կեդրոնական իշխանութեան տեղապահ մը, իսկ՝ Շլէզվիկ՝ տեղական վարչութիւն մը՝ կազմեալ յերից անձանց ընդ նախագահութեամբ անգղիացի նուիրակի մը, յանուն Տանիմարքայի թագաւորին: Ի հարաւ բրուսիացի պահակապան պիտի նստէր, ի հիւսիս շուէտացի և ի կղզիս՝ տանիմարքացի: Մեծ սոժոհութիւն տիրեց զքսութեանց մէջ, որովհետեւ կը խախտուէր իրենց վարչական իրաւանց հիմունքը: Սակայն տեղի տուին զօրութեան առջև:

14. Յեղափոխութիւն ի Տրեզտա եւ յայլ տեղիս Գերմանիոյ . Վերջ Ֆրանքֆորդի ժողովոյն : — Քիչ առաջ Տրեզտայի մէջ խռովութիւն մը ծագեր էր, որովհետեւ վարչութիւնը հակառակորդ երեւցեր էր Ֆրանքֆորդի ժողովոյն : Ժողովուրդը զինարանը վազեց զէնք կողոպտելու, ուր պահապան զինուորք վանեցին զայն հրացանի հարուածներով : Այն ատեն բոլոր քաղաքը զանգակաց խառն ձայնէն ոտք ելաւ, և զինեալ մանգաղով, գերանդուով, արիւնահեղ կռիւ մը սկսաւ սաքսոն զօրաց հետ . թագաւորը Քէօնիկշդայն ամրոցը փախաւ և քաղաքը ժողովրդեան ձեռքը մնաց, որ Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատեց, և Ֆրանքֆորդի ժողովոյն նուիրակ ղրկեց՝ որ այս ապստամբութիւնը իր պատճառաւ ըլլալով, իրեն հովանաւորութեան ներքեւ կը մտնար : Բայց փութով սահմանադրական ոգւոյն հետ յեղափոխականը միացաւ, և զանազան տեղեր տեսնուեցաւ կարմիր դրօշը : Սաքսոնիոյ տէրութիւնը անկարող միայնակ յեղափոխութիւն մը ընկճելու, Պէւլինու արքունեաց ղիմեց, և Մայիս 6ին Բրուսիացի բանակ մը հասաւ ի Տրեզտա, և յետ երեք օր արիւնահեղ և աւերիչ կռուոյ մը, քայլ առ քայլ մրցելով մտաւ քաղաքը Գին գիշերը, զոր պաշարման վիճակի մէջ դրաւ և ապստամբութեան գլխաւորացմէ զոմանս բռնեց, մաս մ'ալ գիշերը փախեր էր :

Հմանօրինակ ապստամբութիւն մը ծագեր էր նաև ի Պատէն՝ ի նպաստ Ֆրանքֆորդի ժողովոյն, ինչպէս և ի Քարլսրուհէ ի ձեռն ռամկավարաց, և Առժամանակեայ վարչութեան գլուխ կեցեր էր Պրէնթանս : Մայիս 14ին գիշերը մեծ շփոթութիւն և արիւնահեղութիւն եղեր էր, բանակը ստիպուեր էր քաշուիլ, մեծ դուքսը և զինուորական գլխաւորք խոյս տուեր էին, բոլոր Վիւրդէմպէրկի մէջ խռովութիւնը տարածուեցաւ, մինչև որ բրուսիական բանակ մը հասնելով ընդ զօրավարութեամբ Բրուսիոյ իշխանին՝ ցրուեց Միէրոսլաւիքի լեհ զօրավարին բանակը, որուն յանձնուած էր յապստամբելոց բանակին հրամանատարութիւնը : Ապստամբելոց մեծ մասը գիմեց ի Զուիցցերի՝ մեծ

դուքսը դարձաւ ի Պատէն, և ամենայն ինչ իր առջի կարգն առաւ :

Այսպէս Ֆրանքֆորդի ժողովոյն պաշտպանողաց դէմ կռուելու ժամանակ, Ժողովն օր օրուան վրայ կը տըկարանար : Արդէն Բրուսիա յետս կոչեր էր իր նուիրակը ի Ժողովն : Ուրիշ 65 երեսփոխանք խաղաղասէրք տեսնելով, որ առանց յեղափոխութեան և արիւնահեղութեան անկարելի էր դիմանալ, իրենց հրաժարականը տուին, յորս էին Կակէռն, Սիմսոն, Տահըլման, Մօրից Առնդ և ուրիշ հանճարներ : Կայսրութեան պաշտօնարանն ևս հրաժարեցաւ, և ժողովը ապահովութիւն մը գտնալու համար որոշեց փոխադրուիլ ի Շդուդկարտ, ի մէջ զինք, պաշտպանող գաւառներու : Յունիս 6ին Ժողովը բացուեցաւ ի Շդուդկարտ, որուն հազիւ 105 հոգի ներկայ գտնուեցան, բայց որովհետեւ թէ Պաւլիէրա և թէ ուրիշ պետութիւնք ալ յետս կուշեցին իրենց նուիրակքը, այն ատեն Ժողովը բոլորովին կրճատեցաւ :

Կայսրութեան ատեան մը դրուեցաւ հինգ անձանցմէ, որ ջանաց գրգռել յապստամբական ոգիները ի Վիւրդէմպէրկ ընդդէմ վարչութեան : Ռէսմէր՝ խորհրդարանին նախագահը ստիպեց զժողովը, որ հեռանայ ի Վիւրդէմպէրկէ, և Յունիս 18ին գոցուեցաւ գումարմանց սրահը և հոն ժողովուած երեսփոխանք վանեցան, որոնք մասնաւոր գրով մը ծանուցին որ տեղիք կուտային բռնութեան : Այսպէս կը լմննար գերմանական Խորհրդարանը, որ եթէ ապարդիւն իր ժամանակին մէջ, սակայն ապագային շաւիղ մը գծեց այն մեծ գերմանական միութեան՝ զոր յետոյ ի գլուխ տարաւ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի Գի եղբայրը : Գերմանիոյ խորհրդարանին մէջ կային մեծամեծ և այլազան հանճարներ, որոնք ամէնը, թէպէտ ի հայրենասէր ոգւոյ շնչեալ, սակայն չկարենալով միաբանիլ իրենց դրութեանց վրայ, ցրուեցան հետերնին կրելով իրենց սեպհական խորհուրդքը և գաղափարքը, և քան զամենայն առաւել գերմանական միութեան սէրը, որ գրգռիչ և միակ նպատակ էր եղեր ժողովոյն, և որուն արդիւնքը պիտի տեսնուէր ոչ շատ տարիներէ վերջը :

15. Դաշինք երից Թագաւորաց . Խորհրդարան Էրֆուրդի . Աւագաժողով Ֆրանքֆուրդի . Տեսակցութիւն յՕլիւց : — Բրուսիա , որ այսպէս խորշեր էր ազատական միութենէ մը , ուզելով միապետական դաշնակցութիւն մը կազմել , Սաքսոնիոյ և Հաննովերի Թագաւորաց հետ դաշինք մը հաստատեց՝ կոչեցեալ Դաշինք , որուն նպատակն էր հսկել Գերմանիոյ ներքին և արտաքին հանդարտութեան վրայ , և այս բանիս խնամ տանելու համար դաշնակից մատակարարութիւն մը պիտի կազմուէր ի հինգ ատենակալաց , և աթոռը պիտի ըլլար ի Պէուլին : Աւստրիա չուզեց դուրս մնալ այսպիսի կենսական խնդրէ մը , որ Բրուսիոյ ազդեցութեանը առաւել ընդարձակութիւն մը կուտար . և ի Փիլինից՝ Աւստրիոյ , Բրուսիոյ և Սաքսոնիոյ վեհազունք տեսաւորուելով , սահմանեցաւ Կոնգրէսը , յանձնաժողով մը կազմել , որուն երկու անձինքը Բրուսիացիք ըլլան և երկուքը Աւստրիացիք , և ասիկայ փոխանակէ Կեդրոնական իշխանութիւնը՝ որ արդէն տկարացեր էր , և Յովհաննէս արչիդուքսը արդէն թեալ թէ ի ռամկավարաց և թէ ի վեհապանց , Դեկտեմբեր 20ին այս Յանձնաժողովոյն յանձնեց իր իշխանութիւնը :

Բրուսիա չյաջողելով գլուխ անցնիլ գերմանական միութեան մը ի Պէուլին , ինչպէս իւր փափագն էր , առաջարկեց այն ատեն խորհրդարան մը գումարել Բրուսիական Էրֆուրդ քաղաքը : Սաքսոնիա , Հաննովեր և Ռուսաստան իսկ գրգռեալ յԱւստրիոյ , ջանացին ընդդիմանալ ասոր . սակայն 27 գերմանական իշխանութիւնք հաւանեցան երից Թագաւորաց դաշանց՝ և Խորհրդարանը բացուեցաւ Ռատովիցի նախագահութեամբ : Էրֆուրդի Խորհրդարանը իր խոհեմ և խոհական ընթացքով՝ մեծապէս օգնեց միութեան ոգւոյն և սահմանադրութեանց ընդունելութեան՝ հաւանութեամբ իւրաքանչիւր պետութեան : Սակայն Աւստրիա չկարենալով զայն խափանել , ուզեց պատուար մը յարուցանել այս Կոր խորհրդարանին Առաջադիւմը , զոր կ'ուզէր գումարել ի Ֆրանքֆուրդ : Ասոր հակառակ մ'ալ

ուզեց Մայիս 1ին Բրուսիա գումարել ի Պէռլին՝ բուլոր Միութեան դաշնակից պետութիւններէ, որուն հակառակ կ'ուզէր կենալ նաև Հէսսէի կայսրընտիրը: Սեպտեմբեր 1ին ի Գերմանիա երկու ժողովք կային, մի դաշնակցաց՝ ուսկից բաժնուած էին Հէսսէի կայսրընտիրութիւնը, և ուրիշ մէկ քանի փոքր պետութիւնք, միւսն Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովը, առաջինը ընդ նախագահութեամբ Բրուսիոյ, երկրորդը՝ Աւստրիոյ: Այս երկպառակութեան ոգին այնչափ զայրացաւ մինչև երկիւղ ծագեցաւ պատերազմի, մանաւանդ Հէսսէի պատճառաւ, ուր մեծ թշնամութիւն ծագեցաւ ընդ մէջ պաշտօնարանին և Խորհրդարանին, որ սահմանադրութեան պահպանութիւնը կը պահանջէր: Խորհրդարանը ամբողջ դքսութիւնը պաշարման վիճակի մէջ դրեր էր՝ վստահացեալ Աւստրիոյ—Պաւլիէրայի օգնութեան վերայ: Բրուսիոյ կողման կը հրամայէր Կրէօպէն զօրավարը, որ սակայն պատերազմը չսկսած, թողուց զՀէսսէ Աւստրիոյ, կամ լաւ եւսել՝ Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովոյն ձեռքը: Հէսսէի վիճակը որոշելու համար յՕլմիւս Դաշնախօսութիւն մը կազմուեցաւ, յորում Աւստրիոյ կողմէն կը գտնուէր Շվարցեմպէրկ իշխանը, ճարտար քաղաքագէտ իբրև զՄէդէոնիք և յանդուգն քան զնա ի գործադրութեան. որուն ամենայն ջանք և նպատակն էր կղզիացնել գերմանական վիճակները, և չթողուլ՝ որ Բրուսիոյ ազդեցութիւնը և յարաբերութիւնքը ընդարձակուին: Բառնալ դարձեալ ամենայն հետք 1848ի գաղափարաց: Օլմիւսի դաշնախօսութեան մէջ սահմանուեցաւ, որ Բրուսիա արգելք չըլլայ աւստրիա—պաւլիէրական բանակին յառաջելուն ի Հէսսէ, գունդ մը միայն ունենայ Բրուսիա ի Գասսէլ, խաղաղութեան պահպանութեան համար, Աւստրիա և Բրուսիա միաբան խաղաղացընեն զՇլէզվիկ—Հոլշտայն, և վերջապէս Դաշնախօսութիւն մը գումարուի ի Տրեգտա՝ Դաշնակցութեան գործերը նայելու համար:

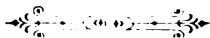
Ըստ այսմ որոշողութեանց աւստրիա—պաւլիէրական գունդերը մտան ի Հեսսէ, և դիւրաւ նուաճեցին

յեղափոխութիւնը: Օրինաւոր իշխանութիւնը հաստատուելով, դարձան կայսրընտիրը և Պաշտօնարանը, իսկ Խորհրդարանի անդամք շատ տարուան բանտերու դատապարտուեցան:

16. Շէշվիկ-Հոլշայնի Տանիմարքայի յանձնուիր: Յետ առաջին անգամ ազատական շարժմանց ընկճուելուն, Բրուսիա յանուն գերմանական Վաշնակցութեան խաղաղութիւն մը կնքեց, որով Տանիմարքայի թագաւորը ազատ էր ամէն միջոց գործադրելու՝ Վըսուլթեանց մէջ ընդդիմութիւնը ջնջելու համար. խոստանալով միանգամայն յետոյ յաջորդութեան միակերպ օրէնք մը ևս հաստատելու բովանդակ Տանիմարքայի: Վըսուլթեանք գուշակելով՝ որ ալ իրենց միջոց մը չէր մնար, ուղղակի ուզեցին բանակցիլ Տանիմարքայի հետ, բայց երբ արհամարհուեցան, այն ատեն յետ բրուսիական և չուէտ բանակներուն քաշուելուն, սահմանեցին շարունակել պատերազմը, յուսալով օգնութիւն մը ի գերմանացւոց, որով կարենան պաշտպանել իրենց իրաւունքները ընդդէմ Տանիմարքայի: Պոնին զօրավարը չուզելով թողուլ Բրուսիոյ ծառայութիւնը, տեղը դրին ուրիշ բրուսիացի մը երբեմն ընդհանուր տեղապահ՝ զօրավարն Վիլլիսէն: Յետ ի դուր փորձելու վերջին անգամ խաղաղութեամբ լմնցնելու վէճը, եթէ Վըսուլթեանց և եթէ Տանիմարքայի բանակք մտան ի Շէշվիկ, և Խոստէտի քով արիւնհաշեղ պատերազմ մը եղաւ, որ տեւեց երկու օր և յորում պարտեցան Վերմանացիք, որով Տանիմարքացիք տիրեցին Շէշվիկի: Միսսունտէնի քով փորձ փորձեց Վիլլիսէն և հոն ալ յաղթուելով քաշուեցաւ Ռէնտսպուրկ բերդը՝ ուր ընդերկար մնաց անգործ, թէպէտ գունդերը կը խնդրէին պատերազմելու: Վերջապէս Վիլլիսէն դիմեց յարձակմամբ առնելու Ֆրէտէրիչիա ամուր քաղաքը, բայց հոն ալ 600 զինուոր կորսնցուց: Վըսուլթեանց վարչութիւնը զՎիլլիսէն անկարող համարելով, առաւ իրմէ զօրավարութիւնը և յանձնեց Ֆոն տէր Հօրսդ զօրավարին, որ մեծ քաջութիւն ցըյուցեր էր Խոստէտի պատերազմին մէջ: Բայց այս

1830
Յուլիո 24.

միջոցին էր, որ Օլմիւցի Դաշնախօսութիւնը իրաւունք տուեր էր Աւստրիոյ և Բրուսիոյ միջամտելու և վերջ տալու Հիւսիսային ազգային կռուոյն: Աւստրիա և Բրուսիա 1851ի Յունուարի առջի օրերը՝ յանուն Դաշնակցութեան սպառնացան դադրեցընելու ամենայն թշնամութիւնք: Դքսութեանց վարչութիւնը տեսնելով, որ անկարելի էր ընդդիմանալ երկուց մեծ պետութեանց, յանձն առաւ գերմանական Դաշնակցութեան որոշողութեանց ենթարկուելու, որ անմիջապէս ցրուեց Շլէզվիկ – Հոլշթայնի բանակը և նոր վարչութիւն մ'անուանեց խորհրդակցութեամբ Տանիմարքայի: Հին վարչութեան անդամք մեծաւ մասամբ Հարաւային Ամերիկա փախան, և աւստրիական բանակը յաղթութեամբ յառաջեց Համպուրկէն մինչև Ռէնտսպուրկ: Մեծ Պետութիւնք խօսք տուած էին Դքսութեանց՝ յարգելու իրենց իրաւունքները, բայց ընդհակառակն բոլորովին յանձնուեցան Տանիմարքայի, որ սկսաւ այն հալածանաց և խստութեան վարչութիւնը, որոնք բնաւ հիմնական օգուտ մը բերած չեն, տարագրելով ինչ որ էր գերմանացի կամ ի նպաստ գերմանական գաղափարաց Յամին 1852 Լոնտրայի Դաշամբք՝ Տանիմարքա հրաշակուեցաւ ի և աւէաճառ, և Եւրոպիոյ բովանդակ պետութիւնք ընդունեցան զՔրիստիան Կլիւքսպուրկ իբրեւ յաջորդ գահուն, որ թագաւորը զաւակ չունէր: Տանիմարքա գրաւեց Դքսութեանց պատերազմական մթերքը իբրեւ աւար պատերազմի, և բովանդակ Եւրոպա ճանչցաւ Տանիմարքայի Պետութիւնը Աբակէրաքէն մինչև Էլպա, և Սունտէն մինչև Հիւսիսային ծով:

ԳԼՈՒԽ ԼԱ

ԻՆՔՆԻՇԻԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԻՒ Ի ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ

1. Փափագ ինքնիշխանութեան. Գժտութիւն խռուածներու և Սերպերու. Ելլաչիչ. — 2. Քոչութ. Մաճառաց բանակները. — 3. Վինտիշկրացի Մաճառստան. — 4. Մաճառք բնդդէմ Դրանսիականից. — 5. Պատերազմ բնդ Աստրիոյ. — Կռիւ ի Նակի Սարլոյ — Յաղթութիւն Մաճառաց. — 6. Աստրիացիք կը թողուն զԲէշդ. Մաճառք կը տիրեն Պուտայի. — 7. Առժամանակեայ վարչութիւն. Քոչութ և Կէօրկէյ. — 8. Միջամտութիւն Ռուսաց. Բանակք Փառքեիշի և Հայնաւի. — 9. Փոփոխակի յաջողութիւնք. — 10. Պատերազմ Իմշվարի — Կէօրկէյ գրկատառոր. — 11. Կէօրկէյի անձնատուր ըլլալը. — 12. Հայնաւի ահաւոր դատապարտութիւնքը. Կոմանեան Պետութեան պաշտպանութիւնք. — 13. Քոչութ յԱնգղիա և յԻսպանիա:

1. Փափագ ինքնիշխանութեան. Գժտութիւն խռուադնիրու եւ Սերպերու. Ելլաչիչ: — Ընդհանուր ազգաց ազատականութեան կամ ինքնիշխանութեան համար խլրտմանց ժամանակ, Աստրիոյ Պետութեան ներքեւ եղող կարիճ ժողովուրդներէն մին, իրեն անցեալ յիշատակներով եռանդնացեալ, ինքն ալ յոյս մը ունեցեր էր ձեռք բերելու նախկին մեծութիւնը և ինքնիշխանութիւնը: Յաջող պարագայք քիչ մը ժամանակ արծարծ պահեցին այս յոյսերը, բայց փութով մարեցան արեան մէջ, թողլով միանգամայն 1848ի ամենազան իջից մէջ կտրիճ և տխուր էջ մը:

Մաճառստան ի բնէ զօրաւոր՝ չէր կրնար անտարբեր մնալ ինքնիշխանութեան համար մրցմանց մէջ, Բայց ինչ որ ինքը կը զգար, նոյնը հաւասարապէս կը փա-

փազէին իրեն Աւագաթողոյն ներքեւ գանուող սերիշ փոքր ազգերն ալ: Աւստրիա գաղտ գրգռեր էր այդ փափագները, և զՄաճառս տկարացընելու մտքով՝ ճարտար և կտրիճ Եւլաչիչ խուռաթը իւր ազգակցաց ղան կամ հրամանատար կարգեր էր: Եւլաչիչ՝ պահպանողական տեսութեամբ՝ յամենայնի համամիտ էր Արքունեաց: Եւլայն ինքնօրէնութեան պահանջը ունեցան նաև Սերպք. և երբ մաճառ Աւագաթողոյն մերժեց խնդիրնին, ծածուկ միաբանեցան Եւլաչիչի հետ և այլ ևս « չէին ուզեր հնազանդիլ ասիական բարբարոսաց », ինչպէս կը կոչէին զՄաճառս:

Եւլաչիչ ամէն կողմ կը հրատարակէր՝ որ եկեր էր նուաճելու յանուն կայսեր մաճառ ապրտամբ կուսակցութիւնը, և իւր գունդերով հասաւ մինչև ի Փլազէն: Մաճառ գունդերու հրամանատարք՝ մեծաւ մասամբ աւստրիացի ըլլալով, բնական է շուարեցան, որով անորոշ բնութեայք բռնեցին: Միանգամայն Մաճառք յուսալով խաղաղ կերպով լմեցընել խնդիրը դիմեցին ի Վեննա. նոյնը բրին նաև Խուռաթք: Մաճառք կը ջանային ստացած ի բաւուրքնին ցուցընելու, բայց ի զուր. Պադպիանի մաճառ պաշտօնարանին գլուխը կը մեկնէր Եւլաչիչէն՝ ըսելով « որ ընդ հուպ նորէն զինքը պիտի տեսնէր Տրափի տիօնք: » — « Այ, պատասխաններ էր պանը, ես կուգամ զՁեզ գանալու Կանուրի վրայ »: Եւ յիրաւի Սեպտեմբեր 9ին անցաւ զՏրափ. միանգամայն Սդրադի-Վիրովիչ սլաւաց առաջնորդը ինքնին միայն 30,000 մարդ գումարեց և 100 թնդանօթ: Մաճառք Վեննայի խորհրդարանին նուիրակութիւն մը զրկեցին, բայց այն ժողովոյն մէջ ալ Սլաւականք աւելի ազդեցութիւն ունենալով, մերժուեցաւ նուիրակութիւնը, և Մաճառք աւելի հաստատեցան մտքերնուն մէջ՝ որ կայսերական արքունիքը հակառակ էր Բեշդի ժողովոյն և բնաւ թոյլ պիտի չտար Մարաի խոստմանց գործադրութեան, և զիրենք ջաղխելու համար ոտք կը հանէր սլաւ ազգերը:

2. Քոշուծ. Մաճառաց բանակները: — Եւլաչիչի սահմանքը անցնելը և Բէշդի մօտենալը աւելի սաստ-

կացուց զայրոյթը, որ Քոչութի ժողովրդական պերճախօսութենէն արժարժեալ մինչև մոլեգնութեան դարձաւ: Պալատինեան իշխանը՝ արշիդուքսն Ստեփանոս, չգիտնալով ինչպէս շարժիլ այսպիսի պարագայի մը մէջ, թողուց քաշուեցաւ, Պաղդիանի և Լօղվէօս հրաժարեցան պաշտօնէութենէն և բովանդակ վարչութիւնը Քոչութի ձեռքը մնաց, որ իբր նախագահ Ազգային Պաշտպանութեան ստացաւ Գիկտասորութիւն մը՝ ունենալով օգնական մոլեռանդն հայրենասէրներ. և յայտնի էր ոգիներուն ինչ աստիճանի մէջ գտնուիլն՝ Լամպէրկ կոմսին սպաննուելէն Բէշդի և Պուտայի կամըրջին վրայ, զոր Աւստրիա ընդհանուր հրամանատար կարգեր էր մահառ գունդերուն: Այս ահաւոր դէպքին հետ միանգամայն լսուեցաւ ի Վեննա, որ մահառ զօրավարն Կէօրկէյ կախաղանի դատապարտեր էր զԿոմսն Զլքի՝ գործակատար կայսեր Ելլաշիչի բանակին մէջ և անոր ստացուածքը գրաւեր էր: Այն առնն Աւստրիոյ վարչութիւնը մէկէն հրամայեց զբոլել մահառ խօսարանը, թուր երկիրը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ, և զԵլլաշիչ ընդհանուր հրամանատար կարգեց բոլոր կայսերական գունդերուն ի Մահառտան և ի մօտակայս: Սակայն Ելլաշիչ արդէն երկու անգամ յաղթուեր էր ի Մահառաց՝ երբ Վեննայի Հոկտեմբերի յեղափոխութեան համար մայրաքաղաքը կանչուեցաւ: Վեննացիք զՄահառս իրենց օգնութեան կանչեցին, և չթողուցին որ Մահառաց դէմ գունդեր մեկնին ի Վեննայէ, սակայն Մահառք յապաղեցին կամ չուզեցին թերեւ ուղղակի կռուիլ Աւստրիոյ դէմ, և Շվէտագի քով քիչ վերջը յաղթուելով, Վեննացիք անօգնական մնացին:

Վեննայի անկմանէն վերջը Կայսերական մասը զօրանալով, տեսաւ Փերտինանտոս, որ այսպիսի վարչութեան մը հետ կը հակառակէին Մահառտանի իր տուած շնորքները և խոստմունքները, լաւ համարեցաւ հրաժարել ի նպաստ իւր Փրանկիսկոս Յովսէփ թոռան: Մահառք, որ կայսեր բանակներուն դէմ կռուելու ժամանակ իսկ, ծիծաղական հպատակութեամբ միշտ

զիրենք կը հռչակէին հաւատարիմ « իրենց սիրեցեալ թագաւորին », Փերտինանտոսի հրաժարումը չընդունեցան, և հրատարակեցին՝ որ նոր թագաւորին որ և է իշխանական արարքը՝ չէին ճանչնար մինչև որ չգայ ի Մաճառստան հոն չալսակուի և չերդնու սահմանագրութեան վրայ, ինչպէս օրէնքն էր։ Միանգամայն Աւստրիոյ սպառնալից հանդերձանաց դէմն առնելու համար՝ Քոչութ կրակոտ հրաւէր մը գրեց առ բոլոր Մաճառս՝ որոնք կարող էին զէնք կրելու, և ընդ հուպ, զարմանալի բան, 20,000 հոգեով բանակ մը կազմուեցաւ հովիւ սնուամբ այսինքն Պաշտպանք հայրենեաց. կողմեց նաև օտար գունդերը, յորում մեծ մասը Լեհացիք էին։ Իրենց առաջին զօրավարները եղան Արդուր Կէօրկէյ, Մեսծարոս, Փէրցէյ և Քիս, յորս Կէօրկէյ թէ իր հանձարով և թէ փորձով մեծ անուն ունէր։ Ինքը ծննդեամբ գերմանացի, աւելի փառասիրական քան հայրենասիրական ոգևով գլուխ կեցաւ ապստամբութեան, համարելով միանգամայն հնազանդիլ այսպէս թագաւորական կամաց, զոր միշտ պատրեալ կը համարէր ի մերձաւորաց։ Քոչութ զիմեց, բայց ի զուր, նաև ուրիշ պետութիւններէ օգնութիւն կամ ի նպաստ Մաճառաց ինքնիշխանութեան միջամտութիւն խնդրելու¹։

3. Վինտիլկրաց ի Մաճառստան։ — Վինտիլկրաց իշխանը բոլոր Մաճառստանի գունդերուն հրամանատար անուանուելով, Դեկտեմբեր 15ին մտաւ ի Մաճառստան, և առանց դժուարութեան փոքր քուպարածներով առաւ զԷօսէնպուրկ, Փրէսպուրկ, Ռասպ և ուրիշ աւաններ և որոշեց մի և նոյն միջոցին ութը գունդով զիմել Բէշդ մայրաքաղաքին վրայ, որուն մօտե-

1. « Քոչութ զիմեր է, կը տեսնուի ամերիկայի հիւպատոսին որպէս զի խնդրէ պիտադադարումն ի վինտիլկրացէ։ Եւ մէ խնդիրը մերժուի այն ատեն պիտի խնդրէ Ամերիկայի միջամտութիւնը։ Հիւպատոսը նամակները դրկեց միայն առ Փեյստ-Մարաշիստը, որ պատասխանեց թէ չէր կրնար բանակցիլ ապստամբելոց հետ »։ Յէլ. Մեդետէ. 2. Ը.

ցան դիւրաւ սառոյցներու վրայէն սահելով 1849 ի սկիզբը: Մաճառք նուիրակութիւն մը զրկեցին դաշնախօսութեան, որուն գլուխ կեցած էր Պադդիանի, սակայն նուիրակութիւնը մերժուելով Յունուար 4-5ին գիշեր Քոչուի ձգեց լուծեամբ Մաճառ բանակին հետ քաղաքը՝ հետը տանելով ի Տէպրէցին բոլոր պատերազմական մթերքը, Ս. Ստեփանոսի թագը, բոլոր թագաւորական նշանները և մամուլ մը թղթադրամ տըպելու, իրեն հետ մեկնեցան նաև Երկրին պաշտպանութեան ընկերութիւնը և Խօսարանին երեսփոխանքը: Երկրորդ օրը, Վինսիշկրաց՝ Ելլաշիչ պանին հետ միաբան իր մուտքը ըրաւ ի Պոտա-Բէշդ, և անոնց բանակքը կայսեր զրկեց: Պադդիանի բռնուեցաւ, ամէն կողմ՝ զինուորական ատեան հաստատուեցաւ և սարսափը տիրեց ի մայրաքաղաքին:

15 Յուն.
1849

4. Մաճառք ընդդէմ Դրանսիականիոյ: — Այս դէպքերը հանդիպած միջոց Մաճառստան կը կոռէր միանգամայն այն փոքր ազգաց հետ, որոնք իրեն հետ միութիւնը արհամարհէր էին, և յորս առանձին ազգութեան նոր հողմը՝ զիրենք իրենց լեռներէն և հանդարակեանքէն պատերազմական դաշտի վրայ բերեր էր: Նախ Ռումանները խնդրեցին և ընդունեցան ի կայսրութենէն Սասոններուն և Մաճառներուն հաւատար իրաւունքներ ունենալ և իրենց երեսփոխանները զըրկեցին ի Վլազէնպուրկ: Մաճառք և Ձէքլէքը Զանացին, որ Դրանսիականիոյ աւագաժողովը խնդրէ ի կայսրութենէն անբաժանելի միութիւն մը Մաճառստանի հետ, որուն զիջեր էր Փերտինանտոս 1848 ի փոթորկալից օրերուն: Սակայն Դրանսիականիացիք փութով մաքերնին փոխեցին: Նախ Ռումանք հռչակեցին որ կ'ուզեն միանալ կայսրութեան հետ, սպա Սասոնք ծանուցին, որ իրենք նախամեծար կ'ընտրէին իրենց նախկին ազատութիւնքը քան իւր խոստացեալ բարեկապութիւնքը, և այսպէս միացան կայսերական գունդերուն: Մաճառք և Ձէքլէքը իրենց կտրիճ ձիաւորներով արշաւեցին Սասոնաց երկիրը, և իրենց կառավարութեան առջև չսպրեցաւ ոչ սեռ և ոչ հասակ: Նոյնը ըրին նաև Ռումանք իրենց մերձաւոր երկիրներուն մէջ. իսկ Սաս-

որոնք աւելի անվարժ կռիւներու, իրենց օգնութեան կանչեցին Փուխնէր աւստրիացի զօրավարը իր գունդերովը: Բոլոր Դրանսիլվանիա ոտնակոխ եղաւ. աւելի յափշտակութեան և աւազակութեան արշաւանք մ'էր քան օրինաւոր պատերազմի, մինչև որ 1849ին սկիզբները Պէմ լեհ ազնուական եւ կորովի զօրավարը մահառ գունդերուն հրամանատար եղաւ ի Դրանսիլվանիա: Պէմ համոզուած՝ որ Մահառք թէ միանային Սլաւաց, Ռումաններու հետ կարող էին դէմ դնել Աւստրիոյ, ջանաց այս միութիւնը կատարել տալ, մի և նոյն միջոցին ինկաւ Սասսոնաց վրայ, որոնք դանակցեր էին Աւստրիոյ հետ և տիրեց անոնց Քրոնշդատ և Գլաւգէնպուրկ երկու մեծ քաղաքներուն և պաշարեց նաև զՀերմանշդատ:

Փուխնէր՝ Պէմի դէմ պէտք եղած զօրութիւնը չունէր և Սասսոնք որչափ որ ալ դիւցազնութեամբ կը պաշտպանէին զՀերմանշդատ՝ սակայն անկարելի էր դիմանալ ընդ երկար: Այն աստիճանս սասսոն և ռուման ազգապետք՝ Աւստրիոյ ձեռքով իրենց օգնութեան կանչեցին զՌուսս, որոնք երկու ամսէ ի վեր հաւաքուեր էին Վալաքիոյ սահմանագլուխը և սիրով ունկնդիր եղան. և էնկէի հարտ զօրավարը Դրանսիլվանիա մտաւ 6000 հոգով և քսան լուծ թնդանօթով, յետ մոլեգին կռուոյ առաւ դարձեալ զՔրոնշդատ և զՀերմանշդատ, և զԱւստրիացիս մեծ հոգէ մը ազատեց, որոնք մեծապէս զրադած էին Մահառստանի կեդրոնը ընկճելու:

5. Պատերազմ ընդ Աւստրիոյ. — Կռիւ ի Նակի Սարոյ — Յալթութիւն Մահառաց: — Աւստրիոյ վարչութիւնը կը համարէր՝ որ Պուտա-Քէշդի անկմամբ և պաշարման վիճակով, լմնցուցած ըլլայ ազգայնութեան կռիւը, զԵլլաչիչ կուսակալ անուանեց Տալմացիոյ՝ իւր առաջին պաշտօնը միանգամայն պահելով. հաւանեցաւ Սերպիոյ վայժողայութեան բաժանման, և սկսաւ Դրանսիլվանիոյ՝ Մահառստանի միութենէ բաժանման վրայ խորհիլ: Այս նիւթը կրկին գրգռեց մահառ սգիները, որոնք այս միջոցով կը նկատէին իրենց հայրենեաց անկումը. իրենց յուզմանը մասնակից գրաւ

նուեցան լեհ անուանի գաղթեալ զօրավարք, յորս Տէմ-
պինսքի և Պէմ, որոնք կը յուսային Մաճառստան ա-
զատելէն վերջը միաբան զօրութիւննին գործածել ի-
րենց սիրեցեալ Լեհաստանի համար: Այսպիսի միջոց
մը Քոչուքի խօսքը կայծ մը եղաւ բորբոքելու Մաճա-
ռաց պէս հայրենասէր ժողովուրդը, ամէն կողմէն դի-
մեց բազմութիւն մը ինքնակամ զինուորաց: Քոչուք
հաւանութեամբ Խօսարանին վաթսուէն միլիոն թղթա-
դրամ տպել տուաւ, բանակին ընդհանուր սպարապետ
անուանուեցաւ Տէմպինսքի, որ մեծ նախանձու առիթ
եղաւ Մաճառ գլխաւորաց նա մանաւանդ Կէօրկէյի.
ուրիշ գունդերու կը հրամայէին Մեսթարոս, Փէրցէյ և
և Քլաիկա: Պատերազմը ընդհանուր տարածուեցաւ,
բայց Քափոլնայի արիւնահեղ պատերազմով որ տեւեց
երկու օր, Մաճառք գիւցազնական կերպով կռուե-
լով հանդերձ, մեծ շահ մը չունեցան, Կէօրկէյի՝ նա-
խանձու պատճառաւ դանդաղ շարժելուն համար: Սա-
կայն Պէմ՝ Փետրուարի մէջ բռնեց ամբողջ Իրանսի-
վանիս, և Ռուսք բռնադատուեցան թողլով զՔրօնչ-
դաս և զՀերմանշդատ՝ քաշուիլ սահմանագլխէն ան-
դին, նոյն իսկ Փուխնէր հալածուելով ի Պէմէ բոլոր
բանակով ի Վալաքիս քաշուեցաւ, ուրիշ գունդեր ալ
հոս հոն ցրուեցան:

Գարնան սկիզբը Վինտիչկրաց մայրաքաղաքէն մեկ-
նելով կայսերական մեծ բանակով կը յուսար փութով
խորտակել մաճառ բանակը Դայսի ճահիճներուն մէջ,
ուր սպաւիններ էր. բայց պարտեցաւ: Տէմպինսքի մեծ
յաղթութիւն մը տարաւ Շլիք զօրավարին վրայ, նմա-
նապէս ուրիշ զօրավարներ ալ պարտեցան ի Յէկլէտ,
Հադվան, Կէօտէօլլէօ և յիսասցէկ: Վէլտէն աւստրիա-
ցի մարաջախտը տեսնելով, որ անկարելի էր յարձակ-
մամբ առնուլ Իանուրի վրայ Քոմորնամուր բերդը, սահ-
մանեց քաղաքը պաշարելու: Այս միջոցիս Մաճառք,
որոնց ընդհանուր սպարապետ անուանուեր էր Կէօր-
կէյ, պաշտպանողականը թողլով վանողականը սկսան,
և որչափ կը մօտենային Պուտա-Բէշդի, այնքան զօ-
րաց եռանդը կ'աճէր: Զատկին օրերը սկսան կռիւ-

ները Պուտա-Բէշդի մօտերը՝ զոր կը պաշտպանէին Վինտիկրաց և Ելլաչիչ։ Ուրիշ Մաճառ գունդեր, որոց կը հրամայէին Տամեանիչ և Քլափկա, թշնամեաց գունդերուն շրջան ընելով՝ տիրեցին Վայցէն ամուր աւանին, ուր ինկաւ հարուածեալ աւստրիացի Կէօց զօրավարը։ Կէօրկէյ, միաբան ընդ Տամեանիչ և Քլափկա զօրավարաց անցաւ Կրանը. յաղթեց Նակի-Սարլոյի քով աւստրիացի զօրավարին և ազատեց զՔոմօրն, զոր թշնամի բանակը չաբաթէ մը ի վեր կը ուրմբակոծէր, և որուն աշտարակաց վրայ կարմիր դրօշը կանգնէր էր Ժողովուրդը ի նշան մինչև ցվերջ յուսահատ կռուելու։

6. Աւստրիացիք կը թողուն Վէշդ. Մաճառք կը տիրեն Պուտայի։ — Այս ձախողութեանց վրայ Վինտիկրաց և ուրիշ զօրավարք իբրև անկարողք յետս կոչեցան ի Վեննա, և բանակին ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ Վէլտէն։ Սակայն նախընթաց ձախողութիւնքը այն վիճակի մէջ դրեր էին զԱւստրիացիս, որ ալ անկարելի էր մնալ մաճառաց մայրաքաղաքին մէջ, և զԲէշդ Ապրիլ 23ին ձգելով քաջուեցան ի Պուտա յետ այրելու երկու քաղաքաց հաղորդակցութեան կամուրջը։ Երկրորդ օրը Մաճառ գունդերը կը մրսնէին ի Բէշդ անպատմելի ուրախութեամբ և հանդէսներով։ Երկու օր վերջն ալ Քոմօրն պաշարող գունդերը կը թողուն զպաշարումը, որովհետև Կէօրկէյ յանկարծակի նոր կամուրջ մը ձգելով Վանուրի վրայ տիրեր էր թշնամեաց պատնիշաց։

Կը մնար սակայն տիրել Պուտայի՝ ուր կայսերական գունդերը յուսահատ պաշտպանութեան մը պատրաստուեր էին, և երբ Մայիսին սկիզբները Կէօրկէյ իր կտրիճ գունդերով պատուարաց դիմաց երեցաւ, Պուտայի ընդհանուր հրամանատարը Հէնցի, ազգաւ զուիցերացի, պատուիրեց գոցել դռները, բերդերը և փոսեր փորելու, ամբարտակներ կանգնել և միով բանիւ ամենայն հանդերձանք տեսնել։ Կէօրկէյ՝ շարունակ ռմբակոծմամբ և ականներով աւրեց խանգարեց պաշտպանութեան հանդերձանքը։ Հէնցի, զԿէօրկէյ հե-

ռացընելու համար քաղաքին մէկ մասին կրակ տուաւ : Մայիս 21ին սկսաւ ահաւոր կրակ մը՝ զոր ուժգին հողմ՝ մը աւելի կը ճարակէր : Երկրի և տարերաց շփոթութեան միջոց ուժգին յարձակումն տուաւ Կէօրկէյ և մտաւ ի քաղաքն, ուր աննկարագրելի էր երկու կողման մոլեգնութիւնը և կորովութիւնը : Քայլ առ քայլ հարկ էր յառաջել . դաւիթներուն և տանց մէջ ահաւոր կռիւներ կային, գետինը դիակամբ ծածկուած էր : Հէնցի դիւցազնաբար ինկաւ կռուելով, միւս մնացեալ զինուորները ջարդուեցան, և աւստրիական գունդերը ի Փրէսպուրկ քաշուեցան՝ հոն նոր օգնութիւն ընդունելու¹ :

7. Առժամանակեայ վարչութիւն . — Քոչուկ եւ Կէօրկէյ . — Մաճառք ի հարաւային Մաճառստան ալ յաղթեր էին Աւստրիացւոց, որոնք օտար երկիր դիմեր էին . և Խօսարանը որ կը գտնուէր ի Տէպրէցին, ցնծացած այս յաղթութեան վրայ հրատարակեց Մաճառստանի անկախութիւնը, և Առժամանակեայ վարչութիւն մը կազմեց, որուն գլուխ դրուեցան Քոչուկ՝ կառավարիչ անուամբ, և կոմսն Պադդիանի՝ պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց : Բայց ոչ մի պետութիւն Եւրոպիոյ, բաց ի Վենետիկոյ նորահիմն Հասարակապետութենէն, որ ինքն ալ չէր ճանչցուած, չընդունեցաւ Մաճառստանի այս վիճակը : Վարչութեան այսպիսի հասարակապետական ձև մը առնուլը՝ պատճառ եղաւ Քոչուկի և Կէօրկէյի մէջ եղած տարաձայնութեան : Կէօրկէյ իր ամենայն պատերազմական հանճարովն և քաջութեամբ՝ ոչ զոք կրնար իրմէ վեր նախադաս տեսնել : Թէպէտ ընդհանուր սպարապետ, թէպէտ և պատերազմի պաշտօնեայ անուանուեցաւ, այսու հանդերձ անկարելի եղաւ զինքը հաշտեցընել Քոչուկի հետ . իր գոռոզ փա-

1. Զինուորական գրիչք կը ստգտանեն Վէօրկէյ Պուտայի վերայ գիւմեուէն համար, մինչ հարկ էր, կ'ըսեն, ընթանալ ի Վիննա . և Կէօրկէյ որ իր մտաց մէջ պատրաստեր էր Աւստրիոյ հետ միութիւն մը, կայսեր հաճոյ ըլլալու համար (կ'ըսեն), Վեննայի վրայ չգնաց :

ռասիրութեամբ նոյն իսկ կ'արհամարհէր այն ամենայն պատիւ և աստիճան, զոր Խօսարանը վճռեր էր ի պատիւ իրեն, և գիտնալով ինքնին իր մեծ կարողութիւնը, ամենայն ինչ սկսաւ ինքնագլուխ գործել, և այս եղաւ ահա Մաճառաստանի իրաց ձախողելուն պատճառ:

8. Բանակք Փասքեւիչի եւ Հայկուսի: — Աւստրիա յետին ահաւոր պարտութիւններէն սարսափած և գիտնալով՝ որ միայնակ կարող չէր դէմ դնել, Ռուսաց կայսեր դիմեր էր: Ի Վարչաւիա տեսաւորութիւն մը եղեր էր ընդ Նիկողայոս և ընդ Փրանկիսկոս Յովսէփ: Չարք ինքնայօժար խոստացաւ օգնելու Աւստրիացւոց ընկճելու զՄաճառոս և անով ազգայնութեան ընդհանուր ոգին, մանաւանդ որ Լէհք մեծ ուրախութեամբ կը դիտէին Մաճառաց յաջողութիւնքը: Ի զուր Լատիւլաւ, Դէշէքի ի Բարիդ և Յուլիոս Անարաչի ի Տաճկաստան՝ կը ջանային այս միջամտութեան դէմ նոր դժուարութիւններ հանել ի նպաստ իրենց հայրենակցաց, փութով հանդերձանք տեսնուեցան, և Մայիսի վերջերը ռուս զունդերը մշտայադթ Փաքեիչի հրամանատարութեան ներքեւ անցնելով ընդ Գրագովիա և Տուքլա, զանազան կողմէ մտան ի Մաճառաստան, մինչ Աւստրիացիք նոր օգնութեամբ կը յառաջէին դէպ յարեւելս ընդ հրամանատարութեամբ Հայնաւ զօրավարին. և Ելլաչիչ պանը հարաւէն կը մտնար ի Մաճառաստան: Այսպէս յամենուստ պաշարեալ յայտնապէս տեսաւ, որ ահաւոր կռուոյ հարկ էր հանդերձիլ:

9. Փոլիովսակի յաջողութիւնք: — Քոչուքի ձայնը կրկին անգամ ոգիները արծարծեց և մոլեգին եռանդ մը բերաւ կռուելու: Քոչուք պատուիրած էր, որ ամենայն աւան և դաշտորայք աւերակք դառնան թշնամեաց բանակներուն առջև: Սրուանջերմութիւնը, գիշերուան ցրտութիւնը և Դայսի չրջապատի ճաշիճները փոխանցիկ հիւանդութիւն պատճառեցին թշնամի բանակներուն, որոնք մեծամեծ կորուստներ ըրին: Այսու հանդերձ առաջին գուպարածներուն մէջ Աւս-

տրիացիք յաջողութիւն գտան, և Վոհլկէմուլ և Հայնաւ վանեցին զԿէօրկէյ մինչև Քոմորնի պատուարները: Այն ատեն Հայնաւ հրովարտակով մը հրաւիրեց զՄաճառս զինաթափելու և ծանր պատուհաս ըստ պառնացաւ Տէպրէցինի վարչութեան օգնողաց: Մաճառք չուզեցին մտիկ ընել: Քիչ օր վերջը կայսերական գունդերը Փապիւիչի գունդերուն հետ Պուսա-Բէշդ մասն, ուսկից փախեր էր Քուշուլ, և Հայնաւահաւոր պատիժները սկսաւ ընդդէմ հայրենասիրաց: Մահ էր պատիժը ով որ համարձակէր խօսք մը ըսել ի նպաստ ապստամբութեան, և Քուշուլի թղթադրամը առնել, տալը, ունենալը, մահուամբ կը պատժուէր: Հարաւային կողմէն ալ յաջողութեամբ կը յառաջուէր և Փէրցէլ զօրավարը վանուեր էր: Կէօրկէյ անորոշ և երկմիտ ոճով կը գործէր, Քուշուլ ընդհանուր հրամանատար անուանեց զՊէմ, և Տէպրէցինի Խօսարանը իրեն ենթարկեալ ազգութեանց հաւատարութիւնը հրատարակեց. բայց չատ աչ:

Այսու հանդերձ տակաւին Մաճառստանի վերջին ժամը չէր հնչած: Թշնամի գունդերը օրերով բռնապատուած չուէրու ջերմ, ճախճախաւ և անհովանի աւերակ երկիրներու մէջ, յետին խեղճութեան մէջ էին. փութով մաղձախաւ սկսաւ և Պէմ յետ յանդուգն կռուոյ մը, յետ խիստ պաշարման մը տիրեց Արատ ամրոցին և Ելլաշիչի բանակը ստիպեց քաշուիլ զէպ ի Գայս Գանուրի վրայ, և այսպէս յաղթական յառաջեց մինչև ի Նէվսոց և ի Փէդրվարատին, սակայն չյաջողեցաւ տիրելու Գմշվարի, զոր Ռաքավինա Աւստրիացի զօրավարը մեծ քաջութեամբ կը պաշտպանէր, թէպէտ քաղաքին մէջ մաղձախաւ ահաւոր ջարդ կ'ընէր, և որուն զոհ եղաւ քիչ վերջը նաև նոյն իսկ հրամանատարը: Յուլիսի վերջերը և Օգոստոսի սկիզբները վերջապէս Պէմ Գրանսիլվանիա հասաւ, սրուն մեծաւ մասամբ տիրեր էր Լուտէրս ուս զօրավարը, և իրեն հոն հասնիլը աւելի սասակացուց թշուառութիւնները երկրի մը մէջ, որ ստէպ յաղթողէ յաղթող անցնելով բազում անգամ աւերածի բազմը կրեր էր:

10. Պատերազմ Դմիտրի. — Կէօրկէյ դիկտաւտոր: — Այս միջոցիս Քոչութ՝ պաշտօնէից և Խօսաւրանին երեսփոխանաց հետ ի Ձէկէտին կը գտնուէր, հոն Խօսարանը կատարեց իր վերջին նիստերը, յորս յայտնադէս կը տեսնուէին երկպառակութեանց և կուտակցութեանց սգիները, հարկ էր Կէօրկէյի ձեռքէն առնել ընդհանուր սպարապետութիւնը, բայց այս էր ամենէն դժուարինը: Քոմսորն սակաւին պաշարուած էր՝ զոր քաջութեամբ կը պաշտպանէր Քլայիկա, նա մանաւանդ անգամ՝ մը զորս ելլալով զթշնամին վաներ էր մինչև ի Դասալ: Արդէն Ռուսք՝ Փապիւրի, Սուգէն – Սախընի և Կրասկի առաջնորդութեամբ հասեր էին մինչև ի Թոքոյ և Միաքոց, երբ Կէօրկէյ սակաւին անգործ կեցեր էր Քոմսորնի քով, յետոյ ջանացեր էր ի դուր Ռուսաց և Ասարիացոց հաղորդակցութիւնը կարել, սակայն յետ յաջող բաղխման մը ի Վլայցէլ հասաւ մինչև ի Դայս:

1849

Օգոստ. 2.

Թշնամեաց գունդերը անհամեմատ աւելի էին իւրեններէն, որով և Տէպրէցինի քով յաջող կուտէ մը վերջը սկսաւ քաջուիլ յարեւել՝ դէպ ի հարաւ իր կրօնակը ունենալով զՌուսա՝ որոնք զինքը կը հաւածէին, և Օգոստոս Տին հասաւ ի Վիլսկոս դաշտը, մօտ Արատի, այնպիսի դիրք մը՝ ուր անկարելի կ'երեւար պատերազմը շարունակել: Այս միջոցիս ալ Հայնաւ՝ աւաարիացի և ռուս գունդերով Բէշզէն դէպ ի ստորին Դայս չու մը սկսեր էր, և ի Ձէկէտին անցնելով դգետը կը վանէր առջևէն զՄաճասոս դէպ ի հարաւ-արեւելք: Հասնելով Դմիտրի մօտ զոր Մաճառները պաշարեր էին, զարնուեցաւ անոնց հետ և վանելով ազատեց զՔաղաքը՝ ուր մաղձտխտը և սովը մեծ ջարդ րբեր էին: Դմիտրի պատերազմէն վերջը Տէմպինսքիի և Մեռծարոսի գունդերը ցրուելով՝ մնացած խումբերը ժողուեցան Արատի մօտ, ուր կը գտնուէր Քոչութ Առժամանակեայ վարչութեան հետ, և ուր հասաւ նաև Կէօրկէյ, որ չուոյն միջոց զանազան անգամ ընդուներ էր ծածուկ ռուս սպաներ ի բանակցութիւն: ՅԱրատ գումարուեցաւ վերջին պատերազմական ժողով-

քը և քուէից առաւելութեամբ որոշուեցաւ, որ Քուշուք հրաժարի պաշտօնէն և զիկտատորութիւնը յանձնուի Կէօրկէյի: Ասով կը համարէին շահիլ զԿէօրկէյ: Օգոստոս 11ին երկու հրամանք՝ մին ստորագրեալ ի Քուշուքէ և յԱսթամանակեայ վարչութենէն, միւսն՝ յԱրդուր Կէօրկէյէ զայս կը ծանուցանէր:

11. Կէօրկէյի անձնատուր ըլլալը: — Եւ ահա ի մեծ զարմանս բոլոր Մաճառաց՝ Օգոստոս 13ին առաւօտը նոր զիկտատորը 30,000 հոգեով բանակով մը և 120 թնդանօթով անձնատուր կ'ըլլար ոռու Ռուսեկէր զօրավարին ի Վիլսկոս՝ առանց գրաւոր պայմանի մը: Անկարելի էր նկատազրել մաճառ բանակին մոլեգնութիւնը, զայրոյթը և ամօթը այսպիսի վատութեան մը վրայ:

Այնքան կտրիճ երիտասարդներու կենաց ի զուր կուրստուր, լիճ զօրավարաց հետ ունեցած հակառակուածութիւնը և մանաւանդ Քուշուքի զէմ նախանձը, պատճառ եղեր էին Կէօրկէյի այսպիսի գործ մը կատարելու, զոր մաճառ ազգասէրք ընդհանրապէս կոչած են պատմութեան մէջ մասնութեան անուամբ, և որ մեծ արատ մը բերաւ Կէօրկէյի պէս զիւցապնի մը անուան¹: Աւստրիացիք զաղաւ Վատացան տեսնելով որ օտարին ձեռքով գործը այսպէս կը լմըննար, մինչ իրենք կը կարծէին ընդհանուր բաղխմամբ մը նուաճել ապստամբութիւնը:

Ի զուր յուսացեր էր Կէօրկէյ, որ Ռուսք ազատ կը թողուն բոլոր զինուորները և այս յուզման զլխաւորքը: Իրեն միայն հրաման տուին, այս մեծ ծառայութեանը համար, բնակել ի Գլակէնֆորդ, միւս ամէնքն ալ դատաստանի ներքոյ ձգուեցան: Արատ և Փէդրվարա-

1. Յամին 1884 Նոյեմբեր 14, պատուաւոր նուիրակութիւն մը, յուրում կը գտնուէին կոմսն Յուլիոս Անգրաշի, զօրավարն Գլափկա, Արքեման և Ինվանքա, յայտարարութիւն մը ուղղեց առ զօրավարն Կէօրկէյ, որ ինքը բնաւ զհայրենիս շմառնեց ի Վիլլապոս յամին 1849, և թէ իւր անունը անարատ էր: Յայտարարութեան ստորագրած էին 260 զինակիցք Կէօրկէյի:

տին ամուսնի քաղաքները անձնատուր եղան, Քոչուք, Պէմ, Տէնպինսքի, Մեսծարոս ապաւինեցան օսմանեան հողին՝ վերայ: Վալաքները և Սլավաքները Դրանսիլ-վանիոյ մէջ դիմելով Ձեքէրու և Մաճառներու վրայ, անհամար սպանութիւնք և աւարառութիւնք գործեցին մինչև որ Ռուք և Աւստրիացիք կրցան զսպել զանոնք: Միայն Քոմորն, ուր կը հրամայէր արին Գլափկա տակաւին ամիս մը դիմացաւ, ուսկից վերջը տեսնելով որ ալ լինցեր էր բոլորովին մաճառ ազգայնութեան կռիւը, պատուաւոր դաշամբք անձնատուր եղաւ և քաշուեցաւ յօտարութիւն, և Փաթքիւիշ կը գրէր թա Չարը « Տէր արքայ, Մաճառստան յոսս քոյ է »: Այս տխուր վերջը կ'ունենար չքեղ հրատարակութեամբ և ազգութեան պանծալի անուամբ սկսած կռիւ մը, բայց առանց խոհական քննութեան և հաշուի. իցիւ թէ սակայն այսպէս լինցած ըլլար:

12. Հայնաւի ամուսնի դատաւարտութիւնքը. — Օսմանեան պետութեան պաշտպանութիւնը. — Մինչ երկու պետութիւնք կը ջանային՝ որ փախստականք օտար երկիրներու մէջ ընդունելութիւն չգտնան, Հայնաւ մահու վճիռներ կը ստորագրէր այն ամենուն՝ որոնք մաս մը ունեցեր էին այս յեղափոխութեան: Լուսիկիոս Պապիլիանի առաջին նախագահ մաճառ պաշտօնարանին, կախաղանի դատապարտուեցաւ, բայց նա ինքզինքը վիրաւորած ըլլալով, հրացանի բռնուեցաւ ի Ռէշդ, նոյն պատուհասը ունեցաւ պաշտօնեայն Չանի և Ժերն Փէրնի՝ նախագահ բարձր Ատենին: Յետոյ կախուեցան նաև զօրավարքն Կարոլոս Վէքսէյ, Դակի Սանտոր, Լուգուիկոս Աւլիք, կոմսն Կարոլոս Լայնինկէն, Տէսէօֆֆի, Դէօրէօք, Փէօղէնպէրկ և այլք, ինչպէս նաև քաջն Տամենանիշ, որ իր փայտէ ոտքով ամենէն վերջը հասնելով կախաղանին դիմաց, « ո՛հ, հաւաչեց, զարմանք, մինչ ես միշտ առաջինն էի »: Ուրիշներն ալ իրրեւ պարզ զինուոր խառնուեցան աւստրիական զօւնդերուն մէջ և օտար երկիրներ զրկուեցան: Բանտերը լեցուեցան հայրենասէրներով, յորս և թաղմաթիւ ազնուական կանայք: Բոլոր դատաւար-

տեղոց ստացուածքը գրաւուեցան, Օսմանեան պետութիւնը գթած մարդասիրութեամբ այս խեղճ փախըստականներուն սպաւէն մը եղաւ։ Աւստրիա և Ռուսաստան պաշանջեցին անմիջապէս Տաճկաստանէն՝ որ առ ինքը սպաւինողքը մատնէ իրենց։ Ապաիւլ Մէճիս մերժեց խնդիրքնին, և այն ատենուրնէ սկսաւ Մաճաւաց Օսմանեան Ազգին և Պետութեան հետ ունեցած առաւելագոյն համակրութիւնը։ Եղան նաև այս փախստականներէն ոմանք՝ որոնք մահմէտականութիւն ընդունեցան, յորս նաև Պէմ լեհ զօրավարը՝ որ քիչ վերջը մեռաւ ի Հալէպ։ Յուլիոս Անարաշի ալ կախաղանի դատաւարատուած էր, բայց ինքը փախած ըլլալով պատկերը կախուեցաւ։ Ո՞վ կը կարծէր, որ ինքը օր մը այնպիսի պանծալի քաղաքագիտութեամբ պիտի կառավարէ Աւստրիա—Մաճաւական պետութիւնը, և զայն վերանորոգիչներէն մէկը պիտի ըլլար։ Տէմպինաքիքաշուեցաւ ի Բարիզ՝ ուր մեռաւ յամին 1864։

13. Քոշուծ յԱնգղիա և յԻտալիա։ — Քոշութ Մաճաւաստան թաղէն երկու տարի վերջը Անգղիա տնցաւ, ուր մեծ եռանդով ժողովուրդը զինքը ընդունեցաւ։ Մաճաւաստանէն չմեկնած թաղեր էր Մաճաւաց թաղը և պետութեան գոհարեղէնքը, որոնք յետոյ 1853ին գանուելով կայսեր զրկուեցան։ Քոշութ ի Լոնտրա միացաւ Մաժծինիի և Լըտրիւ Ռալէնի հետ՝ նոր յեղափոխութիւնք յարուցանելու պայմանաւ, բայց չյաջողեցաւ։ Անկէ վերջը մեծաւ մասամբ ապրեցաւ յԻտալիա, և թէպէտ իւր հայրենակիցք զանազան անգամ ընտրեցին զինքը անդամ մաճաւ աւագածողութոյն, բայց երբէք չառաւ յանձն երթալու¹։

1 Այս վերջին տարիներս աւստրիական պետութիւնն անգամ հաշտ աչքով կը նայեր Քոշութի ընծայուած պատիւներուն. և երբ մեռաւ ի Դուրին յամին 1894 Մարտ 21, իւր մարմինը փոխադրուեցաւ հանդիսով ի Պուտա—ֆէշդ, ուր թաղուեցաւ յաղթական պատիւներով։

ԻՏԱԼԻԱ ԸՆԴԴԷՄ ԱԻՍՏՐԻՈՅ . ԹԱՏԵՑՔԻ

1. Իտալիոյ վիճակը — Յեղափոխութիւն ի Միլան . — 2. Հիւսիս-արեւելեան Միլանու . — 3. Առժամանակեայ վարչութիւն . — 4. Յեղափոխութիւն ի Վենետիկ — 5. Մանին . Հասարակապետութեան հրատարակութիւն . — 6. Յեղափոխութիւն ի Գոմոյ , Պերկամոյ , Պրէշիա , Գրէմոնա , Մանդուա , Մոտենա . — 7. Փիէմոնթի թանակը ի Լոմպարտիա . — 8. Գոսպանա , Հոռլմ , ԷՆափոյի կը մասնակցին պատերազմին — 9. Պատերազմունք ի Փասդրէնկօ , Սանդա Լուչիա , Գորնուտա , Գուրչադոնէ , Կօիլօ , Վիչէնցա . — 10. Թատեցքիի յաղթութիւնքը անկումն Վիչէնցայի . — 11. Մայիս 15 ի Նափոյի . — 12. Բանակցութիւնք միութեան Լոմպարտիա — Վենետիկոյ լինդ Փիէմոնթի . — 13. Պատերազմ Գուստոզայ — Աստրիա- թիք կը տիրեն Միլանու :

1. Իտալիոյ վիճակը . Յեղափոխութիւն ի Միլան : — Վեննայի մէջ հանդիպած ազատական շարժումներէն ի հարկ էր , որ իրենց տրձագանցը ունենային նաեւ ի Լոմպարտիա — Վենետիկ , ուր աւստրիական խիստ ուստիկանութիւն մը անհանգուրժելի լուծ մը եղած էր ժողովրդոց , և ուր օտարին անունը դարերէ ի վեր ատելի անուն դարձեր էր հպատակաց :

Բարիպու , Վեննայի և Պէռլինու յեղափոխականք ինքնօրէն ազատ վարչութիւն մը կը պահանջէին . բնաւ օտար մը մերժելու մտածութիւն չկար , բայց իտալացիք հարկ էր՝ որ այս ազատական իրաւունքները ստանալու համար նախ բառնային վրաներնէն աւստրիական և պոլրպոնեան օտար լուծերը , և ապա միագումար ժողովուէին կենաց պայման մը հաստատելու :

Համար . և այս իսկ էր խոհեմագուհից կարծիքը յիտալիա : 1848ին ի սկզբան յուզումը իրեն նպատակ առած էր զմիութիւնը և զազատութիւնը՝ առանց իտալական իշխանաց յատուկ իշխանութեան դպչելու , շատ էր միայն որ իտալացի բլլային և իտալական սահմանադրութեան մը միաձեռն :

Տեսանք արդէն , որ Փետրուարի յեղափոխութենէն առաջ ալ արդէն մեծ էր յուզմունքը ի հիւսիսային իտալիա , ի Միլան և ի Վենետիկ ընդդէմ աւստրիական խիստ բռնութեանց , և որչափ որ Գարլօ Ալպէրդօ և խոհեմ Հայրենասէրք խորհուրդ կուտային այլ գաւառաց ժողովրդոց հանդարտութեամբ յառաջել , սակայն ոգիները զայրացած փոքրագոյն նշանի մը միայն կը սպասէին մոլեգին կռիւ մը յարուցանելու . և Փետրուարի Յեղափոխութեան լուրը և Վեննայի ժողովրդեան յուզմունքները անցնելով զԱլպեանս՝ ոտք հանեցին նախ զՄիլան , որ ներկայ ժամանակաց մէջ բովանդակ իտալիոյ ամենէն եռանդուն և ազատական քաղաք եղած է և է :

Աւստրիա իր զօրավարաց վստահացաւ զայն ընկճելու փոյթը , որոնք յոյս կուտային փութով դէմն առնելու , և անոր համար փոխարքայն և Ֆիլէլմոն քաղաքապետը թողուցին զքաղաքը՝ որպէս զի զինուորական իշխանութիւնք ազատ գործեն : Այս առաջին յուզմանց մէջ ի Վեննա պատահած յեղափոխութեան և տրուած ազատութեանց լուրը հասնելով , Օ'տոննէլ՝ կուսակալին փոխանորդը հրատարակեց կայսերական հրաման մը տուեալ 15ին , որով տպագրութեան արդեւքը կը վերցուէր , և ի Վեննա կը հրաւիրուէին Լոմպարտիա-Վենետիկոյ կեդրոնական և գաւառական նրւիրակութիւնք :

18 Մարտ.

2. Հինգ ամուրք Միլանու : — Մարաջախտն Ռատէցքի կը յուսար այս հրամանով զժողովուրդը հանդարտեցընել , և անոր համար բնաւ զինուորական զգուշութիւնքը չպատուիրեց , բայց ժողովրդեան երիտասարդ մասը միանգամ ոտք ելած , չուզեց հանդարտիլ մինչև որ յեղափոխութիւնը իր նպատակին հասցընէ , և Մարտ 18ին

ստիպեց զՊապագի քաղաքին շահապր՝ կոստիկալին փոխանորդէն ազգային պահապանք խնդրելու՝ միանգամայն վերցընել ստիկանութիւնը, ապա տել քաղաքական կալանաւորները և Առժամանակեայ վարչութիւն մը կազմել։ Ամբողջ միաբան առած զՊապագի դիմեց վարչութեան պալատը և յետ կռուելու պահապանաց հետ, բռնի հասու փոխան կուսակալին, որ բռնադատուեցաւ։ Հրաման տալու ազգային պահապանաց կազմութեան և ստիկանութեան գլուխը փոխելու։ Այս միջոցիս թուեցաւ որ աւստրիացի գունդեր կը հասնին պալատան վրայ, ամբողջ խուռն դուրս դիմեց հետը տանելով իբրեւ պատանդ մը զՊապագի և զՕ՝տոննէլ և ամբարջաւ Մանդէ ճամբուն տանց մէջ։ Աւստրիացի գունդերը յետ աիրելու վարչութեան պալատին տարածուեցան քաղքին մէջ, պատնէշները ոմբակոծմամբ վար առնելով, որով և ահաւոր կռիւք ծագեցան փողոցներուն մէջ։ Ժողովուրդը գէնք շունենալով, ամէն պատուհաններէն և տանիքներէն կղմինար և ծանրոցներ կը տեղային։ Երկու կողմէն ալ բազում մեռեալք եղան և շատ մ'ալ վիրաւորք, իրիկունը հասաւ և յաղթութիւնը անորոշ էր։ Ռատէքի ի Վասդէլլօ քաշուեցաւ և զայրութէն հրացանի բռնել տուաւ ութը քաղաքական յանցաւորներ, և առաջին գնդին հրամանատարութիւնը տուաւ Վալմոնտէն զօրավարին ձեռքէն և յանձնեց Վրասիալուի, և քաղքին իշխանութեանցմէ նուիրակութիւն մը հասնելով քաղաքական պահապանաց կազմութեան համար, Ռատէքի իր 40,000 պոհմ և մորաւ զօրաց վրայ փտաշացեալ, խստիւ մերժեց փոխանորդ կուսակալին խոստումը, տեւցընելով որ ինքը « աւարառութեամբ և ուրիշ միջոցներով դիտէր զպպել քաղաք », և ամբողջ գիշերը անցուց բռնելու քաղքին դրունքը և պատուարքը, որպէս զի չըլլայ թէ Միլանցիք մերձաւոր տեղերէն օգնութիւն ընդունին։ Քաղաքացիք ալ հաւատար և տեւի ի երազութեամբ ամէն պատրաստութիւնք կը տեսնային ընդդիմութեան։ 18-19ին գիշերը յորդ անձրեւի և փոթորկի մը ներքեւ հազարաւոր արք և կանաք

կը վաստակէին փողոցներուն մէջ պատնէշներ բարձրացընելու և տուները ամրացընելու : Եւ Անֆոսսի տնուամբ Նիցցացի կարիճ մը գիշեր ատեն տիրեց Փորդա—Նյուօվայ դրանց և կանգնեց առաջին անգամ եռագոյն դրօշը : Վազադի շահապր ապագայ երկիւզիւ գորհուրած խոյս տուեր էր և ծածկուեր էր : Յեղափոխութեան շարժիչք գումարուեցան , և գործոյն ուղղութիւն մը տալու համար պատերազմի յանձնաժողով մը կազմեցին չորս անձանցմէ , որուն պլուխ կեցաւ կտրիճ հայրենասէր մը Վադդանէօ : Կազմուեցաւ նաև Ոստիկանութիւնը , որուն բռնի գլուխ դրուեցաւ Վազադի : Ռատէցքի տեսնալով որ ալ անկարելի էր 20. պաշտպանել արքունի պալատը , հրամայեց զինուորաց ամփոփուելու ի Վասպէլլօ , որոնք անցան քարերու կարկառի մը մէջէն : Հազիւ մեկներ էին , ժողովուրդը ողողեց պալատը , բայց բնաւ աւարառութիւն և սպանութիւն մը չըրաւ , և յանձնուեցաւ ազգային պաշտպանաց : Գիմեց նաև բանտերը և ազատեց քաղաքական յանցաւորները : Կէսօրուան մօտ մարտը խռուաղ սպայ մը զրկեց քաղքին իշխանութեան , թշնամութիւնքը դադրեցընելու համար : Ոստիկանութիւնը կը փափագէր , որ 15 օր զինադադարուն ըլլայ մինչև որ մարտախտը կարենայ գրել ի վէննա և պէտք եղած շնորհքները ընդունել , միանգամայն ասով կ'ուզէին ժամանակ շահել և Վարլօ Ալպերդոյէ օգնութիւն խնդրել : Սակայն Վադդանէօ իր ընկերներով դէմ կ'եցաւ այս առաջարկութեան . եթէ մարտախտը կ'ուզէ , ըսաւ , խաղաղութիւն , բոլոր զինուորները մեր սահմաններէն դուրս հանէ , թողլով միայն անոնցմէ զիտալացիս . այս է միայն իրեն համար ապահով և պատուաւոր նահանջը : Խռուաղ սպային մեկներէն վերջը պատերազմի խորհուրդը ծանոյց՝ որ մարտախտին առաջարկութիւնքը մերժուեր էին : Ոստիկանութիւնը քաղքին ապահովութեան և պաշտպանութեան համար ընկերութիւններ հաստատուց , քաղաքացուցմէ յիսնական հոգւով գունդեր կազմուեցան , օդապարիկներ թռուցին ազատական հրատարակու-

թիւններով, գրգռելով մերձաւոր քաղաքները Միլանու պէս ապստամբելու և օգնութեան գալու. միանմայն Աւստրիացւոց քիչ քիչ քաշուելով կը տիրէին ամբողջ քաղքին և անոնցմէ շատ մը հրացան և երկու թնդանօթ յափշտակեցին :

Այս անորոշ վիճակին մէջ՝ Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Պէլձիոյ, Զուիցերիի և Սարտենիոյ հիւպատոսք խնդրեցին ի Ռատէցքիէ քաղաքը ռմբակոծելէն առաջ յայտնապէս իրենց իմաց տալու, որպէս զի ըստ այնմ կարենան պաշտպանութիւն ընել իրենց հպատակաց : Մարաշխտը պատասխանեց, որ քաղաքացիք յանկարծակի դիմեր էին իր գունդերուն վրայ և թէ ինքը անհրաման չէր կրնար զիջանիլ անոնց պահանջներուն, բայց թէ Միլանցիք յանձն առնուն զինադադարումը, ինքը պատրաստ էր : Եւ յիրաւի 21ին յետ տեսութեան մը հիւպատոսաց ընդ Ռատէցքիի, հիւպատոսք առաջարկեցին ոստիկանութեան քաղքին դռները երեք օրուան համար բաց մնալու, ներս միայն պաշար մտցընելու համար և թշնամութիւններէ դադրելու : Խուհեմագոյն մասը կ'ուզէր յանձն առնուլ, բայց եռանդուն յեղափոխականք վախնալով որ այս զինադադարմամբ ժողովրդեան նախկին եռանդը պաղի, բացէ ի բաց դէմ կեցան :

Ասկէ աւելի ծանր վիճից նիւթ եղաւ Սաւոյիոյ հպատակիլը, որուն համար Գարլօ Ալպէրդօ նուիրակ զըրկէր էր զկոմսն Հենրիկոս Մարդինի, խոստանալով բանակով հասնիլ թէ իրեն անձնատուր ըլլան, ինչպէս էր նաև ոստիկանութեան փափաքը, որուն մեծապէս ընդդիմացաւ Գաղղանէօ, «Քանի որ Աստուած մեզ ազատութիւնը կը զրկէ, ըսաւ, գոնեայ քանի մը օր զայն բռնենք, այսչափ Չեզ ատելի է կեանքերնուդ մէջ գոնեայ անգամ մը Չեզի տէր ըլլալնիդ, երբ յաղթուինք այն ատեն կը մտածենք, պէտք է ի զէն կոչել բոլոր Իտալիա և ազգութեան կռիւը յարուցանել» : Այս կրակոտ ճարտասանութեան միջոց ամբոխը դուրսը սկսեր էր կռուիլ Աւստրիացւոց հետ. ի դուր մարաշխտը ջանացեր էր Գասպէլլոյէն օգնու-

թիւն զրկել, երբ ժողովուրդը սկսաւ Զինուորական ձարտարապետութեան պալատան կրակ տալ, ալ այն ատեն Աւստրիացիք բռնադատուեցան անձնատուր ըլլալ և Հրամանատարութեան պալատանն պաշապանք փախան:

3. Առժամանակեայ վարչութիւն: — Թշնամեաց հեռանալով պատերազմի ատեանն ալ միացաւ Պաշտպանութեան յանձնաժողովոյն հետ, որուն նախագահ եղաւ պատրիկ պատմիչն Լիդզա Պոմպէօ և ատենադէպիր՝ Գորրէնզի: Ոստիկանութիւնն ալ յԱռժամանակեայ վարչութիւն փոխուեցաւ, որ փութով իր հրամանները սփռեց ի քաղաքին: Միլանցիք այս նոր յաջողութեամբ խրախուսեալ յետ միանգամ օգնութիւններ ընդունելու դուրսի աւանաց բնակիչներէն՝ որք կռուելով քաղաքին պաշար կը հասցընէին, գիմեցին քաղաքին զրանց համար մրցելու՝ մինչև մարաջախտը վախճալով որ չըլլայ թէ փիէմոնթեցի բանակը հասնելով կարէ յետկուսէ իր նահանջը, 23ին գիշերը հապճեպ նահանջով պատուիրեց թողուլ զՄիլան և չուել Ատտայի վրայ թողլով զՔասպէլլօ, ուր երկրորդ օրը դիմեց ժողովուրդը և այսպէս տիրացաւ բոլոր Միլանու և չիջակայից: Այս է Հնգաւորաց կոչուած նշանաւոր կռիւը յորում ժողովրդէն 300 հոգի մեռեր էին և 500 ալ վիրաւորք իսկ Աւստրիացիաց կորուստը աւելի բազմաթիւ եղեր էր. բանակներն նախ 10,000է կազմեալ, ապա նոր հասած օգնութեամբք մինչև 20,000ի ելեր էր:

4. Յեղափոխութիւն ի Վենետիկ: — Միլանու մէջ ստոնք հանդիպած ժամանակ արդէն ոտք ելեր էր նաև՝ Աւստրիոյ խիստ ոստիկանութեան ներքև գտնուող ուրիշ վիճակակից և լծակից մայրաքաղաք մ'ալ՝ Վենետիկ, ուր ազատութիւնը շատ ատենէ ի վեր ժողովրդեան ամէն դասու ամէն վիճակի ուխտն էր և ոչ յեղափոխական քարոզութեանց արդիւնք: Վենետիկ Մարտ 13ի տրուած ազատութեանց լուրը 16ին հասաւ ի Վենետիկ, և հայրենասէրք սակէ խրախուսեալ պատարասուեցան իրիկունք ի Ֆենիչէ թէատրոնը յայտնապէս պաշանջելու, Մանինի և Թոմազէօի հայրե-

նասէր քաղաքացւոց բանտէն արձակուիլը ըստ վճռոյ դատաստանին: Աւստրիական աստիկանութիւնը, թէաւորոնք գոցել տուաւ: Երկրորդ առաւօտ անսնալով կուսակալը, որ ամբոխը աղաղակով և գոչելով դիմեր էր ի հրապարակ և կը պահանջէր, որ անմիջապէս արձակուին Մանին և Թոմսուզէօ, դատաստանի նախագահը և աստիկանութիւնը առ ինքն կոչեց զանոնք ազատել տալու համար, բայց արդէն ամբոխը բանտերը դիմեր էր ուր պահուեր էին բանտեալքը: Մանին օրինապահութեան համար, չուզեց դուրս ելլել մինչև որ հասաւ նախագահը և ապահովցուց արդէն վճռով արձակուած ըլլալը: Ժողովուրդը իր ուրախութեան եռանդեան մէջ՝ աթոռով իր ուսոց վրայ բարձրացուց երկու հայրենասէրքը և յաղթանակով պտտցուց Ս. Մարկոսի հրապարակին մէջ: Բոլոր քաղաքը յուզեալ էր, քաղաքապետը պալատան պատուհանէ մը ուզեց ժողովրդեան խօսել հանդարտեցընելու համար և զօրքով բռնեց հրապարակը:

Քաղաքացւոցմէ ոմանք խնդրեցին քաղքին շահապէն՝ աղգային պահապան հաստատելու խնդիրը ընել քաղաքապետին, որ իր իշխանութենէն վեր ըլլալով, նուիրակ զրկեց առ փոխարքայն ի վերոնա զայն խընդրելու, յետոյ հաւանեցաւ հրաման տալու որ 300 քաղաքացիք զինուորին: Փութով սկսեր էր ամբոխին և զինուորաց թշնամութիւնքն, պատանի մը զինուորի մը հրացանի վրայէն սուինը յափշտակած ըլլալով, զինուորք հրացան պարպեցին ընդդէմ ամբոխին, որ փոխանակ զինուց Ս. Մարկոս հրապարակին քարերով սկսաւ կռուիլ և չորս հոգի մեռեալ ինկան և վիրաւորք: Աղգային պահապանք կողմուեցան, իրենց զլուխ կեցաւ փաստաբանն Մէն'կալաօ երբեմն ապայ նտրուէնական բանակին. առաջին ջոկատին կը հրամայէր Մանին: Սակայն սովորին յուզումն էր քան յաղափոխութիւն, և 20 և 21 օրերը անցան մեծ ուրախութեամբ, և զինուորք, պահապանք, նաւաստիք մէկ մէկու հետ հաշտուեցան, Ֆէնիչէի թէսարոնը չբեկապէս լուսաւորուեցաւ, բիւրաւոր կեցցէներ լսուե-

ցան սահմանադրութեան, Պիոս Թի և Փերտինանտոս կայսեր :

Այս բնդհանուր սերախութեանց միջոց՝ յուզման գրչխաւորք յետ շահելու նաւարանին աշխատաւորքը և նաւատարիքը 21-22ին գիշերը՝ ժողվուեցան Մանինի տունը մտածելու, որ թէ յաջողին վանել զԱւստրիաւցիս ինչ վարչութիւն պիտի հաստատէին : Զանազան էին կարծիքները : Ոմանք Իտալական թագաւորութիւն մը կ'ուզէին կազմել զաշնակցեալ բնդ Աւստրիոյ, ուրիշները անկախ թագաւորութիւն մը Լոմպարտիա-Վենետիոյ արքայական թագը բնծայելով Ռանիէրի արչիդքսին : միայն Մանին պնդեց որ յետ միանգամ ապատելու զհայրենիս օտար լծէն, պէտք չէր դեղեկի կանգնելու վերստին Վենետիկեան հին Հատարակապետութիւնը : Ժողովը ցրուեցաւ առանց վճռական որոշողութեան մը, բայց Մանինի բարեկամք գիշերը ամենայն հանդերձանք տեսան երկրորդ օրը յեղափոխութիւն սկսելու և նաւարանին տիրելու : Աւստրիական վարչութիւնը լրտեսներու ձեռք խմանալով, որ Մանինի տունը բնաւ որոշողութիւն մը չէին կրցած ընել հանդարտեցաւ՝ առանց գիտնալու առանձին անհատներու : Ըրած որոշողութիւնը :

Երկրորդ օրը՝ Նաւարանին տեսուչը Մարինովիչ, որ մեծապէս ատելի էր աշխատաւորաց, երբ նաւարանը երեցաւ հոն աշխատաւորք զինքը պատեցին և թէպէտ դէպ յաշտարակ մը փախաւ և մեծապէս կ'աղաչէր կենաց խնայելու, սակայն աշխատաւորին մէկը Խտէն կուպրին շերեփ մը նետելով դիակնացեալ և արիւն նաթաթաւ գետին ձգեց զինքը : փութով հասան աղգային պահապանաց գունդեր խաղաղութիւն պահել տալու համար, և նաւական սպայիցմէ մէկը վաղեց Մանինի իմացընելու եղածը, որ փութով իր որդւոյն և քանի մը բարեկամաց հետ հասաւ ի նաւարանը, և հոն յետ խօսակցելու աւստրիացի Տէ Մարզինի փոխան-ժովապետին հետ գլխաւոր պահապանի սեղր բռնեց : Տէ Մարզինի կ'ուզէր երթալ հրաման հարցընել քաղաքապետին, բայց ճիւղերիադի աղգային պահապանաց

գլխաւորացմէ: մին ծանոյց որ ալ ինքը կալանաւոր էր: Այն միջոցին նաւարանը կը հասնի նաւաստեաց ջոկատ մը, իրենց հրամայող սպայն վանդակադուռը գոց գըտնելով կը հրամայէ նաւաստեաց կրակ թափելու, բայց մէկը չհնազանդիր: Մանին հրամայեց Տէ Մարդինիի յանձնել նաւարանին բանալիները, խառն ի խուռն հնչել տուաւ զանգակները, որպէս զի ժողովուին աշխատաւորք և մեծ սրահը բանալով մէջի եղած զէնքերով զանոնք զինեց: Առ ժամս անոնց հրամանատար անուանեց զԿրացեանի, իտալացի սպայ մը զըկեց ի Չէր-դոգա երթալ տիրելու վառօդին և պատերազմական մթերից, և յետոյ նաւարանին դրան դիմաց խօսելով անհամար խռնեալ ժողովրդեան՝ հոչակեց վենետկոյ ինքնիշխանութիւնը և Հասարակապետութիւնը:

5. Հասարակապետութեան նրատարակուիլը: — Արդէն քաղքին մէջ ալ յուզումը սկսեւ էր աւստրիական զունդերուն մէջ. իտալացի ջոկաաք փութով ժողովրդեան կողմը անցեր էին և միաձուռ իսպառաք սպաք բարեկամութեամբ կը խոստանային բնաւ փրատ մը չընելու: Քաղքին շահապը 'Գորրէր' հետը երկու խորհրդական և քանի մը նշանաւոր քաղաքացի տուած թագաւորական պալատը գնաց՝ խօսակցելու Փալֆի քաղաքապետին հետ, որ երկար ճառախօսութեամբ մը ուզեց ցուցընել եթէ պետութեան զէմ եղած ամբաստանութիւնք սուտ էին: Այն ատեն քաղաքացւոց մէջէն Ալէգանի փաստարանը զինքը ընդհատեց լսելով, որ հոս եկանք յանդիմանութիւն լսելու լատ վաղեմի սովորութեան թէ դաշնախօսելու: Եւ երբ շահապը զինքը հրաւիրեց նուիրակութեան կողմանէ ճառախօսել, այն ատեն Ալէգանի յայտնադէս լատ, որ աւելորդ էր երկնցրնելը և թէ ժողովրդեան փափաքը այս էր, որ Աւստրիական իշխանութիւնը քաշուի վենետկէն: Այս եղած միջոց կը լսուէր հրապարակին մէջ ժողովրդեան անհամար կեցցէներուն ձայնը, որոնց կը ձառախօսէր Մանին և Հասարակապետութիւնը կը ծանուցուէր: Քաղաքապետը կոման Փալֆի հրաժարեցաւ իր իշխանութենէն, լատ ընկալեալ պատուէրներուն,

ի ձեռս զինուորական իշխանութեան, որուն գլուխն էր Զիբի տեղապահ—մարաջախտն և կը գտնուէր նոյն պալատան մէջ, աղաչելով միանգամայն որչափ կարելի էր խնայել իրեն սիրելի եղած քաղքին: Յետ երկար վիճաբանութեանց հաւանեցաւ Զիբի անձնատրութիւն մը ստորագրելու, որով աւստրիական թէ՛ քաղաքական և թէ՛ զինուորական իշխանութիւնք պիտի քաշուէին ի վենետկոյ, աւստրիացի գունդերը (բաց յիտալացոց) Գրիէստ պիտի երթային իրեք ամսուան թուշակին ընդունելով և թողլով ի վենետիկ իրենց պատերազմական ամենայն կազմած, և Զիբի խօսք կուտար ամենէն վերջը ինքը մեկնելու. Մէնէկալտօ քաղաքական պաշապանաց հրամանատարը՝ հռչակեց Առժամանակեայ վարչութիւնը, որուն Նախագահ էր Դանիէլ Մանին, և զայն կազմողներէն մին էր նաև թոմազէօ:

6. Յեղափոխութիւն ի Գումօ, Պերկամոյ, Պրէշիս, Գրէմնոս, Մանդուս, Մոստենոս: — Սակայն այս նախկին յաջողութեանց փութով յաջորդեցին մեծամեծ վրիպակներ:

Մանին և ռամկավարք յետ իշխանութեան գլուխ անցնելու, ինչպէս ամենայն ռամկապետ, աւելի բռնաւորք գտնուեցան քան զամենայն միապետական իշխանս և չուղեցին գումարել փութով ազգային ժողովք մը ի բոլոր վենետիկեան գաւառաց և միաբան խորհրդակցութեամբ յառաջել, ինչպէս ի զուր կը քարոզէր թոմազէօ, հազիւ յետոյ Խորհուրդ մը հաստատեցին, որ բնաւ ուժ չունեցաւ. թէ՛ վենետկոյ և թէ՛ Միլանու վարիք չկրցան մէկէն մտածել որ Աւստրիացոց այս երազ փախուստը կամ նախանջը, տկարութենէ աւելի խոհեմութեան և նախաաւեսութեան արդիւնք մ'էր, որպէս զի նախ ամիսափութելով յետոյ բովանդակ ուժով ինկնան ապստամբ դաւաճաց մէջ, յորս արդէն անմիաբանութիւնը կը սկսէր և զինուորութիւնը ցրուեր էր:

Միլանու և վենետկոյ յեղափոխութեանց լուրը սազահանեց նաև բոլոր իրենց մերձակայ քաղաքները, Գումօ պարաստուեր էր օգնութիւն զրկելու Միլանու. երբ

Աւստրիացիք իր վրայ եկան, որոց հետ կռուելով յաղթող գտնուեցաւ և կանգնեց եռագոյն դրօշը: Ի Պերկա մոյ ժողովուրդը խողխողեց Միլանու վրայ գացող աւստրիացի գնդին հրամանատարը, և Սիկիամոնտ արշիդուքսը ծածուկ փախաւ: Պրէշիա ոտք ելլալով Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստատեց, և աւստրիացի զունդերը պատերազմական պատուով քաղքէն դուրս ելան. նոյնը եղաւ նաև ի Գրէմոնա և ի Մանդովա՝ ուր յետոյ նոր աւստրիացի զունդեր հասնելով կրկին նուաճուեցան: Մոտենա ոտք ելած ըլլալով Պոլոնիայէն եկած օգնութեամբ խոյս տուաւ Փրանկիսկոս Ե դուքսը, և ի Փարմա ի զուր Կարոլոս Լուդովիկոս ջանաց զիջողութեամբ շահիլ ժողովուրդը: Այս ամէն գաւառաց մէջ ուրիշ բան չէր լսուեր բայց թէ « Կեցցէ » և « ի մահ »: Երգք, բանաստեղծութիւնք, գինեհարութիւնք, եռագոյն դրօշ, յանձնաժողովք և այլն. մինչ Աւստրիացիք խոհեմութեամբ կը կեդրոնանային երկու մեծ բերդաքաղաքներու մէջ ի Մանդովա և ի Վերոնա. և ամէն բերդորայք իրենց ձեռքն էին բաց ի Փեցցիկեդդոնէ և Փալմանովայէ: Յետնոյս տիրելով իտալացիք ազատեցին Յուքքի զօրավարը, որ 1831 յ յաղափոխութեան պատճառաւ հոն արգելեալ էր:

7. Փիէմոնտի բանակը ի Լոմպարտիա: — Միլանու սպստամբութեան լուրը Փիէմոնթի մէջ մեծ ուրախութեամբ լսուեր էր, և ժողովուրդը փութով կ'ուզէր դիմել օգնութեան, սակայն Գարլօ Արլէրդօ Անգլիոյ պաշտօնէին ընդդիմութեան պատճառաւ կը դանդաղէր, մինչև տեսնալով որ իր ուշանալովը Միլան ինքզինքը հասարակապետութիւն պիտի հռչակէ այն աւտեն, որոչեց շարժելու բանակը և անցնիլ գ'իւշին: Մարտ 25ին Գուրինի մէջ հրովարտակ մը ի գէն կը կոչէր զժողովուրդը, և կը խոստանար Լոմպարտիոյ և Վենետիկոյ ժողովրդոց « եղբայրական օգնութիւն մը »: Կը հրամայէր միանգամայն իտալական եռագոյն դրօշին վրայ կրել նաև Սափոյիոյ տան վահանաձև նշանը: Գունդերը երկու բաժնուած էին, Պափա և Սոնազ զօրավարաց հրամանատարութեան ներքե: Մարտի 29ին

Գարլօ Ապէրդօ իր երկու որդւոք և 24,000 հոգւով կը մանար ի Լոմպարտիա, ի Փիէմոնթ թագաւորութեան տեղապահ թողլով զիշխանն Եւգինէոս սի Գարինեանոյ իւր աղբակիցը, և ամէն կողմ չքեղ և անշահասէր հրովարտականք հրատարակելով՝ որ ինքը բռնաւ ուրիշ նպատակ չունէր բայց եթէ ազգին ընդհանուր կամաց թողլու յետ յաղթութեան իրեն վարչութեան ընտրութիւնը, զգինուորս կը խրախուսէր ըսելով որ այսպիսի մեծ գործ մ' և օտարին արտաքսումը իրենց պահեալ էր: Այս խրախուսանաց յաջորդեցին երկու փոքր յաղթութիւնք ի Կոյիդօ և ի Մոնցամպանօ, և Աստորիացիք թողլով Դիշինոյի գիծերը բռնադատուեցան քաշուիլ Ատիճէի վրայ: Այս փոքրիկ յաջողութիւններէն վերջը թագաւորը իր ճամբարը հաստատեց ի Վոլդա և հոն մնաց մինչև Ապրիլի վերջը, թէպէտ ամենայն հայրենասէրք իրեն խորհուրդ կուտային չթողուլ Աստորիացւոց ժամանակ կազդուրելու՝ մինչ ունէր Ապրիլի 15ին 42,000 զինուոր և 120 թնդանօթ:

8. Գիոսքանա, Հուովմ, Դափոյի ի պատերազմ — Միլանու յեղափոխութեան լրոյն վրայ բոլոր Գոաքանայի քաղաքք ոսք ելան օգնութեան հասնելու. Ֆիլէնցէ, Փիզա, Լիվոռնօ և Սիէնա կը խնդրէին՝ որ անմիջապէս գունդերը մեկնին դէպ ի Լոմպարտիա—Վենետիկ. Լէոփոլտ Բ. հայրենասիրական հրովարտակով մը կ'ըսէր, որ հասաւ ժամանակը հայրենեաց ամբողջական կառուցման և թէ հրամանները տուեր էին՝ որ գունդերը անյապաղ մեկնին դէպ ի սահմանագլուխս, և թէ կը պատրաստուէր ընդհանուր խալական դաշնակցութիւն մը: Երեք հազար կանոնաւոր զինուորք և երեք հազար կամաւորք կը մեկնէին ի բանակ, զորս կը խրախուսէր Լէոփոլտ ըսելով, որ այսպիսի չքեղ ժամանակի մէջ հարկ է որ Գոաքանացիք անգործ չմնան:

Ի Հոովմ Լոմպարտիայէն և Վենետիկէն հասած լուրերուն վրայ զանգակները զարնուեցան, տուները զարդարուեցան, և փողոցները երգովք հնչեցին. ամբօխէն մաս մը Աստորիոյ պաշտօնէին պալատան վրայ

վազեց և նշանը ջախջախեց : Յիսուսեանք Հռովմէն հանուեցան . փութով կամաւոր զինուորաց գունդեր ձեռացան Աւստրիոյ դէմ երթալու համար , որոց զլուխ կեցաւ նէապոլսեցի Ֆէրրարի զօրավարը . իսկ բովանդակ գունդերուն հրամանատարն էր Տուրանտօ զօրավար , որ իր համհարզ Մասսիմօ տ' Ածէլիոյի հետ Մարտ 24ին մեկնեցաւ Հռովմէն : Պիոս Թ . Ժողովրդեան այս չափազանց եռանդը չափաւորելու համար նոր չքաւերական մը հանեց , որով խորհուրդ կուտար խոհեմութեամբ վարիլ , քանի որ խնդիրը տանը մէջ էր : Փափագելի էր բարեկարգութիւն և ինքնիշխան վարչութիւն , բայց հիմա որ կարգը պատերազմելու կուգար և այն Եւրոպիոյ հին ուղղափառ պետութեան մը հետ իբրեւ զլուխ Եկեղեցւոյ չէր կրնար մխիլ այն գործոյն մէջ : Բաց աստի՝ որ իտալական հայրենասէրք իրենց նախկին ծրագիր դրած իւրաքանչիւրին ազատութիւնը և Գաշնակից ինքնիշխանութիւնը մոռցած , հիմայ օտար նպատակներու կը փափագէին :

Ի Նափոլի Փերտինանտոս Բ . բռնադատուեր էր յոչ կամս նոր պաշտօնարան մը կազմել՝ նախագահ դնելով Գֆարլօ Դրոյա ազատական հմուտ պատմագիրը : Գուլիէլմօ Փէփէ իր երկարժամանակեայ աքսորանքէն հանչուեր էր և թագաւորը զինքը մեծ սիրով ընդուներ էր : Իր հրովարտակաց մէջ ինքն ալ սովորական դարձած սձով կը խօսէր օտարին արտաքսման , իտալական ազատութեան վրայ : Արդէն 200 կամաւորք մեկնած էին երթալ միանալու Գոաքանայի գունդերուն : Մայիսի սկիզբը 16,000 զինուորք ընդ հրամանատարութեամբ Փէփէի շարժեցան դէպ ի Փօ , և Փերտինանտոս խոստացաւ ուրիշ 24,000 ալ ետեւէն հասցընել : Քիչ վերջը նէապոլսեցի նաւատորմիզը մատու յԱդրիական , միաւնալու Սարոենիոյ և Վենետիկոյ նաւերուն հետ , որպիսի իր մը Լէփանդոյի պատերազմէն ի վեր չէր տեսնուած :

9. Պատերազմ ի Փատրէնկօ , Սանդա Լուչիա , Գարնուտա , Գորդայրնէ , Կօլոբօ , Վիչէնցա : — Սալայն այս ամէն գաւառական բանակները որչափ որ

մեծ եռանդեամբ մեկնեց էին, նոյն արագութեամբ տակաւին չէին գործեր, և հազիւ Ապրիլ 26, 27ին Փիէմոնթի բանակը միացեալ Գոսպանայի, Փարմայի և Հոովմայ բանակներուն՝ անցաւ ի զանազան կէտս զՄինչիօ և բանակեցաւ ձախ կողմը՝ 30ին յետմոլեգին կռուոյ մը, որուն մասնակից էր նաև Գարլօ Ալպէրդօ, տիրեցին Փասդրէնկոյի, և մինչև այն ատենտուան դանդաղութենէն յանկարծական արագութեան մը փոխուելով, սահմանեցին մէկէն դիմել Վերոնայի վրայ ըզՌատէցքի բռնադատել մեծ պատերազմի մը։ Յետ արինահեղ կռուոյ մը ի Սանդա Լուչիա մերձ ի Վերոնա, Իտալացի բանակները յետ քաջութեամբ մրցելու, յետոս նահանջեցին զօրավարաց անփորձութեան պատճառաւ և պատերազմին յաղթութիւնը անորոշ մնաց։ Աւստրիացիք ալ մեծ քաջութեամբ կռուեր էին և շատ դիտուոր կորսնցուցեր էին։ Իտալացւոց կողմանէ անձնական արութիւն ցուցուցին նոյն օրը Գարլօ Ալպէրդօ և իր որդին Վիկտոր Էմմանուէլ իշխան Սաւոյիոյ։

Այս միջոցիս՝ Քաշանայապետին գունդերը Տուրանտոյի հրամանատարութեան ներքեւ բաժնուեր էին Փիէմոնթի բանակէն և ընդ առաջ դիմեր էին Աւստրիոյ բանակին, որ զՎենետիկ թողլով, օգնութեան կուգար Ռատէցքի ընդ հրամանատարութեամբ Նուկէնդ գօրավարին։ Իտալացի Ֆէրրարի զօրավարը իր 7,000 կամաւոր զինուորներով չէր կրցած դէմն առնուլ և ի զուր Տուրանտոյէ՝ նոր գունդեր խնդրեր էր իրեն բանակը ուժով քնելու։ Նուկէնդ յառաջելով տիրեց Ֆէլդրէի և Պէլլունի։ Տուրանտօ հասնելով ի Դրէվիզ հրամայեց Ֆէրրարիի բռնել Մոնդէպէլլունայի չրհակաքը՝ յառաջելով մինչև ի Գոռնուտա։ Հոն Ֆէրրարի զարնուեցաւ իր գունդերով Աւստրիացւոց հետ և Տուրանտոյէն խոստացեալ օգնութիւնքը չտեսնալով, քաշուեցաւ նորէն ի Մոնդէպէլլունա և հոնկէ ի Դրէվիզ՝ թողլով Աւստրիացւոց ձեռքը Փիավէի հովիտը¹։

1. Ոմանք կը համարին որ Ֆէրրարի ուղեւորով միայնակ տանել յաղթանակը, սպասած չըլլայ Տուրանտոյի օգնութեան։

Փութով իր գունդերուն խառնակութեան պատճառաւ բռնադատուեցաւ թողուլ նաեւ զԴրէվիզ և քաշուիլ ի Մէսդրէ՝ ժամաւ հեռի ի Վենետկոյ։ Տուրանտօ Պրէն-դայի անցքերը բռներ էր թշնամոյն դէպ ի Վիչէնցա չուն խափանելու համար, յետոյ թողլով չուեր էր ի Դրէվիզ. և Նուկէնդ այս վրիպակ շարժման վրայ դիմեր էր ի Վիչէնցա և կը տիրէր իսկ՝ եթէ Տուրանտօ աճապարած չըլլար կրկին ի Վիչէնցա, որով Նուկէնդ յետ անօգուտ փորձոյ մը չուեց դէպ ի Վերոնա, թողլով Վիչենցայի քով Գուրէդաքսիս զօրավարը 14,000 աւստրիացւոյք, որ յետ արիւնահեղ կռուոյ մը յորում՝ կորսնցուց 2,000 հոգի, ինքն ալ քաշուեցաւ ի Վերոնա, և Տուրանտօ 14,000 հոգի թողուց զՎիչէնցա պաշտպանելու։

10. Ռատէցքի յաղթութիւնքը. Վիչէնցայի անկումը։ — Ռատէցքի՝ Նուկէնդի բերած գունդերով զօրացած թողուց զպաշտպանողական ծրագիրը և յարձակողական մասը սկսաւ։ Մայիս 27ին ելաւ Վերոնայէն 35,000 հոգւով և բազմաթիւ հրանօթովք. փութով հետը միացան ուրիշ 11,000 ալ և չուեց դէպ ի Մանդուա, ուր բանակած էին Գոսպանայի գունդերը։ Որքան մեծ էր Աւստրիացի անուանի զօրավարին հրմտութիւնը և պայծառ գաղափարը, այնքան վարանեալ էր Խտալացւոցը. Խտալացի լրտեսք չէին իմացած Ռատէցքիի այս շարժումը և հազիւ շատ ուշ Պափա դիտելով զայն՝ ծանուցեր էր Լոճիէի Գոսպանացւոց հրամանատարին՝ որուն բանակը 10,000 անձանցմէ խաւրական աջ թևը կը կազմէր։ Գոսպանացիք ձախէն և ձակառէն պաշարուած արութեամբ դիմացան մինչև որ լմեցաւ ամենայն պաշար, և ալ անհնարին էր դիմանալ։ Շատ անձինք մեռան, 2,000 գերի բռնուեցան. Ռատէցքի ճշմարիտ վեհանձնութեամբ մը ստուգելով թշնամոյն փափր թիւը և անոնց աննման արութիւնը, մեծ պատիւ բրաւ մեռելոյ։

Իրենց ընդդիմութիւնը ժամանակ սուեր էր Գարլօ Ալպէրդոյի 22,000 հոգի ժողուելով յանկարծ դիմել Աւստրիացւոց վրայ և զանոնք կրկին անգամ պարտել ի

կօիդօ, բայց առանց գիտնալու օգտուելի յետոյ նոյն յաղթութենէն: Քիչ օր վերջը Փէպրիէրա անձնատուր եղաւ Գարլօ Ալպէրդօյի, Սոնազ զօրավարը բռնեց Ռիվոլիի բարձունքը: Սակայն Ռատէցքի, որ փորձեր էր Իտալացւոց զինուորաց քաջութիւնը և անոնց զօրավարաց անհմտութիւնը, ամուր պահակապան թողլով ի Վերոնա յանկարծակի դիմեց և պաշարեց զՎիչէնցա. յորում թէպէտ մեծ քաջութիւն ցուցուցին իտալական և Քաշանայապետին զուիցցերի զինուորք, սակայն քաղքին աւերածը խնայելու համար, Տուրանտօ յանձն առաւ դաշանց զիջանիլ: Իտալացիք և Զուիցցերացիք զինաթափ ազատ մեկնեցան քաղքէն, վեց ամիս չկուեցլու պայմանաւ. և Ռատէցքի՝ Վիչէնցա պահակապան թողլով, հապճեպով դարձաւ նորէն ի Վերոնա. այս յանդուգն և վարպետ հարուածին անգէտ թողլով թագաւորական բանակը: Վիչէնցայի անկմամբ փութով նշտածեցան Փալմա Նովա՝ զոր քաջութեամբ կը պաշտպանէր Յուբբի, և Դրէվիլլ. այնպէս քիչ ժամանակուան մէջ Աստրիացիք նորէն տիրացան ամբողջ Վենետիկեան դաւառին բաց ի Վենետիկէ:

11. Ի Նափոլի Մայիս 15: — Փերտինանտոսի ազատական խոստմունքները և բանակին յօգնութիւն մեկնելովը ընդդէմ Աստրիացւոց, առ ժամանակ մը Նափոլիի ժողովուրդը հանդարտեր էր, և Մայիս 15ին նոր խորհրդարանը պիտի բացուեր՝ երբ առջի իրիկունը թագաւորը հրատարակեց բացման երդման ձեւը: Երեսփոխանաց մեծամասնութիւնը սո՛գոհ ձեռն վրայ՝ զոր ընդդէմ սահմանադրական ազատութեանց կը համարէր, խմբեցաւ քաղաքատեսչութեան պալատը, և թէպէտ յետ բազում թախանձանաց պաշտօնէից՝ Փերտինանտոս զիջաւ փոփոխութիւն մը ընելու, սակայն ժողովուրդը մէկ մը ստք ելեր էր և պատանէններ բարձրացուցեր էր և թագաւորը հրաման տուած էր զինուորական ուժով մը զայն նուաճելու: Գոլէտոյ ձամբուն մէջ ահաւոր կոիւ մը ծագեցաւ, ապստամբք քիչ էին և մեծաւ մասամբ Փալապրիացիք և գաւառականք որոնք և ոչ զէնք ունէին, մինչ զինուորք ամենայն կանոնաւոր կեր-

պով կը յառաջէին: Խօսարանը, որուն նախագահն էր ութսնամեայ Քանեացցի աւագերէցը, չուզեց լուծուիլ, բայց և թշնամական կերպ մը չուզեց առնուլ: Պալատը գունդերով և թնդանօթներով պաշարուած էր և սպայ մը ներս մտաւ հրամայելով ցրուիլ. այն ատենը Մանչինի երեսփոխանը, բողոք մը առաջարկեց առ բովանդակ իտալիա և Եւրոպա, որ միայն Բռնութեան տեղիք կուտային, և յետ միաձայնութեամբ ընդունելու այս բողոքը, առ ժամս վերուցին նիստերը: Պաշտօնարանը փոխուեցաւ, դարձաւ նորէն Պոճձէլլի, որ անդէն հրաման ղրկեց Փէփէ զօրավարին՝ իր գունդերը առած ետ դառնալ Անգոնայի վրայէն, ապա թէ ոչ՝ իր հրամանատարութիւնը յանձնէ Սդադէլլա զօրավարին՝ Փէփէ իտալական ազատութեան եռանդուն պաշտպաններէն մին՝ չուզելով գունդերը ետ դարձնելու, զօրավարութիւնը յանձնեց Սդադէլլայի, սակայն Պոլսնեայի մէջ այս բանիս համար խռովութիւն ծագելով, նորէն զօրավարութիւնը առաւ և յորդորուած հիւսիսային իտալիոյ ամէն իշխաններէն, ընտրեց իրեն հետ իւր հաւատարիմ մնացող գնդերը՝ անոնցմով անցաւ զՓօ: Դամբան իրեն միացան ինքնակամ զինուորներ և անոնցմով յառաջեց դէպ ի Վինետիկ: Իսկ ի Նափոլի յեղափոխութիւնը նուաճեալ կրնար համարուիլ, միայն Փերտինանտոս անորոշ վիճակի մէջ թողուց ամէն խոստումն և չուզեց բնաւ կողմ մը միտել, մինչև տեսնայ ուրիշ գաւառաց մէջ ալ Յեղափոխութեան ինչ ընթացք ունենալը:

12. Բանասկցութիւնք միութեանս Լոմպարտիոյ եւ Վենետիկոյ ընդ Փիէմոնտի: — Իսկ ի հիւսիսային իտալիա յետ Կոիդօյի և Փէպիէրայի յաղթութեանց, որոնք ծանր գնով եղեր էին Գարլօ Ալպէրդօյի, թագաւորը հակամէտ էր հաշտութեան մը ընդ Աւստրիոյ, միայն թէ իրեն թողուէին Լոմպարտիա, Մոտենա, Փարմա, և Ատիճէ սահման ըլլար. և արդէն Աւստրիա և Փիէմոնթ զԱնգլիա միջնորդ առեր էին հաշտութեան մը, զիջանելով զԼոմպարտիա ինքնիշխան թողուլ՝ միայն թէ աւստրիական պարտուց մաս մը ստանձնէ, և Վենետիկ ունենար ազգային կառավարութիւն մը ընդ նա-

խաղաղութեամբ աւստրիացի իշխանի մը : Բայց նաև Լոմպարտիացիք բացէ ի բաց մերժեցին ըսելով, որ ասիկայ իտալական և ոչ թէ փիլեմոնթական խնդիր մ'էր : Ասկէ բռնադատուեցաւ նաև Գարլօ Ալպէրդօ առաջարկը մերժելու ըսելով, որ չէր ետ կենար պատերազմէ մինչև որ գլխաւորապէս ազատ շտեմնայ մինչև յիշուեցոյ :

Սակայն օր օրուան վրայ իտալական բանակները կը տկարանային և վարիչք իրենց ազդեցութիւնը կը կորսնցընէին : Արտաքին կ'ընթանար Լոմպարտական գաւառները յորդորելով զանոնք միանալու Փիլեմոնթի հետ, ուսկից միայն էր փրկութիւնը և միաբանելովն ին մեծամեծ հրաշալիքներ պիտի գործէին : Լոմպարտիոյ վարչութիւնը որոշեց առաջարկել ժողովրդական Փիլեմոնթի հետ միութիւնը, նոյնը կը փափաքէին նաև Վենետիկեան գաւառք, որոնք տփգոհ էին Վենետիկէ, որ իրենց վրայ նախկին աւագութիւնը կ'ուզէր ի գործ դնել : Ռաւկաւարք և Մածօնի, որ կը գտնուէր ի Միլան, որուն գաղափարն էր իտալիոյ ամբողջական միութիւն, Մայիս 29ին ժողովուրդը զրգուելով խռովութիւն մը հանեցին ի Միլան, կը պահանջէին որ Գաւառի երևնայ պատուհանը և իրենց նորոգէ առջի եղած խոտմուռները : Ուրպիս անուամբ ռաւկաւար մը զինքը բռնեց և բռնի պատուհան բերաւ, ուր Գաւառի հոգիւ ըսաւ. « Ուրեմն լաւ վարչութիւնը կը հրաժարի », և մարեցաւ : Ամբոխը ասկէ ի գութ շարժեցաւ, անիշխանութեան մը, հետեւեցները զամէնը վախցուց. ազաչեց որ Գաւառի նորէն մնայ և խռովարարներէն վաթսուն հոգի բանտ դրուեցան : Առժամանակեայ վարչութիւնը այս յուզումը իրեն օգուտ առնելով, առաջարկեց և հաւանելի ըրաւ Փիլեմոնթի հետ միութիւնը այն պայմանով, որ Սահմանադիր ժողով մը ընտրեալ ընդհանուր քուէարկութեամբ՝ աքէ անցընէ Սահմանադրութիւնը, տպագրութիւնը ազատ թողուի և թաւ գաւորը չկրնայ լուծել քաղաքական պահապանները : Փիլեմոնթի հետ միացան նաև Վենետիկեան գաւառներէն Կրէվիզ, Փասուա, Վիչենցա և Ռովիկո, որոնք ամէն

ջանք ըրին մինչև յետին կէտ նսեմ զՎենետիկ իրենց ընկեր ունենալու :

Վենետիկ բոլորովին առանձնացեալ, ծանր վիճակի մը մէջ կը գտնուէր : Մանին ծանր պատասխանատուութենէ մը ազատելու համար՝ Յունիս 28ին ի ժողով կուշեր էր այս նիւթիս համար բոլոր Վենետիկեան գաւառին նուիրակութիւնքը : Հարկ էր վճարական որոշողութիւն մը ընել, ժողովը գումարուեցաւ զքսերուն պալատտան Խորհրդեան մեծ սրահին մէջ : Ժողովոյն մէջ ի նպաստե հակառակ միութեան խօսող հռետորք երկու հոգի եղան, երկուքն ալ վարչութեան անդամք՝ Թոմագէօ և Փալէօգաւփա : Թոմագէօ խորհուրդ կուտար այսպիսի կենսական խնդիր մը աւելի հանդարտ ժամանակի թողուլ, վասնզի որ և իցէ դաշն եղեալ ընդ բռնութեամբ, ինչպէս էր հիմակուան վայրկեանը, թէ՛ ըստ աստուածային և թէ՛ ըստ մարդկային օրինաց ոչինչ էր . լիցցուց իր ճառը մաղթելով Աստուածային օգնութիւնը : Ընդ հակառակն Փալէօգաւփա այսպիսի տագնապողական վայրկենի մէջ, կ'ըսէր, մտածելու ժամանակ չկայ, հարկ է զործել և փութով գործել : Լոմպարտիս ի լաւագոյն պայմանի քան զՎենետիկ է Փիէմոնթի հովանաւորութեան ներքեւ, և միաբան կը փափաքի զՎենետիկ : Ասենէն վերջը բեմը ներկայացաւ Մանին, որ հաստատեց թէ իր կարծիքը այն էր ինչ որ Մարտ 22ին, յորում հաստարակապետութիւնը հրատարակեւ էր . բայց որովհետեւ յետ այն օրուան շատերը կարծիքնին փոխեւ էին, աւնոր համար կը խնդրէր՝ որ հաստարակապետական մասը զոհէ իր կարծիքը հայրենեաց մեծ մնաստ. մը առջև : Փիէմոնթի և Լոմպարտիոյ հետ ձուլուելու խնդիրը քուէարկութեան ելաւ, և ի նպաստ ընդունեցաւ 127 քուէ ընդդէմ՝ վեց քուէի :

13. Պատերազմ Գուտդուպ. — Ռատեցքի կը տիրէ Միլանու : — Այս միութեան աւելի մեծութիւն մը տալու համար՝ Գարլօ Ալպէրդօ որոշեց ուժով ցընել Ռիփոլիի բարձունքը և դիմել Մանդուայի վրայ : Խառաւացւոց բանակը շատցեւ էր մինչև 70,000 հոգի, հաստար գրեթէ Աւստրիացւոց : Յետինքս առողջ կէտեր

բռնած էին առատ պաշարօք. մինչ Իտալական գունդերը շատ պիտոյքներէ նուազեալ էին: Եւ Ռաստէցքիի խորհուրդն էր զարնուիլ ձախ թւին հետ, ապա մղել զանոնք մինչև Ատիճէ և յետոյ յետս վանել դէպ ի Մանդուա: Յուլիս 25ին և 26ին Գուսպոզայի և Վալէճճիոյ մօտ մոլեգին կռիւներ եղան, յորս մեծ քաջու թիւն ցուցուցին Գարլօ Ալպէրդօ և Պապա, ինչպէս նաև և թագաւորին որդիքը. ճենովայի դուքսը 4,000 հոգւով կրցեր էր երեք անգամ վանել ի Պէրէդդարա թըշնամույն 20,000 հոգւով գունդերը, որոնց կը հրամայէր անձամբ Ռաստէցքի. և Սափոյիոյ Գուքսը մոլեգին մրցելով կրցեր էր Վալէճճիոյ մօտ բարձունքը բռնել: Սակայն անկարելի էր դէմ դնել Աւստրիացոց նոր հասած գունդերուն, որով Իտալացիք ի վերջոյ կորսնցուցին Գուսպոզայի պատերազմը, յետ մեծ արութեամբ կռուելու: Ռաստէցքի ինքն ալ մեծապէս փնտառած չկրցաւ զթշնամին հալածել, որով կորսնցուց յալթու թեան պտուղը:

Գարլօ Ալպէրդօ ըստ կարծեաց Զինուորական խորհրդոյն, զինադադարունն խնդրեց, առաջարկելով քաջուիլ Մինչիոյի գծերը: Ռաստէցքի ուզեց Ատտայի գիծը և Իտալացիք թողուն Փարմայի և Մոտէնայի դքսութիւնք՝ տալով միանգամայն զՓէւքիէրա, Ռաբբա ա' Անֆօ և Փիցցէկէդդոնէ, նաև զՎենետիկ: Գարլօ Ալպէրդօ այս պայմանքը ծանր դատելով մերժեց, և շարունակեց նահանջը, և յիրաւի կրնար աստա և ապահով նահանջ մը ունենալ ի Փիաչէնցա անցնելով զՓօ, բայց որոշեց դիմել պաշտպանելու զՄիլան, որ արդէն պատերազմական ամէն առատ պաշար ունէր: Սգոստոս 3ին Փիէմոնթեցիք 25,000ի չափ քաղցին դիմաց կիսարտուրակ մը ձևացուցեր էին, և 1ին հոն կը հասնին Աւստրիացիք մօտ 40,000 հոգի և անմիջապէս տուտան ժամը 10ին կը սկսին պատերազմը, որ մինչև երեկոյ կը տևէ և Փիէմոնթեցիք կը բռնադատուին քաղաք մտնալ և պատուարաց ներքև պաշտպանուիլ: Նոյն օրը և գիշերը՝ քաղաքը յետին խռովութեան մէջ էր, ոմանք խորհուրդ կու տային փութով զիկտատու

ընթացին մը հաստատեւ, այլք կ'ուզէին Գաղղիոյ դիմել . Միլանու ժողովրդեան ունեւոր մասը յանձն կ'առնուր անձնատրութիւնմը, զոր բացէ ի բաց կրմերժէր հասարակ ժողովուրդը : Հարկ եղաւ Գարլօ Ալպէրդօյի գումարել Ջինուորական խորհուրդ մը, որ կարեւոր տեսաւ զինադադարումն ընել և որ կատարող զօրավարին անուամբ Ջինադադարումն Սալասկոյի կոչուեցաւ : Ըստ այսմ զինադադարման 2 օրուան մէջ Փիէմոնթեցիք Գիչինոյի աջակողմը պիտի քաշուէին, թողլով Աւստրիոյ ձեռքը վերը յիշեալ քաղաքները և զՎենետիկ : Երկրորդ օրը 6 Օգոստոսի Ռատէցքի կը մտնար ի Միլան : Քիչ օր վերջը Աւստրիացիք բռնեցին զՄոտէնա և զՓարմա, ուր դարձան իրենց նախկին դքսերը, որոնք ջանացին խոհեմութեամբ չաշել ոգիները « Այս ձախող վերջը կ'ուեննար Իտալական ինքնիշխանութեան վսեմ թատրերգութեան առաջին Հանդէսը » կ'ըսէ իտալացի պատմագիրն Աքիաբարէլլի : Յայտնի է, որ առովմե ծագոյն տժգոհութիւնք և ամբաստանութիւնք եղան ընդդէմ Գարլօ Ալպէրդօյի, որ յետ խրախուսելու զամէնը յընդդիմութիւն, հիմայ յանկարծ կը քաշուէր թողլով անօգնական :

ԳԼՈՒԽ ԼԳ

ԽՕՍԱՐԱՆՔ ՅԻՏԱԼԻԱ, ՓԱԽՈՒՍՏ ՊԻՈՍ ԹԻ

1. Հ--Վ-- Աւստրիացիք ի Պոլոնիա. — Պիոս Թի բողոքը. — 2. Խօսարան ի Դ--Դ-- Լիվոնոյի ազմուկքը. — Կուէրացիք. Մոնդանէլի. — 3. Խօսարան ի Փիէմոնթ. Իսաւական դաշնակցութեան դադափարը. — 4. Ն--Դ-- և Սէլէի. — 5. Սիկիլիա թագաւոր Կ'ընտրէ զԱլպէրդօ Ամէտէօ Սափոյիոյ — Մէսսինայի պաշարումը. — 6. Ի Հ--Վ-- Պաշտօնարան Թոսսի — Թոսսիի սպանումը — փախուստ Պիոս Թի. — 7. Հռովմ յետ փախըստեան Պիոս Թի. — 8. Հասարակապետութիւն ի Հռովմ: — 9. Դ--Դ-- Կուէրացիք — Փախուստ Լէոփոլտի Ի. — 10. Վիէրի. — Յէղափոխութիւն 11 Օքտոտի. — 11. Վարչութիւն Մանիին — Պատերազմ Մէսդրէի — Մանին դիկտատոր. — 12. Իեսպանաժողով ի Պրիսսէլ վասն Իտալիոյ:

1. Հռովմ. Խօսարան — Աւստրիացիք ի Պոլոնիա — Պիոս Թի բողոքը: — Պատերազմին յառաջելու ընթացից մէջ միանգամայն տմենայն իշխանութիւնք կը հաստատէին իրենց խօսարանները: Պիոս Թի. աշխարհականացմէ պաշտօնարան մը կազմեր էր նախագահ դնելով զԹիրանաւորն Չիաքքի՝ այն որ բողոքեր էր ընդդէմ Աւստրիացւոց ի Ֆէրրարա: Պաշտօնարանին մէջ ամենէն առաւել ազդեցութիւն ունեցողն էր՝ Նիւրքին գործոց պաշտօնեայն Իէրէնցիօ Մամիանի, ազատական հայրենասէր մը, որ սակայն հակառակ էր իտալական միութեան և դաշնակցական միութիւն մը կը փափաքէր: Յունիս 15ին Խօսարանը բացուեցաւ և Ալդիէրի Թիրանաւորը յանուն քահանայապետին ընթերցաւ Բացման ճառը. և փութով վիճարանութիւնք

սկսան։ Ողբոց յուզեալ ժամանակ հասաւ Վիչէնցայի անկման լուրը, Խօսարանը մեծաւ մասամբ ի ռամկաւ լիարաց առաջարկեց, և մեծամասնութեամբ ընդունեցաւ նոր բանակներ օգնութեան հասցընելու, սակայն Բարձրագոյն տառանը մերժեց խնդիրը և քաջանայապետը ծանոյց որ բացարձակապէս պատերազմ չէր կրու նոր ընել ընդդէմ ուղղափառ պետութեան, հարկ եղաւ որ Մասիանի հրաժարի և քաջանայապետը փոխանակ առաջարկեց զՓէլէկրինօ Ռոստի, հմուտ տրնտեսագէտ, ազատ գրիչ, որ Լուի Ֆիլիփի անկմանէ վերջը առանձին կ'ապրէր ի Հռովմ, սակայն Փէլէկրինօ ամենայն կուսակցութեանց առ հասարակ անընդունելի ըլլալուն համար առ ժամն մնացեր էր առանց անուանուելու։ Այս միջոցիս Լոմպարտիոյ պատերազմը ձախող երթալով, լուր հասաւ որ Աւստրիացիք մտեր էին ի Ֆէրրարա, և յիրաւի Լիխտէնշդայն իշխանը աւստրիացի գունդերով Յուլիսի կէսերուն կը մտնար ի Պոլոնիա, քաղքին վերայ պարսպեր կը դնէր և քանի մ'ալ պատանդ կ'առնուր։ Վէլտէն զօրավարը բոլոր Եուրպակութեան քաղաքաց և ի մասնաւորի Պոլոնիոյ կը ծանուցանէր փութով իր գալուստը հուր և սուր ըստ պառնալով ընդդիմակաց քաղաքաց։ Որչափ որ Օգոստոս 6ին Պոլոնիոյ որմոց վրայ կ'պուցած քաջանայապետին մէկ հրովարտակը՝ պաշտպանութիւն կը պահանջէր ընդդէմ օտարին յարձակման, և ժողովուրդը Փոխաննուիրակի պալատը վաղելով գէնք կը պահանջէր, և ամբողջ օրը բոլոր քաղքին զանգակաց խառն ի խուռն գոչիւնը աւելի կը գրգռէր զամբոխը, երկրորդ օր Փոխաննուիրակը Պիանքէդդի, Պոլոնիոյ շահապը և ուրիշ իշխանաւոր անձինք սիաբան տեսնալով որ ընդդիմութեան ոյժ մը չունին, անձնաարութիւն ստորագրեր էին Աւստրիացւոց այն պայմանաւ, որ թշնամին քաղքին երեք դռները բռնէ, բայց քաղքէն ներս չի մտնայ։ Անգղիոյ և Գաղղիոյ կողմանէ բողոքներ հասեր էին ընդդէմ այս տիրապետութեան։ Աւստրիացիք իրենց խոստման հակառակ զանազան անգամ երեւցեր էին քաղքին մէջ, և ի քաղաքացւոց փոքր նախասիւնք ընողքն ալ մտ-

Հուամբ պատժեր էին: Սրճանոցի մը մէջ աւստրիացի
 զինուոր մը նախատինք բրած ըլլալով, սպաննուեր էր,
 աւստրիացի գունդերը պատերազմի կարգաւ քաղքին
 մէջ սկսան յառաջել, Յուքքինի ատենակալը այսպիսի
 արիւննահեղութեան դիմացը առնելու համար դիտեց առ
 աւստրիացի հրամանատարը, որ 30,000 սկուտ պահանջ
 ձեց և քաղքին սպաննուեալներէն վեց պատանդ: Այս
 որոշողութիւնը բացէ ի լաց մերժուեցաւ, միայն Փու-
 խաննուիրակը յանձն առաւ ինքն միայն երթալ իրրե
 պատանդ Աւստրիացուց բանակը, բայց դուռը հասած
 միջոց արդէն մոլեգին կռիւ մը սկսեր էր ընդ Աւս-
 տրիացիս և ընդ ամբոխն, որ թէպէտ անգէն և առանց
 թնդանօթի, յարձակեցաւ թշնամոյն վրայ, որ Սան Մի-
 քէլէ բլրոյն վրայէն կ'ուզէր ռմբակոծել զքաղաքը. և
 ամենէն սոստիկ խտտուրդը եղաւ Մոնդանեօլայի քով,
 որ քաղքէն դուրս բարձրաւանդակ մ'է հասարակաց
 պարտէզի նման և ուր համբար դրած էր աւստրիացի
 հեծելապօրը և թնդանօթքը: Աւստրիացիք տեսնելով
 որ այնպիսի մոլեգին կատաղութեան մը դիմաց անհնու-
 րին էր առնուլ, մանաւանդ որ Պէլլուձձի գնդապետը
 քաղքին օգնութիւն կը բերէր, նահանջ գարնելով եր-
 կու սիւնակ բաժնուած, քաշուեցան ի Գասդէլ Մա-
 ճիսլէ և ի Ս. Ըրովաննի:

Պոլոնիա քանի մը օր անիշխանութեան մէջ մնաց,
 զոր բազումք իրենց յօգուտ գործածելով, գործեցին
 ամենայն եղևուն յանուն Իտալիոյ ազատութեան: Բան-
 տերէն արձակուեցան չառ մը շարագործք, որոնց չա-
 տերը իրենց քաջածներուն վրէժխնդրութիւնը արեամբ
 առին: Իշխանութիւն ունեցող անձինք տեսնելով որ
 դէմ չեն կրնար դնել, լուծթիւնը ընտրեցին և ա-
 զատութեան անուամբ քաղքին մէջ զօրացաւ ամենէն
 սպէտալի բանութիւնը:

Երբ ի սկզբան լսուեցաւ Աւստրիացուց մուտքը, Քա-
 հանայապետը արժանաւայել խօսքերով բողոքեց այս
 յափշտակութեան դէմ: Արամկալարական ժողովքնե-
 րը յուզեալ նուիրակութիւն մը զրկեցին առ նախա-
 գահն Խոսարանին, խնդրելով որ հրատարակէ զհայ-

րենիս ի վտանգի և զժողովուրդը զինէ ընդդէմ Աւստրիոյ։ Ամբոխը Խորհրդոյ սրահը ողողեց։ Նախագահը նիստերը վերցուց, և երբ ամբոխը քաշուեցաւ նորէն զանոնք բացաւ։ Խօսարանն ալ նուիրակութիւն մը զրկեց առ Փահանայապետը, որ պատասխանեց թէ ինքը « բնաւ չէր հրաժարեր յիրաւանց պաշտպանութեան »։ Գուսդոգայի պարտութեան լրոյն վրայ կրկին ժողովուրդը ռաք ելաւ, ամէնը կը պահանջէին գունդեր զրկելու յօգնութիւն, սակայն Խօսարանին մէջ պատերազմին կողմը յաղթուեցաւ, հարկ եղաւ նոր պաշտօնարան մը կազմել, որուն նախագահ անցաւ Սոլիա ծիրանաւորը և Ներքին գործոց պաշտօնեայ Եգուարդ Տապրի։

2. Խօսարան ի Դոսքանու. Լիւլունոյի աղմուկը. Կուէրացցի. Մոնթանէլի։ — Ի Դոսքանա Պահպանողական մասը զօրաւոր գտնուեր էր յընարութիւնս և Խօսարանին նախագահ ընարուեր էր Ռիտուֆի։ Լէսփոլա Բ. անձամբ Յունիս 15ին բացաւ Խօսարանը հայրենասիրական ճառով մը, յորդորելով ի պատերազմ, որպէս զի կարող ըլլան Խաւիլոյ իշխանութիւնք օտարէն ազատելով միաբան դաշնակից Պետութիւն մը կազմել։ Դմանօրինակ ճառախօսութիւնք եղան նաև ուրիշ երեսփոխաններէն, սակայն պաշտօնարանը ծանոյց որ 7,000էն աւելի մարդ չէր կրնար զրկել։ Այս վիճարանութեանց միջոց կար ժողովրդական մաս մը որ դաշնակից միութիւնը խոտելով ընդհանուր միութեան մը ետեւէ էր, և զոր կ'արժարժէր ընդ բովանդակ Խաւիլա ընթանալով պառնապիդեան կրօնաւոր մը Հայրն Կալիպցի։ Որչափ որ ի Խօսարանի զօրաւոր էր պահպանողական մասը, այնքան ալ զօրաւոր էր ի հրապարակի ռամկավարականը, « որով երկու կուսակցութիւն բաժնուած, երկուքն ալ աւելի իրենց շահուն քան հայրենեաց ծառայողք » կ'ըսէ Խաւիլացի գրիչ մը։ Ի Լիվոնս մեծ խոսվութիւն յարուցեր էին ռամկավարք, Գուսդոգայի պարտութեան լուրն ալ հասնելով, հարկ եղաւ որ Ռիտուֆի պաշտօնարանը հրաժարի, և իրեն անց Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ Ղի-

նօ Կափփոնի Ֆիրէնցացի հին ազնուական ցեղէ, որ իր գիտութեան հաւասար ունէր ազնուութիւն և առաքինի կենցաղավարութիւն մը: Սակայն այսպիսի փոթորկալից ժամանակ պետութիւն մը կառավարելու յատկութիւնքը չունէր, նա մանաւանդ որ արդէն յեղափոխութիւնը սկսեւ էր ի Լիվոռնօ, Դոսքանայի ամենէն աւելի կրակոտ և ազատասէր քաղաքը: Պետութիւնը վախնալով՝ որ Հ. Կափացցիի ներկայութիւնը հոն աւելի գրգռէ ոգիները, ազգային պահապանաց գնդով մը ի Սիէնա՝ հրամայեց որ քաջուի ի Փիստոյա, ձեռքէն առնելով Լիվոռնօյի սամկապետներէն իրեն ընծայեալ դրօշակը. հետը ընկերողներէն ոմանք ալ զրկուեցան ի բանս ի Ֆիրէնցէ: Այս լուրը Լիվոռնօ հասածին պէս ժողովուրդը ոտք ելաւ, ամենը ղէնքի վազեցին, զանգակները խառն ի խուռն զարնուեցան և փողոցները գոցուեցան և ազգային պահապանաց գունդ մը խուժանին վրայ կրակ սկսաւ պարպել՝ որով հինգ հոգի մեռաւ ինկան, ժողովուրդը վազեց ի զինարան, կոսրեց ներս մտաւ, յափշտակեց ինչ ղէնք որ գտաւ և քիչ ժամանակուան մէջ տիրեց քաղաքին: Երկու պերճախօս քաջանայք ծանօթք և սիրելիք ժողովրդեան իրենց ազատասիրութեամբ՝ քահանայն Զուքքի և հայրն Մէլունի, վազեցին ամբոխին մէջ, համոզելու որ այն ղէնքերը ընդգէմ օտարին հարկ էր գործածել և ոչ ընդգէմ եղբարց, սակայն ամբոխը չհանդարտեցաւ. տիրեց կուռելով Փորդա Մուրատա ամրոցին, և քաղաքացւոցմէ վարչութիւն մը կազմելով, յետոյ նուիրակութիւն մը զրկեց ի Ֆիրէնցէ, պահանջելով որ օգնութիւն զրկուի Խաալուկան պատերազմին, ներուժն չնորհուի ամենուն, աղին գինը իջնայ և միանգամայն դատաւարանաց բարեկարգութիւնք ըլլան: Պաշտօնարանը հաւանեցաւ կատարելու՝ միայն թէ սիրով ընդունէին զՉիվերիանի, որ իբրեւ քաղաքապետ կը զրկուէր: Ժողովուրդը ընդ առաջ գնաց նոր քաղաքապետին և սիրով ընդունեցաւ, բայց քիչ օր վերջը տժգոհ անկէ՝ արհամարհոտ կերպին համար, կրկին ապստամբեցաւ, և պահապանք և քաղաքացիք զանազան

անգամ՝ կռուեցան : Քաղաքը յետին անիշխանութեան մէջ էր , օտար նաւերը մեկներ էին , վաճառականութիւնը դադրեր էր , ամէն կողմ թշուառութիւն : Զիփրիանի նոր օգնութիւն ուզեց . Պետութիւնը ամէն կողմանէ քաղաքական պահապանք կը գումարէր ի Փիզա ապստամբ քաղաքացի լրայ շրկելու համար : Այն տառն Գալիփոնի աղաչեց բարեկամաբար զԿուէրացցի , Լիւփոնո երթալ և միջնորդ ըլլալ խաղաղութեան : Կուէրացցի կրցաւ հանդարտեցնել պապաքացիս ընդդէմ վարչութեան , ուսկից կը պահանջէին ընդհանուր ներուճ : Այս միջոցիս հասաւ նաև Մոնդանէլիի , որ Գուրդադոնի պատերազմին գերութենէ ազատելով հիմա Գոսքանայի վարչութենէն Լիւփոնոյի քաղաքապետ աւանանուեր էր , և զոր ժողովուրդը մեծ խնդութեամբ ընդունեցաւ : Մոնդանէլիի փութով սկսաւ տարածել ի Լիւփոնո իր գաղափարքը , որ հարկ էր իտալական Սահմանագիր ժողով մը կոչել , որ որոշէ իտալիոյ վիճակը , մինչ պաշտօնարանը ի Գոսքանա իտալական դաշնակցութեան համար կ'աշխատէր : Այս խառն յուզմանց և բազմաթիւնակ կարծեաց մէջ Լիւփոնո անորոշ և տարատմաւ , զժողովուրդը շահելու համար պաշտօնաբանին գլուխ կոչեց զՄոնդանէլիի , որ իրեն ընկեր տուաւ զԿուէրացցի :

3. Խօսարան ի Փիէմոնթ — Իտալական Գաշնակցութեան գաղափարը : — Փիէմոնթի Խօսարանը բացաւ Մայիս 8ին Գարինեանոյի իշխանը յանուն Թագաւորին : Փիէմոնթ պատերազմի զբաղած Աւստրիոյ հետ , երեսփոխանաց առաջին մտածութիւն բանակն եղաւ . և սահմանուեցաւ փութով նոր 6,000 հոգի ժողուել և շորս միլիոն ֆրանկ ի գործ դնել : Փիէմոնթի հետ միացեր էին նախ Խօսարանական վարչութեան համար Մոտէնա , Փարմա և Մոնազօ փոքր իշխանութիւնը , յետոյ յաջորդեց Լոմպարտիա , որուն ձուլուելուն համար մեծամեծ տօներ կատարուեցան , բայց փութով քաղաքապետական նախանձներ ծագեցան նախադատութեան պատճառաւ : Միլան կ'ուզէր արքունիք մը ունենալ զոր չէր ուրեր կորսնցրնել Գուրին . Պաշտօն

նարանը այս նիւթոյս վրայ հրաժարեցաւ: Այս միջոցիս հասան Սանդա Լուչիայի, Գուերդագոնէի և Մոնդանարայի պարտութեան լուրերը: Վարչութիւնը փոխանակ պատերազմին համար նոր միջոցներ մտածելու, կրօնական խնդրոյ զբաղած էր և կը վանէր զՅիսուսեանս և զՔորս գթութեան, հրամանատարով սպաս պաշտօն ամէն կրօնից:

Յետ րազում դժուարութեանց հազիւ նոր պաշտօնարան մը կազմուեր էր, յորում ի Փիէմոնթ կը մըլանար Ռադացցի, Ռիչչի ի Լիգուրեան գաւառաց, Գազադի երբեմն վարիչ Միլանու, Լիոյա ի Փիաչենցայէ և Փալէոգափա Վենետկեցին: Սակայն այս պաշտօնարանը բնաւ չկրցաւ նեցուկ մը գտնալ և այն ատեն պատահեցաւ Գուադոգոյի պարտութիւնը և Միլանու անկումը, Սալասկոյի զինադադարումը, Պաշտօնարանը ժողովրդէն մղեալ չընդունեցաւ այս զինադադարումը: Թագաւորը նոր պաշտօնարան մը անուանեց, որուն նախագահ կեցաւ կոմսն Ալֆրէրի տի Սուդենիօ, և յորում նշանաւոր անձինք Փինէլլի Կերֆին գործոց և Ռէվէլ Ելլամաից: Նոր պաշտօնարանը ոչ միայն կողմնակից էր Սալասկոյի զինադադարման, այլ և հաստատուն հաշտութեան մը համար կ'ուզէր միջնորդ անուել զԱնգղիա և զԳաղղիա:

Աւարիացեաց Միլան մանալով քաղմութիւ սպասականք վտանգէն խիթալով Փիէմոնթ դիմեր էին, քանզի գունդ մ'ալ ժողովուեր էր պաշտպանելու Գիրովէն Խաւիլոյ անցքը, ուր հասեր էին նաև յԱմբրիկայէն Կարիպալտի, որ 1833ին Ընեովայէն փախեր էր¹:

1. Յովսէփ Կարիպալտի ծնած էր Նիցիցա յամին 1807: Գիտ պատանի մտնալով Սարսենիոյ նաւատորմին մէջ, անուանի եղաւ այլ և այլ կտիւներու մէջ: Յամին 1854 գաւի մը մէջ գտնուելով, փախաւ ի Գաղղիա, և Մարսիլիո յափաքերութեան դաս կուտար: Հոնկէ գնաց իԹունուզի պէյին ժովային սպայ եղաւ: Յամին 1856 անցաւ ի հարաւային Ամերիկա, ուր Ռարակուայ Հասարակապետութիւնը գինքը հրամանատար անուանեց նաւատորմային, որ կը պատերազմէր Պուէնոս Այրէսի դիմաց: Անգղիոյ և

Երբ փիէմոնթեցիք յաղթուեցան, այս կամաւոր զինեալք միաբանած ի Լուկանօ հասարակապետութիւն մը հրասարակեցին՝ որ անօգնական մնալով ցրուեցաւ, միայն Կարիպուտի և Մէտիչի իրենց սակաւաթիւ ընկերներով տակաւին ընդ երկար դիմացան Մաճիորէ լճին վրայ: Իսկ Գարյօ Ալպէրդոյի զօրավարք ամէնն ալ քաշուեցան ի փիէմոնթ՝ թողլով Աւստրիոյ ձեռքը իրենց հետ միացած քաղաքները: Կրիֆֆինի զօրավարը յետ արութեամբ պաշտպանելու զՊրէշիա՝ բռնադատուեցաւ թողուլ: Տուրանտօ Շվարցէնպէրկ զօրավարին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ: Պրիքէրազիս առանց ընդգիմութեան ինքնին թողուց Փիաչէնցայի դղեակը:

Աւտաքին կոխները դադրելով ներքին յուզմունքները սկսերէին, ամբօխը, ինչպէս միշտ սովորութիւնէ, պատերազմին ձախողելուն պատճառ զօրավարաց կողմանէ մատնութիւն մը կը համարէր, և հասարակաց կարծիքը գոհացրնելու համար պատժուեցան Սալասկօ Ֆէսերիչի և Պրիքէրազիս զօրավարները: Կալացցի իր ռամկավարական ճառերով յուզեր էր զՂենովա որ սկզբանէ միշտ նախանձորդ Գուրինի, հիմայ կը սպառնար բաժնուելու: Խորհրդարանը հոն զրկեց զՏուրանտօ՝ քաղաքը հանդարտեցընելու համար, միւս կողմանէ կը յուզէր ամենուն մտաց մէջ Խաւրական խրնդիրը: Ճիսկէրդի մեծ պաշտպան Խաւրական դաշնակցութեան մը՝ պահելով իւրաքանչիւր իշխանի իւր նախնի ի հնուց ունեցած վիճակը, խորհուրդ կուտար զայն փութով ի գործ դնել օտարին դէմն առնելու համար, և արդէն Կաղադի պաշտօնեայն ծրագիր մը ներկայացուցեր էր Պիոս Թի. ըստ որում Աւագաժողով մը պիտի հաստատուէր ի Հռովմ, և որուն գործը պիտի ըլլար միակերպ հաւատարմութիւն մ', մացընելու, զինուց, զրամական անտեսութեան, կշռոց, զրամոց, չափուց,

Գաղղիոյ միջամտութենէն վերջը 5000 հոգեով կը պատրաստուէր պատերազմի, երբ իր հայրենեաց յեղափոխութիւնը ըսելով, անդաւ յիշրուպա:

օրինաց մէջ և անուանէր արտաքին պետութեանց դիմաց ներկայացուցիչքը: Գարլօ Ալպէրդօ, որ ի սկզբան հակառակ էր դաշնակցութեան գաղափարի մը և միութիւն կ'երազէր Փիէմոնթի առաջնութեամբ, հիմա Աւստրիայէն յաղթուած հակամիտ էր այսպիսի առաջարկութեան մը, սակայն իշխանք եթէ արտաքսապէս ուլ փախագէին կրնային արդեօք միարանիլ, զոհելով իւրաքանչիւրը իր անձնուրոյն իշխանութիւնը: Նա մանաւանդ որ Պիոս Թ. և Լէոփոլա Բ. չէին ուզեր պատերազմ, և Փերտինանտոս ի Նախիլի միտումն չունէր ազատական սահմանադրութեան մը, զոր արդէն բռնի և յոչ կամս տուեր էր և թէ կարենար փութով կը ջնջէր գոյն:

4. Նախովի եւ Սիկիլիոս: — Ինչպէս տեսանք որ Փերտինանտոս զՓէփէ յետս կոչեր էր. խրախուսեալ առաջին գործոյն յաջողութեամբ ալգային պաշտպանքը զինաթափ բրաւ, Խօսարանը ցրուեց և տպագրութեան ազատութիւնը վերցուց: Սակայն չկրցաւ վերջնել այն սահմանադրութիւնը զոր բռնի իրեն հրատարակել տուեր էին Յունուարի մէջ: Նոր գումարուած Խօսարանն ալ մեծաւ մասամբ ազատասէրներէն էր, որոց ծայրայեղք, գաւառները ցրուեցան զանոնք փաշտութեան դէմ ապստամբեցընելու. Արիանօ, Սալէռնօ և Պաղիլիքա քաղաքները նախ ապստամբեցան, որոնք սակայն իրենց առաջնորդ մը և օգնութիւն չըստանալով փութով նուաճեցան: Գալապրիոյ մէջ ապստամբութիւն աւելի սպառնական կերպ մը առաւ, ուր ժողովեր էին ազատական գլխաւորներ, և Փերտինանտոս՝ Փէփէի գունդերէն ետ դարձող գունդերը Գալապրիոյ վրայ դրկեց, բայց այս գունդերէն աւելի երկպառակութիւնը և տարածայնութիւնը նպաստեցին ապստամբութեան նուաճելուն: Սիկիլիայէն հասած օգնութիւնը հալածեալ Փերտինանտոսի գունդերէն՝ հազիւ սպաւինեցաւ ի Սփէցցանօ և Նունցիանդէ զօրավարը ի սպառնալիջանք գալապրիացի ջոկատները: Եւ որոնք որ պատերազմին մէջ չմեռան, իրենց ապստամբութիւնը ահաւոր բանտարգելութեամբք քաւեցին. լռութիւն մը

սիրեց Գալապրիոյ վրայ և Փերսինանտոս առ ժամս լիախ մը չունէր :

Ի Սիկիլիա յեղափոխութիւնը կը տւէր սակաւին և սիկիլիացի կրկին Խօսարանք գումարուէր էին ի Փալէրմօ : Ախա Առժամանակեայ վարչութիւն մը հաստաւ սուեցաւ, որուն նախագահ անուանեցաւ Ռուճէրօ Սէզզիմօ և իրեն օգնական պաշտօնեայք տրուեցան յեղափոխութեան մէջ քաջացած անձինք, յորս նաև Փալէրնօ, որ թողլով զՆափոլի եկեր էր հայրենիքը պաշտպանելու և որուն փութով մարաջախսութեան ախալոսը առին, ինչպէս նաև առատօրէն մեծամեծ պատանուներ տմենայն անձանց՝ որոնք փոքր մաս մը ունեցեր էին ի յեղափոխութեան : Խօսարանք որոշեց որ Սիկիլիոյ թաղաւորաց պղնձէ արձաններու մէջէն անոնք՝ որոնք արուեստական յարգ մը չունէին թնդանօթի ձուլուին : Ապրիլի կէսին միջոցները Լորա Մինդօ ծանոյց՝ որ ի գուր ջանացեր էր համոզելու զՓերսինանտոս Բ. Սիկիլիոյ թագաւորութենէն հրաժարելու ի նպատակը մէկ որդւոյն, միանգամայն լըսուեցաւ որ Փերսինանտոս իրր թաղաւոր երկուց Սիկիլիացի՝ նուիրակներ զրկեր էր ի Հռոմ՝ Խաալիկան դաշնակցութեան վրայ խօսելու : Այն սաւեն Փաղէոնտու դրոյի առաջարկութեամբ Խօսարանը զՓերսինանտոս Բ. և իւր ցեղը անկեալ հրատարակեց Սիկիլիոյ դաշէն, զոր ժողովուրդը ըստ սովորութեան մեծ խնդութեամբ և ծափահարութեամբ և հանդէսներով ընդունեցաւ, նայնպէս ըստ առաջարկութեան Յովսէփ Լաֆարինսո երեսփոխանին (յետոյ ժամանակաւ հեղինակ դանազան պատմութեանց) հաւանեցաւ փութով փորչութեան ձևը չորոշելու՝ մինչև տեսնան Խաալիոյ ինչպիսի կերպարանք մը առնուլը : Սգապիլէ պաշտօնեայն խորհուրդ կուտար փութով թագաւոր մը ընդունելու, և կը յուսար այն սաւեն հաստատութիւն մը գտնալ. սակայն հասարակապետական մասը շատ աւելի զօրաւոր, բնաւ չէր ուղեր այսպիսի որոշ կէտի մը հասնիլ : Յետ այլ և այլ պաշտօնարանաց փոփոխման, Պահպանողականք Խօսարանին մէջ յաղթեցին և սահմանուեցաւ

որ հարիւր կամուր երիտասարդք Լամազայի առաջնորդութեամբ՝ Հիւսիսային Խառլիոյ օգնութեան երթան :

5. Սիկիլիա թագաւոր կ'ընտրէ Վալէրդօ Ալէտէօ Սալլիլոյ . — Մեալմոյի պաշարումը : — Սիկիլիոյ վարչութիւնը զրկեց զՀ. Վէնդուրա իրեն ներկայացուցիչ ի Հռովմ, զՂէմէլի ի Գոսքանա . Ամարի, Փիզանի և Լաֆարինա նուիրակ զրկուեցան առ Քաշանայապետն, առ դուքսն Գոսքանայի և առ Գարլօ Ալպէրդօ իրենց վարչութիւնը ձանչընելու համար : Քաշանայապետը սիրով ընդ ունեցաւ առանց բնաւ խոստմունք մը ընելու, ինչպէս նաև Գոսքանայի դուքսը և դքսուհին Մարիա Անդոնիէզզա՝ քոյր Փերտինանտոս Բի. յուսալով որ թերևս թագաւորական այս նոր գաշը իր որդւոյն մէկուն վիճակի : Եւ այնքաւ նաև Գարլօ Ալպէրդօ փափաքելով՝ որ իր երկրորդ որդին Ղենովայի դուքսը՝ թագաւոր ընտրուի Սիկիլիոյ : Գաղղիա և Անգղիա կը խոստանային այն ատեն յիրաւանց ձանչնալ Սիկիլիոյ իշխանութիւնը՝ երբ լիննար նոր Սահմանադրութիւնը և ընտրուէր թագաւորը : Անոր համար Փալէրմոյի Խօսարանը աճապարելով լմնցուց նոր Սահմանադրութիւնը և զՂենովայի դուքսը զՓերտինանտոս՝ թագաւոր անուանեց Ալպէրդօ Ալէտէօ Ա. յորջորջմամբ, չուզելով Փերտինանտոս անունը տալ անոր առ տաեցութեան Փերտինանտոս Բի Պուրպոնեան :

Փութով նուիրակներ մեկնեցան թագը ընծայելու նոր ընտրելոյն, որոնք Գարլօ Ալպէրդօյի բանակը հասան Յուլիս 21ին՝ Գուսդոգայի աղէտալի պատերազմին առջի իրիկունը : Անոր համար չկրցան մէկէն տեսնալ ըզ-Գարլօ Ալպէրդօ, Ղենովայի դուքսը և պաշտօնեայքը, որոնք ուրիշ տեւի կարեւոր խնդիրներ ունէին մոտ ծելու : Անկէ վերջը ամենայն ինչ ձախող գնաց Սիկիլիոյ համար . Փերտինանտոսին վարչութիւնը՝ որչափ որ ալ ներքստալէս յետին անկարգութեան մէջ էր և մեծ տարաձայնութիւն կար Խօսարանին և պաշտօնարանին մէջ, այսու հանգերձ ընդհանուր կարծիք էր, որ

1848
Յուլիս 40.

հարկ էր փութով նուաճել զՍիկիլիա՝ քանի որ տակաւին իրենց ձեռքն էր Մեսսինայի նաւահանգիստը և դղեակը։ Փալէրմոյի վարչութիւնը Սգապիլէ պաշտօնէին խօսից վրայ վստահացեալ կը յուսար, որ բնաւ Անգղիա պիտի չթողուր այսպիսի յարձակում մը. և այն ատեն խարուելնին իմացան երբ ոմբակոծումը սկսաւ Փերտինանտոսի զօրաց կողմանէ իրեք հարիւր հրաձիգ գործեօք։ Մեսսինա միտքը դրած էր մինչև ցլետին շունչ ընդդիմանալու՝ զոհելով իրեն վաճառականական ամէն շահերը։ Սակայն ամուր դղեկիմը տիրելու և հայրենիք ազատելու համար՝ այս դարուս մէջ միայն եռանդն և արութիւն բաւական չեն, հարկ էր կանոնաւոր բանակ մը ունենալ, դրամ և նաւեր։ Սիկիլիա չկրցաւ հոգալ զասոնք քաղաքի մի որ հինգ ամսէ ի վեր պաշարուած էր, և Փերտինանտոս աւելի զայն սաստկացուց երբ լսեց որ Ղենովայի դուքսը մերժեց էր Սիկիլիոյ թագը։ Սգապիլէի յաջորդներ էր Գորրէարսա, որ զԼամադա սակաւաթիւ գնդով օգնութեան շրկեց Մեսսինայի։ Քաղաքը ամուսան մի ընդդիմութեան համար ամենայն պատրաստութիւն տեսած էր և բարձրաւանդակներու վրայ դէպ ի Սան Սալվատոր ամրոցը շարեր էր հրանօթքը, որոնց կը հրամայէր հմուտ գնդապետն Սրսինի։ Քաղաքը պաշտպանութեան համար 5,000 զինուոր ունէր միայն, մինչ թշնամոյն թիւն էր 20,000 որոնց ընդհանուր հրամանատարն էր Ֆիլանճիէրի, և երկու մեծ ջուկատներուն կը հրամայէին Փրոնիօ և Նունցիանդէ։

Սկստեմք Սկստեմքեր 3ին նաւատորմիլը սկսաւ ահաւոր կրակ մը և 6ին Նէպոլսեցիք կրցան ի ցամաք ելլալ։ Մեսսենացիք դիւցազնաբար կ'ընդդիմանային, ահաւոր խառնուրդ մ'եղաւ ուր բնաւ անձնատրութիւն չըկար. երկու ական պայթելով թաղաւորական երկու գունդք թաղուած մնացին։ Սիկիլիոյ վարչութիւնը ժամանակ շահելու համար Ֆիլանճիէրիէն 24 ժամուան զինադադարումն խնդրեց՝ զոր մերժեց նէպոլսեցի զօրավարը և 7ին առաւել մոլեգնութեամբ սկսաւ պատերազմը։ Արդէն Լամադայի անկանոն գունդերը փա-

Սկստեմք
բեր 3- 1848

խստական ցրուեր էին արգելք ըլլալով միանգամայն Փալէրմոյէն եկած օգնութեանց: Մեսսենացիք միայնակ մնալով տակաւին կը դիմանային: Ամենէն մոլեգին կոիւր Մատտալէնա վանքին վրայ եղաւ ուր կրօնաւորք անգամ քաջութեամբ կռուեցան. փութով կրակը ինկաւ հիւանդանոցին վրայ ուր այրեցան շատ մը հիւանդք և վիրաւորք: Հոսկ' յետ ահաւոր և արիւնահեղ մրցմանց թագաւորականք կրցան մտնել քաղաքը՝ զոր դատարկ գտան ի բնակչաց և լի դիակամբք և որոնց վրայ աւելցեր էր ահաւոր հրդեհ մը տանց, պալատանց և եկեղեցեաց. քաղաքը գրեթէ հիմնայատակ կործաներ էր: Տխուր հետեւանք ոչ հաշուեալ ազատասիրութեան:

6. Ի Հռովմ' պաշտօնարան Ռոսսի. Սպանուսի Ռոսսիի. — Փախուստ Պիոս Թի: — Պիոս Թ. ըզֆէլէկրինօ Ռոսսի պաշտօնարանը կազմելու կանչած միջոց բնաւ. պաշտօնեայ մը այնպիսի դժուարին կէտի մը մէջ գտնուած չէր. որովհետեւ Ռոսսի իրեն հակառակ ունէր բոլոր ծայրայեղ կուսակցութիւնները, առանց իրեն ուրիշ կողմնակից ունենալու բայց ի Վահանայապետէն և քիչ անձանցմէ: Ամէնքը զինքը կ'ամբաստանէին որ բարեկամ Կիզոյի՝ անոր նման զազգը կ'ուզէր նիւթական շահուց զրաղեցընել որպէս զի ազատութեան խնդիրը մոռցուի: Երբքի Փալմանովայի անձնատրութենէն վերջը քաջուեր էր ի կեդրոնական Իտալիա և պատերազմի պաշտօնեայ անուանուելով գացեր էր ի Պոլոնիա, ուսկից արտաքսեր էր զԿարիպալտի և զԿապլացի կալանաւոր ի Հռովմ զըրկեր էր: Ռոսսի կը ջանար ի Հռովմ մարել Սահմանադիր ժողովոյ մը գաղափարը և սպառնացեր էր ազատականաց ծայրայեղ մոլութիւնքը պատժել, և այս իր սպառնալիքը զործով ալ ցուցուցեր էր այլ և այլ բանտարկելութեամբք. և յայտնապէս հրատարակեր էր ի լրագրի որ բնաւ գովութիւն կամ պարսաւ հոգը չէր իր պաշտօնին կատարման մէջ, որովհետեւ կային գովեստք որք նախատինք են մարդոյ և պարսաւք որ զմարդ կը փառաւորեն: Սահմանուեցաւ որ Նոյեմբեր

Նշ. 15
1848.

15/ին Խօսարանը բացուի, Ռոսսի ամէն կողմանէ՝ գաղտնազգարարութիւնք ընդունենք էր, որոնք կը ծանուցանէին իր կենաց դէմ դաւաճանութիւնը և զինքը կը զգուշացընէին։ Սահմանեալ ժամանակը հասնելով, երեսփոխանք սկսան գումարուի խորհրդոյ սրահներուն մէջ և մեծու մասամբ գացին ձախակողմը նստելու։ Ամբօխը լեցուեր էր ի գաւիթ, ուր կառք մը կը մըտնայ և մէջէն կ'իջնան Ռոսսի և իր տաւնադպիրը Ռիկէդդի։ Ամբօխը տհաճութեան ձայներ կը յայտնէ, բայց Ռոսսի անխռով, վսեմ, արհամարհոտ նայուածքով դէպ յամբօխը կը յառաջէ և երբ կը հասնի սանդուխը՝ յանկարծ դաշոյն մը կը փայլի և պաշտօնեայն արիւնաթաթախ կոկորդէն հարուածեալ գետին կը գորի մէկ ակնթարթի մէջ։ Սպանողը իր համախոհներուն մէջէն անցնելով կ'աներևութանայ և բնաւ չգիտցուիր ով ըլլալը։ Փութով վիրաւորեալը սանդուխին վրայ սենեակ մը տարուեցաւ, ուր քիչ վայրկեան վերջը տւանդեց հոգին։ Ամբօխը զարհուրած ցրուեցաւ։ Այս ահաւոր ըսպանութեան լուրը տարածուելով բոլոր քաղաքը, վըշտացոյց նոյն իսկ զազատականս բաց ի քանի մը ծայրայեղ մոլեգիններէն, որոնք Ռոսսիի բարձրամբ կը յուսային փութով հասարակապետութիւն մը հրատարակել։ Քահանայապետը խռովեալ զՄարգո Մինկէդդի և զՓապոլինի կանչեց պաշտօնարան մը կազմելու, բայց երկուքն ալ այսպիսի յուզեալ վայրկենի մէջ յանձն չառին։ Ամբօխը քաղքին տիրեր էր և կը պահանջէր պատերազմ ընդդէմ Աւստրիոյ, Սահմանադիր ժողով մը և սովակապետական պաշտօնարան մը։ Քահանայապետը բողբ ի բաց ժխտեց ըսելով, որ բնաւ բռնութիւն յանձն չէր առնուր։ Երկրորդ օրը քաղաքը յուզեալ էր, ամբօխը պալատին վրայ դիմեց և ոմանք փորձեցին նսւկ կրակ տալ մէկ մասի մը և պատուհաններէն, տանիքներէն սկսան հրացանի հարուածներ թափել զաւցեցերացոյց վրայ, որոնց տունք ալ կը պատասխանէին։ Քորեպիսկոպոս մը, որ զիպուածով պատուհանի մը դիմաց կը գտնուէր՝ հարուածով մը կը սպանուի։ Խուժանը թնդանօթ մը քաշելով կը բերէ հրապարա-

կին մէջ և կ'ուզէր դրան վրայ : Այն ատեն քահանայացեալ ծանուցանելով օտար դեսպանաց, որ իրեն բով կը գտնուէին, թէ ինքը միայն բունութեան տեղիք կուտայ որով և ամենայն շնորհք ոչինչ էր, կը կանչէ զԱլիս և կը յանձնէ Ալլէգիլի հետ միարան սամկավարական պաշտօնարան մը կազմելու : Նոր պաշտօնարանին նշանաւոր անձինքն էին գիտուն և ազատական քորեպիսկոպոսն Մուձձորէլլի, Մամիանի և Սդէրպի-նի : Քահանայացեալ արտաքսապէս հաւանիլ ցուցուց, բայց ծածուկ տպաւինութեան տեղ մը կը փնտէր : Հարքուր՝ Գաղղիոյ դեսպանը զՄարսիլիս կ'ընծայէր, Մարդինէզ տէ լա Բոզա Սպանիոյ՝ Բաղէարեան կըզ-ղիքը, բայց Պիոս Թ. մտիկ ըրաւ Սփաւր պաշտօնէին, որ խորհուրդ կուտար ապաւինիլ Նափոլիի Թագաւորութեան մէջ տեղ մը, և իրմէ առաջ նախ զրկեց ըզ-ծիրանաւորն Անդոնէլլի, յետոյ ինքն ալ պարզ քահանայի զգեստով, Պալիէրայի պաշտօնէին հետ ծածուկ անցնելով իր երկրին սահմանները, Ատէզա դի-մեց ուր եկեր էր Փերտինանտոս զինքը մեծ պատուով ընդունելու : Հռովմայ պաշտօնեայք, ո՞րնք թալորովին անգէտ էին այս փախստեան, հրատարակեցին որ քահանայացեալ այսպէս գործեր էր պատրիալ աղէտաւ ի խորհրդատուներէ : միանգամայն Ալլէգիլի ժողովըրդեան ծանոյց, որ իշխանին հեռաւորութեան միջոց օրինաւոր հաստատեալ իշխանութիւնք վարչութիւնը առաջ պիտի տանէին և պիտի լրացընէին ժողովրդեան յոյսերը և ժողովրդեան կը յանձնէին հանդարտութիւն :

7. Հռովմ' յետ փախստեան Պիոս Թի : — Այս միջոցիս Հռովմ' հասաւ Քահանայացեալն կոնդակ մը, որ յետ մի առ մի պատմելու իրեն ըրած զիջողութիւնքը, և ազատական մասին ապերախտութիւնքը, ոչինչ կը հրատարակէր ամենայն ինչ գործեալ յետ սպանման Ռուսիի, և եօթը անձանցմէ վարչական յանձնաժողով մը կ'անուանէր խառն յեկեղեցականաց և յաշխարհականաց, որոնք սակայն յանձն չաօին : Իսկ նախկին պաշտօնեայք երբ յեցին որ քահանայացե-

ՆՊ. 24.

տը չէր ձանջնար իրենց իշխանութիւնը, մէկէն հրա-
ժարեցան, որով քաղաքը անիշխանութեան մէջ մնաց։
Երեսփոխանք քաջանայապետին զրկած կոնդակին մէջ
չատ մը սահմանադրական բերմունք գտնելով, հրաւի-
րեցին զպաշտօնեայս նորէն վարչութիւնը ձեռք առնե-
լու. և նուիրակութիւն մը զրկեցին ի Կաէդա գքա-
հանայապետը հրաւիրելու ի Հոովմ. ուրիշ գանազան
նուիրակութիւնք ալ գացին և ի մասնաւորի Հոովմայ
ոստիկանութենէն միարան ընդ Հոովմայ Ատենակա-
լին։ Ասոնց ամենուն նպատակն էր քաջանայապե-
տին վարչութեան գլուխ կենալու ալերս մը ընել։
Սակայն նուիրակաց արգիլուեցաւ Նափոյի ի սահմա-
նը մտնալ և նուիրակութիւնք թղթով խնդրեցին յԱն-
դոնէլլիէ, որ իրենց հրաման տրուի գալ առ քաջանա-
յապետն և Անդոնէլլի միջոցով իմացուց՝ եթէ բը-
նաւ ի Հոովմ՝ հրաւիրանաց նուիրակութիւն մը չէր
ընդուներ։

1848

Դեկտ.

Այն ատեն Խոսարանը վարչական ժողով մը կազ-
մեց յերից անձանց որք էին Ատենակալն Հոովմայ, Ա-
տենակալն Պոլոնիոյ և Անգոնայի շահապը։ Քաղա-
քը յետին շիթութեան մէջ էր. չափաւորականք մե-
ծաւ մասամբ դիմեր էին Պոլոնիա առ Յուգոքի գօրավա-
րը, որ հոն ժողուելով նաև զուիցցերացիքը կը խոր-
հէր շուեւելգէպ ի Հոովմ՝ և հաստատուէր քաջանայապետին
վարչութիւնը կամ՝ գքաջանայապետ, կոչել ի Պոլոնիա։
Մամիանի իբր Արտաքին գործոց պաշտօնեայ՝ նուի-
րակ զրկուեր էր Քաղզիոյ և Անգլիոյ վարչութեանց՝
միջնորդ ըլլալ ընդ քաջանայապետն և ընդ ժողովուր-
դըն, նոյնը կը ջանար նաև Ճիոպէրդի, որ այն օրերը
Փիէմոնդի պաշտօնարանին գլուխ անցեր էր փոխան
Փինէլլիի։ Ճիոպէրդի կը քարոզէր, որ Խոսարան միու-
թիւն կ'ուզէր առանց իշխանի մը իրաւանց դաշելու
ի ձեռն դաշնակցութեան։ Ընդ հակառակն Մածծինի
գանազան թղթերով Զուիցցերիէն կը յորդորէր զԺո-
ղովուրդը առիթը ձեռքէ չփախցնել, և մինչ արդէն հոն
չէր իշխանը փութով հրատարակել հասարակապետու-
թիւնը։ Տոուլիէն և Անգոնայէն նուիրակութիւնք ե-

կան ի Հոռվմ՝ խնդրելով որ ժողովք մը կազմուի վարչութեան ձև մը հաստատուելու։ Ժողովուրդը զօրաւոր քան զամենայն պաշտօնեայ, ոտք ելաւ դայն պաշանջելու։ Մամիանի իր անկարողութիւնը տեսնելով բռնադատեալ էր հեղեղին ընթացքին հետ երթալու, և անդէն հրաժարեցաւ։ Նոր պաշտօնարան մը կազմուեցաւ, որուն մէջ մասն երկու աղատականք Արմէլինի և Մարիանի։ Քաջանայապետը զՔասաղբաքանէ և զՌապէրդի ծիրանաւորները վարիչ անուանեալ էր, որոնք սակայն բնաւ չէին կրնար գործել։ Նոյն իսկ աղատութեան զլիաւորք միտքան չէին մէջերնին, շարունակ պաշտօնէից հրաժարմունք կը յաջորդէին և պաշտօնարանը բռնադատուեալ էր առ ժամս վերցընելու բարձրագոյն խորհրդեան նիստերը։ Վերջապէս կու չեցին Փետրուարի 2ին հոռվմէական գաւառաց համար սահմանադիր ժողով մը ընտրեալ ընդհանուր քուէարկութեամբ։ Քաջանայապետը կոնգակով մը նդովք սպառնացաւ անոր՝ որ այս միջոցով իր ժամանակաւոր իշխանութեան դէմ կուռի։ Ժողովրդեան մաս մը բացարձակապէս չուզեց մասնակցիլ այսպիսի անիշխանական չփոթութեանց։ Եւ նոյն իսկ անոնք որ Սահմանադիր ժողովքը կ'ուզէին հրատարակել, մաքերնին չէր ժամանակաւոր իշխանութեան բարձումը քաջանայապետին ձեռքէն, ինչպէս կ'ըսէին իրենք, այլ այնպիսի խարութիւն մը դնել՝ որ մէկմէկու հետ բնաւ յարաբերութիւն մը չունենան։ Պոնեայ այսպիսի մեկնութիւն մը հարկ էր տալ։ Վասն զի այս Սահմանադիր ժողովը ոչ միայն հաճելի չէր Փիլեմոնթի վարչութեան, այլ և ճիողերդի կ'առաջարկէր քաջանայապետին բոլոր իր գունդերով գալ և հաստատել ժամանակաւոր իշխանութիւնը։ Իտալիոյ ամէն կողմէն պահպանողական մասը կը թախանձէր զքաջանայապետը դառնալ ի Հոռվմ, սակայն քաջանայապետը յանձն չէր առնուր մինչև որ զխուժանն ալ հանդարտած չտեսներ, որուն ձեռքն էր ամենայն իշխանութիւն կամ լաւ ևս ըսել ամենայն անիշխանական բռնութիւն։ Սպանիա կ'առաջարկէր Եւրոպիոյ Պետութեանց դեսպանատո-

ղով մը կազմել, քահանայապետը Հռովմ ազատ դարձնելու համար, և Աւստրիա սիրով կ'առաջարկէր զօրքով միջամտութիւն մը ընելու: Եւ յիշուի ծիրանաւորաց ժողովքի մը մէջ սահմանուեցաւ օգնութիւն խընդրելու յուղղափառ պետութեանց՝ յԱւստրիոյ, ի Գաղղիոյ, ի Սպանիոյ և ի Նափոլիէ, ի բաց թողլով զՓիէմոնթ որով մեծապէս զայրացաւ Գիւպերդի: Յիտալիա ևս շարժմունքներ եղան ի նպաստ Պիոս Թիւնյաշոդք: Պէտինի զօրավարը փորձ մը փորձեր էր զուիցցերացի զուեղերով դիմել ի Հռովմ, ինչպէս նաև Յուքքի՝ յետ ջանալու ոտք հանել Ռոմանիոյ նուիրակութիւնքը և տեսնալով որ դժուարին էր՝ քաշուեր էր Կաէդա քահանայապետին քով, ի Հռովմ՝ Լադուր զօրավարը անօգուտ արիւնահեղութեան մը դէմն առնելու համար ցրուեր էր զուիցցերացի զուեղերը:

8. Հասարակապետութիւն ի Հռովմ՝ — Այս ժամանակ ընտրութիւնք եղեր էին և ընտրեալք Փետրուար 5ին մեծ հանդիսով Կապիտոլիոնէն Ատենադպրութեան պալատը գացեր էին, ուր նախ 'Երբին գործոց պաշտօնեայն յետ ըստ իւր մտաց պատմութիւն մը ընելու Պիոս Թիւ քահանայապետութեան դիպուեալ ծոց, հրաւիրեց՝ զամէնը խմաստուն կերպով խորհելու վարչութեան վրայ: Հոն ամենէն առաջ Կանինոյ իշխանը «Կեցցէ Հասարակապետութիւն» աղաղակեց, և Կարիպալտի առաջարկեց փութով երթալ ի Կապիտոլիոն և հոն հրատարակել հասարակապետութիւնը: Այսու հանդերձ եղան և հակառակ պերճախօսք յորս մանաւանդ Մամիանի, որ ցուցուց եթէ այսպիսի պարագայից մէջ հասարակապետութիւն մը կեանք չէր կրնար ունենալ՝ մինչ Դուքանա և Փիէմոնթ իսկ միացեալ էին միապետական վարչութեան: Աւելի լաւ էր այսպիսի որոշողութիւն մը իտալական Սահմանադիր ժողովոյն թողուլ, որ քիչ վերջը պիտի գումարուէր ի Հռովմ: Մամիանիի և իր կուսակցութեան դէմ խօսեցան ուրիշ ծայրայեղ ազատականք ծանօթք յետոյ ի մատենագրութեան, յորս Մացի, Ֆիլոսոփանդի, Ռուսթոնի, Սաֆֆի, Կապուսսի և ուրիշներ ալ: Որոշուե-

ցաւ որ իւրաքանչիւր երեսփոխան յայտնի ըսէ իր կարծիքը, և 142 երեսփոխաններէն չը հակառակ ելան քառահանայապետին իշխանութեան անկման և 25 ընդդէմ հասարակապետութեան: Ժողովքը տեւեր էր մինչև Փետրուար 9ին առաւօտեան իններորդ ժամը: Աոյն օրուան մէջ հանդիսապէս կապիտուլիոնէն հրատարակուեցաւ Հասարակապետութիւնը:

9. Դոսքանաւ — Կուէրացցի — Փախուստ Լէոփոլտի Բ: — Ի Դոսքանաւ ռամկավարաց կուսակցութիւնը զօրանալով, Լէոփոլտի իշխանութիւնը միայն աւնումը էր, Ուիքագօլի, Քիճի, Մոնդանէլլի, տեղիք տուեր էին Կուէրացցիի առջև, որուն միտքը ոչ այնչափ հասարակապետութիւն էր, այլ ո՛ր և իցէ իշխանութիւն մը յորում ինքը միայնակ կարենայ իշխել՝ իրեն ձևօքը իբրև խօսարան մը առնելով զխուժանը: Ի Դոսքանաւ, ուր Լէոփոլտ ազատասէր և խոհական կառավարութիւն մը վարեր էր, միայն խոռվարարք կըրնային վարչութեան անկման փափագիլ՝ յետոյ իրենց փառասիրութեան հասնելու համար, և յիրաւի նոյն իսկ Կուէրացցի մեծ զժուարութիւն կը քաշէր գոհացնելու այս փառասիրաց փափագները. միանգամայն զպահպանողական ալ շիրտեցընելու համար զՈւլալտինս Փէրուցցի շահապաններ էր Ֆիրէնցէի: Ազգային պահուպանք հաստատուեր էին. խօսարանը լուծուեր էր, փոթորկալից ընտրութիւնք կըլեր էին և նոր խօսարանը կը գումարուէր Յունուար 10ին. յորում մեծաւ մասամբ առաջին երեսփոխաններն էին և ռամկապետականք հազիւ քանի մը աթոռ չաշէր էին: Առաջին վիճեալ խնդիրն եղաւ Սահմանադիր ժողովքը, որ պիտի կարենար ըստ իւր կամաց տալ Խաւալիոյ ո՛ր և իցէ վարչութեան ձև մը: Պաշտօնտարանը հոսկ կազմելով առաջարկը՝ ներկայացուց պայն խօսարանին որ փութով ընդունեցաւ:

Լէոփոլտ բացարձակապէս հաւանութիւնը չտուաւ այս որոշման, որ զինքը գործիք մը կը կազմէր Սահմանադիր ժողովոյն, բայց խիթալով ևս Ֆիրէնցէ և զած միջոց ժխտել իր հաւանութիւնը, ընտանիքը տես-

նախու պատրուակաւ Սենա գնաց, և անկէ խոյս տըլաւ ի Սանդօ Սղէֆանօ սահմանագլուխ ետրուրական ճահճաց։ Այս լուրը Ֆիրէնցէ տարածուելուն պէս ժողովուրդը զումարուեցաւ Պետութեան պալատին առջին, և հոն ժողովրդականաց ոմանց առաջարկութեամբ ոստիկանութիւն մը կազմեց և Առժամանակեայ վարչութիւն մը, որուն գլուխն էին Մոնդանէլլի, Կուէրացցի և Մաթթինի, մինչև որ ի Հռովմ կազմելիք Սահմանադիր ժողովը սահմանէ վարչութեան ձև մը։ Ժողովրդեան նուիրակները և ամբոխին մաս մը վազեց խօսարանը, ուր պաշտօնեայք բռնադատուեցան հրաժարիլ և ընդունիլ ռամկապետութիւնը և Առժամանակեայ վարչութիւնը, որ Մարտ 10ին համար որոշեց գումարել հասարակաց քուէարկութեամբ ընտրեալ Ասեան մը, խոստանալով նաև հոգալ Հռովմայ Սահմանադրին համար։

Այս յուզմանց միջոց տը Լոթիէ զօրավարը հրատարակեց Լէոփոլտի հրովարտակ մը, որ կը ժանուցանէր եթէ ինքը պետութեան սահմանքը չէ անցած և թէ 20,000 Փիէմանթեցի գունդերով, օգնեալ նաև ի Գոսքանացւոց կուգար հաստատելու իշխանութիւնը։ Ֆիրէնցէ աւելի խռովեցաւ այն օրերը հասած ըլլալով նաև Մաթթինի, որ խորհուրդ կուտար հասարակապետութիւն հրատարակելով միանալ Հռովմայ հետ։ Ընդունելի եղան առաջարկութիւնքը, Լէոփոլտ անկեալ յիշխանութենէ հոչակեցաւ, տը Լոթիէ մասնիչ հայրենեաց անուանուեցաւ։ Պաշտպանութեան Յանձնաժողով մը կապմեալ ի Կուէրացցիէ, ի Մոնդանէլլիէ և ի Մաննէդեայ։ Գոսքանայի ամէն քաղաքաց մէջ հրատարակուեցաւ հասարակապետութիւնը և Հռովմայ հեամիութիւնը, յորոց Լիվոնօ մանաւանդ մեծ ուրախութեամբ լսեց։ Ընդհակառակն գիւղական ժողովուրդը մեծապէս հակասակք հասարակապետութեան, կ'ուզէին փորձ փորձել գիշերը դիմելով քաղքին վրայ տիրել Ֆիրէնցէի։ Քաղաքը չիտիից մէջ էր, Մոնդանէլլի անկողնէն յարուցեալ խօսեցաւ առ ժողովուրդը, որ զինեալ դէպ ի դուռները վազեց և գիւղականք յետո նահանջե-

ցին, տը Լոթիէի գունդերն ալ քաշուեցան ի Սիեցիա: Կուէրացցի և տԱփիչէ պատերազմի պաշտօնեայն՝ իւրենց գունդերով շրջան մը ըրին քաղաքներէն յոմանս, և ամէն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտան:

Լէոփոլտ դքսին Սանդօ Սդէֆանօ քաշուելով օտար պետութեանց ներկայացուցիչք ալ ի Դոսքանա, հոն դիմէր էին. և թէպէտ Լէոփոլտ միտքը դրած էր Դոսքանայէն չելլալ, սակայն ռամկապետաց յարձակման նշանակ չըլլալու համար որոնք կ'սպառնային հասնել իւրենց գունդերով, միանգամայն իր դասը ուզելով միացընել Քահանայապետին դատին հետ, մտաւ ի նաւ և հասաւ ի Ատէդա:

10. Վենետիկ — Յեղափոխութիւն 11 Սեպտեմբեր: — Վենետիկոյ հասարակապետութիւնը Փիէմոնթի հետ ձուլուած ժամանակ՝ կը յուսար նոր օգնութեամբք ոչ միայն ինքզինքը պաշտպանել այլ և թշնամոյն երկիւղ ազդել և զանիկայ աւելի հեռացընել: Արդուեր էր որ վենետիկցի, սարտենեացի և նէապօլիցի նաւերը Յունիա 15ին զԴրիէսդ ռմբակոծեն, բայց Փերտինանտոս իր նաւերը յետս կոչեր էր և Փիէմոնթի վարչութիւնը Դրիէստեղս օտարազգի հիւպատներուն բողոքներէն միտքած միտքը փոխեր էր: Վենետիկոյ ծովու և ցամաքի զօրաց ընդհանուր հրամանատար աւնուանուեր էր Փէփէ, որուն սպայակոյտին մէջ երկու նէապօլիցի զօրավարք Ուլլոա և Մեծծագափօ մեծ համբաւ ստացան 1848-1849 պատերազմաց մէջ. իսկ ամբողջներուն պաշպանութեան գունդերուն մէջ մաս մը վենետիկցիք էին և մաս մը նէապօլիցիք:

Փիէմոնթի հետ միութեան քուէարկութենէն վերջը Մանինի և Թոմապէօի պաշտօնը լմնալով, Առ ժամանակեայ նոր վարչութիւն մը հաստատուեր էր առաջին պաշտօնէիցմէ, որոնցմէ մէկը Քասպէլլի իրենց նախագահ դրուեցաւ: Կոր իշխանութիւնը այլ և այլ հրովարտակներով գովեց այս Յուզումը, որ իրենց միայն փրկութիւն պիտի ըլլար. կ'արգելուր որ ալ բնաւ չխօսուի հասարակապետութեան, սահմանադրութեան և ինքնիշխանութեան վրայ, և ստիկանութիւնը աւստրիա-

կան օրէնքները տակաւին ի զօրութեան հռչակեց : Փութով տարաձայնութիւնը տիրեց վարչութեան և ժողովրդեան մէջ . լուր հասնելով որ աւստրիացի զօրավարն Վալտէն կրկին կ'առաջարկէր՝ նախ քան զպաշարումն բանակցութեան գալ : Ժողովուրդը պահանջեց որ պաշտպանութեան Յանձնաժողով մը կազմուի , որուն ըստ ծանրութեան պարագային լիովին իշխանութիւն տրուի . սակայն վարչութիւնը ոչ միայն չընդունեցաւ առաջարկը , այլ և աւստրիական ամենայն խիստ պատիժները սպառնացաւ ամենայն ժողովրդական ժողովոց և գումարմանց : Փասդէլլի ժողովուրդը զբաղեցընելու համար խոստացեր էր վենետիկեան ժողովքը բանալու , և յիրաւի որոշուեցաւ գումարուելու 10 հոստոս 10ին : Տեսնուեցաւ , որ ժողովքին մէջ հասարակագետական մասը հագիւ 30 քուէ ունէր և միայն ժողովուրդն էր պաշտպան հասարակագետութեան : Այս միջոցիս էր , որ Փարլօ Ալպերդօ ինքնագլխութեամբ իբրեւ տէր վենետիկոյ զոր բնաւ ստացած չէր , Սալասքոյի դաշնադրութեամբ զայն գաղտ Աւստրիոյ յանձնած էր , սակայն վենետիկեցիք տակաւին լսած չէին այս մատնութիւնը և ոչ կրնային կասկածիլ : Օգոստոս 6ին դաշնադրութեան ստորագրութենէն մէկ օր վերջը՝ հասեր էին ի վենետիկ թագաւորին կողմանէ Փոլլի և Զիպրարիօ քաղքին և ամրոցներուն տիրապետութիւնը առնելու միտքան ընդ Փասդէլլի՝ յանուն Փարլօ Ալպերդօյի : Նուիրակք չէին կրնար գիտնալ Փիէմոնթի բանակին 'Իլլինոյէն անդին քաշուիլը և Սալասքոյի դաշնադրութիւնը , յետոյ զինադադարման լուրը հասնելով , ամենուն սիրտը անհանդարտ էր որ արդեօք ի՞նչ եղած էր վենետիկոյ բաղդը : Բանկարծակի քաղքին մէկ ծայրէն միւս ծայրը կասկած մը ընթացաւ՝ որ Աւստրիոյ մատնուած ըլլայ : Բերդերուն զինուորք մեծ խռովութիւն հանեցին , ժողովրդականք կ'ուզէին բռնի միջոցներու դիմել , Մանին զիրենք հանդարտեցուց , Փասդէլլի ինքնին այնպիսի մեծ պատասխանատուութենէ մը ազատելու համար կը փափագէր հրաժարիլ պաշտօնէն , յանձնելով զայն Մանինի :

Օգոստոս 11ին երեկոյեան դէմ ժողովուրդը խմբեցաւ վարչութեան պալատան դիմաց Ս. Մարկոսի հրապարակը, և աղաղակելով կ'ուզէր տեսնալ զԳոլլի, որ վերջապէս երեցաւ և ըսաւ որ բնաւ պաշտօնական հաղորդելու լուր մը չկար, բայց և հասկցուց որ Աւստրիացիք մտեր էին ի Միլան և թէ դաշնադրութիւն մը եղեր էր։ Այն ատեն ամբոխը հարցուց՝ իսկ «Վենետկոյ համար ի՞նչ կար», Գոլլի պատասխանեց, որ բնաւ պաշտօնական լուր մը չկար և թէ առնելուն պէս կը հաղորդէր։ Կայծակոսն պէս համբաւը ընթացաւ և ժողովուրդը ամէն կողմանէ հրապարակը խռնեցաւ և ուղղեց պալատը։ Ժողովրդեան գլուխ կեցած էին երկու նշանաւոր անձինք՝ Սերգորի և Մորտինի, որոնք ամբոխը ամենայն բռնութենէ զգուշացընելով, պահանջեցին վարիչներէն որ հրաժարին իրենց իշխանութենէն։ Փասդէլլի գոչեց որ առ ժամայն կը հրաժարէր, ժողովուրդը բռնի հրաժարեցուց զՋիւլյարիօ և զԳոլլի և բիւրաւոր ձայներ կը գոչէին որ կ'ուզենք զՄանին։

11. վարչութիւն Մանինի. — Պատերազմ Մշուրէի, Մանինի Գիկատաւոր։ — Արդէն Մանին այն միջոցին կանչուած էր Ատենէն, և պատուհանէն երեւնալով յետ յանդիմանելու զժողովուրդը այսպիսի աղմուկ յարուցանելուն համար, իմացուց որ վարչութիւնը կը հրաժարէր, երկու օրուան մէջ ժողովքը պիտի գումարուէր և թէ այս 48 ժամը «ես պիտի կառավարեմ»։ Ամբոխը տեսնալով իրեն սիրելի անձը, ուրախութեան ձայներով և հանդարտ սրտով ցրուեցաւ։ Եւ այն պիչերը հապարաւոր քաղաքացիք թողլով ընտանիքնին վսպեցին բերդերուն պաշտպանութեան։ Ժողովրդեան փափագն էր, որ Մանինի հետ վարչութեան գլուխ կենայ նաև թոմազէօ. բայց Մանին՝ զինքը և Գիսֆֆօլի օգնութիւն խնդրելու համար Փաղղիոյ Հասարակապետութեան զրկեց փոխան Սերգորիի, զոր նախ սահմանած էին. 13ին ժողովքը գումարուեցաւ՝ և Մանինի ուրիշ երկու վարիչ օգնականք տրուեցան գնդապետն Փապէտալիս և ծովակալն Կրացիանի։ Սակայն

այս երկու օգնականքը անուամբ միայն էին և Մանին լացարձակ դիկտատուրութիւն մը կը վարէր, փափազեւով իր հայրենեաց յաղթանակին համար միայն իր տեսութեամբք կառավարուիլ առանց խորհրդակցութեան մը ուրիշ նշանաւոր հայրենասիրաց, որոնք իր վարչութիւնը անգործութիւն կը կոչէին և մինչև կը կասկածէին, որ ետեւէ էր վեներական հին դքսութիւնը նորոգել, և անոր համար բնաւ հաղորդակցութիւն և օգնութիւն մը չէր փափագէր Խտալիոյ միւս իշխանութիւններէն, և բնաւ չէր ուզեր զօրքը վեներական դուրս հանել վեներական միւս գաւառաց օգնութեան: Եւ արդարեւ 20, 000էն աւելի զինուորք կային ի վեներտիկ, յորս խառն էին նէապօլսեցի, լոմպարտացի, և հոլանդացի կամաւորք: Եւ այս բանակին պատճառաւ Աւստրիացիք թէպէտ շատ անգամ փորձած էին Մալկէրայի բերդերուն տիրելու, որ ընդ մէջ է վեներտիկ և Մէսդրէի, սակայն միշտ վանուեր էին:

Հայրենասիրաց մաս մը կազմեր էին Խաւալա ընկերութիւն մը: Մանին, որ աւստրիական ամէն խստութիւնները նորոգեր էր, գիշեր ասօն կոխեց Մորաինիի և տի Ռիվէրէի տունները և հրամայեց վեներական ելլել: Զինուորականք անգործութենէն տաղակացեր էին և Փէփէ միշտ կը կրկնէր, որ հարկ էր գործ մը տեսնել: Վերջապէս որոշուեցաւ Մէսդրէի վրայ դիմել, ուր Աւստրիացիք ճամբար դրած էին և 2500 զինուորք կային, և թէպէտ Աւստրիացիք առաջուց մատնութեամբ իմացած էին թշնամեաց ամենայն դիտաւորութիւնքը և շարժմունքը, այսու հանդերձ վեներականք մեծ յաղթութիւն ըրին և Աւստրիացւոցմէ 300 մեռեալք ինկան և 600 գերի, և շատ մ'ալ պաշար և վեց թնդանօթ: Մեծ էր նաև Խտալացւոց կորուստը, յորոց մեռաւ նաև Աղեքսանդր Փօէրիօ հայրենասէր քերթողը, որ աւստրիացւոց թնդանօթի մը վրայ յարձկած ժամանակը մահացու վիրաւորեալ ինկաւ: « Ուրեմն մերն է թնդանօթը », հարցուց և ըսելով Այո՛, « Գոհ կը մեռնիմ » ըսաւ և յետին շունչը տուաւ: Սակայն այս յաղթութիւնը բնաւ հետեւանք մը չունեցաւ: Խտալա-

կան ընկերութեան նման ուրիշ խողովդակն ընկերա-
 ինն մ'ալ կազմուեցաւ, որուն նպատակն էր ժողովրդ-
 դեան ընդունելի ընել Սահմանադիր խողովոյն գաղափա-
 րը: Մանին՝ անոր լրագրապետը իրրեւ Աւստրիոյ ծա-
 ռայող բանտ դնել տուաւ և ամբողջ ընդդէմ գրգռեց
 այն երեսփոխանաց, որ իրեն նակառակ էին կարծեօք
 և այն պայմանաւ. յանձն առաւ զանոնք պաշտպանե-
 լու ժողովրդեան բարկութենէն՝ եթէ օտար զինուորք
 արձկուին և իրեն լիակատար անսահման դիկտատու-
 րութեան իշխանութիւն մը տրուի: Փետրուար 15ին
 արտաքոյ կարգի ժողով մը գումարուեցաւ. Մանին
 կը սպառնար քաղաքական պատերազմ՝ եթէ իր պա-
 նանքը չկատարուին. և Քննութեան համար տրուած
 Յանձնաժողովոյն ատենախօս Վարէ ծանոյց՝ որ Յանձ-
 նաժողովը կը հաւանէր անոր համար միայն, որովհե-
 տեւ Մանին կ'ուզէր: Թոմազէօ ալ աւելցուց՝ կը հա-
 ւանէր վասն զի կը վախէր, որ քաղաքական երկ-
 պառակտութիւն մը չծագի աղիտալի քան զամենայն
 թշնամի: Ժողովը միաձայն հաւանութեամբ իշխանու-
 թիւն յանձնելու ժամանակ պայման դրաւ միայն՝ գու-
 մարուելու ամէն 15 օր և իշխանապետը հաշիւ պի-
 տի տար իր գործոց, նոյնպէս Արտաքին պետութեանց
 հետ դաշինք մը պիտի չգրուի առանց իրեն կանխա-
 գիտութեան: Այս միջոցիս սկսեւ էին Աւստրիացոց
 կողմանէ պաշարումը և Վենետիկ դրամական յետին
 կարօտութեան մէջ էր: Քաղաքին եկամուտն էր ա-
 միւր 200,000 ֆրանք. կտրուած ցամաքէն և դուրկ ի
 վաճառականութեանց, հիմայ իրեն 3 միլիոն կարեւոր
 էր: Քաղաքացոց պատուիրուեցաւ ունեցած ոսկինին
 և արծաթնին բերելու, Իտալիոյ ամէն տէրութեանց
 աղերսաւորք զրկուեցան 10 միլիոն փոխ դրամ գումա-
 րուելու, և հազիւ 1 ու կէս միլիոն ժողուեցաւ: Փիէ-
 մոնթ միայն առատաձեռն գտնուեցաւ որ 1 միլիոնէն
 աւելի տուաւ: Վենետիկեան դրամաստեղան մը հաստա-
 տուեցաւ. և թղթէ դրամքը հանուեցան, քաղաքացոց
 մէջ հինգ միլիոնի դրամազլիտոց արժէթուղթք սփռուե-
 ցան և ուրիշ բազմաթիւ միջոցներ. որոնցմէ շատ աւելի

վեր գտնուեցաւ քաղաքացւոց եռանդը և բարերարութիւնը որոնք հոգացին զինուորաց անկողին, ծածկոցք և ուրիշ ամենայն պիտոյք և որով կրցաւ այնչափ աւտեն դիմանալ բանակը։ Սակայն վարչութիւնը չկըրցաւ մտածել և նաւերով տպահովել Ադրիականէն Ռումանեայի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը պաշարոց համար, և այն քիչ նաւերը զորս յետոյ հանեց ծովուն վրայ, առանց մասնաւոր առաջնորդութեան մի մնացած, ստիպուեցան քաշուիլ, երբ Վենետիկ ծովէն ալ պաշարուեցաւ։

12. Եւրոպական Պետութեանց Գեսպանաւորութիւնը Պրիւսիէ վասն Իտալիոյ։ — Իտալական պետութիւնք յոյս ունեցած էին ի սկզբան որ այս իրենց ազատական շարժմանց մէջ օգնող պիտի գտնային զՎալդիա, և Լամարդինի հռչակաւոր հրովարտակը կերպով մը իրենց գրաւական էր, սակայն Վալդիա զԼամպարտիա և զՎենետիկ՝ ինքնիշխան գաւառներ չէր ձանձնար և այն ատեն կը խոստանար օգնութիւն մը՝ երբ Աւստրիա մտնէր ի Փիէմոնթ։ Ի զուր Վենետիկեցիք հազարաւոր ստորագրութեամբ աղերսներ ղրկած էին, ի զուր զԹոմազէօ Բարիզ ղրկեր էին օգնութիւն մը պաղատելու ամենայն ինչ միայն խոստմամբք լինցաւ։ Անգղիոյ հոգը աւելի նուաղ էր, որ իբրեւ միջնորդ մը կ'ուզէր ըլլալ ընդ Աւստրիա և ընդ ապստամբ գաւառս, և այնպիսի դաշնադրութեան առաջարկութիւնք կ'ընէր, որոնք բնաւ չէին կրնար ընդունելի ըլլալ յիտալացւոց։ Հոսկ ուրեմն առաջարկեց, որ դեսպանաւորողով մը գումարուի ի Պրիւսիէ՝ ուր նուիրակ ղրկեցին եթէ Փիէմոնթ եթէ Դոմպոնա և Վենետիկ։ Բայց ժողովքը լինցաւ՝ առանց կարենալու որոշողութիւն մը ընելու։ Վասն զի Աւստրիա և ոչ նուիրակ ուղեր էր ղրկել, նա մտնուանդ Շվարցշմայէրկ կոմսը Աւստրիոյ պաշտօնարանին ղուխ անցնելով Իտալիոյ կրած ճախողանքներէն աւելի խրախուսեալ, տարօրինակ գաղափար մը կը համարէր Լամպարտիա — Վենետիկը թողուլ, և զՂարլօ Ալպէրզօ և Իտալացի ռամկտպետ իշխանքը յիմարեալ կ'անուանէր։ Երբ 1849ին սկիզբը Փիէմոնթ յուսահատեալ դեսպա-

նաժողովէն, կրկին զինուց բաղդը ուզեց փորձել, Աւստրիոյ պաշտօնարանը ծանոյց իրեն, որ գիտնայ թէ բնաւ կերպով մը միտք չունէր Լոմպարտիա – Վենետիկը ձգել և չխաբուի, որ Պրիւսսիի դեսպանաժողովոյն պետութիւնք զինքը այն գաւառներէն պիտի վանէին։ Այսպէս Իտալիա միայնակ կը մնար իմանալով այնուհետև, որ բնաւ օգնութեան յոյս մը չկար ի Պետութեանց։ Այսու հանդերձ Վենետիկ յանձն կ'առնուր միաձայն քուէարկութեամբ « Գիմանալ ինչ որ ալ ըլլայ » ։

ՅԻՏԱԼԻԱ ԸՆԿՆԻ, ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆՑ

1. Փիեմոնթ ընդդէմ Աւստրիոյ : — 2. Սովարայի պատերազմը. — Գար-
10 Ապրիլի ճակատամարտը : — 3. Վիկտոր Եմանուէլ Բ — Սամանա-
դրութիւն : — 4. Յուզմունք ի Պրէշիա , ճենովա — Ընկճումն : — 5. Գա-
տնա — Կուէրացի իշխանապետ և կալանաւոր : — 6. Գարձ Լէոփոլտի
յիշխանութիւն . — 7. Սիլիւշ ընդդիմութիւնը և Նուսնումն . —
8. Հաւիւ. Միջամտութիւն Գաղղիոյ — Պատերազմ 50 Ապրիլի . —
9. Պաշարումն Հռովմայ — Վախճան Հասարակապետութեան . —
10. Գարձ Պիոս թի . — 11. Վիշեֆշոյ Պաշտպանութիւնը . — Պա-
տերազմ Մակէդոն . — 12. Բանակցութիւնը հաշտութեան . —
13. Սով և մաղձախտ . — 14. Անկումն Վենետիոյ . — 15. Աւ-
ստրիոյ վարչութիւնը տիրեալ գաւառաց վրայ :

] . Փիեմոնթ ընդդէմ Աւստրիոյ : — Արդէն ի Փիէ-
մոնթ Փիւնէլլի պաշտօնարանին անկումը և ռամկա-
պետականաց յաջորդելը, որ ոցգլուխ էր ճիւղէրդի, կը
նշանակէր որ մերձ էր Աւստրիոյ դէմ պատերազմը :
Սակայն ճիւղէրդի յետ միանգամ վարչութեան գլուխ
անցնելու՝ սկսաւ ինքն ալ խոհեմութիւն քարոզել և մինչ
Պրոֆֆէրիօ ծայրայեղ ազատականաց առաջնորդը կը
յանդիմանէր զինքը իրրեւ անգործ իր նախորդաց պէս ,
ճիւղէրդի կը դատապարտէր Գոաքանայի Սաշմանա-
դիրը իրրեւ ժողովակ մը խռովարարաց : Կ'առաջար-
կէր քահանայապետին Փիէմոնթի բանակը իր իշխա-
նութիւնը հաստատելու համար , և երբ Պիոս թ . մեր-
ժեց , այն ատեն ճիւղէրդի միտքը դրաւ անկոչ դի-
մելու ի Գոաքանա և ի Հռովմ և հաստատելու օրի-
նաւոր իշխանութիւնքը : Այս իւր կարծիքը մեծամեծ

Հակառակորդներ գտաւ յորս նաև Գարլօ Ալպէրդօ . և յետ ազմկալից վիճաբանութեանց ի Խօսարունի , ճիւղալէրդի մերժեալ տեսնելով իր կարծիքը՝ հրաժարեցաւ . և թագաւորը յանձնեց Քիօտօ զօրավարին , որ էր պաշտօնեայ պատերազմի , նոր պաշտօնարանը կազմելու , և պատրաստութիւն տեսնելու պատերազմի , ուսկից անկարելի էր խոյս տալ :

Արդէն Փիէմոնթի , Լոմպարտիոյ և Վենետիոյ բազմաթիւ լրագիրք և պարբերականք զայն կ'արժարծէին յետ Սալապոյի նախատական զինադադարման : Գարլօ Ալպէրդօ հարկաւոր կը տեսնէր զպատերազմ և փութով , հասարակապետութեան ծաւալելուն և իր թագին կորստեան վախէն : Բայց դժբաղդն այն էր , որ բանակը իւր առաջնորդաց վրայ կորսնցուցեր էր իր վստահութիւնը , որով երթալով նուազեր էր բարեկարգութիւնը :

Ընդհակառակն Ռատէցքի յետին յաղթութիւններէն վերջը՝ ոչ միայն ջանացեր էր քաղցրութեամբ գնալ ժողովրդոց հետ , այլ և մեծ խնամք տարեր էր զինուորական բարեկարգութեան և տեղեաց կրթութեան և վարժութեան . և երբ Մարտ 12ին Փիէմոնթի պաշտօնարանին նոր նախագահը Տէֆէրրարի և միանգամայն պաշտօնեայ Ալտաքին գործոց , զինադադարումը կը վերցընէր հրովարտակով մը՝¹ հայրենեաց քաջած վշտաց և նախատանաց վրէժն առնելու համար , իտալիոյ գաւառները օտարին բռնութենէ ազատելու համար և միանգամայն օգնելու Վենետիոյ և իտալական ազատութիւնը ապահովցընելու համար , արդէն Ռատէցքի կազմ էր և պատրաստ : Փիէմոնթ նախ քան զպատերազմը զլօրէնցօ Վալէրիօ Ղրկած էր ի Դոսաքանա և ի Հոովմ՝ պատերազմին վրայօք միաբան խորհելու համար , բայց նուիրակը Դոսքանա հասնելէն ետեք օր վերջը յանկարծ լսուեցաւ պատերազմին հրատարակուիլը :

1. Կը պատմեն , որ Ռատէցքի ի ձեռն մատնչաց արդէն քանի մօր օր առաջ գիտէր զինադադարման վերջուիլը :

Վարլօ Ալպէրդօ թերեւ զղջացեր էր ուրիշ իշխանութեանց հետ խորհրդակցելուն, որպէս զի պատերազմին յաջող ելից միջոց ալ չբռնադատուի միաբան բաժնելու արդիւնքը: Այսու հանդերձ Գուպանա խոստացաւ օգնութիւն զրկելու և ի Հռովմ մեծ եռանդեամբ սահմանուեցաւ 10,000 հոգի զրկելու: Նուիրակ զրկուեցաւ նաև առ Մաճառս և Խռուադս որոնք յուզեալ էին ընդդէմ Աւստրիոյ պետութեան, սակայն շատ ուշ և առանց արդիւնքի մը: Քիչ ամիս առաջ բանակին ընդհանուր հրամանատար անուանուեր էր Քռձանովաքի լեհ՝ կարիճ, արդէն փորձ 1831ի յեղափոխութեան մէջ, բայց անտեղեակ հրամայելիք բանակին և տեղեաց: Վանձը լմնցեր էր, և պետութեան պարտատեարք չէին համարձակեր վճարել. միով բանիւ, ոգւոց պէս ամենայն ինչ յուզեալ էր:

Աւստրիացի բանակը մեծ ուրախութեամբ լսեր էր պատերազմին լուրը և Ռատէցքի պատերազմական եռանդուն խօսիւք զայն աւելի վառեր էր: Ռատէցքի միաքն էր չթողուլ Վարլօ Ալպէրդօյի Լոմպարտիա հասնել պատերազմելու համար, և կանխել հասնել ի Փիէմոնթ և հոն կռուիլ: Քռձանովաքի ջանացեր էր բռնել Վիշինոյի երկու գիւրին անցքերը, մին ի Պուֆֆալորա և միւսն ի Փավիա, զոր Ռոմարինոյ գնդապետին յանձներ էր. բայց յետինս հրամանին անսաստելով Փոյ գետէն անդին կեցեր էր¹. և Ռատէցքի յետ ստիւակաթիւ պահակապանք թողլու ի Պրէշիա, Միլան, Պէրկամօ և Գլոսութիւնները, բանակին զօրաւոր գունդերով 20—21ին գիշերը անցաւ Փավիայի քովէն գիւիչինս, 70,000 հոգւով և թնդանթով: Վարլօ Ալպէրդօ հասեր էր ի Մաճէնդա՝ երբ լսեց որ Աւստրիացիք ալ անցեր են Փավիոյ քովէն: Երկու բանակները մէկմէկու հանդիպեցան նախ ի Պորկօ Սան Սիրօ և ի Վիճէվանօ և երկու կէտերուն մէջ ալ Փիէ-

1. Պատերազմէն ետքը Մայիս 22ին Ռոմարինոյ զօրավարը՝ Պատերազմական ատենէն դատապարտուելով հրացանի բռնուեցաւ:

մոնթեցիք յետս նահանջեցին. նոյնպէս Տուրանտօ զօրավարը և Սափոյիոյ դուքսը չկրցան պաշտպանել ըզ-Մորդարա, որուն վրայ յարձակեր էր 15,000 հոգևով և 48 հրանօթիւք տ'Ասփրը զօրավարը, և որուն բանակին մէջ կը զինուորէին նաև արշիդուքսն Ալպէրդ և Պէնէտէք: Լա Մարմորա զօրավարը ուզեց քաղաքը կտրելով անցնիլ, սակայն իր զինուորքը ցրուեցան և շատը սպաննուեցան կամ բռնուեցան: Նոյն օրը 500 հոգի մեռան, 2000 գերի բռնուեցան և հինգ ալ հրանօթք: Մարտ 23ին փիէմոնթեցի բանակը քաշուեցաւ Նովարայի քով և հրամանատարութիւնը հաստատուեցաւ ի Պիքոքքա: Քռձանովքի սահմանեց հոն տալու պատերազմը. երկու բանակն ալ գրեթէ հաւասար էին թուով 50էն 60,000. միայն հրանօթիւք կը գերազանցէին Աւստրիացիք: Ինչպէս ի Մորդարա նոյնպէս նաև ի Նովարա, պատերազմին առաջին յարձակողը եղաւ տ'Ասփրը աւստրիացի կտրիճ զօրավարը, որ յետ իմացընելու միւս գնդապետաց եթէ դիմացն ունէին ամբողջ Փիէմոնթեցի բանակը, ինքը ահաւոր եռանդեամբ մը սկսաւ կռիւր:

2. Պատերազմ Նովարայի — Գարլօ Ալպէրդօյի հրաժարիլը. — Սափոնայի և Սափոյիոյ ջոկատները տկարանալով, Փիէմոնթիներ յառաջեց որ ընդ երկար պաշտպանուելով մեծ վտանգի մէջ ձգեց զտ'Ասփրը: Գասդէլաձձօ աւանը քանի մը անգամ երկու կողմէն առնուեցաւ. հուսկ ուրեմն Փիէմոնթեցիք չկրնալով թշնամեաց ահաւոր հրոյն դէմ դնել, սկսան Նովարա փախչիլ և Փէրրոնէ զօրավարը որ կը ջանար ցրուեալ գունդերը նորէն միացընել, հարուածեալ ինկաւ: Այսու հանդերձ քիչ մը ժամանակ Փիէմոնթեցիք նորէն զօրացան Պիքոքքայի մօտ և մերձ էին զտ'Ասփրը վանելու, երբ հասաւ Ռատէցքի իր գունդերով և պատուիրեց մէկ մասի մը՝ դէմ դնել Փիէմոնթի աջոյն, և կեղդոնէն միւս մասերն ալ ամենայն ուժով դիմել Գասդէլաձձօյի և Պիքոքքայի վրայ: Փիէմոնթեցիք ձախ թևերնին կորսնցընելով և տեսնելով որ ալ անհնարին էր դիմանալ, քաշուեցան ի Նովարա խառն ի խուռն կոխելով ամենայն բարեկար-

գութիւն, Բանակայփնտը հաւասար էր. երկու կողմն ալ 5000 հոգի գրեթէ կորսնցուցեր էր. սակայն Աւստրիացիք բռնած էին պատերազմի դաշտը և գունդերը կարգով և կանոնով ձամբարը գրեր էին: Վարլօ Ալպէրդօ Ռաստէցքիէ զինադադարումն խնդրեց, բայց աւստրիացի զօրավարը պահանջեց բռնելու Դիչինոյ և Սէզիոյ մէջ եղած երկիրները և Ալեքսանդրիոյ դղեակը: Վարլօ Ալպէրդօ շուզելով յանձն առնուլ այսպիսի ծանր և նախատալից պայմաններ, սահմանեց ի գործ դնել զորմտածեր էր կանխաւ, եթէ յանկարծ պատերազմը ձախող երթար. հրաժարեցաւ թագաւորութենէն ինպաստիւր որդւոյն Սափոյիոյ իշխանին:

3. Վիլստր Էմմանուէլ Բ: — Նոր թագաւորը Վիլստր Էմմանուէլ և աւստրիացի հրամանատարը միարան տեսնուելով ստորագրեցին զինադադարումը այս պայմաններով՝ որ 20,000 Աւստրիացիք Փիէմոնթի ծախքով բռնեն Սէզիոյ և Դիչինոյ մէջ եղած երկիրը, որ Աւստրիացւոցմէ և Փիէմոնթեցիներէ կաղմեալ պահակապաճք բռնեն Ալեքսանդրիոյ դղեակը. Փիէմոնթ այնքան զօրք պահէ որչափ ի խաղաղութեան, և հաշտութիւնը կատարուէր 1815ին դաշանց վրայ: Փիէմոնթ պիտի վճարէր նաև պատերազմին ծախքը:

Իսկ Վարլօ Ալպէրդօ հրաժարած գիշերը թողուց գրանակը, և ելաւ յիտալիոյ կոմս Պարկայ տիտղոսով, յետոյ գնաց ի Նիցցա և անտի յԱնդրիպօ և հուսկ յՓփորդօ, ուր մեռաւ քիչ վերջը սրտին ցաւէն, թողլով պատմութեան մէջ այլազան դատողութիւնք իր վրայ, կոչուելով յոմանց մեծ հայրենասէր և ազատասէր և յայլոց մատնիչ և պատճառ աղետից: Բայց եթէ առաջին անուանակոչութեան բովանդակապէս արժանի չէր՝ երկրորդին բնաւ: Վարլօ Ալպէրդօ կտրիճ և անձնանուէր զինուոր մը՝ կը սիրէր Վփիէմոնթ և կ'ուզէր զայն մեծցընել և այս նպատակին հասնելու համար մտիկ ըրաւ որ և իցէ խորհրդոյ մը, որ զինքը առայն կ'առաջնորդէր: Իտալական միութեան սէրը այն կերպարանքով էր իր մտաց մէջ, որ այս միութեան անվրէպ գլուխն ըլլայ Փիէմոնթ, և այս գլխաւորու-

թեան զոհը բնաւ չէր յանձն առնուր կատարել. այնպէս որ եթէ ուրիշ իշխան մը առաջարկուէր իր տեղը, ինքը պատրաստ էր Փիէմոնթով միաբան բաժնուելու այս միութենէն: Այսու հանդերձ՝ եթէ այս եթէ այն դիտաւորութեամբք մեծ արդիւնք ունեցաւ իտալական խնդրոյն մէջ և սկզբնապատճառ եղաւ այն վիճակին, զոր ի ներկայի ստացաւ Փիէմոնթ և Իտալիա:

4. Յուզմունք ի Պրէշիա եւ ի Ճենովա եւ Ընկճումն: — Աւստրիոյ և Փիէմոնթի մէջ պատերազմը սկսած ժամանակ, Լոմպարտիոյ քաղաքներէն ոմանք ապստամբեր էին. սակայն լսելով յետոյ Նովարայի պարտութիւնը հանդարտեր էին: Ոչ նոյնպէս նաև Պրէշիա որ սուտ լուրերով խրախուսեալ ուրք ելաւ, խորսակեց կայսերական նշանը և կանգնեց եռագոյն դրօշը. փութով քովի աւաններէն օգնութիւն ընդունեցաւ, զինուորեց ազգային պահապանքը, փողոցները ամրացուց, փոսեր բացաւ և հասարակաց պաշտպանութեան Յանձնաժողով մը կազմեց: Հասաւ փութով Նուկէնդ աւստրիացի զօրավարը 2,000 հոգով²⁶ Մարտ. և դբաղաքը յորդորեց անձնատուր ըլլալու, բայց պատասխան ընդունեցաւ որ միսքերնին դրած էին դիմանալ եթէ մոխիր անգամ դառնար քաղաքը: Արդէն Աւստրիացիք երկու անգամ յարձակելով վանուեր էին և Նուկէնդ նոր օգնութիւն ընդունելով 3,500 զօրաց, երրորդ անգամ փորձեց յարձակումը՝ բայց երրորդ անգամ վանեցաւ, որովհետև կ'ուզէր խնայել քաղաքին: Հասաւ այն ատեն Վենետիկեան գաւառէն Հայնաւ զօրավարը նոր զունդերով և հրաւիրեց ըզ-Պրէշիացիս անպայման անձնատուր ըլլալ, և անոնց մերժելովը ահաւոր կրակ մը սկսաւ տեղալ և յարձակեցաւ դրանց վրայ: Պրէշիացիք անզուխ խառն ի խուռն կը կռուէին. վրայ հասաւ գիշերը և գղեկին մէջ եղած զինուորք ալ կողմնակի կռուելով, Հայնաւ կըրցաւ մտնել քաղաքը, ուր ահաւոր կռիւ մը սկսաւ, որ քանի մը օր տևեց յորում Աւստրիացիք չխնայեցին, ոչ տկարի, ոչ ծերոց, ոչ կնոջ և ոչ տղայոց, հրով և

սրով ամենայն ինչ ջնջելով. Հայնաւ ի Պրէշիա սկսաւ այն անգութ յաղթանակը զոր յետոյ ի գլուխ տարաւ ի Մաճառստան, և որով իր անունը տխուր հռչակ մը ստացած է¹:

Ի Գուրին պաշտօնարանը Նովարայի պարտութեան վրայ հրաժարեր էր և նոր պաշտօնարան մը կազմուեր էր, որուն նախագահ եղաւ Տէլսնէ և Ներքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ Փինէլլի: Թագաւորը հրովարտակով մը ծանոյց պատերազմին ձախող ելքը՝ հրաւիրելով զամենեսին բարեկարգութեամբք ջանալ սուրբ պահելու ազգին պատիւը: Սակայն Խօսարանը զինադադարումը հրատարակեց Սահմանադրութեան հակառակ: Վիկտոր Էմմանուէլ Սահմանադրութեան վրայ երդուննալէն վերջը Խօսարանը լուծեց:

Գուրինէն աւելի մեծ էր շփոթութիւնը ի Ճենովա, ուր ուրք ելաւ ժողովուրդը և տիրեց դրեկին. պաշտպանութիւնը երեք անձանց հաւատացաւ յորս էր և Ավէցցանա զօրավարը: Զինուորաց և քաղաքացւոց մէջ կռիւր սկսաւ և յետինքս յաղթուելով բռնադատուեցան քաղքէն ելլելու, և քաղաքացիք հրաւիրեցին Լոմպարտացի ջոկատքը իրենց գալու օգնելու: Բայց Լոմպարտացիք չհասած՝ յանակնկալս հասնելով նոր գունդերով Ալֆոնսօ Լա Մարմորա զօրավարը տիրեց նախ քանի մը բերդորէից, ապա բովանդակ քաղա-

1. Պատերազմին մէջ ինկաւ նաև աւստրիացի ծեր զօրավարն Նուկէնդ, որ իր երկար բնակութեամբը յիտալիա մեծ սէր ունենալով ժողովուրդեան վրայ, իրեն ժառանգ թողուց զՊրէշիա, և Պրէշիացիք այսպիսի վեհանձն գործոյ մը համար իրեն դամբանարան մը կանգնեցին չքեղ արձանագրութեամբ: Իսկ Հայնաւ 1830ին պաշտօնընկէց եղաւ « ոչ բարւոք վարելուն համարի յիսանութիւնք », իր անունը այնքան ատելի դարձաւ Եւրոպոյոյ ամէն կողմ, որ տարի մը վերջը Լոնտրա երբ այցելութեան ելած էր Արհեստանոցի մը, Ռոշիլտի հետ միաբան, հոն աշխատաւորք զինքը հանչնալով այնքան թքին երեսը և ապտակեցին և բռնցի ծեծեցին, որ հագիւ կրցաւ զինքը Ոստիկանութիւնը մահուընէ մը ազատել:

քին: Ընդհանուր ներուժն շնորհուեցաւ, բաց ի վարչութեան գլուխ կեցողներէն և քանի մը քաղաքացւոցմէ. քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրուեցաւ և ազգային պահապանք ցրուեցան և քաղաքացւոցմէ գէնքերը ժողովուեցան. ստով սպստամբութիւնը նուաճուեցաւ:

5. Գոսքանա. Կուէրացցի իշխանապետ եւ կալսնաւոր: — Ի Գոսքանա կ'յուզէր տակաւին Հռովմայ հետ միութեան խնդիրը: Կուէրացցի, որ միշտ նախադաս կը համարէր առաջին համարուիլ փոքր վիճակի մը մէջ քան երկրորդ մեծ պետութեան մը, ամենայն կերպով կը ջանար այս միութիւնը ուշացընելու: Հռովմէն նուիրակութիւն մը եկեր էր որուն գլուխ էր Չիչերուաքիս ժողովրդեան տրիբունը, և Գոսքանայի վարչութիւնը Մարտ 25ին պիտի կատարէր այս միութիւնը, երբ Փիէմոնթի ձախողանաց լուրերը հասնելով ամենայն ինչ վրդովեցին: Անկէ վերջը Ատենին նիւտերը լի էին յուզմամբ, յորս Կուէրացցի կը նկարագրէր վարչութեան ներքսպէս և արտաքսպէս խեղճութիւնը. հարկ էր խորհել ձև մը տալ վարչութեան և հասարակապետութիւնը մեծամասնութեամբ մերժուեցաւ:

Այն ատեն առաջարկուեցաւ դիկտատորութիւն մը հաստատել. յիտ մեծամեծ գովեստից և պարսաւանաց իշխանապետ անուանուեցաւ Կուէրացցի պայմանաւ՝ որ առանց Ատենին խորհրդակցութեան չկարենայ փոխել վարչութեան ձևը և Հռովմայ հետ միութեան խնդիրն ալ առ ժամս կախ մնայ: Այնուհետև Կուէրացցի աշխատեցաւ երկիրը ոտք հանելու ընդդէմ Աւստրիոյ և ռզիները պատրաստելու միանգամայն Լէոփոլտի դարձին, պայմանաւ ազասութեանց պահուելուն: Չորս կուսակցութեանց բաժնուած էր քաղաքը, մաս մը կ'ուզէր հասարակապետութիւն և անմիջական միութիւն Հռովմայ հետ, ասոնց գլուխն էր Մոնդանէլլի, Կուէրացցի իր բարեկամներով յանձն կ'առնուր ազատ սահմանադրական վարչութեան մը հաստատութիւնը. ուրիշ կուսակցութիւն մը նոյնպէս կ'ուզէր ղէտփոլտ, բայց իշխանին հրատարակած սահմանադրութեամբ,

5. Ապր.

և ասոնցմէ էին ծինո Գափփոնի, Ճիւսդի և որոնք ըզ-
Սէրիսդորի զրկեցին ի Կաէդա Լէոփոլտի հետ բա-
նակցելու. կար դարձեալ մաս մը որ կուզէր գիշխա-
նը բացարձակ վարչութեամբ: Առաջին կուսակցութեան
գլուխը Մոնդանէլլի տեսնալով, որ իրեն համար անհնա-
րին էր կռուիլ Կուէրացցիի նման զօրաւոր հսկայի
մը հետ, յանձն առաւ ի Կուէրացցիէ իրեն առաջար-
կեալ պաշտօնը, ի Գաղղիա և յԱնգղիա երթալ հայ-
րենեաց դատը պաշտպանելու համար. քաղաքաց մէջ
Լիվոռնօ միայն հասարակապետական էր, իսկ Լուքքա
բացարձակ իշխանութեան կողմը: Կուէրացցի խնամք
չէր տարած իրեն հակառակորդքը ցրուելու և կը
յուսար վերջ տալ այս քաղաքական յուզմանց, Ապ-
րիլի 15ին հրատարակելով իշխանին վերանորոգումը
ազատ սահմանադրութեամբք. սակայն սնակնկալ յե-
ղափոխութիւն մը վրայ հասնելով արգիլեց զայն և
պատճառ եղաւ անկման իրեն և իր կուսակցաց:

Ֆիրէնցէի մէջ շատ մը կամաւոր Լիվոռնօյի զի-
նուորք կային, որոց կը հրամայէր Կուարտուչչի գըն-
դապետը որոնք Արէզինոյէ կը դառնային Փիսդոյա
երթալու. ինչպէս ուրիշ խմբեր ալ կը հանդերձէին
սահմանազլուխները երթալու: Ֆիրէնցացիք մեծա-
պէս տփգոհ էին այս կամաւորաց համարձակ վար-
մանց համար, որ իրենց հասարակապետական ըլլալով,
աւելի անտանելի էին: Ֆիրէնցացւոց և Կուէրացցիի
բարեկամք խորհուրդ կուտային օր մը առաջ զանոնք
ձամբելու, քանի որ տակաւին արիւնհաշեղութիւն մը
եղած չէր: Հրամայուեցաւ որ նախ Ապրիլ 11ին մեկ-
նին Կուարտուչչիի գունդերը. և յիրաւի երբ 11ին ա-
ռաւօտը ամէնը սահմանեալ տեղ մը կը ժողվուէին և
շատերը ասդին անդին ցրուած էին, նախ մասնական
ապա ընդհանուր կռիւ մը ծագեցաւ Լիվոռնօյի կա-
մաւորաց և Ֆիրէնցէի ժողովրդականաց մէջ, որոնք
ձայն տալով բոլոր քաղաքացւոց՝ դիմեցին Լիվոռնօ-
յւոց վրայ՝ նաև անոնց որ կը մեկնէին, և երկու կող-
մանէ ալ սպանեաք եղան: Ի զուր Կուէրացցի աներ-
կիւղութեամբ վազեց կռուոյն ամենէն ջերմ կէտը. ամ-

բոխը զայրացեալ Ոստիկանութեան պալատը դիմեց և սկսաւ աղաղակել, որ խորհրդականք գումարուին և վարչութիւնը ձեռք առնուն յանուն իշխանին: Բոլոր քաղաքը ոտք ելաւ, ամէն կողմ կը լսուէր « Ի մահ Կուէրացցի », « Կեցցէ Լէոփոլտ »: Կուէրացցի փութով հրաման ղրկեց Լուքա գացող իրեն հաւատարիմ պաշանորդաց յետս դառնալու ի Ֆիրէնցէ, որոց կը հրամայէր հազարապետն Սոլէրա. բայց Սոլէրա հրաժարեցաւ զօրավարութենէն Կուէրացցիի կողման չնպաստելու համար, և յետոյ նորէն զայն առաւ յանձն ի նպաստ Լէոփոլտի:

Ատեանը խմբեցաւ և վճռեց իշխանին վերանորոգումը. սակայն Ոստիկանութիւնը ցրուել տուաւ Ատեանը և իր վրայ առաւ վարչութիւնը՝ անուանելով առ ժամանակեայ պաշտօնեաներ: Կուէրացցի ամբոխին մոլեգնութենէն ազատելու համար հին պալատը դիմեր էր՝ քանի մը հաւասարիմ պահապանացմէ պաշտպանեալ: Առաջարկուեցաւ իրեն նախ Լիվոռնո երթալ և խաղաղել շփոթութիւնը, ապա կամաւոր պքսոր: Ամբոխը երթալով կը յուզէր և աղաղակները կը բարձրանային, որ իրեն մահը կը պահանջէին: Յանձնաժողովը սահմանեց զինքը անցընել Հին պալատէն Փիդդի պալատը գացող սրահը՝ դէպ ի Պէլլիտէր դղեակը և խաբել զամբոխը, յետոյ անկէ ազատ թողուլ, սակայն տարուելէն վերջը՝ զգուշութեան համար, նենգութեամբ հոն պահուեցաւ:

6. Իարծ Լէոփոլտի յիշխանութիւն: — Բոլոր Դոսքանա բաց ի Լիվոռնոյէ հաւանեցաւ այս եղած յեղափոխութեան և ամէն քաղաքացի նշանաւոր քաղաքացւոցմէ ժողովք գումարուեցաւ ի Ֆիրէնցէ և վարչական յանձնաժողով մը կազմուեցաւ: Նոր վարիչք գրեցին առ Լէոփոլտ, որ իր երազ գալստեամբը անշուշտ կը խափանէր օտարին միջամտութեան պատճառած ամօթը և փնասը, և Լէոփոլտ պատասխանով մը կը խոստանար ամենայն սահմանադրական ազատութիւն. զկոմսն Սէրիսդորի առ ժամս լիակատար իշխանութեամբ գլուխ կ'անուանէր վարչութեան: Սակայն

Աւստրիացիք կը յառաջէին, և վարչական յանձնա-
 ժողովը իր պաշտօնը յանձնելու ժամանակ կը յայտ-
 նէր իր մեծ ցաւը Աւստրիացւոց միջամտութեան հա-
 մար. բայց Սէրիադորի կը հրատարակէր որ ինքը բը-
 նաւ մասնակցութիւն մը չունի, և սակայն եթէ տ'Աս-
 փրը և եթէ իշխանն Շվարցշմայերկ իրենց հրովար-
 տակներուն մէջ կը հռչակէին որ կուգային հրաւիրեալ
 ի Լէոփոլտէ: Մայիս 10ին 10,000 Աւստրիացիք Լի-
 վոռնոյի մօտեցան և արիւնահեղ մոլեգին կռիւ մը սկը-
 սաւ, բայց երբ թշնամին տիրեց Փորդա ա Մարէ ա-
 րուարձանին, այն ատեն քաղաքը կանգնեց սպիտակ
 դրօշը և Աւստրիացիք ներս մտան: Ֆիրէնցէ բնաւ
 ընդդիմութիւն մը չըրաւ՝ Մայիս 25ին մտաւ տ'Աս-
 փրը և յետ գինաթափ ընելու բոլոր քաղաքացիքը
 ցրուեց նաև ազգային պահապանքը: Լէոփոլտ Կաէ-
 դայէն նոր պաշտօնարան մը անուանեց, որուն նախա-
 գահն եղաւ Յովհաննէս Պալտաստերոնի, և նոր պաշ-
 տօնարանին առաջին դործն եղաւ վերցընել իաւալա-
 կան դրօշը և հաստատել նախկինը: Լէոփոլտ Յուլիսի
 24ին դարձաւ ի Ֆիրէնցէ, և դեռ քաղաքը չմտած
 ներուժն շնորհեց այն ամենուն որ խօսիւք կամ գրով
 իրեն դէմ զինելու էին, ի բաց առեալ հասարակաց խա-
 ղաղուծիւնը վրդովողները և փնասակարբը: Առաջ-
 նակարգ նշանով պատուեց զՌաստէցի մարաջախտը, և
 ուրիշ զօրավարք ալ ըստ աստիճանի: Տարի մը վեր-
 ջը Սեպտեմբեր 10ին վեննա գնաց ի պատիւ նոր կայ-
 սեր Փրանկիսկոս Յովսէփի, և ի դարձին նաև շատ
 մը քաղաքական յանցաւորաց ներուժն շնորհուեցաւ:

7. Սիլվիոյ ընդդիմութիւնը եւ նուաճումը: — Մեա-
 սինայի անկումն վերջը Գաղղիոյ և Անգղիոյ կողմա-
 նէ ի Նաիոլի գտնուած երկու ծովակալք ջանացեր էին
 Փերտինանտոսէն զինադադարումն ստանալ Սիկիլիոյ
 համար, որ սակայն բնաւ անձնատուր ըլլալու միտք չու-
 նէր և ամենայն եռանդեամբ կը պատրաստուէր ընդ-
 դիմութեան: Անգղիայէն և Գաղղիայէն 18,000 հրա-
 ցան գնուեր էին, և աւելի ևս կը գնէին եթէ Լուի-
 Նաբոլէոն նախագահ ընտրուելով չարգելուր արտա-

հանութիւնը : Իրենց զօրավարութեան հրաւիրեր էին զՄիէրօլավաքի լեհ անուանի զօրավարը, գանձը յետին չքաւորութեան մէջ էր . ազգային կալուածները ծախուեցան, մեծամեծ տուրքեր դրուեցան եկեղեցական կալուածոց վրայ . առնուեցան եկեղեցիներէն սկունք և արծաթեղէնք . այսու ամենայնիւ հազիւ քանի մը միլիոն ժողովուրդ էր : Միաձայն հաւանութեամբ ի Խօսարանին օրէնքով հաստատուեր էր շինելու 15 միլիոնի թուղթ՝ վճարելիք հարիւրին չորս տարւոյն մէջ, միանգամայն աղքատ ժողովրդեան օգնութեան համար աղօթեաց վրայէն վերցուեր էր տուրքը : Պաշտօնարանը ըմբռներ էր իր ծանր վիճակը և երկու անգամ թէպէտ հրաժարեր էր, բայց Խօսարանին աղերսելով նորէն յանձն առեր էր մինչև փետրուարի ըսկիգրը, յորում հարկ եղաւ որ փոխուի և նոր պաշտօնարանին գլուխ անցաւ Արտաքին գործոց պաշտօնութեամբ իշխանն Պուդէրա :

Այս կազմութիւնքը տեսնուած միջոց՝ Եւրոպիոյ պետութիւնք Գաղղիա և Անգղիա կը ջանային միջնորդ ըլլալ ընդ Փերտինանտոս և ընդ Սիկիլիացիա : Գաղղիա կը փափագէր ինքնիշխան սահմանադրութիւն մը տրուի կղզւոյն, ուր նստի Փերտինանտոսի կողմանէ փոխարքայ մը . Անգղիա կը յաւելուր՝ որ Սիկիլիա ունենայ առանձին մատակարարութիւն և բանակ մը : Ասոնց պատասխան կուտար Ֆիլանձիէրի իր թագաւորին կողմանէ, որ Երկուց Սիկիլեայց վերաբերեալ նոր կազմութեան մը համար հարկ էր 1815ի պետութեանց ամենուն հաւանութիւնը և Փերտինանտոս 28 Փետր. կատէգայէն վերջնագրով մը կը ծանուցանէր, որ եթէ Սիկիլիա հնազանդէր, ինքը պատրաստ էր շնորհելու Առանձին քաղաքական վարչութիւն և մատակարարութիւն և Խօսարան մը և փոխարքայ ընդարձակ իշխանութեամբ : Սիկիլիա տարին 15 միլիոն պիտի վճարէր թագաւորութեան հասարակաց ծախսուց համար, և տասնուհինգ տարի կէս միլիոն պատերազմին ծախքին համար : Այս ծանուցագրին պատասխան Ռէալի երեսփոխանը կ'առաջարկէր Մարտ 7ին ի Խօսարանի ի գէն

կոչելու 18 տարուէն, մինչև 70 տարուան բոլոր Սիկիլիացիքը: Գալվի և Սդասպիլէ հաշտուելով պաշտօնարանին մէջ մտան և ամենայն հանդերձանք սկսան տեսնուիլ մոլեգին ընդդիմութեան մը: Ի զուր Գաղղիոյ և Անգղիոյ ծովակալք ջանացեր էին համոզել ըզՊաշտօնարանը, որ Կաէդայի վերջնագիրը հիմն առած, դաշնագրութիւն մը սկսին աւելի ազատական. ի զուր երկուց պետութեանց պաշտօնեայքը ի Նափոլի՝ Դամիւլը և Ռայնէվալ դիմեր էին ի Փալէրմօ իբրև միջնորդք հաշտութեան. Պաշտօնարանը և ոչ իսկ յանձն առաւ իրենց առաջարկութիւնքը հաղորդելու Խօսարանին, ուր հնչեց նախ պատերազմը և անկէ տարածուեցաւ ժողովրդեան մէջ, որ մեծ ցնծութեամբ և հանդէսներով ընդունեցաւ զայն: Բայց եթէ պատրաստք էին տօներ կատարել և ամենայն հանդերձանք տեսնալ պատերազմին համար՝ ոչ նոյնպէս և պատերազմելու, և Ֆիլանճիէրիի 16,000 զօրաց դիմաց Միէրոլավաքի հազիւ 7000 ունէր, բաց ասկէ Փերսինանտոս ունէր նաև փոքրիկ նաւատորմիղ մը և բանակին մաս մը նաւերուն մէջ էր, որ ըստ պիտոյից կարենար օգնութեան հասնիլ: Ամենէն առաջին բաղխման մէջ Սիկիլիացիք փախան, և երբ Միէրոլավաքի կը պատուիրէր հասնել ի Քաղանիա, արդէն առաջ թշնաւ մին զայն բռներ էր և թէպէտ մէջի պաշակապանք և քաղաքացիք դուրս դիմելով մեծ արիւնահեղութեամբ կռուեր էին և Միէրոլավաքի ալ հասեր էր ընդունելով նաև ծանր վէրք մը ի կոկորդն, սակայն յետ երեք օրուան ընդդիմութեան քաղաքը ընկճեցաւ:

Քաղանիայի անկմամբ անձնատուր եղաւ փութով Սիրակուսա և Ակուսդա, իսկ Փալէրմօ յետ այնքան մեծաշառաչ հանդերձանաց, միաձայն հաւանութեամբ Խօսարանաց փութով յանձն առաւ Պոսէն ծովակալին միջնորդութիւն մը, որ կ'առաջարկէր պաշտութիւն: Թագաւորին պայմանքն էին սահմանադրութիւն մը ըստ վերջնագրոյն Կաէդայի, փոխարքայ մը, ազգային պաշապան ի Փալէրմօ, ազատութիւն Գալապրիոյ կալաւաւորաց, ընդհանուր ներումն բաց ի յեղափոխութեան

գլխաւորաց : Պաշտօնարանը հրաժարեցաւ և նոր պաշտօնարան մը կազմուելով ցրուեց զինեալ գունդերը, և թէպէտ Ապրիլ 27ին և Մայիս 7ին ժողովուրդը, յորս մտեր էին նաև շատ մը գաղղիացի ազատասէրք, ապըստամբութիւն մը փորձեցին, բայց աննպատակ : Անոնք, որ պատճառք եղած էին այս Յեղափոխութեանց, մեծաւ մասամբ թողուցեր փախեր էին ի Սիկիլիոյ . և Մայիս 15ին թագաւորական գունդերը մտնելով ի Փալէրմօ կանգնեցին թագաւորական դրօշակը :

Անկէ վերջը Փերտինանտոս տէր բոլոր իր թագաւորութեան, շատ փոյթ չունեցաւ ազատական խոստմունքներուն կատարման, ի գուր Անգղիա կը յիշեցընէր իրեն 1821ին սահմանադրութեան հաստատութիւնը և Սիկիլիոյ խոստացեալ ներումը, 500էն աւելի անձինք բանտերու մէջ տառապեցան, և 20 միլիոն տուգանք պարտք դրուեցաւ կղզւոյն վրայ : Առաջին ընդհանուր տեղապահն եղաւ Ֆիլանճիէրի : Սեպտեմբեր 10ին ժողովուրդը նորէն յուզուալ էր և ապըստամբութեան մը դիմացը առնելու նպատակաւ զժողովուրդը փախցընելու համար բանտ դրուեցան Սիլվիօ Սփալէնդա և Փիէրօ Լէոփոլտի, որոնք Գուրինի դաշնակցութեան ժողովոյն մասնակցեր էին ընդ նախագահութեամբ Դիոպէրդիի. Սէդզէմպրինի մատենագիրը և Ալկուսդի մահուան դատապարտուեցան, որոց դատակնիքը Փերտինանտոս ապա մշտնջենաւոր բանտի փոխեց . նոյնը եղաւ նաև Սփալէնդայի : Իսկ բանտարգելոց ամենայն տանջանք կրել կու տային, բռնաւորեալ շղթայաւք, գուրկ յամենայն մխիթարութենէ, խառն ի խուռն ձգուած աւազակաց և եղբունաւորաց հետ, որ ահաւոր սարսափ մը ազդեց բոլոր Եւրոպիոյ, երբ այցելութեամբ մը զանոնք նկարագրեց Կլատըսդոն : Փերտինանտոսի անունը միշտ տխուր հնչեց, այլ ազգ ամենեւին ուրիշ իշխաններէ՝ որոնք յետ դառնալու իրենց աթոռը ջանացին ներելով շահել իրենց հրապատակքը :

8. Հռովմ — Միջառնուութիւն Գաղղիոյ — Պատերազմ 30 Ապրիլի : — Ի Հռովմ հասարակապետու

թեան հրատարակուելով երեք հոգիէ կազմեալ գործադիր յանձնաժողով մը դրուեցաւ. և որովհետեւ Յուլի Գերտինյանսոսի փոքր բանակով մը կը յառաջէր հարաւէն, այն պատճառաւ ընդդէմ ղրկուեցաւ Կարիպալտի կամաւոր յանդուգն զինուորներով: Իսկ ի հիւսիս Հայնաւ գօրավարը 10,000 հոգուով Ֆէրրարայի վրայ չուելով պահանջեր էր որ քաղաքին դրուէր յանձնուին, հաստատուի քահանայապետին ղրօշը, 200,000 տուգաթ վճարեն քաղաքացիք 24 ժամուան մէջ և ազնուականացմէ պատանդներ տրուին, սպառնալով սրով և հրով դատել քաղաքը՝ եթէ պահանջք չկատարուին: Աղերսաւորք ընդ առաջ գացեր էին պայմանները մեղմացընելու. Հայնաւ յետ իր ամէն պահանջները ստանալու, քաջուեցաւ դէպ յԱրճէնդաւ Հռովմայ եռապետք բողոքներ ուղղեցին այս միջամտութեան պատճառաւ Եւրոպական պետութեանց, բայց անկարող էին թէ յօտարս և թէ ի ներքինս: Համարելով գանձուն դատարկութեան սգուտ մը ընել, բռնի միջոցներու դիմեցին, որով և աւելի զայրացուցին ոգիները: Յափշտակուեցան ամենայն եկեղեցական ստացուածք և արգելք դրուեցաւ կրօնաւորաց որ և իցէ կալուածք մը գնելու, խոստանալով որ այս յափշտակութեանց տեղ կարեւոր եղած դրամը յետոյ կը մատակարարուի իրենց:

Որչափ որ ամէն կողմ իշխանութիւնք հաստատուած էին, այս իշխանութիւնը պարզ ստուեր մ'էր և անիշխանութիւնը իրենց միջոց առնելով թէ հասարակապետականք և թէ նախկին իշխանութեան կողմնակիցք, իրենց առանձնական շահերը և վրէժները առնելու զբաղեցան գաւառներուն մէջ, իսկ Հասարակապետութիւնը զբաղած իր կենաց պահպանութեան, առանձնական գժտութիւնքը իրեն յօգուտ կը ջանար ի կիր առնելու: Փիէմոնթի պատերազմաց ձախող լրերուն վրայ, գործադիր ժողովոյն լիակատար իշխանութիւն տրուեցաւ, և նոր եռապետք անուանուեցան Մածժինի, Սաֆֆի և Արմէլլինի, որոնք ծանր բողոք մը գրեցին առ Եւրոպական պետութիւնս ընդդէմ քահանայապետական աշխարհական վարչութեան և անոր վերանորոգման,

գոր դարուս ոգւոյն հակառակ կը համարէին և պատճառ ամենայն չարեաց :

Պետութիւնք, մանաւանդ Աւստրիա, Քաղղիա ոչ միայն վստահութիւն մը չէին կրնար ունենալ այնպիսի վարչութեան մը վրայ, որուն նախագահ կը բազմէր Մածծինի, այլ և կը ջանային օր մը առաջ վերջ տալ այս անխիտանութեան և շփոթից : Նա մանաւանդ որ Լուի-Նաբոլէոն և Քաղղիոյ վարչութիւնը մեծապէս փնասակար կը տեսնար իր շահույ՝ Աւստրիոյ այս առթիւ այնքան լիաժառակ միջամտութիւնը յիտալիա : Պիոս Թ զիմեր էր ի Քաղղիա և Խօսարանին մէջ ի Հռովմ միջամտութիւնը մեծ յուզման պատճառ եղաւ և մեծամասնութիւնը ի նպաստ անոր գտնուելով ընդուներ էր 1,200,000 ֆրանքի վարկ մը :

Վարչութիւնը արչաւանին գլուխ անուանեց զՈւտինօ զօրավարը, պատուիրելով միջնորդ ըլլալ ընդ քահանայապետն և ընդ Հռովմայեցիս, իսկ թէ ի Հռովմ գտնուած վարչութիւնը իրենց Ձիվիդավէքիս գալուն պէս ընդդիմանար, այն ատեն դէպ ուղիղ չուել Հռովմայ վրայ : Ուտինօյի գունդերը առանց ընդդիմութեան մը ելան ի Ձիվիդավէքիս. նամանաւանդ զինուորք հրաւարակելով որ իրրե բարեկամք կուգային ընդդէմ Աւստրիոյ միջամտութեան, ժողովուրդը ուրախութեան նշաններով ընդունեցաւ զիրենք : Բայց քիչ օր վերջը զօրավարաց բռնած խօսակցութիւններէն կասկածելով, բողոք մը հռչակեց ընդդէմ գաղղիա ան միջամտութեան, որ իրր բարեկամ մասնելով իրենց երկիրը, զիրենք կու գայ չղթայի զարնելու, որ տկարը ընկձելը բնաւ փառք մը չէր և թէ չէին կրնար կարծել որ Եւրոպիոյ հասարակապետական ազգ մը կռուի այսպէս ընդդէմ Հռովմէական հասարակապետութեան : Ուտինօ այս հրատարակութիւնքը անդէն մէջտեղէն վերջընել տուաւ և քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ հրատարակեց և ծանոյց, որ Քաղղիոյ վարչութեան նպատակն էր հաստատել եկեղեցական իշխանութիւն :

Այն ատեն Ատեանը յանձնեց եռապետաց բռնու Ապրիլ 30.

թեամբ վանելու . և մինչ Գաղղիոյ գունդերը կը կարծէին առանց ընդդիմութեան մը մտնել ի Հռովմ, Կարիպալտի, Մագի և հրանօթից հրամանատարը Գալանդրէլի՝ Հռովմէական ջոկատներով անոնց ընդ առաջ ելլալով, գաղղիական առաջին գունդերը ցրուեցին քանի մը հարիւր գերի ալ հետերնին առնելով : Կարիպալտի խորհուրդ կուտար յօգուտ ի կիր առնելով յաղթութիւնը դիմել մինչև ի Չիլիդալէքիա և հոնկէ ևս վանել թշնամին . բայց Մածծինի յուսալով հաշտութեամբ աւելի շահելու , յանձն առաւ զինադադարումը և գաղղիացի կալանաւորքը ազատ զրկեց : Ստիպուած էր միանգամայն առ ժամս այս զինադադարումը ընելու իր վրայ դիմող միւս պետութեանց հետ ալ կռուելու համար , Նիսպօլսեցիք կը մօտենային ի Վէլլէդրի , Սպանեացիք ցամաք ելեր էին ի Ֆիուսիչինօ . Աւստրիացիք կը սպառնային Պոլոնիոյ :

Մայիս 7ին Դուռն զօրավարը մտնալով ի Ֆէրրարա վեհանձնութեամբ մը արձակեց Հայնալին ընդունած պատանդները , յետոյ թողլով զայն քաջուեցաւ դէպ ի Փոնտէնօ : Վիմփֆէն 6,000 հոգով հասաւ Պոլոնիոյ դիմաց , որ 2,000 զինեալ պաշտպանողք ունէր և Պոլոնիա քանի մը օր ընդդիմանալէն վերջը , անօգնական մնալով անձնատուր եղաւ :

Այս միջոցիս Ապրիլ 30ի պատերազմին լուրը ի Բարիդ հասնելով՝ Խօսարանը մեծապէս զայրացաւ համարելով , որ Ուտինօ իրեն պատուիրեալ սահմաններէն դուրս ելեր էր և Օտիլոն Պարօ պաշտօնարանը զրկեց փութով զգիտնական աշխարհագէտն Լըսէփս լիակատար իշխանութեամբ , որ Մածծինիի հետ զանազան տեսաւորութեամբք որոշուեցաւ , որ Գաղղիոյ բանակը իւրեք բարեկամ համարուի , և գունդերը քաղքին արտաքին կէտերը բռնեն երկրին պաշտպանութեան համար , առանց բնաւին կերպով մը վարչութեան մէջ մխելու և այս դաշինքը պիտի զրկուէր ի Բարիդ հաստատուելու : Բայց Ուտինօ զայրացմամբ ծանոյց , որ Լըսէփս այսպիսի դաշնագրութեան մը իշխանութիւն չունէր և թէ փութով թշնամութիւնքը ինքը պիտի սկսէր : Այս

բռնած ճամբուն մէջ իրեն ծածուկ նպաստ ունէր, կ'ըսեն, Հասարակապետութեան նախագահը, որ 30 Ապրիլի կռուով Փաղղիոյ զինուորական փառքը արատաւորեալ կը համարէր և զոր նորոգել հարկ կը տեսնէր, անոր համար Փաղղիայէն նոր գունդեր գացեր էին օգնութեան: Ընդդիմակացք Խօսարանին մէջ մեծապէս բողոքեցին և ջերմ ճառախօսութիւնք եղան, սակայն բազմութիւնը ի նպաստ ըլլալով ի Հռովմ վերանորոգման, Լըսէփսի առաջարկութիւնքը տեղիք չունեցան, և Ուտինօ որ ի ձեռն դաշնադրութեան մտեր էր արդէն ի Մոնդէմարիօ, Յունիս 3-4ին իրիկունը բռնեց Վիլլա Փանֆիլի:

9. Պաշարումն Հռովմայ. — Վախճումն Հասարակապետութեան: — Անկէ վերջը յայտնի էր Հռովմայ պաշարումը. Ուտինօ 36,000 տնձինք ունէր, իսկ Հռովմայ պաշտպանք էին 17,000, ունենալով զօրագլուխ զԿարիպալտի և զԱվէցցանա: Փաղղիացիք Սան Փանգրացիօ դրան կողմէն յանկարծակի ուզեր էին բռնել քաղաքը, բայց մեծ ընդդիմութիւն գտնելով, ամբարտակներ բարձրացուցին, և երբ Հռովմայեցիք չուզեցին անձնատուր ըլլալ գնդակները սկսան տեղալ աշխարհիս ամենէն հրաշակերտ քաղքին վրայ: Հռովմայեցիք թշնամւոյն հրանօթից դիմաց իրենք ալ հրանօթք հաստատեր էին. քաղքին մէջ խիստ հսկողութիւն մը հաստատուեր էր. հսկողութիւն մը ընդդէմ իրենց կարծիք ունեցողներուն միայն: Քանի մը քահանայք Ս. Փալիստոսի եկեղեցւոյն զանգակատան վրայ ելած ըլլալով զթշնամին դիտելու իբր՝ մատնիչք և թշնամւոյն նշան տուողք, հրացանի բռնուեցան: Քաղքին մէջ հայրենասիրական ոգւոյն հետ միաբան կը տիրէր միանգամայն սարսափը և յուսահատութիւնը, բնաւ ուստեք օգնութեան յոյս մը չըլլալէն զատ, Եւրոպիոյ գոգցես կէսը իրեն դէմ կը զինուորէր: Ի Բարիդ ռամկապետականք և Լըտրիւ Ռոլէն ջանք մը ուզեր էին փորձել ի նպաստ Հռովմայ հասարակապետութեան, սակայն Շանկառնիէ զօրավարը զինուորական գունդերով յուզումը նուաճեր էր:

Իսկ ի Հռովմ պատուարաց մաս մը խանգարելով՝ Յունիս 21 ին գիշերը Գաղղիացիք երեք սիւն բաժնուած յարձկեցան քաղքին վրայ և տիրեցին դուրսը զանազան դիրքերու, բաց ի Վաշէլլօ կոչուած շէնքէն զոր կը պաշտպանէր գնդապետն Մէտիչի: Իտալացիք կրկին փորձեցին ձեռք բերելու կորսնցուցած դիրքերնին բայց ի զուր: յետ խառնուրդի մը որ քիչ տեւեց, քաշուեցան քաղաքը, որուն վրայ Յունիս 30 ին գիշերը թշնամիք նոր ուժով մը յարձակումն ըրին և տիրեցին Ալբերլիանա մասին: Այն անկէ վերջը անկարելի էր դէմ կենալ: Ուտինօյի առաջարկեալ պայմանքը անընդունելի էին ազատականաց իրենց խստութեանը համար: Կարիպալտի խորհուրդ կուտար գետոյն աջակողմեան մասը թշնամեաց թողլով իրենք ձախակողմը պաշտպանեն, Մածօինի կ'առաջարկէր պատերազմը փոխել դէպ յԱպենինեանս, բայց այս առաջարկութիւնք մերժուեցան և ընդունելի եղաւ, որ Հռովմէական Սահմանադիր ժողովը հրաժարի պաշտպանութենէն որ անկարելի եղած է: Եռապետք այս որոշողութիւնը հաղորդեցին ոստիկանութեան և իրենք հրաժարեցան և նոր եռապետք ընտրուեցան Սալիչէ-դի, Գալանդրելլի և Մարիանի: Ատեանը հայրենեաց արդիւնաւոր հուշակեց առջի իրեք եռապետքը, մերժեց որ և իցէ կերպով անձնատրութիւն մը և սահմանեց Գաղղիացւոց քաղաք մտած օրը Կապիտոլիոնէն հրատարակել նոր կազմեալ Սահմանադրութիւնը: Յունիս 3 ին Հռովմ տխուր կերպարանք մը ունէր, կրպակները մեծաւ մասամբ գոցուեր էին և Գաղղիացւոց զօրքը ներս կը մտնար յաղթական առանց ընդդիմութիւն գտնելու բայց եթէ ազատականաց աղաղակները « Կեցցէ հասարակապետութիւն, ի մահ Պիոս Թ, ի մահ Ժիրանաւորն Ուտինօ » . որոց բնաւ կարեւորութիւն մը չտուաւ գաղղիացի զօրավարը . միայն վերջընել տուաւ եռագոյն դրօշակները: Երկրորդ օրըմտան նաև Երեսփոխանաց Ատենին սրահը և ուր երեսփոխանք բողոքեցին ընդդէմ այս եղելութեան: Վարչութեան գլխաւորք փախեր էին: Կարիպալտի 4,000 ան-

ձինք հետը առած ելեր էր Հոռվմէն Վենետիկոյ օգնութեան երթալու, բայց իր գունդերն ցրուեցան և ինքն ալ յետ երկար թափառելու ապաւինեցաւ ի Լիգուրիա: Երկու ջերմ աղատականք Ուկօ Պասսի քահանայն և Զիշերուաքիօ տրիբունը Աւստրիացւոցմէ կալանաւորեալք՝ հրացանի բռնուեցան:

10. Դարձ Պիոս Թի: — Հասարակապետութեան անկմամբ առ ժամս ամենայն իշխանութիւնք Ուտինոյի ձեռքը մնալով, ցրուեց ազգային պահապանքը, արգիլեց գումարումները, տպագրութեան վրայ արգելք դրաւ, քաղաքը պաշարման մէջ դրաւ որուն վարիչ անուանեց Ղոսոսդուրան զօրավարը, պատուիրելով որ քաղաքացիք 24 ժամուան մէջ յանձնեն որ և իցէ զէնք. ոստիկանութեան ժողովքը ցրուեց և ուրիշ մը կազմել տուաւ: Ուտինօ երբ քաղաքը հանդարտացած տեսաւ, Յուլիս 4ին հրովարտակով մը ծանոյց, որ Քաղղիոյ Հասարակապետութիւնը Քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը վերանորոգելու ժամանակ՝ բոլոր Ուղղափառ Եւրոպիոյ փափագը կը կատարէր. և ինքն ալ իր իշխանութիւնը յանձնեց երեք ժուրանաւորաց ձեռքը որոնք էին Վաննիչէլի, Ալդիէրի և Տէլլա Կէնկա. որոնք անգոր հրատարակեցին ամենայն պաշտօնական և վարչական գործ՝ յետ փախըստեան Պիոսի Թի: Դրամական վիճակը յետին չքաւորութեան մէջ էր, Ելեմսից պաշտօնեայ եղաւ Կալլի և Ներքին գործոց՝ Սալէլլի: Ընդհանուր ներումն շնորհուեցաւ ամենուն բաց յեռապետաց, վարչութեան անդամոց և Գործադիր ժողովոյն ատենակալներէն: Վաւառական և ոստիկանական ժողովքները հաստատուեցան, ժողովք մը պիտի կազմուէր յերեսփոխանաց որ պիտի վիճէր և կարծիք պիտի տար առաջարկեալ օրինաց վրայ: 'Իրամոյն չքաւորութեան պատճառաւ աղօրեաց տուրքը նորոգուեցաւ և վարչութիւնը բռնապատուելով 40 միլիոն պարտք առնուլ՝ տուրքերը ծանրացան: Քահանայապետին իշխանութեան վերանորոգումը ըստ վկայութեան նոյն իսկ ազատարարաց, բնաւ ատելութիւն մը չներշնչեց մանաւանդ ազատեց կ'ըսեն

զիրենք զաղղիական և աւելի աւստրիական ատելի միջամտութիւններէն: Քաջանայապետը ընդ երկար շուգեց մտնել ի Հռովմ. բայց վերջապէս բազում անգամ հրաւիրեալ, հասաւ յաջորդ տարւոյն Ապրիլի: Այն ատեն վերջացաւ եռապետաց իշխանութիւնը և անոնց իշխանութեան յաջորդեց պետութեան Ատենագրիներ՝ որ էր Անդոնէլի ծիրանաւորը: Իսկ օտար բանակք կը մնային առժամա իբր պաշտպանք:

11. Վենետիկյ պաշտպանութիւնը. պատերազմ Մարկերայ:— Վենետիկ երկրորդ անգամ պատերազմ սկըսելու յոյս մը ունեցեր էր, բայց Նովարայի պարտութենէն վերջը բռնադատուեր էր նորէն ամրանալու իր լճերուն մէջ: Թշնամին կը յուսար որ արտաքին ձախողութիւնք զինքը ընկճեն: Հայնաւ յետ ծանուցանելու իտալական բանակին խորտակուիլը կը յորդորէր որ անձնատուր ըլլան, բայց վարչութիւնը Ապրիլի 2ին հրովարտակով մը ծանոյց որ « Վենետիկ դէմ պիտի կենայ Աւստրիացւոց որ և իցէ կերպով », և նախագահն Մանին այս մասին լիակատար իշխանութիւն ունէր: Մանին վերջին անգամ փորձեց դիմելու Գաղղիոյ և Անգլիոյ վարչութեանց, որոնք յօժար էին միջնորդութեան մը այն պայմանաւ՝ որ Վենետիկ անկախ ըլլայ իրեն գլուխ ունենալով աւստրիական իշխան մը¹. Բայց Աւստրիա հիմա զօրացեալ և վստահ յաղթութեան, չէր զիջաներ այսպիսի դաշտնց:

1. Գաբսիլ Տըլոր կը պատմէ որ Գաղղիա կ'ուզէր գունդեր զրկել օգնութիւն, սակայն Անգլիոյ դեսպանը, ի Բարիզ՝ լորտ Նորմէմպի ծանուցեր էր՝ որ իր Պետութիւնը աղէկ աչքով մը չէր կրնար տեսնալ այսպիսի միջամտութիւն մը: Սակայն Գաղղիոյ դեսպանը Պոմոնանհիմն ցրցուցեր էր Անգլիոյ դեսպանին որ և է կասկածը և կը յորդորէր որ փութով մեկնին օգնութիւնք: Ի Մարսիլիա չորս նաւք պատրաստ էին գունդերով մեկնելու յԱզրիական ընդ հրամանատարութեամբ Մոլլէր զօրավարին, և Մանին իմաց տրուած էր դիմանալու մինչև որ հասնին Գաղղիացիք: Սակայն այն նաւերը քիչ վերջը ուղղեցան ի Հռովմ: Դ-ԴԵԼ ՏԵԼԵ ՊԻՐ. Բ. Կ-ԵՐԴԱՆԻՄ և Ն. Հ. Գ. Գ:

Վենետիկ երկար պաշարման մը դիմանալու պատրաստութիւնքը տեսած էր. չորս ամսուան պատրաստ պաշար ունէր և եթէ ծովը իր դիմացը բաց ըլլար, շատ աւելի կրնար դիմանալ: Մանին իր վառվռուն և գիւտաւոր խօսիւք ոգիները վառեր էր, « ի ծով, ի ծով, հոն մենք պիտի յաղթենք » . սակայն իր քանի մը փորիկ նաւերը ուղեւով փորձ փորձել Աւստրիոյ բազմաթիւ նաւատորմիղը հեռացընել, առանց իսկ կռուելու բռնադատուեցան Ադրիականէն քաշուիլ, սրով և ծովն ալ իրենց գոց մնաց:

Ռատէցքի Մարկէրայի դիմաց 24,000 զինուոր գուժարեց որ լճին ծայրը ցամաքին քով մեծ բերդ մ'է, և ուր Վենետիկեցիք 120 թնդանօթ դրած էին և 12 պատերապմի սանդ: Զօրավարն Փէփէ հոն հրամանատար զրկեր էր նէպոլիսեցի կտրիճ գնդապետն Ուլլօս, որ Փէփէի հետ եկողներէն էր: Ռատէցքի իր ճամբարը Մէսդրէի քով հաստատելով հրաւէր մը ուղղեց առ Վենետիկեցիս անպայման և լիովին անձնատրութեան, սպառնալով ամենայն պատերազմական խտտութիւն՝ թէ շարունակեն ապստամբութիւննին: Մանին պատասխանեց, որ Ատեանը արդէն որոշեր էր որ և ինչէ կերպով ընդդիմանալ Աւստրիացւոց, և թէ արդէն Վաղղիոյ միջնորդութեամբ կը յուսար դաշնադրութեան մ': հասնիլ և թէ ուղէր՝ ուղղակի կրնար իրեն հետ բանակցիլ և առ ժամա դադրեցընել թշնամութիւնքը: Բայց Ռատէցքի մերժեց ամենայն միջնորդութիւն և զինադադարումն, և ծովէն ու ցամաքէն սկսաւ պաշարումը:

Մարկէրայի մէջ պաշարուածք կը ջանային միշտ խռովել թշնամեաց աշխատութիւնքը և հանդերձանքը, և 1,200 հոգևով ջոկատ մը մերձ ի Պրոնտոլօ դիմելով Աւստրիացւոց գունդի մը վրայ, վանեց զայն և ձեռք բերաւ շատ մը պաշար, սակայն այս յաղթութիւնը հետեանք մը չունեցաւ: Մայիս 24 ին Աւստրիացիք Մարկէրայի բախման կազմութիւնքը լմեցընելով 156 հրանօթիւք սկսան ուժակոծումը: Պաշարեալք դիւցազնաբար կը պաշտպանուէին, հոն դիմած էին քաղաքէն

օգնութեան շատ մը ազգային պահապանք և քաղաքացիք. 25 ին իրիկունը գործածութեան համար 25 թնդանօթք միայն մնացեր էին և ամրոցն ալ հողակոյտ մը դարձեր էր: 26ին Ատեանը որոշեց թողուլ զՄարկէրա և պաշտպանութիւնը կեդրոնացընել ի Վենետիկ: Գիշեր ատեն Ուլլօա թողուց զայն ինչպէս նաև Սանձիւլիանօ կղզեակը, որ շատ մօտ էր ցամաքին. Աւստրիացիք յետ տիրելնուն վկայեցին որ բնաւ գունդ մը չէր կրնար այնչափ ատեն դիմանալ, որչափ դիմացան Վենետիկեցիք: Այնպէս թողլով իրենց առաջին պաշտպանութեան գիծը՝ քաշուեցան ի քաղաքն և իրենց պաշտպանութեան կէտ մը ձևացուցին հրանօթիւք այն կամըրջին մէջ տեղը, որ զՎենետիկ ցամաքին հետ կը կապէ երկաթուղւով, և կամըրջին միւս մասն ալ փլցընելով, Աւստրիացւոցմէ մեծ ջրանցքով մը բաժնեցին քաղաքը, աւերեցին նաև քաղաքը եկող միւս ջրանցները: Ուրիշ հրանօթք հաստատեցին նաև ի Սան Սէգոնտօ և Սանդ'Անճէլօ, որոնք փոքրիկ կղզեակք են Վենետիկոյ չորս կողմը, ինչպէս նաև քաղքին ծայրերը, և Ուլլօա ընդհանուր զօրավար անուանուեցաւ:

12. Բանակցութիւնը Հաշտութեան: — Այս միջոցիս Աւստրիոյ պատերազմունք ձախողելով ի Մաճառստան, Մայիս 30ին Մէսլրէի բանակը հասաւ, Տէպրուք կայսերական պաշտօնեայն առաջարկեց Վենետիկոյ դաշնադրութեան մը համար բանակցիլ: Ժողովքը նախագահին իշխանութիւն տուաւ կամ անձամբ կամ ի ձեռն նուիրակաց բանակցելու երբեմն առաջարկեալ պայմաններով և բնաւ իր մը չառնուլ յանձն առանց Ատենին հաւանութեան, միանգամայն հրատարակեց որ Վենետիկ պատրաստ է ընդդիմանալ որ և իցէ եղանակաւ քան նախատուական պայմանք յանձն առնուլ: Նախագահը զրկեց երկու նուիրակք, որոց առաջարկեց Տէպրուք կամ Վենետիկ մասն կազմէ Լոմպարտիա-Վենետիկ թագաւորութեան մը, առանձին սահմանադրութեամբ, իշխան ունենալով զնոյն ինքն կայսրը և մայրաքաղաք զՎերոնա, կամ՝ Վենետիկ և Միլան առանձին թագաւորական աթոռ ունենա-

յին, և կամ վենետիկ կայսերական քաղաք մը ըլլար կառավարեալ իր ոստիկանութենէն¹ :

Յունիս 16ին Ատենանը աւստրիացի պաշտօնէին առաջարկութիւնքը անբաւական գտնելով, խնդրեց որ 1849 Յունիս 16 աւելի զանոնք բացայայտէ. միանգամայն կը կազմէր զինուորական լիակատար իշխանութեամբ յանձնաժողով մը և կազմողքն էին Պալտիսէրոզո, Սիրդորի և Ուլլոա. և ուրիշ խորհրդատու յանձնաժողով մը յորում կար նաև Թոմազէօ Աւստրիա Մաճառստանի համար ապահովեալ Ռուսաց միջամտութեամբ, ալ բնաւ հաշտութեան մը միտք չունեցաւ և Տէպրուք սկսաւ ըսել, որ այս դաշնագրութեան համար նախ հարկ էր պատրաստ հնազանդութիւն մը որպէս զի այն ատեն կայսրը հաճի: Աւստրիացի բանակը յետ տեղաւորելու և հրանօթք շարելու ի Մարկէրա, ի Սան Ժիուլիանօ և խանգարեալ կամրջին գլուխներուն վրայ հոս հոն, առաջին անգամ ռումբ մը ձգեց այն քաղաքին վրայ որ 15 դարէ ի վեր օտար թշնամւոյ նշան մը տեսած չէր իր մէջը, և սկսաւ այն ահաւոր ժամանակը որ քաղաքացւոյ մը սարսափէն տւելի պարծանք կը բերէ: 20—30ին գիշերը ցամաքէն մինչև վենետիկ օդը կրակով և ռումբերով գոց էր: Ատենանը նորոգեց իր ընդդիմութեան որոշողութիւնքը, մերժեց Տէպրուքի վերջնագիրը. և որոշեց դրամական նոր պարտք առնելու:

13. Սով եւ մաղձախտ: — Քաղքին մէջ բաց ի նիւթական խեղճութիւններէն, հետեանք երկար պաշարման մը, չարօդ տենդը ինկաւ մանաւանդ զօրաց մէջը և հարիւրաւորք պաշտպանութեան տեղերնուն վրայ մեռան առանց պատերազմելու. անհնարին սով մը սկսեր էր քաղքին մէջ, յիրաւի յանդուգն քաղաքացիք զանազան անգամ փորձեր էին վաճառանենգութեամբ ցա-

1. Վենետիկոյ Հասարակապետութիւնը այս միջոցիս գաղաւազնաւորութիւն մը բրած էր Մաճառաց հետ, և որոց օգնութիւն պիտի ղրկէր: Բայց այս դաշնագրութիւնը Ռուսաց միջամտութեամբ արգիւնք մը չունեցաւ:

մաքէն պաշար բերել, բայց քիչ վերջը Ֆուզինա ալ բռնուելով ամենայն յոյս վերցաւ. Վենետկոյ ժողովուրդը՝ որուն մեծ պաշարն է ձուկը, անկէ ալ հիմայ ի սպառ զրկուեցաւ ծովուն բռնուելովը յԱւստրիացւոց։ Այս դժբաղդութեանց վրայ և ժողովրդեան աղքատութենէն աւելցաւ նաև մտղձախտը, որ ահաւոր ջարդ մը սկսաւ քաղքին մէջ և մինչև 500 հոգի մէկ օրուան մէջ հնձեց. օր օրուան վրայ ապրուստը կը նուազէր, թշնամեաց կրօնէն ազատելու համար քաղքին արևմտեան բնակիչք բոլոր Արևելքի կողմը ի Քասսէլլօ փոխադրուեր էին՝ թողլով իրենց տուները, առանց տրտնջելու, առանց զանգատի մը ընդդէմ վարչութեան և բնակելով նաւակներու մէջ կամ խեղճհիւղերուն երբևէ կը տեսնուէին մտրք տղաքը գրկելերին և աղջկունք հետերին գոհ սրտիւ տներնին թողուլը, և բնաւ այն ամիսներուն մէջ գողութիւն մը չպատահեցաւ։ « Եթէ գնդակները պակսին, կ'ըսէին, նետելու Աւստրիացւոց վրայ, Ս. Մարկոսի հրապարակին քարերը կը նետենք »։ Ի զուր Վալէնդինօ Փազինի Վեննա գացեր էր պատուաւոր դաշնագրութեան մը աղերսաւոր։ Աւստրիա նախ անպայման հնազանդութիւն կը պահանջէր, զոր երբէք յանձն չէր ուզեր առնուլ Ատեանը։ Եւ սակայն այնչափ կրնար ընդդիմանալ որչափ էր պաշարը։ Հացը լմնցեր էր և նոր չինուած հացը սև անհամ փոխան քաղցը լեցընելու, զգուանք կը բերէր. ջուրը լմնցեր էր, բռնադատուեր էին ծծմբուտ արդիսեան ջրհորոց դիմել, գինի չկար և հազիւ վիրաւորելոց համար քիչ մը պահուած էր, չկար նաև սառոյց հիւանդաց համար։ Այս ամենայն նիւթական և բարոյական ձախողանաց միջոց բնաւ քաղքին մէջ խռովութիւն մը և անկարգութիւն մը չկար, բաց ի մէկ երկու պարագայէ, յորում ժողովուրդը ուզեց ցուցնել իր զգացմունքը։ Տանտօլօ ոմն առաջարկեր էր աւտենին՝ վերջ մը տալ ընդդիմութեան, նոյնպէս Վենետկեան պատրիկ մը ջանացեր էր համոզելու Վենետկոյ պատրիարքը գնչանաւոր Յակոբ Մոնիգն¹ իր հա-

1. Ազատական գրիչ մը կ'ըսէ. « Պէտք էնք յիշել ի պատիւ Մոնիգնի ».

ւանութիւնն ալ տուաւ : Ամբոխը զայրացած իբրեւ թէ աւստրիացւոց պիտի մատնուին վազեց պատրիար-
գարանը և զայն կոխեց . պատրիարգը հրամանաւ Մա-
նինի ապաւինեցաւ ի Ս . Ղազար վանս Մխիթարեանց¹,
զոր ամբոխը միշտ յարգեց : Թոմազէօ հանդարտե-
ցուց զժողովուրդը և ցրուեց :

Պաշարուց նուագութեան փոքր նպաստ մը եղաւ Վե-
նետկեան զօրաց կրկին փոքր յաղթութիւն մը ի Պրօն-
դօլօ , յորում գերեցին նաև աւստրիական 184 գուն-
դին դրօշը , բայց այս փոքր օգնութիւնը ինչ էր ամ-
բող սովեալ քաղքի մը համար : Ատեանը որոշեր էր ու-
րիշ 6 միլիոն ալ փոխառնելու . որով պաշտպանութեան
համար առած փոխը ընդ ամէնը կ'ըլլար 60 միլիոն
տուեալ ի քաղաքացւոց : Պաշարուց վրայ եղողք կ'ի-
մացընէին որ հազիւ չորս հինգ օրուան յուսահատ ապ-
րուստ մը կայ , և մաղձախտը կը շարունակէր իր ջար-
դը , ամէն կողմը հրդեհ՝ որոնք հարկ էր շիջուցանել :

14 . Անկումն Վենետիկոյ . — Օգոստոս 6ին Ատեա-
նը ամենայն իշխանութիւն յանձնեց Մանինի որպէս
զի հոգայ Վենետիկոյ փառօք անկումը , և յիրաւի հուսկ
ուրեմն հարկ էր անձնատուր ըլլալ , որովհետև բնաւ
ապրուստ մը չէր մնացած , և սակայն Ատեանին մէջ այս
առաջարկը ընդունելի եղեր էր 57 քուէով ընդդէմ
37ի : Ժողովուրդը հանդարտ և արժանավայել կերպ
մը ունէր : Կային որոնք խորհուրդ կուտային բազմու-
թեամբ քաղքէն դուրս վազել , ուրիշները զՎենետիկ
Սարակոսա մը կամ Նումանտիա մը դարձընել և թա-
ղուիլ աւերակաց տակ . ուրիշները կ'ամբաստանէին

նիգշին , որ երբ Աւստրիա եկաւ և բռնադատեց զինքը լուս-
լու իր քահանայիցմէ անոնց անունը որոնք մասնակցեր էին յե-
ղափոխութեան , պատրիարգը բացէ ի բաց մեթօք ինդիքը :
Եւ յիրաւի Վենետիկոյ եկեղեցականաց մէջ նշանաւոր անձինք
հայրենասիրական ոգւով վառեալ այս յեղափոխութեան մաս-
նակցեր էին ընդդէմ օտարին » :

1 . Մնաց չոն Պատրիարգը 19 օր :

20 Օգոստ.

զԽորհրդականս կաշառեալս յԱւստրիոյ և յուսահատ վերջի մը կը պատրաստուէին: Մանին ժողողուրդը աննպատակ և յուսահատ որոշողութենէ ազատելու համար, վերջին անգամ խօսեցաւ առ նա ոգեւորեց թեալ սրտերը և դժբաղդութիւնքը մոռցընել տալով յիշեցուց որ Վենետիկոյ չքեղ անունը և այսպիսի պանծալի ժողովուրդ մը որ այնքան համբերեր էր՝ չէր կրնար ջնջուիլ, որ Վենետիկոյ անունը եթէ երբեմն արհամարհ՝ այս վերջին պաշտպանութեամբք իր թշնամեաց անգամ պատկառելի էր: Լմեցուց խօսքը խնդրելով ի քաղաքական պահապանաց, որ հայրենեաց այս գերագոյն կէտին միջոց հսկեն բարեկարգութեան ամենայն արթնութեամբ: Նոյն գիշերն վերջին փորձ մը ըրաւ բանակը ի ցամաքէն և նաւատորմիդը ծովու կողմանէ, սակայն երկուքն ալ առանց յուսոյ մը դառնալով, այն ատեն իմացուեցաւ որ ալ անհնարին էր դիմանալ, և չորս նուիրակք զրկուեցան առ Տէպրուք անձնատրութեան համար: Ըստ այս դաշանց Վենետիկէն պիտի աքսորուէին օտար սպայք, և անոնք որոնք երբեմն Աւստրիայէն ծանուցուած էին և քառասուն քաղաքացիք¹: Թղթադրամը միայն քաղքին չըջապատին մէջ կրնար գործածուիլ իր կէս գնովը, բնաւ պատերազմի ծախուց տուրք մը չկար և փութով պիտի մեկնէին իտալական զուեղերը, որոնք պատերազմին սկիզբը 25,000, հիւանդութեանց պատճառաւ հիմա հազիւ 11,000 կային: Ամենեւին ապրուստ և պաշար չէր մնացած: Նոյն գիշերը զօրաց մաս մը և քաղաքացիք բռնի ուզեր էին քաղքէն նորէն դուրս ելլել, և դիմեր էին կամրջին վրայ հրանօթի մը, բայց իշխանութիւնք հասնելով հանդարտեցուցին: Այսպէս Վենե-

1. Այս քառասնից մէջ էին, Մանին, Թոմագէօ, Ավեզանի, Պենվենութի Պարզուոմէօ, Ճիւրիադի Յովսէփ, Սէիսմէտ Տոտա, Վարէ, Լանցա Մարգօ, Ճիւսգինեան Ակուսդօ, Մէնէկալտօ Անճէլօ և այլք: Աքսորելոց մէջ կային նաև երկու հայրենասէր կղերականք Թոռնիէլլօ ի վեղարաւորաց՝ և Մածժուքքէդդօ ի փրանկիսկեանց:

տիկ անօգնական մնալով ի բոլոր Եւրոպիոյ յետ պանծալի ընդդիմութեան մը տարրի ու կէս, կ'իյնար փառօք չքեղ և թերևս միակ փառաւոր անուն մը թողլով 1848ի իտալական ամենայն յեղափոխութեանց մէջ:

Օգոստոսի 24ին Վենետիկոյ Ոստիկանութիւնը առժամանակեայ վարչութեան ձեւը առաւ՝ մինչև որ մըտնեն Աւստրիացիք և նոյն գիշերը հեռացան այն ամենայն անձինք նշանակեալ յԱւստրիոյ յորս և Մանին¹. և երկրորդ օրը Աւստրիացի զօրքը մտաւ ի Վենետիկ, ինչպէս քիչ օր վերջը նաև յաղթական մուտք մը ըրաւ մարաշխտն Ռատեֆքի որ, յետոյ Վենետիկ երթալով մեծաւ փառօք իրրև մին ի փըրկողաց զԱւստրիական կայսրութիւնը, ընդհանուր վարիչ անուանուեցաւ Լոմպարտիոյ և Վենետիկոյ թագաւորութեանց՝ որ այս անգամ մէկմէկէ բաժնուած համարուեցան²:

1. Մանին Բարիզ գնաց, ուր լքեալ յամենայն դրամական օգնութենէ՝ ինն ապրելու համար իտալական լեզուի ուսուցչութիւն կ'ընէր, և մեռաւ 1860ին յաղթատութեան: 1866ին երբ Վենետիկ իտալիոյ հետ միացաւ իրեն մարմինը փոխադրուելով մեծ հանդիսիք ի Վենետիկ, թաղուեցաւ Ս. Մարկոս եկեղեցւոյն արտաքին կողմը չքեղ դամբանարանով: 1875ին ալ պղնձէ արձան մը կանգնեցաւ հրապարակի մը մէջ, որ իր անուամբ հրապարակ Մանին կոչուեցաւ: 1880ին, չքեղ արձան մը ունեցաւ նաև Թոմազէօ՝ Վենետիկոյ Սան Ստեֆանոյ հրապարակին մէջ: Այսպէս Փալէոգափա և ուրիշ հայրենասէրք:
2. Յամին 1836 Ռափայէլեան վարժարանը բացուած էր ի Վենետիկ՝ Փէզարօ ընտանեաց մեծ և հոյակապ պալատան մէջ:

Յեղափոխութեան սկիզբը աշակերտք 50 էին թուով, որոց վերատեսուչ էր նշանաւոր իւր բարձր կրթութեամբ և ազնուական բարուք՝ Վ. Հ. Ռափայէլ Վ. Թրեանց «Վարդապետ ի Վարդապետ», ինչպէս կը կոչէր զինքը ազգերնու մէջ նոյնպէս ուրիշ նշանաւոր դաստիարակ մը (Վ. Հ. Աբրահամ Վ. Հարեան):

Վերատեսչին օգնական էին՝ ուսմանց հակառակ հիւղերու մէջ յետոյ հռչակաւ որ եղած երկու մեծ անուններ՝ Վ. Հ. Վեռնի Վ.

15. Աւստրիոյ Վարչութիւնը տիրեալ գաւառաց լրայ: — Այս երկու գաւառաց ընկճուելէն վերջը Իտալացւոց ամենէն մեծ նեղութիւնը զինուորականաց ձեռքէն էր, որոնք ամէն կողմ հարստահարութիւններ կ'ընէին. Շվարցէնպէրկ իշխանը ի վեհնա պաշտօնաւորանին գլուխ անցնելով մեծ փոյթ ունէր իտալական ժողովրդոց լրայ և կ'ուզէր սանձ մը դնել ամենայն կողմ զինուորականաց, բայց շատ աւելի հեղինակութիւն ունէր ծերն Ռատէցքի, որ իր աթոռը դրած էր ի վերոնա, իրեն օգնական ունենալով քաղաքական մասին զկոման Մոնդէթրուբոլի, որ ամէն ջանք ըրաւ իր հայրենակցաց գերութեան տառապանքները կակղացընելու և ի զինուորականին զկոման Սդրասսուլտօ: Բաց աստի Լոմպարտիոյ տեղապահ անուանուեցաւ ազնիւ և բարեբար կոման Շվարցէնպէրկ՝ հօրեղբորորդի իշխանին, և վեհետկոյ՝ զօրավարն Փիւխնէր: Աւստրիոյ

Աւիշան և վ. Ն. Մանուէլ վ. Քաջունի. որոց կ'օգնէր տընտեսական մասին Եղ. Ստեփան Ումուտեան, այն որ լուրջ և կանոնաւոր անձի մը գաղափար ձգած է յԱզգիս ի կ. Պօլիս բազմամեայ գրապետութեամբ: Պատերազմը սկսելուն երբ ծովը փակուեցաւ, աշակերտաց մաս մը յանձնուեցան Ե. Ստեփանի ցամաքի ճամբով տանելու ի հայրենիս: Միւս աշակերտք քաղքին ռմբակոծուիլ սկսելուն՝ ընկերակցութեամբ վ. Ն. Ղեռնդ Աւիշանի մակուկաւ գնդակներուն ներքեւ, որոց մին պայթեցաւ քովերնին ի մեծ վտանգ, ապաւինեցան ի վանս Ս. Ղազարու: Մնացին միայն ի վարժարանի երկու ծառայք և վ. Ն. Մանուէլ վ. որ նա ևս յետ սակաւ աւուրց երբ ռումբերը սկսան հասնիլ վարժարանին, կոշեցաւ ի վանս: Հագիւելած էր վարժարանէն երբ ռումբ մը և գնդակ մը ինկնալով պալատան վերայ, ինկած տեղերնին աւերակ դարձուցին: Քաղքին ռմբակոծումը տեւեց 27 քուրք և աշակերտք մնացին ի վանս 30 օր: Որչափ որ ի քաղաքի և ամենուրեք սև և անհամ հաց մի միայն մնացեր էր, առանց մսոյ, ձկնեղինաց և կարագի, Ս. Ղազարու վանքը արտաքոյ կարգի նեղութիւն մը չկրեց իմաստուն նախահոգութեամբ և մատակարարութեամբ: Միխիլարեան Միաբանութեան Տարեգրոց մէջ, անմահանուն

վարչութիւնը այս երկու գաւառներու ժողովուրդը շահելու համար, որոնք սակայն բնաւ չշահուեցան, երեսփոխաններ կոչեց ի վեննա բարեկարգութեանց և այսօր քան ատենէ ի վեր խոստացեալ Սահմանադրութեան մը խորհրդակցութեան համար: Սակայն այս երեսփոխանք, յորս էր նաև վենետկոյ պատրիարքն, ետ զըրկուեցան առանց նպաստակի մը հասնելու: Վենետիկ տակաւին պաշարման վիճակի մէջ էր, նոր հրաման մը բոլոր արտաքսելոց ստացուածքը կը գրաւէր. միայն անոնց շահը յաջորդաց պահելով և տերանց ապրուստը միայն մատակարարելով: Այնքան մեծ էր անիրաւութիւնը, որ վեննայի քաղաքացիք անգամ բողոքեցին և կայսրը իբր շնորհք մը լուծեց այս ընչից յափշտակութիւնը, ներումն շնորհուեցաւ նաև անոնց որոց ժխտուեր էր 1849ին: Աւստրիական զինուորականաց դասալիքներէն վենետիկեան գաւառաց մէջ աւազակներ ձեւացեր էին, յորոց շատերը բռնուեցան և ումանք մահուամբ ևս պատժուեցան: Ստէպ կոիւ էր ընդ քաղաքական և ընդ զինուորական իշխանութիւնը, անոր համար երկու տեղապահք ալ հրաժարեցան և անոնց տեղն անցաւ Սերասսօլտօ ի Միլան և Դոկկէնպուրկ ի վենետիկ: Կայսրը վենետիկեացոց ցուցընելու համար իր բարեկամութիւնը նաւահանգիստնին ազատ հռչակեց, և ապա այց ելաւ քաղաքին¹, յուսալով այն շնորհքէն վերջը մեծ ըն-

Եղ. Անտոնի Քաջունոյ (հարազատ վ. շ. Մանուէլի), որ ոչ միայն վանաց, այլ և շրջակայ մերձաւոր կղզեաց երկնային Նախախնամութիւն մը եղաւ Պաշարման ժամանակ:

1. Յամին 1873 յետ վենետկոյ միանալուն ընդ իտալիոյ, փրանկիսկոս Յովսէփ հանդիսաւոր այցելութեան եկաւ առ վիկտոր Էմմանուէլ ի վենետիկ սպայակուտով և պաշտօնէիք: Վենետիկեցիք յարգանք ընդունեցան զինքը բայց լուրթեամբ, և այն եօթնեկի աննման հանդիսից մէջ, յորում անհամար կեցցէներ կը հնչուէին վիկտոր Էմմանուէլի, ոչ մի ձայն լսուեցաւ Փրանկիսկոս Յովսէփի համար: Այսքան խոր է ժողովրդեան սրտին վրայ եղած տխուր տպաւորութիւն մը:

դունելութիւն գտնել. բայց այնպիսի լռութեամբ ընդունելի եղաւ որ մէկէն Գրիէստ անցաւ և անկէ ի վեննա: Սեպտեմբերին կրկին անգամ ճանապարհորդութիւն մը յրաւ ի վենետիկ, Միլան, Մոնցա և Գոմօ, սակայն ամէն տեղ նոյն լռութիւնը ընդունելով:

ԱՆԳՂԻԱ

ԱՆԳՂԻԱ ԵՒ ԻՌԼԱՆՏԱ

1. Բարեգու Յեղափոխութիւնը ի Պելճիա. — 2. Յուզմունք յԱնգղիա. — Ի Լոնտրա դաշնագրականաց ժողովակ. — 3. Իււնքո. — Նորաբողքոջ Իռլանտա. — 4. Պրիէն, Միչլի, Մայլըր. — 4. Լրագրոց ազատաբանութիւնը. Միչլի ի բանտ և յաքսոր. — 5. Գուլարած ի Դիփփերարի — Դատապարտութիւնք. — 6. Լորտ Փալմէրստըն. Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը. — 7. Պայքարք ի Խօսարանի բնդդէմ Պաշտօնարանին. — 8. Մահ Ռոպրորդ Փիլի. 9. Հռովմէական Եկեղեցի յԱնգղիա. — 10. Հրովարտակ բնդդէմ Հռովմէական Եկեղեցւոյ պատուանուանց. — 11. Առաջին Աշխարհանդէս ի Լոնտրա:

1. Բարեգու Յեղափոխութիւնը ի Պելճիա: — Երբ 1848ի Յեղափոխութիւնը տարափոխիկ ախտի մը պէս տարածուեցաւ ընդ բոլոր Եւրոպա, և վրդովեց շատ մը իշխանութիւններ, հակառակ բոլորովին ազդեցու թիւն մը ունեցաւ Եւրոպայի երկու իշխանութեանց մէջ ի Պելճիա և յԱնգղիա: Երբ գաղղիական Փետրուարի յուզումը կտրեց անցաւ սահմանագլուխը և մտաւ ի Պելճիա, Լէոփոլտ Ա. նորօրինակ վեհանճնութեամբ մը ծանոյց ժողովրդեան, որ եթէ կը փափագէին իրմէ ազատիլ, պատրաստ էր մեկնելու ինչպէս իրենց կամքովը եկեր էր: Թագաւորին այսօրինակ գնացքը աւելի համոզեց զՊելճիացիս, յարգելու իրենց իշխանը և անոր հրկարժամանակեայ իշխանութիւն փափաքելու:

2. Յուզմունք յԱնգղիա — Ի Լոնտրա դաշնագրա-

կանաց ժողովակ : — Իսկ յԱնգղիա Բարիզու Փետրուարի լուրերը փոքր արձագանգ մը ունեցան նոր դաշնագրութիւն փափագողներուն մէջ : Դաշնագրական գլխաւորներէն ոմանք ամբօխին գլուխ երեցան, կը պահանջէին որ Պաշտօնարանը հրաժարի, Խօսարանը լուծուի, Դաշանց գիր¹ մը հաստատուի և « բնաւ տեղիք չտրուի » : Լոնտրայի մէջ դաշնագրականք սկսան գումարել իրենց նիստերը և պատարաստել Ապրիլ 10ի համար ընդհանուր բողոք մը և սըրտագին ցոյց մը : Սակայն ի գլխաւորաց ևս ոմանք տակաւին զժողովուրդը անպատրաստ կը համարէին Դաշանց թղթոյ մը համար կռուելու, և աւելի խոհեմագոյնք խորհուրդ կուտային ի զուր չկռուելու ընդդէմ օրինաց, մինչ անկէ աւելի բարոյական ոյժ մը չունէին : Այսու հանդերձ որոշուեր էր, որ Ապրիլ 10ին դաշնագրականք գումարուին ի Քէննիկդոն Գոմմըն՝ գլուխ ունենալով իրենց առաջնորդներն զ'Օգոննոր Ֆէրկըս և հոնկէ մեծ թափօրով մեկնին դէպ ի Ստորին Խօսարանը, խնդրելով անկէ Դաշանց թուղթ մը :

Վարչութիւնը ընդդէմ օրինաց հրատարակեր էր այս թափօրը, և Ուէլլինկթոնի դքսին յանձնուեր էր քաղքին ընդհանուր խաղաղութեան պահպանութիւնը, որ մեծաւ զգուշութեամբ ամէն կողմ պատրաստական գունդեր հաստատուեր էր անոնց վրայ կարգելով իրեն վստահ անձինք : Այնքան մեծ էր ծեր զօրավարին արթնութիւնը, որ երբ Ապրիլ 10ին դաշնագան նշանաւոր անձինք կը դիմէին իրեն նոր խորհուրդ մը և յոյս մը տալու, ինքը անայլայլ կերպով ամենուն կը պատասխանէր որ « Արդէն քիչ առաջ այնպէս արամադրեր էր » : 200,000 քաղաքացիք և աւելի դիմեր էին ինքնակամ զինուորելու այն օրը, կարգաց պահպանութեան համար կռուելու, յորս հարկ է յիշել և զիշխանն Լուի-Նաբոլէոն, որ կը գտնուէր ի Լոնտրա : Ապրիլ 10ին ամբողջ օրը Լոնտրա մեծ

յուզման մէջ էր, հեռաւոր թաղերու մէջ համբաւ տալ
րաժուեր էր որ Դաշնագրականաց և Զինուորաց մէջ
արիւնահեղ կռիւ մը ծագելով Դաշնագրականք յաղ-
թող գտնուեր էին և կը սփռուէին բոլոր քաղաքը: Ան-
տրաւ աշապիսի երկիրդի միջոց ուրիշ ամէն քաղաքնե-
րէն աւելի հակամէտ էր սարսափելու: Ամբողջ Ապ-
րիլ 10ին օրը շատ մը քաղաքացիք իրենց տուներուն
մէջ փակուած ժամէ ժամ մահուան կը սպասէին, ա-
ռանց փնտռել ուզելու իրին վիճակի և խնդրոյն ելքը:

Մինչ կը կարծուէր որ Դաշնագրականաց գումա-
րումը ի Քէննինկոն Վոմմըն կէս միլիոն անձանց-
մէ աւելի ըլլայ, հազիւ 25,000ի չափ անձինք ժող-
վուեր էին, յորոց կէսը հանդիսականք միայն էին և
հազիւ 200 տաքզլուիս երիտասարդք կրնային փափա-
գել ընդդէմ դինուորաց և ոստիկանութեան գէնք ամ-
բառնալ: Անտրա՝ Բարիզ չէ. թափօրը չկազմուեցաւ.
և Ս'Քոննօր ինքնին, զոր վարչութիւնը անձամբ պա-
տասխանատու կարգեր էր որ և իցէ խռովութեան մը,
մեծապէս պնդեց հպատակելու կարգաց և իշխանու-
թեանց, նոյնը ըրին ուրիշ առաջնորդք ալ: Այս պատ-
ճառաւ ի Դաշնագրականաց ոմանք յետոյ իրենց ճառա-
խօսութեանց մէջ առաջնորդաց համար կ'ըսէին, որ ու-
րիշ բան չէին բայց թէ՝ « շաղակրասք »: Այսպէս Ապ-
րիլ 10ին հռչակաւոր գումարումը ցրուեցաւ ուրիշ ար-
դիւնք մը չունենալով բայց թէ ընդհանուր ցուցունե-
լով Դաշնագրականաց սակաւութիւնը և անհաստատու-
թիւնը: Նոյն իսկ 5,600,000 ստորագրութիւնը զոր
Ս'Քոննօր ներկայացուցեր էր Ստորին Խօսարանին և
որուն վրայ ամէնը զարհուրեր էին, մանր քննու-
թեամբ կէս միլիոնէն ալ աւելի վար իջաւ, նոյն ա-
նուանքը շատ անգամ կրկնուած ըլլալով, և կամ այն-
պիսի անձանց անուններ դրուած ըլլալով, որոնք բնաւ
Դաշնագրութեան հետ յարաբերութիւն մը չունէին,
ինչպէս էր Թագուհւոյն, Ուէլլինկթոնի, Ռոպրիդ Փի-
լի և ուրիշ նմանեաց անուանք: Յետ Ապրիլ 10ին այս-
պիսի ծիծաղական ելքի մը, անկէ վերջը Դաշնագրա-
կան խնդիրը ամենուն համար անհամ և ծաղու նիւթ

մը դարձաւ և փութով նուաճուեցան ուրիշ քաղաքացի մէջ նոյն նիւթոյն վերաբերեալ աննշան յուզմունքներ ալ: Ի. Մէնչըսթըր և ի Լոնտոն սակաւաթիւ անձինք բանտարկուեցան, յորս իբրեւ նշանաւոր անուն մը կըրնանք յիշել զէրնէսդ Գոն իր քերթողութեանց և պերճախօս ատենաբանութեանց համար, որ երկու տարուան բանտարկութեան դատաւարսուեցաւ:

3. Նորաբողոք իռլանտա: — Դաշնագրաց յուզումը լմնցած ժամանակ աւելի մեծագոյն և կարեւորագոյն խնդիր մը գրաւեր էր ամենուն միտքը:

Յիւլիանտա 1847ի վերջի ամիսներուն մէջ Նոր-Բոլ-թոմ Իւլանթա կուսակցութիւն մը կազմուեր էր, այլապէս ի Բոլթոն, որոնք միշտ հաւատարիմ կը մնային Օ'Քոննէլի քաղաքագիտութեան: Օ'Քոննէլի տըւած շարժումը այնքան մեծ էր, որ այս նոր երիտասարդաց հայրենասիրական վառումը հետեանք մ'էր անոր, և զոր աւելի կը բորբոքէր Նէշնը (Ազգ) լրագիրը որուն խմբագիրք եռսնդուն և գիտնական երիտասարդք էին մեծաւ մասամբ: Վերջի տարուան սովը և յետին աղքատութիւնքը աւելի գրգռեր էին ըզժողովուրդը ընդդէմ վարչութեան, որ խնայութիւն կը քարոզէր ամէն կողմ մինչ արդէն մահը անհամար անձինք կը հնձէր յիւլանտա. և որուն համար Անգլիոյ պետութիւնը զօրաւոր դարման մը չէր տաներ: Եւ մանաւանդ ոմանց համար միջոց մը կը համարուէր այսպէս ընկճեալ բռնելու գիւլանտա¹: Նոր ընկերութիւնը տակաւին ինքզինքը գլուխ ամբառնալու վիճակի մէջ չէր տեսներ նա մանաւանդ յետ մահուն Օ'Քոննէլի, որուն ներկայութիւնը և ձայնը միայն կարող էր գողացընել իր ախոյեանքը և Նոր-Բոլթոմ Իւլանթա այն ատեն նոր ոյժ մը զգեցաւ երբ իր թուոյն մէջ ան-

1. Յիւլիանտա եղան ատանձնական նպաստներ և ընկերութիւնք իսկ հաստատուեցան առ այս: Օտար ազգերէ դրամական օգնութիւններ հասան նաեւ յԱրեւելից և յԱմմանեան պետութիւնէն. այսու հանդերձ ի սովոյ և յաղքատութենէ մեռելոց թիւը հասաւ մինչև 249,533:

յաւ Գուլիէլմոս Սմիթ ()Պրիէն, իռլանտացի հա-
րուստ ազնուականը, որուն ցեղը կ'իջնար Իռլանտիոյ
հին թագաւորներէն և իր ընտանեաց մէջ ունէր թէ
լորտութիւն մը և թէ մարգիզութիւն: ()Պրիէն ա-
ռանձնական ամենայն ասպետական և պատուաւոր
յատկութիւնքը ունէր, սակայն առանց կարողութեան
չարժման մը գլուխ կենալու. տկար ճարտասան մը,
չափաւոր միտք մը զոր աւելի կը շփոթէին իր հետե-
ւողաց պատուասիրութիւնք: Քառասուն և իրեք ամ-
եայ էր ()Պրիէն երբ յուզման գլուխ անցաւ՝ իրեն
օգնական ունենալով զթովմաս Ֆրանսիս Մայըր 23
տարուան երիտասարդը, որ կուսակցութեան աշխոյժ
և փայլուն ճարտասանն էր, գՄիչըլ, նշանաւոր և հան-
ճարեղ մատենագիրը Տիուֆֆի, և երկուքն ալ հազիւ ե-
րեսնամեայ. և սակայն ասոնք ամենէն ծերագոյնքը
կը համարուէին յուզման մէջ: Պէտք ենք ևս նշանա-
կել որ 1848ի ապստամբութեան մէջ յԱնգղիա գլխա-
ւորք և նշանաւորքը ամէնն ալ նորադանդք էին:

Ի սկզբան Նոթ-Բոլ-Քոմ Իւլանդ գալրոցական ըն-
կերութեան մը ձև ունէր կազմեալ յերիտասարդ լրա-
գրապետաց, ի մատենագրաց և յապագայ քերթողաց,
յորս բազումք ընչաւէտք էին կամ որդիք ազնուական
տոհմից, սակայն այս պատուաւոր և յարգելի տարերաց
մէջ մտեր էին նաև խռովարար տարերք, որով փոխա-
նակ ձեռք բերելու իրենց երկրին համար բազմաթիւ ա-
ղատութիւնք և բաժանումն յԱնգղիոյ և երկրին տնտե-
սական բարւոքումն, գլխաւորաց տարագրութեամբ ա-
մենայն ինչ վճարեցաւ: Զարմանալի իրականութիւն.
Անգղիա քաղաքակիրթ գաղթականութեանց ամենէն
յաջողակը, երբեք բաւական հոգ տարած չէ յԵրոպա
իւր վերքը բժշկելու:

()Քոննէլի մահու ընէ առաջ արդէն այս ընկերու-
թիւնը յայտնապէս բաժնուեր էր ի Բողոքողաց՝ որոնք
բնաւ չէին ուզեր նիւթական զօրութիւն մը զործա-
ծել իրենց պահանջմանց համար: Ընդ հակառակն Մա-
յըր քերթողական պերճախօսութեամբ մը դատապար-
տեր էր այն « բարոյագէտները, որոնք զազատութիւ-

նը արժանի չէին համարեր կաթիլ մի արեան» : Փետրուարի Յեղափոխութենէն առաջ ընկերութիւնը տակաւին համրակաց պաքարներու ժողովքի ձեւ մը ունէր քան քաղաքիտական նպատակի : Բարիգու Յեղափոխութեան լուր : և Լուի Ֆրիլիփի փախուստը զիրենք եռանդնաւորեց ձեռնարկութեան մը : Լամարգին իրենց դիւցազն դարձաւ, Նորթօղթնջ Իւլանդոնց աւմենուն ձեռքը կը չրջ ին « Ժիրոնդեանք » պատմութիւլ : Մէջի անձինքը սկսան կերպաւորիլ, Մայրը նոր Վէրնետ և Օ'Պրիէն՝ Լաֆայէթ : Նուիրակութիւն մը մեկնեցաւ ի Բարիզ որուն գլուխ էին Մայրը և Օ'Պրիէն : Նոր Հասարակապետութիւնը քանի մը իռլանտացի երիտասարդաց պատճառաւ բնաւ Անգղիոյ հետ աւերուելու միտք չունէր, և Լամարգին կիրթ բայց աննշան վարմամբ ընդունեցաւ զանոնք և ճամբեց :

Սակայն արդէն տարաձայնութիւնը սկսեր էր՝ նոյն իսկ ընկերութեան մէջ մաս մը անմիջապէս կ'ուզէր գործել, ուրիշները խոհեմ՝ յապաղումն խորհուրդ կու տային : Գործելու խումբը իրեն գլուխ կը ձանչնար Բլազոն Միշլը, որ հակառակ Նեշլէ լրագրին ուրիշ օրագիր մը հաստատեց Ունայտը Այըշէն (Միացեալ Իռլանտացիք), որ փութով Նէշլինէն աւելի ժողովրդական պարձաւ և բազմընթեռնի : Միշլը կ'ուզէր որ վարչութիւնը վախճալով իրենց գործունէութենէն, զոմանս Գնէր ի բանտ ի գլխաւորաց, և կը յուսար որ այն ատեն բոլոր ժողովուրդը զայրացած ոտք ելլայ, մնացածը բաղդին կը թողուր : Սակայն ապագայն ցուցուց որ ինչ մնասակար և անխորհուրդ գաղափար մ'էր այս : Միշլը 1848ի ապաստամբաց մէջ ամենէն ահաւորն էր և պատրաստ միշտ յեղափոխութեան մը գլուխ կենալու : Կտրիճ մատենագիր՝ գրեց պայծառ՝ եռանդուն հատու և նոյն իսկ երգիծաբանական յօդուածներ, որոնք իրեն նպատակին կը ծառայէին, և ամէն շաբաթ զվարչութիւնը գողցես կը հրաւիրէր զինքը հալածելու : պատրաստ էր գոհելու իր կեանքը եթէ պէտք ըլլար : Գործոյն յաջողութեան համար, կարեւոր կը համարէր և կը փափագէր արիւնա-

հեղ ապստամբութիւն մը, առանց սովայն հաշուելու իրեն հետևողաց և նախանձողաց թիւը օրոց հետ պիտի կռուէր վարչութեան և այն անգղիական վարչութեան դէմ:

4. Լրագրոց ապստամբութիւնը. Միջըլի բանու եւ յաքարի: Այս միջոցիս վարչութիւնն ալ բռնադատուելի իրեն հսկողութիւնքը սկսելու: Տեղապահ լորտը չէր կրնար թողուլ, որ այսպէս լրագիրք ապստամբական բողոքներ գրեն և մանրամասն տեղեկութիւնք տան անգլիացի զինուորները սպաննելու միջոցներու վրայ: Եղած օրէնքներուն մէջ չկար մին՝ որով կարելի ըլլար խստապէս վարուիլ ընդ Միջլի և խափանել լրագիրը. կ'արգիլուէին միայն ապստամբական ճպտախօսութիւնք ընել և գրել, սպառնացաւ հակառակորդաց, սովայն այս խափանումը զիրենք աւելի պայրացուց, մինչև վարչութիւնը Վահան սպահովութեան համար նոր հրովարտակով մը սպառնացաւ, որ թէ շարունակէին այն գրութիւնք պիտի բռնէր զգրողս և տարագիր հեռացնէր ի հայրենեաց: Նոր հրովարտակը անցաւ փութով իր սահմանքը խափանելով նաև ուրիշ լրագիրներ, որոնք նմանութիւն մը ունէին Ռ-նայբէ Այըշէ-նի և սպառնալով պահել ի բանտի առանց գրաւի մինչև ի դատաստան ամենայն ոք, որ յանցանէ ընդդէմ նոր հրովարտակին: Միջըլ առաջինը եղաւ որ իշխանութեանց պատճառ տուաւ գործադրելու այս հրովարտակը: Կրկին նորոգած ըլլալով ապստամբական գրութիւնքը, բռնուեցաւ և բանտ գրուեցաւ: Իրեն կալանաւորութեան լուրը իսլամնական յուզումը իր գերագոյն կէտին հասուց. վարչութիւնը կասկածելով, որ իրեն փախտեան համար պանազան փորձեր պիտի ըլլային ամենայն արթնութեամբ կը հսկէր: Առ ժամս խաւարեցան Օ'Պրիէնի, Մայըրի և ուրիշ գլխաւորաց անուանքը, ամենուն աչքը և միտքը Միջըլի արգելաբանին վրայ էր. յիրաւի վարչութիւնը կը խիթար որ արինահեղ կռիւ մը չծագի բանտին դրանց առջև: Վատաստանը փութով կատարուեցաւ և յանցաւոր դատուելով, քառասուն տարուան տարագրութեան դա-

տապարտուեցաւ . և Տըպլինի փողոցներուն մէջ երկու կարգ հեծելազօրուն մէջէն անցնելով պատերազմական նաւու մէջ մտաւ , որ քիչ ժամ վերջը մեկնեցաւ դէպ ի Պէրմոստա :

5. Գուպարածք ի Դիփիէրարի . — Դատապարտութիւնը : — Սակայն Միչըլի հեռանալով եթէ առ ժամը Տըպլինի մէջ լռութիւն տիրեր էր , փութով Իռլանտական յուզումը աւելի բորբոքեցաւ : Սմիթ Օ'Պրիէն կը շրջէր ամէն կողմն զօրահանդէս կազմելով « ի դաշնակցաց » , ինչպէս կ'անուանէին իրենք զիրենք Նորարողը ի Իռլանտացիք : Վարչութիւնը շուզեց ներողամիտ գտնուիլ , վերցուց յԻռլանտա անձնական ազատութեան¹ հրովարտակր և վճռեց Օ'Պրիէնի Մայրքի և ուրիշ զլխաւորաց կալանաւորութիւնը , որոնք թողուցին զՏըպլին և ցրուեցան ի գիւղօրէս ամէն կողմ ապստամբական ժողովքներ գումարելով և պատրաստելով զանաձինս զինուք պաշտպանուելու Փութով կռուելու առիթն ընդ առաջ ելաւ , Օ'Պրիէնի հետեողաց զլխաւոր գունդը , հանդիպեցաւ ոստիկանութեան սակաւութիւ զօրաց ի Պէլլինկէրի Դիփիէրարի , ուր ոստիկանութեան զինուորք ապաւինեցան աղքատին հիւղի մը մէջ և հոն իրրեւ բերդ մը պաշտպանուելով հրացանի կրակով ցըրուեցին ապստամբաց բանակը և անոր հետ մէկտեղ նա և ամբողջ ապստամբութիւնը : Քիչ օր վերջը Սմիթ Օ'Պրիէն՝ Դիփիէրարի Թուրլս կայարանը կը գտնուէր , ուր տոմսակ մը կը գնէր հանդարտութեամբ Լիմէրիք երթալու համար , երբ ձանչուեցաւ ոստիկանութենէն : Առանց ընդդիմութեան և խռովելու ազնուական կերպով մը յանձն առաւ կալանաւորելու . և անկէ վերջը ամբողջ դատաւարանին մէջ ազնուական և վեհանձն կերպ մը ցուցուց : Ոստիկանութեան զինուորաց մին վկայեց , որ Դիփիէրարիի կռուոյն մէջ մեծ անձնանւիրութիւն ցուցուցեր էր Օ'Պրիէն և անհոգու-

1. Habeas corpus. անձնական ազատութեան հրովարտակր լատինական այս բառերով սկսելուն համար , հրովարտակր այս անուամբ կը կոչուի :

թեամբ իր կեանքը վտանգի մէջ դրեր էր, ուրիշ մը ըսաւ որ զանազան անգամ կոռույն մէջ առիթ ունեցեր էր զինքը սպաննելու բայց խորշեր էր մտածելով որ Իռլանտիոյ թագաւորաց սերունդը պիտի մարէր :

Բռնուեցան նաև քիչ օր վերջը Մայրը և ուրիշ երկու գլխաւորք : Բանտարգեալք մասնաւոր Ատենի մը առջև ելան : Ամենէն առաջ Օ'Պրիէնի դատաստանը եղաւ որ յանցաւոր դատուելով վճռուեցաւ որ « կախուի, գլխասուի և չորս մաս բաժնուի » : Ամբողջ դատաստանին միջոց ծանր և արժանավայել կերպ մը ցուցուց և Հանդարտութեամբ ըսաւ միայն, « որ ինքը ջանացեր էր կասարել իւր պարտքը առ իւր Հայրենի» և թէ պատրաստ էր տանելու ամենայն հետեանքներուն » : Յետոյ Մայրի դատաստանը եղաւ որ նոյնպէս յանցաւոր դատուեցաւ : Ամենուն սիրտը յուզեր էր իր կտրիճ երիտասարդութիւնը և չքեղ պերճախօսութիւնը, ծերունի Հօրը արդիւնքը որ Խօսարանին պատուական անձանցմէ մին գտնուեր էր, ամենուն յուսալ կուտային որ ներուի երիտասարդ Մայրի կենաց, առ այս մանաւանդ մտածել կուտար իր յետին մէկ պերճախօս և սրտաշարժ հրատարակութիւնը, որով կը ծանուցանէր թէ ինքը բնաւ իրի մը համար ներումն կամ յետս կոչելիք չունէր. « Մի կարծէք որ դողդոջուն չրթամբք կեանքս պիտի խնդրեմ, ես զայն արդէն նուիրեցի Հայրենեացս ազատութեան համար... Իռլանտական պատմութիւնը արդէն կը բացայայտէ իմ յանցանքս և զայն կ'արդարացնէ նա մանաւանդ երբ մահու ստուերք պատեն զիս, և անոնց մէջէն տեսնեմ իմ կանխաժաման խամրիլս անսուրբ երկրի մը վրայ, յոյսը միայն զոր կը նկատեմանկէ վերջը այն ալեկոծ ծովուն վրայ, յորում ես նաւարեկեցի, զիս կը քաջալերէ, կը մխիթարէ և կը զմայլեցընէ : Ոչ, չեմ յուսահատիր իմ հինաւուրց հայրենեացս խաղաղութեան, ազատութեան և փառաց համար » :

Մայրը ալ մահուան դատապարտուեցաւ. Օ'Պրիէնի նման վճռովը, սակայն ընդհուպ թագուհին այս գլխաւոր պարտութիւնքը ցկեանս սքսորի փոխեց : Բանցաւոր-

ները Աւստրալիա ղրկուեցան, ուսկից քիչ տարի վերջը Միչէլ կրցաւ հնարիւք խոյս տալ Մայրըի հետ ընդդէմ իրենց խոստման: Իսկ Օ'Պրիէն բնաւ չուզեց այսպիսի ազատութեան մը ձեռնարկել, և իր ազնուական և պատուաւոր գնացքը յորդոր եղան վարչութեան ներուժն տալ իրեն, այն պայմանով որ չդառնայ ի Բրիտանական կղզիս: Բայց այս պայմանն ալ քիչ վերջը վերցուեցաւ և այն ատեն դարձաւ յիւր սիրելի Իռլանտա և խաղաղութեամբ մեռաւ ի Ուոլս յամին 1864¹:

Նոր-Զոլ-Վալ-Նոյ գլխաւորաց հեռանալով, ցըրուեցան նաև միւս երիտասարդք, յորս բազումք յետոյ անուանի գտնուեցան եթէ ի Ստորին Խօսարանի, եթէ ի մատենագրութեան և եթէ օտար երկիրներու մէջ. Չարլս Կէվէն Տիուֆֆի' Նեշընլ տպագրողը որ երկու անգամ դատաստանի կանչուեր էր յետ խռովութեան ընկճուելուն, և զոր երգուեալք բնաւ չէին յանձն առած դատապարտել, Ստորին Խօսարանին նշանաւոր անձանց մին եղաւ. և քիչ վերջը գաղթելով ի Վիկտորիա հոն Առաջին պաշտօնեայ եղաւ ընդունելով միանգամայն ասպետութիւն և թոշակ: Թովմաս Տերուի Մ'կի ուրիշ տպատամբ մը գնաց ի Միացեալ Նահանգս և հոնկէ ի Գանատա, ուր անգլիա-

1. Միչել բնակեցաւ յԱմերիկա ի Վիրգինիա նահանգը և հոն մեծ պաշտպան եղաւ գերութեան: Երբ տարագրութեան տարիները լմեցան դարձաւ յԻռլանտա. և թէպէտ իր ազատութիւնը անկանոն եղանակաւ եղեր էր, բայց այսպիսի պարագայից համար մասնաւոր օրէնք մը չլրջալով՝ վարչութիւնը զինքը հանդարտ թողոյց. նա մանաւանդ Իռլանտա գինքը երեսփոխան բնարեց Անգլիոյ Ստորին Խօսարանին: Վարչութիւնը բնորոշութիւնը անվաւեր համարեցաւ. Բայց Միչել կրկին բնարուեցաւ. և մինչ երկուդ կար չփոխութեան մը մահը վրայ հասաւ:

Իսկ Մայրը կոուեցաւ Դաշնակից Պետութեանց բանակին մէջ, և զինուորական մեծ արութիւն ցուցուց. սակայն մուծ գիշեր մը նաուուս յարկաժաժկէն ինկնալով, իւր գերկզմանը գտաւ յորձական բնթաղից մէջ:

կան Պետութեան պաշտօնեայ անուանուեցաւ և իր յաւազակաց սպանութեան վրայ սուգ բռնեց ամէն անգղիացի սիրտ: Դեռ ուրիշ բազմաթիւ երիտասարդք մտան Ստորին Խոսարանին մէջ և մեծ պատիւ ստացան: Այսպէս Իւլանտական յուզմունքը սատուերի մի պէս անցաւ՝ որ Դաշնագրաց խնդրոյն հետ Անգղիական 1848ի Յեղափոխութիւնը կը կազմեն, բայց եթէ Դաշնագրաց խնդիրը ի սպառ մեռաւ, Իւլանտականը նուազեր էր միայն:

6. Փալմէրսդըյն. — Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը: — Այս երկու խնդիրներէն բոլորովին օտար և ըստ ինքեան չնչին խնդիր մը, մեծ վիճաբանութեանց նիւթ պիտի ըլլար յԱնգղիա սպառնալով ընդհանուր եւրոպական պատերազմ, թշնամութիւն ընդ Վալդիոյ և Լորտ Փալմէրսդըյնի խոսարանական հզօր ատենախօսի համբաւը մեծապէս պիտի հաստատէր և ընդարձակէր: Էր այս Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը:

Տօն Փաշիֆիքօ, որուն անունը տաւնց արժանեաց մը Պատմութեան մէջ այնպիսի ընդարձակ տեղ մը բռնեց, փորթուգալցի հրեայ մ'էր ծնեալ ի Ղիպրալթար և անգղիացի հպատակ Սովորութիւն էր Յունական քաղաքացի մէջ, ինչպէս ցարդ զանազան տեղեր յԱրևելս, Աւագ Հինգլարթի օրը Յուդոս Իսկարիովտացւոյ պատկեր մը կամ պաճուճապատանք մը այրել: Աթէնքի ոստիկանութիւնը 1847ի այս սովորութիւնը արգիւյր էր, և այս խափանման պատճառ համարուեցաւ Հրէից ազդեցութիւնը: Ապրիլ 7ին Աթենացւոց ամբոխ մը, որոց կ'առաջնորդէին Պատերազմի պաշտօնէին երկու որդիքը, դիմեց Տօն Փաշիֆիքօ հրէին տանը վրայ որ մօտ էր պաճուճապատանքին տըրուելիք տեղոյն և կրակ տուաւ անոր: Յարձակումը յայտնի է, որ սպօրինաւոր էր և յունական իշխանութեան փոյթ չեղաւ պաշտպանելու զՏօն Փաշիֆիքօ, որ բողոքեց ընդդէմ յունական վարչութեան և փոխարինումն պահանջեց իր ամէն ուղղակի և անուղղակի կորուստները արժեքնելով 32,000 սաւրւին:

Մի և նոյն միջոց նմանօրինակ ուրիշ բողոք մը կ'ը-

նէր աւելի նշանաւոր անձ մը՝ Ֆինլէ Յունաստանի պատմագիրը. Ֆինլէ այն անգղիացիներէն էր որոնք ազատութեան եռանդով լցուած Պայրընի և Քոչըրնի հետ դիմեր էին ի Յունաստան, և հիմայ Յունաստանի ինքնիշխանութենէն վերջը հոն հաստատուելու էին: Իրեն երկիրներէն զոմանս յունական վարչութիւնը խնդրեր էր () թոն թագաւորին պալատը և պարտէզը ընդարձակելու համար: Ֆինլէ յանձն առեր էր այն պայմանովք որովք կ'ըլլային ուրիշ աթենացի կալուածատեարց, բայց փոխարինումը իրեն գոհացուցիչ չըլլալով մերժեր էր, և իբր օտար չէր կրցած բողոքել դատաստանական օրինաց: Բաց աստի անգղիական Ալտաքին պաշտօնարանը զանազան տրտունջներ ունէր ընդդէմ յունական իշխանութեանց. անգղիական պետութեան նաւու մը երկրորդ հրամանատարը Պաղրասի եզերքը բռնուել էր, թէպէտ և անգղիացի ըլլալը իմացուելուն պէս մեծ պատուով արձկուել էր: Փալմէրսդըն յարդ խոհեմութիւն համարեր էր լուել գիտելով զՎաղղիոյ և Ռուսաստան պատրաստ մըրցելու Յունաստանի հովանաւորութեան վրայ, սակայն տեսնելով յունական իշխանութեանց անհոգութիւնը և Վաղղիոյ պաշտօնեայն ի Յունաստան ծածուկ վըրգուիչ համարելով, պահանջեց որ զոհութիւն տրուի անգղիացի նաւապետին վրիպակաւ բռնուելուն, և սպառնական բողոքով մը Ֆինլէյի կալուածին և Տօն Փաչիֆոքոյի կաշ կարասեաց խնդիրքը ազգային խընդիր մը դարձուց: Յունաստան տատամսեցաւ և փութով բրիտանական նաւատորմիդը մտաւ ի Պիրէոն և տիրեց թէ՛ յունական Պետութեան և թէ՛ վաճառականական հոն գտած նաւերուն:

Յունական վարչութիւնը բողոքեց Վաղղիոյ և Ռուսիոյ պետութեանց իբր առ իւր պաշտպանս ըստ դաշանց. և երկու պետութիւնքս պատրաստուելու էին տաստկապէս տրտնջելու առաջուրէն բրիտանական վարչութիւնէն իրադեկ չըլլալնուն համար, երբ Փալմէրսդըն պատասխանով մը ծանոյց որ խնդիրը ընդ մէջ Անգղիոյ էր և Յունաստանի և թէ ուրիշ պե-

տութեանց բնաւ միջամտութեան պէտք չկար: Ռուսաստանի Արտաքին գործոց պաշտօնարանը նախատական յանդիմանութիւն մը գրեց, որ ինչպէս Անգղիոյ այս անակնունելի բռնութիւնը ընդդէմ Յունաստանի «Գառնակակիծ ազգեցութիւն մը ունեցեր էր Կայսեր մտաց վրայ» և կը հարցընէր, որ «արդեօք Անգղիա հպարտացած իր նաւական բարձր ուժոյն վրայ, ինք զինքը ազամտ կը կարծէր յամենայն պարտաւորութեանց, իր զօրութեամբը յամենայն պարագայս դիմելով սկարին վրայ, առանց այլ պատճառաց բայց թէ իր կամքը, առանց այլ իրաւանց բայց նիւթական ուժը»: Իսկ Գաղղիոյ վարչութիւնը որ ներքսապիւս չատ մտածելու նիւթեր ունէր, փափագ միայն ցուցուց հաշտարար միջամտութեան մը. որով ընդունեցաւ բարեկամական դատաւորութիւն մը և մասնաւոր նուիրակ զրկեց յԱթէնս, հոն իր պաշտօնէին հետ իրին հաշտութեան վճարման աշխատելու:

Եւ յիրաւի ի բաց առեալ Տօն Փաշիֆիքոյի խընդիրը միւս ամէն դժուարութիւնք դիւրաւ հարթեցան: Ի սկզբան գաղղիացի նուիրակը յանձն առաւ Տօն Փաշիֆիքոյի տան կարասեաց չափազանց գինն, սակայն յետինս սեռնելով որ յանձն կ'առնուր վճարել, նորանոր աւելի պահանջներ մտուց: Սկսաւ ըսել որ Փորթուզալի թղթադրամներ ունէր, որոնք տանը աւարաւորութեան միջոց գողցուեր էին և որոց գինն էր 26,618 ստէրլին: Փաղղիացի նուիրակը այս նորոգ պահանջմանց վրայ վարանեցաւ. սակայն հաւանեցաւ զայն ևս ընդունելու, այն պայմանաւ որ ուրիշ նոր պահանջը չյառնեն, բայց երբ Անգղիոյ պաշտօնեայն Ուայդ ծառնոյց որ ինքը իշխանութիւն չունէր Գնջելու որ և իցէ նոր պահանջ մը, այն ատեն բանակցութիւնք աւրուեցան: Մի և նոյն միջոց Գաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ ի Լոնտրա բանակցութիւնք կ'ըլլային, որոնք լիմնալու վրայ էին երբ յանակնկալս ինչպէս յԱթէնս նոյն պէս ի Լոնտրա ոչ ինչ պատճառաւ երկու կողմանքն ալ մէկմէկէ բաժնուեցան առանց միաբանելու: Փաղ-

ղիոյ վարչութիւնը իւր դեպքանը Տրուէն տը Լիւյ կան-
չեց Լոնտրայէն, բոլոր Եւրոպա վախցաւ որ ընդ հուպ
ահաւոր պատերազմ մը պիտի սկսէր « բայց ոչ Փաղ-
ղիա և Անգղիա, կ'ըսէ ժամանակակից գրիչ մը, չափ
միտք չունէին Տօն Փաշիֆիքոյի սաւաններուն և վեր-
մակներուն համար եւրոպական պատերազմ մը յա-
րուցանել » : Ընդ փոյթ Անգղիա հաւանեցաւ թողու
Փաղղիոյ բովանդակ խնդրոյն դատաւորութիւնը, և
երկար ժամանակէ վերջը մասնաւոր դատաւորք քըն-
նելով Տօն Փաշիֆիքոյի բողոքները գտան վնասքը ի
սկզբան պահանջածին երեսներորդ մասը հետեւելով ի-
րենց արժէք տալուն մէջ ազատ և երեւկերպեալ ար-
ժէքներու ¹ :

6. Պայքարք ի Խօսարանի ընդդէմ Պաշտօնարա-
նին : — Անգղիոյ և Փաղղիոյ վարչութեանց մէջ բա-
նակցութիւնք տակաւին չլմնցած, Խօսարանական վէճ
մը սկսեր էր ընդ մէջ վարչութեան և ընդդիմակացից, որ
Խօսարանական պատմութեան միշտ վսեմ էջերէն մին
պիտի մնայ : Լորա Սդանլէ վարչութեան բռնած ըն-
թացքին դէմ քուէ մը առաջարկեց, որ յետ եռանդուն
և զօրաւոր հակահառութեանց ընդունելի եղաւ 37

1. Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը որ ժամանակին գողցես վրդովեց բու-
լոր Լեւոպէ, լմնցնէր հոս Մըք-Քարթէյ անգղիացի պատմա-
գրին խօսքերով. « Տօն Փաշիֆիքօ, ինչպէս կերենայ այն հրովար-
տակին մէջ, կը պահանջէր և կ'առնուր 150 ստերլին անկողնոյ
տախտակաց համար, երեսուն ստերլին սաւաններուն և անկող-
նոյն համար, 25 ստերլին երկու վերմակներու համար և 10 ստեր-
լին բարձի երեսին համար : Տօն Փաշիֆիքօ կրնար մրցել Լղէո-
պատրայի հետ, իր սովորական գործածութեան համար այս-
պիսի փարթամ անկողնոց կահկարասիք ունենալով : Իր կա-
նանց և դատերոց ակունքներուն գինը դրա 2000 ստերլին,
և սակայն այս բողոքներուն բնաւ հաստատութիւն մը չու-
նէր, վասն զի կ'ըսէր թէ աղմկին մէջ կողոպտութեան բոլոր
իր թղթերը : Միշտ չափաւոր վիճակով ապրած էր և իր մեր-
ձաւորներէն ոչ ոք կրնար երեւակայել, որ տանը մէջ այսպիսի
հոխ գարդեր և կահ կարասիք ունենայ :

քուէիւր մեծամասնութեամբ: Լորտ Փալմէրսդըն չը-
վախցաւ, ինչպէս ամենայն պաշտօնարան որ լորտե-
րու խօսարանէն հակառակ քուէ կ'ունենայ: Սակայն
հարկ էր, որ փոխադարձ Հասարակութեանց Խօսա-
րանին մէջ առաւելութիւն մը ունենար ի կշիռ լոր-
տերէն ընկալեալ հարուածոյն և Յունիս 14ին Ռէօ-
պլք երեսփոխանը ի ստորին Խօսարանին առաջարկեց՝
որ « Պետութեան Արտաքին գործոց պաշտօնարանը ար-
ժանապէս վարուեր էր ի պահպանութիւն պատուոյ հայ-
րենեաց և ամենադժուարին ժամանակի մէջ կրցեր էր
պահել խաղաղութիւնը Անգղիոյ և աշխարհիս պանազան
ազգաց հետ »: Յունիս 14ին գիշերը Փալմէրսդըն ցու-
ցուց կուսակցութեան մը առաջնորդելու մեծ կարո-
ղութիւնը. Ռէօպլքի առաջարկութիւնը մեծ ճարտա-
րութեամբ շինուած էր, վասնզի մինչ ամենուն հակա-
ռակութիւնը անձնական էր և թէ Փալմէրսդընի դէմ՝
ինքը ընդհանուր Պաշտօնարանին վրայ կը տարածէր.
փոխանակ մասնաւորելու յունական խնդիրը, պաշ-
տօնարանին ընդհանուր քաղաքագիտութիւնը միայն
կը յիշատակէր. և թէպէտ Հասարակութեանց Խօ-
սարանին մէջ կային զանազան նշանաւոր երեսփո-
խանք, որոնք կը դատապարտէին պաշտօնարանին
ընթացքը յունական խնդրոյն մէջ, բայց անով չէին
ուզեր Ազատական պաշտօնարանի մը անկումը, որով և
առանց իրենց խղճին դէմ ընելու, կրնային քուէ տալ
առաջարկութեան: Բացասկէ Հասարակութեանց Խօ-
սարանին կերպով մը կը շնորհուէր Եւրոպայի ցու-
ցունել իր ազդեցութիւնը յԱնգղիա, լորտերէն դա-
տապարտեալ պաշտօնարանը պաշտպանելով և պա-
հելով:

Այսու հանգերձ եռանդուն պայքարք ծագեցան. Փալ-
մէրսդընի անձնական քաղաքագիտութեան դէմ եղող-
ներուն մէջ էին նաև Կլատտոն, Գոպտըն, Սիր - Ռու-
պըրդ Փիլ, Սիր Ուիլլեամ Մոլտուորդ, Սիտնէյ Հէ-
պէ: Փալմէրսդըն վսեմ բեմախօսութեամբ մը ցուցույ
որ իրեն համար ինչ սրբազան պարտք մ'էր անգղիացի
յետին հպատակն անգամ պաշտպանելու օտար եր-

կիրներու մէջ և որովհետեւ ամենուն մտաց մէջ Տօն Փաշիֆիքօ իր անկողնոյն չքեղկահկարասիքով ծիծաղաշարժ անձ մը դարձեր էր, ինքը այս թերութիւնը իրեն ի նըպաստ առաւ բողոքելով, որ թէ անձ մը արհամարհ է, եղկելի է և մինչև ծիծաղական, ինքը սակայն պարտական չէր զայն պաշտպանելու որ անգղիական դրօշուն ներքև ապաւիններ էր: Արդեօք իր խեղճութիւնը կամ ազգի և կրօնքի տարբերութիւնը հրաման կուտան զինքը նախատելու. « ինչպէս երբեմն կայանաւորեալ հռովմայեցի մը ազատ էր՝ երբ ըսէր միայն Հոգի՛ս, յեջ Ե՛մ, այսպէս նաև բրիտանական հպատակ, որ երկրի մէջ ալ ըլլայ վստահ պէտք է ըլլայ որ Անգղիոյ անքուն աչքը և հօր զէնքը զինքը կը պաշտպանէ ամենայն անիրաւութեանց և նախատանաց դէմ»: Մեծ եղաւ այս յետին բանից ազդեցութիւնը: Հինգ ժամ շարունակաբար խօսեր էր: Կլատսդոն կ'ըսէ որ վերջալուսէն քիչ վերջը սկսաւ խօսքը և լմնցած ժամանակ աթշալոյսը սկսեր էր:

Հակաճառութիւնք տակաւին չորս գիշեր տևեցին՝ յորում խօսեցան նշանաւոր և հռչականուն ճարտասանք: Եւ հուսկ առաջարկութիւնը ընդունելի կ'ըլլար 46 քուէից առաւելութեամբ, ի մեծ յաղթանակ պաշտօնարանին: Փալմէրսդընի պաշտպանողաց մէջ առաջին տեղին ունեցեր էր Գոքպըրն՝ որուն¹ նման ոչ ոք բեմախօս այսպէս փութով և կատարելապէս համբաւ ստացաւ: Իր զմայլեցուցիչ խօսից հետ կը միացընէր նաև պայծառ, անոյշ և թափանցիկ ձայն մը և շնորհալից ձև մը:

8. Մահ Ռոպըրդ Փիլի: — Սակայն այս չքեղ և պանծալի պայքարաց վրայ սև քօղ մ', ձգեց Անգղիոյ

1. Գոպտըն կը յիշատակէ, որ երբ Գոքպըրն լմնցուց իր խօսքը խօսարանին նստարաններէն կէսէն աւելի պարպուեցան, շատ մը յարգոյ երեսփոխաններ իրենց և ուրիշներուն զբառեղաններուն վրայէն ցառքելով կը վազէին յարգոյ և ուսեալ պերճախօսին ձեռքը սեղմելու: Փալմէրսդընի Գոքպըրնի խօսածը « հրաշակերտ » մը կոչած է « a first-rate performance »:

Համար աղիտալի պատահար մը։ Այս առթիւ Ռուպըրդ Փիլի խօսած ճառը յետինն պիտի ըլլար բրիտանական Խօսարանին Համար։ Գառախօսութիւնքը լմնցեր էին Յունիս 29ին առաւօտը, և երեկոյեան դէմ երբ Ռուպըրդ Փիլ Համաշխարհական Յուցահանդիսին ժամանակ ժողովքէ մը կը դառնար, ձին խրտելով Փիլ վար ինկաւ և կրած հարուածքը ամէն դարմանէ և խնամքէ ապստամբ մնալով, յետ տառապելու երեք օրուան մը չափ, Յուլիսի 2ին գիշերը վախճանեցաւ, չրջապատեալ բոլոր իր ընտանիքէն, սիրելի բարեկամներէն, և քաղաքիտական զինակիցներէն։ Ուէլլինկթոնի խօսած դամբանականը լորտերուն խորհրդարանին մէջ և Կլատտոնին Հասարակութեանց Խօսարանին մէջ՝ կը յայտնէին ազգին ամենամեծ սուգը։ Պատիւ մը չմնաց գոր Խօսարանը և Հայրենիք չուզէին ընծայել Փիլի յիշատակին, սակայն ինքը արդէն կը տակաւ փափագած էր թաղուելու իր հայրենական գերեզմանին մէջ հօրը և մօրը քով և ի վուր փափագեր էին ամէնը չքեղ դամբանատուն մը կանգնել ի Ուէսդմինսդըր։ Պետութիւնը առաջարկեց Փիլի տիկնոջ իր որդւոյն յաջորդական ատենակալի աւագութեան բարձ մը, սակայն Տիկին Փիլ ծանոյց որ իւր ամուսնոյն չքեղ անուանակոչութենէն զատ ուրիշ անուն չէր կրնար կրել, և արդէն Փիլ պատուիրած էր որ ոչ ոք յընտանեաց և յորդուց վարձատրուի հօրը ծառայութեանց համար։ Փիլի վսեմ զգացմանց ասկէ աւելի մեծ գովեստ մը անկարելի է ընծայել, և թէպէտ իր հակառակորդացմէ ոմանք Փիլի այս զգացումը համարեցան շնչեալ առ նախատինս լորտերու, բայց հասարակաց կարծիքը և իր կեանքը զինքը ցըցուցին որ իր փափագն էր իրեն որդիքն ալ հայրենեաց արժանաւոր դաւակունք պատրաստելու։ Ռուպըրդ Փիլ առանց արտաքոյ կարգի հանճար մը ունենալու, ամենամեծ յատկութիւնք ունէր վարչութեան մը գլուխ կենալու, ուրիշ նպատակ մը չունենալով բայց եթէ հայրենեաց բարութեան ծառայութիւնը, յարգելով ամենայն աղէկ կարծիք եթէ և յօտար կուսակցութեանց,

անոր համար արդարեւ « իր մահը, կը գրէր Փալմէրս-դըն առ իւր եղբայրը, մեծ դժբաղդութիւն մ'էր, և բնաւ հաւասար մը չէր կրնար ունենալ » :

9. Հռովմէական Եկեղեցի յԱնգղիա : — Անգղիոյ ներքին մեծ յուզումն պատճառեց կարեւոր խնդիր մը, որ դարերէ ի վեր լուծ կը համարուէր : Ուղղափառութեան անելովը յԱնգղիա և շատ դարձերուն պատճառաւ Պիոս Թ. ուզեր էր հաստատապէս եպիսկոպոսութիւնք հաստատել յԱնգղիա և զՎայգման եպիսկոպոսը փոխանորդ առաքելական յԱնգղիա՝ արքեպիսկոպոս անուաներ էր Ուէսդմինսդրի՝ իրեն աթոռ ունելով զԼոնտոն : Վայգմանի անունը մեծահռչակ ծանօթ էր յԱնգղիա նախ իր ազնուական սերնդեամբ յԷսսէքս ցեղէ, երկրորդ՝ արեւելեան լեզուաց հմուտ ուղեշուրթեամբը և ընտիր գրութեամբք¹ : Այժմ իրեն Ուէսդմինսդրի արքեպիսկոպոս անուանուիլը մեծապէս զայրացուց զանգղիադաւանս, որոնք Հենրիկոս Ընն ի վեր բնաւ չէին ներած որ ուղղափառ եպիսկոպոս մը Անգղիոյ բարձր եպիսկոպոսութեան թեմական անուն մը կրէ, նա մանաւանդ որ այս եպիսկոպոսը միանգամայն ծիրանաւոր էր : Ամբոխը գրգռեալ ի մոլեռանդն նորադանդից մեծ յուզումն յարոյց քաղաքին մէջ, բազմաթիւ սնձանց թափօր մը ուղղուեցաւ դէպ ի կիւ հրապարակը ուր այրեց աղմկալից յուզմամբ Քաշա-նայապետին և Վայգման ծիրանաւորին պատկերները, թափօրը կը ներկայացընէր զՔաշանայապետը, զծիրանաւորը և Սրբաքննութեան ատենը, և այս բանիս համար, կ'ըսէ անգղիադաւան գրիչ մը, անբաւ դրամ ծախք եղաւ : Վարչութեան ընդդիմակալք ջանացին օգնել յուզման յուսալով ասով պաշտօնարանին անկումը, զոր իբրեւ հռովմէական մասին միտող կ'ամբառտանէին, ամէնը կը պատրաստուէին Խօսարանին բացման, որուն նիստերը Փետրուար 4ին ինքնին անձամբ բացաւ թաղուհին, պատկի ճառին մէջ յայտնի

1. Վայգմանի է Փ-է-Է-Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն ընտիր պատմական վիպասանութիւնը թարգմանեալ ևս ի հայ :

ապահովացուց իր հպատակները որ « թէպէտ օտար Պէտութեան մը եկեղեցական տիտղոսներու համար յուզումն ծագեր էր իր երկրին մէջ, սակայն ինքը պիտի ջանար հաստատապէս պահելու իր թագին իրաւունքները և ազգին ինքնիշխանութիւնը ամէն արգելից դէմ, ուսկից որ անոնք յառաջ գան : Մի և նոյն միջոց յայտնեցի իմ առաջին փափագս և հաստատուն որոշողութիւնս, Աստուծոյ օրհնութեամբք, անկորուստ պահելու հայրենեացս, մոլորբեան այսպէս ցանկալի կրօնական ազատութիւնը » :

10. Հրովարտակ ընդդէմ Հռովմէական եկեղեցւոյ պատուանդանց : — Որչափ որ թագուհին Պսակի ճառին մէջ այսպէս յայանի կը ցուցունէր իր կամքը, բայց առ իր հօրեղբայրը գրած նամակին մէջ կ'ըսէր որ թէպէտ ինքը բոլորով սրտիւ բողոքական, սակայն բռնաւ չէր կրնար այնպիսի քայլ մը ընել որով ինքը կրօնամոլ մը երեւոյ աններող ուրիշներուն, որով և անիրաւի իրեն շատ մը հոովմադաւան բարի և անմեղ հպատակաց : Նոյն մտածութեան վրայ էր նաև Փալմէրսդըն : Քիչ օր վերջը եռանդագին վիճարանութիւնք սկսան, և երեք օր վերջը Նորա Ղօն Ռուսար Հրովարտակ մը առաջարկեց, որով յանցաւոր կը համարուէր ով որ համարձակէր Հռովմէական եկեղեցիէն ընկալեալ տիտղոս մը գործածել յԱնգղիա, և հարկ էր տուգանել 100 ստէրլին : Խորհրդարանին մէջ Փալմէրսդըն, Ռէօպլք, Պրայթ և Տիգրաէլի զայն նախասական և արհամարհ առաջարկ մը համարեցան : Այլ և այլ գիշերներ տեւեցին պայքարք ընդդիմակացից մէջ անուանի պայծառացան կրօնական ազատութեան պաշտպանք, Սըր Ղէմա Կրէմ, Կլատսդոն, Գոպտըն, Պրայթ, Ռատենտըր Փամըր, յետոյ լորտ Սիպրըն, ինչպէս նաև Իռլանտացի ուղղափառ երեսփոխանք : Առաջարկը ընդունելի եղաւ 395 քուէիւք, ընդդէմ 63ի :

Որչափ որ ալ վարչութիւնը սպառնացաւ կրօնական պատուանդան գործածողաց յԱնգղիա, բայց նոյնը չէր կրնար ընել Իռլանտիոյ համար, ուր շատ ա-

տենէ ի վեր ուղղափառ գաղափարաւորութիւն մը կը շարունակէր նոյն իսկ պետութեան թոյլտուութեամբ, և պաշտօնեայք մանահարին կը համարէին սոսանձին օրէնք մը դնել Անգղիոյ և առանձին օրէնք մը Իռլանտիոյ համար : Հասարակութեանց Խօսարարներն մէջ ալ եռանդուն և մինչև մոլեգին պայքարք ծագեցան, « յիշաւի կ'ըսէ, անգղիացին Մըք Քարթէյ, մեծամասնութիւնը օրէնքին կողմն էր, սակայն Խօսարարներն ամէն նշանաւոր անուանիմէ ոմանք և պերճախօս հետաորք կը հակառակէին և կը դատապարտէին զայն » : Այս առթիւ ոմանք Իռլանտական խնդիրը իրենց պատրուակ առնելով նոր խումբ մը յարուցին Խօսարարներն մէջ, որ կոչուեցաւ « Խումբ Պապական համարձակութեան » ¹, և որ հասարակապէս անսիրելի մնաց թէ ուղղափառ Իռլանտացուց և թէ բողոքականաց : Իրենց գլուխն, էր երբեմն հոշակեալ, Ճօն Սիտլէյ աջողակ և հնարիմաց երեսփոխանը, որ իր կողմը շահեր էր նաև մէկ քանի բարեբարոյ միամիտ անձինք ալ և կը կարծէր Իռլանտական խնդրոյն նոր մղումն տալով իշխանութեան հասնիլ, սակայն յետոյ երբ իր զանազան նենգութեանց համար պիտի բռնուէր, ինքզինքը սպաննեց, և իր եղբայրն ալ որ միշտ նենգակից գտնուէր էր, Հասարակութեանց Խօսարարնէն մերժուեցաւ :

Եկեղեցական հրովարտական վերաբերեալ պայքարք ընդհատուեցան յանկարծ ուրիշ խնդրով մը, որ Պաշտօնարարներն հրաժարելուն պատճառ եղաւ : Տիրաւոր Սքոթ վաճառականութեան առաջարկութիւն մը ըրաւ որ հազիւ 40 քուէից մեծամասնութեամբ անցաւ : Քիչ որ վերջը Լոք քինկ երեսփոխանը առաջարկեց որ Հասարակութիւնք ունենան կոմսութեանց առանձնաշնորհութիւնքը : Լորա Ճօն Ռուսսըլ ընդդիմացաւ առաջարկութեան և վարչութիւնը յաղթուեցաւ 100 քուէով ընդդէմ 50 ի : Ճօն Ռուսսըլ իր հրաժարականը զրկեց թագուհւոյն և թագուհին կուշեց զԼորա Սքոտլէյ յետոյ Լորա Տէրպի. որ փոր-

ձեց նոր պաշտօնարան մը կազմելու, մեծամասնութեամբ Ղօն Ռուսսըլի և Փիլեանց։ Այսպէս կը կոչուէին անոնք որոնք հետևողք էին Սըր Ռոպէրդ Փիլի։ Բայց Փիլեանք չէին յանձն առնուր պաշտօնարանին մէջ մտնալ եկեղեցական հրովարտակով և Ղօն Ռուսսըլ չէր ուզեր առանց անոր պաշտօնարան մտնել։ միանգամայն Փիլեանց գլուխը Լորտ Ապըրտին յանձն չէր առնուր ինքը պաշտօնարան մը կազմել, գիտնալով որ երկրին ընդհանուր զգացմունքը կողմնակից էր հրովարտակին։ Լորտ Սդանլէյ ապարդիւն տեսնելով իր ջանքը՝ հտ քաշուեցաւ։ Անգղիոյ վարչութիւնը տարակուսեալ վիճակի մէջ էր, երեք կուսակցութիւնքն ալ Ազնուապետականք, Պաշպանողականք և Փիլեանք չէին գոհացըներ մտքերը։ Թագուհին կոչեց Ուէլինկթոնի դուքսը և զԼորտ Լանտարով, բայց ի զուր. պաշտօնարանը որ արդէն կը շարունակէր ի գործառնութեան, նոյն ֆորթ մնաց անխախուտ և պաշտօնեայք տեղերնին դարձան և նորոգեցին Եկեղեցական պատուանուանց հրովարտակը։ Ընդդիմակացք կրկին բորբոքեցան ընդդէմ պաշտօնարանին։ Իռլանտացի եօթանասուն ուղղափառ երեսփոխանք հրաժարեցան նիւ տերուն ներկայ գտնուելէն, և յետ պերճախօս և հզօր բողոքանաց Կլատտոնի ընդդէմ հրովարտակին իւրև ոչնչացուցիչ կրօնական ազատութեան մեծ սկզբան, հրովարտակը երրորդ անգամ կարդացուեցաւ և անցաւ ի մեծ գոհութիւն Ղօն Ռուսսըլի որ այս առթիւ թշնամի ուղղափառաց և կրօնական ազատութեանց տիտղոսը ընդունեցաւ։ Ապա անցաւ դիւրաւ Լորտերուն Խորհրդարանէն և քիչ վերջը ընդունեցաւ Թագաւորական ստորագրութիւնը։ Այսու հանդերձ արդիւնք մը չտեսնուեցաւ և ծիրանաւոր Արքեպիսկոպոսը շարունակեց կոչել անպատուհաս ինքզինքը արքեպիսկոպոս Ուէսդմինսթրի, նոյնը ըրին նաև յայտնապէս Իռլանտացի եկեղեցականք մինչև նաև առ պաշտօնեայս թղթոց մէջ¹։

1. Յամին 1871 ամբողջովին վերցուեցաւ այս հրովարտակը։

1851
Մայիս 4.

11. Յուզգահանդէս Համագգային : — 1851 տա-
րին նշանաւոր է Անգղիոյ՝ առաջին Համագգային Յու-
ցահանդիսին համար ի Լոնտրա ի Հայտ Փարբ, ուր
յԱրեւելից և յԱրեւմտից ամէն սուրբ գիմեր էին ի-
րենց յառաջագիմութիւնը ցուցունելու և վարձատ-
րուելու իրենց ջանից համար : Յիրաւի ըստ վկա-
յութեան նոցին իսկ Անգղիացւոց 1851ին Յուցա-
հանդէսը ստորին կը մնար քան զերկուս Յուցա-
հանդէսս, որք եղան յետոյ ի Բարիզ յամին 1867ին և
1878ին. բայց Լոնտրայինը տակաւին առաջին ըլլա-
լով ընաւ պիտի չմոռցուի իր ունեցած մեծ ազդեցու-
թիւն զայն այցելուաց վրայ : Յուցահանդիսին բա-
ցուելով Լւերդա կը համարէր փակել Յանսսի տա-
ճարին դռները և խաղաղութեան պարագայք սկսիլ,
սակայն ընդհակառակը եղաւ :

Յուցահանդիսին գաղտփարն ունեցաւ նախ Ամուսին-
իշխանն Ալպէրդ, որ յետ յաղթելու մեծամեծ դժուա-
րութեանց և ընդդիմութեան, ինքնին գլուխ կեցաւ
գործոյն և զայն պսակեց և հնարարուեստ ճարտար մը
Փէքդըն՝ բիւրեղեայ հրաշալի պալատը կառոյց ի Հայտ
Փարբ որ ըստ գրելոյ Փալմէրսդընի, « թերեւ չքնա-
ղագոյն և զարմանալի էր քան զնոյն իսկ Յուցահան-
դէսը », զոր մեծաւ չքով բացաւ թաղուհին անհամար
բազմութեան առջև Մայիս 1ին և Հոկտեմբեր 5ին զայն
գոցեց իշխանն Ալպէրդ ¹ : Բիւրաւոր օտարազգիք յա-
մենուսս գիմեր էին ի Լոնտրա կամ տեսնելու և կամ
իրենց ճարտարութիւնքը դնելու, քաղաքը ամբողջ այն
ժամանակը տօնախմբութեան կերպարանք մը ունէր և

1. Այս առթիւ թագուհին պարզ և ընտիր նախակ մը գրած է,
որ յետ գովելու իր սիրելի ամուսնոյն փառաւոր մտածութիւնը
և Յուցահանդիսին ջբեղութիւնը, կը վերջացընէ լուելով. « Եր-
բէք պիտի չմոռնամ այն ամենամեծ խնդութիւնը, ծաղիկնե-
րը, ծառերը, արձանները և աղբիւրները, երաժշտութիւնը կազ-
մեալ երկու հարիւր գործիքներէ և 600 ձայներէ, և իմ սի-
րեցեալ ամուսինս կարգադիր այս խաղաղութեան հանդիսին,
որ բոլոր աշխարհիս ճարտարութիւնքը ի մի կը հաւաքէ : Աս-

իշխանն Ապերդ կրնար գոչ ըլլալ իր մտածութեան
այսպիսի չքեղ ելից համար, որ ապագային ունեցաւ
իրեն արժանաւոր հետեւողք և նախանձորդք ի Բարիւ,
Վեննա, Փիլատելփիա, Մէլպըրն, Չիքսկօ:

տուած օրհնէ իմ սիրեցեալ Ապերդս, Աստուած որ ինքզինքն
այսպէս մեծ ցուցուց այսօր: Պէտք է ամենայն ոք երախտա-
պարտ ըլլայ մեծին Աստուծոյ, որ յամենայնի կ'երեւայ և զա-
մենայն կ'օրհնէ:

ՓԱԼԱՄԵՐՍԻՐՆ ԵՒ ՎԻԿՏՈՐԻԱ

1. Փալմէրսդէրն. — 2. Գժտութիւնք ընդ Վիկտորիա Թագունին և ընդ Փալմէրսդէրն. — 3. Լորտ Փալմէրսդէրն և Քոչուիթ. — 4. Լորտ Փալմէրսդէրն և Լուի Նաբուէտն նախագահ. — 5. Փալմէրսդէրնի նրաժարիլը. — 6. Տէրպի պաշտօնարան. — 7. Տիգրաէլի — Վիպասան նոստոր և երգիծաբան. — 8. Տիգրաէլի պաշտօնեայ գանձուն. — 9. Մահ Ուէլլինկիլըն դքսին. — 10. Պաշտպանողականաց պարտումը ի խօսարանի. — 11. Տիգրաէլի և Կլատուդոն նահառակընդդէմք. — 12. Կլատուդոն — Եկեղեցւոց և Պետութեան մէջ յարաբերութիւնք — Կլատուդոն պաշտօնեայ. — Ճառ Ելեւմտից իւր նոստորական նանհարր:

1. Փալմէրսդէրն: — Ռուսըրդ Փիլի մեռնելով Անգղիոյ քաղաքագիտաց մէջ մմենէն դօրաւոր ազդեցութիւնը Փալմէրսդէրնի մնացեր էր: Հաստատամիտ էր Փալմէրսդէրն և սիրող մեծամեծ գործառնութեանց, վստահ անձին վրայ և գործունեայ, և սիրող վաստակելու արտաքին պաշտօնարանի տեսութեանց. քան զամենայն ժամանակակից պաշտօնեայս, միանգամայն մեծ յարմարութիւն ունէր ճանչնալու թէ՛ արտաքին քաղաքագէտքը և թէ լեզուները: Թերևս իր գաղափարքը չէին ոյնքան ազատականք ինչպէս Ղօն Ռուսսըլինը, բայց իր եռանդուն և գործունեայ բնաւորութեամբ կողմնակից երևցաւ 1848ի յեղափոխական դուրսը եղած յուզմանց¹, մինչ ներքին վարչութեան մէջ մեծա-

1. Սովորական ձև մը դարձած էր ժամանակին Գերմանիոյ բողոսրձակ պաշտօնէից բերանը. « Եթէ սատանան որդի մը ու-

պէս պաշտպան երեցաւ պահպանողութեան և հակառակորդ նորոգ բարեկարգութեանց, որով և Անգղիոյ ազատականք իրենցմեծ արգելք կը տեսնէին զՓալմէրսդէրն: Իւ սակայն Փալմէրսդէրն իր պահպանողական գաղափարաց մէջն անգամ ազատ էր և ինքնիշխան և բնաւ հոգ չունէր ծածկելու իր մտածութիւնքը. առանց խնայելու իր կատարականաց նիւթ կ'առնուր վառվռուն խօսից մէջ հակառակորդքը, որով և բազմաթիւ թշնամիներ ունեցաւ. թէ ի խորհրդարանս և թէ օտարազգի պաշտօնէից մէջ, որոնք կ'ամբաստանէին զանգղիացի պաշտօնեայն զիրենք նուաւուացընող թէ ժողովրդեան և թէ թաղուորաց առջև: Ըստ Փալմէրսդէրնի պաշտօնեայ մը հարկ էր փութով մտածել և գործել, և ակարամիտ մինչև անմիտ կը համարէր զանոնք որոնք պատրաստ որոշողութիւն մը չունէին: Իր որոշողութիւնքը պատրաստք էին և ըստ իրեն հարկ չկար անոնց վրայ վիճարանել, որով և փութով պէտք էր գործադրել. և սակայն այս յետին իւր կարծիքը պատճառ եղաւ մեծամեծ զգասութեանց ընդ ինքն և ընդ թագուհին:

2. Գժտութիւն ընդ Վիկտորիա Թագուհին եւ ընդ Փալմէրսդէրն: — Ամուսին իշխանը, որուն խորհրդոց բունականապէս կը հետևէր թագուհին, բնութեամբ հանդարտ էր և բնաւ կարծիք մը չէր ըսեր մինչև որ նախադէկ մը վրան շմտածէր. Լորտ Փալմէրսդէրն իբրև Արտաքին գործոց պաշտօնեայ շատ անգամ հեռագիրներ կ'ընդունէր և պատասխանները կուտար անմիջապէս ասանց հարցընելու զթագուհին կամ իւր ընկեր-

ներար, ապահովապէս Փալմէրսդէրն պիտի ըլլար»: Առաքիոյ պահպանողական մասը նոյնպէս կը համարէր որ 1848ի ամին յուզմանց և կռիւներուն պատճառը Լորտ Փալմէրսդէրն է իւր անաոր ազատասիրութեամբ. և այս «անհանդարտ և չար» ոգւոյն համար, ինչպէս կը կոչեն, շատ էջեր լեցուած են Մէգէուելիի Յիւ-դ-Լ-Ե-Ն-Ո-Յ մէջ. մինչև կ'ամբաստանուի որ Լորտ Փալմէրսդէրն կարծես կ'ուզէ կենդանացնել Լուդովիկոս Ժ'ի խօսքը՝ «Պետութիւնը՝ ինչո՞ւ»։ Զտ. Բ։

ները: Եւ երբ հարկ էր երբեմն անոնց կարծեաց ըստասելու, մեծապէս կը գանգատէր որ ամենակարեւոր խնդրոյ մը վրայ այսպէս կը յապաղէին պատասխանելու: Ապանիական ամուսնութեան խնդրոյն մէջ, ըստ իւր կարծեաց, եթէ ինքը հուսկ չաճապարէր, ամենամեծ միտս պիտի հասնէր անգղիական շահուն: Կը պահանջէր՝ որ երբ միանգամ յայտնի էր քաղաքագիտութեան բռնելիք ընթացքը, Արտաքին գործոց պաշտօնեայն կրնար ինքնին կատարել իւր պարտքը և հարկ չկար, որ ամէն թղթոյ բեկոր դեռ զԱնգղիա չթողուցած թագուհւոյն ստորագրութիւնը ընդունի, և որովհետեւ իւր այս պահանջից զիջումն չկար, անոր համար ինքը կ'ուզէր համարել որ ներկայ պաշտօնէին իր պաշտաման անյարմարութենէն ըլլայ և կ'ըսէր որ պատրաստ էր հրաժարելու, որպէս զի իւր տեղը աւելի կարող անձ մը դրուի:

Եւ սակայն թագուհւոյն տրտունջը այն չէր որ իրեն ստորագրութեան չէին բերուեր դուրս գրկուած թղթեր, այլ թէ ներկայ քաղաքագիտութեան մէջ Լորտ Փալմէրսդըն սովոր էր ինքնին անձնիշխանաբար գործել, և թէ ինքը բնաւ պարտականութիւն մը չունէր այսպիսի քաղաքագիտութեան մը տալ իր հաւանութիւնը, երբ բնաւ տեղեկութիւն չունէր: Թագուհին իրաւունք ունէր գանգատելու: ՅԱնգղիա թագաւոր մը եթէ պաշտօնեայ չէ, սակայն գլուխէ պաշտամանց, և որչափ որ չկրնար մերժել Հասարակութեանց Խօսարանին բնտրած պաշտօնեայ մը, սակայն կարող է դայն ձգել երբ պակսի իր պարտուց մէջ: Պաշտօնեայք և պաշտօնարանք կը փոխուին ստէպ՝ այլ թագաւորութիւնը իր մշտամնայութեամբ մշտնջենաւոր պաշտօնարան մը կը կազմէ, աւանդապահ պետութեան շահուց և իբր փորձաքար մը: Լորտ Փալմէրսդըն շատ անգամ այնպէս կը գործէր իբրեւ թէ ամենեւին իրմէ բարձր իշխանութիւն չըլլար. առ այս բերեալ էր մանաւանդ ոչ իր անհամբեր և վառվռուն բնաւորութենէն, որչափ ևս զի գըլթագուհին և զԱմուսին իշխանը 1848ի յուզմանց մէջ համակրող կը ճանչնար առ իշխանս և թագաւորս:

մինչ Անգլիոյ ժողովուրդը աւելի յեղափոխականաց կողմն էր, և Փալմէրսդըն կը փափագէր առ Արտաքինս՝ Անգլիոյ ժողովրդեան կամաց թարգման ըլլալ քան Արբերտ իշխանին :

Թագուհին 1849ին սկիզբները ստիպուեցաւ իրեն յիշեցընել տալու, որ Արտաքին գործոց պաշտօնարանը սահմանադրապէս ներքոյ անկեայէ Առաջին պաշտօնէին քննութեան, որով և ամենայն պատճէնք հարկ էր անցնելին Լորտ Ըօն Ռուսսելի ալ ձեռքէն: Լորտ Ըօն Ռուսսելը հաւանեցաւ այս միջին ճամբուն. պատճէնք փութով պիտի հաղորդուէին այսպէս Թագուհւոյն, որ արագ պատասխան մը պիտի տար, ուսով առ ժամս կը ճամարուէր որ տարածայնութիւնը վերցուած ըլլայ: Բայց քիչ ժամանակուան համար. Լորտ Փալմէրսդըն, որ արագապէս իր խորհուրդը կը կազմէր, չէր կրնար Ապէրդ իշխանին հանդարտ և ծանր մտածութեանց սպասել. նոր առիթներ ծագեցան և խնդիրը առաջուան կերպարանքը առաւ: Փալմէրսդըն զանց կ'ընէր նոյն իսկ հաղորդելու իւր ընկերաց: Իշխանը Թագուհւոյն կողմանէ գրեց առ Լորտ Ըօն Ռուսսել, արտնչելով Լորտ Փալմէրսդընի ընթացից վրայ, « որ կը պակսէր իր պարտուց մէջ առ Թագուհին՝ աննման անհոգութեամբ և յամառութեամբ, ընդդէմ ամենայն ջանից իսկ թագուհւոյն »: Ասով ալ գոհ չըլլալով, Թագուհին ծանր յուշարար մը գրեց առ առաջին պաշտօնեայն, որով կը պահանջէր Ա. որ Թագուհին շտորագրած պէտք է գիտնայ ամենայն ինչ. Բ. ստորագրութենէն վերջը բնական պիտի չկարենայ փոխել Արտաքին գործոց պաշտօնեայն, պիտի ծանուցանէ ինչ որ կ'անցնի իր և արտաքին պաշտօնէից մէջ: Պիտի հաղորդէ ժամանակին ամենայն պատճէն և ժամանակ պիտի տայ անոնց պատասխանելու, և կը վերջացընէր. « Թագուհին կը խնդրէ զԼորտ Ըօն Ռուսսել, ցուցունելու այս թուղթը Լորտ Փալմէրսդընի »:

Յայտնի է այս թղթոյն ըրած ազդեցութիւնը Արտաքին գործոց պաշտօնէին վրայ, նա մանաւանդ որ կը հասնէր իր պաշտօնէութեան չքեղ յաղթանակաց

միջոց, երբ Տօն Փաշիֆիքոյի խնդրոյն առթիւ մեծ յաղթանակ մը կը տանէր Հասարակութեանց Խօսարանին մէջ. և թէպէտ կրնար ցուցունել փոխադարձ իր գանգատները և իւր պատճառքը, սակայն անգղիացի սահմանադրական ճշգրիտ հպատակութիւն և ազնուութիւն ցուցուց յանդիմանութիւնը ընդունելու եւ ղանակին մէջ. գրեց ևս առ Ղօն Ռուսարլ, իմացընելով խնդրոյն էութիւնը, վրայ բերելով որ սակայն ինքը պատրաստ էր ամենայնիւ գոհ ընելու իւր թագուհին, միայն թէ իրեն պաշտաման մէջ աւելցուին մէկ երկու սպասաւորք ալ գործոց երազութեան համար: Իր հպատակութիւնը յառաջ ևս միջեց. ունկնդրութիւն մը խնդրեց Ալպէրդ իշխանէն, և իրեն յայանեց զգայուն բացասութեամբք, իր մեծ վիշտը և ցաւը որ իրեն դէմ ամբաստանութիւնք կ'ըլլային իբրեւ հակառակորդ իւր Թագուհւոյն. « բայց, կ'ըսէ անգղիացի պատմագիր մը, բնաւ չխօսեցաւ Արտաքին գործոց պաշտօնէութեան մէջ իւր բռնած դրութեան վրայ »:

3. Լորտ Փալմէրսթըն եւ Քոչուլթ: — Խնդիրը այս վիճակի մէջ էր երբ ուրիշ պարագաներ վրայ եկան: Ծանօթ է մեզ Մաճառաստանի գլուխ ամբաստանը և Ռուսաստանի միջամտութեամբ ընկճուիլը, և բոլոր պատերազմին գլխաւորաց ցրուիլը ի Տաճկաստան, յԱսիա և ի Միացեալ Նահանգս: Անգղիոյ ժողովուրդը մեծ կարեկցութեամբ կը դիտէր Մաճառաց վիճակը և երբ իմացուեցաւ Քոչուլթի յԱնգղիա գալուստը, պատրաստուեցան զինքը չքով ընդունելու, նա մանաւանդ որ Վաղդիա մերժեր էր իր երկրէն անցքը: Եւ յիրաւի Անգղիոյ ժողովուրդը թէ ի Սուդէմիդըն, ի Պըրմինկէմ և թէ ի Լոնտրա այնպիսի եռանդով և չքով ընդունեցաւ զՔոչուլթ, որպիսի ընդունած չէր Նոր դարուս մէջ օտար մեծ անձ մը, ի բաց առեալ զԿարիպալտի: Քոչուլթ իր բնական ձրից վրայ կ'աւելցընէր նաև անգղիարէն անուայթաք և քաղցրահնչիւն խօսակցութիւն մը: Փութով առիթք ընդ առաջ ելան և իր հայրենասիրական փառվոռն ճառախօսու-

թիւնք, յորս ստէպ հարկ էր որ ընդդիմանար Աւստրիոյ և Ռուսիոյ, վառեցին բոլոր անգղիացի միտքերը: Աւստրիացի քաղաքագէտք մեծաւ տհաճութեամբ զայս կը նկատէին, բայց Փալմէրսդըն արհամարհանօք մը կը դիտէր Աւստրիոյ երկիւղը. յայտ է որ անգղիացի ժողովուրդը ոչ երբէք Քոշուլթի հետ միացած պատերազմի պիտի երթար ընդդէմ Աւստրիոյ, և ի դուր էր Աւստրիոյ կարծելը որ այս չքեղ ընդունելութիւնը հրատարակութիւն մ'էր պատերազմի: Այս երկիւղը աւելի սաստկացաւ երբ խուսեցաւ, որ Քոշուլթ Արտաքին գործոց պաշտօնէին այցելութեան պիտի երթայ ի շնորհակալութիւն իւր և իր բնկերաց ըրած սիրալիր ասպնջականութեան:

Աւստրիոյ դեսպանին հրամանն եկած էր այցելութիւնը կատարուելուն պէս թողուլ զԱնգղիա: Դոյն իսկ Փալմէրսդընի ընկերները տագնապի մէջ էին, Լորտ Դօն Ռուսսըլ խուճապով Պաշտօնարանը ժողովքի կանչեց, և Փալմէրսդըն հաւանեցաւ ընդհանուր սարսափը փարսաւելու համար այցելութիւնը զանց ընել տալ¹: Այսու հանգերձ նորանոր ժողովրդական գումարումներ խմբուեցան յայտնելու իրենց սէրը առ Քոշուլթ և շնորհակալութիւննին առ Փալմէրսդըն, որ իր ազդեցութեամբը ազատեալ էր զՔոշուլթ Աւստրիոյ մատնելէն: Դուրսկութիւն մը պատրաստուեցաւ տանելու շնորհակալութիւնը առ Փալմէրսդըն, որ յանձն առաւ ընդունել զայն յԱրտաքին գործոց պաշտօնարանը: Յայտնի է, որ այսպիսի ցոյցերը ինչ մեծ տագնապի պատճառ էին Լորտ Փալմէրսդընի ընկե-

1. Անգղիացի պատմագիրք գրեթէ առ հասարակ Փալմէրսդընի այցելութիւնը ընդդէմ քաղաքագիտութեան չեն դատեր, նախ որ Քոշուլթ ներկայապէս վարչութեան մը անձ չէր, և թէ ազատ էր Անգղիոյ որ և իրէ անձ մը ընդունել մինչդեռ խոստումն չկայ: Իսկ կը հաշուեն որ երբեմն Նաբոլիի թագաւորը, երբեմն Հաննովրի թագաւորը Տօն Գարլուս և ուրիշ բազում այսպիսի անձինք, զանազան անգամ այցելած են իթէ պաշտօնէիք և իթէ թագուհւոյն:

րաց և ինչ տնտեսութեան առիթ թագուհւոյն և Ալ-
րէրդ իշխանին: Թագուհին ուզեց որ Պաշտօնարանը
գումարուի գտաելու այս գործերը, Լորտ Ռուսսը
առաջարկեց իւր ընկերաց խնդիրը. և ընդհանուր ա-
մէնն ալ անխոհեմ վճռեցին Լորտ Փալմէրսդընի գնաց-
ք. այսու հանդերձ մասնաւոր որոշողութիւն մը չեղաւ:
Լորտ Դօն Ռուսսը գրելով իւր ընկերաց կարծիքը առ
թագուհին կը յուսար, « որ մեծ ազդեցութիւն պիտի
ընէր Լորտ Փալմէրսդընի վրայ, որուն ինքն ալ նա-
մակ մը կը գրէր խոհեմութեամբ գնալու Եւրոպիոյ քա-
ղաքագիտութեան այսպիսի դժուար ժամանակի մէջ »:
Բայց դեռ նամակը չգրած, ուրիշ նոր պարագայ մ'ալ
կը ներկայանար, և յորում Լորտ Փալմէրսդըն իր ե-
ռանգուն բնաւորութեամբ կանխելով քան զիւր ըն-
կերս, մեծամեծ տապնապներու և յուզման պատճառ
կ'ըլլար Անգղիոյ վարչութեան:

4. Լորտ Փալմէրսդըն Էմ. Լուի Նաբոլէոն: — Լուի
Նաբոլէոնի պետական հարուածին լուրը փութով տա-
րածուեր էր ի Լոնարա. որչափ որ իշխանը ծանօթ
էր Անգղիոյ, բայց այսպիսի բռնական միջոց մը և Պուլ-
վարներուն արիւնահեղութիւնը անախորժ ազդեցու-
թիւն մը ունեցեր էին Անգղիոյ ժողովրդեան վրայ: Թա-
գուհին մասնաւորապէս կը տագնապէր որ չըլլայ թէ
Անգղիոյ դեսպանը հաւանութեան նշան մը տայ, և Գեկ-
տեմբեր 4ին թղթով մը առ Լորտ Դօն Ռուսսը կը
պատուիրէր, որ իւր Բարիգու դեսպանը չէզոք դիրք մը
առնու ոչ հաւանելով և ոչ դատաւարատելով. հրամա-
նը փութով թռաւ ի Բարիդ առ Լորտ Նորմէնպի:
Երկրորդ օրը՝ Փալմէրսդըն իրրեւ Արտաքին գործոց
պաշտօնեայ կը գրէր առ Լորտ Նորմէնպի՝ բնաւ եր-
կուց պետութեանց յարարերութեանց մէջ փոփոխու-
նը չմտցընելու. և երբ դեսպանը գնաց առ պաղղիա-
ցի պաշտօնեայն Գիւրկօ զայս ծանուցանելու, մեծ
դարմացմամբ լսեց որ Գիւրկօ երկու օր առաջ լսեր
էր Վալեաքի կոմսէն, որ էր Գաղղիոյ դեսպանը ի Լոն-
արա, թէ Փալմէրսդըն մեծապէս հաւան էր Լուի Նա-
բոլէոնի գործոյն և իւր համոզումն էր որ Նախագահ

իշխանը ուրիշ կերպով չէր կրնար գործել: Լորա Նորմենպի գարմացմամբ ծանոյց գալս Լորա Ղօն Ռուսսըի, և դիւրաւ կրնայ գուշակուիլ Լորա Փալմէրսդէրնի պաշտօնակցաց զգացմանքը: Թագուհին կրկին գրեց առ Լորա Ղօն Ռուսսըի, որ արդեօք ստոյգ էր Գաղղիոյ վարչութեան պարծիլը որ Անգղիոյ հաւանութիւնը ստացեր էր, մինչ ինքը պատուիրէր էր բացարձակապէս անտարբեր մնալ Բարիդ եղածներուն: Նոյնը գրեց Լորա Ղօն Ռուսսըի առ Փալմէրսդէրն, որ պատասխանեց՝ թերեւս կոմսն Վալեաքի իր լսածներուն աւելի ուժով դոյն մը տուած ըլլայ: Բայց միանգամայն նամակին մէջ կը ցուցունէր որ ինքը իւր հաւանութիւնը ցրցուցեր էր Վալեաքիի, և թէ իւր մտածածը լաւ էր և ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ: Ի դուր Լորա Ղօն Ռուսսըի կը ջանար ցուցունել որ խընդիրը միայն հաւանութիւն տալուն վրայ չէր, այլ եւ թէ յԱնգղիա Արտաքին գործոց պաշտօնեայ մը, առանց ծանօթութեան և ընդդէմ իսկ կամաց Թագուհւոյն և իւր պաշտօնակցաց այսպիսի քայլ մը չկրնար ընել: Լորա Փալմէրսդէրն կը պնդէր որ նախապահ իշխանին ըրածը լաւ էր, և թէ Ուէլանի ցեղը արդէն կը հանդերձէր դաւ մը ընդդէմ իշխանին:

Փալմէրսդէրն կարելի է մեծ կանխատես քաղաքագիտութեամբ կը մտածէր յայսմ. բայց օտար պետութեան մը մէջ եղած տարածայնութեանց համար, սահմանադրական պաշտօնեայ մը կ'արդարանա՞ր գործելով իր պարտուց և հրամանաց դէմ: Բնդհանուր յԱնգղիա տհաճելի տպաւորութիւն մը ունեցաւ: Իւր պաշտօնակիցներէն ոմանք նախկին իւր համարձակագործութեանց մէջ որչափ որ արտաքսապէս տհաճ բռնադատուեր էին իրենք գիրենք ցուցունելու, ներքսապէս հաւանելով Փալմէրսդէրնի գործած եղանակին, այս անգամ՝ իրենք ալ կը դատապարտէին զՓալմէրսդէրն:

5. Փալմէրսդէրնի նրաժարիլը: — Լորա Ղօն Ռուսսըի թղթով մը ծանոյց Փալմէրսդէրնի, որ ստէպ տարածայնութեանց պատճառաւ Արտաքին գործոց պաշ-

տօնարանը ա՛լ դժուարին էր որ իրմով կառավարուէր յօգուտ հայրենեացը, և միանգամայն կ'առաջարկէր իրեն ընդունելու ի Թագուհւոյն Իռլանտիոյ տեղապահութիւնը: Փալմէրսդըն բնաւ Իռլանտիոյ գործոց համար ուսումն չէր բրած. իր ամբողջ ճարտարութիւնը Արտաքին գործոց մէջ էր: Իրեն փոյթը չէր եղած Ներքին վարչութեան և չէր կրնար երևակայել մտչելու իր քաղաքագիտական տաղանդը Տըպլինի փոխարքայական արքունեաց մէջ: Փալմէրսդըն առաջարկութենէն հրաժարեցաւ, ինչպէս նաև Արտաքին գործոց պաշտօնարանէն և իւր տեղն անցաւ Լորտ Կրանփիլ:

Սակայն Փալմէրսդընի մը պէս պաշտօնէի փոփոխութիւնը մեծ ապաւորութիւն ունեցաւ, և որ վարմանալին է ի նպաստ Փալմէրսդընի, ժողովուրդը զինքը զոհ մը համարեցաւ Յամաքային բացարձակ իշխանութեանց ազդեցութեան. յիրաւի եթ, զոհ մ'ալ չըլլար, բայց այս յայտ է որ Աւստրիա, Ռուսաստան, Գերմանիա, մեծ հաճութեամբ կը տեսնէին իր անկումը, և նոյն իսկ Փալմէրսդըն իր մէկ նամակին մէջ առ իւր եղբայրը կը գրէր, որ այս Պետութիւնք շատոնց կ'աշխատէին զրելով առ Թագուհին և առ Ամուսին իշխանը իրեն դէմ: Այնքան ընդհանուր տարածուեցաւ օտար տէրութեանց ազդեցութեան ձայնը, որ Ռուսիոյ դեսպանը Պարոն Պրուննով, բողոքեց ընդդէմ այս համբաւոյն և Թագուհին հրատարակեց որ բնաւ օտար ազդեցութիւն մը չկար:

Քիչ օր վերջը Խօսարանը գումարուեցաւ, և որովհետև Հասարակութեանց Խօսարանը բացայայտութիւն մը կը խնդրէր, անոր համար Լորտ Դօն Ռուսըլ ի սկզբանէ պատմեց իւր և Փալմէրսդընի մէջ եղած տարաձայնութեանց պատմութիւնը, և որ մեծն է ի մեծ զարմացումն անգղիացի Խօսարանի մը, պաշտօնէին և Թագուհւոյն մէջ եղած տարաձայնութիւնը, և այս առթով առաջին անգամ հրատարակեց Թագուհւոյն գրած Յուշարարը: Լորտ Դօն Ռուսըլի խօսակցութիւնը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ. ընդհակա-

ուսկն տկար եղաւ Փալմէրսդընի պաշտպանութիւնը, կամ, ինչպէս կ'ըսեն իւր բարեկամք և վրան ըզմայրոջ՝ չուզեց խօսիլ այնպիսի խնդրոյ մը վրայ, յորում հարկ էր իրեն զթագուհին ալ յիշել, և անոր համար ի սպառ լռեց պատասխանելու Լորտ Ըօն Ռուսսըի ըսած թագուհւոյն Յուշարարին համար: Այն նիստէն վերջը թէ Հասարակութեանց Խօսարանին և թէ Հասարակաց կարծիքը այն էր որ Փալմէրսդընի ընթացքը լմնցաւ. « Փալմէրսդըն չիջաւ »: Իսկ ինքը ընդհակառակն աւելի վստահ էր իւր վրայ ինչպէս կը տեսնուէր առ իւր բարեկամս Գրաք մէկ նամակէն, և հանդարտութեամբ կը սպասէր « Իր կարգը գալուն, որ խաղայ Ըօն Ռուսսըի հետ »:

6. Տէրպի պաշտմնարան: — Այս կարգը փութով հասաւ: 1850էն ի վեր Անգղիա պատերազմ ունէր ի Գաֆրաստան, որ վարչութեան անորոյ ընթացքէն կ'երկարէր: Ըօն Ռուսսը և թէ ասկէ եթէ Գաղղիոյ ներկայ վիճակէն խորհրդածեալ, մտածեց զինուորութեան նոր ձև մը տալ հրովարտակով մը, յորում փոխանակ « կանոնաւոր զինուորութեան » « տեղական զինուորութիւն » մը կ'ուզէր: Փալմէրսդըն դիտեց որ Ըօն Ռուսսըի առաջարկը մեծ դժուարութիւն կը գրտնէր ի Խօսարանի, և ինքը առաջարկեց քիչ ատեն վերջը փոխանակ « տեղական » բառին հաստատել վերըստին « կանոնաւոր » բառը, իր առաջարկութիւնը յաջողութիւն գտաւ. եթէ՛ Փիլեանք և եթէ պահպանողականք իրեն հետևեցան և Փալմէրսդընի առաջարկը յաղթեց 136 քուէով ընդդէմ 125ի: Ըօն Ռուսսը անմիջապէս իւր հրաժարականը տուաւ և Թագուհին կոչեց զԼորտ Տէրպի, որ քիչ առաջ հօրը մեռնելով այս տիտղոսը ժառանգեր էր, նոր պաշտօնարանը կազմելու. յորում սակայն Փալմէրսդըն յանձն շառաւ մտնելու. և Լորտ Տէրպի յետ զանազան դաշնակցութիւն փորձելու, քաղաքագիտապէս աննշան պաշտօնարան մը կազմեց, յորում երկու գլխաւոր անձինք կային ինքը և Տիգրաէլի՝ ժամանակակից պատմութեան նշանաւոր քաղաքագէտներէն և մատենագիրներէն մին յԱնգղիա:

7. Տիգրաէլի վիպասան, փռետոր եւ երգիծարան : — Տիգրաէլի այն հրեայ ընտանիքներէն էր, որոնք Սպանիայէն արտաքսուելով ժե դարուն վերջերը վենետիկ ապաւինած էին և ինքը ծնած էր ի Լոնսորա յամին 1885 Գեկտեմբերի : Յետ Ուլփոէգէնդէդիֆ ցրագրին խմբագիր ըլլալու, նախ ծանօթացաւ (1826) իբր վիպասան և իւր վիժիէն Կրէյ գրութիւնը լի է տարօրինակ, զգայուն և աշխոյժ մտածութեամբ. միանգամայն կը ջանար այս միջոցով դասնացունել դուրիները, որոնք անտարբեր աչքով նայեր էին իրեն և որոնց ուզեր էր ծառայել : Առաջին վիպասանութիւնը յաջող ընդունելութիւն գտաւ և մատաղաշատակ գրիչը խրախուսեալ՝ փութով ուրիշ վիպասանութիւնք ալ հրատարակեց, և ապա ելաւ ճանապարհորդութեան մը ի Սպանիա, յԻտալիա, ի Կ. Պօլիս, ի Յունաստան և յԵգիպտոս : Եւ երբ ընտրութեանց բարեկարգութեան խնդիրը ծագեցաւ, այն ատեն Տիգրաէլի յարմար ժամանակ դատեցաւ ջանալ աթու մը ունենալ Հասարակութեանց Խօտարանին մէջ, և յայտնապէս ինքզինքը կողմնակից հրատարակեց Օ'Քոննէլի և Հըմի, որոնք երկուքն ալ ազատական մասին գլխաւորքն էին : Սակայն բնաւ ընտրաւորով մը զինքը չընտրեց : Քիչ վերջը ուզելով ինքնին անուն մը ունենալ, կարծիքները փոխեց և ժամանակին լրագիրք չատ իսկ լի են ամենայն ծիծաղաշարժ գրութեամբք իր վրայ : 1835ին ներկայացաւ Գէնտոնի ընտրաւորովոյն իբր բացարձակ Դոքթ, ընդդէմ խօսելով միանգամայն իր նախկին գլխաւորաց և պաշտպաններուն : Յայտ է Օ'Քոննէլի զայրոյթը այն ատեն ընդդէմ Տիգրաէլի, որ զինքը մինչև « ժառանգորդ կոչեց Խաչին ձախակողմեան անապաշխար աւազակին » : Տիգրաէլի ատոր պատասխանեց որ « Զիրար կը գտնենք ի Փիլիպպէ », և Օ'Քոննէլի որդւոյն սոմմակ մը զրկեց մենամարտութեան : Յետոյ իսկ Տիգրաէլի միշտ ինքզինքը պատրաստ ցուցուցած է ատրճանակով իր խորհուրդքը պաշտպանելու : Օ'Քոննէլի և Տիգրաէլի մէջ եղած խնդիրը մեծ շառաչ ունեցաւ և ընդերկար լրագրաց նիւթ դարձաւ

խօսակցութեան, նա մանաւանդ որ անմիջապէս վերջը «Տիգրաէլի Անգղիական Սահմանադրութեան» վրայ նոր գրութիւն մը կը հրատարակէր ի նմա բարձրացընելով շարժումները և ջաղխելով զազատականաւ Քիչ վերջը Մէտադըն աւանը զինքը երեսփոխան ընտրեց, բայց Տիգրաէլիի առաջին խօսակցութիւնը ոչ միայն յաջող ելք մը չունեցաւ, այլ և ծիծաղելի իսկ եղաւ շատերուն. « Ծիծաղեցէք, ծիծաղեցէք, ըսեր է Տիգրաէլի, բայց ժամանակը կուգայ որ մտիկ կ'ընէք » : Իւր առջի ժամանակին մէջ տարօրինակ ձև և եղանակ մը ունէր պերճախօսութեան, և իւր հոետորութեան արհեստը մինչև կ'իջնէր ի նուաստութիւն : Հասարակութեանց խօսարանին պայքարաց մէջ ամէնը կը զգուշանային իրմէ իբր վտանգաւոր թշնամիէ մը, պատրաստ վրէժխնդրութեան դարձուածներով և երգիծարանութեամբք : Արդեօք այս միջոցիս ինչ սկզբունքներ ունէր Տիգրաէլի, անկարելի է որոշել. աւելի լաւ է ըսել, որ ի խնդիր էր սկզբանց : Քիչ քիչ իր խօսից մէջ աւելի ծանր և աւելի պատշաճական կերպ մ'առաւ իբր խորագնին ամենայն խնդրոց : Վերջը անցաւ Ռուսերէ Փիլի կողմը և պաշտպանեց ազատ առուտուրը, որուն յետոյ այնքան հակառակորդ գտնուեցաւ. միանգամայն նոյն միջոցին կ'աշխատէր Ղ. Մէննըրսի և Ղ. Սմիթի հետ Նորթ-Էսթ Անգլիա մը ձևացնել : Իր նոր ստացած և փոփոխած գաղափարները փութով ծանօթացուց ուրիշ նոր վիպասանութեամբք (Քոնինկսպի, Սիպիլ, Դանգրէտ) :

Անգղիա այս անգամ զմայլած մատենագրին գեղեցիկ գրչին վրայ շատ ուշադրութիւն չդրաւ մէջի քաղաքական գաղափարաց, որոց համար քիչ վերջը հարկ եղաւ մրցիլ մեծապէս ի խօսարանի ընդդէմ Ռուսերէ Փիլի (1846) մաքսական բարեկարգութեանց համար : Եւ թէպէտ այն յուսահատ կռուոյն մէջ յաղթուեցաւ, սակայն խօսարանական առաջին կարգի հոետորի անուն ստանալով իր սուր երկսայրաբանութեամբք և արամաբանութեամբ, յաջող և յարատեւ սկզբամբք, իր յանկարծական փոփոխ ձևերով և խայթող եր-

գիծաբանութեամբք նոյն իսկ ընդգէմ Փիլի զոր կը կոչէր «Այր՝ որ բնաւ չկրնար գաղափար մը ծնանիլ, արթուն հսկող մթնոլորտի, և երբ տիեզերաց մէկ կողմը հով մը նկատէ, իւր թւերը պարզած անոր հետ կը դիմէ», և յայտնի կ'ըսէր «որ այսպիսի անձ մը կրնայ զօրաւոր պաշտօնեայ մը ըլլալ, բայց ոչ մեծ քաղաքագէտ»։ 1846ի նիստերուն մէջ իւր խօսակցութիւնքը յի են երգիծաբանութեամբք ընդգէմ Փիլի և որոնք ժամանակին ամենուն բերանը զուարճութեան նիւթ մը դարձեր էին, ոչ այնչափ իրենց ճշգրտութեանը համար, որչափ ծիծաղաշարժ և հնարագէտ ըլլալուն համար, ինչպէս սովորութիւն է միշտ։ Այն օրունէ Տիգրատէլի կազմէր էր իւր համբաւը և յայտնի էր իւր ընելիք ընթացքը։ 1845-46ին պայքարք այնքան մեծ հռչակ ունեցեր էին, մինչև Ամուսին իշխանը գնաց անգամ մը զանոնք լսելու. հակառակորդք մեծապէս զայրացան այս պատուոյն և հարկ եղաւ որ Թագուհին մեկնութիւն տայ, որ միայն ուսանելու նպատակաւ էր։ 1847ի ընտրութեանց մէջ Պլաքընկէմի կոմսութիւնը գինքը երեսփոխան ընտրեց, և յաջորդ տարին ճըրճ Պէնսիւնքի մեռնելով միայնակ կը մնար գլուխ Պաշպանողական մասին՝ որոնք ազնուականաց մէջ աւելի նշանաւոր հռետոր մը չգտնելով բռնադատուեր էին իրենց առաջնորդ ընդունելու գայն, զոր քիչ առաջ կը ծաղրէին իբր վիպաւորութեանց գրիչ, առանց նախնեաց և առանց կալուածոց։ Տիգրատէլի կրցաւ պատուով պահել իր առաջնորդութիւնը հաւասարաքայլ ընթանալով եթէ Փիլեանց և եթէ ազատականաց, նա մանաւանդ երբ 1852ին Ղոն Ռուսըլ պաշտօնարանը ինկաւ, Տէրպի պաշտօնարանին մէջ ստացաւ գանձուն բարձր պաշտօնէութիւնը։ Ահա այս առաջին անգամ էր որ կր մըտնէր վարչութեան մէջ և յայտնէր իր բովանդակ կենաց պատմութիւնը անմեկին է անկէ, թէպէտև մերթ բազմի պաշտօնական գահոյից վրայ, և մերթ ընդդիմութեան աթոռոց վրայ հակառակ Ալատսդոնի։ Սուտ միտք մը, ազդու խօսք մը, հանդարտ և ան-

խռով ամէն արկածից մէջ մանաւանդ տարիներուն յառաջելով, Տիգրաէլի իր կենաց խոնարհելուն ժամանակ Անգղիոյ առաջին անձը կը համարուէր, զոյգ հաւասար Կլատտդոնի և ըստ ոմանց առաւել:

8. Տիգրաէլի պաշտօնեայ գանձուն: — Լորտ Տէրպիի կազմած նոր պաշտօնարանին մէջ ըստ ասից Լորտ Փալմէրսդէնի երկու նշանաւոր անձինք միայն կային Լորտ Տէրպի և Տիգրաէլի¹, թէպէտ և առաջինը ծանօթ ի քաղաքագիտութեան բազմաթիւ վրիպակներով, իսկ երկրորդին հանձարէն աւելի կը վախճին իւր Պաշտօնողական բարեկամք քան միւս պաշտօնէից տկարութենէն, նա մանաւանդ այնպիսի գործոյ մը գլուխ կը կենար, այն է Գանձուն, որուն կանխաւ մասնաւոր փորձ մը չունէր, և առաջին անգամ պաշտօնարանի մը մէջ մտած ժամանակ միանգամայն կը գտնուէր կերպով մը գլուխ և շարժիչ պաշտօնարանին: Իր գանձուց հաշուին համար ձառը, որչափ որ ալ մեծ հաւանութիւն մը չգտաւ ի խօսարանի, սակայն մեծապէս զարմացուց Հասարակութեանց խօսարանը որ քիչ ժամանակուան մէջ չէր սպասեր այսպիսի պայծառ և յաջողակ բացայայտութեանց: Վարչութիւնը ապա զինուորական հրովարտակ մը առաջարկեց, որուն սիրով օգնեց նաև Փալմէրսդէն և Սահմանադրութիւն մը տուաւ Նոր Զէլանտայի: Յետոյ խօսարանին գումարումները Յուլիսի սկիզբը ձգուեցան, և ապա լուծուեցան:

9. Մահ Ուէլլինկդոն դքսին: — Ընտրութեանց

1. Անգլիացի կատակաբանք այս պաշտօնարանին «*վի, վի*», (who? who?) անունը տուին. վասն զի դուքսն Ուէլլինկդոն որ մեծապէս կը փափագէր պաշտօնէից անուանքը լսել, առաջին անգամ Տէրպիի ծանուցած ժամանակ ի խօսարանի, երբ ի ծերութենէ խլութեան պատճառաւ, չէր լսեր Տէրպիի նշած անունը, բարձրաձայն կը հարցներ ի խօսարանի «*ո՞վ, ո՞վ*» . և յիշուի Ուէլլինկդոն այս նոր պաշտօնէից շատին անունը և ոչ իսկ լսեր էր: Ասկէ Տէրպիի կազմած պաշտօնարանը կոչուած է *վի, վի*. Ինչպէս երբեմն կիզոյինը *պիւ, պիւ*:

մեծամեծ յուզմանց միջոց Սեպտեմբեր 4ին կը մեռնէր Ուէլլինկոն դուքսը ութսուն և չորսասեայ. դարուս Անգղիոյ ամենէն մեծ զօրավարը և ամենէն ժողովրդեան ծանօթ անձը որ Դուքս անուամբ զինքը միայն կը ճանչնար, և որչափ որ իբրև քաղաքագէտ բնաւ յատկութիւն չունէր և իբրև վարիչ բազում թերութեանց մէջ ընկած էր, այսու հանդերձ ժողովրդեան իր խորհրդատուութեան վրայ ունեցած համարմունքը անսահման էր, և չէին կրնար երեակայել որ Ուէլլինկոնի դուքսը իր խորհրդոց մէջ Պետութեան բարեկէն զատ ուրիշ նպատակ մը ունենայ. իսկ դքսին ալ առ իւր իշխանը ունեցած նպատակութիւնը և հաւատարմութիւնը հին ժամանակները կը յիշեցնէր և կը զմայլեցնէր. մէկ միայն հոգ ունէր և այս հոգն էր որ բարուք ընթանայ Թագուհւոյն վարչութիւնը: Յուրտ էր բնութեամբ և մինչև բիրտ իր կերպին մէջ, բայց ոչ ցուրտ և սիրոյ մէջ, և ջերմ սիրով սիրեց իր բարեկամքը: Երբ Ռաբերդ Փիլ վախճանեցաւ Ուէլլինկոն Լորտերուն խորհրդարանին մէջ յորդարտասուքէն ընդհատեալ չկրցաւ տանիլ ի գլուխ իւր դամբանականը: Բայց իր առանձնական կենաց մէջ, անհամբոյր էր, և առանձին քաշուած, և բնաւ չունէր այն յատկութիւններէն մին որ զվարիչ մը ժողովրդեան պաշտելի անձ մը կը դարձնեն. և այսու հանդերձ երբեք ժողովրդեան անձ մը սիրելի եղած չէ ինչպէս Ուէլլինկոն, և բնաւ մէկուն դէմքը և անձը ծանօթ չէր ի Լոնտոն ինչպէս դքսինը. և երբ իւր ձիովը շրջագայութեան համար ծանրաքայլ կ'անցնէր Լոնտրայի փողոցներէն, ամէնը կը նայէին ի նա իբր դրօշակ մը ազգային դիւցազնութեան և յաջողութեանց: Իւր քաջութիւնքը արդէն պատմութեան կարգը անցած էին, իւր անձին ներկայութիւնը անոնց աւելի անմահական կերպարանք մը կու տար: Իբրև ղինուորական հանձար յիրաւի յոյժ ստորին էր քան դիւր ախոյեանը Նաբոլէոն Ա, բայց մտաւորական հանդարտ տեսողութեամբ և ընտրողութեամբ ի վեր քան զնա և իւր ճշգրիտ հաշիւներով շատ անգամ խռ-

վեցուց զՆարոլէոն : Ոչ երբէք բաղդով գործեց այլ ամենայն ինչ պատրաստութեամբ, թէպէտ Նարոլէոն Ա. ըսած է որ « Աւելի բաղդը իրեն ծառայած է, քան ինքը բաղդին » : Մարմնով ալ հուժկու և զօրաւոր, իւր հայրենակիցք զինքը Երէմիայ ^{Դոմինիկ} կը կոչէին . իսկ պատերազմական հանձարով Ուէլլինկոն կը նմանէր Ուոլինկոնի քան Նարոլէոնի : Ոչ ոք զօրավար հասաւ այն մեծ նպատակին յԱնգղիա ինչ որ Ուէլլինկոն, և բնաւ մէկը այն մեծ ծառայութիւնը չկատարեց իւր հայրենեաց, յորմէ ամենէն առաջին պատիւները ստացեր էր : Եւ սակայն Ուէլլինկոն բնաւ պատերազմ չէր սիրեր, և իւր պատերազմները պարտուց և հպատակութեան համար առ իւր թագաւորը ըրած է և ըստ վկայութեան անգղիացի կենսագրաց առանց երբէք անձնական նպատակ մը ունենալու Նարոլէոնի անկման : Անգղիա իւր մահուընէն վերջն ալ ցուցուց իւր զգացմուցքը այնպիսի չքեղ յուզարկաւորութեամբ մը որուն նման երբէք տեսած չէր Լոնտրա և միշտ պարծանաց նիւթ պիտի ըլլայ անգղիացւոյ մը Ուէլլինկոնի անունը :

10. Պահպանողականաց պարտումը ի Խոսարաւնի : — Նոր Խոսարանը կը գումարուէր Նոյեմբերի, և նոր մտնող երեսփոխանաց մէջ իր ապաստական գաղափարով, յանդգնութեամբ և երգիծաբան ոճովը նշանաւոր պիտի ըլլար Ռոպէրդ Լով որ նոր դարձեր էր յԱստրալիոյ գաղթականութեանց և իւր հայրենեաց քաղաքական գործոց մէջ կը մտնէր : Ընդհանուր ոգիները Պաշտօնարանին հակառակ էին և յայտնի կը գուշակուէր անոր անկումը : Առաջին գումարմանց անմիջապէս Վիլլիէրս առաջարկութիւն մի ներկայացուց ոչ ի պահպանութիւն միայն ազատ առուտուրի, այլ դատապարտելու որ և իցէ իր՝ որ ցարդ անոր գործադրութեան արգելք եղաւ՝ եթէ առաջարկութիւնը ընդունուէր՝ պաշտօնարանը այն ատեն անկեալ էր : Սակայն եթէ կ'ուզէին ծանուցանել որ Ա-

զատ Առևտուրը երկրին կամօն էր, բայց ասով չէին ուղեր յաղթական ջատագովութիւն մը տալ վաճառականական այն քաղաքագիտութեան որուն քիչ տարի առաջ մեծապէս թշնամի հանդիսացան: Լորտ Փարմէրսդըն որ անկարելի չէր դատեր Լորտ Տէրպիի պաշտօնարանին մէջը մաս ունենալու, եթէ ի սպառ ի բաց թողուց Պաշտպանութիւնը, փոքրիկ տարբերութիւն մը մտուց առաջարկութեան մէջ, առանց գովելու և դատապարտելու 1846ին վարչութիւնը: Առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ 468 քուէով ընդդէմ 53ի, յորոց մաս մը եռանդագին պաշտպանողականք էին:

Որչափ որ վարչութիւնը ազատեցաւ անկումէն, բայց հազիւ յոտին կայր: Ամէնը կ'ըսպասէին որ Տիգրաէլի դրամական տնտեսութեան Ելեմտից ճառը խոսի, որպէս զի ըստ այնմ որոշուի վարչութեան բաղդը: Եւ յիրաւի այնպէս եղաւ: Տիգրաէլի Ելեմտից ճառը ցուցուց որ պաշտօնեայն մեծ ճարտարութիւն ունէր հաշուոց: Մինչ առաջին Ելեմտից ճառը օտար կերպարանք մը ունէր. ասիկայ արդարեւ դրամական տնտեսի խօսակցութիւն մ'էր որ կ'առաջարկէր դրամական և տրոց նոր դրութիւն մը, Գարէջրոյ, գարիին տուրքը կը նուազէր, և անով առաջ եկած նուազումը լեցնելու համար բնակութեանց վրայ կ'աւելցնէր տուրքը: Լորտ Տէրպիի վարչութիւնը յիշխանութիւն հասած ժամանակ խոստացած էր գոհացնել թէ զգիւղացիս և թէ զկալուածատէրս, նոր առաջարկած դրութիւնը կը տոգոհացնէր մէկ մասը առանց միւսը գոհացնելու: Պաշտօնարանը տեսաւ որ եթէ խնդիրը զիւրաւ չանցնէր կը հակառակէին իրեն եթէ ազատականք, եթէ Ազատ Առևտրականք, Փիլեանք և ուրիշ անկախ երեսփոխանք: Խօսարանին մէջ պայքարը սկսան որոնք իրենց հմուտ և հռետորական արուեստիւ անուանի մնացած են: Երկու կողմանէ ալ մեծ էր եռանդը, Պաշտօնարանին յուսահատական դիրքը աւելի ոգևորեւ էր զՏիգրաէլի որ մեծաւ կրիւք և երգիծարաւ

նական պերճախօսութեամբ յարձկեցաւ իւր նախորդին Չարլս Վուտի վրայ :

11. Տիգրաէլի եւ Կլատսդոն հակառակընդէմք : — Հագիւ Տիգրաէլի իւր ճառը լմնցուցեր էր երբ առաւօտեան ժամը 2ին իրեն յաջորդեց ի բեմն Կլատսդոն : Եւ ահա այս վայրկենէն կը սկսի խօսարանական այն երկար մրցումը այս երկու նշանաւոր անձանց մէջ որ տեւեց մինչև 1876, յորում Տիգրաէլի, Լորտ Պիքոնսֆիլտ տիտղոսով թողուց Հասարակութեանց Խօսարանը եւ անցաւ Լորտերուն մէջ : Այս 24 տարուան միջոց անընդհատ ախոյեանք հանդիսացան իշխանութեան այս երկու մեծ հանճարները ինչպէս երբեմն Փիզ և Ֆոքս, որոնցմէ ստորին չէին մնար իրենց զանազան յատկութեամբք : Անոնք որ կը համարէին թէ Կլատսդոն այսպիսի անսպառաստ բեմասացութեամբ չէր կրնար առաջնոյն յրաժ տպաւորութիւնը բառնալ, բոլորովին հակառակը տեսան : Առաւօտեան ժամը 4ին քուէարկութիւնը կ'ըլլար եւ պաշտօնաւորանը կ'ինկնար 90 քուէով : Տիգրաէլի իւր ընդարոյս անխռով եղանակաւ տեսաւ պարտութիւնը : Առաւօտը ցուրտ էր եւ խոնաւ « Շատ հաճոյական բան մը չէ այսպիսի առաւօտ մը Օսպլըն երթալ » ըսաւ իւր մէկ բարեկամին փողոցը ելլելով : Նոյն օրը յՕսպլըն, Պաշտօնարանը կը յանձնէր իւր պաշտօնը թագուհւոյն ձեռաց մէջ :

Քիչ օր վերջը այլ և այլ կուսակցութենէ Պաշտօնարան մը կը կազմուէր . յորում առաջին պաշտօնեայն էր Լորտ Էպլըտին, Լորտ Ճօն Ռուսսըլ Արտաքին գործոց, Լորտ Փալմէրսդըն Ներքին գործոց, Կլատսդոն Ատենադպիր Գանձուն : Բոլոր Անգղիա զարմացաւ տեսնելով զԼորտ Փալմէրսդըն պաշտօնեայ Ներքին գործոց, մինչ իւր անունը գոգցես Արտաքին գործոց պաշտօնէութեան հետ կապակցեալ էր, սակայն Լորտ Փալմէրսդըն կ'ըսէ առ իւր հղբայրը գրած թղթին մէջ՝ որ յանձն առեր էր զայն երկիրը ազէկ ձանչնալու և ազդեցութիւն մը ունենալու ժողովրդեան և գինուորութեան վրայ : Կամ ինչպէս կ'ըսեն

պատմագրացմէ ոմանք, վասն զի Արսափին գործոց պաշտօնէութիւնը կ'ուզէր առնուլ յանձն՝ իւր գաղափարներով միայն, և այդ իրեն չէր ներուեր տալու իւրին:

12. Կլատսդոն. — Եկեղեցւոյ եւ Պետութեան մէջ յարաբերութիւնք. Կլատսդոն պաշտօնեայ, րուստոր: — Սակայն այս նոր պաշտօնարանին ոգին միայն Փալմէրսդըն չէր, ամենուն աչքը հետաքրքրութեամբ դարձած էր գանձուն Ասենադպրին Կլատսդոնի վրայ որ թէպէտ 43 ամեայ բայց Խօսարանական կենաց համար նոր երիտասարդ մը կրնար համարուիլ: Կանուխ մտած ըլլալով Հասարակութեան կենաց մէջ, փութով նշանաւոր գտնուեր էր և 31 ամեայ եղած ժամանակ արդէն անուանի եղած էր Հասարակութեանց Խօսարանին մէջ: Կլատսդոն ծնած էր 1809ին Դեկտեմբեր 29ին և չքեղ ուսումնական ընթացք մը կատարած էր Ռքսֆորտի համալսարանին մէջ: Հաղիւ իւր ուսմունքները լմնցուցեր էր, ընտրութեանց բարեկարգութենէն ետեւ գումարուած առաջին Խօսարանին մէջ (1832) երեսփոխան զրկուեցաւ յանձնարարութեամբ Նիւքասլի դքսին հովանաւորութեամբ, և թէպէտ տալու իւրին կարի երիտասարդ, սակայն փութով ամենուն համարմունքը առ ինքն ձգեց մանաւանդ, Ռուլըրդ Փիլի որ երբ 1834ին վարչութեան հասաւ արդէն զԿլատսդոն Վանձուն լորտ անուանեց: 1835ին պաշտօնարանին անկմամբ ընդդիմակացից կողմն անցնելով եւ ռանդագին զարնուեցաւ Մէլպըրն պաշտօնարանին հետ, միանգամայն զբաղած միշտ իրեն սիրելի առտուածութեան ական օւսմանց՝ գրեց « Եկեղեցւոյ և Պետութեան մէջ յարաբերութիւնք » յորում կը հաստատէր այն սկզբունքը մեծապէս գովութեամբ իսկ ընդդիմացեալ ի Մըգաութէ, թէ մարդս պարսպեր ունենալով առ Աստուած անկախ ի պարտուց առ ընկերութիւնը, Պետութիւնը որ յինքեան անհատ մ'է, պէտք է ունենայ իւր առանձին կրօնքը և դոյն դաւանի, և կը հետեւնէր որ պէտք էր տկարացնել ամենայն կրօնք որ Պետութեան կրօնք չէ, ոչ հալածանօք և պատուհասիւք:

այլ զրկելով զայնս ի քաղաքական և յազգային պաշտամանց և պարտուց: Պիտի տեսնենք ապագային մէջ թէ այս իւր գաղափարքը որքան փոփոխութիւնք կրեցին:

Ազատական պաշտօնարանը ինկեր էր առաջարկելով օտար չաքարի ընդունելութիւնը (1841) և Ռուսլըրդ Փիլ վարչութեան գլուխ անցնելով՝ զԿլատսդոն տեսուչ անուանեց դրամոց և Փոխան-Նախագահ վաճառականութեան Ատենին և մտուց զնա իւր առանձին խորհրդոյն մէջ: Այն ատենուրնէ Կլատսդոն սկըսաւ զբաղիլ, խորհրդածել գնոց, տուրքերու, արտաշանութեան և ուրիշ առևտրական խնդրոց: 1843 Մայիսին Վաճառականութեան Ատենին Նախագահ ընտրուեցաւ, ուսկից սակայն հրաժարեցաւ երբ (1845) վարչութիւնը Մայնութի ուղղափառ վարժարանին թուակ հաստատեց և զոր ընդդէմ իւր սկզբանց կը համարէր: Բայց տարին չլինեցած երբ Լորտ Սդանլէյ գաղթականութեանց պաշտօնը թողուց ինքր իրեն յաջորդեց: Նիւքասլի դուքսը իրեն ընտրութիւնը ետ առած ըլլալով, Կլատսդոն չկրցաւ մասնակցիլ Խօսարանին մեծ պայքարներուն և 1846ին քաշուեցաւ պաշտօնէն Ռուսլըրդ Փիլի հետ:

1847ին ընտրութեանց, Աքսֆըրտի համալսարանէն երեսփոխան ընտրուելով, որպիսի պատիւ միշտ նախանձելի եղած է ամէն հռչակաւոր անձանց, Կլատսդոն դարձաւ ի Խօսարան և բաղմեցաւ Ռուսլըրդ Փիլի քով աղատ-պահպանողական մասին մէջ: Կռուեցաւ ընդդէմ ուղղափառութեան եկեղեցական տիտղոսաց հրովարտակին. պաշտպանեց՝ որ Հրեայք կըրնան մտնել ի Խօսարան՝ Ռոչլիտի ընտրութեան առթիւ, և դէմ խօսեցաւ Տիգրաէլի երկրագործական բրած առաջարկութեան: Պաշտպանողականք իմացան որ դիմացինն մեծ ախայեան մը ունէին և 1851ին Լորտ Տէրպի պաշտօնարան կազմած ժամանակ ի դուր իրեն զանազան առաջարկութիւնք եղած էին պաշտօնարանին մասնակցելու համար (1853). ինքը իւր հմուտ և պայծառ ընդդիմութեամբ Տիգ-

րաէլիի Ելեմտից ճառին, Տէրպիի վարչութեան անկման պատճառ կ'ըլլար:

Իւր խօսարանական ամբողջ կեանքը շարունակութիւն մը կրնայ համարուիլ յաջողութեանց հռչականուն պայքարողի մը և անուանի հռետորի: Երբ ի կուսակցութեանց կազմեալ պաշտօնարանէն քիչ վերջը խօսեցաւ իւր առաջին Ելեմտից ճառը, ամէնը հիացան տնտեսական ոճոյն վրայ: Ըառը քանի մը ժամ տեւեր էր, և սակայն բնաւ մէ կը չէր կրնար անոր համառօտութեանը փափաքիլ. իւր խօսքը հեղեղի պէս կ'ընթանար անխափան հետը տանելով ամենուն մը տադրութիւնը և կամքը. և յիրաւի ժամանակին պատմութեան մէջ երբէք պաշտօնեայ մի չհասաւ Ալատըսդոնի՝ այսօրինակ խօսից մէջ, և ամէն անգամ նոյն յաջողութիւնը ունեցաւ: Ալատսդոնի յատկութիւններէն մին էր նաև իւր յստակ, պայծառ հնչող և քաղցր ձայնը, և երբէք խօսարանի մէջ պէտք ունեցած չէր զայն ուժովցնել ունկնդրաց լսելի ընելու համար. իւր ձայնին կ'ընկերէին եռանդուն կերպը և փայլուն աչքերը: Որ և իցէ ընդդիմութիւն մը կամ ընդհատումն որ աշխոյժ նոր գրգիռ մը կու տար իւր խօսից, և շատ անգամ ընդդիմակաց երեսփոխանի մը վրայ ձև տեսնելը բաւական էր, նորանոր փաստք, իմաստք, կորով մտցնելու. իւր խօսից մէջ. ստենայն պատասխան պատրաստ էր իւր չրթանց վրայ: Ոչ մի հռետոր այնքան մեծամեծ յատկութիւնք միաբան ունեցած է ինչպէս Ալատսդոն: Միանգամայն հռետոր էր և քերթող, կարիճ քննադատ, սիրող արհեստեց, երաժշտութեան, աստուածաբանական կաճառորդ, սնտեռական քաղաքագէտ, քաջ մատակարար և պաշտօնեայ Ելեմտից յորում քիչ անձ կրնար հետը բաղդատուիլ: Դոր կազմելի կուսակցութեանց Պաշտօնարանը կըրնար Ամէն հանձարներու Պաշտօնարան կոչուիլ և յիրաւի ի բաց առեալ զԼորա Տէրպի և զՏիգրաէլի, Խօսարանին միւս հանձարքը մէջը կը գտնուէին: Այսպիսի անձինք էին Անգղիոյ վարչութեան գլուխ և այս պիսի էին վարչութեան պարագայք, երբ Ա-

ընկերան խնդիրը ծագեցաւ, ուսկից ծնաւ Ղրիմու պատերազմը, յորս պիտի տեսնենք զԱնգղիա թէ առանձին և թէ միաբան ուրիշ Պետութեանց յորս լաւ կը համարինք չգատել իւրաքանչիւրին պատմութիւնը, միաբան ընթանալով:

ԳԼՈՒԽ ԼԵ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԻ ՆԱԲՈԼԵՈՆԻ

1. Նախագահութիւն — Ա. Պաշտօնարան — Հռովմէական խընդիր. — 2. Օրէնսդիր ժողովք. — 13 Յունիս. — 3. Ուղեորութիւն Նախագահին: — 4. Կայսրութեան համար ջանքերը. — 5. Տարածայնութիւն ընդ Նախագահն և ընդ ժողովն: — 6. Պերհախտութիւնք Պէրէէի, Դիէրի, Շանկառնիէի Կայսրութեան մը դէմ: — 7. Թոշակ Նախագահին — Խնդիր վերաքննելու զՍահմանադրութիւն: — 8. Խօսք Նախագահին ի Տիժոն. — Հետևանք: — 9. Պաշտօնարան Հոկտեմբերի — Սէնդ Առնօ պաշտօնեայ Պատերազմի: — 10. Դրածուկ հանդերձանք Պետական հարուածին:

1. Նախագահութիւն. — Ա. Պաշտօնարան — Հռովմէական խնդիր: — Լուի Նաբոլէոնի նախագահ ընտրուելովը, Քաղղիոս ըստ նոր Սահմանադրութեան իր վրայ երկու վարիչ իշխանութիւն կ'ունենար՝ Նախագահը և Ժողովքը, երկուքն ալ մէկմէկէ անկախ և ընդարձակասահման իշխանութեամբք, երկուքն ալ մտքերնին դրած երբէք չթողուլ որ իրենց իրաւանց փոքր եղանակաւ մը ռք դպչի. յայտնի էր որ այսպէս կազմեալ երկու իշխանութեանց մէջ փութով պիտի ծագէր տարածայնութիւնը նա մանաւանդ որ առաջին աւնուանեալ պաշտօնարանը չունէր այն զօդիչ յատկութիւնը որ այսպիսի պարագայից մէջ կարենոր են: Նախագահը իր պաշտօնարանին գլուխ անուաներ էր զՕտիլոն Պարօ տալով իրեն նաև Արդարութեան պաշտօնարանը, Ներքին գործոց պաշտօնեայն էր Լէոն Մալվիլ, Լէոն Ֆոշէ Հասարակաց վաստակոց, Դրասի Դոփային զօրութեան, Փասսի Ելեմտից, Տրուէն տը Լիւյ՝ Ար-

տաքին գործոց, տը Ֆալլու Հասարակաց կրթութեան, Ռիւլիէր զօրավարը՝ Պատերազմի, Պիքսիօ Վաճառականութեան որուն քիչ վերջը յաջորդեց Պիւֆֆէ: Շանկառնիէ զօրավարը հրամանատար անուանուեցաւ զինուորական Ա. Զօրաբաժնին և Սէնի ազգային պաշտպանաց և մարալախտն Պիւթօ՝ հրամանատար Ալպեան բանակին: Նախագահը այս ընտրութեանց մէջ դիմեր էր նաև առ Ժողովքը որ փոխադարձ երբ հարկ եղաւ Հասարակապետութեան փոխան Նախագահը ընտրել, առաջարկեց Լուի Նաբոլէոնի սիրելի անձ մը՝ զկոմսն Պուլէ տըլա Մէօրթ, որ մէկէն ընտրուեցաւ ի Նախագահէն: Սակայն քիչ օր վերջը պաշտօնարանը զանազան փոփոխութիւնք կրեց որովհետև Նախագահը ուզեր էր ի Մալվիլէ Սդրազպուրկի և Պուլոննի յուզմանց դատը և Մալվիլ զայն մերժած ըլլալով, ինչպէս նաև հաղորդած չըլլալով զանազան հեռագիրք, իշխանին յանդիմանական թղթի մը վրայ փութով հրաժարականը տուաւ:

Պաշտօնարանին մէջ ամէն կուսակցութենէ կային բաց ի ծայրայեղ հասարակապետականաց: Առաւելն միապետականք էին կամ պոնաբարդեանք որով ընդհուպ ամենայն պաշտօնէից մէջ մեծամեծ փոփոխութիւնք պիտի ըլլային և պիտի սկարսնար հասարակապետական մասը, որ փութով առանձին մաս մը կազմեց Ժողովքին մէջ Մշտնէլ հին անուանակոչութեամբ: Յունուար 26ին գիշերը բոլոր Բարիզ յուզման մը մէջ էր, գլխաւոր կէտերը բռնած էր բանակը. կէս գիշերուն Ժողովոյն նախագահը Արման Մարա նուիրակ զրկած էր առ Շանկառնիէ պատճառն իմանալու, որ որոշ պատասխան մը չէր տրուած: Ամէն կողմ կը լսուէր որ երկրորդ օրը Նախագահը պետական հարուած մը պիտի ընէ. Ժողովքը գիշեր տեսն գումարուեցաւ Մարայի սրահը, ուր լա Մորիսիէր զօրավարին առաջարկուեցաւ 50,000 հոգով պաշտպանել Ժողովքը, և ծանր վէճերու մէջ էին երբ հասաւ Օտիլոն Պարօ, և Մարայի հետ խօսակցութեամբ

մը որուն նպատակը անյայտ մնացած է, ամենայն ինչ նախկին հանդարտութեան մէջ մնաց:

Ժողովքը կրկին յուզեցաւ իտալական և Հռովմէական խնդրոց պատճառաւ: Նախագահը և պաշտօնաւորանը կ'ուզէին միջամտութեամբ մը զՔահանայապետը դարձնել ի Հռովմ, մինչ Ժողովքին մեծամասնութիւնը հակառակ էր այս միջամտութեան, և Օտիլոն Պարօ արշաւանաց առաջարկը ընելու ժամանակ պատճառ բերեր էր Գաղղիոյ ազդեցութեան շահուն պաշտպանութիւնը: Արշաւանքը սկսաւ ինչպէս տեսանք, բայց երբ լսուեցաւ Ուտինոյ զօրավարին գտած ընդդիմութիւնը ի Զիվիդա Վէքքիա, այն ատեն հտեւէ ետև կրակոս ճառախօսք յաջորդեցին ի բեմը բացատրութիւն մը պահանջելով այս եղածներուն համար. աղ-
 7 Մայս. մկալից ժողովքը տևեց մինչև առաւօտեսան երկուքը և Ժողովքը վճռեց պահանջելու վարչութենէն որ իտալիոյ միջամտութիւնը իր սահմանէն դուրս չելլէ: Սակայն Զիվիթա Վէքքիայի գուպարածով Նաբոլէոն իր զօրաց պատիւը անպոսնեալ կը համարէր և Ուտինոյի կը գրէր յառաջ վարել գործը:

Երկրորդ օրը Լըտրիւ Ռոլլէն բեմը կ'ելլէ և կ'առաջարկէ որ ամբաստանուին թէ Նախագահը և թէ պաշտօնեայքը իբրև հակառակորդք Սահմանադրութեան վասն զի կը պատուիրէին կռուելու ազգաց սղատութեան դէմ: Ժիւլ Ֆավրը կ'առաջարկէ որ փոխանակ ամբաստանութեան, միայն հրատարակուի ազգին անվստահութիւնը պաշտօնարանին վրայ. սակայն ժողովքին մեծամասնութիւնը մերժեց երկու առաջարկն ալ և հաստատեց Մայիս 7ին վճիռը: Այս վճիռը Սահմանադիր ժողովոյն վերջին կարևոր վճիռը կը համարուի որ իր նիստերը լմնցուց Մայիս 26ին տեղիք տալով Օրէնսդիր ժողովոյն: Իր կատարելութիւնը համարուեցաւ առանց արեան մեծ յեղափոխութիւն մը կատարելը, սակայն մեծապէս պակսեցաւ վարչութեան գլուխ երկու հաւասարօր իշխանութիւնք դնելով անկախ ի միմեանց:

2. Օրէնսդիր ժողով: — Արդէն Նոր ժողովոյն

Համար ընտրութիւնք եղեր էին Մայիս 8ին . ծայրաշեղ միապետականք և մանաւանդ 10 Գեկտեմբերի միաբանողք զանազան գրքոյկներով ջանացեր էին աւելի պախարակել ժողովրդեան ռամկավարական մասը, անոր համար ընտրութեանց մէջ հասարակապետանք յոյժ նուազ էին թուով, Լըտրիւ Ռուլէն չորս լիճակի մէջ ընտրուեր էր . իսկ Լամարգին, Տիւփոն (տը Լ'Էսո), Կառնիէ Փաժէս, Ֆլքոն, Մարի, Պատգիտ, Ժիւլ Ֆալըր՝ Օրէնսդիր ժողովքէն դուրս կը մնային . որով ժողովքին մէջ կը բազմէին երկու ծայրայեղ հակառակորդ կուսակցութիւնք, և յայտնի էր որ ընդ հուպ պիտի սկսէին ծանր մրցումներ :

Հռովմէն հասած լուրերը երթալով կը ծանրանային . ամբոխը մղեալ ի ռամկավարաց մեծ յուզման մէջ էր . Յունիս 10ին երեկոյ լուր հասաւ որ Քաղղիացի բանակը կը կռուի Հռովմայ պատուարաց ներքե : Յուզեալ զիշեր մը անցաւ երկրորդ օրը ժողովքը գումարուեցաւ և նախ ընդդիմակացից գլուխը Լըտրիւ Ռուլէն ներկայացաւ ի բեմը և պաշտօնապէս ամբաստանութիւն մը ներկայացուց ընդդէմ Նախագահին և պաշտօնէից, իր խօսքը լմնցուց ահաւոր ձայնով մը գոչելով « Զկայ ոչ մի յաղթութիւն ընդդէմ իրաւանց, կայ իր մը գերագոյն յոյժ քան դպրասիր և է իրաւունք՝ և սնմահ արդարութիւնը » : Հասարակաց այլազան յուզման մէջ կը յաջորդէ իրեն ի բեմը Սիլվոն Պարօ որ չժխտեր զՔահանայապետը հաստատելու խորհուրդը յաւելլով որ « Հասարակապետութեան Նախագահը զՔահանայապետը հաստատելու ժամանակ միտք չունի նաև Ժամանակաւոր իշխանութեան թերութիւնքն ալ նորոգելու » : Կրկին անգամ իրեն կը յաջորդէ Լըտրիւ Ռուլէն որ հանդարտ և ահաւոր սպառնալեօք մը կը պատասխանէ թէ ամենայն ինչ պայծառ է, « պակսեցաք ընդդէմ Սահմանադրութեան, մենք զայն պիտի պաշտպանենք ամենայն միջոցով և նոյն իսկ զինուք » : Այս սպառնալից վրայ կը յուզի աջակողմը, ամէնը կը գոչեն որ ետ առնու խօսքը, սակայն Լըտրիւ Ռուլէն կը կրկնէ

որ « Սահմանադրութիւնը վատահացեալ է ամենայն Գաղղիացւոց պաշպանութեան, ըսի և կը կրկնեմ արհամարհեալ Սահմանադրութիւնը պիտի պաշտպանենք. նոյն իսկ զինուժ » : Լըտրիւ Ռուլլէն մօռնալով երեսփոխանի մը պարտքը և պատշաճը կը գրգռէ զխուժանը : Արդէն քաղաքը արհաւիրաց մէջ էր մաղձախտին ըրած զոհերուն համար յորս էր նաև մարաջախտն Պիւժօ և ահա 13ին առաւօտը քանի մը հարիւր հոգի « Կեցցէ Սահմանադրութիւն, կեցցէ Հասարակապետութիւն և կեցցէ Իսալիա » գոչելով Շադօ-տ'Օէն ուղղեցաւ դէպ ի Մատրլէն : Սակայն Շանկառնիէ արդէն առաջուրնէ ամենայն ինչ հոգացեր էր և ձիաւորաց երեք գունդ ամբոխին վրայ դիմելով ցիրուցան ըրաւ զայն և ժամը երեքին արդէն տիրեր էր շիփութեան : Լըտրիւ Ռուլլէն ուրիշ 40 երեսփոխաններով Գոնսէրվաթուառ մղուեցաւ 400 հրաձիգ ազգային պահապաններէ և յետ ծածուկ 23 օր պահուրտելու մերձաւոր բնակարան մը փախաւ ի Պելճիա և հոնկէ անցաւ յԱնգղիա :

Այս յուզման վրայ Օտիլոն Պարոյի առաջարկութեամբ Բարիզ պաշարման վիճակի մէջ զրուեցաւ, զանազան լրագիրներ խափանուեցան, տարուան մը շափարգիրուեցան ժողովականները, օրէնք մը հաստատուեցաւ ընդդէմ նախատողաց զՆախագահն, ուրիշ օրէնք մ'ալ քաղաքագիտական յանցանքները զինուորական ատենի կը մատնէր. « Ուրեմն դիկտատորութիւն է այս » գոչեց Կրէվի, որուն պատասխան տուաւ Ներքին գործոց նոր պաշտօնեայն Տիւֆօր՝ հին հռովմէական առածով « Փրկութիւն ժողովրդեան՝ գերագոյն օրէնք » : Ուրիշ քաղաքներ ալ Յունիս 13ին ապստամբութիւն փորձեցին բայց ամէն տեղ ալ նուաճուելով. Յունիս 13ին վերջը հրատարակեց Լուի Նաբուլէոն այն հրովարտակը առ Գաղղիացիս յորում ուժով բացատրութեամբ մը կ'ըսէր որ « Հասաւ ժամանակ յորում բարիները պէտք էին ոգի առնուն և չարերը դողալ » : Յաջորդեցին ապա Մայիս 15ին և Յունիս 13ի յանցաւորաց դատաստանները և զանա-

ղան անձինք դատապարտուեցան մշտնջենաւոր բանտի կամ աքսորանաց . այսպէս Պրէա զօրավարին ըսպանողներէն հինգը մահուան դատապարտուեցան . երեքին պատիժը փոխեց Նախագահը , միւս երկուքը գլխատուեցան յետագայ Մարտ 17ին¹ :

3. Ուղեւորութիւն Նախագահին : — Նախագահը ժողովոյն հանգստեան ամիսները իրեն յօգուտ առնելով , այց ելաւ Համ դղեկին ուր երբեմն գոցուեր էր և ուրիշ զանազան քաղաքաց , ամէն տեղ ճառախօսութիւններ ընելով կայսերական և միապետական բացատրութեամբք , բազում խոստմունքներով , և մեծամեծ ընդունելութիւններ գտնելով բաց ի Ստրազպուրկէ : Այս ճամբորդութեան ժամանակ ընդունած ընդունելութիւններէն խրախուսեալ յանկարծ փոխեց իր առաջին պաշտօնարարներ յորում կային նշանաւոր անուններ և նոր իրեն հպատակ պաշտօնարարն մը անունեց , յորում կը մտնէր առաջին անգամ Ռուէէ փաստարան Ռիոմի , Հօգփուլ զօրավարը Պատերազմի , Ֆուլտ՝ Ելեմտից , Լահիդ՝ Արտաքին գործոց և այս պաշտօնարարնով կը սկսէր Լուի-Նարոլէոնի անձնական վարչութիւնը :

Քիչ վերջը ժողովքին մէջ զանազան օրէնքներ ընդունելի կ'ըլլային յորս անուանի է մանաւանդ Հասարակաց կրթութեան վերաբերեալ օրէնքը պատրաստեալ ի տը Ֆալլուէ և առաջարկեալ Փարիէօ Կրթութեան պաշտօնէէն . ըստ այսմ օրինաց՝ ազատ էր Երկրորդական դաստիարակութիւնը . որով ներեալ եկեղեցականաց ևս առանձին կամ հասարակաց դպրոց ունենալ : Այս օրինաց ընդդէմ խօսեցաւ Վիկտոր Հիւկօ , զոր ուժով պերճախօսութեամբ մը պաշտպանեցին Մոնդալամպէր և Թիէր : Այսպէս խափանուեցան ծայրայեղ հասարակապետական սկզբունք ի դա-

1. Այս շփոթութենէն վերջն է յորում Տիւփէն ժողովոյն նախագահը քաղաքացի (citoyen բառին տեղ Տէր (Monsieur) բառը փոխանակեց « Ամէնիս քաղաքացի ըլլանք . բայց տեսաք կոչենք զմիմեանս » :

սախտութիւնս և այն ուսուցիչք՝ որոնք մտիկ չըրին, կորսնցուցին իրենց պաշտօնը: Վերցունեցաւ նաև ժողովրդենէն Փետրուարի յեղափոխութենէն վերջը հրապարակներուն մէջ տնկուած ազատութեան ծառերը, շինայեղով անոր ևս՝ որոյ վրայ ժողովուրդը գրած էր « Առ Գեր. Աֆրը, Արքեպիսկոպոս Բարիգու, իր անձ նանուիրման համար 1848ին »: Սակայն մասնական բնարութեանց մէջ շահեցան սամկավարք և ժողովքին մէջ կը մտնէին Գաւուս, պաշտօնեայ յամին 1848 և Նւժէն Սիւ ընկերամուլ վիպասանութեանց հեղինակը:

4. Կայսրութեան մը քանքերը: — Ժողովքին և նախագահին մէջ եղած տարաձայնութիւնը երթալով կ'աւելնէր: Լուի Նաբոլէոն իր ամէն գործոց նպատակ առած էր հօրեղբօր կայսրութեան յաջորդութիւնը. իսկ ժողովքին մեծամասնութիւնը, թէպէտ ոչ թշնամի միապետութեան մը, այսու հանդերձ հակառակ մեծապէս Կայսրութեան նորոգման և փոքր մեծամասնութեամբ մը հազիւ հաւանած էր իրեն ծախուց համար դրամը յաւելուլ: Նախագահը իր ճանապարհորդութեան միջոց մեծ ուրախութեամբ և անձկանօք լսեր էր « Կեցցէ կայսր » աղաղակները. որոնց պապասխաններ էր Գաղղիոյ փառաց և « Նաբոլէոն կայսեր » վրայ խօսելով, « Նաբոլէոն » անունը փառք կը նշանակէր, Գաղղիոյ « Կայսրութիւնը, խաղաղութիւն կը նշանակէ » և ստոր նման ուրիշ բացատրութիւնք: Վերսայլի մօտ Սադորիի բանակետէն անցնելու ժամանակ յետ սուտ կերակուր և գինի բաշխելու, հիծելագօրը « Կեցցէ կայսր » աղաղակեր էր, իսկ հետևակը բոլորովին լսեր էր: Նախագահը կը հարցնէ այս լուծեան պատճառը և կ'իմանայ որ ընդհանուր հրամանատարը՝ զօրավարն Նեւմայէր յիշեցուցեր էր Ա. գնդին հրամանատարին զինուորական կանոնը որ կը պատուիրէր խիստ լուծիւն զինուցներք: Հոկտեմբեր 13ին Նեւմայէր զրկուեցաւ իր հրամանատարութենէն: Երկու օր վերջը Շանկառնիէ ընդհանուր հրամանատար բանակին, կարգացընել կու

տար գունդերուն զինուորական օրէնքը՝ ըստ որում հրաման չկար որ և իցէ ցոյց մ'ընել կամ գոչել զինուց ներքե եղած ժամանակ: Յայտնի է այս յայտարարութեան հետեանքը. այն օրուցնէ միտքը դրաւ Նախագահը օր մը առաջ Շանկառնիէի պաշտօնընկէցութիւնը: Սակայն առ ժամս կեղծեց ամենայն ինչ: Քիչ օր վերջը Հողփուլ զօրավարը Ալէէրիի վարիչ անուանելով և Նեւմայէր զօրավարին աւելի մեծագոյն հրամանատարութիւն մը ընծայելով ամենայն տարածայնութիւն վերցուած կը համարուէր:

Նախագահը գիտէր որ կարող չէր պետական մեծ հարուածի մը մինչև որ զօրավարներ չունենայ: Ժողովքին մէջ բազմող զինուորականք, ծանօթք ամենուն և սիրելիք թէ զօրաց և թէ ժողովրդեան՝ Գաւէնեաք, Լամորիսիէր, Պըտօ, Շանկառնիէ և Շարա, բնաւ յանձն չէին կրնար առնուլ իրեն բարձրանալուն ձեռք մը տալ, հարկ էր նոր զօրավարներ ստեղծել և այն ատեն Նարոլէոնի անձնանուէր մտերիմ ֓էրսինեի խորհուրդ տուաւ նոր արշաւանք մը փորձել յԱլէէրիէ ի Զաաչա և ի Գասթիլի, որուն յաջողութեան համար մեծապէս վաստակեցաւ Ֆլեւրի հրամանատարը, և Սէնդ Աւնոյի սիրելի անունը որ այս արշաւանին գլուխ պիտի ըլլար և Նարոլէոնի մտաց մէջ տպագայ պաշտօնեայ պատերազմի, ձգեց տու ինքն շատ մը ուրիշ լոկատներու հրամանատարներ որոնք համբաւոյ մը կը ցանկային և յորս յիշեմք տը Գոդ, Ռոչֆոր, Գանրոպէր, Հէրպիյոն:

5. Տարածայնութիւն ընդ Նախագահն եւ ընդ ժողովն:— Նախագահին կուսակցութեան մեծ ջանքերէն մէկն էր ժողովոյն առջև անվստահ ցուցնել զՇանկառնիէ զօրավարը և անոր անկումը պատրաստելով մեծ հարուած մը տալ Հասարակապետութեան: Բռնուար շին լրագիր մը Շանկառնիէի մէկ քանի հրամանքը հրատարակեց որոնք արհամարհիչք կ'երևային ժողովոյն, և ատենակալացմէ ժէրոմ Պոնաբարդ հօրեղբորորդի Նախագահին զանոնք ամբաստանեց ժողովոյն առջև հրաւիրելով որ Շանկառնիէի դէմ

պարսաւադիր քուէ մը տրուի : Շանկառնիէ ինքզինքը արդարացուց և խողովքը առանց իսկ սպասելու պատերազմի պաշտօնէին բացատրութեանց ինչպէս պաշտօնէին պատիւը կը պահանջէր, աճապարեց օրական վճռով մը ծանուցանելու իր վստահութիւնը Շանկառնիէի վրայ : Պատերազմի պաշտօնեայն ասկէ մեծապէս մահացեալ, տուաւ իր հրաժարականը, նոյնը ըրին նաև իր ընկերքը :

Նախագահը նոր պաշտօնարանը կազմելու ժամանակ Շանկառնիէի պաշտօնը նկեցութիւնը իրեն նպատակ առաւ, առջի պաշտօնէիցմէ Պարոշ, Ֆուլտ, Ռուհէ, և Փարիսի կրկին անուանուեցան . Տրուէն տը Լիւյ Արտաքին գործոց պաշտօնեայ եղաւ և Ռէնիօ տը Սէն խան տ'Անթէլի պաշտօնեայ Պատերազմի : Այս փոփոխութեանց յաջորդեց անմիջապէս Շանկառնիէի իշխանութեան երկու բաժնուիլը՝ որոց մի մասը այսինքն, Բարիզու գնդերուն հրամանատարութիւնը տըրուեցաւ Պարակէ տ'Իլլիէ զօրավարին և Սէնի ադգային պահապանաց հրամանատարութիւնը Փէրրօ զօրավարին : Այս ծանր հարուածը մեծապէս զայրացուց խողովքին մէջ պահպանողական ոգիները . երկարատև եռանդնալից պերճախօսք բեմը յաջորդեցին : Նախագահին և խողովքին մէջ եղած կռիւը յայտնի էր բայց որո՞ւն պիտի մնար յաղթութիւնը : Մաս մը խորհուրդ կու տար Շանկառնիէի գլխաւորութեան ներքե խօսարանական ուժ մը կազմել և անով մրցիլ ընդդէմ Նախագահին . խողովոյն մեծամասնութիւնը վիճաբանութեամբք կ'ուզէր հասնիլ այս նպատակին : Խողովոյն մէջ հարցուեցաւ Պարոշի որո՞վ փրկեց զՌադզիա՝ խողովքը թէ Նախագահը, և թէ ինչ ընթացք կը բռնէր պաշտօնարանը : Պաշտօնեայն պատասխանեց որ զՊաշտօնարանը չդատած, նախ հարկ է անոր գործոց սպասել » . « Սպասե՛լ, աւելցուց Տիւֆոր, յետ այս նոր գործերնուդ և յետի Սադորի եղած աղաղակաց » :

6. Պերճախօսութիւնք Պէրիէի, Դիէրի, Շանկառնիէի կայսրութեան մը դէմ : — Այսու հանդերձ ժու

ղովքը տակաւին յայտնապէս չուզեց ամրաստանել ըզ-
 Նախագահը և Պարոշ յետ առաջին հարուածոց ինքն
 ալ խրախուսեալ, ամբաստանեց յերեսփոխանաց զա-
 նոնք որոնք գացեր էին ի Վիզպատէն և ի Գլէրմոն,
 առաջինները տեսնելու Շամպորի կոմսը, յիտինքը
 զԼուի Ֆիլիպ որ մեռաւ 28 Օգոստոսի 1858: Պէրիէ
 կը ծանուցանէ որ Վիզպատէն գացեր էր տեսնելու
 այն աքսորականը որ բնաւ վերարբերութիւն մը չու-
 նէր նոր պատահարաց հետ, և որ աքսորուեր էր ու-
 րովհետեւ կը ծառայէր սկզբան մը որ բազմաթիւ դա-
 րեր չքեղապէս կառավարեր և մեծցուցեր էր զՎաղ-
 ղիա. յետոյ կը թախանձի զմեծամասնութիւն չրաթ-
 նուելու « վասն զի եթէ բաժնուի, կ'ողբամ հայրե-
 նեացս գալիք տպագայն, չեմ գիտեր ինչ պիտի ըլ-
 լայ Ձեր յաջորդաց. չեմ գիտեր ևս թէ արդեօք յա-
 ջորդ պիտի ունենա՞ք. այս որմունքը թերեւ կանգուն
 մնան, բայց բնակեալ ի համր օրէնսդրաց. կ'ըսեմ որ
 թէ մեծամասնութիւնը ջախջախի, այն ատեն հարկ է
 կրել կամ ռամկավարութեան մը ներքեւ լուծիւն մը
 և կամ ինքնիշխան բռնութիւն մը. և կամ լուծիւն
 մը՝ զոր հակասական բացարձակ զօրութիւն մը պիտի
 ջանայ դնել հայրենեաց վրայ » : Պէրիէի կը յաջոր-
 դէ Թիէր որ յետ մի առ մի թուելու մեծամասնու-
 թեան ի նպաստ Նախագահին գործածները և օրէնք-
 ները, զոհելով նաեւ ամենայն անձնական կարծիք ինչ-
 պէս դրամոյն աւելնալուն միջոց և միայն ջանալով որ
 այս երկու իշխանութիւնք մէկմէկէ չբաժնուին, կանց-
 նի յետոյ արդարացնելու Գլէրմոնի ձանապարհորդու-
 թիւնը առ Լուի Ֆիլիպ. « Չուզեցի առանց այցելու-
 թեան մը թողուլ մահուան ատեն, թագաւոր մը, որուն
 թէպէտ հակառակ էի քաղաքագիտութեան, յարգելով
 հանդերձ իր անձը: Այսու սմենայնիւ ես զայս ծանու-
 ցեր էի Նախագահին » : Բետոյ կը յաւելու որ ինչ-
 պէս Նախագահը այն միջոցին զօրահանդէսներ կ'ը-
 նէր « Կեցցէ կայսր » աղաղակներու մէջ, այն ժամա-
 նակներուն պէս յորում լեզէոնք կը ստեղծէին զԿե-
 սարը: Շանկառնիէ պաշտօնընկէց եղեր էր պարզ ըլ-

նութեանը թեթև թերութեան մը համար: Իր դիրքը հակասական էր կ'ըսէք. սակայն Քաղղիոյ մէջ ուրիշ շատ հակասական բաներ կան, ամենէն առաջ այն որ ի Հասարակապետութեան երկու բաժանեալ իշխանութիւնք հաստատուեր էին»: Կը լմնցնէ իր խօսքը որ այս երկու իշխանութեանց հակառակութեան միջոց Գործադիրը հարկ է որ տեղիք տայ: « Մէկ միայն խօսք մ'ալ կը յաւելում, երկու իշխանութիւնք կան, եթէ ժողովքը տեղիք տայ, այն ատեն մէկ միայն կը մնայ, և վարչութեան ձևը պիտի փոխուի: Ապահով եղէք, բառերը վերջը կուգան. ե՞րբ, չեմ գիտեր. բայց երբոր կրնայ այն ատեն կուգայ, ալ կայսրութիւնը կազմուած է »: Արթուն և սպառնական գուշակութիւնք. Պէրիէ և Դիէր երկուքն ալ արդէն կը նկատէին գործադիր իշխանութեան պահանջը և կայսրութիւնը, որուն ճամբուն յարդարիչք եղեր էին. և հիմայ արդեօք կարո՞ղ էին ընդդիմանալու առանց բնուոյթ մը ունենալու և պարզ ակադեմական ճառախօսութեամբք խոյս տալու այն վտանգներէն ուսկից կը կարծէին միշտ ազատ ըլլալ քիչ առաջ:

Շանկառնի՛, որուն վրայ կրնար դառնալ շատերուն յոյսը Ափրիկէի պատերազմաց մէջ ստացած համբաւով, իր մեծամեծ յատկութեամբք և զքօսեցուցիչ սեծաբանութեամբք իսկ կարող չէր այսպիսի մեծ գործոյ մը: Ժողովքը ուզեց որ զօրավարի բացայայտէ իր և Նախագահին մէջ տարաձայնութիւնը: Շանկառնի, իր ընդլայնեալ ոճով յետ նկարագրութեան մը Քաղղիոյ մէջ եղած հինգ կուսակցութեանց որոց երկուքը ռամկավարք և կայսերականք՝ ի սկզբանէ հետէ իրեն դէմ պատերազմ կը յարուցանէին և հուսկ յաղթեր էին, լմնցուց խօսքը լսելով որ, « Սուրն հանգրտեան զատապարտուած է, գոնեայ առ ժամս, բայց ջախջախեալ չէ, և թէ օր մը հայրենիք պէտք ունենայ զայն պատրաստ պիտի գտնէ և հնապանդ, հայրենասէր և հաստատուն ներշնչութեանց, արհամար-

հելով սուտ մեծութեանց պըրանքը¹ » : Ժողովքը իբրև
աւարտ այս գումարման օրական վճռով մը հաստա- 18
տեց որ ժողովքը բնաւ վստահութիւն չունէր Պաշտո- Զուշուար.
նարանին վրայ, մտիկ չընելով Պարոշ պաշտօնէին
բողոքանաց որ այս վճիռը ընդդէմ Սահմանադրու-
թեան կը համարէր : Պաշտօնարանը բռնադատուեցաւ
հրաժարիւ և Նախագահը չուզելով ընտրել ոչ մեծա-
մասնութենէն և ոչ փոքրամասնութենէն, գործակա-
տար պաշտօնարան մը կազմեց, այսինքն այնպիսի ան- 24
ձանցմէ որոնք քաղաքագիտական նշանակութիւն մը Զուշուար.
չունէին :

7. Թոշակ Նախագահին . — Խնդիր վերաքննելու ըզ-
Սահմանադրութիւն : — Փետուար 2ին Ելեմտից պաշ-
տօնեայն օրէնք մը առաջարկեց որով յաւելուած մը
կ'ուզէր Նախագահին թոշակին . Ժողովքը պատրաստ
էր զայն շնորհելու այն պայմանաւ որ Նախագահն ալ

1. « Երբ շահագործման տակաւին զօրավարն Շանկառնիէ պիտի
երևէր բիւր, հսկէ մէկ քանի ընդլայնեալ բացատրութիւնք
ալ ընելու, բայց ապարդիւնք. այն նիստին մէջ լացաւ իր
պաշտօնը : Այսպէս քաղաքական տեսլարանէն կ'աներևու-
թանար յետինն Ափրիկէի այն զօրավարաց որոց վրայ Գաղ-
ղիա մեծ վստահութիւն և սէր ունեցաւ . Գաղենեաք՝ որդի դաշ-
նախումբ ժողովականի, իր ծննդեամբը հասարակապետական .
Լամորիսիէր օրինաւորական, և թէպէտ կարծես քիչ մը ժամա-
նակտարտամ երեցաւ իր կարծեաց վրայ բայց յետոյ անոր հա-
մար մեռաւ ազնուութեամբ . զօրավարն Շանկառնիէ կ'ուզէր,
կ'ըսեն, միադնել օրինաւորականութիւնը ընդ օրէնականու-
թեան : Այս երեք զօրավարքս թէպէտ կարծեաք տարբերալք,
սակայն նմանք էին խոհմութեամբ . Գաղենեաք, Լամորիսիէր,
Շանկառնիէ և իրենց ընկերները Տիւրիվէ, Պրատ և Լըֆօ,
Լուի-Ֆրիքի անկամանէն վերջը թէպէտ այլազան պարագա-
յից մէջ, սակայն միշտ գոռոզք էին որ Գաղղիոյ կը ծառայէին
և ոչ անձի մը, կ'արհամարհէին շողովքը և արծաթը : Ի դաշտ
պատերազմի, ի բիւր, յաքսոր և յառանձնութեան, պատիւ
եղան բանակին, իրենց կարծեաց և հայրենեաց : Գաղսիւ Տը-
լուր Գլ. Գ. :

խօսարանական պաշտօնարան մը կազմէ. այս առաջարկը մերժուելով, ժողովքն ալ պաշտօնէին առաջարկը մերժեց զոր ի զուր պաշտպաներ էր Մոնպարմպէր :

Ժողովքը յանձնաժողովի մը յանձներ էր քննելու Սահմանադրութիւնը վերաքննելու համար եղած աւելերսները : Ամենայն կուսակցութիւն յոյս մը առած էր այս միջոցով իր նպատակին հասնիլ : Օրինաւորականք գրեթէ ապահով կը յուսային Հենրիկոս Եի դարձը և տը Ֆալլու որ նոր դարձեր էր ի վենետկոյ Հենրիկոս Եի այցելութենէն, կը պատմէր աւելորդ սահմանադրական գաղափարքը և բարքը. և թէ ինչ մեծ անիշխանութիւն մը կը պատրաստուէր Փաղղիոյ, թէ չդառնար Հենրիկոս Ե, նոյնը կը պաշտպանէր նաև ի Ժողովին. խօսեցան յետոյ նաև Փալէնեաք, Միշէլ տը Պուրժ, Պէրիէ. իւրաքանչիւրը ի նպաստ իւր կուսակցութեան : Լռեց սակայն Փէրսիսիսի՝ Կայսրութեան և Լուի Նաբոլէոնի բերանը. վասն զի ապահով էր իր լուծեամբը աւելի գործելու : Խնդիրը մեծամասնութենէն ընդունելի չըլլալով մերժուեցան աղերսները : Արգիլուեցաւ դարձեալ առ ժամն Միշլլէ պատմութեան ուսուցչին դասախօսել ի Գոլէժ տը Ֆրանս, վասն զի ըստ վկայութեան նոյն իսկ իւր պաշտօնակցի մը Պարթէլլմի Սէնդ-Իլէր, որ միանպաստայն մատուցարար էր վարժարանին. « Վնաս կը բերէր Փաղղիոյ վարժարանին պատուոյն որ ամենէն յանկալին էր, և փոխանակ պատմութեան և բարոյականի դասախօսութիւն ընելու ինչպէս իր պարտքն էր, Միշլլէ քաղաքագիտութիւն կը քարոզէ » : Որչափ որ ազատականք տփոշութեամբ կը տեսնէին Միշլլէի առ ժամն լռելը, սակայն Պարթէլլմի Սէնդ-Իլէրի խօսքը մեծապէս ազդեցութիւն ունեցաւ ինչպէս նաև իր արդիւնքը :

8. Խօսք Նախագահին ի Տիփոն. — Հետեւանք : — Այս խնդիրներուն միջոց Նախագահը Տիփոն գացեր էր հանդիսով բանալու Տիփոնէն Բարիս Երկաթուղւոյն գիծը, ուր շահաւոր հացկերութիւն վրայ մտկածաք մը

իրեն ըրած ըլլալով, Նախագահը զանազան խօսից մէջ կ'ըսէր նաև « Երեք տարի է, կրցանք տեսնել որ Ժողովքը այն ատեն ինծի միայն օգնեց երբ անկարգութեան մը դէմ հարկ եղաւ կռուել ընկճմամբ. բայց երբ ուզեցի բարեգործել, երբ ջանացի բարւոյն ժողովրդեանս վիճակը, այն ատեն մերժեց իր ընկերակցութիւնը: Եթէ Փաղղիա կուզէ ըսել, որ առանց Ժողովոյն, իրաւունք չէ իրեն վրայ տրամադրութիւն մը ընել, այն ատեն թող ըսէ ազատ. իմ արութիւնս և եռանդս բնաւ պիտի չպակսին իրեն »: Եւ կը լմնցնէր իր ձառը այս խօսքերով « ինչ պարտք որ երկիրը վրաս դնէ, զիս միշտ յօժար պիտի գտնէ հետեւելու իր կամաց: Եւ ապահով եղէք, Տեառք, որ Փաղղիա իմ ձեռացս մէջ չկորսուիր »: Որչափ որ Լէօն Տօշէ պաշտօնեայն Նախագահին այս լեզուն յանդուգն և ընդդէմ Հասարակապետութեան համարելով, զիմեր էր ի Բարիդ որ չըլլայ թէ Մանդեթի մէջ այսպէս սպառնալի, բայց համբաւը և հեռագիրք քան զինքը կանխեր էին: Ժողովքը մեծ յուզման և զայրացման մէջ էր, դրամագիրն իջեր էր, ամէն կողմ պետական հարուածի մը մերձաւորութիւնը կը հրատարակուէր: Ժողովոյն յուզման մէջ Շանկառնիէ բեմը կ'ելլէ և իր սովորական ոճով կը ծանուցանէ որ բանակը զրկուեր է այսպէս կեսարաց ժամանակի արժանի նուաստութեանց տեսող գտնուելու, և զինուորք այն գլխաւորաց միայն պատրաստ են հետեւելու որոց ձայնին վարժած են. և լմնցուց խօսքը ըսելով « Հիմայ, օ- 30ւնիս 45. րէնադիրք Փաղղիոյ, որոշեցէք ի խաղաղութեան »: Ժողովքը տակաւին չէր համոզուած որ Նախագահը իր ձարտարութեամբ քիչ քիչ պաղեցուցեր էր իրմէ զբանակը և նոյն իսկ քաղաքացիք անտարբեր աչքով կը նկատէին ամենայն ինչ:

Ըստ Սահմանադրութեան Նախագահ մը երկրորդ անգամ չէր կրնար ընտրուիլ, արդ 1852 Մայիս 1ին կը լմնար Լուի Նարսիլէոնի նախագահութեան ժամանակը. ուսմկաւարք ամսօք յառաջ սահմանեցին յառաջ վարելու Նստոս երեսփոխանին անունը, որ թէ-

պէս անվնաս և ճարտարամիտ անձ մ'էր սակայն իր հակակրօնական և ընկերամոլ սկզբանց համար ժողովրդեան մեծամասնութեան խորշիկի, որ Նատոյի իշխանութեան հասնելով կը համարէր վտանգեալ ընկերական ամենէն յարգելի շահերը: Որչափ որ հասարակապետականք վարչութեան վրայ իրենց անվրտաչառութեան լեզուն կը սաստկացնէին, այնչափ առաւել Նախագահը կը ջանար ճառախօսութեամբք ժողովրդեան միտքը մերձաւոր սպագայ փոփոխութեան մը պատրաստել, նոյնը կը կատարէին նաև իրեն մտերիմ եղած զնդապետք Հոկտեմբերի պահպանութեան փոփոխութեանց առթիւ: Բարիզու կեդրոնական Հոլքոմ հիմնարկութեան առթիւ Նախագահը կ'ըսէր որ կը յուսար ընդ փոյթ բարի քաղաքացւոց ձեռնառութեամբ Վաղղիոյ երկրին վրայ այնպիսի հիմնարկութիւն մ'ընել որ կարենայ հաստատուն մնալ մարդկային ամենայն բռնութեանց և յարափոխութեանց դէմ: Նախագահին ըսածները միայն խօսքով չէին, այլ փութով արդիւնքն իսկ կը տեսնուէին և քաղաքացիք օր օրուան վրայ անտարբեր աչքով կ'սպասէին պետական հարուածին: Պարակէ ա'իլլիէի Բարիզու հրամանատարութեան մէջ յաջորդեր էր զօրավարն Մանեան որ իր կենաց առջի տարիներուն մէջ աննշան անուամբ մը կոռւած ըլլալով ի Սպանիա և ի Ուաթերլու, յետոյ անուն ստացեր էր Լուի Նաբոլէօնի դաւակից գտնուելով երբեմն ի Լիւ:

9. Պաշտօնարան Հոկտեմբերի, Սէնդ Առնօ պաշտօնեայ Պատերազմի: — Քիչ վերջը Նախագահը առաջարկելով ի ժողովի Մայիս 31ի օրինաց բարձումը, Լէօն Ֆօլէ պաշտօնարանը որ Նաբոլէօնի ծառայած ժամանակ ինաւ Հասարակապետութեան հարուած մը չէր կարծեր տալ, հրաժարեցաւ, և նոր աննշան պաշտօնարան մը կազմուեցաւ, Ֆուրթուլ Մովային զօրութեան, Գաղապիանքս վաճառականութեան, տը Գորինեի Ներքին գործոց և ամենէն աւելի նշանաւոր Սէնդ-Առնօ զօ-

րավարը¹ մտաւ իրր պաշտօնեայ պատերազմի և Ոստիկանութեան գլուխ անցաւ տը Մոփա: Նոյեմբեր 4ին՝ 31ին օրինաց վիճումը ներկայացաւ ի Ժողովի և թէպէտ աջակողմեանք մեծագոյն փնասու մը դէմ առնելու համար կ'ուզէին յայտմ մասին զիջանիլ Նախագահին կամաց, բայց մեծամասնութիւնը զայն մերժեց. և անկէ վերջը ալ յայտնի էր Ելիւսեան պալատան մէջ պետական հարուածին պատրաստուելը, կը մնար միայն օրը որոշել զոր Մանեան և Սէնդ-Առնօ տակաւին հասած չէին համարեր: Մանեան ամենէն առաջ ժողուեց իր քովը զինուորական հրամանատարները և ծանոյց իրենց որ հայրենեաց մեծ ծառայութիւն մը հարկ էր կատարել. և յորում կուրօրէն հնազանդութիւն կարեւոր էր, անոր համար ուզողը կրնար հիմակուելն քաջուիլ եթէ հակառակ էր կարծեօք, « պարագաները ծանր են, պիտի փրկենք զՔաղղիս որուն վստահութիւնը մեր վրայ է, բայց ինչ որ ալ ըլլայ ամենայն պատասխանատուութիւն իմ վրայ է. և ամենայն հրաման գրով ինծմէ պիտի ընդունիք, որպէս զի թէ յանկարծ ձախողի և որ և իցի վարչութիւն մը ձեզմէ հաշիւ պահանջէ, ցուցունէք ձեր ընդունած հրամանը: Միայն պատասխանատուն ես եմ, Տեառք, որ թէ հարկ ըլլայ կու տամ իմ գլուխըս գլխատիչ գործւոյն կամ կուրծքս կրննէլի տափարակին »: Այս խօսակցութիւնը մեծ ծափարութեամբ ընդունելի եղաւ: Սէնդ-Առնօ զօրավարը իր

1. Երկար կ'ըլլար եթէ ուզէինք Լյուսա Սէնդ Առնօ զօրավարին կեանքը համառօտիւ դնել որ լի է միջնադարեան արժանի վիպասանական պանագան անցքերով, յորում կը տեսնուի իր արթուն, աշխոյժ, ամէն բանի ձեռք գարնող և յանդուգն բարքը: Պիւժօ մեծ խնամք ունենալով այս յանդուգն գնդապետին վրայ գինքը յատ գործածեց Ափրիկէի պատերազմաց մէջ և յորս անգամ մը հինգ հարիւր արաբացիք զոցուած այրի մը մէջ կրակ տալով այրեց: Նոյնպէս Փետտար Զկին յիզափոխութեան միջոց իբրեւ հազարապետ, յանդուգն հրամաններ տուեր էր:

պաշտօնը ձեռք առած ժամանակ, այնպիսի հրաման մը ուղղեր էր առ բանակը որով յայտնի կ'ուզէր ժխտել Ազգային ժողովքին իրեն պահպանութեան համար սահմանեալ զինուորական զօրութեան արամաւ դրութեանը իրաւունքը :

10. Ծածուկ Հանդերձանք պետական հարուածին : — Նախագահին զանազան առթիւ խօսքերը և պաշտօնէին նոր հրամանը, յայտնի ցուցուցին ժողովոյն պէմ մերձաւոր դաւ մը, և խուզարկուք, որոնք անոր պահպանութեանը պատասխանատուք էին, առաջարկեցին որ Հաստատուի կրկին 1848 Մայիս 11ի վճիռը որ ժողովոյն նախագահին իշխանութիւն կուտար ուղղակի բանակին և ուրիշ իշխանութեանց վրայ արամադրել որչափ որ իրեն կարեւորք էին : Երեսփոխանացմէ մաս մը կը համարէր որ այսպիսի հաստատութիւն մը այնպէս կրնայ նշանակել իբրու թէ վճիռը մասնաւոր օրինաց մը պէտք ունենար ի գործ դրուելու համար : Ներքին գործոց պաշտօնեայն տը Գորինեի անգէտ տակաւին Նախագահին դաւուն, ծանոյց որ Սահմանադրութեան այդ յօդուածը արդէն ամէն զինուորանոցներու մէջ որմոց վրայ յարեալ է և հիմայ զայն օրինաց փոխարկելը բազմաթիւ հակառակընդդէմ մեկնութեանց պատճառ կրնայ ըլլալ : Սակայն այս իր խօսքը տհաճութեամբ լսուեցաւ յԵլիսեան պալատը և երկրորդ օրը թլլթով մը առ Նախագահն ժողովոյն կը ծանուցանէր որ « ինքը համոզեալ էր թէ Մայիս 11ին հրովարտակը ո՛ւր ուժ չունէր գործադրութեան » : Իրեն խօսքով հրատարակած ժամանակ՝ արդէն Սէնդ-Ալնօ պատուիրեր էր բառնալու զայն զինուորանոցներու որմոց վրայէն : Խուս

Նոյեմ. 17

դարկուաց առաջարկութիւնը 17ին վիճարանութեանց առաջարկուեցաւ, գնդապետն Շարրա եռանդեամբ զայն պաշտպանեց ցուցունելով որ հարկ էր զառաջարկութիւնը օրինաց փոխարկել, իրեն պատասխան տուաւ անուանի հռետորն Միշէլ աը Պուրժ ցուցունելով որ այս ամենայն կարծեալ երկիւղները, տեսութիւնք էին և ցնորք, և վերջացուց խօսքը լսելով « որ թէ

կայ վտանգ մը, կայ նաև աներևոյթ դէտ մը որ զմեզ կը պահպանէ՝ և այս դէտն էր ժողովուրդը » : Այս խօսքերս մեծ ծափահարութեամբ ընդունելի եղան և շատերուն միտքը առ ինքն ձգեցին, և ի մեծ զարմացումն հասարակապետականաց, առաջարկութիւնը մերժուեցաւ : Վիճաբանութեանց սաստկացած ժամանակ Պըտտ զօրավարը հարցուցած ըլլալով Սէնդ-Առնօյի որ զինուորանոցներէն արդեօք ի՞նքը վերուցեր էր հրովարտակը, անիկայ գոռոզութեամբ « Այո՛ » պատասխաններ էր, յետոյ ժողովը չլմնցած, արհամարհութեամբ մը ձգեր էր զայն՝ աչքով նշան մը ընելով Մանեան զօրավարին և տը Մոփայի, որոնք իւրեն հետեւեցան : Կը պատմեն յիշատակարանացմէ ու մաք որ թէ առաջարկութիւնը ընդունելի ըլլար, նոյն իրիկունը անմիջապէս պիտի կատարուէր պետական հարուածը և եթէ հաւատաւք ևս Կրքնիէ Պասսանեաւքի¹, այս վարչական հարուածոյն զիտակ էին նաև տը Ֆալլու և Թիւր, որոնք թէպէտ յետոյ բողոքեցին այսպիսի ամբաստանութեան մը դէմ : Սակայն սոյս յայտնի է որ թէպէտ շատերը կը կասկածէին և շատերը կը զուշակէին, բայց բնաւ մէկը չէր մտածեր զայն խափանելու : Ընդհանուր միտում մը կար աւակողման մէջ դէպ ի միապետութիւն, բայց ո՞վ պիտի յաղթէր. — այն որ պիտի գործէր : Բանակը

1. Պասսանութիւն անցից՝ 2 Իեկտեմբերի. Նոր տպագրութիւն. յառաջաբան :

2. Կը պատմեն ևս ոմանք որ Փէրսենի Նաբուլէոնի հաւատարիմը, 1851 Ապրիլի սկիզբները գաղած ըլլայ առ Շանկաունի. զօրավարը որ կ'այխատէր իր աղքատին սենեկին մէջ « ինչ հաւ, բսեր է ներս մտնելով, որ այսպիսի պզտիկ տեղ մը ամփոփուեր է այն անձը որ ի Գաղղիա այնպիսի մեծ դիրք մը ունի » — « Վասն զի պզտիկ շրջանակի մը պէտք ունիմ մեծ երևնալու համար, պատասխաներ է զօրավարը » : Յետոյ Փէրսենի իրեն շատ առաջարկութիւններ ըրեր ի նպաստ Նաբուլէոնի, մեծամեծ խոստումաճք, զորս ամէնն ալ արհամարհելով մերժեր է Շանկաունիէ :

ընդ երկար անորոշ վիճակի մէջ մնացեր էր, մինչև տեսնելով ժողովոյն անգործութիւնը և անհոգութիւնը Նախագահին կողմի անցաւ: Նախագահը Նոյեմբեր 25ին Լոնտրայի աշխարհահանգիսին ընկալեալ մըրցանակքը բաշխելով յայտնապէս կ'ըսէր ճարտարաց, որ Գաղղիա կը ծփայ ի մէջ ռամկավարաց և միապետականաց յորոց երկուքէն ալ օգուտ մը չկրնար ունենալ, յուսացնելով միայն իր վարչութեան վրայ: « Այս վարչութիւնը պիտի կատարէ իր պաշտօնը լիտիւն չի կը կրէ յինքեան զիրաւունս ստացեալ ի ժողովըրդէն և զգործութիւն որ կու գայ յԱստուծոյ »:

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒԱՆ՝ ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ 2Ի

1. Պետական հարուած. — 2. Մոռնի և տր Մոփա գլխաւոր գործողք. — 5. Կալանաւորութիւնք 16 էրեւոփոխանաց. — 4. Հրովարտակք Նախագահին — Առաջարկ նոր Սահմանադրութեան. — 5. Ընդհանուր քուէարկութիւն. — 6. Բողոք երեւոփոխանաց ընդդէմ Նախագահին. — 7. Բարեգեցող անտարբերութիւնը — Սակաւ պատենչք. — 8. Նոր պաշտօնարան. — Պատրաստութիւնք քուէարկութեան. — 9. Պատերազմ Բարիկու. — Գատապարտութիւնք. — 10. Խառութիւնք ի Գաւառս. — 11. Ընդհանուր քուէարկութիւն — Տասնամեայ Նախագահութիւն. — 12. Աքսոր Հասարակապետականաց. — 13. Սահմանադրութիւն. — 14. Որէնք ընդդէմ Օսկէանեան ցեղին :

1. Պետական հարուած : — Նոյեմբեր 29ր, Գեկտեմբեր 1ր ամբողջ օր և գիշեր Նախագահը իր մտերիմներով պետական հարուածին ելից վրայ մտածեր էին : Սահմանուեցաւ Գեկտեմբեր 2՝ օր պատերազմին Ասողէրլիցի, ամենայն ինչ նախատեսուեր էր . Փերսիւնեի, Մոռնի, Սէնդ—Առնօ պատերազմի պաշտօնեայն, տը Մոփա Ոստիկանութեան գլուխը, Լավեւոդին ողգային պաշապտնաց հրամանատարը, Մանեան Բարիգու բանակին հրամանատարը իրենց վերաբերեալ հրամանքը հոգացած էին, բոլոր թմբուկները պատուեր էին սրպէս զի չըլլայ թէ ոգգային պաշապտնք շնչեցնեն զայն ի գումարումն : Նախագահը մերթ տըխուր էր և տփգոյն և մերթ բռնադատեալ զուարթ երևնալու, Մոգգարի հետ վեր վար կը քայլէր սրանին մէջ երբեմն զրադեալ մտօք և երբեմն ծիծաղելով որ

արդեօք « ինչ պիտի ընէին ժողովոյն երկու փոքրահասակները թիէր և Պազ, յանկարծ իրենք զիրենք տեսնելով կալանաւոր և շապկանց ¹ » :

2. Մոռնի եւ տը Մոփա գլխաւոր գործողք : — Մոռնի զոր Նախագահը մտացը մէջ Ներքին գործոց պաշտօնեայ անուաններ էր և որ բարուք և դիմօք իսկ մեծ նմանութիւն ունէր իր տիրոջ, բնու կասկած մը չտալու համար Օփէրա գացեր էր, ուր կը գտնուէին երաժշտութեանց մօտ խցիկի մը մէջ նաև Գալէնեաք և Լամորիսիէր : Մոռնի աստ անդ այցելութեան կ'երթար ի խցիկս ինք զինքը ցուցունելու . ամենուն հետ ըստ կամս քաղցրութեամբ վարուելով, յետոյ փութով դիմեց յԵլիսեան պալատը ուր կը սպասէին իրեն Մոգար, Փէրսինեի, տը Մոփա, տեղապահ զնդապետն Պէվիլ, Սէնդ-Առնօ : Մանեան խոստացեր էր ամենայն օգնութիւն այն պայմանաւ որ իրեն շփանուցանեն պետական հարուածոյն օրը և ժամը, այլ միայն երբ հարկ է գործել : Ֆլէօրի գունդեր կը պատրաստէր որոնք նախ պիտի պաշարէին ազգային տպարանը :

Նախագահը երբ քովը տեսաւ իրեն մտերիմքը այն ատեն նախ տուաւ Մոռնիի Ներքին գործոց պաշտօնէութեան հրովարտակը և ծրար մը յանձնեց Պէվիլի փութով տանելու զայն Ազգային տպարան և տպագրել : Տպարանին տեսուչը բռնի աշխատաւորքը տպարան պահեր էր և Պէվիլ հանելով և բաժնելով տը պուելիք հրատարակութիւնքը, մահ սպառնացաւ ով որ չուզէր աշխատիլ կամ փախչիլ և կամ պատուհանէն դուրս հետ հաղորդակցութիւն մը ունենալ և ամէն աշխատաւորի մէջ երկու զինեալք դրուեցան : Առաւօտեան ժամը երեքին տպագրութիւնը լմնցեր էր և Պէվիլ օրինակները փութով տարէր էր առ տը Մոփա Ոստիկանութեան պաշտօնեայն որուն յանձնուած էր զանոնք կպցնել տալ քաղքին մէջ, և ուր ժողովուած էին ամէն կողմէն Բարիզու ոստիկանք Լոնտրայէն եկած աքսորելոց դաւոյ մը պատրուակաւ : Հրատա-

1. Վերոն . Յիշատակարանք Բարիզու քաղաքացւոյ մը :

բակութիւնքը նախ կարգացուելով Ազգային տպարանին զինեւոյ՝ մեծ ծափահարութեամբք ընդունուեր էին :

Քաղաքը տակաւին լռութեան մէջ էր . Բարիպու 48 աստիկանք որ ար Մովսայի քով ժողովուեր էին կտակած մը շտալու համար , իրենց թաղերը կը ցրուէին , ամէնն ալ համամիտք անթերի կատարել իրենց յանձնեալ պարտքերնին : Ամէն կողմ բազմաթիւ վստահ անձինք կը ջրուին և պէտք եղածին չափ կառքեր կը հոգացուին կալանաւորքը տանելու համար : Բնու ազգային պահապան մը պիտի չզինուեր և այս մասը խնամքով պատուիրեր էր Նախագահը :

3. Կալանաւորութիւն 16 Երեսփոխանաց : — Ժամը առաւօտեան վեցն էր երբ ջոկատներու և ոստիկանաց հրաման տրուեցաւ կալանաւորելու անմիջապէս 16 երեսփոխանք յորս էին նախ Փավէնեաք , Լամորիսիէր , Շանկառնիէ , Պըտօ , ԸրՖլօ , Շարրա , Շօլա , տեղապահն Վալանդէն , նոյնպէս Թիէր , Պագ , Ուփէ տը Նորա և այլք : Բաց յերեսփոխանաց ուրիշ 42 քաղաքացիք՝ որոց ազդեցութիւնը կրնար վասն պաւոր ըլլալ :

Ամենէն առաջ բռնուողներն եղան իրենց զիշերուան քնոյն մէջ առանց կարենալու դէմ դնել , զինուորական երեսփոխանները՝ Փավէնեաք , Լամորիսիէր , Շանկառնիէ , Պըտօ , ԸրՖլօ և Շարրա : Ոմանք ջանացեր էին ի զուր զզինուորս համոզելու որ այս իրենց գործածը ընդդէմ էր Սահմանադրութեան և Թիէր վիճեր էր առ ինքն եկած ոստիկանին հետ . սակայն բռնադատուեր էին հնազանդելու և ամէնն ալ կառք տարուեր էին ի բանտն Մագաս : Բարիպու գունդերը կարգաւ Ազգային ժողովոյն պահպանութիւն կ'ընէին , հազարապետն Լափինաս որուն պահպանութեան կարգն էր զիմեց գունդերով Ազգային ժողովոյն պալատան վրայ ուր կը գտնուէր տեղապահն Նիէլ և հրամանատարն Մեւնիէ , որոնք չուզելով հնազանդիլ և մաս-

նեկ պալատը, կալանաւորեցան և զօրքը բռնեց պալատան ամէն մուտքերը¹ :

Ժամը սուաւօտեան վեցը անցեր էր երր տը Մուփա հեռագրով մը կը ծանուցանէր Լուի Նաբուլէոնի տարած լիովին յաղթանակը : Եւ յիշուի կալանաւորութիւնքը մեծ արթնութեամբ և զգուշութեամբ կատարուեր էին . 30,000 զինեալ հետեակք, հեծեաք և թնդանօթածիգք զետեղուեր էին ի հրապարակն լա Գոնգորտ և յԵլիսեան դաշտս, պատրաստ որ և իցէ արկածի և պաշտպանելու դաւակիցքը եթէ կարեւոր ըլլար : Բարիզեցիք այն ատեն իմացան երր առաւօտը որմոց վրայ կպուցած տեսան պետական հարուածոյն վերարեւել չրովարտակը և որոց դիմաց խռնեցաւ ամբոխը ցուրտ և բարակ անձրևի մը ներքեւ :

1. Այնքան կարեւոր և հաաքքբական է Գեկտեմբեր 2ի պետական հարուածին պատմութիւնը որ համառօտիւ մը պատշաճ կը դատինք յիշելու այս կալանաւորացմէ ոմանց պատահարը քաղելով երկու կողմի գրիչներէ որ յայտ մեծաւ մասամբ կը միաբանին :

Ջօրավարն Գալէնեաք, որ իշխանութենէն իջնալէն վերջը ուրիշ եկամտի տ մը շունէր բայց ինչ որ կը տրուէր ջոկատի մը զօրավարի, չափաւոր բնակութիւն մը ունէր ի փոլոցն շէլտէր թիւ 12 : Ոստիկանն Գալէն ժամը 6ին կ'արթնցնէ դռնապանը որ փութով նշանով մը կ'իմացնէ զօրավարին ի ձեռն աղախնոյն ոստիկանի մը գալուստը : Գալէնեաք արդէն գլուէր որ այսպիսի կալանաւորութիւն մը մաս է, պատուիրեց դռնապանին որ ներս մարդ չընդունի մինչև շատու գէ անձին ո՞վ ըլլալը : Գոնապանը յետ ստուգելու որ ոստիկան մ'է, ներս կը մտցնէ : Այս միջոցիս զօրավարը զգեստները հագեր էր և զինքը ներս կ'ընդունի . — « Եկեր ես գիտ կալանաւորելու , ըսաւ , պատրաստ եմ ետեւէդ գալու , միայն հրաման տուր ինձ երկու նամակ գրելու » : Ոստիկանին հաստատական պատասխանին վրայ Գալէնեաք ներքին սենեակը մտաւ որուն դռները բաց մնացին : Գալէնեաք այն օրերը պիտի ամուսնանար , երկու նամակներէն մին կը գրէր առ ապագայ անները միւսը առ նշանածը յորում կ'ըսէր , որ տեսնելով այն գիրքը յորում կը գտնուէր ,

4. Հրովարտակք Նախագահին. — Առաջարկք Նոր Սահմանադրութեան: — Այս հրովարտականքն մին կ'ըսէր որ ինչպէս ներկայ վիճակն չէր կրնար այլ ևս տեւել, հայրենիք ի վտանգ կը դիմէր. Ազգային ժողովք փոխանակ նեցուկ ըլլալու կարգաց, վառարան մը դարձեր էր դաւաճանութեան և վնասակար Գաղ-լիոյ հանգստութեան համար: « Ես զայն ցրուեցի և զժողովուրդը դատաւոր կը կոչեմ իմ և իր մէջը. Սահմանադրութիւնը եղած էր, գիտէք, տկարացնելու համար առաջուընէ այն իշխանութիւնը որ դուք ինծի պիտի յանձնէիք: Վեց միլիոն քուեայք յայտնի բողոք մ'էին ընդդէմ անոր, և սակայն ես հաւատարմութեամբ պահեցի: Առ ոչինչ գրեցի գրգիռները, նախատինքները և արհամարհութիւնները: Բայս այ-

պատիւը կը պահանջէր զնշանածը ազատ ընելու այն խոստմանէն զոր տուած էր: Եւս այս դառն պարագը կատարելու, պատրաստ կ'ընէ ինքզինքը հետեւելու և վեր կ'ելլէ, միշտ քովը ունենալով բարձրահասակ, խոժոռ և հանգրիհեալ զգեստով անձ մը որ միշտ քովէն կ'երթար աջ ձեռքը ծոցը, ուր կարծես հրազէն մը պահած էր, և կառքին մէջ ալ իր դիմացը կը նստի, ձեռքը միշտ ծոցը, Գաղէնեայք հանդարտութեամբ մը « կը գուշակեմ, կ'ըսէ, քեզ յանձնուած պաշտօնը. բայց ապահով եղիք որ զայն կատարելու առիթ մը չեմ տար »: Անկէ վերջը մինչև Մազաս ուրիշ բան չըսաւ:

Լըրա ոստիկանը և քաղաքական պահապանաց հրամանատարը Պօտինէ որոնց յանձեալ էր կալանաւորել զՇանկառնիէ, բազմութեամբ և արդարեւ քաղաքի մը պաշարման նման պատեցին Սէնդ Օնորէ փողոցին թիւ 5 տունը, ուր կը բնակէր զօրավարը: Շանկառնիէ հանգիստ կը քնանար երբ յանկարծ դռնապանէն ազգեալ զանգակ մը, կ'իմացնէ իրեն, բայց մէջերնին դրած նշանին, զինելոց տունը պաշարելը: Զօրավարը կ'ելլէ զէնք կը փնտռէ: Ի զուր դռնապանը կը ջանայ ոստիկանութեան զինուորքը զբաղեցնել. անոնցմէ մէկը ծածուկ անցք նկատելով որ հիշտ գաւիթը կը հանէր, Լըրա կը հետեւի և կը մտնեն առաջին յարկը ուր կը գտնեն ծառայ մը ձեռքը բանալինբով և բռնութեամբ զայն կորցելով կը դի-

սօր որ հիմնական դաշինքը ա՛յլ բնաւ պատուեալ չէ անոնցմէ, որոնք միշտ անոր անունը կը կարգան և այն մարդիկ որ արդէն երկու միապետութիւն կործանեցին և հիմայ ալ կ'ուզեն իմ ձեռքեր կապել, Հասարակապետութիւնը տապալելու համար, իմ պարտքըս է ի դերև հանելու անոնց դաւաճան խորհուրդները, պահպանելու զՀասարակապետութիւնը և ազատելու զՀայրենիս, հարցնելով ժողովրդեան կամքը զոր միայնակ զլուխ կը ճանչնամ Փաղղիոյ :

Ուրեմն կը կարգամ առ բովանդակ աղպն և կ'ըսեմ. « Եթէ կ'ուզէք որ շարունակենք այս խառնաչփոթ վիճակը որ զմեզ կը սկարացնէ և կը վտանգէ մեր ապագայն, իմ տեղս ուրիշ մը ընտրեցէք, վրան դի պէտք չէ ինձ այնպիսի իշխանութիւն մը որ սղէ-

մեն զօրավարին ննջելոյ սենեակը: Շանկառնիւ կը յառաջէ ձեռքը ասբանակով մը, բայց Լըրա որ հուժկու անձ մ'էր, կ'աճապարէ կը ըռնէ զօրավարին երկու բազուկքը. ալ անկարելի էր ընդդիմանալ, զօրավարը կ'ըսէ որ պատրաստ է իրենց հետեւելու, շուտով կը հաջութի, կը նստի կառք, որ երկու կարգ ոստիկանութեան ձիաւոր և տապարակիր պահապանաց մէջէն անցնելով կը հասնի ի Մազաս :

Պլանշէ ոստիկանը որուն յանձնեալ էր Լամորիսիերի կալանաւորութիւնը կը հասնի ի փողոցն Լաս-Գազ թիւ 11. սակայն չէր գիտեր յարկը, և դռնապանը անհնարին եղաւ որ զայն իրեն նշանակէ, այսու հանդերձ ոստիկանութեան ծառայք վեր կ'իւլեն և կը հանդիպին Լամորիսիերի ծառայի մը որ ձեռքի կանթեղը մարելով ծառայից սանդուխէն « Գողեր », պոռալով ի փողոցը կը դիմէ և ուր գինքը կը բռնեն ոստիկանութեան սպասաւորք, որոց հետ կուտելով կը վիրաւորուի ևս. յետոյ երբ զինքը շատ կը նեղեն, կը նշանակէ իր տիրոջ սենեակը. Լամորիսիեր առանց ձայն հանելու կը հետևի ոստիկանութեան անձանց. բայց հագիւ կառքը կը մտնէ գլուխը դուրս կը հանէ և տեսնելով Լէժիօն տ'()նէօրի պահապանքը անոնց հայրենախորութիւն կը կարգայ. Պլանշէ զինքը ետ կը քաշէ « Եթէ լուռ չկենայ, կ'ըսէ, կայ կերպ մը զինքը լռեցնելու » և ծոցէն գէնք մը կը հանէ :

կութիւն չկրնար ընել, զիս պատասխանատու կ'ընէ այնպիսի գործոց, զորս չեմ կրնար խափանել և զիս զէկին կը կապէ երբ զնաւը կը տեսնեմ դիմել յանդունդ :

« Իսկ թէ ընդհակառակն տակաւին իմ վրաս վրտտահութիւն ունիք, միջոց տուէք ինձ կատարելու այն մեծ պաշտօնս զոր Ձեզմէ ստացած եմ :

« Այս պաշտօնս կը կայանայ վերջ տալ Յեզսիո խական ժամանակաց, գոհացնելով ժողովրդեան օրինաւոր պէտքը զսնունք պաշտպանելով խռովիչ կրքերէ և մանաւանդ կարգել այնպիսի կանոններ որոնք մարդու մահուընէն վերջն ալ տեսն և հիմունք ըլլան տեական կարգաւորութեան համար :

« Համոզուած որ իշխանութեան հաստատուիլը և մէկ միայն ժողովքի մը ազդեցութիւնը պատճառք են

կըր Սատիկանութեան պաշտօնեայն Պրտո գորավարին տեսնակը կը մանէ և զինքը կը բռնադատէ փութով ելլելու անկողնէն, գորավարը հանդարտ դանդաղութեամբ մը կը գլխաւորի, և երբ մեկնելու ժամանակ կուգայ, Պրտո փոխան նախագահ ժողովոյն կը սպասենց իրեն որ ինք զինքը արատոյց օրինաց կը դնէ այնպիսի կալանաւորութեան մը համար և կը յենու վառարանին վրայ բռնելով որ չուզէր մեկնիլ բայց թէ բռնութեամբ. Հիպո ոստիկանն ձեռքը կ'երկնցնէ վզնոցին և միտ պաշտօնեայն ալ ձեռքերէն և արունքներէն բռնելով կառք կը տանին որ դրան առջեւ կը սպասէր : Պրտոյի ձայնը, « Մատնութիւն ի գէն » կը լսուի մինչև ցփսկոցն Պաք, որ կեցած էին բազմաթիւ քաղաքապահք որոնք զինուալ կը պաշարեն կառքը :

Կը պատմէ Գասանեաք պետական հարստածին գրիչը, որ թիէր խորքով կը ննջէր երբ Հիպո ոստիկանը մտաւ իր տանը ի հրապարակին Սէն-Թէրթ թիւ 1 և զինքը արթնցնելով ծանայց իր սով սլալը և իր պաշտօնը : Թիէր անկողնոյն մէջ նստելով և ձեռքը աշտրնեքուն տանելով « որոց վրայ իջած էր սպիտակ բրդէ գլխանաց մը » և երկար վիճաբանութիւն մը սկսաւ. Հիպոյի հետ թէ արդեօք այս իր կատարած պաշտօնը սահմանադրական էր : Յետոյ զգեստաւորուելով կառ-

յարատեւ շփոթից և անմիաբանութեան, Ձեր քուէարկութեան կ'առաջարկեմ սահմանադրութեան մը հետեւալ հիմունքը զորս ապա աւելի պիտի ընդարձակեն ժողովներ:

Ա. Մէկ պատասխանատու գլուխ մը ընտրուած աւսը տարուան համար:

Բ. Պաշտօնեայք որոնք կախումն ունենան Վործադիր գլխէն:

Գ. Ատեան մը պետութեան կազմեալ ի նշանաւոր անձանց, պատրաստող օրինաց, և վիճող Օրէնսդիր ժողովոյն առջև:

Դ. Օրէնսդիր ժողովք մը որ վիճէ և քուէ տայ օրինաց, անուանեալ յընդհանուր քուէարկութենէ, առանց դասակարգութեան ի քուէարկութեան, պատճառ խարբեայ, նենգաւոր ընտրութեանց:

Ե. Երկրորդ ժողովք մը, կազմեալ հայրենեաց ա-

քր տարուեցաւ առանց ամենեին այլայլութեան մը և անկէ ի Մագաս:

Լը Ֆլօ զօրավարը որ միշտ կ'սկսած մ'ունէր Պետական նարուածին, ամէն երեկոյ տուն չգացած աղէկ մը կը զննէր ամենայն շարժումն, և թէպէտ առջի իրիկունէ ունեցեր էր կասկածներ, սակայն գործոյն լրումը նոյն գիշերը չէր նամարեր: Երբ Պէրդուիօ ոստիկանը մտաւ յարկը, զօրավարին եօթնամեայ տղան արթննալով սկսաւ պոռալ: Պէրդուիօ ապահովուց զմանուկը որ հօրը նամար կարեւոր թուղթ մը բերեր էր և ուրիշ քան չկար, այն ատեն մանուկը առաջնորդեց մինչև հօրը սենեակը: Լը Ֆլօ, քայլից շառաչէն գետին ցաղերէր անկողնէն, Պէրդուիօ և իր մարդիկը վրան կը վազեն, կուգէ գէմ կենալ և կոխ մը կը ծագի, գինուորները ներս մտնելով ի զուր օգնութեան կը կանչէ « իր գինուց ընկերքը »: Իր տիկնոջ հիշը և արտասուքը, ինչպէս նաև որդւոյն յոսահատութիւնը որ կուլար իբրև հօրը մատնիչ. չազդեցին իր վրայ և նաւանեցաւ նետեւելու Պէրդուիօյի: Մինչև որ կառք մը մտաւ գինուորք իրենց նրաջանները վրան շտկած բռնած էին պատրաստ նրամանի. Լը Ֆլօ ալ Մագաս տարուեցաւ:

կանաւոր անձանցմէ, որ զօրաւոր իշխանութիւն մը ունենայ և պահապան ըլլայ հիմնական դաշանց և հասարակաց ազատութեանց:

« Այս գրութիւնը զոր դարուս սկիզբը հաստատեց Առաջին Բդեաշխը, Վաղղիոյ խաղաղութիւն և հանգստութիւն տուաւ. նոյնը հիմայ ալ կրնայ ապահովցնել:

« Այս է իմ խորին համոզումս: Եթէ դուք ալ նոյն կարծիքը ունիք, ցուցուցէք Ձեր քուէներով. իսկ թէ հակառակ և նախամեծար կը համարիք սկստ վարչութիւն մը՝ միտպետական կամ հասարակապետական. չեմ գիտեր, որ անցեալ և ապաւնի ցնորքներէ դայն առնելով, ժխտողաբար պատասխանեցէք:

« Այսպէս ուրեմն, ստաջին անգամ 1804էն վերջը, քուէարկութիւն պիտի ընէք գիտնալով խնդիրը, գիտնալով որո՞ւն և ի՞նչ բանի համար:

« Եթէ Ձեր քուէից մեծամասնութիւնը չընդունիմ, այն ատեն կը ջանամ Նոր ժողովք գումարելու և աւոր յանձնելու Ձեզմէ ընկալեալ իշխանութիւնը:

« Բայց թէ կը կարծէք որ այն խնդիրը որուն նշանակ է իմ անունս, այսինքն Վաղղիոս նորոգ կազմեալ ի ձեռն 89ի յեղափոխութեան և բարեկարգեալ ի կայսերէն, է միշտ ձերը, այն ատեն հուշակեցէք զայն հաստատելով իշխանութիւնը զոր ես Ձեզմէ կը խընդրեմ:

« Այն ատեն Վաղղիոս և Եւրոպա կ'ազատին յանիշխանութենէն, կը հարթին խոջք և խուլք, դժուարութիւնք կ'աներևութանան, վասն զի ամէնը ժողովրդեան վճռոյն մէջ կը տեսնեն Նախախնամութեան կամքը »:

Աւելորդ է ըսել սրբան ճարտարութեամբ գրուած էր հրովարտակը: Ընդհանուր քուէարկութիւնը որչափ որ արտաքսապէս ախորժելի խայծ մ'է ժողովրդեան բայց և դիւրին գործիք մը միշտ իշխանին կամքը հաստատելու:

Ճ. Ընդհանուր քուէարկութիւն: — Արեւ հրովարտակ մը յանուն գաղղիական ժողովրդեան կ'ըսէր.

« Ազգային ժողովքը լուծուած է.

« Ընդհանուր քուէարկութիւնը կը հաստատուի : Մայիս 31 օրէնքը վերցուած : »

« Պաղլիկացի ժողովուրդը իր յանձնաժողովոց հրաւիրեալ է 14 գեկտեմբերէ մինչև 21 գեկտեմբերը : »

« Բոլոր Առաջին զօրաբաժինը պաշարման վիճակի մէջ է » :

Կար ուրիշ հրովարտակ մ'ալ առ բանակն յորում յետ շողաքորթելու զինքը և ըսելու որ ցրուեցաւ այն ժողովքը որ խախտնարար էր իրեն սիրոյ զգացմանը տա Նախագահն, կը յաւելուր՝ որ ինքն է միայն օրինաւոր իշխանութիւն զոր պէտք են յարգել յառաջ քան զամենայն : « Տուէք ադատութեամբ Ձեր քուէն իբրև քաղաքացիք, բայց մի մոռնաք որ զօրավարէն մինչև զինուոր բանակին պարտքն է կոյր հնազանդութիւն փարչութեան գլխոյն » : Եւ կը լրմընցնէր այս խօսքերով . « Զինուորք, Ձեր պատմութիւնը իմն է, անցելոյն մէջ միարան են իմ և Ձեր փառքը և աղէտքը . նոյնպէս ապագային մէջ նոյն պիտի ըլլան զգացմունքնիս և խորհուրդնիս, յանդորրութիւն և իմեծութիւն Պաղլիկոյ » :

6. Բոլորք երեսփոխանաց ընդդէմ Նախագահին : — Առաւօտը պետական հարուածին լրոյն տարածուելով, երեսփոխանք իմանալով իրենց ընկերաց կաշկանդաւորութիւնը, մաս մը զումարուեցան ի վրան երեսփոխանին քով որ ժողովոյն աստեանդպիրներէն մէկն էր և մաս մ'ալ Սալիոն Պարոյի քով ուր բողոք մը գրեցին ընդդէմ Լուի Նաբոլէոնի, զինքն անկեալ հրատարակելով և հրաւիրելով Արդարութեան աստեանը դատելու զինքը իբրև մասնիչ : Այս բողոքը ստորագրողաց մէջ էին Գոպիլի, Կիւստաւ ալ Պամոն, Տիւֆոր, Էդիէն, Օսկար Լաֆայէթ, Լանտիւրնէ, ալ Պրուլեր, Տիւվէրփիէ ալ Հօրան, Սէնդ-Պէօլ և այլք բազումք : Երեսփոխանաց մաս մը իրեն գլուխ ունելով զՏարիւ, փոխան նախագահ, փորձ փորձեց Պուրպոնի պալատը մանկել բանութեամբ բայց յետս վանեցաւ Էսփինասի գնդերէն : Աւրիչները ազատ դռնէ մը կրցան ներս մտնել և ժողովքի մը բաղմեցան : Բանութեամբ

հոն բերին նաև զՏիւփէն՝ Նախագահը, Փութով դիմեցին զինուորք ցրուելու զերևոփոխանս և որովհետև երեսփոխանք կը բողոքէին, Տիւփէն դառնալով իրենց ըսաւ. « Իրաւ է որ մենք իրաւունք ունինք, բայց իրենք ոյժ ունին, հարկ է մեկնիլ » :

Երեսփոխանք այսպէս վռնտուած իրենց բնակութենէն իրեք հարիւր հոգի գումարեցան ընդ նախագահութեամբ Պընուա-տ'Ազի՝ փոխան-Նախագահին Բարիլու Ժ. ռատիկանական վիճակին պալատան սրահին մէջ, ուր առաջին գործերնին եղաւ բողոք մը ընդդէմ Լուի Նաբոլէոնի զոր անկեալ կը հռչակէին յիշխանութենէ, կը հրաւիրէին որ Արդարութեան Բարձր տաեանը կազմուի և ամենայն քաղաքացւոց և պաշտօնէի կ'արգիլէին հնազանդիլ Լուի Նաբոլէոնի հրամանաց : Այս երեք հարիւրոց մէջ բացի առաջին անուններէն զորս յիշեցնէք կային նաև Պէրիէ, Կրէվի, տը Ֆալլու, Պարդէլլմի Սէնդ-Իլէր, Պալզաք, Փասքալ, Տիւփրա, Քէրադրի, Լէօ տը Լապորտ, Լակարա, Լօրանսօ, Միշօ, Տ'Օլիվիէ, Նէղման, Ուտինօ, տը Ռէմիւզա, Վիդէ, Վօկէ, Էսթէն Սիւ և այլ բազում նշանաւոր անուանք : Երեսփոխանք յետ այս բողոքոյն, Պէրիէի առաջարկութեամբ միաձայն ընդունեցան հրաւիրելու զՄանեան զօրավարը, իր գունդերը արամադրել ի պահպանութիւն ժողովոյն, սպառնալով զինքը մատնիչ հռչակելու թէ անհնազանդ մնայ : Ուտինօ զօրավարը ընդհանուր հրամանատար կ'անուանուի Որէնսդիր իշխանութեանը զօրութեանց, և Պէրիէ զայն պատուհանէ մը կը ծանուցանէ ժողովրդեան յորմէ հազիւ քանի մը « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » կը լսուի, և Պէրիէ զայն ուրախութեամբ մը կը ծանուցանէ ժողովոյն :

Բայց այս միջոցիս սպայ մը ներկայացաւ որ զիրենք հրաւիրեց ցրուելու, ըսելով որ բանադատեալ էր զայն կատարելու բռնութեամբ թէ չուզէին մեկնիլ, վասն զի ինքը զինուորական էր և իր մեծերէն այս հրամանը ընդուներ էր : Երեսփոխանք միարեւրան « Ի Մալտա » կը գոչեն և բնաւ չեն ուզեր ցրուիլ : Գունդե-

ըը կ'ողողեն սրահը, ի զուր Լատինոյ կը խօսի անոնց հրամանատար Ֆօրէյ զօրավարին հետ, որ կը պատասխանէ թէ . « Զինուորականք ենք, այս է մեր հրամանը, մեր պարտքն է հնազանդիլ Գործադիր ժողովոյն » : Նախագահը Պընուա տ'Ալզի և Վիտէ կը ծանուցանեն որ միայն բռնութեան կը հնազանդին, ոստիկանութեան պաշտօնեայք բռնի կը քաշեն թւերնէն, նոյնը կ'ընեն նաև Լատինոյի և Գամիզիէ գնդապետին և զիրենք փողոց կը տանին : Երեսփոխանք չեն ուզեր ցրուիլ և ամենը միաբան երկու կարգ զօրաց մէջէն օգնելով, Փոն Ռուայեալի դիմաց հեծելոց զինուորանոցը կը տարուին, ուր վրաներնէն դուռը կը գոցուի : Ժամը 3.20 էր :

Պատմագրացմէ ոմանք կ'ուզեն ապահովցնել որ եւ թէ Երեսփոխանք երեւային ժողովրդեան, խօսէին իրենց պերճախօսները, խօսեր Պէրիէ, յայտ է որ կը յառնէին ամէնը անգործութենէն : Բայց երեսփոխանք ջանացին միայն պատիւնին ազատել այն կերպով առանց գլուխնին վտանգի դնելու . և կը պատմէ մէկը որ քիչ օր վերջ . Մոռնի այցելութեան գացած ըլլալով տը Ֆալլուի ի բանտը, աը Ֆալլու ըսած ըլլայ Մոռնիի որ « յիրաւի ես ինքն կը մտածեմ որ աղէք ըրիք¹ » :

7. Բարիկեցւոց անտարբերութիւնը — Սակաւ պատնէշք : — Երեսփոխանացմէ ոմանք որ ազատ մնացեր էին, ի զուր ջանացին ոտք հանել դատաւար, ամէնր անտարբեր աչքով կը նայէին :

Ըստ Սահմանադրութեան, Նախագահին յանցանոց համար հարկ էր որ Արդարութեան բարձրագոյն տատեանը զումարուէր : Վճռաջինջ Ատենին դատաւորք պիտի կազմէին այն ժողովր, ինչպէս եղաւ իսկ և զումարուեցաւ Արդարութեան տատենը որուն ընդհանուր խնամակալ անուանեցաւ Ռէյնուար, որ խոտաւցաւ կատարելու իր պաշտօնը . բայց փութով հաստաբանակը և սրահը բռնելով չթողուց որ սրաշարժիւն մը ըլլացուի : Բոլոր հասարակապետական լրագիրները

1. Տանիէլ Սպէն, Պատմութիւն Փետրուարի Յեղափոխութեան :

խափանուեր էին, ի զուր անոնց Լժիլ ժիրարտէն կը համոզէր որ փոխանակ բողոքելու գործեն և զամբոխը ոտք հանեն: Պետական հարուածը, ժողովրդեան ծանուցողք՝ պոնարարդեան լրագիրքն եղան որոնք Ազգային ժողովոյն ըրած վնասքը կը թուէին: Լուի Նաբուլէոնի խորհրդակիցք պատշաճ դատեցան որ մէկ մը երևնայ ժողովրդեան. ելաւ Շանզէլիդէի պալատէն հեծեալ. աջ կողմէ ունենալով իւր հօրեղբայրը զՓէրոմ Պոնարարդ և ի ձախն զմարտջախտն Նարվաէզ. ետեւէն կուգային մարաջախտն Էքսէլման, Սէնդ-Աւնո, Մանեան, տը Ֆլահո, Լավենդին, գնդապետքն Միւրա, Ֆլէօրի, Պէվիլ, Էտկար Նէյ և այլք: Ամենը չքեղ նշանադգեստիւք ուղղուեցան դէպ ի Թիւլլըրի: Նաբուլէոն կը յուսար ուրախ ընդունելութիւն մը գըտնալ յամբոխէն. բայց ամբոխէն անտարբեր և ցուրտ կերպ մը գտնելով, ինքն ալ սոժգոհ դարձաւ Շանզէլիդէի պալատը, կ'ըսէ անկողմնասէր գրիչ մը:

Յին կեդրոնական թաղերուն մէջ ընդդիմութիւն մը կազմուեցաւ: Վիկտոր Հիւկօ բողոք մը գրեց առ ժողովուրդը և զանիկայ ի դէն կը կոչէր, նոյնը փորձեցին նաև Սէնդ Անթուանի թաղին մէջ մէկ քանի հասարակապետական երեսփոխանք յորս էին և Վիկտոր Շէօլլէ և Շարլ Պօսէն: Յետինս երբ կը ջանար ի կռիւ գրգռելու զգործաւորս, անոնցմէ մէկը դարձաւ ըսաւ « կարծեմ որ փափագ մ'ունինք մեռնելու, քու 25 ֆրանքդ պահելու համար¹ »: — « Հիմայ կը տեսնես որ ինչպէս կը մեռցուի 25 ֆրանքի համար »: Եւ դիմեց պատանէջքը պաշտպանելու, քամը վայրկեան վերջը զինուորաց ջոկատ մը հասաւ: Երեսփոխանացմէ ոմանք գունդին ընդ առաջ գացին զիրենք համոզելու որ ընդդէմ օրինաց կը գործէին. զինուորք ըսաւ հրամանի իրենց զլիսոյն կը յառաջէին առանց մտիկ ընելու երեսփոխանաց, երբ յանկարծ հրացանի հարուած մը թռաւ զինուորաց կողմէն: Պատնէչը պաշտպանողք համարելով որ զինուորք կրակ

1. Երեսփոխանք ժողովոց գումարման օրը 25 ֆր. կ'ընդունէին:

կը թափեն, հրագէնքնին պարպեցին և զինուոր մը ինկու։ Զոկատը միաբան հրաձգութեամբ պատառիանեց հարուածոյն և Պոտէն որ պատնէշին վրայ կանգուն կեցեր էր, գլխուն երեք գնդակ ընդունելով ինկաւ մեռեալ։ Զոկատը յառաջեց ապա առանց ընդդիմութիւն մը գտնելու։

8. Նոր պաշտօնարան պատրաստութիւնք քուէարկութեան։ — Դեկտեմբեր 3ին Մոնիդէօրը կը հրատարակէր վարչական Յանձնաժողովոյ մը կազմութիւնը, յորում բաց ի պոնաբարդեան անուանց, Նախագահը և Մոռնի մտուցներ էին նաև հասարակապետական ժողովրդեան սիրելի անուններ ինչպէս Վէտն Ֆօշէ և Կուչար որ ի Մազաս բանա էր, որոնք երկուքն ալ թղթով խնդրեցին որ իրենց անունը աւրուի այն ցանկէն, աշխարհի տիպոս մը իրենց նախաարձնք համարելով։ Յետոյ ուրիշ հրովարտակ մը կը ծանուցանէր պաշտօնէից անուանքը. յորս նշանաւորքն էին միայն Սէնդ-Աննօ որ կը մնար Պատերազմի, Մոռնի Ներքին գործոց, Ֆուլա՝ Ելեմտից։

Նոր հրատարակութիւնք, և պաշտօնէից անուանքը քիչ քիչ սկսեւ էին յուզել գթալաքը. Սէնդ-Աննօ որմոց վրայ կ'պցնել առաւ հրաւէր մը առ բաղաբաշխ հանգարտ կենալու և հետաքրքրութեամբ փողոցներուն մէջ շարտելու. « Ամենայն անձն որ բռնուի պատնէշ կազմելու կամ պաշտպանելու միջոց կամ ձեռքը պէնք, հրացանի պիտի բռնուի »։ Մ. Մոռնի զինուոր զրկեց զրուելու գորինաւորական երեսփոխանքը որ գումարուեր էին ի փողոցն Ալիօլի և Մոնդանի երեսփոխանքը, որոնք գումարուեր էին Մարիի քով։ Նայն օրը դարձեալ Մոնիդէօրը կը սորուեցնէր որ ամենայն քաղաքացի «յ» կամ «չ» պիտի պատասխանէր այս հարցման. « Փաղցիացի ժողովուրդը կուզէ Վուի Նարյոլէոնի իշխանութեան պաշտպանութիւնը, և իրեն պետք եղած իշխանութիւնը կուտայ, հաստատելու Սահմանադրութիւն մը ըստ հիմանց եղելոց ի հրովարտակի Դիկտեմբեր 2ի »։ Իւրաքանչիւր քուէ պիտի գրուէր հասարակաց Տետրի մէջ

եղեալ յիւրաքանչիւր շահապետի պալատ, ստորագրութեամբ անուան և մականուան իւրաքանչիւր քուէարկուի:

Մեծ էր այս խնդրոյն վրայ ընդհանուր յուզումը և թէպէտ քիչ որ վերջը հարկ եղաւ փոխանակել գաղտ քուէարկութիւնք, այսու հանդերձ Դեկտեմբեր 3ին ամբողջ օրը ամբոխը յուգեալ այսր անդր կը տարուբերէր թշնամական ապստոնալեօք պուլվարներուն վրայ, ուր մերթ ընդ մերթ կը շրջէին հեծելոց ջոկատներ: Պատգիլի մօտ ամբոխը հեծելոց ջոկատի մը առջև « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչած ըլլալով, գնդապետը հրամայեց կրակ թափել ամբոխին վրայ, և բազմաթիւ քաղաքացիք գետինը ինկան մեռեալ կամ վիրաւոր: Փութով սոստ անդ պատնէշները տեսնուեցան, որ Մոփայի և Մոռնիի հեռագիրք առ պալատն Շանգէլիդէի կը յայտնէին իրենց տագնապը այնքան, մինչև, կ'ըսեն, Հիւսիսային երկաթուղւոյն կայարանին մէջ պատրաստ կար միշտ շոգեշարժ մեքենայն բորբոքեալ: որ թէ կարեւոր ըլլայ Նախագահը փախչի: Մոմարդրի փողոցին, Սէնի և Դամիլլը փողոցներուն մէջ պաշտպանութիւնք կ'ամրանային: Վարչութիւնը որովհեր էր բնաւ չխնայել արեան և ուժով հարուածով մը սարսափեցնել ընդդիմակացը: Նախագահը զգիւնուորս շահելու համար առատ ստակ բաշխեր էր իրբև օրական թոշակ, ծախելով իր անձնական բովանդակ դրամը և նոյն իսկ փոխ սունելով, պատճառ երկրորդ օրուան գինովութեանց:

9. Պատերազմ Բարիզու. — Դատապարտութիւնք:—

4ին առաւօտը տակաւին յայտնի կուռոյ մը նշան չկար. ամբոխը այսր անդր կը տարուբերէր, ժամը երկուքին միջոցները զանազան հետի, ձիաւոր և թընդանօթաձիգ ջոկատներ բռնեցին պուլվարներուն քայլելու հիւսիսակողմ անցքերը, ազատ թողլով մէջտեղուանքը Փէ փողոցէն մինչև Պոն Նուվէլ, ուր ական պատնէշ մը բարձրացեր էր զոր կը պաշտպանէին 100 անձինք յորս կային նաև ալեւորեալ ծեր մը և երկու սակրաւոր պառաւեալ կանայք: Իսկ պուլվարներուն

Հարաւակողմը ամբոխը ապշած կը դիտէր այս նոր տեսարանը, երբ յանկարծ յանակնկալս ահաւոր ձայն մամբ մը սկսան թնդանթները արձկուիլ և կրակ թափել պուլվարներուն վրայ և դէպ ի տունները. առաջին մեռնողը եղաւ անմեղ տղայ մը որ Շագո-տ' Օի աւագանին եզերքը կը խաղար: Արակը շարունակեց դէպ ի ամբոխը և դէպ ի տունները. իրրու թէ հոն խռնած ըլլային բոլոր ապստամբք. ահաւոր տեսարան մը բացուեցաւ. բարիք բարդ ծուխերուն մէջ կը տեսնուէր մութ բոցը և կը լսուէր գնդակներուն ձայնը. բոլոր վաճառականք փութով կրպակները գոցեցին, եղան որ գնդակներէն ինկան, ամբոխը արհաւիրաց ձայներով կը փախչէր դէպ ի Սիչլիէօ փողոցը. հարուածներուն ներքեւ շատերը գետին կ'իյնային մեռեալ կամ վիրաւոր. բնաւ ոք պատճառը չէր իմանար և ցարդ իսկ տակաւին պատմութեան գաղտնիք մնացած է, այս ահաւոր զինուորական շարժման պատճառը զոր նոյն իսկ Պետական հարուածին կողմնակիցք Պոթերաշ՝ Բաբէշու կոչեցին և ըստ այնմ վարձատրեցին քաջացեալները: Քիչ վերջը յանկարծ կրակը լմեցաւ. և պուլվարներուն անցքերը գոցուելէին մեռեալներով վիրաւորներով, որոց արիւնը կը վազէր ծառերուն շորս կողմ բացուած բաժակները լեցնելու. ահաւոր տեսարան. տակաւին երկրորդ օրը կը տեսնուէին հոս հոն մնացեալ այն մեռեալներէն: Անմիջապէս այս տեսարանէն վերջը եկեղեցական մասին շնորհք մը ընելու համար Նախագահը Սենդ ժընէվիէ վ եկեղեցին դարձոյց ի պաշտօն:

Եթէ Լուի Նաբոլէոնի դիտաւորութիւնն էր սարսափեցնել զՔարիզ, կրնանք ըսել որ այս յանկարծական և անպատճառ հարուածը և արիւնահեղութիւնը ունեցաւ իր մեծ հետեանքը, որուն յաջորդեցին զինուորաց զինովութիւնքը որոնք նոյն իրիկունը բոլոր գինետունները անցուցին և յետոյ շատ մը անմեղ քաղաքացիներ նեղեցին և մինչև սպաննեցին իւրեւ յանցաւոր: Երկրորդ օրը բնաւ երկու բարեկամ իսկ միաբան չէին կրնար շրջիլ, զինուորք առջի ու

բուան գինւոյն ազդեցութեամբ միշտ սպառնալեաց մէջ էին : Պետական հարուածին կողմնակիցք 4ին սպանելոյ թիւը 380 կը հաշուեն որ ըստ բազում գրչաց յոյժ նուազ է քան զստոյգը : Դեկտեմբեր 7ին Նախագահին հրովարտակ մը զինուորական յանձնաժողովներ կը հաստատէր դատելու 4ին « ապստամբութեան » յանցաւորները : Այնքան բազմաթիւ անձինք բանաւորեցան ի Բարիզ , որ ալ տեղ չըլլալով , զինուորական յանձնաժողով յանձնուեցան , ուրիշները քաղաքական ատենից , իսկ վտանգաւորները աքսոր պիտի դրկուէին : Ամենայն անձն որ գտնուեր էր պատնէշի մը վրայ կամ ձեռքը գէնք , հրացանի բռնուեցաւ :

10. Խստութիւնք ի գաւառս : — Ինչ որ ի Բարիզ կ'ըլլար նոյնը կը պատահէր նաև ի գաւառս ընդդէմ Լուի Նաբոլէոնի հակառակորդաց : Նահանգներէն ոմանք մինչև կարմիր դրօշակ բացեր էին , շատ տեղեր պաշարման վիճակ հրատարակուեցաւ և զանազան անձինք հրացանի բռնուեցան և կամ բանտ դրուեցան . սակայն կողմ խառն յանձնաժողովներ հաստատուեցան՝ այսինքն կաղմեալ ի դատաւորաց և ի զինուորականաց որոնք պիտի դատէին յանցաւորները և Էսպինաս զօրավարը որ այցելութեան մը զըրկուած էր գաւառաց , ի դարձին առ Նախագահը գովեց այս յանձնաժողովոյ եռանդը , ծանուցանելով որ բնաւ ներումն չէր տրուեր յանցաւորաց : Այսպիսի մեծ խստութեամբ գաւառաց մէջ ալ տիրեց լուծիւնը և կը լմնար Դեկտեմբեր 2ին պետական հարուածը , գովեալ յոմանց իբրև դարման մը անիշխանութեան , և պարսաւեալ յայլոց իբրև ընդդէմ օրինաց , անգութ և աղիտաբեր Քաղղիոյ : Յիրաւի եթէ տակաւին պատմութիւն , որոշ վճիռ մը չկրնար տալ նա մանաւանդ որ կը պակսին շատ մը յիշատակարանք , յայտ է թէ ընդդէմ էր սահմանադիր կարգաց , սակայն մեծ արթնութիւն և հաստատամտութիւն կարևոր էր ի զլուխ տանելու այնպիսի գործ մը առանց մեծ յեղափոխական յաղմանց : Ըսենք միայն Դեկտեմբեր 2էն ծնաւ

այն վարչութիւնը որ յետոյ 18 տարի վերջը զՓաղղիա Սէտան պիտի հասցնէր և պիտի ձգէր զինքը Զախճախեալ յիւր բանակը և որ մեծն է յիւր բարոյականը :

11. Հասարակախումբ քուէարկութիւն . — Տասու՛նաւուայ Նախագահութիւն : — Ընդհանուր քուէարկութիւնը բացուեր էր ընդ բոլոր Փաղղիա Գեկտեմբեր 20ին և 21ին, որուն արդիւնքն էր Այո 7, 439, 216, Ոչ 646, 737, աննշան քուէք 36, 880 . բովանդակ քուէարկութիւն էին 8, 122, 823 : Քուէարկութեան վրայ վիճաբանութիւնք եղած չէին և արդէն խափանուեր էին հակառակորդ լրագիրք որով և աւելի յաջող եղաւ քուէարկութիւնը : Արդէն, կ'ըսեն, որ մեծաւ մասամբ թագաւորականք քուէ տուած էին, ինչպէս կը պատուիրէր նաև Մոնդալամպէր, յուսալով որ Կայսրութեան յաջորդէ թերևս կրկին վերանորոգումն Պուրպոնեանց : Պարոջ՝ քուէները քննելու յանձնաժողովոյն Նախագահը, յետ քուէից ստուգութեան և հրատարակութեան ի ժողովին, դարձաւ առ Լուի Նաբոլէոն, և « Ստացիր, իշխան, ըստ այն իշխանութիւնը որ չքեղապէս քեզ կը տրուի . . . հաստատէ ի Փաղղիա իշխանութեան ազդեցութիւնը տատանեալ ի յիսուն ամաց հետէ յաճախ յուզմամբք, կուէ միշտ անիշխանութեան կրից հետ, որոնք կը խախտեն զընկերութիւնը . ի հիմանց . . . Այստի Փաղղիա վերջապէս այն մարդիկներէ որոնք միշտ պատրաստ են սպանութեան և աւարաւորութեան, այն մարդիկներէ որոնք ժիժ դարուն մ'ջ արհաւիրք մ'են քաղաքականութեան » : Նախագահ իշխանը յետոյ յայտնելով իր շնորհականութիւնը, ծանոյց իր ունեցած փոյթը և խնամքը բարեկարգութեամբք բարւոյքելու զՓաղղիա : Ապա յետ խորհրդական ժողովոյն ընդունելութեան, յաջորդեցին օտար պետութեանց նուիրակք և կղերը գլուխ ունենալով գարբեպիսկոպոսը : Երկրորդ օրը չքեղապէս հնչուեցաւ Նոդր Տամի կամարաց ներքև գոհարանական երգը և « Տէր, պահեա զՀասարակապետութիւն և զիշխանն Լուգովիկոս Նաբոլէոն » :

Նոյն օրը 1 Յունուար, Մեկեթօյ կը ծանուցանէր որ կայսերական արծիւը կը դրուէր Փաղղիոյ դրօշակաց վրայ փոխանակ կելտական աքաղաղին, և Նախագահը իր բնակութիւնը կը հաստատէր ի Դիւլլըրի սակայն Փաղղիոյ Հասարակապետութեան նշանը տակաւին վրան կը մնար:

12. Աքսոր Բասարակապետականաց: — Յունուար 9ին 65 երեսփոխանք արտաքօնեցան Փաղղիոյ հողէն. 16 ալ առ ժամս կը հեռացուէին, յորս էին նաև Շանկառնիէ, Լամորիսիէր, Պըսօ, Լը Ֆլօ և այլք որք Փալէնեաքի յիտ Համ դղեակը տարուած էին: Փալէնեաք տակաւին Համ մնաց մինչև Փետրուար, յորում զինքը ազատ ձգեցին որպէս զի կարենայ ամուսնանալ: Փալէնեաք խնդրեց ի սպառ հրաժարումն ի պաշտամանց, և փութով շնորհուեցաւ: Նոյն օրը նաև արտաքս տարուեցան ի Փաղղիոյ ուրիշ 480 դատապարտեալք, Պիսէդրի բանտերէն, և հանուեցան նաև 4ին ուրիշ դատապարտեալք և ամէնն ալ շրջկուեցան ի Փայէն¹: Այս ամէն փոխադրութեանց համար վարչութիւնը գիշերը բնորեր էր. կը լսուէին զինուորաց խումբ խումբ միաձայն քալուածքներուն մէջ լալու և աղաղակներու ձայներ ծերոց և տղայոց, որոնք շէին կրնար զինուորաց քալուածքին հասնիլ. ամենայն դանդաղումն և կամ փախստեան մը փորձ սպառնացեալ էր պատժելու հրացանի հարուածով:

13. Սահմանադրութիւն: — « Յիշխան Նախագահէն, հաստատեալ 1789ի մեծ սկզբանց վրայ » ինչպէս կ'ըսէր այս նոր Սահմանադրութիւնը, Յունուար 14ին հրատարակուեցաւ:

Նոր Սահմանադրութիւնը ամենայն իշխանութիւն

1. Պատմագրացմէ ոմանք կուզեն հաւաստեօք ցուցունել որ Բարիզու փողոցաց մէջ սպաննելոց թիւը աւելի էր քան 41000. ընդ ամէնը կալանաւորաց թիւը ընդ Փաղղիա կ'առաւելուր քան 4100,000. մինչ պաշտօնական գրութիւն մը տը Մոփայի՝ միայն դատապարտելոց թիւը կը գնէ. 26,642. 6,501 ազատ արձկուեր էին:

Հասարակապետութեան նախագահին ձեռքը կը դնէր ընտրեալ լ() տարուան համար : Պետութեան գլուխը կը հրամայէ ցամաքի և ծովու զօրութեանց . ինքը պատերազմի , խաղաղութեան և վաճառականութեան դաշինքներ կը կռ . և զանոնք կը դնէ ի գործադրութիւն օրինօք : զորս ինքն միայն կրնայ առաջարկել , հաստատել և հռչակել . դատաստանք իր անուամբ կ'ըլլան , և իրեն ձեռքն է շնորհել : Պաշտօնեայք իրեն պիտի երդնուն , և կրնայ Օրէնսդիր ժողովոյն սահմանաժէն զատ վարկ բանալ հրովարտակով . ինքն է միայն պատասխանատու ժողովրդեան առջև և կըրնար Օրէնսդիր ժողովոյն երեսփոխանքը ինքը առաջարկել ընտրութեան և ջանալ անոնց յաջողութեան համար : Իսկ Օրէնսդիր ժողովքը ընտրեալ վեց տարուան համար , իշխանութիւն չունէր օրէնք առաջարկել և վիճել , բայց թէ այն մասանց վրայ զոր կը շնորհէր պետութեան գլուխը : Իբրև չափաւորող մը զործադիր իշխանութեան , Սահմանադրութիւնը ծերակոյտ մը կը հաստատէր ընտեալ ի Նախագահէն , որ օրինաց մը հրատարակութեան իշխանութիւն ունէր ընդդիմանալու : Կար դարձեալ Պետութեան Ատենանը , բայց այս ամէնն ալ հպատակք էին գործադիր իշխանութեան և առանց անոր կամաց բնաւ գործ մը չէին կրնար կատարել կամ գրել : Հաստատեց նաև Պետութեան պաշտօնեայ տիտղոսը , զոր տուաւ Գաղապիանքայի և տը Մոփայի : Նոր սահմանադրութեամբ Լուի Նաբոլէոն Նախագահ՝ կ'առնուր նաև Իշխան անուանակոչումը : Սահմանադրութիւնը այն ատեն պիտի դրուէր ի գործ երբ սյս ամեն ժողովքները կազմուէին :

14. Օրէնք ընդդէմ Օւլէանտեան ցեղին : — Այս Սահմանադրութիւնը մեծաւ մասամբ օրինակեալ յԱ. կայսրութենէ և որ ճանապարհ մ'էր երկրորդին , իր գործադրութիւնը սկսաւ , նախ ապահովցնելով զինքը յամենայն երկիւղէ որ կրնար ունենալ երբեմն թագաւորող ցեղերէ : Յունուար 22ին հրովարտակ մը ծանուցեր էր , ինչպէս 1816ին Լուդովիկոս ԺԸ՝ ստի-

պեր էր Նարոլէոն կայսեր ազգակիցքը, վեց տմնուան մէջ ծախելու ի Կաղղիա ամենայն ունեցած ստացուածքներն, ինչպէս նոյնը 1832ին ըրեր էր Լուի Ֆիլիպ Պուրպոնեանց համար, խորհելով որ այսպիսի ըզգուշութիւնք կարեւոր են միշտ կարգաց և հասարակաց շահուն համար, և միանգամայն նուազեցնելու Սուլէանի ցեղին ազդեցութիւնը որ 300 միլիոնի անշարժ ստացուածք ունէր ի Կաղղիա, կը վճռէր, « որ մէկ տարուան մէջ Օուլէանի ընտանեաց անդամք ծախեն այս իրենց կալուածքը » : Թէպէտ 300 միլիոնի էին կալուածքը, սակայն ուրիշ հրովարտակով մը զանազան պատճառք բերելով իբր թէ աղքատ աշխատաւորաց ապաւինարան մը պիտի շինուէր, 100 միլիոնը կը բառնար :

Այսպիսի հրովարտակ մը որ փոխանակ օգնելու մեծապէս կը փխտէր շատ մը անձանց և քաղաքացւոց շահուն, մեծ տրտունջ գտաւ քաղքին ազնուականութեան մէջ : Նոյն իսկ Պետութեան խորհրդոյն մէջ ընդդիմակացք եղան, որոնք անմիջապէս պաշտօնընկէց եղան : Մոռնի որ մեծամեծ բարիք վայելեր էր Օուլէանի ցեղէն, հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն, իրեն հետեւեցան նաև Մաններ, Ֆուլտ և Ռուհէ : Սէնդ-Առնօ ալ կուզէր հրաժարիլ բայց իշխանին թախանձելովը յանձն առաւ մնալ : Իսկ հրաժարեալ պաշտօնեայքը ուրիշ կերպով վարձատրեց, զիրենք Պետութեան ժողովոյն կամ ծարակուտին անդամ ընտրելով : Մոռնիի տեղ անցաւ Ներքին գործոց պաշտօնէութեան մէջ Փէրսիննի, զոր Նախագահը նշանակեր էր պետական հարուածին միջոց : ԶՌուհէ փոխանակեց գորսիգացին Ապադուշի՛ բերքմն ձախակողմեան երեսփոխան, նախագահ Օուլէանի դատաստանարանաց, և Պինօ Ելեմտից պաշտօնեայ եղաւ :

Օուլէանի ցեղին դէմ տրուած հրովարտակին վրայ նամակով մը բողոքեցին Նըմուրի դուքսը և Ժօէնվիլի իշխանը. կտրիճ փաստաբանք Պէրիէ, Վադիսմէնիլ, Տիւֆոր և Փայէ իրենք զիրենք ընծայեցին դատը պաշտպանելու համար քաղաքական Ատենին դի-

մաց որ ինքզինքը աշխարհ խնայելու դատեց : Այս առթիւ վարչութիւնը փնտռեց և գտաւ մեծ վճարքով զինքը պաշտպանող գրիչ մը , զկուանիէ Գասանեալ : Բազմաթիւ յօդուածք երևցան ի Գառնիքի-ձեռնէ լրագրի , ընդդէմ պաշտպանողաց որոնք ընդ երկար զբաղանաց և ընթերցման նիւթ մ'եղան ժողովրդեան , մինչև որ Յունիս 19ին Պետութեան ատեանը ծանոյց որ Արդարութիւնը բնաւ խնդիր մը չէր կրնար ունենալ այն հրովարտական վրայ որք պետութեան քաղաքագիտական գործ մ'էին :

Այս միջոցս մինչև ժողովքներուն կազմուիլը , զորումնք իշխանապետութեան ժամանակ կը կոչեն , իշխանը ջանաց զիշխանութիւնը զանազան օրինաք ամրապնդել . աղգային սպահապանք հաստատուեցան և քաղաքացւոցմէ վերցուեցաւ անոնց սպայքը անուանելու իրաւունքը . ուսուցիչք անփոփոխ չէին , տպագրութիւնը հսկողութեան ներքեւ ենթարկեալէր , եկամուտը 100ին 5էն 4¹/₂ ի կը փոխուէր : Ժողովոց կազմութեան առաջին օրը կը լմեցնէր իշխանապետական վարչութիւնը բառնալով նաև պաշարման վիճակը :

Բ. ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

1. Օրենսդիր ժողովք. — 2. Ուղևորութիւն Նախագահ իշխանին — Խօսք ի Պորտո — « Ողջոյն Կեսար » — 3. Ընդհանուր քուէարկութիւն Կայսրութեան համար. — Արդիւնք. — 4. Կայսրութեան հրատարակումը. Նարոլէոն Գ. — 5. Կայսերական արքունիք. — 6. Ստար պետութիւնք. — 7. Ամուսնութիւն Նարոլէոն Գի — Կայսրուհին Լիժէնի — Պերհութիւն. — 8. Նխադր Ատենին գոնիակ. — 9. Դատք ընդդէմ Կայսեր:

1. Օրենսդիր ժողովք: — Պետական հարուածի հրովարտակին համեմատ կատարուեր էին ընտրութիւնք և մեծաւ մասամբ յաջողակք վարչութեան, որովհետեւ հասարակապետականք իրենց մեծ զայրոյթէն արհամարհեր էին քուէարկութիւնը և չէին ուզած ներկայանալ սափորներուն, նոյնը ըրած էին նաև օրինաւորականացմէ մաս մը: Միայն Բարիզու և Լիոնի ազատական մաս մը չուղեց ի սպաս լուել. ի Բարիզ ընտրուեցան Փալէնեաք և Փառնո, ի Լիոն Շէնոն հասարակապետականը: Սակայն այս երեքն ալ չուղելով երդնուլ « Նախագահ իշխանին », ղրկեցին իրենց հրաժարականը: Արդէն նոր ընտրեալ երեսփոխանք գիտէին որ միայն լուութեամբ Նախագահ իշխանին կամքերուն հաւանողք պիտի ըլլային. և ուսուցիչն Վէրոն, երբեմն տեսուչ Օփէրային և հիմա խորհըրդատու Նախագահին, Գոնդիէր-Լիոնէլ լրագրին մէջ կը խրատէր զընտրեալս և կ'իմացնէր իրենց որ « Ալ մտքերնիդ մի՛ գնէք ունենալու այն ազգեցութիւնը ինչ-

պէս խօսարանական միջոցին. գոհ եղէք չափաւոր և սիլակ դիրք մը ունենալ» :

Ժողովը բացաւ Մարտ 29ին Նախագահ իշխանը 121 թնդանօթի հարուածներէն ողջունեալ : Մեծ հետաքրքրութեամբ ամէնը կը սպասէին ճառին և շատերը կը համարէին որ այն օրը պիտի հռչակուէր Կայսրութիւնը, սակայն Նախագահը ծանոյց միայն որ եթէ ուզէր իւր ձեռքն էր հաստատել զայն երբ 1848ին վեց միլիոն քուէք ղինքը անուանեցին ընդդէմ իսկ կամաց Ազգային Ժողովոյն՝ Նախագահ : « Կըրնայի ընել նոյնը դարձեալ 13 Յունիսի 1849 կամ 2 Դեկտեմբերի. սակայն մերժեցի, և ունեցածովս գոհ եղայ » : Սակայն կը սպառնար վարչութեան ձեռք փոխել եթէ կուսակցութիւնք իրենց ծածուկ դաւանօք Զանային վարչութեան ստնանել : Յետ Նախագահին ճառախօսութեան, Պետութեան պաշտօնեայն կարդաց երդման ձեռք վասն ծերակուտին և երեսփոխանաց « կ'երգնում հնազանդութիւն Սահմանադրութեան. և հաւատարմութիւն Նախագահին ¹ » : Այս ձեռք ոչ յա-

1. Այս երդումը Մայիսի մէջ պահանջուեցաւ նաև յամենայն անձանց որոնք հասարակաց պաշտօնմանց մէջ կը գտնուէին և այն պատճառաւ բաղմութիւն նշանաւոր անձինք չուզեցին զայն կատարել, քաջուեցաւ իրենց պաշտօններէն ուսկից թէպէտ միայն ապրուստին կը հոգային. յորս յիշեց Պարթէլըմի Սէնդ-իլէր, ուսուցիչ և տեսուչ Գազդիոյ վարժարանին, Միշրէ, Վիլմէն, Գուգէն և ուրիշ ուսուցիչք :

Պահանջուեցաւ այս երդումը նոյն իսկ յաքսուրիոց որպէս և ի Շանկառնիէէ, Պըտօէ, Լա Մորիսիէրէ և ի Շարրաէ : Որոնք բացէ ի բաց մերժեցին նամակներով, յորս նշանաւոր ֆաթաժ է Շանկառնիէի թուղթը պատմական շատ մը կէտեր բովանդակելովը, յորում կը ցուցնէ Լուի Նաբոլէոնի գահազան անգամ ինչ մեծ պաշտամունք և պատիւք ընծայելը իւր խորհրդոց նպաստելու համար և Շանկառնիէի մերժելը և կը լծեցնէ թուղթը « Այն երդումը զոր երգֆազանցը, որ զիս չկրցաւ պատրել, կը պահանջէ ինձմէ, ես զայն կը մերժեմ » :

ւերմամբ և ոչ յապաւմամբ մը կարելի էր փոփոխել : Ամենէն առաջ երգուընցաւ Նախագահին հօրեղբայրը իշխանն ժէրոմ իբրեւ նախագահ ծերակուտին . որուն նիստերն ալ բացուեցան նոյն օրը իր նախագահէն որ լմնցուցեր իր բացման ճառը ըսելով « Ժողովուրդը Նաբոլէոն անուամբ իշխան մը կոչեր էր ամբառնալու իր կարգերը և անձամբ վրէժխնդիր ըլլալու մեր աղիտից և մասնութեանց ի Ուաթէրլու :

Բայց այս երկու ժողովոց օրինաց կազմութիւնը և առաջարկութեան մէջ ինչպէս նաև Պետութեան ամենայն ներքին և արտաքին գործոց մէջ առաջին ազդեցութիւնը պիտի ունենար Պետութեան Ատեանը յոյժ վեր քան զերեսփոխանաց ժողովը, որուն նախագահը Պարոշ, պիտի կարենար ներկայ գտնուիլ նաև պաշտօնէից գումարմանց : Օրէնսդիր ժողովոյն նախագահ ընտրուեր էր Պիլյօ և նիստերը սկսեալ էին :

Իշխանը ուղեւոր Նորոգել Նախկին կայսրութեան յիշատակները, Մայիս 10ին գանադան գունդերու արծուէակիր դրօշներ բաժնեց մեծ չքեղութեամբ և խօսիւք առ բանակը :

2. Ուղեւորութիւն Նախագահի իշխանի — Խօսարի Պորտօ — « Ողջոյն կեսար » : — Յետ իր իշխանութիւնը ապահովելու, Լուի Նաբոլէոն Սեպտեմբերի Գաղղիա յաղթական ճամբորդութեան մը ելաւ Հիւսիսէն Հարաւ, Արեւմուտքէն Արեւելք և ամէն կողմէն մեծ չքով և եռանդեամբ ընդունուեցաւ : Ամենուրեք առ հասարակ քաղաքապետք և շահապք, որոնք մեծաւ մասամբ իրմէ ընտրեալք էին, նուիրակութեամբք կը թախանձէին հաստատելու կայսրութիւնը, « որ բոլոր ժողովրդեան իղձն էր և վերջ մը տալ Հասարակապետութեան որուն անունը զուգորդ էր Յեղափոխութեան » : Ընդհանուր ժողովրդեան կամքքն էր վերջ մը տալ պատերազմաց և զինուորական փառաց և ապրիլ պատուով ի խաղաղութեան : Ինքն ալ ամէն կողմ կը յայտնէր իր հնազանդութիւնը Ազգին կամաց և Նախախնամութեան իրեն համար սահ-

մանեալ վճռոյն, կը խոստանար վաստակիլ ազգին փառաց և միանգամայն խաղաղութեան համար, և ի Պորտո կ'ըսէր այն նշանաւոր իօսօքերը որոնք կայսերական գահուն սանդուխքն եղան իրեն համար և պատճառք բերանգամ կրկնուելու ի շողօքորթութիւնս « Կայսրութիւն՝ է՝ խաղաղութիւն ¹ » : Նըվէր քաղաքը նախ իրեն ընծայեց Նաբոլէոն Գ անուանակոչումը : Սգրագպուրկի բազմաթիւ վերտառութեանց մէջ կը կարդացուէր ևս « Ալլպաս երախտապարտ » : Ի Մարսէյլ միայն խռովայոյց անձինք դժոխային մեքենայ մը պատրաստած էին քաղքին մաս մը յօդս հանելով կողոպտել դքսաղաքը . բայց դաւը յերևան եկաւ, ինչպէս նաև ուրիշ դաւ մը պատրաստեալ ի Բարիզ :

Այս երկու պատահարք Նախագահին ընդունած չքեղ և շառաչայից ընդունելութեանց մէջ և կեցցէ կայսր աղաղակաց մէջ ընկլմեցան : Ամէնը դարձին կը սպասէին ի Բարիզ . բանակին ամէն կարգ սպայք քաղաքական պաշտօնեայք ի գլխաւորաց մինչև ցլետին դպիր Բարիզու Սուլէանու երկաթուղւոյն կայարանը դիմած էին ընդառաջելու իշխանին . հոն էին դատաւորք, ատենակալք, ծերակուտին անգամք, Սրէնսդէր ժողովոյն երեսփոխանք, Բարիզու արքեպիսկոպոսը Գեր . Սիպուր բազմաթիւ եկեղեցականք . Պետութեան մեծամեծ վարժարանք և անհամար օտարականք այս հանդիսիս համար Բարիզ եկեր էին : Պետութեան բարձր պաշտօնեայք « Կեցցէ կայսր » շնչեցուցին և զինքը դէպ ի գահոյից սրահը ընկերեցին : Նախագահը Սրէնսդէր ժողովոյն դիմացէն անցնելու ժամանակ կեցաւ վայրկեան մը փնտտեց և տեսաւ զՄոունի, որուն ձեռքը յետ թոթուելու նաև բազ-

1. Պորտոյի քաղաքապետը Հոսման յետոյ նշանաւոր նաև Սէնի քաղաքապետութեամբ, Նախագահին այս իօսօքերը արձանագրել տուաւ Նաբոլէոնի ձիաւոր արձանին պատուանդանին վրայ գոր կանգնեց Պորտո ի պատիւ Նաբոլէոն Գի : Հոսման այս հաւատարմութեան համար առ Նաբոլէոն Գ, ապա փոխադրուեցաւ ի Պորտոյէ ի Բարիզ, Սէնի քաղաքապետութեան :

կացը մէջ ընդունեցաւ : Հոն գահոյից սրահին մէջ Սէնի քաղաքապետը երբեմն շահաւ պետրուարի պատնիշաց, մալթանք մը կարդաց առ իշխանը ի դիմաց ժողովրդեան զոր կը կնքէր ըսելով « Զիջէք, ով Տէր, ամբողջ ժողովրդեան մը ըղձից առնուլ Յեղերնուդ չիմնադրին անմահ թագը : Կայսր տիտղոսով միայն կրնաք կատարել այն չքեղ խոստմունքները չքեղ դիտաւորութեանց, զոր ի Պորտոյէ ուղղեցիք առ հաւմօրէն Եւրոպա » :

Իշխանը շուրջ բոլորեալ բոլոր սպայակոյտէն համբայ ելաւ Գիւլլըրի երթալու, և անցաւ զանազան յաղթական կամարներու տակէն փառաւոր վերտառութեամբ : Միջօրէ էր երբ մեկնեցաւ Սուլէանու երկաթուղոյն կայարանէն և ժամը երեքին տակաւին Մատլէնի դիմացն էր, աչքան մեծ էր ամբոխը և ընդունելութիւնը : Փոնգորտ հրապարակին մուտքին կամարին վրայ գրուած էր . Առ « Նարոյէոն Գ. փրկիչ արդի քաղաքականութեան » : Իշխանին Գիւլլըրի քաշուելէն վերջն ալ տակաւին տեւց քաղքին տօնը, ամէն կողմ՝ զինուորական երաժշտութիւնք կը հնչէին բաղմամբոխ քաղաքացիք այսր անդր կը տաւրութէին պատմելու օրուան չքեղութիւնը և Մոնմարչրի փողոցին մէջ վարսավիրայի կրպակի մը վրայ արդէն կը տեսնուէր օրուան տպաւորութիւնը « Ողջոյն Կեսար ¹ », յատին համառօտ բացատրութեամբ :

3. Ընդհանուր քուէարկութիւն կայսրութեան հաւար . — Աղդիւնք : — Երկրորդ օրուան Մոնիէրը կը պարունակէր որ՝ Ամբողջ Գաղղիոյ մէջ արսայայտեալ կայսրութեան համար փափագը, կը պարտաւորեն զՆախագահը այս նիւթոյս վրայ խորհուրդ հարցնել ծերակուտին : Եւ հետեւաբար նոյեմբեր 4ին ծերակոյտը կոչուած էր ի գումարումն : Եթէ ծերակոյտը սահմանէր վարչութեան ջւին փոփոխութիւնը, այն ատեն ծերակուտին վճիռը պիտի առաջարկուէր ժողովրդեան

1. Ave Cæsar.

քուէարկութեան, և Օրէնսդիր ժողովը կոչուած էր ի գումարումն. քուէից թուելուն համար:

Յայտնի էր ծերակուտին վճիռը և Նոյեմբեր 4ին ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ ի քուէարկութիւն՝ « Գաղղիացի ժողովուրդը կ'ուզէ՞ կայսերական իշխանութեան նորոգումը յանձն Լուի Նաբոլէոն Պոնապարդի, յաջորդութեամբ՝ յիւր պայազատս, օրինաւոր կամ որդեգիր և իրեն իրաւունք կուտայ իր յաջորդութեան կարգը տրամադրել, ինչպէս որ որոշած է 1852 Նոյեմբեր 7ի ծերակուտին վճռով », այս էր ժողովրդեան առաջարկեալը: Թոյլ տրուած էր այս նիւթիս վրայ վիճել լրագրաց մէջ: Ընդհանուր քուէարկութիւնը այս անգամ ալ, ինչպէս միշտ, իշխանին կամքը հաստատեց: 8, 140, 404 քուէարկուաց մէջ 7, 824, 129 Այս պատասխանեցին, 253, 149 ոչ, 63, 126 ոչ: Օրէնսդիր ժողովք այն ատեն հրատարակեց վճռոյն ընդունելութիւնը ի ժողովրդէն:

Գիկտեմբեր 1ին երեկոյեան ժամը ութին, թանձր մշուշի մը մէջէն երկու հարիւր ջահիւք լուսաւորեալ կառքեր կը կտրէին զՊուա տը Պուլսնեը դէպ ի Սէն Գլու, տանելով յինքեանս Ծերակուտին, Պետութեան, Ատենին և Օրէնսդիր ժողովոյն նուիրակութիւնք ուրոնք ընդունուեցան Առաջին սրահին մէջ և ուր զօրավարի զգեստով մտաւ ընդ փոյթ Նախագահ իշխանը միարան ունենալով զիշխանն Ժէրոմ մարալախտի չքազգեստով և զիշխանն Նաբոլէոն սև պարզ զգեստով: Երբ գահ ելաւ իշխանը բոլոր սրահը թընդաց ուրախութեան աղաղակներով և նախ Օրէնսդիր ժողովոյն նախագահը զինքը ողջունեց փոքր խօսակցութեամբ մը « Վեհափառ Տէր » անուանելով, և ըսելով, որ « Պոնապարդ յեղին գահը չէր ստապալեալ ի Գաղղիացւոց » . յետոյ խօսեցաւ Մասնար ծերակուտին փոխան—նախագահը զինքը հրաւիրելով « դնել ի գլուխ Մարէնկոյի յաղթութեան թագը » : Որոց երկուքին ալ պատասխան տուաւ յիշելով առաջին կայսրութիւնը և կայսրը « որուն ստուերը իրեն պահապան պիտի ըլլար և առաջնորդ » և լիցցուց ըսելով

«Աւելորդ է ըսել որ իմ մեծ ջանքս պիտի ըլլայ Զեղի հետ միաբան վաստակիլ Գաղղիոյ մեծութեան և յաջողութեան համար» :

Այս խօսից լմննալուն, ծերակոյտը, ատենակալք, խորհրդականք, պաշտօնեայք միաբան կը թնդացնեն «Կեցցէ կայսր» Կոչելով զինքը Նաբոլէոն Գ. անուամբ: Յետոյ կը թողուն զարահը, ջահերը կը վառին պալատան գաւթին մէջ և քիչ վերջը կառքերը կ'ուղղուին ի Բարիզ թողլով զպալատը ի հանդարտութեան:

4. Կայսրութեան հրատարակումի — Նաբոլէոն Գ. — Երկրորդ օրը Դեկտեմբեր 2ի, այնքան յիշատակներով անուանի, Պէրժէ քաղաքագլուխը Օթէլ տը Վիլի հրապարակին վրայ կը հռչակէր կայսր զՆաբոլէոն Գ. որ քիչ վերջը Պուա տը Պուլոննի ճամբով քաղաք կը մտնէ, կ'իջնէ ձիէն Շանգէլիգէ և Վանսոմի հրապարակին շրջանը ոտքով կատարելով ապա կը մտնէ ի Դիւլլըրի ուր կը սպասէին իրեն իշխանք և իշխանուհիք՝ կայսերական չքեղութեամբ:

Այսպէս գրեթէ համաձայն հաւանութեամբ բովանդակ ազգին կը կործանէր Երկրորդ հասարակապետութիւնը և կը յառնէր անոր աւերակաց վրայ Բ. Կայսրութիւնը որ ինքն ալ 18 տարի վերջը պիտի կործանուէր միաձայն այն ժողովրդէն որ 1814ին միաձայն կոչեր էր զՊուրպոնս զորս արտաքսեր էր միաձայն ընդունելու զՕուլէանի ցեղը և զոր մերժեր էր 1848ին միաձայն՝ Հասարակապետութիւն հաստատելու համար: Քանի յարափոխութիւն մարդկայնոյ բնութեան. թէպէտ և այսպիսի յաճախ օրինակք միայն Գաղղիա մեզ ընծայած է յետ 1792ի, և ո՛ր գիտէ տալաւն որչափներ պիտի ընծայէ:

1852ին Կայսրութիւնը ծնունդ մ'էր ընդդէմ հասարակապետութեան ասեղութեան. Պուրպոնեանք կը

1. Այս չքեղութեանց մեծ դարդ կ'աւելցնէր իր հոխութեամբք Ապտէլ Գասէր ամօք յառաջ արձակեալ ի Նախագահ իշխանէն:

յուսային Օռլէանի ցեղին անկմամբ և Հասարակապետութեան հաստատելով, փութով Շամպորի կոմսին դարձը. երբ իրենց յոյսը պատրեալ տեսան և ընդհակառակն խիթացին որ Հասարակապետութիւնը չամրապնդի, այն ատեն թէ Պուրպոնեանք և թէ Օռլէանեանք ատեցողը Հասարակապետութեան ջանացին կործանել զայն և նպաստեցին Լուի Նաբոլէոնի զոր ի ժամուն միայն կարող դատեցին միապետութիւն մը հաստատելու համար: Հասարակապետութեան մը և Յեղափոխութեան երկիւղը հիմն եղաւ Երկրորդ կայսրութեան, դժբաղդարար այնպիսի հիմն որուն վրայ չէր կրնար ընդերկար հաստատուն մնալ տարբեր տարերացմէ կազմեալ շէնք մը: Եւ նոր կայսրը որ իր խորագիտութեան հետ չունէր իր նախնոյն բարձր և վսեմ միտքը, չկրցաւ առ ինքն ձգել ոգիները. կրցաւ միայն այս ոգիները ընդերկար ընկճեալ բռնել իրեն անուան ազդեցութեամբ և իր ներկայութեամբ. այն օրը որ տեսլարանին վրայէն բարձաւ, արդէն ոչ պէ կը յիշէր զինքը¹:

5. Կայսերական Արքունիք: — Կայսրութեան հաստատուելուն հետեանք մ'էր կայսերական արքունեաց կազմութիւնը, որուն առաջին և գլխաւոր մասունք կը կազմէին իր մերձաւոր ազգակից իշխանք և իշխանուհիք, որոց տարեկան մէկ ու կէս միլիոն բաշխուելիք սահմանուեցաւ, ի բաց առեալ իրենց առանձնական մեծափարթամ հարստութիւնքը: Պուրպոնեանք 1814ին դարձած ժամանակ իրենց կրած մեծամեծ վնասներուն և աղիտից համար ընդհանուր յարգանք մը և գթութիւն ազդեր էին ժողովրդեան: Բայց այս նոր ալքունեաց մեծ մասը Միւրաները, Քանինսները և նոյն իսկ իր հօրեղբայրը և հօրեղ-

1. Ամենէն ազէկ ճանչցած է զՆաբոլէոն Գ իւր ընտանեացմէ մէկը որ ըսած է « Թէ Լուի Նաբոլէոն երկու տնգամ խաբած է զաշխարհս, նախ երբ ինք զինքը ամենուն ապուշ կարծեցնել տուեր էր, երկրորդ անգամ, երբ ամենուն մեծ քաղաքագիտի համարմունք տուաւ »:

բոր որդիքը յօտարութեան իսկ վայելեր էին իրենց եկամուտքը և հանգստութիւնքը: Ամբողջ Պոնաբարդ ընտանեաց մէջ միայն Հերոնիմոսի որդին՝ իշխանն Նաբոլէոն հսկառակորդ պետական հարուածին և գահուն, զօրավար գնդի և մեծ—խաչ Լէփօն տ'Օնէօրի, ցուցունելու համար արտաքսապէս իր մեծ տփգոհութիւնը այս պատահարաց վրայ, բնաւ չէր ուզած հանդիսից մէջ չքազգեստներով գտնուիլ և միշտ սեւադգեստ կը ներկայանար:

Բաղդաքեր էր նաև, ընդդէմ Կայսրութեան, Հենրիկոս Շամպորի կոմսը թղթով մը, յորում ինքզինքը միայն կը ճանչնար « աւանդապահ այն աւանդութեանցն տուելոց ի Նախախնամութիւնէն և որոնք միայն կարող են փրկել զՎաղղիա »:

Կայսերական ընտանեացմէ վերջը կուգար Կալաթա, զոր կը կազմէին մեծ մարաջախտը, մարաջախտն Վայեան, որ Ուտինոյի ձեռաց ներքե կը հրամայէր Հոովմայ բանակին և Ուտինոյի գալովը հրամանատար անուանուեր էր ապա մարաջախտ, մեծ ախոռապետ մարաջախտն Սէնդ—Առնօ, մեծ որսորդ՝ մարաջախտն Մանեան: Սէնդ—Առնօ 100,000 թռչակ կ'առնուր իբրև մեծ ախոռապետ, 130,000 իբրև պաշտօնեայ, 40,000 իբրև մարաջախտ, 30,000 իբրև անդամ ծերակուտի, որով ընդ ամէնը թռչակը կ'ըլլար 300,000, նոյնպէս Մանեան մարաջախտը կ'ընդունէր 200,000: Առաջին ախոռապետն էր գնդապետն Ֆլէօրի որուն գանազան թռչակները միարան կը կազմէին 75,000 ֆրանք. առաջին որսորդ էր զընդապետն Լատկար Նէյ որդի սնմահանուն մարաջախտին, որուն թռչակքն էին միարան 95,000: Այս գումարներէն կարելի է դատել Կայսրութեան պետութեան Ելկմտից վրայ բերած մեծ ծանրութիւնը:

6. Օտար պետութիւնք: — Գաղղիոյ մէջ այս ամէն փոփոխութիւնքը եղած ժամանակ օտար իշխանութիւնք առանց կարծիքնին յայտնելու անհամբերաբար կը սպասէին խնդրոյն լուծման և արդէն Լուի Նաբոլէոնի նախագահութեամբ գուշակելով ապագայ

Քաղաքի վարչութեան ձեռք, շատ չզարմացան երբ յսեցին նախ Գեկտեմբեր 2ին պետական հարուածը և Կայսրութեան հաստատուիլը: Քաղաքացան նաև պետութիւնք որ առանց իսկ համակրութիւն ունենալու Կայսրութեան և Լուի Նաբոլէոնի անձին, ուրախացան միասնութեան մը հաստատութեան վրայ, որ հարուած մ'էր Յեղափոխութեան և ազատական գաղափարաց, անոր համար Քերմանիոյ փոքր պետութիւններէն իրենց իշխանութեան վրէժ խնդիրք, փութով զրկեցին իրենց հաւանութիւնը ինչպէս նաև Պելճիոյ և Նաբոլիի թագաւորները: Մեծ պետութեանց մէջ զայն առաջին ընդունողն Անգղիա եղաւ. Անգղիա որուն մեծապէս ծանօթ էր իշխանը ի բազմաց հոն բնակած ըլլալով և ընդհանուր սիրելութիւն մը ունէր իրբն դժբաղդ և տկարամիտ ևս իշխան մը: Անգղիացւոց համար Սդրագպուրկ և Պոլոններ ծաղու նիւթ դարձած էին և իշխանին վրայ կը կարեկցէին: Ի սկզբան խիթացեր էին որ Կայսրութեան նորոգուելու գաղափարով չըլլայ թէ նոր կայսրը ջանայ յանձին կենդացնել իր հօրեղբոր յիշատակը և վրէժ խնդրէ Ուսթէրլուի, և Փալմէրսթըն որ ուրախութիւն ցուցուցեր էր Գեկտեմբեր 2ի պետական հարուածին, բռնադատուեր էր պաշտօնարանէն հրաժարելու, սակայն Պորտոյի ճառախօսութիւնը և յետոյ կրկին և կրկին Նախագահին խաղաղութեան քարոզները, զինքը ապահովցուցեր էին և ամապարեր էր ընդունելու Կայսրութիւնը, անփոյթ առնելով իրեն լրագրաց յօդուածները և մանաւանդ թայն լրագրինը որ Յունուար 2ին յօդուածով մը Տիբերիոսի ժամանակի ծերակուտէն աւելի վատ կը համարէր Քաղաքի ծերակոյսը որ կայսեր տուեր էր ամենապահանջ իրաւունքները, և մէկ հարուածով սպաններ էր այն ամենայն ազատական գրաւները, որոնք տակաւին կը մնային ազգին:

Աւստրիա, Ռուսաստան և Բրուսիա ընդերկար մէկմէկու նայեցան այս ընդունելութեան մէջ, և Յովսէփ Փրանկիսկոս և Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս որչափ որ ալ բարեկամական աչքով չէին կրնար տեսնել զՔաղաքի,

սակայն պարագայից հպատակելով, հուսկ ընդունեցան: Ամենէն վերջը մնաց Նիկողայոս որ ընդունելութեան ժամանակ իսկ յայտնեց իր զանազան պայմանքը և մեծ կարեւորութիւն մը չտալը այն անձին որ ինքնին թերեւ ոչ մեծ հանճար մը բայց գրաղղիա ներկայացնելուն համար երկու տարի վերջը դատաւոր մը պիտի համարուէր Եւրոպիոյ:

7. Ամուսնութիւն Նաբոլէոն Գի. կայսրուհին Եւթէնի — Պերմուծիւնք: — Կայսրութիւնը հաստատուելէն վերջը թէ Նաբոլէոն Գի և թէ իր կուսակցաց առաջին խորհուրդն եղաւ իշխանական ամուսնութեամբ մը ապահովել յաջորդութիւնը: Նաբոլէոն տեսնելով որ վեհագունք իրեն ազգակցութիւնը պիտի մերժէին, յանձն առեր էր իշխանական տան մը հետ խնամենալ և խնդրիւ էր զգուստր Վազա իշխանին որդի Կարոլոս ԺԳ Շուէտաց թագաւորին, բայց իշխանուհին նախամեծար ընտրեր էր քան զինքը Սաքսոնիոյ իշխանը: Այն ատեն Հոհենօլլէռնի իշխանուհւոյ մը փափաղեցաւ, որուն հայրը ըսաւ որ առանց Բրուսիոյ թագաւորին հաւանութեան, գլուխ ընտանեաց, չէր կրնար այսպիսի ամուսնութիւն մը կատարուիլ: Հարկ եղաւ անկէ ալ հրաժարիլ:

Եւ ահա Յունաւոր 20ին ծերակուտին և Որէնսգիր ժողովոյն ատեանք կը հրաւիրուէին ի Գիւլլըրի կայսեր ծանուցում մը ընդունելու և Յունուար 21ին Մոնիշէօրը կը ծանուցանէր որ « Վեհափառ կայսրը իւր ցեղին ապահովութեան համար յապագայն, կ'ամուսնանայ ընդ օրիորդին տը Մոնդիյօ, կոմսուհի թէրայ. 22ին պաշտօնապէս պիտի ծանուցուի պետութեան մեծամեծ ատենից և հարսանիքը պիտի կատարուի 29ին »:

Օրիորդն Մոնդիյօ՝ Սպանիոյ ամենէն մեծ ընտանիքներէն, քոյր է դքսուհւոյն Ալպայ: Օրիորդն իր լարձը մտաց, կը միացնէ նաև կատարեալ գեղ մը: Լ. Բարբէ կ'աւելցնէր ևս թէ « իր հայրը կոմսն Մոնդիյօ պատերազմեր էր ի նպաստ նախկին կայսրութեան Գաղղիոյ »:

Այսպիսի լուր մը զարմացուց զամէնը, նոյն իսկ կայսեր բարեկամները, որոնք կը համարէին թէ յետ միանգամ իշխանական ընտանիքներէն արհամարհուելու, անշուշտ կայսրը ազգին սէրը աւելի յանկուցանելու համար գաղղիական մեծ ընտանեաց մը հետ կը խնամենար, «միթէ, կ'ըսէին, Փաղղիոյ մէջ Մոնղոլոյէն աւելի մեծ ընտանիք մը չկայ» : Միշտ ազգ մը շներէր թագաւորի մը ըստ իւր սրտին հաւանութեան ամուսնութիւն մը :

Տիկինն Մոնղոլոյ, այրի սպանիացի զօրավարի մը, շատոնցուրնէ կը բնակէր ի Փաղղիա առանց հաստատուն բնակութեան տեղ մը ունենալու, մերթ քաղնիք ունեցող քաղաքները դիմելով և մերթ ի Բարիկ հանդիսից. ամէն տեղ ծանօթ իր պճնասէր և չքեղ կեանքով : Փրոսփէր Մէրիմէ մտաւնագիրը որ ընտանի էր Մոնղոլոյ տիկնոջ, զանիկայ օր մը ներկայացուց Նախագահին իր դասեր հետ : Նախագահը սիրեց զօրիորդն Եւփէնի և անկէ վերջը ամենայն նախագահական և յետոյ կայսերական տանից հանդիսադիրն եղաւ, մինչև որ Նաբոլէոն մտածեց զինքը Փաղղիոյ կայսրուհի ընել :

Յունուար 29ին երեկոյին կատարուեցաւ ի Դիւլլըրի ըստ կարգաց Ա. կայսրութեան, ամուսնութեան արարողութիւնը. և այս առթիւ Նաբոլէոն Գ. գործածեց Ա. Նաբոլէոնի Լէփօն տ'Օնէօրի մանեակը զոր ժէրոմ հօրեղբայրը իրրև աւանդ մը անցուց իւրեն : Այս արարողութեան, բաց ի բոլոր ընտանեաց, ի մարաջատաց և ի զօրավարաց, ներկայ էին նաև տը Պոնալ, Տիւփոն, Մաթիէօ, Կուսսէ և Տօնէ Ժլրանաւորք : Երկրորդ օրն ալ չքեղապէս եկեղեցական ամուսնութեան խորհուրդը կատարուեցաւ յարքեպիսկոպոսէն Բարիգու ի Սիպուրէ, Նօդր Տամի եկեղեցւոյն մէջ : Յետոյ չքեղ հանդիսից և երգոց մէջ, անցնելով հասան ի Դիւլլըրի :

Բարիկ քաղաքը 600,000 ֆր. սահմաններ էր կայսրուհւոյն մանեակ մը ընծայելու համար. բայց նա գրեց քաղաքապետին այն գումարը բարի գործոց ծառա-

յեցնելու, վասն զի ինքն ալ ըստ օրինակի Ժողէֆին կայսրուհւոյն, կ'ուզէր գլուխ կենալ ամենայն բարեգործական տեղեաց, և այն դրամով բացուեցաւ փութով Եւթէնի Նարոլէոն անուամբ աղքատ դատերց համար արուեստական տուն մը Սէնդ Անդուան թաղին մէջ:

Սակայն այսպիսի բարեգործական դիտմունքները գովելու ժամանակ հարկ է ևս աւելցնենք որ Եւգինէ թողլով Վաղդիոյ վերջին իշխանուհեաց և թագուհեաց պարգութիւնը և խստութիւնը մեծապէս սիրող եղաւ չքեղութեանց և կամ՝ լաւ ևս ըսել բիւրազգի նորաձևութեանց զոր իրմէ օրինակեցին իրեն մերձաւորք ինչպէս սովորութիւն է և անկէ ապա հեռաւորք, և որ իւր թեթև փնասակար ազդեցութիւնքը ունեցաւ ժողովրդեան բարուց վրայ:

Սկսան նախկին կայսերական ժամանակին մեծածախ ընդունելութիւնքը և խնջոյքները, նոր կոմսեր և ազնուականներ անուանուեցան, կայսեր տարին 25 միլիոն սահմանուեցաւ: Վաղդիա քիչ ամսուան մէջ սիրայօժար հասարակապետական, խիստ և ազատ գաղափարները մերկանալով, ընտրեւ էր միապետութեանց ամենէն չուայլը և բազմածախը: Մարդկային բնութիւնն է միշտ երկու ծայրերը դիմել: Սրէնսդիր ժողովոյն 1853ին խոստերը Պսակի ձառով մը բացուեր էին ի նախազանէն: Մեծամեծք տեսնելով որ հարկ էր վարիլ ըստ իրենց տեսարց, իրենք ևս սկսան քննալ արծարծել հանդիսից եռանդը, և Սրէնսդիր ժողովը սահմանեց իրեն նիստերը սկսիլ չքեղ պարահանդէս մը նախ ընծայելով Կայսեր և Կայսրուհւոյն Պուրպոնի՝ Սրէնսդիր ժողովոյն պալատան մէջ իւրաքանչիւր երեսփոխանէն որոնք 362 էին 460 ֆր. հաւաքելով¹:

Յետ պարահանդէսին կազմածքը վերցնելու, ատե-

1. Մոնդալամպէր մերժեց վճարելու այս գումարը և զայն զրկեց Պըզանտոն հիմնեալ նորուսումն արուեստաւորաց ընկերակցութեան: Բայց Պըզանտոնի շահապը «մտածելով որ աւելի օգտակար էր, կ'ըսէ Դաքսիլ տըլոր, Բարեգեցիքը զարեցնել,

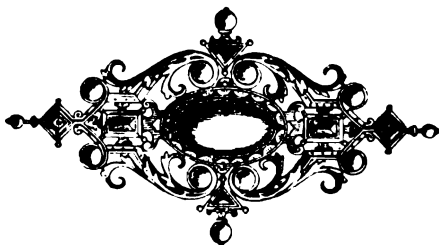
նական նիստերը սկսան . արդէն Դեկտեմբեր 3ի պետական հարուածը իրենց իշխանութեանց ալ հարուած մը տուեր՝ էր , կայսրութիւնը զայն ի սպառ ամփոփեց : Ամենէն առաջին խնդիրը 1854ի համար Ելեմուտքն եղաւ , յորում պիտի վիճուէր Կայսրութեան ծախուց և Օռլէանի ընտանեաց ընչից գրաւման համար : Մոնդալիամպէր վիճաբանութեանց մէջ մեծապէս ընդդիմացաւ քուէարկութեան : Օրէնսդիր ժողովքը երբեմն Առժամանակեայ վարչութեան հրովարտակին հետեւելով քուէարկեց զանազան կարգադրութիւնք որոնք կը վերաբերէին եղեռնական օրէնսդրութեան . վերցուց մահը ի քաղաքական յանցանս . հայրասպանից և կայսեր կենաց դէմ յանցանաց պատուհասքը պահուեցան : Կլխատումը պահուեցաւ միայն ընդդէմ՝ կայսերական ընտանեաց եղած դաւաճանութեանց :

Ընդունեցաւ դարձեալ օրէնք մը որով վարչութեան իրաւունք կուտար անուանելու իրաւարարաց նախագահները որոց միջոցով ազդեցութիւն ունեցեր էին գործաւորաց վրայ , ամփոփեց քաղաքական թոշակները և նիստերը գոցուեցան Յունիս 1ին : Ժողովուրդը տեղեկութիւն չունէր վիճաբանութեանց վրայ , մինչև որ դոցուելէն երեք օր վերջը պաշտօնապէս հռչակուեցան իւրաքանչիւր նիստերը առանց անուանելու ճառասիրից անունները : Սահմանադրութիւնը բացարձակապէս կ'արգելուր խօսելու ինչ որ յանձնաժողովոց մէջ կը խօսուէր . և միայն Մօնիդէօրը կարող էր բանալ այն խորհրդաւոր քողը որ կը պատէր զՊուրպոնի պալատը . Յունիս 21ին վերցուեցաւ Ոստիկանութեան պաշտօնէութիւնը :

9. Դաւք ընդդէմ՝ Կայսեր : — Այս միջոցներս 27 անձինք բռնուեցան իբրև դաւաճանք ընդդէմ՝ կենաց Կայսեր և Կայսրուհոյն ի Չիարձակարան և յ(Վիէրա Կոմիք . սակայն Եոյեմբեր 7ին մէջերնէն 10 հոգի ար-

քան Պըզանտոնի աղքատաց օգնութեան հասնիլ » , յանուն նորուստն ընկերակցութեան մերժեց Մոնդալիամպէրի ընծայն :

ձըկուեցան, միւսերն ալ զանազան պատուհասներու դատապարտուեցան: Երկու ամիս վերջը 1854ի Յունուարին ուրիշ անձինք ալ բռնուեցան յորս նաև փաստաբանն Հիւպպարտիբրև ծածուկ ընդիմակաց տպագրութեան մը ձեռնարկողք: Հիւպպարտ դատապարտուեցաւ 3 տարուան բանտի և 10,000 ֆր. տուգանքի:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԼԻԲԱՆԱՆ

1. Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտ. — 2. Ռէշիտ և Մէհեմէտ Ալի փաշայք. — 3. Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Աղա սեղանաւոր. Բարենուրոգուժն մաքսատանց. — 4. Ռէշիտ Պաշտօնարան. — 5. Մէհեմէտ Ալի Պաշտօնարան — Բանտարգելութիւն Ճէզայիրլեանի. — 6. Մէհեմէտ Ալի յաքսոր — Ազատութիւն Ճէզայիրլեանի. — 7. Ճէզայիրլեան յԱնգղիա. — 8. Լիբանէն — Տրուզ և մարօնիդ ցեղերուն հակառակութիւնը. — 9. Գաղղիա և Անգղիա ի Լիբանան. — 10. Տրուզներուն ջարդը 1845ի Մարտին. — 11. Բողոք Գաղղիոյ և թնդանօթակոծել զՊէրուժ. — 12. Բարեկարգութիւնք Լիբանանու:

1. Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտ: — Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտով Օսմանեան պատմութիւնը նոր պարագայի մը մէջ կը մտնէ: Յիրաւի որչափ որ բարեկարգութեանց նախկին մղումը իւր հօրմէն սկսեր էր, սակայն վարչութեան եղանակը տակաւին իւր հին կերպարանքը փոխած չէր և Սուլթան Մահմուտ չէր կրնար համոզուիլ իր առանձնական կարծիքները զոհել պարագայից քաղաքագիտական հարկին: Ապտիւլ — Մէհիտի ընտիր դաստիարակութիւնը, հեզ և անոյշ բարքը, զամէնը զոհացնելու փոյթը յորդոր եղան բարենորոգմանց և մեծամեծ հանճարներու յառնելուն և Եւրոպա հիացեալ մնաց այն ծանուցագիրներուն վրայ զորս օսմանեան վէզիրք կը յղէին առ Արտաքին պաշտօնարանս, իրր ի բազմաց վարժք քաղաքագիտական վարչութեան ձեռն: Ռէշիտ, Մէհեմէտ Ալի Մէհմէտ Ռիւշտի, Ռիւզա, Էօմէր, Աալի և Ֆուատ

փաշայք, դարուս նշանաւոր աշխարհավարաց կարգը անցած են և գոգցես խօսարանական ընդդիմութիւններ կազմած են ի յառաջագիմութիւն և յեւրոպական ձեւակերպութիւնս :

Ապտիւլ Մէճիտի թագաւորութեան սկիզբը մասնաւորապէս երկու պաշտօնեայք զանազան անգամ վարչութեան զլուխ մէկմէկու փոխանակեցին, Ռէշիտ փաշա և Մէհմէտ Ալի . երկուքն ալ իրենց հանձարովն անուանի երկուքն ալ հակառակ ճամբով Պետութեան բարձր պաշտամանց համար մրցողք, խառն երբեմն արեւելեան պալատական միջին ազդեցութեամբք : Ապտիւլ Մէճիտ գիտցաւ երկուքին յատկութիւնքն ալ յարգել և զանոնք գործածել մերթ առանձին և մերթ միարան, և որ աւելին է, այս երկու հակառակընդդէմ գաղափարով անձինքը իրեն հետ միացուց ազգակցութեամբ . իւր քոյրը Սուլթան Ատիլէ՝ Մէհմէտ Ալիի տուաւ կնութեան, և դստերայ մէջ սիրելագոյնը զՍուլթան Ֆաթմա՝ Ռէշիտի Ալի Ղալէպ որդւոյն ամուսնացոյց հարուստ օժիտով :

2. Ռէշիտ եւ Մէհմէտ Ալի փաշայք : — Ռէշիտ փաշա ծնած էր 1802ին և թէպէտ որդի ոչ հարուստ փաշայի մը, սակայն իւր արթուն յաջողակութեամբը ընտիր դաստիարակութիւն մը ստացեր էր որով և Փէրթէվ մեծ վէզիրը զինքը քարտուղար ընտրած էր և նոյն պաշտօնը վարեց 1829էն 1833 Քարձրագոյն Խորհրդեան մէջ : Ադրիանուպօլսոյ Դաշանց բանակցութեանց ժամանակ աստենադպիր ըլլալով, լաւ տեղեկացաւ Եւրոպիոյ վիճակին և քաղաքագիտութեան, քիչ վերջը մասնակցեցաւ նաև Եգիպտոսի փոխարքային հետ եղած հաշտութեան բանակցութեանց, ուսկից Քարիզ անցաւ և հոն ծանօթացաւ բազմաթիւ քաղաքագիտական, մատենագրական և արուեստական համբաւաւոր անձանց հետ : Իրեն քով ժողովեց տաճիկ, հայ, յոյն և լուլղար ուսանողք, որպէս զի ցուցնէ իր ունեցած հաւասարութեան գաղափարը : Քարիզ էր երբ ի լոնտրա դեսպան անուանուեցաւ 1844ին և անկէ անմիջապէս կոչուեցաւ ի Կ . Պօլիս իբրև պաշտօնեայ Ար-

տաքին Գործոց: Կիրթ և արթուն միտք մը հաստատամիտ բնաւորութեամբ, մինչև այն ատեն յԵւրոպա տեսած յառաջադիմութիւնքը հիմա կրնար սկսիլ դնել ի գործ, ունելով մանաւանդ իրեն օգնական անուանի թիկունքներ, Աալի էֆէնտի, Ֆուատ էֆէնտի, Լամին Միւխլիս. Ահմէր Վէֆիք, Սալֆէթ էֆէնտի, Նուրէտտին պէյ, ամէնն ալ յետոյ հռչակաւորք, ու մանք քաղաքագիտութեամբ և այլք տաճկական մատենագրութեան մէջ: Հազիւ տարի մը անցեր էր երբ մեծ վէպիր անուանուեցաւ, ունենալով Արտաքին Գործոց համար զԱալի էֆէնտի և Մովային զօրութեան զՄէհէմէտ Ալի:

Մէհէմէտ Ալի Տրապիզոնի գաւառին մէջ ծնած էր և Ռիպա փաշայի հետ միաբան իրենց աղողակութեամբը սիրելի եղեր էին Սուլթան Մահմուտի: Նոյն համարմունքը գտան նաև իր յաջորդին ժամանակ: Նախ Ռիպա փաշա, որուն միջոցով 1840ին Մէհէմէտ Ալի հազարապետ անուանուեցաւ և 1844ին Դիւնէր: Անկէ վերջը քաղաքագիտական ասպարիզին վրայ երևցան, միշտ ընդհանրապէս հակառակորդ հանդիսանալով, և որոց երկուքին ունեցած զգացմունքները աւելի դուրս ցատքեցին Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Աղա Սեղանաւորին դատին մէջ:

3. Ճէզայիրլեան Մկրտիչ Աղա. — Բարեկարգութիւն մաքսատանց: — Երկար կ'ըլլայ մեզի եթէ ուզէինք այս մթին խնդրոյն ամէն պարագայքը քննել, նա մանաւանդ որ տակաւին ժամանակը զայն չէ պայծառացուցած, և որչափ որ ջանացինք օգտուիլ գրութիւններէ և ականատես անձանցմէ, նա մանաւանդ անոնցմէ որոնք կարող էին հմուտ ըլլալ այդ պայքարներու, ուրիշ բան չգտանք բայց թէ մէկ կողմէն մեծ գովեստ Ճէզայիրլեանի իբրև արդարակորով և անաչառ անձ մը, միւս կողմանէ իբրև կաշառակեր և տէրութեան գանձուն փնասակար մէկը: Այնպէս հակառակընդդէմ են վկայութիւնք և դժուարին է զանոնք միացնել, և մենք հոս միայն համառօտ մը յիշենք պարզ պատմութիւնը, ապագային թողլով անոր քննա-

դասութիւնը ըստ սպազայ հռչակուելիք յիշատակագրոց:

Ծանօթ է ամենուն որ Տաճկաստանի Եւլմուտքը կէս դար առաջ սեղանաւորաց միջոցով կը կատարուէր. որոնք գրեթէ ամէնն ալ հայազգի էին, և այս սեղանաւորք կրնային կոչուիլ եթէ Արքունեաց և եթէ Պետութեան գանձապետքը: Հայ Ազգը բովանդակ Տաճկաստանի վաճառականութեան և սեղանաւորութեան մեծագոյն միող անձաւորութիւնը եղած է: Վարուկիսուն ժամանակները այս սեղանաւորաց մէջ իր ճարտարութեամբ և վէպիրներու սեղանաւորութեամբ մեծ անուն ստացեր էր հայազգի երիտասարդ մը: Մկրտիչ Աղա Ղէզայիրլեան որ խնդրեց և ստացաւ Սուլթանէն Պրուսա նահանգին շերամի մետաքսին մէջ նաւթաճառութիւնը, յանձն առնելով իր ծախիւք շինել հոն շոգեւոր գործարաններ, մրցելով հոն գտնուող նոյն իսկ գաղղիացի գործարանաց հետ: Վաղղիայէն բերուած ընտիր մեքենայից վերակացու կարգեց քաջուսումն հայազգի երիտասարդ մը Աղաթոն Էֆէնտի, զոր իւր ծախիւք երբեմն ղրկած էր ի Վաղղիա կրիկներէ երկրագործական վարժարանը և ուր Աղաթոն յառաջադէմ հոնդիսացեր էր: Ղէզայիրլեանի գործարանք այնչափ առաջ գացին որ Լոնտրայի 1851ի Աշխարհահանդիսին մրցանակ ստացան:

4. Ռէշիտ փաշա Պաշտօնարան: — Երբ Ռէշիտ փաշա յետ Գպրոցները հաստատելու և 1840ին վաճառականական օրինագիրքը հրատարակելու ուզեց նաև Մաքսատանց մէջ ալ բարենորոգումն մտցնել, մեծապէս յորդորեց Ղէզայիրլեան իրեն նպաստելու, իզմիրի Մաքսատան եկամուտը ամենէն յաջող տարիները շկամ: Յմիլիոն զուրուշ կը բերէր, թողունք որ եթէ տարին գէշ երթար, Տէրութիւնը զպակասը չէր պահանջեր: Ղէզայիրլեան ինքը յանձն առաւ իզմիրի մաքսապետութիւնը 8 միլիոնի և միշտ կանոնաւորապէս վճարեց: Ղէզայիրլեանէն առաջ իզմիրի Մաքսը կը տնօրինէր սեղանաւոր մայր-Սուլթանին՝ Թահիր փաշա, ուսկից Ռէշիտ փաշա հաշիւ պահանջեց Ատենին:

մէջ անցեալ տարիներու համար: Ռէշիտ տեսնելով իզմիրի Մաքսատան կանոնաւորութիւնը, յորդորեց զձէգայիրլեան և նա յանձն առաւ 20 միլիոն ղուրուշի Կ. Պոլսոյ մաքսապետութիւնը երեք տարուան համար: Յետոյ առաջարկեց և ընդունեցաւ 1 միլիոն Կրետէի մաքսը, որուն համար Մուսդաֆա փաշա կուսակալը միայն 750,000 ղուրուշ կը վճարէր: Յայտ է թէ այս գործերը մեծամեծ թշնամութիւնք պիտի ձըլդէին առ ինքն, մանաւանդ իր նախորդ մաքսապետներէ. և արդէն կուսակցութիւն մը կազմեալ էր ի Մուսդաֆա փաշայէ, ի Հիւսէյին փաշայէ, որդի Թահիր փաշայի որոց գալտ կ'օգնէր նաև Սուլթանին փեսայն Մէհմէտ Այի փաշա: Երբ յեգիպտոս թանգիմազի հռչակման յապաղելուն լուրը Կ. Պօլիս հոսաւ, Ռէշիտի հակառակորդք զայն սուրթ առնէալ, փոխել տուին Սուլթանին զպաշտօնարանը և նոր վարչութեան մը գլուխ անցան Աալի փաշա՝ իբր մեծ վէլիր, Ֆուատ էֆէնտի՝ պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, Մէհմէտ Ռիւշտի փաշա՝ յփոլային գորութեան և Հաֆըզ փաշա Լյւմտից, որ մեծ բարեգումներ մը տուց իր մասին մէջ և ի ներկայութեան Սուլթանի 100 միլիոնի թղթադրամ՝ այրեց, որոց ամէն ծրար մի առ մի քննեց Ապտիւլ Մէճիտ: Աալի փաշայի պաշտօնարանը միշտ կրնար Ռէշիտի կուսակցութեան պաշտօնարան մը համարուիլ, որով և Մէհմէտ Այի կուսակցութիւնը մեծապէս ջանաց յԱրքունիս և կրցաւ անոր տեղ փոխանակել, ունենալով մեծ վէլիր զՄէհմէտ Այի:

5. ՄԵՖԵՄԷՄԷՏ ԱՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆ. — Բանտարգել-
լուծիւն ճէգայիրլեանի: — Ռէշիտ փաշա երբ ճէ-
գայիրլեանի յանձնեց Կ. Պոլսոյ մաքսը, որպէս զի դիւ-
րացնէ անոր երաշխաւորութիւնը մտածեր և սկսե-
ր փոխառութիւն մը ի Գապղիոյ, կոշուած Կալլեմաթի
փոխառութիւն: ՄԵՖԷՄԷՏ ԱՅԻ շուգեց ընդունել այս
փոխառութիւնը, այլ ընդհակառակն այս փոխառու-
թիւնքը ուզեց կատարել սեղանաւորաց վրայ, յորում
իրեն առաւել օգնական եղան հայ-հռոմէական սե-

զանաւորք: Հարկ է ինձ ըսել որ ընդարձակօրէն չուզեցինք նշմարել տալ բովանդակ այս ճէզայիրլեանի խնդրոյն մէջ Հռովմէական հայ և Լէվիաժնական հայոց փոխադարձաբար իրարու դէմ ցուցուցած ցաւալի հաւաակութիւնը և ատելութիւնը:

Ճէզայիրլեան Մաքսատան բարենորոգման համար առաջին տարին մեծ ծախքեր ունենայով, յաջող եկամուտ մը չէր ունեցած, անոր համար առաջին տարիէն ուղեր էր հրաժարիլ ինչպէս իրաւունք ալ ունէր ըստ դաշանց, սակայն Ապտիւլ Մէճիտ ուղեց որ շարունակէ և դաշանց տարիներուն վերայ տարի մը ևս աւելցուց, որպէս զի առջի տարւոյն փնտըր վերջնովը փոխարինէ: Ճէզայիրլեան գոհ եղեր էր. նա մասնաւանդ որ Ռէշիտի յորդորանօք Պալթաճի և Ալլէոն սեղանաւորք իրեն երաշխաւոր եղեր էին և որոնք կը յուսային գործերը կարգի դնել եթէ Գաղղիայէն փոխառութիւնը ըլլար: Բայց երբ Մէհէմմետ Ալի իշխանութեան հասնելով փոխառութիւնը խափանուեցաւ, այն ատեն եթէ Պալթաճի և եթէ Ալլէոն հրաժարեցան երաշխաւորութենէն որով և Ճէզայիրլեան միակ մնաց առջին անյաջող տարւոյն պակասովը:

Մէհէմմետ Ալի գիտէր զայս և կ'ուզէր օգտուիլ ասկէ զմաքսապետը տապալելու համար: Յանձնաժողով մը կազմեց, իրեն մտերիմ անձինքերէ, իրր մաքսին բարենորոգման համար մտածելու, և հոն կոչեց նաև Վէզայիրլեան ուր փոխանակ ժողովականներու իրեն դիմաց դատաւորներ տեսաւ, որոնք բիւրաւոր հարցմունքեր կ'ընէին և յորոց ոմանք բնաւ յարաբերութիւն չունէին խնդրոյն հետ: Հոն իմացաւ որ զինքը բանտ դնելու համար կոչեր էին և ի զուր բողոքեց: Արդ որովհետև մեծ էին Ճէզայիրլեանի տնական ճոխութիւնքը, միայն կաշ կարասիքը հազարաւոր լիրաներու կը համարուէին, թող ակունքերը, ոսկեղէնքը և արծաթեղէնքը, զիշեր ատեն մարդիկ զրկուեցան Պէսիլիք Տէրէի ամարանոցը և դուրս ձգելով գրեաթէ մերկ եօթանասնամեայ մայրը և իւր կիներ, կողոպտեցին տանը մէջ եղածները և բոլոր թղթե-

ըլ որոց եկամուտը ըստ վկայելոյ հաւատարիմ անձանց կրնար երկու անգամ վճարել մաքսատան մէջ բաց համարուածը, որ էր 11,632,143 ղուրուշ¹։ Այդպիւրլեան ի զուր բողոքեց որ դեռ ինքը տարի և կէս իրաւունք ունէր շարունակելու մաքսապետութիւնը, հայազգի էջմիածնական բարեկամ սեղանաւորք եւ րաշխաւոր ներկայացան, բայց վարչութիւնը մտիկ չըրաւ։ Եթէ Պէօյիւք-Տէրէի, եթէ Խասգիւղի և եթէ Լէնի Քէօյի շինել տուած ապարանքը կնքուեցան, յետինը դեռ ի շինութեան՝ որուն համար Գաղղիացի աշխատաւորք, քանդակագործք և պատկերահանք բերել տուած էր։

6. Մէհմէմէտ Ալի յաքսոր. — Ազատումն ճէզալիլեանի. — Շատ կ'երկարէր եթէ ուղէինք նոյն իսկ համառօտ մը պատմել ամբողջ դատաստանին ցաւալի պարագայքը և անոր ունեցած յարաբերութիւնքը քաղաքական դիպաց հետ ինչպէս նաև մաքսատան և Սանտըքճիներուն մեծ հրդեհները, յորս այրեցան կարևոր թղթեր ալ։ Քիչ վերջը Արևելեան կամ լաւ ևս ըսեմք Ղրիմու պատերազմին սկսելով, քաղաքագիտական պարագայից դժուարանալով, Ապտիւլ Մէճիտ զՌէշիտ փաշա պաշտօնեայ անուանեց Արսաքին Գործոց և զՄէհմէմէտ Ալի պաշտօնեայ պատերազմի։ Այս միջոցիս Այգալիլեան բանտի մէջ հիւանդանալով գիւմեր էր առ Մէհմէմէտ Ալի, բայց ի զուր։ Լազարիստներուն հռչականուն մեծաւորը Հայրն Բօրէ ջանացէր էր միջնորդութիւն մը ընել և խնդիրը հասեր էր մինչև առ Սուլթանը, որ մանրամասն լսելով Այգալիլեանի արկածքը, պատուիրեց որ բանտէն ազատուի և սակայն Մէհմէմէտ Ալի պաշտօնարանը բանտէն հանելով, պատրիարքարանի մօտ տան մը մէջ փակեր էր զանիկայ հսկողութեան ներքև։ Նոր պաշտօնարանին նախագահ Քպրըղլի Մէհմէմէտ փաշա դատը քննող Յանձնաժողով մը կազմեր էր, որ Այգա-

1. Տունը գտնուած հարստութիւնք հայտեցան 20,968,128 ղուրուշ. գրեալ է 4,414,545 ֆրանք։

յիրլեանի տետրակներուն մէջ գտած էր այլ և այլ գումարներ դուրս տրուած, առանց նշանակելու, որոնք: Ղէզայիրլեան ինչպէս Ռէշիտ փաշայի սեղանաւորն էր, նոյնպէս ժամանակին սեղանաւոր եղած էր Մէհմէտ Ալի փաշայի: Ղէզայիրլեան դատի մէջ ըսաւ որ այդ 4,500,000 զուրուլը Մէհմէտ Ալի իրմէ կաշառ ընդուներ էր և երբ փաստ պահանջուեցաւ, փաշային կնքով երեք ընկալագիր գտնուեցան իրեն կնքեալ պրոցներուն մէջ: Մէհմէտ Ալի ուրացաւ կնիքները և զանունք խարդախեալ հռչախեց: Մասնաւոր Ատեան մը կազմուեցաւ որուն ինքնին գլուխ կեցաւ Քարըզլի Մէհմէտ փաշայն: Ղէզայիրլեանի մայր տետրակաց մէջ ալ գտնուեցան այդ գումարները և որչափ որ մի քանի փորագրութեան հմուտ արուեստագէտք, իսկզբան տարակոյս հանեցին կնիքներուն վաւերականութեան վերայ, սակայն ապա զայնս հաստատեցին ինչպէս նաև մայրաքաղաքին եւրոպացի ամենէն նշանաւոր փորագրիչը: Ապտիւլ Մէհիտ գլխաւորով որ իւր փեսային դէմ եղած դատը առաջ մղողն էր Ռէշիտ փաշա, շատ ջանացեր էր հաշտեցնելով զիրենք լռել տալ խնդիրը. սակայն դատաստանը առաջ գացեր էր և Ռէշիտ փաշա բռնուն կերպ մը ստացեր էր: Ստորագրութիւնքը Մէհմէտ Ալիի դատուեցան, որով և ինասապարտ դատուեցաւ Գանձուն:

Այն օրերը խումբ մը տաճիկ կրօնական ուսմանց աշակերտք ըստ ոմանց 30,000ի մօտ՝ խռով մը ուզելով յարուցանել Պատերազմի պաշտօնարանին դիպաց, Ղրիմու պատերազմին առթիւ, Մէհմէտ Ալիի հակառակորդք ի բեն ընծայեցին զայդ և Ապրիլ 14ին գիշերը կանչուելով յԱրքունիս լսեց որ անմիջապէս առանց իսկ իւր ընտանիքը տեսնելու հարկ էր որ աքսոր երթար ի Գաստամարու:

7. Ղէզայիրլեան յԱսգլիա: — Սակայն քիչ օր վերջը Սուլթանը զիջանելով իր քրոջը թախանձանաց և արտասուաց, աքսորէն ետ դարձնել տուաւ, պայմանաւ որ ապարանքէն դուրս չելայ: Ռէշիտ այս բանիւ վրայ իր հրաժարականը տուաւ և Ապտիւլ Մէ-

1854

ճիտ մեծ վեդիրութիւնը կրկին Մայիս 2ին յանձնեց Ալլի փաշայի: Քիչ վերջը դարձեալ ծովակալ կարգուեցաւ Մէհէմմէտ Ալի և Սուլթանէն իր կրած ֆեսսներուն համար 500,000 ղուրուշ պարգև ընդունեցաւ: Հէգայիրլեան Մկրտիչ Աղա, որուն մայրը արդէն բանտը եղած ատեն մեռեր էր, տեսնելով հակառակորդին նորէն բարձրանալը, թողուց զկ. Պօլիս և մեկնեցաւ յԱնգղիա յառանձնական կեանս: Այսպէս վերջացաւ խնդիր մը որ տեւեց գրեթէ ամբողջ Ղըրիմու պատերազմին ժամանակ, և որուն շատ անգամ միջամուտութիւն ընելով օտարազգի ղեկաւորներ, ի նպաստ իրենց քաջաբազկան տեսակէտներու կ'ուզէին դարձնել զնա: Սակայն դեռ չմտած այդ խնդիրներուն մէջ կարևոր կը համարիմ տկնարկ մը ձգել Օսմանեան Պետութեան թէ յԵւրոպա և թէ յԱսիա ունեցած ուրիշ նախնականներու գլխաւորապէս Լիբանանու և Պալէստիններու վրայ:

8. ԼԻԲԱՆԱՆ. — Տրուզ եւ Մարոնիդ ցեղերուն հակառակութիւնը: — Իննեւտասներորդ դարուն ըսկիզբը Լիբանանու կալուածատիրական իշխանութիւնը անցեր էր Շէհապ ցեղին, որուն անդրանիկը Մաան ցեղին պայապատ օրիորդին հետ ամուսնանալով միացուցեր էր զբովանդակ Լիբանան և այնպէս ճանչցուեր էր բոլոր էմիրներէն և Աքիայի փաշայէն: Լիբանու մէջ Շէհապ ցեղին հաւասար կար տրուզ ազդէ ուրիշ նշանաւոր գերդաստան մ'ալ Ճոհլաթ անուանեալ, որուն գլուխը Շէյխ Պէշիր Քոմպլաթ՝ Աքիայի մէջ սպաննուեր էր Ապտուլլահ փաշային հրամանով, և այս մահը մեծցուցեր էր Պէշիր Շէհապի իշխանութիւնը: Երբ Մէհէմմէտ Ալի Եգիպտոսի փոխարքայն տիրեց Ասորոց, Պէշիր իրեն կողմնակից եղաւ և սակայն փոխարքային որդին Իպրահիմ փաշա թշուա մացուց իրեն առհասարակ բոլոր լիոնականքը, պաշանջելով որ ամենայն դէպ իրեն բերուին: Անգղիացիք փոխարքային իշխանութիւնը տկարացնելու համար ջանացեր էին գրգռել զմարոնիդս ընդդէմ Եգիպտացուց և ճայն սարածեր էին որ Իպրահիմ փաշ-

չա բռնի զինուորագրութիւնը պիտի հաստատէ : Դա մասկոսի մէջ ժանտախտը տիրած ըլլալով, Մայիս 29ին վարչութիւնը առողջապահութեան գիծ մը հաստատեց Պէրուի չորս կողմը : Լեռնականք այս արգելքը իրենց իբրեւ պատիժ համարեցան և նախապատրաստութիւն զինաթափութեան, որով Պէրուի, Դրիփոլի, և Սախտա ոտք ելան : Ի զուր Օսման փաշա և Փաղղիա ջանացին համոզելու զմարտնիդս որ այս ապստամբութիւնը աննպատակ էր, Մարտնիդք եգիպտական բանակին վրայ յարձկեցան և շատ մը աւար ձեռք ձգեցին : Պէշիր Շէհապ խիստ հրատարակութիւն մը ըրաւ առ ժողովուրդը յորում զԱնգղիացիս գրգռիչ համարելով այս շփոթից, մահ կը սպառնար՝ ով որ ապստամբութեան մասնակցէր և կամ օգնէր գէնքով և պաշարով : Անգղիա ջանաց հեռացնել զՊէշիրը, զոր Բարձրագոյն զրան մատնեց իբր թշնամի, և Պէշիր Կ. Պօլիս կանչուեցաւ և մեռաւ արգելեալ ի Քատլքէօյ :

9. Փաղղիա եւ Անգղիա ի Լիբանան : — Իր տեղը Բ. Դուռը իշխան անուանեց իւր որդին Պէշիր էլ Քէսապ որ բնաւ չունէր այն յատկութիւնքը՝ որոնք կարեւոր էին այսպիսի խռովեալ ժամանակի մը մէջ : Լիբանան եւրոպական քաղաքագիտութեան մրցարան մը դարձեր էր, ուր կը կռուէին Փաղղիա և Անգղիա, իւրաքանչիւրը ոտք հանելով առ ինքն շահած ցեղը և աննպատակ անոնց արիւնը թափել տալով : Փռութով զայրացան այն սակաւաթիւ ազգաց մէջ ցեղական և կրօնական զայրոյթները : Մարտնիդներուն հրով մէական ուղղափառութիւնը անփստահութեան և անսիրելութեան նիւթ մ'էր Անգղիոյ, մանաւանդ Դամասկոսի հիւպատոսարանին որ թողուց զանոնք և իրեն գործի առաւ զՏրուզս, յորս կը համարէր որ կարենայ նորադանդական քարոզութիւն մը հաստատել : Եգիպտացոց յԱսորոց քաշուելով, Լէճա կը դառնար իր նախկին իշխանութեան և Պէշիր-Էտտինի մէջ առձիկ փաշա մը կը դրուէր : Իպրահիմ փաշային մեռնելովը, Տրուզք կը յուսային որ Դաշնակից մեծ

1841
Հ-Կ-

Պետութիւնք իրենց համար իշխանութիւն մը հաստատեն և յոյսերնին ունայն ելլելով ապստամբեցան իրենց էմիրէն և գլուխ դնելով զՇէյխ Համուտ-Ապու-Նաֆէր, այրեցին Պէրութի մօտ զՊալաստտա և զՀատտէդ: Առին նաև զՏէիր-էլ-Քամար, ըսյց յետ չորս օր փողոցներուն մէջ կռուելու բռնադատուեցան յետս նահանջելու:

Սէլիմ փաշա երկու սպայք ղրկեց ի Տէիր-էլ-Քամար: Տրուգք յետ զայնս տառապեցնելու կալանաւորներու պէս, անոնց ձեռքէն ընդունեցան քաղքին անձնատուր ըլլալը որ կողոպտուեցաւ և աւերեցաւ: Տրուգք մեծ վատահուծեան մէջ էին. Դամասկոսի վարիչ 'Եէ-ճիպ փաշա՝ գաղտ կ' հայթայթէր անոնց ամէն պէտք եղածը և անկանոն ջոկատներ Դամասկոսէն մեկնելով, լերան ամէն կողմը լեցուցին յափշտակութեամբ և աւերով: 1841ի Հոկտեմբերի վերջերը շէյխ Շէպ-լի էլ Հանամ՝ Նէճէպի ջոկատներուն զխաւորը Հաուրանի Տրուզներուն գլուխ անցնելով, ներկայացաւ Հասսէպէյա մարոնիդ ցեղին և յանուն Սէլիմ փաշայի զինաթափ ընելով բնակիչքը, քաղաքը յափշտակութեան մատնեց:

Բ. Դուռը այս խառնակութեան առջև առնելունը պատակաւ պաշտօնանկ ըրաւ զՊէշիր էմիրը և ղրկեց ի Լիբանանգ ունդերով Մուսպաֆա փաշա ծովակալը, և Տէիր-էլ-Քամարի կառավարիչ դրաւ զԷօմէր փաշա, զոր մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան քրիստոնեայ ազգերը: Սակայն 1840ի Գաշանց ստորագրող Եւրոպիոյ մեծ Պետութիւնք բողոքեցին Բ. Դրան այս միջամտութեան վրայ ի Լիբանան, և Գաղղիա մասնաւորապէս կը պահանջէր Շէպապ ցեղին վերականգնումը:

Պէտք չէ կարծել որ երբ Եւրոպիոյ պետութիւնք կը միջատեն Արևելեան խնդրոց մէջ միշտ բարեկարգութեան կամ խաղաղութեան նպատակաւ. հազիւ երբէք մարդասիրական զգացմունքէ շարժեալ են և մեծագոյն մղողն է անհատական շահը և կամ փոփոխակի նախանձը:

Բարձրագոյն զրան Արտաքին գործոց պաշտօնեայն Սարիմ Լֆէնտի Եւրոպիոյ բողոքներուն վրայ ինքզինքը պատրաստ ցուցուց յետս կոչելու զԷօմէր փաշա, իսկ մնացեալ խնդիրները քննելու համար զրկեց օգնական Մուսղաֆա փաշայի զՎէլի փաշա և զԶատէ Սելիմ պէյ՝ թոռն Տէփէտէլէնի Ալի փաշայի։ Յանձնաժողովը ծանոյց Բ. Գրան որ Լեռնցիք տաղակացած Շէհապ ցեղէն, որուն մեծ հովանաւորութիւն կ'ընէր Փաղղիա, կը փափաքէին կառավարուիլ փաշայէ մը և կը ցանկային մնալ Էօմէր փաշայի արդարակորով վարչութեան ներքեւ։ Սակայն Բ. Գոռը արգեօք, զՊետութիւնս հաճելու նպատակաւ եթէ զԼիբանան աւելի ուղղակի կերպով կառավարելու համար, հետեւալ Սեպտեմբեր 15ին պաշտօնանկ ըրաւ զԷօմէր փաշա և յետինն ամիս բանակցութեանց սահմանուեցաւ որ առ ժամս երկու Ժաֆաթ (գաւառապետք) հաստատուին ի Լիբանան մին քրիստոնեայ միւսն տրուգ. Շէհապ ցեղը տկարացաւ և ճէպայիլ մարոնիդ գաւառը որ Շէհապներունն էր, Գրիփուլի փաշայութեան միայաւ, որուն դէմ ի զուր բողոքեց առ Եւրոպիոյ պետութիւնս մարոնիդներուն արքեպիսկոպոսը Մուրատ։ Յայտ է որ Լիբանան անգղիական և գաղղիական շահաւ կռուի տեսլարան մ'էր։ Անգղիա երբէք չէր կըրնար զիջանիլ որ Փաղղիա իր ուղղափառ կրօնից համար մեծագոյն ազդեցութիւն ունենայ յԱսորիս մարոնիտներուն վրայ, և յայսմ իրեն նպաստաւոր ունէր զԱմբրիկա, Բրուսիա և զՌուսաստան։ Բազմատեսակ քարոզիչք՝ աւետարանականք, անգղիականք, կալուինականք և յունածէպ սիռուեցան յԱսորիս մարոնիդները շահելու նպատակաւ, որ երբ չյաջողեցան։ Անգղիա Տրուզներուն կողմը բռնեց. գնդապետն Ռոզ՝ հիւպատոս մեծին Բրիտանիոյ յԱսորիս (յետոյ նուիրակ ի Պօլիս և ապա թագուհւոյն կողմանէ նուիրակ Փաղղիոյ) րանակին ի Ղրիմ) յայտնապէս կը պաշտպանէր զՏրուզս և անոնց փաստաբան էր, ի զուր իրեն դիտել կուտար Փաղղիոյ հիւպատոս որ միջամտութիւնը ի նպաստ մարոնիդներուն էր, Ռոզ չուզեց լսող ըլլալ, նա մա-

1842.
Մարտ

նաւանդ միշտ կը յորդորէր զԼսատ փաշա ընդհանուր կառավարիչ Ասորոց, խստանալ մարոնիդներուն դէմ և զանոնք արուզներուն հպատակեցնել կամ գաղթեցնել զոր Բ. Դուռը երբեք յանձն չառաւ: Լսատ փաշա որուն ամէն գովեստ ընծայած են տեղացիք, այս նոր դիրքին դժուարութիւնը և անկարելիութիւնը ըմբռնելով, իմացուց Բ. Դրան և խորհուրդ տուաւ որ լաւագոյն էր նորէն հաստատել Շէհապ ցեղը և Պէշիր էմիրը: Բ. Դուռը Լսատ փաշայի խորհուրդներուն վերայ որոշեց նոր նուիրակ զրկել հոն զԽալիլ փաշա մեծ ծովակալը, համարելով որ այսպիսի բարձրաստիճան անձի մը ներկայութիւնը կարող էր փոխել պարագայքը և Լսատ փաշայի անկարելի համարածը կարելի ընել: Խալիլ փաշա հասնելուն պէս հրատարակեց որ Շէհապ ցեղին դարձը անկարելի էր. կռուեցաւ ընդդէմ կարծեաց Լսատ փաշայի և պընդեց որ Լիբանան խաղաղելու համար հարկ էր մի միակ վարիչ հաստատել և որ կախումն ունենայ Սաիտի սպարապետութենէն:

1844
Յուլիս

10. Տրուզներուն ցարդը 1845ի Մարտին: — Խալիլ փաշա և գնդապետն Ռոպ համաձայն գտնուեցան ի նպաստ Տրուզներուն և թէպէտ Փաղղիոյ դեսպանը ի Կ. Պօլիս չիս տը Պիւդանվալ, ջանացեր և ստացեր էր որ Փուժատի, Փաղղիոյ Պէրուքի հիւպատոսին խորհրդոց համեմատ, խառն գիւղից մէջ երկու փոխան գաւառապետք ըլլան. մին քրիստոնէից և միւսն արուզներու, այսու հանդերձ սըր Սդրէթֆրըտի միջամտութեամբ սահմանուեցաւ որ քրիստոնեայ փոխան գաւառապետք, տրուզ գաւառապետներէ կախումն ունենան: Մարոնիդք մերժեցին հնազանդելու, աւելի կ'ընարին հնապանքիլ Սաիտի սպարապետութեան քան իրենց թշնամեաց: Գնդապետն Ռոպ յորդորեց զԽալիլ փաշա զինուկ ընկճել զմարոնիդս, սակայն Լսատ փաշա՝ ծովակալին հրամանը չուզեց ի գործ դնել: Լսատ անմիջապէս ետ կանչուեցաւ և տեղը սահմանուեցաւ Մոհամմէտ Վէճի փաշա: Քիչ վերջն ալ լուր եկաւ որ Բ. Դուռը, կ'ուզէ զմարոնիդս ենթարկել

Սաիտի սպարապետութեան: Տրուգք զայրացան որ իրենց հպատակները ձեռքերնէն կ'ազատին, և Ապրիլ 30ին ընդ առաջնորդութեամբ քաջ և հմուտ զխաւորներու Լիբանանու ամէն կողմ՝ յարձակեցան մարոնիդներուն վրայ: Տալուտ փաշա տաճիկ զօրաց հրամանատարը փոխանակ պաշտպանելու գործիստոնեայս, անուղղակի կերպերով Տրուգներուն կողմը բռնեց: Մայիս 5ին Համուտ—Ապու Նաքէր, այն որ 1841ին կողոպտեր էր զՏիր—էլ—Քամար և Շէյխ Հադդար՝ մտան յԱպպէյ զոր գրաւեր էին տաճիկ գնդեր. յարգեցին անգղիացի և ամերիկացի բողոքական քարոզիչները, ընդհակառակն յարձկեցան գաղղիացի վեղարաւորաց վերայ և ի ներկայութեան տաճիկ գունդերու խողխողեցին զմեծաւորը Հ. Շարլը տը Լորէդ, ինչպէս նաև ուրիշ երկու մարոնիդ քահանայ. յետոյ կրակ տուին եկեղեցւոյն և այրեցին սպանելոց մարմինը: Քրիստէից մաս մը ապաւիններ էր Լսսատ—Գէպապ էմիրին մեծակառոյց պալատը, ուր յետ յուսահատ ընդդիմութեան մը, վերջապէս բողոքական քարոզիչը հաւանեցան միջամտութիւն մը ընել առ Մուսդաֆայ պէյ: Անգղիացւոց և Ամերիկացւոց այս պարագային մէջ շարժելու եղանակը շատ կասկածներ տուած է:

11. Բողոք Գաղղիոյ. — Պէրուծի Թնդանօթակոծումը: — Ի Գաղղիա Կիզօ պաշտօնարանին յարափոփոխ հրամանք անկարելի ըրեր էին գաղղիական դեսպանատան ի Կ. Պօլիս զօրաւոր ազդեցութիւն մը: Այսու հանդերձ Գաղղիոյ և ուրիշ ևս դեսպանաց բողոքք բռնադատեցին զԲ. Դուռը պաշտօնընկէց ընելու զԽալիլ փաշա որ Ծովային զօրութենէն անցաւ Վաճառականութեան: Միանգամայն Արտաքին գործոց պաշտօնարանը ծանոյց որ նուիրակք կը մեկնէին ի Լիբանան տեղւոյն վրայ քննելու և գոհացնելու Եւրոպիոյ տրսուռնքը: Ապու Նաքէտ Հ. Շարլի սպանողը բռնուեցաւ Փուժատի խնդրանօք: Շատ տեղ սպանուեր էին քահանայք, խողխողուեր էին մանկունք և կանայք յետ անպատիւ ըլլալու, մերկ ձիու պոչի կապուած էին: Այս ամէն բռնութեանց համար

Շէքիպ էֆէնտի տաճկական դատաստանարանի դիմաց կոչեց զԱպու Նաֆէտ, որ անմեղ հռչակուեցաւ ի մեծ զարմացումն ամենուն և Ապու Նաֆէտ, յաղթանակաւ ելաւ ի Պէրութէ, պաշտպանեալ ի Շէքիպ էֆէնտիէ որ իրեն ընկերեց մինչև ի Տէիր-էլ-Քամար: Երկրորդ օրը Արաաքին գործոց նուիրակն կրկին դառնալով ի Պէրութ, տեսակցութեան մը մէջ ընդ հիւպատոսս, խնդրեց որ սահմանեալ ժամանակի մէջ հեռանան իրենց հպատակք: Շէքիպ էֆէնտի ծանոյց որ պատասխանատու չէր ըլլար մնացողաց, ինչպէս նաև վանքերու և կուսաստաններու համար: Հրամայուեցաւ որ հաւաքուին ժողովրդեան քով եղած զէնքերը և այս խուզարկութիւնը սկսան կատարել Տավուտ և Նամըք փաշայի գունդերը: Կրնայ երևակայուիլ՝ այսպիսի միջոցով եղած խռովութիւնք և անկարգութիւնք: Յիսուսեանց Կազորի վանքը բովանդակ յափշտակուեցաւ: Փռւժատ, իւր թարգմանը Խալիլ-Մուտուար՝ զրկեց փութով դէմ կենալու այս աւարառութեանց, սակայն հազիւ հասեր էր ի Սուք՝ 5 ժամ հեռու Պերութէն, բռնեցին զթարգմանը և բանտ ձգեցին: Ի զուր փռւժատ բողոքեց այս կալանաւորութեան դէմ առ սպարապետն Իպրահիմ փաշա, մտիկ ընող չկար. այն աւտեն գաղղիացի հիւպատոսը հրամայեց Լա-պէլ-Փուլ Գաղղիական մարտանաւուն որ կը գտնուէր Պէրութի առջև թնդանսթակոծելու զքաղաքը: Փութով նաւակները ծովը ինջան և տ'Օրնանս հրամանատարը սկսաւ կրակ թափել քաղքին վերայ: Իպրահիմ փաշա զարհուրած յանձնեց զթարգմանը գաղղիացի սպայի մը: Արդէն ի Կ. Պօլիս Ապու Նաֆէտի ազատիլը մեծ պաղութեան առիթ եղեր էր ընդ Բ. Դուռը և ընդ Գաղղիոյ դեսպանը Տը Պուրքընէյ որ վերջնագրով մը պահանջեց Ա. Դարձ գաղղիացի հպատակաց իրենց ստացուածոց մէջ, վճարմամբ վնասուց պատճառ եղողներէն. — Բ. Շէյխ Համուտ ի Կ. Պօլիս կոչուի և քննուի իւր ընթացքը. — Գ. Խուզարկութիւն անոր դաւակցաց. — Դ. Վճարումն վնասու Ապպէյ վանքին: Աալի Էֆէնտի ընդունեցաւ Գաղղիոյ վերջնագիրը,

Շէյխ Համուտ աքսորուեցաւ և Ապպէյի հրամանատարը պատերազմական ատենի առջև կանչուեցու :

12. Բարեկարգութիւնը Լիբանանու : — Անկէ վերջը Բ. Դուռը ջանաց հիմնական բարենորոգութիւններ մտցնել ի Լիբանան : Երկու ցեղք առանձին վարչութիւն ունեցան և առանձին փոխանորդներ խառն գիւղից մէջ, ինչպէս նաև առանձին ատեաններ, այս ատեաններուն կը վերաբերէր տրոց բաժանումը : Եթէ տուրքի բաժանման միջոց խորհրդականներէն ոմանք բողոքէին ընդդէմ որոշողութեան, այն ատեն խնդիրը կ'երթար առ Սպարապետն որ վերջին ատեան կը համարուէր : Իսկ միւս ատեանները 10 անձանցմէ կը բաղկանային, 2 տրուզք, 2 մահմէտականք, 2 մարոնիդք, 2 մէլքիդ և 2 յոյնք, որով 6 քրիստոնեայք և 4 մահմէտականք : Յայտ է թէ այս անհաւասարութիւնը փութով տհաճութեանց պատճառ պիտի ըլլար, որով և այս խաղաղութիւնը առ ժամանակեայ կըրնար համարուիլ և քիչ վերջը կրկին պիտի տեսնենք սպանութեանց ահաւոր տեսարանը և գաղղիական պետութեան զօրաւոր կերպով միջամտութիւնը :

ԳԼՈՒԽ ԽԱ

ԴԱՆՈՒԲԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

1. Մուտավիա—Վալաքիա. — 2. Վալաքիա. Աղեքանդր կի-
թա հոսփոտար և Ազատականք. — Պիպէսքոյ հոսփոտար. 4. Մա-
րտի. Միքայէլ Սուրբա հոսփոտար և Քարեկարգութիւնք. —
5. Պիպէսքոյ վարչութիւնը. — 6. Յեղափոխութիւն ի Վալաքիա
և ի Մուտավիա. — 7. Սահմանադրութիւն ի Պուքրէշ և Առ-
ժամանակեայ վարչութիւն. — 8. Միջամտութիւն Ռուսաստանի.
Յեղափոխութեան տկարանալը. — 9. Միջամտութիւն Տաճկաս-
տանի. — 10. Տեղապահութիւն. — 11. Ընկճումն Ազատակա-
նաց. — 12. Դաշինք Պալթա Լիմանի. — 13. Իշխան Յովհաննէս
Աղեքանդր Ա. հոսփոտար Մուտավիա—Վալաքիոյ:

1. Մուտավիա — Վալաքիա: — Ըստ Ադրիանուպօլս-
ոյ Դաշանց մինչև որ Բ. Դուռը վճարէր պատերազ-
մին ծախքը, ռուսական բանակը պիտի բռնէր Դանուբի
իշխանութիւնքը: Զօրավարն Քիսլէֆ հրամանատար
այս բանակին և միանգամայն գլուխ վարչութեան եր-
կուց Դանուբի իշխանութեանց՝ Վալաքիոյ և Մուտա-
վիոյ, կրցեր էր յինքն գրաւել ժողովրդեան սիրտը
և վաստակել երկրին յառաջագիմութեան համար: Յա-
մին 1834 Բէդրպուրկի Դաշամք սահմանուեցաւ որ
Քիսլէֆ և ռուս բանակը թողուին զիշխանութիւնս
հոսփոտարներուն ընտրուելէն երկու ամիս վերջը:
Միանգամայն Բ. Դուռը հրովարտակով մը պիտի ըն-
դունէր այս գաւառաց կանոնադրութիւնքը, տուեալք
թելադրութեամբ Ռուսաստանի. դարձեալ երկրին ներ-
քին ինքնավարութիւնը և հոսփոտարաց անկախ ըն-

տրութիւնը: Բեդրպուրկի Դաշինքը իբր զարտուղութիւն կը սահմանէր սակայն որ « միայն առաջին անգամուան համար երկուց գաւառաց իշխանք անուանուին հաճութեամբ երկուց Պետութեանց՝ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի »: Բազմաթիւ առաջարկելոյ մէջէն Մարտ 21ին Միքայէլ Սդուրցա անուանուեցաւ Մուտավիոյ համար և Աղեքսանդր Կիբա Վալաբիոյ համար: Քանի մը եօթնեակ վերջը Քիսլէֆ զօրավարը կը թողուր իշխանութիւնները, թողլով քաղցր յիշատակ մը Մուտո-Վալաբիոյ մէջ: Իսկ բանակը թողուց զիշխանութիւնս նոյն տարուան Հոկտեմբերին:

Երկու Նորընտիր հոսփոտարք յետ ընդունելու ի Կ. Պօլիս Սուլթանին ձեռքէն իրենց իշխանութեան ըզգեստաւորումը և յետ հաստատելու հոն իրենց ներկայացուցիչքը, դարձան իրենց իշխանութեան երկիրները:

2. Վալաբիա. — Աղեքսանդր Կիբա հոսփոտար եւ Ազատականք: — Աղեքսանդր Կիբա սկզբնական եռանդով մը ազատական մասին հակիլ ցուցուց: Փամփինէանո ազատասէր գնդապետը բոլոր իւր ունեցած չնկէռէ ստրուկքը ազատագրեւ էր, շատ Պոյարտք նոյնը ըրեր էին, յորս մանաւանդ Կոլէպոնները. Աղեքսանդր Կիբա իւր ունեցած ստրուկներէն մաս մը աճրդով հեռացուց, ուրիշ մաս մ'ալ տուաւ Օփրանօ սեղանաւորին ընդունելով փոխարէն 10,000 տուգադ զոր գործածեց ի շինութիւն չքեղ պալատան մը: Ազատականաց կողմը բռնելով, զայրացան իրեն հին պոյարտք, որոնք միշտ կ'ուզէին մնալ ռուսական ազդեցութեան ներքեւ: Աղեքսանդր այն ատեն յերկիւղէն դիմեց ինքն ալ առ Ռուսաստան, որուն իրմէ տհաճ ըլլալը յայտնապէս իմացաւ:

Ազգային ժողովոյն մէջ ևս մեծամեծ էին իրեն դէմ տեգոհութիւնք մանաւանդ տրոց գործածութեան մասին: Ստէպ Գամփինէանո, Յ. Ռոզէդդի և Գ. Գանդակուզէն կը պախարակէին վարչութիւնը. իշխանը իբրև յետին փորձ՝ պաշտօնապէս ծանոյց որ ժողովը ունկնդիր չըլլայ երեք ազատամիտ երեսփոխանաց:

Սակայն ժողովը այս ծանուցմամբ համարեցաւ օտար միջամտութիւն մը իր իրաւանց մէջ և յայտնապէս հրատարակեց որ բաց յՍամանեան պետութիւնէ, ուրուն հարկատու էր, չէր ճանչնար ուրիշ հսկող պետութիւն մը. այսու զՌուսաստան իմանալով: 1837 տարին ամբողջ այս վէճերով սահեցաւ մինչև հասաւ Ազգային ժողովոյն ցրուելու ժամանակն: Նոր ընտրութեամբ, ընդդէմ ջանից իշխանին՝ երեք ազատախօս երեսփոխանք նորէն ընտրուեցան:

Հագիւ ժողովը գումարուեր էր, Ռուսիոյ հիւպատը պահանջեց որ Քիսլէֆ զօրավարին տուած հրամանքը երկիրը գրաւած ժամանակ, իբրև օրէնք աւելցուին Կանոնադրութեան վերայ և նոյն իսկ Կանոնադրութեան վերայ զանազան փոփոխութիւնք ըլլան ի նպաստ Ռուսաստանի: Ազգային ժողովը գրեթէ միաբերան մերժեց այս միջամտութեան առաջարկը և իշխանը նորէն ցրուեց զայն: Սակայն Ռուսաստան նոյն պահանջածը քաղաքագիտական միջոցներով կրցաւ ստանալ ի Բ. Դրանէ: Փութով հրովարտակ մը գնաց առ Ազգային ժողովն, զոր ամէնը պէտք էին ստորագրել և ինչպէս ըրին իշխանը և երեսփոխանք բաց ի Գամփինէանոյէ որ զժողովը ձգեց ելաւ. միւս ազատական երեսփոխանք աւելցուցին որ կը ստորագրեն « Սուլթանին հրամանին համար »: Գամփինէանո անցաւ ի Գաղղիա և յԱնգղիա և կրկին ի դարձին ի հայրենիս, բռնուեցաւ և վանքի մը մէջ գոցուեցաւ. Գամփինէանոյի անունը ասով աւելի սիրելի եղաւ ժողովրդեան:

Քիչ վերջը Սուլթան Մահմուտի մահը, եւրոպական ընդհանուր պատերազմի մը գուշակութիւնը, խրախուսեցին զազատականս, եթէ հարկ ըլլար, նոյն իսկ զինուք բողոքել ընդդէմ ռուսական հովանաւորութեան: Պուրէշթի մէջ շատ անձինք կը գրուէին ծածուկ բանակի մը համար, որ յանակնկալս պիտի ինկնար Պեսարապիոյ վերայ, և պիտի շփոթէր զՌուսաստան՝ արդէն գժտեալ Գաղղիոյ հետ, սակայն դաւը իմացուեցաւ մատնութեամբ և գլխաւորք բռնուեցան:

յորս էին Տիմիդրիուս Ֆիլիպէսքո, Նիքոլաս Պալչէսքո մասնագիրը, Սոտեր և այլք, որոնք յետ իննամսեայ բանտարգելութեան, ղրկուեցան աշխատելու հանքերու մէջ ոմն երեք տարի, այլք ութ տարի:

Բուլղարք ևս Կալաքի ռուս հիւպատոսին գրգռութեամբ ապստամբեցան Տաճկաստանի դէմ: Լուրը Պուքրէշթ հասնելով երեք հարիւր զինեալ անձինք դիմեցին յիպրայիլա և կ'ուզէին անցնել զԴանուբ միաւնալու Բուլղարաց: Աղեքսանդր Կիքա ասոնց գլխաւորները բռնել տուաւ և մնացելոց արգելեց Դանուբէն անցնիլը: Բ. Դուռը այս բանիս համար իր գոհութիւնքը յայտնեց առ հոսփոտարն, մինչ Ռուսաստան իւր հիւպատոսի՝ Տաչքովի ձեռամբ, պատրաստել կուտար Կիքայի անկումը, որ շատ դիւրացած էր, քանի որ Ազգային ժողովը տժգոհ էր անոր վարչութեան վերայ և բողոքներ գրուել էին եթէ ի Կ. Պօլիս և եթէ ի Բեդրպուրկ¹: Երկու մեծ պետութիւնք մասնաւոր նուիրակներ ղրկեցին և որչափ որ տաճիկ նուիրակը Շէքիպ էֆէնտի կ'ուզէր իշխանին կողմը բռնել, սակայն հարկ եղաւ զիջանիլ Ռուսաստանի կամաց և Սափֆէդ էֆէնտի ղրկուեցաւ ի Պուքրէշթ ծանուցանելու Աղեքսանդր Կիքայի իւր անկումը և ընտրութիւնը ընել տալու ըստ Կանոնադրութեան, որ կատարուեցաւ Դեկտեմբերի վերջը և քուէից առաւելութեամբ ընտրուեցաւ հոսփոտար Գէորգ Պիպէսքոյ:

3. Հոսփոտարն Գ. Պիպէսքոյ: — Պիպէսքոյ փառասէր և երիտասարդ երեսփոխան, երբեմն ատենադպիր Արտաքին գործոց, ուսկից յետոյ գժտելով, ելեր էր և կ'ապրէր ճոխութեամբ ի Բարիզ և ի Վեն-

¹ Երբ 1844ի այս Բուլղարաց դատաստանը կատարուեցաւ, Գրիսողոթոյ երեսփոխանը գոչեր է Ազգային ժողովոյն մէջ. « Այդ ամէնը Նիկողայոսի գործն է հիմայ իրեն կ'ինկնայ հանգոյցը քակել »: Սակայն այդ ազատախօսութիւնը փաստաբեր եղաւ յանցաւորաց: Ռուսաստան քաշուեցաւ միջամտութենէ, 26 անձինք, յորս կային նաև և պոյարաք 15 տարի բռնի աշխատութեանց վատապարտուեցան:

նա, ծանօթ իւր մէկ քանի ընդլայնախօս գրութեամբք, մեծապէս ջանացեր էր Աղեքսանդր Կիւքայի անկման համար որպէսզի ին քրփոխանակէ: Յիշխանութեան հաստատուիլը մեծ հանդիսով կատարեց Պուրէշթի հին Աղբունեաց եկեղեցւոյն մէջ. խօսելով նաև առ ժողովուրդն, ապա յետ արձկելու քաղաքագիտական յանցանաց համար կալանաւորեալ երեսփոխանք, ուղևորեցաւ ի Կ. Պօլիս զգեստաւորումը ընդունելու:

Ի դարձին նոր պաշտօնարան մը կազմեց և անմիջապէս սկսաւ հոգալ իւր առանձնական հարստութիւնքը շատցնել, խնամք տարաւ սակայն միանգամայն Երկրագործութեան և ճամբաներուն շինութեան: Յետոյ առաջարկեց մեղմելու այն օրէնքը որ կ'արգելուր էրիկ մարդու մը իւր կնոջ ստացուածքը գրաւել, և այս այն պատճառաւ, վասնզի շատոնց կ'աշխատէր բաժնուիլ իւր կնոյմէ, առանց անցնելու աւոր ստացուածոցմէ գրաւած մէկ մասը: Երեսփոխանք և հասարակաց կարծիքը զարմացաւ այսպիսի առաջարկի մը վրայ, և Ազգային ժողովոյն մեծամասնութիւնը հակառակ քուէ տուաւ: Պիպէսքո ի բարկութենէն հակառակ քուէ տուող երեսփոխանքը զրկեց քաղաքական կամ դատաստանական պաշտօններէ, յետոյ ցրուեց Ազգային ժողովը և Ռուսաստանի միջնորդութեամբ կրցաւ հրաման ստանալ հրովարտակով մը ցանորոշ ժամանակ կախեալ թողուլ ընդհանուր ժողովոյն գումարումը:

4. Մոլտավիա. — Միքայէլ Սդուրցա հոսփոտար եւ բարեկարգութիւնք: — Ի Մոլտավիա չենք գտներ Վալաքիոյ յուզմունքները և գոտութիւնք ընդ իշխան և ընդ ժողովն: Միքայէլ Սդուրցա ընտիր դաստիարակութիւն մը ունեցեր էր և որչափ որ ռուս սպայից հետ ունեցած բարեկամութիւնք պատճառ եղեր էին իրեն իշխանութեան հասնելուն, այսու հանդերձ ունէր իշխանի մը և քաղաքագիտի բազմաթիւ յատկութիւնք, որով գիտցաւ միշտ զՌուսաստան իւր թիկունք ունենալ և միանգամայն Ազգային ժողովոյն մէջ գտնալ անվրէպ մեծամասնութիւն մը, ի դերև

հանելով փոքրիկ ընդդիմութեան մը ջանքերը և այսպէս 14 տարի կառավարեց երկիրը հանդարտութեամբ առանց Սահմանադրութեան սահմաններէն դուրս ելելու։ Այսպէս ազատ ըլլալով վարչական ընդդիմութիւններէ և արգելքներէ, մեծ խնամք տարաւ երկրին բարւոյնը։ 1834ին տէրութեան պարտքն էր 15,000,000 սուքադ, քիչ վերջը գոցուեցաւ։ Մաքսատան եկամուտը 14,000 տուքադէն 30,000ի ելաւ, առանց նոր մաքսեր աւելցնելու։ Քաղաքապահութեանց եկամուտը փութով կրկինը հասաւ, որով և ճամբաները շտկուեցան, քաղաքը գեղեցկացան, Եաշ, Կալաց, Պէոլառ դարդարուեցան, և աւարտեցաւ Դանուբէն մինչև Պուքովինայի սահմանագլուխը մեծ ուղին ունենալով 108 կամուրջ։ Խնամք տարաւ նաև քաղաքաց և գիւղօրէից մէջ կենաց ապահովութեան։ Հասարակաց օգտին համար աշխատած ժամանակ, չմոռցաւ նաև իրեն առանձնական հարստութիւնը և 14 տարուան մէջ 30,000,000 ֆրանքէն աւելի դիզեց, յորում կ'ամրաստանեն զինքը իբր կաշառակեր։ Վալաքիոյ մէջ եղած ազատական շարժումները ի սկզբան բնաւ արձագանգ մը չունեցան ի Մոլտավիա։ ամէն մարդ նիւթական շահուց զբաղած էր։ 1843ին եկեղեցականք ճշմարիտ մարդասիրութեամբ մը ազատագրեցին իրենց չնչնէ ստրուկները, որուն փութով հետեւեցան և այլք։

Քիչ վերջը Միքայէլ Սդուրցա ուղեորեցաւ Պուքրէշը երթալու ուր միանալով Վալաքիոյ իշխանին հետ ընդառաջ պիտի երթային Սուլթանին ի Ռուսնուք։ Հոն էր նաև Սերպիոյ իշխանը Աղեքսանդր Քարաձէորճէվիչ։

5. Պիպէսքոյի վարչութիւնը։ — Վալաքիոյ իշխանը այս ուղեորութենէն դառնալէն վերջը իբրու ճամբու ծախք պահանջեց և առաւ գանձէն 300,000 ֆրանք։ Ապա ուզեց արձակել իւր կինը և ուրիշ մը առնուլ։ Վալաքիոյ մետրապոլիտը բացարձակապէս մերժեց. ինքը Կ. Պօլիս դիմեց ի պատրիարքարան և տարի մը վերջը հարանիքը կատարուեցաւ սահմանագլխին

վրայ Ֆոքքանի քաղաքը: Այս առթիւ Պիպէւքոյ թագաւորական չքեղութիւն ի կիր առաւ, մեծապէս ծանրանալով քաղաքաց և Գանձուն:

Սուլթանին այցելութեան ժամանակ, Ռէշիտ փաշա՝ պաշտօնեայ Արտաքին գործոց խորհուրդ տուեր էր Պիպէւքոյի ի դարձին բացումն ընել Ազգային Ժողովոյն: Պիպէւքոյ ամենայն ճիգն թափեց իրեն հաճելի անձինքը ընտրել տալու և յաջողեցաւ, սակայն ի վնաս երկրին ուր տիրեց ամէն անկարգութիւն: Ազնուական ցեղէ երիտասարդ մը ուզեր էր վրէժ խնդրել իր ամուսնոյն պատուոյն եղած նախատանաց հոսփոտարին ազգակից անձէ մը: Երիտասարդը աքսորուեցաւ և միւսը մեծ պատիւներ և պաշտօններ ընդունեցաւ: Դեռ այս դէպքին ազդեցութիւնը չէր նուազած երբ Արդարութեան ատենին նախագահը կը սպաննէ գիւլատէր մը: Ատեանը արձկեց սպանողը և իշխանն ալ վարձատրեց ի մեծ գայթակղութիւն ժողովրդեան: 1847-48ին ձմեռը լուռ տրտունջներով և ժողովականերով անցաւ:

6. Յեղափոխութիւն ի Վալաքիա եւ ի Մոլտավիա: — Ոգիները այս վիճակի մէջ էին երբ Փետրուարի Յեղափոխութեան լուրը հասաւ ի Պուքրէշթ: Ազատականք աւելի խրախուսուեցան լսելով յեղափոխութեան արձագանգները նաեւ ի Վեննա: Ի Պուքրէշթ, յիպրայլա և ի Գրայովա ընկերութիւններ ձեւացան ըլլալիք բարեկարգութեանց վրայ վիճելու, Պիպէւքոյ իմանալով անոնց որոշողութիւնքը ինքնին կանխեց. և ճարտարութեամբ պահանջածնէն աւելի ազատութիւններ խոստացաւ, խնդրելով միայն քիչ մը ժամանակ, զոր ջանաց գործածել ժողովրդեան մէջ տարածայնութիւններ սփռելու համար:

Պուքրէշթի նմանեցաւ նաեւ Մոլտավիոյ մայրաքաղաքը Եաշ, յորում ազատականք յայտնապէս գումարուեցան ի պալատն Ռէկէնսպուրկ և սահմանադրութիւն մը կազմեցին, յորում կը խնդրէին իշխանէն ազատութիւն տպագրութեան Ներքին գործոց նկատմամբ, հաստատութիւն ազգային պաշտպանաց, պա-

տասխանատուութիւն պաշտօնէից: Սդուրցա սիրով ընդունեցաւ սահմանադրութեան նուիրակութիւնը, բայց ծածուկ հրաման ղրկեց կալանաւորելու գլխաւորքը: Երեկոյեան զինուորք պաշարեցին Մաւրդորտադոյի պալատը, ուր կը գտնուէին 11 երիտասարդք սահմանադրականք և զայնս բանտ տարին, ուսկից ապա տարուեցան ի Մաշին և հոնկէ Պրուսա ղրկուեցան իբր ապստամբք:

Այս շփոթութեանց միջոց երկու նուիրակք մինն օսմանեան միւսն ուսաղրկուէր էին յիշխանութիւնս քննելու ժողովրդեան յուզմանց պատճառքը: Վալաքները չուզեցին մոլտալներուն պէս անդէն սկսիլ յեղափոխութիւն մը և ազգային կուսակցութիւնը աղերսագիր մը ներկայացուց առ տաճիկ նուիրակն Թալաադ Էֆէնտի, խոստանալով իրենց անկեղծ հպատակութիւնը առ Բ. Դուռը, խնդրելով միայն ազատիլ ուսական հովանաւորութենէն, հաւասարութիւն քաղաքական և տրոց, բարեկարգութիւն ի վարչութեան, ազատութիւն չինկեանէներու և գիւղացւոց, ազատութիւն տպագրութեան: Յայտնի է որ Բ. Դուռը չէր կարող անմիջապէս առանց քաղաքագիտական յառաջաբաններու վերցնել անդէն հովանաւորութիւնը և կանոնադրութիւնը: Նա մանաւանդ ուսա գորավարն Տիւհամէլ ամենայն հնարք կը գործածէր ջաղխելու ազգային կուսակցութիւնը և օգնելու հոսփոտարին իշխանութեան: Ազատականք տեսնելով որ դժուարին էր ձեռք բերել խնդրածնին, մտածեցին ուղղակի դիմել առ հոսփոտարն և խնդրել իրենց պահանջածնին, բայց երբ իրենց թախանձանաց աքսորք և բանտք պատասխանեցին, այն ատեն որոշուեցաւ դիմել յեղափոխութեան: Ստեփան Կոլէպօ, Հէլիատ և գնդապետն Թէլ՝ սահմանուեցան երթալ յիսլաց Փոքր-Վալաքիոյ մէջ, որուն վարիչն էր Մակիբեօ՝ եռանդուն ազատական մը, հոնկէ պիտի սկսէր ապստամբութիւնը և Իսլացի մէջ կազմեալ պահանորդք ընդ հրամանաք Փլէսսոյանօ գնդապետին պիտի սպասէին անոնց գալուն որ իրենք ալ ոտք ելլեն: Երկու Պոլէս-

քո եղբարք պիտի երթային ապստամբեցնելու Փրաքովա և Պոլշէա գաւառները, մինչ Կարոլոս Կիքա ի Կ. Պօլիս քաղաքագիտական հնարիւք պիտի փորձէր ձեռք բերել պահանջածնին: Քիչ օր առաջ Դեմետր Պրադիանօ նուիրակութեամբ մը ղրկուեր էր ի Մաճառստան, միևս գլխաւորք մնացին ի Պուքրէշթ, սպասելով արտաքին յուզմանց, ներքինը սկսելու համար:

1848

7. Սահմանադրութիւն ի Պուքրէշթ եւ Առժամանակեայ վարչութիւն: — Հէլիատ և Ստեփան Կոլէպօ ծածուկ մեկնեցան Պուքրէշթ Յունիս 18ի և երկրորդ օրը հասան յիսլաց ուր գտան զգնդապետն Թէլ, զՓլէսսոյանօ և զՌաստուլ Քլափկա՝ Զէլէյիու գիւղին քահանայն: Հոն երկրորդ օրը եկեղեցական արարողութեամբ, որուն ներկայ էր բազմութիւն ժողովրդեան և զինուորաց Հէլիատ կարդաց Սահմանադրութեան 31 յօդուածները ստորագրեալ « վերածնութեան դաշտէն, Յունիս 10 յիսլաց. քահանայն Քլափկա, Յովհան Հէլիատ, Ստեփան Կոլէպօ, Քրիստիան Թէլ և Նիկոլաս Փլէսսոյանօ » որք կազմեցին վարչութիւն մը յաւելլով նաև զՄակիէրօ: Հոն ամէնը երգունընալով հաւատարմութիւն Սահմանադրութեան, նամակ մը գրեցին առ իշխանն Պիպէպօյ, Յեղափոխութիւնը անվրէպ կարևոր ցուցնելով հասարակաց փրկութեան, և կը թախանձէին իրենց գլուխ կենալու: Սահմանադրութիւնը կը հռչակէր՝ հաւասարութիւն քաղաքական և տրոց. երեսփոխականաց ժողով մը, բացարձակ ազատութիւն տպագրութեան, ազգային պահապանք, ազատութիւն վանաց, սուրբ տեղեաց՝ որոց եկամուտք Կ. Պօլսոյ պատրիարքարանը և կրօնաւորք կը ստանային, ազատութիւն տարապարհակ աշխատաւորաց և չինկեանէներուն, դաստիարակութիւնը ստիպողական, բարձումն մարմնաւոր պատժոց, գլխատման, հաւասարութիւն իրաւանց Հրէից ուրիշ ազգաց հետ, և պէտք էր անմիջապէս Սահմանադիր ժողովք մը կազմուէր, վերոյգրեալ հիմանց վրայ ամբողջական Սահմանադրութիւն մը կազմելու համար:

Մեծ էր Պուքրէշթի մեջ եղած յուզումը: Հէլիատի և Ստեփան Կոլէպոյի խորհրդաւոր մեկնիլը կասկածի ձգե՛ր էր զՈստիկանութիւնը որ անմիջապէս կալանաւորել տուաւ զգնդապետն թէոյոկօ, զուսուցիչն Նէկուլիչի, զաւագերէցն Յովսարաթ, զԿոստանդին Ռդէդդի և զՅովհաննէս Վոյնէպոյ: Յունիս 22ին հասաւ ի Պուքրէշթ յիսլաց հրատարակեալ սահմանադրութեան լուրը և նոյն օրը երեք երիտասարդք աւերճանակ պարպեցին իշխանին վրայ, որոնք թէպէտ ամենեւին յարաբերութիւն մը չունէին ազատականաց հետ: Պիպէպոյ ելաւ պտըտեցաւ զինուորանոցները փորձելու համար զինուորաց կարծիքը, որոնք յայտնապէս ծանուցին թէ « պատրաստ են կռուելու ընդդէմ թշնամեաց բայց ոչ եղբարց »: Պիպէպոյ տխուր դարձաւ ի պալատն և հրամայեց դադրեցնել բանտարգելութիւնքը: Նոյն օրը Մակիէրոյի եղբօրորդի մը, սպայ զինուորական վարժարանին, իւր ընկերներով հրապարակը ներկայացաւ սահմանադրութեան օրինակով մը, և ծանոյց որ իշխանը զայն ընդուներ էր և թէ կ'երթար շնորհակալ ըլլալու: Փութով երկու հազարէն աւելի անձինք հետը միացած կեցցէներով գնացին առ իշխանը որ ստիպուեցաւ այն ատեն ընդունելու սահմանադրութիւնը և անմիջապէս նոր պաշտօնարան մը կազմեց, յորում մտան յեղափոխութեան գլխաւորք ալ, որոնք սակայն չուզեցին ստանձնել պաշտօն մը մինչև որ իշխանը օրինաւոր չհրատարակէ Յունիս 21էն ի վեր Առժամանակեայ վարչութեան հրովարտականները և զՄակիէրօ ընդհանուր հրամանատար հռչակէ, վարչութեան ալ անդամ կոչելով զթէլ: Պիպէպոյ զարհուրած Ռուսիոյ Քողգըլիւ ընդհանուր հիւպատոսին յանդիմանութենէն, հրաժարեցաւ իւր իշխանութենէն ի ձեռս նոր անուանեալ պաշտօնէից և անցաւ ի Գրոնշդատ Դրանսիլվանիոյ: Իշխանին մեկնելուն լուրը տարածուելուն պէս ամբոխը խուռն դիմեց վարչութեան պալատը խնդրելով որ անմիջապէս անուանուին Առժամանակեայ վարչութեան անդամք և որ սահմանուեցաւ այսպէս. Նախագահ՝ մետ-

րապօլիտն Նէօֆիդ . անդամք՝ Հէլիատ, Ստեփան Կուէսքոյ, Թէլ, Մակիէրօ, Աբուրդօ . դարձեալ ատենադպիրք՝ եղբարք Կուէսքոյ, Նիկոլաս Պալչէսքոյ, Ռոզէդդի, և Յովհ. Պրադիանօ : Պաշտօնեայք Նիկոլաս Կուէսքոյ, Յ. Գամպիինէանոյ, Կոստանդին Ֆիլիպպէսքոյ, Օտոպէսքոյ, Հէլիատ, Վոյնէսքոյ Բ. Նիոյցէսքո, որոնք ամենը փութով հրաւիրուեցան ի Պուքրէշթ :

8. Միջամտութիւն Ռուսաստանի . — Յեղափոխութեան սկիարանալը : — Երեք օր առաջ Տիւհամէլ և Քոդցըպիւ թողուցեր էին զՎալաքիա այս « ապօրինաւոր » գործոց համար և ծանուցանելով որ Ձարին գունդերը անդէն ացնելով զՓրութ կ'ուղղուէին Վալաքիոյ վրայ :

Առժամանակեայ վարչութիւնը անդէն ուզեց պաշտօնական յարաբերութիւնք հաստատել Տաճկաստանի և մեծ Պետութեանց հետ : Գործակատարք ղրկեց ի Կ. Պօլիս, Փէշդ, Բարիզ և Ֆրանքֆորդ ծանուցանելով չրջաբերականով մը ժողովրդեան յօժարութեամբ հաստատուած վարչութեան ձեւը, առանց հրաժարելու առ Բ. Դուռը հարկատուութենէն : Սակայն այս ամենայն չրջաբերականք անպատասխանի մնացին : Գաղղիա՝ ուսկից օգնութիւն կը յուսային, իր ներքին շփոթից զբաղեալ էր, անգղիացի հիւպատն Դոքէհաւն, թէպէտ նպաստաւոր էր իրենց, բայց ոչ պաշտօնապէս : Իսկ Բ. Դրան նուիրակը Թալլադէֆէնտի քաշուեր էր Եաշ, չգիտնալով իր տէրութեան միտքը :

1 Յուլիս. Եղելութեանց այս դիրքին մէջ հասաւ Քոդցըպիւի մէկ թուղթը որ հաստատելով Յունիս 24ի բողոքը, կ'իմացնէր ռուս գնդերուն Փրութը անցնիլը : Եւ արդարև Յունիս 28ին Պեսարապիոյ պահակալ գունդերէն 12,000 հոգի մտեր էին ի Մուտավիա և արագութեամբ չուեր էին ի Պուրլատու, քսան մղոն հեռու Վալաքիոյ սահմանագլխէն : Այս զինուորական միջամտութիւնը մեծ տհաճութեանց պատճառ եղաւ ի Կ. Պօլիս : Բ. Դուռը, Գաղղիոյ և Անգղիոյ դես-

պանք բացայայտութիւն խնդրեցին Ռուսիոյ Դիդոֆ դեսպանէն որ ծանոյց թէ հրամանի մը վրիպակ մեկնութեան արդիւնք էր այդ շուն և թէ գունդերը նորէն սկսեր էին յետս նահանջել:

Ռուս բանակին մերձենալը խրախուսեց իւր կողմնակիցքը զՕտոպէսքոյ, զՍոլոմոն, ևն, զորս Առժամանակեայ վարչութիւնը իրենց իշխանութեանց մէջ պահեր էր և որոնք կը շարունակէին ծածուկ յարաբերութիւնք ունենալ Տիւհամէլ զօրավարին հետ: Յուլիս 1ին երբ Առժամանակեայ վարչութիւնը գումարուեր էր ի ժողով, Օտոպէսքոյ յետ գունդ մը դնելու ի դարան ընդ հրամանօք Սոլոմոնի, սպայից բազմութեամբ մտաւ ժողովոյն սրահը և զամէնը կալանաւորեալ հրատարակեց և ի մասնաւորի զթէլ զինաթափ ընելով յանձնեց զինուորաց: Այս լրոյն վրայ Մակիէրօ սուրը ձեռքը ճամբայ բանալով երկու զինուորօք հասաւ ի Պալատն, ժողովրդեան հետ ազատեց զթէլ և ընկերները և կալանաւորել տուաւ զՕտոպէսքոյ որ մատնեց դարանի դրած զինուորքը: Երբ վարչութիւնը սկսաւ բանակցիլ անոնց հետ, Պալատան պատուհանէ մը ատրճանակ մը պարպուեցաւ գունդին վրայ և և այն ատեն Սոլոմոն հրամայեց հրացաններն պարպել և ամբոխէն քսան հոգի ինկան հրապարակին վրայ. յորոց ինն մեռեալք, իսկ իրենք կալանաւորեցան:

Որչափ որ Առժամանակեայ վարչութեան դէմ եղած փորձը ի դերեւ ելաւ, սակայն նա առաւել ինքզինքը կը տկարացնէր: Շատ օրուրնէ ի վեր սուտ ձայն մը տարածուեր էր եթէ 30,000 ռուսք անցնելով զՓրութ կը չուէին Պուքրէշթի վրայ: Վարչութեան անձանցմէ ոմանք պատճառելով որ Պուքրէշթ անպատասպար քաղաք մ'է, կ'ուզէին քաշուիլ լեւանց մէջ գիւղաքաղաք մը: Պրադիանօ ղրկուեցաւ երթալ ստուգելու Ռուսաց ո՛ւր գտնուիլը: Սակայն հազիւ Պրադիանօ մեկներ էր, վարչութիւնը մտիկ չընելով Ռոզէդդիի և այլոց խորհրդոց, թողուց զՊուքրէշթ ուղղուելով ի Դերկովիստ: Առ ժամանակեայ վարչութեան փախչելուն վրայ, քանի մը նշանաւոր պո-

Յուլիս 11

յարաք գումարուելով մետրապօլիտին քով զինքը ստիպեր էին երկու գաւառապետ ընտրելու և անոնց հետ միաբան վարչութիւն մը հաստատելու զՕտոպէսքո և զՍոլոմոն բանակին գլուխ դնելով: Մետրապօլիտը չրաջարբերականաւ մը ծանոյց նոր գաւառապետութիւնը (քայմաքամութիւնը): Բայց երկրորդ օրը ամբօխին և վաճառականաց նուիրակութեան տրտունջներուն դիմաց, բռնադատուեցաւ լինչ հռչակել առջի օրուան չրջարբերականը և հաստատել կրկին Առժամանակեայ վարչութիւնը, որուն առ ժամս ներկայացուցիչքն պիտի ըլլային ի Պուքրէշթ մետրապօլիտն, Գամփինէանոյ և Գրէցցուէսքո, որոնք նուիրակ շրկեցին առ վարչութիւնն դառնալու ի մայրաքաղաք, որք մինչ 19 գումարուեցան ի մայրաքաղաք և նոյն օրը վարչութեան ասենադպիրը Վոյնէսքոյ՝ ծանոյց հիւպատոսաց Առժամանակայ վարչութեան իշխանութիւնը ձեռք առնուլը:

9. Միջամտութիւն Տաճկաստանի: — Սակայն արդէն սկսան տարաձայնութիւնք Սահմանադրութեան մէջ մտցնելիք փոփոխութեանց համար և վարչութիւնը տարտամ կերպ մը առաւ երբ լուուեցաւ որ օսմանեան գունդեր ընդ հրամանօք Էօմէր փաշայի հասեր էին ի Ռուսճուք և պիտի յառաջէին ըստ հրամանաց Սիւլէյման փաշայի՝ գործակատար իշխանութեանց, փոխանակ Թալասաէֆէնտիի: Միանգամայն Նէսէլրոտի յայտագիր մը կը ծանուցանէր որ ռուս գունդեր պիտի գային միանալու օսմանեան բանակին յեղափոխութիւնը ընկճելու համար: Առժամանակեայ վարչութիւնը ուզեց բանակցիլ Սիւլէյման փաշայի հետ ի Ճիւրճէփօ, սակայն փաշայն չուզեց ճանչնալ անոր իշխանութիւնը, և Յուլիս 30ին խաղաղասէր յայտարարութեամբ մը կը ծանուցանէր տաճիկ գունդերուն ընդ հուպ Դանուբը անցնիլը, յորդորելով զբնակիչս ի հանդարտութիւն: Օգոստոս 2ին Ռիֆաադ փաշա կը բռնէր Իպրայիլա մինչ Էօմէր փաշա կ'անցնէր զԴանուբ ի Ճիւրճէփօ 12,000 զինուորօք:

10. Տեղապահութիւն: — Յայտնի է որ Բ. Դու-

ուր չէր ուզեր ճանչնալ որ և է գործ յետ հրաժարելոյ Պիպէսքոյի և թէպէտ յօժար ուումէններուն փափաքը կատարելու, սակայն կը պահանջէր նաև որ ցրուի Առժամանակեայ վարչութիւնը և տեղապահութիւն մը կամ Բայթաթաթիւն մը հաստատուի ըստ կանոնադրութեան: Առժամանակեայ վարչութիւնը տեսնելով որ անկարող է բանակի մը դէմ դնել, տեղիք տուաւ և իշխանութիւնը յանձնեց Ազգին, որով և Սիւլէյման փաշա հրովարտակով մը կոչեց զԱզգը յունկընդրութիւն տեղապահութեան, և միաձայն ընտրուեցան Նիկոլաս Կոլէսքոյ, Հէլիատ և Թէլ, զորս հաստատեց Սիւլէյման փաշա յանուն Սուլթանին և օտար հիւպատոսաց ծանոյց սկսիլ յարարերութիւնքը:

Տեղապահութիւնը անդէն Յանձնաժողով մը հաստատեց, որպէսզի Սահմանադրութեան մէկ քանի կէտերուն վրայ վիճելով զանոնք կայսերական վաւերացման ներկայացնեն, ինչպէս խորհուրդ կուտար Սիւլէյման փաշա: Ստեփան Կոլէսքոյ, Պալչէսքոյ, Դեմետր Պրադիանօ, Գրիգոր Կրատիսդէանօ և Պալիլիատիս Պուքրէշթի անուանի վաճառականներէն մին՝ զանոնք ի Կ. Պօլիս պիտի տանէին: Նուիրակաց մեկնելուն նախընթաց իրիկունը Սիւլէյման փաշա մեծ հացկերութով մը պատուեց զանոնք. մեկնելէն վերջը Քիչ զինուորաք երեք օրուան համար Պուքրէշթ մտաւ և ժողովուրդը մեծ հանդէսներ կատարեց իրեն և շատ փախչողք դարձան իրենց տները և հպատակեցան նոր վարչութեան:

Սակայն ի Կ. Պօլիս տեսլարանը փոխուեր էր: Ռուսիոյ դեսպանը Դիգոֆ՝ տժգոհ խնդրոյն այսպէս վերջանալուն վրայ, վերջնագրով մը կը պահանջէր որ ի Կ. Պօլիս գալիք նուիրակութիւնը ետ ղրկուի, Սիւլէյման փաշա ետ կանչուի և տեղը ուրիշ մը ղրկուի որ գործէ միաբանութեամբ Տիւհամէլ զօրավարին, առ որ հրաման գնաց աճապարել մտնել ի Վալաքիա: Բ. Դուռը ի սկզբան վարանեցաւ, ապա տեղիք տուաւ և Ֆուատ Էֆէնտի (յետոյ անուանի Ֆուատ փաշա) ղրկուեցաւ Սիւլէյման փաշայի տեղ և երբ Ռումանիոյ նուիրա-

կութիւնը հասաւ ի Կ. Պօլիս, Ռէշիտ փաշա և Ալի փաշա՝ Պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, ընդունեցան զիրենք առանձին բայց ոչ պաշտօնապէս, անոնք ալ յետ բողոքելու, դարձան ի Պուքրէշթ, սակայն հոն չհասած լսեցին Ֆուատ էֆէնտի և Տիւհամէլ զօրավարին միարան բանակով Պուքրէշթի վրայ չուելը:

11. Ընկնումն Ազատականաց: — Մեծ էր քաղքին մէջ եղած յուզումը. Սեպտեմբեր 23ին առաւօտ Ֆուատ էֆէնտի առ մետրապօլիտն թղթով մը ծանոյց որ այն օրուրնէ քաղաքն էր ընդ պահպանութեամբ կայսերական զնդերու և 25ին նոյնպէս մետրապօլիտն միջոցով ի բանակն կոչեց քաղքին նշանաւոր պոյարտքը և անոնց կարգաց հրովարտակ մը, ըստ որոյ մէկ միայն *թայմաթ* մը պիտի ըլլար՝ Կոստանտին Քանդաքուզէն, որ միշտ հաւատարիմ մնացեր էր կանոնադրութեան: Վալաքիա առ ժամս պիտի բռնուէր Էօմէր փաշայի գունդերէն որ միանգամայն կ'անուանուէր զինուորական վարիչ Պուքրէշթի որով և հրամանատար կ'ըլլար նոյն իսկ վալաք զինուորաց և Ոստիկանութեան: Երեսփոխանացմէ բողոքողք և դէմ կենալ ուզողք երկու կարգ զինուորաց մէջէն տարուեցան Կոտչուէնի վանքը:

Նոյն օրը անմիջապէս առանց ընդդիմութեան մը տաճիկ գունդերը մտան ի Պուքրէշթ: Քէրիմ փաշա կարգաւ զինուորանոցները գրաւելով հասաւ Տիալօ-Սփիրի զինուորանոցին դիմաց, զոր կը պաշտպանէր զնդապետն Կոլէպոյ: Գնդապետը պահանջելով տեղապահութան հրաման մը, տաճիկ գունդերը 4000 հոգի ահաւոր կրակ մը սկսան ընել 100 հոգւոյ դէմ որուն պատասխանեցին ռումէնք տապալելով տաճնաց կողմէն 800 անձինք: Քէրիմ փաշա դադրեցուց կրակը, ազատութիւն խոստացաւ ռումէն զինուորաց եթէ թողուն զէնքերնին և այսպէս մտաւ ի զինուորանոց. բայց յետոյ բլուրէն իջնալու ժամանակնին զիրենք հալածեց զնդականերով: Էօմէր փաշա խստիւ արգելած էր ամենայն աւարառութիւն, լսելով որ տա-

ծիկ գունդերը ցրուելով քաղքին մէջ իր պատուէրը չէին պահեր, քաղաքը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ։

Այս միջոցիս Տեղապահութիւնը քաշուած ի պալատըն, սարսափման վիճակի մէջ էր, երբ հասաւ իրենց նուիրակաց բանտարգելութեան և տաճիկ գունդերու Պուրէշթի տիրելու լուրը։ Հէլիատ ծպտեալ թողուց փախաւ, միւս երկու ընկերք չուզեցին վտանգին մէջ վատանալ և իրենց տեղը հաստատուն մնացին 25ին և 26ին գիշերը մինչև որ ձիաւոր գունդ մը եկաւ և տիրեց Պալատին։ Երեք օր վերջը Թէլ քաշուեցաւ ի Գրոնշդատ և Կոլէպոյ ուղղուեցաւ ի Կ. Պօլիս։ Միւս կալանաւոր երեսփոխանք տարուեցան մինչև ի սահմանագլուխ և հոն ազատ ձգուեցան, որոնք մեկնեցան յաքսոր այսր անդր։ Փոքր Վալաքիոյ մէջ ընդերկար Մակիէրօ չուզեց ցրուել իր գունդերը, մինչև վնասակար և անկարելի տեսնելով ընդդիմութիւն մը յետ բողոքելու առ օտար հիւպատոսս և առ նոյն իսկ Տուատ էֆէնտի, անցաւ ի Իրանսիլվանիա։ Արդէն Սեպտեմբեր 28ին ռուս բանակին յառաջապահը ընդ հրամանօք Լոնտէրս գորավարին անցնելով զՍէրէթ հաստատուեր էր ի Տոքթանի։ Ռուս և օսմանեան բանակք բռնեցին Իշխանութիւնները և առաջնոյն գրաւման ծախքն ալ երկրին վրայ դրուեցաւ։

Նոր քայմաքամութիւնը իր պաշտօնը սկսաւ բանտարգելութեամբք, աքսորներով և անձնական վրէժխնդրութեամբք։ Նոր կազմուած պաշտօնարանին մէջ ամէնն ալ բաց ի Գամփինէանոյէ, ազատականաց հակառակորդներէն էին և որոց վրայ ամենէն մեծ ազդեցութիւնն ունէր Տիւհամէլ զօրավարը։

12. Գալշնլը Պալթա Լիմանի։ — Ութ ամիս վերջը Մայիս 1ին երկու Պետութիւնք Տաճկաստան և Ռուսաստան դաշինք մը կուեցին ի Պալթա Լիման, որով Ռումանիոյ հոսիոտարաց ընտրութիւնը, ուղղակի կախումն ունէր երկու Տէրութիւններէն։ Ընդհանուր ազգային ժողովք կը վերցուէին և կը դրուէին Խորհուրդք։ Մասնաւոր Յանձնաժողովք ի Պուրէշթ և Եաշ պիտի չափաւորէին կանոնադրութիւնքը և եր-

Յուսիս 46

կու բանակները պիտի չթողուն իշխանութիւնները մինչև որ Յանձնաժողովը իրենց գործը լմնցնեն։ Այս դաշինքը եօթը տարի պիտի տևէր։ Ընտրուեցան նաև երկու հոսփոտարք Պարպոյ Սշիրպէյ՝ Վալաքիոյ, Գրիգոր Կիլքա՝ Մոլտավիոյ։

1836

Երկու իշխանութիւնք այսպէս կառավարուեցան 5 տարւոյ չափ մինչև Բարիզու դաշինքը, յորում Ռուսաստան, յետ անկման Սեվաստափոլի, կը հրաժարէր որ և է հովանաւորութենէ մը Դանուբի իշխանութեանց վրայ որոնք կը մնային հարկատու Բ. Դրան և կը պահուէին իրենց առանձնաշնորհութիւնք ընդ հովանաւորութեամբ բովանդակ Պետութեանց։ Սակայն իշխանութիւնք երբէք չկասեցան յառաջ մղելու իրենց միութեան խնդիրը ի ձեռն քաղաքագիտութեան և յետ երկար բանախօսութեանց, մեծ Պետութիւնք կրկին դաշինք մը ստորագրեցին ի Բարիզ, որով Մոլտավիա և Վալաքիա թէպէտ առանձին տէրութիւնք կը մնային յար և նման օրէնսդրութեամբք և հարկատու Բ. Դրան՝ ունենալով երկու առանձին հոսփոտարներ, բայց իբրև միութեան նշանակ մը՝ Առանձին խորհուրդ մը ևս պիտի ըլլար կազմեալ երկու իշխանութեանց նուիրակներէ։

1838
49 Օգոստ.

13. Իշխան Յովհաննէս Աղեքսանդր Ա. Հոսփոտար Մոլտո-Վալաքիոյ, — Պետութիւնք դեռ այս յետին մասին վերայ կը վիճէին երբ երկու իշխանութիւնք իրենց փափագած միութիւնը գործով կատարեցին ընտրելով մի և նոյն ժամանակ հոսփոտար զնոյն անձը՝ զհազարապետն Գուգա որ իշխան Աղեքսանդր-Յովհաննէս Ա տիտղոսը առաւ։ Այս ընտրութեան դէմ բողոքեց Բ. Դուռը, սակայն Պետութեանց միջամտութեամբ ընդունելի եղաւ, այն պայմանաւ որ իբր զարտուղութիւն համարուի և ոչ իբրև կանոն։ Տարիուկէս վերջը Բ. Դուռը աւելին շնորհեց մասնաւոր ֆէրմանով մը, մէկ միայն Ժողովք հաստատեց և մէկ միայն պաշտօնարան երկուց իշխանութեանց համար։

1839
Սեպտ. 6

- ՊԱՏՃԱՌՔ ՂՐԻՄՈՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

1. Ռուսաստան և Եւրոպիոյ Պետութիւնք. — 2. Նիկողայոսի խորհուրդքը Տաճկաստանի վրայ. — 3. Գարատաղի խնդիրը — Էօմէր փաշա. — 4. Սրբազան տեղեաց խնդիրը. — 5. Նուրբակութիւն Մէնչիքով իշխանին ի կ. Պօլիս — Իւր պահանջքը. — 6. Ապտիւլ Մէհթա և օսմանեան պաշտօնարան. — 7. Ռուսիոյ Վերջնագիրը. — Ռուսք կ'անցնին Փրութը. — 8. Եւրոպիոյ Պետութիւնք. — Անգղիոյ և Գաղղիոյ նաւատորմիդք յԱրեւելս. — Ծանուցագիր Վեննայի. — 9. Հրատարակումն պատերազմին. — Նաւամարտ Սինոպի. — 10. Դաշնակցութիւն Գաղղիոյ և Անգղիոյ ընդդէմ Ռուսաստանի. — 11. Նիկողայոս և Փրանկիսկոս Յովսէփ, Բրուսիա և Գերմանիա. — 12. Տաճկաստան. — Ռէշիտ փաշա. — Սպարապետն Էօմէր փաշա. — 13. Պատերազմունք յԱսիա և Դանուբի վրայ. — Պաշարումն Սիւխտրէի. — Յունական դաւառք. — 14. Պատերազմ Պալթիկի վրայ. — Առումն Պորսմունտի :

1. Ռուսաստանն եւ Եւրոպիոյ Պետութիւնք : — Դժուարին է վճռել եթէ արդեօք Արեւելեան, կամ ինչպէս սովորաբար կը կոչենք, Ղրիմու պատերազմին գլխաւոր պատճառը Ռուսաստանն եղաւ իր պահանջներով, թէ ընդհանուր Եւրոպական դրութենէն և անգղիական գաղտնի քաղաքագիտութիւնէ մը ծագեցան այս անհամաձայնութիւնքը, որոնք ծնան դարուս մէջ անուանի եղած պատերազմներէն մին, որոյ յիշատակքը խառն վիպասանական դէպքերով կը հնչեն տակաւին թէ յԱրեւմուտս և թէ յԱրեւելս : Այս յայտնի է թէ Ռուսաստան յախուռն չէր դիմեր յայս ձեռ-

նարկ, եթէ ի սկզբան ընդհանուր եւրոպական վարչութեանց կողմանէ միտումն կամ գէթ առ ինքն համակրութիւն մը չտեսնէր: Աւստրիա իրեն պարտական էր Մաճառստանի մէջ ապստամբութիւնը մարելուն համար, Բրուսիա իւր ամենայն լրագրովք ուսական կողմը կը հակէր, բնաւ երկիւղ մը չէր տար Գաղղիա՝ իւր յարափոխ և անհաստատ վարչութեամբ, և չէր համարեր որ Նաբոլէոն Գ կարենայ այնպիսի ազդեցութիւն մը ունենալ Եւրոպիոյ վրայ որ ընդհանուր Արեւմտեան դաշնակցութիւն մը ձևացնէ. և այն պատճառաւ քիչ առաջ մերժեր էր վստահ արհամարհութեամբ մը այն դաշնակցութիւնը զոր Նաբոլէոն առաջարկեր էր Շոտլանդի դեսպան՝ իշխան Կորչաքովի միջոցաւ: Իւր ազդեցութեան միակ խոչընդոտն կը տեսնէր զԲրիտանիա, որուն ճարտար քաղաքագէտ դեսպանը ի Տաճկաստան Սըր Սդրէդֆըրտ Քէննինկ, նուազեցուցեր էր ուսական ազդեցութիւնը Բ. Դրան մէջ, և Ռուսաստան հարկ էր որ յարմար առիթ մը փնտռէր կենդանացնելու այն ազդեցութիւնը զոր երբեմն ունեցեր էր. նա մանաւանդ յառաջադիմութեան ճանապարհին մէջ հարկ էր զայն և ևս զօրաւոր ընել. և եթէ անկարելի էր նիւթական աշխարհակալութիւն մը, գոնեայ բարոյական տիրապետութիւն մը ունենալ Կոստանդնուպոլսոյ և Տաճկաստանի ժողովրդոց մեծ մասին վրայ:

2. Նիկողայոսի խորհուրդը Տաճկաստանի վրայ. — Եթէ ուզենանք փնտռել Նիկողայոսի փափագները, թերևս աւելի մեծագոյն էին, և չափազանց անկեղծ մտեւրմութեամբ մը հաւատացեր էր Անգղիացւոց 1844ին յԱնգղիա ուղևորած ժամանակ. և երբ 1853ի ընտրութեան առթիւ Պաշտօնարանը փոխուեր էր յԱնգղիա, կայսրը Բեդրպուրկի Անգղիոյ դեսպանին հետ խօսակցութեան մը առթիւ մեկէն յայտներ էր իրեն որ Անգղիա և Ռուսաստան պէտք էին մէջերնին բանակցիլ Տաճկաստանի ապագային համար: Խօսակցութիւնը քանի մը անգամ նորոգուեր էր: Այն ընտանեկան խօսակցութիւններէն մէկուն մէջ էր որ Նի-

կողայոս զՏաճկաստան կոչեց « այր Հիւանդ » և յետոյ այս բացատրութիւնը հնչեց բոլոր Եւրոպա . « Թեւերնուս վրայ , ըսեր է կայսրը , Հիւանդ մարդ մը ունինք , կարի Հիւանդ , և մեծ ձախորդութիւն մ'է , որ այս օրերէս մէկուն մէջ մեռնի , տակաւին մենք պէտք եղածը մէջերնիս չյարմարցուցած » : Նիկողայոսի աւմենայն խօսակցութիւնք առ այն կը հայէին որ այս մահը անվրէպ էր և անխուսափելի . և եթէ Անգղիա ու Ռուսաստան միաբանէին , ալ իր հոգը չէր միւս պետութեանց մտածածին վրայ : Իւր փափագը այն չէր , կ'ըսէր , որ Ռուսաստան մշտնջենաւորապէս գրաւէ զԿ . Պօլիս , նոյնպէս չէր կրնար համբերել որ բաժին ըլլայ այն Գաղղիոյ կամ Անգղիոյ և կամ ուրիշ զօրաւորի մը . ամենեւին չէր խորհեր բիւզանդական կայսրութիւն մը նորոգել , և ոչ վերածել ի փոքրիկ հասարակապետութիւնս , « ուր ապաւինին Քոչութ և Մածծինի » բայց թէ ինչ կ'ուզէր , տակաւին չէր յայտներ : Պէտք էր որ Սերպիա և Պուլղարիա ինքնօրէն պետութիւնք ըլլային , Գանուրի իշխանութեանց պէս « իմ հովանաւորութեանս ներքե » . և այսպէս յետ կազմակերպելոյ զՀարաւային Եւրոպա , եթէ Անգղիոյ կարեւոր տեսնուի , ստանալու զԵգիպտոս , կայսրը ամենեւին ընդգիմութիւն չունէր , ինչպէս նաև Կրետէի համար , եթէ Անգղիա զայն փափագի : Այս խօսակցութիւնք մտերմական էին միայն , և որչափ որ ալ ճշն Ռուսսըլ յանձնառու եղած էր բանակցութեան մը , այսու հանդերձ երբեք պաշտօնական ձև մը առած չէր , և Նիկողայոս չէր համարեր որ օր մը յերևան ելլեն , ինչպէս եղան տարի մը վերջը . և Նիկողայոս ցաւելով տեսաւ որ Արևելեան խընդրոյն ծագելու միջոց , արդէն իւր խորհուրդքը ծանօթ էին Անգղիոյ վարչութեան ¹ :

3. Գարատաղի խնդիրը : — Երկու պատահարք

1. Մօք Քարթէյ , կ'ըսէ , որ ասոնք ամենն ալ կան բրիտանական Դիւանին մէջ : Հ. Բ. Գլ. Իե . A History of our own Times by Justin Mc Carthy.

հետզհետէ գալով պատճառ եղան Ռուսաստանի և Տաճկաստանի մէջ եղած տժգոհութեանց :

Փարատաղի բնակիչք որոնք Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքեւ կը գտնուէին, 1852ի Դեկտեմբերին մինչ իրենց նորընտիր իշխանը Դանիէլ, հազիւ դարձեր էր յայցելութիւնէ մը ի Բեդրպուրկ, թերեւ վստահ ռուսական պաշտպանութեան մը վըրայ՝ յանկարծական ասպատակութեններ սկսան ընել տաճիկ հողին վրայ : Իսմէր փաշա Շքոտրայէն և Առնաւուտուքէն վրանին դիմեց, աւերեց շատ տեղ և խստութեամբ բռնեց երկիրը : Աւստրիա ուղեց միջնորդութիւն մը ընել քրիստոնեայ ժողովրդեան մը յանցանաց, միանգամայն կը փափագէր խոյս տալ ռուսական միջամտութենէ մը, անոր համար Լայնինկէն տեղապահ—Ֆէլտ մարաշախտր ի Կ. Պօլիս ղրկեց, և սպառնական ոճով մը պահանջեց որ թշնամութիւնք դադրին ի Փարատաղ :

1853 Ռբան այս քայլը քաղաքագիտական կանոնները կը զանցանէր, այսու հանդերձ Բ. Դուռը ըմբռնեց Աւստրիոյ ճշմարիտ նպատակը և հաւանեցաւ Լայնինկէնի խնդրոյն : Փետրուարի մէջ տաճիկ գունդերը քաշուեցան և Դանիէլ իշխանը Վեննա գնաց իւր շնորհակալութիւնքը ընելու ավստրիական վարչութեան : Բովանդակ այս պատահարը լմնցներ էր առանց Ռուսաստանի միջամտութեան :

4. Սրբազան տեղեւոյց խնդիրը : — Սակայն Փարատաղի խնդրէն աւելի զրգիռ եղաւ Նիկողայոսի Սբառլան Գեղեցի վէճը : Ծանօթ է ամենուն որ յերուսաղէմ և եթէ արտաքոյ, սրբազան տեղեաց վրայ եկեղեցական իրաւունք ունեցողներն են Յոյնք, Հայք և Լատինք. և յետինքս ընդ հովանաւորութեամբ եղած են Փաղղիոյ 1561ի, 1620ի, 1633ի և ուրիշ կայսերական հրովարտակներով : Սակայն ստէպ բազմութիւ վէճերով և կռիւներով, և Յունաց ալ միշտ զօրաւոր գտնուելովը, լատինք իրենց իրաւունքներէն զոմանա թողուցեր էին յափշտակուիլ ի Յունաց մանաւանդ յետ 1757ի և աւելի Փաղղիոյ մեծ Յեղա-

փոխութեան ժամանակ, յորում Գաղղիոյ վարչութիւնը փոյթ չէր տարած իրեն իրաւանց: 1808ի Ս. Գերեզմանի եկեղեցին մեծաւ մասամբ այրուելով, Յոյնք յետ նորոգելու զայն, ամբաստանելով նաև զԼատինս վարչութեան առջև, բոլորովին տիրեցին անոր, աւելի շատցուցին իրենց խրոխտումը, գիտնալով որ ըզՌուսաստան իրենց թիկունք ունէին: 1851ի Լուի Մայիս Նաբոլէոնի վարչութիւնը 1740ի դաշանց միջոցաւ, խնդրեց և ընդունեցաւ Բ. Դրանէն Յանձնաժողով մը կազմելու և քննելու այն Յիշատակարանք որոնք կը հաւաստեն Լատինաց այլ և այլ իրաւունքները Սրբազան տեղեաց վրայ: Յետ երկար վիճից, Յանձնաժողովը կը ճանչնայ Գաղղիոյ իրաւունքները, բայց կ'առաջարկէ պահել ամենայն ինչ «ի նմին պայմանի յորում է» . միայն յաւելլով որ լատինք մեծ դունէն մտնեն Ս. Աստուածածնայ մատուռը, և Յոյնք կարենան պաշտել Համբարձման մատրան մէջ: Գաղղիա խաղաղութեան սիրով, հաւանեցաւ զրկուիլ յիրս իրս, և հրովարտակով մը հաստատեց Յանձնաժողովոյն որոշողութիւնները:

5. Նուիրակութիւն Մէնչիքով իշխանին ի Կ. Պօլիս — Իւր պահանջը: — Արդ եթէ այս վէճը և եթէ Գարատաղինը առանց Ռուսաստանի միջամտութեան լմնցեր էին, որով և Ռուսաստանի վարչութիւնը բողոքեց որ Քայնարճի¹ դաշամբ հովանաւորութեան իրաւունք ստացեր էր Տաճկաստանի մէջ եղած յունածէս քրիստոնէից վրայ, որով և պէտք էր իր միջամտութիւնը վերոյիշեալ խնդրոյն մէջ, և կը պահանջէր Բ. Դունէն փոխարինութիւն մը, սոռանց իրեն խնդրոյն վճարուելուն համար: Այս բանիս համար

1. Քայնարճի դաշանց Բ. յողուածն կ'ըսէր որ «Շնորհեալ է Ռուս դեսպանին, բաց ի դեսպանատան մատրանէն, եկեղեցի մը ևս չինել յունական ծիսով կալաթայի թաղը Պէյօղլու կոչուած տեղը, որ միշտ ռուս դեսպանին հովանաւորութեան ներքեւ պիտի ըլլայ»: Ռուսաստան այս պարագայիս մէջ, Քայնարճիին դաշինքը ուզեց լայնաբար մեկնաբանել:

զՄէնչիքով իշխանը, պաշտօնեայ ծովային զօրութեան, չքեղ սպայակուտով մը պատերազմական և նաւով մը Կ. Պօլիս ղրկեց, գոհութիւնը պահանջելու:

Եւրոպական պետութիւնք ժրոնեցին որ խնդիրը այն չէր թէ ի սրբազան տեղիս, Լատինաց, թէ Յունաց և Հայոց էր մեծագոյն իրաւունքները, այլ ուրիշ բարձրագոյն նպատակ մը կար. և Անգղիա որ շատ փոյթ չունէր ուխտաւորներ պաշտպանելու ի Պաղեստին, ամենէն եռանդունը տեսնուեցաւ Տաճկաստանի ամբողջութեան պահպանութեան համար, և Կ. Պօլսոյ դեսպանը Սդրէգֆըրտ Քէննինկ, որ հրամանաւ մը կը գտնուէր ի Լոնտրա, փութաց իւր տեղը հասնելու. թէպէտ Եփսսըրոտ կ'ապահովցնէր զՀամիլդըն Սիմուր, որ Մէնչիքովի նուիրակութիւնը Ս. Տեղեաց խնդրէն գատ ուրիշ նպատակ չունէր:

Սակայն քիչ նուիրակութիւն այնպիսի մեծ շառաչունեցած է ինչպէս Մէնչիքովինը: Իշխանը յետ աքէ անցնելու ի Սէփաստափոլ ռուսական նաւատորմիղը, յետ զօրահանդէս կատարելու 30,000 ուլ բանակի մը, չքեղ փառաւորութեամբ երևցաւ ի Կ. Պօլիս: Հոն ճանապարհի զգեստով մեծ վէզիրին հետ տեսնուելէն վերջը, արհամարհանօք մը անցեր էր Արտաքին գործոց պաշտօնարանին դիմացէն առանց ներս մտնելու, և ուր պատրաստուած էր Ֆուատ էֆէնտի զինքը ընդունելու: Այս արհամարհութեան վրայ Ֆուատ անմիջապէս հրաժարեցաւ Արտաքին գործոց պաշտօնէութենէն, և թէպէտ Մէնչիքով բողոքեց այս հրաժարման համար, այլ ի զուր, և այս նիւթոյս վրայ Մէհմէմէտ Ալի փաշային հետ այնքան սաստիկ խօսակցութիւն մ'ունեցաւ որ մեծ վէզիրը Անգղիոյ փոխան դեսպանին փափագ յայտնեց որ Անգղիոյ նաւատորմիղը Տարտանէլ մտնէ:

Մէնչիքով կը պահանջէր որ իրեն տրուին հաստատուն և անփոփոխ առհաւաչեայք ի նպաստ յունական եկեղեցւոյն, այնպիսի առհաւաչեայք որով Ռուսաստան հովանաւորութիւն ունենայ բոլոր յունածիսից վրայ: Եւ ասոր փոխարէն կ'առաջարկէր ծածուկ

դաշինք մը երկուց պետութեանց մէջ. և այս ամենուն պատասխանը կը պահանջէր 5 օրուան մէջ, վասն զի աւելի երկար յապաղում մը, արհամարհութիւն պիտի համարէր իւր Պետութեան:

Բ. Դուռը պատասխանեց որ պատրաստ էր գոհացնել զինքը ոռու ուխտաւորաց և եկեղեցեաց նկատմամբ. բայց չէր կրնար շնորհել յունակսն եկեղեցւոյ հովանաւորութիւնը. նա մանաւանդ որ իր հաստատուն ջանիւքը քրիստոնեայ հպատակաց վիճակը բարւոքելու համար, կը ցուցնէր որ երբէք չէր ուզեր վնաս մը հասցնել անոնց առանձնաշնորհութեան: Ընդունիլ դաշամր Նիկողայոսի պահանջը ուրիշ բան չէր, բայց ոչնչացնել և կործանել իւր ինքնիշխանութեան հիմունքը:

Մէնչիքով իշխանը տեսնելով որ մեծ վէճիրը Մէհմէտ Ալի աւելի պատրաստ է հրաժարիլ իւր պաշտամանէն քան ընդունիլ իր առաջարկքը, քիչ մը զիջաւ. փոխանակ նոր դաշանց, առաջարկեց յաւելուած մ'ընել Քայնարճիի դաշանց, որով յոյն պատրիարքունք ցկեանս այնպիսի առհաւատչեայք ունենան, որոնք կարեւոր են իրենց պաշտաման ինքնավարութեան համար, և Ռուսաստան գոհ կ'ըլլայ անոնց վրայ միայն պարզապէս հոգեւորական հովանաւորութիւն մ'ունենալ: Այս նոր առաջարկին պատասխանը կը պահանջէր 10 օրուան մէջ, ապա թէ ոչ կը սպառնար Օտէսսա մեկնիլ:

Բարձրագոյն Դուռը Մայիս 14ին վճռական պատասխան մը պիտի տար Մէնչիքովի առաջարկին: 12ին տիվանը գումարուեցաւ, և 13ին դեսպանը հրաւիրուեցաւ բանակցութեան մը մեծ վէճիրին ամարաստանը ի վրսիոր: Մէնչիքով ընդունեցաւ հրաւերը, և պատշաճ մեծարանաց համար բոլոր օսմանեան պաշտօնեայք միաբան կը սպասէին ոռու իշխանին:

Բայց Մէնչիքով յանկարծ փոխեց իւր խորհուրդը և խոստումը, առանց ծանուցանելու մեծ վէճիրին: Յուսալով աւելի դիւրաւ համոզել զՍուլթանը, որուն քով չկար ոք ի պաշտօնէից. վասնզի բոլոր խորհրդ-

դականք մեծ վէզիրին հետ կը սպասէին, ուղղակի գնաց յարքունիս և Թախանձեց որ կարենայ տեսնել զՍուլթանը: Յետ երեք ժամու Սուլթանին դիմացն էր, որ իւր ամէն առաջարկներուն կը պատասխանէր թէ « իւր կամքը յայտնեմ էր իւր պաշտօնէից խորհրդոյն »: Եւ թէ ծանուցեր էր իւր այցելութիւնը, և անշուշտ փութով կը հասնին, և յիրաւի փութով ալ հասան ¹:

Սակայն մեծ վէզիրը Մէհմէտ Ալի վչտացած Մէնչիքով իշխանին ընթացքին վրայ, նախ առ ժողովը և երկրորդ առ Սուլթանը, նոյն նուիրակով որ զինքը յարքունիս կը կոչէր, հրաժարականը ղրկեց:

6. Ապտիւլ Մէհիտ եւ Օսմանեան Պաշտօնարան: — Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտ, խոհեմ և հանդարտ բնավորութեամբ, չգայրացաւ իւր փեսային, պարտք համարեցաւ միայն այնպիսի անձ մը առնուլ իւր պաշտօնեայ, որ առանց գրգռելու զՌուսաստան կարենայ պաշտպանել Օսմանեան պետութեան պատիւը, և կրկին յիշխանութիւն կոչեց զՌէշիտ փաշա, զՄէհմէտ Ալի ևս անուանուելով պաշտօնեայ պատեւրագմի: Երկու անուանի ախոյանք միաբան կը գտնուէին վարչութեան այնպիսի դժուարին ժամանակի մէջ:

Ռէշիտ փաշա նոր կերպարանք մը տուաւ Մէնչիքովի խնդրանաց: Օսմանեան հնարիմաց ճարտարութեամբ, որուն փորձը շատ անգամ տեսանք այս դարուս երկրորդ կիսուն մէջ, առաջարկեց խնդիրը երկու բաժնելու, կրօնական և քաղաքագիտական, զոր ընդունեցաւ Մէնչիքով: Կրօնականին մէջ կը բովան-

1. « Երբ Մէնչիքով քան զչափն աւելի կը բռնադատէր զՍուլթանը, յանկարծ վարագոյր մը ձգուեցաւ ամբողջովին որ բաժնեց զՍուլթանը դեսպանէն, որ սարսափած չնայ իւր թաքդմանին հետ: Այս յանդիմանական տեսարանէն վերջը սենեկապան մը եկաւ իմացնելու իշխանին որ Սուլթանը իւր այցելութիւնը ծանուցեր էր մեծ վէզիրին » . . . Տէր-Գրիգոր, Տէր-Գրիգոր Յովհաննէս:

դակէր Ս. Տեղեաց խնդիրը, յորում գոհացոյց ըզ-
 Յոյնս, սահմանելով որ նախ անոնք կատարեն պաշ-
 տամունքը, հաստատեց Հայոց իրաւունքները, որոնք
 չէին դիմած առ օտար պետութիւնս և լատին ուղ-
 դափառաց շնորհուեցաւ մեծ դռնէն մտնելու ի Ս.
 Գերեզման. իսկ պէտք եղած նորոգութեանց ծախքը,
 Բ. Դուռը իր վրայ կ'առնուր: Ռուսաստան խնդրե-
 ր էր վանք մը և հիւրանոց մը ունենալ յերուսաղէմ.
 Բ. Դուռը կը հաւանէր այն պայմանաւ, որ Ռուսաս-
 տան ալ այսպիսի պարագայի մէջ կարեւոր եղած պարտ-
 քերը կատարէ: Կը մնար կարգի դնել քաղաքագի-
 տական խնդիրը, որ մեծապէս դիւրացեր էր Տաճ-
 կաստանի համար, մանաւանդ որ Յունաց և Հայոց
 պատրիարքունք իրենց փափագը յայտներ էին ուղ-
 դերձով մը առ Սուլթանը, երբէք չհեռանալու իր հո-
 վանաւորութենէն¹:

7. Թուսիոյ վերջնագիրը. — Ռուսը կ'անցնին զՓը-
 րուկ: — Ռէշիտ իր նպատակին հասած կրնար համա-
 րուիլ, և Մէնչիքով գիտէր որ ի զուր էր վստահիլ նախ-
 կին պատրիարքի կողմնակից՝ օսմանեան վարչութեան
 հակառակ քանի մը Յունաց վրայ, և զայրացած իր
 դեսպանութեան ամբողջովին ի դերև ելլելուն վրայ,
 փակելով զդեսպանատունը, և իջեցնելով դռնէն կայ-
 սերական դրօշը և նշանը, բոլոր պաշտօնէիւք դես-
 պանատան, Մայիս 18ին մեկնեցաւ Կ. Պօլսէն, սպառ-
 նալով որ ընդ հուպ պիտի դառնար իր չքազգեստ-
 ներով: 21ին ալ Նէսեյրոտ կը ստիպէր կրկին զԲ.
 Դուռը ընդունելու Մէնչիքովի վերջնագիրը, և կը ծա-
 նուցանէր որ ռուս գունդերը պիտի բռնեն Դանուբի

1. Պերպերեան կը յիշատակէ, որ Մէնչիքովի մեկնելէն վերջը,
 Յունաց, Հայոց պատրիարքունք Հրէից Թաքթիին հետ հրաւի-
 բուեցան Ռէշիտէն իւր ժովեզերեայ ամառաստանը, ուր Ռէշիտ
 հաստատեց կրկին Սուլթանին փափաքը, անխախտաւ պահե-
 լու իրենց կրօնական առանձնաշնորհութիւնքը: Լորտ Գէննինկ
 ևս անձամբ զնաց առ պատրիարքունս, զանոնք աւելի հա-
 տատելու ի հաւատարմութեան:

իշխանութիւնքը մինչև որ Բ. Դուռը զիջանի և ընդունի Մէնչիքով իշխանին պահանջքը: Եւ յիրաւի Յուլիս 2ին Միքայէլ Կորչաքով 40,000 ով կ'անցնէր Փրութը և կը մտնէր ի Մուտավիա և ի Վալաքիա:

Ռուս ժողովուրդը աւելի բորբոքելու համար պատերազմին կրօնական կերպարանք մը տրուեցաւ, և բանակը Փրութէ չանցած, Նիկողայոս ի Բեդրպուրկ մեծ գօրահանդէս մը և աստուածային պաշտօն մը կատարել տուաւ, յորում ինքը ձեռքը խաչ՝ մտաւ յեկեղեցին աղօթելու « այս սրբազան պատերազմին համար »: և Ռուսաց զունդերը Փրութը անցնելու ժամանակ, կայսերական հրովարտակ մը ծանոյց որ ամենայն ինչ կ'ըլլար սուրբ հաւատքը պաշտպանելու համար:

8. Եւրոպիոյ Պետութիւնքը. — Նաւատորմիդ Անգլիոյ եւ Գաղղիոյ յԱրեւելս. ծանուցագիր Վեննայի: — Բարիգու, Լոնտրայի, Վեննայի և Պեռլինու վարչութիւնք կը համարէին որ Մէնչիքով իշխանին նուիրակութիւնը, ուրիշ նպատակ մը չունէր, բայց եթէ կարգի դնել Ս. Տեղեաց խնդիրը, և երբ լսուեցան անոր խրոխտ ընթացքը, ամէնը համարեցան որ վառվռուն քաղաքագէտը իրեն սահմանէն դուրս ելեր էր: Բայց Մէնչիքովի մեկնելով և Նէսէլրոտի վերջնագրով ամենայն ինչ յերևան կ'ելլէր. Անգղիա մեծապէս տոգոհ էր. Գաղղիա յօժար զինուորական համբաւ մը ստանալու, Բրուսիա կը ծանուցանէր միայն որ Ռուսիոյ պահանջքը հասարակաց կարծեաց դէմ են և Աւստրիա պատրաստ՝ ամենայն անհամաձայնութիւն չուկելու, խիթալով որ իր ամբողջութեան նոր վնաս մը հասնի:

Սակայն Նիկողայոս երբէք մտադիր չէր յետս կասելու իւր ըրած քայլէն, ըստ իւր մտաց անհնարին էր Անգղիա Գաղղիական դաշնակցութիւն մը. « Ուսթէրլուի պարտեալք, երբէք իրենց յաղթողաց հետ չեն կրնար զինակցիլ » կ'ըսէր Համիլտըն Սիմուրի. և յայտմ էր իր վրիպակը, և յորում զինքը աւելի կը հաստատէր իւր դեսպանը ի Բարիզ՝ Քիսլէֆ, որ իր ամե-

նայն հնարիմացութեամբ չկրցաւ գուշակել Նաբոլէոնի Անգղիոյ հետ դաշնակցութեան մը փափագը և զայն ժամանակին ծանուցանել իւր Տիրոջ:

Մէնչիքով իշխանին պահանջմանց լրոյն տարածուելուն պէս, Անգղիա շուգելով յայտնի թշնամանալ Նիկողայոսի հետ, թողուցեր էր որ Գաղղիոյ նաւատորմիղը միայնակ նաւարկէ մինչև ի Սադամինա, բայց երբ գունդերուն Փրութը անցնիլը լսուեցաւ, անմիջապէս իր նաւատորմիղը Պէնչիքա հասուցուր հետեւեցաւ նաև Գաղղիոյ նաւատորմիղը և երկու ծովակալք հրաման ընդունեցան միաբան խորհրդակցութեամբ գործելու:

Այսու հանդերձ տակաւին պատերազմի ուղղակի վախ մը չկար. և Աւստրիա յորդորեալ կէս մը յԱնգղիոյ, միանգամայն խիթալով Մաճառստանի և Իտալիոյ անհանդարտ հպատակներէն, ջանաց հաշտութեան ճամբայ մը գտնել և կոմսն Պոլոլ դաշնաժողով մը գումարեց ի Վեննա, աւաջարկելով Վեննայի ծառայողները, ըստ որում Բ. Դուռը պիտի ջանար գոհացնել զՌուսաստան յիրս իրս, և Դանուբի իշխանութեանց մէջ արշաւանքը, պարտաւորութիւն չհամարուէր: Գաղղիա, Անգղիա և Բրուսիա ստորագրեցին. Չարը կ'ընդունէր այն պայմանաւ որ մէջը ուրիշ փոփոխութիւնք չմտնեն: Դաշնաժողովը լմնցաւ, և ամէնքը կ'ուրախանային խնդրոյն այսպէս շուտով յարմարելուն վրայ, երբ Բ. Դուռը մերժեց զայն այն պատճառներով, որովք մերժեր էր Մէնչիքովի ծանուցագիրը, և մինչ ստորագրող վարչութիւնք կը մտածէին բռնադատել զՏաճկաստան ընդունելու, յանկարծ ի Պետլին հրատարակուեցաւ ռուս քաղաքագիտութեան ծածուկ երկասիրութիւն մը Վեննայի ծանուցագրին վրայ, յորում Եւրոպա յայտնի կը տեսնէր որ Ռուսաստան Վեննայի որոշողութեանց մէջ կը գտնէր մեկնութեամբ այն ամէն իրաւունքները զորս պահանջած էր Մէնչիքով իշխանին միջոցաւ:

9. Հրատարակումն պատերազմին. — Նաւամարտի Սիւնպ: — Յայնմհետէ ամենայն ինչ պատերազմ

և անհամաձայնութիւն կը գուժէր: Դաշնակից նաւատորմիդը անցաւ Զանաք Գալէսին, պատճառելով Եւրոպիոյ դիմաց որ տաճկական մոլեռանդութեան մը սանձ դնելու համար է: Ի գուր Աւստրիոյ և Ռուսաստանի կայսերք տեսակցութիւն մ'ունեցան յՍլմիւր, ուր իրենց ընկերներ էին Նէսէլրոտ և Պոուլ. Տաճկաստան ևս Հոկտեմբերի մէջ հրատարակեց պատերազմը ընդդէմ Ռուսաստանի, և Ստորին Դանուբի մէջ Էսմէր փաշա սկսաւ բանակ կազմել: Խնդիրը այս վիճակին մէջ էր, երբ վրայ գալով Սինոպի նաւական կռիւը, ձեացաւ փութով Արեւմտեան դաշնակցութիւն մը, որ ընդ հուպ կամայ և ակամայ սլիտի մղուէր ի պատերազմ, և որուն նաւատորմիդը արդէն Վոսփորի մէջ խարիսխ ձգեր էր:

Հազիւ թշնամութեանց սկսելուն ձայնը լսուեր էր, երբ ռուս պատերազմական եօթը նաւ և մէկ շոգենաւ, նախ Սամսոնի ապա Սինոպի դիմաց երեւցան, ուր կը գտնուէին տաճիկ պատերազմական ծառայութեան համար նաւեր, և որք Պաթում պաշար կը տանէին: Ռուս նաւերը յետ զննութեան մ', յետս կը քաշուին: Երկրորդ օրը կ'երևան դարձեալ, և տաճիկ հրամանատարը Օսման փաշա, փութով այս լուր կը հաղորդէ առ դաշնակից հրամանատարս ի Վոսփոր: Նոյն օրը 2ին վերջին անգամ լուր կու գայ առ ԼորտըՍդէդֆըրտ և դաշնակից նաւերը կրնային դիմել օգնութեան. բայց անոնք հազիւ 30ին խարիսխ վերուցին: Սոյն օրը ճիշդ Նախիմոֆ ծովակալը վեց նաւով մօտեցաւ տաճիկ նաւերուն, յորոց նախ սկսաւ կրակը, և որուն յաջորդեց երկուստեք ահաւոր կռիւ մը: Տաճիկը կռուեցան մեծ քաջութեամբ, բայց ի բաց առեալ մէկ շոգենաւ մը միւս բոլոր տաճիկ նաւերը խորտակեցան և չորս հազար նաւաստիք կորսուեցան¹:

1. Կը պատմեն որ տաճիկ նաւապետներէն ոմանք անձնատուր ըլլալու դէռջը ներկայացուցեր են Նախիմոֆի, բայց ռուս ծովակալը չտեսնել ձեւացուցեր է, զանոնք խորտակելու համար: Քինկլէք, ԺԸ:

Սինոպի մարտը Ռուսաց կողմանէ յանկարծական արշաւանք մը չէր, վասն զի Ռուսք շատ օր առաջ երեցեր և սպառնացեր էին, անոր համար մեծահըռչակ եղաւ ի Ռուսաստան յաղթութեան լուրը, եթէ յեկեղեցւոյ գոհութեան աղօթքներով և եթէ քաղաքական լուսաւորութեամբ:

Քիչ առաջ Նէսէլրոտ ծանուցեր էր որ Ռուսաստանի պատերազմը միայն պաշտպանողական պիտի ըլլայ, բայց երբ Տաճիկ տիրեցին Ս. Նիկողայոս բերդին Սև ծովուն վրայ և կը պատրաստուէին դիմել ի Ռուսահայս, այն ատեն Ռուսաստանի կողմէն ալ պատերազմը յարձակողական ձև մը առաւ:

10. Գաշնակցութիւն Գաղլիոյ եւ Անգլիոյ ընդդէմ Ռուսաստանի: — Յայտնի էր որ յԱրևելս եղած պատահարք իրենց արձագանգը պիտի ունենային յԱրևմուտս, մանաւանդ ի Գաղղիա և յԱնգղիա:

Ամէնը անհամբեր կը սպասէին Գաղղիոյ Խօսարանին նիստերուն բացման առթիւ Պսակին ձառին: 1852ի հունձքերուն նուազութեան պատճառաւ ժողովուրդը մեծ նեղութիւն քաշեր էր. Նարոլէոն ապահովցուց որ ընդ հուպ օտարէն գնուածները պիտի հասնէին. բայց « հաղիւ նուազութիւնը լմնցաւ, պատերազմը կը սկսի »: Յետոյ վրայ բերաւ որ Անգղիա և Գերմանիա միաբան էին իրեն՝ Ռուսաստանի փառասիրութիւնը ընկճելու, պահելու Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը և հսկելու Արևելքի քրիստոնէից վրայ:

Խօսքը լմնցուց բողոքելով ընդդէմ որ և իցէ խորհրդոյ մը երկիր ընդարձակելու. « վասն զի աշխարհակալութեանց ժամանակը անդարձ անցաւ »: Օրէնս 7 Մարտ 7 դիր ժողովը որուն նախագահ ընտրուեր էր Մոռնի, 250 միլիոնի փոխառութիւն մը որոշեց, և այս բանիս համար ստորագրութիւն մը բացուեցաւ, որ տասնաւուր մէջ անցաւ 468 միլիոնը: Մարտ 27ին ալ Օրէնսդիր ժողովքին մէջ կարդացուեցաւ պատերազմի պաշտօնական հրատարակումը ընդդէմ Ռուսաստանի, զոր ժողովը ընդունեցաւ ուրախութեան նշանիւք, և

10 օր վերջը վճռեց այն օրէնքը որով վարչութիւնը խնդրեր էր 1853ի զինուորաց դասուն թիւը 80,000էն բարձրացնել 140,000ի: Քիչ օր վերջը Անգղիա և Գաղղիա կը ստորագրէին միաբան պատերազմի դաշնակցութիւն մը ընդդէմ Ռուսաստանի:

Անգղիա այս քայլը ընելու ժամանակ ներքին զանազան հակառակութիւններ կրեր էր: Ի Խօսարանի եռանդուն ճարտասանք մեծ համակրութիւն ցուցըցեր էին Տաճկաստանի համար. յորս ազդեցութիւն ունեցեր էր Նինուէի անուանի պեղիչն Լայարդ, որ առանց մեծ ճարտասանութիւն մը ունենալու, շնորհալից և ընտիր խօսից համար, ինչպէս նաև ուժով և յստակ ձայնովը, ամենուն ունկնդրութիւնը գրաւեր էր: Ընդհակառակն ուրիշ մաս մը յորս նաև Գոպտըն և Պրայդ իրենց ազդու հռետորութեամբ խաղաղութիւն կը քարոզէին:

Չորս քուսքէրք Բեդրպուրկ նուիրակ գնացին, և սև երկայն զգեստով, գլխարկ ձեռուընին ու խորհրդաւոր կերպարանքով Նիկողայոսի ներկայացան խաղաղութիւն խնդրելու: Կայսրը մեծ սիրով ընդունեցաւ զիրենք. զրկեց նաև առ Կայսրուհին հետաքրքրութեան մը համար:

Բայց Սինուպի արկածը ժողովրդեան մեծ մղում եղաւ ի պատերազմ, և անգղիացի նաւատորմին անգործութիւնը, ապգային պարսութիւն մը համարուեցաւ, որով կը նախատէին զծովակալս, դեսպանը և զպաշտօնեայս:

Պաշտօնարանին նախագահը լորտ Ապրտին, բարեկամ Նիկողայոսի, տակաւին կարելի կը համարէր խոյս տալ պատերազմէ մը: Պաշտօնարանին մէջ իրեն օգնականք էին Կլատտդոն, Լորտ Գլարէնտոն՝ Արտաքին գործոց, և Ներքին գործոց Լորտ Փալմէրսդըն, որ պաշտօնարանին մէջ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցողն էր. որ ստէպ սպառնալեօք իր հրաժարականը տալու, կը կառավարէր զԱնգղիա իւր ազդեցութեամբ: Մեծ բարեկամ Նարոյէոնի, ամենայն ջանիւք կը փափագէր միաբան դաշնակցութեան

մը թէ և ի պատերազմ: Սինոպի մարտին լրոյն վերայ Լորտ Ապլրտին տակաւին տարտամ էր և Պաշտօնարանին մեծ մասը չէր ուզեր նոր հրամաններ աւելցնել առ ծովակալս որ ի Վոսփոր, բաւական համարելով Հոկտեմբերի մէջ տրուած պատուէրները. սակայն 10 օր տեւեց. վասնզի Նաբոլէոն առաջարկեց ծանուցանել Անգղիոյ պաշտօնարանին որ « Գաղղիա և Անգղիա որոշեր էին դիմացը առնուլ որ Սինոպի դէպքը չկրկնուի, և թէ ասկէ վերջը ռուս պատերազմի նաւք բռնադատուն քաշուիլ ի Սեփաստափոլ, և յայսմհետէ որ և իցէ փորձ մը ընդդէմ օսմանեան դրօշու կամ երկրի, յետս պիտի մղուէր զօրութեամբ »: Այս ծանուցման մէջ լռելեայն պիտի հասկըցուէր Անգղիոյ և Գաղղիոյ Տաճկաստանի հետ ունեցած բարեկամութիւնը: Անգղիա ծանուցագիրը չմերժեց և հաւանեցաւ որ զրկուի առ Նիկողայոս, որով և Փալմէրսդըն պաշտօնարանին մէջ մտաւ, և մտաւ իբր տէր մը: Փալմէրսդընի մտաց համեմատ Ռուսաստանի մեծանալը Անգղիոյ ամենէն մեծ վնասն էր, և որովհետեւ պատերազմը անխուսափելի էր, լաւ էր որ կատարուէր միաբանութեամբ Գաղղիոյ:

Երբ Արեւմտեան դաշնակցաց որոշողութիւնը հաղորդուեցաւ Նիկողայոսի, անմիջապէս յետս կոչեց իր ներկայացուցիչքը ի Լոնտրայէ և ի Բարիզէ. փոխադարձաբար նոյնը կատարեցին միւս երկու պետութիւնք, և քաղաքագիտական յարաբերութիւնք դադրեցան Փետրուար 21ին: Արդէն վեց շաբաթ առաջ անգղիա-գաղղիացի նաւատորմիղը մտեր էր ի Սև ծով:

Այսու հանգերձ Նաբոլէոն յետին փորձ մ'ալ ըրաւ առ Նիկողայոս կայսրը ինքնագիր նամակ մը գրելու, յորդորելով զնա ի նպաստ խաղաղութեան. որուն պատասխանեց Զարը որ ինքը երբեք պահանջ մը չունէր արտաքոյ Դաշանց և կը յաւելուր որ « կ'ուզէր ցուցունել թէ 1854ի Ռուսք նոյն էին 1812ի Ռուսաց հետ »:

Անգղիա իր վերջնագիրը զրկեց Փետրուար 27ին և զանհկայ տանողին միջոցաւ պատասխան և խոստմունք

կը պահանջէր որ Ապրիլ 30էն առաջ Ռուսաստան յետս նահանջէ Գանուբի իշխանութիւններէն. և որ և ինքէ մերժումն կամ լռութիւն այս թղթոյս նկատմամբ պատերազմի հրատարակութիւն պիտի համարուէր։ Նուիրակին ալ պատուիրուած էր վեց օրէն աւելի չսպասել պատասխանելոյ։ Սակայն հինգերորդին մէջ Նէսէլրոտ ծանոյց բերանացի որ Ձարը կարևոր չէր տեսներ նամակին պատասխանելու։ Քիչ օր վերջը յԱնգղիա ամբաւ բազմութիւն մը գումարուած թագաւորական Գանձատան դիմաց՝ կը լսէր պաշտօնապէս թագուհւոյն պատերազմ հրատարակելը ընդդէմ Ռուսաստանի և Ապրիլ 10ին Գաղղիոյ հետ դաշնակցութիւնը։ Արտան գնդապետը Գաղղիոյ կողմէն և սըր Ճոն Պըրկոյն Անգղիոյ կողմանէ հրաման ընդունեցան պատրաստել Օսմանեան պետութեան պաշտպանութեան համար ծրագիր մը և անգղիացի սակաւաթիւ բանակ մը ղրկուեցաւ ի Մալթա։ Լորտ Ապըրտին բաւական կը համարէր այս ամէնը, նա մանաւանդ կը յուսար որ երկուց պետութեանց դաշնակցութեան ձայնը շատնայ համոզելու զՆիկողայոս ետ կենալու ի պատերազմէ։ Աղնուպետական մասը ոչ միայն տժգոհ էր պատերազմէն, այլ և անօգուտ կը համարէր Գաղղիոյ հետ դաշնակցութիւնը։ Պատերազմին անունը ախորժանօք կը լսուէր միայն ժողովրդեան և զինուորաց մէջ, և Ապրիլ 10ի դաշնակցութիւնը Վիկտորիայի և Նարուլէոնի մէջ, ասոնց համար մեծաւ մեծ ուրախութեանց պատճառ եղեր էր։

11. Նիկողայոս եւ Փրանկիսկոս Յովսէփ, Բրուսիա եւ Գերմանիա։ — Ապրիլ 11ին ալ Ռուսաց կայսրը մասնաւոր հրովարտակով մը կը ծանուցանէր իր ժողովրդեան, որ Ռուսաստանի պատիւը չէր ներեր յանձն առնուլ Գաղղիոյ և Անգղիոյ առաջարկքը, որոնք քրիստոնէութեան հակառակ կողմը ընտրեր էին ընդդէմ Ռուսաստանի, որ կը կուէր վասն «բոլոր» հաւատոց։

Արդեօք Նիկողայոս իր եռանդուն և պատերազմասէր բնաւորութեամբ յախճուն ձգեր էր պատերազ-

մի քուէն, արդեօք մինչև այն՝ ատեն վարժ՝ զինուք անվրէպ ի գլուխ հանելու իւր կամքը, զօրութեամբ գահը ելլելու, ընկճելու զԼեհաստան, աշխարհակալել յԱսիա, շիջուցանել յեղափոխութեան հրդեհը ի Մաճառստան, յԱւստրիա. հիմայ ալ նոյն յուսո՞վ կը կատարէր առջին քայլը: Եթէ չկարենանք հաստատել այս կէտերը, բայց կրնանք ըսել որ Նիկողայոս ճամբայ ելած ժամանակ չէր կարծեր դիմացը անգղիա — զաղղիտցի դաշնակցութիւն մը գուշակել. և յետ ուրոյ ռուս ժողովուրդը պատերազմին սրբազան կերպարանք մը սալով ոտք ելաւ եռանդեամբ, բանակը և ազգը չէր հանդարտեր այլ ևս մինչև որ իր սրբազան համարեալ պահանջը ձեռք չբերէր: Նոյնը կրնանք ըսել նաև Նիկողայոսի համար, նա մանաւանդ իր խորհրդականք աւելի պատրաստք հպատակելու իր կամաց քան խորհուրդ տալու, միայն դիտողք էին Նիկողայոսի ակնարկմանց, որ անմիջապէս ի գործ դնեն: Նէսէլրոտ, ճարտար և հնարիմաց քաղաքագէտը, Նէսէլրոտ որ կառավարեր էր զԵւրոպէ՝ Թայրանի, Փասլըրիի և Հարտընպէրկի հետ, ինքը միայն ըմբռնած էր որ ինչ վերջ պիտի ունենար այս ինդիրը և պատերազմը, բայց ցանկացող «մեռնելու մեծ ատենադպրի գահուն վրայ, իր դիտողութիւնքը կը պահէր ինքեան և իր ամենէն մտերիմ բարեկամաց¹»:

Յետ Արևմտեան դաշնակցութեան, Նիկողայոսի յոյսը կը մնար Աւստրիոյ և Բրուսիոյ վրայ, որոնք որչափ որ ալ խնդրոյն սկիզբը Անգղիոյ և Փաղղիոյ հետ միաբան ջանացեր էին հաշտութեան միջոց մը փնտռել, սակայն երբէք թշնամութեան ցոյց մը չէին տուած Նիկողայոսի, ընդհակառակն Սինոպի յաղթութեան համար գոհութեան աղօթից յեկեղեցւոյ ի Բեդրպուրկ, պաշտօնապէս ներկայ էին Աւստրիոյ և Բրուսիոյ դեսպանք:

1. Իսախել Տըլոր, Պատերազմ. Բ. կայսրութեան. Հա. Ա. Գլ. Բ:

Նիկողայոս երբեք չէր կրնար կարծել որ Փրանկիսկոս Յովսէփ կատարէ Շվարցէնպէրկ իշխանին գուշակութիւնը որ « Աւստրիա իր ապերախտութեամբ պիտի զարմացնէ զաշխարհ » : Տակաւին ամենուն մտաց մէջ նոր էին Նիկողայոսի մատուցած նպաստը Մաճառստանի ապստամբութիւնը նուաճելու համար . անկէ վերջը հաւասար եղբայրութիւն մը տիրեր էր երկու բանակի զօրավարաց և գունդերու մէջ : 80-միւս եղած զօրահանդիսի միջոց Նիկողայոս արտասուօք գրկեր էր զՓրանկիսկոս Յովսէփ բոլոր գունդերուն կեցցէներուն մէջ . աւստրիացի զօրավարաց աւելի պատիւ կու տար քան իրեններուն . իբրեւ պարզ ընկեր մը անոնց գլխաւորաց այցելութեան կ'երթար չքանչաններով և խաչերով զանոնք պատուելով . կարելի էր որ այս եղած մեծարանքը երախտագէտ սրտով չգգային աւստրիացի սպայք և սուր քաշէին իրէն դէմ : Երբ Գաղղիա և Անգղիա կը բռնադատէին զՓրանկիսկոս Յովսէփ իրենց հետ միանալու , Կոման Պուօլ-Շաւէնշդայն , որ յաջորդեր էր մեծանուն Շվարցէմպէրկի , կը ջանար որ խնդիրը մնայ յորտա՞յտնէ՞ կը գտնուէր , կամ Տաճկաց և Ռուսաց միաբանելով , առանց խնդրոյն եւրոպական ձեւ մը տալու : Բայց երբ Ռուսաց զինուորք անցան Դանուբը և Չարին հրատարակութիւնը ընկճեալ ժողովրդոց ազատութեան համար՝ ստոյգ կերպարանք մը տուին պատերազմին , Աւստրիա հարկ էր որ ծանրութեամբ մտածեր , և յիշեր այն գաւառները որոնք թերեւս կը հեծէին իրեն ձեռքին տակ , որոց յանկարծ փափագ մը չգայ նոր փորձ մը ևս ընելու :

1854

Յունուար 29ին Օւլոֆ Կոմսը վէննա զրկուեցաւ ի Չարէն , խնդրելու որ եթէ չուզեր նիզակակից ըլլալու , գոնեայ չէզոք մնայ : Փրանկիսկոս Յովսէփ փոխադարձաբար պահանջեց որ Ռուսաստան յարգէ Օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը և թողու Դանուբի գաւառները : Երբ Օւլոֆ չկրցաւ ընդունիլ Փրանկիսկոս Յովսէփի առաջարկքը , այն ատեն Աւստրիա մերժեց Ռուսաստանի առաջարկքը : Օւլոֆ թու-

ղուց զՎեննա և Ջարը վշտացած բայց հանդարտ սրտով լսեց « Աւստրիոյ ապերախտութեան » լուրը :

Նմանօրինակ ընթացք մ'ունեցեր էր Ռուսաստան Բրուսիոյ հետ յորում մեծ էր Նիկողայոսի¹ ազդեցութիւնը մանաւանդ յարքունիս, վասն զի երկու թագաւորք միշտ բարեկամ եղած էին իրարու : Սակայն Փրեզերիկոս Գուլիէլմոսի մտքէն երբեք պատեւազմի մը նիզակակցութիւն չէր կրնար անցնիլ : Վարժ յուսմունս, սիրող մատենագրութեան և վաստակող ի քերդութիւնս, շատերուն ծաղու նիւթ եղած էր իր անկարողութեամբ ի վարչութիւն, և ծանօթ էր ամենուն Անգղիացի Փընչիւնդկատակ թերթին « արքայ Գլիքոյ » անուամբ ներկայացուցած պատկերը : Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս իր քոյրը կայսրուհի տուած էր Նիկողայոսի, և այս ընտանեկան կապերը եղած միջոց, հարկ էր որ բոլոր արքունիքը հակի Ռուսաստանի կողմը : Մանդէօֆ ֆէլմիայն յօժար կը տեսնուէր Արեւմտեան դաշնակցութեան . իսկ Կէրլախ, Վրանկէլ, Կրէօպէն գօրավարք յօժար էին անմիջապէս դաշնակցութեան մը մտնել Պէնքէնտրֆ ռուս զինուորական դեսպանին հետ : Եռնա ծեր մարաջախտը ամէն կողմ կը քարոզէր որ « երկու անգամ Բարիզ մտեր էր և անշուշտ էր երրորդ անգամ մ'ալ մտնելու » : Այս մղմամբ էր թերևս որ Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս և ոչ իսկ արժանի համարեցաւ Գերմանական Դաշնակցութեան ժողովոյն ներկայացնելու չէզոք մնալու խնդիրը . յորմէ խրախուսեալ Նիկողայոս զՊուտայերկ Պեռլին ղրկեց, նոյն պահանջներով, որովք ղրկեր էր զՕւլոֆ ի Վեննա : Սակայն պահանջողական ձայնը առ ժամս վարանե-

1. Կը պատմեն որ Նիկողայոս իբր որդի մը կը սիրէր զՓրանկիսկոս Յովսէփ և իր սիրոյն առհաւատչեայ, իր սենեկին մէջ առջեւ ունէր անոր արձանը, զոր և միաբան կը պտըտցնէր ուղեւորութեան միջոց : Հապիւ ընդուներ էր Փրանկիսկոս Յովսէփի իր առաջարկքը մերժելու լուրը և ահա Ջարին քով մօտ սենեկի սպայք բաղխում մը լսեցին յորմը և ջախջախուաք : Նիկողայոս իր որդեգրեալ համարուածին արձանը կը խորտակէր :

ցուց Բրուսիոյ թագաւորը և Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս ծանոյց որ չէր կրնար ընդունիլ զոր Նիկողայոս լսելով, գոչեր է կ'ըսեն. « Ո՛ւր էր թէ օր մը չլայ զիս ձգելուն համար »: Այս խօսքը իր ազդու արձագանգը ունեցաւ յարքունիս, և թագաւորը Ապրիլ 9ին դաշնագիրքը ստորագրելու վարանեալ էր: Թագուհին, բոլոր արքունեաց տւագը և փոքունք Նիկողայոսի կողմն էին ընդհակառակըն Մանդէօֆֆէլ, ֆոն Պոնին զօրավարն պատերազմի պաշտօնեայ և Պունտէն Լոնտրայի դեսպանը ի նպաստէին Արեւմտեան դաշնակցութեան: Մանդէօֆֆէլ տեսնելով զթագաւորը ի կողմ արքունեաց միտեալ, տուաւ իւր հրաժարականը զոր միջոց մը առեր էր զթագաւորը իւր կամաց համաձայնեցնելու համար:

Պեւլինու խորհրդարանը, բրուսիացի մեծ քաղաքացի վաճառականական ստեանք ի նպաստ էին Արեւմտեան դաշնակցութեան: Պաշտօնեայն խորհրդարանին փոխառութիւն մը առաջարկեր էր, և խորհըրդարանը ընդուներ էր այն պայմանաւ որ կարեւոր եղած միջոցին այն դրամը գործածուի ընդդէմ Ռուսաստանի պատերազմի մը համար: Վաճառականական տտեանք կը տրտնջային որ անգղիացի վաճառականք, ոչ ևս ի կիր կ'առնուին բրուսիացի նաւեր, և ի Համպուրկ միւս ազգերէն աւելի պիտի վճարէին ապահովագրելու համար:

Հասարակաց կարծեաց Ռուսաստանի դէմ եղած ժամանակ, Աւստրիա ևս կը բռնադատէր զինքը յարաբերութիւն հաստատելու իրեն հետ միարան ընդ Գերմանական դաշնակցութեան: Պարոն Հէս Վեննայէն ի Պեւլին զրկուեցաւ զինուորական դաշանց մը համար, և որչափ որ ի սկզբան Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս փափագեցաւ ընդդիմանալու, այսու հանդերձ հաւանեցաւ ստորագրել որ եթէ « Ռուսաստան անպայման ժամանակաւ գրաւէ Դանուբի իշխանութիւնքը կամ փորձ մ'ընէ Պալզանները անցնելու, Բրուսիա 100,000 զինուոր պիտի կեդրոնացնէ յարեւելեան գաւառս և մինչև 200,000 եթէ կարեւոր

րլլայ» : Աւստրիա և Բրուսիա Ապրիլ 20ին ստորագրեցին դաշնագիր մը որով պիտի պահպանէին իրենց գերմանացի կամ ոչ գերմանացի գաւառները :

Գերմանական միւս փոքր պետութիւնք զորս Պէստը և Ֆորտէն գումարել տուեր էին ի Պամպէրկ՝ չուզեցին ընդունիլ այս դաշնագիրքը : Կը պահանջէին որ Աւագածողովը սահմանէ դաշնակցութեան վերաբերեալ որ և իցէ որոշողութիւն մը, կը խնդրէին ոչ միայն դէպ ի Սև ծով դիմող ջրերուն ազատութիւնը, այլ և հովանաւորութիւն մը Տաճկաստանի քրիտոնեայ հպատակաց վրայ և Յունաստանի թագաւորութեան անվնաս մնալը : « որուն գերմանացի արքայական ցեղը, իրաւունք ունէր Գերմանիոյ համակրութեան » : Բրուսիոյ և Աւստրիոյ վեհազուեմք պատասխանեցին Գերմանական դաշնակցութեան, որ իրենց պարզ և անպայման համաձայնութիւնը կարեւոր էր, ապա թէ ոչ՝ հոգեբնին չէր : Փոքր պետութեանց ներկայացուցիչք թողուցին ըզ-Պամպէրկ, շատերը խոնարհեցան մեծագունին կամաց, Վիւրդէմպէրկ քիչ մը դանդաղեցաւ Ռուսի արքունի ընտանեաց հետ ունեցած յարաբերութեանց համար . և Մէքլէմպուրկ միայն մնաց կղզիացեալ :

Այսպէս Արեւմտեան դաշնակիցք զուրկ կը մնային Աւստրիոյ և Բրուսիոյ գործակցութենէ ինչպէս նաև Գերմանական դաշնակցութեան : Սպանիա, Փորթուգալ և մանաւանդ Փիէմոնթ համամիտ էին . Պելճիա, Շուէտ, Տանիմարքս և Նափոլի չէզոք մնացին :

12. Տաճկաստան . — Ռէշիտ փաշա — Սպարապետն էօմէր փաշա : — Թերեա զարմացնէ զմեզ այս ամբողջ խնդրոյն ժամանակ Տաճկաստանի բռնած աւերկիւղ և վստահ ընթացքը : Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ չէր յիշեր զՆէվիպ, զԱդրիանուպօլիս և Յունական պատերազմունքը, որոնք տխուր էջեր եղած էին Օսմանեան արդի Պատմութեան . և վստահ ոգւով մտածեր էր պաշտպանելու, իր թագաւորութեան պատիւը առանց խուսափելու եթէ հարկ ըլլար, և ի պատեւրագմէ, եթէ և միայնակ : Նա մանաւանդ մեծ վտանգի մէջ կրնար համարուիլ, երբ Ռուսաց Փրութը անց-

1855
Դեկ. 20

նիլը յԵւրոպական պետութեանց պատերազմի արկած չհամարուեցաւ։ Այս դժուարին պարագային Ապտիւլ Մէճիտի պաշտօնեայն Ռէշիտ փաշա ցուցուց որ հմուտ էր մեծապէս ներքին և արտաքին աշխարհավարութեան։ Առաջին անգամ ազգին քաղաքական և և կրօնական գլխաւորք յԱզգային ժողով կոչուեցան սահմանելու պատերազմ կամ խաղաղութիւն. և երկու գումարմանց մէջ Ռէշիտ պայծառ և մեկին բացատրեց իւր պետութեան դիրքը։ Միանգամայն այս միջոցիս էր որ Եւրոպիոյ վարչութեանց կը շրկէր այն նրբամիտ և ազդու ծանուցագիրքը որովք մեծ համբաւ ստացաւ եւրոպացի աշխարհավարութեան առջև¹. և երբ ի վեճնա գումարուած դաշնաժողովը կը բռնադատէր զԱպտիւլ Մէճիտ ընդունելու Աւստրիոյ ծանուցագիրքը, Ռէշիտ յանձն առաւ, փոխելով սակայն մի քանի բառեր, որոնք ծանուցագրին ուրիշ իմաստ մը կու տային ի նպաստ Տահկաստանի։ Յետոյ երբ իր փոփոխութիւնքը չընդունուեցան, նոյն ժողովքին առաջարկութեամբ, պատերազմ հրատարակեց։

Յայսմ արդէն իրեն կամակից ունէր զՄէհմէտ Ալի պատերազմի պաշտօնեայն, որ անմիջապէս հրամայեց կամաւոր պաշտօնէն հեռացնել, որոնք թէպէտ աւելի արգեք մը եղան քան օգուտ վարչութեան, և յորոց մաս մը քիչ վերջը յԱսիա Չարին կողմը անցաւ, բարձրագոյն վճարք մը ընդունելով։

Իսկ օրինաւոր զօրաց զլուի դրուեցաւ արի և հնարիմացն Էօմէր փաշա, երբեմն Միքայէլ Լադդաս, ծնեալ ի Խրուադս, յամին 1806, որ յետոյ յանցաւ

1. Ոմանք այս ծանուցագիրներուն մէջ Գաղղիոյ դեսպանատան մատը ուզեր են տեսնել, կամ Ալիի և Ֆուադի գրիչները. բայց Ռէշիտ զանոնք գրած ժամանակ, իր քովն ունէր միայն իւր հայ աստենադպիրը՝ Յակոբ։

Մանուցագիրներէն ոմանք որոնք իւր ստորագրութիւնը կը կրեն, վերջին անգամ Արտաքին գործոց մէջ մտնելու ժամանակ, կրնան հետադարձեան և պատահաբանութեան օրինակք համարուիլ։ Ուլլի, Արդի Տեղագրութեան էջ 160։

նաց մը մէջ գտնուելով՝ թողլով գերիստոնէութիւն, ընդունելու էր զմահմէտականութիւնը Էօմէր յորջորջմամբ, և արդէն իր քաջութիւնը ցուցուցեր էր յամին 1839 յԱսորիս, յամին 1842 յԱռնաւուտլուք, յամին 1846 ի Քիւրտիստան, և 1848ին Վալաքիոյ զինուորական գլուխ անուանուելով, նոր բարեկարգութիւններ մտուցեր էր իւր գունդերուն մէջ:

Ռուսական բանակը իրեն նպատակ առեր էր ըզվիտին. այս քաղքիս տիրելով կրնար ձեռք բերել Նիշի ճամբան ի Սոֆիա, չրջել ընդ Պալզանս, ոտք հանել զՍերպս, Պոսնիացիս, Բուլղարս և Օսմանեան պետութեան ուրիշ գաւառները, և ձեռք տալ յունական թագաւորութեան: Էօմէր գուշակեց Ռուսաց ծրագիրը, անցաւ Դանուբը, բռնեց զՔալաֆադ Վիտինի դիմաց և կեղծ շարժմամբ մը զթշնամին ձգեց Օլտէնիցայի վրայ, ուր յետ արիւնահեղ պատերազմի մը երեք օր, իմացաւ որ Քալաֆադի բերդերը լմնցեր էին, այն ատեն պարպեց զՕլտէնիցա, և քաշուեցաւ ի Քալաֆադ Դանուբի աջակողմը, այսպէս պաշտպանելով նաև զՎիտին:

ՆՍ. 2

13. Պատերազմունք յԱսիա եւ Դանուբի վրայ. — Պաշարումն Սիլիստրէի. — Յունական գաւառք: — Սակայն յԱսիա Տաճիկք Օրպէլիանի քով յաղթուելով, Արփաչայէն անդին ձգուեր էին, և իրենց մեծ բանակը լախլախուեր էր Ախլցխայի քով: Քիչ օր վերջն ալ Նախիմոֆ ծովակալը կը խորտակէր տաճիկ նաւերը ի Սինոպ, որուն հետեանքը եղաւ Արեւմտեան պետութեանց Տաճկաստանի հետ դաշնակցութիւն մը: Տաճկաստան այս պարագային մէջ խօսք կու տար ի նպաստ քրիստոնէից՝ հաւասարութիւն հպատակաց առաջի սրինաց առանց կրօնից խտրութեան. Քրիստոնեայք կրնային վկայել յատենի արդարութեան. խառնատեանք պիտի հաստատուէ ին պետութեան ամէնկողմ և խոր-ջ տուրքը պիտի վերնար:

ՆՍ 14

Դանուբի վրայ կը յառաջէին գուպարածք և պատերազմունք. Սէլիմ փաշա յաղթող ի Լիտատիա, զՌուսս կը մղէ ի Ռատովա, բայց փութով կը բռնա-

1834
12 Յունի
14 8.

դատուի դառնալ նորէն ի Քալաֆադ, ուր թշնամին
զինքը կը պաշարէ: Ռուսք այն ատեն կը սկսին յար-
ձակողականը երեք կէտէ ի Կալացէ յիպրալլայէ և յիս-
մայլէ. կը տիրեն Տոպրուչայի և Կորչաքով իշխանը
ընդ հրամանաք Փապեհիչի կը պաշարէ զՍիլիստրէ յու-
րում ամրացեր էր Մուսա փաշայն: Ռուսք կը թողուն
իրենց առաջին ծրագիրը և բովանդակ ոյժերնին կը
կեդրոնացնեն այս քաղքիս առջև: Ահաւոր եղաւ պա-
շարումը, զոր ընդհատեցին վեց յարձակումներ: Մէ-
ջինները թեպէտ մեծ քաջութեամբ իրենք զիրենք կը
պաշտպանեն և թերևս յետին կէտին հասած էին մերձ
անձնատուր ըլլալու, երբ անգղիացի-գաղղիացի բա-
նակին գալուստը և Աւստրիոյ անհանդարտ դիրքը
համոզեցին զպաշարողս թողուլ քաղաքը և քաշուիլ,
յաղթուելով նաև Քավաքալի և Ճիւրճէվոյի քով:
Սիլիստրէի պաշարման միջոց մեռեր էր հրամանատա-
րը Մուսա փաշա ճակտին հարուած մը ընդունելով:
Ռուսք թողուցին Դանուբի իշխանութիւնները, զորս
անմիջապէս գրաւեցին աւստրիացի զունդերը հաւա-
քեալով:

Սեպտ. 20

Սակայն ապստամբական յուզումը կը բորբոքէր
ընդդէմ Բ. Դրան յունական գաւառաց մէջ: Եպիւ-
ռոս, Ետողիա, Ակառնանիա ոսք ելան, Լարիսսա ա-
պստամբաց ձեռքը անցաւ, Չափէլլա անուամբ յոյն
սպայ մը սպարապետ անուանուեցաւ և Թեսսաղիա
մասնակցեցաւ յուզման: Մի և նոյն ժամանակին Ա-
թէնքի վարչութիւնը զինուորական մեծ հանդերձանե-
ր կը տեսնէր և կը խրախուսէր կամաւոր ձեռացած
ասպատակութիւնները, որոնք ընդ իշխանութեամբ ու-
րինաւոր հրամանատարաց և սպայից, պիտի եր-
թային միանալու ապստամբելոց հետ: Ի զուր Բ.
Դուռը բողոքեց, ի զուր Քաղղիա և Անգղիա կը ջանա-
լին համոզել զՅունաստան զոհացնել զԲ. Դուռը, թէ-
պէտ Չափէլլա յաղթուեցաւ ի Փիտա և Կրիվաց Մէց-
ցովոյի քով, այսու հանդերձ Յունաստան նոյն յուզ-
ման մէջ էր երբ Ֆորէյ զօրավարը հասնելով ի Պի-
րէոն բռնադատեց զՈթոն թագաւորը՝ թէ ոչ իրենց

հետ դաշնակցելու, գոնեայ սակայն չէզոք մնալու, և 3000 հոգուով պահանորդ մը ձգեց ի Պիրէոն. ինքը շարունակելով զուղին յԱրևելս:

14. Պատերազմ Պալթիկի վրայ. — Առումն Պորսմունտի: — Ասունք պատահած ժամանակ անգղիացի նաւատորմիդ մը ընդ հրամանատարութեամբ հինաւուրց Նէփըր ծովակալին, միաբանութեամբ նաև գաղղիացի նաւերու կը նաւարկէր ի Պալթիկ ծով, որպէսզի համոզէ գՇուէտս միաբանելու Արևմտեան դաշնակցաց հետ, տիրելու ոռւս Քրոնշդատ բերդին որ դռնն կրնար համարուիլ Բեդրպուրկի, և այսպէս զարհուրեցնելու զռուս մայրաքաղաքը՝ մերձաւոր պաշարմամբ: Այն օրը յորում Վեննայի ծանուցագիրը կը մեկնէր ի Բեդրպուրկ, երկու նուաւորմիդք կը բաղխէին զՊորսմունտ յԱրևմտից, որ ոռւս Ալանտ կղզեաց մէջ փոքրիկ բերդ մ'է: Պատերազմը տեւեց առաւօտեան ժամը չորսէն մինչև երեկոյեան չորս: Մէջի հրամանատարը երկու ժամ զինադադարումն խնդրեց որ շնորհուեցաւ իրեն և ժամը չլինցած ինքը սկսաւ կրակը: Գաղղիացի որսորդք մեծ քաջութեամբ մրցեցան և առաւօտեան ժամը երեքին բերդը անձնասուր եղաւ, յորում էին սպայ մը և երեսուն զինուորք: Օգոստոս 15ին առաւօտ Անգղիացիք հիւսիսային բերդը կը սկսին ծեծել, և վեց ժամուան մէջ հիւսիսային բերդն ալ անձնատուր կ'ըլլայ: Յետոյ անգղիացի չորս նաւք և երկու գաղղիացիք կը սկսին կրակ թափել մեծ բերդին վրայ. այն ատեն դղիկին մէջէն սպիտակ դրօշը կը կանգնուի և նաւատորմէն երկու սպայք կ'երթան առ Վարիշը որ անձնատուր ըլլայ: Գաղղիացւոց կորուստն էր ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր 40 հոգի, իսկ Անգղիացւոց չորս մեռեալք և տասուերկու վիրաւորք: Բերդը քաջութեամբ պաշտպաններ էին երկու դնդապետք՝ Դերշ և Ժաքլէն, առաջինը շուէտացի և երկրորդը գաղղիացի. Ֆինլանտացի գունդը իր զէնքերը յանձնեւ էր յետ գայնս ջախջախելու:

Որչափ որ նաւատորմին կռիւը մեծ ազդեցութիւն

մը չունէր աշխարհավարական գործոց վրայ և ուրիշ արդիւնք մը չունեցաւ բայց ձեռք ձգել քանի մը վաճառականական նաւեր, այրել հանդարտ և խաղաղաբնակ ծովանիստ քաղաքներ և կամ փճացնել նաւթի քանի մը շտեմարանք, այսու հանդերձ իր մեծ արձագանգը ունեցաւ յԱնգղիա և մանաւանդ ի Բարիզ ուր ժողովուրդը պատրաստ է անդէն զմայլելու. Անկելանոցին թնդանօթը որոտաց և Պարակէ տ'իլիէ Պորսմունտի յաղթականը Գաղղիոյ մարաջախտ աւնուանուեցաւ:

ԳԱՇՆԱԿԻՑՔ Ի ՂՐԻՄ-ԱԼՄԱ ԵՒ ԻՆՔԷՐՄԱՆ

1. Դաշնակից բանակը — Սպարապետը. — 2. Դաշնակիցք ի կալիփոլի, Վառնա — Թնդանօթակոծումն Օտէսայ. — 3. Ղրիմ. Դաշնակիցք կը հասնին յԵւփադորիա. — Բանակ Մէնչիքովի. — 4. Պատերազմ Ալմայի. — 5. Դաշնակիցք Սէվաստափոլի առջև — Զօրավարն Գոդլէպէն. — 6. Մաղձախտ. — Մահ Սէնդ Առնոյի Քանրուպէր սպարապետ. — 7. Պաշարումն Սէվաստափոլի. — 8. Պատերազմ Պալլըլավայի. — « Վեցհարիւրք » — 9. Պատերազմ Ինքերմանի — Ռուսք և Անգղիացիք. — 10. Ռուսք և Գաղղիացիք — Յաղթութիւն Դաշնակցաց. — 11. Դաշնակիցք յետ Ինքերմանի. — Հիւսիսային նաւատորմիդն :

1. Դաշնակից բանակը. — Սպարապետը : — Յետ Ա կայսրութեան հսկայական պատերազմաց, առաջին անգամ կ'երևէր ցամաքին վրայ միաբան գաղղիացի և անգղիացի բանակը որ բովանդակ Եւրոպիոյ ուշադրութիւնը գրաւած էր ի Դանուբ և ի Պալթիկ եղած պատերազմին ժամանակ : Երկուց դաշնակից Տէրութեանց ցամաքային բանակն էր 60,000է կազմեալ. 40,000ը գաղղիացիք էին, 20,000ը անգղիացիք, և որոց կը հրամայէին երկու արիասիրտ զինուորականք Սէնդ-Առնօ մարաշխտը Գաղղիոյ մասին և Լորտ Ռէկլան Անգղիացուց :

Գաղղիացի հրամանատարը Սէնդ-Առնօ ծանօթ է մեզ արդէն իր քաջութեամբ եթէ յԱլճէրի և եթէ ի հայրենիս իւր այն նշանաւոր դերովը զոր ունեցաւ Գեկտեմբեր 2ի պետական հարուածին մէջ : Սէնդ-

Առնօ պահեց իր նախկին զինուորական անունը նաև ներկայ պատերազմիս մէջ :

Իսկ Լորտ Ռէկլան ծնեալ յամին 1788 ընդ աւուսմբ Ֆիցոյ Սոմբըդ բարձր դաստիարակութիւն մը ընդունած էր, և 1804ին մտեր էր ի բանակն : Սիր Արդուր Ուէլլէզլի, յետոյ դուքս Ուէլլինկթոնի, զԼորտ Ռէկլան իւր սպայակուտին մէջ ընդունեցաւ, և իւր ամէն պատերազմաց մէջ զանիկայ համհարդունէր : Յետոյ Վերանորոգման միջոց ի Բարիզ մեծ պատուով կատարեց Անգղիոյ դեսպանութեան Ատենադպրութիւնը : Նաբոլէոնի Լլպայէն դառնալովը, Սոմբըդ իւր նախկին արհեստին դարձաւ և ի Ուաթէրլու պատերազմեցաւ Ուէլլինկթոնի քով. և ուր հրացանի հարուած մը ընդունեցաւ իւր աջ թեւը : Այսուհանդերձ ձախ թեւով ի գրութիւն վարժելով, պատերազմէն վերջը կրցաւ նորէն իր նախկին պաշտօնը վարել ի դեսպանատան Բարիզու, մինչև յամին 1819, յորում կանչուեցաւ յԱնգղիա հրազինուց սպարապետի ատենադպիր պաշտօնով : Քիչ վերջը Ուէլլինկթոնի հետ Նիկողայոսի օժման ղրկուեցաւ. և մինչև դքսին մահը յամին 1852, անոր հրամանաց ներքև մնաց իբր զինուորական ատենադպիր հեծելազօրուն մեծ սպարապետի :

Քիչ վերջը անուանուեցաւ սպարապետ հրազինուց և ընդհանուր զօրավար, որ յԱնգղիա յետ Ֆէլտմարալախտութեան, ամենէն մեծ պատիւն է : Արևելքի բանակին գլուխ անուանուած ժամանակը 66 տարուան էր, սակայն արի կերպարանք մ'ունէր, և ազնուական վարմունք, և եթէ ոչ զինուորական մեծ հանճար մը, սակայն շատ պատերազմաց մէջ գտնուելով մեծ փորձ մը ստացեր էր :

Լորտ Ռէկլան և Սէնդ-Առնօ, այս երկու հակառակընդդէմ բնաւորութեամբ հրամանատարք, առաջին անգամ միաբան կը գտնուէին ժողովքի ի Դիւլլըրի, ամենայն հնարք մտածելու որպէս զի երկու բանակաց մէջ երբէք տհաճութիւնք չծագին : Ժողովքին նախագահ էր կայսրը. բաց յերկուց հրամանատա-

րաց կային նաև Հերոնիմոս իշխանը, Քէմպրիճի դուքսը՝ Վայիան մարաշախտը և Լորտ Ռոս։ Երկու ազգաց մէջ ջանացուեցաւ ամենայն միտքանութիւն հաստատելու, պահելով իւրաքանչիւրին իրեն զինուորական դասակարգութիւնը։ Սէնդ Առնօ փափագեցաւ որ տաճկական բանակին ալ սպարապետ անուանուի, որուն սակայն ընդդիմացան Լորտ Ռէսքլիֆ և Լորտ Ռէկլան. մարաշախտը ետ կեցաւ իր խորհուրդէն։

2. Դաշնակիցք ի Կալիպոլի, Վառնա. Թնդանօ. Թուկոճումն Օտեսսայի։ — Երկու բանակները ճամբայ ելան ըստ ծրագրին զոր ներկացացուցեր էին զօրավարն Պուրկոյն և հազարապետն Արտան, որոնք բանակաց ցամաք ելլելու և միանալու յարմար տեղ ցըցուցին զԿալիպոլի փոքրիկ քաղաքը Տարտանէլլիի (Չանաք գալէսիի) բերանը ուր սակայն մեծաւ դժուարութեամբ ելաւ բանակը՝ հանգիստ ծովափնեայ մը չունենալով։ Հոնկէ Քանրոպէր որ առժամանակեայ հրամանատարութիւնը ունէր, զՊոսքէ իր գունդով Շումլա զրկեց երթալ քննելու Օսմանեան բանակը և դատել եթէ ինչ օգնութիւն կրնային յուսալ անկէ։ Պոսքէ Ապրիլ 14ին Աւագ Ուրբաթ օր հասաւ ի Վառնա ուսկից յետ երկու աւուր ի Շումլա և հոն գտաւ զԷօմէր փաշա Օսմանեան բանակով բաղկացեալ 100,000 անձանցմէ և ամրացեալ Շումլայի անուանի դիրքով։ Ամենայն գաղղիացի զօրավարք միաբան են գովելու Էօմէր փաշայի գործունէութիւնը և քաջութիւնը։ Շումլայէն Պոսքէ ուղղուեցաւ յԱդրիանուպօլիս ուր պիտի հասնէր քիչ վերջը ընդհանուր հրամանատարը Սէնդ Առնօ։ Հոն յետ փոքր տարաձայնութեանց պատերազմը սկսելու տեղւոյն վերայ, սահմանուեցաւ որ անցնին ի Վառնա, մինչև որ որոշուի Ղրիմ արշաւելու ծրագիրը։

Մարաշախտն Սէնդ Առնօ կը հասնէր Մայիս 7ին ի Կալիպոլի և 37,000 բանակի մը գլուխ կ'անցնէր, յետ զօրահանդէս մը կատարելու, նախ Մարմարայի եզերքը գունդերը հրաման ընդունեցան չուելու ի Հիւսիս. վասնզի Ռուք Մայիս 11ին Սիլիստրի պաշա-

րեր էին և Սէնդ Առնօ և Լորտ Ռէկլան էօմէր փաշայի աղաչանք, որոշեր էին օգնութեան դիմելու: Սակայն Վառնայի մօտեցեր էին երբ լսեցին Ռուսաց նահանջը և Տաճկաց մեծ քաջութիւնը: Սէնդ Առնօ փափագելով Օգոստոս 15ի կայսեր տօնին առթիւ յաղթութիւն մը ներկայացնել անոր, Ղաանրուպէր և ըզ-Պուքէ ունենալով նաև յառաջապահ զէսփինաո զօրավարը զրկեց դէպ ի Տուպրուճա, հոն մնացեալ ռուս ջոկատները վանելու: Սակայն այս ճահճալից երկրին մէջ ուր քիչ առաջ ռուսք 7000 հոգի կորսնցուցեր էին ի մաղձախտէ, ճարակեցաւ ցաւը նաև գաղղիացի բանակին մէջ, մինչև զինուորք բաւական չէին հիւանդները կրելու ի դարմանատեղին: Անօգուտ էր այլ ևս չուել ի Քէօսթէնճէ, և 10,500 զինուորէ ուրոնք մեկներ էին Յուլիս 25ին Վառնայէ, Օգոստոս 10ին վերադարձին ժամանակ 6000 հոգի մաղձախտին ճարակ եղեր էին, առանց երբէք ռուս գունդի մը հանդիպելու, բայց թէ քանի մը խազախներու ի Քակարլիք զորս դժուար չէր փախցնելու¹:

Դաշնակից նաւատորմիդը ևս անգործ չմնաց: Ֆէոդօր Բի պատերազմական նաւը յՕտեսսոս ներկայացեր էր բանակցութեան դրօշակով խնդրելու զանգղիացի հիւպատոսը և հպատակքը: Օտեսսայի բերդերը իր խնդրանաց՝ թնդանօթի հարուածով պատասխանեցին, որով անմիջապէս ծովային զօրութեան ջոկատ մը ներկայացաւ քաղաքին առջև փոխարինութիւն մը պահանջելու ազգաց իրաւանց դէմ եղած զանցառութեան: Ջոկատին հրամանատարը թնդանօթակոծեց բերդերը, այրեց զինուորական նաւահանգստին մէջ եղած նաւերը, յարգելով սակայն որ և է առանձնական ստացուածք:

Լորտ Լայընս (Lyons) պատուէր ունէր քանի մը պատերազմիկ շոգենաւուք, փճացնելու Ռուսաց պաշտպանողական բերդերը Ղրիմու և Կովկասու ափունքը:

1. Այս է գաղղիացի պատմագրացմէ ոմանց «Պատերազմ Քակարլիքի» կոչածը:

Սակայն Ռուսք արդէն իրենք կատարեր էին զայն. Անափա, Ռէտուդ քալէ և Սոխում քալէ, աւերակ դարձեր էին ի կամաւոր հրկիզմանէ, երբ Լորտ Լաւրնս անոնց դիմաց երեցաւ:

Եւրոպական երկու մեծ պետութեանց ուժոյն դիմաց, յայտ էր որ Ռուսաստան պաշտպանողական ընթացք պիտի բռնէր. նա մանաւանդ Դաշնակիցք յարձակողական ամենայն հանդերձանք կը տեսնէին և Յուլիս 21ին ժողովքով, սահմաններ էին բաղխել զՍէվաստոփոլ, Ղրիմու թերակղզւոյն վրայ ռուսական ժովային ամուր քաղաքը, և ուր կեդրոնացեալ էր Նիկողայոսի կազմած նաւատորմիղը:

3. Ղրիմ. Դաշնակիցք կը հասնին յԵւփաթորիա. Բանակք Մէնչիքովի: Զենք գիտեր որո՞ւն ընծայել Ղրիմ արշաւանաց կէտ ընտրելու սկզբնական գաղափարը: Նաբոլէոն զայն իրեն ուզած է գրաւել. նոյնը ըրած են Լորտ Փալմէրսդըն, Նիուքասլի դուքսը: Եթէ Քինկլէքի լսածն ընդունինք, Թայմս լրագիրը նախ զՂրիմ արշաւանաց յարմար կէտ անդրադարձնել տուաւ ի Վառնա պատերազմական ժողովքին մէջ: Շղայն զօրավարը, կամ լաւ ևս ըսել, Ֆուատ փաշա, վասնզի այսպէս կոչուեցաւ յետ ընդունելու զմահմէտականութիւն, միաբան Շամիլի որդւոյն հետ, կը պընդէր արշաւանաց կէտ ընտրել զՌուսաստան Ասիոյ, և զանոնք վանել ի Կովկասէ: Սակայն եթէ չենք գիտեր զայն թելադրողին անունը, այս ծանօթ է մեզ որ Ղրիմու զինուորական տեղագրութիւնը շատ քիչ ծանօթ էր դաշնակից զօրավարաց, և թերի ռուս գունդերուն վրայ ունեցած տեղեկութիւննին, որոց թիւը 45,000էն մինչ 170,000 կը բարձրացնէին. և եթէ ընդունինք ևս գաղղիացի պաշտօնական գրչին ըսածը, երբ ծածուկ հեռագիր հասաւ առ հրամանատարս դիմել ի Սէվաստոփոլ, զանազան տհաճութիւնք ծագեցան: Նոյն իսկ Սէնդ Առնօ յօժար չէր այս արշաւանքին¹. այսու հանդերձ հարկ էր հրամանին յարմա-

1. Յիշատակարանք Ղրիմու մարտին 1854-1856, Կար. Ֆէյ գնդապետ. երբեմն համհարզ Պոսքէ մարաշախաին:

1884
Սեպտեմբեր 4

րիլ և յետ ժողովով կարգի դնելու ամենայն բան, պաշարումը պաշտօնապէս ծանոյց նաև Ռուսաց:

Փութով յետոյ Դաշնակից բանակը ճամբայ ելան, 50,000 հոգի՝ որոց հետ միացեր էին նաև 7000 տաճիկք ընդ հրամանատարութեամբ Սիւլէյման փաշայի: Նախ Գաղղիացիք և Տաճիկք բացին ուղին, երկու օր վերջը Անգղիացիք. և ըստ նկարագրութիւն տեսողաց՝ ահաւոր և ծանր կերպարանք մ'առած էր ծովը, այս բազմաթիւ նաւերուն ներքեւ մինչև հասան Ղրիմու գիմաց: Անգղիացի հրամանատարը կը գտնուէր ի Գէրլէր և Սէնդ Առնս ի Վէլ քաղաք, տկար առողջութեամբ մը, և ուր գումարուեցան առաջին անգամ հազարապետքն Սդիլ և Դրոշիւ, զօրավարն Ռոս, ծովապետքն Տընտաս, Համլէն, Պրիւս և Պուէ Վիլլոմէ սահմանելու զօրաց ցամաք հանելու կէտը: Երկրորդ գումարմամբ մը ի Գէրլէր քաղաք հետեւելու նախ կին ծրագրին և նաւերը ուղղուեցան Սէլաստորովի հիւսիսային կողմը: Հետեւեալ կիւրակէն Քէրլտօք և Փրիմոկէ նաւերը քաղքին այնքան մօտէն անցան մինչև կը լսուէին եկեղեցեաց զանգակները. այս երկու նաւերուն ետեւէն կու գար ուրիշ նաւ մ'ալ որուն կը հրամայէր Լորտ Լայընս, և յորում կը գտնուէին ափունքը քննելու համար զօրավարքն Քանրոպէր, Մարդէնիրէյ, Պիգօ, փոխան ծովակալն Պուէ Վիլլոմէ, հազարապետքն Դրոշիւ և Լըպէսֆ, զօրավարքն Ռէկլան, Պրաուն և Պըրկոյն: Կը դիտեն որ Ռուսք երբէք չեն փոխեր իրենց նաւերուն դիրքը, այլ միայն կ'ամրացնեն Կադչա և Ալմա գետերուն վրայ զօրութիւննին: Կը սահմանեն այս վերջին գետին բերնին քով ցամաք ելլելու, ուր աղէկ խոտ կը գտնուէր ձիոց ձարակ. և հին պարսպապատ հիւանդութեանց արգելանոց մը, որ զինուորաց պատսպարութիւն կրնար ծառայել. յայնմ հետէ չուել Եւփագորիայի վրայ: Փութով Սդիլ և Դրոշիւ հազարապետք թարգմանով մը և քանի մը զինուորօք զրկուեցան ամենէն մօտ գիւղը ուր ուրիշ արգեք չտեսան բայց եթէ զինուոր մը յարգելանոցին դուռը, որ հաւատարիմ իրեն եղեալ հրամանաց,

դաշնակցաց ցամաք ելլելուն արգելք մը չցուցուց, միայն թէ անոնք հաւանին պարտուպատշաճ առողջապահական կանոնաց ենթարկուելու:

Այսպէս գունդերը ելան մօտ յԵւփադորիա, որուն մօտ էին Ինքէրման հին քաղքին աւերակները և որոց քովէն կը թափի Չէռնայա գետը: Չէռնայայի հարաւակողմը կը գտնուէր Սէվաստոփոլ, երկննալով մինչև Քերսոնեսոնի տափարակը: Աւելի յարեմտեան հիւսիս ձգուած է լերանց շղթայ մը, որոց մէջէն կ'անցնի Ալմա գետը և որուն ափունքի բարձունքը գրաւեր էր Մէնչկով իշխանը 43,200 զինուորաբ:

4. Պատերազմ Ալմայի: — Դաշնակիցք ըմբռնեցին որ Սէվաստոփոլի վրայ փորձ չըրած, հարկ էր նախ վանել հոնկէ այդ գունդերը և բռնել գետին ձախ ափունքը: Գետը հինգ տեղէ կարելի էր անցնիլ: 19ին երեկոյեան պատերազմին ծրագիրը հաստատուեցաւ. Պոպէ իր Բ զօրաբաժնով պիտի յառաջէր. իրեն պահեստ ունենալով տաճիկ գունդերը, առաւօտեան ժամը 5ին դեպ յԱլդամաքի կամուրջը, ուսկից պիտի անցնէր բանակին կէսը, միւս կէսը պիտի կտրէր զգետը յաւազակուտէն: Ափրիկեցի որսորդաց ջոկատ մը միաբան պիտի չուէր Պոպէի: Ի ձախն Անգղիացիք պիտի յառաջէին բռնադատելու մի և նոյն միջոցին թշնամւոյն աջը այս կարգաւ՝ Լէսի-Իվընս և Պրաւն զօրաբաժինները ի ձախմէ Նյարոլէոն իշխանին, ունենալով ի յետուստ յերկրորդ կարգի Ինկլանտի և դուքս Քէմպրիճի զօրաբաժինքը: Քէդքար զօրաբաժինը և հեծելազօրը էին ի ծայր յառաջացեալ ձախին, ճակատելու թշնամւոյն եթէ այդ կողմէն դարձ մը կասարէր: Ժամը եօթին միջոց երբ այս շարժումը յետ յաջողելու ձգէր առ ինքն զթշնամին, այս ատեն ամբողջ կեդրոնը յառաջ պիտի խաղար անցնելով զԱլմա ի Պուրլիուք և յԱլդամաք, և պիտի բաղխէր թշնամւոյն դիրքը:

Երկրորդ օրը ծրագրին կատարումը երեք ժամ յապաղեցաւ Անգղիացւոց դանդաղելովը, և կէսօրուան մօտ էր երբ Պուա զօրավարին ջոկատը հասաւ յաւա-

զակոյտս և տ' Օդըմար զօրավարինը յԱլդամաք, միա-
բան գետը անցնելով բռնելու գետափնեայ բարձունքը:

Ըստ վկայութեան ռուս կալանաւոր սպայի մը, Մէն-
չիքով կը համարէր որ դաշնակից բանակը զգետը
պիտի փորձէր անցնելու ի Պուրլիուք որով և մեծ
կարեւորութիւն չէր տուած օգնութիւն յղելու ի ձախն:
ՅԱլդամաքէ մինչև ի Դարխանլար ամէն կողմ հրա-
ցանաձիգք սփռեր էր և ամբարտակք բարձրացուցեր
էր Պուրլիուքի կամրջէն անդին ի ծայր հովտին՝ որ
կը հատանէր Սէվաստոփոլի ուղին, և այս կամրջէն
վեր ընդ բովանդակ երկայնութիւն գետին բռներ էր
զօրութեամբ ռուսական աջը: Միանգամայն պահեստ
գնդեր պատեր էին Դելիլի-ֆէ կոչուած տեղւոյն շըր-
ջակայքը:

Ժամը 12 1/2 էր Պոսքէի զօրաբաժինը անցաւ զԱլ-
մա և զուաֆներու ջոկատ մը եռանդուն յարձակմամբ
բռնեց բլրոց գագաթունքը, ուր հասաւ ամբողջ զօ-
րաբաժինը հրանօթիւք և կրակը սկսաւ ի յետուստ
թշնամւոյն, ձախ կողմէն: Մէնչիքով ձիու վրայ մերձ
ի Դէլէկրաֆ, միշտ ուշադիր էր գաղղիական ամբողջ
բանակին շարժման, երբ սպայ մը դիմելով իմացուց
իրեն Պոսքէի զօրաբաժնին բլրոց վրայ երևնալը հրա-
նօթիւք հանդերձ: Մէնչիքով դարձնել տուաւ ի ձախ
չորս ջոկատ և 40 կտոր հրանօթ որոնք ահաւոր կրակ
մը սկսան թափել թշնամւոյն վրայ: Զուաֆք սկսան
վարանիլ, երբ Պոսքէ հասնելով արաբացի լեզուաւ
խօսեցաւ անոնց և այն ատեն զայրացաւ մարտը:
Մէնչիքով առանց հետեւակը շարժելու, ուղեց հեծե-
լոց գնդով մը Ուլուքուլի հեղիղատէն անցնելով պա-
տել զԳաղղիացիս բայց Դաշնակից նաւատորմին գըն-
դակները ետ դարձուցին զիրենք:

Այս միջոցիս է որ ամբողջ գաղղիացի բանակը
շարժեր էր դէպ յԱլդամաք, և Սէնդ-Առնօ հրաման
տուած էր ընդհանուր բաղիման և ահաւոր կրակ մը
թափելով կը յառաջէր դէպ յԱլմայի բարձունքը, ուղ-
ղանկին կազմելու Պոսքէի հետ և բաղխելու զ'Դէլէկ-
րաֆ, ուր Ռուլք կեդրոնացուցած էին իրենց զօրու-

թիւնքը և ուր ահաւոր եղաւ մրցումը։ Մէնչիքով դատեց որ ի զուր կը վտանգէր գունդերը այսպիսի կրակի մ'առջև մանաւանդ որ կը հասնէին ևս Անգղիացիք։ Հրաման տուաւ նահանջելու դէպ ի Սէվաստոփոլի ուղին, անշուշտ երջանիկ համարելով ինքզինքը, որ թշնամին բաւական հեծեալ չունէր զինքը հալածելու համար։

Անմիջապէս կռուէն ետքը մարաշխտը իր ուրախակցութիւնքը ըրաւ առ Պոսքէ զօրավարն որուն մեծապէս կը պատկանէր օրուան յաղթութիւնը։ Քանրուպէր ևս վէրք մը ընդունեւ էր ի Դէլէկրաֆ և նորէն ձի ելլելով դիմեր էր ի գլուխ ճակատուն։ Իսկ Անգղիացիք թէպէտ քաջ, բայց դանդաղ գտնուեր էին։ Մեծ եղեր էր նաև ռուս սպայակուտին անձնանուիրումը։ Ալմայի պատերազմին մէջ Ռուսաց կորուստն եղեր էր 8000, դաշնակցաց 3,305։ Փաղղիացւոց կողմէն 140 մեռեալ, 1,200 վիրաւոր։ Անգղիացւոց կողմէն 343 մեռեալ, 1622 վիրաւոր։

Երկու կողման եղած մեծ կորուստներուն պատճառաւ, կը յուսային ժողովուրդք որ Ալմայի պատերազմը վճռական մարտի մը ձև ունենայ. նոյ մանաւանդ թաթար մը որ այս յաղթութեան լուրը տարեր էր ի Կ. Պօլիս, աւելցուցեր է, կ'ըսեն, որ Սէվաստոփոլ ալ առնուեր է։ Այս լուրս իր շրջանը ըրաւ ընդ բովանդակ Եւրոպա, ոչ միայն զժողովուրդս այլ և ի վարչութեանց գոմանա խարելով։ Ի Փաղղիա մեծ եղաւ ուրախութիւնը և ժողովուրդը տօներու հանդերձանաց մէջ էր, երբ ստուգութիւնը յերևան եկաւ և ժողովուրդը ճշմարտութիւնը իր երևակայածէն նուազ գտնելով, անարգեց և մոռցաւ Ալմայի յաղթութեան արդիւնքը, որ մեծ քայլ մ'եղեր էր դէպ ի Սէվաստոփոլ։

1. « Զկարենալով հալածել զթշնամին, ստիպուեցանք և 1/2ին պատերազմի դաշտին վրայ համբար դնելու. այս առաջին պատերազմին մէջ բարոյապէս միայն պատելով զԹուսս, վասն զի բանակին անարատ և ամբողջ դրեթէ կը նահանջէր »։ Ֆէյ։

5. Դաշնակիցք Սեվաստոփոլի առջեւ . Զօրավարն Դոդլեպէն : — Դաշնակիցք պատերազմէն վերջը յետ երկու օր թաղելու մեռեալքը , հոգալու վիրաւորքը և ուրիշ ամէն պէտք եղած հանդերձանքը , Սեպտեմբեր 23ին չուեցին դէպ ի Կադչա գետը , և երկրորդ օրը հասան ի Պէլպէք առանց թշնամեաց գունդերու հանդիպելու , բաց ի սակաւ պահանորդաց գետին բերանակողմը : Սեպտեմբեր 25ին յետ զանազան արգելից և դանդաղութեանց , բանակին մաս մը հասաւ ի Մաքէնզի , ուսկից իր առջևն ունէր զՍէվաստոփոլ գեղեցիկ և ամուր քաղաքը շինեալ յամին 1786 Կատարինէ Զարուհույն ջանիւք Ախդիար աւանին քով : Ռուսաստան զայն շինելու ժամանակ իրեն նպատակ առած էր Կոստանդնուպօլսոյ դէմ ուրիշ ծովային ամբողջութիւն մը բարձրացնելու , և արդարև Սէվաստոփոլ զինուորական նաւահանգստի մը կարևոր եղած ամբողջութիւնքը ստացեր էր : Նաւահանգստին մուտքը , լայն 850 մէդր , ձախէն կը պաշտպանէին Կոսդանդին և Կատարինէ բերդերը , աջ կողմէն Արգելանուցին և Աղեքսանդրի բերդերը . ներսը 5,612 մէդր երկայնութեամբ և 1,600 մէդր լայնութեամբ նաւահանգստի մէջ խարխախ նետած էին պատերազմական նաւերը : Հիւսիսային կողմը կը գտնուէր Պէլպէք տափարակը , ուսկից ի ստոր էին Սիէվէռնայա , Սուխայա , Փանիոդո և Կոլանտիա ամբողջութիւնքը . որոնք կը պաշտպանէին քաղքին հիւսիսակողմը : Իսկ հարաւակողմը Հրազինուց նաւահանգստին և Նաւարանին մէջ ամփիթէատրոնի ձևով կ'ամբառնար քաղաքը երկըննալով մինչև Քերսոնի տափարակը :

Սէվաստոփոլ երկու մաս կը բաժնուէր , բուն քաղաքը յԱրևմուտս և յԱրևելս Քարապէլնայա արուարձանը : ՅԱրևելակողմը բազմաթիւ ռուս աշխատաւորք կը վաստակէին սպիտակ ամբարտակ մը ամբառնալու , որ կը տիրէր ամէն դիրքերու վրայ , և որ իր կարևորութեամբ քիչ վերջը Մուսթ անուամբ կեդրոն և նպատակ պիտի ըլլար ամենայն զինուորական գործողութեանց : Մէնչիքով իւր նահանջէն վեր-

ըը, ժամանակ ունեցաւ նորանոր օգնութեամբք պահանորդքը բազմացնել և նոր զօրաւոր բերդեր ամբառնալու, յորս պիտի անմահանար Իողլէպէն Հրազինուց հանճարեղ սպայն։ Մէնչիքով միանգամայն նաւահանգստին մուտքը թշնամեաց անմերձենալի ընելու համար, եսթը պատերազմական նաւ ջրասոյգ հոն ընկղմեց։

Գաշնակիցք քաղաքին մօտեցած ժամանակ, համոզուելի էին որ աւելորդ էր յարձակումն փորձել այդպիսի պարսպաց դէմ, և հարկ էր սպասել նոր հրազինուց և պաշարման կազմածոց, անոր համար Սէվաստոփոլի հարաւակողմը ճամբար դրին, որպէս զի առ ժամ թշնամույն յանկարծական յարձակմունքներէն պաշտպանուին, պահելով միանգամայն ծովուն հետ յարաբերութիւններն։ Անգղիացիք տեղաւորուեցան ի Պալլըքլաւա և Գաղղիացիք ի Գամիէշ, սպասելով պատերազմի հրամանին, ի մեծ ցաւ Սէնդ Աւնո մարաշախտին որ հիւանդութեամբք ծիւրեալ, օր մը առաջ կը փափագէր պատերազմը աւարտել յողթութեամբ մը։

6. Մաղծախտ. — Մահ Սէնդ Աւնոյի. Քանրուպէր սպարապետ։ — Կային նաև մեծագոյն պատահողք իր փափագանաց, և որոց յոյժ դժուարին էր տանել դարմանը, և էր նախ դաշնակից գլխաւորաց անհամաձայնութիւնը և երկրորդ մաղձախտը, որ երթալով կը զայրանար բանակին մէջ, մանաւանդ յետ Ալմայի պատերազմին։ Հիւանդութեան առաջին զոհերէն մին եղաւ նաև մարաշախտը, որ 25-26ին գիշերը բռնուեցաւ, երբ մտադիր էր 26ին օրը ի հիւսիսէ Սէվաստոփոլի վրայ ինկնալ։ Զկարենալով այլ ևս ձի հեծնել, Մէնչիքովի յԱլմա գերեալ կառքով կը տեղափոխուէր։ 26ին առ ինքը կոչեց գՔանրուպէր զօրավարը և հրամանատարութիւնը անոր յանձնեց և 29ին մեռաւ Պէրդուէ նաւուն վրայ մարաշախտն Սէնդ Աւնո, որ լի բարի յատկութեամբք և թերութեամբք, իր յանկարծախալ հանճարով և յանդգնութեամբք դարուս անուանի զօրավարաց կարգն անցած է։ Վերջին պատերազմիս մէջ «կը խնդրէր միայն

յԱստուծոյ, կ'ըսէ հազարապետն Ֆէյ, որ կեանքն առնու իրմէ յետ Գաշնակցաց յաղթութեան. իւր թղթերը վկայ են որ յուզեալ կեանք մը կ'աւարտէր քրիստոնեայ մահուամբ» : Պէրէօֆէ իւր մարմինը բերաւ ի Գաղղիա, ողջունուելով ընդ բովանդակ երկայնութիւն Վոսփորի յօսմանեան հրանօթից : Սուլթանն անգամ երեցաւ ի պատուհան ողջունելու զանկենդան մարմին զօրավարին, որ նպաստեր էր տանկական պետութեան պատուոյն բարձրանալուն :

Սէնդ Անոյի յաջորդը՝ զօրավարն Քանրուպէր չէր կարող. միանգամայն կը խիթար մեծ պատասխանատուութիւն մը վրան առնուլ իւր նախորդին երազ յարձակման գաղափարը ի գործ դնելու, որով սկսաւ այն ահաւոր պաշարումը, որպիսիք քիչ կը յիշատակուին ի Պատմութեան : Ռուք փոսով և հողաբլուրներով կ'ամրացնէին եւանդեամբ այն պատուարը որ կը սկսէր Քարէնաթ ծոցէն, կը շրջապատէր զՔարուպէլնայա և Հրազինուց նաւահանգստին կէսը, յետոյ քաղքին արեւմտեան կողմէն կ'երկննար մինչև Արգելանոցին նաւահանգիստը : Դաշնակից բանակին մաս մը արդէն 28ին առաւօտ ձգեր էր զՉէննայա և ուղղուեր էր ի Պալլըբաւլա, ուսկից ժամը 11ին առեր էր պաշարը. երեկոյեան դէմ սպայակոյտը ամբարտակէ մը որ յետոյ կոչուեցաւ յանուն Քանրուպէրի, դիտեց երկրին դիրքը. և որովհետև Պալլըբաւլայի նաւահանգիստը փոքր էր անգղիացի նաւաստորմղին համար, սահմանուեցաւ մաս մը ամփոփելու ի Գամիէշ, Գաղղիացիք պիտի պաշարէին քաղաքը հեղեղատէն մինչև ծով, և Անգղիացիք բանակին աջը պիտի բռնէին հեղեղատին միւս կողմը՝ Պալլըբաւլայի մօտ ըլլալու համար. որով 29ին ճամբարնին դրին Մեծ-Ռէտանի առջև, թողլով հեծելոց երկու ջոկատ Պալլըբաւլայի դիմաց : Հինգ բերդեր կազմուեցան այն յառաջացեալ բարձանց վրայ որ Չէննայայի աւազանը կը բաժնեն ի Պալլըբաւլայէ, Ֆէրիուքինի լեռանց դիմաց, և որք յանձնուեցան Տանկաց պաշտպանութեան : Գաղղիացի գունդերու մաս մ'ալ որոց կը հրամայէր Ֆորէյ զօ-

րաւարը տաճիկ գունդերու հետ ուղղուեցաւ ի Գամիէշ, այս կողմէն պաշարելու զՍէվաստոփոլ. իսկ գաղղիացի առաջին և երկրորդ զօրաբաժինքը որոց պահեալ էր յարձակումը, ընդ հրամանատարութեամբ Պոպէի, ճամբար դրին երկու կարգ ինքէրմանի առջև, Վարանցով ճամբան զուգահեռական գծով, Դէլէկրաֆի աջ կողմը։ Որոշուած էր որ թէ Գաղղիացիք և թէ Անգղիացիք կեդրոնական մեծ ամրոց մը կառուցանեն։ Գաղղիացիք փութով սկսան զայն ընդ հրամանօք Պիզօ զօրավարին ճարտարութեանց հրամանատարին. և որովհետև ռուս ուժեր կրնային մինչև իսկ ճամբարին մէջ ինկնալ, նաւատորմէն 30 ուժարձակք բերուեցան զորս կը կառավարէին ծովային զինուորք ընդ հրամանատարութեամբ ծովապետ Ռիկօ տը Ժէնուիլի։

Ասոնք էին պաշարման կարգադրութիւնքը։ Հոկտեմբերի սկիզբը նոր հանդերձանքներ հասնելով, 17ին առաջին գծի թնդանօթք և նաւատորմի հրանօթք սկսան ուժակոծել բերդերը, որոց կը պատասխանէին 250 կտոր ռուս հրանօթք։ 10ին միջոցները գաղղիացի երկու վառօդի շտեմարանք պայթեցան, իրենց հետ տապալելով երկու ամրարտակք ալ։ Դաշնակիցք չէին կարծեր այսպիսի ընդդիմութիւն մը գտնել, և գաղղիացի հրամանատարութիւնը դադրեցուց կրակը, որուն հետեւեցան Անգղիացիք ևս։ Հոկտեմբեր 17ին փորձը ցուցուց որ անկարելի էր յանկարծական յարձակումը առնուլ զՍէվաստոփոլ։

Յետ եղած ֆնասները դարմանելու, 19ին կրակը նորէն սկսաւ բայց ի զուր և ըստ վկայելոյ զինուորական գրչի մը՝ այն ատեն միայն ցրուեցան երեւակայութիւնք, և տխրութեամբ մը համոզուեցան որ հարկ պիտի ըլլար Սէվաստոփոլի պարսպաց ներքև ձմերելու։ Միանգամայն կը տեսնուէր որ նաւատորմիդը մեծ օգնութիւն մը պիտի չըլլար պաշարման։

8. Պատերազմ Պալքլավայի — «Վեց հարիւր»։ — Մէնչիքով Ալմայի պատերազմէն վերջը 30,000 հոգով ծածկուեր էր Պէլպէքի խորշերուն մէջ, ուր նոր

«գնութիւններ ընդունելու էր Դանուբի բանակէն: Հոկտեմբեր 25ին ռուս զօրաբաժին մը որոց կը հրամայէր Լիփրանտի զօրավարը, կ'անցնէի զՉէռնայա, կը յափշտակէ Փամարայի մօտ Տաճկաց պաշտպանած ամբարտակները և հրանոթքը կը դարձնէ ընդդէմ Դաշնակցաց: Օտէսսայի գունդը յետ աւերելու դաշնակցաց 'Ի ամբարտակը կը դիմէ Պալլաքլավայի հովիտը բլրոց ետեւէն:

Անգղիացի հեծեալը որ Տաճկաց ամբարտակներուն զուգահեռական գիծ մը բռներ էր, յանկարծական թնդանթներուն ձայնէն յետ զվրանս գոցելու, ի գէն դիմելու էր. արդէն պահապանաց ջոկատ մը անցեր էր պաշտպանելու Պալլաքլավայի կէտերը, նպաստեալ և ի Պուրպաքի զօրավարէն, և արդէն գաղղիացի ռումբք ահաւոր կրակ մը սկսելու էին տեղալ ռուսաց վրայ: Երկու դաշնակից սպարապետք բարձր դիտարանէն կը զննէին պատերազմին գնացքը. երբ ժամը 9ին ռուս հեծելազօրը իջնելով ի տափարակ, դիմեց անգղիացի ճամբարին վրայ հուժկու բաղխամամբ: Անգղիացիք տեղերնէն չչարժեցան և Սկովաիացիք յետ թողլու որ Ռուսք մերձեան իրենց, ի մօտոյ արձկեցին գնդակնին, և Աքէրլըդ անգղիացի ջոկատը միեցաւ ռուս գնդին մէջ: Ի սկզբան խառնակուծիւն մ'էր և շփոթութիւն, ապա ռուս հեծեալք քաջութեամբ մը ձիոց սանձերը դարձնելով, քաջութեան իրենց գծերուն մէջ ընդ հովանեաւ ռուս ռումբերուն:

Ժամը գրեթէ 11 էր երբ Դաշնակից գունդերը հասան տափարակին վերայ և Վինուա ջոկատը արդէն բռներ էր Պալլաքլավայի կրճին և Քատլքէօյի միջոցը, երբ քիչ անդին ահաւոր և անօգուտ կռիւ մը կը կատարուէր յանգղիացի հեծելոց, և որուն պատասխանատուութիւնը ոչ ոք իւր վրայ ուզած է ստանձնել:

Լորտ Ռէկլան բարձր դիտարանէն տեսած ըլլալով ռուս հեծելազօրուն խառնակութիւնը, հրաման ղրկելու էր աւ Լորտ Լուքէն՝ հրամանատար հեծելազօ-

րուն, մղել գունդերը և որ և է հնարքով մը տիրել բարձունքներուն: Հրամանը տանող սպային առ Լորտ Լուքէն հաւած ժամանակ, պարագայք փոխուեր էին և Ռուսք կրցեր էին կրկին ձեանալ և կազմուիլ: Լորտ Լուքէն վարանեցաւ և պարսօք համարեցաւ յարձակիլ ինչ որ ալ ըլլայ, որով և հրամայեց կոմս Գարտիկէն զօրապետին յառաջ չուելու իր թեթեւ ջոկատով: Գարտիկէն՝ գուշակելով իսկ անխուսափելի կորուստը եռանդեամբ անցաւ ջոկատին գլուխ, և իւր ձին մտրակեց ըսելով « Յառաջ վերջինն ի Քարտիկէնս »: Իւր աջ կողմը ունէր Ռէկլանի ղրկած սպայն Նոլէն՝ որ իւր բերած հրամանին և տուած մեկնութեան զոչ ինկաւ ինքն ևս: Անգղիացի հեծելազօրուն յառաջած ատեն, Օտեսսայի զօրաբաժինը մեկնեցաւ ամբարտակէն և ուրիշ գունդերու հետ միաբան բոլորակ ծոց մը կազմեց, ուր յախուռն մը խեցաւ անգղիացի հեծելազօրը, ահաւոր կրակի մը ներքեւ յաջմէ ի ձախմէ և յառաջոյ, աննման զոյգեա ի Պատմութեան: Յետ ընդ երկար աննպատակ ուրութեամբ կռուելու վերջապէս պարտասեալ և նուաղեալ նահանջ զարկաւ, թողլով դաշտին վրայ իւր արի զօրապետը և զնդին մեծ մասը: Սակայն պատերազմին հաւասար ահաւոր եղաւ նահանջն ալ: Ռուսք Ֆէտիուքինի բարձանցն վրայ նոր հրանոթից լուծեր հաստատելով, նահանջը սկսան ամբակոծել, մինչև որ Ափրիկեցի որսորդաց ջոկատ մը և Աբէրլըդ անգղիացի ջոկատը եկաւ պաշտպանելու զսակաւ մնացորդս ջոկատին զոր Անգղիացիք Լոստոթոնը կոչած են, կամ Վէյ-հորթ, այնքան հուշակեալ ի Դէննիսընէ և յայլոց քերդողաց իրենց պանծալի բայց անօգուտ արութեան համար¹:

Լիփրանտի նահանջին հետեւելով, բռնեց այն տեղերը զորս յառաւօտուն գրաւեր էր. անգղիացիք ձգեցին Պա-

1. Կը պատմեն որ ուռւս հրամանատարն երկրորդ օրը ըսած ըլլայ Անգղիացիոց այս յարձակման համար « շատ գեղեցիկ, բայց և շատ յիմար »:

լրջլավայի աւագանին պաշտպանութիւնը այն օրու-
նէ և կեդրոնացան դէպ յԱրևելս եղած բարձանց վը-
րայ: Ռուսք ևս քաշուեցան Ֆէտիուքինի լերանց վը-
րայ: Ի ձախէն պաշտպանուելով Դամարայի մօտ բերե-
դերէն: Պալլքլավայի յաղթութիւնը մեծ խրախոյս
տուեր էր իրեն, և Մէնչիքով արդէն կը սպառնար «ծով
թափելու» զԴաշնակիցս. այդ յուսով 26ին կրկին
յարձակումն ըրաւ, բայց այս անգամ վանեցաւ յԱնգ-
ղիացւոց, թողլով դաշտին վրայ եօթնհարիւր մե-
ռեալ: Երկու բանակք այն ատեն ամփոփուեցան կու-
րուստնին դարմանելու և 27, 28ին գիշերը եղած գու-
պարածք միայն զնսուծեանց նպատակաւ էր, ի պատ-
րաստութիւն մեծ պատերազմի մը զոր երկու կողմն
ալ կը փափագէր տալ: Արդէն Գաղղիացիք աւարտե-
լով Քանրուպէր ամբարտակը զայն յանձնեւ էին Անգ-
ղիացւոց:

9. Պատերազմ Ինքէրմանի — Ռուսք եւ Անգղիա-
ցիք: — Դաշնակցաց թիւը այս միջոցիս եղեր էր
71, 223 յորոց 41, 786 Գաղղիացիք, 24, 530 Անգղիա-
ցիք և 907 Տաճիկք: Կ'առաւելուր նաև օր օրուան
վրայ Մէնչիքովի բանակը որուն թիւը 80, 666ի հա-
սեր էր յորոց 4, 000ը պահանորդք քաղաքին և Մէն-
չիքով սահմանեց յարձակումն տալ թշնամւոյն վրայ:
Յարձակող բանակը որուն կը հրամայէր Տաննէնպէրկ
զօրավարը, կազմեալ էր երկու զօրաբաժնէ, Սոյմո-
նոֆ յաջ' և Փաւլով ի ձախ: Նոյեմբեր 4-5ին գիշե-
րը հեղեղօրէն անձրևներէն վերջը, թանձրախիտ մա-
ռախուղ մը տիրեր էր, անհնար տեսնելու քանի մը
քայլ հեռու: Սոյմոնոֆի գունդերը 5ին առաւօտը հրա-
մաննին ընդունեցան ժամը 4¹/₂ին և անցնելով Գա-
րէնաժի հեղեղատը յառաջեցին դէպ ի Սաիոն Լեռը:
Իոմսք և Քուլիվան գնդերը հասնելով բարձանց վը-
րայ տարածուեցան մէկ գծով մը, ի կողից և ի ճա-
կատուն պաշտպանուելով ի հրացանաձգողաց: Քա-
թէրինէպուրկ գունդն զետեղեցաւ յառաջոյ ի պաշտ-
պանութիւն առաջին գծին որ յառաջապահ մը ձեա-
ցաւ Սոյմոնոֆի ընդ հրամանատարութեամբ Վիլլը-

պուռա զօրավարին։ Միւս չորս գնդերը ի հեռուստ կը հետևէին իբրև պահեստ գնդեր ընդ հրամանօք Եսպլարիձքի զօրավարին։

Փաւլովի զօրաբաժինն ալ ժամը 5ին ելաւ Ինքէրմանի բարձունքը, հասաւ Զեռնայայի կամուրջը և անցաւ։ Ծովեղբայրէն ալ Վլադիմիր և Քերէմէն չոգենաւք պիտի օգնէին յարձակման։

Ռուսաց այս շարժմանց միջոց, որչափ որ ալ Անգղիացիք դիտեր էին յուզում մը, սակայն անկարելի կը համարէին որ և է յարձակում մը. այնքան սակաւաթիւ կը համարէին զՌուսս և քաղաքը պաշար բերողաց ոտնաձայնը կը կարծէին լսել։ Այսպիսի մառախլապատ գիշեր մը Ռուսք առանց նեղուելու ի թըշնամւոյն կրցեր էին բռնել Սափոն լեռան դիրքերը և պատել անգղիացի բանակը որուն յառաջապահից դիտողութեան ելած ժամանակ Գոտրինկըն գնդապետը, բազմաթիւ հրացանաց պարպուելէն յառաջապահին վրայ, գուշակեց թշնամւոյն բազմութիւնը, և ընթացաւ ի զէն կոչելու երկրորդ և թեթև զօրաբաժինքը։

Ռուսք կը յառաջէին երազութեամբ։ Սոյմոնֆի սիւնակաց զլուխք՝ ոտնակոխ ըրեր էին անգղիացի զօրաբաժինին յառաջապատնէձքը. Դոմաքի և Քոլիվանի գունդերը կը դիմէին տիրելու Լէսի Իվընսի զօրաբաժնի ճամբարին. ուրիշ երկու գունդք ալ յառաջելով Քարէնաժի հեղեղատէն կը փորձէին հեղեղատին զլիւն անգղիացի բանակին մէջ մտնել։

Ժամը վեցուկէս էր երբ Եսպլարիձքի զօրավարը, աշաւոր կրակ մը բացաւ Ինքէրմանի և Դէլէկրաֆի դիմաց, որուն գնդակքը հատանելով անցնելով Բ զօրաբաժինը, զարհուրանօք զարթուցին Լէսի Իվընսի զօրաբաժինը, որ տակաւին հանդարտ կը քնանար։ Փէնֆաթըր զօրավարը որ կը հրամայէր Բ զօրաբաժնին Լէսի Իվընսի հիւանդ գտնուելովը, փութով գունդերը բարձունքը հանեց և ինքն ալ իւր սեպհական ջուրասով Սոյմոնֆի սիւնակաց ճակատը բռնեց թղթաբերի հին ճամբուն և Գարտանաժ հեղեղատին մէջ, մինչ-

դեռ Ատամա զօրավարը իւր աջէն կը յառաջէր աղեղ մը կազմելով մինչև Սաքսադէրի հրանօթից լուծերը։ Այս գունդերուն հասնիլը խափանեց Ռուսաց յառաջելը, որ սկսեր էր բռնել Անգղիացուց դիրքերը և Քաթերինէպուրկի գունդերը Քարէնաթ հեղեղատին մէջէն անցնելով, կրցեր էիր չորս հրանօթ յափշտակել ի թշնամունյն։ Զայս տեսնելով Պիուլլըր գնդին ջոկատներէն երկուքը, դիմեցին և յափշտակեցին թնդանօթքը և Գոտրինկըն ջոկատին օգնութեամբ, նորէն հեղեղատին մէջ ձգեցին Քաթերինէպուրկի գնդերը, զանոնք առանց նեցուկի թողլով ի յետուստ։ Յետոյ Պիուլլըրի բովանդակ գունդերը ի գիծ շարուելով յաջմէ և յաջեկէ Բ զօրաբաժնին, ահաւոր բախմամբ վանեցին Սոյմոնոֆի յառաջապահքը, որոնք բոլորովին չփոթեցան և խառնակեցան Պրան զօրաբաժնին կրակէն և յետոյ նահանջեցին յետ կորսնցնելու շատ մը քաջ սպաներ յորս և Սոյմոնոֆ և Վիլլըպուա զօրավարք։

Այս դիրքին մէջ էր պատերազմը երբ հասաւ Պոպէիր գնդերով, զորս ի շու դրեր էր սուաւօտեան առաջին թնդանօթին բոմբիւնը լսելուն պէս։ Պոպէ Հեղեղատին քով հանդիպեցաւ Պրաուն և Քէդքար զօրավարաց, ընծայելով անոնց իր ձեռնտուութիւնը։ Սակայն Անգղիացիք քաջալերեալ Սոյմոնոֆի գունդերուն խորտակելովը և փափագելով պատերազմը միայնակ հանել ի գլուխ, չընդունեցան առաջարկը խնդրելով միայն յառաջոյ պատնիշաց գոցել անգղիացի աջը։ Պոպէ յետ կարգադրելու իր գունդերը, գննելու ելաւ Կորչաքովի շարժմունքը և այն միջոց հանդիպեցաւ Քանրոպէրի որ զՅորէյ զրկեր էր յինքէրման թնդանօթից ձայնին բազմանալը տեսնելով։

Եւ արդարև յինքէրման Փաւլովի յառաջապահը վաներ էր անգղիացի ճամբարին ճակատը և ժողվելով Վիլլըպուայի և Սոյմոնոֆի գունդերուն մնացորդքը կը դիմէր տիրելու Սաքսադէրի բարձանց վրայ եղած հրանօթից լուծին։ Անգղիացի զօրավարն Փէնֆադըր Փաւլովի շարժման վրայ կը հրամայէ Ատամա գնդապե-

տին երկու ջոկատով դիմել զանոնք պաշտպանելու, բայց հագիւ հասեր էին թնդանթից՝ երբ ահաւոր կրակի անձրեւ մը սկսաւ թափիլ վրանին խազախից գագաթան վրայի հրանթներէն։ Ատամա իր զինուորաց գետին պառկել տուաւ և իր հրանթքը ուղղեց Փաւլովի սիւնակներուն վրայ, որոնք կը յառաջէին Գարրիէրի հեղեղատէն, և որք հասնելով առաջին բլրոյն որ ընդ մէջ է հեղեղատին և Սաքսադէրի, հոն վայրկեան մը կրակնին դադրեցուցին, ապա վանեցին Ատամաի գունդերը Սաքսադէրի վրայէն. այն փոքրիկ տեղւոյն վրայ այնպիսի ահաւոր և արիւնահեղ կռիւ մը խմբեցաւ որ երկրորդ օրը ամբողջ գետինը երկու կողման դիակներով ծածկուած գտնուեցաւ։ Ի գուրանգ զիացի ջոկատը արութեամբ կ'ընդդիմանային իրենց մէ բազմաթիւ թշնամւոյն, որ արդէն զիրենք սկսեր էր պատել, և անհնարին տեսնելով դիմանալը, յետոս նահանջեցին անշփոթ՝ տանելով հետերնին իրենց վիրաւորքը, բայց թողլով Ռուսաց ձեռքը այնպիսի կարեւոր կէտ մը։

Սակայն ընդ հուպ հասնելով Գէմպրիճի դուքսը Պահապանաց ջոկատով մը ընդ հրամանատարութեամբ Պէնդինք զօրավարին, և ամենակարեւոր դատելով ձեռք բերելու կորսնցուցած դիրքերնին, յառաջ մղեց ընտիր գունդերը, որոնք փութով վանեցին զթշնամին Գարրիէրի հեղեղատին մէջ և պիտի շարունակէին հալածել անտի ևս զթշնամին, երբ Լորտ Ռէկլան հասնելով, հրամայեց պաշտպանողական դիրք բռնել և սպասել Քէդըարդ զօրաբաժնին և Գէմպրի ջոկատին, որոց հրամայեք էր դիմել յինքէրման։ Այլ բռնած դիրքերնուն մէջ չկրցան հանգիստ մնալ, վասն զի երբ Փաւլովի զօրաբաժնին միւս գնդերը հասան, Տանէնպէրկ յառաջ մղեր էր զանոնք Պորոտինոյի և Դարուզինոյի նահանջը գոցելու, մինչդեռ Օխոդաքիի երեք գունդեր յառաջելով դէպ ի Սաքսադէրի լուծերը ըզ- Պահապանս կը բաժնէին բանակին մնացեալ մասէն։ Անգղիացիք ի սկզբան դիւցազնաբար մրցեցան, բայց հոյ պաշարնին լիմցած տեսնելով, բռնադատուեցան

տեղի տալ, և հագիւ կրցան միանալ իրենց գունդերուն, շատ զինուոր կորսնցնելով: Իսկ Սխոդաքի գունդը՝ որուն գնդապետը ինկաւ, բռնեց Սաքսադէրի լուծը և պաշտպանեց Եաքուդաք և Սէլէկինաք գունդերը, որոնք կը յառաջէին. այսպէս Ռուսք բռնացան բարձանց և շարեցին իրենց հրանոթքը: Այս միջոցիս հասնելով Քէդքարի զօրաբաժինը, Պէնդինքի ջոկատը թափով դիմեց Սխոդաքի վրայ և նորէն առաւ զՍաքսանդէր, վերջին անգամ մ'ալ տալու նորէն Եաքուդաքի գունդերուն. և անգղիացի Պահապանք չկարենալով այլ ևս յուսալ նորէն տիրելու Սաքսադէրի, ետ քաշուեցան կալմուելու:

Քէդքարդ զօրավարը թողլով զԿոլտի ջոկատը ի պահեստ, դիմէր էր Իորրէնս ջակատով ռուս սիւնակաց վրայ, որոնք յարձակիր էին Պահապանաց վրայ և յանկարծակի Սէլէկինաքի երկու գունդերուն դիմաց կը գտնուի և բռնադատուելով յետս նահանջելու, կ'ուղղուի դէպ ի թնդանոթներուն լուծը զօր Անգղիացւոց ձեռքը կը համարէր: Սակայն հրացաններու ահաւոր հարուածոց անձրև մը Ռուսաց կողմանէ որոնք արդէն վաներ էին զՊահապանս, զինքը կը շուարեցնեն: Քէդքարդ կը համարի որ սխալմունք մը կայ դիմացէն և կրակը դադրեցնելու համար, վերցնել կուտայ զինուորաց վերնազգեստը. սակայն կարմիր հանդերձից տեսքէն կրակը առաւել ահաւորապէս կը կրկնապատուի: Քէդքարդ կը սպաննուի և գունդերը իրենք իրենց վրայ պտուտկելով, և հալածուելով ի Ռուսաց սուխնով կը բռնան նահանջը, ձամբան կորսնցնելով 500 անձինք:

Ռուսք այս յաջողութենէն խրախուսեալ յարձակում մը ուղեցին փորձել, սակայն Կոլտիի ջակատին կրակը իրեն արգելք եղաւ, թէպէտ մեծամեծ կորուստներով. Կոլտի զօրավարը մահացու հարուած մ'ընդունեցաւ, Ատամս և Ղ. Պրաւն զօրավարք վիրաւորուեցան. Ռուսք նահանջ զարկին և քաշուեցան բլրոց զառիվայրներուն վրայ: Քանի մը վայրկեան վերջը Լորտ Ռէկլանի քով կ'ինկնար մեռեալ Սդրէնկուայս զօրա-

վարը: Քանրոպէր ևս որ հոն դիմած էր հարուած մը կ'ընդունի բազկին, սակայն անմիջապէս վէրքը կապել տալով դիմեր էր առ Լորտ Ռէկլան, որ հուսկ ուրեմն տեսնելով իր գունդերուն վաստակաբեկ ինկնալը և պաշարուց նուազիլը, խնդրեր էր Փաղղիացւոց օգնութիւնը և կրկին ու կրկին համհարգք ընթացուցեր էր առ զօրավարն Պոպէ:

10. Ռուսք եւ Փաղղիացիք. — Յաղթութիւն Պաշտակցաց: — Ժամը գրեթէ ինն էր: Կորչաքով կրակը դադրեցուցեր էր, որով և մեծ դիւրութիւն մ'էր Պոպէի իր գունդերը շարժելու: Եւ իբրեւ ազատած կապանքէ մը որ զինքը կ'արգելուր գործելու, հրամանները տուաւ երազութեամբ և դիմեց յօգնութիւն Անգղիացւոց, զրկելով յառաջոյ զՍիսսէյ արի հազարապետը առ զօրավարն Պուրպաքի իր գունդերով ինկնալ ինքէրմանի վրայ: Արդէն Պուրպաքի իր հրամանատարին պէս թնդանօթին առաջին որոտալուն՝ մօտեցուցեր էր գունդերը պատերազմի կէտին, հիմայ երբ զանոնք յառաջ մղեց, Անգղիացւոց միաձայն կեցցէները զինքը ընդունեցան: Պուրպաքի ուժով բաղխմամբ զօրաց մէկ մասով ինկաւ Սաքսադէրի պաշտպանող գունդերուն վրայ, որոց ձեռքն էր յաղթութիւնը և իր թարմ բանակովը շփոթցուց զՌուսս, որք կը կարծէին դիմացնին ունենալ բովանդակ զօրաբաժինը: Սէլէկինսք և Խաքուդսք պարտասեալ գունդերը տեղիք տուին, բայց Խաքուդսք և Օխոդսք կրկին կազմուելով արութեամբ մը գրեաթէ աննման՝ յետս մղեցին Պուրպաքիի գունդերը որոնք ամբացան Քարրիէր հեղեղատին գլուխը կորսնցնելով հազարապետ մը և քաջ սպաներ: Հասան իրեն նահանջը պաշտպանելու նաև երկու լուծ հրանօթք զորս բերել կուտար Լորտ Ռէկլան:

Պատերազմը այս դիրքի մէջ էր ժամը 9¹/₂ին երբ հասաւ Պոպէ և անմիջապէս որսորդաց չորս գունդ ուղղեց Սաքսադէրի վրայ, հրամայելով միանգամայն Պուրպաքիի կրկին յարձակումն տալու: Յաջորդեցին սպա Աւէրիի ձգողք որոց կը հրամայէր Վէնֆէն հազարապետը որուն ձին սպանուեցաւ պատերազմին մէջ ապա

գուաֆք ընդ հրամանատարութեամբ Տիւպոյի: Այս նոր բաղխման առջև Ռուսաց յոգնած բայց արի գունդերը չվհատեցան, իրենց նահանջը ջանալով ապահովեցնել, պատեցին գաղղիացի գունդ մը յորում կը գտնուէր նաև Պոսքէ. և թէպէտ Գաղղիացիք հրանօթի լծով մը ուզեցին զթշնամին խորտակել, սակայն Ռուսք դիւցազնական մրցմամբ տիրեցին լծին, յետոյ նորէն Գաղղիացւոց ձեռքը թողու համար գայն, և առժամս գտած յաջողութեամբ խրախուսեալ Օխոդսք և Եսքուդսք ի ճակատոյ, Սէլէկինսք ի կողմանէ յարձակեցան Սաքսադէրի լուծերուն վրայ վերջին անգամ: Պոսքէ որ գրեաթէ ապահով էր տ'Օդըմար զօրավարին գունդերուն հասնելուն, բոլոր քովը ունեցած զօրքը կարգեց ի պատերազմ, զորս պիտի պաշտպանէին իրենց հրանօթովք հրամանատարն Պարրալ, Թովմաս և Դուսսէն զօրավարք: Ասոնց հովանաւորութեան ներքև Պուրպսքի չորրորդ անգամ իր գունդերը մղեց ի յարձակումն:

Ռուսք վանեցան Գարրիէրի հեղեղատին մէջ, գուաֆք և ալճէրիացի ձգողք սուինով մղեցին Սէլէկինսքի գունդերը Սաքսադէրի լծերուն հեղեղատը, և զանոնք բռնադատեցին անցնելու Չէռնայայի ջրանցքը, յորում զահավիթեցին բազմաթիւ ռուս զինուորք, այսպէս վիրաւորուելով կամ մեռնելով: Պատերազմէն վերջը գտնուեցան նաև դիակունք այնպիսեաց, որք այրերու մէջ ապաւինեց չին:

Ժամը 11ին Դաշնակիցք պատերազմը շահած կըրնային համարիլ, թէպէտ կրակը երկու կողմանէ դեռ կը շարունակէր, հնձելով շատ մը կեանքեր մանաւանդ Սաքսադէրի քով, ուր գնտակ մը տապալեց նաև Պոսքէ զօրավարին ձին: Վլատիմիր և Սուստալ գունդերը վերջինքն եղան որոնք յառաջեցին դէպ ի խազախաց գազաթը, ռուս գունդերուն նահանջը պաշտպանելու գոնեայ, և ժամը 2¹/₂ին լուեցաւ իրենց հրանօթից վերջին ձայնը, անկէ վերջը բոլորովին քաշուեցան Ռուսք: Սակայն ժամը 3ին անգղիացի գունդ մը դիմեց լծով մը փախստականաց ետեւէն և ա-

հաւոր կրակով մը Ինքէրմանի կամրջին անցքը դիպեց անհամար դիակամքք և հազիւ ոռւս շոգենաւուց գընդակները դարձուցին զինքը բռնելու պատերազմին դաշտը։ Ժամը 5ին լմնցեր էր Ինքէրմանի արիւնհահեղ պատերազմը, թողլով ի Ռուսաց դաշտին վրայ 12,000 ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր, յԱնգղիացւոց 2,816 և ի Փաղղիացւոց 1,800։ Յաղթութիւնը կը մնար Ռաշնակցաց ձեռքը, սակայն ոռւս գունդերը այնպիսի դիւցազնական արութեամբ մը մրցեր էին նորանոր բանակներու դէմ, որ չենք գիտեր որո՞ց ընծայել պատերազմին փառաց պատիւը։

Ինքէրմանի կռուոյն ժամանակ թիմոֆէյիէֆ ոռւս զօրավարը 5,000 հոգւով ուղեր էր բռնադատել գաղղիացի ճամբարին պատնէշքը ի Ռաբդիր, սակայն Լուրմէլ և Լամոդոուս գօրավարք զինքը վաներ էին։

11. Ռաշնակիցք յետ Ինքէրմանի. — Հիւսիսային Նաւատորմիդ։ — Ինքէրմանի պատերազմին երկու կողմանէ եռանդեամբ մրցելուն պատճառներէն մին էր նաև արքայազանց հոն գտնուիլը. վասնզի Ռուսաց բանակին մէջ էին Նիկողայոս և Միքայէլ մեծ դուքսերը, և դաշնակցաց բանակին մէջ էին Քէմպրիճի դուքսը և իշխանն Նարոլէոն։

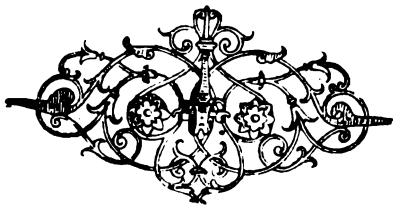
Յաղթութիւնը Ռաշնակցաց շատ ծանրագնի եղեր էր, և երբէք չէին կրնար փափագիլ նմանօրինակ յաղթութեան մը. անոր համար երբ Ինքէրմանի պատերազմին երկրորդ օրը, զօրավարացմէ ոմանք խորհուրդ կու տային յանկարծական յարձակում մը փորձել, լորտ Ռէկլան ընդդիմացաւ և դաշնակից հրամանատարք ժողովքով սահմանեցին նոր օգնութիւն չընդունած, ուրիշ պատերազմ չտալ։ Անմիջապէս Քանրուպէր և Պոսքէ զօրավարք սկսան ամրացնել բերդօք զԻնքէրման, որուն զրից կարեւորութիւնը յայտնի տեսնուեր էր, և Դեկտեմբերի մէջ սկսան հասնիլ օգնութիւնք։

Հասաւ նաև Տըմոնդէպէլլօ զօրավարը բազում նշանօք, որունք պիտի բաժնուէին քաջացելոց։ Դեկտեմբեր 31ին Քերսոնեսոնի գազաթան վրայ Չէռնալայի բերդորէից դիմաց, զօրաբաժնի հրամանատարք

բաշխեցին խաչերը: Պոսքէն առաջ ինքը անձամբ կախեց խաչը իւր բանակի ողորմաբաշխ՝ Սդալդէր քահանային կուրծքը: Քանի մը օր վերջը երկու նաւատորմի հրամանատարքն ալ բարձրագոյն աստիճանի անուանելով, Տնտասի յաջորդեց փոխան-ծովակալն Լայրնս և Համլէնի՝ փոխան-ծովակալն Պրիւա, երկուքն ալ արդէն ի Ղրիմ:

Ռուսաց կողմանէ զօրավարն Մէնչիքով որ իր հրամանատարութիւնը Մարտ 2ին պիտի յանձնէր իշխան Կորչաքով զօրավարին, Իեկտեմբերի մէջ Սէվաստափոլի պաշտպանութեան ուղղութիւնը յանձնեց Օսդէն Սախըն զօրավարին որ յաջորդեց Տանէնպէրկի Դ բանակին հրամանատարութեան մէջ, և որուն ստէպ յարձակմունքները ոչ սակաւ յապաղումն և վնաս պատճառեցին դաշնակցաց ջանքերուն:

Իսկ ի Հիւսիս Սպիտակ ծովուն և Խաղաղականին մէջ անգղիացի նաւատորմիղը այրեր էր ոռւս Լափոնիոյ մայրաքաղաքը, նոյն յաջողութիւնը չէր ունեցած Քամչաթքա Փէյրովաքիի առջև ներկայացած նաւատորմիղը:

ԴԱՇՆԱԿՑԱՑ ՏԱԳՆԱՊՔ. — ՄԱՀ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա.

1. Դաշնակցաց նեղութիւնք ի ձմերան. — Հիւանդութիւնք. —
2. Հաշտութեան մը բանակցութիւնք. — 3. Սարտենիա կը միա-
նայ Դաշնակցաց. — 4. Տրտունջը յԱնգղիա վասն դանդաղու-
թեան պատերազմին. — Անկումն Պաշտօնարանի. Փալմէրսդոն
պաշտօնարան. — 5. Նաբուէոն կը զրկէ զգորավարն Նիէլ. —
Նոր կարգադրութիւնք ի բանակի. — 6. Հանգերձանք Ռուսաց. —
Էօմէր փաշա. — Սպիտակ ամրոցք. — 7. Մահ Նիկողայոս կայ-
սեր. — 8. Աղեքսանդր Բ. — Հաշտութեան մը փորձք. — Կոր-
չաքով. — 9. Դաշնակից բանակք ի Ղրիմ. — Նաւատորմիդն ի
ծովափնեայս :

1. Դաշնակցաց նեղութիւնք ի ձմերան. — Հիւան-
դութիւնք : — Ինքէրմանի արիւնահեղ յաղթութիւնը
ուրիշ բան չէր ըրած բայց չատցընել Դաշնակից բանա-
կին վաստակք և հիւանդութիւնքը, առանց վճռական ու-
րոշողութեան : Այն էր ծանրը՝ որ եղանակը երթալով կը
դիմէր ի ձմեռն, և հարկ պիտի ըլլար ցուրտ ծովերու վը-
րայ անցնել ձմեռը, առանց կարևոր եղած հանդերձանքը
ունենալու : Տակաւին ձմեռը չեկած, աշնան յորդ անձ-
րկները և հեղեղները ջրանցքի պէս ընթանալով ողո-
ղեցին վրանները՝ մէկ ոտք բարձրութեամբ : Նոյեմբերի
4ին ահաւոր փոթորիկ մը, անուանի մնացած զրիմ-
ցոց յիշատակին մէջ, վրաններէն շատը յափշտակե-
ր տարեր էր, մինչև գետին տապալելով շատ մը զինուոր-
ներ : Ընկղմեցան նաև նաւք յորս կը գտնուէին ձմե-
ռուան պաշարք և հանդերձեղէնք : Այս խոնաւութե-
նէն և պատսպարուելու զգեստուց նուագութենէն զի-

նուորաց մէջ տարածուեցաւ փորհարութիւն և մաղձախտ, որ մեծ ջարդ ըրին մանաւանդ յԱնգղիացիս և ի Տաճիկս: «Անգղիացի զինուորական մատակարարութիւնը մեծապէս թերի գտնուեցաւ իր պաշտաման մէջ, որով և շատցան զինուորաց հիւանդութիւնք¹»: «Չմեռուան զգեստներէն մաս մը ընկղմեցաւ Փքէն» նաւով, որ զանոնք կը բերէր, կըսէ ականատես գրիչ մը, միւս մասը կորսուեցան, հիմայ կը լսենք որ ի Կ. Պօլիս այրեր է այն նաւը՝ որ ձմեռուան վերարկուներ կը բերէր: Ես իսկ անձամբ տեսայ Պալըքլավայի նաւահանգստին մէջ զանազան նաւեր զինուորաց համար լի մուշտակօք և վերարկուօք ամբողջ օրը անձրևի և ձեան տակ: Երբ հանուեցան, չկար մէկը որ զանոնք ընդունէր. կամ լաւ ևս ըսել, ոչ ոք կ'ուզէր զանոնք ընդունիլ, տակաւին հրաման մը չեղած²»: Չմեռուան մէջ Դաշնակցաց հակառակորդը միայն Ռուսաստան չէր, այլ հարկ էր կռուիլ ահաւոր տարրի մը հետ, յաղթել Սև ծովուն մրրիկներուն և դիմանալ ցուրտին դէմ: Հասաւ ժամանակ, մինչև զինուորք կարող չէին ձեռք դպցնել երկաթի առանց անոր վրայ ձգելու ձեռաց մարթը³: Թող որ շատ անգամ բռնադատեալ էին ցրտէն սառեալ ոտուրները կտրելու, գործողութիւն մը՝ որուն վախճանը շատ անգամ մահ էր:

Հիւանդները և մաղձախտէն բռնուողք ի Սկիւտար պիտի փոխադրուէին Վոսփորի վրայ. բայց անհնարին խառնակութիւն մը տիրեր էր հիւանդանոցին մէջ. մինչև Սիտնէյ Հէպեր պաշտօնեայն լաղաչեց գտիկինն Ֆլուրէն Նէյթիկէլ, հմուտ և փորձ հիւանդանոցի կարգաւորութեանց, երթալ ի Կ. Պօլիս և բարեկարգել Հիւանդանոցը: Տիկինն Նէյթիկէլ յանձն առաւ և այս իւր պաշտաման մէջ գտաւ ուրիշ ազնուական տիկնաց-

1. Վէպէր. Պոմ. § 209:

2. Պատմական, զինուորական և բժշկական յիշատակարանք Արևելեան բանակին, Ֆ. Գէսնուա, զնդապետ բժիշկ:

3. Մըք-Քարթէյ: Ի է:

մէ իրեն ընկեր¹։ Հաւասար եռանդեամբ և մեծագոյն անձնանուիրմամբ կը ջանային մեղմել զինուորաց դառն տառապանքները նաև Քորք Գթութեան, որոց խնամքներուն յիշատակը ցարդ կը հնչէ յԱրևելս։ Ամէն օր ի կ. Պօլիս նոր հիւանդներ կը զըրկուէին և ամէն օր նոր հիւանդներ կը յաջորդէին ի ի բանակի, ի բաց առեալ մաղձախտէն անմիջապէս մեռնողքը, որք ժամանակ չունէին կ. Պօլիս տարուելու. հիւանդութեանց խնայածներէն մաս մ'ալ զոհ կ'ըլլային ցրտոյն և անօթութեան։ Յունուար 21ին յերևան ելաւ նաև ծիւր ախտը (գիֆուս). որ ճարակեցաւ. նաև ի բժիշկս և ի հիւանդապահս, և այս ախտը տեւց մինչև պատերազմին վերջը։ Արդարև Պատմութեանս սահմաններէն շատ դուրս կ'ելլէինք, եթէ ուզէինք այս ահաւոր ձմեռուան Դաշնակից բանակին քաշածները պատմել։

2. Հաշտութեան մը բանակցութիւնը։ — Ռուսք կը յուսային որ Դաշնակիցք պարտաւին այս տառապանքներէն և Նիկողայոս կը մերժէր տակաւին խաղաղութեան մը համար որ և է առաջարկ, յորում չէր գտնէր իւր նախկին փափագները։ Ըստ նոր առաջարկութեան մը, որուն բաց յԱրևմտեան Դաշնակցաց, իրենց հաւանութիւնը տուած էին նաև Բրուսիա և Աւստրիա, Ռուսաստան պիտի հրաժարէր իւր հովանաւորութենէն Մոլտավիոյ, Վալաքիոյ և Սերպիոյ վրայ, ազատ պիտի թողուր Դանուբի նաւարկութիւնը, աչքի պիտի անցնուէին ամենայն հին դաշինք, Տաճկաստանի քրիստոնեայք ընդ հովանաւորութեամբ պիտի ըլլային բովանդակ մեծ պետութեանց և Բ. Դուռը մասնաւոր առհաւատչէիւք պիտի ապահովեցնէր Պետութիւնները։ Եթէ Ռուսաստան չընդունէր այս պայմանները, այն ատեն Աւստրիա յանձն կ'առնուր պաշտպանելու Դանուբի իշխանութիւնները ընդ-

1834
Դեկտ. 2

1. Վսեմարձանաբարձ կոթող մը ցարդ անմահացուցած է անգղիացի վախճանեալքը մերձ ի Սկիւտար անգղիական զերեզմանոցին մէջ ի Հայտար փաշա։

դէմ Ռուսաստանի և հաշտութիւն մը չընդունել առանց 'Իաշնակցաց խորհրդակցութեան: Այս դաշանց բանակցութիւններէն քիչ օր վերջը Ռուսաստան ծանոյց որ յանձն կ'առնուր դաշնախօսութիւն մը՝ վերոյգրեալ պայմանքը հիմն դնելով, միայն ջնջելով Ռուսաստանի հովանաւորութիւնը 'Իանուրի իշխանութեանց վրայ, և ենթարկելով զանոնք ամէն Պետութեանց երաշխաւորութեան, անեղծ պահելով անոնց առանձնաշնորհութիւնքը: 'Իաշնակից պետութիւնք չուզեցին փոփոխել իրենց պայմանները և Աւստրիա հաւանեցաւ միանալու Արեւմտեան Պետութեանց և գունդեր կեդրոնացնելու Կալիցիոյ և 'Իրանսիլվանիոյ սահմանները:

1853
Յուլ. 26

3. Սարտենետա կը միանայ 'Իաշնակցաց: — Քիչ շաբաթ վերջը կը միանար նաև Արեւմտեան մեծ Պետութեանց հետ փոքրիկ թագաւորութիւն մը որ իր հնարիմացութեամբ և խոհականութեամբ քիչ ժամանակուան մէջ հսկայաքայլ ընթանալով, Եւրոպիոյ առաջին պետութեանց կարգն պիտի անցնէր: Կոմսն Գափուր՝ այս ժամուն իտալիոյ նախագահ պաշտօնեայն, դարուս քաղաքագիտաց ամենէն սրամիտը և հեռատեսը, երբ առաջին անգամ առաջարկեց միանալով Արեւմտեան դաշնակցաց զօրք՝ շրկել ի Ղրիմ, իւր պաշտօնակիցք Ռադացցի, Տամորպիտա, Լամարմորա զօրավարը և այլք հակառակեր էին իրեն. նոյն ընդդիմութիւնը գտեր էր և ի Խոսարանի. աջակողմեանք զերկիրը անբաւական կը տեսնէին պատերազմի մը ծախքերու և ձախակողմեանք չէին կրնար երբէք յանձն առնուլ Աւստրիոյ՝ իրենց ռիսքիմ թըշնամւոյն հետ միաբան քայլել ընդդէմ ժողովրդոց: Գափուր կը խիթար որ եթէ Եւրոպիոյ 'Իաշնակից պետութիւններէն դուրս միայ, չընդունուիր յետոյ նաև 'Իաշանց ժողովքի մէջ, ուր կը գտնուէր Աւստրիա իւր մեծ հակառակորդը. և Խոսարանին մէջ եղած ընդդիմութեամբ հանդերձ յաղթող գտաւ իւր ճարտասանութեամբ և 17,000 սարտենիացիք ընդ հրա-

մանատարութեամբ Լամարմորա զօրավարին մեկնեցան ի Ղրիմ, միանալու Գաշնակից բանակին:

4. Տրտունքք յԱնգղիա պատերազմին ղանդաղութեան համար. — Անկումն Պաշտօնարանին. Փալմէրսդոն Պաշտօնարան: — Իսկ պատերազմին տեղը անգղիա-գաղղիացի բանակք յետին անգործութեան մէջ էին, և տփգոհութեանց զօրաւոր ձայներ բարձրացեր էին յԱնգղիա և ի Գաղղիա: Ռամիկը, միշտ սովոր զոչ մը փնտռելու իր տփգոհութեանց, ի Մեծն Բրիտանիա ամենայն յանցանք Ալբերդ ամուսին իշխանին վրայ կը ձգէր, իբրեւ ծածուկ համամիտ Գերմանիոյ և Ռուսիոյ: Ծննդեան տօներէն վերջը Խօսարանին բացուելուն, Ռէօպըք երեսփոխանը յետ բանակին խեղճութիւնը նկարագրելու Սէվաստոփոլի առջև, պարսաւեց պատերազմի պաշտօնէին ընթացքը: Իրեն միացաւ ի պաշտօնէից ճոն Ռըսսէլ ևս որ հրաժարեցաւ ի պաշտօնատարութենէ: Ի զուր Փալմէրսդոն վեհանձնութեամբ մը ջանաց պաշտպանել իւր պաշտօնարանը. քուէարկութեան ժամանակ Ռէօպըքի պարսաւը ընդունելի կ'ըլլար 305 քուէիւք ընդդէմ՝ 148ի, և Լորտ Ապըրտին անմիջապէս կու տար թագուհւոյն իւր հրաժարականը միաբան բովանդակ Պաշտօնարարին: Թագուհին այսպիսի ծանր ժամանակի մը մէջ հրաւիրեց զԼորտ Տէրպի՝ պաշտօնարանը կազմելու, որ յանձն առաւ, ընծայելով պաշտամունք Փալմէրսդոնի, Կլատսդոնի, և Սիտնեի Նէպըրի: Սակայն Փալմէրսդոն չուզեց մասնակցիլ Տէրպի պաշտօնարանի մը, և Լորտ Տէրպի առանց անոր՝ անկարող էր պաշտօնարան մը կազմելու: Թագուհին կոչէց զճոն Ռըսսէլ, որուն սակայն բարեկամք իրմէ ցրտացեր էին, յետ իւր պաշտօնակիցը պարսաւելուն և յախուռն հրաժարման: Վիկտորիա այն ատեն բռնադատուեցաւ կոչել զՓալմէրսդոն, որ անմիջապէս պաշտօնարան մը կազմեց, յորում մտան Զարլս Վուտ, ճոն Ռըսսէլ, ձըրճ Գորնըու Լէվս և Նիւֆասլի դուքս՝ պաշտօնեայ պատերազմի:

Փալմէրսդոն պաշտօնարանի գլուխ անցնելով, պա-

տերազմը նոր մղում մը ստացաւ. անմիջապէս խիստ հրա-
մաններ գացին Լորտ Ռէկլանի զինուորաց առողջա-
պահութեան համար, մատակարարութիւնը բարեկար-
գեցաւ և դադարեցան Խօսարանին մէջ այս նիւթոյս
վերաբերեալ տժգոհութիւնք: Փալմէրսդոն Ղրիմու
պատերազմին զլխաւոր մղիչներէն մին, կարեւոր կը
տեսնէր փութով անոր վերջ մը տալու:

5. Նաբուլէոն կը դրկէ զգօրավարն Նիէլ. — 'Եւր
կարգադրութիւնք ի բանակի: — Գաղղիա ևս մե-
ծապէս յուզեր էր բանակաց անգործ մնալուն պատ-
ճառաւ. մանաւանդ երբ Նաբուլէոն իշխանը դառնա-
լով ի Գաղղիա, բացատրեց իրաց վիճակը ի Սէվաստո-
փոլ, տժգոհութիւնը ընդհանուր եղաւ թէ ի ժողովրդ-
դեան և թէ յարքունիս: Յունուարի մէջ ի Ղրիմ զըր-
կուեցաւ հրազինուց զօրավարն Նիէլ, համհարզ կայսեր,
փորձ և հմուտ երկրաչափ պատերազմի, քննելու իրաց
վիճակը և ըստ այնմ որոշողութիւն և մղումն տալ
պատերազմին:

Գիտէր Քանրուպէր որ պատերազմին ամենէն կա-
րեւոր կէտն էր Մալաքոֆ բերդին տիրելը, որ ի սկզբ-
բան յանձնուեր էր Անգղիացւոց, և հիմա Լորտ Ռէկ-
լոն կը թողուր այդ պաշտօնը Գաղղիացւոց, որոնք Յու-
նուար 22ին զետեղուեցան Մալաքոֆի դիմաց և սահ-
մանուեցաւ յարձակում մը տալ ներկայութեամբ Նիէ-
լի: Բանակը նոր կազմութիւն մը ստացաւ. 76,000
զօրքը, յորոց 60,000 կազմէր, երկու զօրաբաժին եղան:
Ընդհանուր հրամանատարն Քանրուպէր իւր սպայակու-
տին գլուխ կը պահէր դարձեալ զգօրավարն Մարդէն-
փրէյ՝ երկրորդ ունենալով զՇարրուս հազարապետը և զի-
նուորական երկրաչափք զԻիրրի և զՊիզօ: Առաջին զօ-
րաբաժնին ընդհանուր հրամանատարը կ'ըլլար զօրա-
վարն Փէլիսիէ՝ այն ինչ եկեալ յԱփրիկէէ. իր բաժան-
մանց զօրավարքն էին Ֆորէյ, Լը Վայեան, Քադէ, Սալ,
և սպայակուտին գլուխ՝ Ռիվէ զօրավարը. հրազինուց կը
հրամայէին Լըպէօֆ և Տալէմ: Երկրորդ զօրաբաժնին
ընդհանուր հրամանատարն էր դարձեալ զօրավարն Պոս-
քէ. իւր սպայակուտին գլուխ ունենալով զգօրավարն

Սիսէյ և հրազինուց վրայ զՊէօրէ և զՖրոսսար. բաժանմանց զօրավարքն էին Պուա, Գամու, Մէյրան և Տիլաք: Կազմուելիք պահեստ գունդերը էին ուղղակի ընդ հրամանօք ընդհանուր հրամանատարին, յորս գոյր և Պահապանաց չոկատ մը, որոց կը հրամայէր զօրավարն Իւլրիք:

Սակայն այս ամենայն փոփոխութեամբք հանդերձ Փետրուար 19ին Մալաքոֆի դէմ պատրաստուած յարձակում մը, ամենեւին արդիւնք չունեցաւ:

6. Հանդերձանք Ռուսաց. — Էօմէր փաշա: —

Դաշնակցաց հաւասար եռանդեամբ կը պատրաստուէր նաև Նիկողայոս նոր զինուորագրութեամբք, որոց սակայն շատ դժուարին և մահառիթ եղաւ Ղրիմ ձիւնալից ճամբաներուն և սառնամանեաց համար: Փետրուար 17ին ուզեց կրկին սկսիլ պատերազմը նոր ոյժերով և Քրուլէֆ զօրավարը 25,000 զինուորօք բաղխեց տաճիկ բանակը յԵւփադորիա, որոց թիւն էր 21,000, և որոց կը հրամայեր Էօմէր փաշա: Յետ չորս ժամ կռուոյ մը Ռուսք յաղթուելով յետս վանեցան թողլով դաշտին վրայ մեռեալ 500 հոգի ըստ իրենց վկայութեան, իսկ Էօմէր փաշա նոյն օրը մեծ ցոյց տուաւ արութեան և վարժ հրամանատարութեան:

Ռուսք անխոնջ էին նոր բերդեր կանգնելու. մէկ օրուան մէկ գիշերուան մէջ բարձրացուցին Սէլէկինսքի բերդը. հազիւ 800^մ հեռի Դաշնակցաց ամբարտակներէն՝ Գարէնաժ գետին աջ կողմը: Դաշնակիցք ժողովով սահմանեցին չթողուլ թշնամւոյն յառաջել, և յարձակմամբ մը երթալ աւերել այս Սալթու-Մարտի և նորէն վանել զՌուսս պատնիշաց մէջ: 23ի երեկոյն 10ին հինգ գնդեր ընդ հրամանօք Մոնէ զօրավարին ճամբայ ելան. յորոց երեքը գիշերուան լուսնին մտնելէն վերջը ժամը մէկուկիսուն հասան լուսնայն մինչև Ռուսաց յառաջապահքը ուր ահաւոր հրացաններու հարուած մը սկսաւ վրանին: Մոնէ՝ թէպէտ ինքն ալ երեք գնտակ ընդունել էր, սակայն առանց կրակ պարպել տալու, հաստատուն քայլով գնդերուն հետ կը յառաջէր. հասան նաև զուաֆք ընդ հրա-

մանօք Գլէր զօրավարին և հոն խռնեալ Ռուսաց ընդդիմութեան յաղթելով, հրացաններու գնդակաց ներքև սկսան քանդել ամրութիւնքը մեծ դժուարութեամբ՝ սլաշտպանուելով միանգամայն ընդդէմ թշնամւոյն։ Եւ ահա լսեցին նոյն միջոցին ի պատնիշաց նահանջի փողին ձայնը. մինչ կը սպասէին օգնութեան մը. պէտք եղաւ կրկին կռուելով սուինով, քաշուիլ դէպ ի պատնէշքը, թողլով 80 հոգի մեռեալ և վիրաւորեալ 180 անձինք։ Իսկ Ռուսք իրենց անկեալքը 65 հրատարակած են և 236 վիրաւորք։ Երկրորդ օրը Սոդէն Սախըն կը գրէր առ գաղղիացի սպարապետը. « Կ'աճապարեմ իմացնելու Ձեզ որ 23ին գիշերը մեռեալ զինուորք, որք մեր ձեռքը մնացին, իրենց չքեղ արութեան արժանաւոր պատուով թաղուեցան »։ Գրութիւն մը՝ որ պատիւ կը բերէ թէ գրողին և թէ անկելոց։

7. Մահ Նիկողայոս Կայսեր. — Այս ձախողութիւնք վերջին դառն հարուած մը եղան Նիկողայոսի աննկուն սրտին, որ իր անընկճելի եռանդեամբ և յուսով, կը համարէր ցարդ պատերազմին ձախող ընթացից առաջն առնելու։ Իւր զօրավարաց և զօրաց հետ զհետէ պարտութիւնք խիթալի ազդեցութիւն մը ունեցեր էին իր առողջութեան վրայ, զոր սակայն կուզէր արհամարհել։ Մարտ 1ին տօգոյն երես մ'ունէր, ուրուն վրայ կը փայլէր վառվռուն կարմրութիւն մը. այսու հանդերձ ռոսկալի ցրտով մը ուզեց զօրահանդէս կատարել։ Իւր բժիշկը Մանտ՝ հրաման չէր տուած և ձիոյն սանձէն բռներ էր ըսելով. « Տէր Ալբայ, մահուընէ առաւել է այս, ասիկայ անձնասպանութիւն մ'է »։ Նիկողայոս մտիկ չըրաւ և անցաւ։ Քիչ վերջը դարձաւ սաստիկ դողալով մը և տենդով։ Նիկողայոս զգաց վտանգին մերձաւորութիւնը, իւր քովը կանչեց Կայսրուհին և թագաժառանգը, եռանդեամբ ընդունեցաւ սրբադան խորհուրդքը, ընդերկար խօսեցաւ առանձին թագաժառանգին հետ և ապա հրաժարեցաւ ի Կայսրուհւոյն և յորդուոց, իւրաքանչիւրը զատ զատ օրհնելով ուժով ձայնով մը։ Քիչ վերջը շունչը

կը նուազէր և թոքային կաթուած մը պատճառ կ'ըլլար մահու Ռուսիոյ երկաթակամ և երկաթակազմ կայսեր :

Նիկողայոսի վրայ պատերազմասիրութիւնը թերութիւն մ'էր և միանգամայն կատարելութիւն, որով յաղթելով բնութեան ամենամեծ դժուարութեանց, յանկարծակի նաւային զօրութիւն մը հաներ էր յերեւան որ թէպէտ իր ծնած տեղը թաղուեցաւ : Ռուսաստանի դրամը հեղեղօրէն ընթացաւ հսկայաձև բերդերու, նաւարաններու և գինարաններու համար : Արուեստք, մատենագրութիւնք, գիտութիւնք, վաճառականութիւն ամէնը տեղի պիտի տային պատերազմի : Ռուսաստանի ժողովուրդը գոգցեա ուրիշ բանի համար չէր բայց կռուելու և աշխարհակալելու :

Ռուսաստան պէտք էր պատկառելի ըլլալ Արեւմտից և հրամայել Արեւելից, այս էր ահա իւր գաղափարը : Ճոխ յարգունական ծախս, բնաւ ծախք մը չէր ըներ իւր անձին համար . յարգեայ անկողնոյ վրայ կը ննջէր, մաշած զգեստներ կը հագնէր, ոչ գինի կը գործածէր և ոչ ծուխ, կրօնասէր, եռանդուն և յարգող ամէն քրիստոնեայ պաշտամունք և պաշտօնեայք¹ : Իր կենաց սիրելի զբաղմունքներն էին գինուորական բարեկարգութիւնք, հրահանք և զօրահանդէսք : Ամէնն ալ յարգի յատկութիւնք, սակայն կը պակսէր այն կատարելութիւնը որ պիտի բարեխառնէր այդ տարաշափ եռանդը, որով և գինքը ժամանակիս իշխանաց թէ ոչ առաջին՝ բայց առաջիններէն մէկը անշուշտ պիտի ընէր :

8. Ալվերսանդր Բ. — Հաշտութեան փորձք . Կորչաքով : — Նիկողայոսի անակնկալ մահուն լուրը, սարսափեցուց զբոլոր Եւրոպա : Մահը քիչ անգամ այն տպաւորութիւնը ունեցած է ինչ որ ունեցաւ յանկարծակի Նիկողայոսի աշխարհիս տեսարանէն վերնալուրը : Նախ-

1. Առանձին պատուովք և ուշադրութեամբք զանազան պարագայից մէջ պատուած է զՀ. Մինաս Վ. Բժշկեան Ղրիմու հայկաթուրիկաց ժողովրդական և մեծայարգ Առաջնորդը :

կին արհաւրաց յաշորդեց փութով խաղաղութեան քաղցըր յոյս մը, առ այն մանաւանդ խորհել կու տային իւր յաշորդին հեզ և խաղաղասէր բարքը, և որչափ որ ալ գահը ելած ժամանակ երգուեր էր « իւր հօրը շաւղէն շխտորելու և հաստատել և պահպանել զՌուսաստան, զօրութեան և փառաց ամենէն բարձր աստիճանին մէջ, և կատարել այն խորհուրդները և իղձերը զորս երկներ էին Մեծն Պետրոս, Կատարինէ, սիրելին Աղեքսանդր և իւր անմոռանալի հայրը », այսու հանդերձ առանց պատերազմը դադրեցնելու, հակամէտ երեցաւ դաշնախօսութեան մը և բանակցութիւնք սկսան ի վեննա։ Պուոլ և Փրոքէշ կը ներկայացնէին զԱւստրիա, Տրուին տը Լիւյա և Պարքնէյ՝ զԳաղղիա, ճոն Ուլսսէլ և Կոման Ուէսդմորլըտ՝ զԱնգղիա, իշխանն Կորչաքով և Դիդոֆ՝ զՌուսաստան։ Բրուսիա շընդունուեցաւ ի բանակցութեան։

Ռուսաստան այս անգամ յանձն կ'առնուր Յունաց վրայ հովանաւորութեան պահանջէն հրաժարելու, գոհացնելու Դաշնակից Պետութիւնները Դանուբի իշխանութեանց վերաբերեալ պահանջից մասին. բայց չէր կրնար ընդունել որ բոլորովին վերցուէր իւր ծովային զօրութիւնը Սև ծովուն վրայէն։ Աւստրիա իբրև վերջին միջոց մը կ'առաջարկէր որ Դաշնակից Պետութիւնք ալ իրաւունք ունենային Ռուսիոյ հաւասար Սև ծովուն վրայ զօրութիւն ունենալ. և Կորչաքով ճարտար հնարիմացութեամբ մը կը պնդէր ստէպ, որ ինքը պատրաստ էր ընդունելու ամենայն առաջարկ որ « չէր փնասեր Չարի իշխանութեան, իւր սեպհական երկրին մէջ »։ Եթէ Լորտ Ռըսսէլ և եթէ Տրուէն տը Լիւյա, առանց իրենց վարչութեան հարցնելու, խորհուրդ տուին Աւստրիոյ իւր առաջարկին վերջապէս ձև մը տալ։ Դեսպանաց այս քայլին վրայ տհաճեցան եթէ Անգղիոյ և եթէ Գաղղիոյ պետութիւնք, որով թէ անգղիացի և թէ գաղղիացի դեսպանք հրաժարեցան մասնակցութենէն և իրենց յաշորդ ունեցան Ուիլլիէմ Մոլսուորթ և Վալէպի կոմսը։

Կորչաքով՝ որուն հնարիմացութիւնը մեծ դեր ու-

նեցաւ այս դաշնախօսութեան ժամանակ, ի սկզբանէ ջանացեր էր իւր կողմը շահիլ զԱւստրիա, որ տակաւին յերկմիտս էր և վերջապէս յաջողեցաւ համոզել զԱւստրիա որ Ռուսաստան խաղաղութիւն կ'ուզէր և թէ պէտք էին ընդունուիլ Աւստրիոյ առաջարկքը: Փոխադարձաբար Աւստրիա օրինաւոր կը գտնէր Ռուսիոյ բռնած ճամբան, որով երբ Անգղիա և Գաղղիա ձգեցին դաշնախօսութիւնը, Աւստրիա հրաժարեցաւ պատերազմի մասնակցելէ. և Կորչաքով յաջողեցաւ թէ ոչ իւր կողմը ունենալ զԱւստրիա, գոնեայ զինեալ միջոցին մէջ, զանիկայ չէզոք պահել և Աւստրիոյ սահմանազուխ շրկած զօրքը կոչել ի Ղրիմ:

9. 'Իաշնակից բանակը ի Ղրիմ — Նաւատորմիլ ի Ծովափնետայս: — Դաշնախօսութեան բանակցութեանց ապարդիւն մնալէն մինչև Ապրիլի սկիզբները, երկու կողմի բանակք գրեաթէ ամէն օր ունեցեր էին փոքրիկ գուպարածներ. Ռուսք ջանալով Մամըլոնի շորս կողմը դարաններ շինելու և ամրացնելու, Գաղղիացիք զանոնք յափշտակել աշխատելով: Մարտ 22ին գիշերը Քրուլէֆ պատնէշներէն դուրս յարձակում մը փորձեր էր բազում գնդովք, բայց միթոյն պատճառաւ չկրնալով հրամայել, ետ մղուեր էր կորուստներով: 24ին Օսդէն Սախըն զինադադարումն խնդրեր էր՝ մեռելալները թաղելու համար¹. և Մարտի վերջին օրերը մինչև Ապրիլի սկիզբը դէպք մը չէր պատահած:

1. «Նոյն օրը (24) Օսդէն Սախըն զօրավարը զինադադարումն խնդրեց մեռելալները թաղելու համար: Ժամը 12 1/2ին սպիտակ դրօշներ կանգնուեցան Մամըլոնի (ռուս) և Վիկտորիա (դաշնակից) դրօշակց վրայ. և երկու կողմէն կրակը անմիջապէս դադարեցաւ: Իրուս և գաղղիացի սպայք մէկմէկու ընդ առջ գաջին բերդերէն կէս կէս հեռաւորութեամբ, մինչդեռ աշխատաւոր զինուորք կը հաւաքէին իրենց կողմի վիրաւորքը և մեռեալքը: Այս տխուր գործողութեան ժամանակ երկու կողմի սպայք կը խօսակցէին բարեկամութեամբ... կը խօսէին խորիզու վրայ. ինչ ուրախութիւն պիտի ըլլար թէ միաբան գտնուէին չոն հաշտութենէն վերջը. հիմկուհիմայ

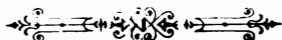
Ապրիլ 9ին բոլոր զծի թնդանօթք որոտացին ահաւոր կրակով մը յորոց 92ը Մալաքոֆի դիմաց էին, սակայն հեռաւորութեան և օդոյն անհարթութեան պատճառաւ ըրած փնասին ոչինչ էր. մանաւանդ որ Անգղիացիք մեծ դանդաղութեամբ և անհամաձայնութեամբ շարժեր էին։ Փաղղիացւոց կողմանէ մահացու վիրաւորուեր էր Պիլօ զօրավարը, որուն մահը երազ եղաւ և զոր թաղեցին տաւանձին տեղ մը, ուրիշ սպանից քով¹, և պատերազմի երկրաչափական հրամանատարութեան մէջ յաջորդեց իրեն՝ զօրավարն Տալէմ, որուն քիչ վերջը պիտի փոխանակէր Նիէլ զօրավարը։ Այս գուպարածէն ետքը Գալանակիցք սահմանեցին նորէն սպասել օգնութեանց, որոց գալուստը մերձաւոր էր։ Իսկ Ռուսք այս ժամանակիս թշնամեաց ամբարտաւկները խորտակելու համար, ականներ փորեցին շատ մը տեղ և այդ է Ղրիմու պատերազմին մէջ Սոփերկէ-Կոթ-կոչուածը։

մէկմէկու միայն ծխախոտ կը հրամցնէին... Ժամը 5 1/2ին սգալից աշխատութիւնը լմացեր էր. մէկմէկու ձեռք կը սեղմէին գետ թշնամի չեղած։ Երբ նշանը տրուեցաւ, իւրաքանչիւր ոք ահապարեց յիւր գունդը, սպիտակ դրօշները վար առնուեցան, և ուշ միացողք կ'ահապարէին իրից տեղը հասնիլ։ Ժամանակն է. վասն զի ահա պիտի սկսի սարսափը, իբրեւ թէ զղջացած ըլլային որ քանի մը վայրկեան կրցան մոռնալ թէ դիմացէ դիմաց կը գտնուէին՝ մէկմէկու կրցած չարիքնին ընելու։ Թնդանօթին այսպէս որոտալը զինապաշարմանէ մը վերջը սրտիս վրայ խորին տպաւորութիւն մը ըրած է տխրութեան։ Խիստ ճակատագիր պատերազմի։ Հազիւ բանակցութեան դրօշը կ'աներեւութանար, ահաւասիկ մարտիկք կը բռնեն դարանր հրացանը ձեռուրին, նշան առնելով առաջին գլխին որ արդելարանէ մը վեր երեւի, կը շտկեն հարուածնին. վտանգութերէս սպաննելու զայն, որուն քիչ առաջ ձեռք տուեր էին և զոր թողուցին « միաս բարեաւ » ըսելով ժպիտի շրթունս»։ Ծեյ. Գնդապետ սպայակուտի, համարք Պոսքէ զօրավարին։

1. Փաղղիոյ վարչութիւնը յետոյ գնեց երկիր մը, ուր հաւաքեց որչափ կրնար գաղղիացի մեռեալքը. հոն կազմելով գաղղիական նպրեծիք մը ընդ գաղղիացի դրօշու։

Թշնամութեանց սկսելուն սպասելու ժամանակը, խնդրեցին ծովակալք, մանաւանդ անգղիացի մասը որ նաւատորմդէն կտոր մը դիմէ դէպ յԱզոֆու ծովը, և փճացնէ ի Կերջ, յԵնիքալէ, ի Մարիոփալ, Թայղան և յԱնափա ժողովուած պարէնը: Քանրոպէր ի սկզբան ընդդիմացաւ, բայց և իր խաղաղասէր բնաւորութեամբը չուզելով տհաճեցնել դաշնակիցքը, հրաման տուաւ որ գաղղիացի գունդ մ'ալ հետեւի Անգղիացւոց: Նաւատորմիդ քիչ վերջը յաջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ « անարժան մոլեգնութեամբ այսպիսի քաղաքականացեալ Գաւրումէջ. Կերջի հնութեանց թանգարանը աւերեր էր, ամէն կողմ իրեն հետք թողլով զհրդեհ և զաւեր ¹ »: Սակայն հազիւ մեկնէր էր, երբ հրաման եկաւ ի Նարուէտնէ մեծ յարձակում մը տալ արտաքոյ քան զպատնէչս: Քանրոպէր անմիջապէս հրաման հասցուց առ նաւատորմիդն մտնելու ի Գամիէշ, և այս հրամանը որ ընդդէմ էր կամաց Լորտ Ռէկլանի աւելի ցրտացոյց երկու սպարապետաց մէջ եղած յարաբերութիւնը և Լորտ Ռէկլան մերժեց նպաստելու Գաղղիացւոց արտաքին յարձակման մէջ: Քանրոպէր համարեցաւ որ թերեւ իր մեղմ բարքը արգեք կ'ըլլար պատերազմին փութով յառաջելուն, չկարենալով ի գործ դնել այն տեսութիւնը որոնք իրեն անմարդասէր կ'երեւային, կրկին և կրկին խնդրեր էր ի Բարիզէ՝ հրաժարիլ ի սպարապետութենէ և դառնալ իւր առաջին զօրաբաժնին հրամանատարութեան:

1. Վէպէր Պոմ. Ժամանակակից § 210.

ԱՆԿՈՒՄՆ ՍԷՎԱՍՏՈՓՈԼԻ. ԲԱՐԻՁՈՒ ԴԱՇՆԱԺՈՂՈՎԱԸ

1. Նաբուլէոն ի Լոնտրա. — Յուցահանդէս ի Գաղղիա. — Վիկտորիա ի Բարիզ. — 2. Մայիս 2 ի Ղրիմ. — 3. Զօրավարն փելխիէ ընդհանուր սպարապետ. — Վիրաւորիլ Դոդլէպէնի. — 4. Մահ Լորտ Ռէկլանի. — Պատերազմ ի Զէռնայա. — 6. Ընդհանուր յարձակումն Սէվաստոպոլի վրայ. — 7. Մաք-Մահոն կը տիրէ Մալաքֆի. — 8. Կորչաքով կը թողու զՍէվաստոպոլ. — 9. Սէվաստոպոլի անկմանէն յհաշտութիւն. — 10. Ռուսք կը տիրեն Ղարսի. — 11. Հաշտութիւն և դարձ բանակաց. — 12. Դաշնախօսութիւն Բարիզու :

1. Նաբուլէոն ի Լոնտրա. — Յուցահանդէս ի Գաղղիա. — Վիկտորիա ի Բարիզ : — Պատերազմին այսքան երկարելը մեծ տաքնապ մ'էր ի Գաղղիա և Նաբուլէոն կը խիթար մինչև իսկ կայսերական չէնքին ցնցում մը. և առ այս ճարտարամտութեամբ հռչակել տուաւ՝ թէ կայսրն ինքնին սահմաններ է երթալ ի Ղրիմ : Արդեօք այս հաստատուն որոշողութիւն մ'էր թէ հնարք և միջոց մը՝ չատ ժամամանակէ ի վեր մտածուած ծրագրի մը համեմատ, Անգղիոյ թուգուհիէն այցելութիւն մը ընդունելու¹ : Եւ արդարև Ապրիլի մէջ Նաբուլէոն հանդիսական չքեղութեամբ կայսրուհւոյն հետ միաբան

1. Սիպէլ Գերմանացի պաշտօնական լուրջ պատմագիրն, հրատարակութեամբ մը (1893 Ապրիլ) կը հաստատէ իւր Յիշատակարանաց մէջ, որ Եւթէնի կայսրունիւն դիմած ըլլայ առ Վիկտորիա թագունին՝ ընդունելու այս այցելութիւնը, որպէս զի իւր ամուսինը Նաբուլէոն Գ արգելու ի Ղրիմ մեկնելու :

կը մտնէր ի Լոնտրա ուր, իրեն եղած սիրալիր ընդունելութիւնը, հաստատութիւն մը կ'ըլլար երկուց Պետութեանց մէջ եղած դաշնակցութեան: Թագուհին անձամբ կ'անցընէր Զանկապանի նշանը Նաբոլէոն Գի ծունկը:

Անգղիայէն ի դարձին՝ Նաբոլէոն Մայիս 15ին հանդիսապէս կը բանար Բարիզու Յուցահանդէսը՝ զոր խորհեր, վճռեր և կարգադրեր էր 1848ի Առժամանակեայ վարչութիւնը, և որ տեւեց մինչև Նոյեմբեր 15: Ամենայն ճարտարագէտք յամէն աշխարհաց, բաց ի Ռուսիոյ դիմած էին անդ ներկայացնելու իրենց մտաց և ջանից արդիւնքը: Կարելի է ըսել որ Քաղղիա հոն ցըցուց՝ թէ ի գեղարուեստի և մանաւանդ ի նկարչութեան՝ հաւասար կը մրցէր Իտալիոյ հետ և յիրս յիրս կը գերազանցէր:

Յուցահանդիսին պատճառաւ բազմութիւն ժողովրդոց դիմած էր ի Բարիզ և որչափ ալ կը տեւէր պատերազմին հոգը, այսու հանդերձ պակաս չէին զուարճութիւնք մանաւանդ բարձր և հարուստ դասուն մէջ: Վրայ եկաւ նաև յՈգոստոսի Վիկտորիա Թագուհւոյն այցելութիւնը իւր ամուսնոյն Ալպէրդ իշխանին հետ ի Բարիզ: Նաբոլէոն այս այցելութեամբք ապահովեալ կը համարէր իւր ցեղին գահակալութիւնը. կը մնար միայն այժմ զինուորական փառք մը ևս ունենալ ի Վլրիմ զժողովուրդը յինքն գրաւելու և ընդդիմակաց կուսակցութիւնքը ջաղխելու համար:

2. Մայիս 2ի Ղրիմ՝ — Թաշնամութիւնք նոր եռանդեամբ սկսեր էին: Ռուսք ամբարտաւանք բարձրացուցեր էին Քաշնակից պատնիշաց մօտ Մայիս 2ին: Քաղղիացիք նախ տիրեցին անոնց, բայց և փութով վանեցան ի Ռուսաց որք հրանօթներով ամրացնելու վրայ էին, երբ Փէլիսիէ զօրավարը խնդրեց ի Քանրոպէրէ՝ երթալ դանոնք յափշտակել: Քանրոպէր այսպիսի

Միանգամայն առաջին անգամ իբր կայսրուհի պատիւ կ'ընդունի Քաղղիայէ դուրս:

մահառիթ մրցման մը ընդերկար չուզեց հրաման տալ. բայց երբ Փէլիսիէ կը պնդէր հրամանը ընդունելու և կը յաւելուր որ « Եթէ իմ ձեռքս ըլլար, չէի վարաներ », այն ատեն հրաման տրուեցաւ գործելու: Փէլիսիէի ծրագիրը մեծ եռանդեամբ յառաջ մղեց Սալ զօրավարը՝ օգնեալ ի Պազէն և ի Լամոդոուժ զօրավարաց: Մայիս 1-2ին գիշերը ժամը 10¹/₂ին, լուսնի լուսով Գաղղիացիք զօրաւոր յարձակմամբ մը բռնեցին Ռուսաց դիրքերը, զանոնք հալածելով մինչև կեդրոնական ամբարտակին խրամները, յետոյ տիրածնին միացուցին դաշնակից պաշտպանութեանց հետ՝ ահաւոր կրակի մը ներքեւ որ մահ կը ցանէր ի Գաղղիացիս, որոց հրանօթք ևս թէպէտ մեծ յաջողութեամբ կը մրցէին ընդ հրամանօք Լը Պէօֆ զօրավարին: Գաղղիացիք 118 մեռեալք ունեցան, 480 ալ վիրաւորք: Ռուսք կէսօրուընէ վերջը կրկին փորձ մ'ըրին կորսնցուցածնին ձեռք բերելու, բայց անհնար եղաւ:

3. Զօրավարն Փէլիսիէ ընդհանուր հրամանաւ տար. — Վիրաւորիլ Դուլէպէնի: — Գաղղիացւոց այս յաջողութեան յաջորդեց Փէլիսիէի ընդհանուր հրամանատար անուանուելու լուրը, մինչ Քանրուպէր զարմանալի վեհանձնութեամբ ըստ իւր խնդրանաց կ'անցնէր ի գլուխ Ա գնդի՝ Բ զօրաբաժնին, ընդ հրամանօք Պուքէի և քիչ վերջը կը կոչուէր ի Գաղղիս:

Փէլիսիէ բանակին գլուխ անցած ժամանակ իր ձեռաց ներքեւ ունէր գրեաթէ 120,000 զինուոր, որք երեք զօրաբաժին կը կազմէին. առաջնոյն կը հրամայէր զօրավարն Սալ, երկրորդին՝ զօրավարն Պուքէ, երրորդին՝ յորում էին սլահեստ գունդք, զօրավարն Ուէնեօ տը Սէն Ժան տ'Անժէլի: Բովանդակ բանակն ընդ փիւմոնթեցիս, որոնք էին 17,000 Լամարմորս զօրավարին հրամանատարութեամբ, և ընդ տաճիկս կրնար 200,000 համարուիլ:

Յունիս 6ին և 7ին ահաւոր կրակ մը և յարձակում մը կը սկսին ընդդէմ Սպիտակ ամրոցաց և կանաչ բերդերուն որ Մալաբոֆէն 700 քայլ հեռու էին, մինչ Անգղիացիք կը բաղխէին Գարիէրի բերդերը, յորոց

հարկ էր անցնիլ մեծ Ռէտանի հասնելու համար: Բուռն եղաւ մաքառումը և Գաղղիացիք թէպէտ կը կորսնցնեն Լաւարանդ գորավարը և շատ անձինք, սակայն կը յաջողին տիրել այդ երկու կարևոր կէտերուն, որ առաջին քայլ մ'էին ի Սէվաստոփոլ, և զինուորական ժողովքով կը սահմանուի Յունիսի 18ին յարձակումն տալ քաղաքին վրայ: Տաճիկ օգնական գունդերուն զօրավարն էր Օսման փաշա, յետոյ այնքան անուանի ի Փլենայ: Իսկ ի Ռուսաց Յունիս 7ին կոուոյն մէջ ինկեր էր քաջ և ճարտար զօրավարն Դիմոֆէիէֆ:

Յունիս 17ին Դաշնակցաց հրանօթք բոլորը մէկէն կ'որոտան, տաճիկ և փիէմոնթեցի գունդք Ֆ'տիուքինի բարձանց վրայ գումարուած, կը պատրաստուին Մաքէնգի բարձանց տիրելու: Փէլիսիէ զօրավարը զՊոսթէ զօրավարը չորս գնդովք ի Չէնայա ղրկեր էր և Մալաքոֆի տիրելու պաշտօնը իրեն պահէր էր, հրամանատար զօրաբաժնին ունենալով զզօրավարն Սէն Ժան տ'Անժէլի: Սակայն Ռուսք դիտեր և ըմբռներ էին թշնամւոյն շարժումը և Քրուլէֆ ինքնին զլուխ կեցած էր Գարուպէշնայի սմբուլեանց: 18ին առաւօտ տակաւին յարձակման նշանը չտրուած, Մայիան զօրավարը վրիպակաւ մը կը սկսի բաղխումը և կ'խորտակուի թշնամւոյն կրակէն ինքն ալ մահացու վիրաւորուելով, մինչ ձախ թւը նոր կը մտնէր ի կռիւ: Փոքր անցքեր կը միացնէին զՄալաքոֆ դղեակը Ռէտանի հետ. տ'Օզըմար գաղղիացի զօրավարը կ'անցնի և կը տիրէ անցքերուն ահաւոր կրակի մը ներքեւ, բայց տեսնելով որ անհնարին է դիմանալ հրոյն, կը նահանջի յետս. նոյնը կ'ընէ նաև Պրիւնէ զօրավարը. և Գաղղիացիք այն օրը կը կորսնցնեն 2000 սնձանցմէ աւելի: Անգղիացիք ալ ի ձախն վանուեր էին Մեծ Ռէտանի առջև, կորսնցնելով 1,570 անձինք յորս և զզօրավարն Ղոն Գէմիպէլ. իսկ Ռուսաց կողմանէ 797 անձինք մեռեր էին և 4,127 վիրաւորք. սակայն ստացեր էին պատերազմին փառքը և Կորչաքով իրաւամբ հռչակեց յաղթութիւնը ճոխ բանախօսութեամբ մը առ. բանակն, յորդորելով զանոնք ի սպառ խորտա-

կումն թշնամւոյն : Սակայն ի մեծ դժբաղդութիւն Ռուսաց, երկու օր վերջը անմահանուն զօրավարն Գոդլէպէն որ իւր պաշարման արուեստիւ հռչակաւոր ըրաւ Սէվաստոփոլի պաշտպանութիւնը, ծանր վէրք մը ընդունելով յաղգեր՝ գնդակէ մը, բռնադատուեցաւ յոչ կամս տարուիլ ի Պագչէ Սարայ, որով և դաշնակցաց Սէվաստոփոլ մտած ժամանակ, ինքը շաքաթներով առաջ հոնկէ ելեր էր :

4. Մահ Լորտ Ռէկլանի : — Պատերազմին տուած վնասներուն հաւասար էր տակաւին մաղձախտին կոտորածը : Թէպէտ Յուլիսի մէջ սկսէր էր նուազիլ, յայց Յունիս 18ի պատերազմէն 10 օր վերջը բռնուեր էր նաև Լորտ Ռէկլան, որուն առողջութիւնը արդէն շատ վտանգեր էր դաշնակցաց յետին պարտութեան վրայ և անկարելի եղաւ ազատիլը : Մեռաւ շօին և դագաղը անցնելով գաղղիացի և անգղիացի շարուած գունդերու մէջէն, ունենալով ետեւէն հեծեալ չորս դաշնակից սպարապետները իրենց սպայակուտով, տարուեցաւ ի շոգենաւ : Իսկ ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնեց Սիմսըն զօրավարը որ քիչ առաջ ղրկուեր էր ի Ղրիմ իբր գլուխ սպայակուտին : Մեռաւ մաղձախտէն Փիէմոնթի բանակին մէջ նաև Լամարմորա զօրավարին եղբայրը : Մեռաւ թշնամեաց գնդակէ մը Յունիս 11ին Նախիմոֆ ռուս ծովակալը : Ռուսք 18ի կռուէն վերջը զանազան յարձակմունքներ փորձեցին, սակայն միշտ կորուստներ ունեցան, և անկելոց թուոյն մէջ պէտք է յիշել քաջ Պրաթովսքի զօրավարը :

Իսկ Դաշնակցաց բանակին մէջ Փէլիսիէ գլխաւոր զօրավարը կոչեր ի Չէոնայայ և կրկին յանձներ էր անոր Մալաքոֆի յարձակման հանդերձանքը : Սգոտուի սկիպները երկու կողման բանակք պատրաստութեանց և ճամբաները հարթելու անցուցին, երբէք չհրաժարելով փոքրիկ գուպարածներէ, զորս մի առ մի յիշելը ընդարձակագոյն գրչաց կը թողունք, և յիշենք միայն զանոնք՝ որոնք ազդեցութիւն մ'ունեցան իրաց ընթացքին վրայ, որ սկսեր էր ընթանալ ի վերջ :

5. Պատերազմ ի Չէռնայա: — Օգոստոս 16ին կորչաքով փորձեց երեք զօրաբաժնով, որոյ աջոյն կը հրամայէր զօրավարն Ռիտ և ձախակողման զօրավարն Լիփրանտի տիրել Չէռնայայ գծերուն: Ռուս յարձակող բանակը կազմեալ 51,000 հետեակէ և 7,000 հեծելով, ունենալով 226 թնդանօթ, իւր առջևն ունէր 18,000 գաղղիացի որոց հրամանատարն էր զօրավարն Հէրպիյիոն: Գաղղիացւոց աջը բռնած էին 9,000 սարտենիացիք որոց ընդհանուր հրամանատարն էր Լաւարմորա, և կը բաժնուէին յերկուս զօրաբաժինս, որոց առաջնոյն կը հրամայէր զօրավարն Տուրքնտօ (Ղոկատք Ֆանտի և Ղիալտինի), և երկորդին զօրավարն Իրոդդի (Ղոկատք Մոնդէլէքքիօ և Մոլար), ունենալով իրենց պահեստ Ղիուսդինիանի զօրավարին Ղոկատը: Քիչ մը ևս յաջ՝ յեւանկեան կազմեալ ի Չէռնայայէ, բանակած էին տաճիկ գունդերը, որոց ընդհանուր հրամանատարն էր Օսման փաշա, վասն զի Էսմէր փաշա մեկնեալ էր ի Կ. Պօլիս և վեց գնդերու կը հրամայէր Սէֆէր փաշա՝ ծննդեամբ լեհացի: Տաճկաց բանակին թիւն էր 10,000. այս թիւերուն վրայ աւելցնելու է նաև անգղիացի հեծելազօրէն 3,000 սակրաւորք: Օգոստոս 16ին առաւօտը ահաւոր մառախուղով մը Լիփրանտիի զօրաբաժինը չուեց Սարտենիացւոց վրայ, մինչ ուրիշ գունդեր տարբեր շարժումներ և կը կատարէին: Գաղղիացի հրացանակիրք Իրաքդիրի դիմացէն իջան դէպ ի ջրանցքը, ուր կը յառաջէին Ռուսք ներփակեալ մշուշի մը մէջ: Ժամը 5ը անցեր էր երբ մատախուղը քիչ մը փարատելով, Իաշնակիցք տեսան որ Ռիտ զօրավարը իւր գունդերով կը յառաջէր դէպ ի Ֆէտիուկին լեռները և դէպ ի Չէռնայայ կամուրջը: Ի գուր Ֆայի զօրավարին Ղոկատը ուզեց դէմ առնուլ, Ռուսք զայն վանելով, Ռաբրանիոյ գունդը անցաւ զգետը, Վէնֆէն զօրավարին հրանօթից ներքև: Այս յաջողութեան վրայ Ազոֆի գունդերը շարժեցան ի կեդրոնէ դէպ ի գետը և հարկ եղաւ որ Վէնֆէն և Ֆայի զօրավարք միացնեն բոլոր իրենց զօրութիւնքը կրկին գՌուսս Չէռնայայէն

անդին վանելու համար, և յորոց ինկան զօրավարն Ռիտ և իւր սպայակուտին գլուխը զօրավարն Վայմար :

Կորչաքով գունդերը կազմելով կրկին ուղղեց զանոնք Չէռնայայ անցքին վրայ . ահաւոր մառախուղ մը օգնական էր իրեն, և թէպէտ ժամը 7¹/₂ին փարատեցաւ, սակայն գաղղիացի գունդերը տեղիք տուին և Ռուսք սկսեր էին Ֆէտիուքինի լերանց վրայ ինկնալ, երբ հազարապետն Տանէ բազմաթիւ գնդերով ինկաւ Ռուսաց վրայ և զանոնք բռնադատեց յետս նահանջելու : Ուրիշ կրորդ փորձ մ'ալ ի Ռուսաց ապարդիւն մնաց և ժամը 9 էր երբ Կորչաքով նոր գունդեր ղրկեց դժուարին նահանջը պաշտպանելու համար : Ռուսաց կորուստը կը համարուի Չէռնայայի կամ Դրաքդիրի պատերազմին մէջ 8,000 անձինք, իսկ դաշնակցացը 1,747 անձինք յորոց 250ը Սարտենիացիք, որոնք մեծ դեր ունեցան Չէռնայայի պատերազմին մէջ և յամառարութիւն :

Այս Ռուսաց յետին յարձակումը կրնայ համարուիլ, վասնզի այն օրուընէ սկսան եռանդեամբ ընդհանուր նահանջին պատրաստութիւնը և կազմել այն կամուրջը որ հատանելով զծանծաղուտը կը միացնէր իրարու Նիկոլա և Միքայէլ բերդերը, ունենալով 1000 մեղր երկայնութիւն :

Չէռնայայի պատերազմէն վերջը ալ չդադրեցան հրանօթք և յարձակմունք : Ռուս զինուորք բերդորէից և փողոցաց մէջ կ'ինկնային գնդակներէ, ի զուր ջանալով անխոնջ արութեամբ դէմ կենալու դաշնակցաց զօրութեան և կարկատել աւերեալ դղեակները : Վառօդի շտեմարաններէն մին պայթելով 130էն աւելի զինուոր ծանր վիրաւորեր էր : Օրը 100էն աւելի կը նուազէր թուերնին, և պիտի գար ժամանակ՝ յորում ալ պիտի չզօրէր իրենց անընկճելի կամքն : Սեպտեմբեր 5էն սկսեալ ռմրակոծումը, քիչ օրուան մէջ 5000 ռուսէն աւելի սպաններ էր : Մեծ էր նաև Դաշնակցաց կորուստները ի պատերազմէն և ի հիւանդու-

թեանց, հարկ էր որ կամ յաղթէին և կամ նաւերը մտնելով, հեռանային այդ անընկճելի պարիսպներէն։

6. Ընդհանուր յարձակումն Սէւաստոփոլի վրայ։ — Սեպտեմբեր 7ին զօրավարաց հաղորդուեցաւ երկրորդ օրուան ընդհանուր յարձակման ծրագիրը հինգ զանազան կէտերէ, յորոց առաջին կարեւորն էր Մալաքոֆի տիրելը, և որ կը յանձնուէր Պոսքէի զօրաբաժնէն Ա գնդին որուն կը հրամայէր Մաք-Մահոն զօրավարը որ գՔանրուպէր փոխանակեր էր անոր Գաղղիա մեկնելէն վերջը։ Երկրորդ կարեւոր կէտն էր տիրել մեծ Ռէտանի՝ յանձնեալ Անգղիացւոց։ Մի և նոյն միջոցին հարկ էր դիմել փոքրիկ Ռէտանի, բերդորէից միջնորմին և կեդրոնական ամբարտակին վրայ։

Կորչաքով թշնամեաց գունդերուն շարժելէն գուշակեր էր ընդհանուր յարձակում մը և յանձնուեցաւ քաղաքին պաշտպանութիւնը Սէմիաքին զօրավարին 17,000 զինուորօք, մինչ Քրուլէֆ 45,000 հոգւովք պիտի ընդդիմանար արուարձանին մէջ։

Ժամը 8ին դաշնակից գնդերն կը սկսին իրենց շարժումը և կէսօրուընէ առաջ Փէլիսիէ հաստատուեցաւ իւր սպայակուտով Պրանսիոն բերդը։ Կէսօրուան ժամանակ յանկարծ կը լոեն ութ հարիւր թնդանօթք և կը լսուի « Յառա՛ջ » հրամանը, որուն կը յաջորդեն զօրաց աղաղակք, թմբուկք և փողք և մեծ եռանդ մը, որուն մղմամբ Մալաքոֆի և փոքրիկ Ռէտանի խրամները կ'անցնին։

Սէն-Փոլի շոկատը երազութեամբ կը հասնի Փոքր Ռէտանի բերդերը, հոնկէ վաճելով զՌուսս, որք սակայն կրկին ետ կը դառնան պահեստ գունդերով։ Ի զուր Գաղղիացիք ընդ երկար կը մրցին պահելու ստացածնին, հոն մահացու վիրաւոր կ'ինկնան երկու հազարապետք, զօրաբաժնին սպայակուտին զլուխը Մանեան՝ և գնդին հրամանատարն Սէն Փոլի զուր կըրկին Պիսոն զօրավարը կը ջանայ միալ տիրած կէտերուն վրայ. հարկ կ'ըլլայ տեղիք տալ։

Այս միջոցիս Լամոդուստ զօրավարին Պուրպուքի շոկատը կը մրցեր տիրելու Մալաքոֆի միջնորմոց՝ ճամ-

բուն վրայ. ուր կը հասնի նաև հազարապետն Փիքար իւր ջոկատով, և կը յաջողի հասնիլ մինչև երկրորդ որմը՝ արուարձանին մուտքը: Սակայն Ռուսք կը վանեն վերստին թէ զՓիքար և թէ զՊուրպաքի, որոց թէպէտ կը հասնին օգնութեան Ֆայի և Մէլինէ զօրավարք, բայց ռուս նաւերուն ահաւոր կրակին ներքեւ գունդերը կ'ընկրկին. Սուդի հրամանատարը կ'ինկնայ մեռեալ և Մէլինէ կը վիրաւորուի:

Քիչ վերջը Պուքէ զօրավարն ալ ծանր վէրք մը ընդունելով հրամանատարութիւնը կը յանձնէ Տիւլաք զօրավարին և յոչ կամս կը բռնադատուի պատերազմէն դուրս տարուելու:

Անգղիացիք առաջին թափով հասեր էին Մեծ Ռէտանի մինչև բարձր անկիւնը, սակայն հոն ահաւոր կրակի հանդիպելով բռնադատուեր էին ապաւինիլ իրենց պատնէշները, և Սիմսըն զօրավարը սաՀմաններ էր երկրորդ օրուան սպասել յարձակումը նորոգելու համար:

Այսպէս Ռուսք յաղթող էին գրեթէ ամէն կէտերու վրայ և Գաշնակիցք յետին ջախջախումը պիտի կրէին եթէ Մաք-Մահոնի ջոկատը չտիրէր և հաստատութեամբ չմնար Մալաքոֆի վրայ:

Կէսօրը նշան տրուելուն Մաք-Մահոնի գունդերէն զուաֆներուն Ա ջոկատը որոց կը հրամայէր հազարապետն Գուլինս և ուրիշ հետեակ ջոկատ մը ընդ հրամանօք Տըգան հազարապետին, առանց սպասելու կամըրջասանդխոց, մագլցելով ելեր էր Մալաքոֆի վրայ զարմանալի երաշութեամբ մը թշնամուոյն հարուածոց հոգ չընկելով, և Ա զուաֆներուն արծիւը կանգնուեր էր բերդին վրայ, նստմանաւանդ նախահոգակ զգուշութեամբ որոնելով գտեր էր ականի մը թելերը և զանոնք փծացուցեր էր: Ռուսք չկորսնցնելու համար զՄալաքոֆ կը բազմանային երկրորդ պատնիշաց ետեւը և անխուսափելի կորուստ կը սպառնային յանդուգն տիրողաց, երբ Մաք-Մահոն յառաջ կոչելով պահեստ գունդերը, մոլեգին մրցմամբ կը յաջողի վանելու զՌուսս բովանդակ ամրոցէն, պաշտպանուելով միանգամայն Վինուա զօրավարին ջոկատէն որ կը բռնէ ամրոցին կիրճը: Մաք-Մա-

հոն փութով կը կազմէ բերդին պաշտպանութիւնը, իւրաքանչիւր գնդին յանձնելով պահելու իւր տեղը « Ողջ կամ մեռեալ » . և կը հանդերձի Ռուսաց վերջին փորձը ընդունիլ իրեն պահեստներով, ամենուն կը հրատարակէ որ « եմ հոս և պիտի մնամ » : Ռուսք գիտէին որ Մալաքոֆ կը տիրէր Սէվաստոպոլի վրայ, և եթէ զայն կորսնցնէին, հարկ էր թողուլ նաև զքաղաքը անոր համար Մալաքոֆի անցից կրճին զիմաց յետ արիւնհանդ և յուսահատ կռուէ մը յամենուստ պաշարեալ կրակի մէջ, խառն ի խուռն քաշուեցան արուարձանին մէջ : Դամը 4էր երբ դադրեցաւ Մալաքոֆի բերդին կռիւը : Գաղղիացիք զայն առնելու համար գործածեր էին 4,700 զինուոր, յորոց 2,934ը մեռեալք էին կամ ծանր վիրաւորք, այդքան յուսահատ եղաւ Մալաքոֆի վրայ մրցումը :

Կեդրոնական Ամբարտակին զիմաց Գիւստոն և Դրոշիւ ջոկատք տակաւին կը շարունակէին կռուելու և Դրոշիւ ծանր վէրք մը ընդուններ էր . ի զուր Լը Վալյան զօրավարը յառաջ մղեր էր իր զօրաբաժինը, ի զուր Սալ զօրավարը հասուցեր էր տ'Օդրմար զօրավարին գունդերը, մեծ էր Ռուսաց ընդդիմութիւնը, որոց հարուածներէն ինկեր էին Ռիվէ և Պրըդոն զօրավարք : Փէլիսիէ աւելորդ համարելով որ և է կրկին կռիւ մը յետ իւր ձեռքը ունենալու զՄալաքոֆ, հրամայեց դադրեցնելու պատերազմը :

Այսպէս հինգ յարձակման կէտերէն, միոյն մէջ յաջողեր էին, սակայն Մալաքոֆի առումը բաւական պիտի ըլլար վերջացնելու Արևելեան պատերազմը, մեծ պատիւներ բերելով Փէլիսիէի և Մաք-Մահոնի, որոց արդիւնքն էր . առաջինը քիջ վերջը կը ստանար ի վարձ՝ Դուքս Մալաքոֆի պատուանունը և մարաշխատութեան գաւազանը, երկրորդը արդեամբ Լէժիոն տ'Օնէօրի Մեծ Խաչը և ծերակուտի անդամակցութիւնը :

Գաղղիացիք Սեպտեմբեր 7ի պատերազմին մէջ կորսնցուցեր էին 7,684 անձինք, յորոց 1751 մեռեալք, Անգղիացիք 2271, յորոց 385 մեռեալք . Սարտենիա-

ցիք 300 զինուոր: Իսկ Ռուսաց վնասուն թիւը համարուեցաւ 11,690 յորոց 2,684ը մեռեալք:

8. Կորչաքով կը թողու զՍէվաստոփոլ: — Մալաքոֆի անկումէն վերջը ալ անհնարին էր Ռուսաց մնալ ի Գարապէշնայս արուարձանին և ոչ ի Սէվաստոփոլ, որոյ վրայ կը տիրապետէր Մալաքոֆի թնդանսթը: Կորչաքով նոյն գիշերը օդը հանել տուաւ տակաւին Ռուսաց ձեռք եղած բովանդակ ամրոցքը, մի և նոյն միջոցին ահաւոր կրակով մը այրեց քաղքին մէջ ինչ որ 11 ամիս պաշարումէ վերջը անարատ մնացեր էր քաղքին մէջ, վառօդանոցք, բերդորայք և շտեմարանք: Ընկրղմեց նաւատորմէն մնացեալ նաւերը և մնացեալ զինուորովք քաշուեցաւ ծոցին հիւսիսակողմը, անցնելէն վերջը խորտակելով նաւակէ կամուրջները, և ամրացաւ քաղաքին արեւելեան բլրոց վրայ. որպէսզի Փէրոքոֆէն միշտ հաղորդակցութեան մէջ մնայ ամրոջ կայսրութեան հետ:

Երկրորդ առաւօտ դաշնակից զունդերէն ոմանք խուհեմութեամբ մտան քաղաքը և բռնեցին: Սեպտեմբեր 10ին Պազէն զօրավարը քաղաքին ընդհանրէր հրամանատար անուանեցաւ. Գաղղիացիք բռնեցին քաղաքը և Անգղիացիք Արուարձանը:

Որչափ որ յաղթութիւնը դաշնակիցք տարեր էին և իրենց էր պատերազմին պատիւը, սակայն եթէ ուղենանք դատել զինուորական նկատողութեամբ, առանց յաղթողին պատուէն նուազեցնելու, Սէվաստոփոլ իւր անկմամբն անգամ աւելի մեծ անուն կ'ունենար քան որ և է յաղթութիւն, և ցորքան Պատմութիւնը և Աշխարհագրութիւնը յիշեն զՍէվաստոփոլ, պիտի պատմեն միաբան Գողլէպէնի հանճարոյն մեծութիւնը և ռուս զօրավարաց և զունդերուն անձնանուէր անխոնջ արութիւնը. շատ ըլլայ ըսել միայն որ Սէվաստոփոլի անկումը երբէք զինուորական Ռուսաստանի նախատինք մը բերած չէ, այլ կ'յիշուի նմա միշտ իբր պարծանք մը¹:

1. «Մեր (անգղիացի) զինուորք մեծ քաջութիւն ցուցուցին, ընդ-

9. Սէվաստոփոլի անկմանէն ցնաշտուծիւն : — Սէվաստոփոլի անկմամբ, պատերազմը շփոթ և տարտամ կերպարանք մ'առաւ : Սեպտեմբեր 29ին տ' Ալլոնվիլ զօրավարը Եւփադորիայէն ելլելով, կրցաւ իւր գունդերով հասնիլ մինչև Քանկիլ ուր բանակած էր ռուս Քորֆ զօրավարին հեծելազօրը, և կրցաւ տիրելու թըշնամոյն մի քանի հրանօթից : Փէլիսիէ մարաշախտն առաջարկեր էր տիրելու Քինպուրն բերդին Տներերի դիմաց : Լայրնս և Պրիւս ծովակալք ճամբայ ելան և Հոկտեմբեր 17ին սկսան քաղաքը ռմբակոծելու, որուն հրամանատարը Քոքանովիչ անձնատուր եղաւ : Ռուսք թողուցին Տներերի աջ կողմը Ոչաքով ամրոցը, որով Գաշնակցաց ձեռքը մնաց գետին բերանը :

Հիւսիսային դաշնակից նաւատորմիղն ալ կործանեց զՍլէսպուրկ ի Ֆինլանտիա : Շուէտ՝ պաշտպանողական դաշինք մը հաստատեց Արևմտեան պետուծեանց հետ :

Նոյեմբեր 6ին Լյովէր փաշա տաճիկ գնդերով անցաւ Ինկուրը, և մտնելով ի Մնկուէլիա տիրեց ռուս պատնիչաց :

Վրայ հասաւ ձմեռը և Գաշնակիցք կրկին սկսան մրցիլ ելնպախտի և ահաւոր ցրտերու ներքև :

10. Ռուսք կը տիրեն Ղարսի : — Սակայն Ռուսք ևս ունեցան իրենց յաջողութիւնքը ի Հայաստան

հակառակն մեծ անբաւականութիւն մեր զօրավարքն և դրուծիւնը : Մէկ ռուս մը միայն 'Իողլէպէն' Սէվաստոփոլի պաշտպանողը, պատերազմին զինուորական առաջին կարգի համբաւ ստացաւ, վկայութեամբ բոլոր աշխարհի : Իսկ մեր և կամ Գաղղիացուց կողմէն նոր անուն մը չգտնուեցաւ, նա մանաւանդ մէկ քանի խոստացող կամ նախկին համբաւ բորտակուեցան : Անգղիա քաղաքագիտական գոհացուցիչ արդիւնք մ'ալ չունեցաւ » : Մըք Քարթէյ, իլ :

Ռուս բանակի մէջ վիրաւորեալ զինուորաց մասին բազմաթիւ ծառայող քահանայից մէջ յիշել պարտական ենք ի մասնաւորի Միխիթարեան Ուխտէն զՀ. Սիմոն Վ. Ճուլարտեան զոր պետութիւնը պատուեց առանձին մետալիւ :

Տաճկական: Ղարս ամուր բերդաքաղաքը, զոր պաշարեր իր Մուրավիէֆ զօրավարը, անձնատուր կ'ըլլայ սովէն, յետ արի պաշտպանութեան մը ի Վալֆ փաշայէ, օգնեալ անգղիացի Ուիլլիէմս և մաճառ Քմէդս զօրավարներէն. որով Ռուսք յետ Սէվաստոփոլի մեծ հարուածոյն, նոր յոյս մը և խրախոյս մը զգեցան:

Արդէն Կորչաքով երբէք միաքը դրած չէր տեղի տալ և կ'իմացնէր իւր բանակին որ « բնաւ կամովին պիտի չթողուր այն երկիրը, ուր Ս. Վլատիմիր մկրտութիւն ընդունէր էր »: Աղեքսանդր Բ Կայսրը անձամբ գալով ողբալու աւերեալ քաղաքը, խրախուսեւր էր զգիւնուորս: Մեղու ոռւս լրագիրը կը քարոզէր որ « պատերազմը ահաւոր կերպարանք մը պիտի առնու. կործանեալ Սէվաստոփոլի տեղ, ուրիշ մեծագոյն մը պիտի յառնէ » . և յիրաւի թերեւ պատերազմը շարունակէր ինչպէս կը փափագէր Փալմէրսդոն և Անգղիա, եթէ Նարոլէոն որ անկմամբ Սէվաստոփոլի կը համարէր հասած իւր նպատակին, չկեցնէր պատերազմին ընթացքը հաշտութեան փափագով: Ռուսաստանի քաղաքական մասն ալ ասոր կը փափագէր և Աղեքսանդր Բ յետ Ղարսի առման, իւր պատուով կրնար փափագիլ դաշնախօսութեան մը:

11. Հաշտութիւն եւ դարձ բանակաց: — Արդէն ծածուկ բանագնացութիւնք սկսեւր էին ի Բեդրպուրկ և ի Վեննա. Աղեքսանդր Բ յօժար էր օր մը առաջ աւարտելու այն պատերազմը զոր իւր հօրմէն դժբաղդ ժառանգութիւն մը ստացեր էր: Յունուար 16ին Բեդրպուրկի ժողովուրդը կ'իմանար որ Չարը դադրեցուցեր էր Նեւլայի վրայ հանդերձանքը և խաղաղութեան մը համար լրանակցութիւնք յաջողութեամբ հը յառաջէին: Երկու օր վերջը իշխանն Կորչաքով, գեսպան ի Վեննա կը սկսէր իւր յարաբերութիւնքը Արեւմտեան Պետութեանց հետ և Փետրուար 1ին Աւստրիոյ, Գաղղիոյ, Անգղիոյ և Տաճկաստանի հետ կը ստորագրէր հաշտութեան մը ստուերագիծ առաջարկքը, զոր պիտի վիճէր և հաստատէր Բարիզ գումարուելիք Դեսպանա-

Ժողով մը: Վերջապէս Ապրիլ 2ին թնդանօթին ճայնը բանակաց աւետեց ի Ղրիմ հաշտութիւնը, որով պիտի դադրէին ի սպառ թշնամութիւնք և իւրաքանչիւրը պիտի դառնար յիւր հայրենիս¹:

12. Դաշնախօսութիւն Բարիզու: — Այնքան էր Պետութեանցմէ ոմանց եռանդը պատերազմը աւարտելու, որ տակաւին ամիսը չլրացած կը գումարուէին ի Բարիզ Աւստրիոյ, Փաղղիոյ, Անգղիոյ, Տաճկաստանի, Սարտենիոյ և Ռուսաստանի նուիրակք ընդ նախագահութեամբ Փաղղիոյ Արտաքին գործոց պաշտօնէին Վալէւոքիի: Ռուսաստան ներկայացուցիչ զրկած էր զՕրլով կոմսը և զՊրունով պարօնը: Տաճկաստան զՄէհէմմետ Քէմիլ փաշա, Անգղիա զԼորտ Գլարէնտոն, Աւստրիա զկոմսն Պուոլ և զՀիւպնէր, Սարտենիա զԳաւլուր և զմարգիզն Վիլլամարինա: Ժողովոյն ատենադպիրն էր գաղղիացին Պէնէտէդդի: Եւ որպէսզի Պետութեանց մէջ բարձի աւագութեան խնդիր չծագի, առաջին անգամ դեսպանք բաղմեցան իրենց Պետութեանց այրենարանին մէջ ունեցած կարգաւ:

Դաշնակիցք հրաւիրեցին նաև զԲրուսիա, որ մին էր 1841ի դաշանց ստորագրողներէն, և Մանդեֆֆէլ զօրավարը Հացֆէլտի հետ միաբան փութացին հասնելու ի Բարիզ. և թէպէտ Լորտ Գլարէնտոն կը պա-

1856
Փետ. 21

1. Հաշտութենէն վերջը երկու երբեմն թշնամի բանակք մեծ սիրով կապուեցան իրարու հետ: Ապրիլ 15ին ռուս ընդհանուր հրամանատարը զօրավարն Լուտէրս եկաւ առ Դաշնակից սպարապետս մինչև Գրաքդիրի կամուրջը և հացկերոյթ մը տուաւ անոնց բլրոց վրայ: Այս ազնուական մտածութեան համապատասխանելու համար, մարաշախտն Փէլիսիէ և Գոտրինկզըն զօրավարը հրաւիրեցին զԼուտէրս զօրավարը զօրահանդիսի մը, և Փէլիսիէ ներկայացոյց մի առ մի զամենը ռուս հրամանատարին: Փաղղիացի զօրահանդիսէն վերջը Գոտրինկզըն հանդէս ըրաւ անգղիացի զօրաց Լուտէրսի առջև. և այս վերջին անգամ զէնք առնելն էր ի Ռուսաստան. վասն զի այդ օրուրնէ սկսան երագութեամբ նաւերը մտնել, հայրենիք դառնալու համար:

Հանջէր որ Բրուսիա Նեղուցներու խնդիրներէն զատ ուրիշ սահմանելեաց մէջ չմտնէ, այսու հանդերձ Վալէսքիի խնդրանք Բրուսիա ալ մասնակցեցաւ Դաշնախօսութեան:

Ժողովքը յետ մի քանի եօթնեակ բանախօսութեանց, սահմանեց որ Ղարսը նորէն տրուի Սուլթանին, նոյնպէս դաշնակիցք պիտի դարձնէին Ռուսաստանի զՍէփաստոփոլ և ուրիշ առնուած աեղեր:

Բարձրագոյն Դուռը իրաւունք ունէր վայելելու Եւրոպիոյ ուրիշ Պետութեանց նման եւրոպական դրութեան մը արդիւնքը. Սուլթանն ալ հաւատարութիւն պիտի տար իրաւանց՝ Քրիստոնէից ընդ մահմետականս և Դաշնախօսութեան յօդուածոց մէջ անցուցաւ նոյն օրը Սուլթանին մէկ հրովարտակը այս ազատութեան նկատմամբ. որուն վերայ պիտի հսկէին նաև Արևմտեան Պետութիւնք: Ռուսաստան կը հրաժարէր որ և է հովանաւորութենէ մը Սուլթանին հպատակաց վրայ. կը կորսնցնէր ինչ որ շահեր էր Քայնարճիքի, Պուքարէշի և Ադրիանուպօլսոյ դաշամքք: Սև ծովը չէզոք կ'ըլլար և երկու Պետութիւնք ևս չէին կրնար հոն զինուորական նաւարան ունենալ, բաց ի տասանց փոքր նաւերէ, իրենց ափանց պաշտպանութեան համար: Ազատ կ'ըլլար Դանուբի նաւարկութիւնը և Եւրոպական Զանձնաժողով մը պիտի հսկէր անոր պահպանութեան վրայ: Ռուսաստան կը հաւանէր փոքրիկ փոփոխութիւն մ'ընել Պետարապիոյ սահմանին վրայ և կորսնցնել փոքր մաս մը յերկրէն, որ պիտի միացուէր Մոլտավիոյ, ընդ իշխանութեամբ Բ. Դրան: Մոլտավիա և Վալաքիա պիտի շարունակէին իրենց հարկատուութիւնը Բ. Դրան, և անխախտաւ պիտի պահուէին իրենց ամենայն առանձնաշնորհութիւնք ընդ ապահովութեամբ Պետութեանց, յորոց սակայն ոչ մին իրաւունք ունէր առանձին միջամտութեան մը: Սերպիա իր ներկայ վիճակին մէջ կը հաստատուէր: Նեղուցներու վերաբերեալ որոշուցաւ որ ոչ մի պատերազմական օտարազգի նաւ կարենայ մտնել ի Չառագքալէսի և ի Վոսիոր առանց Սուլթանին հրովար-

տակի: Նոյն իսկ միայուն մարտանաւքը կրկին ընելու համար կարեւոր էր հրովարտակ: Առանձին դաշամբ մ'ալ Ռուսաստան և Տաճկաստան սահմանեցին Սև ծովու մէջ վեց թեթև նաւ միայն պահել ոչ առաւել քան 4800 տակառակչոց և ուրիշ չորս ալ 200ի: Ուրիշ առանձին դաշամբ մ'ալ Ռուսաստան կը խոստանար երբէք չամրացնելու զԱլանտ կզգին:

Այս գլխաւոր որոշողութիւնքը ընելէն վերջը, որոց համար գումարուեր էր Դեսպանաժողովը, Վալէւաքի նախագահը Վափուր Կոմսին թելադրութեամբ բացաւ Պետութեանց առջև նաև Իթքլոյ ինքիւրը, որուն մէկ մասը գրաւեր էր Աւստրիա և վարած իշխանութիւնը պարզ հովանաւորութեան մը ձև չունէր: Ծանր և երկարատև հակաճառութիւնք ծագեցան ընդ աւստրիացի նուիրակս և ընդ այլ պետութիւնս. և թէպէտ ոչ մի որոշողութիւն յերևան եկաւ, այսու հանդերձ իմացաւ բովանդակ Եւրոպա որ 17,000 Սարտենիացիք ի Ղրիմ գացեր էին՝ Իսաւլիոյ ազատութեան համար կռուելու ոչ ընդդէմ Ռուսաց այլ ընդդէմ Աւստրիոյ:

Ժողովքը խօսեցաւ նաև Յունաստանի թագաւորութեան ապահովութեան համար, ինչպէս նաև սանձ դնելու պելճիացի ազատ տպագրութեան. և վաճառականական յառաջադիմութեան համար սահմանեց որ պատերազմի ժամանակ ազատ էր վաճառական նաւ մը երբ չէզոք կամ նոյն իսկ թշնամի դրօշ կը կրէր, միայն թէ պատերազմական նիւթոց վաճառանենգութիւն չըլլայ:

Այս եղաւ ահա Արևելեան պատերազմին հետևանքը կամ լաւ ևս ըսել՝ Բարիգու Դաշնաժողով կամ դեսպանա, ժողովը որ գրեթէ 15 տարւոյ միջոց կառավարեց զԵւրոպա. և այդ Դաշանց վարչութեան ժամանակին մէջ, յԵւրոպա մեծագոյն ազդեցութիւնը առաւ Քաղղիա, և մանաւանդ իւր գլուխը՝ կայսրն Նաբոլէոն, որ գոզցես պարգամատու մը երևցեր էր Եւրոպիոյ դիմաց: Ամենուն աչքը այս նոր դատաւորին վրայ էր, որ բաղդախնդիր փորձերէ, իշխանութեան ամենէն բարձր կէտը հասեր էր, և որ դաշնախօս դեսպանաց դիմաց

մեծամեծ հանդէսներով ցուցըցեր էր իւր ճոխութիւնքը, փառքը, ազդեցութիւնը և միանգամայն ճարտարութիւնը: Պատերազմի գացող Պետութեանց դեսպանք ի դարձին կրնային մէկ մէկու հարցնել, եթէ այնքան կեանքեր նուիրեր էին, այնքան զոհեր ըրեր էին, արդեօք Դաշնախօսութեան մը համար. որուն տևողութեան վրայ ամէնքն իսկ պէտք էին տարակուսիլ, քանի որ ջանացեր էր ոչնչացնել Ռուսական Պետութեան երկու դարերէ ի վեր քաղաքականութիւնը և ջանքը, որ անհնար էր թէ օր մը շունենար իւր հակադարձը:

Սակայն խաղաղութիւնը առ ժամս ամենուն ցանկալի ըլլալով, Դաշնախօսութիւնը քաղցր հնչեց ամենուն¹:

1. Բարիգու Դաշինքը ստորագրելու համար, մասնաւոր անձ մը ղրկուեցաւ՝ Բուսաքանութեան Պարտէզէն կայսերական արծույն թեւէն փետուր մը խլելու, և որ յետոյ ոսկեպատ՝ ապակոյ մը ներքեւ, զարդ մ'եղաւ կայսրուհւոյն սենեկին:

1. Մնունդ կայսերազուն իշխանին. — 2. Շահեկանութիւն Դրամոյ. Տազնապ դրամական. — 3. Պարոն Հոսման քաղաքապետը գլուխ Սէնի. Բարիզ քաղաք զուարճութեանց. Ռտար իշխանք ի Բարիզ. — 4. Օրէնսդիր ժողովքը. Մերակոյտը. Օրէնք համալսարանական. Տպագրութիւն. — 5. Եկեղեցական վէճք. Սիպուր Արքեպիսկոպոս Բարիզու. Սպանում. — 6. Իշխանական այցելութիւնք և հանդէսք. — Մահ Գալէնեաք զօրավարին. — 7. Ռսինի դաւը. — 8. Օրսինի դաւոյն հետեանք. Սպառնալիք ընդդէմ Անգղիոյ. — 9. Օրէնք Րնդհանուր ապահովութեան. Տարագրութիւնք. — 10. Դատաստան և Գլխապարտութիւն Ռսինի. — 11. Հասարակապետականք. Վիկտորիա Թագուհին ի Շերպուրի. իշխանն Նաբոլէոն յԱհէրի. — 12. Թագաւորականք. Զուլում. Դաւ Մոնդալամպէրի:

1. Մնունդ կայսերազուն իշխանին: — Դեռ չըստորագրուած Արևելեան պատերազմին Դաշնախօսութեան թուղթը, որ արդէն յինքեան մեծապէս կը բարձրացնէր և կ'ամրապնդէր Նաբոլէոնի անունը և իշխանութիւնը, ուրիշ ցեղական մեծագոյն ուրախութիւն և աւետիս մը կ'ունենար կայսրութիւնը և Պոնաբարդեան ցեղը: Նաբոլէոն Գ Մարտ 16ին առաւօտ արու զաւակ մը կ'ունենար և որչափ դժուարածին եղեր էր, մինչև վտանգաւ իսկ կենաց կայսրուհւոյն, այնքան առաւել եղաւ ցնծութիւնը թէ կայսեր և թէ համօրէն կայսերականաց որոնք շառաչալից կեցեցէներով ընդուներ էին Մոռնի դքսին աւետիսը, և կայս-

ըը իր ծանուցման մէջ կը կոչէր զնա Որդի Գաղղիոյ։ Այս վերջին պատուանունը ընդհանուր զարմանք պատճառեց, մինչև Նաբոլէոն բռնադատուեցաւ առ ժերակոյտն Մաղթանաց պատասխանին մէջ բացատրութիւն մ'աւելցընել որ՝ ինքն ըլլալով բովանդակ Գաղղիոյ ընտրեալը, և բովանդակ Գաղղիոյ փափագն ըլլալով իւր արու որդիմը ունենալը, այն պատճառաւ կ'անուանէր զայն Որդի Գաղղիոյ։ Այս ծննդեան առթիւ նորոգուեցան հին արքայական սովորութիւնք. ողորմութիւնք աղքատաց, ձրի տեսարանք, մի ամասկոյն առաւել համօրէն պաշտօնէից կայսերական արքունեաց և կայսրը ու կայսրուհին՝ կնքահայր կնքամայր կ'ըլլային ի բովանդակ Գաղղիա այն օրը ծնած տղայոց, որոց թիւը կը հասնէր 3834ի։

Իսկ իշխանին մկրտութեան հանդէսը կատարուեցաւ Յունիս 14ին թագաւորական չքեղութեամբ Նոդր-Տամ եկեղեցւոյն մէջ, յորում գտնուեցեան առաւել քան հինգ հազար հրաւիրեալք։ Կնքահայրն էր Հովմայ քահանայապետը Պիոս Թ, և կնքամայր Շուէտի թագուհին. երկուքն ալ բացակայք և կոչուեցաւ Յովհաննէս Յովսէփ Նաբոլէոն։ ԶՊիոս Թ Քահանայապետը կը ներկայացնէր կարգինալն Փաղրիցցի որ գլուխ էր հանդիսին, իսկ նորածին իշխանին կառաց քովէն ձիաւոր կ'ընթանային մարաջախտքն Քանրոպէր և Պոսքէ։ Միւս մարաջախտք չրջապատած էին կառքը։ Կերկայ էին Մկրտութեան ութսուն և վեց եպիսկոպոսունք ի Գաղղիոյ։

Այս տօնախմբութենէն քիչ օր վերջը ի ներկայութեան բոլոր Արքունեաց՝ Դիւլըրիի մատրան սեղանոյն վրայ դրուեցաւ Օրհնեալ Վարդը զոր Քահանայապետը կ'ընծայէր կայսրուհւոյն։ Գաղղիոյ ամեն կողմ քաղաքաց և գիւղօրէից շահապէ դրամական ստորագրութիւններ բացին յայտնելու իրենց սէրը առ կայսրուհին և իւր զաւակը։ Քիչ օրուան մէջ 60,000 ֆրանք հաւաքուեցան, որոց վրայ աւելցնելով կայսրը, կազմեց տարեկան 30,000 ֆրանքի եկամուտ մը որով հաստատուեցաւ Որբանոցն կայսերագուն իշխանին։

Իշխանին ծննդեամբ՝ վարչութիւնը առաջարկեց ի ծերակուտի՝ թագապահ վարչակալութեան օրէնք մը կայսրուհւոյն համար, որ ընդունուեցաւ յետ վիճարանութեանց, որք աւելի ձեւ մը դաձեր էր էին քան ստոյգ կարծեաց նշանակք:

Դաշնախօսութեան և արքայազուն իշխանին ծնունդեան առթիւ հանդէսք և տօնք նոր կերպարան մը տուեր էին Բարիգու, զոր Կայսրութիւնը գիտակ ժողովրդեան բարուց, ուզեց առաւել ևս յառաջ մղել ժողովրդականութիւն ստանալու նպատակաւ: Եւ ժողովուրդը ստէպ յեղափոխութիւններէ և վարչական փոփոխութիւններէ տաղտկացած, պատրաստ էր հանդարտ վաստակելու արհեստից և վաճառականութեան ասպարիզին մէջ, եթէ չունենար դրամական մեծ տագնապ մը ևս:

2. Շահեկանութիւն Դրամոյ. Տագնապ Դրամական: — Կայսրութեան մեծագոյն երևոյթներէն մին էր դրամոյ մեծագոյն խաղը և շահեկանութիւնքը, որոնք յանկարծակի բարձրանալով կամ իջնելով, մեծամեծ ալլալութիւնք, հարստութիւնք և կամ սնանկութիւնք կը բերէին քաղաքացւոց հարուստ կամ միջին դասերու մէջ: Արդէն Վրիմու պատերազմէն եկած և երբեմն հնարուած լուրերուն համեմատ սեղանաւորք և առանձին դրամագէտք մեծապէս օգտուեր էին. ձախող լուրերը բարդելով երբեմն և ըստ այնմ հաւաքելով արժէթղթեր, զորս խաղաղութեան կնքուելէն վերջը մեծագին կարող էին վաճառել. և այս շահավաճառութիւնը դարձաւ իբր արհեստ մը և վաճառականութիւն մը որ սփռուեցաւ ամէն կարգի անձանց սիրտը և զոր աւելի զրգուեց վարչութեան կողմանէ 80,000,000 փոխառութիւնը, որ քաղքին գեղեցկանալուն պիտի դործածուէր: Այս շահավաճառութեան տենդը այնքան սաստկացաւ, մինչև Կայսրը բռնադատուեցաւ զանազան յայտարարութեամբք առջևը առնուլ, և ուրախակից եղաւ եւանդագին առ Փոնսար և Ոսկար Վափալէ յորոց մին ի թատեր, միւսն գրքոյկով յայտներ էին այս շահավաճառութեան աղե-

տալի հետևանքները: Աւելցաւ ասոր վրայ 1856 տա-
րւոյն բերոց անբաւականութիւնը ի Քաղղիա, որով
վաճառականք բռնադատեալ էին օտար երկիրներէ
գնելու բերոց մաս մը. և որովհետև Հնդկաստան և
Չինաստան ոսկւով միայն յանձն կ'առնուին առու-
տուր ընել, հարկ էր որ մետաղը ելլէր Քաղղիայէն և
Դրամատունը կրկին բռնադատուած էր պարապը լե-
ցնել, գնելով փոխառութեամբ: Յամին 1856 հինգ
միլիոն ֆրանք ոսկիէ աւելի ելած էր Քաղղիայէն:

Յայտնի է որ դրամական անձկութեան մը միջոց,
առաւելագոյն նեղուողը աղքատ դասն է որ կը տըր-
տընջէր մեծապէս իւր համարէն պիտոյից սուղնալուն վը-
րայ. և որովհետև գաւառք և քաղաքք շատ մը փոխառու-
թիւններ ըրած էին վարչութեան հաճելի նորոգու-
թիւններ ընելու համար, հիմայ այս փոխառութիւնքը
վճարելու համար, հարկ էր որ նոր տուրքեր և տեղա-
կան հարկեր աւելցնէին: Աործաներ էին ի Բարիզ
ի Լիոն և ի Մարսիլիա հին փողոցներ, նոր ծրագրի
վերածելու համար և բնակութեանց պակսելով, տանց
վարձքերը անհամեմատ բարձրացեր էին: Աշխատա-
ւորք և աղքատք կը բողոքէին այս բարեկարգութեանց
դէմ, որոնք իրենց սուղի կ'ըլլային: Վարչութիւնը
նպաստով մը ուզեց օգնել աշխատաւորաց. բայց ոչ-
ինչ էր այդ:

Նարոլէոն Ք այս տագնապին մէջ, երբ յանակըն-
կալս ամենուն, փոխեց Բարիզու քաղաքապետը ըզ-
Պէրժէ և անուանեց զՊարոն Հոսման, որուն անունը
միշտ կից և միտքան պիտի ընթանայ մայրաքաղա-
քին մեծամեծ նորոգութեանց, կառուցմանց և պերճու-
թեանց հետ:

3. Պարոն Հոսման քաղաքապետ. Բարիզ քաղաք
զուարճութեանց. Օտար իշխանք ի Բարիզ: — Հոս-
ման՝ որուն պապը Յեղափոխութեան ժամանակ մեծ
դեր ունեցեր էր, պարզ նօտար մ'էր երբ Լուի Նա-
բոլէոն տակաւին իշխան, իրեն անձնանուէր անձինք
կը փնտռէր: Հոսման փութով հաճելի եղաւ Նախա-
գահ իշխանին որ զինքը անդէն բարձրացուց և ա-

նուանեց քաղաքապետ ի նահանգս: Ինքն էր որ ապագայ կայսրը ողջունեց էր ի Պորտո, այն նշանաւոր բայց աւանդ ոչ ի գլուխ ելեալ շողոքորթութեամբ, ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանի իւր Յիշատակարանաց մէջ « Կայսրութիւնն՝ է Խաղաղութիւն »:

Հոսման նորադանդ ըլլալով, Կայսրուհին մեծ դժուարութեամբք յանձն առաւ որ Սէնի քաղաքապետ ըլլայ: Բարիզ հասնելուն պէս խանգարեց նախ ինչ Ելեմուսք հաստատեալ էր իւր նախորդէն: Անդէն բազում խորհրդականք հրաժարեցան: Ամենայն ոք կը սպասէր նաև քաղաքապետին հրամարումը, որ հաստատուն մնաց սակայն ()թէլ տը Վիլի մէջ և ահա տարի մը վերջը կը փոխուէին Գիւլլերիի և Լուվրի կերպարանքները, կ'այլակէրպէր Շանզ Էլիզէ, Ռիվոլիի փողոցը և Սղրազպուրկի ծառուղին կաւելցնէին իրենց ընդարձակութիւնը և շէնքերը, Պուա տը Պուլ լոնյը կը դարդարուէր և հոնկէ մինչև Յաղթական կամարը եղած մեծ ուղին նոյն իսկ Կայսեր և Կայսրուհւոյ փափազով իւր անունը կը ստանար:

Այս փոփոխութիւնք այս շինութիւնք, կայսերական արքունիքը և հանդէսք նորօրինակ ազդեցութիւն մը ըրած էին Բարիզու վրայ որ կարծես իրեն համար կ'ուղէր սեպհականել յայսմհետէ՝ բոլոր աշխարհի կեդրոն մը ըլլալ զուարճութեանց և պարսպմանց իրաւունքը: Բազմապատկեցան թատրոնք, կրկէսք, տեսարանք, խաղք և ամենազգի զուարճութիւնք: Քաղղիոյ նահանգաց մէջ գետերու ողողմունք, որոց նոյն իսկ կայսրը ելաւ այցելութեան, գլխարիզ անդգայ թողուցին, ուր ետևէ ետև կը յաջորդէին իբր հիւրք կայսերական պալատան Գուքսն Քէմպրիճի, Վիւրդէմպերկի Թագաւորը, Աւստրիոյ Ֆերտինանտ արչիդուքսը, Շուէտի Օսկար իշխանը, Պափիէրայի Ատալպէրդ իշխանը, Գոսքանայի Գուքսը, Բրուսիոյ Ֆրէսերիք Գուլիէլմոս իշխանը, և այլք:

Կայսրութիւնը կրնար համարիլ որ հասեր էր իւր նպատակին և փառաց ծայրը. և սու ժամս ինքն էր Եւրոպիոյ վրայ ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցու-

ղը և ամենուն ուշադրութիւնը և յարգանքը գրաւողը: Կը մնար միայն խորագնին փնտռել որ արդեօք այս ազդեցութիւնը այս համարումը հիմնեալ էր հաստատուն հիմանց վրայ:

4. Օրէնսդիր ժողովք. Ծերակոյտը. Օրէնք համալսարանական. Տպագրութիւն: — Օրէնսդիր ժողովքը արդիւնք մը ըլլալով Կայսրութեան, առ ինքն լուծութիւն մը տիրած էր թէ Բարիգու Պաշնախօսութեան և թէ ի պատիւ Կայսերագուն իշխանին ծննդեան առթիւ եղած հանդիսից ժամանակ: Իր ամենայն զգացմանց մէջ՝ կ'ուզէր յետին հլութիւն և հպատակութիւն մը ցուցնել առ Կայսերական գահը: 1857ի նիստերուն մէջ ընդունեցաւ զինուորական պատժական օրէնադրութիւնը, մերժեց տարեկան 100,000 ֆրանքի թուակ մը առ զօրավարն Փէլիսիէ իբր յաղթող Սէվաստոփոլի, որովհետեւ արդէն այդ պատճառաւ ստացեր էր մարաջախտութեան գաւազանը. նորոգեց Պաղլիոյ Պրամատան առանձնաշնորհութիւնքը. Անդրովկիանեան նաւարկութեանց ընկերութիւնը հաստատեց. քուէարկեց որ 80,000 ֆրանքի գնուի Նարոլէոն Ա. նոյի Ս. Հեղինէ բնակած տունը. յետոյ ընդունեցաւ տարեկան Ելեմուտքը, առաջնց իսկ վիճաբանելու կամ դիտելու պարտուց առաւելութիւնը. ապա ցրուեցաւ, որովհետեւ ըստ Սահմանադրութեան, նոր ընտրութիւնք պէտք էին ըլլալ: Այս ընտրութեանց մէջ սակաւ յոյժ եղան հասարակապետականք յորս Լամիլ Օլիվիէ և զօրավարն Պալէնեաք, յետինս՝ նիստերուն բացմանէն առաջ մեռաւ:

Ծերակոյտը որ կը բազմէր Լիւսսամպուրի պալատը և ուսկից բեմը վերցուեր էր իբր աւելորդ կահ մը, քըննել միայն կրնար որպէս զի Օրէնսդիր ժողովոյն մէջ առաջարկեալ օրէնքները: չ'ըլլան հսկառակ Սահմանադրութեան: Եւ սակայն շատ դժուարութեամբ կը համբերէր այս բռնի լուծեան և ուզեց վիճաբանել մանրամասն, ինչպէս կ'ընէր երբեմն, սակայն այդ պատճառաւ մեղմ յանդիմանութիւն մը ստացաւ: Ծերակոյտը չուզեց խոնարհիլ. և երբ Օրէնսդիր ժողովքէն

ներկայացուեցաւ որ փառաւոր կառաց վրայ տուրք մը աւելցուի, ծերակոյտը, յորս բազումք չքեղ կառքերու տէր էին, մերժեց այդ տուրքը իբրեւ հակառակ Հաւասարութեան: Բայց և մեծ խնամքով քններ և եռանդուն կերպով վիճելով ընդունելու էր այն Ատենաւժիռը, որով կը կարգադրուէր Այսրուհւոյն թագապահութիւնը, թէ յանկարծ մեռնէր Այսրը դեռ յաջորդ իշխանագլուխը չհասած յաւագութիւն: Այս քուէարկութեամբ ծերակոյտը ևս յայտնեց որ կը թողուր իւր սեպհական իրաւանց պահանջմունքները, և կը հպատակէր նոր կարգաց:

Նորութիւնք չէին միայն ի վարչութեան, այլ տարածուեցան նաև Ուսուցչական կարգաց մէջ: Ֆուրդու Հասարակաց Կրթութեան պաշտօնեայն, Ուսմանց նոր ծրագիր մը պատրաստել տուելու էր ի հոշակաւոր Տիւմա բնալուծէն. յորում կը նուազէր մատենագրական և ընտրական ուսումը և կ'ընդարձակուէր գիտնական մասը: Աշակերտ մը յետ կրթական չորրորդ տարւոյ, կարող էր ընտրել զԳիրս կամ զԳիտութիւնս: Պատմութեան և փիլիսոփայութեան ուսմունք և ամենայն ինչ որ կրնար գաղափարաց ընդարձակութիւն մը տալ մեծապէս ամփոփուած էին: Ֆուրդու վախճանեցաւ յամին 1857 և իրմէն ըրած կարգադրութիւնք որչափ ալ երկու տարի միայն կեանք ունեցան, բայց տեսնուեցաւ. մեծ հարուած մը ընտիր և մատենագրական ուսմանց: Իւր յաջորդները ջանացին հաստատելու նախկին կարգերը, տալով Համալսարանի իւր անկախութիւնն. բայց ի զուր. հարուածը միանգամ տըրուած էր:

Տպագրութիւնը ևս ունեցաւ իւր սահմանքը. յորս յիրաւի կային օրէնք կարեւորք և պահպանողք հասարակաց բարոյականի և օրէնք՝ որոց նպատակն էր միայն նոր վարչութեան հակառակորդները նուազեցնել: Լրագիրք ունեցան իրենց համար խստութիւններ և դատաստանարաններ: Լրագիր մը ոչ միայն պէտք էր գրամական ապահովութիւններ տալ, տուրքեր և ւաւանդներ վճարել, այլ և յօդուածները ոչ մի ակ-

նարկ պէտք էին ունենալ վարչական նոր հաստատու-
թեանց մասին, ապա թէ ոչ մէկէն կը դատապարտուե-
ին առ ժամանակեայ կամ մշտնջենաւոր դադարման։
Նոյնը էր նաև գրքերու և հասարակաց դասախօսու-
թեանց համար։ Արդէն դարուս ամենէն աւելի դը-
ժուարին խնդիրն եղած է միաբանելու տպագրութեան
ազատութիւնը ընդ օրինաւոր խստութիւնս, հասարա-
կաց բարոյականի և կարգաց պահպանութեան հա-
մար և սաէպ զհպատակս չգրգռելու ընդդէմ վարչա-
կալաց, որք արհամարհ կը դառնան ժողովրդեան ա-
չաց և կը խանգարեն բարոյականը։ Եւ զարմանք չէ
եթէ Բ. Կայսրութիւնը ևս չկրցաւ յաջողիլ յայսմ,
չունենալով յինքեան նաև այն նախնաւանդ հայրենի
ազդեցութիւնը որ կը պակսի ամէն նորահաստատ ցե-
ղի մը։

5. Եկեղեցական վէճք. — Սիպուր արքեպիսկոպոս
Բարիզու. — Սպանումը. — Երկրորդ Կայսրութեան
մէջ Առաջնոյն նման նորոգութեան և ընդարձակուե-
ցան Եկեղեցական վէճք։ Այլ որովհետև պատմու-
թիւննիս առաւել քաղաքական է, գիտնալով հանդերձ
որ ժամանակիս ընդհանուր ոգին ըմբռնելու համար
անհրաժեշտ հարկ էր համառօտիւ գոնեայ յիշել այն
եկեղեցական վէճք, որոնք մեծ արձագանգ ունեցան
ընդ բոլանդակ Եւրոպա, և զորս գոգցես կը սնուցա-
նէր և կը մղէր Բ. Կայսրութիւնը, ոգիներ, զրադեալ
բռնելու համար, այսու հանդերձ կը թողունք զայնս
եկեղեցական պատմագրոց, յիշելով միայն համառօտիւ
այն վէճը որ ծնաւ ընդ Սիպուր Արքեպիսկոպոս Բարի-
զու և ընդ Իւնիվէր քաղաքը, որուն խմբագրապետ էր
անուանին Լուի Վէյիս։

Սիպուր Գերապայծառը զոր Բ. Կայսրութեան ա-
ռաջին տարիները կը գտնենք եռանդուն ամէն ժո-
ղովրդական բարեկարգութեանց, Գալլէնեաք զօրավա-
րի վարչութեան ժամանակ ընտրուեալ էր արքեպիսկո-
պոս Բարիզու փոխան տ'Աֆրը Գերապայծառին, որ
սպանուեցաւ. Յեղափոխութեան մէջ, 1848ի Ստորին
Ապսեանց ընտրաժողովքը զինքը երեսփոխան ուղած էր,

բայց նա հրաժարեր էր որպէս զի աւելի կատարելապէս զբաղի իւր պաշտամանը: Բարիգու աբեղայիսկոպոս ըլլալէն վերջը իւր մեծագոյն զբաղմունքը ըրած էր այցելել գործատանց, քարոզել գործաւորաց, զանոնք վտանգաւոր վարդապետութիւններէ զգուշացնել: Երբ Վենետիկոյ սակաւակենցաղ Հասարակապետութիւնը իւր տազնապալից յետին ժամերուն դիմեց առ Գաղղիոյ Հասարակապետութիւնը, Գերապայծառ Սիպուր, իւր ազատական և մարդասիրական բերմամբ, աղօթք յանձնեց ժողովրդեան:

Գերապայծառ Սիպուր ինչպէս նաև Գերապայծառ Տիւբանլու և յԵպիսկոպոսաց ոմոնք, գաղղիական ազգային Եկեղեցւոյ զգացմամբ խիստ կը գտնէին Իւնիվէրսալը ինքեզնի և վարդապետութիւնքը, մինչև Բարիգու Աբեղայիսկոպոսը ընդ բանադրանօք արգիլեց իւր քահանայից Իւնիվէրի ընթերցումը: Լուի Վէյիօ դիմեց Հռովմայ Քահանայապետին վճռոյն. առ որ դիմեց նաև Գ. Սիպուր. Ժամանակին եթէ գաղղիացի և եթէ օտարազգի լրագիրք և Պրակք լցուեցան այս նիւթոյն վերաբերեալ յօդուածներով: Գեր. Սիպուր ըստ բարձրագոյն հրամանի բռնադատուեցաւ Իւնիվէրի բանադրանքը վերցնել և հաշտուիլ լրագրին հետ, որուն խմբագրութիւնը պաշտօնապէս գնաց յայտնելու շնորհակալութիւնը, ըստ պայմանաց:

Այս յուղմունքներէն վերջը որք լմնցան յամին 1853, Գեր. Սիպուր զբաղեցաւ իւր հովուական պարտուց և բեմական ժողովոց, որոնք եղեղեցական մեծ արդիւնքներ ունեցան: Եւ սակայն այդ ժողովրդասէր հովիւն ալ իւր նախորդին նման զոհ պիտի երթար դաշոյնի: Յամին 1857 Յունուար 31 եկեղեցական հանդիսաւոր արարողութենէ մը վերջը ի Սէնդ-Էդիէն տիւ Մոն եկեղեցին, դասէն աւանդատուն երթալու ժամանակ, Վէրժէր անուամբ, իւր յանցանաց համար, արգելեալ քահանայ մը, ճամբուն վրայ կեցած աշխարհիկ զգեստով, դանակ մը մխեց ի սիրտն:

Վէրժէր բանտ տարուեցաւ և ամբողջ հարցաքնութեան միջոց հակառակընդէմ և ցնորական յայտա-

բարութիւններ խօսեցաւ: Միտքը դրած էր որ անիրաւ էին իրեն դէմ եղած եկեղեցական ամէն խստութիւնք, որոց վրէժը ուզեր էր առնուլ արքեպիսկոպոսին սպանմամբ: Դատաստանը զինքը մահուան դատապարտեց և Ռոբէրտի դիմաց գլխատուեցաւ: Մահուան պատշգամբին վրայ համբուրեց զխաչը գոչելով « Կեցցէ Աստուածն Սիրոյ. կեցցէ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս »:

6. Իշխանական այցելութիւնք եւ հանդէսք. Մահ Գալվէնեաք զօրավարին: — Նարոյէոն Գ յետ հանքային բաղանկները անցնելու 1857ի ամառնային եղանակը, (Սպըրն Դղեկին մէջ այցելութիւն մը տուաւ Վիկտորիա թագուհւոյն, ուր մնաց քանի մը օր: Ապա (Օգոստոս 13ի հաստատեց Սէնդ-Լէնի չքադրամը: Երկրորդ օրը մեծ չքեղութեամբ բացումն ըրաւ Լուվրի թանգարանին նոր շինուած մասերուն, որուն ներկայ էին նաև Կայսրուհին, Ժէրոմ իշխանը, իշխանն Նարոյէոն և իշխանուհին Մադիլտ: Սեպտեմբերի վերջերը (25-28) Նարոյէոն տեսակցութիւն մը ունեցաւ ի Շդուդկարտ Ռուսիոյ Զարին հետ: Յետ որոյ Զարը ի Վայմար տեսակցեցաւ Աւստրիոյ կայսեր հետ. այսպէս յարաբերութիւնքը մէջերնին աւելի ամրապնդելու համար:

Լմնալու վրայ էր 1857 տարին, երբ յանկարծ ի Բարիդ լուեցաւ Գալվէնեաք զօրավարին մահը: 1848ի քեղափոխութեան ընկճողը, արդէն Դեկտեմբեր 2ի Պետական հարուածէն ի վէր մեռեալ կրնար համարուիլ. և սակայն վեհանձն անշահասիրութեամբ կ'ապրէր համեստօրէն և քաշուած Սարդ գաւառին մէջ: Իւր աները մեծամեծ մլնասներ կրած ըլլալով, Գալվէնեաք իւր կնոջ բովանդակ օժիտը սիրով յետս դարցուց: Շատոնց սրտի հիւանդութիւն մը ունենալով յանկարծակի մեռաւ իւր պարտիզին մէջ: Իւր մանկամարդ այրին զինքը Բարիդ տարաւ և թաղեց ի Մոն Մարդը ի դամբանարանի ուր կային իւր հայրը, մայրը, հօրեղբայրը և եղբայրը: Պետութիւնը ամենայն խստութիւն ի դործ դրաւ, ամէն ջանք ըրաւ որ բազմաթիւ

յուզարկաւորք չգտնուին և արգիլեց դամբանական խօսիլը: Իշխանական նախանձը դագաղին առջևն իսկ չէր մարած. և սակայն Գալէնեաք իր վեհանձնութեամբ բնաւ իսկ պատճառ տուած չէր:

Սոյն տարւոյն մէջ մեռեր էին նաև Ալֆրէտ տը Միւսէ և Պէրանժէ քերթողը, որուն Կայսրութիւնը պաշտօնական և քաղաքական մեծ յուզարկաւորութիւն մը ըրաւ, վասնզի Գաղղիական արքայականաց դէմ խօսելով և պանծացնելով Ա. Կայսրութիւնը, ճանապարհ բացեր էր Բ. Կայսրութեան:

7. Որսինի Դաւը: — Նարոլէոն 1858 տարւոյն կաղանդի ընդունելութեանց ժամանակ ըսեր էր առ դեսպանս. « Կը յուսամ որ Նոր տարին Հնոյն նման աւելի պիտի ամրապնդէ միութիւնը թագաւորաց և ազգաց մէջ », և մասնաւոր եռանդեամբ մը սեղմեր էր Անգղիոյ և Ռուսիոյ դեսպանաց ձեռքերը: Ժողովուրդը գոհ էր այսօրինակ չքեղ ընդունելութեանց համար, զորս խաղաղութեան նշանակ կը համարէր. և յիշաւ ի այս էր ընդհանուր զգացումն և կարծիք, երբ աղետալի արկած մը վեր ի վայր վրդովեց մայրաքաղաքին հանդարտութիւնը և նորոգել տուաւ կասկածանաց և տարագրութեանց տխուր օրէնքները:

Յունուար 14ին երեկոյեան ժամը ութին ժամանակ, երբ ղկայսրը և ղկայսրուհին տանող կառքը կը հասնէր ի թատրոն ի փողոցն Լըփէլիդիէ, յանկարծ լսուեցան ետեւէ ետեւ երեք ահաւոր պայթիւններ: Այնքան մեծ էր օդոյն ճնշումը՝ որ փողոցին ճրագները մարեցան և երբ կրկին վառուեցան, աղիողորմ տեսարան մը բացուեցաւ: Փողոցին վրայ մեռած կամ վիրաւոր ինկած էին բազմութիւն արանց, կանանց և ձիոց: Պայթուցիկ նիւթէն բեկոր մը ծակեր էր կայսեր գլխարկը և ապակոյ կտոր մը քերթեր էր ռնգունքը: Կայսեր համհարպ՝ Ռոկէ գօրավարը թեթեւ մը վիրաւորուեր էր իսկ կայսրուհին մնացեր էր անվնաս: 141

Անձինք մահացու կամ ծանր վիրաւորուած էին: Պայթումը լսուելով Օփէրային մէջ, սարսափեցուցեր էր ղհանդիսականս և ամէնքը ահուդողով մէկմէկու

կը հարցնէին պատճառը, երբ անիկա երեցան իրենց յօթեակին մէջ Կայսրը և Կայսրուհին: Բովանդակ հանդիսականք մեծապէս ծափահարեցին և մի և նոյն վարկենին մէջ իմացան Կայսեր վտանգը և փրկութիւնը: Բարիգու մէկ ծայրէն միւս ծայրը կայծակի պէս ընթացաւ դաւանաց լուրը, մինչ ոստիկանութիւնը փրաւորելոյ մը շափազանց և ձեւացեալ ողբերէն կատարածելով, կալանաւորեց պայն: Դա մէկէն յայտնեց որ Կոմէզ կը կոչուէր և էր ծառայ Ֆէլիչէ Օրսինի աշուտամբ իտալացոյ մը, որուն յայտնեց բնակութիւնը: Օրսինի ինքն ևս վիրաւորուեց էր և յետ դարմանուելու դեղատուն մը, իւր բնակութիւն, տարուեր էր կառքով: Օրսինի և իւր ընկերը Փիէրի 14ին երեկոյ կալանաւորեցան և հարցաքննուեցան:

Ֆէլիչէ Օրսինի, իտալացի նշանաւոր ցեղէ մը, յամին 1831 Պոնաբարդեան եղբարց հիտ միաբան յիտալիա փորձեր էր Բեղափոխութիւնը և անկէ վերջը միշտ գտնուելով Աւստրիոյ դէմ եղած ամէն ապստամբութեանց մէջ, բռնուեր և բանտ դրուեր էր, ուսկից խոյս տուեր էր յանդուգն ճարտարութեամբ: Մեծապէս զայրացեր էր Լուի Նաբոլէոնի դէմ այն արշաւանաց համար զոր յղեր էր ընդդէմ Հռովմայ Հասարակապետութեան, որոյ պաշտպաններէն մէկն եղեր էր, և զՆաբոլէոն Գ իտալական ինքնիշխանութեան արգելքներէն մին կը համարէր. և սահմաններ էր իր մտաց մէջ վերցնելու այդ արգեքը: Ի Լոնտրա գաղտնապէս պայթուցիկ շանթահար գնտակներ շինել տուած էր տանձի մը մեծութեամբ և կը խորհէր ատոնց պայթելովը զԿայսրը սպաննել:

Իրեն համախոհ առած էր ուրիշ երկու իտալացիք ալ Փիէրի և Ռուտիօ. և ապա այն Կոմէզը որ կալանաւորուելու կերպէն իբրեւ զիրենք մատնող համաբուեցաւ:

Յունուար 15ին պաշտօնական լրագիրը կը ծանուցանէր աղետալի պատահարը և յանցաւորաց բռնուիլը, առանց ըսելու ինչ ազգէ ըլլալնին: Բայց երբ հաստատուեցաւ որ բաց յիտալացոց չկային ուրիշներ, այն

ատեն 17ին հրատարակեց յանցաւորաց ազգութիւնը, գոհութիւն մը յայտնելով որ օտարք էին, բայց և զանոնք զրգուռած կը համարէր Պետական հարուածէն օտար երկիր դիմող Գաղղիացիներէ :

Եւ սակայն այս առաջին անգամ չէր որ Նաբուլէոն Գ. իտալական վրէժխնդրութեան մը զոհ պիտի մնար : Յամին 1855 Ապրիլ 29ի, հռովմայեցի ծեր կամաւոր զինուոր մը Փիանորի անուամբ կայսեր վրայատրճանակ պարպեր էր և բռնուելով զլիատուներ էր : Յամին 1857 Թիպալտի, Կրիլլի և ուրիշ իտալացիք ծանր պատիժներու դատապարտուած էին կայսեր դէմ դաւաճանութեան մը համար : Իտալական ազատամոլք, որոց կարգին մէջ գրուեր էր երբեմն Լուի Նաբուլէոն, այժմ զինքը դասակիք կը համարէին և խանգարող իտալական դատին :

8. Օրսինիի դաւոյն ռետեւանք — Սպառնալիք ընդդէմ Անգղիոյ. — Դաւանաց երկրորդ օրը կայսրը անձամբ գնաց տեսնելու տեղին, յետոյ ընդունեցաւ բովանդակ դեսպանաց և Պետութեան բարձր պաշտօնէից մաղթանքները և ուրախակցութիւնքը : Յետինքս և մանաւանդ զինուորական հրամանատարք խօսիւք և զրով իսկ յայտնեցին իրենց բողոքը ընդդէմ տարագրելոց և մանաւանդ ընդդէմ Անգղիոյ՝ որ ապաստանարան մը եղեր էր ամենազգի աքսորեալներու և կը սպառնային երթալ հալածել « այս մարդասպանքը » իրենց որջոյն մէջէն, կը պահանջէին որ Անգղիա վանէ զՄածծինի յԱմերիկա : Այս տրտունջներուն հաջորդեալ 1858 Յունուար. 28 28 1858 Յունուար. 28 28

մաձայն դաւանեցաւ նաև Վալեաքի՝ Արտաքին Գործոց պաշտօնեսոյն, մինչև իսկ զրկեց ծանուցագիր մը առ Վարչութիւնն Անգղիոյ որպէս զի մտածէ ապաւինելոց դաւերուն դէմն առնելու, և իւր ըրած քայլը ծանոյց Մոնիդէօրի մէջ : Թէպէտ ի Լոնտրա իւր դեսպանին՝ Փերսինէի միջոցաւ խմացուց որ հրատարակութիւնը վրիպակաւ եղեր էր պաշտօնական լրագրին մէջ, Լորտ Փալմէրսոյն միշտ մտերիմ Նաբուլէոն Գ.ի, խօսարանին մէջ առաջարկեց գոհացնել Գաղղիոյ կառավարութիւնը միայն անոնց համար որ մարդասպա-

նութիւն մը կը պատրաստեն : Առաջարկները առաջին ընթերցման ժամանակ ընդունուեցաւ : Բայց երկրորդ ընթերցման ժամանակ, Մայլնըր ձիպսըն հրեափոխանը սռաջարկութիւն մ'ըրաւ՝ յայտնելով « այն ցաւը որ դաւը պատրաստուեր է յԱնգղիա բայց և կը զարմանար որ Անգղիոյ կառավարութիւնը, դեռ զիստարանը չկանչած օրէնքը վերածելու, իրեն պարտք չհամարեցաւ պատասխան մը տալու Քաղղիոյ վարչութեան Յունուար 28ին սպառնական ծանուցագրին » : Եւ յիշուի այդ պատճէնը մեծապէս յուզեր էր յԱնգղիա հասարակաց կարծիքը : Բազմաթիւ ժողովրդ ականգու մարումներ բողոքեր էին Քաղղիոյ վարչութեան պահանջին դէմ՝ այնպիսի իրաւանց մը համար, որով Անգղիա կը պարծէր : Խօսարանը, Թարգման ազգին զգացմանց, Մայլնըր ձիպսընի առաջարկը ընդունեցաւ և իորտ Փալմէրսդոնի պաշտօնարանը հրաժարեցաւ :

9. Օրէնք ընդհանուր Ապահովութեան. — Տարագրութիւնք : — Յունուար 18ին բացումն եղաւ Օրէնսդիր ժողովքին : Կայսրը յետ նախ գովելու զվարչութիւնը և պատմելու Քաղղիոյ դաշնակցութիւնքը, աւելցուց որ « լիտանգը՝ պատժական օրինաց պակասութենէն էր. պէտք էր նախ Սահմանադրութեան վրայ երդուընցնել ամենայն ընտրելի : Մեր հաստատուն նպատակն ըլլալով ոգիները խաղաղացնել, հարկ է որ ինձ սգնէք լռեցնելու համար ծայրայեղ և վնասակար ընդդիմութիւնքը » :

Այս Պսակի ձառին հետեանք՝ Փետրուար 1ին առաջարկուեցան խիստ օրէնքներ և տարագրութիւնք ընդդէմ անոնց որոնք արդի կացութեան դէմ գրգիռ մը կը պատճառէին և կամ կը համախոհէին ի Քաղղիա այդ կարծիքները ունեցողաց, որոնք որ կը շինէին կամ կը վաճառէին պայթուցիկ նիւթեր և շանթալից վաւօդ : Նոյն պատուհասը պիտի ըլլար նաև անոնց որ պատերազմական զէնք կը պահէին և կամ ծանր յանցանք կը գործէին ի տպագրութեան. վերջապէս ընդդէմ անոնց որ մասնակցեր էին 1848ի և 1849ի Յեղափոխութեանց կամ ընդդիմացեր էին Գեկտեմբեր 2ի Պետական Հարուածին :

Այս օրէնքները մեծաւ մասամբ Հասարակապետականաց համար էր և 126 երեսփոխանք որ զայնս ընդունեցան ընդդէմ 24ից, գիտէին որ բնաւ յարաբերութիւն մը չկար ընդ Օրսինի և ընդ հասարակապետականս, զորս մեծապէս պաշտպանեց Էմիլ Օլիվիէ օրէնքներուն դէմ խօսած ատեն:

Ոստիկանութեան կազմակերպութեան փոխուելովը Պիյո՝ Ներքին գործոց պաշտօնեայն հրաժարեցաւ, նոյնպէս Փիէդրի Ոստականութեան պետը, և Կայսրը անուանեց Պաշտօնեայ Ներքին Գործոց և Ընդհանուր Ապահովութեան գլխաւորն Էսփինաս, բուն զինուորականը, որ յԱփրիկէ հարիւրապետ եղած ժամանակ Քապիլներու դէմ պատերազմին մէջ զինքը փրկեր էր դուքսն ս'Օմալ և յետոյ անոր հովանաւորութեան ներքեւ յառաջեր էր մինչև ի հազարապետութիւն: Էսփինաս Գեկտեմբեր 2ի Պետական Հարուածին մեծ ծառայութիւն մատուցած էր Նախագահ իշխանին, որ յարմար առիթ գտաւ զինքը վարձատրելու: Էսփինաս Բարիզ կանչել տուաւ բոլոր քաղաքապետները, և իւրաքանչիւրին կալանաւորելոց ցանկ մը տուաւ. լիովին իշխանութեամբ նաև կասկածաւորաց համար:

Մօտ երկու հազար հանդարտ քաղաքացիք յափըշտակուեցան իրենց յարկերէն և զբաղմունքներէն և ձեռքերին կապեալ բանտը ձգուեցան գողերու և մարդասպաններու հետ. յետոյ փոխադրուեցան յԱփրիկէ: Յամին 1859 Փետրուարի մէջ տակաւին չէին լմնցած այս փոխադրութիւնքը:

10. Դատաստան եւ գլխատումն Օրսինի. — Օրսինի զինքը պաշտպանելու փաստաբան ընտրած էր Վիլի Ծափը որ դեղեկելով հանդերձ, ապա ընդուներ էր: Յանցաւորք Դատաստանին առջև ներկայացան փետրուար 25ի և Օրսինի «նոյն իսկ իւր դատաւորաց համակրանքը յուզեց կ'ըսէ գրիչ մը, իտալական շնորհալից կերպովը, վայելչութեամբ, քաղցրութեամբ, որոց վրայ կը տիրէր առանց ճոռոմարան հաստատամտութեան և արթուն մտք առանց նրբաբանութեան, զարմա-

նալի ծնունդ մը իտալական հին և ներկայ քաղաքագիտութեան, այր միջին դարու և Նոր ժամանակաց. տրիբուն քաղաքագէտ, Ռիէնցի և Մաքքիավէլլի, կէս սպարապետ, կէս քաջանայ... մարդասպան հայրենասիրութեան համար. կարծես աւելի գութ կը շարժէր քան զգուանք» : Այս էր ահա ժամանակին բազմաց զգացումը : Եւ սակայն ինքը մէկ կեանքի մը միայն չէր դաւած, Հարիւր քառասուն և մի անմեղք ծածկեր էին մեռնելով Լըփէլիդիէ փողոցը :

Ժիւլ Ֆալրի պաշտպանութիւնը՝ ճարտասանութեան գերագոյն օրինակներէն մէկն եղած է, յորում ոչ թէ կը պաշտպանէր իւր յանցաւորը, այլ կ'ուզէր ցուցնել հայրենասիրութեան մը մեծ պատրանքը : Ժիւլ Ֆալրը կարգաց Օրսինի մէկ նամակը առ Նաբոլէոն Գրուած Փետրուար 11ին ոչ անձնական շնորհ խընդրելու, այլ Իտալիոյ ազատութիւն տալու համար : Յիշեց նաև որ « Օրսինի հայրը գնդապետ էր Նաբոլէոնի Առաջնոյ կազմած իտալական բանակին մէջ և մեր լէգէոնաց հետ ընթացած մինչև Ռուսիոյ սառոյցները. իւր արիւնը մեր արեան հետ խառնած է պատերազմի դաշտին վրայ, և գէնքը չթողուց մինչև որ չլինցաւ յետին զինուորն պոնաբարդեան դատին, որ այն ատեն նշանակ էր անկախութեան » :

Մայիս 26ին երեք յանցաւորքը դատապարտուեցան մահուան, որոնք վճռաջինջ ատենին դիմեցին : Օրսինի կ'ուզէր ժամանակ շահիլ ընտանեկան գործերը կարգի դնելու համար : Շինեց իւր կտակը ամենայն հոգածութեամբ՝ իւր մտնկահասակ դստերաց համար : Ութ հարիւր ֆրանքի ոսկի ժամացոյց մը իբր յիշատակ շնորհակալութեան նուիրեց իւր պաշտպան փաստաբանին՝ Ժիւլ Ֆալրի :

Դատապարտելոց առ շնորհս դիմումը մերժուեցաւ. միայն Ռուսիոյի գլխապարտութիւնը փոխուեցաւ մըլտընլենաւոր բռնի աշխատութեան : Երկու մահապարտք Մարտ 13ին յետ աղօթելու բանտին մատրան մէջ գլխատուեցան, Փիէրի գոչելով « Կեցցէ՛ Իտալիա, Կեցցէ՛ Հասարակապետութիւն » և Օրսինի « Կեցցէ՛

Գաղղիա» : Լրագիրք արգելք ընդունեցան խօսելու այս գլխատմանց վրայ :

11. Նոր ընտրութիւնք. Հասարակապետականք. Վիկտորիա Թագուհին ի Շէրպուրկ. իշխանն Նաբոլէոն յԱլճէրի : — Այս պատահարաց ժամանակ, երեք նոր ընտրութիւնք եղեր էին փոխան Քալէնեաքի, Վուտշոյի և Քառնոյի որ շուգելով երդնուլ, հրաժարեր էր երեսփոխանութենէ : Բարիզ՝ Կայսրութեան իրր բողոք մը ընտրեց երկու ծանօթ հասարակապետականներ զԺիւլ Ֆալրը և զԷռնէստ Փիքար : Յունիս լ4ին Էսփինոսս հրաժարեցաւ Նեպօլիոն գործոց պաշտօնէութենէ ընդհանուր տեղոհութեան առիթ ըլլալով Նելմտից կարգադրութեանց մէջ :

Ապրիլ 27

Եւ որովհետեւ Վալէսքիի սպառնալիքէն վերջը Գաղղիոյ և Անգղիոյ յարաբերութիւնք ցրտացած էին, Նաբոլէոն Գ. հրաւիրեց զթագուհին Վիկտորիա ի Շէրպուրկ ծովափանց հիմնարկութեան հանդիսին, և այս առիթիւ խօսեցաւ խաղաղութեան հաստատութեան մասին ոգիները հանդարտեցնելու համար :

Կայսերական հրովարտակ մը կը հաստատէր պաշտօնարան մը յԱլճէրի գոր կը յանձնէր իշխան Նաբոլէոնի, դարձեալ հրամանատար մը յԱլճէրի ծովու և ցամաքի զօրութեանց գոր կը յանձնէր Մաք Մահոն զօրավարին :

12. Թագաւորականք. Զուլումն. Դատ Մոնդալաւիկէրի : — Գաղղիական վարչութիւնը իր բազմատեսակ յեղափոխութեանց և այլակերպութեանց մէջ, իրեն Նախագահ իշխան մը և Կայսր մի ընտրած ժամանակ բնաւ չէր դիմած և չէր յիշած անձ մը որ ամենէն աւելի իրաւունք մը կը կարծէր ունենալ հրամայելու Գաղղիոյ, քանի որ իւր Նախնիքը ձեռացուցեր էին և չքեղապէս կառավարած էին զհայրենիս, որուն Հարցը պատմութիւնը էր նոյն իսկ Պատմութիւն Գաղղիոյ, և որչափ որ անոնցմէ ոմանց թերութեան հետեանք էր Գաղղիոյ վեր ի վայր վրդովիլը, Յեղափոխութիւնը և իրեն գահընկէցութիւնը, այսու ամենայնիւ կոմսն Շամպոր կը համարէր որ իրեն միայն

իրաւունքն էր իշխել Փաղղիոյ անոր սթափած ժա-
 ժանակ, և հրամայել ինչպէս դար մը առաջ: Եւ որ-
 չափ որ Փաղղիա զինքը չէր յիշած նորանոր վարչու-
 թիւններ հաստատած ժամանակ, սակայն ինքը ամէն
 նոր փոփոխութիւն առիթ առած էր բողոքելու և յի-
 շեցնելու Փաղղիոյ որ ունի տէր մը թագաւոր մը՝ պատ-
 րաստ կառավարելու հայրաքար, յայտնի է սակայն
 առանց Սահմանադրութեան: Շամպորի կոմսին հա-
 մար վատութիւն մ'էր զայն ընդունիլը և ուրացումն
 իւր Նախնեաց: Եթէ Փաղղիոյ Փահլէ ելլէր, պէտք
 էր զայն կառավարեր գոնեայ ինչպէս Լուղովիկոս
 ԺԲ և կամ Կարոլոս Ժ, Գաշանց թղթով և Սպիտակ
 Դրօշակով:

Իւր այս հաստատամտութիւնը կամ յամառութիւնը
 ինչպէս ըսած են նոյն իսկ իւր կուսակիցք, լաւ միջոց մը
 եղած էր Օսլէանեան ցեղին ժողովրդական համակրանքը
 ստանալու, քանի որ պաշտպան կը ներկայանար Սահ-
 մանադրութեան և եռագոյն դրօշին: Սակայն Պոնա-
 քարդեան ցեղին յանկարծակի զօրանալը և առ ինքն
 գրաւելը Ազգին ստուար մասը, նոր խորհուրդ մը շնչեց
 Օսլէանեան ցեղին զլխաւորաց: Շամպորի կոմսը զա-
 ւակ չունենալով, հարկ էր որ օր մը իւր իրաւանցը ժա-
 ռանգ թողու Օսլէանի ցեղը, որուն զլուխ էր Կոմսն
 Բարիզու: Լաւ չէր արդեօք այժմէն թագաւորական
 դատին զլուխ ձանչնալ Կոմսն Շամպորի և միացնե-
 լով օրինաւորականքը և Օսլէանեանքը կազմել մեծա-
 գոյն ոյժ մը և կուսակցութիւն:

Այս էր ահա Զուլու-ն զոր 1849ի Ազգային ժողով-
 քի ժամանակէ ի վեր կը խորհէին Օսլէանեանք և զոր
 աւելի դիւրացուց Լուի Ֆիլիփի մահը: Բանակցու-
 թիւնք սկսած էին երկու կողման նշանաւոր անձանց
 ձեռքով, երբ Նըմուրի Դուքսը՝ որդի Լուի Ֆիլիփի
 փափագեցաւ անձամբ երթալ ի Ֆրոնտորֆ՝ յայցե-
 լութիւն Շամպորի կոմսին, և այսպէս ուղղակի կա-
 տարել ձուլումը: Այցելութիւնը հանդիսաւոր և շատ
 սիրալիր եղաւ: Շամպորի կոմսը յայտնեց առ իւր « Զօ-
 րեղբորորդին » իւր մեծ ուրախութիւնը և գոհութիւն-

նը. և Նըմուրի դուքսը պատասխանեց որ՝ « Հօրեղբորդդիդ իմ, չէք կրնար գուշակել մեծ ուրախութիւնս այս քայլին համար զոր շատոնց ի վեր կ'ուզէի ընել յանուն իմ և յանուն եղբարցս : Կը ծանուցանեմ որ մենք ի Գաղղիա ուրիշ թագաւորութիւն չենք ճանչնար՝ բայց Ձերը և՛ բոլոր իղձերնիս առ այն է, որ օր մը առաջ մեր Տանը անդրանիկը բազմի Գահուն վըրայ » : Այս ընդունելութիւններէն և խօսքերէն վերջը Չուլումը կատարուած կամ գոնեայ սկսած կրնար համարուիլ : Շամպորի Գուքսը քիչ վերջը անապարեց փոխադարձ այցելութեան մը յԱնգղիա առ թագուհի այրին Լուի Ֆիլիպի՝ Մարի Ամէլի. որուն փոխադարձ Շամպորի կոմսին գնաց դուքսն Մոնիանսիէի :

Եւ ռակայն քիչ վերջը այս միութիւնը նորէն պիտի խլուէր կամ լաւ ևս ըսենք պիտի ցրտանար նոյն իսկ Օուէանեսան իշխանաց կողմէն, որոնք յայսմ Չուլման չէին գտներ իրենց կարծած գոհութիւնը և աստիճանը, մինչև իրենց մօրը կը զլացուէր օրինաւորապէս կողմէն Բաբուին տիտղոսը :

Ապագայ ժամանակի պահուած էր ստուգապէս ամբողջական Չուլումն ուղղակի նոյն իսկ ի ձեռն կոմսին Բարիգու :

Յամին 1858 Կայսրութիւնը ինչ պայմանաց մէջ գտնուիլը և կուսակցութեանց զգացումները ցուցնելու նախ քան գիտալական պատերազմը, պատշաճ կը դատինք յիշատակել աստ հռչականունն Մոգալամպէրի դէմ եղած դատը, որովհետեւ սա Հոկտեմբեր 25ի Քորրէսիոնտան լրագրին մէջ՝ ի Հնդկաստան Սիփա-յից ապստամբութեան առթիւ բաղդատութիւն մը ըրած էր ընդ « ազատ վարչութիւն » Անգղիոյ և ընդ վարչութիւն Գաղղիոյ : Գրաքննութեան ատենը այս բառերը զրգուիչ գտաւ յատելութիւն, ընդդիմութիւն օրինաց և հակառակութիւն կայսերական իշխանութեան : Մոնդալամպէր և լրագրին անօրէնը դատի մատնուեցան : Մեծանունն Պէրիէ պաշտպանեց դատին մէջ զՄոնդալամպէր՝ պերճարան պաշտպանողականով մը որ կը վերջանար այսպէս. « Ե՛հ, Տեալք, մի գրէք

մեզ յանցանք մեր օրինաւոր ցաւերը: Մենք կը ծեւրանանք, փոքրիկ հուր մը ունինք որ կը մարի, թողէք որ հանդարտ և հաւատարիմ մեռնինք: Արդէն շատ իսկ թշուառ ենք որ մեր դատը, մեր սուրբ և փառաւոր դատը մատնեալ է, յաղթեալ, ուրացեալ և արհամարհեալ: Թողէք մեզ որ գոնեայ սրտերնուս խորը պահենք իրեն անեղծանելի սէր մը. թողէք որ մտածենք, թողէք որ ըսենք: Թողէք որ ունենանք և յիշենք այն մեծ խօսից, պայքարաց յիշատակքը, որոնք մեզ սիրելի ըրին այն կարգերը զորս պաշտպանեցինք և զորս միշտ պիտի պաշտպանենք և որոց հաւատարիմ պիտի ըլլանք մինչև մեր վերջին ժամը»: Պէրիէ կը խօսէր ոչ միայն օրինաւորականաց և Օւլէանեանց, այլ և բովանդակ հասարակապետականաց զգացումը: Սըրտերու մէջ սկսեւ էին տարակոյսք ծնանիլ առ Կայսրութիւնը:

Նոյ. 24

Մոնղալամպէր դատաւարտուեցաւ վեց ամիս բանտի և 3000 ֆրանք տուգանքի. լրագրին տնօրէնը մէկ ամիս բանտի և 1000 ֆրանք տուգանքի: Երկուքն ալ բողոքեցին վճռոյն դէմ: Եւ ահա յանկարծ Դեկտեմբեր 2ի Մոնիդէօրը կը ծանուցանէր որ կայսրը « Դեկտեմբեր 2ի առթիւ կը շնորհէր Մոնղալամպէրի իրեն դէմ եղած վճիռը »: Մոնղալամպէր Մոնիդէօրի վեհանձն և ծանր նամակ մը գրեց՝ որ չէր ճանչնար իշխանին իրաւունք՝ ներումն շնորհել տակաւին դատական վճռոյ ներքեւ եղած յանցանաց համար. « Ես ալ անոնցմէ եմ, կ'ըսէր, որ տակաւին կը հաւատամ իրաւանց և շնորհք չեմ ընդունիր »: Դեկտեմբեր 21 ին կայսերական ատեանը կը հաստատէր դատաստանին վճիռը, բայց երկրորդ օրը կրկին կայսերական ծանուցագիր մը Մոնիդէօրի մէջ երկու յանցաւորաց պատիժքը կը շնորհէր. որոնք բոնադատուեցան յոչ կամս ընդունելու:

Եւ սակայն Մոնղալամպէր անոնցմէ էր որոնք եււանդեամբ ողջունեւր էին պոնափարդեան ցեղին ի գահ բարձրանալը:

ԳԼՈՒԽ ԽԵ

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ

1859 թ. ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԱՌԱՋ

1. Փիեմոնթ. Վիկտոր Էմանուէլ Բ և Կոմսն Քապուր. — 2. Փիեմոնթեցիք ի Ղրիմ և Բարիզու Դաշնաժողովոյն մէջ. — 3. Յեղափոխական փորձեր ի Լիվոռնօ և ի Ճենովա. Արշաւանք ի Սափրի. — 4. Լաֆայէթ — Վենետիկ. Արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս. — 5. Իսթաւ. — Դարձ ի Նախկին Վիճակ. — 6. Իտալիան Իսթաւիստ. Փարմա, Մոտենա — 7. Հռոմ. Ուղեորութիւն Պիոս թի. — 8. Նափէ և Սիէնէ. — Փերտինանտոս Բի վարչութիւնը. 9. Իտալական միութեան մի բնկերութիւնք. — 10. Քապուր և Լուի Նաբուէոն Գ:

1. Փիեմոնթ. Վիկտոր Էմանուէլ Բ եւ Քապուր: — Յետ Նովարայի պարտութեան և ամբողջ 1849ի պատերազմի ծախուց և զնասուց, Փիեմոնթ ինքնին ներքսապէս և յաշս Եւրոպիոյ տկար դիրք մը առած էր: Վիկտոր Էմանուէլ Բ Աթոռը բարձրացած ժամանակ, տխուր կերպարանք մը ունէր իւր հայրենիքը, որուն մէկ մասը արդէն բռնած էր Աւստրիա, բանակը տկարացած, պաշտօնարանք՝ որ աննշան եղանակաւ մէկ-մէկու կը յաջորդէին, Խօսարանը իւր նախկին պատիւը և փայլը կորսնցուցած և երկիրը աղքատութեան մէջ՝ հետեւանք պատերազմին:

Վիկտոր Էմանուէլ որ Իտալիոյ ամէն թագաւորող տանց հետ ունէր խնամութիւն մը, երկրին տագնապեալ վիճակին մէջ, առանց իսկ հակառակութեան մը կարող էր չգործադրել իւր հօրմէ տրուած Սահմանադրութիւնը, և այսու թերեւս իսկ իշխողաց մեծագոյն մա-

սէն հաճութիւն գտնէր և խնդակցութիւն . և սակայն հրովարտակով մը յայտնելով իսկ այն դժբաղդութիւնք միայն որոնք զինքը, ժամանակէն առաջ իւր հօրը կենդանութեամբ, գահը կը բարձրացնէին, կ'ապահովցընէր զհայրենիս որ բնաւ ստացած ազատութեանց վըտանգ մը չկար . և կը յանձնարարէր երեք մեծ կարևորք « Հանդարտութիւն, Յառաջադիմութիւն և Խնայութիւն » որոնք Ազգի մը յառաջադիմութեան գրաւականք են : « Փիէմոնթ բաղդաւոր գտնուեցաւ ունենալով թագաւոր մը ինքնիրմէ ձեացած, միշտ զինուորաց մէջ, որ երբէք չզեղծաւ արքունական մեղկութիւններէն : Մոլեռանդն որսորդ, բիրտ ի հանդերձ և ի կերակուր, ոչ բացարձակ այլ համարձակ, բնաւ չփնտռող զժողովրդականութիւն և հանդէսք, ոչ սիրող գրոց՝ թէպէտ դիւրաւ լմբռնող, ոչ այնքան վեր՝ որչափ օտար կուսակցութիւններէ . ճշգրիտ պահող Սահմանադրութեան և կարելի եղածին չափ նուազ խառնուող գործոց ¹ » :

Սահմանադրութիւնը որ այն ժամանակի գաղափարաց մէջ էր նոյն ինքնին Ազատութիւն, խառնուրդ մ'էր Անգղիական և Առաջին Կայսրութեան կարգաց և ազատութեանց, զորս նոյն իսկ Գաղղիա ի բաց ձգեր էր յետ 23 տարի փորձելու, տեսնելով որ դա չէր կարող հաստատուն պահել եթէ զազատութիւն և եթէ խաղաղութիւն : Եւ սակայն Փիէմոնթի պէս բարոյապէս և քաղաքականապէս կրթեալ և ի հնուց իշխանասէր ժողովրդեան մը համար շունեցաւ, ինչպէս ուրիշ երկիրներու մէջ՝ յարաշիոթ աղետալի արդիւնքը . և թերութեանցը շարունակ սրբագրութիւնքը կատարուեցան առանց յեղափոխութիւններու :

Մասսիմօ տ'Սթէլիօ՝ Պաշտօնարանին զլուխը, իւր ազնուապետական բարոյք և միտումով, հակառակ էր ժողովրդական շատ մը ազատութեանց, զորս աւելի կը դժուարացնէին Իտալիոյ ամէն կողմէն ի Փիէմոնթ հաւաքուած բազմաթիւ ազատասէրք, մեծաւ մա-

սամբ նշանաւոր և զօրաւոր հանճարներ, որոնք իրենց երկիրներէն փախստական կամ աքսորեալք, ի Փիէմոնթ կը յուսալին գտնել իրենց մտաց յապուրդ մը:

Որքան կը տկարանար Մասսիմօ տ'Ածէլիոյի ազդեցութիւնը և ժողովրդականութիւնը, այնքան կը բարձրանար Քաւուր կոմսինը, որ 1847ին երեսուն և եօթնամեայ, ինքզինքը լրագրութեան տուած էր, և թէպէտ պաշտպան ազատական նորութեանց, սակայն իւր չափաւորութեամբ հարստութեամբ և կենաց եղանակաւ, սիրելի եղած էր նոյն իսկ կղերական կուսակցութեան. մինչև ճարտարութեամբ կրցաւ, սպրդիլ մտնել Մասսիմօ տ'Ածէլիոյի պաշտօնարանին մէջ:

Քաւուրի առաջին քայլէն տեսնուեցաւ որ իւր նպատակն էր նախ և առաջ բարեկամանալ Փաղղիոյ և մանաւանդ Նաբոլէօն Գի հետ: Առաջարկած վաճառականական դաշինքը, աւելի նպաստաւոր էր Փաղղիոյ քան Փիէմոնթի, որով մեծապէս ընդդիմութիւն կրեց Խօսարանին մէջ և այն ատեն միայն ընդունելի եղաւ, երբ Մասսիմօ տ'Ածէլիօ ծանոյց որ Պետութեան Հարկը և զօրաւոր բարեկամութեանց կարեւորութիւնը կը ստիպէին հաւանիլ անոր, և թէ մերժուէր՝ Պաշտօնարանը կը ստիպուէր հրաժարիլ:

Խօսարանը յոչ կամս քուէարկեց առաջարկը, բայց և պաշտօնարանէն ելաւ Նիկրա՝ որուն յաջորդեց կոմսն Քաւուր և այն օրուընէ արդէն իւր ազդեցութիւնը Նախագահէն աւելի էր: Քաւուր յաջողութեամբ կատարեց յԱնգղիա փոխաւորութիւն մը, նախ տասն և ութ ապա եօթանասուն և հինգ միլիոն ֆրանքաց: Եւ սակայն այդ գումարները բաւական չէին Գանձուն պակասը լեցնելու, հարկ էր նոր տուրքերու դիմել և Քաւուր Խօսարանին մէջ յայտնապէս ծանոյց որ « Իտալիա Փիէմոնթի ազատութիւնը և բարձր դիրքը պահելու համար, հարկ էր վճարել, վճարել և միշտ վճարել »: Պաշտօնարանէն քաշուեցաւ նաև Հասարակաց Կրթութեան պաշտօնեայն՝ Ղիոյա, որուն յաջորդեց Ֆարինի, երբեմն հետևող Մածժինիի և հիմա պահպանողական:

Քաղղիա յետ Պետական հարուածին, Նարուէոն Գ պահանջեց որ սանձ մը դրուի տպագրութեան և իւրեն դէմ գրութեանց: Քաւուր առաջարկեց Խօսարանին որ բարեկամ ազգաց իշխողաց դէմ տպագրութեան յանցանք դատուին դատական ատեաններէն: Օրէնքը յետ բազում վիճաբանութեանց ընդունելի եղաւ:

Մինչև այն ատեն Քաւուր Աջակողմեան կուսակցութեան կը պատկանէր. փութով սկսան տեսնուիլ իւր յարաբերութիւնքը Ռադացցիի հետ որ գլուխ էր Չախակողմեան կեդրոնին: Մասսիմօ տ'Ածէլիօ որ արդէն անհանգստութեամբ կը դիտէր Քաւուրի իրմէ մեծագոյն ազդեցութիւնը, աւելի եղաւ զայրոյթը երբ Փինէլլիի մահուընէ վերջը Խօսարանին նախագահ ընտրուեցաւ Ռադացցի' Քաւուրի ազդեցութեամբ, հակառակ իւր առաջարկածին: Քիչ վերջը Պատերազմի պաշտօնէին՝ զօրավար Լամարմորայի հակառակ քուէի մը պատրուակաւ, տ'Ածէլիօ տուաւ իր հրաժարականը: Բայց սակայն նորէն իրեն յանձնուեցաւ կազմելու նոր Պաշտօնարանը և ինքը վրիպակաւ մը ոչ միայն զՔաւուր չընդունեցաւ Պաշտօնարանին մէջ, այլ իւր տեղը անուանեց աննշան անձ մը:

Երբ ծերակոյսը չընդունեցաւ քաղաքական ամուսնութեան օրէնքը զոր Խօսարանը քուէարկեր էր, տ'Ածէլիօ բազում դժուարութեանց մէջ՝ վերջին հրաժարականը տուաւ և Քաւուր կանչուեցաւ նոր պաշտօնարան մը կազմելու: Սակայն Քաւուր մեծ դժուարութիւն ցուցուց ընդունելու և քաջուեցաւ իսկ: Ի զուր վիճակոր Լամանուէլ դիմեց առ Պալպօ և Ռէվէլ և ուրիշ Չափաւոր անձանց, ամէնը գիտէին որ դժուարին էր Խօսարանին մեծամասնութիւնը ունենալ, ամէնն ալ հրաժարեցան: Այն ատեն կոմսն Քաւուր կրկին կանչուելով, յանձն առաւ կազմելու նոր պաշտօնարան մը որուն ինքն կ'ըլլար Նախագահ և միանգամայն պաշտօնեայ Ելեմսից: Այս միջոցիս էր յորում Քաւուր 400,000 ֆրանքի վարկ կը բանար Աւստրիայէն կողպտեալ շատ մը դիմելոց օգնելու համար:

Քաժուր իւր Պաշտօնարանին աւելի որոշ գոյն մը տալու համար, մասնակից ընդունեցաւ նաև զՌադացի: Դերակոյտը հակառակ երեցաւ այս ձուլման և քուէարկութեանց մէջ յայտնեց զայն: Քաժուր փոխանակ ջանալու աւելցնել իւր կուսակիցքը Դերակուտին մէջ, լուծեց զԽօսարանը և Ազգը նոր ընտրութեամբ զրկեց իրեն Խօսարանին մէջ երեք չորրորդ մեծամասնութիւն մը: Հակառակորդք երկուց ծայրայեղ կուսակցութեանց, զինուք ապստամբութիւն մը ուզեցին փորձել Աօսդայի ձորոյն մէջ, բայց նուաճուեցան և Քաժուր գլխաւորացմէ զոմանս աքսորեց յԱմերիկա, առանց ուշ դնելու հակառակորդաց ահաւոր և ամբաստանող խօսից:

2. Փիէմոնթեցիք ի Ղրիմ եւ Բարիզու. Դաշնաժողովոյն մէջ: — Քաժուրի այս ընթացքը, յայտնի է որքան գնահատելի եղաւ Դաղդիոյ վարչութենէն և մանաւանդ Նաբոլէոն Գէ, որ այս միջոցիս զբաղեալ Արևելեան Պատերազմին, իւր սահմաններէն ապահովութիւն և հանդարտութիւն կը փնտէր, միանգամայն զԱւստրիա չգրգռելու համար չէր ուզեր միջամտել ի Փիէմոնթ: Իսկ Քաժուր Աւստրիոյ դէմ պաշտպանութեան մը իրաւունք և ապահովութիւն ունենալու համար, բարձրացնելով միանգամայն Փիէմոնթի զինուց պատիւը որ ինկեր էր 1848ի և 49ի, նախ ինքը զրգռեց և ապա նպաստաւոր երեցաւ Անգղիոյ առաջարկութեան մը, բանակ զրկելու ի Ղրիմ յօգնութիւն Դաշնակցաց: Իւր պաշտօնակիցք նախ հակառակեցան, ապա ամէնն ալ ընդունեցան բաց ի Տապորմիտա Արտաքին Գործոց պաշտօնէէն, որ հրաժարեցաւ իւր պաշտօնէն և զայն ևս ստանձնեց Քաժուր: Դաշնակից տէրութիւնք նեղուած էին տեսնելով պատերազմին երկարումը, որ կարծածնէն շատ սուելի աղետաբեր եղեր էր: Նոր զօրութեան մը փնտռողք էին երբ Փիէմոնթ ընդունեցաւ առաջարկնին և Յունուար 26ին ստորագրուեցաւ դաշնակցութիւն մը ընդ Անգղիա, Դաղդիա և Փիէմոնթ, որով յետինս 17,000 զինուոր պիտի զրկէր իւր ծախիւք պատերազմին վայ-

ը: Փոխադարձաբար երկու մեծ պետութիւնք կը խոս-
տանային պահպանել Փիէմոնթի ամբողջութիւնը ա-
մեն յարձակմունքէ: Եւ սակայն Դորինի Խօսարանը
և ծերակոյտը մեծ դժուարութեամբ ընդունեցան այս
պանծալի դաշնադրութիւնը որ հիմն պիտի ըլլար Փիէ-
մոնթի ապագայ մեծութեան, և բարձր քաղաքագիտա-
կան գածը մը Քափուրի սուր հանճարոյն: Ընդդէմ
բողոքողներէն մին եղաւ և Ռուսիա որ կանխեց պա-
տերազմ հրատարակելու ընդդէմ Փիէմոնթի, դառ-
նացած որ Սարտենիոյ թագաւորը իրեն թշնամի կը հան-
դիսանար առանց պատճառ մը ունենալու և « պաշտ-
պանելով զՄահիկը ընդդէմ Խաչին »: Վիկտոր Էմա-
նուէլ պատասխան տուաւ որ ինք, ոչ ատելութեան
կամ ընկալեալ նախատանաց մը համար կ'իջնէր ի
դաշտ, այլ Եւրոպիոյ ընդհանուր շահերը պաշտպա-
նելու համար: Սովորական հարցմունք և բացատրու-
թիւնք, որովք կ'ուզէ քողարկել իւրաքանչիւր պետու-
թիւն իրեն առանձնական շահերը և ձգտումները:

Մարտ 12ին ուրիշ դաշինք մը ևս ստորագրուեցաւ ի
Կ. Պօլիս ընդ Փիէմոնթ և ընդ Բ. Դուռը, յար և նման
Լոնտրայի դաշանց և Փիէմոնթեցի բանակը կը դի-
մէր ի Ղրիմ ընդ հրամանատարութեամբ Լամարմորա
ղորավարին:

Թէ ինչ դեր ունեցան Փիէմոնթի զինուորք ի Ղրիմ
և ինչ քաջութիւն ի Չէննայա, արդէն տեսանք 'Ղրի-
մու պատերազմի Պատմութեան մէջ: Կուոյն աւարտե-
լէն և հաշտութենէն վերջը դարձան զինուորք արդիւնք
մը ստացած և Քափուր իրաւունք ունեցաւ բազմիւ Բա-
րիդու 'Իաշնախօսութեան մէջ՝ հաւասար մեծ Պետու-
թեանց: Հոն աւելի վստահութեամբ պաշտպանեց Փիէ-
մոնթի և Իտալիոյ խնդիրը, հակառակելով միանգամայն
Աւստրիոյ ընդարձակուելուն դէպ ի Դանուբի բերանը,
պախարակելով նորա միջամտութեան ձեւը յիտալիա:
Այն օրու ընէ կրնար հրատարակուած համարուիլ 1859ի
պատերազմը:

3. Փորձ ապստամբութեան ի Լիվոռնօ եւ Ճենու-
վա. — Արշաւանք ի Սափրի: — Յիտալիա ռամկա-

պետականք՝ որոնք ի Փիէմոնթ անգամ գոհութիւն չէին գտներ և որոնք կը համարէին իւրաքանչիւր տեղեաց իշխողները վանելով գտնել իրենց երևակայեալ ազատութիւնը, նախ ապստամբութեան փորձ մը փորձեցին ի Ղենովա տիրելով նաև բերդի մը, բայց չգրտնելով օգնութիւն մը ոչ ժողովրդէն և ոչ ուստեք, ցրուեցան և վարչութիւնը այդ շարժումը ընկճելու նեղութիւն չունեցաւ: Նոյն օրինակ դէպքեր ևս պատահեցան նաև ի Լիվոռնոյ զորս ընկճեց Լէոփոլտ Բ, Գուքանայի Մեծ Գուքսը և դատաստաններէն մահուան դատապարտելոց վճիռքը, մշտնջենաւոր բանտի փոխեց:

Ազատականներէն Նաբոլիցի սպայ մը, Գարլօ Փիզաքանէ, որ 1848ի և 49ի ամէն պատերազմաց մէջ գտնուէր էր, Մածժինի խորհրդով ուղեց յանդուգն ձեռնարկ մը փորձել: Երեսուն ընկերներով Գալլարի անուամբ շոգենաւը մտաւ իբր Ափրիկէ գաղթելու համար: Դամբան սպառնալեօք բռնադատեցին գնաւապետը ընդունել ուրիշ վաթսուն դաւակիցք ալ, որոնք նաւակով մօտեցեր էին և շոգենաւին իրենց ուղած ուղղութիւնը տալ: Հասնելով Փոնցա կղզին և ցամաք ելլելով, զինաթափ ըրին մաքսային պահապանքը և ուրիշ պահանորդք, ապա աղատեցին կղզւոյն քաղաքական յանցաւորները: Հոնկէ մեկնելով մօտ եւրեքշարիւր թուով՝ Փոլիքասորօ ծոցին մէջ դուրս ելան ի Սափրի: Տիրելով ցամաքին և հոն ևս զինաթափ ընելով մաքսատան պահապանք, կը համարէին ոտք հանել քոլոր ժողովուրդը « Կեցցէ Իտալիա », « Կեցցէ Հասարակապետութիւն » գոչելով:

Բայց յոյժ սակաւք հետերնին միացան և Փատուլա աւանին քով վրանին հասնելով հազար պահապանք և որսորդ զինուորաց վաշտ մը, յաղթուեցան և ցրուեցան, թողլով նաև 50 մեռեալք: Մնացեալք փախան անտառները բայց նոր գունդեր հասնելով վրանին, մաս մը սպանուեցան և մաս մը գերի բռնուեցան, յորս էին նաև Փիզաքանէ և Նիքողէրս, ապագայ Իտալիոյ անուանի պաշտօնեայն: Պուրպոնեան պետութեան

Դանդաղի մարտանալը շարժումի քաշեց ի Նափուրի և մէջը դտնուողք բանտարկուեցան։ Փիէմոնթի վարչութիւնը պահանջեց որ նաւապետը, նաւաստիք և ճանապարհորդք ազատ ձգուին, որոնք յանցանք մը չունէին և զորս Փիզաքանէ բռնադատեր էր հնազանդելու։ Նափուրիի Արտաքին Գործոց պաշտօնէին պատասխանը այնքան արհամարհական էր որ Քաւուր ետ ղրկեց զայն։

Փերտինանտոս յետոյ զոմանս սպասեց. միւսերն ալ Փիէմոնթ պահանջեց սպառնալեօք, թիկունք ունենայով իրեն նաև Անգղիոյ վարչութիւնը, որովհետև նաւուն մէջ կային երկու անգղիացի նաւաստիք։ Նափուրիի վարչութիւնը տեղիք տուաւ. ետ դարձուց նաւը և դրամական մեծ վարձատրութիւն մը ըրաւ անգղիացի երկու նաւաստեացի։

Յետ երկար և դառն բանտարգելութեան, Սափրիի արշաւանսոց հեղինակքը դատուեցան ի Սալէոնոյ մասնաւոր Ատեանէ մը։ Եօթը անձինք մահուան դատապարտուեցան, յորս էր և Նիգոդերա, և երկու հայրիւր անձինք զանազան պատիժներու։ Մահուան պատիժք յետոյ փոխուեցան մշտնջենաւոր բանտի։

4. Լոմպարտիա — Վենետիկ. Հանդարտութիւն. Արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս։ — Յետ 1849ի պատերազմաց և աղետից, Լոմպարտիա — Վենետիկ լուծութեամբ կը տանէին իրենց սահմանեալ փիճակը։ Մարաշախտն Ռատէչքի, ընդհանուր կառավարիչ երկու միացեալ գաւառաց, ընդարձակ իշխանութեամբը և զօրաւոր ձեռքով ցրուեր էր որ և իցէ փորձի մը ամէն յոյս։ Ի զուր վենետիկեցի Քաւլի սպայն 1853ի ուզեց ոտք հանել զԳատորէ, շուտով բռնուեցաւ և շղթայակապ տարուելով ի Մանդուա, մահուան դատապարտուեցաւ։ Լոմպարտիա — Վենետիկոյ ժողովուրդք ըմբռնեցին որ առ ժամս իրենց ասպարէզ կը մնային քաղաքային և ուսումնական յառաջադիմութիւնք։

Կայսրն Փրանկիսկոս Յովսէփ շուրեց անզգայ մնալ դժբաղդ ժողովրդեան մը ցաւերուն։ Յամին 1854 Մայիս 1ի իւր ամուսնութեան առթիւ ընդ պաւիերացի

չնաշխարհիկ իշխանուհւոյ մը հետ, վերցուց երկուց գաւառաց պաշարման վիճակը, հաստատեց դատաստանարաններ, ներուսն շնորհեց շատ մը յանցաւորաց, ուրիշներու պատուհասքը նուազեցուց և գրաւեալ կալուածոց մաս մը ետ սրուեցան, որով և պանդխտելոց մաս մը սկսաւ դառնալ ի հայրենիս։ Այս շնորհքները մեծապէս ծափահարուեցան այն պետութիւններէն, որոնք Արևելեան Պատերազմին ժամանակ կը փափագէին դաշնակից ունենալ զԱւստրիա, և Լորտ Ճոն Ռուսսըլ Հասարակաց Խօսարանին մէջ համակրանօք մը կը յորդորէր վիտալայիս՝ հլու վաստակել Աւստրիոյ իշխանութեան ներքեւ, որ ապագային անշուշտ առաւելագոյն շնորհներ պիտի մատակարարէր։ Անգղիոյ պաշտօնական այս ձայնը զրգռեց իտալական ազատականքը յորս նաև լոմպարտացիք և վենետիկեցիք։ Մանին՝ իր աքսորանաց վայրէն, բուռն գրութեամբ մը բողոքեց ճոն Ռուսսըլի յորդորանաց դէմ, աւելցնելով որ վենետիկեցիք մէկ միայն շնորհք կըրնան փափագիլ Փրանկիսկոս Յովսեփէ, այն է՝ իրենց երկիրը իրենց թողու։

Արևելեան պատերազմին առթիւ Աւստրիա 500 միլիոն ֆիորինի փոխառութեան համար, պահանջեց որ Լոմպարտիա—Վենետիկ տան (65 միլիոն. դարձեալ այդ պատճառաւ եղած զինուորագրութիւնը մեծ վնաս բերաւ Երկրին երկրագործութեան և շերամաբուծութեան, որովք կ'ապրին այդ երկուց գաւառաց բազմագոյն ժողովուրդք։ Յաջորդ տարւոյն հունձք և եկամուտք մեծապէս նուազեցին և ժողովուրդք տրտնջանաց և յուզման մէջ էին, երբ 1857ի Յունուարին, Փրանկիսկոս Յովսեփիւր ամուսնոյն հետ անցաւ յիտալիա։ Անդէն նորոգել տուաւ Լոմպարտիոյ—Վենետիկոյ կեդրոնական համախմբութիւնքը, վերցուց երկիրներու գրաւումը, 72 քաղաքական յանցաւորաց ներեց, շնորհեց Վենետիկոյ դաւառին 13 միլիոն ֆրանք պարտքը առ Գանձն, զոր կատարեր էր իւր պարտութենէն վերջը. ամէն կողմ բաշխեց ողորմութիւն, գթալիր նայուածք մը և պատիւ ևս։ Եւ սակայն Վենետիկեցիք իրեն պատասխանեցին լուրջ լուռութեամբ մը։

Անկէ անցաւ Յունուար 15ին ի Միլան ուր նաև ի սկզբան ցուրտ ընդունելութիւն մը գտաւ. բայց երբ 25ին հրովարտակով մը ներումն շնորհեց բոլոր քաղաքական յանցաւորաց, ջնջումն սկսեալ քաղաքական դատերու և բարձումն ի Մանդուայէ մասնաւոր հաստատեալ Արդարութեան Ատենին, որոց յաջորդեցին նաև առանձնական պատիւներ քաղաքացւոցմէ շատերուն, այն ատեն մեծ եղան ժողովրդեան երախտագիտութիւնքը և ծափահարութիւնքը:

Այս ամէն շնորհներուն վրայ Փրանկիսկոս Յովսէփ մեծագոյն մը ևս աւելցուց, փոխան իննսնամեայ Ռատեցքի մարաջախտին, որուն անունը ահաւոր կը հնչէր իտալացւոց ականջներուն, անուանելով ընդհանուր կառավարիչ Լոմպարտիոյ-Վենետիոյ իւր եղբայրը՝ Մաքսիմիլիանոս արչիդուքսը. Աւստրիոյ տանը ամենէն ազնիւ, մարդասէր և ամենուն առ հասարակ սիրելի իշխանը: Արչիդուքսը իւր անձնական յատկութեամբք միաբուն կը բերէր միանգամայն յիտալիա Պելճիոյ տնէն համակրելի ընկեր մը զարչիդքսուհին Քարլոդդա: Երկուքն ալ աւաղ յետոյ այնքան դժբաղդք:

Երկու նահանգներու համար նոր ուրախալի կեանք մը կը սկսէր: Մաքսիմիլիանոս չխնայեց որ և է ջանք երկրին յառաջագիմութեան համար: «Կ'օգնէր առանձնական ձեռնարկներու և խորհուրդ կու տար, ինքն ալ գիտցողներու խորհուրդ կը հարցնէր, յանձնաժողով անուանեց երկուց գաւառաց տուրքերու հաւասարութեան համար. Լետրոյի հեղեղը կանոնաւորեց, Վերոնայի ճահիճները ցամքեցուց, Վալդէլլինայի յետին աղքատութեան օգնեց, ամէն գիւղ և աւան մեքենաներ հաստատեց հրդեհները մարելու, բարեկարգեց գիտութեանց և գեղարուեստից ձեմարանքը, Երկրին յարմար դաստիարակութիւն մտուց և մտաւորական աշխատութիւնքը զարգացուց¹»: Միով բանիւ ջանաց կարելի եղածին չափ մոռցնել տալ, ներկայ և անցեալ աղէտքը և օտար տիրապետութեան մը վիշտը:

1. Զեզարէ Քանթու. վերջին Երեսուն տարիներ. էջ 48:

5. Դոսքանա. — Դարձ Նախկին Վիճակին. — Լէոփոլտ Մեծ Դքսին դառնալով, գրեաթէ հանդարտեւր էր Դոսքանա և եթէ ազատամիտք գոհ չէին, բայց ընդհանուր ժողովուրդը գոհ էր և Լէոփոլտ խոհեմ լուծեամբ մը չէր հալածեր նոյն իսկ իրեն դէմ եղած կղզիացեալ ցոյցեր։ Կար միայն կէտ մը, որուն անհամբեր կը սպասէր ժողովրդեան մեծ մաս մը հանդարտութեամբ, այն էր՝ որ օտար զինուորք, այսինքն Աւստրիացիք մեկնին Դոսքանայէն և պահուի Սահմանադրութիւնը, զոր ինքնին յօժարակամ տուեր էր Մեծ Դուքսը։ Այս երկու կարևոր կէտերու վրայ պիտի կայանար Լէոփոլտի ժողովրդականութիւնը։ Բայց ընդհակառակն մինչ կը կարծուէր որ Աւստրիացիք մեկնին ի Դոսքանայէ, Կայսրը և մեծ Դուքսը մէջերնին դաշինք մը դրին որ 10.000է բանակ մը մնայ ի Դոսքանա, որոյ վճարքը և զգեստը պիտի հոգար կայսրը և բնակութիւննին ու ապրուստը Մեծ Դուքսը։ Դոցա հրամանատարը կայսրը պիտի համարուէր և կայսերական գունդերը պիտի պահպանէին զբերդերը։ Սահմանադրականք բողոքեցին՝ որ այս ամէնը ընդդէմ էր Սահմանադրութեան։ Լէոփոլտ ստիպուեցաւ լռել և ցրուել Խօսարանը, առնելով ձեռքը բովանդակ վարչութիւնը և խոստանալով կառավարել ըստ սկզբանց Սահմանադրութեան։ Քաղաքագլուխն Փէրուցցի այն ատեն բողոքեց յանուն ժողովրդեան, բայց պաշտօնանկ եղաւ և Լէոփոլտ տպագրութեան և մատենագրութեան սիրող իշխանը, չափաւորեց տպագրութեան ազատութիւնքը։ Դոսքանա այս վիճակիս մէջ մնաց մինչև 1855, որուն առջի ամիսներուն մէջ աւստրիացի գունդերը ձգեցին նախ զԼիվորնօ, ապա զՖիրէնցէ, թողլով սակայն ժողովրդեան սրտին մէջ այն մեծ տգոհութիւնը ընդդէմ իշխանին, օտարին այսքան ժամանակ ուշանալուն համար, որ իրենց 25 միլիոն ֆրանքի արժեք էր։ Այս յիշատակք էին թերևս որ երկրին 1859ի յուզմանց պատճառ եղան և ժողովրդեան անտարբերութեան առ Լէոփոլտ իրեն իշխանը։

6. Իտալական Դքսութիւնը — Փարմա. Մոստէնա: — Ի Փարմա դուքսն Կարոլոս Գ յետ իւր դարձին ռխակալ ընթացք մը բռնած էր, վրէժ խնդրելով այն ամէն անձէ որ մասնակցեր էր յեղափոխութեան կամ ազատական գաղափար մը ունեցեր և յայտներ էր: Խստութիւնը ծիծաղական եղանակաւ մը հասուց մինչև մաղերու, ընչացքի և մօրուաց, և Փարմայի հին բերդը նորոգելով կը համարէր որ ամրանայ և ապահովի: Մաքսային դաշնադրութիւն մը ըրաւ ընդ Աւստրիոյ, առաւել ի նպաստ Կայսրութեան: Շուայլ, բուռն և զեղի, իւր վարչութեան և կենակցութեան մէջ այնպիսի անձնանցմէ չըլատեսեալ էր որոնք բնաւ չէին կարող պատիւ բերել իշխանի մը: Օր մը փողոցէ անցնելու ժամանակ քաղաքացի մը որուն պատուոյն մեծապէս դպեր էր, դաշոյնով գինքը սպաննեց և երկար ատեն ծածկուեցաւ: Ապա բռնուելով ինքզինքը արդարացուց և փախաւ յԱմերիկա:

Կարոլոս Գի որդին Դուքսն Ռոպէրդ՝ փոքրիկ ըլլալով, իւր մայրը Մարիա Լուիզա դքսուհին թագապահ անուանուեցաւ Փարմայի դքսութեան, որ ամէն ջանք ըրաւ իւր ամուսնոյն պատճառած վիշտերը ամբքելու: Խոհեմ և բարեհամբաւ անձինք կոչեց վարչութեան գլուխ. վերուց քաղաքական յանցանաց համար պանդըխտելոց կալուածներուն վրայէն յափշտակութիւնը, ծախքերը նուազցուց, անիրաւ հրովարտակները ջնջեց և Գատաստանարանները բարեկարգեց: Եւ սակայն Մածծինիի կուսակիցներէն ոմանք ապստամբութիւն մը փորձեցին ի Փարմա գոր խստիւ ընկճեցին զինուորք և հինգ գլխաւորք մահուան դատապարտուեցան: Բայց յետոյ պատիժքն մշտնջենաւոր բանտի փոխուեցան:

Որչափ որ ազատամիտք կ'ամբաստանէին զդքսուհին որ մեծապէս կը գործէր կղերականաց ազդեցութենէ, այսու հանդերձ կը խոստովանէին ևս որ Մարիա Լուիզայի թագապահութեան օրով դքսութիւնը մեծամեծ օգուտներ ունեցաւ երկրին տնտեսական մասին, արոց թեթեանալով և Ելեմտից հաւասարութեամբ:

Իսկ ի Մոտենա Փրանկիսկոս Ե դառնալով յետ Նովարայի պատերազմին աւստրիացի զօրաց օգնութեամբ, հաստատեց բացարձակ իշխանութիւնը, բաւնալով ինչ որ կը վերաբերէր ժողովրդական ազատութեանց, ջանալով հարստացնել անձնական գանձը, երկպառակելով ժողովուրդը: Դուքսը ի վնաս Մոտենայի դքսութեան՝ ընդունեց էր Աւստրիոյ առաջարկած մաքսային դաշինքը, իւր աթոռոյն վրայ հաստատուն մնալու համար: 1859ի պատերազմին ժամանակ խոյս տալով իր դքսութենէն, չկարողացաւ այլ ևս դառնալ: Վիլլաֆրանքայի դաշանցմէ վերջը Մոտենա միացաւ փիէմոնթի հետ:

7. Հռովմ, Ուղեւորութիւն Պիոս Թի: — Քահանայապետն Պիոս Թ իւր դարձէն վերջը ի Հռովմ, ինքնակամ հրամանով մը, իւր Ատենադպրին Անդոնէլի կարդինալին ձեռքով ամէն պաշտամանց մէջ նոր բարեկարգութիւններ մտուցեց էր, հաստատել էր Պետութեան ատեան մը և քաղաքին ամէն մատակարարութեանց խնամք տարեր էր զանազան յանձնաժողովներով:

Յայտնի է որ այս ամէն պաշտամանց և ժողովոց մէջ եկեղեցական տարրն ալ ունէր իր մասը: Ասկէ մեծ տոգոհութիւն յազատականս, որոնք կ'ամբաստանէին և աւաղելի կը գտնէին երկրին մատակարարութիւնը և Հասարակաց կրթութիւնը: Իրենց ամէն բարեկարգութիւն անհաճոյ էր, քանի որ կը համարէին սողեալ ի Գաղղիոյ և յԱւստրիոյ. մանաւանդ ախորժելի իսկ էր իրենց որ չգործադրուին այդպիսի բարեկարգութիւնք, զվարչութիւնը ամբաստանելու համար:

Պիոս Թ յետ վերցնելու պաշարման վիճակը և աւստրիական գրաւումը ի Ֆէրրարայէ ի Պոլոնեայ և յԱնքոնայէ, այց ելաւ գաւառաց մինչև ի Պոլոնիա ուր Մինկէդդի իրեն աղերս մը ներկայացուց Պետութեան բարեկարգութեանց աղաչաւոր. յետոյ անցաւ ի Մոտենա, Ֆէրրարա և ի Դուքանա: Ի դարձին ի Հռովմ ժողովուրդը զինքը ընդունեցաւ մեծ հանդէս-

ներով, յայտնելով իւր մեծ սէրը և համակրանքը առ Քահանայապետն: Եթէ կային տակաւին ուղղուելիք ի վարչութեան և նոյն իսկ երբեմն երբեմն խստութիւնք ոստիկանականք, ինչպէս կ'ամբաստանէին ազատականք, սակայն ամենայն ոք չէր կրնար ժխտել Պիոս Թի տիեզերահռչակ գթալիր սիրտը և քաղցրութիւնը:

8. Նափոլի եւ Սիկիլիա — Փերտինանտոս Բի վարչութիւնը: — Ի Նափոլի և ի Սիկիլիա Փերտինանտոս Բ յետ դարձին շարունակեց իւր դրութիւնը ընդդէմ ազատութեանց և ներելոյ: Հակառակող և նախանձորդ Փիէմոնթի յառաջադիմութեան և ազդեցութեան, Արևելեան պատերամին ժամանակ ծածուկ ջանաց պաշարներու մասին դժուարութիւններ յարուցանել Դաշնակցաց: Եթէ Անգղիա և եթէ Քաղղիա յայտնեցին իրենց տհաճութիւնը: Փերտինանտոս Բ երկուց պետութեանց լրագիրներուն սպառնալիքներէն վախցած, արդարացումն հրատարակեց և փոխեց պաշտօնէիցմէ զոմանս: Պատերազմէն վերջը Բարիզու Դաշնախօսութեան մէջ իրեն վարչութեան դէմ խօսուածներուն համար բողոքեց: Վալէսքի կ'ըսէր որ ալ ժամանակ էր կեցնել Նափոլիի վարչութեան վատթար գնացքը և փոխել դրութիւնը: Իսկ Լորտ Քլարէնտոն իր ծանուցագրին մէջ կը յայտնէր որ Սիկիլիա լաւագոյն վարչութեան մը պէտք ունէր, որ ամենէն առաջ հարկ էր ազատել և կոչել յետս անիրաւութեամբ հալածուած բարի քաղաքացիները: Մինչև որ ի Նափոլի վարչութեան կերպը չփոխուի, անհնար էր Թագուհւոյն և Նափոլիի Թագաւորութեան մէջ լաւ յարաբերութիւնք հաստատել: Քարաֆա պաշտօնեայն յանուն Փերտինանտոս Բի պատասխանեց որ ինչպէս Նափոլի օտար պետութեանց խնդրոց մէջ չէր մտնէր, այսպէս ալ Անգղիա և Քաղղիա իրաւունք չունէին իրներ քին վարչութեան մէջ խառնուելու. Թագաւորը միայն կրնայ գիտնալ կառավարելու յարմար եղանակքը, խաղաղութիւնը պահելու համար: Եւ աւելցուց բանտարգելութիւնք և դատապարտութիւնք: Քաղղիա և Անգ-

ղիա խնդրեցին յԱւստրիոյ ջանալ համոզել զՓերտինանտոս որ դրութիւնը փոխէ և գթութեամբ վարուի հպատակաց հետ։ Աւստրիա խիթալով որ օտար միջամտութիւն մը չըլլայ յԻտալիա, զՀիւպնէր զրկեց իՆափոլի, որ յաջողեցաւ միայն խաղաղակաւն ծանուցագիր մը գրել առ երկուս Պետութիւնս։ Փերտինանտոս միանգամայն ցուցնելու համար որ չէր վախեր անոնց սպառնալիքներէն, սկսաւ պատերազմի պատրաստուիլ։ Անգղիա և Քաղղիա յետս կոչեցին իրենց դեսպանքը. անխուսափելի կը կարծուէր պատերազմը երբ երկու մեծ պետութիւնք վերջի վայրկեանին ետ կեցան։ Ասով աւելի փայլեցին Անգղիոյ և Քաղղիոյ ունայն սպառնալիքները, որոց յաղթելով Փերտինանտոս Բ իր յամառութեամբը, խրախուսեցաւ ևս առաւել իր առաջին ընթացքին մէջ, և բացարձակ սկսաւ գործել թէ քաղաքական և թէ եկեղեցական իրաւագիտութեան գործառնութեանց մէջ. յայտնի է ունենալով նաև իրեն կուսակիցներ և շողորորթներ։

Ի Սիկիլիա ապստամբութիւն մը ծագեցաւ, բայց զլիաւորը Պէնդիւլենիա՝ կալանաւորուելով՝ հրացանի բռնուեցաւ։ Աճէսիլաս Միլանօ քսան և վեցամիայ երիտասարդ մը որ կռուեր էր 1848ի պատերազմները, զինուոր գրուեցաւ որ կտրենայ մերձեանալ Փերտինանտոսի և սպաննել, զոր « բռնաւոր » կը կոչէին։ Զօրահանդէսի միջոց հրացանի սուրինով վրան դիմեց, բայց հարուածը չեղելով, հագիւ թեթև մը վիրաւորեց յագդեր։ Կրկին ուզեց փորձել հարուածը, բայց հագարապետ մը իւր ձիով դիմելով, գետինը ձգեց զայն։ Յետ ահաւոր տանջանքերու որպէս զի իմացնէ իւր համախոհը, մինչ ինքը կը պնդէր որ համախոհ չունէր, կախաղանի հանուեցաւ։ Քիչ վերջը վառօդանոցը պայթեցաւ մեծամեծ փլաններով և մարտանաւ մը որ Սիկիլիա գէնք կը տանէր բռնկեցաւ և ընկղմեցաւ։ Փերտինանտոս այս ահաւոր դէպքերէն վախնալով, աւելի սաստկացուց Արքունեաց պահպանութիւնը և խըստացուց վարչութիւնը կասկածաւորաց վրայ։ Բանտերը լեցուեցան հազարաւորներով, յորս ի գործ կը դնէր նոյն իսկ միջնադարեան տանջանքներ։

Յանկարծ փոքրիկ քաղցրութիւն մը տեսնուեցաւ։ Իւր որդւոյն Փրանկիսկոսի ամուսնութեան առթիւ՝ Մաքսիմիլիանոս Պավիերայի դքսին Սոփիա դստեր հետ, իննսուն մշտնջենաւոր բանտարգելոց պատիժը փոխեց ի տարագրութիւն։ Ասոնք պիտի տարուէին ի Հարաւային Ամերիկա և հոն ցամաք չելած պիտի երդնուին այլ ևս չդառնալ յԵւրոպա։ Երբ տարագրեալք Ատլանդական Ովկիանոսի վրայ կը գտնուէին, բռնադատեցին զամերիկացի նաւապետը զիրենք Եւրոպա դարձնել։ Նաւապետը զիրենք հանեց Իռլանտիոյ Քորք քաղաքը, ուր մեծ հիւրընկալութեամբ ընդունուեցան. ամբողջ Անգղիոյ մէջ ստորագրութիւն բացուեցաւ դոցա օգնելու համար, յորոց ոմանք անցան ևս ի Փիէմոնթ։

Յուն 9. Փերտինանտոս Պարի գացած էր ընդառաջելու իւր հարսին։ Բռնադատուեր էր չորս ժամ ձեան մէջ քալելու, ասկէ հիւանդացաւ և հազիւ կրցաւ հասնիլ ի Փորդիչի և քաշուիլ իր Քազէրդայի պալատը, հոն յետքանի մը ամիս տառապելու ահաւոր հիւանդութեամբ մը մեռաւ Մայիսի 22ին։

Փերտինանտոս Բ գեղեցիկ տեսլեամբ՝ իւր յայտնի պակասութեամբք հանդերձ, որով տխուր համբաւ մը ձգած է Պատմութեան էջերուն մէջ, սուր միտք մը ունէր և պարկեշտ և կրօնասէր կեանք մը։ Անբրկիւղ և յանդուգն՝ արհամարհեց նոյն իսկ Անգղիոյ և Գաղղիոյ զօրաւոր Պետութեանց սպառնալիքները. և սակայն իւր այս ընթացից հետևանքն էր իւր որդւոյն քիչ վերջը գահը կորսնցնելը։

9. Իտալական Միութեան մը ընկերութիւնք։ — Որչափ որ առանձնական պետութիւնք ընկճեր էին 1848ի Իտալական յեղափոխութիւնը և դարձեր էին նախկին թագաւորք և իշխանք իրենց գահոյից վրայ. սակայն 1848ի զաղափարներէն մին՝ մեծ ընդունելութիւն և տեղիք գտած էր ժողովրդեան սրտին մէջ և էր այս Լնդհանուր Իտալիոյ միութեան մը գաղափարը, թողով ի բաց 1848 « Գաշնակցական կամ Մաքսային Միութիւնը » և կամ Մածծինիի « Իտա-

լական Հասարակապետութեան » գաղափարը : 1848էն մինչև 1858 Փիէմոնթ իւր քաղաքագիտական և զինուորական վիճակով առաւելագոյն ազդեցութիւն մը առեր էր իտալիա : Միաւորականք մեծագոյն վստահութիւն մը կրնային ունենալ անոր վրայ, նա մանաւանդ որ Սալոյիոյ տունը խղճիւ վրէժխնդիր էր Սահմանադրութեան պահպանութեան : Միաւորականք սահմանեցին տարածելու ամէն կողմ « Միութիւն բովանդակ իտալիոյ, Սալոյիոյ տանը գլխաւորութեան ներքե » գաղափարը :

Որչափ որ այս գաղափարին նախկին յղացողն էր նոյն ինքն կոմսն Քաւուր, սակայն գլուխ և կարգադրիչ եղան երեք նշանաւոր հայրենասէրք՝ Փալլաւիչինի Դրիվուլցիօ, Դանիէլ Մանին և Ճիուզէփփէ Լաֆարինա, որոնք կազմակերպեցին Ալէքսանդրին 1857 Ն, յայտնի ի Փիէմոնթ և ծածուկ՝ իտալիոյ ուրիշ 07-1857 կողմեր, որուն նախագահն եղաւ Փալլաւիչինի և փոխան-Նախագահ՝ Կարիպալտի : Ընկերութեան նպատակն էր այս միութեան ամբողջական գործը յանձնել Վիկտոր Էմմանուէլի, զոր միայն կարող կը համարէին և առ հասարակ ընդունելի : Եւ սակայն նոյն իսկ ի հայրենասիրաց շատերը անկարելի կամ յոյժ դժուարին կը համարէին այս գաղափարին գործադրութիւնը : Քաւուր ևս իր ճարտար քաղաքագիտութեամբ որ գիտէր կառավարուել ըստ ժամանակին, արտաքսապէս առ ժամս երազ մը կը համարէր իտալական ամբողջ Միութիւն մը : Հաւանական կը համարէր միութիւն մը դաշնակցական կամ միաբանական : Բաւական էր որ Աւստրիա Գառնիոյ Ալպեաններէն անդին անցնի, թողլով Փիէմոնթի իւր զրաւած երկիրները : Այնպէս կը ցուցնէր որ անկարելի էր գահերէն վանել բոլոր իշխանները և մանաւանդ չէր կրնար համոզուիլ զՔահանայապետը ամբողջովին զրկել իւր ժամանակաւոր իշխանութենէն : Այսու հանդերձ միանգամայն ետեւ էր գաղտնի մանրամասն տեղեկութիւններ ստանալ Ազգային ընկերութեան ընթացից և գործառնութեանց վրայ, և ուր կրնար կը ջանար նպաստ

տել այս գաղափարաց սփռուելուն: 1858ի վերջերը Դաշնակցականք և Հասարակապետականք գրեթէ ամբողջովին կորսնցուցած էին իրենց կուսակիցքը, ընդհակառակն Իտալիոյ միութեան գաղափարը Սափոյիոյ տան ներքե, շնորհիւ Ազգային ընկերութեան և ուրիշ բազում նմանօրինակ յանձնաժողովներու և խմբակներու, ամէն տեղ ընդունելութիւն և մուտք գտեր էր: Շարժառիթ մը և խրախուսող մը պէտք էր այս գաղափարաց որպէս զի իրականանային և զայն հնարեցին Քափուր և Նարոլէոն Գ:

10. Կոմսն Քափուր եւ Նարոլէոն Գ: — Երբ յամին 1855 Վիկտոր Էմմանուէլ այցելութեան մը ելաւ Նարոլէոն Գի ի Բարիդ Քափուրի և տ'Ածէլիոյի հետ միաբան, Կայսրը յանկարծական բերմամբ մը հարցուցեր էր. « Ի՞նչ կարելի էր արդեօք ընել Իտալիոյ համար »: Այս հարցին պատասխան տուած էր Կոմսն Քափուր որ հարկ էր զԱւստրիա վանել յԻտալիոյ և Քահանայապետին թողուլ միայն զՀռոմ¹: Բարիզու Դաշնաժողովոյն մէջ լիովին ազատութիւն տուեր էր Քափուրի յայտնելու իւր գաղափարքը ընդդէմ Աւստրիոյ: Աւստրիա բողոքեր էր այս յարձակման դէմ: Սակայն Անգղիա փոյթ չունէր պաշտպանելու զԱւստրիա որ չէր ուզած միաբանիլ Արեւելեան պատերազմին մէջ, նոյնը փոխադարձաբար կը զգար Ռուսիա. իսկ Գերմանիա արդէն հնարքներ կը մտածէր Աւստրիոյ ազդեցութիւնը նուազեցնելու և ջնջելու իսկ գերմանական իշխանութեանց մէջ: Քափուր և Նարոլէոն յայնմհետէ միաբան գաղտ կը գործէին Ազգային ընկերութեան միջոցով, որոնք գրաւեցին ընդհանուր բերքերը: Ընդհակառակն Իտալացի հասարակապետականք զայրացած էին ընդդէմ Նարոլէոնի, զոր իւր խոստմանց զրժող կը համարէին և անհոգ Իտալական ազատութեան և կ'երգուննային մահուամբ վրէժ առնուլ: Ի սկզբան այս խօսքերը և պրութիւնք

1. Պիտանքի Պատմութիւն Իտալիոյի Դիւանագիտութիւն յիշուի:

պարզ սպառնալիքներ երևցան. բայց Օրսինիի դաւը յայտնապէս յերևան հանեց որ սպառնալիքները իրենց գործադրութիւնը կրնային ունենալ և Նաբոլէոն Փայն օրուընէ միտքը դրաւ իւր կենաց և Կայսրութեան պահպանութեան համար « բան մը ընել իտալիոյ համար » :

Յամին 1858 ի Փիէմոնթ Խօսարանի նիստերը փակուելուն, Քաւփուր անցաւ ի Սաւոյիա և ի Ճեներա և անկ', Փլումպիէրի բաղնիքները ուր կը գտնուէր նաև Նաբոլէոն և հոն տեղի ունեցան այն կարեւոր խօսակցութիւնք կամ դաշինք, որոնք իտալիոյ բաղդը պիտի փոխէին և այդ որոշութիւնք աւելի խօսիւք էին քան գրովք: Ըստ այսմ Քաղղիա օգնութեան պիտի դիմէր Փիէմոնթի թէ Աւստրիա վրան արշաւէր: Հիւսիսային իտալիոյ թագաւորութիւն մը պիտի կազմուէր Սաւոյիոյ տան իշխանութեան ներքեւ, որուն պիտի միանային Փարմայի և Մոտենայի դքսութիւնքը և Սաւոյիա ու Նիցցա պիտի տրուէին Քաղղիոյ ¹ :

Այսպէս Քաղղիա իր օգնութեանը փոխարէն պիտի ունենար գեղեցիկ երկիր մը և Նաբոլէոն կրնար պարծել որ Բ. Կայսրութիւնն ալ ունեցեր էր իր ապահով աշխարհակալութիւնը:

Փլումպիէրի տեսակցութենէն վերջը Կոմսն Քաւփուր կրնար համարիլ իր նպատակին հասած և արդէն « զՆաբոլէոն Փ չրջեցնելու գաղտնիքը գտեր էր », ինչպէս կ'ըսէ անուանի պատմագիրն Չէզարէ Քանթու:

1. Ոմանք կը յաւելուն որ՝ Լոմպարտիա—Վենետիկ առանձին թագաւորութիւն պիտի ձևանար, Լեւիդէնպէրկի դքսին իշխանութեան ներքեւ որ էր թոռն Էւժէն Պոնապոնէի:

2. Յետին Էրեսուն ամբ. էջ 39:

ԳԼՈՒԽ ԽԸ

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Տ Ա Լ Ի Ո Յ

ԽԱՂԱՎՈՒԹԻՒՆ ՎԻԼԼԱՖՐԱՆՔԱՅ, ԴԱՇԻՆՔ ՑՈՒՐԻՔԻ

1. Պատերազմի յայտարար նշանք. Նաբոլէոն Գ. և Խնամու-
թիւն Սափոյիոյ տան հետ. — 2. Պատճառք և Հանդերձանք պատե-
րազմին. — 3. Բանակն Գաղղիական և Բանակն Փիէմոնթի. —
4. Բանակն աւստրիական յիտալիա. — 5. Պատերազմ ի Մոն-
դէպէլլօ, Վարէզէ և Փալէսգրոյ. — 6. Պատերազմ Մաճէնդայի.
Մաք Մահոն զօրավարը. Նաբոլէոն ի Միլան. — 7. Լայսրն Փր.
Յոփսէփ ընդհանուր հրամանատար. Պատերազմ Սոլֆերիոյ. —
8. Դուքանա. Դքսութիւնք և Միջին իտալիա պատերազմին ժա-
մանակ. — 9. Զինադադարուձն. Խաղաղութիւն Վիլլաֆրանքայ.
Դաշինք ի Յուրիք. — 10. Տժգոհութիւնք Փիէմոնթի և Հիւսի-
սային իտալիոյ. — 11. Միութիւն Միջին իտալիոյ ընդ Փիէմոն-
թի. — 12. Միացուձն Սափոյիոյ և Նիցցայ ընդ Գաղղիոյ:

1. Պատերազմի յայտարար նշանք. Նաբոլէոն Գ.
Խնամութիւնք ընդ տանն Սափոյիոյ: — 1859 տա-
րին կը բացուէր ստուերամած գուշակութեամբք: Մեր-
ձաւոր պատերազմի մը առաջին նշանը տուաւ նոյն
ինքն Նաբոլէոն Գ. իւր խօսից մէջ 1859ի տարեգլխին
առ աւստրիական դեսպանն պարոն Հիւպներ. « Կը
ցաւիմ, կ'ըսէր, որ մեր յարաբերութիւնք Ձեր վարչու-
թեան հետ, առաջուան պէս լաւ չեն. բայց կը խընդ-
րեմ ծանուցանել առ Ձեր ինքնակալն որ իմ անձնա-
կան զգացմունքս առ նա միշտ նոյն են »:

Մի և նոյն օրերը Վիկտոր Լյամանուէլ Բ. բանալով
փիէմոնթի խօսարանին նիստերը կ'ըսէր « Հորիզոնը,

որոյ մէջէն կը յառնէ Նոր տարին, բոլորովին պայծառ չէ . . . : Անցելոյն յուսով խրախուսեալ, վստահ կը քայլենք դէպ յապագայն : Այս ապագայն երջանիկ պէտք է ըլլայ, որովհետեւ մեր քաղաքականութիւնը հիմնեալ է արդարութեան, ազատութեան և հայրենեաց սիրոյ վրայ : Մեր երկիրը թէպէտ պզտիկ, սակայն համարումն ստացաւ Եւրոպիոյ խորհրդոց մէջ, որովհետեւ մեծ է այն գաղափարաց համար զորս կը ներկայացնէ, այն համակրանաց համար զորս կը ներշնչէ : Բայց այս պարագայք չեն ազատ ի վտանգաց, որովհետեւ թէպէտ կը յարգենք դաշինքները, սակայն չենք կարող անպզայ ըլլալ այն ցառոց, հեծեծանաց որ Իտալիոյ Ռիսորսիմէն կ'ազդուէին . . . : Զօրաւորք մեր միութեամբ, վստահ մեր իրաւանց վրայ, խոհեմք և ապահովք կ'սպասենք Աստուածային Նախախնամութեան վճռոց» : Երբ թագաւորը արտասանեց « ցառոց հեծեծանաց » բառերը, որոնք իրեն ներշնչեալ էին, ըստ իտալացի դիւանագիտաց, ի Նաբոլէոն Գէ, ամենամեծ եղան խօսարանին ծափահարութիւնք ¹ :

Յունուար 8ին Քափուր և զօրավարն Լամարմորա յանուն Վիկտոր Էմմանուէլի և իշխանն Նաբոլէոն ու զօրավարն Նիէլ յանուն Նաբոլէոն Գի ստորագրեցին ի Դուրին, Գաղղիոյ և Փիէմոնթի մէջ պաշտպանողական դաշինք մը : Ըստ այսմ դաշանց՝ Գաղղիա պարտական էր օգնել Փիէմոնթի եթէ Աւստրիա նախայարձակ ըլլար :

Այս դաշանց աւելի հաստատութիւն և զօրութիւն կուտար Յունուար 30ին Նաբոլէոն իշխանին ամուսնութիւնը ընդ Կլոդիլտէ իշխանուհւոյն, դուստր Վիկտոր Էմմանուէլի Բ : Նաբոլէոն Գ մեծապէս փափագող էր որ իւր գերդաստանը խնամենայ Եւրոպիոյ հին թագաւորական տանց հետ, և կոմսն Քափուր կարևոր դատեր էր յամենայնի գոհացնել զՆաբոլէոն Գ, թէպէտ ոչ լիովին հաւանութեամբ թագաւորին որ երկուց ամուսնացեցող

1. Նամականիք Քափուրի առ Նիկրա 31 Դեկտ. 1858 : — Մասնաբեր կիւնտ և Բեգ-բեգ-Բեգ Վիտոր Էմմանուէլ Բ. սպ 1880. էջ 240 :

բնաւորութեանց և միտմանց մէջ մեծ անհամաձայնութիւն կը տեսնէր: Իշխանն Նաբոլէոն բուռն յամենայնի, նոյն իսկ իւր քաղաքական պագսմանց մէջ և սնտարբեր նաւ երբեմն հակառակ իսկ ի կրօնականին. մինչ իշխանուհին Կլոդիլտէ հռչակեալ իւր ազնուութեամբ, բարեպաշտութեամբ և արքայաւայել կրթութեամբ, արժանաւոր դուստր Ատէլայիտէ սրբակրօն թագուհւոյն, ուսկից վաղաժաման զրկուելով ինքը մայրութիւն ըրած էր միանգամայն իւր եղբարց: Կլոդիլտէ յսնձն առած էր այս ամուսնութիւնը յուսով որ ինքն ալ այսպէս օգտակար ըլլայ իւր հայրենեացը և հնազանդած ըլլայ մեծագոյն կամքերու:

2. Պատճառք եւ Բանդերմանք Պատերազմի: — Եւ սակայն այս ամէն բանէն վերջն ալ, պատերազմը սկսելու համար հարկ էր պատճառ մը ստեղծել, նամանաւանդ որ եթէ Նաբոլէոնի ցեղը պատերազմ կը փնտռէր, նոյն չէր ընդհանուր Գաղղիոյ ժողովրդեան զգացմունքը: Միտքերը պատրաստելու համար Փետրուարի սկիզբները հրատարակուեցաւ ի Բարիզ փոքրիկ գրքոյկ մը Նաբոլէոն Գ և Իոսէֆ տիտղոսով գրեալ ի դերակոմսէն տը Լակէրրոնիէր: Այս գրքուկին հեղինակը կը պաշտպանէր իտալիոյ անկախութիւնը, որոյ համար հարկ էր որ օգնէր Գաղղիա: Կ'առաջարկէր վանելու զԱւստրիացիս յիտալիոյ և իտալական Պետութեանց դաշնակցութիւն մը կազմել ընդ Նախագահութեամբ Քաշանայապետին Հռովմայ: Նաբոլէոն Գ ևս երբեմն երբեմն վարանեալ կը ցուցնէր ինքզինքը պատերազմի համար, սակայն Քալուրի գրութիւնք և ազդեցութիւնք զինքը կրկին կը խրախուսէին: Քալուր յաջողեր էր 50 միլիոն ֆրանքի փոխառութիւն մը ընել, ապա վերջնագիր մը ուղղեր էր առ Գաղղիա և Անգլիա, ամբաստանելով մի առ մի Աւստրիոյ վարչութեան տիտուր գործառնութիւնքը յիտալիա և խնդրելով որ բռնադատեն զԱւստրիա Ազգային Կարգադրութիւնք հաստատել ի Լոմպարտիա-Վենետիկ ըստ դաշանց 1814-15ի:

Միանգամայն ի Փիէմոնթ տագնապաւ մեծամեծ

պատրաստութիւնք կ'ըլլային պատերազմի: Ամէն կողմէն դիմող կամաւորք՝ բանակի մէջ կը շարուէին. Աւագեան Որսորդ անուամբ գունդ մը կազմուեցաւ, որուն հրամանատար դրուեցաւ զօրավարն Կարիպալտի: Այս պատրաստութիւնք ունեցան իրենց արձագանգը ի Քաղղիա ուր փութով սկսան պատրաստութիւնք: Եւ սակայն Խտալիա օգնութիւն մը չէր կրնար յուսալ ի Քաղղիոյ, մինչև որ ըստ դաշանց Աւստրիա նախաւարձակ չըլլայ յիտալիա: Քափուր այս առիթը կը ջանար պատրաստել ճարտարութեամբ:

Եւրոպիոյ Պետութիւնք ի սկզբան անտարբեր աչքով կը դիտէին այս ամէն եղելութիւնքը. յետոյ Ռուսիա ծնաւ Դեսպանաժողովոյ մը գաղափարը, « Խտալական գործերը կարգի դնելու համար »: ապա Անգղիա և Բրուսիա պաշտօնապէս առաջարկեցին այս Դեսպանաժողովը, որուն պիտի մասնակցէին Խտալիոյ նոյն իսկ փոքր Պետութիւնք. կը մնար միայն ընդունիլ նաև Աւստրիոյ հաւանութիւնը: Յայսմ Փրանկիսկոս Յովսէփ աւելի մտիկ ընելով զինուորական խորհրդականաց, յանկարծական որոշողութեամբ ուղեց ամէն բան աւապարեցնել, որով և պատերազմ անխուսափելի կ'ընէր: Ապրիլ 23ին երկու Աւստրիացի նուիրակք, յորոց մին էր պարոն Քէլլէսպէրկ, հասան ի Դուրին, իրենց Պետութեան վերջնագրով մը, բռնադատելով զՓիէմոնթ որ իր բանակը վերածէ խաղաղութեան ժամանակի նման և արձկէ կամաւորները: Երեք օրէն պատասխան կը պահանջուէր¹: Կը համարէր Աւստրիա մեծագոյն ուժով մը դիմելով Փիէմոնթի վրայ, դեռ Քաղղիա չհասած, ջախջախել զայն: Բայց այս վերջնագիրը այս նախաւարձակ սպառնալիքները Քափուրի փափագածներն էին, որոնք ճամբայ կը բանային Քաղղիական միջամտութեան ի Փիէմոնթ: Քափուր մերժեց Աւստրիոյ վերջնագիրը: Առաջարկեց Խո-

1. Դուքս տ'Ալմագան. Պատերազմ Իտալիոյ էջ 107: — Պազանքուր: — Պատերազմ Իտալիոյ, Երկուքն ևս պաշտօնական գրութիւնք համարուած:

սարանին մէջ և ընդունելի եղաւ Թագաւորին զիկտատորական իշխանութիւն տալ, և Թագաւորը Երկրին վարչութիւնը յանձնելով « Թագապահի » տիտղոսով իւր արեւնակից Եւգինէոս-Սափոյա-Փարինեանոյ իշխանին, պատրաստուեցաւ զօրաց հրամանատարութիւնը վրան առնելու: Ապրիլ 29ին մեկնեցաւ ի բանակն:

3. Քաղղիացի եւ Փիէմոնթի բանակը: — Արդէն Քաղղիա ևս երկու ամսէ ի վեր կը պատրաստուէր և կը դիտէր զպատեհը, յորում խոստացեր էր Փիէմոնթի իր միջամտութիւնը: Յետ Աւստրիոյ Վերջնագրին պատերազմը յայտնի էր և գունդերը սկսեր էին կեդրոնանալ սահմանազլխոյն այլ և այլ կէտերու վրայ զգուշութեան համար, մաս մ'այլ պիտի մտնէր յիտալիա, և էր կազմեալ այսպէս. կայսերական պահապանք՝ որոց կը հրամայէին Մելլինէ, Գամու և Մորիս զօրավարները: Իարձեալ հինգ զօրարաժիւնք. առաջին զօրարաժնին հրամանատարքն էին՝ զօրավարն Լատմիրօ, զօրավարն Պազէն և հեծելազօրուն՝ զօրավարն Տէվօ: Երկրորդ զօրարաժնին մէջ կը հրամայէին զօրավարքն Մոդ-Ռուժ և Էսփինսս: Երրորդ զօրարաժնին մէջ, զօրավարն Ռէնօ, զօրավարն Իրոչիւ, զօրավարն Պուրպաքի և հեծելազօրուն՝ զօրավարն Փարտունօ: Չորրորդ զօրարաժնին մէջ կը հրամայէին զօրավարն Վինուա, զօրավարն տը Ֆայի զօրավարն տը Լիւզի տը Փլիսսաք: Հինգերորդ զօրարաժնին մէջ զօրավարն տ'Օդմար և զօրավարն Իւլլիք: Այս ամէն բանակները ընդ ամէնը 110,000 անձինք ուղղուեցան յիտալիա ոմանք Մոն Սընիի ուղևով և ուրիշները ի ճենովա շոգենաւուք ի Գուլոնէ, Մարսիլիայէ և յԱլճէրիէ:

Կայսրը Մայիս 3ին հրովարտակաւ մը կը ծանուցանէր Քաղղիոյ ժողովրդեան որ Աւստրիա պատերազմ հրատարակելով Սարտենիոյ իրենց Դաշնակցին, Քաղղիոյ կը հրատարակէր պատերազմը: Բովանդակ պետութիւնք հակառակ էին Աւստրիոյ այս յարձակման, որուն նպատակն էր հասնիլ մինչև ցԱլպեանս:

Ֆարդ խոհեմութեամբ լռեցինք. բայց այժմ հարկ էր ցուցընել արութիւն. և Գաղղիա պէտք է խօսի և յայտնէ իւր կամքը: « Այս պատերազմին նպատակն է, զիտալիա յանձնել ինքն իրեն... և բարեկամ ժողովուրդ մը ունենալ մեզ սահմանակից որ ի մէնջ պիտի ձանչնայ իւր անկախութիւնը¹: « Չենք երթար յիտալիա զայրացնելու անկարգութիւնը և ոչ Ս. Քալանայապետին իշխանութիւնը խախտելու, զոր դրինք իւր գահուն վրայ, այլ ազատել զայն յօտար ճնշմանց որ կը ծանրանայ ևս բովանդակ թերակղզւոյն վրայ... Արութիւն ուրեմն և Միութիւն... »:

Կայսրը Մայիս 10ին՝ յետ առաւօտը պատարագ տեսնելու, բաց կառօք թողուց զԻտալլըրի ժամը 5¹/₂ին կայսրուհւոյն հետ միաբան: Իտալիոյ ազատութեան համար պատերազմ մը վառեր էր Բարիզու մարդասէր ժողովուրդը, և գունդերը ծափահարութեանց մէջէն կը կտրէին զԲարիզ: Շատ պատուհաններէ խառն կախուեր էին Գաղղիոյ և Սարտենիոյ, դրօշակք և երբ կայսրը կառօք երեցաւ Լիոնի կայարանը երթալու համար, մեծ էր ժողովրդեան անհամար բազմութեան խանդը և եռանդը, մաղթելու բարի երթ Իշխանին որ կը մեկնէր « ազնուական նպատակի մը, ժողովրդոց ազատութեան համար »: Կայսրուհին ընկերեց իրեն մինչև ի Մոնդըրօ, յետոյ դարձաւ ի Բարիզ ուր Պետութեան բարձրաստիճան Պաշտօնեայք կը սպասէին իրեն, և պալատէն չմեկնած ուզեցին տեսնել և մեծարել նաև զթագաժառանգ իշխանը:

Կայսրը յիտալիա ոտք կոխելուն, մեծ եռանդով ընդունելի եղաւ: Ի Ճենովա Մայիս 12ին օրակարգով մը կը հռչակէր իւր օգնութիւնը առ բանակն Իտալիոյ, յիշեցնելով իւր զօրաց Մարէնկոյի, Լոտիի, Գասդիլիոնէի, Ալբոլիի և Ռիվոլիի յաղթանակքը և անշուշտ ըլլալով որ Իտալիոյ այս նոր բանակը, ար-

1. Նաբուէոն Գի քաղաքագիտութիւնը որքան ստուգութիւն ունէր յայսմ, ապագայն յայտնեց: Կայսրութեան ընդդիմակացը, միշտ զինքը մեղադրած են յայսմ:

ժանաւոր պիտի ըլլար առաջնոյն : Նաբոլէոն Գ իր բանակատեղը հաստատեց յԱղեքսանդրիա : Իսկ Փիէմոնթի բանակը էր հինգ զօրաբաժին 65,000 զինուորք : Զիաւորաց կը հրամայէր տը Սամպիւշ զօրավարը : Իսկ հետեւակաց հինգ զօրաբաժիններուն կը հրամայէին զօրավարքն Մոլլար, Զիալտինի, Քուքփարի, Ֆանդի և Տուրանտօ : Ընդհանուր հրամանատար էր նոյն ինքն Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը ունենալով գլուխ սպայակուտին զզօրավարն Մարոցցօ տէլլա Ռաքա, և իբր ընդհանուր տեղապահ զզօրավարն Լամարմորա :

4. Աւստրիոյ բանակը : — Աւստրիա որ արդէն 1856 տարւոյն սկիզբէն կը գուշակէր զպատերազմը և որ պատրաստ ըլլալով ամենայնիւ, կրնար վերջնագրէն երեք օր վերջը յանկարծակիի բերել զՓիէմոնթ դեռ Գաղղիայէ օգնութիւն չստացած, և կամ գոնեայ անցնելով զԴիլիինօ և Աղեքսանդրիայէ ի Ճենուա ճամբան բռնելով, երկուց Դաշնակցաց միութիւնը խափանել, սակայն ընդհակառակն մեծապէս դանդաղեցաւ և Դաշնակիցք ժամանակ ունեցան՝ միանալով դիրքերնին զօրացնել :

Աւստրիական բանակը՝ որուն ընդհանուր հրամանատարն էր կոմսն Կիւլայ, կը բաղկանար քօթը զօրաբաժինէ որոց կը հրամայէին կոմսն Գլամ-Կալլաս, Իշխանն Լիխդէնշդայն, Պարոն Զօպէլ, կոմսն Սդատիոն, զօրավարն Պէնէտէք, կոմսն Շաֆկոցէ, զօրավարն Մենստորֆ և պահեստին՝ զօրավարն Ուրբան, ընդ ամէնը 270,000 անձինք, յորոց սակայն մաս մը պահպանութիւն պիտի ընէր քաղաքաց : Կիւլայ՝ Փիէմոնթի հողը չմտած հրատարակութիւն մը ըրաւ առ Զինուորա, յորում կ'ըսէր որ « Կայսրը կը կոչէ զԶեզ դրօշակաց ներքեւ երրորդ անգամ չաղխելու Փիէմոնթի սնապարծութիւնը, մոլեռանդից և զԵւրոպէ խառնակողաց ապաստանարանը : Զինուորք յամենայն կարգէ, կ'երթաք ընդդէմ թշնամույ մը զոր միշտ փախուցիք... » :

Ի Վիննա Փրանկիսկոս Յովսէփ յետ հրովարտա-

կով մը պատմելու առ ժողովուրդն պատերազմին պատճառքը և վատահուժեամբ քաջալերելու զժողովուրդը կը յաւելուր որ կը յուսայ թէ այս պատերազմին մէջ Աւստրիա մինակ չմնար։ Այդ երկիրները որոց վրայ պիտի կռուի իւր բանակը, արդէն ոռոգեալ են արեամբ «մեր Գերմանիոյ եղբարց»։ Երբ ուզեցին օտարք սպառնալ գերմանական ժողովրդոց. և նոյն վտանգին զգացումը այսօր իսկ կ'ընթանայ ընդ բովանդակ Գերմանիա։ Կը վերջացնէր յայտարարութիւնը որ կը խօսէր «իբրեւ իշխան Գերմանական Դաշնակցութեան»։

Ապրիլ 29ին աւստրիական երկու բանակք անցան գիշինս և բռնեցին զՄորդարա, Վիճէվանս և Վէրչէլլի։

5. Պատերազմ ի Մոնդէպէլլօ. Վարէզէ եւ Փաւսոլոյ։ — Ութ օր վերջը աւստրիական բանակը յետ դանդաղութեանց ուզեց չուել Դուրինի վրայ, որուն պաշտպանութիւնը միայն ժողովրդեան ձեռքն էր¹։ Առաւ զՊիէլլա և կը սպառնար Իվրէայի, երբ լուր ստացաւ որ Գաղղիացւոց բանակը միացեր էր Փիէմոնթի հետ։ Արդէն Կարիպալտեան գունդ մը որուն կը հրամայէր Տէ Սոնազ սկսեր էր ի կողից զինքը վանել. այն ատեն Աւստրիացիք սկսան ետ քաշուիլ և կեդրոնանալ Սէզիայի, Փոյի և Դիշինոյի մէջ դէպ ի Սդրատէլլա և Փիաչէնցա, սպասելով Դաշնակցաց շարժումներին։

Գաղղիոյ և Սարտենիոյ զօրաց միանալով, Աւստրիացիք ալ չուզեցին Դուրինի վրայ փորձ մը փորձել։ Երկու բանակները քանի մը օր դիմացէ՛ դիմաց կեցան առանց

1. Մեծ գծառութեանց նիւթ եղաւ ի Դաշնակիցս Դուրինի լքեալ մնալը։

Ի զուր Վիկտոր Էմմանուէլ և Քալուր Թախանձանօք ջանալիս համոզել զՆաբոլէոն Գ բանակ մը թողուլ Դուրինի քով։ Յարդ չգիտցուի յայսմ Նաբոլէոնի խորհուրդը և գաղտնիքը, զոր որ և է դինուորական ռազմագիտութիւն բացատրած չէ. և եթէ Աւստրիացիք ուղղակի դիմէին ի Դուրին, քաղաքը չէր կրնար դիմանալ։

ծրագրի մը ձեռք զարնելու: Դաշնակից Պետութիւնը չէին ուզեր կռուիլ ոչ ի Լոմէլլինա և ոչ ի Փիաչէնցա, երկուքն ալ ամուր դիրքեր Աւստրիացւոց համար: Մայիս 19ին Կիւլայ կը թողու զՎէրչէլի և կ'անցնի ի Մորդարա: Հոն մօտ ի Մոնդէպէլլոյ առաջին անգամ երկու բանակները բաղխեցան: Ի սկզբան Աւստրիացւոց դիմաց միայն իտալացիք էին, որոց Նովարայի, Մոնֆէրրադոյի և Աօսդայի թեթև հեծեալքը քաջութեամբ կը կռուէին, մինչև որ հասան Գաղղիացիք. այն ատեն սառսկացաւ պատերազմը և յետ խառնուողի մը մարմին առ մարմին, Աւստրիացիք վանեցան իրենց ճամբարէն: Կռուոյն մասնակցեր էին 24,000 Աւստրիացիք և 18,000 Դաշնակիցք: Աւստրիացւոց կորուստն եղաւ 7000 մարդ, 1300 ձի և 12 թնդանօթք: Դաշնակիցք կորուսին 700 անձինք, յորս և զօրավարն Պելրէ և հազարապետն Մորէլլի: Փիէմոնթեցի սպայք գրեաթէ ամէնն ալ լիրաւոր էին¹:

Այս միջոցին Կարիպալտի գիտնալով որ Աւստրիացիք թողուցեր են զՎէրչէլի և Սէզա գետը անցեր են, թողուց զՊիէլլա զոր պաշարեր էր, անցաւ զԴիւչինօ և յանդգնութեամբ մտաւ ի Լոմպարտիա, դիմելով ի Սէսդօ Քալէնտէ և ապա ի Վարէզէ: Իւր նպատակն էր ապստամբեցնել Գոմոյի և Վալդէլլինայի ժողովուրդքը և ապա զՊէրկամօ և զՊրէչիա. առ այս զինքը թղթովք կը խրախուսէր ի Դուրինէ կոմսն Քաւուր: Աւստրիացի զօրավարը Կարիպալտի դէմ 4000 զինուորք և հրանօթք զրկեց ընդ հրամանատարութեամբ Ուրբանի: Կարիպալտեանց մէկ մաս մը Վարէզէի պաշտպանութեան համար մնաց, մինչ ինքը Կարիպալտի, ծածուկ գնդով մը դուրս ելլելով ի կողմանէ բաղխեց Աւստրիացիքը, յորս տիրեց խառնակութիւն մը: Ուրբան քաջուեցաւ ի Գամէրլագա

1. Աւստրիացի զրիցք հակառակ իտալացի և Գաղղիացի պաշտօնական համարոյն, մեծագոյն յոյժ կը համարին Դաշնակցաց կորուստը:

և անկէ երկու գունդ շրկեց ընդդէմ Կարիպալտեանց որոնք փախուցին զԱւստրիացիս և Ուրբան թողլով զՔամէրլադա քաշուեցաւ ի Մոնցա, և Գոմօ մնաց Կարիպալտեանց ձեռքը: Բայց Աւստրիացի ուրիշ գունդեր Վարէզէի կրկին տիրեցին: Կարիպալտի նոր օգնութեամբը զորս Քալուր կը շրկէր, յարձկեցաւ Աւստրիացւոց վրայ ի Սէսդօ Քալէնտէ. այն ատեն Ուրբան թողուց նաև զՎարէզէ, ազատ մնացին Գոմօ և Վալդէլլինա, յորոց բազմաթիւ կամաւորք սկսան դիմել Սարտենիոյ բանակը:

Այս մասնական կռիւներուն ժամանակ, Նաբուէոն Քսաւմաներ էր բանակին ձախակողմը յառաջացնել ի Նովարա, յետոյ անցնիլ զԴիչինօ և տիրել Միլանո: Իսկ արտաքուստ ձայն տարածել սուաւ և կեղծեց որ աջակողմը կը յառաջէ անցնելու զՓօ ի Փիաչէնցա: Կիւլայ հոն սկսաւ կեդրոնացնել բոլոր իւր ոյժը, մինչ Քաշնակիցք գաղտ իրենց զօրութիւնը կը հաւաքէին ի Նովարա: Այս շարժման մէջ Նիէլ զօրավարը նեցուկ պիտի ըլլար Սարտենիական ձախին և Քանրոպէր գետը պիտի անցնէր աջը պաշտպանելու համար: Կամըրլոց շինութեան դժուարութիւնք քիչ մը ուշացուցին բանակին ընդհանուր շարժումը և Զիալտինի որ ամենէն առաջ անցեր էր և յարձակեր էր Փալէսդրոյի վրայ, հազիւ օգնութեանց հասնելով, կրցաւ քաշուիլ ի Ռոպիօ: Ուրիշ Փիէմոնթեցի զօրավարք ալ բռնեցին իրենց նշանակեալ դիրքերը: Վիկտոր Լամանուէլ ևս իւր ճամբարը դրաւ ի Դոնիոնէ Փալէսդրոյի քով:

Աւստրիացիք նոր ոյժերով դիմեցին բռնելու կորսնցուցած դիրքերնին և Տորնտորֆ զօրավարը ուղղակի յարձակեցաւ Փալէսդրոյի վրայ, մինչդեռ Զապօ զօրավարը, ընթանալով Սէզիայի եզերքէն հասաւ բաղխելու սարտենիացի բանակին ձախը: Իտալացիք երկու կողմանէ պաշարուած՝ մեծ վտանգի մէջ էին, երբ Քաղղիացիք որոնք յաղթելով Սէզիայի ջրոց յորդութեան, կրցեր էին վերջապէս կամուրջ ձգել, դիմեցին օգնութեան: Ահաւոր և զարմանալի բաղխմամբ

գուաֆներուն ընտիր գունդը միաբան իտալացի պէրսալիէրներու ընդհարաւ աւստրիացի ճակատին հետ, խրախուսեալ մանաւանդ Վիկտոր Էմմանուելի ձայնէն և օրինակէն, զոր գուաֆք պատերազմի դաշտին վրայ իրենց « Գնդապետ » կոչեցին: Ի թիկանց ևս յարձկեր էր Զիալտինի: Զապոյի ջոկատը խորտակեցաւ, գունդերը սկսան փախչիլ, զինուորներէն շատը խղզուելով նաև առուակներու մէջ: Աւստրիացի ուրիշ գունդեր օգնութեան դիմեցին, բայց տեսնելով որ անհնար էր դիմանալ, յետոս նահանջեցին և յաղթութիւնը մնաց Դաշնակցաց ձեռք: Պատերազմը առաւօտէն ըսկըսելով, տւեր էր մինչև երեկոյեան ժամը 3: Աւստրիացիք կորուսեր էին 1600 անձինք և Դաշնակիցք 600էն աւելի: Հետևեալ երկու օրերուն մէջ բովանդակ գաղղիական բանակը սկսաւ կեդրոնանալ Վէրչէլիի և Նովարայի մէջ և անցնիլ Դիչինոյի աջ կողմը:

6. Պատերազմ ի Մանէնդա. — Զօրավարն Մաք Մահոն. Նաբոլէոն Գի Միլան. — Այն ատեն միայն Կիւլայ գուշակեց Դաշնակցաց խորհուրդը և ծրագիրը և ինքն ալ հրամայեց որ գունդերը հաւաքուին Նովարայի վրայ. ուր սակայն արդէն հասեր էին Դաշնակիցք և կրնային խորտակել մի առ մի թշնամույն ամէն հասած գունդերը: Աւստրիացի զօրավարը ամէն ջանք ըրաւ գոնեայ Դաշնակցաց կտրել Միլանու ճամբան, սակայն հրամանները պէտք եղած երազութեամբ չկատարուելով, թշնամին Դիչինոյի աջ կողմը զօրացաւ: Կիւլայ պատուիրած էր որ Պուֆֆալորայի կամուրջը օդը հանուի. բայց դիպուածով արդեօք թէ կամաւ իտալացի գործադրողաց կողմէ, հազիւ կամըրջին երկու կամարքը քակուեր էին, որով կրնար ծառայել անցքի: Գլամ Կալլաս զօրավարը աճապարանօք թողուցեր էր կամըջին գլուխը ի Սան Մարգինո և Գաղղիացիք փոքր գուպարածներով կրցեր էին տիրել Դիչինոյի անցքին ի Դուրպիկօ: Այն ատեն Նաբոլէոն որոշեց դիմել ի Պուֆֆալորա, անցնիլ անկէ, չուել ի Մանէնդա և բանալ Միլանու ճամբան:

Մանէնդայի յարձակողք պիտի ըլլային Նիէլ, Գան-

րոպէր, Պարսկէ Տ'իլիէ և Մաք ՄաՀոն իրենց բանակներով. և կայսերական պահապանք, որոց կը հրամայէր Ռէնիօ Սէնդ'Անժէլի, Կայսեր ներկայութեամբ ի ճակատէ պիտի բաղխէր զԱւստրիացիս ի Պուֆֆալորա: Ընդհանուր շարժումը քիչ մը յապաղեցաւ, որովհետեւ Էսպինաս պէտք էր սպասել Իտալացւոց ի Պուսքայէ, որոնք երկիւղ ունեցեր էին Ուրբանի յարձակման մը ի թիկանց: Որով և Մաք ՄաՀոն թէպէտ յաղթական ընթացիւք մեկներ էր Դուրպիկոյէն և հասեր էր ի Պէննադէ, բռնադատուեցաւ քիչ մը ժամանակ առ կախ թողուլ պատերազմը: Մաք ՄաՀոնի հրանօթից յանկարծակի լուսթիւնը տագնապեցուց կայսերական պահապանքը որոնք մոլեգին յարձակմամբ դիմել էին Աւստրիացւոց վրայ Պուֆֆալորայէն ի Փոնդէ Նուովոյ և զանոնք վանելով, Մոնդէ Ռոդոնտոյէն ահաւոր կրակ մը կը թափէին փախստականաց վրայ մինչև ի Մաճէնդա:

Կիւլայ տեսնելով որ Գաղղիացիք իրենց զօրութիւնը կը դարձնէին Մաճէնդայի վրայ, ինքն ալ հրամայեց Շվարցէմպէրկ, Սդատիոն, Զուպէլ և Պէնէտէք զօրավարաց՝ անմիջապէս դիմել այն կողմը, փորձել կըրկին ձեռք բերել Փոնդէ Նուովոյ և Պուֆֆալորա և ջանալ կրկին վանել զՄաք ՄաՀոն ի Դուրպիկօ: Մեծ էր Աւստրիացւոց եռանդը և յիշատակ յաջողեցան գաղղիացի բանակը մղել անդր քան զՆավիլիօ: Բայց հոն սարսափելի կռիւ մը նորոգուեցաւ: Աւստրիացի գունդերը որոնք կը ջանային առնուլ զՊուֆֆալորա յետս վանեցան: Գաղղիացի գունդերը սակաւաթիւ քան զԱւստրիացիս ահաւոր քաջութեամբ կը կռուէին միշտ ական ունելով Մաք ՄաՀոնի հասնելուն: Ժամը 4ին ժամանակները կը հասնի Մաք ՄաՀոն վանելով զթշնամին Մաճէնդայի վրայ ուր արդէն Կիւլայ հաւաքեր էր զանազան գունդերու ջոկատներ, և ուր ժամը 4ին հասան նոր օգնութիւններ: Այն ատեն Մաք ՄաՀոն հրաման տուաւ՝ մրցելով զրաւել զՄաճէնդա:

Էսպինասի գունդը աջէն յառաջեց՝ մինչդեռ ձախէն իրեն նեցուկ կ'ըլլար Լա Մոդ Ռուժի գունդը: Թնդա-

նօթի և հրացանի հարուածք կը տեղան քաղքին վրայ: Գաղղիացիք բուռն մրցմամբ կը տիրեն նախ երկաթուղւոյն Կայարանին և Մաք Մահոն բովանդակ կրակը կ'ուղղէ քաղքին կեդրոնին վրայ: Մեծ էր երկու կողման ալ արութիւնը: Լափինաս զօրավարը քայլ առ քայլ մրցելով կը տիրէ երկաթուղւոյն կայարանէն քաղաք տանող ճամբուն, ապա քաղքին դրան մօտ բազմայարկ մեծ տան մը ուսկից դիրողեցի որսորդ զինուորք աւերիչ կրակ մը կը թափէին Գաղղիացւոց վրան: Լափինաս հարուածեալ կ'իյնայ. բայց նոր օգնութիւնք չեն թողուր շահածնին կորսնցնելու: Աննման էր Աւստրիացւոց յամառ քաջութիւնը որոնք չեն ուզեր բնաւ տեղիք տալ և այն ատեն կը յուսահատին երբ կը հասնին ևս իտալական ջոկատներ: Աւստրիացիք կարծելով որ ամբողջ իտալական բանակն է վաստակարեկ կը թողուն զՄահէնդա և Միլանու ուղին Գաղղիացւոց ձեռքը և կը քաշուին Մինչիոյէ յայսկոյս, թողլով դաշտին վրայ 281 սպայք և 3432 զինուորք: Գաղղիացիք ևս կորսնցուցեր էին 246 սպայք և 3463 զինուոր, բայց յետինքս յաղթանակը տարեր էին և իրենց ձեռքը կը մնար Միլանու ճամբան: Պատերազմին ելքը ընդ երկար անորոշ՝ երկու կողման քաջութեամբ, Մաք Մահոնի արթնութեամբ և յանկարծական շարժմամբ վերջացեր էր ի նպաստ Գաղղիացւոց: Պատերազմէն երկու օր վերջը Կայսրը ինքնին իմացուց Մաք Մահոնի որ զինքը կ'անուանէր Դուքս Մահէնդայի և մարաջախտ Գաղղիոյ, սոյն պատիւը կ'ըստանար նաև Ռէնեօ Սէնդը՝ Անժէլի հրամանատար կայսերական պահապանաց, որուն մեծ յամառութիւնը ի կոուին, Մաք Մահոնի յաղթանակին ճամբայ եղեր էր: Ի Բարիզ Նոդրը Տամ եկեղեցւոյն մէջ Յունիս Դին գոհաբանական աղօթք երգըցուեցան այս մեծ յաղթութիւն համար:

Աւստրիացիք քաշուեցան Մինչիոյէ անդին, թողլով զՄիլան ուր Յունիս Դին մտաւ Մաք Մահոն: Երկրորդ օրն ալ մեծ յաղթանակաւ մտան Նաբուէոն Գ և Վիկ-

տոր Լյամանուէլ, ընդունուելով ժողովրդէն աննկարազրելի ուրախութեան ցոյցերով:

7. Կայսրն Փր. Յովսէփ ընդհանուր հրամանատար. Պատերազմ Սուֆէրլինոյի. — Յետ որոյ Աւստրիացիք քաջուեցան Մինչիոյ ձախ ափանց վրայ, Փրանկիսկոս Յովսէփ որ ի Վերոնա կը դիտէր պատերազմին ընթացքը, տժգոհ Կիւլայի ձախողանաց վրայ, Յունիս 18ին բանակը եկաւ անձամբ առնուլ բանակին ընդհանուր հրամանատարութիւնը, գլուխ ունենալով սպայակուտին զՖէլտ—մարաջախտն Հէս, որ ընդերկար համհարդ գտնուեր էր Ռատէցքիի Խտալիոյ պատերազմաց մէջ:

Կայսրը ընդհանուր հրամանատարութիւնը ստանձնած օրը, կը ժանուցանէր բանակին օրակարգով մը որ եկեր էր « Իր քաջ բանակին գլուխ անցնելու Աւստրիոյ պատուոյն և արդար իրաւանց համար: Զինուորք ձեր առիտ անձնանուիրումը, ձեր յայտնի արութիւնը, ինձ հրաւական մ'են յաղթութեան, որուն կը սպասէ հայրենիք »: Աւստրիական բանակը երկուքի բաժնուեցաւ, միոյն կը հրամայէր գորավարն Վիմփֆէն, միւսոյն գորավարն Շլիք:

Աւստրիացւոց նպատակն էր ձախէն պաշարել զԹըշնամին, գաղղիացի գունդերը վանել դէպ Ալպեանք և զԽտալացիս դէպ ի Կարտայի լիճը: Այն պառճառաւ զանազան կէտերէ անցան զՄինչիո և ուժով դիրքեր բռնեցին ունենալով 150,000 զինուոր:

Հաւասար կրնար համարուիլ նաև դաշնակցաց թիւը: Բայց սկզբնական շարժումաժքներու մէջ վարանեալ կերպ մը ցուցուցին և Պէնէտէք կրցաւ քաջութեամբ և մնասիւք յետս վանել զԳուքքիարի և զՄոլլար գորավարները, որ զինքը ուզեր էին բաղխել: Աւստրիացւոց մեծագոյն ոյժերը կեդրոնացած էին ի Գավրիանա և Սուֆէրլինոյ, որ սեաւ ժայռուտ քառակուսի դղեակ մ'էր հիանալի դիրքով, զոր Նաբոլէոն Ա « Լրտես Խտալիոյ » կոչած է, որովհետև անկէ պարզ աչօք կրնայ տեսնել մէկը Կարտայի լիճը և Գրէմոնայի և Մանդուայի դաշտերը, Գաղղիացիք ևս անոր շորս կողմը սկսան ամ

փոփել իրենց ոյժերը և ահաւոր կրակ մը սկսան թափել որուն հաստատապէս կը դիմանային Աւստրիացիք :

Յաւաջ անցաւ Լատմիրո զօրաբաժինը թրուն սիւնակաց կը հրամայէին զօրավարքն Տուէ և Նէկրիէ : Լատմիրո կրկին վէրք կ'ընդունի սակայն կը շարունակէ հրամանները անձամբ տալու :

Աւստրիացիք այս բուն և ահաւոր բաղխմանէն պարտասեալ և տասանորդեալ ի զուր կը սպասեն օգնութեան : Կոմսն Սդատիոն կը բռնադատուի իր գունդերը Սուլֆէրինոյէ դուրս հանել . դղեկին և գերեզմաննոցին պահպանութիւնը կը յանձնէ Զոպէլի ղրկած ջոկատներուն . և սակայն չեն կրնար դէմ դնել Պարակէ տ'Իլիէ մարաշախտին կրկին բաղխման : Գունդերէն մէկ մասը, որոց կը հրամայէր Լը Պէսֆ զօրավարը մագլցելով ահաւոր կարկտանման գնտակաց ներքէ վերջապէս կը հասնին դղեկին և բարձանց կը տիրեն :

Աւստրիացիք նահանջելով Քավրիանայի վրայ, ուղեցին կրկին յարձակմամբ ձեռք բերել զՍուլֆէրինոյ, բայց Մաք Մահոն վանեց զիրենք մեծ բռնութեամբ : Մի և նոյն ժամանակ գաղղիացի աջ թեւը որուն կը հրամայէր Նիէլ մարաշախտը կրցեր էր ընդդիմանալ և ունայնացնել Վիմիֆէնի յարձակումը, բայց կորսընցընելով 5000 հոգի ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր :

Փրանկիսկոս Յովսէփ նոյն իսկ յետ կորսնցնելու զՍուլֆէրինոյ, յոյս ունէր յաղթութեան, պատերազմը նորոգելով տափարակի վրայ և մեծ յամառութեամբ կը պաշտպանէր զՔավրիանա : Պատերազմին եռանդան միջոց ահաւոր փոթորիկ մը կարկուտ և անձրեք ողողեցին բանակները, ջրաթաթախ ընելով զամէնը : Դադրելէն վերջը կրակները նորէն սկսան : Մաք Մահոն արծուի պէս կը խոյանար ամէն կողմ : Աւստրիացիք տեսան որ անկարելի էր պաշտպանել զՔավրիանա և զայն թողուցին Գաղղիացուց ձեռքը :

Այս միջոցիս կը շարունակէր պատերազմը ընդ Աւստրիացիս և ընդ Փիէմոնթեցիս : Ֆանդի զօրավարը կը մղէ Փիէմոնթի գունդքը դէպ ի Փոցցուէնկօ, և յետ օգ-

նեղու Տուրանտո զօրավարին, միաբան կրվանեն զթշնա-
մին Ֆէնիլէ լերան վրայէն, և կ'օգնեն Մոլլար զօրավա-
րին յաջողութեանց: Պէնէտէք որ ամբողջ օրը քաջու-
թեամբ պաշտպաներ էր Սան Մարգինոյի դիրքը, ե-
րեկոյեան նահանջի հրաման ընդունելով, զգոյշ կար-
գաւ մը սկսաւ քաշուիլ, միանգամայն փնասելով թշնա-
մւոյն: Աւստրիացիք նահանջը դիւրացնելու նպատա-
կաւ նաւակէ կամուրջներ ձգեր էին Մինչիոյի վրայ: Արդէն Գաղղիացիք ևս յոգնած և ահաւոր փոթորկին
շարուններէն թաթախեալ, բնաւ չհոգացին թշնամւոյն
նահանջը նեղելու¹:

Աւստրիացիք քաշուեցան ի Սանդուա: Գաշնակից
բանակին մաս մը հաստատուեցաւ ի Կոիդօ և ի Վա-
լէճճիօ. կայսերական բանակետղը եղաւ ի Վիլլա-
ֆրանքա. իսկ պատերազմի դաշտին վրայ Գաղղիացիք
բանակեցան:

Սուֆէրինոյի պատերազմը ներկայ դարուս արիւ-
նահեղ պատերազմներէն մին է յորում դաշտին վրայ
ինկան 25,000 կտրիճ զինուորք. ամէնն ալ անյազ կրից
անմեղ զոհեր: Ահաւոր տեսարան, զոր ցարդ կը նկա-
րագրեն պատերազմէն ապրողք, շատ օրերով վերջը
տակաւին դաշտին վրայ կտրիճ և առոյգ երիտասար-
դաց մարմնոց բեկորներուն հետ խառն ի խուռն կը
տեսնուէին ձիոց գէշեր: Այնքան բանակները պար-
տասեալ էին որ չկարողացան փութով թաղել և յե-
տին պարտք մը կատարել՝ տալով հողոյ շատ մը հայ-

1. Կը պատմեն որ Գանրուպեր Նիէլի դէմ հակառակութեան հա-
մար, միշտ անորոշ և անգործ դիրք մը բռնեց պատերազմին
մէջ: « Եթէ Գանրուպեր Սուֆէրինոյի մարտին սկիզբը օգնած
ըլլար Նիէլի, Աւստրիացւոց պարտութիւնը ջախջախումս պի-
տի ըլլար: Իր անստոյգ ընթացքը ազիտաբեր եղաւ Գաղղիոյ
յիտալիա, ինչպէս եղեր էր ի Ղրիմ », կըսէ, Դաքսիլ Տը-
լոր: Արդէն Նաբուլէոն մեծապէս նեղուեր էր զօրավարաց մէ-
ջերին ունեցած նախանձներէն:

Աւստրիացւոց կողմէն ալ Ելլաչիչի Խուռադք չէին ուզած
կռուիլ:

րեր և զաւակներ որոնք կը թողուն դժբաղդութեան մէջ բազմաթիւ այրիններ և որբեր: Եւ միթէ աղքատին թոշակ մը կարող է դարման տանել և վարձատրել այնքան կորուստը, այնքան ցաւը:

8. Դոսքանա. Դքսութիւնը եւ Միջին Իտալիա Պատերազմին ժամանակ: — Երբ Աւստրիոյ դէմ պատերազմին լուրը տարածուեցաւ, նախ Դոսքանայի ժողովուրդը եղաւ որ ուզեց անմիջապէս օգնութեան դիմել Սարտենիոյ: Արդէն շատ տարիներէ ի վեր թէ ճառախօսութիւնք և թէ մատենանք ազատ կերպով կը քարոզէին Իտալական միութեան գաղափարը, առանց արգելքի մը ի Մեծ Դքսէն՝ որ հեղաշարժայր բնաւորութեամբ միշտ լռած էր: Միասէրք, յորս նշանաւորը էին 'Նէրի Քորսինի' մարգէզ Լայպդիքոյ, երբեմն պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, Պարոն Պէդդի-նօ Ռիքազօլի, Ուպալտինօ Փէրուցցի և ուրիշ ազդեցիկ անձինք կ'ուզէին որ Լէոփոլտ միանայ ընդ Փիէմանթի ընդդէմ Աւստրիոյ:

Պռնկքոմիանիի Փիէմանթի դեսպանը ի Ֆիրէնցէ, պաշտօնապէս զայս առաջարկեց իրեն Ապրիլ 2ին, բայց Մեծ Դոսքսը ուզեց անկողմնակալ դիրք մը բռնել: 27ին առաւօտ անհամար ժողովուրդք խռնեցան Բարբանօ հրապարակը գոչելով « կեցցէ Պատերազմ, կեցցէ Վիկտոր Էմանուէլ Բ գլուխ Իտալական միութեան »: Մի և նոյն միջոցին Պէլվէտէրի ամբողջին զինուորականք եռագոյն դրօշը կանգնեցին:

Այն ատեն Մեծ Դոսքսը առաջարկեց Գորսինի Լայպդիքոյի նոր պաշտօնարան մը կազմել, բայց սա այլ և այլ պայմաններ դրաւ, յորս նաև այն որ Մեծ Դոսքսը հրաժարի ի նպաստ իւր որդւոյն Փերտինանտոս Դի: Այսպիսի պայմաններ, որոնք իշխանին պատուոյն կը դպչէին, Լէոփոլտի անընդունելի երեցան և նախադաս համարեցաւ նոյն օրը (27) մեկնիլ իւր ընտանեօք միաբան ի Դոսքանայէ, ուր բնաւ այլ պիտի չդառնար:

« Անկողմնակալ պատմութիւնը, կըսէ նշանաւոր գրիչ մը, պարտական է յիշել որ Լէոփոլտ Բ շատ տարի-

ներ իր հպատակաց համար առարկայ մ'էր սիրոյ և յարգանք շնչող համօրէն իտալիոյ ժողովրդոց. հեզահամբոյր իշխան մը, բարեկամ յառաջադիմութեան և քաղաքականութեան: Ինքը գերեզման պիտի իննէր անստերիւր գովութեամբք, եթէ Դոսթանա ընդլայնած չըլլար իւր ազգային անկախութեան խորհուրդքը ¹ »: Փութով քաղաքին Ոստիկանութիւնը, Պուոնքոմփանյի դեսպանին խորհրդով Առ ժամանակեաց վարչութիւն մը անուանեց, որուն անդամքն էին Փէրուցցի, փաստաբանն Մալէնքինի և գնդապետն Տանցինի: Ասոնք անմիջապէս Վիկտոր Էմմանուէլի ընծայեցին Դոսթանայի դիկտատորութիւնը: Բայց նա չընդունեցաւ Նարոլէոնի խորհրդով և յանձն առաւ միայն Դոսթանայի պաշտպանութիւնը և զինուորութեան հրամանատարութիւնը:

Երկրորդ օրը Ապրիլ 28ին կը հասներ ի Ֆիրէնցէ ղրկուած ի Քափուրէ զօրավարն Ուլլօս, այն որ մեծապէս քաջացեր էր Վենետիոյ պաշարման ժամանակ, կարգաւորելու և հրամայելու Դոսթանայի զինուորութեան: Անմիջապէս կամաւոր զինուորք հաւաքուեցան. 30,000է բանակ մը կազմուեցաւ և օգնութեան ղրկուեցաւ Դաշնակցաց, որոնք սակայն երբ հասան, արդէն հաշտութիւնը կատարուած էր, որով և չմասնակցեցան պատերազմի:

Քիչ օր վերջը Պուոնքոմփանյի թագաւորին նուիրակ անուանուելով լիազօր իշխանութեամբ, պաշտօնարան մը կազմեց որուն գլուխ էր Պարոն Ռիքազոլի, որ փութով ջանաց ժողովրդախումբ քուէով ² միացնել զԴոսթանա Փիէմոնթի հետ: Եւ սակայն այս խորհրդոյն առ ժամս ընդդիմացաւ կոմսն Քափուր, գիտնալով որ այսպիսի քայլ մը տհաճական էր Փիէմոնթի գօրաւոր դաշնակցին՝ Վաղղիոյ ³:

1. Պիանքի. Վաւերական Պատմութիւն Եւրոպական Քաղաքագիտութեան յիտալիա. տպ. 1872 Հտ. Ը. էջ. 91:

2. Plebiscito.

3. Նաբոլէոն կը խորհէր, կը համարին ոմանք, իտալիոյ կեդրոնը

Փարմայի մէջ ևս յուզմունքներ եղան համոզելու զԴիքսուհին Մարիա Լուիզա որ թագապահ էր յանուն իւր Ռուպերդո Ա որդւոյն, մասնակցելու պատերազմին ի նպաստ Փիէմոնթի: Դիքսուհին Մայիս 4ին մեկնեցաւ, թողլով պաշտօնէից Պետութեան վարչութիւնը: Ազատականացմէ ոմանք փութով Առժամանակեայ վարչութիւն մը ձևացուցին: Բայց հազարապետն Տաւլիքօ, հրամանատար զինուորութեան և հաւատարիմ Դիքսուհւոյն, ստիպեց անմիջապէս որ վարչութիւնը թողուն ի Դիքսուհւոյն անուանեալ պաշտօնէից: Այն ատեն իշխանուհին Մայիս 11ին հանգստեամբ դարձաւ ի Փարմա և հոն մնաց մինչև Յունիս 10:

Բայց Մաճէնդայի պատերազմէն վերջը երբ Աւստրիացիք սկսան քաշուիլ յայնկոյս Մինչիոյի, այն ատեն երկնչելով ներքին կամ արտաքին յարձակմանէ մը, քաշուեցաւ Աւստրիոյ բանակին հետ ի Մանդուա:

Հոն դիմեր էր նոյնպէս Մաճէնդայի պատերազմէն վերջը նաև Մոտենայի Փրանկիսկոս Ե դուքսը: Ժողովուրդը արդէն մեծապէս տոգոհ իւր բռնական վարչութենէն, Առժամանակեայ կառավարութիւն մը անուանեց և ինքզինքը Փիէմոնթի հետ միացեալ հռչակեց ըստ Դաշանց 1848ի: Մոտենայի գաւառաց կառավարիչ զրկուեցաւ ի Փիէմոնթէ Լուիճի Ֆարինի, երբեմն Մաժժինեան, յետոյ պահպանողական:

Աւստրիացիք Մաճէնդայէ վերջը քաշուեցան նաև ի Պոլոնեայէ, ուր ևս Առժամանակեայ վարչութիւն մը կազմուելով ստիպեց զՄիլէզի Քահանայապետին Նուիրակը մեկնել ի Պոլոնեայէ և քաղաքը ինքզինքը հռչակեց ընդ հովանաւորութեամբ Վիկտոր Էմանուէլի: Ի Պոլոնեա միասիրաց զլուխ էր մարգիզն Փէփոլի ազգակից Նաբոլէոն Գի: Մի և նոյն ժամանա-

կտորութեան թագաւորութիւն մը ձևացնելով, իշխան կարգել անոր իւր հօրեղբօր որդին զՆաբոլէօն իշխանը, զոր բանակով մը Մայիս 23ին զրկեց ի Դոսքանա: Բայց Քափուրի քաղաքագիտական գաղտ ջանքերը և ժողովրդեան առ իշխանն չակակրութիւնը ի դերև հանեցին զայն:

կին զինեալ գունդ մը գալով Դոսթանայէն և միանալով Փէրուհիա եղող միասիրաց ոմանց հետ որոց զլուխ էր Մարիա Պոնաբարդէ, կոմսուհի Վալէնդինի, ուրիշ ազգակից մը Նաբուէոն Գի, վանեցին հոնկէ քահանայապետին ձորտանի նուիրակը։ Սակայն քանի մ'որ վերջը զուիցցէրացի հազարապետն Շմիտ սակաւ հրանօթիւք հասաւ կրկին քաղաքը գրաւելու։ Մէջինները եռանդով իրենք զիրենք ուզեցին պաշտպանել բայց չէին կարող, և Քահանայապետին Զուիցցերացիք ներս մտնելով ամենայն ինչ կարգաւորեցին ըստ հնոյն, որով Ումպրիա և Նուիրակութիւնք մնացին Քահանայապետին իշխանութեան ներքեւ¹։

9. Զինադադարումն. Խաղաղութիւն Վիլլաֆրանքայ. — Դաշինք Յուրիքի։ — Սուֆէրինոյի յաղթութենէն վերջը, ընդհանուր կարծիք էր որ Դաշնակիցք արդէն հասած Վերոնայի ներքեւ, պիտի երթային ազատելու նաև զՎենետիկ գաւառը Աւստրիոյ իշխանութենէն. և մինչ օր օրուան կը սպասէին չուելու հրամանին, Յուլիս 6ին լուր տարածուեցաւ որ Նաբուէոն Գ. գաղտնի նուիրակ մը ղրկեք էր առ Փր. Յովսէփ կայսրը զինադադարման համար։ Առհասարակ թէ գաղղիացի և թէ իտալացի զօրավարաց անհաւատալի կ'ե-

1. « Փէրուհիայի առման նկատմամբ ժամանակին միասէր լրագրացմէ ոմանք մեծ շառաշ հանեցին « ընդդէմ սպանութեանց և աւարառութեանց » զորս կատարած ըլլան « աւազակք » Քահանայապետին, մինչև ըսուեցաւ որ զինուորք սպանած ըլլան մանկունս յարգանդի մարց։ Յայտնի է որ պատերազմի ժամանակ ամենայն ինչ բարի է ընդդէմ թշնամոյն, նոյն իսկ զրպարտութիւնն։ Բայց չիմայ՝ որ անկողմնակալ պատմութիւնը իր իրաւունքը ստացած է, պէտք է ըսենք որ՝ ի Փէրուհիա ամենեւին աւարառութիւն չեղաւ և զուիցցերացիներէն եղած սպանութիւնք, որչափ ալ ցաւալի, բայց չանցան պատերազմի կանոնաց սահմաններէն անգին... Պիոս Թ. որ միշտ վեհանձն եղած է առ թշուառս, փութով օգնութիւն ղրկեց վտանգելոց »։ Նոր Ժամանակ. Պրոֆ. Ֆէլիշ Սաւէրիօ. Իտալական լիկէոնաց համար. տպ. 1895. էջ 212։

րեւար այսպիսի յաջողութեանց վրայ զինադադարման և խաղաղութեան առաջարկութիւն մը, և սակայն Յուլիոս 11ին Նաբոլէոն Գ և Փրանկիսկոս Յովսէփ տեւաւորեցան ի Վիլլաֆրանքա և խօսիւք կատարեցին հաշտութեան մը դաշինքները ըստ սրում՝

« Երկու պետութիւնք պիտի ջանային դաշնակցութիւն մը կազմել իտալական իշխանութեանց ընդ պատուակալ Նախագահութեամբ Ս. Քաշտնայապետին։

Աւստրիոյ կայսրը Լոմպարտիոյ վրայ իրաւունքը կը թողուր Գաղղիոյ կայսեր, բաց ի Մանդուայէ և Փէսքնիրայ։

Այս տրուած երկիրները Գաղղիացւոց կայսրը պիտի յանձնէր Սարտենիոյ թագաւորին։

Վենետիկ գաւառը մասն պիտի կազմէր իտալական Գաշնակցութեան մնալով ընդ իշխանութեամբ Աւստրիոյ։

Դոսքանայի մեծ դուքսը և Մոտենայի դուքսը պիտի մտնեն իրենց երկիրը ընդհանուր ներումն շնորհելով »։

Երկու ինքնակալք յետ մնալու առանձինն ժամ մը, մեկնեցան իրարմէ։

Վիկտոր Էմմանուէլ այն երեկոյ իմացաւ Նաբոլէոն Գի բերնէն որ շուտով խաղաղութեան դաշինք պիտի հաստատուէին և Փիէմոնթի թագաւորութիւնը լռութեամբ պատասխանեց « Որ ի՞նչ ալ ըլլայ Ձեր Վեհափառութեան որոշողութիւնը, միշտ երախտագէտ պիտի ըլլամ իտալիոյ անկախութեան համար պատեւրազմեղնուդ. և ապահով եղէք որ ամէն պարագայի մէջ զիս հաւատարիմ պիտի գտնէք »։

Յուլիոս 12ին հրովարտակով մը Նաբոլէոն ծանոյց բանակին այս հաշտութիւնը օրակարգով մը յորում կ'ըսէր « Հայրենիք երախտագէտ՝ մեծ եռանդով պիտի ընդունի այն զինուորքը ոչոնք զինուոց փառքը այնքան բարձրացուցին ի Մոնդէպէլլօ, Փալէսդրոյ, Դուրպիկո, ի Մաճէնդա և ի Սոլֆերինոյ. որոնք երկու ամսուան մէջ կտրեցին զՓիէմոնթ և զԼոմպարտիա և այն ատեն միայն կանգ առին, երբ պատերազմը չափազանց ընդարձակուելով, կրնար փնասել Գաղղիոյ շաւ

հուց» : Նոյն երեկոյ Նաբոլէոն մեկնեցաւ ի Գաղղիա և իրեն անցքին ժամանակ ի Միլան և ի Դուրին մեծ լուծիւն և տխրութիւն գտնելով, գանգատեցաւ իշխանութեանց՝ իտալացւոց ապերախտութեան վրայ : Սակայն այս հաշտութիւնը զարմացուց նոյն իսկ ըզ-Գաղղիա, և Նաբոլէոն դժուարացաւ իւր դարձը արդարացնելու համար : Ընդհանուր կարծիք այս եղաւ որ խոստումն ստացաւ ի Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսերէ Գաղղիոյ գահուն վրայ պաշտպանելու իւր զարմը :

Վիլլաֆրանքայի հաշտութենէն վերջը երեք պետութեանց նուիրակք գումարեցան ի Յուրիք հաստատուն Դաշանց համար : Երկու ամիս վերջը աւարտեցան աշխատութիւնք, երեք առանձին դաշամքք . մինն՝ ընդ Գաղղիա և ընդ Աւստրիա, միւսն ընդ Գաղղիա և ընդ Սարտենիա և ուրիշ մը ընդ Երիս պետութիւնս : Յուրիքի Դաշինքը կը հաստատէր Վիլլաֆրանքայի պայմանքը այսու տարբերութեամբ որ՝

Վիկտոր Էմանուէլ Բ ընդունելով ի Գաղղիոյ զԼոմպարտիա, պիտի վճարէր 150 միլիոն ֆրանք որ էր երեք չորրորդ Լոմպարտիոյ պարտուց և 100 միլիոն՝ մաս մը 1854ի աւստրիական փոխառութեան :

Դոսքանայի, Մոտենայի, Փարմայի իշխանք կըրնային դառնալ, բայց առանց Աւստրիոյ զինուորական միջամտութեան . և իրենց սահմանքը կրնային որոշուիլ միայն 1815ի Վեննայի Դաշանց մասնակցող պետութիւններէն :

Փիէմոնթի ընդ Գաղղիոյ Դաշանց մէջ կար որ Սարտենիա պիտի վճարէր Գաղղիոյ 60 միլիոն ֆրանք ի հաշիւ ծախուց պատերազմին :

Նաբոլէոն կը թողուր յիտալիա 60,000 զինուոր ընդ հրամանատարութեամբ Լը Վայան մարաշախտին այս դաշանց գործադրութեան և պահպանութեան համար :

10. Տօգոփուծիւնք մեծ ի Հիւսիսային իտալիա : — Զարմանք, ցաւ, բարկութիւն գրաւեց բոլոր իտալացի հայրենասիրաց սիրտը : Ամէն կողմ նախատինք և անէծք կը լսուէին Գաղղիացւոց կայսեր դէմ, զոր մատ-

նիչ կը կոչէին և կը ցաւէին որ հաւատք ընծայեր էին իւր խօսից: Մարդկային բնութիւնը առաւելագունին միշտ ցանկացող, ստացեալ բարիքը և արդիւնքը անդէն կը մոռնայ:

Կոման Քաւուր, զինադադարման լուրը լսելով, համարեցաւ ի սկզբան որ զինուորաց հանգիստ տալու համար էր. բայց ապա ստուգութիւնը իմանալով, փութով բանակը դիմեց՝ իւր Նիկրա գրագրին հետ: Վիկտոր Էմանուէլ ցաւով իմացուց իւր պաշտօնէին որ ալ դարման մը չկար եղածին, և Քաւուր, կ'ըսեն, չկրցաւ ինքզինքը բռնել նոյն իսկ քանի մը արհամարհական խօսքեր լսել ընդդէմ Գաղղիոյ կայսեր և Սարտենիոյ թագաւորին. որուն մինչև առաջարկեց հրաժարիլ թագաւորութենէն: Քաւուր ձգեց զՎիկտոր Էմանուէլ և հասաւ ախուր ի Տէգէնցանօ ուր ժողովուրդը ընդունեցաւ զինքը « Կեցցէ Քաւուր » գոչելով:

Վիկտոր Էմանուէլ ևս յետին ցրտութեամբ բաժնուեցաւ ի Նաբոլէոնէ. չէր կրնար միայնակ շարունակել զպատերազմը և հարկ էր գոհ ըլլալ եղած յաջողութեամբք, մնալով լաւագոյն ժամանակի: Քաւուր հրաժարեցաւ պաշտօնէութենէն և իրեն յաջորդեց Ռադացի—Լամարմորա պաշտօնարանը:

11. Միութիւն Միջին Իտալիոյ ընդ Փիէմոնթի: — Որչափ որ Դոսթանա և Դքսութիւնք Առ ժամանակեայ վարչութիւններ կազմած էին, որոնք ամէնն ալ ցանկացողք էին օր մը առաջ միանալու ընդ Փիէմոնթի, և ամենայն ինչ կը գործէին Վիկտոր Էմանուէլի հետ համաձայնութեամբ, այսու հանդերձ յայտնապէս և պաշտօնապէս չէր կարելի այս միութիւնը, քանի որ Նաբոլէոն Գ հաւանութիւն մը չտար, և Նաբոլէոն բոլորովին անորոշ և մթին լեզու մը բռնած էր:

Իւր կարծեաց թարգմանք կը համարէին, որ չէր փափագեր Փիէմոնթի այսքան ընդարձակուիլը, այլք կը համարէին որ Իտալիոյ իշխանութիւնքը կ'ուզէր բաժնել Նաբոլէոնեան ցեղին, յորս և Միւրա:

Եւ սակայն Դքսութեանց Ատեանները նոյեմբերի

սկիզբները գումարուելով գրեթէ միաձայն հաւանութեամբ իրենց կառավարիչ անուանեցին զիշխանն Եւգինէոս Գարինեանոյ, մինչև որ միութիւնը կատարուի: Բայց Վիկտոր Էմանուէլ կը զգուշանար գործել առանց հաւանութեան Նաբոլէոնի, և Ռադացցի-Լամարմորա պաշտօնարանը չթողուց Գարինեանոյ իշխանի մեկնիլը. առ ժամա ղրկուեցաւ Պուոնքոմփան, յի որ շուտով յետս դարձաւ: Վերջապէս 1860 ին սկիզբները Նաբոլէոն խորհեցաւ Դեսպանաժողով մը գումարել ի Բարիզ, Իտալական խնդրոց վրայ որոշողութիւն մը տալու համար: Ռադացցի առաջարկեց որ Փիէմոնթի կողմէն նուիրակ ղրկուի Քաւուր, և այս առթով թագաւորը և Քաւուր հաշտուեցան: Դեսպանաժողովը տեղի չունեցաւ. Ռադացցի-Լամարմորա պաշտօնարանը ինկաւ և Քաւուր անցնելով գործոց զլուխ, առաջին նպատակն եղաւ վերջ մը տալ Իտալական այս անորոշ վիճակին, և այն ճարտարութեամբ որով ունեցեր էր միշտ ազդեցութիւն մը Նաբոլէոնի վրայ, գտաւ այս հնարքը որ իւրաքանչիւր գաւառ ժողովրդախումբ քուէով յայտնէ իւր փափագած վարչութիւնը: Նաբոլէոն հարկ էր որ հաւանէր այս առաջարկին քանի որ ժողովրդախումբ քուէարկութեան ծնունդ էր Կայսրութիւնը ինքնին և զէնք մը Նաբոլէոնական դրութեան: Փութով հաւատարիմ անձինք ղրկուեցան գործադրութեան համար ի Դուքանա, ի Դքսութիւնս և Նուիրակութեանց մէջ: Յայտնի էր արդիւնքը: Անհամեմատ մեծամասնութեամբ մը կ'ուզէին միանալ Փիէմոնթի հետ. և քուէարկութեանց ելքը և փափագը պաշտօնապէս բերին առ Վիկտոր Էմանուէլ Բ Լուիճի Ֆարինի Դքսութեանց և Նուիրակութեանց կողմանէ և Պէդդինօ Ռէքազոլի Դուքանայի համար: Վիկտոր Էմանուէլ արտաքին չքեղութեամբ և հանդիսապէս ընդունեցաւ այս Նուիրակութիւնքը, և այն օրունէ այդ գաւառաց միութիւնը կատարուած էր ընդ Փիէմոնթի:

12. Մրացումն Սաւոյիոյ եւ Նիցցայ ընդ Գաղղիոյ: — Դքսութեանց և Նուիրակութեանց Փիէմոն-

թի հետ միանալովը, Նաբոլէոն Գ կատարած կը համարէր իւր նիւթական և բարոյական խոստումը առ Փիէմոնթ, հիմա կը մնար յետնոյս կատարել իւր երախտագիտական պարտքը և խոստումը առ Գաղղիա, կամ յայնտնապէս ըսելով՝ վճարել օգնութեան փոխարէնը, տալով զՍալոյիա և Նիցցա:

Կայսրը յայտնապէս պահանջ մը չէր ըներ, բայց բովանդակ Գաղղիա համոզուած էր որ ի զուր արիւն չէր թափած Իտալիոյ համար և Նաբոլէոն յետ Դըքսութեանց միութեան ընդ Փիէմոնթի, Իտալիոյ տագնապ մը պատճառելու համար, հրամայեց որ գաղղիացի բանակը թողու զԻտալիա: Քափուր ըմբռնեց որ հարկ էր զԿայսրը գոհացնել իտալական միութեան հաստատութիւն տալու համար և համակերպեցաւ կայսեր պահանջին: Դաշինքը ստորագրեցին Գաղղիոյ կողմանէ Դուրինի գաղղիական դեսպանը Տը Թայրան և Պէնէտէզզի երկրորդ դեսպան, իսկ Իտալիոյ կողմանէ կոմսն Քափուր և Ֆարինի: Քափուր ստորագրելէն առաջ ընդ երկար սենեկին մէջ վեր վար քայլեր էր տխուր, գլխակոր և ձեռքերը գրպանը: Ստորագրելէն վերջը ըսաւ Գաղղիոյ դեսպանին ի լուր « Ասկէ վերջը ուրեմն դաւակից եմ »: Անգղիա և Զուիցցերի շատ ֆանսեր էին այսպիսի միացման մը հակառակ կենալու. բայց ամենայն ինչ յետին գաղտնութեամբ եղած էր: Լմենալէն վերջը ի զուր բողոքեց Զուիցցերի:

Սակայն միացմանէն առաջ հարկ էր որ Սալոյիոյ և Նիցցայի ժողովուրդք քուէիւք տային իրենց հաւանութիւնը, զոր ապա պէտք էր հաստատել Սարտենիոյ Խօսարանը: Առ այս ղրկուեցան հաւատարիմ անձինք՝ ոգիները պատրաստելու համար: Սալոյիա շատոնց կը գուշակէր այս գոհը, բայց ի Նիցցա, ըստ ասելոյ նոյն իսկ գաղղիացի գրչաց, շատ սրտաշարժ տեսարանք պատահեցան և մեծ աշխատութիւն պէտք եղաւ զժողովուրդը համոզելու: Կարիպալտի որ Նիցցայէն էր, ըսած է. « Յաւիտեանս պիտի չներեմ Քափուրի որ դիւ յԻտալացիութենէ օտարական ըրաւ »: Նոյնը էր

նաև շատերուն զգացումը : Ժողովրդախումբ քուէն կատարուեցաւ . մեծամասնութիւնը ակամայ ի նպաստ էր միացման ընդ Պաղղիոյ և Խօսարանը կամօք և ցաւօք սրտի զայն կը հաստատէր : Պաղղիա առատօրէն հասուցեր էր իւր օգնութիւնը առ Փիէմոնթ բայց և օգնութեան փոխարէն առատօրէն կը վարձատրուէր :

1. Պաղղիացի նշանաւոր գրիչ մը այսպէս կը պատմէ գինուորաց բաժնուիւր . « Քիչ օր վերջը Թագաւորը յետին անգամ Սաւոյիոյ ջուկաւոր հանդէսէ անցուց : Ըստ 'Իաշանց , ամէն գինուոր առանձին պիտի մոնէր գաղղիացի բանակին մէջ , պահելով սակայն իւր ստացեալ կարգը և աստիճանը : Թագաւորին բաժանումը իւր սիրելի ջոկատէն շատ սրտաշարժ եղաւ : Թագաւորը մեծապէս յուզեալ էր երբ դիմացէն կ'անցնէր այս փոքրիկ գունդը , որ ըստ վկայութեան ամենուն , Եւրոպիոյ առաջիններէն մէկն էր : 'Իտեցի' գինուորներէն շատերը կու լային Թագաւորին դիմացէն անցած ժամանակ : Կը յիշէին անշուշտ Միլանու օրերը , 1849ի Նովարայի օրերը , երբ երիտասարդ իշխանին հետ կը կռուէին , որ տակաւին Թագաժառանգ էր Սաւոյիոյ հին տանը : Վերջին անգամ էր որ կը ժողովուէին միաբան , գերագոյն վերջին ողջոյն տալու իրենց դրօշակին , իրենց Թագաւորին և իրենց ընկերաց : Այսպիսի ժամանակ տխրութիւնը օրինաւոր էր » : Կոմսն տ'իալվիլ Սը-էթր Քալ-է-էթր Գլ . ԺԲ :

1851 — 1859

1. Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսեր առաջին տարիները. — 2. Սահմանադրական բարեփոխումներ. — 3. Բրուսիա. — Փրեզբերիկոս Գուլիէլմոս Դ. — 4. Բրուսիա Ղրիմու Պատերազմին և Նեօչաղէի խնդրոյն մէջ. — 5. Փրեզբերիկոս Գուլիէլմոս Դի հրաժարիլը. — 6. Գուլիէլմոս իշխան թագապահ և թագաւոր. — 7. Կոմսն Պիսմարք Շէօնհաւզէն. — 8. Գերմանական Միութեան խնդիրը. — 9. Գերմանական իշխանութիւնք և Սահմանադրութիւն. — 10. Տնտեսագիտական և Արուեստական հաստատութիւնք:

1. Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսեր առաջին տարիները: — Դժուարին յոյժ պարագաներու մէջ Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսրութեան գլուխ անցեր էր. երբ իր երկու մեծ Նահանգները Մաճառստան և Իտալիա մեծաւ զօրութեամբ կը կռուէին Աւստրիոյ դէմ: Սակայն ոչ միայն այդ ահաւոր կռուոյն մէջ յաղթական ելեր էր, այլ և Հէսսէի և Դքսութեանց խնդրոյն մէջ ալ ինքն գլուխ ըլլալով պատերազմին, յետ յաղթութեանց՝ բոլոր Գերմանիոյ վրայ մեծ ազդեցութիւն մը կը ստանար անհամեմատ նախադասութեամբ վեր քան զԲրուսիա: Այսպիսի յաջող սկզբունք մը բնականապէս հարկ էր որ լռեցնէր միապետութեան հակառակորդքը և խրախուսէր նախկին վարչութեան կողմնակիցքը: Մէդէոնիք իշխանը Ազատականաց ընկճուելուն և Յեղափոխութեան մարելուն, դարձեր էր ի վեհնա: Փրանկիսկոս Յովսէփ Իեկտեմբեր 31ին հրովարտակով մը ջնջեց 1848ի Մարտի Սահմանադրու-

թիւնը, որուն վրայ ինքն ալ երգուեր էր, հաստատեց բացարձակ միապետութիւնը, պաշտօնեայք պատասխանատու էին առ ինքն միայն, և նորոգեց կայսերական նախկին Ատեանը և այս ամէնը առանց ընդդիմութիւն մը կրելու. վասն զի Սահմանադրութիւնը դեռ օգտակար արդիւնք մը չէր բերած մայրաքաղաքին, և այնքան զանազան իղձերէ կազմուած ազգերու, ընդհանուր սահմանադրութիւն մը չէր կարող փափագները կատարելու:

Աւստրիա կազմող սզատասէր ազգերը լռութեամբ դիտեցին Սահմանադրութեան բարձումը, առանց սակայն համոզուելու ամրապինդ միութեան: Ազատութիւնը անոնց սրտերուն մէջ թողուցեր էր իրեն հետքերը և եռանդը. և զանոնք ճնշման մէջ պահելու համար ի Մաճառստան յիսուլիա և ի Կալիցիա, պաշարման վիճակը չվերցուեցաւ. և որչափ որ Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսեր կենաց դէմ եղած դաւը ի մաճառէ մը, Յովսէփ Լեպէնէք, անձնակսն զգացումն դատուեցաւ և ոչ քաղաքագիտական, բայց պայքարները ծանուցին որ գաւառները մայրաքաղաքին պէս չէին մտածեր և հարկ էր բարւոգումն կատարել: Այն օրուէն Աւստրիա ուրիշ ընթացք մը բռնեց: Եամին 1854ի Փրանկիսկոս Յովսէփ իւր ամուսնութեան առթիւ ընդ Եղիսաբեթի, դուստր Դիքսին Մաքսիմիլիանոսի Պալիէրայ, հրովարտակով մը կը բառնար պաշարումը Լոմպարտիա—Վինետիկ գաւառներէն և Մաճառոս ալ արքայական թագին գտնուելուն առթիւ, զոր Քոշութ թաղեր էր, Մաճառստան հինգ Նահանգք բաժնեց ընդհանուր կուսակալի մը իշխանութեան ներքեւ, մեղմելով նաև Արդարութեան օրէնքները: Բայց Մաճառստան այսպէս փոքր շնորհներով չէր հաշտուեր Աւստրիոյ և Հապսպուրկի տան հետ. նա մանաւանդ ամէն օր անպակաս էին զրգիւք այն մաճառներէ որոնք օտար երկիրներու մէջ ապաւինելով, սզատ կ'ապրէին՝ ազատ տպագրութեամբ:

Արևելեան պատերազմին ժամանակ Փրանկիսկոս Յովսէփ որչափ որ ալ ինքզինքը համակրող ցուցուց

Գաղղիոյ և Անգղիոյ Դաշնակցութեան, բայց մինչև պատերազմին վերջը միջնորդի մը ձև ուզեց բռնել, առանց մասնակցութեան մը, զբաղեալ մեծապէս ներքին հոգերով:

2. Սահմանադրական բարեփոխումներ: — Արևելեան պատերազմէն վերջը վրայ հասաւ Իտալիոյ հոգը, ուր յայտնի կը տեսնուէր միտին ապագայ մը պատերազմական յայտարար նշաններով: Եւ յիրաւի այդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ և Իտալիա միայն չէր ինչպէս տեսանք: Յուրիքի Դաշնադրութենէն վերջը, աւելի ևս ըմբռնեց որ իւր ձեռաց ներքեւ նախնայեալը ամբողջովին չկորսնցնելու համար, հարկ էր փոխել ինչ որութիւնը և գոհացնել ժողովուրդքը:

Ի նպաստ Սահմանադրութեան մը եղած յուզմունքները ճնշելու համար, ամէն կողմ մեծաթիւ զինուորական ոյժ մը միշտ պատրաստ պէտք էր ըլլալ, և այս ահաւոր ծախքը, խանգարեր էր երկրին Մատակարարութիւնը և Փանծը: Հասարակաց պարսփը դիզուեր էր և որովհետև մետաղը մեծաւ մասամբ օտար երկիրներու շահերու կը վճարուէր, հարկ եղեր էր թղթադրամ տպել: Վարկը ամէն օր կ'իյնար և որովհետև Ազգային Դրամատունը Պետութենէն կախումն ունէր, վստահութեան նուազելով, տոմսակները կորուսին իրենց գինը: Աստրիոյ Պետութեան ընդարձակ մուտքերը բաւական չէին այս նոր պարագայից և դրից համար եղած ծախքերուն: Ի զուր Պետութիւնը երկաթուղեաց մաս մը շնորհեց գաղղիական ընկերութեան մը, ի զուր վաճառեց հանքային ածխոյ հանքերը և պետական կալուածներէ մաս մը: Աստրիոյ դրամական վիճակը յետին տազնապի մէջ էր և զոր աւելի սաստկացուցեր էր դրամատանց անհաւատարիմ մատակարարութիւն մը, որոց գլխաւորք անձնասպան անհետացան: Փրանկիսկոս Յովսէփ Իմաստուն հեռաւոտութեամբ որոշեց վերջ մը տալ այս դինեալ խաղաղութեան:

Իտալիոյ պատերազմը նոր յոյս մը տուեր էր Մաճառաց որոնք պատրաստք կը տեսնուէին 1848ի կոիւ-

ները սկսելու: Կայսրը 1860ի Մարտին սկսաւ փոքր զիջումներ, որոց բնաւ կարևորութիւն մը չտուին Մաճաթ: Դժուարին էր փութով հրաժարիլ բացարձակ անկախութեան մը փափագներէ: Վերջապէս Հոկտեմբեր 30ին Փրանկիսկոս Յովսէփ ՍաՀմանադրութիւն հրատարակեց ըստ իւրանքանչիւր ազգաց և Նահանգաց: Նախկին մաճաթ ՍաՀմանադրութիւնը զրեթէ ամբողջովին հաստատուեցաւ. ամենայն ազգ պիտի ունենար իւր սեպհական Աւագաժողովը, որ պիտի որոշէր կայսրութեան Խորհրդոյն շրկուելիք նուիրակները, յորոց մի մասն կ'անուանուէր Կայսերէն:

Յամին 1854 Փրանկիսկոս Յովսէփ Հռովմայ ՔաՀանայապետին հետ նոր Դաշանց գիր մը հաստատեր էր բառնալով Յովսէփ Բինը: Ըստ այսմ Դաշանց Եպիսկոպոսունք կրնային ուղղակի բանակցիլ ՔաՀանայապետին հետ և Հասարակաց կրթութիւնն, լրագիրք և մատենաք Եպիսկոպոսաց հսկողութեան ներքեւ կը դրուէին: Ազատամիտք զայրացեր էին այս Դաշանց գրոյն դէմ: Ըստ ներկայ ՍաՀմանադրութեան Աւագաժողովոց մէջ բաղմաթիւ Աթոռներ կը շնորհուին ազնուականաց և եկեղեցականաց: Աստի կըրկին մեծ զայրոյթ յազատականս: Կայսրը զանոնք չահելու համար Պաշտօնարանին գլուխ կանչեց ազատական մը՝ զասպետն Շմէրլինկ որ առաջարկեց կայսեր գաւառական ժողովի մէջ առանձնաշնորհեալ դասերու հաւասար ընդունիլ նաև կալուածատէրները և անոնց ալ տալ նոյն առանձնաշնորհութիւնքը: Այս հիման վրայ կազմուեցաւ 1861 Փետրուարի ՍաՀմանադրութիւնը և Աւստրիոյ միապետութիւնն ալ անցաւ սահմանադրական Պետութեանց կարգը: Այսու հանդերձ Շմէրլինկ պաշտօնեայն մեծ դժուարութիւններ ունեցաւ գործադրութեան մասին: Նահանգներէն ոմանք առաւել կ'ընտրէին մնալ առանց ՍաՀմանադրութեան: Յայտնի է թէ կար Յօդուածներուն մէջ Հաւասարութիւն կրօնից. Դիրուի ժողովուրդը հռովմէական ուղղափառ, ուր հազիւ սակաւ բողոքականք կային, տժգոհ այս նորա զատութեան համար, որուն պատճառն էր Սահ-

մանադրութիւնը, կը թախանձէին մնալ առաջին վիճակին մէջ և ազատ ըլլալ այդ «սահմանադրութեան ժանտախտէն»։ Մաճառստան բացարձակապէս մերժեց ընդունելու, որովհետեւ իրեն համար սեպչական Սահմանադրութիւն կ'ուզէր և յանձն չէր առնուր հաւասար համարուիլ ուրիշ նահանգերու։ Աւստրիոյ հետ կուզէր միայն միութիւն մը յանձին կայսեր։ Նոյն օրինակ պահանջը կային նաև ի Պոնտիփա և ի Կալիցիա։ Մաճառստանի նախագահ ժիրանաւոր արքեպիսկոպոսն և բազմաթիւ խոհական անձինք խորհուրդ կու տային Աւստրիոյ տուած շնորհը սիրով ընդունիլ և օգտուիլ, սակայն ի զուր. այնչափ սաստկացաւ Մաճառաց տեղակութիւնը որ մերժեցին տուրքերը վճարելու մինչև որ Հունգարիոյ շնորհուի առանձին Խօսարան մը միաբանութեամբ Իրանսիլվանիոյ և Խռուագներու։ Կայսրը վճարար գործելով առ ժամս յեղափոխութեան մը առջև առաւ։ Երկուց Խօսարանաց բացման օրը յայտնի ծանոյց որ միտք դրած էր ամենևին տեղիք չտալ և հաստատապէս գործադրել տալ Սահմանադրութիւնը Փետրուարի յաւելուածով հանդերձ. որ և է ընդդիմութիւն յանցանք կը համարէր Միապետութեանը ամբողջութեան։ Խօսարանաց առաջին մեծ հոգը եղաւ բարւոյքել Պետութեան զրամական վիճակը և գոհացնել զաւանդները, բաց ի վենետիոյ, որուն առ ժամս չէր տրուեր Սահմանադրութիւն «պահելով զայն յարմարագոյն ժամանակի»։

3. ԲՐՈՒՍԻԱ. Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դ. – Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դ իր ամբողջ վարչութեան ժամանակ ցուցուցած անհաստատ և հակասական ընթացքը շարունակեց նաև ազատական ոգւոյն և յեղափոխութեանց ընկճուելէն վերջն ալ։ Թէպէտ բազմիցս հրատարակեր էր որ 1848ի Սահմանադրութիւնն իւր լիովին կամքովը և ինքայսժար հրատարակեր էր, այսու հանդերձ ամբողջ իւր թագաւորութեան ժամանակ չներեց անոնց զորս պատճառ կը համարէր անոր հաստատուելուն։ Եւ սակայն չէր համամիտ հակասահմանադրական այն զօրաւոր կուսակցութեան

որ Խուլիէ կը կոչուէր իւր լրացրին վրայ խաչ մը ըլլալուն համար և որուն գլխաւորքն էին Սդահլ և Կէրլախ :

Բրուսիոյ վարչութիւնը յաջող և ժողովրդական ձև մը ունեցաւ միայն մաքսային դաշնակցութեան մէջ . յորում մրցեցաւ Աստրիոյ հետ որ կը ջանար նախադասութիւն մը ունենալ անոր մէջ . և յայտմ կ'օգնէին իրեն Պավիէրա, Սաքսոնիա, Վիւրթեմպերկ, երեք Հէսսէները և Նաուա : Բրուսիա կուգէր բանակցիլ ընդ Աստրիոյ յետ յարմարելու նախ դաշինքերը ընդ բովանդակ գերմանական իշխանութիւնս : Այս խնդրոյն պատճառաւ զանազան քաղաքաց մէջ ժողովքներ գումարուեցան . բայց Բրուսիա միշտ հաստատուն մնաց իւր առաջարկին վրայ : Փոքր Պետութիւնք սպառնացան բաժնուելու և ցրուելու . սակայն չէին կարող, գիտնալով այս միութենէն առաջ գալիք շահը : Այս տարաձայնութեանց միջոց մեռաւ ի կաթուածէ Աստրիոյ Արտաքին գործոց պաշտօնեայն՝ իշխանն Շըլարցէմպերկ՝ որուն միշտ նպատակն եղած էր խոնարհեցնել զԲրուսիա . և տեղը անցաւ Պուոլ Շալէնշդալն որ շունենալով նախորդին ճարտարութիւնը և ազդեցութիւնը, բռնադատուեցաւ առանձին վաճառականական դաշինքներ կռել եթէ Բրուսիոյ հետ, եթէ գերմանական իշխանութեանց և եթէ օտար Պետութեանց հետ : Բրուսիոյ մնաց գերմանական մաքսային դաշնակցութիւնը կազմելով միարանութեամբ, մեծագոյն ազդեցութիւնը ունենալ անոր մէջ :

Այս միջոցիս դարձեալ Բրուսիա հիմնեց ծովային զօրութիւնը նախ գնելով երկու զրահաւոր նաւեր և ստանալով Օլտէնպուրկէն Հիւսիսային ծովուն վրայ Եահաէ փոքրիկ նաւահանգիստը :

4. Բրուսիա Արեւելեան պատերազմին եւ Նիսշաթէլի խնդրոյն մէջ : — Ղրիմու պատերազմին մէջ յամին 1854 Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս որչափ որ ալ ժողովրդեան պատճառաւ չէր կրնար հակառակ երևնալ Դաշնակից պետութեանց, սակայն չէր կրնար ևս Ռուսիոյ դէմ ինքզինքը հրատարակել և անորոշ դիւք

մը ունենալով բնաւ ազդեցութիւն մը շունեցաւ, այնպէս որ հազիւ իւր ներկայացուցիչը ընդունելի եղաւ Բարիզու Դաշնաժողովոյն մէջ:

Զունեցաւ յաջողութիւն նաեւ Նէօշաթէլի խնդրոյն մէջ: Նէօշաթէլ Զուիցցերիի դաշնակցութեան հետ միացեր էր 1848էն ի վեր: Բրուսիա այս բանիս դէմ բողոքեր էր և մինչև պատերազմ սպառնացեր էր Հելլուետական Դաշնակցութեան: Բրուսիա ունէր ի Նէօշաթէլ իւր կուսակիցները ազնուականաց և քաղաքացւոց մէջ: Ատոնք 1856ին յանկարծակի յարձակմամբ տիրեցին դղեկին և Հասարակապետութեան գըլխաւորները բանտ դրին: Քիչ օր վերջը Արմատականք Դաշնակից զօրաց օգնութեամբ նորէն առին դղեակը և կալանաւորեցին զթագաւորականս: Բրուսիա պահանջեց որ իւր կուսակիցք բանտէն հանուին: Զուիցցերիի վարչութեան փոյթը չեղաւ, նա մանաւանդ Տիւֆուր զօրավարը բռնեց մինչև Գերմանիոյ սահմանները: Պատերազմը մերձաւոր կը կարծուէր, բայց միջամտեցին օտար Պետութիւնք և Գաղղիոյ միջնորդութեամբ Զուիցցերի արձկեց կալանաւորքը և Բրուսիա հրաժարեցաւ իւր իրաւունքէն Նէօշաթէլի վրայ:

5. Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դի հրաժարիլը: — Նէօշաթէլի խնդրոյն հետ վերջացաւ Փրեդերիկոս Գուլիէլմոսի քաղաքական կեանքը և աւելորդ կը համարինք մանրամասն յիշել ներքին թէ սահմանադրական պայքարք և թէ դրամական տագնապները: Բաց ի մաքսային յաջողութենէն, Բրուսիա կորսնցուցեր էր իւր ամենայն ազդեցութիւն: Թագաւորութիւնը շուարեալ վիճակ մը առած էր, որուն պատճառ կրնար համարուիլ նաեւ թագաւորին մտաւորական հիւանդ վիճակը: Արդէն 1857ի Հոկտեմբերի սկսեւ էին տեսնուիլ իր վրայ այդօրինակ այլայլութիւնք. որոնք երթալով բազմացան մինչև յայտնի եղաւ որ ալ անհնարին էր իրեն Պետութեան հոգոց զբաղիլ և աշխարհք մը կառավարել: Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս որդի շունենալով, իւր եղբայրը զիշխանն Գուլիէլմոս Բրուսիոյ, երեք ամսուան համար փոխանորդ անուանեց և այդ

ամիսները լրանալուն երկու անգամ ևս նորոգեր էր նոյն փոխանորդութիւնը: Այս միջոցիս Գուլիէլմոս իշխանին անդրանիկ որդին Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս ամուսնանալով Անգղիոյ Վիկտորիա թագուհւոյն դստեր հետ, Բրուսիոյ՝ Ժողովուրդը իբր բարեգուշակ ապագայ մը, մեծ ցնծութեամբք ողջունեց այս խնամութիւնը:

Իսկ թագաւորին առողջութիւնը բնաւ յոյս մը չէր տար: Այն ատեն ինքնին հետեւելով Սահմանադրութեան, Հոկտեմբեր 8ին (1858) իւր եղբայրը անուանեց « Թագապաւ » և զոր երկու ամիս վերջը հաստատեցին կրկին Խոսարանք:

Անկէ վերջը Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս ելաւ ուղեւորելու իւր ամուսնոյն հետ յիտալիա ի խնդիր առողջութեան. բայց առանց բժշկուելու և փութով բռնադատուեցաւ ետ դառնալ 1859ի պատերազմին պատճառաւ: 1859ի Նոյեմբերին՝ քաշուեցաւ իւր սիրելի Սան-Սուսի բնակութիւնը, ուր քիչ յետոյ կորսնցուց բուրրովին իւր ճանաչողութիւնը: Այսու հանդերձ տարի մը ևս ապրեցաւ այս վիճակին մէջ և մեռաւ յամին 1861 Յունուար 2ին: Իրմէ առաջ 1860ի գարնան մեռեր էր իւր քոյրը կայսրուհի—մայրն Ռուսիոյ:

6. Գուլիէլմոս Թագապաւի եւ Թագաւոր: — Գուլիէլմոս եղբօրը կենդանութեան ժամանակ վարչութեան գլուխ անցնելով, անմիջապէս անոր ոյժ մը տուաւ և զօրութիւն¹: Իւր պաշտօնեայքը մեծաւ մասամբ ընտրեց ազատականներէն, որոց գլուխ էր իշխանն Հոէնէնձոլլէոն Սիկմարինկէն, որուն ուղղափառ հաւատոց պատկանիլը, յայտնի նշան մ'էր որ թագապաւն կ'ուզէր վերցնել ամենայն կրօնական հակառակութիւն և միանգամայն կ'ուզէր շահել զուղղա-

1. Գուլիէլմոս եղբայր Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գի և որդի Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Գի էր ծնեալ յամին 1797 Մարտ 22ին: Եղբօրը Թագաւորութեան ժամանակ ճանչցուած էր « իշխան Բրուսիոյ » անուամբ. յետոյ ժամանակաւ Գուլիէլմոս Ա կայսր Գերմանիոյ:

փառս : Գուլիէլմոս իրեն նպատակ դրած էր զԲրուսիա ներքսապէս զօրացնել զինուորական ուժով, մատակարարութեամբ և ուսմամբ. յետոյ իրեն տալ այն առաջին տեղին զոր կորուսեր էր յՕլմիւլց և որ ինքը պէտք էր ունենալ Քերմանիոյ մէջ : Յամին 1860 Յունիսի մէջ Նաբոլէոն Գի հետ հանդիսաւոր տեսակցութիւն մը ունեցաւ որուն ներկայ գտնուեցան նաև Քերմանիոյ զլխաւոր իշխաններ :

1861
2 Յունվ. Եղբօրը մահուան վրայ, ընդհանուր ներումն հրատարակեց քաղաքական յանցաւորաց և գահը ելլելու հրովարտակը կը յայտնէր որ Բրուսիա նոր կեանք մը նոր և գործօնեայ շրջան մը պիտի սկսէր : Այս խօսից յաջորդեցին նաև արդիւնք : Յամաքային գունդերը շատցան, նաև եր հրամայուեցան և գերմանական միւս Պետութեանց հետ դաշինքներ դրուեցան Քերմանիոյ սահմանագլխոյ պաշտպանութեան համար : Հոկտեմբերի մէջ գնաց այցելութեան մը առ Նաբոլէոն Գի Կոմիտէյն և յետոյ դարձաւ ի Պէոլին Հոկտեմբեր 18ի թագաւոր պսակուելու համար : Այս առթիւ հաստատեց թագի պատուանշանը, ազնուականութեան տիտղոսներ բաժնեց և ներումն յանցաւորաց : Թագադրութեան ժամանակ պարզօրէն յայտնեց իւր գաղափարքը, որ թէպէտ ազատական յառաջադիմութիւնք կը սիրէր, բայց և թագաւորութիւնը ստացիր էր «չնորհիւ Աստուծոյ» և թէ « Բրուսիոյ թագաւորք կ'ընդունէին իրենց թագը յԱստուծոյ, և այդ պատճառաւ ինքն ալ կ'առնուր խորանին վրայէն և կը դընէր իւր գլուխը : Խորհրդարանք էին միայն թագաւորին խորհուրդ տալու համար » :

Յայտնի է որ այս իմաստները պիտի ունենային իրենց հակառակորդները յառաջադիմականաց մէջ որոնք նոր ընտրութեամբ աւելի բազմացեր էին : Խօսարանական պայքարաց մէջ Ելեմտից վերաբերեալ խնդրով մը Պաշտօնարանը մեծամասնութիւնը կորսնցնելով, հրաժարեցաւ : Թագաւորը փոխանակ ընդունելու հրաժարականը, Խօսարանը ցրուեց և փոփոխութիւնք ըրաւ ի Պաշտօնարանի ազատականներէն զմմանս ամ

բառնալով, և գլուխ դրաւ պաշտօնարանին զիշխանն Հոհէնլոհէ, Աւագաց Ատենին Նախագահը, որուն յետոյ փոխանակեց Պէռնստորֆ :

Այսու հանդերձ ընդդիմակացք չգոհացան : Պաշտօնարանը ֆանաց շահիլ զանոնք բառնալով զանազան տուրքեր, վաճառականական դաշամբ ընդ Գաղղիոյ, ճանաչելով Իտալիոյ Թագաւորութիւնը, բռնադատելով զՀէսսէ Ընտրական, 1831ի Սահմանադրութիւնը տալ իւր հպատակաց : Եւ սակայն ազատականք ընդդիմութիւննին շնուագեցուցին : Թագաւորը շուզեց անձամբ բանալ Խօսարանին նիստերը, որոնք շարունակեցին մեծապէս յուզեալ մանաւանդ Սեպտեմբեր 30ին, յորում պաշտօնարանը կը պահանջէր նոր գումարներ բանակը կարգաւորելու համար : Մեծամասնութիւնը մերժեց խնդիրը և պաշտօնարանը քաշուեցաւ :

7. Կոմսն Պիսմարք Շէօնհաւզէն : — Այն ատեն Սեպտեմբերը Պաշտօնարանին գլուխ կոչեց ի Բարիդ Բրուսիոյ դեսպանը՝ զկոմսն Պիսմարք Շէօնհաւզէն, այն որ յետոյ այնքան պիտի մեծցնէր իւր հայրենիքը և զԲրուսիա ընդ երկար Եւրոպիոյ հրամայող պիտի կարգէր : Պիսմարք չկրցաւ յաղթել Խօսարանին մէջ և բանակին համար ուզուած գումարները մերժուեցան . բայց յաջողեցաւ ընդունելի ընել Աւագաց Խորհրդարանին մէջ : Երեսփոխանաց ժողովը բողոքեց ընդդէմ այս ընդունելութեան . այն ատեն Թագաւորը նիստերը փակեց և Պատգամագրով ¹ մը ծանոյց որ բռնադատեալ էր Ելեմուսքը ի գործ դնել արտաքոյ իսկ Սահմանադրական կանոնաց : Յայտնի է թէ այս արհամարհութիւն մ'էր Երեսփոխանաց, որով հակառակութիւնը աւելի կը բորբոքէր ընդ Գահն և ընդ Խօսարան . բայց վարչութիւնը իրեն նպաստաւոր գտեր էր կալուածատիրական Աւագաց Ատեանը որուն վրայ յենաւ . և քան զայդ իրեն իրաւանց նոր հզօր պաշտպան մը ունեցեր էր՝ Պիսմարքի հանճարը :

Այս յուզմունքները ընդ Պաշտօնարանը և ընդ ա-

1. Message.

զատականս տեցին մինչև ցամա 1863: Թագաւորը Չարին դաշնադրեր էր միաբան ընկճելու Լեհաստանի խռովութիւնքը: Երբ Խոսարանը բացուեցաւ մեծաւ մեծ վէճեր ծագեցան ընդ պաշտօնեայս և ընդ Նախագահ Խոսարանին, որուն իշխանութիւնը չէին ուզեր ճանչնալ պաշտօնեայք: Գուլիէլմոս պաշտօնէից կողմը բռնեց և խնդրոյն վերջ տալու համար ցրուեց Խոսարանը: Վերցուց նաև տպագրութեան ազատութիւնը: Նոր ընտրութեամբք ազատականք բոլորովին յաղթող եղան և մեծամեծ յուզմունքներ անշուշտ պիտի յառնէին, եթէ Տանիմարքայի պատերազմին խնդիրը չյառնէր, առ որ դարձան գրեթէ բոլոր միաբերը:

8. Փերմանական միութեան խնդիրը: — Փերմանական Դաշնակցութեան պայքարները և Ֆրանքֆորդի Խոսարանը որչափ որ ալ խափանուեր և լուծուեր էր պաշտօնապէս, սակայն զայն կազմող երեսփոխանք նոյն զգացմունքները կը կրէին մտքերնուն և սրտերնուն մէջ և Իտալական միութեան այնպիսի երազ իրագործուիլը, նոր լոյս մը եղաւ իրենց և յոյս մը Փերմանական միութեան: Շիլլէրի, գերմանական մեծ բանաստեղծին համար եղած ամենաչքեղ տօնախմբութեամբ, առաւել Փերմանիա կը տօնէր իւր ազգաց և ցեղից առ հասարկ եղբայրութեան գաղափարը, առ որ կը դիմէին ընդհանուր միաբերը և յորում կը գտնէին իրենց շահը և մեծութիւնը: Կազմուեցաւ Ալֆայն Բնիեր-Ֆիշը որուն նպատակն էր Բրուսիոյ հիտ միութիւն մը 1849ի Սահմանադրութեան վրայ, առանց սակայն ի բաց ձգելու զԱւստրիա: Դարձեալ Բ-բիւրգ-Ֆիշը մը, որուն կուսակից էր Կակեռն, կ'ուզէր երկու ըմբռնել զԱւստրիա՝ բացարձակ և սահմանադրական, և զԱւստրիա կ'ուզէր տեսնել ի գերմանական Դաշնակցութեան միաբան ընդ Բրուսիոյ:

Ինչպէս որ Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս Դ մերժեր էր Ֆրանքֆորդի Խոսարանին ընծայած կայսերական թագը, հաւասարապէս հակառակորդ երեցեր էր Ազգային ընկերութեան գաղափարաց: Թագաւորք և իշխանք

աւելի հակամէտք էին Բարեկարգութեան ընկերութեան: Երբ Փրանկիսկոս Յովսէփ հրատարակեց Սահմանադրութիւնը և ազատական ընթացք մը սկսաւ, ուղեց օգուտ մը քաղել Բրուսիոյ պարագաներէն, յորում թագաւորը մատակարարութեան խնդրոց համար միշտ ընդդիմութեան մէջ էր Խոսարանին հետ, և Գերմանիոյ բոլոր իշխանները ի Ֆրանքֆորդ կանչեց Աւագաթողովի մը համար: Ամէնը դիմեցին հրաւերին բաց ի Բրուսիոյ, բայց և Պատէնի Մեծ Դուքսը առաջարկեալ բարեկարգութեանց իւր հաւանութիւնը ժխտեց, և ի Ֆրանքֆորդ Խոսարանը անբաւական համարեցաւ այդպիսի Աւագաթողով մը, որուն անդամք ազգին քուէով ընտրուած չէին, և թէ նախ հարկ էր ազատութիւններ տրուէին ժողովրդոց: Ֆրանքֆորդի Աւագաթողովը արդիւնք մը չունեցաւ: Բայց և գերմանական պետութիւնք իրենց առանձնական շահէն մղեալ՝ չուզեցին խանգարել մաքսային միութիւնը զոր ունէին ընդ Բրուսիոյ, և առանձին դարձեալ վճռական դաշինք ընդ Աւստրիոյ:

9. Գերմանական Տէրութիւնք եւ Սախսոնադրութիւնք: — Յեղափոխութեանց ընկճուելով, Սահմանադրութիւններէն բազումք ալ կորսնցուցին իրենց ազդեցութիւնը և գործադրութիւնը: Հազիւ սակաւ Պետութիւնք չուզեցին ի սպառ մերժել ազատականաց փափագները: Ի Պավիէրա Մաքսիմիլիանոս Բ իւր հօրը յաջորդած ժամանակ, խորշումն կը ցուցնէր սահմանադրական գաղափարներու. Գերմանական միութեան մէջ Բրուսիոյ հակառակ ընթացք մը կը հետեւէր, յենլով Աւստրիոյ վրայ. բայց Խոսարանին հետ ստէպ ընդհարումներէն տաղտկացած, վերջապէս արձակեց իւր Ֆոն տէր Ֆորտէն պաշտօնեայն ըսելով. « Կ'ուզեմ ժողովրդեանս հետ խաղաղութեամբ ապրիլ » և ընդունեցաւ Խոսարանին փափագները: Ի Գուպուրկ-Կոթա ազատամիտ և խոհական Դուքսն Էռնէստ ամէն ջանք ըրաւ սահմանադրական ազատութեանց վրայ միացնել զԳուպուրկ և զԿոթա, և Գերմանիոյ այլ և այլ տեղերէ հայրենասէր ազատական-

1835

Օգոստ.

1851 Նոյ.

ներ հրաւիրեց, վարչութեան և գիտութեանց մէջ յառաջագիմութեան համար: Նոյնը ըրաւ Պատէնի դուքսը: Իսկ ի Սաքսոնիա Փրեզբերիկոս Բ մեռնելով ձիէն անկամամբ, իւր եղբօրը Յովհաննէսի ժամանակ որ յաջորդեց, պաշտօնեայն Պէսսդ կրցաւ նոր ընտրական օրէնք մը ընդունելի ընել ոչ համաձայն Սահմանադրութեան: Վիրդէմպէրկի թագաւորը Գուլիէլմոս Ա. միութեան խնդրոյն մէջ Աւստրիոյ կողմի բռնեց. բայց երբ Աւստրիա ուզեց Ֆրանքֆորդի հին Աւագաժողովը հաստատել, և առ այս հրաւիրեց բոլոր իշխանները, այն ատեն թողուց զԱւստրիա և Պափիէրայի հետ Միւնիխի դաշինքը դրաւ, որուն նպատակն էր ապահովել բոլոր երկրորդական Պետութեանց անկախութիւնը ընդդէմ Աւստրիոյ և Բրուսիոյ և որ կոչուեցաւ Եւրոպ. Գերմանիա: Այս զգացմամբ էր որ Լայպցիկի պատերազմին տարեդարձին օրը Հաննովերի Պորրի պաշտօնեայն ըսեր էր որ « Փոքրիկ Պետութիւնք պիտի դիմէին օտար Տէրութեանց դաշնակցութեան, քան հաւանել որ ընդարմանան և կամ կլլուին մեծագոյն Պետութենէ մը »: Հետէ Ընտրական և Լիփիէ Տէտմոլտ, ի սկզբան հակառակեր էին Սահմանադրութեան, մինչև որ ներքին խռովութեանց պատճառաւ միջամտելով Բրուսիա և Աւստրիա, բռնադատեցին գործադրելու 1831ի Սահմանադրութիւնը: Ընդհակառակն ի Մէքլէմպուրկ զօրացաւ Ազնուականաց մասը և ոչ միայն ջնջուեցաւ Սահմանադրութիւնը, այլ և Նոր ժողովք մը հաստատուեցաւ 1755ի հաստատեալ կարգաց պրայ: Քաղաքական մեծամեծ յուզումներ ծագեցան, յորոց առաջ եկան բանտարգելութիւնք և բազմաթիւ տարագրութիւնք: Ի Հաննովեր յամին 1848 Լյունէսդ թագաւորը ընդունեց էր զՍահմանադրութիւնը և խղճիւ հակամէտ էր պաշտօնութեան: Բայց Ազնուականք դիմեցին աւագաժողովոյն ընդդէմ Սահմանադրութեան: Մեռաւ քիչ վերջը Լյունէսդ և իրեն յաջորդեց իւր որդին Գէորգ, որուն իշխանութեան սկիզբները Ազնուականաց և երկու Խօսարանաց մէջ պայքարը իւր յետին կէտը հասաւ: Աւագաժողովը

վճռեց ի նպաստ Ազնուականաց և հրաւիրեց զԽօսարանս՝ իւր պահանջները չափաւորել ըստ Դաշնակցութեան կանոնաց և ըստ պահանջելոյ Ազնուականաց։ Այն ատեն վարչութիւնը յանձնեց Պորրի պաշտօնէին բաւական զՍահմանադրութիւնը, զոր պահելու բազում անգամ երդուեր էր թագաւորը։ Ի զուր ամէն կողմէն աղերսներ եկան առ թագաւորը՝ Սահմանադրութեան պահպանութեանը համար։ Թագաւորական հրովարտակ մը ցրուեց Խօսարանները « ըստ սահմանելոյ Աւագաժողովոյն » . վերցուեցաւ 1848ի Սահմանադրութիւնը և հաստատուեցան 1840ի Քաղաքական կարգերը։

10. Տնտեսագիտական եւ Արուեստական Հաստատութիւնք։ — Այսու հարդերձ քաղաքական հակառակընդդէմ պայքարք արգելք չէին լինէնուր գերմանական մտքերու զարգացման՝ տնտեսական, արուեստական և գիտական ասպարիզին մէջ, յորում կը գտնէին լիովին ազատութիւնը։ Բացուեցան ամենուրեք ընկերութիւնք քաղաքական տնտեսագիտութեան համար։ Շատ մը Արհեստական Տուններ օրէնքներով յարաբերութիւններ հաստատեցին առանց խտրութեան Գերմանիոյ ամէն իշխանութեանց քաղաքացւոց հետ։ Հաստատուեցան ի գործաւորս փոփոխիլ օգնութեանը ընկերութիւններ։ Ընկերավարութեան գաղափարները ուղղելու համար, որ ամէն օր առաւել կը տարածուէր, մտածեցին առանձին տնտեսագէտներ դարման տանել, հաստատելով ամենուրեք գործաւորին համար վարկի, խնայութեան և նախահոգութեան արկեղք։ Կրթութիւնը և Ուսումը ընդհանուր եղաւ առ որ կրնային, նա մանաւանդ պարտաւոր էին, մերձենալ ամէն տղայք, ամէն կարգէ նաև յետին չքաւորքն։

Այս ամէն հաստատութիւնք ի սկզբան առանձնականք, փութով գտան իրենց խրախոյսները ի Պետութիւններէ և որոց արդիւնք յապագային չքեղապէս պիտի տեսնուէր։ Գերմանիոյ ժողովուրդք ներքին յառաջադիմութեանց մէջ ոգւովք միաբան, կը դիմէին զօրաւոր միութեան մը։

ՇԼԷԶՎԻԿ ՀՈԼՇԴԱՑՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՏԱՆԻՄԱՐՔԱԿԱՆ

1. Պատճառք Տանիմարքական պատերազմին. — 2. Հոլլդայն կ'ուզէ թօթափել Տանիմարքայի լուծը. — 3. Մահ Փրեդերիկոս Էի. Քրիստիանոս Թ. — Փրեդերիկոս Աւկուսդէնպուրկցի. — 4. Զիւնուորական միջամտութիւն Բրուսիոյ և Աւստրիոյ — Տիրել Տանէվերբէի և Շլէզվիկի. — 5. Յուզմունք ի Քոփէնհագէն. Բանակը յԵլթլանտ. Պատերազմ Տիւփէլի. — 6. Տանիմարքացիք կը յաղթեն ծովու վրայ. — 7. Դեսպանաժողով ի Լոնտրա. — 8. Իշխանն Փրեդերիկոս Կարոլոս Բրուսիոյ. Առումն Ալսէնի. — 9. Դաշինք վէննայի:

1. Պատճառք Տանիմարքական պատերազմին: — Տանիմարքական պատերազմը բնական հետեւանք մ'էր գերմանական ոգւոյն զօրանալուն և ընդարձակուելուն, որով կը ջանար միացնել իւր հետ այն ազգերը որոց հետ կը համարէր գտնել եղբայրակցութիւն մը, առ ոտն կոխելով նոյն իսկ ժառանգական իրաւունքներ և բողոքներ: Եւ այն անձը որ իւր մտաց մէջ կազմեր էր Գերմանական կայսրութիւնը Բրուսիոյ նախագահութեամբ, ամենայն երկրորդական պատճառ գիտցաւ գործածել ի նպաստ իւր խորհրդոց:

Պիսմարքի մտացը մէջ Տանիմարքայի փոքրկանաւը, Գերմանիոյ մեծութեան առաջին քայլն էր: Այս էր ահա ճշմարիտ պատճառ պատերազմին ներքսապէս: Իսկ գալով արտաքին պատճառաց՝ տեսանք Լ. Գլխոյն մէջ որ Փրեդերիկոս Է որդի չունենալով, ի Լոնտրագեաւ պանաժողով մը յաջորդութեան խնդիրը կարգի դրեր էր, սահմանելով յաջորդ յետ մահու Փրեդերիկոս Էի

գոուքսն Շլէզվիկ—Հոլշտայն—Կլուքսպուրկի, ի սերնդոց Տանիմարքայի թագաւորաց և մօր կողմանէ թոռն Քրիստիան Ըի. որով յարմար իշխելու թէ Տանիմարքայի և թէ Դքսութեանց: Եւ որպէս զի յապագային որ և է խնդիր մը չծագի, ինն միլիոն արծաթ վճարմամբ հրաժարել տուին գահէն Աւկուստէնպուրկի գուքսը, որ և նա թագաւորական արեւնէ կը սերէր ԺԸ դարէն: Փրեդերիկոս խոստացաւ Դքսութիւնքը չմիացնել թագաւորութեան հետ և անոնց տալ սեպհական խօսարանք և գաւառական ժողովքներ. կազմելով միանգամայն մասն ամբողջութեան Տանիմարքայի:

Այս էր նաև Պետութեանց փափագը: Այսպիսի խնդրոյ մը համար չհարցուեցաւ Գերմանական Դաշնակցութեան Աւագաժողովը, որ կը համարէր իրաւունք ունենալ ո՛ւր որ գերմանացի տարր կը նկատէր: Հոլշտայն գերմանական ժողովուրդ կը սեպուէր: Տանիմարքա զայն իւր ամբողջութեան մէջ գրաւելու և զայն տանիմարքացի ընելու համար, ամէն միջոց ձեռք առաւ, երբեմն նոյն իսկ բռնութիւն, օրինակ, գերմաներէն լեզուն տարագիր ընելով եկեղեցիներէ, դպրոցներէ, դատաստաններէ և մինչև յառանձնական գումարումներէ. Դքսութեանց մէջ տանիմարքացի զինուոր գործածելով և բնիկները զրկելով թագաւորութեան մէջ: Տանիմարքացի և գերմանացի զգացմանց մէջ մեծ և յայտնի էր ասելութիւնը և զարմանք չէր որ գերմանացի ժողովուրդք ծածուկ և յայտնապէս համակրէին անոնց՝ զորս ինքեանց եղբայր կը համարէին:

2. Հոլշտայն կուգէ Խօթափել Տանիմարքայի լուծր: — Գերմանական Աւագաժողովը որ ի սկզբանէ հակառակ ընթացք մը բռնած էր Դքսութեանց միաբանելուն ընդ ձեռամբ Տանիմարքայի, որովհետև հակառակ կը համարէր Դաշնակցական իրաւանց, ոչինչ համարեցաւ 1851 և 52ի Դաշինքները: Տանիմարքա ընդ երկար չուզեց ճանչնալ այս որոշողութիւնը, բայց երբ յետ բազում ծանուցագիրներու Աւագաժողովը սպառնացաւ զինուք գործադրելու իւր սահմանածքը, այն ատեն Տանիմարքա ընդհանուր Սահմանադրու-

թիւնը չնչեց Հոլլդայնի և Լաւէնպուրկի Դքսութեանց նկատմամբ. այնպէս հաստատեց միայն որ Տանիմարքայի Պատերազմի, Մովային Զօրութեան և Ելեւմտից պաշտօնեայք թագաւորին դիմաց պատասխանատու էին նաև Հոլլդայնի համար: Հոլլդայն մերժեց երեսփոխան ղրկելու Քոփէնհակի Խօսարանը, չուզեց ընդունիլ այս որոշողութիւնը բողոքելով որ Հոլլդայն և Շլէզվիկ Դքսութիւնք անբաժան էին մէկմէկէ: Ի գուր գերմանական Աւագածողովը ևս կրկին և կրկին ըսպառնացաւ այս բաժանման համար. Քոփէնհակի պաշտօնարանը Մարտի մէջ կը ծանուցանէր որ Շլէզվիկ մշտնջենաւորապէս կը միանար ընդ Տանիմարքայի նոյն Սահմանադրութեան ներքև և Հոլլդայնի ժողովոյն իշխանութիւնը կը չափաւորուէր: Այն ատեն Աւագածողովը սահմանեց ի գործ դնել ի բազմաց Հոգ. սպառնացածը և զինուց զօրութեամբ ձեռք բերել պահանջը ի նպաստ գերմանական ցեղերու:

3. Մահ Փրեդերիկոս Էի, Քրիստիան Թ. Փրեդերիկոս Աւկուսդէնպուրկցի:— Այս յուզեալ պայքարաց միջոց մեռաւ Փրեդերիկոս Է, և ըստ Լոնտրայի Դաշանց, յաթուր յաջորդեց իշխանն Հոլլդայն—Կլուքըսպուրկի՝ Քրիստիան Թ անուամբ: Մի և նոյն ատեն Աւկուսդէնպուրկի Դքսին սնդրանիկը ծանոյց որ ինքը երբէք հաւանած չէր իւր հօրը յաջորդութեան իրաւունքէ հրաժարելուն և հրատարակութեամբ մը ինքզինքը հռչակեց Դուքս Փրեդերիկոս Ը Միացեալ Դքսութեանց Շլէզվիկ Հոլլդայնի և պատրաստուեցաւ իւր իրաւունքը պաշտպանելու ամենայն միջոցովք: Գերմանական ժողովուրդը, փոքր Պետութիւնք և Բրուսիա Պիզմարքի բերնով Աւկուսդէնպուրկի նըպաստաւոր երևցան ընդդէմ Տանիմարքայի: Խօսարաններու մէջ, քաղաքական ընկերութեանց, ժողովրդական գումարումներու մէջ կարծիք յայտնուեցաւ ամենայն միջոց գործածելու որ « Հիւսիսի եղբարք ստանան ինչ որ իրենց կը պատկանէր յիրաւանց, և թէ Դքսութիւնք ընդ բնիկ իշխանով դառնան առ հայրենիս որուն կը պատկանէին լեզուաւ և ծագմամբ, և

ուսկից բաժնուներ էին այսպէս տխուր եղանակաւ ¹ » : Եւ երբ Նոյեմբեր 18ին Քրիստիան Թ հրատարակեց Նախորդին Սահմանադրութիւնը որով Շէշզվիկ կը միանար անխզելի կապով Տանիմարքայի հետ, այն ատեն Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովը սահմանեց զինու. ք բռնել Դքսութիւնքը :

4. Զինուորական միջամտութիւն Բրուսիոյ եւ Աւստրիոյ. Տիրապետել Տաննէվէրքի եւ Շէշզվիկի : — Արդէն Աւստրիա և Բրուսիա նոյն իմաստով ծանուցագիր յղեր էին առ Տանիմարքա և անմիջապէս 12,000 Սաքսոնք և Հանովրացիք ընդ հրամանատարութեամբ սաքսոն Հաբէ զօրավարին, մտան ի Հոլշտայն և ի Լաւէնպուրկ : Տանիմարքա առանց կռուոյ ետ քաշուեցաւ այդ Նահանգներէն, որոնք ըստ օրինաց կրնային պատկանել գերմանական Աւագաժողովոյն իրաւանց. բայց պատրաստուեցաւ կռուիլ Շէշզվիկի համար : 1864ի սկիզբը Դաշնակիցք արդէն զրաւեր էին զրովանդակ Հոլշտայն, ուր մտան Գերմանացի գունդերը և փութով հասաւ նաև Փրեզերիկոս Աւկուսդէնպուրկի Դուքսը, զոր Հոլշտայնի խորհրդարանը Նոյեմբեր 27ին արդէն Դուքս անուաներ էր և ժողովուրդը մեծ ցնծութեամբ ընդունեցաւ զինքը :

Տանիմարքացիք թէպէտ առանց դժուարութեան մը թողուցեր էին ՎՀոլշտայն, բայց պատրաստուած էին յետին արիւնը թափել Շէշզվիկի համար, յոյս ունէին նաև որ գոնեայ քաղաքագիտօրէն իրենց նեցուկ պիպի ըլլար Անգղիա, որուն ժողովուրդը և Հասարակաց Խօսարանը կը բողոքէր Երկուց Պետութեանց այս միջամտութեան դէմ : Իսկ Աւստրիա և Բրուսիա կը պահանջէին որ ջնջուի Նոյեմբերի սահմանադրութիւնը, զոր հակառակ կը համարէին նախնագոյն Դաշանց և նոյն իսկ Լոնտրայի. և երբ իրենց պահանջը չընդունուեցաւ ի Քրիստիան Թ. է, ազատ համարեցան իրենք զիրենք : Անգղիա առաջարկեց Եւրոպական Դեսպանաժողովով մը՝ խնդիրը կարգադրելու, բայց Նաբո-

1864

լէոնի շընդունելովը, այդ ալ տեղի չունեցաւ և Բու-
նուարի մէջ աւստրիա-բրուսիական բանակը ութսնա-
միայ Վրանկէլ մարաջախտին հրամանատարութեան
ներքեւ մտաւ ի Հոլշդայն :

Մի և նոյն ժամանակ Պէոլինու պաշտօնարանը կը
ժանուցանէր ի Լոնտրա որ ինքը նպատակ չունէր
Տանիմարքայի ամբողջութեանը դաշելու : Իսկ Գեր-
մանական իշխանութիւնք զանազան զգացմանց մէջ
էին : Ոմանք արիւնահեղ պատերազմի մը տռջև առ-
նելու համար կ'ընդունէին Շլէզվիկ-Հոլշդայնի անուա-
նական միութիւն մը ընդ Տանիմարքայի իշխանու-
թեամբ :

Բրուսիացի բանակը Փետրուարի սկիզբները ընդ
հրամանատարութեամբ Փրեյերիկս Կարոլոս իշխանին
յառաջեց Քիէլի և Լքէոն Ֆէօուտէի ճամբով դէպ ի
Միսսանտէ, միշտ ճամբան կռուելով թշնամւոյն հետ :
Աւստրիացի գունդերը որոց կը հրամայէր Կապլէնց
գորավարը, Հիւսիսէն յառաջելով յետ խիստ բազ-
խումներու ի Լոդդորֆ և յՕպէրսէք, հասան ի Տան-
նէվէրքէ ձորը՝ որ Շլէզվիկի հարաւային կողմէն կը
տատարածուի Արեւմուտքէն յԱրեւելս :

Տանիմարքայի ընդհանուր հրամանատարն Տէ Մէ-
ցա խոհեմութիւն շհամարելով պատերազմ տալ այն-
պիսի տեղւոյ մը վրայ, ուր երկու դաշնակից բանակք
կրնային դիւրաւ միանալ իրեն դէմ, պատերազմի խոր-
հուրդ գումարեց և սահմանուեցաւ թողուլ զՇլէզվիկ և
զՏաննէվէրքէ և Փետրուարի 6ին քաշուեցաւ Տիւփ-
փէլի ձորերուն մէջ, ուր եկած էր նաև Քրիստիան
թագաւորը : Երկրորդ օրը ժամը 10ին Վրանկէլ՝ Բրու-
սիոյ թագաժառանգ իշխանին հետ յաղթանակաւ մը-
տաւ ի Շլէզվիկ ուր հաստատուց ճամբարը : Այն ա-
տեն գերմանացի գունդերը սկսան զտանիմարքայի բա-
նակը վանել զանազան կողմէ : Օպէրսիի քով մեծ ընդ-
հարումն եղաւ ուր մեծ վնաս կրեցին աւստրիացի հե-
ծեաք և որսորդք և հազիւ նոր եկած օգնութիւն-
ներով երեկոյեան դէմ աւստրիացիք կրցան յաղթու-
թիւն մը տանիլ : Փետրուար 7ին տիրեցին Ֆլէնսպուր-

կի առանց ընդդիմութեան մը : Տանիմարքացի բանակին մաս մը այն ատեն սկսաւ ամրանալ Տիւփիէլի ձորերուն կռնակը և մաս մը ևս նահանջել գէպ ի Ֆրիտէրիչիա : Պատերազմը բոլորովին ի նպաստ էր Դաշնակցաց :

5. Յուզմունք ի Քոփէնհուսկէն. — Բանակը յԵռեթլանտ . Պատերազմ Տիւփիէլի : — Այս ձախողութեանց լուրերը հասնելով ի Քոփէնհուսկէն, զայրացուց զժողովուրդը և շատ հակառակ ցոյցեր եղան թէ արքայական ընտանեաց և թէ « ընդդ՛մ մատնչաց, որոնք կը գտնուէին ի բանակի » : Պաշտօնարանը ժողովրդեան զայրոյթը մեղմացնելու նպատակաւ, պաշտօնանկ ըրաւ Տէ Մէցա զօրավարը և թագաւորը հրովարտակով մը կը յորդորէր զբանակը ի միութիւն, մինչ թշնամին հայրենեաց հողոյն վրան էր : Գերմանական փոքր պետութիւնք ևս անհանդարտ սրտով կը դիտէին պատերազմը . չկարելով գուշակել Երկուց մեծ Պետութեանց միտքը, որոնք սկսեր էին յայտնօպէս հակառակ երևնալ Աւկուսդէնպուրկի դքսին : Միանգամայն Տանիմարքա իւր նաւահանգիստները պաշարման վիճակի մէջ դրած ըլլալով, վաճառականութեան խափանումը մեծ տագնապի նիւթ էր փոքր իշխանութեանց :

Ի Ֆլէնսպուրկէ մարաջախտն Վրանկէլ որոշեց մի և նոյն միջոցին կռուիլ երկու կողմանէ : Բրուսիացի բանակը ընդ հրամանատարութեամբ թագաժառանգ իշխանին պէտք էր տիրել Տիւփիէլի և աւստրիացի գունդերը Բրուսիացի պահանորդաց հետ պիտի զրաւէին զՇլէզվիկ մինչև ի Քէօնիկսաւ : Ըստ այսմ որոշման թագաժառանգ իշխանը իւր ճամբարը փոխադրեց ի Կրավէնշդայն, և Տանիմարքայի նաւատորմիդը մանաւանդ Ռուֆ Քրուէ նշանաւոր մարտանաւը ծեծելու համար թնդանօթներ հաստատեց Հոլնիսի բարձունքը, և յետ կամուրջ մը ձգելու Լքէնսուտի վրայ, բռնեցին Պրուսիայէր թերակղզին որով կրնային բաղխել Տիւփիէլի ձորերը թէ ի հիւսիսոյ և թէ ի

հարաւոյ: Միւս գունդերը կ'անցնէին Սահմանազու-
խը և Փետրուար 18ին կը մտնէին ի Քոլտինկ, որ էր
առաջին քաղաք Եուդլանտի վրայ:

Այս տիրապետութեան լուրը քաղաքական մեծ փո-
թորիկ յարոյց ի Լոնտրա. մինչև Բրուսիա ճարտա-
րութեամբ բռնադատուեցաւ հրատարակելու որ Վրան
կէլ իրեն տրուած հրահանգներէն անդին անցեր էր և
պիտի յանդիմանուէր. բայց հիմայ որ մէկ մը հոն
բռներ էին պարզ ռազմագիտական պատճառաւ, խօսք
կուտար առաջ շանցնելու և Բրուսիա պատրաստ էր
մասնակցելու այնքան ցանկացեալ Դեսպանաժողովոյն
ի Լոնտրա, միայն թէ Տանիմարքա ևս յանձն առնուր:
Իսկ առանձինն Բրուսիա և Աւստրիա տեսնելով որ
Տանիմարքական Խօսարանին մէջ Ազգային կուսակ-
ցութիւնը չընդունեցաւ Դեսպանաժողովը՝ առաջար-
կեալ հիմանց վրայ, շարունակեց Մարտի մէջ Եուրլան-
տի գրաւումը: Մինչ Կապլէնց զօրաւոր կռուով մը կը
վանէր զՏանիմարքացիս ի Հէրսէնս, տիրելով Վայ-
լէի, Բրուսիացիք կը չուէին Ֆրէտէրիչիայի վրայ: Եր-
կու օր քաղաքը թնդանսթակոծեցին ի զուր և երբ
տեսան որ քաղաքը անձնատուր չըլլար, պաշարեցին
զայն և թողուցին աւստրացի բանակին: Բրուսիացի
գունդերը կը կեդրոնանային մեծ յարձակման մը համար
ի Տիւֆֆէլ ուր արդէն այլ և այլ գուպարածք եղեր էին
առանց արգելանց: Տանիմարքացիք ի Տիւֆֆէլ կ'ու-
զէին պայծառացնել իրենց զինուորական պատիւը ա-
ղարտեալ ի Տաննէվէրքէ: Անդադար կ'աշխատէին
նոր բերդեր յարուցանելու և Ռուլֆ Քրաքէ մարտա-
նաւը մեծամեծ փնասներ կուտար թշնամւոյն որ ծու-
վեզրը բռնած էր: Բրուսիացի գունդերը կը տագնա-
պէին եղանակին ցրտութեան և անհարթութեան պատ-
ճառաւ. սկսեր էին պակսիլ նաև զգետտք և պաշարք:
Սահմանուեցաւ ընդհանուր յարձակումն տալ: Բրու-
սիացիք Մարտ 15էն մինչև 28 ունեցեր էին փոքր
յաջողութիւններ և մինչև փախուցեր էին Ռուլֆ Քրա-
քէ և ուրիշ մարտանաւք: Մարտ 28ին սկսաւ բուն
յարձակումը որ տևեց երեք եօթնեակ, յորս Բրու-

սիացիք կը յառաջէին մեծ ընդդիմութեամբ և իւրաքանչիւր գրաւած տեղերնին ամրացնելով: Վերջապէս Բրուսիացիք հասան այն վեց ձորերուն առջև որոնք փոսերով, ամբարտակներով և զինուք պաշտպանեալ էին: Ապրիլ 16ին ընդհանուր յարձակումը եղաւ, ահաւոր երկուց ազգաց Պատմութեան մէջ ալ: Երեկոյեան Տիւփփէլի ձորերը Բրուսիացւոց ձեռքն էին և Տանիմարքացիք վանուեր էին մինչև Ալսէն կղզին:

Երկու կողմն ալ դիւցազնաբար կռուեր էր: Բրուսիացւոց կողմէն 1200 զինուորք ընկեր էին ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր յորս 70 սպայք: Նոյնքան բազմութիւն և աւելի կորսնցուցին նաև Տանիմարքացիք. դարձեալ շատ զէնք և հրանսթք: Բայց Բրուսիացւոց գոհութիւնը մեծ էր այսպիսի չքեղ յաղթութեան մը համար: Գուլիէլմոս Թագաւորը անձամբ պատերազմին դաշտը եկաւ յայտնելու բանակին իւր գոհութիւնը: Այն օրը Բրուսիոյ համար առաջին օրն էր իւր Մեծութեան՝ Դարուս երկրորդ կիսհարիւրեակին մէջ:

Տիւփփէլի անկմամբ յայտնի էր պատերազմին ելքը: Տանիմարքացիք թողուցին ցամաքը և հոգերնին եղաւ պաշտպանել կղզիները, նոյն իսկ զՅրէտէրիչիա թողուցին դեռ թշնամին յարձակումն չփորձած, որով պատերազմը վերջացած էր թերակղզւոյն մէջ: Վրանկէլ Յրէտէրիչիայի բերդերը քանդելէն վերջը, յառաջեց երկու գունդերով ի Հիւսիս և բռնեց Էօլպորկօ, Վիպօրկօ և Աքիվէ քաղաքները: Եռութլանտ իրեն համար իբրև գրաւ մը կը համարուէր պատերազմի մէջ գերմանական զերեալ նաւերու փոխարէն: Երբ Լոնտրայի Դեսպանաժողովը զինադադարումն հաստատեց Մայիս 12ին, Գերմանացւոց ձեռքն էր թերակղզին մինչև ի Լիմֆօրտ:

6. Տանիմարքացիք կը յաղթեն ծովու վրայ: — Տանիմարքացիք ծովու վրայ ունեցան այլ և այլ յաջողութիւններ: Աւստրիացի նաւատորմիղ մը Միջերկրականէն կուգար ի Հիւսիսային ծով: Հէլկոլանտի մօտ դիմացէ դիմաց ելան աւստրիացի և տանիմարքացի նաւատորմիղք և մոլեգին կռիւ մը ծագեցաւ,

յորում երկու աւստրիական մարտանաւք (Շվարցշմպէրկ և Ռատէցքի) մեծապէս լնատուեցան և կորսընցուցին նաւաստիներէն մեծ մաս մը :

7. Դեսպանաժողով ի Լոնտրա : — Այս յետին կռիւներուն ժամանակ, արդէն Պետութեանց դեսպանք ժողուեր էին ի Լոնտրա որոնք նախ հրամայեր էին Զինադադարումը ամսուան համար, ապա 15 օրուան ևս համար : Բայց տեսութիւնք բոլորովին տարբեր էին և մէկմէկու հակառակք : Անգղիա, Շուէտ և Տանիմարքա կը պաշտպանէին նախկին Լոնտրայի սահմանեալքը զորս կը մերժէին Բրուսիա և Աւստրիա :

Յետինքս յանձն կ'առնուին որ Շլէզվիկ—Հոլշթայն տարբեր բոլորովին սահմանադրական ինքնավարութեամբ մնան Տանիմարքայի թագաւորին անձնական իշխանութեան ներքեւ, և սակայն զայդ յանձն չէր առնուր գերմանական Աւագաժողովը, որ կ'ուզէր Դքսութիւնքը բաժնել Տանիմարքայէն և առանձին իշխանութեամբ յարել գերմանական Դաշնակցութեան : Խօսուեցաւ նաև բաժանումն ընել ըստ լեզուաց, Տանիմարքայի կամ գերմանական :

Պէտք սաքսոն նուիրակը առաջարկեց ժողովրդախումբքուէարկութիւնմը ընելով հարցնել Դքսութեանց կարծիքը՝ զայս պաշտպանեց նաև Դաղդիոյ կայսրը : Աւստրիա, Բրուսիա զայդ կ'ընդունէին Հոլշթայնի համար բայց ոչ Շլէզվիկի : Իսկ Տանիմարքա բնաւ չէր ընդուներ, յուսալով մանաւանդ Անգղիոյ վրայ :

Տանիմարքացիք պատերազմին սկիզբէն այս ունայն յուսով խաբուեր էին : Սակայն ոչ կալլէսի իշխանուհին Աղեքսանդրա՝ դուստր Փրիստիան Թի, որ մեծ եռանդեամբ կ'աշխատէր իւր հօրը և Ազգին համար, ոչ խօսարանք, ոչ բռնն տպագրութիւնք և ժողովակք համոզեցին զՓալմէրսդոն—Ռուսսըլ պաշտօնարանը ճշմարիտ հետևողք անգղիական աւանդութեան, զինուք միջամտելու պատերազմի մը մէջ, յորում իրենց սեպհական շահ մը չէին տեսներ : Դեսպանաժողովը արգիւնք մը չունեցաւ և ցրուեցաւ Յունիս 25ին :

8. Իշխանն Փրեդերիկոս Կարոլոս . Առումն Ասէնի : — Անմիջապէս թշնամութիւնք սկսան և Յունիս 28—29ին գիշերը իշխանն Փրեդերիկոս Գուլիէլմոս որ հրամանատար անուանուեր էր Վրանկէլ մարաշխախին տեղ , բաղխեց զԱլսէն , ամրացեալ և զօրաւոր Տիւփիէլի նման : Գիշերուան մէջ Տանիմարքացւոց ահաւոր կրակին ներքեւ գերմանացի գունդերը նաւարկեցին Ալսէնի ջրանցքին մէջ և հլան յՈւլքէպիւլ : Դեռ ուրիշ գունդեր ալ հասան փութով : Տանիմարքացիք յետ մեծամեծ կորուստներու , կրակ տուին Սոնաէրպուրկ զղեակին և դիմեցին Քէրէնիս թերակզին որ ամրացեալ և անառիկ կը համարուէր : Բայց հոն ալ յուսահատած անցան Ֆինլանտիա կղզին և Յուլիս 1ին Բրուսիացիք առանց զժուարութեան մտան ի Քէտէնիս , որով և տիրեցին բովանդակ Ալսէն թերակղզւոյն , ուր գտան բազում պէնք , հրանօթք և պաշարք : Այն ատեն սանիմարքացի Հէկէրման Լինտէնքրոնէ զօրավարը որ 5000 զինուորօք պիտի պաշտպանէր զԵութլանտ , թողուց ցամաք երկիրը , Զելանտիա քաջուելու համար զօրօք և հրանօթովք : Որով Բրուսիացիք առանց զժուարութեան յառաջեցին ի Աքակէն , մինչ Աւստրիացիք կը տիրէին Նիքոպլինկի , Մորսէօ կղզւոյն , նաև արևմտեան Ֆրիչիա կղզւոյն և ուրիշ կղզիներու , գերի բռնելով ևս նաւերով և նաւաստեօք անուանի նաւապետն Համմէր , ոխերիմ ատեցող Գերմանացւոց :

9. Դաշինք Վեննայի : — Այն ատեն միայն Քրիստիան Թ համոզուեցաւ որ ի զօւր էր օգնութիւն մը յուսալ յԱնգղիոյ և սահմանեց խաղաղութիւնը դաշնախօսել ուղղակի Աւստրիոյ և Բրուսիոյ հետ : Յուլիս 20ին թշնամութիւնք դադրեցան թէ ի ծովու թէ ի ցամաքի , առ ժամս ի Վեննա սկսան բանակցութիւնք , յորս չկար գերմանական Աւագաժողովը : Նա մանաւանդ իշխանն Փրեդերիկոս Կորոլոս Բրուսիոյ՝ բռնադատեր էր Դաշնակցութեան Հաքէ զօրավարը թողլու զՌէնտսպուրկ բերդը : Որով մեծ պաղութիւն ծնաւ ընդ Դաշնակցութիւն և ընդ Բրուսիա : Աւստրիա և

Բրուսիա բնաւ կարեւորութիւն մը չտուին Աւկուսդէն-պուրկի և Օլտէնպուրկի Դքսերուն, որոնք ցեղաբանութեամբ կը ցուցնէին իրենց իրաւունքը Դքսութեանց վրայ: Հաշտութեան նախագիծք ստորագրուեցան Օգոստոս 1ին: Յետոյ կատարելապէս Վեննայի հաշտութիւնը եղաւ Հոկտեմբեր 30ին, ըստ որում Տանիմարքա կը հրաժարէր իւր իրաւունքներէն Լաւէնպուրկի, Շլէզվիկ և Հոլշթայնի վրայ: Կը կորսնցնէր ևս Հիւսիսային ծովուն կղզիները և Պալթիկի մէջ Ֆէհմէրնեանի և Ալսէն: Պիտի վճարէր պատերազմի ծախք նաև գերեալ նաւուց փնասները: Մինչ ամբողջ Տանիմարքա 3 միլիոն բնակիչ կը համարուէր, կը կորսնցնէր մէկ միլիոն:

1863
Օգոստ.

Աւստրիա և Բրուսիա յետ բաժնելու Դքսութիւնքը ի Տանիմարքայէ տիրեցին հոն միաբանութեամբ տարի մը. ժողովրդէն պատերազմական ահաւոր տուրքեր քաղելով: Ապա ի Կալշթայն դաշնադրութեամբ մը մէջերնին բաժնեցին: Բրուսիա մշտնջենաւորապէս կը ստանար զԼաւէնպուրկ, պարտական մնալով դրամական գումարի մը առ Աւստրիա. իրեն կը տրուէին դարձեալ Քիէլ նաւահանգիստը և Ռէնտսպուրկ քաղաքը և առ ժամս պիտի կառավարէր նաև զՇլէզվիկ: Իսկ Աւստրիա առ ժամս զՀոլշթայն պիտի մասնակարարէր:

Բայց Երկուց Դքսութեանց Խօսարանք բողոքեցին մէկմէկէ բաժնուելուն վրայ, կոչեցին նորէն Աւկուսդէնպուրկի Դուքսը և Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովոյն փոքր Պետութիւնք, խիթալով Բրուսիոյ Մեծութենէն, Դքսութեանց կողմը բռնեցին: Բրուսիա վանեց զԱւկուսդէնպուրկի Դուքսը և սպառնացաւ Աւագաժողովոյն, խնդիրը քարշ բերելով այսպէս մինչև 1866, յորում պիտի տեսնենք զԲրուսիա վանել զԱւստրիայիս ևս ի Հոլշթայնէ:

Տանիմարքայի պատերազմին մէջ Բրուսիոյ բռնած քաղաքականութիւնը, յայտնապէս յերևան հանեց իւր պաշտօնէին կոմս Պիլզմարքի սուր միտքը և ճարտարութիւնը: Եւ ամենայն արթուն քաղաքագէտ ըմբռնեց

որ այս յառաջարան մ'էր իւր քաղաքագիտական զօրաւոր կենաց և սկզբնական հրահանգ մը զինուորական հանճարներու, որոց յետոյ հարկ էր փնտռել մեծագոյն ասպարէզ մը: Բրուսիա իւր այս մեծանալու առաջին քայլին իրեն օգնական ունեցեր էր զԱւստրիա և անխռով դիտող մը զՔաղղիա. որոց դէմ յետոյ Բրուսիա պիտի դարձնէր իւր ոյժերը:

Իսկ Տանիմարժա պատերազմական այսպիսի ձախողանքէ մը վերջը, կ'ամիոփէր իր բովանդակ ոյժը ներքին կենսական բարեկարգութեանց, վաճառականութեան և ուսումնական յառաջադիմութեանց համար: Շատ տարիներ պիտի չանցնէին որ Տանիմարժայի թագաւորական Տունը, ընդհանուր Եւրոպիոյ համակրելի և յարգելի Տուն մը պիտի ըլլար և Պետութիւնք պիտի մրցէին խնամութիւն հաստատել այդպիսի Տան մը հետ:

Անգղիոյ Ներքին վարչութիւնը և Արտաքին քաղաքականութիւնը. — 2. Ճոն Թրասըլի առաջարկած օրէնքները. — Ազլանդական Նեռագրի և Սուէզի բացման խնդիրը. — 3. Արքիշակութիւն Քանթոն. — 4. Ռոսիոյի պայթուցիկ գնդակը. — 5. Յոնիական կղզիք. — 6. Կլատսոն Նուիրակ Արտասովորի Յոնիական կղզիս. — 7. Անգղիա կը թողու զՅոնիական կղզիս. — 8. Անգղիա և Պարսկաստան. — 9. ՀՆԿԱՍՏԱՆ. — Տժգոնութիւն բնիկ ժողովրդոց. — 10. Սիփայից ապստամբութիւնը. — 11. Անգղիացիք կը տիրեն Տէլլիի և Գաւնփորի — վրէժխնդրութիւնք. — 12. Ընկնումն ապստամբութեան. — 13. Հրովարտակ վասն Հոնդկաստանի. փոխարքայութիւն:

1. Անգղիոյ Ներքին վարչութիւնը եւ Արտաքին քաղաքականութիւնը: — Անգղիա փալմէրսդոնի ազդեցութեամբ սիրով յօժարեր էր բարեկամութեան մը Նաբոլէոն Գի հետ, որով և Դաշնակցութեան Գաղղիոյ հետ բազում խնդրոց մէջ թէ յԵւրոպա, թէ յԱրեւելս և թէ ի ծայր Արեւելից: Եւ որովհետեւ իւր պատմութիւնը խառն է ուրիշ պատմական դիպաց հետ, զորս արդէն տեսանք և կամ պիտի տեսնենք, աւելորդ կը համարիմ համառօտիւ իսկ զանոնք կրկնել: Իսկ ներքին մեծամեծ պատահարք կամ բուռն պայքարք գրեթէ դադրած էին դարուս կէսին միջոցները և կամ ինչպէս կ'ըսէ անգղիացի պատմագիրն ՄըքՔարթէյ « Կարծես Ղրիմու պատերազմէն վերջը թըմբութիւն մը ինկած էր Անգղիոյ Ներքին գործոց վերայ »: Սակայն քան զթմբրութիւն, պէտք եւնք կոչել

ժամանակ Ներքին հանդարտութեան, ծնունդ անշուշտ խղճիւ հաւատարմութեան թագուհւոյ մը առ Սահմանադրական կարգ, որով Անգղիա ոչ կամք այլ Սահմանադրութիւնը թագաւորելով, միացուց զվարչութիւնը ժողովրդեան հետ սիրոյ և վստահութեան փոփոխակի կապերով, որով չծագեցան յուզմունք և յանկարծական այլայլութիւնք:

Խօսարանական կամքը վարչութեան անձինքը կը զրկէր յորինական ընդդիմակացութիւն, ընդդիմակացքը կոչելով յիշխանութիւն հանդարտ եղանակաւ մը և առանց յուզման: Իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կը մրցէր ոչ ի կրից այլ Հայրենեաց լաւագոյն ծառայելու փափաքէն: Եթէ կար կէտ մը յորում Անգղիա չյաջողեցաւ նոյն իսկ այս հանդարտութեան մէջ ալ, իռլանտական ինդիրն էր. և Իռլանտա կը համարէր հեծել ընդ ծանր լծով, բռնութիւն ամբաստանելով Անգղիոյ վարմունքը իրեն հետ, և մինչ Մըքալէի ըսածին պէս « Անգղիոյ Պատմութիւնն է մասնաւորապէս Պատմութիւն Յառաջադիմութեան » մինչ իւր պաշտօնարանք ըլլան Թորէ ինչպէս Լորտ Տէրպի, Մալմէսպըրի, Տիգրաէլի, ըլլան Վիկերէն ինչպէս Փալմէրստոն և Ճոն Ռուսէլ, ըլլան երկուց կուսակցութեանց դաշնակցութենէ մը ինչպէս Լորտ Ապըրտին և Լլատսդոն, ամէնն ալ վեհանձն զգացմամբ անխտիր օտար ազգաց և ժողովրդոց ազատութեան համար կը մրցէին, չկրցան գոհացնել և հաստատուն վիճակ մը ձեւակերպել Իռլանտայի համար, թերեւ և նոցա չափէն աւելի ձգտումներէն:

Այս էր Անգղիոյ Ներքին վարչութեան պատկերը. իսկ Արտաքին քաղաքագիտութեան մէջ ընդհանուր ամբաստանութեան նիւթ եղած է իր Անձնական շահասիրութիւնը կամ լաւ ևս ըսեմք նոր բառով մը իր Եւրոպայէն, որով միշտ առարկայ անվստահութեան նոյն իսկ իւր Դաշնակցաց, որոնք ամէն անգղիական վեհանձնութեան և անձնանուիրման մէջ անպատճառ առանին օգուտ մը կ'ուզէին տեսնել Անգղիոյ համար: Թերեւ այս ևս ամբաստանութիւնը քան զչափն աւելի

յիշուած: Անգղիա ուր որ կարող էր օգնել առանց իւր փնասուն և զոհողութեան, դիմեց ինքնայօժար: Եթէ Գաղթականութեանց Պատմութեան մէջ ընդերկար անհոգ երեցաւ և միայն անոնցմէ եկած նիւթական շահը տեսակէտ առաւ, բայց և յետ պատահարաց անդէն մտուց պէտք եղած բարւոյժմունք:

2. Ճոն Ռուսսըլի առաջարկած օրէնքները — Ատլանդական հեռագրի եւ Սուէզի ջրանցքի բացման խնդիրը: — Ճոն Ռուսսըլ Բարիգու Դաշնաժողովէն վերջը դաստիարակութեան նոր օրէնք մը առաջարկեց, որով ընդհանուր Դաստիարակութիւնը անգղիական սեպհական կնիք պիտի ունենար:

Բայց որովհետեւ ըստ այսմ օրինաց Տէրութիւնը լայնարձակ միջամտութիւն կ'ունենար Դաստիարակութեան մէջ, և կը խափանուէին Ազատ վարժարանք, այն պատճառաւ կրօնականք մեծապէս ընդդիմացան այս առաջարկութեան և օրէնքը անընդունելի եղաւ:

Մերժուեցաւ ևս ուրիշ առաջարկ մը որով Հրեայք անխտիր պիտի ընդունուէին ի Խօսարանի:

1856 աշնան Սայրըս Ֆիլտ ամերիկացի յանդուգըն և հնարիմաց վաճառականը Անգղիա եկաւ առաջարկելու ելեկտրական հեռագիր մը Ատլանդական ծովուն մէջէն, այսպէս կապելով զԱնգղիա Ամերիկայի հետ:

Լիվուրիուլի վաճառականութեան Ատենին մէջ գիտուն և շքեղ ճառախօսութիւն մը ըրաւ, բացատրելով իւր աստութեանց հնարաւորութիւնը: Սակայն Անգղիացիք մտիկ ըրին իրր պարզ հետաքրքրութիւն մը:

Իրմէ աւելի նուազ ընդունելութիւն գտաւ աշխարհագէտ երկրաչափն Փէրսինանտ տը Լըսէփս, որ և նա եկաւ յԱնգղիա բացատրելու իւր գաղափարը Սուէզի պարանոցի բացման նկատմամբ: Առաջարկութիւնը շատ ցրտութեամբ ընդունուեցաւ թէ յերկրաչափից թէ ի դրամատեսարց և թէ ի քաղաքագիտաց: Երկրաչափք անկարելի կը համարէին այդ պեղումը և թէ բացուէր, յետոյ անկարելի էր պահել: Դրամատեսարք կ'ըսէին որ երբէք եկած օգուտը չէ կարող վճարել

դրամոյն շահը : Իսկ քաղաքագէտք այդ ջրանցքը սպառնալիք մը կը համարէին անգղիական շահերու : Լորտ Փալմէրսդոն յայտնապէս ծանոյց Լըսէփսի որ Անգղիոյ Տէրութիւնը հակառակ էր այդ ջրանցքին , որով դիւրաւ կրնար բաժնուիլ Եգիպտոսը Տաճկաստանէն և զՀնդկաստան վտանգաւոր դրից մէջ կը դնէր :

Սակայն ոչ Ֆիլտ և ոչ Լըսէփս դիւրաւ յուսահատողք էին Անգղիոյ ժողովրդեան ցուրտ ընդունելութենէն և կամ Փալմէրսդոնի ընդդիմութենէն , և ապա զայ արդիւնքը պսակեց իրենց հանճարեղ և հաշուեալ ձարտարութիւնը :

3. « Արրով » նաւը ի Քսնդոն : — Անգղիական վարչութիւնը և Խօսարանը 1856ի մէջ ևս ունեցաւ խնդիր մը նման երբեմն Տօն Փաշիֆիքոյի խնդրոյն և որ անգղիական Խօսարանական պաշարաց մէջ մնացած է Աբրով Լըւսի անուամբ : Լըւս Փորթուգալիք կը կոչէին Փայտաշէն փոքրիկ նաւերը և Արրով այդպիսի նաւ մ'էր շինեալ ի Չինաստան , առաջնորդեալ ի Չինաց , որ սակայն անգղիական դրօշակ կրած ժամանակ , բռնուեր և զրաւուեր էր Քանթոնի Եէհ կուսակալէն :

Անգղիոյ հիւպատը ի Քանթոն բողոքեց այս գրաւման վրայ և պահանջեց որ նաւաստիները ազատ ձգուին . և զրեց ի Հոնկ-Քոնկ Անգղիոյ անդ նստող լիակատար իշխանութեամբ պաշտօնէին , որ էր Սիր ձոն Պովրինկ :

Յետինս , ըստ ասելոյ ժամանակին լրագրոց , թէպէտ գիտնական անձ , սակայն սիրող անուն մը ստանալու , գործը մեծցուց շարառաչալից եղանակաւ մը և պահանջեց որ Չինաց իշխանութիւնը ոչ միայն ազատ ձգէ կալանաւորեալ անձինքը , այլ և ներումն խնդրէ պաշտօնապէս որ ուրիշ անգամ չպատահեր այդպիսի դէպք մը : Եէհ յետս ղրկեց նաւաստիները , բայց առանց ներումն խնդրելու , պնդելով որ Արրով նաւը չինացի էր՝ բնաւ վերաբերութիւն մը չունենալով Անգղիացւոց հետ . դարձեալ Արրով թէպէտ ընդուներ էր ժամանակաւոր արտօնութիւն մը անգղիացի դրօշ կրելու , բայց

այդ իրաւանց ժամանակը լրացեալ էր և չէր նորոգուած, զոր քաջ գիտէր նոյն իսկ անգղիացի պաշտօնեայն։ Սակայն Սիր Ճոն Պովրինկ իւր պահանջած ներուժը չընդունելով, պատերազմ հրատարակեց Չինաստանի և հրամայեց Սիմուր ծովակալի նաւաբանին որ կը գտնուէր չինական ջրոց մէջ, ոմբակոծելու զՔանթոն։ Հոկտեմբեր 23էն մինչև Նոյեմբեր 13 նաւերը պատրաստք գտնուեցան, որոնք սկսան գնդակք և կրակ թափել թէ բերդորէից, և թէ քաղաքին վրայ։ Չինացի նաւերը առնուեցան և փնացան, Քանթոնի արուարձանք կործանուեցան և կրակը ճարակեցաւ քաղքին մէջ, թող մեռելոց բազմութիւնը։ Այս ամենը Արրով լորչայի դրօշակին համար։ Սիր Ճոն Պովրինկ յարմար ժամանակ դատեցաւ այս առթով ձեռք բերելու Անգղիոյ դեսպանաց ժամանակաւ ունեցած քանի մը իրաւունքները, իրր մեծամեծ օգուտներ։

1859 Սակայն այս լուրերը ունեցան իրենց յուզիչ տպաւորութիւնքը յԱնգղիա։ Փետրուար 24ին Լորտ Տէրպի՝ Լորտերու Խօսարանին մէջ առաջարկեց դատապարտել Անգղիոյ իշխանութեան գործածը ի Չինաստան և Լորտ Լայնալըրդ զօրաւոր բանախօսութեամբ բացատրեց Սիր Ճոն Պովրինկի ապօրինաւոր վարմունքը. « Արրով, կըսէր, չինական նաւ մ'էր չինուած ի Չինաստան և վարեալ ի Չինաց »։

Բայց Լորտ Փալմէրսդոն հոռովմէական պահանջով մը պատասխանեց որ խնդիրը այն չէր թէ « Արրով ապօրինաւոր կերպով կը կրէր Անգղիոյ դրօշակը, այլ թէ չինական իշխանութեան բնաւ չէր պատկաներ զայդ քննել. բաւական էր որ դրօշակը անգղիական էր, որուն դիմաց հարկ էր պատկառիլ »։

Փալմէրսդոնի խօսից վրայ Լորտերուն Խօսարանը մերժեց Լորտ Տէրպիի ամբաստանութեան առաջարկը 146 քուէիւք ընդդէմ 110 քուէից։ Լորտերուն Խօսարանի վիճարանութիւններէն վերջը նոյն խնդիրը ուրիշ ձևով մը ներկայացուելով Հասարակաց Խօսարանին մէջ ի Գոպտընէ, որուն համաձայն գտնուեցան նաև ամբաստանելու զվարչութիւնը Կլատտոն, Տիգրաէլի

և մարքիզն Սալզպլերի, Պաշտօնարանը միայն 16 քու-
ւէից մեծամասնութիւն ունեցաւ :

Քիչ օր վերջը Լորտ Փալմէրսդոն կ'իմացներ Խո-
սարանին ցրուումը, որպէս զի նոր ընտրութեամբ ի-
մանայ իւր Հայրենեաց կարծիքը :

Նոր ընտրութեանց մէջ յաղթեց նորէն Լորտ Փալ-
մէրսդոն և վարչութեան գլուխ անցաւ նոր ուժով մը :
Այն միջոցներուն Պարսկաստանի փոքրիկ պատերազմն
ալ յաղորդեամբ և յաղթութեամբ վերջանալով աւե-
լի փայլ մը տուաւ իւր քաղաքականութեան : Շահեցաւ
նաև գեկեղեցականս, Եպիսկոպոսաց թոշակը բարձ-
րացնելով, առանց փոյթ ընելու որ այս պատճառաւ
իւր հակառակորդաց շատ մը ծաղրածութեանց նիւթ
կ'ըլլար : Խոսարանին բացման թագուհին կ'իմացներ
որ Զինաստանի խնդիրը լիմցած չըլլալով « Նորին
վեհափառութիւնը հոն կը ղրկէր լիազօր իշխանու-
թեամբ դեսպան մը, չրջապատեալ նաւային և զին-
ուորական ուժով, որոնք օգնեն թէ պարագայն ներ-
կայանայ » :

4. Օրսինիի պայթուցիկ գնդակը : — Իսկ թէ Փալ-
մէրսդոն ինչ ընթացք բռնեց Օրսինիի պայթուցիկ գըն-
դակաց խնդրոյն մէջ, արդէն տեսանք գաղղիական
պատմութեան նոյն իսկ Վաւոյն պատմութեան մէջ :
Փալմէրսդոն պատժական նոր օրէնքով մը ընդդէմ
դաւադիրներու ուզեր էր հաճել Քաղղիոյ վարչութիւ-
նը, որ յայտնապէս պահանջեր էր յԱնգղիոյ շատ մը
ապաւինելոց արտաքսումը : Օրէնքը առաջին ընթերց-
ման անցեր էր, բայց մերժուեցաւ երկրորդ ընթերց-
ման 234 քուէով ընդդէմ 215 քուէից : Հակառակ
խօսեր էին նաև Կլատսդոն և Տիզրաէլի : Փալմէրս-
դոն ստիպուեցաւ հրաժարիլ պաշտօնէութիւնէ, բայց
տարի մը վերջը նոր ընտրութիւնք նորէն զինքը կու-
շեցին վարչութեան գլուխ : Օրսինիի խնդրով կը հա-
մարուէր որ Վաղղիոյ և Անգղիոյ մէջ անվրէպ մեծ
հակառակութիւն պիտի ծագի և արդէն եւրոպական
լրագիրք յայտնապէս կը համարէին տեսնել ահաւոր
պատերազմ մը, երբ յանկարծ Վաղղիա Վալեաքիի

բերնով փոխեց իր պահանջմանց ձևը։ Ամենայն ինչ հանդարտեցաւ և Անգղիա փոխարինումն ստացած համարուեցաւ։

5. Յոնիական կղզիք։ — Վեննայի դաշնաժողովը յամին 1814, Յոնիական եօթը կղզիքը առանձին Հասարակապետութիւն մը կազմեր էր, յանձնելով սակայն Մեծին Բրիտանիոյ հովանաւորութեան, որ իրաւունք ունէր հոն պահապան զօրք պահելու։ Անգղիա կը շրկէր հոն Լորտ տեղապահ մը իբր նուիրակ, որ ընդհանրապէս զինուորական մ'էր, և որ կը վարէր միանգամայն Զինուորական հրամանատարի և Քաղաքական կուսակալի պաշտօնը։ Փոքրիկ Հասարակապետութիւնը ունէր իւր ծերակոյտը վեց անձանց մէջ կազմեալ և Օրէնսդիր ժողովք մը ի քառասուն անձանց։ Յետ միանգամ կատարուելու յոյն ազգին անկախութիւնը և առանձին թագաւորութիւնը, բնական էր որ Յոնիական կղզիք ալ փափագէին կերպով մը կապուիլ իրենց ազգակցաց հետ. բայց և կ'ըմբռնէին որ առ այդ անհնար էր տպստամբական ճամբայ մը բռնել զոր Մեծին Բրիտանիոյ զօրութիւնը և մարտանաւք կարող էին անմիջապէս ճնշել։ Այսու հանդերձ յայտնապէս կը ցուցնէին իրենց խօսից և գրութեանց մէջ մեծ աժգոհութիւննին անգղիացի կուսակալէ և բանակէ կառավարուելնուն համար, որոնք որչափ որ ալ լաւ ըլլային, վերջապէս իրենց համար օտարք էին։ Ընդ հակառակն իբրեւ աւելի գրգռ մը կը տեսնէին մեծ համակրանք մը և ցաւակցութիւն իրենց դրացի ազգակիցներէ, որոնք ազատ ինքնիշխանութեամբ կ'ապրէին, և չէին ըմբռներ պատճառ մը որով իրենք զատուած պիտի մնան անոնցմէ։ Զանազան անգամ Եօթը կղզիք աղերս և բողոք ըրած էին առ Պետութիւնս, թէ ոչ միութիւն մը բովանդակապէս, գոնեայ լաւագոյն դիրք մը և զօդ մը նկատմամբ առ Յունական թագաւորութիւնը։ Այս զգացմունքները յայտնապէս յերեւան եկան մանաւանդ յամին 1848, երբ Լորտ Սիդլըն ազատամիտ յունասէրը նուիրակ էր Եօթն կղզեաց։

Անգղիոյ մէջ լրագիրք և պաշտօնական մարմինք կը զարմանային ի սկզբան Յոնիական կղզեաց «այս ապերախտութեան» վրայ։ Անգղիոյ Հասարակաց Խօսարանին մէջ առաջարկուեցաւ մինչև որ Եօթն կըղզիք բացարձակ միանան Անգղիոյ հետ, երեսփոխանք իսկ ղրկելով, և ասոր դէմ յամին 1857 Յուլիս 2ի բողոքեց Եօթն կղզեաց Խորհրդարանը, առաջարկութեամբ Լոմպարտոս ճարտասան երեսփոխանին։ Բայց որքան ազատական կուսակցութիւնը յառաջեց յԱնգղիա, նոյնքան բազմացան համակրանք առ Յոնիական կղզիս։

6. Կլատտոն Նուիրակ Արտասովոր ի Յոնիական կղզիս։ — Սիր Պիուլվըր Լայդըն կարևոր դատեցաւ արտասովոր նուիրակ մը ղրկել իբր այցելու կըղզեաց և քննել տրտունջնին և առ այս յարմար դատեցաւ «Հոմերական Դպրոցի նշանաւոր աշակերտմը» զԿլատտոն։ Ընտրութիւնը առ հասարակ հասնելի եղաւ և Կլատտոն 1858ի Նոյեմբերին հասաւ ի Քորֆու։ Սակայն իր մուտքը շատ վեր էր քան պարզ այցելուի մը կամ նուիրակի, և կատարեալ յաղթանակի կերպարանք ունէր։ Ամէն կողմէն ընթացած էին ընդառաջելու ոչ թէ Մեծին Բրիտանիոյ բարձրապատիւ Նուիրակին այլ «Հեղինասէր Կլատտոնի որ եկեր էր ազատելու զկղզիս»։ Ի զուր ինքը ջանաց համոզելու որ այդպիսի պաշտօն մը չունէր և թէ եկեր էր «Ժողովրդեան զգացումները հաշտեցնելու անգղիական Հովանաւորութեան հետ»։ Ժողովուրդը այդ մասին ունկնդիր չէր ուզեր ըլլալ և զԿլատտոն կը համարէր կարապետ մը Յունական թագաւորութեան հետ միանալու։

Փութով հասան յԱնգղիա Կլատտոնի յաղթական ուղևորութեան լուրերը և իւր այցելութիւնը յԱթէնս։ Պահպանողականք ամբաստանութիւն յարուցին ընդդէմ Կլատտոնի որ ինքը խրախուսեր էր Յոնիական կղզեաց պահանջները համամիտ երևնալով անոնց։ Անգղիոյ մեծ մաս մը կը պնդէր, և իրաւամբ, որ երբեք այդ կղզիները Յունական թագաւորութեան ներքև

չեն կարող այնպէս լաւ մատակարարուիլ ինչպէս Մեծին Բրիտանիոյ հովանաւորութեան ներքեւ, նա մանաւանդ որ այն ժամանակին Լատմոնտ Ապուի Յունաստանի վերաբերեալ գրութիւնք ընտիր գաղափար մը չէին տուած Նոր Թագաւորութեան մատակարարութեան վրայ: Յոնիական կղզեաց բնակիչք համաձայն էին այս դատողութեան, բայց չէին կարող ըմբռնել որ ինչո՞ւ Եւրոպական Պետութեանց Դաշնաժողով մը բաժնէ զիրենք իրենց եղբայրներէն, և արդեօք իրենք ի՞նչ վերաբերութիւն ունէին Անգղիոյ հետ: Կլատըս-դոն կանչուեցաւ և իրեն տեղ ուրիշ բարձր նուիրակ մը ղրկուեցաւ որուն պատուէր տրուած էր հանդարտեցնել յուզեալ ժողովուրդը և ջանալ ամրապնդել Մեծին Բրիտանիոյ հովանաւորութեան իրաւունքը:

7. Անգղիա կը թողու գնահատական կղզիս: — Սակայն յԱնգղիա ևս յառաջել սկսեւ էր այն գաղափարը թէ ինչ օգուտ ունի Մեծին Բրիտանիոյ այդպիսի օտար և տեղոյ ժողովուրդքը կառավարելու յանուն Պետութեանց՝ քանի որ այդ կղզիքը երբեք չեն կրնար իրեն պատկանել, լաւ չէ՞ր ազատել այդ բռնէն, որ իրեն՝ միայն բերդորէից համար 1,398,700 Լ. ս. ծախքի պատճառ եղեր էր. և միթէ օրինաւոր չէ՞ր կղզիներուն բնակչաց փափագները: Այս գաղափարք այսու ամենայնիւ չէին գործադրուեր եթէ՝ նոր և չքեղ պարագայ մը չներկայանար Անգղիոյ Թագաւորական ընտանեաց:

Յունաստանի վրայ այլ ևս չէր Թագաւորեր Ոթոն գերմանական ցեղէ և անոր տեղ կ'ընտրուէր Թագաւոր Հելլէնաց Տանիմարքայի Թագաւորին երկրորդ որդին ծանօթ յետոյ Փէորգիոս Ա անուամբ, եղբայր Կալլէսի իշխանուհւոյն: Ալ յայտնի էր Թագաւորական ընտանեաց բռնելիք շաւիղը Յոնիական կղզեաց խնդրոյն մէջ և ճո՞ն Ռուսսըլ պաշտօնարանը կ'իմացնէր որ Մեծն Բրիտանիա կը հրաժարէր այդ կղզեաց վրայ իրաւունքէն ի նպաստ Յունական Թագաւորութեան, զոր վիճանայի Դաշանց ստորագրող Պետութիւնք հաւանեցան առանց դժուարութեան մը: Առ

այս ժողովրդախումբ քուէարկութիւն եղաւ Եօթն կըղ-
զեաց մէջ, որ յայտնի է, բոլորովին նպաստաւոր եղաւ
միութեան, և Անգղիա կը թողուր Յոնիական կղզիքը՝
Դէորդ Աթագաւորին, յամին 1864ի գարնան։ Ի սկզբան
դարմանք մը ծնաւ ամենուն մտաց մէջ Անգղիոյ այս
քայլը, սակայն ի մօտոյ ուսամնասիրողք ճանչցան որ
Ազատական կուսակցութեան այս առաջին քայլն էր։

8. Անգղիա եւ Պարսկաստանն Հէրաթի համար։ —
Յամին 1853 Անգղիոյ և Պարսկաստանի մէջ եղած
բանակցութեամբ մը Պարսկաստան խոստացած էր
գրով, բնաւ չմիջամտելու Աֆղանիստանի գործոց մէջ
և ամենեւին չդուլջելու Հէրաթի փոքրիկ թագաւորու-
թեան զոր Անգղիա պատուար մը կը համարէր Հընդ-
կաստանի համար ընդդէմ Ռուսաստանի և Պարսկաս-
տանի։ Բայց Պարսկաստան 1856ի յանկարծ գունդեր
դրկելով պաշարեց զՀէրաթ։ Այն ատեն Նոյեմբերի
Անգղիական ընկերութեան Հնդկաց ընդհանուր կա-
ռավարիչը պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ Պարս-
կաստանի։ Փութով Պոմպայէն բանակ մը մեկնեցաւ
ի Պարսկային ծոցը որ գրաւեց զՔարախ կղզին և
Պուշիր նաւահանգիստը։ ուրիշ բանակ մ'ալ Ուզբում
զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ մեկնելով
Հնդկաստանէն Փետրուար 8ին կրկին յաղթեց Պար-
սից Պուշիրի մօտ որ կեդրոն մ'է վաճառականութեան
ընդ Պարսկաստան և ընդ Հնդկաստան և Մարտ 26ին
առաւ զՄոհամմէրահ։

1837

Իեռ այս յաղթութիւնք չպատահած, Պարսիկք հաշ-
տութիւն խնդրեր էին և առ այս Պարսկաստանի դես-
պանը ի Բարիզ Ֆէրուք խան, միջնորդ առեր էր զՆա-
րոյէոն Գ։

Բանակցութիւնք կատարուեցան ընդ Ֆէրուք խան և
ընդ լորտ Գուլէէյ դեսպան Անգղիոյ ի Բարիզ և ստու-
րագրուեցան Մարտ 4ին, որոնք ապա ապրիլ 14ին ի Դեհ-
րան հաստատուեցան չահէն։ Ըստ այսմ դաշանց դար-
ձեալ կը հաստատուէր որ Պարսկաստան բնաւ իրա-
ւունք մը չունէր միջամտելու յԱֆղանիստան և ի Հէ-
րաթ, որոնք անկախ էին նկատմամբ Պարսկաստանի։

Յամին 1863 Աֆղանիստանի Տոսդ-Մէհէմէտ Էմիրը գրգռեալ, ինչպէս համարեցան անգղիացի լրագիրք, ի Պարսկաստանէ և ի Ռուսաստանէ, պաշարեց և առաւ զՀէրաթ: Բայց սարի մը չտեւած Աֆղանք նորէն բռնադատուեցան թողուլ զՀէրաթ:

9. ՀՆԳԱԿԱՍՏԱՆ. ՏԺՂՈՒԹԻՒՆ ԲՆԻԿ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ: — Դար մը անցեր էր յետ որոյ Լորտ Գլայվ Փլասսիի յաղթութեամբ տիրեր էր Հնդկաստանի այն մասին զոր կը կառավարէր Արեւելեան Հնդկաց Բնկերութիւնը և 1857ին ի Լոնտրա մեծ տօներով կատարուեր էր այս աշխարհակալութեան հարիւրեակը: Անգղիացի ժողովուրդը և կամ լաւ ևս ըսեմք անգղիացի վաճառականական և պաշտօնական տարրը այդ երկիրը նկատեց իբրև տիրապետեալ հարուստ աւար մը, ուսկից իրաւունք ունէր հարստանալ ամէն անգղիացի անհատ ի վնաս իսկ տեղացւոյն. և Բնկերութեան բազում պաշտօնատէրք և զինուորականք Հնդկաստանէ դառնալով մեծ փարթամութեամբք, ընդհանուր անյագ տենչ մը ձգեր էին ամենուն սրտին մէջ՝ ըլլային օտարազգիք ըլլային Անգղիացիք՝ հարստանալու համար միայն Հնդկաստան երթալ: Այս զգացումը բնական էր որ ծնանէր շատ մը անկարգութիւնք, բռնութիւնք և հարստահարութիւնք, որոնք փոխանակ նուազելու, վերջերս աւելի սաստկացան և Լոնտրայի վարչութիւնը արհամարհանօք մը չուլեց բարեօքել այդ խեղճ հնդկիներուն վիճակը, որոնք գոգցես ծներ էին միայն ստրկութիւն մը կատարելու եւրոպական ժողովրդեան, և որոց գայրոյթը վերջապէս խառնեալ յուսահատութեան և վրէժխնդրութեան հետ, գազանային անգթութիւններ յառաջ բերաւ, զորս զսպելու և մարելու համար առաւելագոյնք ի կիր արկին Անգղիացիք:

Հնդիկ ժողովուրդք շատոնց կը տրտնջէին որ չէին պահուիր տեղացի իշխանաց և անոնց հպատակաց հետ դաշինքները և իրաւունքները, որ ամէն պաշտօնեայ զրուած իւր պաշտաման մէջ, ուրիշ նպատակ չունէր բայց թէ կեղեքել զժողովուրդը և հարստութիւն դիզել՝ յետոյ յԱնգղիա փոխադրուելու համար: Կը տրտնջէին ընդ-

դէմ զինուորականաց որոնք ազատ էին նոյն իսկ եղեռն գործելով և զբնիկ զինուորս կը գործածէին իբր անասուններ։ Այս արհամարհութիւնը աւելի անտանելի կ'ընէր իրենց կրօնից տարբերութիւնը և օտար ազգութիւնը։ Եւ որչափ որ ալ մերթ ընդ մերթ վարչութիւնը կը յորդորէր զԵւրոպացիս յարգել և չնախատել տեղացի կրօնքները որք էին մահճմկ տականութիւն և կուսակալութիւն, բայց Անգղիացիք այնքան մեծ ատելութիւն և զգուանք ունէին կուսակալութեան անիմաստ և վայրենի իսկ ծիսից որ չէին կարող չցուցնել նաև արտաքուստ։ Այս ընդհանուր արհամարհութիւնը մեծ հակառակութիւն մը ծնաւ ամէն տեղացւոց սրտին մէջ, և առ ժամս մոռցան կրօնից խտրութիւնքը և անկէ առաջ եկած թշնամութիւնք, իրենց բոլոր ատելութիւնը դարձնելու զիրենք ընկճող օտարին դէմ։ Ընդարձակ դաւ մը ձևացաւ յորում մօտան մասնաւորապէս տեղացի զինուորականք որ կը կոչուէին *ֆէյ*։

Անգղիա Հնդկաստանի մէջ երեք տեղացի բանակ ունէր. ի Պոմպայ, Մատրաս և ի Պէնկալ։ Ամբողջ բանակին թիւն էր 290,000, յորոց հազիւ 50,000ը անգղիացիք էին, մնացեալ ահաւոր մեծամասնութիւնը կը կազմուէր ի տեղացւոց։ Միայն այդ տեղացի գունդերուն սպայք ալ յԱնգղիացւոց էին և բնիկ մը հազիւ երբէք կրնար հասնիլ հարիւրապետութեան աստիճանին։ Արդէն սգիները յուզեալ էին երբ նոր պարագայ մը աւելի զայրացուց զայնս։ Հրաման ելած էր որ զնդակք Լենկէլ հրացանից ի ներքս դրուելու ժամանակ օծուին խոզի կամ կովու ճարպով. արդ մահմետական մը խոզի դպչելով անգամ կը պղծուի, իսկ հնդիկք զկովը սրբազան կը համարէին։

Տեղացիք այս հրամանքը կրօնից արհամարհութեան համար սեպեցին և Պէնկալայի, Ալլահապատի, Մատրասի և Պոմպայի գունդերը ծածուկ հաղորդակցութեամբք որոշեցին ապստամբելու և վրէժ խնդրելու այս ամէն եղած նախաաանաց. փութով ամէն կողմ Սիփայք գիշերը գաղտ ժողովակներ կազմեցին, յորս կ'երդուըննային չթողուլ քրիստոնեայ մը ի Հընդկաստան։

10. Ապստամբութիւն Սիփայից. — Հնդկաստանի ընդհանուր կառավարիչն էր Լորտ Քէննիկ, որդի հըռ-
 չականուն պաշտօնէին, այր հեզահոգի և խաղաղասէր
 և այս պատճառաւ յԱնգղիա ընդհանուր էր իւր յոր-
 ջորջումը « Լորտ Գթութիւն » կամ « Նորին Գթու-
 թիւնը Քէննինկ » : Որչափ որ ալ ինքը կ'ուզէր գո-
 հացնել բնիկ ժողովուրդը և զինուորները, բայց իրեն
 վարչութենէն շատ առաջ արդէն ոգիները զայրացեր
 էին քան զչափն և ինքը չունէր այն կորովի բնաւո-
 րութիւնը կամ բռնութիւնը կանխել՝ ճնշելով դիմացն
 առնուլ սպառնացեալ ահաւոր դաւոյն : Եւ որ զար-
 մանալին է թերեւ, վարչութիւնը նոյն իսկ կասկած
 մը չէր ունեցեր այսպիսի ընդարձակ յուզման : Ապրս-
 տամբութիւնը սկսաւ Մայիս 9ին ի Միրութ, վերին
 Գանգէսի վրայ, ուր բաղմաթիւ սլփայք չուզելով խոզին
 ճարպը գործածել գնդակաց համար, կալանաւորեցան.
 բայց փութով իրենց ընկերները զիրենք ազատեցին :
 Երկու օր վերջը ծագեցաւ ահաւոր ապստամբութիւ-
 նը Տէլհի մեծ քաղքին մէջ ուր կը բնակէր « Մեծ-
 Մողոլը » պայազատ համարուած հնդկային թագա-
 ւորաց որ ի խոր ծերութեան կ'ապրէր առանձնացեալ :
 Ապստամբք զինքը թափաւոր Հնդկաստանի հրատա-
 րակեցին և յարձակելով զինուորանոցները և տունները
 սպաննեցին շատ մը սպաներ, հազարապետ մը, պաշ-
 տօնեաներ, եկեղեցականք, վսճառականք կանամբք և
 զաւակներով և կողոպտեցին հարուստ Գանձը : Բաց
 ասոնց տիրեցին նաև պատերազմական մթերից որոց
 պահապանք տեղացի զինուորք էին : Տէլլի քաղա-
 քը ճահիճներու մէջ ըլլալով և օդը վատ, Անգղիա-
 ցիք միշտ սակաւ զինուորք կը պահէին հոն, և զօրաց
 սպայք Վիլլուկպի և Ֆորըսթ կրակ տալով նաւարանին
 ականներուն, հազարաւոր թշնամեաց հետ իրենք ալ
 թաղուեցան աւերակաց ներքեւ : Ապստամբութիւնը
 տարածուեցաւ ամէն կողմ ի Ղիհանփուր, յԱլլահա-
 պատ, ի Պէնկալա, յինսոր և յԱզէկուր. սպանուե-
 ցան բաղմաթիւ սպայք և պաշտօնայք և իրենց ընտա-
 նիքներով, յետ նախ կրելու սոսկալի տանջանքներ, և
 տներնին ալ այրուեցան :

Բայց ամենէն աւելի վայրենի անգթութիւնք ի Գաւ-
փուր կատարուեցան. ուր ապստամբութեան զլուխ կի-
ցաւ Նանա Սահիպ՝ խորագէտ և յանդուգն տեղացին,
որդի պրահմանի մը և որդեգրեալ Մարաթաց ցեղի իշ-
խանին, որ թէպէտ կ'ապրէր եւրոպական ամէն բա-
րակութեամբք և զեղխութեամբ, ունէր նաև չափաւոր
տեղեկութիւն մը անգղիական պատմութեան և մա-
տենագրութեան, այսու հանդերձ մեծապէս կ'ատէր
զԱնգղիացիս, որոնք չէին ուզեր ճանչնալ իր իրաւունք-
ները իբր որդեգիր Մարաթաց իշխանին և միտքը
դրած էր ահաւոր վրէժ մը առնուլ այս համարեալ
զրկանաց: Կ'ապրէր իւր Պէլուս գղեակը զոր եւրոպա-
կան ոճով զարդարած էր և բնաւ չէր մտնէր ի Գաւ-
փորն: Նանա Սահիպ տեղեակ Սիւիայից յուզման,
յարմար ժամանակ սեպեց իւր խորհրդոց և յանկարծ
ապստամբ գունդերով պաշարեց զՎուլլէր անգղիա-
ցի զօրավարը որ փութանակի շինուած պատնէշներու
մէջ ամփոփեր էր չորս հարիւր վաթսուն և հինգ անգ-
ղիացի, յորս կէսը կանայք և մանկունք: Բայց սովէն
և պաշտպանողաց սակաւութենէն, միանգամայն իւր
երկու մատաղահասակ դստերցը և ուրիշ կանանց և աղջ-
կանց պատիւը ազատելու յուսով, անձնատուր եղաւ.
պայմանաւ որ պատնիշաց մէջ անձինք ազատ մեկնին
յԱլլահապատ: Նանա Սահիպի կողմէն նուիրակ եկած
էր Աղիմուլլահ խան զպաշարեալս ապստովցնելու որ
վտանգ մը չկար. բայց հագիւ բազմութիւնը հասնե-

1. Նանա Սահիպ 1834ին իւր բողոքը նորոգելու համար ի Լոնտրա,
ղրկեց ինն իրեն հաւատարիմ մասնետական երիտասարդ մը՝
Աղիմուլլահ խան, որ Լոնտրա մեծ ընդունելութիւն գտաւ
նոյն իսկ բարձր ընկերութեանց և ընդունելութեանց մէջ, ա-
մենուն ուշադրութեան նիւթ ըլլալով: Լոնտրայէն ուղևորեց
ի Կ. Պօլիս և ի Ղրիմ, ուր լաւ գաղափար մը չառնելով
անգղիացի բանակին յաջողութեան վրայ, ի դարձին ի Հընդ-
կաստան խրախուսած է, կ'ըսեն զՆանա Սահիպ չերկնչելու
յԱնգղիացոց: Գաւփորնի կոտորածին զրգոզններէն մին էր
նաև ինքը:

լով Փանգէսի եզերքը նաւակաց մէջ մտեր էր, և ահա սկսաւ նաւակաց ռմբակոծումը և կրակը, որոց յաջորդեցին փութով ի մօտոյ հրացանի և ապա դաշոյնի հարուածներ: Վռիլլէր և իր ընկերներէն յիսուն հոգի բռնուելով բերուեցան ի Փաւփորն, ուր շարուելով կարգաւ մէկմէկու ձեռք բռնած հրացանի հարուածէ ինկան: Հարիւր քսանէն աւելի կանայք և տղայք նախ փակեցին նեղ սենեակի մը մէջ, ուր բնաւ շարժելու տեղ չկար, յորոց մաս մը մեռան ժանտօղէն, մաս մը մերկացուցին, սպաննեցին և դիակները ջրհոր նետեցին: Երեսուն մ'ալ կանանոց տարուեցան իբրեւ ստրուկք ծառայութեանց համար, որոնք ևս յետոյ անգթարար խոխողուեցան:

Եւ սակայն այս ապստամբութիւնը սիփայից մէջ պարփակեցաւ և քաղաքացի ժողովուրդը կը դիտէր անտարբեր աչքով, թերեւս սպասելով յաղթողին կողմ յետոյ բռնելու համար: Յեղերէն ոմանք չուզեցին մասնակցիլ առ տարտամութեան, ուրիշներն ալ հաւատարիմ մնացին Անգղիացւոց որով և աւելի դիւրին եղաւ ընկճել մի առ մի ապստամբեալ քաղաքները:

11. Անգղիացիք նորէն կ'առնուն զՏէլիի եւ Փաւփորն. — Վրէժխնդրութիւնք: — Ապստամբութեան առջևը առնողաց մէջ նախ աշխատողներէն մին է Սիր Դոն Լորընս Փէնճապի կառավարիչը, որուն հպատակներէն Սէիս կոչուած ցեղը, միշտ անհաշտ տաւելութիւն ունեցած է ընդդէմ Սիփայից, որով և յօժարութեամբ Փէնճապէն դուրս դիմեցին յօգնութիւն անգղիացի գունդերուն: Տեղացի իշխաններէն ալ Նէփաւլի՝ Եունկ Պահադուր իշխանը, իւր զինուորները Անգղիացւոց տրամադրութեան ներքեւ դրաւ: Սիր Դոն Լորընս գիտցաւ օգտուիլ և Յունիսի մէջ Փէնճապէն ի Տէլհի անգղիացի բանակ մը մտաւ, ուրուն հրամանատարք թէպէտ մի զմիոյ կնի մեռնելով մաղձախտէն, հրամանատարութիւնը մնաց Վիլսոն զօրավարին, որ պաշարեց զՏէլհի բայց չկրցաւ առնուլ: Սեպտեմբերի մէջ նոր օգնութիւնք հասնելով, Վիլսոն յարձակողականք սկսաւ և երկու կողմէն սոսկալի մըր-

ցումն շարունակեց: Լայնածաւալ քաղքին վրայ, ուր յայտնի է կար նաև անմեղ ժողովուրդ մը, կարկըտի պէս կը տեղային գնդակները ցանելով մահ և աւեր: Երբ Անգղիացիք զգացին որ թշնամեաց թիւը երթալով կը նուագէր, այն ատեն Սեպտեմբրի վերջը ընդհանուր բուռն յարձակումն ըրին, յորում ինկաւ նաև Նիքոլսոն քաջ զօրավարը, բայց Անգղիացիք մտան և տիրեցին Տէլհիի ահաւոր վրէժխնդրութեամբ, սպաննելով գրեթէ բոլոր բնակիչքը չիւնայելով մէկու մը: Երբ թագաւորը կալանաւորելով Կալկաթա ղրկուեցաւ և որդիքը և թոռները հրացանի բռնուեցան նաև ուրիշ յիսուն անձինք իշխանական ցեղէն: Սիփայից բնաւ ներումն չկար և ամէն բռնուածը սպանուեցաւ: Գուգըր անգղիացի զօրավարը զարմանալի պարծենկոտութեամբ մը կը պատմէ թէ ինչպէս 500էն աւելի ինքը որպիսի կերպերով կախեց կամ խեղդել տուաւ: Նոյն իսկ անգղիացի գրիչք ի Հնդկաստան եղած ահաւոր վրէժխնդրութեանց վրայ կ'ուզեն քող մը քաշել:

Ուտ գաւառին մէջ Անգղիացիք սիփայից ապստամբութեան ժամանակ ապաւիններ էին Լուխնովի ամրոցը, որս կային նաև 400 կանաք և տղաք: Խեղճերը ահուդողով կը սպասէին ամէն օր ջարդուիլ Նանա Սահիպի գունդերէն, երբ յանկարծ 1400 զինուորսք հասաւ Կալկաթայէն Հէվլոք զօրավարը և Ֆաթիհ-փուրի քով զարնուելով թշնամույն հետ, խորտակեց զայն և մտաւ դղեակը: Երեք օր վերջը ուզեց դիմել Գաւառինի վրայ, ուր իրեն դիմացը ելաւ Նանա Սահիպ բոլոր գունդերով և զարհուրելի խառնուրդ մը եղաւ: Թէպէտ երկու կողմանէ ալ հաւասար էր արութիւնը և եռանդը, սակայն Նանա Սահիպի զօրքերը չկրցան դիմանալ անգղիացի կանոնաւոր յարձակմանց, և Նանա Սահիպ յաղթուեցաւ ու փախաւ և իւր Պիթուր դղեակը կրակի տրուեցաւ: Նանա Սահիպ վրէժքը առնելու համար նորէն ցրուեալ գունդերը հաւաքելով դիմեց Լուխնովի դղեակին վրայ որ առնու և բոլոր անգղիացիքը ջարդէ: Հէվլոք նախ մտաւ ի Գաւառ

փորն սրէ անցուց բոլոր բնակիչքը, յետոյ անցաւ Փանգէսը և մտաւ յՈւտ: Այս դիւցազնական բանակը, որուն հասաւ սգնութեան նաև Ուդրամ զօրավարը, որ թէպէտ աստիճանաւ բարձր քան չէձիւրք սակայն սիրով յանձն առաւ մնալու անոր հրամանաց ներքև, առանց վհատելու ճահիճներէն, անձրևներէ, մաղձախտէ և ամէն արգելքներէ, Սեպտեմբերի վերջը հասաւ Լուխնով քաղաքին դիմաց որուն բնակիչքը 500,000 կը համարուէին: Նանա Սահիպի գունդերն էին 50,000 Անգղիացւոցը 2600: Հէվլիք փոխառակ պատերազմ տալու դարձուածքով մը թշնամւոյն քովէն մտաւ զինուորօք Լուխնով դղեակը, ուր ապաւինեալք, ընդունեցան զինքը աննկարագրելի ուրախութեամբ: Սակայն ներսը ապրելու պաշար չկար և հարկ էր վտանգաւոր նահանջ մը փորձել կանամբք և տղոցմով: Այս պատրաստութեանց մէջ էին երբ Նոյեմբեր 14ին հասաւ 7000 զինուորօք Սիր Քոլին Գէմփպըլ զօրավարը, այն որ արդէն համբաւ ստացեր էր Վրիմու պատերազմին մէջ, և ազատեց դղեակին պաշարեալքը առանց քաղաքը մտնելու և առանց պատերազմ տալու: Լուխնովի դղեակին պաշտպանութիւնը և փրկուածութիւնը Հնդկային պատերազմին դիւցազնական և վիպասանական մասը կը կազմէ: Ութ օր վերջը մաղձախտէն կը մեռնէր քաջ զօրավարն չէվլիք, որ իւր դիւցազնական յանգնութեամբ փրկեր էր իւր Հայրենեաց մեծ Աշխարհակալութիւնը¹:

12. Ընկնումն Ապստամբութեան: — Ապրտամբք ամբողջ ձմեռը Տէլհիի անկմանէն վերջն ալ դիմացան Կվալիորի և Ուտիի մէջ և յաղթութիւն մը իսկ ըրին Ուինտամ զօրավարին վրայ, սակայն ասոնք սուանձնական և կղզիացեալ յաջողութիւնք էին, վերջին կայծեր մեծ հրդեհի մը: Ապստամբաց թիւը երթալով կը նուազէր մինչդեռ Փէնճապէն և Կալկաթայէն նոր գունդեր կը հասնէին գարնան: Սիր Հիւսկ

1. Անգղիացի ժողովուրդը ի նշան երախտագիտութեան Լոնտրոնի հրապարակաց միոյն մէջ արձան կանգնած է Հէվլիքի:

Որոգ կվալիորի մէջ տիրեց Զիանսի և Քալփի երկու մեծ քաղաքաց և թնդանօթով ջարդուբուրդ ըրաւ հարիւրէն աւելի անձինք: Յետոյ անգղիացի բռնակը պաշարեց Լուխնով մեծ քաղաքը, զոր առաւ երեք օր մոլեգնութեամբ պատերազմելէ վերջը և զինուորաց հրաման տրուեցաւ սպաննելու և կողոպտելու աներկիւղ: Փողոցք և դռները լեցուեցան դիակներով և բնաւ գուլ չկար ոչ ծերուն և ոչ տղայուն, ոչ հիւանդին և ոչ թշուառին: Քաղաքակիրթ ժողովուրդ մը ցուցուց որ վրէժխնդրութեան միջոց չտարբերիր վայրենի ազգերէ: Տխուր ստուգութիւն: Ուստի թագուհին գերի բռնուեցաւ և ղրկուեցաւ յԱնգղիա: Որոնք որ կրցան ազատիլ փախան ի Ռոհինքանտ և ի Նափալ ուր փախաւ նաև բովանդակ Սիփայից ապստամբութեան գլուխը՝ Նանա Սահիպ:

Իւր փոխանորդը և անգթութեանց ընկերը Դանդիա Դոփի բռնուեցաւ և կախուեցաւ: Ծեր թագաւորը Դուլի Բարեյուսոյ ղրկուեցաւ: Բայց անգղիացի գաղթականք մերժեցին զինքը ընդունիլ և Ռանկունի բանտերուն մէջ լմնցուց կեանքը: 1858ի Դեկտեմբեր 20ի Լորտ Վալայտ՝ երբեմն Սիր Քուլին Գէմփպըլ, կ'իմացընէր ընդհանուր կառավարչին «Ապստամբութեան վերջանալը»: Անկէ վերջն իսկ եղան փոքր համախմբութիւնք սակաւ ապստամբաց, որոնք աւելի աւազակներու երեւոյթ մը առին: Հիմայ կը մնար Անգղիոյ խաղաղեցնել երկիրը և բարւոքել իւր վարչութեան եղանակը, որպէս զի չծնանէին յապագային նոյնօրինակ աղէտներ:

13. Հրովարտակ վասն Հնդկաստանի. վերջ Արեւելեան Հնդկային ընկերութեան. Յաւաջադիմութիւնք: — Արդէն այլ և այլ Պաշտօնարանք յԱնգղիա փափագեր էին բարւոքել Հնդկաստանի ժողովրդոց վիճակը: Ներկայ ապստամբութիւնը առաւել ևս կարեւոր ցուցուց զայն: Օգոստոսի մէջ յետ երեք գիշեր եռանդուն և պերճախօս վիճաբանութեանց խօսարանը Օգոստոս 8ին ընդունեցաւ և Վիկտորիա թագուհին հաստատեց այն Առաջարկը որով՝ Նախ նե-

րումն կը շնորհուէր ամէն ապստամբաց որոնք ուղղակի սպանած չէին անգղիացի հպատակ մը և որոնք պիտի հնազանդէին մինչև 1859ի Յունուարը: Ապա կը վերջացնէր Արեւելեան Հնդկային Ընկերութեան առանձնաշնորհութիւնքը և Պետութիւնը մասնաւոր Պաշտօնարան և Պաշտօնեսոյ կը հաստատէր Հնդկաստանի համար, որ կ'ունենար ժողովք մը տասն և հինգ անձանց, յորոց ութը կ'անուանէր Պետութիւնը և միւս եօթը ժողովականք: Ատենակալք 30,000 ֆրանք թոշակ պիտի ընդունէին և խօսարանը միայն կրնար զիրենք պաշտօնընկէց ընել: Ընդհանուր կառավարիչը Փօփօրտայ պիտի սնուանուէր և պիտի ներկայացնէր զՎիկտորիա թագուհին, և բաց ի սեպհական առանձին ժողովքէն, պիտի ունենար նաև Օրինական ժողովք մը, յորում կը մտնէին նաև բնիկք: Առաջին փոխարքայն կ'ըլլար Լորտ Քէննինկ: Հպատակք հաւասար էին յամենայնի սրինաց առջև առանց խըտրութեան ազգաց, ցեղի և կրօնից որոնք պիտի յարգուէին և ամենայն ոք ազատ էր իր գաղափարաց և կարծեաց վրայ¹:

Այսու հանդերձ Ընկերութեան պաշտօնեսոյք հաստատուն կը մնային առ ժամս իրենց պաշտամանց մէջ. համակերպելով նոր հաստատուած կանոնաց: Ընկերութեան մարտանալք պիտի միանային Պետութեան նաւուց և զինուորք անկէ վերջը հաւատարմութիւն պիտի երդնուին միայն թագուհւոյն: Թէպէտ դոցանէ շատերը խնդրեցին դառնալ յԱնգղիա չյուսալով որ նոյն վաստակը ունենան ինչ որ ընկերութեան ժամանակ:

Տեղացի իշխանք և ազնուականութիւնք պահուեցան, սոյն ոճով ինչպէս յԱնգղիա կան ազնուականութիւնք, կը կորսնցնէին իշխանական անկախութիւնքը, բայց կ'ապահովցնէին իրենց անձինքը և ստացուածքը: Միով բանիւ Հնդկաստան այլ ևս նուաճեալ

1. Այս հրովարտակը գովելուն պատճառան էր որ Մոնղալական պետական պարտութեամբ Նաբոլէոն Գի վարչութեանէն:

երկիր մը չէր, այլ Անգղիական գաղթականութիւն մը և մասն Մայր Հայրենեաց:

Եւ փութով տեսնուեցաւ ժողովրդեան խաղաղութեան մէջ այս կարգադրութեանց արդիւնքը և յառաջագիմութեան մեծաքայլ ընթանալը: Ճամբաները բազմապատկեցան, Քանգէսի ջուրէն 15,000,000 առուակք բաժնուեցան ցամաք երկիրները առողջանելու համար, երկրագործութիւնը՝ մայր հարստութեանց, բարգաւաճեցաւ. երկաթուղիք շինուեցան, Կալկաթա, Մատրաս և Պոմպայ մէկմէկու կապուեցան և ամբողջ Գաղթականութիւնը նոր կերպարան մ'առաւ, և քիչ վերջը Լորտ Մայօ փոխարքային սպանումը պարզանհատի մը կրօնամոլութեան մը արդիւնք էր քան քաղաքական յուզմանէ մը պատճառեալ: Ամերիկայի պատերազմը պատճառ եղաւ որով Հնդկաստան ըզբաղեցաւ բամպակի մշակութեան, և յայնմհետէ իր ամենէն հարուստ բերքերէն մին եղաւ:

ԳԼՈՒԽ ԾԲ

Զ Ի Ն Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ձ Մ

1. Զինաստան ժԹ դարուս մէջ. — 2. Պատճառք շինական պատերազմին. — 3. Դաշնակցութիւն Անգղիոյ և Գաղղիոյ ընդդէմ Զինաստանի. — 4. Առումն Փէյ-Հոյի. — 5. Դաշնակիցք կը շուեն ի Փէքին. Պատերազմ ի Փալիքաս. — 6. Աւարառութիւն Ամարաստանի կայսեր. — 7. Դաշնակիցք ի Փէքին. — Հըրկիզումն Ամարաստանի կայսեր. — 8. Հաշտութիւն և Դաշինք Փէքինի. — 9. ՃԱՓՈՆ. Դաշինք Ճափոնի հետ:

1 Զինաստան ժԹ դարուս մէջ: — Ասիոյ ամենէն հին ժողովուրդներէն մին որ երբեմն Քաղաքականութեան և Յառաջագիմութեան ասպարիզին մէջ ընդերկար կրնար մրցել Եւրոպական ազգաց հետ, մեծապէս վրէժխնդիր եղած է միշտ իւր սահմանքը և իւր անհուն գաղտնիքները բանալու օտարաց առջև: Բազմադարեան խիստ և միանգամայն պատկառեալ վարչութիւն մը ներքին երկպառակութեամբք և Հարստութեանց փոփոխութեամբք հանդերձ, կրցեր էր մինչև վերջին դարերուս մէջ ծածկեալ պահել ամենէն հետաքնին աչքերու իւր ժողովուրդքը և գանձերը: Մեծն Պետրոս հազիւ յաջողեր էր իբրև սահմանակից դրացի մը՝ ներկայացուցիչ ունենալ ի Փէքին, և Անգղիա, Գաղղիա մեծ դժուարութեամբք ժէ դարուն վերջերը կրցեր էին վաճառականական հաստատութիւնք ունենալ ի Քանթոն:

Զինաստան մոլեռանդն իւր կռապաշտութեան կամ անոր բազմազգի աղանդոց, առջի օրուրնէ սարսափեցաւ Քրիստոնէութեան փութով տարածուելուն վրայ,

պատժեց շատ անգամ հալածանք և մահուամբ անոր հետևողք և 1828ի Փէքինէն քարոզիչք վնասուեցան, բացարձակ արգելքով այլ ևս չմտնելու ի Զինաստան, այլ ի գո՛ւր:

Արևելեան Հնդկային անգղիական Ընկերութիւնը, կը համբերէր կրօնից դէմ եղած նախատանաց և հալածանաց, ի Քանթոն վաճառականութեան իրաւունքը չկորսնցնելու համար, յորս մեծագոյն շահաւէտն էր ափիոնի մենավաճառութիւնը որուն դաշինքը լմնցաւ 1834ի:

Փէքինի վարչութիւնը սարսափած այդ վնասակար և անբարոյական դեղոյն ահաւոր կերպով տարածուելուն վրայ, խստիւ արգիլեց վաճառումը և մինչև բանտուեցան վաճառողք և վաճառանենգք և նաւերու մէջ եղած ապրանքներն անգամ ծովը թափուեցան: Հնդկային Ընկերութիւնը բողոքեց և պաշտպան հանդիսացաւ իւր վաճառականաց, պատերազմը սկսաւ 1839 ի և Անգղիացւոյ բազում յաջողութիւնք ստիպեցին զԶինաստան 1842 Սեպտեմբ 26ի Դաշինք մը ստորագրել ի Նանգին ըստ որուն Անգղիացիք կը ստանային Հոնկ-Քոնկ կղզին և կը բացուէին Եւրոպիոյ առջև Քանթոն, Լմույ, Շինկ-Փօ, Ֆու-Չեու, և Շանկ Հայ նաւահանգիստները: Նմանօրինակ դաշինք մը ևս կատարեց Քաղղիոյ հետ յամին 1844:

Այս Դաշինքները պետք էին նորոգուիլ տասը տարի վերջը, բայց Անգղիա և Քաղղիա զբաղեալ նախ Արևելեան խնդրոյն և ապա Ղրիմու պատերազմին, առ ժամս նորոգելուն կարևորութիւն մը չտուին: Սակայն Քանթոնի փոխարքայն 1856ի անգղիացի դրօշակ կըրող նաւ մը բռնած ըլլալով և Անգղիոյ ներկայացուցչին բողոքականաց կարևորութիւն տուած չըլլալով, յետինս անգղիացիներով քաջուեցաւ ի Հոնկ-Քոնկ: Եւ որովհետև Զինական վարչութիւնը մեռուցեր էր հըռովմէադաւան քարոզիչներ և Քաղղիոյ բողոքին գոհութիւն մը չէր տուած, Անգղիա և Քաղղիա պատերազմ հրատարակեցին Զինաստանի և 1857ի մէջ տիրեցին Քանթոնի: Յամին 1858ի Փէյ-Հօ գետոյն հոսանք-

ներով ելլելով դէպ Հիւսիս, հասան մինչև Դիէն-Չին Փէքինի մօտ:

Այն ատեն Չինական վարչութիւնը խնդրեց և Դիէն Չինի երկու Դաշինք ստորագրուեցան, մինն Անգլիոյ և միւսն Գաղղիոյ հետ: Անգլիոյ կողմէն ստորագրողն էր Լորտ Լչկին և Գաղղիոյ կողմէն Պարոն Կուօ: Երկու Պետութիւնք ևս իրաւունք կ'ունենային դեսպան ունենալ ի Փէքին. Քրիստոնէութիւնը հրաման ունէր բոլոր Կայսրութեան մէջ. Եանկ-Չէ-Քիանկի նաւարկութիւնը աղատ էր և հինգ նոր նաւահանգիստք՝ Նիւ-Չուանկ, Թէնկ-Չէու, Սուադաւ, Թայ-Օւան՝ Ֆորմոզա կղզոյն մէջ և Քիուանկ-Չէու՝ Հայ-Նամի մէջ կը բացուէին եւրոպական վաճառականութեան: Ռուս և ամերիկացի դեսպանք որոնք կը գտնուէին անգլիա-գաղղիական արշաւանքին մէջ, կանխաւ քան զդաշնակիցս իրենց համար ստացեր էին այդ արտօնութիւնքը: Ռուսաստան մեծագոյն ևս աշխարհակալութիւն մ'ունեցեր էր. Չինաստան իրեն կը թողուր Այկուանի դաշամր Ամուր գետին բոլոր աջ ափունքը որով կը կազմուէր Ամուր հարուստ և հանքաւէտ նահանգը. Ռուսաստան այդ կողմերը 1855ին ներքին խռովութեանց պատրուակաւ զրուեր էր: Ռուսաստան միացուց զԱմուր Սիպերիոյ հետ:

Դիէն-Չինի դաշինք կատարեւագործուեցան Շանկ-Հայի պայմանագրութեամբք յորս ի մէջ այլոց վաճառականական պայմանաց կար ևս այն՝ որ ափիոնը ընդունելի ապրանք ըլլայ ի Չինաստան: Եւրոպա և մանաւանդ Հնդկային ընկերութիւնը աւելի ուշադիր էր շահու քան ամբողջ ժողովրդեան մը բարոյականի կորըստեան ¹:

2. Պատճառք Չինական Պատերազմին: — Դիէն-Չինի և Շանկհայի դաշինքները տարի մը վերջը պիտի վաւերացուէին ի Փէքին, բայց երբ 1859 ի Անգ-

1. Առակ դարձած էր ժամանակին որ Անգլիացիք ատրճանակի հարուածի սպառնալեօք կը վաճառէին զափիոն, որ առաջին բերքն էր Հնդկաստանի.

ղիոյ և Քաղղիոյ դեսպանք եօթն շոգենաւովք, տասն թնդանօթակրովք և երկու տեղափոխիկ նաւովք որոց կը հրամայէր ծովակալն Հոփ՝ ներկայացան Փէյ-Հոյի բերանքը, գտան զգետը փակեալ և ամրացեալ և իրենց արգելուեցաւ ներս մտնել։ Անգղիացի դեսպանն Պրիւս՝ նուիրակ ղրկեց առ գնդապետն Փէյ-Հոյի որպէս զի իրենց ազատ անցք թողուի. որուն պատասխանեց ինացի հրամանատարը որ ինքը զինուորական անձ մ'էր և թէ հրահանգ մը չունէր զիրենք թողլու. բայց թէ սպասեն կրնայ Փէքին մարդ ղրկել և և նոր հրաման մը խնդրել։ Պրիւս նախատինք մը համարեցաւ այս պատասխանը և յետ խորհրդակցութեան Քաղղիոյ դեսպանին հետ, հրամայուեցաւ ծովակալին բռնի ներս մտնել։ Ծովակալն Հոփ կը համարէր որ իւր գորութիւնքը բաւական էին վանել զթըշնամին, զինուորաց մաս մը ցամաքը հանեց և սկսաւ բաղխել Փէյ-Հոյի բերդերը։ Չինացիք ահաւոր կրակով մը պատասխան տուին և ռումբերն մեծ ճշդութեամբ կը նետուէին։ Բարձակումը վանուեցաւ և ծովակալն Հոփ դնդակէ մը հարուածեալ ի գուր արիւնաթաթախ դեռ հրամանները կու տար. հարկ եղաւ նահանջել, յորում մեծապէս օգնեց ամերիկացի նաւապետ մը որ ի դիպուածէ նաւովը կը գտնուէր անդ։ Դաշնակիցք 450 հոգի կորսնցուցին ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր և ի Փէքին դեսպանութիւնը առ ժամս ի դերև կ'ելլէր։

1839.
Յունիս

3. Դաշնակցութիւն Անգղիոյ եւ Քաղղիոյ ընդդէմ Չինաստանի։ — Դիւրաւ կրնայ երեւակայուիլ այս լրոյն ազդեցութիւնը ի Լոնտրա։ Թէպէտ ընդհանուր կարծիք մը կը դատապարտէր զդեսպանն Պրիւս որ մեծապէս անխոհեմութեամբ վարուեր էր և իրաւունք չունէր առանց Փէքինէ բարձրագոյն հրամանի մը նաւարկել ի Փէյ-Հօ, այսու հանդերձ Չինաց զինուորական մեծ պատրաստութիւնը և նոր կանգնեալ ամբողջութիւնքը կը ցուցնէին որ հոն կեցած էին դարանելու և վիտսելու դեսպանութեանց։ Անգղիա և Քաղղիա միարանեցան դաշնակցութեամբ այս եղած խորամանկութեան

1860)

և նախատանաց վրէժն առնուլ: Սահմանուեցաւ ղըրկուիլ բանակ մը և նուիրակութիւն մը դարձեալ քաղաքական, որուն գլուխ ըլլան նոյն իսկ Դիէն-Չինի դաշանց ստորագրողք՝ Լորտ Էլկին և Պարոն Կոս: Անգղիոյ զինուորական գունդերուն պիտի հրամայէր Սիր Հոփ Կրանդ և Գաղղիոյ զօրաց զօրավարն Քուզէն տը Մոնդոպան որ ընդերկար գտնուելով յԱփրիկէ, վարժ կը համարուէր Արեւելեան պատերազմաց: Գաղղիացի բանակը այնչափ դանդաղեցաւ մեկնելու որ թէ սակաւ մի ևս ուշանար, Անգղիա առանձին ի գլուխ պիտի տանէր պատերազմը: Հազիւ Յունուար 12ին զօրավարն Քուզէն տը Մոնդոպան մեկնեցաւ ի Գաղղիոյ և հասնելով ի Չինաստան իմացաւ որ ընդհանուր հրամանատարութիւնը իրմէ առնուելով, կը մնար միայն հրամանատար ցամաքի զօրաց. և ծովային բանակին պիտի հրամայէր զօրավարն Շառնէ: Ամենայն ինչ պիտի գործուէր Անգղիացւոց խորհրդակցութեամբ և պատերազմը պիտի մղուէր ի Փէքին, մինչև որ պատուաւոր հաշտութիւն մը խնդրուի ի Չինաստանէ:

4. Առումն Փէյ-Հոյի. — Ի սկզբան երկու Դաշնակից բանակը զատուած էին, Անգղիացիք ի Դալիքու-Հուան և Գաղղիացիք ի Չէ-Ֆու, յետինքս տարածուելով ամէն կողմ աւարառութեամբ ըստ ասից նոյն իսկ իրենց գրչաց: Բայց Յուլիս 18ին սահմանուեցաւ միանալ Փէչիլիի ծոցին մէջ, հոնկէ փորձել բաղխելու Փէ-Դանկի ամրոցքը և ապա չուել Փէյ-Հոյի և Դիէն Չինի վրայ: Յուլիս 30ին երկու գունդք յաջողեցան տիրելու Փէ-Դանկի կամրջին և այսպէս տիրեցին ևս աւանին զոր յանձնեցին ահաւոր և գժդմնելի աւարառութեան¹: Յետ այնորիկ Դաշնակիցք տի-

1. « Չինացիք իրենց կանայքը զինուորաց գազանութենէն ազալու համար, զանոնք կը խողխողէին և ջրհորները կը նետէին, ուսկից անհնար էր զանոնք հանել, որովհետև կը մերժէին ո՛ր և է օգնութիւն և նախամեծար կը համարէին մահը քան ինկնալ բարբարոսոց ձեռքը »: Դաքսիլ Տըլոր. Պատմ. Բ. կայսր.

րելով Թաքուի բարձանց, չուեցին դէպ ի Փէյ-Հօ, որուն աջ ափանց տիրեցին գրեթէ առանց պատերազմելու:

Այն ատեն Փէյլիլի կուսակալը զինադադարումն խնդրեց նոր հրահանգներ հարցնելու համար: Այս միջոցիս Դաշնակիցք լրտեսեցին գետին ձախ կողմի բերդերը և քիչ օր վերջը ահաւոր բաղխմամբ դիմեցին ամբուրթեանց վրայ: Զինացիք յետ ընդերկար ընդդիմութեան մը տեղիք տուին: Օգոստոս 22ին ստորագրուեցան դաշինք և երկրորդ օրը նաւատորմիդը կը մտնէր ի Փէյ-Հօ և 2000 հոգի կը հաստատուէին 26ին ի Դիէն-Չին. Գաղղիացիք աջ կողմը և Անգղիացիք ձախակողմեան ափանց վրայ:

Դիէն-Չին ամրացեալ քաղաք մ'է, շտեմարան մեծ վաճառականութեան և մանաւանդ աղի, միանգամայն ճանապարհ Փէքինի: Դաշնակցաց հոն հասնելուն, կայսրը Մանտարին մը ղրկեւ էր ընծաներով բանակեցելու դաշանց ստորագրութեան համար: Սակայն Դաշնակիցք փութով հասկցան որ այս սովենը ժամանակ չաչելու համար էր: Արդէն ձմեռը կը մօտենար և հարկ էր փութով գործել:

5. Դաշնակիցք կը չուեն ի Փէքին. Պատերազմ ի Փալիքաօ: — Դաշնակցական խորհրդով մը որոշուեցաւ դիմել Փէքինի վերայ և Սեպտեմբեր 9ին երկուսիւնակք, որոց առաջնոյն գլուխ էին զօրավարն Կրանդ և Լորտ Լչկին և երկրորդին զօրավարն Մոնդոպան և Պարոն Կոօ, ճամբայ ելան յետ զօրաւոր պահակապան հաստատելու ի Դիէն-Չին: Կայսրը ժամանակ չաչելու համար ուրիշ բարձրագոյն նուիրակութիւն մը ղրկեւ էր ընդ առաջ, յորում էր և իշխանն Չայ՝ կայսերական ընտանիքէ, և բանակցութիւնք պիտի կատարուէին ի Դուենկ-Չաօ: Դաշնակիցք կանխաւ սպառք

Հտ. Գ. Գլ. Ա. Լրագիրք ահաւորագոյններ կը պատմեն: Վերոյիշեալ պատմագիրը զանազան անգամ կը ստեղծանէ Զինաստանի Պատերազմին միջոց Գաղղիացի բանակին անկանոն և անկարգ վարմունքը:

ղրկեցին պաշար հոգալու և բանակցութեան պատ-
րաստութեանց համար գնացեր էին Լորտ Էլկինի քա-
տուղարք՝ ՊՊ. Փիրքս և Լոզ, որոց միացեր էին ու-
րիշ անգղիացի սպայք և թայշ լրագրին նամակագի-
րը: Բայց յանկարծ յուզումն ծագեցաւ և թաթարք
պատրաստուեցան ընդհանուր յարձակման և անգղիացի
ու գաղղիացի բանակցութեան գացող սպայք բռնտե-
բանտ տարուեցան անլուր տանջանքներով: Դաշնակիցք
տեսնելով որ գնացող սպայք չեն դառնար և որոգայթ
մը կասկածելով, սահմանուեցաւ պատերազմ տալ ընդ-
դէմ թշնամեաց որոց թիւը կը հասնէր 50,000ի ընդ-
հրամանատարութեամբ Սահ-Քո-լի-չինկ զօրավարին,
Անյաղթելի՝ կոչուած ի Չինաց: Դաշնակիցք Սեպտեմ-
բեր 21ի հասան Դունկ-Չայոյի դիմաց որուն ընդար-
ձակ արուարձանքը կը կտրեն երկու ջրանցք, որոց
վրայ ձգուած են երկու կամուրջք. մինն հետիոտն
անցորդաց համար, միւսը լայն և զարդարեալ խոյակ-
ներով և կենդանեաց արձաններով՝ կոչուած Փալի-
Քաս: Դաշնակիցք կը չուէին առանց առաջնորդի և
ըստ բաղդին. Անգղիացիք դէպ ի փոքր կամուրջը և
Գաղղիացիք դէպ ի Փալի-Քաս, ուր կարծես կը կեդ-
րոնանային թաթար գունդերը, և որք յանկարծական
շարժուածքով մը բաժնել ուզելով Գոլինոյ զօրավարին
գունդերը, անակնկալ բաղխամբ ձիաւորօք դիմե-
ցին անոնց վրայ: Սակայն Գոլինոյ կրցաւ վաճել յար-
ձակումը, նեցուկ ունենալով անգղիացի հեծեալքը:
Յետ թշնամոյն նահանջելուն զօրավարն Գոլինոյ դի-
մեց դէպ ի Փալի-Քաս կամուրջը, որպէս զի երկու թևե-
րը միացնելով տիրէ անոր: Ժամը առաւօտեան եօթն
էր: Հոն վաղեց նաև թշնամին հասկնալով շարժման
կարեւորութիւնը, որով և ահաւոր կռիւ մը ծագեցաւ,
յորում մեծ արութիւն ցըցուցին նաև չինացի կայսե-
րական պահապանք: Բայց Գաղղիացիք ալ յետին
ճիգն թափեր էին և կէսօրուան մօտ տիրեցին Փալի-
Քաս կամրջին և հոն դրին ճամբարը: Ալ բաց էր դի-
մացնին Փէքինի ճամբան: Այս պատերազմին մէջ
կ'ըսուի թէ Չինք ունեցան 2000 անձանց կորուստ ընդ

մեռեալ և ընդ վիրաւոր, մինչ Դաշնակիցք կը հաշուեն իրենց կողմէն 6 մեռեալք և 34 վիրաւորք¹ :

6. Աւարաւուծիւն Ամարաստանի կայսեր. Զու Դաշնակցաց ի Փէքին: — Զինաց կայսրը պարտութեան լրոյն վրայ թողլով զՓէքին ապաւիններ էր ի Մանչուրիա և իշխանն Քոնկ կրսեր եղբայր կայսեր, պիտի ջանար յառաջ վարել բանակցութիւնքը: Սակայն Դաշնակիցք դեռ չսկսած կը պահանջէին գերեալ սպաները, զորս Զինք կը խոստանային տալ յետ հաշտութեան և թողլու զՓէյ-Շօ: Զօրավարքն Կրանդ և Մոնղուական թշնամոյն ժամանակ չտալու համար չուեցին դէպ ի Փէքին: Հոկտեմբեր 4ին և երեկոյեան արդէն կը տեսնուէին բարձունքներէն Փէքինի պարիսպները և շէնքերը: Երկրորդ օրը իւրաքանչիւր զինուոր երեք աւուր պաշարով ուղղուեցաւ դէպ ի Մայրաքաղաքը, որուն պատուարքը անպահապան գտան և իմանալով որ թշնամին ապաւիններ է Փէքինէ տասը հազարամեղր հեռու՝ կայսերական Ամարաստանը, հոն ուղղուեցան Դաշնակիցք: Նախ հասան Գաղղիացիք և գեղեցիկ անուշարոյր ծառաստաններէ և ուղիներէ անցնելով, մտան պալատը զոր գտան լքեալ: Գիշերը վրայ հասնելով երկրորդ օրը զօրավարն Մոնղուական այց ելաւ սրահներուն՝ հրաման տալով որ իւրաքանչիւր սպայ ընտրէ յիշատակ մը և չդպչուի հարստութեանց մինչև հասնին Լորա Էլկին և զօրավարն Կրանդ:

Կայսերաց Ամարաստանը չինական ճարտարապետութեան գլուխ գործոցը կը համարուէր: Արտաքին հիանալի տեսքը սակաւ ինչ էր ներքին ճարտարապետութեան և զարդուց քով: Պալատը մարմարեայ սանդուղներով կ'ը մտցուէր և ընդ առաջ կ'ելլէին ըն-

1. Նաբուէոն Գ ի վարձատրութիւն այս յաղթութեան, զզօրավարն Գուգէն Մոնղուական Մեծ-Խաչ Լեգէոնի անուանեց: Յետոյ 1862ի Յունվարի զինքը կոմս Փայլի-Քառլի կոչեց: Առաջարկեց նաև թոշակ մը, սակայն Օրէնսդէր ժողովքը մերժեց:

դարձակ և ճոխ սրահք, որոց որմունքը ծածկեալ էին մետաքսեայ նկարներով : Ամէն կողմ անօթք ոսկւոյ և արծաթի, ակունք, մարգարիտք, անդամանդք : Ծառք վրանին ագուցեալ ամենազգի թանկագին քարերով և պտուղք ընտիր ականց, բիւրեղեայ կերտուածք և փղբրիկ պալատք :

Այս մոգական սրահներէն զատ կային ուրիշ բազմաթիւ սենեակք մուշտակաց և ճոխ զգեստեղինաց կայսեր և կայսրուհւոյն : Ապա կու գային իրենց սեպհական սենեակները : « Անհնար է նկարագրել ինչ որ կը պարունակէին այս սենեակք, կը պակսին բառեր բացատրելու նիւթական և արուեստական ճոխութիւնքը : Մինչև հոն տեսածնիս սին ստուերագիծ մ'էր այժմ դիմացնիս բացուած տեսարանին : Երևոյթ մ'էր Հաշու և Քիչերներու, Հմայութիւն մը, զոր ցնորայոյզ երևակայութիւն մ'անգամ չէ կարող երագել դիմացնիս եղած ճշմարտութիւնը ¹ » : Պալատը կը շրջապատէին պարտէզք, ամպհովանիք, տաճարք, լիճք, գաւիթք, արհեստական բլուրք, քարանձաւք և բազմաձև փայտներ : Այս ամէնը դիտողաց սրտին մէջ նախ հիացումն ծնաւ որուն յաջորդեց փութով անյագ տենչ մը զանոնք ստանալու . զինուորք կը սպառնային բռնի ներս մտնել թէ իրենց չթողուէր . և այն ատեն սկսաւ այն աւարառութիւնը զոր իշխանութիւնը ջանաց արտաքսապէս օրինաւոր ձևի մը ներքև դնել և զոր աւելորդ է նկարագրել : Աւարառութիւնը տեղեց մինչև որ հասաւ զօրավարն Կրանդ :

Այն ատեն իւրաքանչիւր աղգէն մասնաժողով մը կազմուեցաւ, ընտրելու արժանաւոր մասն այն աւարներէն Մեծին Բրիտանիոյ թագուհւոյն և Փաղղիոյ կայսեր համար : Յետոյ բաշխուեցան զօրավարաց, սպայից և մնացեալքը աճուրդի հանուելով, իւրաքանչիւր զինուոր ստացաւ ֆր. 100 : Իսկ ինչ որ չկարացին աւնուլ կամ կրել, ջախջախեցին, փճացուցին, այսու իբր վրէժ խնդրելով այն տանջանքներուն զորս

1. Առշաւանք ի Զինաստան : Փոլ Վարէն :

կրեր էին իրենց գերիները այն պալատան մէջ Չինաց կայսեր առջև :

Դաշնակից բանակը Հոկտեմբեր 9ին երեկոյ հասան Փէքինի որմոց ներքեւ : Յիրաւի թաթար գունդերը Դաշնակցաց բանակէն այսպէս վայրատեալ ժամանակ կըրնային փորձ մը ընելու զանոնք մէկմէկէ բաժնելու . բայց մանտարինները բարերազգաբար ունկնդիր եղան խորհրդոց զօրավար Իկնադիէֆի որ Ռուսական դեսպան էր ի Չինաստան և սահմանուեցաւ Հոկտեմբեր 14ին Դաշնակցաց յանձնել Փէքինի դռներէն մին : Անգղիացիք նախ հասան և մտան մայրաքաղաքը առանց սպասելու Գաղղիացւոց որք հասան ապա և ծածուկ զայրոյթ մը ունեցան սրտերնուն մէջ ընդդէմ զինակցաց :

7. Դաշնակիցք ի Փէքին . Հրկիզումն Ամարաստանի Չինաց կայսեր : — Որչափ որ Դաշնակիցք հասնելով ի Փէքին , իրենց պատւոյն վրէժը առած կը համարէին , սակայն ձմեռը երթալով կը մօտենար և այն ցուրտ երկիրներու մէջ որուն սովորեալ չէին մանաւանդ Գաղղիացիք : Սահմանուեցաւ որ բանակները քաշուին և ձմեռեն ի Դիէն-Չին , բայց Փէքին չթողուցած հարկ էր վերջ մը տալ պատերազմին : Չինացի իշխանութիւնք այլ և այլ պատրուակներով կ'ուշացնէին դաշանց ստորագրութիւնը : Լորտ Լչկին սպառնացաւ որ եթէ դաշինքը չստորագրուէին մինչև 23 Հոկտեմբերի , պիտի հրկիզէր կայսեր Ամարաստանը , և իւր սպառնալիքը քիչ վերջը իրագործեց . « այնքան անգղիացի հպատակաց տանջանքներու և մահուան վրիժուն յիշատակ մը ձգելու » համար , ինչպէս յետոյ ըսած է ուզելով ինքզինքը արդարացնել այսպիսի անիմաստ և բարբարոս դատեալ հրամանի մը համար . որով այն հրաշակերտ Ամարաստանը որ լի էր գրատուններով և բազմադարեան հազարաւոր ձեռագրովք . թո՛ղ քանդակ , հարստութիւնք և ինչ որ կրնայ երեակայել չքեղ և ճոխ մարդկային միտքը , մոխիր դարձաւ : Գաղղիացի դեսպանը չուզեց մասնակցիլ այս հրամանին և բոլոր Եւրոպիոյ բողոքք

և ամբաստանութիւնք ծանրացան Անգղիոյ հրամա-
նատարաց վրայ, և պատմագիրք իսկ ցարդ չեն կա-
րող արդարացնել պատմական այսպիսի մեծ բար-
բարոսութիւն մը և կ'ընդունին որ կային բազում ե-
ղանակք վրէժխնդրութեան: Եւ եթէ չինական վար-
չութիւնը փութաց դաշինքը ստորագրելու, զայն ա-
ռաւել կ'ընծայեն իկնադիէֆ զօրավարին ջանից:

8. Դաշինք Փէքինի: — Հոկտեմբեր 25ին պատ-
րաստ էր Դաշինքը զոր ստորագրեցին Լորտ Էլկին
և Պարոն Կոօ Դաշնակցաց կողմէն և իշխանն Քոնկ
Չինաց կայսեր կողմէն: Ըստ այս Դաշանց Անգղիա
և Վաղղիա կրնային հաստատապէս և արատաւոր
դեսպաններ ունենալ ի Փէքին: Դիէն Չին կը բա-
ցուէր վաճառականութեան և Եւրոպացիք կրնային
հոն ներկայացուցիչ ունենալ: Չինաստան իբր պատե-
րադմի ծախք և տուգանք մը սպանելոց ընտանիքնե-
րուն պիտի վճարէր ութ միլիոն դուէլ, ինքզինքը պի-
տի արդարացընէր Թաքուի բերդերէն պահանորդաց
յարձակման վրայ: Չինաց հրաման կը տրուէր գաղ-
թականութեան և Անգղիա կը ստանար Քոա-Լուն:

Այս դաշինքը որչափ որ ալ նիւթականապէս մեծ
շահ մը չէր բերեր Դաշնակցաց, բայց Անգղիա և
Վաղղիա գաղափար կ'առնուն Չինաց զինուորական
վիճակին և կ'իմանային որ « Երկնային կայսրութիւն »
կոչուածը չէր այնպէս անյաղթ և ահարկու ինչպէս
իրենց երբեմն կը նկարագրուէր:

9. ՃԱՓՈՆ. Դաշինք Ճափոնի հետ: — Լորտ Էլ-
կին և Պարոն Կոօ առաջին անգամ արտասովոր դես-
պան զրկուած ժամանակնին ի Չինաստան, մասնաւոր
հրահանգ ստացեր էին նաև Ճափոնի համար: Անգ-
ղիացի դեսպանը նախ հասաւ 1858ի Օգոստոս 3ին ի
Նանկասաքի և ապա Սիմուր ծովակալին հետ երեք
պատերազմական նաւուք մտաւ Ետոյ մայրաքաղաքը:
Հոն դաշինք հաստատուեցաւ որ « Հրաման է դես-
պան ունենալ Ետոյի մէջ և հիւպատոս այն քաղաքաց
մէջ՝ որք օտարաց վաճառականութեան բացուած են:
Օտար դրամք պիտի ընդունուէին ըստ համեմա-

տուութեան իրենց կշռոյն ճափոնական դրամոյն հետ : Եթէ վաճառարեւութեան և եթէ արտազանութեան տուրքերը պիտի նուազէին :

Ճափոնացիք յիմացականութեան գերազանց քան զՂինս փութով պիտի համաձայնէին Եւրոպական քաղաքականութեան : Սակայն հոն ևս կար օտարաց ընդդիմութիւն մը զոր կը կազմէին ազնուականք, կալուածատիրական պետք և ամբողջ Ճափոնի հոգեւոր վարիչն որ կը կոչուէր Միտոմա : Ընդհակառակն քաղաքական վարիչն Գայտան կոչուած, կողմն էր յառաջագիմութեան և բարեկամ օտարաց : 1863ի Օգոստոս 15ին Անգղիացիք իրենց ազգակցաց ոմանց սպանութեան վրէժն առնելու համար ոմրակոծեցին և այրեցին Քակոսիմա քաղաքը որ 80,000 բնակիչ ունէր և ուր կը նստէր Գայտաներուն պետը՝ Սաթու մա իշխանը : 1864ի ալ Գաղղիացիք, Հոլանտացիք և Ամերիկացիք միանալով Անգղիացեոց՝ կործանեցին Սիմոնոսէքի ամրութիւնքը և մտան Ներքին ծովը :

Անկէ վերջը Ճափոն ընդունեցաւ Եւրոպական ամենայն քաղաքականութիւն և յառաջագիմութիւն, անգղիական լեզուն պաշտօնական լեզու մը եղաւ, գաղղիացի սպայք ընդունուեցան բանակը կրթելու և հաստատուեցան շոգենաւային ընկերութիւնք, հեռագիրք և երկաթուղիք : Ճափոն մեծաքայլ ընթացաւ ի յառաջագիմութիւն որուն արդիւնքը յայտնապէս ցուցուց ապագայ ժամանակաց պատերազմներու մէջ ընդ Ղինս :

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ Բ

1. Աղեքսանդրի Թագաւորութեան առաջին տարիները. — 2. Աղեքսանդր Բ և Բարեկարգութիւնք, Յառաջադիմութիւնք. — 3. Դաստիարակութիւն և Վարժարանք. — 4. Նաւարկութիւն և երկաթուղիք. — 5. Տաղստան և Շամիլ. — 6. Վիճակ Գիւղացւոց. Ստրկութիւն կալուածական. — 7. Ազատութիւն Գիւղացւոց. — 8. Կարգաւորութիւնք դատաստանականք:

1, Աղեքսանդրի Թագաւորութեան Առաջին տարիները: — Աղեքսանդր Բ երեսուն և եօթն տարուան էր գահը ելած ժամանակ: Ի բնէ քաղցր և մարդասէր՝ աւելցուցեր էր այդ յատկութեանց վրայ քաղաքագէտ միտք և այրական կորով մը, արդիւնք իւր հօրը Նիկողայոսի տուած դաստիարակութեան. և արդէն թագաժառանգ իշխան եղած ժամանակ գրաւեր էր առ հասարակ թէ հպատակաց և եթէ օտարաց ուշադրութիւնը, որոնք կը տեսնէին ի նա միացեալ Աղեքսանդր Ա և Նիկողայոս Ա: Եւ սակայն պիտի գերազանցէր հասարակաց կարծիքը, բոլորովին նոր շրջան մը բանալով Ռուսաստանի համար յառաջադիմութեան ասպարիզին մէջ:

Իւր հօրմէն ժառանգեր էր Ղրիմու պատերազմը և որչափ ալ կարծեօք հակառակ այդ կռուոյն ի սկըզբանէ, սակայն իւր հօրը և միանգամայն ռուսական զինուոց պատիւը պահելու համար, չուզեց անդէն դիմել ի հաշտութիւն, նա մանաւանդ նոր եռանդեամբ մը ուզեց մղել պատերազմը և զայս մասնաւոր հրովարտակով մը ծանոյց ժողովրդեան, որով վարչու-

Թեան սկիզբը արդէն իւր կարծիքներով ծանօթ խաղաղասիրաց՝ կը գոհացնէր միանգամայն զինուորական և պատերազմասէր մասը: Բայց երբ Ղարսայ առումը այդ խմբին համար փոխադարձ մը համարուեցաւ Սէվաստոփոլի և պատուարներ ոռոսական զինուորութեան, այն ատեն Աղեքսանդր յանձն առաւ հաշտութիւնը:

Եթէ Բարիկու Դաշնաժողովոյն պայմանաց մէջ կային տոգոհացուցիչ յօդուածք, սակայն պարագայն կը պատուիրէր լռել և հաշտ ցուցնել սպասելով հանդարտօրէն ապագայ ժամանակաց:

2. Աղեքսանդր Բ եւ բարեկարգութիւնը: — Սակայն Արևելեան պատերազմը որչափ որ ալ կը լմննար ի վնաս Ռուսիոյ, այսու հանդերձ ներքսապէս կ'ունենար իւր մեծ օգուտը, բանալով Կայսեր և ամբողջ իմացական ժողովրդեան աչքին առջև այն սրբագրութիւնք թերութիւնք, որոնք մասամբ իւրք պատճառ եղած էին ձախողանաց և որոնք կրնային ապագային մեծամեծ վնասներ բերել: Աղեքսանդր հաստատապէս ըմբռնեց որ նախ հարկ էր կրթել զժողովուրդը և հաւասար ազնուականութեան նաև զռամիկը և զմշակը. պէտք էր զայն բարձրացնել իւր խեղճ վիճակէն, զայն ալ մասն ընելով ընկերութեան. և ներկայ ժողովրդոց յառաջագիմութիւնը կը կայանայ ամբողջովին դասուց միարան ընթանալուն մէջ յիմացականութեան ճամբան: Լաւ էր զինուորական խիստ բարեկարգութիւնը որ իւր հօրը թագաւորութեան բնադրոշմն եղած էր, բայց քան զայն աւելի նախադաս էր փոխադարձ սէր մը ընդ իշխանն և ընդ ժողովուրդ: Իւր թագադրութեան շքեղ տօները աւելի դարդարեցին շատ մը յանցաւորաց և աքսորելոց տրուած շնորհները և ներումները, և այդ գութը և հաշտութիւնը աւելի տիրեց սրտերու և զանոնք փոխեց քան բազմամեայ բանտերը: Բանաստեղծք և մատենագիրք որոնք նախորդ թագաւորութեան ժամանակ միշտ խիստ հսկողութեան ներքև էին, հիմայ յայտնապէս կարծիքնին ոչ միայն կրնային ըսել, այլ և գրել: Նոյնը նաև լրագիրք և պրակք, որոնք

գոգցես չէին կարող հաւատալ այս աղատութեան: Դիւրընցան յօտարս ուղեորութիւնք որոնք խստիւ արգելեալ էին և օտարաց հեշտ եղաւ Ռուսաստան մտնել, ուրով գիտութիւնք, ճարտարութիւնք և արհեստք հսկայաքայլ յառաջեցին: Պետութիւնն ինքնին խրախուսեց այս երթևեկութիւնքը փափագելով որ ունենայ ընտիր հպատակք որոնք մանկավարժութեան և անոր ձիւղից մէջ յառաջանան ի Գերմանիա և կամ ի Չուիցցերի և ուրիշ երկիրներ: Վերցուեցան անաչառ արգելքները օտարալեզու գրքերու մասին, որոց մօտքը արգիլուած էր մեծաւ մասամբ, և ներքին տպագրութիւնը շափաւոր և ի մաստուն ազատութիւն ստանալով մեծապէս բազմացաւ և ծաւալեցաւ: Ոչ միայն քրիստոնեայ ուրիշ դաւաւնութիւնք արտօնութիւն ստացան ապատապէս եկեղեցիներ ունենալ և ըստ իւրեանց կարգաց վարուելու, այլ մեղմացան ևս Հրէից դէմ եղած խստութիւնք: Աղեքսանդր ի բնէ սիրող էր հաւասարութեան:

Հաւասար այս ամէն աղատութեանց, աճեցան երկրին արհեստք և ճարտարութիւնք: Շատ քաղաք մըրցեցան մէկմէկու հետ գերազանցել կտաւի, մետաքսի, մետաղաց, կաշւոյ, պողովատի և շաքարի գործարանք հաստատելու համար, որոնք փութով մեծ համբաւ ստացան և արտարերութեան մեծ մաքսը բռնի մղումն տուաւ երկրին բերքերուն: Վաճառականական շարժման օգնելու համար, դրամատուններ հաստատուեցան քաղաքաց և աւաններու մէջ, ինչպէս նաև խնայուածութեան Արկեղք աղքատաց համար:

3. Դաստիարակութիւն եւ վարժարանք: — Աղեքսանդրի մասնաւոր խնամոց նիւթ եղան վարժարանք մեծապէս յետնեալք ի Ռուսաստան. համալսարանք ի Փէդէրսպուրկ, Մոսքովա, Սարգով, Սազան, Քիէվ, Տորբաթ և յՍտէսսա նոր փայլ ընդունեցան: Երկրորդակարգ վարժարանք բազմացան և մանաւանդ նախանձելի յառաջադիմութիւն ստացան աղջկանց Բարձր վարժարանք և կրթարանք, որոց վրայ առանձին պաշտպանութիւն մը ունեցաւ կայսրուհին: Բնաւ Պետութեան մը մէջ այնպէս երազ և մեծ ընդարձակութիւն

մը առած չէ աղջկանց դաստիարակութիւնը որպէս ի Ռուսաստան: Այս մղման արդիւնքն էր որ արդէն 1875ի Փէդրպուրկի համալսարանին մէջ 169 աշակերտուհիք կը յաճախէին բժշկութեան և վիրաբուժութեան դասարանաց:

Եւ որովհետեւ Դպրոցական մասին վրայ է խօսքերնիս, գիտէ ամենայն ոք թէ ի Կովկաս, ի Տփղիս ի Ռուսահայս ինչ բարձր աստիճանի հասան Ազգային երկուսեւի իսկ վարժարանք, որքան բազմացան և կարեւորութիւն ստացան կրթական հաստատութիւնք և ինչ զարգացումն ունեցան մատենագրութիւնն, թատրոնք և լրագիրք: Յիրաւի Կովկասի այդքան մեծաքայլ յառաջագիմութեան արդեանց մէջ պէտք չենք մոռնալ իւր կառավարչապետին անմոռաց Մեծ-Դուքս Միքայէլի, կայսեր հարապատին մեծեւանդն ճիգը, բայց և ինքը թարգման և գործադիր էր բարձրագոյն կամաց:

4. Նաւարկութիւն եւ Երկսթուղիք: — Մտաւորական յառաջագիմութեանց հաւասար կ'ընթանար նաև Ռուսաստանի նիւթական յառաջագիմութիւնը: Պատերազմին երկարութեան պատճառաւ երկիրները տնմշակ մնացեր էին, Աղեքսանդր նուազեցուց բանակաց թիւը, որպէս զի երկրագործք բազմանան: Իւր այցելութիւնը ի Շդուդկարտ Նաբոլէոն Գի և ի Վայմար Աւստրիոյ կայսեր, խաղաղութիւնը անվրդով պահելու համար էր, որով կրնար հանգիստ սրտով զրադիլ իւր երկրին բարւոքման: Վաճառականութեան դաշինքներ հաստատեց և կամ նորոգեց Եւրոպիոյ ամէն Պետութեանց հետ և չափաւորեց տուրքերը, այսպէս վաճառանենգութեան դիմացն ուզելով առնուլ: Իրեն մասնաւոր խնամոց նիւթ եղաւ նաւարկութիւնը և այն մանաւանդ Վաճառականական նաւարկութեան ընկերութիւնը զոր մասնաւոր իւր հովանաւորութեան ներքև առաւ: Նմանօրինակ ընկերութիւնք տարածուեցան Կասպից ծովուն, Հիւսիսային ծովուց և լճից մէջ: Օտար նաւարկութեանց ազատութիւնք բազմացան ի Պալթիկ և ի Սև ծով և յետնոյս մէջ

յիշենք զգաղղիացի շոգենաւս վաճառականական Փաքէ և Ընկերութեան, որ ընդերկար կոչուեցաւ Հայկուն ընկերութիւն, շնորհիւ հայ վաճառականաց և արդիւնաբերաց: Թղթատարք կանոնաւորեցան և հեռագիրը ամէն կողմ հաստատուեցաւ:

Արտաքին փոխառութեամբ նաև բազմացուց երկաթուղիքը, որոնք փոխադարձաբար առնուել ևս մըղումն տուին երկրագործութեան և վաճառականութեան, որոնք երկրի մը ստոյգ աղբիւրքն են հարստութեանց: Եւ այս ճամբաները մղուեցան ի Կովկաս և ի հարաւային Սիպերիա: Կովկասեան երկաթուղին որ կը կապէ զՍև ծով Կասպից հետ յորդաշուս գետ մը եղաւ նորանոր ապրանքներու թէ ի Պարսից և թէ յԱղֆանից և ի Թուրքաստանէ: Իսկ նաւթին գիւտը ի Բաքու և ի չրջակայս, գոգցես ոսկեհանք մը եղաւ բովանդակ Կովկասի և Ռուսաստանի որ հաւասարազօր սկսաւ մրցիլ և յաղթել իսկ ամերիկեան նաւթին: Նաւթին գիւտը ձգեց ի Կովկաս մեծամեծ գրամատէրներ և միլիոնաւոր աշխատողք, որոնք նոր ձոխութիւն մ'աւելցուցին Ռուսական հողոյն և ևս յառաջ մղեցին ճանապարհները և երկաթուղիք. և բովանդակ Ռուսաստան կապուեցաւ այս նոր ձոխութեանց հետ մինչև ի Բաքու, Վլատիկաւկասի վսեմ ճամբով: Տասը տարի վերջը այս ուղիները պիտի հասցնէին զՌուսաստան մինչև ի Սմրզանտ և ի Խիվա, զինքը սահմանամերձ և ախոյեան ընելով Անգղիական Հընդկաստանի:

5. Տաղստան եւ Շէյխ Շամիլ: — Ռուսաստան աւելի ազատութեամբ կրնար զբաղիլ Հարաւային ծովերու նաւարկութեանց և երկաթուղիներու Յայսկոյս և Յայնկոյս Կովկասեան լեռանց, յետ նուաճելու մանաւանդ բովանդակապէս զՏաղստան իւր չեքէշ, չէլէ և չէլէ ցեղերով, որոց զլուխ կեցաւ ընդ երկար վրայասանական դիւցապն Շամիլ նեղելով զՌուսս և յամին 1859 Օգոստոսի անձնատուր եղաւ ինչպէս պատմած ենք Տաղստանի պատահարաց կարգին՝ Պատմութեանս Առաջին

Հատորոյն մէջ¹։ Աղեքսանդր պատուով ընդունեցաւ ըզ-
 Շամիլ և իրեն ազնուականութեան աստիճան տուաւ։
 Միանգամայն պատշաճ տեսաւ այդ անհանդարտ ժո-
 ղովուրդքը իրենց լեռներէն իջեցնել Կովկասու դաշ-
 տային տեղեր, մանաւանդ ի Գանձակ։ Սակայն թա-
 թարք, Նողայք Չէրքէզք մահմէտական ըլլալով, մեծաւ
 մասամբ չուզեցին յարմարիլ և հնազանդիլ նոր եղած
 կարգադրութեանց, որոնք քրիստոնեայ պետութենէ
 մը ըլլալուն պատճառաւ իրենց ծանր կուգար։ Միան-
 ցամայն լեռնցի ազատ և վայրագ ցեղ մը, չէր կրնար
 յօժարակամ թողուլ իւր սիրելի ժայռերը. այն օրուը-
 նէ կամայ և ակամայ սկսաւ այն անվերջ գաղթակա-
 նութիւնը Չէրքէզք, Սև ծովուն Տաճկական ափուն-
 քը և ի Փոքրն Ասիա որ ցարդ կը տեւէ և որ տարա-
 փոխիկ հիւանդութեամբք 1863 և 1864 տարիներուն
 մէջ շատ կեանքեր հնձեց թէ եղկելի և թշուառ գաղ-
 թելոց և թէ հիւրընկալ քաղաքներու։ Օսմանեան պե-
 տութիւնը իբր կրօնակից շատ սիրով ընդունեցաւ
 միշտ այս միլիոնաւոր գաղթեալքը, ջանալով ըստ կա-
 րի հասնիլ անոնց աղքատութեան և թշուառութեան.
 զանոնք տեղաւորելով մասնաւորապէս հայկական գա-
 լառները և գիւղերը։ Յամին 1861ի ի Ալիլիկիա միայն
 գաղթեալք կը համրուին 30,000 անձինք, կրկինը ի
 Սամսոն Սեբաստիա և Եւդոկիա. սակայն իցի՛ւ թէ այդ
 չէրքէզք իրենց վարմունքով և աւարառութեամբք դը-
 ժուարութիւններ յարուցանելով չվարձատրէին Օսմա-
 նեան Պետութեան ցուցուցած գութը²։

6. Վիճակ գիւղացւոց. Ստրկութիւն կալուածաւ

1. Ժամանակակից Պատմութիւն Ա. Հատոր Գլուխ ի § 6։
2. Հարիւրաւոր վկայութիւններէն մէկ միայն յիշեմք ժամանակի
 լրագրութեանց մէջ « Խարբերդէն և Սեբաստիայէն եկած
 նամակները կը ծանուցանեն թէ թաթար գաղթականները լեռ-
 ներուն ու դաշտերուն մէջ հանապարհօրդներու վրայ կը յարձը-
 կին և զանոնք կը կողոպտեն եղեր։ « Սամսոնէն մայրաքա-
 ղաքիս Բուռիէ ա' Սոփան լրագրին գրուած նամակի մը մէջ հե-
 տեաւը կը կարդանք. Ուզուն Խայլայէն խիստ ծանր լուրեր

կան: — Քան զամենայն բարեկարգութիւն Աղեքսանդր Բի անունը և սիրտը հռչակողն՝ որ գոգցես դրոշմ և կնիք եղաւ իւր թագաւորութեան տալով իրեն Աշտարակի և մինչև Հոյր Հոյրէնէաց անուանակոչումը՝ եղաւ զիւղացւոց վիճակին բարւոգումը և զանոնք ազատելը իրենց կալուածատեարց գերութենէն:

Ի Ռուսաստան գիւղացիք երեք մեծ դասակարգութեան կը բաժնուէին՝ Գիւղացիք Արքունի, Գիւղացիք կալուածատիրութեան, և ծառայք կամ տնայաճը: Առաջինքը զրեաթէ կրնային ազատք համարուիլ վճարելով իրենց համար սահմանեալ եկամուտը, և կախումնին էր ի Պետութենէ և կամ Պետութեան պաշտօնէիցմէ: Ծառայից կամ տնայաճից թիւն կը համարուէր 400,000, իսկ կալուածատիրութեան գիւղացիք ըստ սզգահամարին որ կատարուեցաւ, կային 23,000,000. բնաւ չունէին հող մը և հաստատուէն սահման մը եկամուտի վճարման մէջ: Գիւղացին բռնադատեալ էր աշխատելու և իւր աշխատութեան պըտուղը բովանդակապէս ընծայել կալուածատիրոջ, որուն կամքէն և առատաձեռնութենէն կախումն ունէր իւր ապրուստին եղանակը: Եւ որպէսզի զինուորութիւնը և զխահարկը չնուագի, ինքը կարող չէր թողուլ երկիրը և գաղթել, և կամ սեպհական հող մը ստանալ: Կալուածատիրոջ հողին հետ կապուած էր

եկան: Յիշեալ նահանգին մէջ Չէրքէզներու գաղթականութիւն մը հաստատուեր է: Այս նորեկները կ'երևի թէ ստացուածոց սեպհականութեան վերայ խիստ սխալ գաղափար ունին: Մօտերը գտնուող քիւրտներուն անդեայքը համարձակեր գրաւեր են: Քիւրտներն ալ չ'անդուրժելով զէնք առեր Չէրքէզներուն վրայ գացեր, սաստիկ և արիւնհանգ կռիւ մը ըրեր են, որուն մէջ վեց հարիւր Չէրքէզ և հարիւրի չափ քիւրտ սպանուեր են: Սեբաստիոյ Հաֆրզ փաշան և Հանի Ահմէտ փաշան քանի մը գումարտակ զօրքով և տեսչութեան զինուորներով կռուին տեղը գացեր են խաղաղութիւնը հաստատելու համար: Մարտ. 1861 Հոկտ. 11: Եղան նաև որք դարձան յետո ի Ռուսաստան:

առանց կարենալու վայելել իր արթնութեան և սրդար ջանից արդիւնքը: Եւ հետաքրքրելին այն էր որ այս ազգի ստրկութիւնը աւելի յատուկ էր բնիկ ռուս նահանգաց և կային գաւառք ի հիւսիս և կամ՝ յետոյ աշխարհակալեալք, յորս չկային այդ սովորութիւնք:

Նախկին կայսերք և կայսրուհիք միշտ աւելի ազնուականաց կողմը բռնեցին և հազիւ այս դարուս սկիզբը, Քաղզիոյ Բեղափոխութեան շառաչէն վերջը, Չարերը փափագ ունեցան բարւոքելու այդ թշուառ դասակարգին վիճակը. նա մանաւանդ գիւղացիք Նաբոլէոնի արշաւանին միջոց յուզեալ և անորոշ վիճակ մը բռնած էին և մինչև յոյս մը որ թերևս օտարին արշաւանաց առթիւ ազատութիւննին ձեռք ձգեն: Աղեքսանդր Ա իւր հռչակեալ մարդասիրութեամբը նախ ունեցաւ այդ ազատութեան գաղափարը և Նիկողայոս որ մասնաւոր հակամիտութիւն մը չունէր ուրիշ նիւթոց մէջ ազատական քայլերու, յայտմ ինքն ևս ուզեր էր բարւոքումն մտցնել և զանազան անգամ հրովարտակներով որոց վերջինն էր 1848ի, իրաւունք անգամ կու տար գիւղացւոց հող ստանալու ¹:

7. Ազատութիւն Գիւղացւոց ²: — Աղեքսանդր Բ Բարիգու Դաշնաժողովէն քիչ վերջը հրաւիրեց բարձր ազնուականութիւնը միաբան խորհելու գիւղացւոց մասին. բայց անոնց կողմանէ մասնաւոր փոյթ մը չտեսնելով, ինքնին Բանձնաժողով մը կազմեց: Սակայն երբ այդ ևս ապարդիւն մնաց, այն ատեն հաստատապէս սահմանեց աներկիւղ հասնելու իւր նպատակին շնայելով որ և իցէ ընդդիմութեան թէ ըլլան նոյն իսկ բարձրաստիճանք:

1. Նիկողայոսի վարչութեան հակառակ գրիչ մը կ'ըսէ. «Արդարութեան համար պէտք է ըսել որ բոլոր իւր կենաց մէջ միշտ փափագ ունէր ազատելու գերիները»: Պետ. Տրկորուքի. Ճշմարտութիւն Ռուսիոյ վրայ: տպ. Բարիդ 1860:

2. Սուքա այն գիւղացիք էին որոնք ռուսական բառով գրիւթիւն կը կոչուէին, որոնք չէին երբէք ստրուկք ըստ բուն նշանակութեան բառին. այլ չէին ազատք հողային աշխատութեանց մէջ:

Արդէն Տպագրութիւնը մեծ ուրախութեամբ և հիացմամբ ողջունենք էր Կայսեր առաջարկը: Քաղաքացւոց յառաջացեալ խումբերուն մէջ այս էր կարծիքն որ գիւղացւոց ազատութիւնը առաջին քայլ մ'է սահմանադրական ուրիշ ազատութեանց: Կար մաս մը ևս կալուածատեարց որ գիւղացւոց ազատութեան փոխարէն լաւագոյն դրամական փոխարինութիւն մը կը համարէր ընդունիլ: Աղեքսանդր գաւառաց մէջ 46 Յանձնաժողովք ձեւացուց, որոնք կայսեր կամաց հնազանդելու համար ազատութիւնը քուէարկեցին, սակայն խնդիրը կը մնար միայն կալուածատեարքը գոհացնել: Կայսրը ուրիշ Բարձրագոյն Յանձնաժողով մը կազմեց, որուն նախագահութիւնը իրեն պահեց և յորում անդրդուելի հաստատամտութեամբ յաւաք մղեց իւր փափաքը: Բայց քան զամէն Յանձնաժողով աւելի մեծ ազդեցութիւն ըրին իւր ուղեորութիւնք նահանգէ նահանգ, քաղցրութեամբ ջանալով համոզել ամէն կալուածատեարք: Փաւառական Յանձնաժողովոյ կարծիքն այն էր որ գիւղացիք տասն տարիներու մէջ իրենց ազատութեան համար փոխարինութիւն մը վճարեն ստանալով միանգամայն սահմանեալ չափով հող մը: Կայսրը կ'ուզէր տնմիջական ազատութիւն և օրինակ տալու համար, ազատ ըրաւ կայսերական տան բոլոր գիւղացիքը, առանց փոխարինութեան մը և շնորհելով իրենց մշակած հողերնին: Կայսեր օրինակը կամայ և ակամայ մղեց նաև ազնուականութիւնը. ամէնքը համաձայն գտնուեցան այս ամենամեծ մարդասիրական գործոյն և 1861ի Փետրուար 19ին (Շ. Տ.) կը հռչակուէր հրովարտակը որով ստրուկ գիւղացիք ազատ կ'ըլլային ուրիշ ազատ մշակաց պէս և իրենց կը մնար մշակած երկիրներնուն մաս մը որ ըստ իւրաքանչիւր գաւառի կը սահմանուէր առ առաւել և առ նոսր: Այս շնորհեալ մասը միջին հաշուով կ'ըլլար առ իւրաքանչիւր արուերեք *թեթաթին*¹: Իսկ մնացեալ մասերու փոխարինութեան համար առ կալուածատեարս Պետութիւնը փոխ

դրամ կուտար: Այսպէս Պետութեան միայն պարտական կը մնային և ազատք էին կալուածատեարց նրկատմամբ: Իսկ ծառայութեանց մէջ եղող 400,000 ստրուկք որոնք հողագործութիւն չունէին, ազատք էին յետ երկու տարի ծառայութեան: Այս կարգադրութեանց մէջ որպէս զի չյառնեն շփոթութիւնք, հաստատուեցան ՍՆՆՆՆՆ հարգութիւնք. որոնք ամէն ջանք ըրին ուղղութեամբ և հանդարտութեամբ գործը յառաջացնել: Սակայն ռամիկը ազատութիւն գտած ժամանակ միշտ մեծագոյնը կ'ուզէ և կամ կը կարծէ: Գիւղացիք մաս մը իրենց առաջին սահմանեալ հողն ընդունելէն վերջը բնաւ փոխարինութիւն մը չէին ուզեր ճանչնալ միւս մասանց համար: Այլք բոլորովին տարբեր ազատութիւն մը կ'ըմբռնէին: Խաղանի կուսակալութեան մէջ Անտոն Փէդրոֆ անունով գիւղացի մը տասը հազար հոգի ժողուեց և անոնցմով ապրստամրեցաւ « Ճշմարիտ Ազատութեան » համար: Սակայն ապստամբութիւնը փութով նուաճուեցաւ զինուոր. հարիւր հոգի սպանուեցան և զլխաւորնին հրացանի բռնուեցաւ:

Այսու հանդերձ Աղեքսանդր չյուսաւհատեցաւ և ի զլուխ տարաւ իւր մեծ փափագը յորում օգնեցին իրեն նաև մեծ Դուքսն Կոստանդին, Մեծ Դքսուհին Հելինէ որ 1859էն ազատեր էր իւր բոլոր գիւղացիքը: Դարձեալ ի պաշտօնէից և ի բարձր օգնուակաւութենէ ինքնայօժար օգնեցին կայսեր Ռոստովցոֆ, Փանին, Նիկոլա Միլիուզին, իշխանն Չէրքասքի, Լուրի Սամուրին, Քոչէլէֆ և այլք շատերը որոնք շնորհեցին գիւղացւոց առաջին սահմանեալէն իսկ վեր: Յամին 1863 ստրուկ ծառայից համար սահմանեալ երկու տարին կը վերջանար, որով անոնք ալ ազատ կ'ըլլային: Աղեքսանդրի այս գործը չէր միայն գերազոյն եղանակաւ մը մարդասիրական գործ, այլ և մեծապէս քաղաքագիտական և ազգային յառաջագիմութեան չէնքին՝ ժողովրդական և հաստատուն չիմունք մը, որով կը սկսէր Ռուսաստանի ժողովրդեան նոր ընկերական կեանք մը որ ապագային պի-

տի ունենար իւր մեծ պտուղները թէ քաղաքական և թէ պատերազմական ձեւակերպութեանց մէջ։

7. Բարենորոգմունք Դատաստանականը։ — Յետ գիւղացւոց ազատութեան, Աղեքսանդրի հոգն եղաւ դատաստանական կարգաց բարեփոխմը, յորում Ռուսաստան տակաւին յետնեալ կը համարուէր և նիւթ մը քննադատութեան Եւրոպական Պետութեանց։ Նոր կարգաւորութեանց համար նախ ուսումնասիրել տուաւ և ուսումնասիրեց Արեւմտեան Ազգաց օրէնքները և մեծաւ մասամբ կարելի եղածները մտուց ի Ռուսաստան. ինչ ինչ փոփոխելով ըստ իւր ժողովրդեան բարուց։ Դատաստանական վէճք հրապարակական եղան։ Եղեռնական յանցանաց համար Երդու-եւր¹ հաստատուեցան։ Ամէն նահանգ ունեցաւ իւր Նահանգային Դատաստանարանը²։ Հաստատուեցաւ որ բոլորը Աղեքարութեան Ատենի³ երթայ։ Իսկ վճռաջինը Ատենանը կը կազմէր Ծերակոյտը։ Դատաստանական այս դասակարգութենէն զատ կար Հաշտարար Դատաւորաց⁴ Ատենանը որ հաշտեցուցիչ դատերէ դուրս, էր դարձեալ տեսակ մը Ոստիկանութիւն. և օրական շատ մը փոքր դատեր կրնար վճռել, նոյն իսկ դրամականք որոնք չըլլային առաւել քան զ500 ռուպլի։

Յամին 1864ի օրէնքը իւրաքանչիւր կուսակալութեան մէջ բաց ի ժողովոյ կուսակալին ուրիշ Խորհուրդ ալ կը հաստատէր յերեսփոխաններէ, որոնք կ'ընտրուէին երեք տարուան համար, և որոնք թէ և մի անգամ իսկ հաւաքուէին տարին, բայց Մշտամնաց Յանձնաժողով մը ունէին և այս Յանձնաժողովը վեր էր քան զՔաղաքապահական Խորհուրդը։

Աղեքսանդր Բ մարմնոյ պատիժները վերցնել տուաւ բանակին և դատաստանաց մէջէն։ Առաջին անգամ յամին 1859 Տէրութեան Ելեմուտքը ժողովրդեան հա-

1. Փրիսածնիէ դասէտադէլի։

2. Ոքրուժնոյ Սուտ։

3. Սուտիէպտնայա Փալատա.

4. Միւրավոյ Սուտիա։

մար հրատարակուեցաւ : Գիտցաւ ժողովուրդը երկրին դրամական վիճակը և Աղեքսանդր Բ հասարակաց երախտագիտութեան հետ յինքն գրաւեց բովանդակ Յերոպիոյ համակրութիւնը :

Աւանդ որ լեհական ապստամբութիւնը պատճառ կ'ըլլար Աղեքսանդրի խստութիւններէն զոմանս աստիճան մը նորոգել, զոր պիտի տեսնենք յետագայ Գլխուն վերջին մասանց մէջ :

ԼԵՀԱՍՏԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

1. Լեհաստանի վիճակը յամին 1857. — 2. Ցուզմունք և ապստամբութիւն ի վարչաւիս. — 3. Աղեքսանդր կայսեր զիջող ընթացքը. — 4. Եկեղեցական Դասը և Ազնուականութիւնը. — 5. Մեծ Դուքսն Կոստանդին փոխարքայ ի Լեհաստան. — 6. Զախողութիւնք ապստամբաց — խստութիւնք վարչութեան. — 7. Լեհաստան և Եւրոպական Պետութիւնք. — 8. Ի սպառ ընկճումն Ապստամբութեան ի Լեհաստան. — 9. Ռուսական վարչութեան ոգին և ուղղութիւնը Լեհաստանի ապստամբութենէն վերջը:

1. Լեհաստանի վիճակը յամին 1857: — Աղեքսանդր Բի քաղցրութիւնը և հոգը միայն ռուս ժողովրդեան համար շտաճմանտփակեցաւ, այլ ծաւալեցաւ նաև իրմէ կախումն ունեցող երկիրներու և ի մասնաւորի կ'ուզեմք յիշել զԼեհաստան, թշուառ երկիր մը, որ միշտ յիշող իր ազատ և փառաւոր օրերուն, այժմ կը հեծէր մաս մաս եղած:

Յամին 1856 Մայիսի, Աղեքսանդր շնորհեց դարձ ի հայրենիս 1830ի և 1831ի ապստամբաց, որոնք ներումն խնդրեն: Լեհաստանի կառավարիչ էր ժեր իշխանն Փապքիշ, որուն անունը չէր կարելի որ քաղցր հնչէր Լեհաց: Երբ մեռաւ Բարիզու Դաշնաժողովէն քիչ առաջ, Աղեքսանդր անուանեց զիշխանն Կորչաքով որ բարձր ազնուական բարուց հետ ունէր նաև մարդասէր անձի մը համբաւը: Հրաման եղաւ որ ամէն կրթարանի մէջ լեհ օրէնսգիտութեան ուսումն հաստատուի: Որպէս զի մշակութիւնը յառաջէ, քանի մը տարի Լեհաստան զինուորութիւն պիտի չտար: Վար

չաւիա կը բացուէր օտարականաց և Ռուսիոյ մայրաքաղաքաց հաւասար երկաթուղեաւ հաղորդակցութիւններ կ'ունենար: Թղթատանց, ի սահմանագլխի Քննութեան Սենեկի և ուրիշ պաշտամանց մէջ լեհացի լեզուն հաստատուելու: Քաղաքք իշխանութիւն ունեցան ընտրելու քաղաքավարչութիւնը և քաղաքազուխը: Ի վարչաւիա ժողովուրդը խնդրեց և հրաման ընդունեցաւ հաստատելու Խնայութեան կամ Երկրագործական ընկերութիւն մը, որուն նպատակը պիտի ըլլար յառաջեցնել երկիրը Երկրագործութեան և Աւհեստից մէջ: Դադրեցան նաև հռովմէական եկեղեցւոյ մասին խստութիւնք և բանակցութիւնք հաստատուեցան Հռովմայ գահուն հետ, եպիսկոպոսաց ընտրութիւնքը դիւրացնելու համար: Պէտք է նկատենք որ Լեհաստան մեծաւ մասամբ եռանդուն հռովմէագաւան, ընդերկար մեծ ցաւեր կրեր էր ի Ռուսաստանէ կրօնական տեսակետով:

Ուրիշ ժամանակի մէջ Աղեքսանդր կայսեր տուած ազատութիւնք և արտօնութիւնք թերևս մեծ ուրախութեամբ և գոհութեամբ ընդունուէին, բայց Ղրիմու պատերազմէն վերջը, իրենց համար ուրիշ կերպարանք մը կ'առնուր, և բնաւ գոհ չըլլալէն դատ, կը խօսէին բարձր դատուց մէջ ապստամբութեամբ ձեռք բերել ազգային ազատութիւննին: Այս բանիս իրենց մեծ գրգիռեղած էր իտալացի ժողովրդեան քիչ ատենուան մէջ ձեռք բերած միւլթիւնը և տնկախութիւնը:

Կը յուսար ինքը ևս գտնել յԵւրոպա համակրանք մը մանաւանդ ի Գաղղիոյ, ինչպէս գտեր էր իտալիա ի Նաբոլէոնէ: Միանգամայն կը համարէր որ Ռուսաստան Ղրիմու պատերազմով տկարացած էր. որ պիտի շուարէր եթէ յանկարծ տեսնէր զԼեհաստան ապստամբած և պիտի բռնադատուէր դաշնադրելու անոր հետ:

Լեհաստանի մէջ բնիկ ժողովուրդը և մանաւանդ գիւղացի մասը, թերևս չհամարձակեր ապստամբութեան մը սակայն բազմաթիւ հարուստ և ազնուական սքսորեալք, գաղտ և յայտնի դրամով և գրութեամբ կը սնուցանէին այդ յուզումը: Եւ իրենց աժգոհու-

թիւնը աւելի սաստկացաւ երբ Աղեքսանդր Բ ամենայն առանձնաշնորհութիւններով հանդերձ, յայտնի ժողովրդեան ծանոյց իւր կարծիքը, որ երբէք յանձն չէր առնուր Լեհաստանի բաժանումը Ռուսիոյ միութեանէն և Լեհաստան երջանիկ կրնար ըլլալ միայն հաւասարմութեամբ միանալով կայսերաց գերդաստանին:

2. Յուզմունք եւ սպստամբութիւն ի վարչաւիւս: —
- 1850 Տժգոհ յագնուականութիւնը յայնմէտէ առիթներ սկըսաւ փնտռել ժողովուրդը յուզելու: Նոյեմբեր 30ին երեսներորդ տարեդարձ 1830ի Յեղափոխութեան, փողոցներու և եկեղեցեաց մէջ ուրախութիւնք և հանդէսք կատարուեցան, որոնք ամբողջովին ազգային դրոշմ կը կրէին: Այս ուրախութեանց մէջ տրուեցան ժողովրդեան Քոչիուցքօ և Քոլինսքի զօրավարաց պատկերները. ազգային երգեր երգըցուեցան, յորս մանաւանդ մին՝ պարզապէս Լեհաստանի հառաչանք մ'էր ընդդէմ բռնակալութեան: Այս առաջին անպատուհաս փորձը զիրենք խրախուսեց երկրորդի մը: Փետրուար 25ին տարեդարձ Կրոխովի պատերազմին, Երկրագործական ընկերութիւնը, որ ազգային յուզման զլուխ անցեր էր, ընդհանուր հրաւէրներ ղրկեց մեծ հանդիսիւ տօնելու այս տարեդարձը: Բազմախուռն թափօր մը որուն առջևէն կ'երթար երիտասարդ մը բարձր բռնած Լեհաստանի դրօշակը, ուղղուեցաւ դէպ ի կառավարչին Պալատը, ուր ժողովք գումարուած էր Երկրագործ Դասուն շատ մը բարւոքմանց համար. բայց պալատը չհասած ձիաւոր ոստիկանք բռնութեամբ ուզեցին ցըրուել ամբոխը, որ դէմ դրաւ. զինուորք սուրերնին հանեցին ի պատեանէ և այնպէս սկսան վանել, զոմանս վիրաւորելով և զոմանս կալանաւորելով: Ըսուած է նաև որ մեռած մը եղած ըլլայ: Երկու օր վերջը ննջեցեալ մը փողոցէն տարուելով, խռովիչք գոչեցին ժովրդեան որ այդ անձը 25ին Թոյցի ժամանակ սպանեալ էր: Ամբոխը երթալով ստուարացաւ և սկսաւ քար նետել կարկտօրէն ոստիկանաց վերայ որոնք կ'ուզէին ցրուել: Ոստիկանք այն ատեն զէնք գործածեցին և եղան բազում վիրաւորք և երեք մեռեալք:
- 1861

Յայնմհետէ ապստամբութիւնը յայտնի էր. բոլոր կըր-
պակները գոցուեցան. խումբ խումբ ժողովուրդ անգէն
և աննպատակ սպատական երգերով այսր անդր կը
սարուբերէր. բնաւ չվախնալով ոստիկանաց սպառնա-
լիքներէն և գէնքերէն, միանգամայն մէկու մը վնաս
չբերելով: Կորչաքով իշխանը մեծապէս տաքնապած
հրատարակութեամբ մը յայտնեց իւր մեծ վիշտը,
պատուիրելով որ դատաստանական քննութիւն ըլլայ
սպանելոց նկատմամբ, յանձն առաւ զժողովուրդը հա-
ճելու համար որ ականաւոր քաղաքացւոցմէ Ապահո-
վութեան Յանձնաժողով մը կազմուի. հանդիսաւոր
թաղումն ըլլայ Փետրուար 27ի անկելոց և կայսեր
ուզերձ մը ղրկուի որով լեհ ժողովուրդը կը խնդրէր
« Ազգ մը որ ինքնին է » առանձին օրէնսդրութիւն մը
ունենայ իրեն համար՝ անձնական միայն՝ միութեամբ
մը կայսեր հետ:

3. Ալլեքսանդր կայսեր զիջող ընթացքը. — Աշեք-
ւանդը Բ այս ապստամբական յուզման անդէն զի-
նուք չպատասխանեց. նա մանաւանդ Մարտ 26ին կայ-
սերական հրովարտակ մը՝ կը հաստատէր լեհացի Պե-
տութեան Ատեան մը և կանոնադրութիւն մը Հասա-
րակութեանց, գաւառաց և կուսակալութեանց ժողով-
ներու ընտրութեանց համար: Դարձեալ ի Վարչաւիա
մասնաւոր պաշտօնարան մը կը կազմուէր Կրօնից և
Հասարակաց Կրթութեան, որուն պաշտօնեայ կ'ա-
նուանուէր մարքիզն Վիէլոփուքի, որ 1831 Լեհաս-
տանի յեղափոխական վարչութեան դեսպան գացած
էր ի Լոնտրա և այժմ՝ ևս ընտիր ազգասէր մը կը
համարուէր. միանգամայն հաճելի Ռուսիոյ վարչու-
թեան:

Սակայն ժողովուրդը գոհ չեղաւ այս առանձնաշնոր-
հութեամբք. իշխանն Կորչաքով գրեթէ աղերսելով ի
հանդարտութիւն կը յորդորէր: Ազատականք պար-
զապէս սկսան անկախ Հասարակապետութիւն մը պա-
հանջել և շարունակուեցան փողոցաց մէջ սգազգեստ
խումբ խումբ ազատական երգերը: Վարչութիւնը իբր
դարման՝ ցրուեց Երկրագործական ընկերութիւնը, զոր

պատճառ և զրդիչ կը համարէր յուզմանց . սակայն ընդհակառակն ժողովուրդը բոլորովին զայրացաւ : Մեծ թափօրով գնաց ազգային երգեր՝ հնչեցնելու Փետրուարի անկելոց գերեզմանին վրայ , ապա ուղղուեցաւ Երկրագործական ընկերութեան պալատը . պատուհանէն պարզուեցաւ լեհական դրօշը , յետոյ նոյն բազմութիւնը գնաց Ընկերութեան նախագահին՝ Զամոյսֆի կոմսին տունը և ապա Կառավարչին պալատը ուր հնչեցուց լեհ ազատութեան երգը : Իշխանը զինուորները դուրս հանեց , ապա ինքն ալ հեծեալ դուրս ելաւ յորդորելով զժողովուրդը որ ցրուին : Բայց մտիկ ընող չկար : Կորչաքով քանի մը վայրկեան շուարեալ մնաց , չկրցաւ արիւնհեղութեան հրաման մը տալ , գունդերը մի առ մի զինուորանոց ղրկեց : Յետոյ ինքը ևս քաշուեցաւ յուզեալ ժողդեան ծաղրածութեանց նշաւակ եղած :

Ապստամբք կարծեցին որ յաղթանակ մը տարին և զլիաւորք առաւել ևս զրգռեցին ամբոխը չվախնալու : Երկրորդ օրը նոյն տեսարանք նորոգուեցան փողոցաց և կառավարչին պալատան դիմաց : Ամէն ջանք եղաւ որ ժողովուրդը ցրուի . երբ անհնարին եղաւ , այն աւտեն թմրկի ձայնով երեք անգամ ժողովրդեան կարդացուեցաւ ցրուելու հրամանը , երբ ժողովուրդը սուլելով և քարով պատասխան տուաւ , այն ատեն հրաման եղաւ ոստիկանաց դաշոյնի լայնքէն վանել զամբոխը : Բայց ապստամբութեան կազմողք , կանխաւ ամենայն ինչ նախատեսելու էին . ոստիկանաց յարձակած ժամանակ եկեղեցական թափօր մը հասաւ խռովութեան վայրը , որուն առջևէն կ'երթային Սրբոց պատկերներ : Թափօրին անցքը երկու ժամ տևեց և ոստիկանք յարգանք ստիպուած էին կենալու : Թափօրէն վերջը ժողովուրդը չցրուեցաւ . և երբ ոստիկանաց ջանքը անլսելի եղաւ , հրաման եղաւ զինուորացի՝ հրապէնք գործանել : Հարուածք առաջին անգամ օդը պարպուեցան , որոց պատասխանեցին պատուհաններէն կարկտանման քարերը , յորոց շատ զինուորք վիրաւորուեցան և երկու ևս մեռեալք կը համարուին :

Այն ատեն հրաման եղաւ պարպել տուներուն և բազմութեան վրայ, և փութով բազմաթիւ վիրաւորք գետինը ինկան և 200 մեռեալք: Ամբոխը աղաղակներով ցրուեցաւ և քիչ վերջը մեռելատիպ լռութիւն մը տիրեց փողոցներուն մէջ: Երկրորդ օրը քաղաքը զինուորական կերպով բռնուեցաւ և հրատարակուեցաւ պաշարման վիճակը: Խստիւ արգիլուեցաւ ժողովրդեան հասնելու արգիլութեամբ մեռելոց և սգոյ զգեստներով հաւաքմունք:

Վարչաւիոյ ազատական յուզմունքը տարածուեր էր նաև մերձաւոր գաւառաց: Հոկտեմբեր 10ին ի Հոտլէվօ Լիթուանիոյ և Լեհաստանի սահմանագլխին վրայ երկու մեծ թափօրք՝ մինն լեհ և միւսն լիթուանիացի, տօնախմբեցին երկուց ցեղից դարական միութիւնը: Ռուս կառավարութիւնը, մարդասիրական խոհեմութեամբ, որպէս զի արիւն չթափի, բնաւ արգելք մը չեղաւ հանդիսին:

4. Եկեղեցական Դասը եւ Ազնուականութիւնը: — Մայիս 30ին վախճաններ էր խոհեմ իշխանն Կորչաքով և կայսրը անոր տեղ անուաներ էր զկոմսն Լամպէրդ, որուն մասնաւոր յանձնուած էր հանդարտեցնել եկեղեցական դասը և անոր միջոցով զժողովուրդը: Արդէն Ապրիլ 22էն մարգիզն Վիէլիփուլսի հրովարտակով մը հրաւիրեր էր զլեհ քահանայս չորգուելու զժողովուրդը և եկեղեցեաց մէջ ազգային երգերը դադրեցնելու, բայց ոչ քահանայք և ոչ արքեպիսկոպոսական փոխանորդը յանձն առին այս միջամտութիւնը: Եկեղեցական դասուն ոգին չէր ուզեր հաշտ ըլլալ յետ այնքան տարի կրօնական հալածանքներու: Կոմսն Լամպէրդ բովանդակ Լեհաստանը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ, արգիլեց որ իրեք անձինք իսկ միաբան խմբուին ինչպէս նաև եկեղեցեաց մէջ ազգային երգերը և սգոյ զգեստները: Հոկտեմբեր 15ին Քոչիւցքօ զօրավարին մահուան տարեդարձին ժողովուրդը Վարչաւիոյ մայր եկեղեցին խռնեցաւ: Զինուորական հրամանատարութիւնը զինուորներով պաշարեց եկեցին: Ժողովուրդը՝ յորս կային նաև բազում հանդար-

տաբարոյ անձինք, վախերնէն եկեղեցիէն դուրս չեւ-
լան և հոն անցուցին գիշերը: Երկրորդ օրը գինուոր-
ները բռնի մտան մայր եկեղեցին և 2000 հոգի բերդը
կալանաւոր տարին: Արքեպիսկոպոսական փոխանոր-
դը զմայր եկեղեցին պղծեալ հռչակեց և դռները գոցել
տուաւ մինչև որ «հաւատացեալք կարենան գալ ա-
պահովութեամբ աղօթելու»: Կոմսն Լամպէրդ որուն
անգիտութեամբ եղեր էր եկեղեցւոյն պաշարումը, բո-
ղոքեց Կէրսդէնսցվայկ զօրավար հրամանատարին ըրա-
ծին դէմ, որ յետ բուռն վիճաբանութեան մը ընդ կա-
ռավարչին, ինքզինքը ատրճանակի հարուածով մը ծանր
վիրաւորեց և քիչ օրէն մեռաւ: Եւ կոմսն Լամպէրդ
իւր հրաժարականը տուաւ: Լամպէրդ կոմսին տեղ զըր-
կուեցաւ կոմսն Լուտէրս որ խռովարարաց գլխաւոր-
ները և Երկրագործութեան անդամները կալանաւորել
տալով դղեակներու մէջ զրկեց: Կալանաւորուեցաւ նաև
արքեպիսկոպոսական փոխանորդը և մահուան դատա-
պարտուեցաւ. բայց յետոյ այդ պատժէն ազատ մնաց
Հռովմայ Քահանայապետին միջնորդութեամբ: Պարզ
քահանայ մը Ֆ'. լինսքի, որ մինչև այն ատեն Բէդեր-
պուրկ ապրեր էր և Պետութեան հաճելի կը համա-
րուէր, արքեպիսկոպոս անուանուեցաւ, որ Վարչաւիա
գալով եկեղեցիներու դռները բանալ տուաւ:

5. Մոծ Գուքսն Կոստանդին փոխարքայի Լեհաս-
տան: — Աղքատանդր Բ միշտ նոյն յուսով որ կա-
րենայ վերջապէս քաղցրութեամբ և բարեգումներով
շահիլ զԼեհս, իւր եղբայրը Կոստանդին Մոծ Գուք-
սը փոխարքայ անուանեց Լեհաստանի, իրեն խորհր-
դական տալով զմարգիլն Վիէլիփուլսքի որ թէպէտ հայ-
րենասէր, բայց միշտ այն կարծիքը պաշտպանած էր
որ Լեհաստան իւր ազգային և առանձին օրէնքներով
պէտք էր միացեալ մնար Ռուսաստանի: Մոծ Գուք-
սը իւր եղբօրը իղձերով ներշնչեալ, գաւառական ազ-
գային տեսակէտով կարգադրութիւնք հաստատեց, կու-
սակալական ժողովոց գլուխք, դարձեալ լեհ պետական
խորհրդոյն անդամք, բնիկ լեհացիք անուանուեցան ի
կայսերէն: Համալսարանը ազգային կերպարանք մը

սուաւ . հաւասարութեան օրէնքին համաձայնելու համար, զարտուղութեամբ մը Հրէից ևս ընդարձակ աւանձնաշնորհութիւնք եղան : Ծանրագլուխ հայրենասէրք որոնք անգործադրելի երազներով չէին սնանիր, խորհրդովք օգնեցին վարչութեան : Այսու հանդերձ շարունակուեցան գաղտ ընկերութիւնք, արգելեալ երգերը, և մինչև դաւաճանութիւնք եղան Լուտէրսի, Մեծ Դքսին և Վիէլոփուլսքի կենաց դէմ : Լեհ ազնուականութիւնը որոց գլուխ անցեր էր կոմսն Զամոյսքի՝ կը պահանջէր որ բաց յազգային մատակարարութենէ, ըլլայ նաև Ազգային Խօսարան մը որուն պիտի մասնակցէին նաև Պալատինեան Լիթուանիա և ուրիշ գաւառք որոնք երբեմն մասն եղած էին Լեհաստանի :

Ռուս տէրութիւնը որ ամէն քաղցր և ազատական միջոց փնտռեր էր յուզումը հանդարտեցնելու համար, հիմայ հարկ կը տեսնէր վերջ մը տալ այս յեղափոխական և ապստամբական շարժման որ երթալով կը տարածուէր Լիթուանիոյ մէջ ալ . և սահմանեց որ զինուորագրութիւնը սկսի քաղաքաց մէջ յամէն 1863, մինչ շատ տարիներէ ի վեր դադրեր էր : Վարչաւիա մեծապէս վրդովեցաւ : Քաղաքավարչութիւնք բողոք և սղերս ներկայացուցին առ Մեծ Դուքսը, բայց ի գուր . սահմանուեցաւ բռնի զինուորութեան տանել բովանդակ խռովիչ տարրը . բռնուեցաւ և աքսորուեցաւ կոմսն Զամոյսքի և 1863ի Յունուար 15ին գիշերը զինուորական իշխանութիւնը բռնութեամբ և կալանաւորմամբ ժողովեց զինուորագրեալքը :

Սակայն եղան նաև բազում փախստականք ալ որոնք այն ատեն յայտնապէս ապստամբական գունդեր կազմեցին զինուք Ռուսիոյ դէմ կռուելու համար, որոնք նախ գումարուեցան ի Պլոնիէ և ի Սիէրոսք . և յետոյ անտառներու մէջ և անմարդի վայրեր՝ յօտարս աքսորեալ լեհացիներու հրամանաց ներքև : Կազմուեցաւ Առժամանակեայ վարչութիւն մը կեդրոնական Յանձնաժողով անուամբ, որ հրովարտակով մը գիւղացւոց կը բաշխէր իրենց մշակած երկիրը, պայ-

մանաւ միայն որ տուրք վճարեն և զինուորագրուին Աւստրիական վարչութեան։ Մասնաւոր ուրիշ շնորհներ խոստացուեցան և հարուստներու իրենց օգնութեան փոխարէն ազգային կալուածներու վրայ փոխատրութիւն մը։

6. Չսխողութիւնք ապստամբաց. Խստութիւնք վարչութեան։ — Սակայն այս հրաւերը չունեցաւ Յանձնաժողովոյն փափագած արդիւնքը և փոքրիկ գունդեր՝ իւրաքանչիւրը ինքնագլուխ հրամանատարով մը, բնաւ զօրութիւն մը չտուին ապստամբութեան։ Միէրոսլավսքի զօրավարը, 1848 — 49ի Յեղափոխութեան զլիսաւորներէն մին՝ իւր հայրենիքը դիմեր էր և իշխանապետ անուանուեր էր, սակայն Փետրուարի մէջ յաղթուելով, կրկին ապաւինեցաւ յօտարութիւն։ Նոյն վերջը ունեցաւ Մարիան Լանկիշվիչ որ ի սկզբրան փոքր յաջողութիւններ ունեցեր էր և ինքզինքը իշխանապետ անուաներ էր, բայց Մարտի 17, 18, 19ի գուպարածներէն վերջը փախաւ յԱւստրիա ուր կալանաւոր մնաց քիչ մը ժամանակ։ Նմանօրինակ բաղդեր ունեցան Լէոն Ֆրանքովսքի, Սիկիսմոնտ Փասլէվսքի, Գաղիմիր Բոգտանովիչ, Միէլինսքի Պոսսաք Հաւքէ, ռուս բանակին երեքմէն հազարապետ՝ զօրավարն Սիէրաքովսքի, որ ի Լիթուանիա պարտութենէն վերջը կախուեցաւ։ Նշանաւոր դեր ունեցան նաև օրիորդն Փոլսդավոյով, Չաքովսքի, քահանայն Մապէվիչ, Նարբուդ և Լէլէվէլ։ Երբ այս զլիսաւորք փոքր գուպարածներով յաղթուեցան կամ փախան, և չմնացին իշխանապետք, այն ատեն կեդրոնական Յանձնաժողովը ինքը առաւ վարչութիւնը, բայց այնքան գաղտ գործառնութեամբ, որ անհնար եղաւ ռուսական վարչութեան գիտնալ զայն կազմողաց անուանքը և անոնց բնակավայրը։

Կեդրոնական Յանձնաժողովը ըմբռնեց որ իրեն համար այլ ևս չէր կարելի կռուելով յաղթել, այն ատեն սկսաւ գաղտ դաւերը և սպաննութիւնները, յորս ահաւոր գործունէութիւն մը ցուցուց, ոչ միայն ի գիւղօրէս, այլ նոյն իսկ Վարշաւոյ մէջ։ Ինքը կը դա-

տէր և կը վճռէր և իւր վճիռքը տպագրեալ կը հրատարակէր. կ'արգելուր որ ուրիշ վարչութեան տուրք վճարուի, ինքը զանոնք կը հաւաքէր բռնի և իբր մատնիչ կը հալածէր կամ կը սպաննէր ո՛վ որ ուզէր դէմ կենալ այս յեղափոխական շարժման: Ահաւոր վիճակ մ'էր քաղաքացի մէջ, ուրիշ կառավարութիւնը պատուհասելով զկասկածաւորս, որոնք վախերնէն օգնութիւն մը տուած էին Ապստամբութեան. և Ապստամբութիւնը պատուհասելով և դաւելով, որոնք որ հլու կամ հաճոյական կ'երևնային ուրիշ կառավարութեան: Ռուսաստան նորաւոր բանակներ կը հասցնէր և Յեղափոխութիւնը անկարելի էր որ դիմանար: Պետութեան խտութիւնք բազմապատկեցան. Վիէլիոփուրքիի ձեռքէն իշխանութիւնը առնուելով տրուեցաւ Պէրկ զօրավարին, արդէն ծանօթ իւր խիստ զինուորական բնաւորութեամբ: Լեհաց բռնուող գլխաւորք ամէն կողմ կամ կախուեցան կամ հրացանի բռնուեցան, շատ աւաններ և գեղեր քանդուեցան և ինչ որ Պէրկ կը կատարէր ի Լեհաստան նոյնը կը գործադրէին Տրոյովսքոյ ի Լիվոնիա և Աննէնքով յԱւսթրիա: Գերապայծառ Ֆէլիքսի վարչաւիոյ արքեպիսկոպոսը, նամակով մը առ կայսրն Մարտի մէջ, աղերսեր էր որ Լեհաստան ազատ ազգ մը ըլլայ, իւր գլուխ ունենալով Ռուսիոյ հետ մի և նոյն գահակալը. Ֆէլիքսի, ի պատուհաս այս գրութեան, Ռուսաստանի ներսերը սքսորուեցաւ: Տէրութիւնը 1863ի Յուլիսի արդէն ապահով էր իւր յաղթանակին և Եւրոպական պետութեանց՝ որոնք փորձեր էին խօսքով միջամտութիւն մը ընել, աւելի հաստատապէս պատասխան կու տար որ «Լեհաստանի խնդիրը անոր վրայ իշխողաց միայն կը պատկանէր կարգադրել»:

1863

7. Լեհաստան եւ Եւրոպական Պետութիւնք: — Եւ յիրաւի որչափ որ ալ Լեհաց այս անգամուան Ապստամբութիւնը չունեցաւ 1794ի և 1831ի համակրանքը, այսու հանդերձ չէր կարելի որ չունենար իւր գթացողքը մարդասիրական և կամ կրօնական տեսակէտներով: ՅԱնգղիա և ի Վաղղիա հասարակաց կարծի-

1863

քը յուզեցաւ Ազգի մը համար որ իր վերջին ճիգն կը թափէր իւր ազատութեանը համար: Իսկ պաշտօնական մարմինք կը դատապարտէին Ապստամբութեան « խաբերայ գրգռողները; կոյր հայրենասիրութեամբ մը»: Բայց և Անգղիա և Գաղղիա միացնելով միարան նաև զԱւստրիա սահմանեցին միջնորդութիւն և միջամտութիւն մը ընել ի նպաստ Լեհաց և Յունիս 17ին երեք պետութիւնք բարեկամաբար կ'առաջարկեն ռուսական վարչութեան, ընդհանուր ներումն, Ազգային Խօսարան մը, Հասարակաց Պաշտամանց լեհ պաշտօնեայք, Բարձումն հռոմէական կրօնից դէմ դժուարութեանց, Լեհաստանի մէջ միայն լեհ լեզուն ըլլայ պաշտօնական և Զինուորագրութեան նոր կարգաւորութիւն մը: Երեք Տէրութեանց առաջարկին չմիացաւ Բրուսիա որուն շահուն հակառակ էր Լեհաստանի ինքնավարութիւնը, ինքը ևս ունենալով լեհ գաւառներ, անոր համար Ռուսիոյ կողմը բռնեց և արդէն 1863ի Փետրուարի այդ իմաստներով դաշնադրութիւն մը ըրած էր Ռուսիոյ հետ:

Երեք Տէրութեանց բարեկամական առաջարկին Աղեքսանդր Կորչաքով իշխանը մերժողական պատասխան մը տուաւ ծանուցանելով որ Լեհաստանի խընդիրը այլ ևս չէր պատկաներ Վեննայի դաշնաժողովը ստորագրողաց և թէ այդ ապստամբական յուզումը արդէն ընդհանուր Եւրոպիոյ սմէն կողմ եղած յեղափոխական շարժման հետեանք մ'էր, զոր Պետութիւնք պէտք էին ընկճել ամենուրեք: Գալով բարեկարգութեանց առաջարկներուն՝ արդէն Ռուսիոյ Պետութիւնը ինքնաբերաբար այն վեց առաջարկներէն զոմանս չնորհեր էր Լեհաց, որոնք սակայն չէին ուզած օգտուիլ: Լեհական խնդրոյն ծանուցագիրք մեծցուցած են Կորչաքովի անունը: Պետութիւնք իրենց առաջարկները մերժուելու ժամանակ երբէք մտադրութիւն չունէին եւրոպական պատերազմով կամքերնին յառաջ մղելու և արդէն Ռուսաստան իսկ գիտէր զայդ, նա մանաւանդ որ ամենայնիւ իրեն նեցուկ էր Բրուսիա որով և Պետութեանց միջամտութիւնը բնաւ ար-

դիւնք մը չունեցաւ և իւրաքանչիւրը լռելեայն խնդրոյն մէջէն հրաժարեցաւ. նախ Աւստրիա, ապա Անգղիա և Նաբոլէոն միայն Հասարակաց կարծիքը գոհացնելու համար, մանաւանդ զկղերական մասը, Օրէնսդիր Ժողովքին բացման առթիւ ըսաւ որ «Վեննայի Դաշնաժողովը ոտնակոխ եղեր էր ի Վարչաւիա և թէ փափագելի էր որ Դեսպանաժողով մը գումարուէր և հաստատուէր Պետութեանց համար Գերագոյն Դատարան մը որ համաձայնեցնէր ժողովրդոց և իշխանաց իղձերը և շահերը»։ Նաբոլէոն զրկեց իսկ հրաւերներ առ Պետութիւնս այսպիսի Դեսպանաժողովոյ մը համար։ Սակայն Պետութեանցմէ ընդունուեցան վերապահամբ. իսկ Անգղիա բացարձակապէս մերժեց, որպէս զի Նաբոլէոն այս առթիւ իրաւասու մը չերևնայ Եւրոպիոյ։

8. Ընկճումն ապստամբութեան ի Լեհաստան։ — Յայնմհետէ Ռուսաստան ազատ էր իւր կարծած եղանակաւ ընկճելու ապստամբութիւնը և կարգադրելու Լեհաստանի համար։ Այսու հանդերձ Աղեքսանդր Բ իւր մարդասէր բնաւորութեամբ չուզեց բնաւ ցուցընել վրէժխնդրութեան ոգի մը։ Յետ ամէն կողմ ապստամբ գունդերու ցրուելուն, նորէն իւր տուած հողային և քաղաքական բարեկարգութիւնքը հաստատեց, բայց և լեհ ազգութեան մեծ հարուած մը տուաւ յիւր եկեղեցին և ի Դպրոցս։ Պաշտօնական և հասարակաց գրութեանց մէջ ռուսերէն պիտի մտնէր փոխանակ լեհի, եթէ նախնական եթէ երկրորդական կրթութիւնը ինչպէս նաև Վարչաւիոյ համալսարանը, ռուսնոյն հաստատութեանց ծրագրին կը վերածուէին։ Լեհաստանի Ռաբաթո-Նիւնը պարզ պատուանուն մը կը մնար. բարձր պաշտամունք Ռուսաց պիտի տրուէին. Լեհ պաշտօնատեարք Պետութեան ուրիշ կողմերը պիտի փոխադրուէին։ Կ'արգելուէր ազնուականութեան հոլեր գնել ի Լեհաստան, ընդհակառակն գիւղացիք իրենց մշակած երկիրները կը ստանային։ Եւ որովհետև Յեղափոխութիւնը յԱզնուականաց և յԵկեղեցականաց դրդեալ համարուեցաւ, 1865ի Նոյեմբեր 26ի հրովարտակ մը Պետութեան կը գրաւէր բոլոր ե-

կեղեցական կալուածները և եկեղեցականք Պետութե-
նէն պիտի ընդունէին ռոճիկնին: Հռովմէական եկեղե-
ցին կորսնցուց ի Լեհաստան մինչև այն ատեն ունե-
ցած առանձնաշնորհութիւնքը: Ի զուր բողոքեց Հռով-
մայ քահանայապետը, Ռուսաստան հաստատուն մնաց
իւր որոշմանը վրայ, որով վերջ առին 1847ի Դաշինք
և խզեցան յարաբերութիւնք ընդ Հռովմ և ընդ վար-
չութիւն Ռուսիոյ:

9. Ռուսական վարչութեան ոգին եւ ուղղութիւնը
Լեւիսստանի ապստամբութենէն վերջը: — Լեհաստա-
նի ապստամբութիւնը չլնասեց միայն Լեհաստանի ա-
ռանձնաշնորհութեանց և ազատութեանց, այլ կեր-
պարանափոխեց Ռուսաստանի վարչական դրութիւնը
այն մեծ հակազդեցութեամբ որ ունեցաւ սլաւական
ոգւոյն վրայ: Քաղքով Մոսկուայէ լրագրով Լեհաստանի
պահանջմանց դէմ արթնցուց ռուսական զգացումը:
Փառաւորեց և գովեց ամենայն ոք որ արութեամբ և
խստութեամբ նուաճեց և ոչնչացուց Լեհաստանի ազ-
գային հակառուս ոգին և Քաղքով իր այս սկզմամբ
այնպիսի միաձայնութիւն և ազդեցութիւն մը ստա-
ցաւ մինչև պատկառելի ըլլալ կառավարութեան պաշ-
տօնէից: ●

Աղեքսանդր Բ իւր առջևը նոր իրաց վիճակ մը տե-
սաւ և մինչ առաջին տարիներուն մէջ հակամէտ ե-
րեցիւր էր ազգային տեղական առանձնաշնորհութիւն-
քը և բնագործը պահել, Լեհաստանի ապստամբու-
թենէն վերջը այդ ուղղութիւնը սրբագրուեցաւ: Ռու-
սաստանի կառավարութիւնը, Դաստիարակութիւնը և
Վրօնականութիւնը զգեցան Նիկողայոսի Ա. նոյն ոգին,
պէտք էր ամենայն ինչ մի և նոյն դրոշմը ունենալ, ա-
մենայն ինչ պէտք էր ըլլալ և ձուլուիլ ի ռուս և ի սլա-
ւականութիւն: Եւ այս զօրաւոր ոգին և մղումը տարա-
ծեց Ռուսաստան Եւրոպիոյ ամէն կողմ ամէն խորշ ուր
կը համարէր փտանել սլաւութեան նշմար մը ի Պո-
հմիա, ի Մանառստան ի Ռուտենա, ի Պալքանս ի
Մոնղէնէկրօ, նպաստելով իսկ դրամով և դաստիա-
րակութեամբ:

Ռուսական նահանգաց մէջ Ֆինլանտիա՝ կազմեալ մանաւանդ գերմանական ցեղերէ, առ ժամս կրցեր էր փրկել իւր առանձնաշնորհութիւնքը շնորհիւ իւր հաստատ հաւատարմութեան առ Պետութիւնն Ռուսիոյ. և Տորփադի համալսարանը գերմանական համալսարան մը կրնար համարուիլ: Սակայն 1866ի Յուլիի մէջ հրովարտակ մը կը հրամայէր ռուսական լեզուն մտցնել բոլոր Պալթիքի գաւառաց պաշտօնական շրջանակներու մէջ: Լիվոնիոյ Աւագածողովը բողոքեց ասոր դէմ, սակայն բողոքը մերժուեցաւ կայսերական հրամանով: Երկու մեծամեծ սկզբունք ռուսականութիւն և ազգութիւնք կը մրցէին իրարու հակառակ և այս երկու հակառակ ոգիներու արտայայտութիւնք էին Աղեքսանդր Բի նման կայսեր կենաց դէմ եղած երկու դաւեր: Առաջինը կայսերական պալատան պարտիզին դրան քով Քարաքոզով անուամբ ռուսէ մը որ երեք ատրճանակի հարուած պարպեց կայսեր անձին դէմ, բայց իւր թեւն ցնդումն ընդունելով Քոմիսսարով անուամբ երիտասարդէ մը, հարուածք չեղեցան և կայսրը ազատեցաւ, որ Քոմիսսարովի ազնուականութիւն տուաւ¹: Երկրորդ դաւը փորձեց Պէրէզովսքի լեհ երիտասարդը երբ Աղեքսանդր Բ Բարիզ գացած էր յամին 1867 Տիեզերական Յուցահանդիսին համար, զոր առանձին պիտի տեսնենք Փաղղիոյ Պատմութեան մէջ: Աղեքսանդր իր մարդասէր և ազատասէր բարութք վշտալիւր զգացմամբ դիտեց այս տօգոհութիւնքը:

Ունեցաւ նաև ընտանեկան մեծ վշտեր յորս մա-¹⁸⁶⁵
24 Ապր.

1. Առ Աղեքսանդր եկած ուրախակցութեանց մէջ ամենէն նշանաւորը և զարմանալին երեցաւ Միացեալ Նահանգաց ուրախակցութիւնը ի ձեռն հանդիսաւոր նուիրակութեան մը, որուն գլուխն էր Պ. Ֆոքս, ենթապաշտօնեայ ծովային զօրութեան, որ նաւատորմով մը եկաւ ի Քրոնշտատ և որոց համար երկու ամսուան չափ մեծ տօներ կատարուեցան ի Ռուսաստան: Ամերիկացիք մասնաւոր ուրախակցութիւն մ'ըրին նաև այն 2,000,000 գիւղացիներու զորս ազատեր էր Ռուսաստան:

նաւանդ, ի թռքախտէ Նիցցայի մէջ, իւր անդրանիկ զաւակին մահը որ արդէն նշանուած էր Տանիմար-քայի Տակմար իշխանուհւոյն հետ: Իւր երկրորդ զաւակը Աղեքսանդր թագաժառանգ անուանելով, կրկին նշանեց Տակմար իշխանուհւոյն հետ, որոց ամուսնութեան առթիւ շատ մը ներումներ եղան յանցաւորաց և դարձ տարագրելոց, յորս կային բազմաթիւ Լեհեր, որոնք համակերպեցան նոր դրութեանց:

Այս վերջը կ'ունենար 1863ի լեհ ապստամբութիւնը որ ինքնին մեծ և յետին թերևս հարուածը կու տար նոյն իսկ իր ազգութեան, գոզցես անդարձ եղանակաւ դատապարտելով անոր խառնումը, օր ըստ օրէ անյայտանալով, ռուսական մեծածաւալ և զօրաւոր ազգութեան ծովուն մէջ. իրեն հետ տանելով միաբան տակաւին բազմաթիւ ժողովրդոց յոյսեր և բաղդեր:

ԱՊՏԻԻԼ ՄԷՃԻՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ . ՀԱՅՔ . ԱՍՈՐԻՔ

1 . Տաճկաստան յետ Արեւելեան Պատերազմին . — 2 . Խաղաղի Հիւմայուն 1856ի . — Խնդիր զինուորադրութեան Քրիստոնէից . — 3 . Հայոց Ազգին Ներքին Սահմանադրութիւնը . — Ընկերութիւն Համազգեաց . — 4 . Ի Ճիտտէ կոտորած Քրիստոնէից . — 5 . Ասորիք և Լիբանան . — Կոտորած Քրիստոնէից . — 6 . Կոտորած Դամասկոսի . — 7 . Եւրոպական Պետութիւնք . Միջամտութիւն Գաղղիոյ . — 8 . Ֆուատ փաշա Օսմանեան բարձր նուիրակ յԱսորիս . — 9 . Լիբանանու վարչութիւնը — Կարապետ Տավուտ փաշա ընդհանուր կառավարիչ . — 10 . Ապտիւլ Մէճիտի վերջին տարիները և մահը :

1 . Տաճկաստան յետ Արեւելեան Պատերազմին : — Ղրիմու պատերազմը դարուս կէսին մէջ բարձրացուց և յաշա Եւրոպիոյ ժողովրդական ըրաւ Օսմանեան Պետութեան անունը : Արեւելեան ճոխ և հիւրամեծար ընդունելութիւնք որոց առաւելագոյն փայլ մը կու տային Ապտիւլ Մէճիտի ազնիւ և անոյշ վարմունք , Դաշնակից զեապանաց և զօրավարաց համար հմայիչք եղեր էին : Անծանօթ էր մինչև այն ատեն իրենց առջև Օսմանեան Պետութեան նոր Պատմութիւնը և զարմանօք մը կը դիտէին անոր ըրած նոր փոփոխութիւնքը : Ղրիմու արշաւանքը Կ . Պօլսոյ և Սև ծովու ափանց վրայի քաղաքաց մեծ մղումն եղաւ վաճառականական : Հարստացաւ երկիրը եւրոպական բանակաց մեծածախ գումարներով , զորս աւելի սիրով կը վատնէին իսկ , զմայլած իրենց եղած հիւրընկալութեան վրայ : Օսմանեան քաղաքագէտք աւելի ծանօթացան

Եւրոպական դիւանագիտաց և մեծանուն քաղաքագիտաց հետ և զօրավարք ընկերակցեցան ռազմագիտական նոր յառաջագիմութեանց: Արևելեան Պատերազմը ստուգապէս մեծ վարժարան մը եղաւ օսմանեան Պետութեան համար, և ապագայ տաճիկ քաղաքագէտք և զօրավարք՝ ամէնն ալ քիչ շատ օգտուեր էին այդ վարժարանէն:

Բայց եւրոպական ազգաց կատարելութեանց հետ, ողողեցին նաև թերութիւնք, մանաւանդ բարուց և նորաձեւութեանց մէջ: Ընտիր համարուեցաւ անխտիր ինչ որ էր եւրոպական և կորսուեցաւ արևելեան նախանձելի պարզութիւնը և ծանրութիւնը: Նոյն դրամական տագնապք և խաղեր որոնք Եւրոպիոյ և մանաւանդ Գաղղիոյ վէրք կը համարուէին, սովորական դարձան Կ. Պօլսոյ ալ, որով ծագեցան յանկարծական հարստութիւնք և կամ մեծամեծ կորուստք և սնանկութիւնք: Պատմութեան սահմանէն դուրս կ'ելլէինք թէ ուզէինք պատմել թղթադրամոց խաղերը և ամբողջ Միրէսի փոխառութեան բազմագիմի դէպքերը իրենց աղետալի հետևանքներով հանդերձ:

2. Խաղդիի կիւմայուն 1856 ամին — Քիլիստոնէից զինուորագրութեան խնդիրը: — Եւրոպական Պետութեանց հետ այս մտերմական յարաբերութիւնք և իրաց և ժամանակի պարագայք առաւել ևս յորդորեցին զՍուլթան Ապտիւլ Մէճիտ, ոչ միայն հաստատելու Կիւլհանէի թանգիմաթը, այլ և 1856ի Փետրուարին Բարիզու Դաշնաժողովը տակաւին չաւարտած, նոր հրովարտակ մ': հրատարակել (Խաղդիի Հիւմայուն) որով կը տրուէր ազատութիւն կրօնից, հաւասարութիւն քաղաքական բովանդակ օսմանեան հպատակաց, նոր բաժանումն տրոց և զինուորագրութիւն ի քրիստոնէից: Քրիստոնեայք կարող էին ընդունուիլ Պետութեան ամենայն բարձր պաշտամանց մէջ և արգելեալ էր որ և իցէ նուաստադուցիչ բացատրութիւն մը անոնց նկատմամբ: Յարատև պատերազմունք վերջին տարիներուս մէջ, Օսմանեան պետութեան ամէն կողմ նուազումն պատճառեր էր տաճիկ մահմէտական

ժողովրդեան, հարկ էր դարման մը մտածել. միանգամայն օրինաց հաւասարութեան և ազատական գաղափարաց հետեանք մ'էր որ քրիստոնեայք ալ զինուոր մատակարարեն հասարակաց հայրենեաց և մասնակցին զինուորական աշխատութեանց և զոհողութեանց, ինչպէս առատօրէն բաժանակից էին քաղաքական պաշտամանց։ Միազամայն զինուորութիւնը միջոց մը պիտի ըլլար ժողովրդական կրթութեան և ընդհանուր հպատակաց միասիրտ յառաջադիմութեան յօգուտ Հայրենեաց։ Բայց այս ամէն փափագները՝ գաղափարականք էին միայն, գոնէ այնպէս համարուեցան թէ ի քրիստոնեայ և թէ ի մահմետական ժողովրդէն, որով և զինուորագրութեան լուրը առհասարակ յուզումն յարոյց երկու խմբին մէջ ալ։

Տաճիկ ժողովուրդը որ միշտ երկու մեծ տարր կազմած է մին սիրող յառաջադիմութեանց խոհական ճամբով և միւսն մոլեռանդն թէ կրօնապէս և թէ քաղաքականապէս, միշտ դժուար էր համաձայնիլ։ Ի զուր Սուլթան Մահմուտ և Ապտիւլ Մեճիտ մեծապէս աշխատեցին, այդ երկրորդ խմբին մտաց մէջ հպատակաց հաւասարութեան գաղափարը մտցնել, նա երբէք չէր կրնար յանձն առնուլ համապատիւ տեսնելու ռաջան և միաբան պաշտպանելու զհայրենիս, նա մանաւանդ ըստ հարկին քրիստոնեայ գնդապետի հնազանդելու։ Նորա համար ռաջան միշտ ստրուկ է։ Կար ևս մաս մը յորս բարձրաստիճան անձինք, քրիստոնէից զինուորագրութիւնը վտանգաւոր կը համարէին Կայսրութեան։ Միւս կողմանէ Քրիստոնեայք ևս մեծապէս հակառակեցան այս զինուորագրութեան և իրենց Պատրիարքունք բողոքեցին, համարելով որ քրիստոնեայ հպատակ տարրը ոտնակոխ պիտի ըլլայ մահմէտական բանակի մը մէջ թէ կրօնական և թէ զինուորական տեսակետօք. ասոր դիմացը առնելու համար հարկ էր որ մասնաւոր օրէնքներ ապահովէին բանակին մէջ քրիստոնէից դիրքը և խոստանային անոնց յառաջադիմութիւնը ըստ արժանեաց, մինչև իսկ ի սպարապետութիւն։ Փաւառաց մէջ շփոթութիւնք եղան եր-

կու իմաստով ալ, մահմէտական գիւղացիք զայրանալով քրիստոնեայ հայոցին հաւասարութեան վրայ և քրիստոնեայք բռնի իսկ չուզելով զինուոր գրուիլ և փախչելով յօտարութիւն: Եղան նաև որոնք խորհուրդ տուին Բ. Դրան առանձին առանձին գունդեր կազմել ի քրիստոնէից, ինչպէս Անգղիա և Գաղղիա ըրած են ի Հնդկաստան և յԱլճէրի: Բ. Դուռը չէր կարող զայն ընդունիլ, որով և առ ժամս դադրեցուց զինուորագրութեան օրինաց գործադրութիւնը քրիստոնէից մասին, փոխարէն տարուէ տարի վճարք մը հաստատելով (Պէտէլ-ի-Ասքէրիէ): Արդէն մահմէտական մը ևս իւր զինուորութեան քուէն ստանալուն, կարող էր դրամով յղել ուրիշ մը, որով և տուրքին գաղափարը նոր չէր¹:

3. Հայոց Ալգային Սահմանադրութիւնը: — Համագգեաց Ըսկերութիւն — Ապտիւլ Մէճիտի քաղցր և ժողովրդասէր բարուց արդիւնքը միայն ընդհանուր Պետութեան կարգաց մէջ չփայլեցաւ, այլ և առանձին Հասարակութեանց նկատմամբ իւր ժամանակը եղած առանձնաշնորհութեանց մէջ: Թողլով ուրիշ ազգերու վերաբերեալքը յիշենք միայն որ Հայ ազգը մասնաւոր վայելեց իւր սէրը և համարումը, որոց ղիմացը բացաւ ամէն բարձր պաշտամանց մուտքը, միանգամայն դպրոցական ամէն դիւրութիւններ և աւելին քան զսոսա՝ արտօնութիւն տուաւ հայ ազգին իշմիածնական Հասարակութեան, որ անհամեմատ մեծամասնութիւն կը կազմէր յԱզգին, կազմել Սահմանադրութիւն մը Ներքին և Եկեղեցական գործոց համար, երեսփոխանական վարչութեամբ և այդ Սահմանադրութեամբ ընթանան Կ. Պօլսոյ և գաւառաց թէ Ազգային և թէ Եկեղեցական գործեր²:

Հայ-Էջմիածնական Հասարակութեան ընդհանուր

1. Արաբիոյ մահմէտական ժողովուրդն ևս չէր տար զինուոր, ուստի ապա սկսաւ առնուլ ֆուստ փաշա 7,000 անձինք միայն:

2. Սահմանադրութիւնը կայսերական հաստատութիւնը առաւ յամին 1862 Հոկտեմբեր 27:

ժողովք մը յամին 1860 Մայիս 24ին ի Կ. Պօլիս ի Պատրիարքարանի, ընդունեցաւ և ստորագրեց այս Սահմանադրութիւնը զոր պատրաստեր էր առ այս կազմեալ մասնաւոր Սահմանադիր Յանձնաժողով մը:

Սահմանադրութիւնը հինգ գլխաւոր մասանց կը բաժնուէր: Առաջին մասը կը պատկանէր Ազգային Ընդհանուր ժողովոյ կազմութեան մասին ի Կ. Պօլիս ընդ նախագահութեամբ Պատրիարքին և այդ Ազգային ժողովքին ներկայացուցիչք և ճիւղք պիտի համարուէին Վաւառական ընդհանուր ժողովքները, որոնք պիտի հաստատուէին Տաճկաստանի Առաջնորդանիստ քաղաքներու մէջ. և դա պիտի ընտրէր, երեսփոխանութեամբ ի վիճակաց, Վաւառի մը առաջնորդը որ հաստատուելով ի Կ. Պօլսոյ, կ'ըլլար ներկայացուցիչ մը ի գաւառին՝ Պատրիարքական իշխանութեան և բնականապէս նախագահ Վաւառական ընդհանուր ժողովոյն: Այս ժողովոյն իշխանութեան ներքեւ կը հաստատուէին Թեմական և ապա Թաղական խորհուրդներ:

Բայց որովհետեւ վիճելի նիւթք կրնային ըլլալ կրօնականք, քաղաքականք և կամ յերկուց ևս, անոր համար ընդհանուր ժողովքը կ'ընտրէր ժողովք մը Կրօնական, ժողովք մը Քաղաքական և ուրիշ ժողովք մը Թառն: Կային դարձեալ Ուսումնական խորհուրդ, Տնտեսական խորհուրդ, Ելեմտական խորհուրդ, Դատաստանական խորհուրդ, Ազգային Դիւանատուն: Ամենայն խորհուրդ աստիճանաբար պատասխանատու էր իւր տեսակի մէջ իրմէ բարձրագունին:

Պատրիարքն էր միջնորդ ընդ Ազգն և ընդ Բ. Դուռն՝ և իւր պարտքն էր « Խնդրել Տէրութեան պաշտպանութիւնը և Ազգին հպատակութիւնը հաւատարիմ պահել առ Տէրութիւնը »:

Իսկ Ազգային ընդհանուր ժողովքը կը կազմուէր 220 երեսփոխաններէ յորոց 160ը ընտրեալք ի Կ. Պօլսոյ և 60ը առաջնորդանիստ քաղաքներէ:

Բ. մասը կը կազմէր Տրոց մասը, որ կը հաւաքուէր ի ձեռն կնդրոնական վարչութեան կամ Թաղական խոր-

հրդոց: Իսկ տրոց բաշխման և հաւաքման եղանակը կ'որոշէր քաղաքական ժողովքը և կը հաստատէր ընդհանուր ժողովքը:

Գ. մասը կը պատկանէր ընտրութեանց, յորում կային պայմանք ընտրողութեան և ընտրելութեան, ընտրական քուէարկութիւն, Քուէհամար, Վաւերացումն ընտրութեանց. ապա Ընտրութիւն Պատրիարգին որ «պէտք է ըլլայ ընկալեալ Եպիսկոպոս մը յիշմիածնայ և Օսմանեան հպատակ: Նորընտիր Պատրիարգը Բ. Դրան շնորկացած, Եկեղեցւոյ մէջ յԸնդհանուր ժողովի պէտք է երդնու «Առաջի Աստուծոյ և առաջի Ազգիս Հայոց... ուխտել հաւատարիմ մնալ Ազգային Սահմանադրութեան և հսկել բոլոր սրտով Նորին անթերի գործադրութեան»: Երրորդ մասին կը պատկանէին դարձեալ ընտրութիւնք Առաջնորդաց, Ժողովականաց և Խորհրդականաց:

Դ. Մասը կը պարունակէր կանոնադրութիւնք ժողովոց և Խորհրդոց, պաշտօնական կանոնք, Ատենական կանոնք:

Ե. մասը հաստատեալ էր «Սահմանադրութեան վերաքննութեան համար» որ թէ ըլլար հարկ, այն աւտեն Ընդհանուր ժողովքը պիտի անուանէր երեսուն անձինք յայլ և այլ ժողովոց, որք յետ քննելու եղեալ դիտողութիւնքը, պատրիարգին միջնորդաւ պիտի ներկայացուէին առ Ընդհանուր ժողովն, եթէ այդ դիտողութիւնք չէին ի սպառ անհամաձայն հիմնական սկզբանց:

Այս Սահմանադրութեան հրատարակումը և մանաւանդ առաջին տարեդարձը, շատ հանդիսաւոր տօներով կատարուեցան, զոր կը յիշեն տակաւին տեսողք իբր հին աւուրց քաղցր յիշատակ մը, և զայնս նկարագրող ժամանակին լրագիրք, մանրամասնութիւնք, հայրենասէր ճառախօսութիւնք և քերդողութիւնք, որոց ներկայ էին և Պետութեան բարձր պաշտօնական անձինք, մեզ հիացումն կը բերեն և գոգցես անհաւատալիք կ'երևան նոր սերնդոց: Եւ սակայն պատմական ճշմարտութիւն մ'է որ Ապտիւլ Մէճիտի վար-

չութիւնը հաշտ և ուրախ աչքով դիտեց զասոնք և երբ տարի շանցած նոյն իսկ Ազգին մէջէն գտնուեցան անձինք որոնք սկսան հակառակութիւն ցուցնել Սահմանադրութեան, Պետութիւնը ինքնին արգելեց վիճաբանական պայքարները, փափագելով Սահմանադրութեան պահպանութիւնը :

Բաց ի Սահմանադրութենէ որ մեծ կեանք մ'էր հայ ազգին համար, հաստատուեցան դարձեալ առանձին ընկերութիւններ Ազգային յառաջադիմութեան գաղափարով, յորս յիշեմք Համազգեաց Ընկերութիւնը որուն նպատակն էր ըստ Ա. Յօդուածի իւր կանոնադրութեան՝ հաստատեալ յամին 1861 Մայիս 26ի, « Ազգիս բարիք ընել ուսումնական կրթութեամբ և օգտակար գիտութեանց և արուեստից միջոցները տարածելով և իր ծախիւքը երկրորդական և արտաքին դպրոցներ և վարժարաններ հաստատելով » :

Եւ մինչդեռ Սահմանադրութիւնը միայն Էջմիածնական Հասարակութեան համար էր, Համազգեաց Ընկերութիւն, աւելի ընդարձակ գաղափարով մը ճամբայ կ'ելէր և իր Բ. Յօդուածով կը ծանուցանէր թէ « Առանց Կրօնի և վիճակի խտրութեան ամէն հայազգի պիտի կարենայ այս ընկերութեան բաժանորդ ըլլալ և յամենայնի հաւասար իրաւունք ունենալ » :

Եթէ այս Բ. յօդուածին պատճառաւ ինչ յուզմունք, հակառակութիւնք և հալածանք ծագեցան ի Կ. Պօլիս և ի գաւառս հայ-հռովմէական հասարակութեան մէջ, շատերուն մտաց մէջ թերեւ ժամանակը մաշեցուցած է, և անծանօթք նոր սերնդոց. բայց մենք զանց կ'ընենք յիշատակել, համարելով աւելի պատկանողք Եկեղեցական Պատմութեան մը :

4. Կոտորած Քրիստոնէից ի Ճիտսէ : — Սակայն Ապտիւլ Մէճիտի թագաւորութեան վերջին տարիներուն մէջ, ամենայն հաւասարութիւն հպատակաց մէջ և նոր Ժողովուրդներ հռովմէական աւելի զայրացուցեր էին մահմէտական մոլեռանդն մասը : Իւր ամէն համակրանքը առ քրիստոնեայ հպատակս, փոխանակ ամրապնդելու ժողովրդոց մէջ աւելի սերտ միութիւն մը

ինչպէս ինքը կը յուսար կամ գէթ կը փափագէր, հակառակ ազդեցութիւն մը ունեցեր էր վերոյստացեալ դասուն մէջ: Վրայ եկաւ նաև բիւրաւոր մահմէտական սիփայից կոտորածը ի Հնդկաստան. և ծածուկ քարոզիչք, մանաւանդ ի Մեքքէէ, կը գրգռէին առաւել այն ժողովուրդքը, որոնք արդէն բնածին հակառակութիւն մը ունէին արեւմտեան քաղաքականութեան և քրիստոնէութեան դէմ: Յամին 1858 Յուլիսի 15ին, մոլեռանդն բազմութիւն մը, խառն Մեքքէի ուխտաւորաց հետ, ի Ճիտտէ յարձկեր էր քրիստոնէից վրայ, սպաննելով նաև Գաղղիոյ և Անգղիոյ հիւպատքը նոյն իսկ օրինաւոր գունդերուն և սպարապետին աչաց առջև: Անմիջապէս Յուլիս 25ին կը հասնին Ճիտտէի դիմաց Անգղիոյ և Գաղղիոյ նաւատորմիդք որոնք միաբան կը ռմբակոծեն զքաղաքը:

Յանցաւորներէն տասն հոգի բռնուելով կախուեցան, հիւպատոսաց ընտանիքներուն դրամական փոխարինութիւն եղաւ և Եւրոպա այսպէս գոհացաւ, առանց փոյթ ընելու և նախատեսելու որ նոյն պատահարք կրնային նորոգուիլ ուրիշ կողմեր ևս: Եւ արդարև տարի ու կէս վերջը ահաւորագոյն արիւնհահեղութիւնք նոյն ոգիէ յառաջ եկեալք, պատահեցան Լիբանանու մէջ:

5. Ասորիք եւ Լիբանան. — Կոտորած Քրիստոնէից: — Յամին 1840 Յուլիս 14ի դաշինք զԱսորիս և զԼիբանան Բ. Դրան ուղղակի վարչութեան ներքև կը դնէին, որ շատ անգամ փորձեց զԼիբանան կուսակալութեան մը վերածել, բայց ընդդիմութիւնք գտնելով, քրիստոնեայ մասին քրիստոնեայ գլուխ մը տուեր էր և Տրուզներուն իրենց ցեղէն շէյխ մը: Սակայն քրիստոնեայ տարրը բազմաթիւ էր, որով և առիթ մը նախանձու Տրուզներուն որոնք միշտ պատճառ կը փնտռէին անոնց վնասելու և մահմէտական ըլլալով, շատ անգամ իրենց նեցուկ ունէին տեղական իշխանութիւնքը:

Եթէ Օսմանեան Պետութեան դաւառաց մէջ պաշտօնավարութիւնք և պաշտամունք այն ոգւով ի գործ դրուէին և կատարուէին ինչպէս Սուլթանին աչաց

ներքեւ ի Կ. Պօլիս, ուր ամէն ազգ եւ ամէն կրօնք անձն-
ուրոյն լիովին ազատութիւններ կը վայելէր, երբէք յուզ-
մունք մը կամ ինքնիշխանութեան փորձեր չէին յաւ-
ներ ի քրիստոնէից Օսմանեան Պետութեան. և ամե-
նայն հպատակ ժողովուրդ զինքը համեմատաբար եր-
ջանիկ պիտի համարէր: Սակայն Բ. Դրան մեծագոյն
տագնապները և վէրքերը ծնած են գաւառաց մէջ պաշ-
տօնակալաց, կուսակալաց քմահաճոյ, զօշաքաղ և կամ
մոլեռանդն ընթացքէն: Եթէ Պէրութի ընդհանուր
կառավարիչը Խուրշիտ փաշա և Արապիստանի ընդ-
հանուր կառավարիչը՝ Ահմէտ փաշա, կրօնական ու
գլով չգրգռէին զտրուզս ընդդէմ քրիստոնէից, այլ խա-
ղաղասէր ոգով հանդարտութիւն և հաւասարութիւն
քարոզէին, ինչպէս կ'ընէր այն ժամանակ Ապտիւլ Մէ-
ճիտի վարչութիւնը ի Կ. Պօլիս, բնաւ չէին պատա-
հեր Լիբանանու ահաւոր կոտորածները իրենց հետե-
ւանքներով:

Մայիս 27ին տրուզ նշանաւոր գլուխ մը՝ Սայիտ
Ճէմալաթ՝ կը կողոպտէ Ճէլինի Քրիստոնեայքը, որոնք
ապաւէն մը չունենալով կը դիմեն ի Սայտա գտնուող
տաճիկ գունդերու: Սակայն Տրուզք որոց կը միա-
նան ուրիշ մահմէտականք ալ ընդ առաջ կ'ելլեն փա-
խըստէից և կը կոտորեն զամէնը արք և կանայք, ծեր
ու տղայ: Այս առաջին նշանին վրայ Հաուրանի տը-
րուզք կը յարձկին և կը պաշարեն զՀալպէյա և Ռա-
շէլա ուր կը բնակէին յունադաւան քրիստոնեայք: Յե-
տինքս կը դիմեն տաճկական գունդերուն հրամանատար
Օսման հազարապետին, որ կը խոստանայ պաշտպանել
զիրենք եթէ զէնքերնին յանձնեն: Յետ ընդունելու
դայնս, թէ զՌաշէլա և թէ զՀալպէյա կը մատնէ Տը-
րուզներուն աւարառութեան և սրոյն:

Կը միային քրիստոնէից ձեռքը միայն երկու ա-
մուր բերդեր՝ Տէլի-Էլ-Քամար և Զահլէ զորս պաշարե-
ցին Տրուզք: Եւրոպական հիւպատոսք խնդրեցին Յու-
նիս 12ի Խուրշիտ փաշայէ գունդեր ղրկելու ի Զահ-
լէ: Խուրշիտ փաշա խոստացաւ օգնելու, պայմանաւ
որ քրիստոնեայք չկռուին և քանի մը հարիւր զի-

նուոր ղրկեց որոնք օգնելով Տրուզներուն, Յունիս 19ին ռմբակոծմամբ առին քաղաքը զոր այրեցին աւերեցին. և այն ատեն դադրեցան կոտորածէ երբ Զահէի մէջ այլ ևս քրիստոնեայ մը չմնաց: Յետոյ Շէյխ Ապու Համուտ Նաքէր, Շէյխ Ճէմալաթ և Ասադ ցեղին շէյխերը յարձկեցան Տէիւր էլ Քամար բազմամարդ քաղաքին վրայ, սպանեցին ի քրիստոնէից այր և կին, ծեր և տղայ, պղծեցին եկեղեցիները, անպատիւ ըրին զկանայս, և բոլոր աւարը և կողոպուտները ժողովեցին: Ամէն կողմէն փախստականք ապաւինեցան ի Դամասկոս, ուր կը կարծէին թէ ապահով կ'ըլլան: Եկեղեցիները, տունները, պանդխտանոցք և փողոցք լեցուեցան դժբաղդ քրիստոնէիւք, որոնք դռնէ դուռ հաց կը մուրային թէպէտ քիչ օր առաջ մեծամեծ գումարներու տէր: Տեղական վարչութիւնը փոյթ չըրաւ, փակեց քրիստոնեայ ժողովուրդքը առանձին թաղերու մէջ, ուսկից արգիլեց դուրս ելլել և մասունեց զիրենք իրենց թշնամեաց:

6. Կոտորած Դամասկոսի: — Դամասկոսի մէջ եղած կոտորածը վեր է քան զամենայն երեւակայութիւն: Մոլեգին Տրուզք, ձեռքերնին դաշոյն, ամէն կողմէն յարձկեցան քրիստոնէից վրայ և սպանեցին մինչև հինգ հազար անձինք՝ ահաւոր բարբարոսութիւններով: Սպանելոց թուոյն մէջ կը յիշուին նաև ութ եւրոպացի կրօնաւորք փրանկիսկեան կարգէն, երկու եպիսկոպոսունք, մի յունադաւան արքեպիսկոպոս, 30 քահանայք: Այրեցին Ռուսիոյ, Բրուսիոյ, Հոլանտայի, Պէլճիոյ և Յունաստանի հիւպատոսարանքը, չղբաչելով Անգղիոյ հիւպատոսարանին, որուն համակրութիւնը առ Տրուզս տեսնուեր էր ուրիշ առթով ընդդէմ մարոնիդներու: Կործանեցին վանք, եկեղեցի, առաջնորդարան և ինչ որ գտան կողոպտեցին:

Այս ահաւոր կոտորածին բնաւ դիմացը չառաւ Խուրշիտ փաշա և քրիստոնէից միայն պաշտպան եղաւ Ալձէրիի հին դիւցազնը Ապտ էլ Քատէր որ 16 տարի տազնապեցուցեր էր զԳաղղիա: Ապտ էլ Քատէր իր աքսորանաց ընկերող զինուորաց հետ դիմեց փողոց-

ները, մրցեցաւ և ազատեց շատ քրիստոնեայք զորս մի առ մի կը զրկէր ապաշովելու իւր պալատը։ Ապա իւր զինուորներով պաշտպանեց մնացեալ քրիստոնեայ թաղերը և շատ անգամ կեանքը վտանգի մէջ դրաւ։ Բաց ասկէ վեհանձն հոգացողութեամբ առատ դրամով կարօտեալքը խնամելէն վերջը, իւր զինուորներով անոնց վահան ըլլալով, զանոնք հասուց ապաշովութեամբ մինչև ի Պէրուս։

7. Եւրոպական Պետութիւնք. Միջամտութիւն Գաղղիոյ։ — ՅԱսորիս եղած կոտորածներուն լուրերը յուզեցին ընդհանուր քրիստոնեայ ժողովուրդքը, բայց ամենէն աւելի զԳաղղիա որ աւանդական պաշտպանութիւն մը կը համարէր ունենալ Արևելքի քրիստոնեայ և մանաւանդ հռովմէադաւան ժողովրդոց վրայ։ Նաբոլէոն Գ Յուլիս 6ի հրամանով մը առ գաղղիական դեսպանն ի Կ. Պօլիս կը գրէր ծանուցանելու Բ. Դրան իւր վստահութիւնը որ փութով դարման պիտի տանէր այս եղելութեանց. միանգամայն իւր դեսպանաց ձեռքով կը յորդորէր Լոնտրայի, Պէրլինու, Փէդրպուրկի և Վեննայի վարչութիւնքը Դեսպանաժողով մը կազմել ի Մեծ Պետութեանց միացեալ Բ. Դրան հետ, քննելու թէ ուստի յառաջ եկան այս աղէտք, փնասելոց փոխարինել, և հաստատուն միջոցներ ձեռք առնուլ որ ապագային նոյն օրինակ աղէտք չպատահին։ Միանգամայն հրամայուեցաւ գաղղիական նաւատորմին շատցնել նաւերը Ասորական ծովեզերքները և պատրաստ ըլլալ ընդ տրամադրութեամբ հիւպատոսաց։ Քիչ օր վերջը թոււիլնէ՝ Արտաքին գործոց պաշտօնեայն ի Լոնտրա կ'առաջարկէր միաբան զինուք միջամտութիւն մը յԱսորիս աջակցութեամբ Բ. Դրան։ Անգղիա փափագ չյայտնեց միջամտելու. չէր ուզեր որ ուրիշ Տէրութիւն մը միջամտէ. բայց Նաբոլէոն Գի կրկին և կրկին խոստմունքներուն վրայ որ Գաղղիա բնաւ աշխարհակալութեան փափագ մը չունէր, այլ միայն մարդասիրական և քրիստոնէական էր իր զոհողութիւնը և միջամտութիւնը, այն ատեն թոյլ տուաւ Գաղղիոյ միջամտել, նոյնը ըրին նաև Աւս-

տրիա և Բրուսիա որոնք ուղղակի շահ մը չունէին հակառակելու համար: Բայց երբ Բ. Դուռը 26 Յուլիսի ծանուցագրով մը բողոքեց այս օտար միջամտութեան և արշաւանաց դէմ որ կը համարէր աւելի զրգռող զմահմէտականս ընդդէմ քրիստոնէից, մինչ Բ. Դուռը ինքնին բաւական զօրք ունէր զսպելու յուզումը և պատժելու յանցաւորքը, այն ատեն Անգղիա աւելի դժուարութիւն ցուցուց Քաղղիոյ միջամտութեան և նոյնը ըրաւ նաև Ռուսաստան որ չէր կրնար հաճաչքով մը դիտել Քաղղիոյ հովանաւորութիւնը ընդհանուր քրիստոնէից վրայ յԱրևելս. և պահանջեց և ստացաւ յայտարարութիւն մը իբր յաւելուած Բարիզու Ռաշանց որ բնաւ նպատակ մը չկար նոր ազդեցութիւնք ստանալ, ըլլան կրօնական կամ վաճառական նական:

Այս պայմաններով Քաղղիա Մեծ Պետութեանց հաւանութիւնը կ'ընդունէր միջամտութիւն մը ընելու որ կրնար տեւել մինչև 1861ի Մարտ 5: Բայց բանակին հետ միաբան պիտի ըլլար Միջազգային Յանձնաժողով մը իբրև Ներկայացուցիչ Պետութեանց և Եւրոպիոյ, որուն նպատակը պիտի ըլլար հետաքննել վերջին աղիտից սկզբնապատճառքը, պատասխանատուութիւնքը, զրկելոց վճարուելիք փոխարինումները. և ինչ միջոցք ձեռք պէտք էին առնուիլ որպէս զի այդպիսի ահաւոր պատահարք չնորոգուին:

Քաղղիացի բանակը մեկնեցաւ Շալոնէն Օգոստոս 7ին ընդ հրամանատարութեամբ Հոփուլ — Պօֆօր զօրավարին և կայսրը բանախօսութեամբ մը առ մեկնող գունդերը, ծանոյց որ « իրենք չէին երթար պատերազմելու Պետութեան մը դէմ, այլ օգնելու Սուլթանին որպէս զի կարենայ հնազանդեցնել մուսուլմանները »:

8. Ֆուատ փաշա Օսմանեան բարձր նուիրակ յԱսորիս: — Եւ յիրաւի Քաղղիա կ'ուզէր այս կերպարանքը տալ իւր արշաւանքին. և միջամտութեանց համար կրած հակառակութեանց պատճառաւ, թերեւ ի սպառ ետ կենար, եթէ Բ. Դուռը կանխէր փութով

դարման տանելու եղեալ ահաւոր պատահարաց: Սակայն Բ. Դուռը այն ատեն շարժեցաւ երբ գաղղիացի գունդերուն մեկնիլը վճռաբար որոշուած էր: Սահմանուեցաւ որ յԱսորիս բարձր նուիրակ ղրկուի Ֆուատ փաշա, լիազօր, իշխանութեամբ, անկարգութիւնքը ընկճելու և դարման տանելու համար: Ֆուատ փաշա Յուլիս 17ին հասաւ ի Պէրութ և պաշտօնանկ ըրաւ Խուրշիտ փաշա, ինչպէս նաև Դամասկոսի Ահմէտ փաշա առժամանակեայ կուսակալը և երկուքն ալ Կ. Պօլիս ղրկեց դատաստանի. որոնք ապա Գաղղիոյ Լավալէթ դեսպանին բողոքելովը կրկին ղրկուեցան յԱսորիս, դատուելու Միջազգային Յանձնաժողովէն:

Ֆուատ փաշա Յուլիս 29ին մտաւ ի Դամասկոս 3000 զինուորօք և բանտ դնել տուաւ արիւնահեղութեանց մասնակցող 700 անձինք սինլքոր խուժանէն¹: Դարձեալ Հալէպէն կալանաւոր բերել տուաւ Հանի Պաթրան քիւրտ ցեղապետը: Օգոստոս 16ին հասան նաև ի Պէրութ գաղղիացի գունդերը և այն ատեն Ֆուատ փաշա յանցաւորներէն 188 անձինք դատապարտեց մահուան, մեծաւ մասամբ աննշան անձինք: Այսպէս Եւրոպիոյ արտաքսապէս գոհութիւն մը կու տար առանց տեղւոյն մահմէտական զօրաւոր ազդեցութիւնքը թշնամանացնելու:

Յետոյ նոյն Եւրոպական հասարակաց կարծիքը գոհացնելու համար և մանաւանդ զգաղղիացի Հոփուլ Պօֆօր սպարապետը որ կը սպառնար մտնել Տաճկաց սրբազան՝ Դամասկոս քաղաքը, Ֆուատ փաշա այսպիսի փորձի մը դիմացն առնելու համար, որ մեծ հետեանքեր կրնար ունենալ մահմէտական տարրին մէջ, յանձն առաւ հրացանի բռնել Դամասկոսի առժամանակեայ կուսակալը Ահմէտ փաշա որ սպաննող խուժանին կողմը բռներ էր: Խուրշիտ փաշա, Ֆէրիք Թահիր փաշա Աքբայի բերդը փակուած պիտի մնա-

1. « Ի դուր կը պնդէր Գաղղիոյ հիւպատը բարձրաստիճան յանցաւորաց համար. անոնք ազատ թողուեցան »: Դաքսիլ ՏԵԼՐԵ Բ Կայսրութիւն Հտ. Գ:

յին մշտնջենաւոր բանտեալք: Նոյն պատուհասի դատապարտուեցան Ալի պէյ հազարապետն և Օսման պէյ Հաչպէյայի կուսակալը և Տրուզներուն նշանաւոր Սայիտ Ճէմալաթ գլխաւորը որ քիչ վերջը մեռաւ բանտին մէջ: Յետոյ օսմանեան և գաղղիացի բանակը միաբան սահմանեցին դիմել Տրուզներուն շէյխերուն վրայ որոնք կը քաշուէին դէպ ի Հաուրան: Բայց անոնք արդէն փախեր էին և միայն կրցան բռնել 290 փախստականք, յորոց քսան անձինք մահուան դատապարտուեցան, և միւսները ազատ թողուեցան¹:

Հազիւ փոքր հանդարտութիւն մը տիրեր էր, արդէն Անգղիա կը պահանջէր որ գաղղիացի գունդերը ելլեն յԱսորոց կամ գոնէ առ ժամա ծովեզերքները ամփոփուին: Անգղիոյ պահանջը այնպիսի սպառնական կերպարանք մը առաւ որ Նաբոլէոն կարեւոր դատեց Պետութեանց հարցնել թէ արդեօք մարդկութիւնը և խոհեմութիւնը զինքը չէ՞ն ստիպեր մնալու յԱսորիս սահմանեալ ժամանակէն ալ աւելի:

Բայց Պետութիւնք ևս եռանդ մը չցուցուցին Նա-

1. Պատմական անկողմնակալութեան համար պէտք է ըսենք որ ժամանակին Ռուսացի լրագիրք և գրիչք կ'ամբաստանեն ըզ-
Ֆուատ փաշա որ ()սմանեան պետութեան շահուց նպատակաւ
ինքնին դիւրեց յանցաւորաց փախուստը և մանաւանդ գլխա-
ւորը ինքը գաղտ ազատեց: Գաղղիոյ ժերակուտին մէջ նոյն իսկ
Ահմետ փաշայի մահուան վրայ տարակոյս յայտնեց Տը լա
Ռոշժաքլէն ատենակալը: Այս ամբաստանութիւնք անհիմն
չէին: Կալանաւորաց մեծամասնութիւնը որ փակեալ էր յԱ-
քեա կամ տարադրեալ ի Պէնկագի, տարին չանցած, ամէնն
ալ ազատեցան: Իսմասկուսի նոր կուսակալը էմին փաշա Ոս-
տիկանութեան պաշտամանց մէջ նորոգեց սպանութեանց հե-
ղինակքը, և զժողովուրդը զինաթափ ընելու պատրուակաւ,
միայն Ապտ էլ Քատէրի զօրաց զէնքերը հաւաքուեցան:

Նոյն տարւոյն Մասիս Լրագրի Մարտ 15 թուոյն մէջ կը
կարդանք « Պէրութէն հեռեւեալ լուրը գրուած է Մայրաքաղա-
քիս Քուռիէ Խ'Օրիան լրագրին. էմիր Սիւլէյման էլ Հար-
ֆուշ անուն անարկու ապստամբը և քրիստոնէից կոտորածին

բոլէոնի փափագին նպաստելու, նա մանաւանդ Տաճկաստան կը համարէր որ Ֆուատ փաշա և ոչ Հոփուզ Պօֆօր ընկճեց յուզումը և թէ ինքը կարող էր հսկել և ապագային այդպիսի պատահարաց առջևն առնուլ: 1861ի Փետրուար 15 Դեսպանաժողով մը կը շնորհէր Գաղղիացոց մնալ մինչև Յունիս 5: Դարձեալ Օսմանեան Պետութիւնը վնասելոց պիտի վճարէր փութով 75,000,000 դահեկան, հաւաքելով զայն տեղական ժողովուրդներէն¹:

9. Լիբանանու վարչութիւնը. Տավուտ Կարապետ փաշա Կառավարիչ: — Եւրոպիոյ Պետութիւնք իրենց ժողովուրդքը արտաքսապէս գոհացնելու համար, համարեցան զօրաւոր միջոցներ ձեռք առնելու Լիբանանու ապագայ ապահովութեան համար:

Մեծ Պետութիւնք յետ մէջերնին երկար բանակցութեան միաբանութեամբ Բարձրագոյն Դրան որոշեցին:

Ա. որ Լիբանանու լեռը մէկ միայն կառավարիչ ունենայ, ժողովրդեան կրօնից մեծամասնութեան խումբէն՝ այսինքն քրիստոնեայ, որ ըլլայ օսմանեան հպա-

գլխաւոր առաջնորդներէն Տաաս Աղա Ճէրուտի անուն մեծ յանցաւորը որ Դամասկոսի մէջ բանտարկեալ էին, ասկից քանի մը օր առաջ փախան: Ասոնք Դամասկոսի Կուսակալ Էմին փաշայէն իրաման առեր էին բաղնիք երթալու և անկէջ ալ գերեզմանատան այցելութիւն մը ընելու. և երկու գինուոր պահապան դուռած էր քովերնին: Բաղնիքէն ելլելէն ետքը երկու բանտարկեալները գերեզմանատուն գացին և աղօթքի կայնեցան: Յանկարծ տասնի չափ քիւրտ ձիաւոր երեան կ'ելլեն և Էմիր Սիւլէյմանը և Տաաս Աղան մէկ մէկ ձիու վրայ նետուելնուն պէս ամէնքը մէկէն կը փախչին կ'երթան դէպ ի անապատը: Ճամբան ալ երկու մարդ կը սպաննեն, որոց գիականերն չետեւալ օրը գտնուեցան»: Պէտք ենք յաւելուլ որ այս կը տպագրուէր ի մայրաքաղաքին:

1. Այդ դրամը՝ որուն հաւաքումը թողուած էր տաճիկ Յանձնաժողովոյ, տակաւին շատ նուազեցաւ: Բարեբաղդաբար ի Գաղղիա «Արեւելեան Դպրոցաց» հաստատութիւնը փութով հայց կարօտելոց 2,800,000 ֆրանքն:

տակ, որուն տրուի վեզիրութեան աստիճան և նստի ի Տէիր էլ Քամար, ուղղակի Բ. Դունէն կախումն ունենալով:

Բ. Լիբանանու լեւոյն Ոստիկանութեան և պահպանութեան համար տեղացիներէն զինուոր պիտի առնուին և կառավարչին հրաւիրելովը միայն կրնան մըտնել Պետութեան գունդերը:

Գ. Կառավարիչը պիտի ընտրուի համաձայնութեամբ Բ. Բրան և Մեծ Պետութեանց ղեկավարներու: Իր իշխանութիւնը պիտի տևէ երեք տարի: Եթէ պէտք ըլլայ փոխել, միշտ Պետութեանց խորհրդակցութեամբ պիտի ըլլայ:

Դ. Լիբանան լեւը երկու Խորհուրդ պիտի ունենայ՝ Վարչական և Դատաստանական, որոց մէջ պիտի գտնուին համեմատաբար ամէն կրօնքէ:

Տաճկական զինուորք պիտի միային և Լիբանանու ոստիկանութիւնը պիտի վարէին մինչև որ կազմուէր տեղացի զինուորութիւնը:

Ռուսաստան մասնաւոր առանձնաշնորհութիւնք ևս ստացաւ Զահլէի մէջ եղած յունադաւան քրիստոնէից համար:

Այս կարգադրութեանց համեմատ, կայսերական հրաման մը Յուլիս 14ին զհայապետի հոռովէական Կարապետ Էֆէնտի Տավութեան, վերադարձուց հեռագրոց Պաշտօնարանին, կ'անուանէր կառավարիչ Լիբանանու՝ տալով անոր Դաշ-Բաշ-Է-Էն աստիճան և կոչելով զնա Տավուտ փաշա որ Յուլիս 19ին մեկնեցաւ Ապրո Էֆէնտիի հետ որ էր տեսուչ Օտար Լեզուաց՝ Արտաքին Գործոց պաշտօնարանին մէջ: Տավուտ փաշա Պէրութ հասնելով Յուլիս 26ին ընդունուեցաւ իշխանական պատուով թնդանօթաց ձայներով և հաստատուեցաւ ի Տէիր էլ Քամար. ամենայն ջանք ընելով երկրին վիճակը բարւոքելու:

1. «Աստանօր արժան համարիմ գեկուցանել, զի որպէս ի հոռովէական Հայս, նոյնպէս և ի մերազնեայս էր (էջմիաժնականս) տեսանել օր քան զօր բազմանալ պաշտօնաւորաց ազգիս թէ ի

10. Ապտիւլ Մէճիտի մահը: — Լիբանանու հանդարտութիւնը և կարգադրութիւնքը Ապտիւլ Մէճիտի կենաց և թագաւորութեանը վերջին պատահարքն եղան, որոնք միացեալ Մոնղէնէկրոյի պատերազմաց հետ զորս պիտի տեսնենք, հիւժեալ կենացը վրայ մեծ տըպաւորութիւն մը ունեցան և ատոնցմէ աւելի, Արքունեաց մէջ դաւի մը կասկածը: Ապտիւլ Մէճիտ վախճանեցաւ 1861 Յունիս 25ին 39 տարուան:

Ինչպէս թագաւորութեան սկիզբը, նոյնը ամբողջ թագաւորութեան ժամանակ և մինչև ցվերջ Ապտիւլ Մէճիտ միշտ սիրող եղաւ բարեկարգութեանց և իր ժողովրդոց բարւոյն: Իր կարգադրութեանց մէջ նշանաւոր պիտի մնան Արդարութեան, Հասարակաց կրթութեան Պաշտօնարաններու հաստատութիւնքը, ինչպէս նաև վաճառականական օրինագրութիւնքը և վաճառականական Ատեանքը, որովք Տաճկաստան կամ լաւ ևս ըսել կ. Պօլիս և մի քանի մեծ քաղաքներ Եւրոպիոյ կարգաւորութիւնքը զգեցան: Սիրող արհեստից և ամենագլխի ձեռակերտներու և մանաւանդ արևելեան ճոխ ձեռագործներու, զանոնք յառաջ մղելու ժամանակ շատ

քարտուղարութեան Արտաքին Գործոց Իւրանատան Բ. Իբան և թէ յայլ և այլ վարչական մասունս Տէրութեան... Արքունի վառօդապետութիւն Տատեան երկոցուն գերդաստանացն Յովհաննէս Պէյի Տատեան և Պօղոս Պէյի Տատեան սեպհականեալ գոլով որպէս նախնեացն սոցա... Նոյնպէս և ճատարապետութիւն Պալեան գերդաստանին սեպհականեալ, կարապետ Պէյի Պալեան և որդւոց սորա յայտնաբարբառ քարոզեն արքունի ճարտարաւեստ նորոգ շինութիւնք, պալատք, մզկիթք և այլք զյաջողակութիւն սոցա յարուեստ և զհաւատարիմ ծառայութիւն առ վեհափառ Սուլթանս. մանաւանդ անուանի գտաւ ի ճարտարապետութեան որդի կարապետ Պէյի Նիկիոյոս Ազա որ վաղ զընթացս կենաց իւրոց ի ցաւ գերդաստանի և ազգին կնքեաց, այլ յաջորդեցին նմա և միւս որդիք կարապետ Պէյի Սարգիս Պէյ և Յակոբիկ Պէյ... Այս յաջողակութիւնք սոցա ոչ սակաւ պատիւ և պարծանս յաճախեն ազգիս: Այսպէս և յատաղձադործութեան անուանի եղև յոյժ Քէմհան գերդաստանն, Գալ

անգամ նկատի չառաւ Պետութեան գանձուն կարողութիւնը. և միանգամայն իւր մեծ առատաձեռնութեամբ որ կը հասնէր շուայլութեան, ձեւացուց Օսմանեան պետութեան Պարտքը որ անծանօթ էր իւր նախորդաց ժամանակ. և սկսան այն բազմաթիւ փոխառութիւնք որոնք առ ժամանակեայ սպեղանիք մ'են վիրաց և ոչ հիմնովին դարմանք: Քաղցր կենցաղավարութեամբ, ներողամիտ, հեզահոգի, անխտիր սիրող իւր հպատակաց երջակութեան, կը պակսէր իրեն կենաց կանոնաւորութիւն և խստութիւն մը առ անձն իսկ, որով հիւժեմալ վաղաժաման իջաւ ի գերեզման. սակայն, ճշմարտութեան համար հարկ է ըսել, տանելով իւր հետը բոլոր Օսմանեան Պետութեան ժողովրդոց ցաւը և Եւրոպիոյ համակրանքը ¹:

լուստ ազա Տօղրամաճիպաշի, որ առաջին եղև ի կայսերութեան Օսմանէան, հաստատելով գործարան միմեծ (Ֆաբրիկա) ի Պէշքեթաշ... մանաւանդ որդի նորա Որդիկ Էֆէնտի յոյժ անուանի եղև, մինչև հայթհայթել զամենայն ինչ որ ի զարդ կայսերական պալատանց և ի գործածութիւն կայսեր և կայսերազանց»: Պէրպէրեան Պատմութիւն Գլուխ ԿԷ:

Նոյնպէս Պետութեան կարեւորագոյն պաշտօններէն մին՝ Դըրամահատութիւնը կը շարունակէր Տիւզեան գերդաստանի մէջ, ձեռամբ Միհրան Պէյի. և Տիւրան պէյ պաշտօնեայ Հեռազրոյ:

1. Սուլթան Ապտիւլ Մէհիտ 16 զաւակ թողուցած է, յորա արուններէն մեծագոյնը Մուրատ Էֆէնտի 21 տարեկան էր իսկ Ապտիւլ Համիտ Էֆէնտի (յետոյ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ) 19 տարեկան, Մէհմէտ Ռեշատ Էֆէնտի 18 տարեկան:

ԱՊՏԻԻԼ ԱԶԻԶԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1. Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի գահակալելը. — 2. Բարեկարգութիւնք և յառաջադիմութիւնք ի Կ. Պօլիս. — 3. Օսմանեան Ելեմուտք և Ֆուատ փաշա. — 4. Բ. Դուռը և Մոնդէնէկրօ. — 5. Պատերազմ ի Մոնդէնէկրօ, Էօմէր փաշա, պարտութիւն Մոնդէնէկրոյի. — 6. Բ. Դուռը և Սերպիա. — Խմբակոծութիւն Պելկրասի. — 7. Բ. Դուռը և Ռումանիա. — 8. Իշխանն Քուզա. — Բարեկարգութիւնք և իւր անկումը. — 9. Կարոլոս Հոնէնձոլլէռն իշխան Ռումանիոյ. — 10. Ալխարհահանդէս ի Կ. Պօլիս. Ապտիւլ Ազիզ յեգիպոս. — 11. Ճոխութիւնք Կ. Պօլսոյ. Ֆուատ փաշա. — 12. Մաղձախտ ի Տահկաստան յամին 1865. Հրդեհ Պանչէքաքուսիի. — 13. Ճանապարհք, Թղթատունք:

1. Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի գահակալելը: — Յամին 1861 Յունիս 25ի պաշտօնական շրջաբերական մը առ բովանդակ գաւառս Օսմանեան Պետութեան և առ ամենայն Օտար Տէրութիւնս կը ժանուցանէր որ վախճաններ էր Ապտիւլ-Մէճիտ կայսրը, և Օսմանեանց ժառանգական օրինաց համեմատ կայսերական գահը կը բարձրանար իւր եղբայրը Ապտիւլ Ազիզ Խան: Եւրոպիոյ Պետութիւնք հեռագրով իրենց դեսպանաց ձեռքով անդէն յղեցին մաղթանքնին, ապագայ ժամանակի պահելով յղելու նաև արտասովոր դեսպան մը ի Կ. Պօլիս:

Ապտիւլ Ազիզ գահը բարձրացած ժամանակ 32 ամեայ էր. իւր ամբողջ կեանքը, Օսմանեան Պետութեան Թագաժառանգներու սահմանեալ օրինաց համեմատ վարչական գործերէ դուրս ապրած էր և մանաւանդ քա-

շուած բոլորովին առանձնական կենաց և զբաղեալ մեծապէս տանկերէն լեզուի և գրականութեան, յորս նշանաւոր եղած է. առ այս կենակցեր էր ընդհանրապէս ուսումնական (է-լէ-ա) խմբին հետ, որով ժողովրդեան մէջէն մաս մը որ կ'ուզէր նորոգել հին դրութիւնը և տփգոհ էր վերջին երկու կայսերաց մը տուեցած եւրոպական բարեկարգութեանցը և հպատակաց անխտիր հաւասարութեանցը, յուսով կը սպասէր փութով անոնց բարձումը։ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ գահակալած օրէն ցուցուց որ այլ էր ըլլալ թագաւորական Պետութեան և այլ էր ունենալ մեծատարած կայսրութեան մը հոգը և պատասխանատուութիւնը, որով և ինքը ևս կ'ուզէր շարունակել իւր հօրը սկսած և Եղբօրը շարունակած յառաջագիմութեան ճամբան։ Այն օրուրնէ իւլէմայի խումբը սրտին մէջ անհաշտ ատելութիւն մը ծնաւ կայսեր դէմ և զոր ստիպուած էր ընկճեալ պահել։ Օսմանեան Պատմութեան մէջ ի հնումն կայսերական ընտանեաց, թագաւորանոցներու և կայսերացանց վերաբերեալ պատմութիւնք, խիստ տխուր և ահաւոր էջեր ունեցած են։ Սուլթան Մահմուտի օրէն բովանդակ կերպարանափոխ եղեր էին այդօրինակ սովորութիւնք. իսկ Ապտիւլ Մէճիտ ըստ ներելոյ օրինաց, սիրով վարուեր էր իւր Եղբօրը հետ, որ աւելի իմացուեցաւ մահուրնէն վերջը։ Ապտիւլ Ազիզի առաջին գործերէն մին եղաւ նոյն խնամքը և մանաւանդ պատիւը ցուցնել իւր Եղբօրորդւոց. որոնք օր մը իրեն թագաւորական պիտի ըլլային՝ քանի որ իւր որդին Եղսուֆ Իզէտտին հազիւ մանուկ էր հնգամեայ. և անոնց՝ թէ Մուրատ Էֆէնտիի և թէ Համիտ Էֆէնտիի (յետոյ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ) անձնական կալուածներէն շնորհեց։ Արդէն հայրերնին Ապտիւլ Մէճիտ խնամք տարած էր սոցա դաստիարակութեան, սորուեցնելով իսկ գաղղիարէն լեզու։ Ապտիւլ Ազիզ փափագեցաւ որ իւրաքանչիւրը առանձին մասնաճիւղ մը ուսումնասիրէ Պետութեան գործոց և հսկէ այն մասին։ Իւր անդրանիկ զաւակն ալ Եղսուֆ Իզէտտին էֆէնտին, տակաւին

փոքրիկ, պահապան զինուորաց ցանկին մէջ գրեց. որպիսի ինչ նոր էր Օսմանեան Պատմութեան մէջ: Պահեց իւր եղբօրը հաստատած Մէճիտիէ պատուանշանը և ինքը ևս նոր մը հաստատեց Նիշանը Օսմանիէ, որ առանց կրօնքի և ազգի խտրութեան պիտի շնորհուէր ամէն արժանաւորներու: Քահակալութենէն քիչ օր վերջը մեծ շքեղութեամբ կատարեց յէյուպ թուր կապելու արարողութիւնը. և այս առթիւ ընդունելով քրիստոնեայ պատրիարքները հաստատեց անոնց ամէն առանձնաշնորհութիւնքը:

2. Բարեկարգութիւնք եւ յաւաքադիմութիւնք ի Կ. Պօլիս: — Ապտիւլ Ազիզ Աթոռը ելլելէն վեց օր վերջը հրովարտակով մը (Խաղզի Հիւմայուն 1861) առ մեծ վէզիրն Մէհմէտ Էմին՝ կը ծրագրէր իւր կարծիքները վարչութեան մասին: Նախ կը հաստատէր իւր պաշտաման մէջ զմեծ վէզիրը և միւս բովանդակ Պաշտօնեայք և Պաշտօնակալք, ապա կ'աւելցնէր որ իւր նպատակն էր « անխտիր ամէն հպատակները երջանիկ ընել և Տէրութեան համօրէն բնակչաց կեանքը, պատիւը և ստացուածոց վայելքը ապահովցնել »: Կ'ը պատուիրէր խստիւ իւլէմայից և Պետութեան պաշտօնատեարց « ուղղութիւն և հաւատարմութիւն », որովք միայն կարելի էր « մեր Տէրութեան ներքին և Ելեմտական մատակարարութեան մէջ՝ կանոնաւորութիւնը և բարեկարգութիւնը փափագեալ աստիճանին հասցնել քիչ ժամանակուան մէջ և վերջ տալ դրամական այն դժուարութեանց, որ ժամանակէ մը ի վեր յառաջ եկած են զանազան պատճառներէ »:

Կը կնքէր հրովարտակը « Կ'ուզեմ յայտնել ևս նմանապէս՝ թէ իմ հպատակներուս բարօրութեան համար ունեցած փափագս որ և է խտրութիւն չճանչնար և թէ զանազան ազգութենէ և կրօնքէ ժողովուրդներս, մի և նոյն արդարութիւնը մի և նոյն հոգը և իրենց բարօրութիւնը ապահովցնելու համար մի և նոյն յարատեւ փոյթը պիտի գտնեն իմ քովս »:

Ապտիւլ Ազիզ գրով խոստացածը գործով ալ ցուցուց: Շատ մը քաղաքագիտական յանցաւորք և ի

մասնաւորի 1859 Սեպտեմբերի դաւադիրք որոնք Գուլէլիի գօրանոցին մէջ բանտեալ էին, արձկուեցան: Խիստ հսկողութիւն մը սահմանուեցաւ պաշտօնավարաց վրայ, յորոց յանցաւորք առանց ակնառութեան պաշտօնանկ եղան: Նոյն հրամանքը ղրկուեցան նաեւ գաւառաց կուսակալներու: Բայց, աւա՜ղ, այդ գաւառներն են որոնք երբէք չեն կրցած համակերպիլ բարձրագոյն կամաց և մայրաքաղաքին մէջ եղած անդորրու կենաց:

3. Օսմանեան Ելեւմուտք եւ Ֆուլատ փաշա: — Ինչպէս կ'ըսէր կայսրը իւր հրովարտակին մէջ, հարկ էր անհրաժեշտ կարգադրել և սրբել Օսմանեան Պետութեան ամենէն մեծ վէրքը, որ էր դրամական յետին տագնապը: Ապտիւլ Մէճիտի վերջին օրերուն Օսմանեան լիրան մէճիտիէ դրամով 179 ղրուշի հասեր էր: Ասկէ կրնայ գուշակուիլ վաճառականութեան և մանաւանդ աղքատ ժողովրդեան վիճակը: Մասնաւոր շահասէր անձինք իրենց արդիւնաբեր շահավաճառ մը համարեցան լիրան բարձրացնել իջեցնելով և կամ հրապարակին վրայ սուտ և երկեցուցիչ լուրեր տարածել դրամոյ մասին: 1861ի Նոյեմբերի վերջին օրերը այնպիսի սարսափ մը ծնաւ Կ. Պօլսոյ հրապարակին վրայ որ վաճառականք և սեղանաւորաց մաս մը ներկայացաւ Ալալի փաշայի, պաշտօնեայ Ելեւմտից, խնդրելով առաջարկել մեծագումար թղթադրամ ունողաց զայնս հրապարակ չհանել մինչև առաջիկայ Մարտ յորում կը յուսացուէր հաստատել Օսմանեան Դրամատունը (պանքա) փոխարէն Լոնտրայի վրայ ապահովցնելով փոխանակագրով ²⁰/₂₅ առ հարիւր:

Պետութիւնը այս շփոթից պատճառ Դրամախաղը և հատավաճառքը համարելով, գոցեց անոնց կրպակները ցնոր տնօրէնութիւն, բայց տագնապը աւելի սաստկացաւ, Օսմանեան լիրան ելաւ 240 և մինչև 300, 350 ղրուշի: Եղաւ օր մը յորում առուտուրները դադրեցան, կրպակք գոցուեցան, ժողովուրդը տագնապաւ վազեց հացեփեացներու խանութները, գոնեայ հացը ապահովցնելու, բայց այն ալ պակսեր էր: Այն ատեն

Պետութիւնը հիմնական դարմաններու դիմեց. բացուեցան Խաւեարխանը և ՀատաՎաճառաց կրպակք, բայց և Ապտիւլ Ազիզ Հաստատուն միտքը դրաւ բառնալ այս աղետից սկզբնապատճառը, այն է թղթագրամը և Ելեմուտքը բարեկարգել: Կայսրը Յունուար 20ին կոչեց զՖուատ փաշա և իրեն յանձնեց այս մեծ ձեռնարկը:

Ֆուատ փաշա Ապտիւլ Մէճիտի և Ապտիւլ Ազիզի կայսրութեանց ամենէն յաջողակ և հնարիմաց քաղաքագէտը որ, իւր նպատակին հասնելու համար, լաւ կը համարէր ամէն միջոց, որդի էր Մուլա Հիզէթ նշանաւոր բանաստեղծին, նախ կայսերական բժշկութեան դպրոցի աշակերտ, յետոյ աշակերտ մտեր էր Դիւանագիտութեան ասպարիղին մէջ, քաջ դպիր հանդիսանալով, ապա ղրկուեցաւ այլ և այլ քաղաքագիտական նուիրակութեանց, յորս փայլեցաւ միշտ յաջողակութեամբ և ասոնց ամենէն վերջինը եղած էր Լիբանանու բարձր նուիրակութիւնը, յորում գոհացուցեր էր զԵւրոպա իւր հնարագէտ հանձարով, գոհացուցեր էր Լիբանանու մահմէտական ազնուականութիւնը և գոհացուցեր էր քան զամէնը աւելի զԲ. Դուռը որ պատուով կ'աւարտէր Լիբանանու շառաշալից խնդիրը և որուն փոխարէն Ֆուատ կը կոչուէր ի վեզիրութիւն և քիչ վերջը լիակատար իշխանութեամբ իրեն կը յանձնուէր Պետութեան Ելեմուտքը¹:

Ֆուատ փաշա նախ պայծառ տեղեկագրով մը առ կայսրը ծանոյց թղթագրամին ո՛րքան խարէական վարկ մը ըլլալը, և որ միշտ շփոթից պատճառ պիտի ըլլար Պետութեան հարկին և վաճառականական յարաբերութեանց. որով նախ հարկ էր ջանալ բոլորովին վերցնել թղթագրամը: Խնդիրը ընդ երկար ուսումնասիրուելէն վերջը, Յունիս 17ին Հրաման մը կը պատուիրէր որ՝

1. Ֆուատ ի Լիբանան նուիրակութեան և ուրիշ բարձր պաշտամանց մէջ միշտ հետն առած է իւր հաւատարիմ բժիշկ Սոսի-նեան հայագգին, զոր կը պատուէր մասնաւորապէս:

Ա. Յուլիս 1էն սկսեալ թղթադրամը պիտի սկսի լիերցուիլ.

Բ. Պիտի վճարուին այլ և այլ մատակարարութեանց յարաժուպ պարտքերը.

Գ. Հրատարակուին կանոնաւորապէս Ելեմուտք և եղած որ և է վերածմունք: Անդէն նոր փոխառութիւն մը եղաւ 8 միլիոն անգղիական ոսկւոյ և սկսան հաւաքուիլ թղթադրամք անուանական արժէքին վրայ զնոյնով մը 40% փոխարէն վճարելով մետաղը: Մի և կէս տմսուան մէջ 774, 545, 430 զրուշի թղթադրամ հանուեր էր հրապարակին մէջէն:

Եւ սակայն Պետութեան պարտքը այս միջոցով չէր նուազեր. ի զուր Ապտիւլ Ազիզ ամէն կարելի իղած խնայողութիւն ըրած էր անձնական և Պալատան ծախուց վրայ և մինչ իւր նախորդը կ'ընդունէր 25,000 քսակ¹, ինքը գոհացեր էր ընդունելու 9,500 քսակ: Հարկ էր նոր միջոցներու, նոր աղբիւրներու և հնարքներու դիմել. և այն ատեն ևս առաւել յառաջ մղուեցաւ Սամանեան Իրամպտան մը գաղափարը, առ որ կազմելու կը դիմէին անգղիացի և գաղղիացի շրամատէրք և սեղանաւորք և այդ միջոցով կրկին փոխառութիւն մը եղաւ ուրիշ ութ միլիոն անգղիական ոսկւոյ, յորոց վիցը ուղղակի պարտքերու պիտի գործածուէր:

Այս միջոցէն զատ աւելցան նոր խնայողութիւններ և աղբիւրներ, զորս կ'առաջարկէր Գանձուն Պաշտօնեայն Մուսդաֆա Ֆադրը փաշա: Բաց ի մեծագումար խնայողութեանց, իւրաքանչիւր Պաշտօնարանի Ելեմտից վրայ, որոնք ամէնը մէկէն կը հասնէին 223,000 քսակի, տուրք պիտի դրուէին 4. Պաշտոյ կաշուածոց վրայ, Վաշէներու³ վրայ ծախքերը ըստ իրենց եկամտին պիտի կարգադրուէին, մաքսային վճարք և

1. Մէկ քսակն է դահեկան 500. ֆր. մօտ 112 1/2.

2. Սամանեան պանքան յետոյ եղաւ Սամանեան կայսերական Իրամատուն 1865 Յունիս 11:

3. Եկեղեցական և կամ եկեղեցական բարեգործական տեղւոյ մը յատկացեալ ինչք:

անուղղակի տուրքերը պիտի կանոնաւորուէին և Տէրութեան հողերու հաւասար վճարք պիտի դրուէին։ Ըստ Մուսդաֆա Ֆազլի փաշայի ծրագրին, Տէրութեան Եկամուտը 43,000 քսակի առաւելութիւն մը պիտի ունենար։ Այս յաջողութեանց վրայ պիտի աւելցուէր նաև նամակներու թղթագրողմը և թղթատունը։

Մուսդաֆա Ֆազլի փաշա իւր խորհրդոց և առաջարկութեանց մէջ ցուցուց որ դրամական ամենամեծ կարողութեան հետ ունէր նաև անկեղծ արտայայտութիւն մը կարծեաց առ իւր Տէրը։ Սակայն վաղեմի անձնական հակառակութիւն մը ընդ Ֆուատ փաշա և ընդ Մուսդաֆա Ֆազլի փաշա, խանգարեց այս ամէն յարեւորողութեանց ծրագիր։ Ֆուատ փաշա իւր ազդեցութեամբ պաշտօնանկ ընել տուաւ զՄուսդաֆա Ֆազլի փաշա և անոր տեղ դրուեցաւ Քեանի փաշա որ Հասարակաց պարտուց մեծ հաշուետետր կազմելով, իմացուեցաւ որ Պետութեան պակասը կ'առաւելուր քան 40,000,000 Օսմանեան ոսկի։ Մուսդաֆա Ֆազլի փաշա իրեն այսօրինակ պաշտօնանկութեան վրայ զայրացած, թողուց անհրաման մայրաքաղաքը և մեկնեցաւ ի Բարիզ։ Բ. Գուլը իւր կալուածները հրամայեց գրաւել, սակայն ընդմիջեցին բարեկամք և Մուսդաֆա Ֆազլի դարձաւ ի Կ. Պօլիս, ուր Գաղղիոյ միջնորդութեամբ անուանուեցաւ Տեսուչ Հաշուէտան։

Այս պաշտաման մէջ ևս ջանաց համոզել զԿայսրը որ Պետութեան այս ընթացքը կը դիմէր ի սնանկութիւն և ամբաստանելով մանաւանդ Ֆուատ փաշայի խորհուրդքը, զորս վեասակար կը համարէր Գանձուն, լայց չլրսուեցաւ և հակառակորդին զօրաւոր ազդեցութենէն, որ իրեն նպաստ ունէր զԱնգղիա, Մուսդաֆա Ֆազլի աքսորուեցաւ։ Յայնմ հետէ բոլորովին անիշխանութիւն մը տիրեց Գանձուն մէջ, յորում մեծապէս օգտուեցան բարձրաստիճան անձինք։ Առաջիկայ վեցամսեայ Պարտուց չահը վճարելու համար, հարկ եղաւ որ Օսմանեան դրամատան երաշխաւորութեամբ 150 միլիոնի ևս փոխառութիւն մը ըլլայ 12⁰/₁₀₀

1864
Մարտ

Բարիդու կալուածական վարկէն : Բայց այս փոխառութիւնը հազիւ եռամիսը վճարելու բաւեց, որով և բընաւ օգուտ մը չունեցաւ ընդհանուր դրամական ցաւալի կացութեան, որ երթալով սաստկացաւ հրապարակին վրայ :

4. Բ. Դուռը եւ Մոնդէնէկրօ, Հերծելովինա : — Ներքին դրամական տագնապները կ'աւելցնէին մանաւանդ Արտաքին ևս մեծամեծ ծախքեր որոց պատճառք էին ի Պալգանեան իշխանութիւնս և եւրոպական և ասիական գաւառաց մէջ պատերազմունք և յուզմունք, յորոց ոմանք ժառանգութիւն մ'էին Ապտիւ Ազիզի իւր Եղբօր ժամանակէն մնացեալք, և յորս նախ պէտք են թուել զՄոնդէնէկրօ¹ :

Մոնդէնէկրոցիք մինչև ԺԴ դարը մասն կը կապէին Սերպիոյ թագաւորութեան . ապա ապստամբելով, անկախ իշխանութիւն մը եղան, իրենց գլուխ ունենալով Չէոնոյէվիչ գերդաստանէն : Յամին 1516 Գէորգ իշխանը հրաժարեցաւ իշխանութենէն ի նպաստ Չէդդինեէի եպիսկոպոսին, որ այսպէս միացուց երկու իշխանութիւնքը և Չէդդինեէի եպիսկոպոսը կ'ըլլար միանգամայն իշխան Մոնդէնէկրոյի : Օսմանեան պետութեան արշաւանաց և տիրապետութեան ժամանակ Ադրիականի եզերքները, այս ժողովուրդք ալ հարկատու եղան Տաճկաց . բայց Ռուսաստանի հետ կրօնակցութիւնը մեծապէս նպաստեց և Բ. Դուռը ի շնորհս երեսաց Հիւսիսային մեծ Պետութեան, կը գոհանար միայն տուրքը ստանալով և իշխան եպիսկոպոսունք յաջորդեցին դարեր՝ ի հօրեղբօրէ ցեղբօրորդի : Յամին 1833 Պետրոս Փէդրովիչ Վլատիքա՝ օծուելու համար Փեդրպուրկ գնաց և Ռուսիոյ դրամական օգնութեամբ եկաւ բարեկարգեց զՄոնդէնէկրօ : Վերջապէս յամին 1851 Տանիւս Փէդրովիչ հրաժարեցաւ յեկեղեցականութենէ և աշխարհական ըլլալով ամուսնացաւ և հաստատեց նոր հարստութիւն մը : Ապա գնաց ի Փէդր-

1. Գարատաղ ըստ թուրք աշխարհագրաց, Չէոնակորա ըստ սլաւնչման :

պուրկ իւր իշխանական տիտղոսը հաստատելու համար, և Ռուսաստան ամենայն հովանաւորութիւն յայտնեց տաճկահպատակ իշխանի մը և փափագեցաւ որ եպիսկոպոսութիւնն ալ մնայ դարձեալ թագաւորոջ յեղին մէջ։ Բ. Դրան իշխանութիւնը Մոնղէնէկրոյի վրայ որչափ որ ալ անուանական ձև մը միայն ունէր, այսու հանդերձ Տանիլօ Փէդրովիչի անհրաման ըրածին վրայ զայրացաւ և Էօմէր փաշա զօրօք մտաւ ի Մոնղէնէկրօ և թշնամութիւնք դադրեցան միայն Աւստրիոյ միջամտութեամբ, յամին 1853 Մարտի։

Վրայ եկաւ Արեւելեան պատերազմը և Բարիզու Դաշնաժողովը, որուն որոշողութեանց մէջ երբ Տաճկաստան իւր ամբողջութեան մասն համարեցաւ նաև զՄոնղէնէկրօ, Տանիլօ իշխանը Յուշագրով մը առ Պետութիւնս կը պահանջէր Մոնղէնէկրոյի անկախութիւնը, ընդարձակութեամբ սահմանաց՝ Հերձէկովինայի և Ալպանիոյ կողմէն, նաև մէջը բովանդակելով զԱնդիվարի։ Դաշնաժողովը ընդհակառակն իրեն խորհուրդ տուաւ հպատակել Բ. Դրան՝ որ յանձն կ'առնուր միացնել Մոնղէնէկրոյի՝ Հերձովինայի փոքր մաս մը, թոշակ մը տալ իշխանին և աստիճան մարաջախտութեան, դարձեալ Մոնղէնէկրոցիք հրաման պիտի ունենային ազատաբար մտնել թուրք նաւահանգիստները։ Տանիլօ բողոքեց և յանձն չառաւ այս պայմանքը, յորս յայտնի հպատակութիւն կը տեսնէր և պատրաստուեցաւ պատերազմի։

Յամին 1858 Մայիս 4ին Հիւսէյին փաշա հրաման ստացաւ մտնել ի Մոնղէնէկրօ, և Բ. Դուռը կը համարէր դիւրաւ ընկճել այս ապստամբութիւնը, բայց Տանիլոյի եղբայրը Միրքօ Փէդրովիչ որ ժամանակակից Պատմութեան մէջ դիւցադնական և վիպասանական անուն մը ձգած է, Կրահովոյի քով ընդհարաւ թուրք բանակին և կոտորեց 3000 զինուոր, տիրելով նաև հրանթից։ Այն ատեն Ռուսաստանի թելադրութեամբ Եւրոպա միջամտեց և որոշուեցաւ որ առ ժամս դադրին թշնամութիւնք և ճշդութիւն Մոնղէնէկրոյի սահմանք։

Իշխանն Տանիւ յամին 1860 Օգոստոս 13ի կ'ըսպանուէր Պաղդարոյի մէջ թողլով միայն դուստր մը. և կը յաջորդէր իրեն Նիկոլաս Փէդրովիչ՝ իւր Միրքօ եղբօրը զաւակը իւր հօրը հովանաւորութեան և կառավարութեան ներքեւ:

5. Պատերազմ Հերձեկովինայ. — Էօմէր փաշա. — Պարտութիւն Մոնդէնէկրոյի: — Մոնդէնէկրոցւոց Կրահովոյի յաղթութիւնը և իրենց պահանջներուն յաջող ընթացքը, խրախոյս եղան Հերձեկովինայի ևս հնարք մը փնտռելու և ազատելու Պէյերու և ազատազլուխ (պշէ պշուր) գինուորներու հարստահարութիւններէն, որոց ներքեւ կը հեծէին: Տանիւ իշխանը հանդիսատես միայն եղեր էր Հերձեկովինայի յուզմանց. բայց երբ Մոնդէնէկրոյի կառավարութիւնը Միրքոյի ձեռքն անցաւ, սա գաղտ և յայտնի խրախուսեց Հերձեքները. Մոնդէնէկրոյի խումբեր մը տան Հերձեքներու բանակաց մէջ, որոնք միաբան կը ռուելով տիրեցին Սուդորինայի և Նիքսիչի: Բ. Դուռը Մոնդէնէկրոցւոց օգնութիւնը արգիլելու համար, պահապան գունդեր հաստատեց սահմանապլխոյն վըրայ և թուրք նաւատորմիղը հրաման ստացաւ բռնելու Աղրիականի նաւահանգիստքը: Նիկոլաս Փէդրովիչ իշխանը բողոքեց, սակայն ի զուր. Բ. Դուռը կ'ուզէր կղզիացնել զՀերձեկովինա որոց վրայ զրկեց իւր անուանի զօրավարներէն մին Էօմէր փաշա, որ պատերազմը սկսելէն առաջ Մայիս 23ին Յայսարարութիւն մը ուղղեց բնակչաց, իմացնելով որ Սուլթանը կը հաճէր իրենց հողային ինքնուրոյն վարչութիւն մը տալ, որոց վրայ պիտի կենային նոյն իսկ իրենցմէ կարգեալ տեսուչք (մուխթար): Սակայն Հերձեկովինացիք շարունակեցին իրենց ասպատակութիւնքը և Էօմէր փաշա Սեպտեմբեր 2ին պատերազմ հրատարակեց և յետ այլ և այլ փոքր գուպարածներու Նոյեմբեր 21ին Փիվայի քով յաղթեց և ջաղխեց անոնց գունդերուն բազմութիւնը:

Յետ այս յաղթութեան, որով Հերձեկովինա ընկճեալ կրնար համարուիլ, Էօմէր իւր ոյժը դարձուց դէպ

ի Մոնդէնէկրոյ որ խրախուսեր էր զՀէրձէկովինա այս ապստամբութեան միջոց և Նիկոլա իշխանէն պահանջեց որ գունդերը ցրուէ և միայն սակաւ զինուորք պահէ ինչպէս խաղաղութեան ժամանակ: Երբ Մոնդէնէկրո մերժեց այս առաջարկը, Էսմէր փաշա 1862ի գարնան մտաւ ի Մոնդէնէկրոյ 60,000 զօրաք, երեք զօրաբաժին վերածուած, որոց կը հրամայէին յապաղային ևս երեք նշանաւոր զօրավարք՝ Տէրվիլ փաշա, Ապտի փաշա և Հիւսէյին Ալի փաշա: Առաջին երկու զօրաբաժինները հակառակ կողմէ պիտի մտնէին Մոնդէնէկրոյի մինչև կեդրոնը և Հիւսէյին Ալի իւր զօրքերով նեցուկ պիտի ըլլար ծրագրին գործադրութեան:

Սակայն Հիւսէյին Ալի ի ինի անցքերուն քով յաղթուեցաւ և ապստինեցաւ Սփուցցայի պարիսպներուն ներքև և Միրքօ կրցաւ երկու ամսոյ չափ վաստակաբեկ ընել միւս երկու զօրաբաժինքը: Բայց Մայիս 31ին Տէրվիլ փաշա 18 կանոնաւոր գունդերով և երկու հազար անկանոն զինուորաք Քիթթայի մօտ յարձակեցաւ Մոնդէնէկրոցւոց վրայ և յետ երկու արիւնահեղ կռիւններու, յաղթեց Վլաքալավիչի գունդերուն և ապա ճարտար դարձուածքով մը վանեց զՄիրքօ Օսթրոկի կիրճերուն մէջ և հոն շրջապատելով մեծ յաղթութիւն մը տարաւ: Միրքօ մնացեալ գունդերով աճաւ պարանօք փախստական նահանջ մը կատարեց որ շատ աւելի աղետալի պիտի ըլլար, եթէ թշնամին զինքը հալածէր: Բայց Օսմանեան գունդերը որոնք ևս 308 անձինք կորուսեր էին, ցրուելով աւաններու և գիւղերու մէջ գանոնք ալ հպատակեցնելու նպատակաւ, Միրքօ կրցաւ նոր գունդեր հաւաքել և փոքր մասնական յաղթութիւնք ընել ի Լակարանչ և ի Գոգոդի: Բայց Մոնդէնէկրոցիք դժուար պարագաներու մէջ կը գտնուէին, յոյս ունէին որ իրենց այս յետին ճիգը համակրանք մը գտնէ յԵւրոպա և գոնեայ քաղաքագիտական օգնութիւն մը իրենց առջևը ելլէ. բայց պատրեցան, Եւրոպա և կամ Մոնդէնէկրոյի համակրող Պետութիւնք կը համարէին որ իրաց այս վիճա-

կին մէջ Բ. Դուռը չէր ընդունե՞ր ո՛ր և է միջամտու-
թիւն և չէին ուզեր գժտիլ Տաճկաստանի հետ: Էօ-
մէր փաշա յետ ի զուր հրաւիրելոյ զՄոնղէնէկրոցիս
ի հպատակութիւն առանձին գումարտակներով, մտաւ
ի Չէննացէվիչքա. Ռէքա, կրակ թափելով Մոնղէնէ-
կրոցուոց վրայ ամէն կողմէն, որոնք թնդանթ չունէին:
Միրքօ ամենայն քաջութիւն ցուցուց, բայց ի զուր-
անհնար էր յաղթել անհամեմատ բազմութեան: Օ-
գոսսոս 23ին գարնուեցաւ թուրք գունդերու հետ Ռէ-
քա նահանգին Քադոս ըսուած դժուարամատոյց տե-
ղը և բոլորովին յաղթուելով, տաճիկ գունդերը չունե-
ցին ի Չէդդինեէ, զոր պաշարեց Էօմէր փաշա և հոն
ևս յետ վերջին յուսահատ կռուոյ Վուքալովիչի և Միր-
քոյի սակաւաթիւ մնացեալ գունդերուն հետ, Չէդդի-
նեէ ընկաւ Տաճկաց ձեռքը ուր սակայն չմտաւ Էօմէր
փաշայ, նոր արիւնահնդութեանց խնայելու համար:
Կարելի է գուշակել ի Կ. Պօլիս եղած մեծ ուրախու-
թիւնը այս վերջնական յաղթութեան լրոյն վրայ: Ապ-
տիւ Ազիզ մասնաւոր ուրախակցութեան հրովարտակ
մը ուղղեց առ Էօմէր փաշա կոչելով զնա Սպարապետ
(Սերասը-էփէ) Տէրվիչ և Ապաի փաշայք Օսմանիէ
պատուանշանին Առաջին կարգը ստացան, նաև հա-
մեմատարար ուրիշ զինուորականք: Մասնաւոր շքա-
նշան ընդունեցաւ Ռումէլիի պահեստի զօրաց գունդէն
(Խրիտացի վաշտը որ մեծ քաջութիւն ցուցուցեր էր.
և հրահանգներ ղրկուեցան գունդերուն դարձին:

Ապստամբութիւնը վերջացած կրնար համարուիլ,
Վուքալովիչ անձամբ գնաց հնադանդելու շէրձէկի
Խուրշիտ փաշայի և Օսմանեան Պետութիւնը իւր
սովորական արեւելեան վեհանձնութեամբ ոչ միայն
իրեն զօրապետութեան աստիճան տուաւ, այլ և հրա-
ման կայսրութեան ծախիւք 500 զինուոր ունենալ, եր-
կրին ասպատակները հնազանդեցնելու համար:

Իսկ Մոնղէնէկրոյի և Բ. Դրան մէջ խաղաղութիւնը
կատարուեցաւ ի Շքոսրա (Աքուդարի): Բ. Դուռը
որչափ որ համարուեցաւ ի սկզբան խիստ՝ բայց ա-
պա իւր աւանդական խոհեմութեամբ բարեւարտու-

թեամբ մի առ մի զիջաւ։ Պահանջներ էր որ Միլք» ել-
լէ Մոնդէնէկրոյէն, սակայն ապա շնորհաց անոր մնալ
իւր հարենիքը։ Իրաւունք ստացեր էր բերդեր շինելու
այն ճամբուն վրայ որ Մոնդէնէկրոյէն կտրելով կը
տանի ի Հէրձէկովինա, և արհամարհներ էր ասոր նը-
կասմամբ Ռուսիոյ, Գաղղիոյ և Աւստրիոյ բողոքները,
բայց հետ միանգամ բարեկամանալոյ Նիկոլա իշխա-
նին հետ, զիջաւ անոր խնդրանաց ոչ միայն հրաժա-
րեցաւ այդ իրաւունքէն, այլ և շինած մի մեծ հողա-
բերդը քակեց։ Դարձեալ զԿրաճովօ կը շնորհէր Մոն-
դէնէկրոյի, և Մոնդէնէկրոյի բնակիչք կրնային ապրանք
անցնել Անդրիւարի նաւահանգստէն իրենց երկիրը տա-
նելու առանց մուքսի¹։ Միայն օտար հպատակ մը պի-
տի չկրնար մտնել ի Մոնդէնէկրօ առանց անցագրի, և
Մոնդէնէկրօ կը խոստանար բնաւ բերդեր չշինելու Ալ-
պանիայի, Հէրձէկի և Պոսնիայի սահմաններուն վրայ։
Իսկ Տաճկաստան պիտի ամրացնէր միայն իւր սահ-
մանագլուխքը, ինչպէս սկսաւ ալ ընել։

6. Բ. ԴՈՒՐ ԵՆ ՍԵՐԱՎԻԱ. Ռիւսկոֆուսն Պէլ-
կրատի։ — Ըստ 1830ի Դաշանց² Սերպիա ներքին
ազատ ինքնավարութիւն մը ունէր իւր իշխանով և
պաշտօնիւք, վճարելով սահմանեալ տուրք մը և բեր-
դերու մէջ տաճիկ պահանորդք պահելով։ Այդ զի-
նուորք չունէին իրաւունք մը իրենց չըջանակէն դուրս։
Մոնդէնէկրոյի և Հէրցէկի պատերազմներուն միջոց
Բ. Դուրը Սերպիոյ կողմէն ևս յուզումն համարեցաւ
տեսնել բոլորովին ինքնիշխան Պետութիւն մը ըլլա-
լու։ Ընդհակառակն սերպ վարչութիւնը ստէպ կը բռ-
ղոքէր որ Տաճիկք բնաւ չեն պահէր սահմանեալ դա-
շինքները և Պէլկրատի պահանորդաց հրամանատար
փաշայն կ'ընդմիջէր ներքին քաղաքական ո՞ր և է գոր-
ծոց մէջ։ Ոգիները երկու կողմանէ ալ անվստահու-

1. 1865ի Մարտի մէջ Ապտիւլ Ազիզ ի Մոնդէնէկրոյ աղքատաց
բաժնուէլիք 2500 յամանեան լիւրա զրկեց արեւելեան առատա-
ձեռնութեամբ։

2. Ժամանակակից Պատմութիւն Ա Հատոր ԳԼ ԻԱ.

Թեան և զրգոյի մէջ էին երբ 1862ի Յունիս 10ին թուրք զինուոր մը սպաննեց սերպիացի մը որ աղբիւրէն ջուր կ'առնուր և իրեն տեղիք չէր տուած։ Սերպ ոստիկան մը վազեց բռնելու զմարդասպանը, սակայն տաճիկ պահապան մը հրացանի հարուածով զնա ևս տապալեց։ Անդէն Պէլկրատի ժողովուրդը ի զէն դիմեց և յարձկեցաւ տաճիկ պահապանաց բնակատեղի վրայ և տիրեց ոմանց։ Կարաշանին սերպ առաջին պաշտօնեայն յետ բազում ջանից հաղիւ կրցաւ ամբողջը հանդարտեցնել և տաճիկ կալանաւորեալ զինուորքը զղեակը յղեց՝ սերպ զինուորներու պահպանութեան ներքեւ։ Բայց հաղիւ զղեակը հասեր էին, տաճիկք պահանորդք հրացաններն բերողաց վրայ դարձուցին և զանոնք սպաննեցին։ Այլ անհնար էր քաղաքացւոց զայրոյթը զսպել, որոնք պատնէշներ բարձրացուցին մինչև ամրոցին շրջակայք իսկ, և պատրաստուեցան զինուք կուռելու։ Այսու հանդերձ բանակցութիւնք կը շարունակուէին սերպ պաշտօնէից և հրամանատար փաշային մէջ և հիւպատոսաց միջնորդութեամբ սահմանուեցաւ որ քաղքին մէջ եղող տաճիկ պահապանք թողուն իրենց բնակատեղը և ամրոցը քաշուին և Կարաշանին երաշխաւոր ըլլայ անոնց ապահով հասնելուն և յարգել սայ թուրքերու անձինքը և կալուածքը։

Սերպք կատարեցին իրենց խոստմունքը, բայց հաղիւ Տաճիկք վտանգէն ազատելով, պարսպաց ներքեւ գտնուեցան, կարկտի նման ուռմբերը սկսան տեղալ Պէլկրատի վրայ. և հաղիւ դադարեցին կրկին յետ միջամտութեանց։ Սերպիա դիմեց եւրոպական Պետութեանց և Փաղղիա որուն ազդեցութիւնը մեծ էր, առաջարկեց դեսպանաւորով մը ի Կ. Պօլիս։

Յետ երկար բանակցութեանց, որովհետև Պետութիւնք երկու մասի բաժնուած էին և Անգղիա, Աւստրիա չէին նպաստաւորք Սերպիոյ, վերջապէս միաբանեցան Սեպտեմբեր 8ի դաշինք մը հաստատելու, ըստ որոյ Սերպիացւոց կը յանձնուէին Սոփոյի և Ուշիցա բերդերը և Պէլկրատի ամրոցը որչափ որ ալ կը

մնար Տաճկաց ձեռքը, սակայն քաղքին մէջէն կը վերցուէին տաճիկ պահապանք: Միւս երեք նշանաւոր բերդերուն մէջ ի Ֆէթէ-Իւլ-Իսլամ, Սէմէնորէ և Շապաց, միայն պէտք եղածի չափ զինուորք պիտի մնային, որոց թիւը Բ. Դուռը պիտի որոշէր միաբանութեամբ Սերպիոյ իշխանին: Դարձեալ իբր պայման՝ Օսմանեան հրամանատարը յարգանք պիտի վարուէր Սերպիոյ իշխանին հետ:

Որչափ որ ալ Սերպիա ըստ այսմ դաշանց նոր իրաւունքներ կը ստանար, սակայն ժողովուրդը տոգոհ էր մեծապէս, քանի որ Պէլկրատի ամլոցը գրաւեալ էր ի Տաճկաց: Յամին 1865 դրամական փոխարինութեամբ մը Բ. Դուռը հրաժարեցաւ որ և է իրաւունքէ մը քաղաքին մէջ և սահմանափակ մնաց միայն յամրոցին զոր պահեց մինչև ցամա 1867 Մարտ, յորում Տաճկաստան տագնապեալ կրէտէի ապստամբութենէն, ուզեց գոնեայ Պալզաններու կողմանէ հոգ մը չունենալ և Պէլկրատի ամրոցէն հանեց տաճիկ զինուորքը, ուր Սերպիացիք անդէն մեծ ուրախութեամբ կանգնեցին եռագոյն դրոշակը:

7. Բ. Դուռը եւ Ռումանլու: — Նախընթաց էջերու մէջ տեսանք¹ որ Բ. Դուռը վերջապէս հաւաներ էր Մոլտավիոյ Վալաքիոյ միւթիւնը օրէնագիտական և մատակարարութեան մասերով. ունենալով մէկ միայն իշխան մը, որ էր Ալեքսանդր Յովհաննէս Ա Փուզա: Եւ որուն ամբողջ կենաց ժամանակ պիտի աւելէր այս միութիւնը: Յովհաննէս Փուզա որչափ որ ալ չքեղ իշխանութիւն մը ունեցեր էր և լաւ յարաբերութիւնք Բ. Դուռն հետ որ զանապան առիթներով պատուեց զինքը, այսուհանդերձ երկու ներքին խնդիրք միշտ վըրդովման մէջ պահեցին իւր իշխանութիւնը, նախ յեղափոխականաց հակառակութիւնը որոնք 1862ի Յուլիս 20ի Նիստէն վերջը մինչև յանդգնեցան գնտակահար սպաններու զՊարպօ Քաթարճի Խօստրանին պահպանողական նախագահը, և երկրորդ Վանքերու կա-

լուսածոց խնդիրը որ Միջազգային նիւթ մը եղաւ և պատճառ չատ մը Խանուցագրոց Պետութեանց մէջ, զոր կարևոր կը համարինք համառօտիւ մը յիշելու:

Ռումանիա յետ ինքնիրեն ազգային եկեղեցական ազատ իշխանութիւն մը ունենալու, փափագեցաւ ձեռք բերել նաև վանքերուն կալուածքը որոց եկամուտքը յոյն կրօնաւորք կը զրկէին ի պատրիարգարանն Ֆէնէրի որ ի Կ. Պօլիս. և այդ եկամուտք Նախընտրելի վանքերէն ախտողոսով կը պատկանէին Երուսաղէմի Սուրբ տեղեաց, Աթոս Լերին և կամ Սինայի: Այսպէս օտար եկեղեցականք միջամտութիւն մը կ'ունենային Ռումանիոյ եկեղեցական իրաւասութեան մէջ և Ռումանիա որպէս զի ազատէ իւր հայրենի ժառագութիւնը օտար ձեռքերէ, յանձն կ'առնուր տարեկան տուրք մը վճարել, զոր կը մերժէր Ռուսիա իբր պաշտպան Ֆէնէրի պատրիարգարանի: Երբ յամին 1863 իշխանն Գուգա յարքունիս գրաւեց բոլոր վանքերու կալուածները, Ռուսաստան իրեն համամիտ առնելով նաև զԱնգղիա և զԱւստրիա, բռնադատեց զԲ. Դուռը ստիպելու. զՌումանիա ետ տալու գրաւած երկիրները, սպառնալեօք Ռումանեան բանակներով բռնել զՌումանիա. ի զուր իշխանն Գուգա ջանաց համոզել զԲ. Դուռը որ ինքը պաշտպան կալով Ֆէնէրի պատրիարգարանին, միարան Ռումանիոյ հետ խնդիրը մէջերնին կարգադրեն: Իշխանը մինչև առաջարկեց մէկ անգամուտն համար վճարել 19,000,000 ֆրանք Ս. Տեղիաց վանքերու նպատակաւ և այդ գումարը մնար ընդ հովանաւորութեամբ Բ. Դրան, Պետութեանց և Ռումանիոյ և վանքերը ամեն տարի այդ գումարին եկամտից գործածութեան հաշիւ տային: Դարձեալ Ռումանիոյ, վարչութիւնը յանձն կ'առնուր Կ. Պօլսոյ մէջ 2 միլիոն ֆրանքաց հիւանդանոց մը շինել և վարժարան մը ամէն դասանանքէ քրիստոնէից համար: Այլի փաշա մեծ վէզիր այս խնդրոյն ժամանակ, յօժար էր բանակցիլ այս հիմանց վրայ, բայց յոյն կրօնաւորք բացարձակապէս մերժեցին: Այն ատեն Ռումանիոյ Խօսարանը աշխարհականացեալ հռչակեց բո-

լոր եկեղեցական կալուածքը, եւրոպական ուրիշ Պետութեանց օրինակին հետեւելով: Բ. Գոռը զրդեալ ի Ռուսիոյ բնաւ շուգեց ճանչնալ: Բայց երբ Գաղղիա և Իտալիա միջամտեցին իբր միջնորդ ի նպաստ Ռուսմանիոյ, Ասլի փաշա առաջարկեց Գուգա իշխանին որ փոխարինեալ գումարը ըլլայ 150,000,000 զուրուշ: Ռումանիա պատրաստ էր յանձն առնլու, երբ կրկին մերժեցին յոյն կրօնաւորք: Ռումանիա վերջնական կերպով այն ատեն ժողովեց իւր ազգային Սինոդը Գեկտեմբեր 13ին և ինքզինքը բոլորովին անկախ Եկեղեցի հրատարակեց և ազատ Ֆէնէրի պատրիարքարանէն:

8. Իշխանն Գուգա — բարեկարգութիւնք եւ իւր անկումն: — Վանաց կալուածոց վերաբերեալ խնդիրք սկսած ժամանակ միշտ միութիւնը տւած էր ընդ իշխանն և ընդ Խօսարանն, որ սակայն երթալով նուազած էր: 1864 Մայիս 14ի այնքան զայրացած էր ընդդիմութիւնը երկու իշխանութեանց մէջ որ իշխանը Պետական հարուածով մը ցրուեց Օրէնսդիր ժողովքը և փոփոխութիւնք մտուց Սահմանադրութեան մէջ, որուն հաստատութիւնը ստացաւ ժողովրդախումբ քուէով: Անկէ վերջը ձեռք առաւ իշխանապետութիւն մը զոր ստուգիւ գործածեց ի նպաստ Երկրին հաստատութեանց մանաւանդ յօգուտ Երկրագործութեան և երկրագործ դասուն. վերցուց բռնի աշխատութիւնը, գիւղացիք կրնային կալուած ստանալ: Ընդունեցաւ կշոց և դրամոց մէջ տասանորդական դրութիւնը. հաստատեց ամուսնութեանց, ծննդեան և մահու քաղաքական տետրակք. կրթութիւնը և ուսումը ստիպողական եղաւ, մտուց Նարուէոնեան Օրինագիրքը, երդուեալք եղեռնական դատաստանաց համար. հաստատեց վարժարանք զինուորական, գեղարուեստից և հիւանդանոցք և անկելանոցք: Սակայն ինչ որ ինքն էր և ինչ զգացմամբ որ իշխանապետութիւն մը ձեռք առեր էր, նոյնը չէին զինքը շրջապատող անձինք և պաշտօնեայք, որոնք մեծապէս կը կեղեքէին զժողովուրդը:

Ընդդիմութիւնը զօրացաւ և յայտնապէս սկսաւ հա-

կառնակ երևնալ իշխանին: Յամին 1863 Օգոստոս 15ին Պուլքրէշդի հրապարակին վրայ մեծ խռովութիւն մը ծագեցաւ և արիննաշեղութիւնք եղան, շատ անձինք կալանաւորուեցան, բայց ապա ներքեց իշխանն Գուգա: Յերևան եկաւ որ Ազնուական և Զինուորական մասը պատրաստ էր տապալելու իշխանութիւն մը զոր « ինքնակամ և քմահաճոյ » կը կոչէր: Բազմաթիւ ամբաստանութիւնք ղրկուեցան առ Բ. Դուռը, զորս Յուստ փաշա ծանոյց առ իշխանն որպէս զի ըստ աջնմ կառավարուի. իշխանն Գուգա այնպիսի լեզու մը բանեցուց առ Բ. Դուռը, որով կորոյս նաև սնոր համակրանքը և նեցուկը, վստահ եւրոպական Պետութեանց վրայ, որոց լրացիրք միշտ գովութեամբ կը խօսէին իր բարեկարգութեանց վրայ: 1861 Փետրուար ²²/₂₃ի գիշերը զինուորական կազմակերպեալ դաւ մը, որուն զլուխ էր Ռովէդդի երեսփոխանը խմբագրապետ Ռամանուկ լրագրին, բռնադատեց զԳուգա թողլու իշխանութիւնը և ստորագրել հրաժարականը և առ ժամս ղինքը բանտեց:

Պաշտօնեայք փութով Տեղապահութիւն մը կազմեցին և Առ ժամանակեայ վարչութիւն մը և Ներքին գործոց պաշտօնեայն Տիմիլրի Կիքա Փետրուար 24ի Յայտարարութեամբ մը կը ծանուցանէր ժողովըրդեան Աղեքսանդր Գուգայի անկումը, Առ ժամանակեայ իշխանութեան կազմուիլը, ծանուցանելով նախկին իշխանութեան ժամանակ եղած անկարգութիւնքը և կը յայտնէր որ Ռումանիոյ համար կարևոր էր օտարազգի իշխան մը: Այդ կարծիքը ևս յայտնեց իշխանն Գուգա իր հրաժարականին մէջ: Բայց Բ. Դուռը ոչ միայն օտար իշխան մը չէր ուզեր, այլ և կը պահանջէր երկուց նահանգաց Մոլտավիոյ և Վալաքիոյ բաժանումը որոնք միացեր էին յանձն Գուգա իշխանին:

Ի Բարիլ դեսպանաժողով մը պիտի սահմանէր այս խնդիրքը, երբ ի Պուլքրէշդ երեսփոխանական ժողովը յետ յարտարարելու Երկուց նահանգաց անբաժան միութիւնը կ'ընտրէր հոսփոտար Ռումանիոյ նախ զկոմ-

սըն Ֆլանտրիոյ, որ երբ չընդունեցաւ, ընտրեց զիշխանն Կարոլոս Հոհէնծոլլէռն:

Գ. Կարոլոս Հոհէնծոլլէռն իշխան Ռումանիոյ: — Երբ Պետութիւնք տակաւին սահմանած չէին ընդունելու այս ընտրութիւնը, նա մանաւանդ Նաբոլէոն կայսրը, և Անգղիա և այլք խորհուրդ կուտային չընդունիլ, յանկարծ Մայիս 22ին Կարոլոս իշխանը հասաւ ի Պոլսքէշդ՝ ուր հանդիսաւոր մուտք մը ընելով, ուղղակի գնաց յեկեղեցին, և անկէ ազգային խորհրդարանը երթալով բազմութեամբ պաշտօնէից և երեսփոխանաց, երբուրնցաւ Սահմանադրութեան վրայ և հաստատեց բոլոր նախկին պաշտօնեայնները: Նոյն երեկոյ մայրաքաղաքը մեծ ուրախութեան մէջ էր և շքեղ լուսաւորութիւնք եղան:

Կարոլոս իշխանին առաջին պարտք եղաւ գրել առ Սուլթանն Ապտիւլ Ազիզ յայտնելով թէ « որքան կը յարգէր այն կապերը որոնք Դանուբեան իշխանութիւնքը զօդեալ կը պահէին Տաճկաստանի հետ »: Եւ սակայն ոչ Եւրոպայ և ոչ կայսերական վարչութիւնը այս ընտրութեան հաւանութիւն մը ունէին և որչափ որ Կարոլոս իշխանը զայն պաշտօնապէս ծանոյց ամենուն, սակայն նախ Բ. Դուռը մերժեց տալ հաւանութիւնը և կը պատրաստուէր մտնել զօրօք Դանուբեան իշխանութեան մէջ, մինչ Պետութիւնք մի առ մի սկսան եղած լմնցածին հաւանութիւննին տալ: Կարուս իշխանը կրկին հպատակութեան թուղթ զրկած էր Կիքա իշխանին ձեռքով, այն ատեն Բ. Դուռը Յուլիս 20ի Ֆէրմանով հաստատեց Կարոլոս Հոհէնծոլլէռնի ընտրութիւնը իրր հոսփոտար Մոլտո-Վալաքիոյ: Հետեալ Գեկտեմբերի մէջ իշխանը Կ. Պոլիս գնաց Սուլթանին ձեռքէն ընդունելու զգեստաւորումը և այս առթիւ շքեղ ընդունելութիւնք եղան իրեն և մեծամեծ հանդիսներ:

Իշխանն Կարոլոս Հոհէնծոլլէռն ազգակից բրուսիական թագաւորող Տանն, երկու տարի վերջը կ'ամուսնանար ի Քոպլէնց՝ Վիտի իշխանական ցեղին Եղիսարէթ իշխանուհւոյն հետ, որ ապա Գրէն Սիլվ

քերթողուհւոյ անուամբ, պիտի զարդարէր և պարծանք բերէր Ռումանիոյ գահուն, յառաջ մղելով մեծապէս ուսումը և դաստիարակութիւնը. նոր ստացած Հայրենեացը մէջ:

10. Աշխարհափանդէս ի Կ. Պօլիս. — Ապտիւլ Ազիզ յԵգիպտոս: — Ապտիւլ Ազիզ արտաքին գաւառները հանդարտեցնելու ժամանակ կէս մը յաղթութեամբ և երբեմն զիջումներով, բնաւ յետս չէր կեցած այն բարեկարգութեանց շաւղէն, որովք սկսեր էր իր թագաւորութիւնը և որոնք առաւել ևս յառաջ մղուելով, նոր ամենեին կերպարանք մը տուին Կ. Պօլսոյ իսկ, որ արդէն ի բն, օժտեալ այնքան նախանձելի գեղեցկութեամբ, մեծապէս ևս չքեղացաւ Ապտիւլ Ազիզի թագաւորութեան ժամանակ և յորում չէ անմասն Ֆուատ փաշայի նման պաշտօնէի մը զարմանազան հանճարը: Միաբան յղացան այն խորհուրդը որով Կ. Պօլսոյ և գաւառաց մղուի տալու համար և զանոնք մէկմէկու աւելի մերձեցնելու համար Օսմանեան Յուցահանդէս մը կազմակերպել ի Կ. Պօլիս: Խորհուրդը իրականացաւ և 1863ի Փետրուարի մէջ. չքեղ հանդիսիւ Կայսրը բացումը ըրաւ և յամենուստ դիմեցին բազմութիւնք ոմանք հետադննդելու և այլք ուսանելու: Արուեստին ամենէն առատ մասն էր երկրագործականը և ամենէն գեղեցիկը և ուսուցանողը՝ մեքենական մասը, մանաւանդ երկրագործական մեքենայք, մեծաւ մասամբ սեպհականութիւնք Մուսդաֆա Ֆազըլ փաշայի, որ և նա մեծ հոգ տարած էր Յուցահանդէսին ընդարձակութեան, որով և նոր ժամանակ մը կը բացուէր Օսմանեան Պատմութեան մէջ:

Ուրիշ նշանաւոր դէպք մ'էր նաև Սուլթանին այցելութիւնը յԵգիպտոս, ուր մեկնեցաւ Պետութեան Ֆէյշէ Քէհան չոգենաւով Ապրիլ 3ին: Ուրիշ մարդանաւի մը մէջ կը գտնուէին նաև կայսերազուն Եղբորորդիք: Ապտիւլ 10ին հասաւ Ալեքսանդրիա ուր ընդունուեցաւ մեծամեծ փառաւորութեամբ և հանդէսներով: Այց ելաւ Գահիրէի և շրջակայից, ամէն

կողմ քաժնելով դրամ անխտիր ամէն ազգի և կրօնից վարժարանաց և աղօթատեղեաց և աղքատներու։ Նոյն ըրաւ ևս ի դարձին ամէն հանդիպած տեղերը և ի Զմիւռնիա հիւր իջաւ և ճաշեց Վիթալի նշանաւորի մը տուն։

Ապտիւլ Ազիզ դարձաւ ի Կ. Պօլիս Մայիս 2ին, ուր իրեն մուտքը և ժողովրդեան ընդունելութիւնը ի վեր է քան գամենայն նկարագիր։ Կ. Պօլիս հասնելուն, առաջին մեծ հոգն եղաւ մայրաքաղաքին ընտիր ջուր մը ապահովցնել և առ այս ղրկուեցան երկրաչափք և ջրաբաշխք ղեկավարք քննելու և անոնց ջուրը կանոնաւորապէս Կ. Պօլիս հասցնելու։ Բնական է այսպիսի հոգատարութիւն մը առ ինքն զրաւած էր բոլոր ժողովուրդը և օր մը Քեաւատհանէ գտնուած ժամանակ ներկայացուեցաւ իրեն 24,000 է աւելի քրիստոնեայ ականաւորաց ստորագրութիւն մը, որ կը խնդրէր բովանդակ ժողովրդեան կողմանէ որպէս զի իրենց «սիրելի կայսրը» լուսանկարուի և ժողովուրդը ունենայ իւր բարերար ինքնակալին պատկերը։ Ապտիւլ Ազիզ խոստացաւ կատարել փափագողաց իրձը, յայտնի է այսպէս տհաճեցնելով մահմէտական զօրաւոր մաս մը։

11. Ճոխութիւնք Կ. Պօլսոյ — Ֆուատ փաշա։ — Ապտիւլ Ազիզի այս ամէն գործոց և յառաջագիմական շաւղաց մէջ միշտ իւր քոյն կը գտնենք զՖուատ փաշա, որ ամենաբարձր միտք մը, նուրբ քաղաքագէտ և միանգամայն ընդել կենակցող, քաջ դրամագէտ և շքեղ իշխան մը, զբաղեալ Պետութեան մեծամեծ գործոց և արտաքին ճարտար յարաբերութեանց, առանց արհամարելու ներքին ամենափոքր կարծուած խնդիրքը, Ֆուատ փաշա եթէ հանդարտ և խղճօրէն քաղաքագիտութեան և մատակարարութեան մասին նուազ էր քան զԱլլի փաշա, սակայն ուրիշ ամենայն մասամբ Ապտիւլ Ազիզի թագաւորութեան ամենէն նշանաւոր անձն էր. և Ապտիւլ Ազիզի ևս մեծ պատիւ և պարծանք մ'է որ զիացաւ գնահատիլ նորա մէծ հանճարը միաբան ընդ հայրենասիրութեան և տիրասիրութեան։ Նա մա-

նաւանդ իւր համարումը ուզելով հռչակել նաև բովանդակ Օսմանեան կայսրութեան, 1863ի Օգոստոսի մէջ հրովարտակ մը ղրկեց առ Ֆուատ փաշա յայտնելով անոր հանճարոյն և հայրենասիրութեան վրայ ունեցած բարձր վստահութիւնը: Իմացնելով միանգամայն որ հաստատութեամբ միտքը դրած է նեցուկ և պաշտպան ըլլալ անոր բարեկարգիչ քաղաքականութեան որ արդէն այսքան բարի արդիւնք յառաջ բերած էր:

Ապտիւլ-Ազիզ ի Տաճկաստան Ուսումը և Գիււանդիսութիւնը ևս յառաջ վարելու համար բազմաթիւ պատանիներ ղրկեց ի Վաղղիա քարձքագլին Ուսումնարաններ և Համալսարաններ, և այս ղրկուած աշակերտաց մէջ պէտք է ըսենք մեծագոյն մասը կը կազմէր հայ տարրը սու որս դարական համակրանք մը շարունակած էր ի Սուլթանաց, և որք սակայն փոխադարձ մեծ եռանդով վաստակեցան իւրաքանչիւրը իրեն յանձնեալ ճիւղին և պաշտաման մէջ յառաջելու բարեգարգութեամբք յագուտ Օսմանեան մատակարարութեան:

Զայս ևս աւելցնելու ենք թէ որչափ ալ Տէրութեան դրաման վիճակը և Պետութեան գանձը տագնապալից դրութեան մէջ էր, իսկ ոչ երբէք այնքան հարստութիւն, ճոխութիւն և բարեկեցութիւն եղած է Կ. Պօլսոյ մեծ քաղաքաց մէջ, ինչպէս Ապտիւլ Ազիզի օրերով և մանաւանդ առաջին ինն ամաց մէջ:

12. Ճանապարհք. Էտէմ փաշա — Թղթատունք:— Ապտիւլ Ազիզի թագաւորութեան առաջին տարինբնութեան կը պատկանին նաև հաստատութիւն մը երկրաշափական մասնաժողովոյ գաւառաց իրարու և մայրաքաղաքին հետ ունենալիք նիւթական յարաբերութեանց համար: Ամենուրեք ղրկուեցան երկրաշափք և ճանապարհադէտք, խճուղիներ և կամուրջներ շինելու համար որոնք փոքր Ասիոյ քաղաքները կապեցին իրարու հետ, յորս մասնաւոր հարկ է յիշել իրեն վաճառականական մեծ կարեւորութեան համար Տրապիզոնի խճուղին մինչև ի Կարին, որով և Պարսկաստանի վաճառուց շահեկանութիւնը ունեցաւ: Շինուեցան

ուրիշ ճամբաներ Բիւթանիոյ մէջ . Պրուսայէ ուրիշ կողմեր , յԱնկիւրիա , Սամսոն , յԱդրիանուպօլիս և միով բանիւ Պետութեան ամեն կողմ , և այս մասին մեծ փոյթ և արդիւնք ունեցած է նշանաւոր Էտէմ փաշան , հանրածանօթ իւր ուսեալ մտքովը : Երկաթուղւոյ գիծ մ'ալ սկսաւ Վառնայէն ի Ռուսուք . և Դանուբի բերանքը կանոնաւորեցան վաճառականութեան դիւրութեան համար , Բ . Դուռը փափագեցաւ , որպէսզի ստէպ անհամաձայնութիւնք չյառնեն , Դանուբի Տել-դաշէ նաւարկութեան վրայ , եւրոպական յանձնաժողով մը կարգուի , որ սահմանէ կանոնք և բարւոյնութիւնք Ստորին Դանուբի նաւարկութեան մասին և հսկէ այդ կանոնաց գործադրութեան :

Նոր սահմանեալ բարեկարգութեանց մէջ յիշել արժան է նաև թղթագրոշմի հաստատութիւնը և կանոնաւոր թղթատանց և թղթատարութեանց դրուիլը ամեն 1861 Նոյ. կողմ : Յիշուի որչափ որ ալ ծովային թղթատարութիւնը եւրոպացիք սիրով կը կատարէին , մեծ շահավաճառ ունենալով թղթագրոշմի , սակայն ցամաքային թղթատարութիւնը անկանոն դրութիւն մը ունէր . մեծաւ մասամբ յարաբերութիւնք կ'ըլլային ուղեւորաց ձեռքով : Յետ միանգամ օսմանեան թղթագրոշմ տպագրելու , հաստատութեան նաև թղթատունք նախ ի մայրաքաղաքն և ապա ամէն մեծ քաղաքաց մէջ , յորոց սփռեցան նաև գիւղաքաղաքաց և աւաններու մէջ : Յայտ է թէ եւրոպական այն Պետութիւնք որոնք ի սկզբան ունեցեր էին առանձնաշնորհութիւն մը թղթատարական , երբէք չուզեցին հրաժարիլ իրենց նախադրական իրաւունքէն և ասկէ միշտ մրցումն ունեցան Օսմանեան թղթատանց հետ , իրենք վայելելով մասամբ իւրիւր և առատապէս իսկ երկրին ճոխագոյն եկամուտներէն մին :

13 . Մաղձախտ եւ իրդեմի ի Կ . Պօլիս յամին 1865 : — Այս ամէն յաջողութեանց և շքեղութեանց մէջ Կ . Պօլիս ունեցաւ նաև իրեն դժբաղդութիւնքը , յորս պարտիմք յիշել մանաւանդ երկուքը՝ Մաղձախտը և Հրդեհը , որոնք երկուքն ալ պատահեցան 1865 ամին մէջ և որոց առաջինը ոչ միայն ի մայրաքաղաքին , այլ

ընդ բովանդակ Տաճկաստան բիւրաւոր կեանքեր հընձեց, սարսափեցնելով բովանդակ Եւրոպա, ուր ևս տարածուեցաւ :

Մաղձախտը բնական հիւանդութիւն մ'է ի Հնդկաստան, իսկ ի Մէքքէ ստէպ կը պատահի բիւրաւոր ուխտաւորաց ժամանակ, ուր անհնարին կը տեսնուի կամ եղած է այնքան բազմութիւնը առողջապահական կենաց ենթարկել. և զարմանք չէ որ բիւրաւոր զոհերու արիւնք և այնքան անձանց կենակցութիւնք ջերմ երկիրներու մէջ դիւրաւ ևս յառաջ բերեն ապակահութիւն մը օդոց և այգպիսի վարակիչ հիւանդութիւն մը :

1865ի մաղձախտին սկզբնապատճառն ևս ի Մէքքէէ և ուխտաւորաց դարձը համարուեցաւ, որոնք հիւանդութիւնը բերին նախ ի Ղիտաէ, ուսկից ապա սփռուեցաւ ընդ բովանդակ Եգիպտոս ուր բիւրաւոր և անհամար կոտորածներ բրաւ, գտնելով մանաւանդ ժողովուրդ մը որ զմահը ճակատագրական համարեցաւ. որով և ի զուր որ և է խուսափումն և կամ զգուշութիւն : Ժամանակին պաշտօնական ծանուցագիր մը Եգիպտոս տասն և հինգ օրուան մէջ 100,000է աւելի կը համարի մեռեալ ուխտաւորաց թիւը մաղձախտէն : Ի Կ. Պօլիս ամէն զգուշութիւնք առնուած էին և Օսմանեան մաքրանոցք միշտ համբաւ ստացած են խիստ կանոնաց համար : Սակայն այսպիսի համատարած վարակման ժամանակ, մաքրանոցք անգամ անբաւական էին, և որ զարմանալին է շատ անգամ այդ հիւանդութիւնը ոչ ուղղակի ընդ ճանապարհ, այլ գոյցեա օդէն ուտումներով կը քայլէ : Ի Կ. Պօլիս հիւանդութիւնը եկած համարուեցաւ Աղեքսանդրիայէն Օսմանեան շոգենաւով, որ նախ տարածուեցաւ ի Քասըմ փաշա և կը գտնենք առաջին դէպքերուն յիշատակութիւնը Յուլիս 3ին, որով և Կ. Պօլսոյ ամենէն ջերմին ժամանակը : Անդէն խստիւ պատուիրուեցան բժշկական զգուշութիւնք և կենաց կանոնք հրատարակուեցան ժողովրդեան համար ի լրագիրս, յորս յանուանէպէտք է յիշենք Հալազգի Աննապեան Փասպար պէյի՝ արքունի

բժշկին նախագգուլութիւնք, հրատարակեալք բոլոր լրագրաց մէջ: Հիւանդութեանը նախկին նշանքն էին թեթեւ փորհարութիւնք, որ այսպիսի ժամանակ գրեալ էր ընդհանուր, որոնք յանկարծակի կը սաստկանային փսխամարք և ստամոքային սուր ցաւերով, ապա մարմնոյն վրայ կը տիրէր ցրտութիւն մը, ծայրերու և բոլոր ջղաց ձգտումն, խաւարումն աչաց, կապուտակել մարմնոյն և հուսկ ահաւոր ցաւերու և ջղային քաշուելներով տաժանակիր մահ մը, և այս քիչ ժամերու մէջ:

Պետութիւնը ամէն հնարաւոր խնամք սարաւ, բայց ի զուր: Բազմաթիւ բժիշկք անձնանուիրաբար դիմեցին, ուր որ կը կոչէր իրենց արհեստը: Ամէն կողմ առ ժամանակեայ հիւանդանոցներ շինուեցան, հիւանդներուն անմիջապէս դարման տանելու համար. և յորս արժան է յիշատակել զոր շինեց ի Բերա՝ Սէրվէր փաշա, ուր անխտիր կ'ընդունուէին ամէն ազգէ և կրօնքէ:

Ապտիւ Ազիզ առատօրէն դրամ բաշխեց տղքատաց, յորդորելով որ նոյնը ընեն ուրիշ մեծատունք, կանոնաւորապէս բաշխուեցան դեղօրայք և թանք: Իւ սակայն ահաւոր ախտը չէր դադարեր հալարաւոր կեանքեր հնձելէ. և եթէ յիշողութիւննիս չվրիպիր, Յուլիսի վերջերը արձանագրութիւն մը մինչև 2000 ննջեցեալք կը համարի մէկ օրուան մէջ և այս սաստկութեամբ տևեց մինչև Սգոստոսի կէսը մեծ հրդեհի ժամանակ: Անհնարին էր մարդկօրէն թաղմանց հասնելու, յորս հարկ էր առատօրէն կիր գործածել, և սակայն եկեղեցական դասը հուստարապէս մրցեցաւ և գերազանցեց քան զբժիշկս և յորոց զմանս ապա Ապտիւ Ազիզ վարձատրեց չքանչաններով¹:

Մաղձախտիս առթիւ հաստատուեցաւ ի Կ. Պօլիս Առողջապահական Համազգային բարձր խորհուրդը,

1. Անձնանուէր վաստակողաց մէջ մասնաւորապէս ցարդ յիշուած է յամենեցունց Վ. Հ. Գարեգին Վ. Զարբանալեան ի Մխիթարեան Ուխտէ Վեհեակոյ, զոր կայսրը ապա պատուեց Երրորդ Մէհմետէ նշանով:

հսկելու Մաքրանոցներու և Արգելանոցներու վրայ, թէ հիւանդութեան և թէ ուրիշ ժամանակ:

Հիւանդութիւնը մայրաքաղաքէն փախչողաց հետ ցրուեցաւ Տաճկաստանի գաւառաց մէջ թէ յԵւրոպայ և թէ յԱսիա: Բազմաթիւ մահեր եղան ի Պրուսա, Տրապիզոն, Կարին, Բաբերդ, Խարբերդ, Հալէպ, Քէօթահիա, Ատանա, Մարաշ, Ուրֆա, յԵրուսաղէմ և ուրիշ ամէն կողմեր: Ապա անցաւ Եւրոպիոյ ուրիշ Պետութեանց մէջ, ամէն կողմ ալ սարսափելի սնուն մը ձգելով Դարուս աղետից մէջ:

Ինչպէս ըսինք Կ. Պօլիս տեւց մինչև Օգոստոսի վերջերը, յորում պատահեցաւ Ստամպուլի մեծ հրդեհը և ժողովրդեան մէջ ընդհանուր տարածուած կարծիք մ'է որ այդ հրդեհը վերջ մը տուաւ մաղձախտին:

Հրդեհը պատահեցաւ Օգոստոս 24ին և սկսաւ Ստամպուլի կողմը Հոճա փաշա թաղէն: Անհնար է գրով գաղափար մը տալ կրակին անյագ լափող զօրութեան և անթիւ վնասներուն. այրեց, սրբեց, ամբողջ մեծ քաղաքի մը տարածութեամբ աւաններ: Հրկիզեալ տեղերու մէջ կային 13 մկրթիք, 12 բաղանիք, շատ խաներ և պանդոկներ, անթիւ կրպակներ և տուններ, երկու Յունաց եկեղեցիք բոլոր հարստութեամբք. մի Հայաց եկեղեցի (Կէտիք փաշայի) ութսունէն աւելի մեծ ապարանք յորս մանաւանդ թէութի պէյի ապարանքը, որ թանկադին գրաստուն մը ունէր և թանկարան:

Հրդեհի առաջի օրուրնէ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ աւանդապահ Օսմանեան Կայսերաց նախանձելի սովորութեան, որոնք այսպիսի աղիտից ժամանակ ցըցուցած են արեւելեան մարդասէր առատութիւն և հոգ մը, սահմանեց որ իւր գանձէն առ իւրաքանչիւր անձն՝ օրը ճերմակ հաց մը տրուի (կէս հոխա). միանգամայն ամէն կարօտելոց զգեստ և բնակութիւն: Բաց ասկէ Ապտիւլ Ազիզ անձնական գանձէն ղրկեց 1,000,000 զրուշ և իւր յորդորանաց և օրինակին հետեւելով Պալատան պաշտօնեայք և քարտուղարք ղրկեցին 122,500 զուրուշ, Եգիպտոսի փոխաբքայն

Իսմայէլ փաշա 750,000 ղուրուշ, և ուրիշ գումարներ: Ապա Ապտիւլ Ալիզի հաճութեամբ Յանձնաժողով մը կազմուեցաւ Հրկիզելոց օգնելու նպատակաւ, որ հաւաքեց մօտ 5,000,000 ղրշ:

Եւ եթէ այս դրամոց բաժանման մէջ փափագելի կանոնաւորութիւնը չ'եղաւ, դա երբէք չէ կարող ըստուեր մը բերել բարերարներուն առատասարտութեան և խնամոցը: Իրամական մատակարարութեանց դրութեանը բարւոքումը միշտ ըղձացեալ կէտ մը եղած է Օսմանեան Պետութեան մէջ ամէն ժամանակ:

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳԷՈՐԳ Ա

1. Ոթոնի թագաւորութեան Առաջին տարիները. — Գերմանական տարրը ի Յունաստան. — 2. Յեղափոխութիւն Սեպտեմբերի. — Սահմանադրութիւն. — 3. Ոթոնի թագաւորութիւնը և Արտաքին դէպքեր. — 4. Յեղափոխութիւն. — Անկումն Ոթոնի թագաւորութեան. — 5. Եւրոպական Պետութիւնք և Առաջարկեալ իշխանք. — 6. Ռնարութիւն Տանիմարքայի Գուլիէլմոս Գէորգ իշխանին՝ թագաւոր Յունաստանի. — 7. Գէորգ Ա և բարեկարգութիւնք :

1. Ոթոնի թագաւորութեան առաջին տարիները. — Գերմանական տարրը ի Յունաստան. — Ոթոն թագաւորը՝ Լուդովիկոս Ա Պափիէրայ թագաւորին երկկրորդ որդին, 17 տարուան էր յունական գահուն վըրայ կոչուած միջոցը : Գթուարին աշխարհի մը դժուարին ժամանակ, տակաւին անփորձ պատանի մը վարչութեան գլուխ անցնելով, զարմանք չէ որ ունենալով յուզեալ սկիզբ մը թագաւորութեան, նոյն շարունակեց մինչև վերջը և զոր աւելի դժուարացուցին իւր ազգակից բարձր խորհրդականք, յորոց մաս մը ի պաշտօնէ ընկերացած էր իրեն ի Յունաստան և յորոց երեքը պիտի հսկէին իւր վրայ իրր խնամակալք մինչև իւր քսաներորդ տարին : Այս խնամակալութեան նախագահը՝ կոմսն Արմանսփէրկ՝ և իւր ընկերք Մաւրէր և Հայտէկ՝ բնաւ չկրցան ստանալ յոյն ազգին համակրութիւնը և որ աւելի անտանելի էր Յունաց համար և անհանդուրժելի, պափիէրացիք և գերմանացիք ողողեցին հասարակաց պաշտամանց մէջ. պաշտօնական

գրութեանց իսկ մէջ գերմաներէնը մուծաւ և խառնաւ չիոթ մատակարարութեամբ մը 60,000,000 ֆրանք փոխառութիւնը՝ որ սկսեալ նոր Տէրութեան եկամուտ մը պիտի ըլլար, աննպատակ մաշեցաւ և կորաւ:

Ամենայն դէ անհամբեր կը սպասէր թագաւորին քսաներորդ տարւոյն, յորում ինքը անձամբ պիտի կառավարէր առանց խնամակալութեան: Եւ սակայն թագաւորը վարչութեան գլուխ իսկ անցնելով չկրցաւ բաժնուիլ իր պավիէրացիներէն, և զԱմանսփէրկ դիւանապետ՝ առաջին պաշտօնեայ անուանեց: Այն առտեմն սօժողութիւնք աւելի բուռն կիրպարանք առին և 1836 Փետրուարի մէջ Մէսսէնիա և մերձաւար գաւառք ապստամբեցան: Ապստամբութիւնը դիւրաւ նուաճուեցաւ, բայց չվերցան զայն ծնանող պատճառք:

Յամին 1836 Սեպտեմբեր 22ի թագաւորը ամուսնացաւ ընդ Ամէլիա իշխանուհւոյ, դուստր Օլտէնպուրկի մեծ դքսին¹: Ոթոն ուղղափառ էր հռովմէական, թագուհին նորաղսնդ և սակայն, ըստ դաշանց, իրենց գաւազները պիտի կրթուէին յունագաւան կրօնից մէջ:

2. Յեղափոխութիւն Սեպտեմբերի. — Սահմանադրութիւն: — Թագաւորը և թագուհին իրենց ամուսնութենէն վերջը առաջին հանդիսաւոր մուսքերնին ըրին յԱթէնա 1837 Փետրուար 14ին և այս առթիւ Ոթոն թագաւորը զժողովուրդը հաճելու նպատակաւ, վերցուց Դիւանապետութեան պաշտօն, առաւ Արմանսփէրկ կոմսին ձեռքէն պաշտօնէից նախագահութիւնը և պատուիրեց որ գերմանական լեզուն այլ ևս չգործածուի պաշտօնական գրութեանց մէջ: Որչափ որ այս երկու կարգադրութիւնք նաև Դրա-

1. Ամէլիա թագուհին շատ սիրալիր ընդունելութիւն գտաւ յԱթէնա, յոյժ առաւել քան զթագաւորը: Թագուհի մ'էր տրիասիրտ և միանգամայն մարդասէր: Ի Յունաստան բազմաթիւ բարեգործական նաստատութիւններ հիմնած է, յորս մանաւանդ կոյր Տղայոց Հիւանդանոցը: Յարդ Յոյնք մեծ յարգանք կը յիշեն զինքը:

1841

մատան մը հաստատութիւնը ժողովրդեան մեծապէս գոհացուցիչք էին, սակայն Յունաստան ասպարէզ մը դարձած երեք պաշտպան պետութեանց մրցման, միշտ վրդովեալ վիճակ մը ունէր: Թէ ի մայրաքաղաքին և եթէ գաւառներէն կը բարձրանային պահանջք որ արտաքսուին օտարք պաշտօններէ և քործադրուի այն Սահմանադրութիւնը որ խոստացուած էր Ռթոնի գալստենէն իսկ առաջ: Այս ոգւոյն արդիւնք մ'էր Սեպտեմբեր ³/15ին Յեղափոխութիւնը, յորում ժողովուրդը դիմեց թագաւորական պալատը գոչելով « Կորսուին Պալիէրացիք »: Թագաւորը բռնադատուեցաւ ընդունիլ Քալէրճիսի պայմանքը, նոր պաշտօնարան մը կազմել ընդ նախագահութեամբ Ա. Մեդաքսասի և ամսուան մէջ կազմել Ազգային Ժողովք մ', որ վերջնականապէս պիտի վճռէր ազգային Սահմանադրութիւնը: Թագաւորը անձամբ բացաւ Ազգային Ժողովքը Նոյեմբեր 20ին և 1844ի Մարտին հռչակեց Սահմանադրութիւնը, մեծաւ մասամբ նման Գաղղիոյ 1830ի Դաշանց թղթոյն: Պալիէրացիք իրենց երկիրը զրկուեցան և Սեպտեմբեր ³/15ը ազգային տօն համարուեցաւ:

Այսպէս Յունաստանի համար նոր ժամանակ մը պէտք էր սկսիլ. և սակայն կէս մը թագաւորին տնտեսութիւնը այսպէս բռնի Սահմանադրութիւն մը տալուն, որով ոչ միայն չնհրեց այլ և հալածեց անոր պատճառ եղողքը և կէս մ'ալ եւրոպական Պետութեանց գաղտնի հնարքները իրենց ի նպաստ, և մաս մ'ալ ժողովրդեան տեգոհութիւնը Սահմանադրութեան գործադրութեան կերպին վրայ, այնպէս ըրին որ վարչութիւնը յարպաշտօնարանական փոփոխութեամբք բնու յառաջագիմութիւն մը չունեցաւ, վրայ եկան նաև Արտաքին պատահարք, յորս պէտք էր մեծ քաղաքագիտութիւն:

3. Ռեմիի Թագաւորութիւնը եւ Արտաքին Դէպքերը: — Ի սկիզբն 1847 տարւոյն Ռթոն թագաւորը բազմութեան առջև նախատինք մը ուղղելով առ Մուսուրուս փաշա, դեսպան Օսմանեան Պետութեան, թուրք վարչութիւնը կոչեց իւր դեսպանը ի Կ. Պո-

լիս և երկու Պետութեանց մէջ դադրեցան տարուան մը չափ թէ քաղաքագիտական և թէ վաճառականական յարաբերութիւնք, յորում վնասուեցաւ Յունաստան թէ պատուով և թէ նիւթականապէս:

Երկու տարի վերջը պատահեցաւ Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը¹, յորում երեք ամիսէն աւելի Յունաստանի նաւահանգիստներուն պաշարման վիճակը, ուրիշ մեծ հարուստ մը եղաւ վաճառականութեան և վճարեց ևս Պետութիւնը 330,000 պօլի: Բայց այս առթիւ թագաւորը ցըցուց աներկիւղ արութիւն մը ընդդէմ սպառնալեաց օտարին ի նպաստ Յունաստանի, որով և ստացաւ ժողովրդեան համակրանքը: Իսկ թէ Յունաստան Արևելեան Պատերազմին ժամանակ ինչ լնթացք բռնեց, արդէն տեսանք: Անհնար էր որ ինքը հաւանէր ի շնորհս Անգղիոյ և Փաղղիոյ, օգնելու Տաճկաստանի ընդդէմ յունադաւան համակրօն Ռուսաստանի. որով և բազմաթիւ ասպատակութիւնք կազմակերպուեցան, որոց մաս մը պիտի ողողէր նաև ի Մակեդոնիա և ի Թեսաղիա. և հաղիւ Դաշնակից Պետութիւնք կրցան խափանել, բռնելով նաւատորմաւ զՊիրէոն: Բռնադատեցին դարձեալ զՌթոն նոր Պաշտօնարան մը կազմելու, որոյ զլուխ էին Մալրոքորատդո և Քալէրճիս, երկուքն ալ անհաճոյք թագաւորին և կողմակիցք Դաշնակցաց: Թագաւորը և մանաւանդ թագուհին մեծ դժուարութեամբ խոհեմութեան համար միայն յանձն առին օտարին բռնի և սպառնական միջամտութիւնը: Նոյն զգացումը ունեցաւ նաև ժողովուրդը որ այս առթիւ կրկին համակրանք մը զգաց առ իւր իշխանս: Այս բռնի վիճակը և նաւատորմին սպառնալիքը տեւեց մինչև 1856:

Ռթոն թագաւորը յամին 1861 ճանապարհորդութիւն մը ըրաւ ի Փերմանիա և ի դարձին շարունակ ժողովրդեան հակառակութեան հանդիպեցաւ և զինուորական դաւերու. մինչև եօթնւտասնամեայ պատանի մը փորձեց զինքը սպաննել: Ընդարձակ ապըս-

1. Գլուխ ԼԵ:

տամբութիւն մը ծագեցաւ ի Նաւիլիա 1862ի Փետրուար 12ին, որ փութով տարածուեցաւ գաւառաց մէջ: Ապրիլին Նաւիլիա անձնատուր եղաւ և թագաւորը յանցաւորաց մէկ մասին ներումն չնորհեց, որոնք կրկին գացին միանալու ուրիշ ապստամբաց հետ մեծագոյն Յեղափոխութիւն մը պատրաստելու նւապտակաւ:

4. Յեղափոխութիւն. — Անկումն Ոթոնի Թագաւորութեան: — Ոթոն ժողովուրդը հանդարտեցնելու դիտամբ աշնան սկիզբները Ամէլիա թագուհւոյն հետ այց ելած էր գաւառաց: Հոկտեմբեր 17ին Վոնիցա քաղաքին ժողովուրդը և զինուորք յեղափոխութիւնը սկսան և իրենք զիրենք ապստամբ հրատարակեցին Ոթոնի իշխանութենէն: Փութով ապստամբութիւնը տարածուեցաւ Փաթրասի, Միսսոլունկիի և Կորնթոսի զօրաց մէջ: Աթէնքի մէջ ալ արդէն յուզումը սկսեւ էր և Հոկտեմբեր 22ի երեկոյ Պաշտօնարանք գոցուեցան, միայն բաց մնաց Պատերազմի Պաշտօնարանը ուր գումարուեցան պաշտօնեայք: Կէս գիշերուան մօտ ամէն կողմ հրացանի հարուածներ կը լսուէին: Ի Յունաստան ամենայն ուրախութիւն հրագինուք կը տօնախմբուէ: Բանակը որ ի սկզբան անորոշ դիրք մը բռնած էր, տեսնելով որ իրեն հրամայող մը չկայ և արդէն զգացմամբը հակառակ թագաւորին, անցաւ ժողովրդութեան և ապստամբութեան կողմը:

Առաւօտուն Առժամանակեայ վարչութիւն մը կազմուեցաւ որուն գլուխ ընտրուեցան Քաննարիս, Պուլկարիս, Վէնիզէլլոս և Թուֆոս: Թագաւորին հաւատարիմ գերմանացի զօրավարք Հաճն և Սաքինի՝ որք արքունի պալատը ամրացեր էին անձնատուր եղան և ժողովուրդը ողողեց թագաւորական պարտէզը, ուր արմատախիլ ըրաւ ծառ և ծաղիկ, առանց սակայն չէնքին դպչելու: Ապա Առժամանակեայ վարչութիւնը

1. Ոթոն զաւակ չունէր և ըստ կանխաւ դաշանց մը ընդ Պետութիւնս իւր մահուընէն վերջը իւր փոքր եղբայրը իրեն պիտի յաջորդէր:

գումարուելով զՈթոն թագաւորը Յունաստանի թագաւորութենէն անկեալ հրատարակեց զինքը և իւր ցեղը: Նոր պաշտօնեաներ անուանեց, Զայիմիս՝ Ներքին գործոց, Մալրոմիխալիս՝ Պաաերազմի, Տիամանդափուլոս՝ Արտաքին Գործոց, Տէլիօրկի՝ Հասարակաց Կրթութեան, Ֆալիֆուրնոս՝ Ծովային զօրութեան, Քուլմունտուրոս՝ Արդարութեան, Մաչինաս՝ Լեւատից և Նիքողորուլոս՝ Կրօնական խնդրոց: Նոր Պաշտօնարանը կը ծանուցանէր որ իւր նպատակն էր պահել Սալամանդրական Միապետութիւնը, պահել Յունաստանի երախտագիտութիւնը երեք Պաշտպան Պետութեանց (Անգղիոյ, Գաղղիոյ և Ռուսիոյ) պահել դարձեալ միւս Պետութեանց հետ բարեկամական յարաբերութիւնքը. անյապաղ Ազգային Խօսարանը գումարել և սպասել անոր սահմանելեաց: Առ ժամս կը յանձնարարէր հանդարտութիւն և խաղաղութիւն:

Ոթոն թագաւորը բնաւ ծանօթութիւն չունէր այս եղելութեանց և գիացաւ միայն երբ Փաղրասէն հասաւ Սաղամինայի նաւահանգիստը որ մերձ է Պիրէոնի: Զարմանալին այն է որ նոյն իսկ իւր ուղևորութեան մարտանաւին հրամանատարը և նաւաստիք անցան ապստամբութեան կողմը և թագաւորը և թագուհին կրցան միայն գաղղիական շոգենաւ մը անցնիլ, ապաւինելով գաղղիական և անգղիական մարտանաւերուն հովանուորութեան:

Ոթոն ըմբռնեց որ այլ ևս անկարելի էր իրեն համար մտնել յԱթէնս առանց մեծամեծ արիւնահեղութեանց. և 24ին Յայտարարութեամբ մը որով կը ծանուցանէր Յունաստանի Ժողովրդոց թէ՛ որ և է արիւնահեղութիւն խնայելու համար, կը մեկնէր ցաւած սրտով թողլով իւր հայրենիքը իր սիրելի Յունաստանը « որուն համար 30 տարի մեծապէս անխոնջ վաստակեր էր »: Աթէնքէն գնաց ի Քորֆու և անտի ի Վենետիկ, ուսկից մեկնեցաւ ապա ի Միւնիխ, ուր քաշուած և առանձին կեանք մը անցուց: Վախճանեցաւ յամին 1867 Յուլիսի 16ին ի Պամպէրկ: Էդմոնտ Ապու խիստ կերպով դատած է իւր թագաւորութիւնը « որ, կ'ը

սէ, ուրիշ նպատակ չունեցաւ բայց ջանալ մնալու ի վարչութեան և այնու սնանիլ » :

5. Եւրոպական Պետութիւնք եւ առաջարկեալ իշխանք: — Ռիտի Բունաստանի թագաւորութենէ անկամար, Եւրոպիոյ քաղաքագիտութեան նոր ասպարէզ մը կը բացուէր, յորում իւրաքանչիւրը կը մրցէր նոր ազդեցութիւն մը ունենալ: Շուտով հասան յունական ջրերուն մէջ Անգղիոյ և Գաղղիոյ նաւատորմիդք, ապա ռուսականը և իտալականը: Ըստ 1832ի Դաշանց յունական թագաւորական գահուն ընտրելին չէր կարող ըլլալ Ռուսիոյ, Անգղիոյ և Գաղղիոյ թագաւորող ցեղերէն: Հարկ էր ուրիշ արքայական սուններէ ընտրելի փնտռել: Ի սկզբան կարծիքները Պէլճիոյ թագաւորին երկրորդ որդւոյն ընթացան, ապա Վիկտոր Լյամանուէլի երկրորդ որդւոյն. և սակայն Ռուսիոյ կայսրը մեծ հաճութեամբ կը տեսնէր իւր քեռորդւոյն Լէխպէնպէրկի դքսին անուանը առաջարկը. նոյն զգացումն կ'ունենար Անգղիա տեսնելով Ալֆրէտ իշխանին անունը ընդունելութիւնը, որ էր երկրորդ որդի Վիկտորիա թագուհւոյն և ճանչցուած աւելի Լյալմպրկի Դուքս տիտղոսով¹: Անգղիա արդեօք ներքին վեհանձնութենէ եթէ հաշուական խնդիրներէ շարժած Դեկտեմբեր 10ին ճոն Ռուսսելի ձեռքով կը խոստանար Յոնիական Եօթն կղզեաց Բունաստանի թագաւորութեան հետ անբաժան միացումը, եթէ ապագայ թագաւոր ընտրուելիք անձը Անգղիոյ թագուհւոյն և Անգղիոյ Տէրութեան անհաճոյ անձ մը չըլլար: Այս խոստումը աւելի ևս համակրանք ծնաւ Անլիոյ համար և շատ քաղաքաց մէջ եռանդագին ցոյցեր եղան ի նպաստ Ալֆրէտ իշխանին: Սակայն Գաղղիա և Ռուսաստան իրենց ամէն ճիգն թափեցին, ապագայ հետևանքներ յառաջ բերելով, համոզելու Անգղիոյ քաղաքագիտութիւնը, որպէս զի չ'ընդունի Ալֆրէտ իշխանին ընտրութիւնը: Նոյն իսկ անգղիական ազդեցիկ լրագիրք՝ Թայմ,

1. Ապա Դուքս Սաքս Գոպուրկ — Կոթայի:

ՄԵՐԻՆԷ՛ ԳԻՐԿ՝ հակառակ էին այս ընտրութեան, տալա-
գայ կնճիռներ խիթալով: Եւ սակայն յոյն ժողովուր-
դը անհամբեր կը պահանջէր որ օր մը առաջ ժո-
ղովրդախումբ քուէարկութիւն ըլլայ որպէս զի ազգը
իւր կամքը յայտնէ, և կը համարէր որ յայնմհետէ
ընտրեալը պիտի ստիպուէր յանձն առնելու: Դեկտեմ-
բեր 4ին քուէարկութիւնը եղաւ և բոլոր Յունաստան
եռանդագին ցնծութեամբ ընտրեց իշխանն Ալֆրէտ:
Միւս ընտրելիք հազիւ սակաւ քուէներ ունեցան: Ան-
գղիա արտասովոր դեսպան ղրկեց ի Յունաստան զՍիր
Հ. Լշիւրդ յայտնելու մտերմաբար որ Անգղիա յանձն
չէր առնուր Ալֆրէտ իշխանին ընտրութիւն, առաջար-
կելով ընտրել Փորթուգալի Տօն Ֆէրտինանտս թա-
գաւորահայրը: Իսկ գողղիական մաս մը կ'առաջար-
կէր զգուսն Տ'Օմալ. այլք Շուէտի թագաւորին եղ-
բայրը, Նասաւի դուքսը, յետոյ գրեաթէ ամենը միա-
րանեցան առաջարկել Սաքս Գոպուրկ Կոթայի դուքսը:
Բայց ասոնք ստե՛նն ալ հրաժարեցան ընդունել Յու-
նաստանի թագը և Ալգային ժողովքը Փետրուար 21ի
պաշտօնապէս հռչակեց թագաւոր Յունաստանի զԱլ-
ֆրէտ իշխանը՝ արքայորդի Անգղիոյ և պաշտօնապէս
ի ձեռն Սիր Լշիւրդի հաղորդեց Անգղիոյ Պետութեան,
որուն քիչ օր վերջը Տօն Ռուսսըլ պաշտօնապէս պա-
տասխան տուաւ որ Ալֆրէտ իշխանը չէր կարող ըն-
դունիլ այդ թագը. « Բայց Անգղիոյ թագուհին և իւր
թագաւորական գերդաստանը միշտ պանծանօք պիտի
պահեն յոյն ազգին այդ ինքնայոժար քուէին յիշա-
տակը » :

6. Ընտրութիւն Տանիմարքայի Գուլիէլմոս Գէորգ
իշխանին թագաւոր Յունաստանի: -- Յետ Ալֆրէտ
իշխանին հրաժարելուն, հարկ էր փութով լուծուիմ տալ
այս երկարատե խնդրոյն: Ժողովրդեան մէջ անտար-
բերութիւն մը սկսեր էր տիրել և արդէն դաւ մը յե-
րեան ելեր էր ի նպաստ դարձի Ռթոնի: Դաժուկ
րանակցութիւնք յայնմհետէ շտապաւ շարունակեցին
Պետութեանց և Յունաստանի մէջ և Մարտ 31ին Յու-
նաստանի Ալգային ժողովքը գումարուելով կ'ընտրէր՝

Տանիմարքայի թագաւորին երկրորդ որդին Գուլիէլմոս Գէորգ «Գէորգիոս Ա. թագաւոր Հէլլենաց» տիտղոսով, ինքը նորաղանդ՝ բայց իւր յաջորդները յունական Եկեղեցւոյ դաւանութիւնը պիտի ընդունէին. ազգային նուիրակութիւն մը պիտի երթար ի Քոփէնհակ ընտրելոյն թագը ընծայելու:

Բոլոր Աթէնք և Յունաստան մեծ ուրախութեամբ լսեց այս լուրը. ամէն կողմ հանդէսներ և լուսաւորութիւնք եղան: Նորընտիր թագաւորը միանգամայն մեծապէս հաճոյ էր Անգղիոյ, որովհետեւ իւր քոյրը ամուսին էր Կալլէսի իշխանին՝ թագաժառանգ Անգղիոյ: Ծնած էր յամին 1845 Գեկտեմբեր 24ին և ծովային զօրութեան մէջ հրահանգուելով ի մանկութենէ արդէն Տանիմարքայի ծովային նաւապետ էր, երբ իրեն ընծայուեցաւ Յունաստանի թագը: Գէորգ իշխանը ընդունեցաւ նախ զնուիրակութիւնը առանձին և ապա հանդիսապէս, խոստանալով փութով մեկնելու ի Յունաստան ուր արդէն տիրեր էր յետին անիշխանութիւնը և ամէն օր կը կատարուէին աւագակութիւնք և սպանութիւնք նոյն իսկ մեծ քաղաքաց մէջ:

Եւ սակայն Գէորգ թագաւորին գալուստը ուշացաւ. փափագելով երիտասարդ թագաւորը որ Երեք պաշտպան Տէրութեանց միջոցաւ խաղաղութիւն և հանդարտութիւն տիրէ Յունաստանի մէջ և երկրորդ վճռարար և անպայման եղանակաւ Յոնիական կղզիք միանան Յունաստանի հետ¹:

Արդէն Անգղիոյ հսկողութեան ներքեւ Եօթն կղզիք՝ Քորֆու, Քէֆալոնիա, Զանդա, Լևքէ, Քիթէրա, Իթակէ և Բապքոս կոչուած էին ժողովրդախումբ քուէարկութեան, որ ընդունեցաւ «Կղզեաց միութիւնը անբաժանելի և անպայման եղանակաւ Յունաստանի հետ ընդ իշխանութեամբ Գէորգ Առաջնոյ և անոր սերունդոց²: Ամբողջ Յունաստան աննկարագրելի ուրախութեամբ և հանդէսներով ընդունեցաւ այս լուրը:

1. Գլուխ ԵԱ:

2. Անգղիոյ կողմէն կղզեաց մասին դաշնադրութիւնք ստորագրուե-

7. Գէորգ Ա ի Յունաստան. բարեկարգութիւնը: — Յայնմէնտէ ալ պատճառ չկար յամելու. և Գէորգ Ա որ մեկնած էր նախ ի Լոնտրա այց ելլելու թագաւորական ընտանեաց և պաշտօնէից, անկէ հասաւ ի Բարիդ ուր զինքը Նաբոլէոն Գ ընդունեցաւ յունական Փրկիչ կարգին մեծ ժապաւէնը զրած ուսընդանութ: Հոկտեմբեր 23ին մեկնեցաւ ի Յունաստան և հասաւ ի Պիրէոն Հոկտեմբեր 30ին անգղիական և գաղղիական մարտանաւերու ընկերակցութեամբ, և կէսօրին հանդիսական մուտք ըրաւ յԱթէնս բովանդակ ժողովրդեան անպատմելի ուրախութեամբ, ինչպէս սովորութիւն է այսպիսի պարագայից մէջ:

Նոյն օրը Յայտարարութեամբ մը ժանոյց տաւ Հելլենացիս իւր ելլելն ի գահ Յունաստանի և իշխանութիւնը ձեռքը առնուլը, որուն նպատակը պիտի ըլլար « Արեւելի մէջ օրինակուելիք թագաւորութիւն մը վարել »: Կը վերջացնէր Յայտարարութիւնը « Կ'աշաշիմ զԱստուած որ իր սուրբ և փրկարար աջով հովանի ըլլայ Ձեզ »: Երկրորդ օրը Ազգային ժողովքին զիմաց երդուընցաւ Սահմանադրութեան հաւատարիմ կենալու. ապա Եկեղեցի զնաց և յետոյ չքեղ զօրահանլէսով մը յինքն գրաւեց ժողովրդեան համակրանքը: Պաշտօնարանական փոփոխութիւնք եղան, Պուլկարիս՝ Նախագահ կ'ըլլար Պաշտօնէից, Տէլիեանի՝ Արտաքին Գործոց, Սմոլէնց՝ Պատերազմական գործոց, Տիամանդոփուլոս՝ Արդարութեան:

Նախնական այս զբաղմունքներէն յետոյ Գէորգ թագաւորին խնամքը եղաւ հաստատել նախ Աթէնքի և ապա Յունաստանի մէջ հանդարտութիւն և օրինաց պահպանութիւն, յորում ջանաց առանց եր-

ցան Նոյեմբեր 7ին, որով Եօթն կղզիք կը արուէին Յունաստանի պայմանաւ որ նախ քանդուին Գորֆուի ամրութիւնք: Այս բանս մեծ աթղոնութեան պատճառ եղաւ ի Յունաստան, սակայն Անգղիա կատարեց իր սահմանածը: Թեպէն թիւերը և ինչ որ կրնար տարուիլ, փոխադրեց ի Մալթա և յԱնգղիա. անացեալ նիւթոց յետին քարն անգամ ահազով վաճառեց:

1864

կիւղի և ակնառութեան միանգամայն արի խոհեմութեամբ, յամենայնի իրեն խորհրդատու ունենալով զկոմսն Սիոննէք տանիմարքացի, զոր միաբան բերած էր իբրև խորհրդատու. և քիչ ժամանակուան մէջ փրկեց զՅունաստան անիշխանութեան հետեանքներէն: Յետոյ այց ելաւ Յունական կղզեաց և մանաւանդ նոր ստացեալ կղզիներուն և Մայիսի մէջ ներումն շնորհեց այն զինուորականաց որոնք քաղաքագիտական յանցանաց մէջ գտնուեր էին: Մի և նոյն միջոց նոր Սահմանադրութիւն մը պատրաստել կուտար Ազգային ժողովքէն և որուն վրայ երգուընցաւ Նոյեմբեր 28ին: Այս Սահմանադրութեան առթիւ ունեցաւ ընդգիմութիւնք երեսփոխանական ժողովքին մէջ և ի պաշտօնէից, բայց Գէորգ Ա գործեց աներկիւղ վրատահութեամբ գիտնալով և զգալով որ ոչ միայն Աթէնքի այլ և բոլոր Յունաստանի ժողովուրդը երեն հետ էր և նմանօրինակ վստահութիւնը պիտի գտնէր ժողովրդէն շատ պարագաներու մէջ:

Յամին 1867 Հոկտեմբեր 27ին ամուսնացաւ Ռուսիոյ Մեծ Դուքս Կոստանդնի՝ Օլկա դստեր հետ, այսպէս փոխարինութիւն մը ըլլալով և Ռուսաստանի, որուն համար Գէորգայ խնամութիւնը Անգղիոյ թագաւորական տան հետ, միշտ առաւելութիւն մը կը նկատուէր ի նպաստ Անգղիոյ: Այս երկուց մեծ Պետութեանց և Գաղղիոյ ևս բնածին համակրանքը վայելելով Գէորգ Ա, բազմավտանգ և մինչև սպառնական դիրքերու մէջ կրցաւ իր խոհեմ և անաստան բնաւորութեամբ կառավարել նորահաստատ և սահմանադրութեան թերավարժ թագաւորութիւն մը և ազատել զՅունաստան ապագայ ևս մեծամեծ վտանգներէ Յեղափոխութեան, միշտ յառաջացնելով իւր նոր ստացեալ հայրենիքը Յառաջագիմութեան և Պատուոյ ճամբուն մէջ:

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԻՏԱԼԻՈՑ

1. Հարաւային իտալիա և Սիկիլիա. — 2. Կարիպալտի և ար-
շաւանք Հազարաց. — 3. Պատերազմի Միլացցո. — Կարիպալ-
տեանք կը տիրեն Սիկիլիոյ. — 4. Փրանկիսկոս Բ ի Նափոլի.
Իւր վերջին ջանքերը. — փախուստ ի Կաէդա. — 5. Կարիպալ-
տի ի Նափոլի. Վոլդուոնոյի պատերազմը. — 6. Նուէրակութիւնք.
Ումբրիա. — Գաղղիացի զօրավարն Լամուրիսիէր. — 7. Պատե-
լազմի Քասպէլֆիտարո. — Նուէրակութիւնք և Ումբրիա կը
միանան Փիէմոնթի. — 8. Միացումն Նափոլիի. Անկումն Պուր-
պոնեանց. — 9. Թագաւորութիւն իտալիոյ. — Առաջին խօսա-
րան. — 10. Մահ Քալուր Կոմսին. — 11. Կարիպալտի ի Տը-
րիտենզոն ի Վենետոս և յԱսփրոմոնզէ. — 12. Դաշինք Սեպտեմ-
բերի ընդ Գաղղիոյ.

1. Հարաւային իտալիա եւ Սիկիլիա: — Վիլլա-
ֆրանքայի խաղաղութիւնը և Յուրիքի դաշնադրու-
թիւնը, ազատասիրաց համար չէր վերջ մը իրենց
ցանկացեալ ըղձից, այլ տակաւին սկիզբ մը. և յետ
միանգամ Գաղղիացւոց քաշուելուն յիտալիոյ, Ազ-
գային Ընկերութիւնը իրեն նպատակ առաւ առանց
օտարին օգնութեան, ինքնին տարածելով ամէն կար-
գի ժողովրդեան մտաց մէջ իտալական միութեան գա-
ղափարը, յանկարծական ժողովրդախումբ քուէիւք դի-
մել առ այս միութիւն, որուն գլուխ պիտի համարուէր
Վիկտոր Էմանուէլ և պիտի չմնային յիտալիա այլ
իշխանք: Ըստ իրենց գաղափարին պէտք էր վանել
նախ օտարը, որ էր Աւստրիա՝ ի Վենետիկոյ, և Գաղ-
ղիա՝ ի Հռովմայ. ապա գահընկէց ընել Նափոլիի Պուր-

պոնեանք: Սակայն առաջին երկու խնդիրք դժուարին յոյժ էին իրենց համար և հարկ էր եւրոպական կնճիռներու և խառնակութեանց սպասել նոր դրութիւն մը ստանալու համար յայսմ մասին. որով առ ժամս կը մնար իրենց փորձը ընել լնդդէմ Պուրպունեանց Հարաւային Իտալիոյ, որոց վարչութեան եղանակը ըլլայ Փերտինանտոս Բի և կամ իւր որդւոյն Փրանկիակոս Բի, ոչ իւր ժողովրդոց և ոչ Եւրոպիոյ ուրիշ ազգաց համակրանքն ունէր:

Ազատականք որոց կառավարիչն էր Ազգային Ընկերութիւնը անդէն սկսան գաղտ աշխատիլ ապրստամբութիւն մը յարուցանելու համար Սիկիլիոյ մէջ ուր մեծ էր ժողովրդեան տժգոհութիւնը, ոչ միայն ընդդէմ Պուրպունեանց, այլ և ի վաղ ժամանակաց նախատինք մը համարելով Նափոլի քաղաքին ենթարկեալ ըլլալին: Այս իրենց հակառակութիւնը ընդդէմ վարչութեան աւելի զրգուեր էին 1856էն սկսեալ Մածծինի և Մածծինեանք որոնք կը քարոզէին ամենուրեք ի Սիկիլիոյ « ազատիլ գերութենէ և միանալ Հիւսիսային Իտալիոյ հետ » և այս գաղափարը յետ 1859ի պատերազմին ամենուն մտաց առջև այլ ևս դժուարին չէր երևնար: Կղզւոյն մէջ գաղտ բազմութիւ մասնաժողովք կազմուած էին, որոնք յետ զժողովուրդը պատրաստելու, ապստամբութեան նշանը պիտի տային: Ապստամբութեան առաջին ցոյցերը եղան 1860ի Ապրիլ 4ին, զորս սակայն փութով ընկճեց Ոստիկանութիւնը, բայց ապստամբութեան լուրը հասնելով ի Հիւսիսային Իտալիոյ, յուզեց ոգիները դիմելու հոն:

2. Կարիպալտի եւ Արշաւանք Հազարաց: — Բազմաթիւ Սիկիլիացի երիտասարդք որոնք աքսորեալ կը գտնուէին հոն, յորս էր նաև Ֆրանչէսքոյ Քրիսփի, խնդրեցին ի Կարիպալտիէ միանալ իրենց հետ և կամաւոր զինուորութեամբ դիմել և ազատել կղզին Պուրպունեանց իշխանութենէն, միացնելով զայն Իտալիոյ միւս մասանց հետ: Կարիպալտի միշտ պատրաստ ազատ զօրապետութեան, յանձն առաւ սիրով: Զէնք

և դրամ հարկ էր, զորս մատակարարեց գաղտնապէս Քալուր, ընդունելով զայնս Ազգային Ընկերութենէն։ Առանձնականք ևս գտնուեցան օգնողք, յորս Ակոս-դինօ Պէրդանի՝ նշանաւոր բժիշկը, որ հաւաքեց ի Միլան պաշար, գէնք, մթերք և դրամ և ամենայն ինչ ուղղուեցաւ ի Ղենովա, ուսկից պիտի մեկնէր արշաւանքը։ Մայիս 5ին գիշերը գրեթէ հազար անձինք յորս 500 Լոմպարտացիք և 300 վենետք մեկնեցան ի Քուարդոյէ որ մերձ է Ղենովայի, Ռուպադդինօ Ընկերութենէ առնուած երկու շոգենաւովք և ուղղուեցան ի Սիկիլիա։ Ճամբան ուղեցին արշաւանք մը ևս փորձել Քահանայապետին երկիրներուն մէջ, այլ չյաջողեցան և հասան ի Մարսալա որուն նաւահանգրստին մէջ բաց ի Նափուլիի թագաւորութեան երկու մարտանաւերէ, կային ևս երկու անգղիացի մարտանաւք, որոց նաւաստիքը ցամաք ելած էին։ Հազարաց առաջին շոգենաւը առանց յայտնուելու կրցաւ մտնել ի նաւահանգիստ, սակայն երկրորդը դիտեցին թագաւորական մարտանաւք և ահաւոր կրակ մը սկսան թափել անոր ուղղութեան։ Անգղիական մարտանաւուց հրամանատարը լուր ղրկեց կրակը դադրեցնել, մինչև որ իւր նաւաստիք դառնան ցամաքէն և Կարիպալտեանք այս հրադարձարման ժամանակ կրցան ցամաքը ելլել ամրոջովին¹։ Կարիպալտի Մարսալայէն ուղղուեցաւ ի Սալէմի ուսկից Յայտարարութիւն մը հրատարակեց՝ որ իշխանապետութիւնը կը ստանձնէր յանուն Վիկտոր Էմանուէլի։ Փութով իրեն հետ միացան ուրիշ կամաւոր զինուորք և իւր գնդին թիւը եղաւ 2000։

Ապստամբութեան այսպէս ընդարձակուելուն, վարչութեան ղօրավարն Լանտի, ի Փալէրմոյ՝ դիմեց Կարիպալտեանց վրայ 3000 զինուորոք, հեծելովք և հրա-

1. Կը համարուի որ Կարիպալտի և անգղիացի հրամանատարը մէջերին խօսած էին այս նշարքը։ Անգղիոյ բովանդակ ժողովրդեան Նափուլիի վարչութեան դէմ առեկուծիւնը, ծանօթ էր ամենուն։

15 Եւթիւք: Երկու բանակք զարնուեցան ի Քալադաֆիմի ուր Լանտիի գունդերը ջախջախուեցան և մնացեալքը կրկին ապաւինեցան ի Փալէրմոյ², ուր թագաւորական նոր տեղապահ զրկուեր էր զօրավարն Լանցա և որ իր ձեռաց ներքեւ ունէր 20,000 հետեակք, 600 հեծեալք և 36 թնդանօթք: Կարիպալտիի գունդերը ցըրուեցան այլ և այլ ուղղութեամբ թագաւորական բանակը բաժնելու համար և ինքը մեծագոյն զօրութեամբ Մայիս 27ին հասաւ Փալէրմոյի դիմաց ուր մտաւ առանց մեծ կուռոյ. և որչափ ինքը կը յառաջէր փողոցներուն մէջ, հետեաւար կը նահանջէին թագաւորական գունդերը, և Լանցա դուրս մղուելով գրեթէ 15,000 զօրօք, սկսաւ ահաւոր կրակ մը թափել քաղաքին վրայ, որուն դէմ բողոքելով բովանդակ օտար հիւպատոսք, դադրեցուցին կրակը: Արդէն Կարիպալտի քաղաքին մէջի թնդանօթներուն տիրած էր և ինքը ևս կրնար փոխադարձաբար ռմբակոծել թագաւորական բանակը, որով և զօրավարն Լանցա աւելորդ համարելով կըռուիլ Փալէրմոյի դէմ, անգղիացի մարտանաւուց հրամանատարին միջնորդութեամբ զինադադարումն խընդրեց մինչև որ հարցնէ և հրահանգ ստանայ ի Նափոլիէ: Փութով հրաման ստացաւ՝ թշնամոյն հետ դաշամբ « զէնքերով և պաշարով մեկնելու ի Նափոլի », և թողուլ զՓալէրմո: Կարիպալտի սիրով ընդունեցաւ պայմանքը. և յետ մեկնելու թագաւորական բանակին ի Փալէրմոյի, գրեթէ բոլոր քաղաքները սիրով ընդունեցան իւր իշխանապետութիւնը և տիրացաւ կըղզւոյն բաց ի Մեսսինայի և Միլացցոյի բերդերէն. և յետնոյս մէջ ամրացած էր թագաւորական քաջ զօրավարն Պոսքօ:

Սիկիլիոյ այսպէս ընկճուելով, Ազգային Ընկերութեան նախագահը Լաֆարինա, անդէն հոն դիմեց համոզելու զԿարիպալտի ժողովրդախումբ քուէով մեկէն միացնել Հիւսիսային Իտալիոյ հետ: Սակայն

1. Ըստ ոմանց Լանտի կամաւ պարտեցաւ, որով և մատնութիւն գործեց:

Կարիպալտի ոչ միայն չուզեց թողուլ իւր դիկտատուրական իշխանութիւնը, յորում իւր անձնական ատենադպիրն և ամենէն ազդեցիկ անձն էր Յրանչէպո Քրիսփի, այլ և կղզիէն տարագրեց զԼաֆարինա։ Այն օրուրնէ կը սկսին Քալուրի և Կարիպալտի մէջ ընդդիմութիւնք և գոտութիւնք։ Քալուր հակառակ էր Կարիպալտի բացարձակ իշխանութեան. սակայն մեծագոյն վնասներէ խոյս տալու համար զրկեց ի սիկիլիա զԱկոսդինօ Տէփրէդիս հաճելի անձն Կարիպալտի, որ անուանուեցաւ Փոխան Դիկտատորի. և այս երեք անձինք Կարիպալտի, Քրիսփի և Տէփրէդիս հռչակեցին ի Սիկիլիա Փիէմոնթի Սահմանադրութիւնը,

3. Պատերազմ ի Սիլացցօ. Կարիպալտեանք կը տիրանան Սիկիլիոյ։ — Այս միջոցիս կը ստուարանային Կարիպալտի գունդերը որ 5000 հոգուով ուղղուեցաւ Մեսսինայի վրայ, իրեն գունդերուն հրամատար ունենալով զՄէտիչի, զՊիքսիօ և հունգարացի թիւր և էպէրհարտ զօրավարք։ Իրեն ամէն ջանքն և դաւ զՄեսսինա բաժնել Միլացցոյէ, այսպէս անօգնական թողուլ զՊուքօ զօրավարը Միլացցոյի մէջ։ Թագաւորական զօրավարը ամէն ջանքը ըրաւ չկորսնցնելու իւր հաղողակցութիւնքը և բազմութիւ գուպարածք եղան Միլացցոյի առջև և վերջապէս երկու բանակք զարնուեցան Յուլիս 20ին։ Յետ արիւնհաճեղ մրցման մը Կարիպալտի տարաւ յաղթանակը, և Պուքօ սակաւ մնացորդովք քաշուեցաւ Միլացցոյի բերդին մէջ թողլով թշնամւոյն ձեռքը պաշար, մթերք և զէնք։ Քիչ օր վերջը Մեսսինայի հրամանատարը զօրավարն Քլարի հրահանգ ընդունեցաւ ըստ պարագային դաշնախօսել Կարիպալտի հետ, որով Միլացցոյի և Մեսսինայի պահանորդքը և բանակը զինուորական պատուով և զինուք ձգեն այդ քաղաքները, և պահապանք միայն մնան բերդերուն մէջ, որոց չէր կարելի կռուիլ Կարիպալտի հետ, և ինքը ևս չյարձակի անոնց վրայ և խօսք տայ չ'անցնիլ ի ցամաքն։ Կարիպալտի ընդունեցաւ դաշանց առաջին մասունքը, բայց ոչ և եր-

կրորդը: Արդէն Մէտիչի զօրավարը յարձակմամբ տիրեր էր Մեսսինայի շրջակայից, որով և թագաւորականք ևս գոչ եղան դաշանց առաջին մասամբք:

Կարիպալտի յետ Սիկիլիոյ տիրապետութեան, իւր նպատակը դարձուց Նափոլիի թագաւորութեան և Եկեղեցւոյ Վիճակին վրայ: Արդէն Պէրդանի և Նիքոդէրա 9,000 զինուորօք պատրաստուեր էին յարձկիլ Քաշանայապետին երկիրներուն վրայ: Եւրոպական Պետութիւնք վրդովեցան և խիստ բողոքներ, մինչև սպառնալիք եղան Փիէմոնթի թագաւորութեան « որ ազատ թողուցեր էր զԿարիպալտի պէնք և զինուոր հաւաքելու Քաշանայապետին երկիրներուն վրայ յարձկելու համար »: Ըննովայէն ի Սարդենիա հասեր էին բազմաթիւ կամաւորք, Կարիպալտի անձամբ գնաց և առաւ բերաւ զանոնք ի Սիկիլիա ուր ունեցաւ 17,000 կամաւորաց բանակ մը և քանի մը հրանօթք:

4. Փրանկիսկոս Բ ի Նափոլի — իւր վերջին ջանքերը. փախուստ ի Կաէդա: — Այս եղելութեանց ժամանակ Նաբոլիի թագաւորը Փրանկիսկոս Բ դիմեր էր առ Նափոլէոն Գ խնդելով անոր օգնութիւնը և խորհուրդը: Կ'առաջարկէր Նափոլիի գաղղիական ներկայ Սահմանադրութեան նման օրէնքներ տալ և Սիկիլիոյ 1812ի ազատութիւնքը շնորհելով, հոն փոխադրայ անուանել իւր եղբայրը՝ Դրանիի Կոմսը: Նաբոլէոն Գ իրեն խորհուրդ տուաւ դիմել առ Վիկտոր Էմանուէլ և անոր հետ համաձայնիլ: Փրանկիսկոս Բ Յունիս 24ին հրատարակեց Սահմանադրութիւնը, որով հրաման կուտար եռագոյն դրօշակի գործածութիւնը և կը խոստանար Փիէմոնթի հետ խորհրդակցիլ հրկուց թագաւորութեանց միաբան սրտով գործելու համար: Եւ յիշաւի նուիրակութիւն մը շնորհեց առ կոման Քապուր որ բնաւ արդիւնք մը չունեցաւ: Եւ սակայն ի Նափոլի ևս զինուորական ընդդիմութիւն մը ծագեցաւ ընդդէմ Սահմանադրութեան, զոր ընկճելու համար հարկ եղաւ գէնք գործածել: Ազգային Ընկերութիւնը դրամի միջոցով ցրտացուցեր էր Փրանկիսկոս Բէ զինուորական մասը, որոնք անոր ա-

րարքը այլ ևս չէին ուզեր պաշտպանել և նախ հրա-
ժարեցաւ ի ծառայութենէ՝ անուանի զօրավարն Նուն-
ցիանդէ, որուն հետեւեցան ուրիշ ծովային զօրավարք,
զորս շահեր էին մարգիզն Վիլլամարինա դեսպան
Փիէմոնթի ի Նափոլի և ծովակալն Փէրսանո՝ հրա-
մանատար Փիէմոնթի մարտանաւուց հարաւային Ի-
տալիոյ ջրերուն մէջ։ Վիկտոր Լմանուէլ և Քաւուր
ամենայն գաղտնութեամբ ճիգն կը թափէին Պուրպու-
նեանց անկումը պատրաստել առանց գործակցութեան
Կարիպալտիի, անոր պահանջներէն ազատ ըլլալու հա-
մար և սակայն Կարիպալտի կը յառաջէր իր 17,000
բանակովը։

()գոստոս 8ին գիշերը Կարիպալտիի գունդերը մեկ-
նեցան նաւերով ի Սիկիլիոյ, և դիմացը ի Փալապրիա
ցամաքը ելան առանց ընդդիմութիւն գտնելու թագա-
ւորական գունդերէն։ ()գոստոս 20ին Կարիպալտի հա-
սաւ Ռէճճիոյի դիմաց, ուր բանակած էին 30,000 զի-
նուորք հրանոթիւք և հեծելովք, որոց կը հրամայէր զօ-
րավարն Վիալ։ Սքա յետ առերևոյթ կռուոյ մը կէս մը
ցրուեցան և մաս մը անձնատուր եղան։ Կարիպալտի
()գոստոս 22ին մտաւ ի Ռէճճիօ։ Վիալ պաշտօնէն հրա-
ժարեցաւ և իւր տեղը դրուեցաւ զօրավարն Կիօ։ Սա
ևս փոխանակ կռուելու անձնատուր եղաւ, գէնքերով,
հեծելովք, և պաշարներով։ Կարիպալտի ամէն կողմ
կը հրատարակէր թագաւոր՝ զՎիկտոր Լմանուէլ և
զինքը դիկտատոր։ Յետ այս յաջողութեանց դիմա-
ցը ուրիշ խափանարար արգելք մը չ'ունենալով, չուեց
ի Նափոլի, ուր Ոստիկանութեան գլուխը և ապա Պաշ-
տօնեայ Ներքին Գործոց՝ Տոն Լիպորիօ Ռոմանօ, ի
վաղուց ծածկապէս կ'աշխատէր և կը պատրաստէր
Վիկտոր Լմանուէլի թագաւորութիւնը։ Թագաւորին
հօրեղբայրը Կոման Աքուիլայ, կասկածելով պաշտօ-
նէին արարող վրայ, ջանաց զինքը պաշտօնանկ ընել
տալ, բայց Տոն Լիպորիօ այնպէս երկեցուց զՓրան-
կիսկոս Բ, ի բնէ տկար և յողբող, որ խնդրեց իւր հօ-
րեղբորմէն անսխալպէս հեռանալ ի Նափոլիէ։ Այն ա-
տեն Տոն Լիպորիօ առաջարկեց թագաւորին որ՝ ժո-

ղովրդեան և գահուն մէջ փոխադարձ վստահութիւնը կորսնուած ըլլալով, այս վտանգալից ժամանակին լաւ էր իրեն համար մայրաքաղաքէն հեռանալը: Թագաւորին հաւատարիմ մնացեալ զօրավարք, որոնք տակաւին բազմաթիւ էին և ունէին ընտիր բանակներ, խորհուրդ կուտային չվախնալ և քաջութեամբ դէմ կենալ թշնամւոյն, ընդդիմութեան կեդրոն կազմելով զՍալէռնո: Սակայն իւր պաշտօնեայք մանաւանդ Տօն Լիպօրիօ Ռոմանօ, անհնարին ցըցուցին այս ընդդիմութիւնը և անօգուտ, նա մանաւանդ ժողովուրդը, կ'ըսէին, վարկենէ վայրկեան կրնար յեղափոխութիւն մը յարուցանել: Դարձեալ Թագաւորին հօրեղբայրներէն կոմսն Սիրակուսայի, եռանդուն հիացող Քաւուրի վարչութեան, խորհուրդ կուտար Թագաւորին իւր հրապատակները արձկել յերդմանէ: Փրանկիսկոս Բ բոլորովին շուարեալ, յետ բողոք մը գրելու առ եւրոպական պետութիւնս որ կը հեռանար մայրաքաղաքէն որպէս զի անոր աւերմանը պատճառ չ'ըլլայ և անվաւեր համարելով ինչ որ գործուին առանց իւր հաւանութեան, մտաւ մարտանաւի մը մէջ և ապաւինեցաւ ի Կաէթա. իսկ գունդերը քաջուեցան Վոլդուոնոյի կռնակը:

5. Կարիպալտի ի Նափոլի — Պատերազմ Վոլդուոնոյի: — Հագիւ ֓րանկիսկոս Բ հռացեր էր, Տօն Լիպօրիօ Ռոմանօ անմիջապէս հրաւէր ղրկեց առ Կարիպալտի գալ փութով ստանալու քաղաքը¹: Կարիպալտի ընդունեցաւ հրաւէրը և ի Սափրիէ ուր գընացեր էր նաւով, Սեպտեմբեր 7ին հասաւ ի Նափոլի: Կարիպալտիի մինչև ի մայրաքաղաքն մուտքը, առանց դժուարութեան եղեր էր և իւր կողմնակիցք անգամ կը կոչեն զայն « Զինուորական շրջագայութիւն

1. Նոյն իսկ Պորպոնեանց հակառակ պատմագիրք կը պարսաւեն Տօն Լիպօրիօ Ռոմանօ պաշտօնէին բռնած այս ընթացքը, ումանք զայն վատութիւն կոչելով և այլք մատնութիւն: Իսկ ազատականք կը կոչեն զայն « գերագոյն չայրենասիրութիւն » որ այսպէս խնայեց անօգուտ արիւնահեղութեան:

մը» յորում ժողովուրդքը հնազանդեցնելու համար մեծ ազդեցութիւն ունեցեր էր իւր հմայիչ անունը, իւր «առիւծանման» կերպարանքը և յառակս դարձած՝ իւր և ընկերակցաց կարմրագոյն շապիկքը: Ի Նափուլի նոր Պաշտօնարան մը կազմուեցաւ, թողլով Ներքին Գործոց պաշտօնեայ դարձեալ զՏոն Լիպորիօ: Սակայն կարևոր հրամանները կը տրուէին զօրավարին սենեկէն ուր քարտուղար էր Պէրդանի բժիշկը: Ամէն հրաման էր յանուն Վիկտոր Էմանուէլի: Կարիպալտի իւր կրօնական հակառակութեամբ, անդէն վերցուց Յիսուսեան Միաբանութիւնը և գրուեց անոնց ինչքը. ազգային կալուած հռչակեց թագաւորական տան և Եպիսկոպոսաց, Արքեպիսկոպոսաց կալուածք և եկամուտք: Միանգամայն ի Նափուլիէ կը կառավարէր զՍիկիլիա ուր մէկէն իր հեռանալովը տիրեր էր անմիաբանութիւն և զժառութիւն, Տէփրէդիս ուզելով անմիջապէս միութիւն ընդ Հիւսիսային Իտալիոյ և Քրիստի փափագելով յամեցումը: Կարիպալտի անցաւ ի Փալէրմոյ և հոն փոխան—գիկտատոր անուանեց զՄորտինի՝ երբեմն պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց ի Գոսքանա, Կուէրալոյի իշխանավարութեան ժամանակ: Կարիպալտի ապա դարձաւ ի Նափուլի ուր փոխան—գիկտատոր դրած էր զՍիրդորի և Քրիստի պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց: Աստ ևս տիրած էր անմիաբանութիւնը և շփութութիւնը: Ռամկավար և ազատական դասը տժգոհ էր Փիէմոնթի վարչութենէն զոր յետամնաց կը համարէին և Կարիպալտի իւր ծանօթ անքաղաքագիտութեամբ, զմարգէզն Փալլապիչինի ղրկեց առ Վիկտոր Էմանուէլ, պաշտօնանկ ընելու զՔաւիւր և զՖարինի, յայտնի է սակայն առանց ընդունելու իւր պահանջքը: Այս շփոթից ժամանակ Պուրպոնեան թագաւորութեան գունդերը ամրացեալ դիրքերէ սկսեր էին շարժիլ և ունեցեր իսկ էին իրենց յաջողութիւնքը ալ և ալ գուպարածներու մէջ: Ի Քայացցօ յետ ճակատամարտի մը կարիպալտեան կամաւորք կորսնցուցեր էին ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր 4000 անձինք: Բայց և ունէին 20,000 կամաւորաց բանակ մը. իսկ

186)

Թագաւորական բանակը կը կազմուէր 30,000 անձանցմէ, որոնք ամփոփուեր էին Վլադուստոյի թիկունքը, իրենց ապաւէն ունենալով զԿապուա: Սեպտեմբեր 30ին Պոլոննա զօրավարը թագաւորական գունդերով անցաւ զՎլադուստո և մեծ բաղխմամբ յարձկեցաւ թշնամույն գունդերուն վրայ, որոց կը հրամայէր զօրավարն Մէտիչի. նոյնը զանազան կէտերէ ըրին ուրիշ թագաւորական զօրավարք Պիքսիոյի և Միլլից լեհ զօրավարին գունդերուն: Մեծ էր թագաւորականաց եռանդը, որովհետեւ պատերազմին ներկայ էր նոյն իսկ Փրանկիսկոս Բ: Սիկիլիայի կամաւորք սկսան սկարանալ և յետո նաՀանջել: Հասաւ Կարիպալտի նոր օգնութիւններով, սակայն թագաւորականք յամառաւութեամբ կը կռուէին և կը սպառնային չըջապատել Մէտիչիի գունդերը: Պատերազմը առաւօտ սկսաւ և տևեց մինչև երեկոյ. յաղթութիւնը ընդ երկար անորոշ մնաց: Երեկոյեան դէմ նոր կամաւորք հասան ի Նափոլիէ և այնպէս վերջին թափով մը յարձկեցաւ Կարիպալտի թագաւորական գունդերուն վրայ, որոնք ամբողջ օրուան կռուէն պարտասեալք էին: Այն ատեն թագաւորականք խիթալով որ նահանջի ճամբան դէպ ի Կապուա իրենց չկտրուի, աճապարանօք սկսան քաշուիլ ի Կապուա և յաղթութիւնը մնաց Կարիպալտի: Երկրորդ օրը Կարիպալտի նոր հասած կամաւորներով, յորում կային նոյն իսկ փիէմոնթեցի նաւաստիք, մարտանաւերէն ելած, յարձկեցաւ Փէրոնէ թագաւորական զօրավարին 2500 անձանցմէ բաղկացեալ բանակին վրայ ի Քապէրդա. չըջապատեց դայն և գունդերը անձնատուր եղան: Վլադուստոյի յաղթութիւնը կ'ամրապնդէր Կարիպալտի իշխանութիւնը, և սակայն չէր բառնար Պորպոնեան թագաւորութիւնը. քանի որ կանգուն էին Կապուա և Կաէրա երկու ամուր ապաստանարանները, պիտի երկարէր յոյժ պատերազմը և Կարիպալտի թերևս չկարենար իսկ յաջողութեամբ ելլել յանդորր, եթէ օգնութեան չհասնէր փիէմոնթեցի բանակը որ յաղ-

թութեամբք ի Միջին Իտալիա, կը յառաջէր դէպ ի Նափոլի:

6. Նուիրակութիւնք — Ումբրիա. գաղղիացի զօրավարն Լամորիսիէր: — Իտալական ազատականաց գաղափարն էր Նափոլիի տիրապետելէ վերջը, արշաւանք մը փորձել նաև Քաջանայապետին երկիրներուն վրայ: Որչափ որ ալ Նաբոլէոն Գ արտաքսապէս խստիւ պատուիրած էր Փիէմոնթի որ չթողու կարիպալտեանց դպչելու Քաջանայապետի երկիրներուն, սակայն յեղափոխականք յայտնապէս կը պատրաստուէին փորձելու զինուք: Եւ իրենց յուզմունքները վերջին ժամանակաց մէջ պատճառ եղան Քաջանայապետին վարչութեան կանխաւ կարեւոր զգուշութիւնները ձեռք առնուլ: Այս նպատակաւ Գերապայծառ Տը Մէրոտ երբեմն սպայ և այժմ Պաշտօնեայ Զինուց Պիոս Թ Քաջանայապետին, մտածեց զինուորական պաշտպանողական կազմակերպութիւն մը յարուցանել, որ կարող ըլլայ սահմանները պաշտպանել ստէպ յարձակմունքներէ, որով չդիմել ստէպ օտարին միջամտութեան: Տը Մէրոտ իւր գաղափարը յայտնեց Նաբոլէոնի որ բնաւ ընդդիմութիւն մը չցըցուց. նա մանաւանդ որ Տը Մէրոտ սպարապետ կ'առաջարկէր գաղղիացի մը՝ զգօրավարն Լամորիսիէր, Ալտ-Էլ-Քատէրի յաղթողն և Կայսրութեան հակառակորդ մը որ կ'ապրէր առանձնացեալ և տօգոճ, և որուն եթէ ի Գաղղիոյ միշտ հաճելի պիտի ըլլար Նաբոլէոն Գի: Լամորիսիէր զօրավարը՝ կրօնասէր և եռանդուն զմայլող Պիոս Թ Քաջանայապետին, միանգամայն ցանկացող զինուորական նոր փառաց մը, սիրով յանձն առաւ Տը Մէրոտի առաջարկը և Մարտ 25ին հասնելով յԱնքոնա, անդէն սկսաւ վաստակիլ քաջանայապետական իշխանութեան բանակ մը կազմել, յաղթելով բազում և մեծ դժուարութեանց զորս կը գըտնէր յամենուստ, և նոյն իսկ յիտալասէր բարձրաստիճան եկեղեցականներէ որոց հաճելի չէր իւր օտարազգի և գաղղիացի ըլլալը, նոյն անպատեհութիւն-

ներ կը տեսնէին նաև Գերապայծառ Տը Մէրոտի վրայ¹ :

Այսու հանդերձ Եւրոպիոյ ամէն կողմէն ինքնայոժար դիմողք եղան կազմելու Ս. Գահուն պաշտպանութեան համար կանոնաւոր զինուորութիւն մը, յորս տւելի էր մանաւանդ գաղղիական տարրը և ի նուա երբեմն միապետական ազնուականութեան բարձրանուանք² : Ոչ նուազ եռանդով դիմեցին նաև Պէլճիայէն, Հոլանտայէն և ուրիշ երկիրներէ, որով այսպէս ձևացաւ Պապական շրջափակը, 12, 600 հետևակք, 480 հեծեալք իրենց կարևոր հրանօթիւք և հրանօթից լուծերով : Լամորիսիէր յատուկ գաղղիական վստահ բնաւորութեամբ, յետ հրահանգելու և կրթելու այս զինուորութիւնը, բաւական կը համարէր որ և է յարձակման դիմացն առնելու : Կրթեալ բանակէն այլ և այլ գունդեր բաժնեք էր քաղաքաց և բերդորէից մէջ : Չէր կրնար համարիլ որ իւր գործն միայն Կարիպալտեանց հետ չէր. և վստահ Նարուէոն Գի խօսից վրայ, ուրիշ որ և է յարձակումն չէր կրնար գուշակել ի Հիւսիսէ : Արդէն իշխանական խիստ վարչութիւն մը սկսած էր Ումբրիոյ և Նուիրակուութեանց մէջ, որ իւր օտար բլլալովը անսամեղի կ'երևար ազատականաց, և որոնք ամենայն գոյներով իրր բռնաւորութիւն մը զայն կը նկարագրէին. մինչև կոմսն Քալվուր, որ յամենայնի առիթ կը փնտռէր, պատրուակ առաւ այս խտտութիւնքը, բողոք մը գրելու առ կարգինալն Անդոնէլլի՝ Ատենադպիր Քահանայապետական Պետութեան, փութով ճամբելու օտար զինուորութիւնը և մէկ օրուան մէջ պատասխան մը ու-

1. Կոմսն Տ'իտըվիլ. Ատենադպիր Գաղղիական Դեսպանութեան ի Դուրին Ա Հատոր. 1860 : Նոյնը կը հաստատեն և այլ լուրջ պատմագիրք, և նոյն իսկ Լամորիսիէրի նամակք :

2. Զինուորաց կարգին մէջ կը յիշուին անուանք որպիսիք են՝ Ռօհան, տը Նեւվիլ, տը Դէրվ, Փէրրոտիլ, Մէսդը, Շանփրոպէր, Շէվիսեէ, Սապրան, Շարէզ և այլք քաղուփք, ամենն ալ սիրով յանձնառուք պարզ սոսկ զինուորութեան վիճակը :

գելով: Երկու օր վերջը զօրավարն Ֆանդի անուանուելով ընդհանուր հրամանատար Փիէմոնթի պատերազմող գունդերուն, կ'իմացնէր Լամորիսիէրի որ իւր թագաւորէն հրաման ստացեր էր տիրելու Նուիրակութեանց և Ումբրիոյ: Եւ 32,000 հետեակք, 2000 հեծեակք հրանօթիւք կ'անցնէին սահմանադուլիսը ընդ հրամանատարութեամբ Զիալտինի և Մարոցցօ տէլլա Ռաքքա զօրավարաց¹:

7. Պատերազմ ի Քասդէլֆիտարտօ — Նուիրակութիւնք եւ Ումբրիա կը միանան Հիւսիսային Իտալիոյ: — Լամորիսէր որ Նաբուէոն Գի արտաքին յայտարարութեանց վստահացեալ չէր կրնար համարիլ որ Փիէմոնթի բանակ մը անցնի սահմանները, կրկին և կրկին հեռագրեց առ կարդինալն Անդոնէլլի որ ինքը պատրաստ էր պատերազմելու յամենայն դէպս. բայց թէ հարկ ըլլար կռուիլ Փիէմոնթի կանոնաւոր զօրաց դէմ. պատերազմը մեծապէս անհաւասար էր և լաւ էր յայնժամ խոյս տալ կռուելէ: Բայց Անդոնէլլի պատասխան մը չտուաւ և Լամորիսիէր ուզեց բաղդը փորձել²: Պատուիրած էր գունդերէն ոմանց ամփոփուելու Օզիմոյի և Մաչերագայի մէջ, հոն կ'ուզէր սպասել Զիալտինիի զօրաբաժնին և թէ յաղթուէր պատասպարուիլ յԱլէքոնա: Բայց սիւնակներէն մին ջախջախեցաւ և միւսն անձնատուր եղաւ և Փիմոտան քաջ զօրավարը մնացեալ սակաւ գունդերով եկաւ միանալու Լամորիսիէրի: Իտալացիք յետ տիրելու Օզիմոյի յա-

1. Նաբուէոն Գի կը գտնուէր ի Շապէրի, ուր իրեն այցելութեան գնացին պաշտօնեայն Ֆանդի և զօրավարն Զիալտինի: Դիւանագիտական յիշատակարանք կը հաստատեն որ Նաբուէոն գաղտ հաւանութիւն տուած ըլլայ Վիկտոր Էմանուէլի տիրելու Ումբրիոյ և Նուիրակութեանց, պայմանաւ որ չդպչին միայն Հռովմայ, աւելցնելով որ « շուտ ընեն » (mais sutout faites vite): Արդէն Վիկտոր Էմանուէլ չէր մտիւր այսպիսի գործոյ մը առանց Նաբուէոնի հաւանութեան:

2. Պիանքի, Դիւանական Պատմութիւն Իւրոպական յիտալիա Հտ. Էջ 544: Լամորիսիէրի թզթոց մէջ այս մասին կան ծանր բացատրութիւնք:

առջեցին ի Քասդէլֆիտարտո: Սեպտեմբեր 18ին Փիմոտան անցնելով զԱլգոնէ դիմեց իտալական առաջին սիւնակին վրայ ի Սանդա Քազա տի Լորէդօ, բայց ծանր վիրաւորուելով, իրենները սկսան փախչիլ և այսպէս շփոթութիւն ձգեցին գունդերուն մէջ, յորոց ոմանք սկսան անձնատուր ըլլալ: Ի զուր ջանաց Լամորիսիէր զանոնք կեցնելու, տեսնելով որ գունդագունդ զէնքէրնին ձգած անձնատուր կ'ըլլան, մնացեալ ջոկատներով ապաւինեցաւ յԱլգոնա. նոյնը ըսուեալ տէ Քուրդէն զօրավարը որ օգնութեան դիմեր էր Լամորիսիէրի. ուրիշ գունդեր ալ ընդ ամենը 4000 անձինք սպառններ էին ի Լորեդոյ, որոնք երկրորդ օրը անձնատուր եղան: Քասդէլֆիտարտոյի կուռն մէջ երկու կողմանէ անկեալք 500 հոգիք կը համարուին, յորս նաև Փիմոտան քաջ զօրավարը, որուն մարմինը ապա չքեղապէս փոխադրուեցաւ ի Վաղդիա: Լամորիսիէր 7000 զինուորօք պատրաստուեցաւ պաշտպանել զԱլգոնա, և ութ օրուան մէջ կարելի եղածին չափ ամրացուց բերդորայքը, բայց ցամաքային բանակին յարձակման վրայ աւելցաւ նաև ծովային ռմբակոծումը Փիէմոնթեցի երեք մարտանաւէ որոց կը հրամայէր ծովակալն Փէրսանօ, և որոց հարուածք քիչ ժաժամանակուան մէջ քանդեցին ամրոցները: Լամորիսիէր յանձն առաւ անձնատուր ըլլալ ծովակալին բայց ոչ ընդհանուր սպարապետին որ էր զօրավարն Ֆանդի, որով և պատերազմը տեւեց կրկին երկրորդ օրը: Այն ատեն Լամորիսիէր անձնատուր եղաւ այս պայմանաւ որ քաղաքը յանձնուի և պահանորդը իւր պատուովը թողլով զգէնս, գերի մնայ մինչև խաղաղութեան կնքուիլը: Իւրաքանչիւր կողմէն մեռած էին զրեթէ 200ական անձինք¹: Ալգոնայի անկմամբ առնուեցան

1. Լամորիսիէր զօրավարը անդէն պատուով արձակուեցաւ և Վիկտոր Էմանուէլ հրամայեց որ Ճենովա հասնելուն իւր սպայակոսով իւրընկալուի Թագաւորական պալատը: «Այսու հանդերձ, կ'ըսէ կոմսն տ'Խառլիլ, զօրավարը շատ հարուածեալ է, լուռ և ցաւը շատ խորին»:

ուրիշ մնացեալ բերդեր և գիւղաքաղաքք և այսպէս Նուիրակութեանց և Ումբրիոյ համար շրկուեցան ի Դուրինէ թագաւորական Պաշտօնակալք: Փութով ապա կատարուեցան ժողովրդախումբ քուէարկութիւնք և Նուիրակութիւնք և Ումբրիա ելլելով Եկեղեցւոյ վիճակէն, յարեցան Հիւսիսային Իտալիոյ:

8. Միացումն Նափոլիւ. — Անկում և Պուրպունեանց: Յետ տիրելոյ Նուիրակութեանց և Ումբրիոյ, Քաւուր սահմանեց որ թագաւորն ինքնին պէտք էր գլուխ կենալ բանակին և մտնել հարաւային գաւառները: Այսպէս կուգէր ևս նուազեցնել Կարիպալտի մեծ ազդեցութիւնը: Խօսարանը գումարուելով, սահմանեց ընդունել միութեան մէջ այն գաւառները որոնք ժողովրդախումբ քուէներով յայտնեն իրենց միանալու փափագնին. և եւրոպական պետութեանց ոմանք որոնք կ'առաջարկէին Դեսպանաժողով մը կազմել իտալական խնդրոց համար, Քաւուր ծանոյց որ « վերջապէս իտալացիք ալ իրաւունք ունէին խորհել իրենց վիճակին վրայ, ինչպէս ուրիշ ազգերը »: Քաւուր, խիթալով Կարիպալտի և զինքը չրջապատող ռամկավարաց դիտաւորութիւններէն, կը փափագէր և կը պատրաստէր օր մը առաջ ժողովրդախումբ քուէարկութիւնք սկսելու: Հոկտեմբեր 21ին ի Նափոլի թաղականք կոչուեցան քուէարկելու որ արդեօք « Կ'ուզեն միանալ ընդ Իտալիոյ, մի և անբաժան ընդ իշխանութեամբ Վիկտոր Լյմանուէլի սահմանադրական թագաւորի և իւր յաջորդաց »: Ժողովուրդը իւր քուէար-

Միւս կալանաւորեալ Գաղղիացիք ի Դուրին տարուելով հոն ազատ ձգուեցան իրենց պատուովը « Բայց մեր տաքարին եւրիտասարդք փութով մոռացան իրենց պարտութիւնը. վեր վար կը հատանէին քաղաքը և Փոյի կամարակապքը, շառաւիղի ծիծաղով և ամեն կողմ վէճ փնտռելով և նախատելով հանդարտ քաղաքացիքը: Քաւուր զիս կոչեց և ըսաւ « Ազատ ձգեցի ձեր երիտասարդքը, բայց կը խնդրեմ զմեզ շնախատեն, որովհետեւ յաղթուած են »: Կոմսն Տ'Իաւովիւ. Յէլ-Կո-Կո-Կո-Քաւուր-Կո-Կո-Կո-Կո 1860):

կութեամբ գրեաթէ միաբերան հաստատեց այս հարցմունքը և մեծամեծ տօնախմբութիւնք և հանդէսք յաջորդեցին այս քուէարկութեան:

Արդէն Հոկտեմբեր 1ին Վիկտոր Լմանուէլ հասեր էր ի Վոլդուռնոյ. և ի Մոնդէքրոյէ պատերազմի դաշտին վրայ հանդիպեցաւ Կարիպալտի որ գինքը ողջունեց « Թագաւոր Իտալիոյ » : Երկրորդ օրը Կարիպալտի վեհանձնութեամբ մը հրաժարեցաւ իշխանապետութենէն և ընկերեց Վիկտոր Լմանուէլի հանդիսաւոր մուտքին ի Նափոլի: Յետոյ հրաժարելով որ և է պատւոյ և վարձատրութեան և ծանուցանելով որ ինքը միշտ պատրաստ էր ուր որ կարեւոր ըլլար կռուելու յանուն Իտալիոյ և Վիկտոր Լմանուէլի, քաշուեցաւ իւր առանձնարանը ի Քափրէրա կղզին:

Սակայն Վիկտոր Լմանուէլի կը մնար ցրուել Պուրպոնեանց յետին գունդերը որոնք ամրացած էին ի Կապուա և ի Կաէդա, ի սպառ տիրելու համար Նափոլի թագաւորութեան, և այս նպատակաւ արդէն Փիէմոնթեցիք մտեր էին Նափոլիի սահմանքը: Չիալտինի և Ֆանդի առանց մեծ դժուարութեան Մաչէրոնէի կիրճերուն քով Իսէրնիայի մօտ, պուրպոնեան մէկ քանի գունդերուն յաղթելով, զանոնք ցրուեցին. ապա յառաջեցին Կարելիանոյի անցքը ուր հաւաքեալ էր Պուրպոնեաց մեծագոյն ոյժը, մինչ ուրիշ բանակ մը ընդ հրամանատարութեամբ Մարոցցօ տէլլա Ռաքքա զօրավարին սաստկացուցեր էր Կապուալի պաշարումը, որ այլ ևս չկարենալով դիմանալ, անձնատուք եղաւ Նոյեմբեր 2ի և պահանորդը կալանաւոր զրկուեցաւ ի ճենովա: Նոյն օրը ևս Չիալտինի յաղթութեամբ մը կը ցրուէր ի Կարելիանոյ եղած գունդերը: Ի դոցանէ մի մասն ապաւինեցաւ քահանայապետական սահմանագլուխը, մաս մը ի Կաէդա և մաս մը ի լերինս, ուր ընդերկար ապրեցաւ հինարար: Ի Կաէդա Փրանկիսկոս Բի ներկայութիւնը խրախոյս մը եղեր էր պաշարուելոց, որոնք յանձն առած էին դիմանալ մինչև վերջին կէտ, և Չիալտինի որուն յանձնուած էր Կաէդայի պաշարումը ամբողջ գրեաթէ Նոյեմբեր ամիսը

զբաղեցաւ լաւ դիրքեր ամրացնելու և նոր հրանօթք հասցնելու ի Ճենովայէ և ի Դուրինէ, ի զուր Նարուէոն Գ ջանաց համոզել զՓրանկիսկոս անօգուտ ընդդիմութիւնէ մը ետ կենալու, Փրանկիսկոս Բ պատասխանեց որ կուզէր շարունակել պաշտպանութիւնը և աւելի յանձն կ'առնուր Կաէդայի աւերակաց ներքեւ թաղուիլ քան տեղիք տալ: Եւ սակայն երբ Նարուէոն Նոյեմբերի կիսուն հրամայեց, որ զազդիական նաւատորմիդը ելլայ Կաէդայէն, այն ստեն Փրանկիսկոս Բ և օտար Պետութեանց դեսպանք ելան Կաէդայէն: Դեկտեմբերի առաջին օրերուն մէջ սկսաւ սաստիկ ռմբակոծում մը որ ներկայ պատմութեան ահաւորներէն մին է: Մէկ օրուան մէջ 8000 հարուածք արձկուեցան, որուն քաղքէն պատասխանեցին 2,500 հարուածք: Գազդիական նաւատորմին մեկնելէն վերջը իտալական նաւատորմիդը ընդ հրամանատարութեամբ Փէրսանօ ծովակալին, ծովուն կողմանէ ևս սկսաւ պաշարումը: Յունուար 22ին ահաւոր շառաւմամբ և թնդմամբ ռմբակոծումը սկսաւ թէ ծովէն և թէ ցամաքէն: Ներքուստ ևս դիւցազնական պաշտպանութեամբ կը մրցէին պաշարեալք. սակայն այլ ևս անկարելի էր շարունակել: Վառօդանոցի մը պայթմամբ 200 զինուորք թաղուեր էին փլատակաց ներքեւ, բերդերը բովանդակ ի հիմանց քանդուեր էին և Փետրուար 14ին պահանորդը անձնատուր եղաւ թողլով քաղքին մէջ 700 թնդանօթք, անբաւ պաշար և մթերք: Քիչ օր վերջը անձնատուր եղաւ նաև Մեսսինայի ամրոցը և Սիկիլիա ևս ժողովրդախումբ քուէով միացաւ իտալիոյ վերին գաւառաց հետ:

9. Թագաւորութիւնն իտալիոյ եւ առաջին Խօսարան: — Կաէդայի անկմանէն վերջը Քաւուր հռչա-

1. Փրանկիսկոս Բ Գազդիական շոգենաւով մը ապաւիններ էր ի Զիւլթա Վէքքիա, ուսկից անցաւ ի Հռովմ, ուր շատ տարիներ հիւր եղած է Պիոս Թի: Երբ իտալացիք մտան ի Հռովմ յամին 1870, անցաւ ի Գազդիա. վախճանեցաւ յամին 1894 Դեկտեմբեր 27:

կեց որ նոր ընտրութիւնք ըլլան երեսփոխանական և Խօսարանը դումարուի ի Դուրին: Առաջին անգամ Իտալիոյ միացեալ գաւառաց ընտրեալք, միաբան գըտնուեցան ի Դուրին և Փետրուար 18ին բացուեցաւ իտալական Խօսարանը: Այն օրուէն վերջացան Դոսաֆանայի, Սիկիլիայի և Նափոլիի տեղապահաց իշխանութիւնքը և Խօսարանը առաջարկութեամբ Քափուր կոմսին հրատարակեց « Վիկտոր Էմանուէլ Բ շնորհին Աստուծոյ և կամօք Ազգին Թագաւոր Իտալիոյ »: Քափուր իւր գործը ի զուիսկը հանէր: Այս հրատարակութեան վրայ յայտնի է բողոքեցին իրենց իշխանութենէն արտաքսեալ իշխանք, նաև Աւստրիա և կարգինալն Անգոնէլի՝ Ատենադպիր Քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան: Մեծ Պետութիւններէն միայն Անգղիա անմիջապէս ընդունեցաւ Իտալիոյ նոր Թագաւորութիւնը. իսկ Նաբոլէոն Գ ձանչցաւ զայն պաշտօնապէս Սեպտեմբրի մէջ: Քիչ վերջը նաև Ռուսստան, Տաճկաստան և այսպէս կարգաւ բովանդակ Պետութիւնք Եւրոպիոյ:

Խօսարանը ուզեց ապա որոշողութիւնք ընել Իտալիոյ ուրիշ մասանց համար, որոնք տակաւին միութենէն դուրս էին և յորս էր նաև Հռովմ: Եւ այս առթիւ է որ կոմսն Քափուր ըսած է իր այնքան ծանօթ առածը և կամ առեղծուածը « Ազատ Եկեղեցի, յազատ Պետութեան¹ »: որուն ցարդ քաղաքագէտք ամէն օրինակ մեկնութիւն տուած են: Ապրիլ 8ին առաջին անգամ Խօսարանի մէջ իւր մուտքը ըրաւ Կարիպալտի իւր պատմական կարմիր շապկով: Բոլոր Խօսարանը, բաց ի սակաւուց, ոտք ելաւ կեցցէներով և ծափահարութեամբ ողջունելու զինքը: Տիրող Երկուց Սիկիլիայց, զօրավար ինքնաստեղծ բանակի մը, միշտ յաղթող, միշտ ժողովրդական և սիրելի ռամկին և շուրջ պատեալ շողքորթներէ, որոնք զինքը կուզէին գործիք մը առնուլ իրենց նպատակներուն, Կարիպալտի արհամարհող ընթացք մը բռներ էր առ վարչութիւնը և առ

Խօսարանն իսկ, որուն չէր խնայեր իւր նախատինքնե-
րը: Եւ սակայն ի Դուրին ուր միապետական վարչու-
թեան ձեւը հնացեալ էր ժողովրդեան զգացման մէջ,
չատ անսիրելի էր Կարիպալտի և համարեալ իբր վը-
տանգաւոր անձ մը: Ամենայն ոք կը վկայէր իւր ար-
դարասիրութիւնը, չափաւորութիւնը, արութիւնը և
մինչև դիւցազնութիւնը, բայց և ծանօթ էր իւր տկար
բնաւորութիւնը և սահմանափակ քաղաքագիտութիւ-
նը: Ի Փիէմոնթ ուր մեծ էր Քաւփուրի ազդեցութիւնը
և համարումը, ժողովուրդը չէր կարող համակրութեամբ
մը տեսնել և լսել Կարիպալտի մեծարանութիւնքը
որոնք սակայն դեռ պաշտօնական ձև մը առած չէին:
Կարիպալտի իւր զգացումները մտուց նաև Խօսարա-
նի պայքարաց մէջ նախատական բացատրութեամբ և
ամբաստանելով ևս զՔաւփուր իբր նախանձող մը իւր
փառաց և զինուորական յաղթանակաց սուելցնելով ևս
այն բացատրութիւնը որ « Երբէք ինքը պիտի չսեղմէր
այն անձին ձեռքը որ զինքը Իտալիոյ մէջ օտարական
մը ըրաւ ¹ »: Այսու ականարկելով Նիցցայի ընծայու-
մը առ Քաղղիա: Վերջացուց իւր խօսքը « որ կը միա-
ցուէին Նափոլի և Սիկիլիա Իտալիոյ հետ և սակայն
կ'արձկուէին այն զինուորները որ զանոնք ազատեր
էին » . և առաջարկեց ընդունել իւրաքանչիւր զինուո-
րական իւր աստիճանով: Առաջարկութիւն մը որ չա-
տերէն վտանգաւոր կը համարուէր բանակին: Իր ա-
մէն մէկ իմաստից մեծապէս կը ծափահարէին ձախա-
կողմեանք և հանդիսատեսք. ի վերջ խօսից սաստիկ
աղմուկ մը ելաւ: Ձախակողմեան երեսփոխանք սպառ-
նական խօսքերով դիմեցին Քաւփուրի վրայ, զոր ան-
դէն չըջապատեցին Աջակողմեանք: Նիստը քսան վար-
կենի չափ խափանուեցաւ. Քաւփուր յուզեալ՝ բայց լուռ
կեցած էր: Երբ նորէն նիստը բացուեցաւ, զօրավարն
Պիքսիօ թէպէտ Կարիպալտեան՝ սակայն ըմբռնելով

1. Վիկտոր Էմանուէլ շատ անգամ ջանաց հաշտեցնելու զԿարի-
պալտի՝ Քաւփուր կոմսին հետ. բայց միշտ նոյն պատասխանը
ընդունեցաւ:

իւր գլխաւորին ձախ դրութիւնը, ծանոյց որ իւր սպարապետը հարկ էր նկատել աւելի հայրենասէր մարտիկ մը, քան հոետոր. և թէ ինքը անձնականապէս կը խնդրէ միաբանութիւն և խաղաղութիւն: Աջակողմեանք ծափահարեցին և Չախակողմեանք վշտացան որ Կարիպալտի մեծագոյն բարեկամը կերպով մը կը հռչակէր անոր խօսից անիմաստութիւնը: Քաւուր որ միշտ յուզեալ, գունաթափ, բայց և լուռ կեցած էր, սիրով ընդունեցաւ Պիքսիս զօրավարին խօսքերը, որոնք սակայն անոր մեծին զգացմունքները չէին և իւր պատասխանին մէջ բնաւ ակնարկութիւն մը չ'ըրաւ Կարիպալտի ընկալեալ նախատանաց: Յետոյ երկու բանաձեք առաջարկուեցան, մինն ի Կարիպալտի և միւսն ի Ռիքագոլի և յետինս լիովին հաւանութեամբ Պաշտօնարանի քաղաքագիտութեան: Պաշտօնեայք ընդունեցան Ռիքագոլի բանաձեք, որուն վերայ քուէն խընդրեցին որ համարուեցաւ իբր քուէ վստահութեան և Խօսարանը ընդունեցաւ Ռիքագոլի բանաձեք 190 քուէիւք ընդդէմ 79 քուէից: Այն օրը միայն կատարուած կրնար համարուիլ Իտալիոյ թագաւորութիւնը, և վարչութեան գլուխ կ'ըլլային Աջակողմեանք որոց գլուխ էր կոմսն Քաւուր:

10. Մահ Քաւուր կոմսին: — Եւ Սակայն Քաւուր որ այնքան աշխատեր էր այդ մեծ գործոյն կառուցման, և կազմեր էր Իտալիա մը ընդ իշխանութեամբ Սալոյիոյ տան՝ իւր տերանց, ինքը պիտի տեսնէր միայն այդ գործոյն յաջող ելքը և երկու ամիս վերջը պիտի թողուր գայն: Քաւուր ընկճեալ այս անհամար աշխատութենէն, զի ինքն էր միայն ամենայն ինչ կառավարողը և խորհողը, հիւանդացեր էր Յունիս լին: Դուրին ամբողջ յուզեալ էր այս լրոյն վերայ: Հազարաւոր անձինք տանը դռնէն չէին հեռանար, ուր ստէպ կը մտնէին պարզ քաղաքացւոյ մը պէս թագաւորը և ամէն դեսպանք, որոնք ամէնն ալ հիացմամբ կը յարգէին այդ մեծ հանճարը: Հիւանդութիւնը երթալով ուստկացաւ: Քաւուր խնդրեց քահանայ, խոստովանեցաւ հաղորդուեցաւ և Յունիս 6ին վախճա-

նեցաւ 61 ամաց, թողլով զԴուրին ցաւոց, ապշու-
թեան և արտասուաց մէջ: Երբ ի Երբակուտին և ի Խո-
սարանի Նախագահք ծանուցին մահը, գրեաթէ երես-
փոխաններէն շատերը բարձրաձայն կ'արտասուէին¹:

Քաւուր որ ձեացուցեր էր իտալիոյ թագաւորու-
թիւնը աշակցութեամբ վիկտոր Էմանուէլի և Կարի-
տալտիի, յայտնի է որ Դարուս և Պատմութեան ամե-
նամեծ քաղաքագէտ և հնարիմաց միտքերէն մէկն ե-
ղած է և օրինակ վերջին ժամանակացս մէջ ուրիշ բա-
զում մեծ միտքերու: Միանգամայն կիրթ, գիտուն,
ազնուապետական և հմայիչ կերպերովը առ ինքն գը-
րաւած էր թէ իւր ժողովուրդը և եթէ Օտար Պետու-
թեանց գլուխքը և ներկայացուցիչքը: Ի բնէ եռան-

1. Կոմսն տ'իտըվի. 1861 Յունիս: «Զեմ կրնար բացատրել քաղ-
քին զարհուրեալ կերպարանքը, բոլոր կրպակները գոց են,
բնակիչք շուարեալ կը պտտին, առանց գիտնալու թէ ո՛ր
կ'երթան. դէմքերնին տխուր, գլխակոր մէկմէկու կը հարցը-
նեն այս անդամանելի դժբաղդութեան վրայ: Շատերը չեն
հաւատար և կ'երթան կրկին տունը հարցնելու: Ես
իսկ, խոստովանիմ, կը խեղդուէի յուզմունքէս, կրնամ ըսել
որ կը պաշտէի իտալիոյ կորուսած այդ մեծ անձը և ինքն ալ
մասնաւոր սէր և գուր մը ունէր առ իս: Հասարակաց այս-
պիսի ցաւոց առջև, բոլոր ժողովրդեան մը սուգին դիմաց, ոչ
որ կրնայ անկարեկիր մնալ: Քաղաքապետութիւնը հրովարտակ
մը յարեց քաղքին որմոց վրայ խրախուսելով զժողովուրդը չը
վհատելու և պատուելու անոր յիշատակը՝ որ այլ ևս չկայ...
Աստուած կը զրկէր իրենց այս մեծ փորձութիւնը, իմացնե-
լու որ քաջանան: Լրագիրք բոլոր սէով չըջանակեալ են ա-
մենն ալ ազնուական բացատրութեամբ մեծ քաղաքացւոյն հա-
մար... Միայն վատ լրագիրն Մի-մի-նի-ի-տ-ի-ոյ, բերան Մած-
փինիի և Կարիպալտիի՝ ուրախութիւննին չեն ծածկեր»:
Վիկտոր Էմանուէլ Բ փափագեցաւ որ Քաւուրի մարմինը թա-
ղուի ի Սուփերկա թագաւորազանց Իամբանարանին մէջ, սա-
կայն ընտանիքը հրաժարեցաւ այս պատուէն»:

Արդէն յիտալիա չկայ քաղաք և գէւղ որ չունենայ արձան
կամ շիրիմ իւր յիշատակին:

դուն և բուն, սակայն արտաքսապէս զայնս կը ծածկէր շատ անգամ լուծեամբ մը և բարձր քաղաքագիտական անայլայլութեամբ : Բնաւ ոխ չպահող, ուրով և չկար ոք որ իրմէ վրէժ առնուլ ուզէր : Իւր տնական անպաճոյճ կեանքը, յարգելով յամենայնի ընտանեկան կենաց մէջ իւր անդրանիկ եղբայրը, զմարգիզն Քաւուր, աւելի համակրելի ըրած էին իւր անունը : Երբէք չբաժնուեցաւ իւր եղբօրմէն և նորա զաւակունք աննման սէր մը ունէին իրենց հօրեղբօրը¹ : Այսքան քաղաքական և առտնին առաքինութեամբ զարդարեալ էր այն անձը որ կազմեց և Եւրոպիոյ առջև ներկայացուց զՆորն Իտալիա :

11. Կարիպալտի ի Տրիտենդուն — Ի վիճակուս եւ յԱսփրոմունդէ : — Քաւուրի մահուամբ Պաշտօնարանին գլուխ անցաւ Պաուռնէ Ռիքազոլի դուքանացի, որ իւր հայրենեացը միութեան համար մեծապէս վաստակած էր . և Ներքին Գործոց պաշտօնէութիւնը կը շարունակէր դարձեալ Մինկէդդի : Յիրաւի Ռիքազոլի չէր կրնար երբէք ունենալ Քաւուրի քաղաքագիտութիւնը և ազդեցութիւնը, սակայն Իտալիոյ նոր թագաւորութեան ընթանալիք ուղին արդէն գծուած էր ի Քաւուրէ, և յաջորդաց կը մնար առանց խոտորելու հետեւիլ այն ուղւոյն մէջ : Կարիպալտի քաջուած էր ի Քաւուրէրա երբ 1862ի Մարտի մէջ կրկին յերևան եկաւ, թերևս հրաւիրեալ Ռիքազոլի Պաշտօնարանէն, արշաւանք մը փորձելու Տրիտենդունի և վենետիկոյ գաւառաց մէջ : Ռիքազոլի կ'ուզէր նոյն իսկ փորձ մը ընել Հռովմայ վրայ, որով տհաճելով Չափաւորականք, Մինկէդդի Պաշտօնէութենէ հրաժարեցաւ : Ազատականաց գաղափարք շատ ընդարձակք էին : Կ'երազէին անցնիլ ի Յունաստան, օգնել Յունական Յեղափոխութեան,

1. Պետութեանց հետ ծանր թշվառութիւններէ վերջը ստիպուած էր տունը սեղանի բազմել իւր եղբօրը կալուածոց գիւղապետին հետ, որ իրեն համար անտանելի էր . և սակայն բնաւ չէր յայտնէր, որպէս զի եղբօրը տհաճելի գործ չ'ընէ, որ սեղանոյն գլուխ կը բազմէր :

ապստամբութիւն մը սկսանել յԱլպանիա, յԵպիրոս, Տանկաստան վրդովել և հարուածել, շփոթել Ադրիականի եզերքը և տաყնապեցնել զԱւստրիա: Առ այս ի ճենովա կազմուեցաւ մեծ ընկերութիւն մը Ընկեր-Մի-ն Աշտիկ անուամբ: Ռիքազովի Պաշտօնարանը ինկաւ և յաջորդեց Ռադացցի պաշտօնարանը որ աւելի խրախուսեց Կարիպալտի յոյսերը: Կարիպալտի իւր գունդերով դադտ հասաւ ի Դիրով և երբ պատրաստուած էր յարձակումն ընել Տրիտենդոնի վրայ, յանկարծ Տէրութեան հրամանով կալանաւորուեցան բոլոր իւր կամաւորք, որոց մաս մը ղրկուեցան ի Սառնիքս և մաս մը ի Պրէշիա, ուր ժողովուրդը յարձկեցաւ ազատելու կալանուորքը և հոն երկուստեք կռիւ ծագելով, եղան ևս սպանուողք:

Վիկտոր Լյամանուէլ այս միջոցիս կը գտնուէր ի Նափուլի ուր յաղթական մուտք մը ըրած էր: Թագաւորը և Ռադացցի անդէն դարձան ի Դուրին. Խօսարանը խմբուեցաւ, յորում կարգացուեցաւ Կարիպալտի մէկ նամակը որ կ'ամրաստանէր զՌադացցի իբրեւ դրժող խօսքին: Կարիպալտի քաշուեցաւ ի Քափրէրա, բայց 1862 Յուլիսի մէջ յանկարծ երեցաւ ի Փալէրմոյ ուր սկսաւ կամաւորք ժողուել Հռովմայ վրայ արշաւանքի մը համար, իր խօսից մէջ կոչելով զՆաբուէոն Գ « Գաղղիոյ վաստ տէրը, կեղծաւոր և մատնիչ Դեկտեմբեր Չի, որ եկեր և կեղծաւորութեամբ բռներ էր զՀռովմ գորպէտք էր ազատել »: Կարիպալտի փութով բազմաթիւ բանակ մը կազմեց: Եւրոպայ յուզեցաւ այս լրոյն վերայ և Վիկտոր Լյամանուէլ՝ Օգոստոսի սկիզբը հրովարտակով մը ծանոյց որ « Հեռւող չէ իւր դրօշակին ո՛վ որ ոտնակոխ ընելով գորէնս, հայրենիքը վտանգի մէջ կը դնէ, անոր բաղդին ինքնակոչ իրաւասու ըլլալով »: Գրեաթէ բոլոր Խօսարանը համամիտ էր թագաւորին: Սակայն Կարիպալտի չկասեցաւ և 4000 հոգւովք հասաւ ի Քալթանիսէդդա: Հոն իմանալով որ կրնար չլմայատուիլ թագաւորական գունդերէն, միայն 1500 կամաւորօք անցաւ ծովը: Իտալիոյ թագաւորութիւնը, որուն անուամբ կուգէր գործել Կարիպալտի, զՀարաւային

Իտալիա պաշարման վիճակի մէջ դրաւ։ Զիալտինի ղրկուեցաւ ի Գալապրիա ուր Ասփրոմոնդէի մօտ բանակած էր Կարիպալտի և Փալլաւիչինի հազարապետին յանձնեց ցրուել կարիպալտեանքը։ Պատերազմը ուժով, բայց կարճատեւ եղաւ։ Կարիպալտի ծանր վէրք մը ընդունեցաւ ոտքին և երկու կողմանէ 60 մեռեալք մնացին դաշտին վրայ¹։ Կարիպալտի գերի բռնուելով, կամաւորներովը միաբան ժողովրդեան յաղթանակաց մէջէն տարուեցաւ ի Սիկիլիա, ուսկից ծովով ղրկուելով ի Սփէցիա բանտուեցաւ Վարինեանօ դղեկին մէջ։ Ամեն կողմ խստութիւնք ի գործ առնուեցան այսպիսի յանկարծական յուզմանց դէմ։ Լամարմորա կալանաւորեց ի Նափոլի երեք նշանաւոր երեսփոխաններ՝ Ֆապրիցի, Գալվանօ և Մորտինի։ և առ ժամս տիրեց հանդարտութիւն մը։ Իտալիոյ նոր թագաւորութիւնը հարուածելով գլխաւորապէս, ցըցուց որ ինքնին կարող էր հսկել ներքին հանդարտութեան առանց վախի մը և այսպէս քաղաքագիտական մեծ յաջողութիւն մը կ'ունենար Եւրոպիոյ Գիւլանագիտութեան առջև։

12. Դաշինք Սեպտեմբեր 15ի։ — Իտալիոյ թագաւորութիւնը յետ պաշտօնապէս ընդունուելու, իւր մեծագոյն ջանքը եղաւ դրամական վիճակին բարւոքումը, Ելեմտից հաւասարակշիւութիւնը։ Պաշտօնարանք որոնք մէկմէկու յաջորդեցին, գրեթէ ամենն ալ նոյն նպատակն ունէին և Ելեմտից պաշտօնեայք յայսմ ցըցուցին իրենց մեծ հանճարը, և մանաւանդ անուանիք եղան Սարգօ Մինկէզզի, Քուինթինօ Սէլլա և Լանցա, երեք մեծ անուանք ուրիշ տեսակէտներով ալ Իտալական Պաշտօնարանական տարեգրոց մէջ։ Քաղաքագիտական մասին մէջ առ ժամս մէկդի թողուցին որ և է նոր աշխարհակալութեան գաղափար մը։ Նա մանաւանդ հարկ տեսնելով մայրաքաղաքը փոխադրել Ի-

1. Գնդակը ընդերկար մնաց վէրքին մէջ և կ'ըսպառնար իսկ կենացը։ յետոյ մեծ հարտաբուժեամբ կրցաւ։ Հանել գաղղիացի հռչականուն վիրաբոյժ Նելաթոն։

տալիոյ աւելի կեդրոն տեղ մը, զՆաբոլէոն Գ ապահովելու համար որ այդ փոխադրութիւնը չունէր նպատակ մը ծածկեալ դէպ ի Հռովմ արշաւանաց, յանձն առին նոյն իսկ առանձին Դաշնադրութիւն մը ի Սեպտեմբերի: Ըստ այսմ Դաշանց իտալիոյ թագաւորութիւնը կը խոստանար չմտնելու Հռովմայ սահմանագլուխքը և Նաբոլէոն Գ փոխադարձ կը խոստանար գաղղիացի զինուորքը հանելու ի Հռովմայ: Մայրաքաղաքին փոխադրութեան լրոյն տարածուելուն մեծամեծ յուզմունքներ եղան ի Դուրին, զորս Պաշտօնարանը և Ոստիկանութիւնը ընկճեց, բայց ոչ առանց արիւնհանգեղութեան: Յետոյ առաջարկը ընդունելի եղաւ ի Խօսարանի 305 քուէիւք ընդդէմ 63ից: Ժողովուրդը այս փոխադրութիւնը առ ժամանակեայ համարեցաւ, Վիկտոր Էմանուէլ զԴուրինցիս հաճելու համար, Պաշտօնարանին զլուխ կոչեց Փիէմոնթեցի մը՝ զգօրավարն Լամարմորա: Այսպէս 1865ի Խօսարանի նիստերը բացուեցան ի Ֆիրէնցէ. ուր փոխադրուեցան Ալֆունսիքը և ամէն Դեսպանութիւնք:

1864

ԳԼՈՒԽ ԾԹ

ՄԵՔՍԻՔՈՅ ԵՒ ԿԱՅՍՐԸ ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆՈՍ

1. Մեքսիքոյ 1853էն վերջը — Պէնիդօ Յուարէզ Նախագահ. —
2. Միջամտութիւն Սպանիոյ, Գաղղիոյ և Անգղիոյ. — 3. Նա-
բուէտն Գի մտածութիւնքը — Առաջարկ Կայսրութեան առ առ-
ջիդութիւն Մաքսիմիլիանոս. — 4. Սպանիա և Անգղիա կը հրա-
ժարին — Գաղղիոյ առանձին միջամտութիւնը. — 5. Պաշարումն
Փուէպլայի և Առուսն. — Գաղղիացիք ի Մեքսիքոյ մայրաքաղաք.
6. Եռապետք — Կայսրութիւն ի Մեքսիքոյ. — 7. Մաքսիմիլիա-
նոս կայսր ի Մեքսիքոյ. — Երկրին զինուորական դրամական վիճա-
կը. — 8. Կայսրն Մաքսիմիլիանոս և Միացեալ Նահանգաց թշնամու-
թիւնը — 9. Մաքսիմիլիանոս լքեալ ի Գաղղիոյ և յԵւրոպայէ. —
10. Մաքսիմիլիանոս կը թողու զմայրաքաղաքը. Միրամոն — Ե-
կեղեցական դասուն օգնութիւնը — Պագէն պաշտօնանկ. — 11. Հա-
սարակապետական բանակցութիւնք. Գաղղիացիք կը մեկնին ի Մեք-
սիքոյէ. — 12. Քուէրէչարոյ — Գերիլ Մաքսիմիլիանոսի. —
13. Դատաստան և սպանումն Մաքսիմիլիանոսի. — 14. Մեքսիքոյ
Մաքսիմիլիանոսի մահէն վերջը:

1. Մեքսիքոյ 1853էն վերջը — Պէնիդօ Յուարէզ Նա-
խագահ: — Մեքսիքոյի վարչութեան գլուխ անցած
էր յամին 1830, Սանդ'Աննա զօրավարը ¹, որ զանա-
զան անգամ կորսնցնելով իր նախագահութիւնը, միշտ
կրցեր էր պատերազմելով և հնարագիտութեամբ նո-
րէն ձեռք բերել. և հուսկ ուրեմն ինքզինքը ցկեանս
Նախագահ անուանել տուեր էր յամին 1853 «Նո-
րին Բարձրութեան» պատուանունն ալ ստանալով:

1. Պատմութիւն ժամանակակից Ա. Հտ. Գլ. Ը:

Այնքան մեծ էին իրեն իղձերը որ մինչև խորհուրդ ունեցաւ նուիրակք զրկել ի Բարիզ առ Նարոլէոն Գ և անոր միջոցաւ վերցնելով Հասարակապետութիւնը ի Մեքսիքոյ, իրմով սկսիլ միապետութիւն մը։ Սակայն ազատականք որոց զլուխ էին Ալվարէզ և Քոմոնֆոր, չկրցան ընդերկար համրերել այս դիկտատուրութեան և 1855ի Օգոստոստոս 9ին զինքը բռնադատեցին փախչիլ ի Մեքսիքոյէ, ուր այլ ևս պիտի չմտնէր։ Ալվարէզ սիրով տեղիք տուաւ որ իւր ընկերը Քոմոնֆոր նախագահ անուանուի. և անմիջապէս Սահմանադիր Ժողովք մը գումարեց նոր Սահմանադրութեան կազմութեանը համար և այս աշխատութիւնը յանձնուեցաւ նշանաւոր փաստաբանի մը, Պէնիդօ Յուարէզ, որ ի հովուութենէ Մեքսիքոյի ամենէն բարձր պաշտամանց հասեր էր։ Յառաջագիմականք նոր ընտրութեանց մէջ զինքը մրցող դրին Նախագահութեան ընդ Քոմոնֆորի։ Քոմոնֆոր յաղթեց. բայց և Յուարէզ Նախագահ անուանեցաւ Բարձրագոյն Ատենին։ Ըստ նոր Սահմանադրութեան հաւասարութիւն էր կրօնից։ Եկեղեցական դասը սաստկապէս բողոքեց, քանի որ անհամեմատ առաւել էր հռովմէականութիւնը։ Զուլոակա զօրավարը 1857ի Դեկտեմբեր 17ին ապստամբութիւնը սկսաւ գոչելով « վերցուի Սահմանադրութիւնը և Քոմոնֆորի դիկտատորութիւնը »։ Քոմոնֆոր շուարեալ և խիթալով հաւասարապէս թէ բանակէն և թէ ի կղերականաց, Դեկտեմբեր 17ին վերցուց Սահմանադրութիւնը որուն վրայ երդուեր էր 16 օր առաջ, և տեսնելով որ ինքը այլ ևս չէր կարող կառավարել, փախըստեամբ մեկնեցաւ յԵւրոպա և Զուլոակա քանի մը ազնուականաց միջոցաւ Նախագահ հռչակուեցաւ ի Մեքսիքոյ։ Իսկ Ազգային Խորհրդարանը որ հաւաքեալ էր ի Կուանայուատցոյ, ըստ Սահմանադրութեան կարգաց, Նախագահ հռչակեց Բարձրագոյն Ատենին Նախագահը զՊէնիդօ Յուարէզ։ Ըստ Սահմանադրութեան հոն էր իշխանութիւնը ուր էր Խորհրդարանը և որուն միայն իրաւունքն էր ընտրել զնախագահը. և սակայն Եւրոպայի Պետութիւնք նախագաս համարե-

ցան ճանչնալ Զուլոականի Նախագահութիւնը . իսկ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը ճանչցաւ Նախագահ զՅուարէզ : Այն օրուրնէ Քաղաքական պատերազմը սկսեալ կրնար համարուիլ ի Մեքսիքոյ :

Զուլոակա , ինչպէս ամենայն տկար մատակարարութիւն , շատ մը փոխանակագիրք դրաւ ի չրջանի եկեցական բարձրաստիճան անձանց ստորագրութեամբք և 1 առ 100 տուրք դրաւ ամէն շարժուն և անշարժ կալուածոց վրայ : Իւր ամէն ջանքն եղաւ անձնական հարստութիւն մը դիզել , որով և ապնուականք և մաս մը յեկեղեցականաց զինքը պաշտօնանկ ընելով , իւր տեղը անուանեցին Միրամոն անուամբ կտրիճ երիտասարդ մը որ գնդապետութենէ զօրավարութեան աստիճանի բարձրացեր էր :

Սպանիա որ Մեքսիքոյի ներքին պարտուց բազմաթիւ պարտամուրհակք ստացած էր , յարափոփոխ վարչութեանց պատճառաւ միշտ կը վնասուէր , և առ այս բազում անգամ սպառնացեր էր Մեքսիքոյի վարչութեան և մինչև դադրեցուցեր էր իր քաղաքագիտական յարաբերութիւնք : Միրամոն ի Բարիդ Մեքսիքոյի Ալմոնթէ զօրավարին միջոցաւ դաշնադրութիւն մը ըրաւ Սպանիոյ հետ , որով շահերը կ'ապահովէր . սակայն մնաց և դա առանց գործադրութեան : Իսկ Ազատականաց նախագահը Յուարէզ՝ Վէրա Քրուզի մէջ հաստատելով իւր աթոռը , ջանացեր էր բարեկարգութեամբք համակրելի ընել իւր իշխանութիւնը , որով 1860ի մէջ Մեքսիքոյի 24 Նահանգներէն 21 Նահանգք զինքը Նախագահ ընդունեցան : Քաղաքական երկպառակութեան վերջ մը տալու համար , Յուարէզ յանձն առաւ որ ազգային Խորհրդարանը և Ժողովուրդը քուէարկութեամբ ընդունի նախագահ զինքը կամ զՄիրամոն , կղերը պահանջեց որ ընտրութիւնը միայն ազնուականաց ձեռքով պէտք էր ըլլայ . Յուարէզ տեսնելով որ չէր կարելի միաբանիլ , Միրամոնի վրայ զըրկեց իւր Օրդէկա զօրավարը որ Դեկտեմբեր 22ի յաղթեց Քալչիուլալիամի քով անոր և Յուարէզ մտաւ Մեք-

սիբոյ մայրաքաղաքը և ամէն գաւառք զինքը Նախագահ ձանչցան :

2. Միջամտութիւն Սպանիոյ, Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ : — Շատ ժամանակէ ի վեր օտար Պետութեանց հպատակք թէ նիւթական և թէ բարոյական զրկանքներ կ'ունենային , ի զուր կը բողոքէին դեսպանք , վարչութեան անհաստատութեան պատճառաւ երբէք լսելի չէին ըլլար : Երկիրը դրամական յետին խառնակութեան և խեղճութեան մէջ էր , գանձը բոլորովին պարպուած . վերջին Նախագահք միայն անձնական հարստանալու հոգ տարած էին : Յուարէզ վարչութիւնը ձեռք առած ժամանակ , օտար պետութիւնք պահանջնին նորոգեցին . սակայն Յուարէզ օտարները չգոհացուցած , խորհեցաւ նախ պետութեան արկղը լեցնել , որով և յետաձգեց երկու տարուան ամենայն վճարք և միանգամայն կրկնապատկեց ամէն օտար ապրանքներու մաքս : Սպանիական վարչութիւնը բազում պահանջներ ունէր , որոնք օրէ օր կ'առաւելուին : Քաղաքական պատերազմին ժամանակ սպանիացի նաւ մը գերուելով , նիւթական մեծ քանակ կրեր էր և ի զուր սպանիական կառավարութիւնը փոխարէն կը պահանջէր . իւր դեսպանը Փաչէքս արտաքսուեր էր Մեքսիքոյէ . և որչափ որ ալ պատճառը անձնական խնդիր մ'էր , սակայն իզապէլա թագուհին չէր կարող հանութեամբ տեսնել : Այս ամէն պատճառաց վրայ աւելցնելու է բնածին ընդդիմութիւն մը զոր կը զգար Սպանիա իւր երբեմն գաղթականութեանց հասարակապետական ձեւը ընդունելու և համոզեց ղԿաղղիա և ղԱնգղիա խորհրդակցութիւն մը ընել ի Լոնտրա Մեքսիքոյի նկատմամբ : Արդէն Նաբոլէոն Գ ևս կը փափագէր : Կոմսուհին Մոնդիյո՝ Կայսրուհի ըլլալով Գաղղիոյ , պահած էր իր ըսպանիական զգացմունքները և բազմաթիւ Մեքսիքոյի տիկնայք ի Բարիդ զարմանքնին ստէպ կը յայտնէին առ Կայսրուհին Եւթէնի որ անտարբեր աչօք կը համբերէր Մեքսիքոյի հասարակապետական վարչութեանը , և ընդդէմ Եկեղեցականաց և Ազնուականութեան կառավարութիւն մը :

Երեք Պետութիւնք ի Լոնտրա խորհրդակցութեամբ միարան ծանուցին Մեքսիքոյի վարչութեան որ՝ նախ ցարդ իրենց հպատակաց և անոնց ստացուածոց վնասներուն հատուցումն կը պահանջեն և դարձեալ ապահովութիւն մը ապագային համար։ Իսկ ներքին վարչութեան ձևոյն վրայ բնաւ միջամտելու միտք մը չունէին։ Եւ որպէս զի իրենց պահանջը ոյժ առնու, Երեք Պետութիւնք խորհրդակցութենէն վերջ, նաւատորմիդ ղրկեցին ի Մեքսիքոյ՝ որոց կը հրամայէին Փրիմ Սպանիացւոց, Ժիւրիէն տը լա Կրավիէր Գաղղիացւոց և Անգղիացւոց Սիր Զարլս Ուայթ։ Դաշնակից նաւերը բռնեցին նախ զՎէրա Քրուզ և զՍ. Յովհան Ուլլոայ իբրև գրաւակաւք, մինչև ստանան պահանջնին։ Երեք հրամանատարք ապա միարան իրենց պահանջներովը վերջնագիր մը ղրկեցին Յուարէզի, որուն արհամարհանօք պատասխանեց Նախագահը և առանձին յայտարարութեամբ առ Մեքսիքացիս մահ սպառնացաւ ով որ արշաւողաց հետ հաղորդակցութեան մտնէ։ Միանգամայն պատերազմի նոր տուրք մը դրաւ ժողովրդեան և մանաւանդ օտարաց վրայ։ Դաշնակից հրամանատարք, ընդդէմ որոշողութեանց իսկ Լոնտրայի խորհրդակցութեան, ի Սուէտաս Բանակցութեան մը մտան Յուարէզի հետ, ճանչնալով զինքը պաշտօնապէս իբր նախագահ և յարգելով Մեքսիքոյի վարչութեան ձևը։ Յուարէ զալ յանձն առաւ որ մինչև բանակցութեանց աւարտումը, դաշնակցաց ձեռքը իբր գրաւական մնան Քորտուպա, Օրիզապա և Թեհուաքան քաղաքները։

3. Նաբոլէոն Գի մտածութիւնքը. — Աւաջարկ կայսրութեան առ Արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս։ — Սակայն Դաշնակից Պետութեանց իւրաքանչիւրը առանձին գաղափարով մը եկեր էր ի Մեքսիքոյ, և Նաբոլէոն Գ. քանի մը փոքր պահանջներու համար նաւատորմիդ մը ղրկած չէր։ Հասարակապետական ձև մը ուր որ ալ ըլլար իրեն համար տհաճելի էր և չար օրինակ մը Գաղղիոյ մանաւանդ թէ ըլլար լատին ցեղերու մէջ։ Մղեալ մանաւանդ ի Կայսրուհւոյն, ի բազմաց հետէ

երկնած էր իւր մտաց մէջ ջնջել ռամկավար հասարակապետութիւն մը ի Մեքսիքոյէ, հաստատել անդ հըռովմէական ուղղափառ Միապետութիւն մը, ուղղափառ իշխանով և այսպէս զօրութիւն տալ միապետական ձևոյն թէ յԵւրոպա և թէ յԱմերիկա։ Այս նշապատակին իր մտացը մէջ ի Մեքսիքոյ կայսր սահմանած էր զՄաքսիմիլիանոս Աւստրիոյ արշիդուքսը, եղբայր Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսեր, եւանդուն և աշխատելու փափագող երիտասարդ մը, որ այնքան փայլեր էր իւր իմաստուն փոխարքայութեամբ ի Լոմպարտիա-Վենետիկ . և այժմ իւր ազատական գաղափարաց համար, գոգցեա մէկդի թողուած իւր կայսր Եղբորմէն, առանձին քաշուած կ'ապրէր Իրիէսդի մօտ իւր Միրամար դղեկին մէջ, և Նաբոլէոն Գ սպահով կը համարէր արշիդքսին հաճութեամբ ընդունիլը այդպիսի առաջարկ մը որ միանգամայն փայլ մ'էր Հապըսպոլրկի Տան։ Փաղտնի նուիրակութիւնք զրկուեցան առ Փրանկիսկոս Յովսէփ և առ Մաքսիմիլիանոս արշիդուքսը։ Փրանկիսկոս Յովսէփ ծանոյց որ լիովին ազատ կը թողուր իւր եղբայրը ընդունելու կամ ոչ։ Իսկ արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս ի սկզբան բնաւ յօժարութիւն մը չցըցուց . և շատ ստիպմունք և խոստմունք հարկ եղան ի Նաբոլէոնէ զՄաքսիմիլիանոս համոզելու համար . և ի Միրամար դաշինք հաստատուեցան որովք Նաբոլէոն Գ յանձն կ'առնուր նախ երկիրը խաղաղեցնել և պատրաստել կայսրութեան և ապա թողուլ Մաքսիմիլիանոսի։ Այն օրուընէ Նաբոլէոնի ամէն քայլերը ի Մեքսիքոյ այն նպատակին կ'ուղղուէին և գաղտ իսկ միւս երկու դաշնակիցներէ, յորս Անգղիա միայն իրմէ Մեքսիքոյէ առնուած փոխառութեան շահը ապահովելու համար զինուորած էր։ Նաբոլէոն Գ ի Բարիդ Մեքսիքական գործոց համար խորհրդական և մղիչ ունէր նաև զՄեքսիքացի զօրավարն Տոն Յուան Ալմոնթէ, հակառակորդ մը Յուարէզի Նախագահութեան և Ապատական կուսակցութեան, որ ունենալով իւր հայրենեաց մէջ իւր կուսակցութիւնը, Նաբոլէոնի մեծ վստահութիւն կը շնչէր։

4. Սպանիա եւ Աւգղիա կը հրաժարին. — Գաղղիոյ առանձին միջամտութիւնը ի Մեքսիքոյ: — Յետ միանգամ իմանալու Մաքսիմիլիանոս արշիդքսին գըրեաթէ հաւանութիւնը, Նաթուէոն յայնմհետէ առաւել եռանդեամբ ջանաց դիմել իւր նպատակին: Յանկարծ դաշնակցաց բանակին մէջ հասան զօրավարն Ալմոնթէ ի Գաղղիոյ, Հ. Միրանտա քահանայն, ուրիշ կղերական գլխաւորներով իբրեւ վստահանալի անձինք Նաթուէոնի և որոց խորհրդակցութեամբ լաւ կ'ըլլար զործել: Արդէն քիչ առաջ Իաշնակիցք բանակցութեան մը մտեր էին Յուարէզի հետ, և այժմ այդ անձանց ներկայութիւնը բանակին մէջ մեծապէս տհաճեցուց սպանիացի և անգղիացի հրամանատարքը, որոց հրահանգն էր նաւատորմաւ աւելի ցոյց մը, սպառնալիք մը ընել՝ քան պատերազմ պատրաստել, և երբ Յուարէզ, իբր ապահովութիւն, պահանջեց որ Ալմոնթէ և իւր ընկերքը իբրեւ մեքսիքացի հպատակք և փնտսակարք իրենց հայրենեացը, Մեքսիքայի հողին վրայ ըլլալով, իրեն յանձնուին, Փրիմ և Ուալք ուղեցին գահացնել զՅուարէզ, բայց ընդդիմացաւ Ժիւրիէն սը լա Կրավիէր: Բանակցութիւնք կտրուեցան ընդ Իաշնակիցս և ընդ Յուարէզ և յայտ էր որ խնդիրը կը դիմէր ի պատերազմ, նա մանաւանդ որ Գաղղիոյ վարչութիւնը սպառնական ոճով, որիչ ի Իաշնակցաց, յոխարինումն կը պահանջէր նաև գուիցցերացի Ժէօքէ սելանաւորին ի Մեքսիքոյ դրամական գործառնութեանց մէջ կրած փնտաներուն համար: Սպանիոյ և Անգղիոյ հրամանատարք ծանուցին իրենց Պետութեանց իրաց վիճակը և Գաղղիոյ բռնած ինքնակամ ուղղութիւնը, որ կը տանէր ի պատերազմ. և 1862ի Ապրիլի հրամանն ստացան դառնալ յԵւրոպա իրենց նաւերով: Իաշնակցաց մեկնելէն վերջը կոչուեցաւ նաև Ժիւրիէն սը լա Կրավիէր ի Գաղղիա և արդէն Լոյսանսէ զօրավարը նոր գունդերով կը հասնէր ի Մեքսիքոյ: Գաղղիացի բանակը ամբողջ ամառը չատ տառապանք քաշեց այն ճահճային երկիրներուն մէջ, ուր ժանտատենդը բազում մահիր պատճառեց, որով և ի

Փաղղիա անդէն սկսաւ հակակրօթիւն մը այս անօգուտ արշաւանքին դէմ, յորում ազգը բնաւ պատճառ մը չէր կրնար գտնել:

Զօրավարն Ալմոնթէ գալով Փաղղիոյ բանակը, ինքզինքը Նախագահ Մեքսիքոյի Հասարակապետութեան ծանուցեր էր, սակայն իւր կուսակիցներէն չկրցաւ զինուորական օգնութիւն մը բերել, մինչ Յուարէզի խումբերը կը ստուարանային և ամէն կողմէն կամաւորք կը դիմէին կռուելու աղատութեան դրօշակին ներքեւ: Լորանսէ չէր համարձակեր յարձկիլ Մեքսիքացի գունդերուն վրայ, որոց ընդհանուր հրամանատար էր զօրավարն Զարակոզա, բայց և իր զինուորքը աւելի առողջ տեղեր փոխադրելու համար, բանակը փոխադրեց Օրիզապայի բարձր դիրքերու վրայ, հոն սպասելով նոր օգնութեանց: Նաբոլէոն Ք. տժգոհ էր իրեն անգործութենէն և Սգոստոսի մէջ իւր տեղը զրկուեցաւ զօրավարն Ֆորէյ, որ 30,000 զինուորօք պաշարեց 1863ի առաջին օրերը զՓուէպլա՝ ժայռերով պատսպարեալ ամուր քաղաքը, ուր հաւաքուած էր Մեքսիքացւոց մեծագոյն զօրութիւնը, մթերքը և պաշար պատերազմական:

5. Պաշարումն Փուէպլայի եւ առումն — Գաղղիացիք ի Մեքսիքոյ մայրաքաղաք: — Զարակոզա զօրավարը հիւանդ ըլլալով, քաղքին պաշտպանութիւնը 22,000 զինուորօք ստանձնած էր Օրդէկա զօրավարը, որուն նեցուկ էր Յուարէզի մեծագոյն բանակը որ պիտի պաշտպանէր Փուէպլայէ ի Մեքսիքոյ գնացող ճամբան և հաղորդակցութիւնքը: Երեք ամիս երկու բանակք դիմացէ դիմաց կեցան առանց յարձակման: Ֆորէյ զօրավարը գիտէր որ քան զպատերազմը աւելի մեծ ջարդ կ'ընէր ի քաղաքին մաղձախտը և ծիրախտը: Մինչև Մարտի կէսերուն Մեքսիքացի բանակը երթալով նուազեր և տկարացեր էր, որով յանկարծակի յարձակմամբ բաժնեց զՕրդէկա մայրաքաղաքէն և տիրեց հաղորդակցութեան ճամբուն: Ապա Ֆորէյ սաստկացուց Փուէպլայի պաշարումը և յարձակեցաւ քաղաքին վրայ ուր սակայն չկրցաւ մտնել ա-

րինահանգի մրցման: Հարկ եղաւ կռուիլ ամէն մէկ փողոցի տիրելու համար շատ անձինք զոհ ընելով, տուն, վանք և եկեղեցի մէկ մէկ բերդ եղեր էին: Մեքսիքացւոց և յորս կը կռուէին յուսահատաբար: Քոմոնֆոր զօրավարը յետին փորձ մը ըրաւ հաղորդակցութիւնը հաստատելու Օրդէկայի հետ որ սակաւ պաշարով Փուէպլայի բերդին մէջ էր, բայց ի զուր. ի Սան Լուրէնցօ գաղղիացի Պագէն զօրավարը այնպիսի հարուած մը տուաւ իւր ջոկատին որ այլ ևս չէր կարող օգնել Փուէպլայի և Օրդէկա տեսնելով որ անհնարին էր շարունակել ընդդիմութիւնը, անձնատուր եղաւ 26 զօրավարօք, 225 սպայիւք, 800 ենթասպայիւք և 11,000 զինուորօք:

Ի Բարիդ այս յաղթութիւնը ունեցաւ իւր մեծ արձագանքը և Անկելանոցի թնթանօթք ողջունեցին Գաղղիոյ զինուոց այս նոր և շառաշալից պարծանքը, որով կը խրախուսուէր Նարոլէոն յառաջ վարել սկսած գործը և խորհուրդքը Մեքսիքոյի նկատմամբ:

Փուէպլայի անկմանէն վերջը Յուարէզ բովանդակ Մեքսիքոյ պաշարման վիճակի մէջ դրաւ և ամենայն ոք պէտք էր զինուոր գրուիլ բայց յօտարաց: Կը պատրաստուէր նաև պատերազմ՝ տալ մայրաքաղաքին պատուարաց ներքև, բայց ապստամբութիւն յառնելով քաղաքին մէջ, թողուց դայն և վարչութեան աթոռը փոխադրեց ի Սան Լուի Փոթոսի: Այն օրը որ ի Գաղղիա կը հասնէր Փուէպլայի յաղթութեան լուրը, զօրավարն Ֆորէյ մեծ յաղթանակաւ կը մտնէր ի Մեքսիքոյ իրեն թոյն ունենալով զԱլմոնթէ զօրավարը, և ժողովուրդը, ինչպէս սովորական է այսպիսի պարագայից մէջ, ուրախութեամբ ընդունեցաւ զինքը: Մայրաքաղաքին հետեւեցան նաև մերձաւոր քաղաքք և Գաղղիացիք առանց ընդդիմութեան մը տիրեցին երկրին ներքին գաւառաց: Ֆորէյ ի վարձ այս յաղթութեան ընդունեցաւ Նարոլէոնէ մարաջախտութեան գաւազանը, և փութով սկսաւ կարգաւորել երկիրը և պատրաստել առ այն փոփոխութիւնս զորս խորհեր էր իւր տէրը:

6. Եռապետք — Կայսրութիւն ի Մեքսիքոյ: —

Մեքսիքոյի վարչութեան տեղական գոյն մը տալու համար Եւապետութիւն մը հաստատուեցաւ զոր կը կազմէին Ալմոնթէ գորավարը, Լապասդիտա Մեքսիքոյի արքեպիսկոպոսը և Մարիանօ Սալաս, որոնք Ազնուականաց ժողովք մը գումարեցին, որ սահմանեց փոխել հասարակապետական դրութիւնը, հաստատել սահմանադրական յաջորդական միապետութիւն մը որ ըլլայ հռովմէական ուղղափառ, որ կրէ « Կայսրութիւն Մեքսիքոյի » տիտղոսը և առ այդ ընտրել զՓերտինանտոս Մաքսիմիլիանոս արչիդուքս Աւստրիոյ, որուն հաւանութիւնը արդէն հարցուցեր և ստացեր էր Քաղղիացւոց կայսրը Նաբոլէոն Գ։ Սահմանուեցաւ հանդիսաւոր Նուիրակութիւն, մը որ մեկնեցաւ Մեքսիքոյէ ի Միրամար, սանելով ոսկի մական մը։

Մեքսիքայիք չէին կարող արժանաւորագոյն իշխան մը գտնել յԵւրոպա, զարդարեալ թագաւորելու համար ամէն յատկութեամբք։ Իւր ներկայ անորոշ դիրքը առանձնացեալ ի Միրամար, Վեննայի Արքունեաց մէջ առ ինքն յայտնեալ ցրտութիւն մը, միանգամայն իւր Քարլոզդա ամուսնոյն եռանդը կայսրուհի մը ըլլալու և նոր ասպարէզ մը ունենալ գործելու, պատճառք էին և յորդոր ընդունելու այն թագը զոր արդէն ոչպաշտօնապէս ընծայեր էր իրեն Նաբոլէոն Գ. և Հոկտեմբեր 31ին ընդունելով Մեքսիքացւոց նուիրակութիւնը, ծանոյց որ պատրաստ էր ընդունելու նուէրնին, միայն թէ բովանդակ Մեքսիքոյի ժողովուրդը ազատ կամօք հաստատէ մայրաքաղաքին իղձը։ Մեքսիքացի նուիրակք դառնալով ի հայրենիս տնդէն սկսան պատրաստել ժողովրդախումբ քուէարկութիւնը բովանդակ գաւառաց մէջ։ Ի զուր ԅուարէզ Զանաց արգելք ըլլալ, իւր կողմնակիցք նուապեր էին։ Նոյն իսկ Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը, որոյ վրայ յոյս ունէր և որուն խոստացած էր Սոնորա ոսկեբեր գաւառը, գրաղեալ Հարաւային պետութեանց դէմ պատերազմով, չէր կարող օգնութիւն մը զրկելու։ Քոմոնֆոր զօրավարը յուսահատած, ուղեց անցնիլ յԵւրոպա սակայն գունդերէ բռնուեցաւ և սպաննուեցաւ։

Յետին խստութիւն մը սկսաւ հասարակապետականաց դէմ, շատերը բանտարկուեցան, տանջուեցան և ահաւոր մահուամբք սպանուեցան և յայսմ մեծապէս ամբաստանեալ է նաև մտաւախտն Ֆորէյ որ այս պատճառաւ կանչուեցաւ ի Գաղղիա և իրեն տեղ ընդհանուր սպարապետ դրուեցաւ զօրավարն Պագէն: Օրդէկա զօրավարը որ գերի եղեր էր ի Փուէպլա, բանտէն փախչելով կրկին միացաւ Յուարէզի հետ, որուն հետ սակայն չհամաձայնելով, նա մանսականք թշնամանալով, անցաւ Պագէնի բանակը: Յուարէզ լքեալ բոլոր իր հաւատարիմներէն և յուսահատած թողուց զՍան Լուի Փոդոսի և ապաւինեցաւ ի Դաքսաս Միացեալ Նահանգաց հովանաւորութեան ներքեւ, առանց սակայն հրաժարելու իւր նախագահութենէն: Յուարէզի մեկնելովը, համարուեցաւ որ վերջ կ'առնուր Հասարակապետութիւնը և Փետրուար 4ին գոհաբանական ազօթքով մը ի մայր եկեղեցւոյ մայրաքաղաքին՝ կը հռչակուէր գաղղիական զինուց յաջողութիւնը, Հասարակապետութեան բարձումը և թագապահութիւնը մինչև ցգալուստ նոր իշխանին: Միանգամայն նոյն օրը արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս լուր կ'ընդունէր որ Մեքսիքոյի 2000 Հասարակութիւնք ժողովրդախոսմբ քուէով զինքը կայսր կը հռչակէին Մեքսիքոյի:

7. Մաքսիմիլիանոս կայսր Մեքսիքոյի. — Երկրին գլխուորական եւ դրամական վիճակը: — Մաքսիմիլիանոս թագը ընդունելով հանդերձ դեռ ի վարանման կայր մեկնելու՝ երբ Նարուէոն Գ զինքը ի Բարիզ հրաւիրեց ուր ինքը և կայսրուհին շատ խոստումներով

1. Դժուարութեանց պատճառներէն մին այն էր որ Մեքսիքոյի թագը յանձն առնելով, հարկ էր հրաժարիլ Աւստրիոյ գահուն պատահական յաջորդութենէ մը. և Մաքսիմիլիանոս կը դժուարէր այդ հրաժարման և կ'ընդունէր միայն այն պայմանաւ որ իւր Եղբայրը ստորագրութիւն տայ՝ որ այդ հրաժարականը ոչինչ կը համարուի եթէ հրաժարի կամ թողու Մեքսիքոյի թագը: Երկու Եղբարց մէջ այս իմաստով դաշինք դրուեցաւ, կ'ըսուի: Փրանկիսկոս Յովսէփ մեղադրուած է շատ գրիւ-

Նոր կայսրութեան ապահովութեանը համար, յաջողեցան բոլորովին համոզելու զՄաքսիմիլիանոս, որ իւր ամուսնոյն հետ միարան մեկնեցաւ ապա ի Լոնտրա և հոնկէ Պելճիոյ արքունիքը ամէն կողմ սիրալիր ընդունելութիւն գտնելով: Պելճիոյ թագաւորը Լէոփոտ գոհ էր մեծապէս իւր դստեր զլխոյն վրայ կայսրուհւոյ մը թագ դնելով, այսպէս առաւել ևս գոհացնել զինքը: Ապա դարձան ի Միրամար ուր մի աւստրիացի և մի գաղղիացի մարտանաւ կը սպասէին զիրենք տանելու մինչև ի Վէրա Փրուզ: Դրիեստէ բաժանումնին շատ սրտաշարժ եղաւ, ժողովրդեան շատը կ'արտասուէր բաժնուելով այնպիսի սիրելի իշխանէ մը: « Միայն կայսրուհին ուրախ էր մեծապէս և կը փայլէր յոյսը իր կերպարանաց վրայ ¹ »:

Մաքսիմիլիանոս փափագած էր առնուլ նաև Ս. Քաշանայապետին օրհնութիւնը և խորհրդակցիլ մէկ երկու առկախ խնդրոց վրայ: Աւստրիական Նալթա մարտանաւը յորում էր Մաքսիմիլիանոս, հասնելով ի Չիլի դա Վէքքիա, ընդունուեցաւ թագաւորական պատուով: Երկրորդ օրը կայսերականք պատարագ տեսան գետնադամբանաց մէջ և այդ ելան Քաշանայապետին որ զիրենք շատ սիրով ընդունեցաւ, օրհնեց և փոխադարձ այցելութիւն տուաւ: Նալթա և Թեֆէ Ապրիլ 29ին կը մտնէին յՈւլիանոս և Մայիս 28ին կը հասնէին ի Ս. Յուան Ուլլոայ, ուր ընդունուեցան կայսերական պատուով: Անկէ վերջը իրենց ուղևորութիւնը մինչև ի Մեքսիքոյ, յաղթական գնացք մ'էր բազմութեան ուրախութեանց, ծաղկանց և յաղթական կամարներու

ներէ որ նախանձելով իւր կրօնի եղբար ժողովրդականութեան յԱւստրիա, միշտ ցրտութեամբ վարուած է նոքր, խնայելով իսկ խորհուրդ Մեքսիքոյի ծանր պարագայից մէջ և մատնելով զնա Նաբոլէոն Գի ցնորական երազներու: Բայց Փրանկիսկոս Յովսէփէ աւելի, ուրիշ ընտանեկան պատճառացմէ հարկ է փնտռել Մաքսիմիլիանոսի հաւանութիւնը:

1. Յիշատակարանք կոմսուհւոյն Քուլլոնից, Տիկին պատուոյ կայսրուհւոյն Քարլոդէայ:

մէջէն, իրենց կայսերական կառաց քովէն հեծեալ ընթանալով զօրավարն Պազէն և կոմսն Պոմպէլ հրամանատար Պազպանաց:

Սակայն Մաքսիմիլիանոսի ուրախութիւնը հազիւ օր մը տևեց: Իւր հանդիսաւոր մտից երկրորդ օրը տեսաւ ինչ մեծամեծ դժուարութիւնք կային իւր առջևը և արդեօք կարող պիտի ըլլա՞ր անոնց յաղթելու: Ըստ Միրամարի դաշանց զինուորական բարձր հրամանատարութիւնը պիտի ըլլար Պազէն զօրավարին ձեռքը: Մաքսիմիլիանոս իւր հետը բերած էր աւստրիացի զինուորականք, ինչպէս կային նաև բարձրաստիճան մեքսիկացի զօրավարք, որոնք երբեք չէին կրնար հանդուրժել գաղղիացի զօրավարի մը այդքան բարձրութեան և յոխորտանաց, և յիրաւի Պազէն զօրավարին բռնած արհամարհոտ ընթացքը առ բնիկս, զՄաքսիմիլիանոս անդէն անսիրելի ընելու միջոց մ'էր, մանաւանդ երբ քիչ յետոյ մեծամեծ խստութիւնք, գլխատմունք և կախաղանք սկսան հասարակապետական բռնուողներու:

Փանձուն մէջ բնաւ դրամ չէր մնացած. Մաքսիմիլիանոս զԱզատականս շահելու նպատակաւ, չէր ընդունած Քաջանայապետի նուիրակին պայմանն որ հռովմէական ուղղափառութիւնը միայն ազատ կրօնք ըլլայ ի Մեքսիքոյ, սուպ Գանձուն դարման տանելու համար ուզեց կանոնի մը դնել եկեղեցական կալուածոց խնդիրը, անդէն վշտացաւ իրմէ Հռովմայ Ս. Փաւլոս, թշնամացաւ իրեն հետ բարձր կղերը և ցրտացաւ ազնուականութիւնը և սակայն հարկ էր դրամ գտնել: Ըստ Միրամարի Դաշանց ի Բարիդ Մետիէռն Դիոմառն մը պիտի հաստատուէր որուն կառավարիչքն պիտի ըլլային մեքսիկացի մը, գաղղիացի մը և անգղիացի մը և 201,600,000 ֆրանքի փոխառութիւն մը պիտի կատարուէր: Բայց այս դրամէն 54 միլիոնը պիտի տրուէր իբր ծախք գաղղիական արշաւանին և 12 միլիոն՝ իբր փոխարինութիւնք գաղղիացի հպատակաց միասուց: Զեղչելով ուրիշ այլ և այլ վճարքներ ալ, հազիւ 30,000,000 ֆրանք կը մնային Մեքսիքոյի վարչութեան, որուն շահովը չէր կարելի տարուէ տարի

փոխառութեան պարտուց շահը վճարել. և նոր կայսրութեան դրամական վիճակը բնաւ չէր կրնար վստահութիւն չնչիւ անոր հաստատ կացութեանը յաշս դրամատեարց և Պետութեանց, Այսու հանդերձ Մաքսիմիլիանոս մեծ եռանդով և աշխուժութեամբ իւր մուտքէն քիչ օր վերջը Ելեմտից կատարեալ ծրագիր մը պատրաստեց, նշանակելով անոր մէջ իբր կանխաւ հմուտ, Պետութեան բովանդակ հնարաւոր մուտքը մանրամասն թուելով նաև այն անմշակ երկիրները որոնք կրնային օգտակար ըլլըցուիլ. և այս իւր ծրագիրը իբր կանոն մը յղեց առ պաշտօնեայն Ելեմտից Վէլլաուքէզ տէ Լէոն: Ապա կարգաւորութիւնք ըրաւ Դատաստանարանաց մասին. Հասարակաց կրթութեան նոր ուղղութիւն և եռանդուն մղումն տուաւ, ինքնին ուղեւիով հսկել յառաջագիմութեան: Վաճառուց արտաբերութեան համար ճամբանք գծուեցան. խրախուսեց ճարտարները և արուեստաւորները: Տպագրութեան և մանաւանդ լրագրութեան մեծ կարեւորութիւն տուաւ: Թէ Ամերիկայի և Թէ Եւրոպիոյ մայրաքաղաքաց մէջ նամակագիրք հաստատուեցան որոնք, տեղական յառաջագիմութիւնք պիտի ծանուցանէին և նոյն իսկ ազատ պիտի հաղորդէին Մեքսիքոյի վարչութեան վերաբերեալ բարեփոխման կարծիքներ յառաջագիմելու նպատակաւ: Դարձեալ լրագրութեան ամենէն կարեւոր վախճան պիտի ըլլար զժողովուրդը տակաւ առ տակաւ հրահանգելու միապետական վարչութեան գաղափարաց և այսպէս հաստատուն համոզմամբ հաստատուն վարչութիւն մը ունենալ, որովհետև զժողովին էր հասարակապետական երկիր մը անդէն միապետական ընել:

8. Կայսրն Մաքսիմիլիանոս եւ Միացեալ Նահանգաց Խշնամուկութիւնը: — Սակայն այս միապետական գաղափարաց հաստատութեան և ծաւալման նկատմամբ եղած ջանքերը սկսան տակաւ առ տակաւ իրենց հակառակութիւնքը ունենալ ի վարչութենէ Միացեալ Նահանգաց, որ զանազան տարիներէ ի վեր զբաղեալ քաղաքական պատերազմով, լռեր էր Եւրոպական միջամ-

տութեան ժամանակ, բայց հիմայ ազատած այդ հոգէն կ'իմացնէր. յայտնապէս որ երբեք չէր կրար հաճութեամբ տեսնել իւր սահմանաց վրայ կայսերական իշխանութեան մը հաստատուիլը և Ուոշինկթոնի Խորհրդարանը Ապրիլ 4ին վճռով մը ծանուցած էր որ իր օրինաց հետ անհաշտ էր ճանչնալու յԱմերիկա միապետութիւն մը հաստատեալ միջամտութեամբ օտար Պետութեանց Հասարակապետութեան մը աւերակաց վըրայ: Եւ թէպէտ Ծերակուտի Ատեանը չէր համաձայնած այդ վճռոյն և ջանացեր էր ազդեցութիւնը մեղմել ի Քաղղիա, այսու հանդերձ յայտնի էր խորազննին տեսողաց որ օր մը պիտի ծագէր այն մեծ թշնամութիւնը ընդ կայսրութիւն Մեքսիքոյի և ընդ Միացեալ Նահանգս, յոսանց որոյ ուզեր էր գործել Նաբոլէոն Գ. և որ կը շարունակէր ճանչնալ զՅուարէզ իբր օրինաւոր Նախագահ և Ներկայացուցիչ Մեքսիքոյի առկայածեալ Հասարակապետութեան: Միացեալ Նահանգաց հակակրութիւնը աւելի կը շատնար առ կայսրութիւնը, որչափ կը խորտակուէին հասարակապետական հոսհոն մնացած գունդեր և առ որս մեծ խստութիւն և անգթութիւն իսկ կը ցուցնէր գաղղիացի ընդհանուր հրամանատարը: Կուարէզ միշտ քաշուած էր ի Զիհուահուա, սակայն սակաւ հասարակապետական գունդեր բռներ էին զՍաքսաքա քաղաքը: Պագէն քիչ պօրքով կրցաւ ընկճել քաղաքը և հասարակապետականքը ցրուել ի հարսաւ, բայց ապա շարունակեց իւր բանտարկութիւնքը և սպանութիւնք որոնք մեծապէս զայրացուցին զՄիացեալ Նահանգս որ չուզեց ալ ևս պարզ հանդիսատես մը ըլլալու և յամին 1865 Փետրուար 9ին խնդրեց ի Նաբոլէոնէ որ իւր գունդերը հանէ ի Մեքսիքոյէ, որպէսպի Մեքսիքոյի Ժողովուրդը իր լիովին ազատութեամբ կարենայ ընտրել իւր ուղած վարչութիւնը, որովհետեւ Միացեալ Նահանգք ըստ Մընրոէ օրինաց չեն կարող ընդունիլ զինուք օտար միջամտութիւն մը յԱմերիկա: Ի Ուոշինկթոն Քաղղիոյ դեսպանը հրահանգ ստացաւ բանակցելու և մինչև խոստացաւ որ գաղղիացի բանակներ

ըը ելլեն ի Մեքսիքոյէ, բայց այս պայմանաւ որ Միացեալ Նահանգք ևս պաշտօնապէս ճանչնան Մեքսիքոյի Կայսրութեան օրինաւոր հաստատութիւնը: Սակայն Ուոշինկթոնի վարչութիւնը մերժեց այս պայմանքը և յայտնապէս ծանոյց որ ինքը այլ ևս չէր կարող հանդուրժել ի Մեքսիքոյ միապետութիւն մը՝ որ ոչ ժողովրդեան կամաց այլ օտար զինուոց վրայ հաստատուած ըլլայ, և պէտք էր որ այս խնդիրը որոշակի պայծառանայ և թէ միացեալ Նահանգաց և Քաղղիոյ մէջ եղած բարեկամութիւնը ի վտանգի կը մտնէր եւ թէ Նարուէոն Կայսրը պնդէր զինուորները պահել ի Մեքսիքոյ:

Նաբուլէոն երկու սուսերց մէջ մնաց. գիտէր որ իւր զինուորները հանելը՝ զՄաքսիմիլիանոս մատնել ըսել էր, և սակայն չէր կրնար պատերազմի առիթ տալ Միացեալ Նահանգաց, զոր Ազգը ղԺուարաւ կ'ընդունէր նոյն իսկ վտանգ կրնար ըլլալ իւր գահուն համար, քանի որ ի Քաղղիա հասարակաց կարծիքը ի սկզբանէ հետէ հակառակ երեւցեր էր և մեղադրող Մեքսիքոյի միջամտութեան և Մարտ Ֆին նամակով մը առ զօրավարն Պաղէն կ'իմացնէր անոր իր եռանդան նուազիլը Մեքսիքոյի նկատմամբ: Ասիկայ յառաջարան մ'էր: Սակայն այս միջոցիս Պաղէն բնաւ փափագ մը չունէր թողու զՄեքսիքոյ: Քիչ առաջ մտրաջախտ Քաղղիոյ, ամուսնանալով Մեքսիքոյի հարուստ և ազնուական օրիորդի մը հետ, նոր կապ մը կը ստանար այդ երկրին հետ և հարսանեաց համար կատարուած շքեղ հանդէսներ, Մաքսիմիլիանոսի երախտագիտութեան նամակը և բաց յայլոց ընծայից, հոյակապ պալատան մը նուէրը և կամ տարեկան 60,000 ֆրանքաց վարձու քնակութիւն մը, զՊաղէն հասուցեր էին իւր փառասիրութեան ամէնէն ցանկալի կէտը: Այժմ ինքը պիտի ջանար որ գաղղիացի բանակը մնայ ի Մեքսիքոյ:

9. Մաքսիմիլիանոս լքեալ ի Քաղղիոյ եւ յԵւրոպայ: — Մաքսիմիլիանոս Կայսրութիւնը յանձն առած ժամանակ իւր բովանդակ յոյսը դրած էր Քաղղիոյ օգնութեան վրայ յամենայն դէպս և 1866ի սկիզ-

բը Փաղղիոյ լրագրաց լեզուք՝ որոնք խորհուրդ կուտային և կը պահանջէին իսկ որ գաղղիացի զինուորք թողուն զՄեքսիքոյ, իրեն ոչ զարմանք միայն ալ և զարհուրանք պատճառեցին։ Եւ սակայն յայդմ կար նաև Նաբոլէոն Գի մատը որ կը տագնապէր և ևս Միացեալ Նահանգաց սպառնական կերպէն, և խորհեցաւ մասնաւոր դեսպան մը ղրկելով ի Մեքսիքոյ քաղցրութեամբ մը ծանուցանել առ Մաքսիմիլիանոս Փաղղիոյ վարչութեան պատճառքը և խորհուրդը։ Պարոն Սայյար ղրկուեցաւ ի Մեքսիքոյ, որուն յանձնած էր նաև մակ մը Փաղղիոյ Արտաքին Գործոց պաշտօնեայն՝ Տրուէն տը Լիւյ, առ դեսպանն Փաղղիոյ ի Մեքսիքոյ, որով կ'իմացնէր թէ « Մեքսիքոյի վարչութիւնը իւր ամենայն բարի կամօքն հանդերձ, չէր կրցած, Միւրամարի դաշանց պայմանքը կատարել, որով աշնան գունդերը պէտք էին ելլել » . կը յաւելուր ևս՝ որ այդ լաւ էր նոյն իսկ Մաքսիմիլիանոս կայսեր համար որպէս զի չկարծուի թէ « օտար զինուց ազդեցութեան վրայ հաստատեալ է իւր կառավարութիւնը » : Այսպէս Փաղղիոյ վարչութիւնը դրամական պատճառ մը կ'ուզէր պատրուակել իւր զինուորաց ելլելուն ի Մեքսիքոյէ, որով և յանցանքը ձգել նոյն իսկ Մեքսիքոյի վարչութեան վրայ։

Մաքսիմիլիանոս այս լրոյն վրայ այնքան ալլալեցաւ և զայրացաւ որ ընդերկար մերժեց ընդունելու Նաբոլէոն Գի նուիրակը։ Ապա հաւանեցաւ ընդունելու և մինչ Պարոն Սայյար խոստումն կը փափագէր գաղղիացի բանակին ելլելու ժամանակին նկատմամբ, Մաքսիմիլիանոս բնաւ պատասխան մը չտուաւ։ Պարոն Սայյար դարձաւ ի Փաղղիա . երկրորդ օրը Մեքսիքոյէ պաշտօնական լրագիրը կը ծանուցանէր որ 1867ի դարնան գաղղիացի գունդերը պիտի թողուն Մեքսիքոյ։

Արդէն վարչութիւնը թէ ի դրամական և թէ ի զինուորական մասին երթալով կը սկարանար։ Մաքսիմիլիանոս անշնարին տագնապէն, շուարեալ վիճակ մը սկսաւ, ուսկից ի գուր կը ջանար զինքը հանել կայս-

բուհին Քարլոդդա: Երկրին անորոշ վիճակը՝ ընդհանուր եղաւ. օտարք սկսան կալուածներն ծախել առ երկիւղի, վաճառականք դիւրագնի սկսան ջանալ ապրանքներն հեռացնել, գործերը դադրեցան և սակայն Քաղղիա կը պաշանջէր իւր մեծագումար փոխարինումը: Իրաց այս վիճակին մէջ հասարակապետականք և ուրիշ ազատ խումբեր սկսան խրախոյս առնուլ և յարձակմունքներ փորձել: Տեղացի խումբեր կողոպտեցին Պաղտատ քաղաքը: Քաղղիացւոց բանակէն բազմամթեր պաշար մը ինկաւ ապստամբաց ձեռքը և հասարակապետականք հասան մինչև ի Գլաքոքալա քաղաք՝ մօտ Փուէպլայի: Բուարէզի կուսակցաց խումբեր մինչև ի Սան-Նոպէլ հասած ըլլալով, գաղղիացի գնդապետն Պրիւս վրանին յարձկեցաւ, բայց այնպիսի պարտութիւն մը ունեցաւ որ պատերազմէն հազիւ երեք անձինք ողջ մնային: Բիրաւի բաղմաթիւ էր Մաքսիմիլիանոսի բանակը ընդ ամէնը 43,000 զինուորք, յորս 1324 Պելճիացիք, 6545 Աստրիացիք 1400 հեծեալք և մնացեալքը Քաղղիացիք. բայց գունդերուն մէջ բնաւ միութիւն մը չկար: Արդէն Մաքսիմիլիանոս կորուսեր էր իւր վստահութիւնը Պազէնի վրայ, որ առաւել կը ծառայէր իւր անձին փառասէր խորհրդոցը քան Մեքսիքոյի շահուն. մերթ կը փափագէր Պազէնի մեկնելուն. սակայն գիտէր որ գաղղիական բանակն ալ միաբան պիտի մեկնէր, և Քաղղիացւոց մեկնելէն վերջը Մաքսիմիլիանոս չէր կարող մնալ առանց բանակի. մերթ իւր ցաւոց և տագնապներուն մէջ կը նախատէր գնարուէոն՝ խաբէրայ կոչելով. և երբեմն յուսահատած նորէն վերջին անգամ կ'առաջադէր անոր դիմելու: Վերջապէս խորհեցաւ զԱլմոնթէ գորավարը ի Բարիդ ղրկել և ջանալ շահիլ Քաղղիոյ վարչութիւնը: Ալմոնթէ հասաւ ի Բարիդ, սակայն Տրուէն տը Լիւյ՝ Արտաքին Գործոց պաշտօնեայն ծանոյց որ թէ Քաղղիոյ դրամական ամենայն պաշանջք չվճարուէին, Պազէն գորավարին հրաման եղած էր բանակը դարձնել ի հայրենիս ինչ կերպով որ ինքը օգտաւէտ կը դատի Քաղղիոյ: Մաքսիմիլիանոս այս

1866 լրոյն վրայ գոգցես կայծակնահար գոչեց « Զիա խա-
րեցին, իմ և Նաբոլէոնի մէջ դաշինք կայ, առանց
որոյ ես յանձն չէի առնուր գահը, որ ինձ կապահովէր
գաղղիացի զօրաց օգնութիւնը մինչև 1868ի վերջը » :
Յուլիս 7ի իր տօնախմբութեան օրը ուզեց զրել հրա-
ժարականը, սակայն կայսրուհին ձեռքէն գրիչը յա-
փշտակեց : Արի և դժբաղդ կայսրուհին սահմանեց դի-
մել յԵւրոպա և յետին փորձն ընել առ Նաբոլէոն Գ
և առ Պիոս Թ. յառաջնոյն խնդրելով գաղղիացի բա-
նակին մնալը, երկրորդէն եկեղեցական դաշնախօսու-
թիւն մը : Քարլոդղա կայսրուհին առանց վարանելու
մեկնեցաւ երկրորդ օրը Յուլիս 8ին . թողուց զՄեքսիքոյ
ուր այլ ևս չունէր դառնալիք : Ո՛վ կրնար գուշակել որ
խեղճ մանկամարդ կայսրուհին, պատրեալ իր թուր յոյ-
սերուն մէջ, չքեալ իր բարեկամներէն և մերձաւորներէ-
անգամ, իւր սիրելի ամուսնոյն համար վշտաց և ան-
հնարին տագնապներու մէջ ծփեալ, իւր այլալոյսութե-
նէն պիտի կորսնցնէր ընդ ամուսնոյն, նաև իւր ի-
մացականութիւնը, և պիտի տարուէր իւր հայրենի
տունը, ուր ցարդ կ'ապրիւ երբէք պայծաւ վայրկեան մը
ունենալու :

Գեռ նոր մեկներ էր կայսրուհին կայսեր կենաց դէմ
դաւ մը եղաւ յարքունիս, որուն նպատակն էր կղե-
րական մասին ձեռքը տալ վարչութիւնը : Մաքսիմի-
լիանոս կալանաւորել տուաւ Պաշտօնարանին Նախա-
գահը, պաշտօնեայքը, զօրավարք և բազում բարձր առ-
տիճան անձինք, որոց ամենուն տեղ հարկ էր նոր ան-
ձինք դնել . այլ ևս շփոթ մը և տագնապ արդէն տագ-
նապեալ վարչութեան մը :

Ի Բարիզ Միացեալ Նահանգաց պաշտօնեայն՝ Սի-
վարտ, կ'աճապարեցնէր Նաբոլէոնի վարչութիւնը փու-
թով գունդերը յետս կոչելու « որովհետեւ իւր Տէրու-
թիւնը այլ ևս չէր կրնար ներել այդօրինակ միջամտու-
թիւն մը » և կը պահանջէր ժամանակը սահմանել :
Եւ երբ Քարլոդղա կայսրուհին հասնելով ի Բարիզ դի-
մեց առ Նաբոլէոն Գ և ընդհանուր նպաստաւոր կար-
ծիք մը համարուեցաւ ծնանիլ Մեքսիքոյի դժբաղդ կայ-

սերականաց համար¹, Միացեալ Նահանգաց պաշտօնեայն խիստ լեզու մը առաւ և հարկ եղաւ որ Տրուէն տը Լիւյ իմացնէ որ Քաղղիոյ վարչութիւնը հաստատէ իւր մտաց վրայ յետս կոչելու բանակը: Նաբոլէոն գուշակելով բանակաց դարձէն վերջը Մաքսիմիլիանոսի վիճակը, ջանար ժամանակ շահել որպէս զի կարենայ յայտմ² միջոցի համոզել և մինչև բռնադատել զՄաքսիմիլիանոս հրատարելու կայսրութենէն. և որովհետև ինքն ևս սկսեր էր կասկածիլ Պապէնի վրայ, իրեն հաւատարիմ անձանցմէ մին՝ զգօրավարն Քաղղիոս լիազօր իշխանութեամբ զրկեց ի Մեքսիքոյ որ մեկնեցաւ Սեպտեմբեր 17ին, որուն յանձնեալ էր հրա-

1. Կայսրուհին Քարլոդէա Եւրոպա հասնելուն, իմացուցեր էր Նաբոլէոնի որ մտադիր էր Գաղղիա անմիջապէս իջնելու: Նաբոլէոն Գ ծանոյց որ իւր հիւանդութեանց պատճառաւ պիտի չկարենար ընդառաջել զինքը ընդունելու. բայց կը յուսար տեսնել զինքը ի հարձին ի Պրուսսիէ: Քարլոդէա միտքը չփոխեց և ուղևորեցաւ անմիջապէս ի Բարիզ, ուր հասնելուն, ի կայարան ոչ զոք գտաւ պաշտօնական անձ մը զինքը բարեւելու. իբրու վրիպակաւ մը: Յետոյ Նաբոլէոն զրկեց առնա զԿայսրուհին Էլժէնի, առ որ պնդեց թէ կ'ուզէր տեսնել զԿայսրը: Վերջապէս Նաբոլէոն զինքը ընդունեցաւ և կայսրուհին Քարլոդէա անոր մատոյց Մաքսիմիլիանոսէ գրեալ Յուշագիր մը: Կայսրը խոստացաւ ընթեռնուլ և պատասխանել բերանացի Ոգոստոս 24ին: Քարլոդէա կրկին գնաց ի Սէն Քլու պատասխան մը ընդունելու, և Կայսրը յուշագիրը իրեն դարձուց առանց խօսք մը ըսելու, զոր և ոչ կարդացեր էր: Այլայլեցաւ Քարլոդէա, ամէն աղերս թափեց, աղաչեց, թախանձեց, լացաւ յիշեցնելով Նաբոլէոնի առ իւր ամուսինը ըրած խոստումները, բայց ի զուր: Նաբոլէոն վայրկեան մը աչքէ անցուց Յուշագիրը և ըսաւ « ինչ որ կրնայի ըրի. աւելին չեմ կարող »: Այն ատեն Քարլոդէա ինքնիրմէ դուրս՝ ոտք ելաւ և ըսաւ « Արժանի եմ ասոնց. Լուի Ֆիլիպի թոռն՝ երբէք պէտք չէր վստահիլ իւր ապագայն Պոնափարդի մը »: Երկրորդ օրը հարկ էր որ թողուր Գաղղիա. Մոնիէթօս գայն զգուշութեամբ մը կ'իմացներ և Քարլոդէա մեկնեցաւ դէպ ի Հոլմ:

ժարեցնել նախ զՄաքսիմիլիանոս ի կայսրութենէ և ապա բանակը Պաղէն գորավարին հետ դարձնել ի Գաղղիա : Արդէն յԵւրոպա քաղաքավարութիւն մթին դիրք մը կ'առնուր :

10. Մաքսիմիլիանոս կը թողու զմայրաքաղաքը . — Միրամոն — Եկեղեցականի դասուն օգնութիւնը . — Պաղէն պաշտօնանկ : — Մաքսիմիլիանոս այս տագնապալից դրութեանց մէջ իրեն միակ խորհրդական ունէր զՀ. Ֆիլէր իւր խոստովանահայրը, որուն խորհրդով սահմանեց չընդունիլ զգորավարն Քաղլընօ, ամէն բանէ քաշուիլ և այս ատեն եղելութեանց պատասխանատուութիւնը ձգել Գաղղիացւոց վրայ : Հոկտեմբեր 2]ին առաւօտեան ժամը 2ին իր խոստովանահօր, Արրոյա պաշտօնէին և քանի մը ծառայից հետ ձգեց զմայրաքաղաքը և մեկնեցաւ յՕրիգասպա, թողլով Պաղէն մարաշախտին նամակ մը, յորում կըսէր որ Երեք բան աւելի մտածութեան նիւթ էին իրեն և յորոց կուգէր փրկել իր պատասխանատուութիւնը՝ Զինուորական դատաստանք, Հոկտեմբեր 3ի օրէնք և հետամտութիւնք : Զինուորական դատաստանարանք անմիջապէս պէտք էին դադրիլ : Հոկտեմբեր 3ի օրէնքը վերցուէին և չ'ըլլուէին զինուորական հետամտութիւնք : Կը յանձնէր Պաղէնի ասոնց գործադրութեան մասին բանակցիլ պաշտօնէից հետ : Յայնմհետէ Պաղէն կը մնար ինքնազուլ և հրատարակեց իսկ որ Տեղապահ կարգեալ էր կայսրութեան Նախագահութեամբ պաշտօնէից¹ :

Այս միջոցիս հասաւ գորավարն Քաղլընօ և իմանալով Մաքսիմիլիանոսի մեկնիլը յարքունեաց, ուրախ եղաւ որ առանց իւր միջամտութեան կայսրութենէ

1. « Փառասէր առանց փառասիրի մը յատկութեանց... իւր ամէն ջանքը եղաւ իւր անձնական փառքը և հոխութիւնքը շատցնել... վարժ սպանիացի լեզուին, կրթեալ մեքսիքացւոց կերպերուն, ամուսնացեալ մեքսիքուհւոյ մը հետ ինչո՞ւ չ'յուսար և չ'երազէր Պէժնատողի մը ապագայն »... Դաքսիլ տը լոր. Պատ. Բ. կայսրութեան Հտ. Դ :

հրաժարեր էր անշուշտ և արդէն տարածուած էր համարաւ որ Մաքսիմիլիանոս իւր բովանդակ կապքը զրկած էր աւստրիական Տափօս մարտանաւը, պատրաստ և կազմ ի Վէրա Քրուզ: Մաքսիմիլիանոս ամէն ջանք ըրած էր չպատահելու Նաբոլէոնի նուիրակին, բայց Այոդլա աւանին մէջ գտնուեցան մի և նոյն ժամանակ: Զօրավարը ուզեց տեսնուիլ կայսեր հետ որ մերժեց: Քաղըլնօ միշտ այն համոզման վրայ որ Մաքսիմիլիանոս հրաժարեր է, փոյթ չ'ըլաւ, շարունակեց իւր ճամբան և կը խորհէր ըստ Նաբոլէոնի հրահանգաց փութով ժողովուրդը կոչել ի ժողով, մրցումն յարուցանել և տալ ընտրել Նախագահ զայն՝ որ աւելի հակի Գաղղիոյ կողմը, միայն թէ չ'ըլլայ Յուարէզ:

Մաքսիմիլիանոս Զալաիիլլա քաշուած Օրիզապայի մօտ, պարտասեալ, հիւանդ. կարելի էր վշտացեալ, մերթ խորհելով դառնալ ի Սիրամար և մերթ ամօթ համարելով այսպիսի դարձ մը յետ երազական կայսրութեան, դառնացեալ մեծապէս որ Նաբոլէոնի խորհրդոց և շահուց գործիք մը եղեր էր, որ զինքը այժմ՝ կը զոհէր Միացեալ Նահանգաց սպառնալիքներուն, ներքին ոգեկան մեծ կռիւներու մէջ էր, երբ լսեց որ Միացեալ Նահանգք՝ տագնապեցնելու համար սահմանաց մօտ կը զրկէին զՔամիպէլ իրենց ներկայացուցիչ առ Յուարէզ և Նաբոլէոն Գի բանակցութիւնքը նոյն Պետութեան հետ իր անկման մասին. վրէժխնդրութիւն մը կը զգար ի դերեւ հանելու Նաբոլէոնի խորհուրդքը: Յետոյ կրկին հանդարտելով, ուզեց մի անգամ մը տեսնել զՔաղըլնօ զօրավարը, բայց նախ փափագեցաւ որ տեսնուի նա իւր Լարէս պաշտօնէին հետ: Քաղըլնօ յայտնապէս ծանոյց որ եկեր էր իմացնելու իւր Տիրոջ կողմանէ որ այլ ևս չէր կարող նա զինուոր և զրամ տալու և թէ Մաքսիմիլիանոս տէր էր հրաժարելու կամ պահելու թագը: Իմացաւ դարձեալ որ 6000 զինուորք կը պատրաստուէին մեկնելու Գրիեստէ ի Վէրա Քրուզ, երբ ի վեննա Միացեալ Նահանգաց պաշտօնեայն պահանջեց իւր անցյալիւքը մեկնելու: Փրանկիսկոս Յովսէփ արգիլեց զինուորաց մեկնիլը: Մաքսիմի-

լիանոսի համար այլ ևս յոյս մը չկար յԵւրոպայէ , և թե-
րևս սահմաններ էր իսկ ինքզինք ծովեզերք ձգելու , երբ
հասան յՈտիզապա Պաշտօնարանը , Պետութեան Ա-
տեանը և Միրամոն , որոնք յետ երեք օր խորհրդակցու-
թեան մը աղաչեցին զՄաքսիմիլիանոս չհրաժարելու
և մնալու ի Մեքսիքոյ , խոստանալով իրեն կղերին կող-
մանէ 4 միլիոն փիսաղրա . և զօրավարքն Մարքուէզ ,
Միրամոն և Մէյա պատրաստ էին իրենց գունդերու-
վը կռուելու : Մաքսիմիլիանոս ընդունեցաւ և հրովար-
տակով մը ծանոյց ժողովրդեան որ վարչութիւնը ձեռք
կ'առնուր և մեկնեցաւ դէպ ի մայրաքաղաքը : Մերձ
ի Փուէպլա եկան զինքը գտնելու Գաղղիոյ պաշտօ-
նեայն Տանօ և զօրավարն Քադըլնօ , որոնք ջանացին
համոզելու իւր որոշողութենէն ետ կենալու : Տանօ իրր
յուշագիր մը՝ ներկայացուց Մաքսիմիլիանոսի նորա վը-
տանգաւոր դրութիւնը որուն ներքեւ ստորագրած էին
Տանօ , Քադըլնօ և Պազէն , ջանալով այսպէս համո-
զել զինքը հրաժարելու : Մաքսիմիլիանոս ցըցուց հեռա-
գիր մը զոր նոյն ժամուն ընդունեց էր ի Պազէնէ և
որ խորհուրդ կուտար չհրաժարելու : Յետոյ մի առ մի
Մաքսիմիլիանոս պատմեց իւր կրածները ի Պազէնէ և
Պազէնի պատճառաւ , աւելցնելով որ ինքը պիտի գու-
մարէր ժողովքը որ թէ չուզէ զԿայսրութիւն , պատ-
րաստ էր թողուլ զՄեքսիքօ և դառնալ յԵւրոպա յա-
ռանձնական կեանս « ուր պիտի զբաղիմ գրելու թա-
գաւորութեանս Պատմութիւնը , զարմացնելով զԵւրո-
պա եղածներուն վրայ » :

Ետ այս խօսակցութեան , Տանօ պաշտօնեայն պա-
հանջեց ի Քադըլնոյէ պաշտօնանկ ընելու զՊազէն ,
պատճառ բազում երկդիմի գործոց : Քադըլնօ կոչեց
զինքը և պահանջեց որ հրաժարի : Երբ Պազէն կ'ընդդի-
մանար , զօրավարը ցըցուց իւր լիազօր իշխանութեան
թուղթը և մարաջախտը անդէն հպատակեցաւ :

II. Հասարակապետութեան համար բանակցու-
թիւնք . — Գաղղիացիք կը մեկնին ի Մեքսիքոյ : —
Նարոյէտն Գ իւր պաշտօնէին ձեռքով ի Ուոյինկթոն
իմացուցեր էր Միալեալ Նահանգաց վարչութեան , որ

ինքը հակառակ չէր հաստատելու կրկին զՀասարակապետութիւն ի Մեքսիքոյ, միայն թէ Յուարէզ չ'ըլլայ նախագահ, մինչ Պապէն բանակցութեան մէջ էր ընդ Պօրֆիրիօ Տիագ զօրավարին, Յուարէզի վաճառելու 6000 հրացանք և 4 միլիոն փամիռուշտք: Իսկ Ուռչինկիթոնի վարչութիւնը կը ստիպէր վերջ մը տալ խընդրոյն և Քադըլնօ զօրավարը կ'աճապարեցնէր զՊապէն և զբանակը փութով մեկնելու, որոնք վերջապէս ձգեցին մայրաքաղաքը Փետրուար 5ին Օրիզապայի ճամբով դէպ ի Վէրա Քրուզ ամենայն հանդերձանօք: Հազիւ գաղղիացի բանակը ձգած էր զՕրիզապա, անդէն Յուարէզեանք բռնեցին դայն սակաւ զինուորօք. ինչպէս ևս ուրիշ տեղեր ալ անմիջապէս յաջորդեցին Հասարակապետականք, « Կարծես իբրև կանխաւ դաշնադրեալք » կ'ըսէ Գաքսիլ տը Լոր: Գաղղիացի գունդերը Մարտ 13ին նաւերը մտան, և մայիս 5ին Պապէն մարաջախտը կը գտնուէր ի Թուլոն, ուր քաղաքին ծովային պետը քաղաքացի զգեստով զինքը ընդունելով ծանոյց որ հրաման ընդունած էր չմոտուցանելու իրեն այն զինուորական պատիւք որոնք օրէն են մարաջախտի մը ընդունելութեան համար: Պապէն քիչ մը ժամանակ կորոյս իւր վարկը, սակայն իւր հնարիմաց ճարտարութեամբ փութով ստացաւ իր նախկին ազդեցութիւնը:

12. Քուէրէդարօ. Մաքսիմիլիանոսի գերութիւնը: — Գաղղիացւոց մեկնելէն վերջը Մաքսիմիլիանոս որչափ կը ներէր իւր աղքատ գանձը, ջանաց կայսրութեան ոյժ մը տալ: Ամբողջ Մեքսիքոյ հինգ զինուորական հրամանատարութեան բաժնեց: Մաքրուէզի յանձնուեցան Փուէպլայի և Վէրա Քրուզի պաշտպանութիւնք: Ի մայրաքաղաքի բազմաթիւ պահանորդք դրուեցան և ինքը ևս մեկնեցաւ Միրամոնի բանակը անձամբ զլուխ կենալու պատերազմող գունդերուն, որոնք ոգևորուել էին հազիւ Զաքադէքասի առմամբ, երբ լուր հասաւ որ հասարակապետականք տիրել էին Զամորայի, որով կայսերականք ստիպուեցան թողուլ զՄորէլիա, բովանդակ բնակչօք և պաշարովք և ուղ-

ղուեցան ի Քուէրէդարօ ուր կանխաւ հասաւ Մաքսիմիլիանոս¹։ Քուէրէդարօ կեդրոնական Մեքսիքոյի գլխաւոր տեղին կը համարուի կապուած ճամբաներով շատ քաղաքներու հետ։ Մաքսիմիլիանոս հոն հասնելուն, առաջին ջանքն եղաւ քաղաքը ամրացնել և զբաղած էր ամբողջ օրը հրահանգաց և զօրահանդիսից։ Սակայն հասարակապետականք կը մօտենային և Միւրամոնի յաղթելով Սան Յաչինթոյի քով, մարտ 4ին Սան — Լուի — Փոթոսի ճամբով Լաքոպէտօ և Աքամպարօ խմբապետք կամ զօրավարք արդէն հասեր էին Քուէրէդարոյի մօտ զոր փութօվ պաշարեցին։ Մարքուէզ զօրավարը խորհուրդ կուտար թողուլ գՔուէրէդարօ և նահանջել ի մայրաքաղաքն, սակայն պատերազմական խորհուրդ մը չ'ընդունեցաւ զայն և Մարքուէզ ղրկուեցաւ ի Մեքսիքոյ որպէս զի նոր գունդերով գայ և ստիպէ գհասարակապետականս թողուլ Քուէրէդարոյի պաշարումը։ Կայսերականք զանազան անգամ՝ քաղքէն ելան թշնամեաց վրայ յարձակելով և Մարտ 24ին յաղթութիւն մը ևս տարան։ Սակայն պաշարումը երթալով կը սաստկանար և բնաւ լուր մը չկար Մարքուէզ զօրավարէն, որ յուզեալ վիճակի մէջ գտնելով զմայրաքաղաքը, գեղեցիկ լուրերով կը ջանար զսպել զայն։ Ի զուր Մաքսիմիլիանոս ամէն օր փաք յարձակմունքներ կ'ընէր, ապա նշաններ բաժնելով, Մարքուէզի չ'երևնալը ընդհանուր թռումն կը բերէր։

տասն օր տևե՛ր էր և այն ինչ դժուարութեամբ մաս առ մաս պաշարը բաշխելով, Մաքսիմիլիանոս նկատելով որ այլ ևս անհնար էր դիմանալ ի խորհուրդ կոչեց զՄիրամոն, Մէյա և Քասդիլլօ, որոնք խորհուրդ տուին յարձակմամբ ճամբայ բանալ թշնամւոյն մէջէն և այսպէս բաղդը փորձել: Մաքսիմիլիանոս բանակցութիւն մը ուզեց փորձել և իւր հաւատարիմ հազարապետը Լոփէզ Ղրկեց առ Լաքապէտօ հրամանատարը առաջարկելով որ շնորհուի իրեն սղատ հասնիլ մերձաւորագոյն նաւահանգիստ մը: Սակայն նա, ըստ իւր հրահանգաց, մերժեց առաջարկը և իւր առած տեղեկութիւններէն դատելով որ յարմար ժամանակ էր յարձակման, բանակը յառաջեցուց. սակաւ հասարակապետականք զաղտ սահեցան մինչև քաղքին պարսպաց ներքև և տիրեցին մէկ դրան գերելով պաճապանը, մօտ էր Վէրա Քրուզ վանքը ուսկից պէտք էր անցնիլ քաղաք մտնելու համար և ուր կը հսկէր հազարապետն Լոփէզ: Հասարակապետանք սպառնացան իրեն ատրճանակի հարուածով և պահանջեցին որ զիրենք ներս մտցնէ: Լոփէզ կենաց վտանգը տեսնելով բացաւ դրունքը և թըշնամիք վանքին զանգակաց ձայներով հրաւիրեցին ամբողջ իրենց զուեղերը, որոնք դիմեցին ի քաղաքն¹. Լոփէզ անմիջապէս լուր տուած էր Մաքսիմիլիանոսի, որ ատրճանակը ձեռքը դիմեց Քրուզի հրապարակը կամ ելլել քաղքէն և կամ մեռնիլ թշնամեաց հարուածներէն: Եւ որովհետև զինուորական զգեստ չէր կրեր, Լոփէզի հնարիւքը ազատեցաւ և հասաւ ի Չէր-

1. « Հազարապետն տոն Միկել Լոփէզ, Մաքսիմիլիանոսի ամենէն հաւատարիմը, վերջին վարկենին մատենց իւր կայսրը իբրև Յուդա մը դրամի համար և բացաւ դռեակը »: Վէպեր Պոմ. ժամանակակից § 262:

Լոփէզ ինքզինքը արդարացուցած է ըսելով որ՝ զայդ ըրաւ կայսեր փախուստը դիւրեւու համար, և յիշաւ ի օգնեց ծուլտեալ փախստեանը. բայց զինուորական պատմութիւն մը չկրնար երբէք արդարացնել իւր ըրածը:

րո տէ լաս Գամփանաս¹։ Հոն կը սպասէր որ հասնին Միրամոն և Մէյա և գունդերը ժողովելով վերջին փորձ մը ընեն թշնամեաց մէջէն ճամբայ բանալու։ Մէյա հասաւ, բայց Միրամոն վիրաւորուելով գետին ինկեր էր։ Սակայն իմացուեցաւ Մաքսիմիլիանոսի ներկայութիւնը ի Չէրրո տէ լաս Գամփանաս և ահաւոր կրակ մը սկսաւ թափիլ աւանին վրայ։ Հարկ եղաւ սպիտակ դրօշ կանգնել և Մաքսիմիլիանոսի նիզակակից մը գնաց առ զօրավարն Էպօպէտո որ հասաւ իւր սպայիւք։ Մաքսիմիլիանոս ուղղունց զայն ազնուութեամբ և ծանրութեամբ։ յետոյ խնդրեց առանձին տեսակցութիւն մը յորում իմացուց որ շնորհուի իրեն հասնիլ մերձաւոր նաւահանգիստ մը, Էպօպէտոյի զօրաց հսկողութեան ներքեւ, Եւրոպա մեկնելու համար « Էւ պատուոյս վրայ կ'երդնում, այլ ևս չդառնալ ի Մեքսիքոյ »։ Զօրավարը ծանոյց որ չէր կարող շնորհը ընել։ Այս ատեն խնդրեց Մաքսիմիլիանոս որ գոնեայ նախատինք մը չ'ըլլըցուի իրեն, վասն զի պատերազմի գերի էր. և իւր սուրը Էպօպէտոյի տուաւ որ հրամայեց իւր սպայից միոյն զայն ընդունելու։ Յետոյ Մաքսիմիլիանոս, Մէյա և Միրամոն զօրավարք փոխադրուեցան վեղարաւորաց վանքը. ուսկից Մաքսիմիլիանոս հեռագրեց իւր ընտանեացը յԵւրոպա, գերի բռնուիլը։

1867
Մայիս
15, 16

13. Դատաստանն եւ Սպանումն Մաքսիմիլիանոսի. — Զօրավարն Էպօպէտո անմիջապէս հեռագրեց առ իւր վարչութիւնը Մաքսիմիլիանոսի գերի բռնուիլը և անոր յայտարարութիւնը որ « արդէն 1866ի Մարտէն իւր հրաժարականը գրած էր և վաւերացեալ պաշտօնապէս. և այդ թուղթը կը գտնուէր ի Քրուզ յափըլտակեալ թղթոց մէջ, միանգամայն կը խնդրէր որ թէ զոհ մը կարեւոր էր ինքն ըլլայ այդ, և ազատ թողուին իւր մարդիկը որոնք հաւատարմութեան համար իրեն ընկերացած էին. դարձեալ փսփագ կը յայտնէր մեկ-

1. Լոփէզ տեսնելով զկայսրը ըսաւ Հասարակապետականաց « Մի դպէք այդ քաղաքացւոյն »։

ներու յԵւրոպա» : Հասարակապետական վարչութիւնը խիստ պատասխանով մը մի առ մի կը թուէր ազատութեան հակառակ կուսակցութեան արարքը 50 տարուէն է ի վեր, որոնք ամենէն վերջը գործիք առերէին Մաքսիմիլիանոսի անձը և անոր իշխանութեան ձեռքով եղած հազարաւոր մեքսիքացւոց սպանումները. դարձեալ կը յիշէր ամէն շարիք որոնք եղան գաղղիական միջամտութեան ժամանակ և անկէ վերջը. և կ'աւելցնէր որ արդէն այդպիսեաց պատուհասը, որոնք բռնուած են կռուելու ժամանակներն, յայտնի է յօրինաց, յետ հաստատուելու իրենց անձնաւորութիւնը. այսու հանդերձ կը շնորհուէր որ Ասեան կազմուի դատելու զՓերտինանտոս Մաքսիմիլիանոս Հապոպուրկի, զՄիկէլ Միրամոն և զԹոմաս Մէյա :

Արդէն այս պատասխանէն կը գուշակուէր դատաստանին վախճանը : Փերտինանտոս անմիջապէս խնդրեց ի Մեքսիքոյէ որ Մանյուս Բրուսիոյ պաշտօնեայն գայ ի Քուէրէզարօ՝ Ռիվա Փալաչիօ և տէ լա Դորրէ փաստաբաններով, բերելով միանգամայն իւր կարևոր թղթեանքը և հրաժարականը որ կը գտնուէր ի Պաշտօնարանի : Փաստաբանք յետ տեսնուելու կայսեր հետ և պատրաստելու պաշտպանութեան գլխաւոր մասունքը, դիմեցին առ վարչութիւնը ի Սան Լուի Փոթոսի, ուր հասան Յունիս Տին և տեսակցեցան Արդարութեան պաշտօնէին հետ խնդրելով որ Մաքսիմիլիանոս դատուի ի քաղաքական և ոչ ի զինուորական Ասինէ : Պաշտօնեայն իրենց արդէն անձնական բարեկամ, պատասխանեց որ մտածեր էր հաստատապէս գործելու ըստ Արդարութեան առանց ատելութեան և վրէժխնդրութեան. միանգամայն խորհուրդ տուաւ դիմել և առ Յուարէզ նախագահ Հասարակապետութեան : Երկու փաստաբանք խնդիրքնին նորագեցին առ Յուարէզ և նա որոշելու համար ժողով գումարեց, որ յետ երկար քննութեանց մերժեց առաջարկը : Յայնմհետէ յայտնի էր Մաքսիմիլիանոսի դատապարտութիւնը ըստ 1862ի Յունիսի 25ի օրինաց : Փաստաբանք ամէն ճիգն թափեցին առաջի պաշտօնէից որ

չդատուի այդ օրինաց համեմատ, քանի որ Մաքսիմիլիանոս և ոչ իսկ գիտէր այդպիսի օրինաց գոյութիւնը։ Որուն պատասխան տրուեցաւ որ՝ ի ժամանակին Հասարակապետութեան պաշտօնեայն ներկայացած էր ի Միրսումար համոզելու զՄաքսիմիլիանոս որ հասարակապետական երկրի մէջ անհնար էր միապետութիւն մը հիմնել և ազդած էր իրեն 25 Յունիսի օրէնքը։ Հոսկ ուրիշ ապաւէն մը չմնալով փաստաբաններուն, երբ իմացան ի Քուէրէդարօ Մաքսիմիլիանոսի դատապարտուիլը գինուորական ատենէն, հեռագրեցին առ Մանյուս փութով հասնիլ ի Սան Լուի Փոթոսի և յանուն Բրուսիոյ, Աւստրիոյ, Իտալիոյ, Պելճիոյ և բովանդակ Եւրոպիոյ դիմել Յուարէզ Նախագահին գթութեան։ Հասաւ Մանյուս, բայց Յուարէզ մերժեց շնորհը ըսելով որ « Հասարակաց փրկութիւնը կը պահանջէ որ օրէնքը յարգուի »։ Միայն Միացեալ Նահանգաց միջնորդութիւն մը կրնար մեծապէս ազդեցութիւն ունենալ ապրեցնելու Մաքսիմիլիանոսի կեանքը, բայց Ուոշինկթոնի վարչութիւնը խոյս տուաւ այդպիսի միջնորդութենէ մը։ Յունիս 19ին պիտի կատարուէր սպանումը և Մանյուս, Բրուսիոյ պաշտօնեայն դիմեց ի Քուէրէդարօ, գոնեայ վերջին վայրկեաններուն քաջալերել զգլխաղդն Մաքսիմիլիանոս։ Այս պատճառաւ գործադրութիւնը յետաձգուեր էր և երբ յապաղման հրամանը հասաւ, արդէն դատապարտեալքը խոստովանեալ և հաղորդեալ մահուան կը ըսպատէին, որով կերպով մը կրկին պիտի ենթարկուէին սպանման։ Մաքսիմիլիանոս այդ իմաստով հեռագրեց առ Յուարէզ իւր երկու ընկերաց շնորհը խնդրելու, բայց ի զուր։ Վերջին հեռագիր մ'ալ ըրաւ առ Յուարէզ որ « գոհ կը մեռնի թէ այսպէս պիտի տիրէ խաղաղութիւնը ի Մեքսիքոյ, յանձնելով որ իւր մահը վերջինն ըլլայ »։

Յունիս 19ին Մաքսիմիլիանոս կը ննջէր երբ Լյաքուպէտօ զօրավարը եկաւ հրաժեշտի ողջոյնը տալու։ Փութով փողերու և թմբուկներու շառաչը զարթուցին միւս դատապարտեալքն ևս։ Մաքսիմիլիանոս և ընկերքը ել-

լելով բանտէն իւրաքանչիւրը քահանայով մը մտաւ գոց կառքի մէջ, և առաւօտեան ժամը 6ին հասան լուռ ամբոխի մը մէջէն ի Զէրբօ տէ լաս Գամփանա, պաշարեալ 4000 զինուորներէ, իրենց նշանակեալ տեղին: Հոն նախ կարդրցուեցաւ իրենց դատավճիռը. Մաքսիմիլիանոս « Կլմեռնիմ, պատասխանեյ, Մեքսիքոյի անկախութեան և ազատութեան համար և կը մաղթեմ որ իմ արիւնս զանոնք ամրապընդէ »: Ապա դրամ բաժնեց զինքը սպանող զինուորաց յանձնելով որ իւր երեսին հարուած չ'ուղղեն: Միրամոն կը գոչէր « Կեցցէ Կայսրը, կեցցէ Մեքսիքոյ »: Մէյա կը համբուրէր զԽաչը: Հրամանատու սպայն սուրը բարձրացուց և եռապատիկ հարուածոց ներքեւ ինկան երեքն ալ: Այս վերջ ազնուական իշխանի մը աննման իւր քրիստոնէական ոգւով, բարութեամբ և իմաստութեամբ: Եթէ կայսրութիւն մը երազեր էր, և այն իւր մտաց մէջ ժողովրդոց երջանկութեան համար էր և ոչ անձնական փառասիրութեան, զոր չունէր: Յարդ իրմէ կառավարեալ ժողովուրդք կը յիշեն հառաչելով¹:

Երեք սպանելոց դիակունք տարուեցան ի բանտ, ուր մնացին պարպեալ տախտակաց վրայ: Պարոն Մանյուս յանուն Աւստրիոյ, Իտալիոյ և Պելճիոյ խնդրեց Մաքսիմիլիանոսի մարմինը, սակայն հասարակապետութեան վարչութիւնը չտուաւ, պատճառելով որ զայն պիտի զմռսէր և յղէր ընտանեացը: Յետոյ ծովակալն Դէկէթոֆ գալով ի Մեքսիքոյ, իւր մօրը և Եղբօր կողմանէ խնդրեց զայն Յուարէյէ. և Սեպտեմբեր ամսոյն առաջին օրերը բերաւ յԵւրոպա, զոր թէ ոչ իշխանք՝ բայց ժողովուրդք ընդունեցան բազում արտասուօք:

1. Ընդհանրապէս ամէն պատմագիրք այս անաւոր և ցաւալի ողբերգութեան պատասխանատուութիւնը կը ձգեն Նաբոլէոն Գի վրայ, որ ուզեց օգուտ քաղել Մաքսիմիլիանոսի եռանդուն երիտասարդութենէն, զինքը համոզելով այնպիսի անօգուտ, երապական և նոյն իսկ ապօրինաւոր ձեռնարկի մը:

14. Մեքսիքոյ Մաքսիմիլիանոսի մահէն վերջը : —
 Չօրավարն Մարքուէզ կրցեր էր քիչ մը ժամանակ տիրել մայրաքաղաքին մէջ յանուն կայսեր, չքեղ և ոչ ճշմարիտ լուրերով: Մաքսիմիլիանոսի սպանման օրը հասարակապետական Պորֆիրիօ Տիագ գօրավարը տիրեց անոր: Ութ օր վերջը առնուեցաւ նաև Վէրա Քրուզ և իսպառ ամէն տեղէ վերցաւ կայսերական դրօշակը և Յուարէզ Նախագահը չորս տարի սքստորանքէ վերջը կրցաւ մտնել ի մայրաքաղաքն և նորէն սկսիլ հասարակապետական կառավարութիւնը: Չորս տարի վերջը կրկին ընտրուեցաւ իւր բարձր պաշտաման մէջ և մինչև իւր մահը մնաց նախագահ: Իր իշխանութեան ժամանակ եղան փոքր սպստամբութիւնք, որոնք սակայն փութով ընկճուեցան:

ԱՄԵՐԻԿԱ ԿԵԴՐՈՇԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ

1. Վարչական և բարոյական կազմակերպութիւն կեդրոնական և Հարաւային Ամերիկայի. — 2. Հասարակապետութիւնք ի Միջին Ամերիկա. — 3. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ. Գոլուալէ-Միացեալ Նահանգք Նոր Կրանտայի. — 4. Միացեալ Նահանգք Վենեսուէլայի. — 5. Միացեալ Նահանգք Էքուադորի. — 6. Հասարակապետութիւն Փէրուի. — 7. Հասարակապետութիւնք Պուերտիկայի. — 8. Հասարակապետութիւն Քիլիի. — 9. Հասարակապետութիւն Արճէնդինայի և Պուէնոս Այրէս. — 10. Հասարակապետութիւն Ուրուկուայ. — 11. Հասարակապետութիւն Փարակուայ և Լոփէզք. — 12. Կայսրութիւն Պրագիլի և Տոն Փէզրօ Բ:

1. Վարչական եւ բարոյական կազմակերպութիւն կեդրոնական եւ Հարաւային Ամերիկայի: — Ինչ որ համառօտիւ մը տեսանք ի Մեքսիքոյ իշխանութեան անհաստատութիւնը, կուսակցութիւնք, մրցմունք, փոփոխակի ազդեցութիւնք, նոյնը պիտի ըմբռնենք նաև Կեդրոնական և Հարաւային Ամերիկայի Հասարակապետութեանց համար: Այս գաւառք շունենալով վարչականայն ըմբռնումները և կրթութիւն, երբ օգնեալ ի պարագայից ազատեցան սպանիական հպատակութենէ, շարունակ ինկան ի յեղափոխութենէ ի յեղափոխութիւն, միշտ կուռվք ցեղ ցեղի, կուսակցութիւն կուսակցութեան դէմ, Բրէզիլ¹, Խառնաձիւն². հնդիկք: Եւ այս

1. Բրէզիլ կոչուած են այն եւրոպացիք կամ առաւել սպանեացիք՝ ծնեալք յԱմերիկա:

2. Խառնածինք կոչուած են անոնք՝ որոց ծնողաց մին եւրոպացի է միւսը բնիկ տեղացի:

կուիւք ոչ խօսարանականք, այլ շատ անգամ զինուք, առ որս կը դիմէին հաւսարապէս Պահպանողական համարեալք, ազատականք, ազնուապետականք, կղերականք, ռամկապետականք, մի և անբաժան Հասարակապետութիւն քարոզողք և Դաշնակցութեանց հետամուտք։ Այնպէս որ այդ գաւառք բնաւ չաճ մը շտեմուն իրենց անկախութենէն։ Իրենց յեղափոխութիւններէն յառաջ եկեալ Հասարակապետութիւնք, չէին ծնունդք ժողովրդեան գաղափարաց, ջանից և կրթութեան, այլ թերի և անհիմն նմանողութեան փափագ մը Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց դրութեան, ունենալու անոր նման Սահմանադրութիւն մը՝ նախագահ, ժերակոյտ և խօսարան, սակայն առանց ունենալու դարական կրթութեամբ նախ յԱնգղիա և ապա յԱմերիկա Սահմանադրութեամբ կրթեալ ժողովուրդ մը։ Այս պատճառաւ քառասունէն աւելի տարուան ընթացքին մէջ շարունակարար Պատմութիւնը կը ներկայացնէ մեյ յեղափոխութիւնք և կուսակցական կուիւք, չունենալով քրէշլը գործունէութեան հետ այն բարոյական ոյժը որով միայն Պետութիւն մը հաստատուն կրնայ մնալ։ «Քրէշլը պահած է միայն սպանիական հին մեծանձնութիւնը, կըսէ Վէպէր, առանց ունենալու զայն պահելու համար պէտք եղած մեծ և հաստատուն առաքինութիւնք»։ Երկու իշխանութիւնք չկրեցին այդ յեղափոխութիւնք, Փարակուայ ուր Հասարակապետութիւնը բոլորովին միապետական ձև մը ունէր. և Պրագիլ՝ որուն միապետական ձևոյն հետ կը միաբանէին իւր կայսեր անձնական և սահմանադրական յատկութիւնք, որոնք մեծապէս յառաջ վարեցին զերկիրը։ Սակայն միապետութիւնը չըջապատեալ ի Հասարակապետութեանց չէր կարող դարական կեանք մը ունենալ։ Միապետութիւն մը որ բնաւ չէր տարբերի ի Հասարակապետութենէ, բայց եթէ նախագահին միշտ նոյն անձը ըլլալովը, և այն օրը որ զՄիապետութիւնը սիրելի ընող անձն տկարանար, Պրագիլ ևս պիտի անցնէր հասարակապետութեանց կարգը առանց որ և է դժուարութեան մը։

2. Հասարակապետութիւնք ի Միջին Ամերիկա: — Յամին 1821ի Յուլիսի մէջ, Միջին Ամերիկայի Նահանգները՝ Կուադէմալա, Սան Սալվատոր, Հոնտուրաս, Նիքարակուա և Քոստարիքա միաբան Հասարակապետութիւն մը կազմեցին Միջ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգի անուամբ, մէկ նախագահով մը և սահմանադրութեամբ, մեծաւ մասամբ ընդօրինակեալ Հիւսիսային Միացեալ Նահանգաց Սահմանադրութենէն: Սակայն հազիւ ութ տարի անցած էր, կուսակցութիւնք կրկին բաժնեցին այդ եղած միութիւնը և մինչև 1842 Միջին Ամերիկա տեսարան մը եղաւ քաղաքական պատերազմներու և շփոթից: Այդ տարւոյն մէջ Կուադէմալայի Մարագան նախագահը ուղեւորվ վերջին ճիգն փորձել նորէն միացնել և կեդրոնացնել իշխանութիւնը, գերի ինկաւ իւր հակառակորդաց ձեռքը և հրացանի բռնուեցաւ: Անկէ վերջը իւրաքանչիւր նահանգ առանձին անկախ կառավարութիւն մը հաստատեց, ունեւնալով առանձին իւր Նախագահը, Մերակոյտը, Խօսարանը, որոնք միաբան կը կազմէին խողովքը: Մնացին միայն մէջերին վաճառականական և մաքսային յարաբերութիւնք և դիւրութիւնք, առանց որ և է քաղաքական կապերու:

Այս առանձին և անմիաբան ձեւը խրախուսեց զՈւալքէր ամերիկացի ծանօթ բաղդախնդիրը ի Մեքսիքոյ և ի Քալիֆոռնիա, յանկարծ յարձակելու Նիքարակուայի վրայ, որուն տիրելով և նախագահելով կ'ողէր միացնել Միացեալ Նահանգաց հետ: Վախճուն և հինգ հոգուիք ի Նիքարակուա հասնելով, ինքդինքը զօրավար հռչակեց ծանուցանելով որ զուսկապետականս և զժողովուրդը եկեր էր ազատելու ազնուապետականաց և կղերականաց լուծէն և փութով երկրին տիրեց: Բայց երբ յայտնի ըլլաւ սկսան իւր նպատակքը, այն ատեն ռամկապետականք ևս ընդիմացան Ուալքէրի որ քաշուեցաւ ի Հոնտուրաս: Հոն ի Քալիֆոռնիայէ եկած նոր խումբերով ջանաց ձեւացնել Միջին Ամերիկայի ամբողջական միաբան Հասարակապետութիւնը և ապա միանալ Միացեալ Նահանգաց հետ: Ի

4842
Սեպտ.

1860

Սեպտ.

Հոնտուրաս ևս չյաջողեցաւ. և երբ կրկին անգամ կուղէր որչաւանպէ մտնել ի Հոնտուրաս, Անգղիացիք զինքը բռնեցին և մատնեցին տեղացւոց, որոնք մահուան դատապարտելով, հրացանի բռնեցին:

Այս օրինակ մահեր սովորական էին և ուրիշ կոզմեր: Ի Քոստա Ռիքա նախկին Նախագահը՝ Ռաֆայէլ Մորա, ուղեւոր կրկին բռնանալ իշխանութեան, կալանաւորեցաւ և հրացանի բռնուեցաւ: Կուադէմալայի մէջ Գարրէրա յեղափոխութեամբ մը կրցաւ դիկտատորութիւնը հաստատել և ազդեցութիւն ունենալ ազնուապետական և կղերական կուսակցութեանց ձեռքով, բովանդակ Միջին Ամերիկայի Հասարակապետութեան վրայ, այն միջոցին յորում Մաքսիմիլիանոսի կայսրութիւնը կը հաստատուէր ի Մեքսիքոյ: Գարրէրա նպաստաւոր երեցաւ նոր հաստատուած Միապետութեան և ընդդէմ Յուարէզի. և եթէ ի Մեքսիքոյ հաստատապէս յաղթանակէր Միապետութիւնը, նոյնը կրնար մեծ հետեւանքներ ունենալ Միջին Ամերիկայի համար, սակայն Քուէրէգարայի ողբերգութենէն առաջ յանկարծակի մեռաւ Գարրէրա, և դարձեալ իւրաքանչիւր նահանգ յառաջ վարեց իր առանձին իշխանութիւնը, շարունակ սակայն կուսակցութեանց շփոթներու մէջ:

3. ՀԱՐԱՆԱՏԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ. Գոլումպիա — Մուցեալ Նախնաք Նոր Կրսնատայի: — Յամին 1831 յետ Պոլիվարի մահուան Գոլումպիոյ Հասարակապետութիւնը, երեք նոր և անկախ Հասարակապետութիւնք բաժնուեցան՝ Նոր Կրանատայի, Վէնէցուէլայի և Լքուադորի. երեքն ալ առանձին Սահմանադրութեամբ ըստ օրինակի Հիւսիսային Միացեալ Նահանգաց վարչութեան, նախագահ ընտրական, Պաշտօնեայք, Ատեան Պետութեան. Ծերակոյտ և Խօսարան որոնք միացած ժամանակ կը կազմէին Ժողովքը, սահմանեալ թուով բանակ մը և պաշտպան ոստիկանութիւն. սակայն այս ամէն ազատական հաստատութիւնք անուանական էին միայն և առերևոյթ:

Յամեն 1831 Սեպտեմբերի մէջ, Նոր Կրանատա իրեն առաւ Միացեալ Նահանգի Գոլումպիոյ յորջորջումը. և

հռչակեց անկախ Հասարակապետութիւնը, յորում սակայն տասն տարուան միջոցք պահպանողական, ապատական, կղերական և զինուորական կուսակցութիւնք կռուեցան փոփոխակի իշխանութիւնը յափըտակելու: 1838էն մինչև 1840 երկիրը շարունակաբար քաղաքական պատերազմի մէջ էր. կուսակցութիւն կուսակցութեան, գաւառ գաւառի դէմ: Վերջապէս 1840ի մօտ երկու խոհական և պահպանողական նախագահք՝ Հէրրան և Մուքուէրա, յաջողեցան շահելով մեծամասնութիւն մը հանդարտել երկիրը, բարեօրէն Քանձը, կարգաւորել սահմանադրական հաստատութիւնքը, ընդարձակել վաճառականութիւնը և Հասարակաց կենաց ապահովութիւնը պահպանել: Քանի մը տարի վերջը Յոգէ Հիլարօ Լոփէզ և Յոգէ Մարիա Օպանդէ նախագահի Սահմանադրութեան մէջ մուծին գաւառական բաժանմունք, որով իւրաքանչիւր գաւառ, առանձին իշխանութիւն մը կը կազմէր անկախ՝ դաշնակցեալ մնալով ընդ Նոր Կրանատայի մեծագոյն և կեդրոնական վարչութեան: Եւրոյնը եղաւ նաև ի Փա- 1756, 57 նամա և յԱնտիոքիա: Այս դրութիւնը ունեցաւ իւր հակառակորդքը որոնք Միւլտրէ կը կոչուէին մինչդեռ միւսերը Վաշնինգտոն կանոնաւորէին: Միավարք՝ Պահպանողականքն էին որոնք մինչև յաջողեցան ի Նոր Կրանատա իրենց կողմէն նախագահ ընտրել զՄարիանօ Օսիինա հռչականուն օրէնսդէտը որ շանաց Ժողովքի միջոցով փոխել միութեան մնացեալ սակաւ կապերը: Ժողովքին որոշողութիւնք տեղագոյացին զՎաշնակցականս՝ զոր կազմողք էին ռամկապետականք և որոց գլուխ կեցաւ Մուքուէրա՝ երբեմն պահպանողական և այժմ ռամկապետական: Օսիինա ամբողջ Վաշնակցութիւնը պաշարման վիճակի մէջ դրաւ և իւր Նախագահութեան ժամանակը լմնցած ըլլալով, թողլով իւր պաշտօնը իբրև պարզ զինուոր մը մտաւ Միութիւնը պաշտպանող գունդերուն մէջ: Իրեն յաջորդ ընտրուեցաւ Յուլիօ Արպուէտօ, անուանի հռետոր և քերդող, նշանաւոր ցեղէ մը սերեալ որ Ազատութեան կռիւներու մէջ բազում զոհեր ունեցեր էր:

Արպորէտաւ և Մոսքուէրա մէկմէկու ազգակիցք, շարունակեցին քաղաքական պատերազմը և Մոսքուէրա Յուլիս 18ին յաղթելով Պաշպանողականաց գունդերուն, մտաւ ի Պոկոդա և ինքզինքը անուանեց Նախագահ Միացեալ Նահանգաց Գոլուպիոյ: Հռչակեց որ Ազգը բնական օրէնքով միայն պիտի կառավարուէր. բաժնեց Եկեղեցի ի Պետութենէ, արգիլեց քահանայից վարել պաշտօննին առանց Տէրութեան կամաց և յափշտակեց վանքերու կալուածները: Քիչ վերջը մատնութեամբ բռնուեցաւ Արպորէտաւ և սպանուեցաւ, ապա յաջորդեցին ուրիշ բազմաթիւ նշանաւոր քաղաքացւոյ սպանութիւնք: Մոսքուէրա 18 ամիս լիազօր դիկտատորութիւն վարելէն յետոյ Սահմանադիր Ժողովք մը գումարեց, որուն յանձնեց իւր պաշտօնը և որովհետև ըստ Սահմանադրութեան չէր կրնար կրկին ինքը ընտրուիլ անմիջապէս, իւր տեղը ընտրուեցաւ Մանուէլ Մուրիլլօ Դորօ: Սակայն յուզմունք և քաղաքական կռիւք կը սաստկանային Դաշնակցութեան ամէն կողմ ի Մակտալէնա, ի Պուլիվար և մանաւանդ ի Փանամա, որ կուգէր ձեռնալ անկախ հասարակապետութիւն մը: Մուրիլլօ չէր կրցած հանդարտեցնել, երբ թողուց իւր իշխանութիւնը և որուն տեղը անցաւ դարձեալ Մոսքուէրա եօթանասուն և չորսամեայ: Նախագահը որ արդէն վստահ էր ժողովրդեան լիովին համակրանաց վրայ, կրկին ձեռք առաւ դիկտատորութիւնը և արհամարհեց Սահմանադրութիւնը զոր ինքը գծեր էր և ջանաց Դաշնակից Նահանգաց ինքնիշխանութիւնը բառնալ որոնք անդէն ապստամբեցան: Կողոպտեց բոլոր եկեղեցիները և 1867 Ժողովք մը դումարելով ոչնչացուց առանց իրեն հռչակեալ հրովարտակք: Սակայն երբ Ժողովքը Ելեմսից հաշիւ պահանջեց, Մոսքուէրա ծանոյց որ բնաւ անոր մտիկ ընող չէր և հրամայեց կալանաւորել զՄուրիլլօ, որ ապստեցաւ փախստեամբ Գաղղիոյ հիւպատոսարանը: Այն ատեն Ժողովքը քուէարկեց ըստ կամաց Մոսքուէրայի, որ ի նշան այս հաշտութեան, յաղթական չրջան մը ըրաւ Պահօդայի փողոցներուն մէջ չրջապա-

1862

1864
Ապրիլ1866
Ապրիլ

1867

տեալ բոլոր երեսփոխաններէ ամենն ալ չքաղգեստնե-
րով: Սակայն գծտուծիւնը նորէն ծնաւ ժողովքին մէջ,
զոր Մոսքուէրա ուզեց ցրուել և հրացանի բռնել չորս
ազդեցիկ երեսփոխանք: Վերջապէս Ագոստա զօրա-
վարը Մայիս 22ին գիշերը զինքը յանկարծակի կա-
լանաւորեց և բանտ ձգեց: Ապա իւր դատաստանը
եղաւ իբրեւ բռնակալ, յափշտակիչ. և պաշտօնանկ ըլ-
լալով չորս տարուան աքսորի դատապարտուեցաւ: Մոս-
քուէրա մեկնեցաւ ի Լիմա. իւր կողմնակիցք հպա-
տակեցան և առ ժամս տիրեց հարգարտութիւն մը:
Կուտիէրէզ առաջին փոխան-նախագահը՝ նախագա-
հութեան պաշտօն վարեց և 1868ի Ապրիլ 1ին նոր
նախագահ ընտրուեցաւ զօրավարն Սալկոր:

4. Միացեալ Նիսիանգք Վէնէցուէլայի: — Վէնէ-
ցուէլա ինքնին միայնակ երկու անգամ մեծ է իբրեւ
գԳաղղիա, ունենալով սակայն 1,300,000 բնակիչք
խառն սպանիական և հնդկային ցեղերով: Պոլիվարի
մահուընէն վերջը առաջին նախագահն եղաւ Փաէզ, որ 1851
հաւասարութիւն հրատարակեց ժողովրդեան դատուց
մէջ և յառաջ մղեց երկրագործութիւնը և արհեստք:
Յամին 1835 իւր պաշտաման ժամանակը լրանալով ի-
րեն յաջորդեց Յոգէ Վարկաս և կրկին Փաէզ յամին
1839, ապա յամին 1842 Սուպլէդ: Վէնէցուէլա այս
Նախագահութեանց միջոց խաղաղութեամբ և հան-
դարտութեամբ կրցաւ զբաղիլ երկրին յառաջադիմու-
թեանց: Սակայն յամին 1846 քրէոլներուն և բնիկ-
ներուն մէջ քաղաքական կռիւ մը ծագելով, Փաէզ
դիկտատուութիւնը ձեռք առաւ և խռովութիւնը ընկ- 1847
ձելէն վերջը Յունուարի մէջ նախագահ ընտրել տուաւ
զԹադէօ Մոնականս, որ երկու տարի պաշտօն վարեց.
և ապա երբ իր յաջորդը ընտրուեցաւ, ջանաց զնա
պաշտօնանկ ընել, որով բռնուեցաւ, բանտ դրուե-
ցաւ ի Քարաքաս, ուսկից փախաւ ի Նիւ Եորք: Նոր
ընտրութեամբ Մոնականսի եղբայրը նախագահ ըլլա-
լով Թադէօ դարձաւ ի Քարաքաս և երկու եղբարք
տասը տարի բռնութեամբ պահեցին նախագահութիւ-
նը իրենց ընտանեաց մէջ, մինչև 1858ի Մարտ 18ին 1858

յեղափոխութիւն մը ծագելով, Առժամանակեայ իշխանութիւն մը կազմուեցաւ որուն գլուխ դրուեցաւ Գասդրոս և սա պաշտօնանկ ըրաւ Մոնակաս ցեղը և ետ կանչեց անոնց ուխտորածները:

Գասդրոս ազնուապետական մասին վրայ յենլով ժողովքը գումարեց Սահմանադրութեան մէջ փոփոխութեանց համար: Ապա ռամկապետականաց կողմը հակեցաւ, յետոյ Դաշնակցականքը պաշտպանեց, որով ոչ մի կողմ գոհացուց և կուսակցութիւնք մէջերնին մրցելով և կռուելով երեք տարուան մէջ չորս նախագահ փոխեցին: Փաէզ զօրավարը կանչուեցաւ Նիւ Եորքէն ուր ներկայացուցիչ էր իւր հայրենեաց, բանակին գլուխ կենալու և կարգաւորելու զՎէնէցուէլա, բայց չկարենալով համաձայնիլ Նախագահին հետ, հրաժարեցաւ: Ապա կրկին կանչուեցաւ բանակին զըլուխ դիկտատորութեան պաշտօնով, զօրօք ուզեց նուաճել Դաշնակցականքը որոց գլուխ էր զօրավարն Յուգէ Ֆալքոն: Սակայն իւր գնդապետքը հակառակորդին կողմը անցան: Վերջապէս Փաէզ տեսաւ յետ երկար ջանից որ անհնար էր յաղթել Դաշնակցականաց, Մայիսի մէջ բանակցութեան մտաւ անոնց հետ որով ժողովք մը կազմեալ երկու կողմանէ պիտի կառավարէր երկիրը և երկու գլուխները պիտի հրաժարէին: Անմիջապէս ժողովքը սու ժամանակեայ նախագահ անուանեց զՖալքոն, որ Սահմանադիր ժողովք մը գումարեց Իսկոտեմբեր 24ին և Սահմանադրութիւն մը կազմեց Հիւսիսային Միացեալ Նահանգաց կարգաց վրայ, ունենալով հիմն Դաշնակցական դրութիւնը:

Այսպէս տառնեութ վիճակաց անկախ վարչութեամբ Դաշնակցական Հասարակապետութիւն մը կը կազմէին՝ «Միացեալ Նահանգք Վէնէցուէլայի» յորջորդմամբ, ունենալով մէկ միայն Նախագահ ի Քարաքաս և բարձր Ատեան մը հինգ ընտրելոց դատելու որ և է խնդիր մը ընդ նահանգ և ընդ նահանգ: Զինուորութիւնը մի էր որուն կը մասնակցէր ամենայն նահանգ ըստ մարդաթուի: Նախագահը ունէր իւր պաշտօնեայքը, և ինքը կ'անուանէր իւր ներկայացուցիչ-

քը: Մահուան պատիժը վերցուեցաւ, գերութիւնը ջնջուեցաւ, սպիտակք և սեւաւք հաւասարապէս կրնային հասնիլ պաշտամանց. Ազատութիւն տպագրութեան, և Կրթութիւնը ստիպողական և ձրի: Սակայն այսպէս բազմաթիւ փոքր պետութեանց դաշնակցական վարչութիւնը, ունեցաւ յապագային իւր անտեղութիւնքը և ընդդիմութիւնքը:

5. Մրացեալ Նախանգք Էքուադորի: — Յամին 1831 երբ Գուլումպիոյ Հասարակապետութիւնը լուծուեցաւ, Էքուադոր առանձին ինքնիշխան Հասարակապետութիւն մը ձևացաւ, իրեն նախագահ ընտրելով զՅուան Բոգէ Ֆլորէս, Պոլիվարի Ազատարարին հաւատարիմ զինակիցներէն մին: Ինքը պահպանողական ըլլալով միշտ բռնադատուեցաւ մրցիլ սզատական կուսակցութեան հետ, որոյ գլուխն էր Վիչէնդէ Ռաքա-Ֆուէրդէ: Եամին 1834ի Քուիդոյի մէջ յեղափոխութիւն մը ծագելով, Ֆլորէս աքսորուեցաւ. բայց ապա յաղթանակելով դարձաւ և գերի բռնեց իւր հակառակորդը: Եամին 1835 մէջերնին հաշտութիւն եղաւ և ժողովքը գումարուելով Սահմանադրութիւն մը հռչակուեցաւ նման Միացեալ Նահանգաց: Ռաքա Ֆուէրդէ նախագահ ընտրուեցաւ և Ֆլորէս ընդհանուր հրամանատար բանակին: Անկէ վերջը շատ տարիներ փոփոխակի մէկմէկու յաջորդեցին ի նախագահութեան Ֆլորէս և Ռաքա Ֆուէրդէ և երկուքն ալ ջանացին երկրին յառաջադիմութեան համար. և վաճառականական դաշինք դրին ընդ Սպանիոյ՝ իրենց մայր հայրենիքը: Եամին 1845 Մարտ 5ին Ֆլորէս նախագահ էր երբ ազատականք կրկին յեղափոխութիւն մը յարուցին յանուն Ռաքա Ֆուէրդէի, բայց նախագահ ընտրուեցաւ երրորդ մը՝ Վիչէնդէ Ռաքա: Ֆլորէս համոզուեցաւ որ ընդհանուր սպարապետի տիտղոսով և թոշակով հեռանայ Քուիդոյէ, բայց յետոյ փափագելով նախագահութիւնը ձեռք բերել, դիմեց օտար օգնութեանց: Այն ատեն Ռաքա Ֆուէրդէ զրկուեցաւ ի Փէրու օգնութիւն ուղելու այսպիսի արշաւանքի մը դէմ: Ռաքա Ֆուէրդէ հասնելով ի Լիմա հոն մեռաւ, կտակե-

1835

1845

1847
Մայիս 7

լով իւր հայրենեաց՝ ճոխ գրատունը: Իւր մարմինը իրեն արժանավայել չքեղութեամբ փոխադրուեցաւ ի Կուսայանաքուիլ Ֆլորէս չկրցաւ յաջողիլ իր խորհրդոց մէջ և Ռաքա Նախագահ միաց մինչև 1849: Իւր իշխանութեան ժամանակ վաճառականական դաշինք մը դրաւ Պէլճիոյ հետ և ուրիշ մը Անգղիոյ հետ գերութեան բարձման համար: Իւր յաջորդին ընտրութեան ժամանակ զօրացան կղերականք, որոնք յաջողեցան նախագահ ընել իրենց ընտրելին Տիէկօ Ռապօս՝ որ Յիսուսեանքը կոչեց և ապաւէն տուաւ Նոր Կրանադայի փախստական պահպանողականաց: Նոր Կրանադա սպառնացաւ պատերազմ յարուցանել և ազատական մասը զօրանալով յԱլքուադորէ 1851ին բռնեց և աքսորեց զՏիէկօ: Զօրավարն Յոզէ Մարիա Ուրպինա ազատականաց գլուխը՝ նախագահ և դիկտատոր անուանուեցաւ, որ իւր աթոռը դրաւ ի Կուսայանաքուիլ: Պահպանողականաց և կղերականաց զայրոյթը և յուզումը ուզելով առնուլ իրեն ի նպաստ հին նախագահն Ֆլորէս՝ 1852ի Մարտին նաւատորմաւ երևցաւ Կուսայանաքուիլի դիմաց զՌապօս կրկին Նախագահ հաստատելու դիտմամբ.

1851

բայց երբ իւր նաւաստիք զինքը ուզեցին թողուլ, այն ատեն կրկին փախաւ և հաստատուեցաւ Ուրպինայի իշխանութիւնը: Սակայն իւր յաջորդը եղաւ Ռապէա որուն ժամանակ Փէրուի հետ պատերազմ ծագեցաւ սահմանագլխոյ վրայ քսնի մը կտոր հողերու համար և Փէրուի վարչութիւնը եկաւ պաշարեց զԿուսայանաքուիլ: Մինչ Ռապէա և Ուրպինա բանակին գլուխ անցած պատերազմելու կը պատրաստուէին, Ֆրանքօ զօրավարը ուղղակի դաշամբ փէրուցի հրամանատարին հետ, վերցնել տուաւ պաշարումը: Ռապէա և Ուրպինա յանձն չ'առին պայմանքը, բայց և Քուիդոյի և Կուսայանաքուիլի մէջ ապստամբութիւն ծագելով իրենց դէմ, ստիպուեցան փախչիլ: Ազատականք նախագահ ընտրեցին ըզ-Ֆրանքօ զօրավարը որ նստաւ ի Կուսայանաքուիլ և պահպանողականք զԿարչիա Մորէնօ՝ Ֆլորէսի փեսայն, որ նստաւ ի Քուիդոյ: Ֆլորէս կանչուեցաւ բանակին գլուխ և ծեր զօրավարը յաղթելով Ֆրանքոյի մտաւ ի

1859
31 Օգ.Սեպտ.
14

Կուլյանաքուիլ, այն ատեն Նոր Ժողովքը զգիտնականն
 Կարչիա Մորէնո Նախագահ ընտրեց: Յետոյ Ֆլորէս
 դարձուց իւր զէնքերը և արշաւեց այն երկիրներուն
 մէջ, զորս Փէրու իրեն կ'ուզէր համարիլ: Ասկէ վեր-
 ջը բաւական ժամանակ իշխանութիւնը մնաց պահպա-
 նողականաց ձեռքը: Մորէնո հմուտ պատմաբան և
 միանգամայն չափաբան, խաղաղութիւնը իրեն նպաստ
 առաւ երկիրը բարւոքելու, ճամբաներ բանալու և դրպ-
 րոցները զարգացնելու: Սակայն ազատականք, որոնք
 շատ դժուարութեամբ կը տանէին Մորէնոյի պահպա-
 նողական վարչութեան, ամբաստանութիւն յարուցին
 վրան իբրու թէ զԼքուադորէ կուզէ յանձնել Քաղզիա-
 ցոց, առ այս մղուելով եւրոպական միջամտութենէ
 ի Մեքսիքոյ, սակայն Մորէնո այսպիսի իր մը երբէք
 կարող չէր խորհել: Ազատական մասը իբր յուզեալ
 այս հնարեալ ամբաստանութեան վրայ դիմեց դրա-
 ցի եղբարց և Մուքուէրա Նոր Կրանատայէն եկաւ
 բանակով մը ազատելու « ռամկապետական եղբարքը,
 ուսուցիչ Մորէնոյի աստուածապետական լուծէն »: Նա-
 խագահը որուն համամիտ էին Խորհրդարանք, զհայ-
 րենիս ի վտանգի հրատարակեց: Եւրն Ֆլորէս 6000
 հոգով բանակի մը գլուխ անցաւ և Քուասիուտի քով
 Դեկտեմբեր 6ին արիւնահեղ պատերազմ մը եղաւ, յո-
 րում Լքուադոր կորսնցուց 1500 անձինք բաց 2000
 վիրաւորաց և գերեաց: Սակայն յաղթութենէն վեր-
 ջը Մուքուէրա վեհանձնութեամբ շարժեցաւ և խաղա-
 դութեան դաշինք միայն դնելով, առանց ուրիշ պայ-
 մանաց իրեն երկիրը քաշուեցաւ: Մորէնո այն ատեն
 հրաժարեցաւ իւր Նախագահութենէն, սակայն
 ժողովքը 1864ի Մարտին կրկին զինքը ընտրեց: Քիչ
 վերջը ծագեցաւ Սպանիոյ և Փէրուի մէջ պատե-
 րազմը, յորում Մորէնո Սպանիոյ կողմը բռնեց հա-
 կառակ միւս ամէն Հասարակապետութեանց: Փէրու-
 ցիք յայնժամ օգնեցին ազատական Ուրպինայի, կրկին
 փորձել Նախագահութիւնը ձեռք բերելու: Եւրն Ֆլոր-
 րէս կը պատրաստուէր զօրօք վրան դիմելու, երբ մե-
 ռաւ ի Կուլյանաքուիլ: Ուրպինա չկրցաւ յաջողիլ,

1863
Մ-սի-

բայց և Մորէնօ չկրցաւ մնալ ընդերկար ի նախագահութեան: Այսու հանդերձ կրկին ուրիշ պահպանողական մը ընտրուեցաւ Յերոնիմօ Քարրիօն որ Ամերիկայի Հասարակապետութեանց համակրութիւնը և նեցուկը ստացաւ Փէրուի կողմը բռնելով ընդդէմ Սպանիոյ եղած պատերազմին մէջ: Սակայն Քարրիօն իւր նախագահութեան ժամանակ վարչութիւնը թողուց Պուսդամէնդէի ձեռքը որ Ժողովքին սանդխոց վրայ ինքնահրաման կալանաւորել տուաւ իրեն հակառակորդ երկու ատենակալք. և երբ այս անիրաւութեան դէմ բողոքեց Ժողովքը, Քարրիօն և Պուսդամէնդէ ուզեցին զայն ցրուել: Այն ատեն Մօրէնօ անցաւ բանակին գլուխ և Ժողովքը հրատարակեց զնախագահը անարժան իւր աթոռոյն և անկեալ ի պաշտամանէն: Քարրիօն հպատակելով հրաժարեցաւ և նախագահ ընտրուեցաւ Էսփինոզա:

1868
29 Յիւլ.

6. Հասարակապետութիւն Փէրուի:— Յամին 1821ի Դեկտեմբերի 9ին Այաքուքոյի յաղթութեամբ Պոլիվար բոլորովին ազատած էր զՓէրու ի Սպանիացւոց և 1826ի նոյն յաղթութեան տարեդարձին, բովանդակ Փէրուի ժողովուրդը կ'երդնուր իւր Ազատարարին տուած Սահմանադրութեան վրայ: Այսու հանդերձ դժուարին էր անդէն սահմանադրական վարչութեամբ կառավարուիլ. մօտ քսան տարի երկիրը շարունակ շփոթից մէջ էր կուսակցութեանց գլխաւորներու պատճառաւ, որոց իւրաքանչիւրը կ'ուզէր ինքը իշխել անձնական՝ չահերու նպատակաւ. և մինչև 1840 Փէրու ասպարէզ մ'էր քաղաքական պատերազմի, յորում դիւցազնական անունն ձգած է նաև մանկամարդ տիկին մը Տոննա Չիփրիանա Լագորրէ, ամուսին Վիվանքօ հազարապետին, որ ձիու վրայ աշտանակեալ դիմեր էր բանակը և ամենը հիացեալ իւր արութեանը և գեղոյն վրայ երգուընցեր էին իրեն հետ դիմել մինչև ի մահ և Տոննա Չիփրիանա զօրաց գլուխ՝ մշտնելով յաղթանակաւ ի Լիմա, հոն իւր ամուսինը Վիվանքօ հազարապետը՝ իշխանապետ հաստատել էր: Այսպիսի զարմանալի և վիպասութեանց արժանաւոր

Նախագահութեան մը առաջին օրերը սահեցան մեծ հանդէսներով և ղուարճութեամբք. ապա յաջորդեցին նշանաւոր քաղաքացւոց տարապրութիւնք, յորս էր և զօրավարն Ռոմոն Քասդիլլա, որ ապա բանակ մը գումարելով եկաւ Վիվանքոյի վրայ: Յետինս ևս բանակով ընդ առաջ գացեր էր Քասդիլլայի, երբ Տոմինկո Էլիաս անուամբ հարուստ մը մտնելով Նախագահութեան Պալատը սակաւ կողմնակցօք, ինքզինքը նախագահ հռչակեց. սակայն ոչ որ ընդունեցաւ զինքը: Քասդիլլա ամէն կողմ յաղթանակեց և ժողովքը միաբան զինքը ընտրեց Նախագահ Օգոստոս 19ին: Անկէ վերջը Փէրու հանդարտեցաւ և կառավարութիւնը հաստատուն ձեւ մը առաւ. բարեկարգեցաւ ելեմուտքը և վաճառականութիւնը, բանակը կանոնաւորեցաւ, նորանոր ճամբաներ բացուեցան և առաջին անգամ երկաթուղին մտաւ ի Փէրու, զի իմա մայրաքաղաքը միացնելով Քալլաօ նաւահանգստին հետ: Թամին 1851 Քասդիլլա յետ ժողովքին դիմաց հաշիւ տալու Հասարակապետութեան վիճակին վրայ, իշխանութիւնը յանձնեց իւր յաջորդին որ էր տօն Բոգէ Ռուֆինօ Էքէնիքուէ: Սա քաջ զօրավար քան հանդարտ նախագահ, պատերազմ յարոյց ընդդէմ Միացեալ Նահանգաց Լոպոս կղզւոյն համար զոր իրեն կուզէր գրաւել Ուոշինկթոնի վարչութիւնը: Սակայն խնդրոյն մէջ միջամտեց Գաղղիա և համոզեց Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը զԼոպոս կղզին հարուստ շտեմարան կոչելու՝ թողուլ Փէրուի Հասարակապետութեան: Էքէնիքուէ անկէ վերջը մեծ խնամք տարաւ վաճառականութեան և առանձին դաշինք մը դրաւ նաև Պրագիլի հետ: Սակայն Տէրութեան պարտուց շահը նուազեցնելուն պատճառաւ ապստամբութիւն մը ծագեցաւ, որուն զլուխ կեցաւ Ռոմոն Քասդիլլա: Էքէնիքուէ թողուց զի իմա. և Քասդիլլա կամ մեծ մարաջատը, ինչպէս կոչած են զինքը իւր հայրենակիցք, նախագահ անուանուեցաւ, որ ուզեց Սահմանադրութեան

1844
17 Յունիս

1845

1889

1860

1. Կուանօ կամ հուանօ՝ ծիրտ ծովային թռչնոց, Ամերիկայի ծովափնց մեծ հարստութիւնը կը կազմէ:

մէջ փոփոխութիւնք մտցնել: Սակայն Քասդիլլա իւր հակառակորդքը վրէժխնդրութեամբ հալածելուն պատճառաւ իր կենացը դէմ դաւ մը ունեցաւ: Գնդակին հարուածը միայն զթեւը վիրաւորեց: Քասդիլլա շատ անձինք աքսորեց յորս նաև զԼքէնիքուէ, որ բանակով մը եկաւ Լիմայի վրայ, բայց բռնուեցաւ և կրկին աքսորուեցաւ: Յամին 1861ի նախագահական ընտրութեան ժամանակ Քասդիլլա իւր ազգակիցքը յառաջ մղեց, որուն և մեծագոյն ազդեցութիւնը պահեց: Հաստատեց ի Լիմա Ալեխանդրէ-Պալա ընկերութիւնը, որուն կը ջանար մասնակից ընել բովանդակ Հարաւային Հասարակապետութիւնք, և Մեքսիքոյի խընդրոյն մէջ օգնութիւն խոստացաւ Յուարէզի: Սան Ռոման և Յուան Փէզէզ Նախագահներուն ժամանակ երկիրը վաճառականական մեծ օգուտներ ունեցաւ, երկաթուղւոյ դժեր շինուեցան, հանքերը սկսան պեղուիլ և Փէրու բարգաւաճ երկիր մը դարձեր էր երբ վրայ հասաւ Փէրու-սպանիական պատերազմը:

1864

Սպանիա երբէք չէր ուզած ճանչնալ Փէրուի անկախութիւնը: Յամին 1864 Մարտի մէջ շատ մը փոխարինմունք և տուգանք պահանջելու համար յանկարծ Տոն Եւզէպիօ Սալազար ի Մազարէտոյ, սպանիական բարձր Նուիրակ տիտղոսով, նաւատորմդաւ մը որուն կը հրամայէր Փինզոն ծովակալը, իբր գրաւական մը եկաւ բռնեց Քինքա կղզիները որոնք Փէրուի կը պատկանէին և որուն կռաւնյի վաճառումը տարին Պետութեան կը բերէր եօթն միլիոն փիասդրա: Սպանիացւոց յանկարծական այս արշաւանքը մեծապէս վրդովեց Փէրուի ժողովուրդը որ տմէն կողմ պատերազմ կը գոչէր. սակայն Պաշտօնարանը և նախագահն Փէզէզ զիտնալով որ չեն կարող մրցիլ սպանիական նաւատորմի մը հետ, ուզեցին բանակցութեան մտնել սպանիական հրամանատարին հետ: Հրամանատարը ասկէ աւելի խրախուսեալ դիմեց ի Քալլաս և սպառնացաւ ոմրակոծել զքաղաքը թէ չկատարեն իւր պահանջները: Գաղղիա և Անգղիա պարտաւեցին յայտնապէս Սպանիոյ գործելուն եղանակը, բոլոր Ամերի-

1865

Յունուար

կա յուզուեցաւ, Փէրուի ժողովուրդը ոտք ելաւ և պատերազմիլ կ'ուզէր, Քասդիլլա գլուխ կեցաւ, բայց բռնուելով աքսորուեցաւ: Բայց Փէզէդ ևս նախագահը տեսնելով որ իրեն դէմ դաւեր կը պատրաստուին իբրև մատնիչ հայրենեաց, թողուց Լիմա և ապաւինեցաւ անգղիացի շոգենաւ մը: Սակայն Քանսէքօ իւր փոխանորդը և յաջորդը ևս ուզելով Սպանիացւոց հետ յարմարութեան մը գալ, ինքը ևս ստիպուեցաւ հրաժարելու ժողովրդեան յուզումը տեսնելով, որ զհապարապետն Փրասօ դիկտատոր անուանեց և վճռուեցաւ պատերազմիլ: Անդէն Հասարակապետութիւնը դիմեց առ Քիլի և անոր հետ դաշինք դնելով պատերազմ հրատարակեց Սպանիոյ: Քիչ վերջը միաբանեցան նաև օգնելու Պոլիվիա և Լքուալօրէ: Սպանիացի ծովակալն Փարէյա անձնասպան եղբր էր ի Քիլիցւոց կըրած վնասուն համար և իւր յաջորդը ծովակալն Նունէզ 2 1865 Դեկտ 2 յետ բաղխելու Անքուտի ծոցին մէջ Քիլի-Փերուական 1866 31 Մարտ 31 նաւատորմիղը և յետ ուժակոծելու զՎալիարայիզօ, ուղեց տիրել Քալլաոյի որ է նաւահանգիստ Լիմայի: Չորս ժամ ուժակոծեց քաղաքը որ լաւ պաշտպանեալ էր, սակայն վիրաւորուած ըլլալով և իւր նաւերը վնասուած, ետ քաշուեցաւ և թողուց Փէրուի, Քիլիի ծովափունքը: 1866 Մայիս 18 ժողովուրդը մեծ յաղթանակաւ ընդունեցաւ զՓրասօ զոր համաձայնութեամբ նախագահ ընտրեց և Յունիսի մէջ Փէրուէն և Պոլիվիայէն արտաքսուեցան բոլոր ըՍպանիացիք: Քիչ վերջը պատահեցան այն ահաւոր երկրաշարժ որոնք աւեր և կործանումն բերին Փէրուի և մանաւանդ Լիմայի՝ անթիւ վնասուեք անձանց և հարստութեանց, որոց հետեանքը շատ տարի կրեց Փէրու:

7. Հասարակապետութիւն Պոլիվիայի: — Ոսկւոյ և արծաթի հանքերով լցեալ այս հարուստ երկիրը իր անկախութիւնը ստացեր էր, միւս Հասարակապետութեանց նման, Պոլիվարի և Սուքրէ զօրավարին ձեռով: Հոս ևս ի սկզբան եղան կուսակցական կռիւներ: Յամին 1829ի Յունուար 1ին ժողովրդեան ապստամբութիւն մը սպաննեց զՊլանքօ նախագահը յաջորդ Սուքրէ զօրավարին և վարչութեան գլուխ անցաւ ի

- 1831
25 8-նիս Քուիքուիսաքա՝ զօրավարն Սանդա Քրուզ, որուն օրով առաջին անգամ բացուեցաւ Օրէնսդիր ժողովքը. երկիրը խաղաղեցաւ և դրամական, զինուորական բազում յառաջագիմութիւնք եղան: Երբ յամին 1835, ի Փէրու կուսակցութիւնք փոփոխակի մէկգմէկ կը յօշոտէին, Սանդա Քրուզ գնաց իբրեւ խաղաղարար և տիրելով Փէրուի զայն երկու մաս բաժնեց Հարաւային և Հիւսիսային մի և նոյն սահմանադրութեամբ և կեդրոնական վարչութեամբ մը որուն ինքը կ'ըլլար խնամակալ. և այդ երկու Նախնգները միացնելով Պոլիվիայի հետ, կը կազմէր Փէրու-Պոլիվիական Իաշնակցութիւնը: Սակայն այս միութիւնը ունէր իր հակառակորդքը երկու երկիրներուն մէջ ալ: Ի Փէրու Կամարրա զօրավարը ապստամբութեան զուլի կենալով, յաղթեց Եունկայի քով: Ի Պոլիվիա ևս Սանդա Քրուզի դէմ ելելով զօրավարն Վէլասքօ, Սանդա Քրուզ թողուց զՊոլիվիա: Կամարրա օգտուելով ի Պոլիվիա եղած անմիաբանութենէն, գնաց տիրեց Լափազ հարուստ երկրին Տիտիլաքա լճին վրայ: Պոլիվիացիք զՊոլիվիան զօրավարը նախագահ անուանեցին որ պատերազմաւ մը ի Փամփա տի Յուկավի, յորում մեռաւ նաև Կամարրա, մտաւ յաղթանակաւ Փէրուի սահմանքը և հաստատեց նախկին կարգադրութիւնքը: Սակայն Պոլիվիանի դէմ ալ եղան ապստամբութիւնք. Սանդա Քրուզ դարձաւ և ջանաց ձեռք բերել իշխանութիւնը, բռնուեցաւ և Քիլի զրկուեցաւ, ապա Վալասքօ պաշտօնանկ ըրաւ զՊոլիվիան՝ տեղը անցնելով, զինքն ալ պաշտօնանկ ըրաւ Պէլցու: Բետոյ զինուորական ապստամբութիւն մը զինքն ալ պաշտօնանկ ըրաւ. այսպէս յետին շիփութիւն և անիշխանութիւն տիրած էր երկրին մէջ, մինչև որ ուսուցիչն Լինատէս որ շատ մը ապստամբութեանց մասնակցեր էր, ինքզինքը դիկտատոր հրատարակեց: Սակայն զօրութիւն մը չունենալով հաստատուն մնալու, յետ բազում շիփից իւր հակառակորդք զինքը պաշտօնանկ ըրին և զօրավարն Քորտովա Նախագահ կարգեցին Հասարակապետութեան, զոր և քանի մը ամիս վերջը վանեց Բոգէ Մա-

րիա տէ Աքա. սա ևս իմանալով թէ իրեն դէմ ևս դաւ կը պատրաստուի մէկ գիշերուան մէջ 106 անձինք հրացանի բռնեց յորս նաև Քորտովա զօրավարը և նշանաւոր քաղաքական և զինուորական պաշտօնակալք: Յայնմհետէ ևս եղան դաւեր Աքայի դէմ, զորս ամենն ալ ընկճեց և յամին 1863 հաստատուեցաւ Նախագահութեան մէջ: Վաճառականական դաշինքներ դրաւ շատ պետութեանց հետ և երկիրը բարւոյն: Հազիւ քիչ մը խաղաղութիւն տիրեց էր երբ նախկին նախագահ Պէլցու ապստամբութիւն յարոյց: Աքա յաղթուեցաւ, բայց և Պէլցու իւր յաղթութեան պտուղը չկրցաւ քաղել, Մալկարէյօ հազարապետը ինքզինքը նախագահ հրատարակեց և Պէլցու պատերազմով ուզելով մրցիլ, սպանուեցաւ: Մալկարէյօ յաղթանակելով բոլոր իւր հակառակորդաց վրայ նախագահ ընտրուեցաւ ի Պոլիվիա 1869ի Փետրուարի մէջ:

1863

8. Քիլիի Հասարակապետութիւնը. — Սպանիայէն ազատեալ գաղթականութեանց մէջ Քիլի միայն յետ նախկին յուզմանց որոնք անհրաժեշտք էին վարչութեան մը կազմուելուն և որոնք տեւեցին մինչև Ֆէրէյրէ զօրավարին արտաքսումը, հանդարտ և խաղաղ հասարակապետական վարչութիւն մը ունեցաւ, շնորհիւ թերևս իւր հանդարտաբարոյ ժողովրդեան, որ նմաւ նութիւն կը կրէ եւրոպական ցեղերու ամենայնիւ և առաւել համեմատուած է Անգղիացւոց, որոց նման լուրջ վաստակելով երկրին թէ քաղաքագիտական և թէ նիւթական յառաջողութեանց, լաւ ապագայ մը բերած է իւր հայրենեաց: Երկիրը ի բնութենէ արդէն հարուստ հանքերովը, ժողովուրդը իւր գործունէութեամբ առաւել զայն արգասաւոր բրած է: Քիլի ևս Հասարակապետութիւն մը ունէր նման Միացեալ Նահանգաց և նախագահութեան աթոռն էր ի Սանդիակօ, ուր կը կը հաւաքէին Ժողովք և Խօսարանք, յորում կային երկու միայն կուսակցութիւնք՝ Պաշտօնակալական և Ազատական, որոնք կը մրցէին մէկմէկու հետ օրինաւոր միջոցներով՝ միայն հայրենեաց մեծագոյն օգտին համար: Երբ զօրավարն Սանդա Քրուզ Պոլիվիոյ

1837

1839

հետ միացուց զՓէրու, կուգէր զՔիլի ևս ենթարկել իր իշխանութեան, ուր զինքը կը հրաւիրէր Ֆէրէյրէ երբեմն դիկտատոր Քիլիի: Քիլի երկու տարի կռուելով յաղթանակեց և այնքան զօրաւոր և յարգելի եղաւ որ Սպանիա ճանչցաւ անոր անկախութիւնը և հետը վաճառականական դաշինք դրաւ: Քիչ վերջը նոյնը փափագեցան Պելճիա և Գաղղիա: Այս սմէն յառաջագիւտութեանց մէջ մեծ արդիւնք ունեցաւ նախ Փրիէզօ նախագահը, ապա զօրավարն Պուլնէս, որ աւելի ընդարձակեց վաճառականական յարաբերութիւնքը: Երբ Պուլնէսի նախագահութեան ժամանակը լիցցաւ, Ժողովքը երախտագէտ այսպիսի պաշտօնողական յառաջագէտ վարչութենէ մը նորէն գինքը ընտրեց մինչև 1851: Եւ որովհետեւ Նախագահութիւնը մի անգամ միայն կրնար կրկնուիլ, երկրորդ անգամ աւարտելուն յաջորդեց իրեն Մանուէլ Մոնթ որ թէպէտ ազատական սակայն հետեւեցաւ իր նախորդին չաւղաց և զնա ընտրեց ընդհանուր հրամանատար բանակին: Մանուէլ Մոնթի Նախագահութիւնը բազմաբեղուն եղաւ նոր Օրինաց գիրք մը հաստատուելուն, Երկաթուղեաց շինութեամբ, Աւանդոց և Զեղջի դրամատանց բացուելով և վաճառականական շահաւէտ դաշամբ Անգղիոյ հետ: Երբ իր իշխանութեան ժամանակը աւարտեցաւ. Ժողովքը կրկին զինքը ընտրեց հինգ տարուան համար: Ի վալիփարայիզօ նորադանդ մատրան մը հաստատութեան համար ծայրայեղ պաշտօնողականք յուզմունք յարուցին, սակայն նախագահը կրցաւ հանդարտեցնել, ինչպէս նաև զինուորական ապստամբութիւն մը, որուն գլուխ էր զօրավարն Վիտալի: Եւ որ մեծագոյն է՝ իր քաղաքական հակառակորդքը համոզեց որ սպասեն հանդարտութեամբ մինչև նոր ընտրութեանց ժամանակ, յորում կրնային օրինաւորապէս իրենց կարծիքները յաղթանակել տալ: Նոր ընտրութիւնք եղան յամին 1861 Յուլիսի և ընտրուեցաւ ուրիշ խոշական անձ մը Յոյէ Յոշաքին Փէրէզ, որ 1851 է ի վեր եղած ամէն քաղաքագիտական յանցաւորներու ներումն շնորհեց, և նոյն իսկ զինուորա-

կանաց, որոնք մասնակցած էին, իրենց աստիճանները շնորհուեցան։ Արակուանի հնդիկ հին ցեղը որ Հասարակապետութեան հարաւային կողմը կը բնակէր և կը զբաղէր առաւել երկրագործութեան և որսորդութեան, ապստամբեցաւ Քիլիի իշխանութենէն առաջնորդութեամբ Դոնան տը Փէրիկէս գաղղիացւոյն զոր իրենց « Թագաւոր » կոչեցին, բայց յաղթուեցան։

Ինչպէս տեսանք Քիլի օգնեց Փէրուի՝ Սպանիոյ դէմ պատերազմին մէջ։ Սպանիացիք յետ տիրելու Քինքաս կղզւոյն, պաշարման վիճակի մէջ դրին նաև Քիլիի նաւահանգիստքը։ Բայց որովհետև ասկէ մեծ փնաս կուգար նոյն իսկ եւրոպական վաճառականութեան, Գաղղիոյ և Անգղիոյ վարչութիւնք միջամտել ուզեցին հաշտութեան մը համար։ Սպանիական ծովակալը հազիւ յանձն տուաւ, բայց բանակցութիւնքը չսկսած Քիլիի պատերազմական նաւը յետ քսան վայրկեան պատերազմի մը, գերեց սպանիական մարտանաւ մը յորում կային վեց ըսպայք և 144 զինուորք։ Կրնայ գուշակուիլ ի Սանդիակոյ և ամէն կողմ այս գործոյն ազդեցութիւնը և Սպանիացւոց կորուստը որոց Փարէյա ծովակալը անձնասպան եղաւ¹։ Սպանիացիք վրէժ ունեցին առնուլ հրկիզելով շատ մը առագաստաւոր քիլիցի նաւեր և Փարէյայի յաջորդը Մէնտէզ Նունէզ ռմբակոծեց Վալփարայիզօ անպատսպար քաղաքը որով փնասուեցան շատ մը քիլիցի և եւրոպացի անմեղ վաճառականք։ Սպանիացիք « այս բարբարոսութեամբ շահեցան միայն, կրտսէ գրիչ մը, ամօթ և անպատուութիւն² »։ Տարի մը վերջը Միացեալ Նահանգաց միջնորդութեամբ, յետ զինա-

1. Մեռնելէն առաջ տոմսակ մը գրեց, խնդրելով միայն որ իր դիակը Քիլիի ծովերուն մէջ չնետնն։ Քիլիի վարչութիւնը խընդրեց ծովակալին մարմինը հանգիստով թաղելու Վալփարայիզոյի գերեզմանատունը, մինչև որ ընտանիքը ապա փոխադրէ յԵւրոպա։ Բայց Սպանիացիք արդէն հեռացեր և նետեր էին յՈվկիանոս։

2. Վէպէր Պոմ. Ժամանակակից § 266.

դադարման, Սպանիացիք փոխարինեցին Վալփարա-
յիզոյի վլասներուն:

9. Հասարակապետութիւն Արճէնդինայի եւ Պուէ-
նոս Այրէս: — Յետ Պրագիլի՝ Արճէնդինայի Հասա-
րակապետութիւնը Հարաւային Ամերիկոյ ընդարձա-
կագոյն երկիրն է. և իրեն քաղաքականութեամբ և գոր-
ծունէութեամբը, մրցող Հիւսիսային Միացեալ Նա-
հանգաց հետ. և իւր մայրաքաղաքը Պուէնոս Այրէս
գիտութեան Աթէնք մը կոչուած է. որ ծնունդ տուաւ
բազում հռչականուն մատենագրաց և բանաստեղծից:
Իւր ծովային դրութեան և Փլազա գետոյն բերանոյ
ընդարձակութեան պատճառաւ, որ մինչև 300 մէդր
ծաւալ ունի, երկիրը վաճառականական հարուստ շաե-
մարան մը դարձած է:

Յամին 1816 Դուքումանի ժողովքը հռչակեք էր « Ռիօ
տէլլա Փլազայի Միացեալ Նահանգները » . յորում կը
բովանդակէին նաև Ուրակուայ և Փարակուայ. որոնք
ապա երկրին և գետոյն դրից պատճառաւ բաժնուելով,
առանձին Հասարակապետութիւնք եղան. և 1825 ի
կազմուեցաւ « Արճէնդինայի դաշնակցութիւնը » տասն
և չորս ընդարձակ գաւառներէ, յորս միշտ նախապա-
տութիւն մը կուգէր ունենալ Պուէնոս Այրէս. որով
սուաջին տարիներու մէջ անպակաս էր կռիւը ընդ
Միւլէրս՝ որոց նշանաւոր գլուխն էր Ռիվատավիա
և ընդ Դաշնակցական՝ որոնք գաւառաց հաւասարու-
թիւն կը պահանջէին և իրենց գլուխ Տոն Մանուէլ
Օրդիզ տէ Ռոզաս հարուստ կալուածատէրը, յաջո-
ղեցաւ ընտրուիլ կառավարիչ Պուէնոս Այրէսի և գլուխ
Արճէնդինայի Դաշնակցութեան: Եւ այնքան զօրա-
ւոր եղաւ իւր սզգեցութիւնը որ ընտրուեցաւ այլ և
այլ անգամ: Յամին 1832 երբ բացաւ ժողովոց չըր-
ջանը, յայտնապէս հրատարակեց որ « իւրաքանչիւր
գաւառ պիտի կառավարուէր առանձին վարչութեամբ:
նուիրակ մը ունենալով Պուէնոս Այրէսի քով » : Յե-
տոյ ամէն միջոց ձեռք առաւ Միավարները ջախջախե-
լու, սպաննելով, տարագրելով բազմաթիւ նշանաւոր քա-
ղաքացիք և ահաւոր սարսափ մը տարածելով բովան-

դակ երկրին մէջ: Տասն և հինգ տարի տեւեց իր դիկտատորութիւնը, յորս իր անխոնջ ջանիւք և արթնութեամբ կրցաւ ազատ մնալ ամէն վտանգէ. միանգամայն Եւրոպիոյ Պետութեանց հետ հաստատելով օգտաւէտ յարաբերութիւնք: Սակայն երկրին մէջ ընդդիմութիւնը երթալով կը զօրանար, որուն գլուխ կեցաւ Տոն Յոգէ տէ Ուրքուիզա, որ օգնութեամբ Պրագլիլի, Ուրակուայի և Փարակուայի յաղթեց Մանդէ Քաղէրոսի քով, և Տէ Ռոզաս ընտանեօք փախաւ յԱնգղիա: Իր կալուածքը և ապարակները և անասունքը որոնք անթիւ էին, գրաւուեցան յօգուտ Պետութեան: Ուրքուիզա՝ միավարական, Պուէնոս Այրէսի վարչութեան գլուխ անցաւ, ընդունեցաւ Փարակուայի ինքնիշխանութիւնը. և Փլադա գետին ափանց ազգերուն ազատ նաւարկութիւն հաստատեց: Բայց երբ ի Սանդա Ֆէ Ժողովքի գաղեր էր, իր բացակայութեան ժամանակ յեղափոխութիւն մը ծագեցաւ ի Պուէնոս Այրէս, վալէնդինս Ալսինա կառավարիչ անուանուեցաւ: Մայրաքաղաքին որ բաժնուեցաւ Դաշնակցութենէն և անկախ տէրութիւն մը ձեւացաւ: Ի զուր ջանային միւս վիճակները համոզել զՊուէնոս Այրէս Դաշնակցութեան մէջ մնալու, և Ուրքուիզա որ ապստամբութիւնը ընկճելու գացած էր, Դաշնակցականաց կողմանէ կը խոստանար Պուէնոս Այրէսի մշտնջենաւոր քաղաքամայրութիւն, չկրցաւ. ոտանալ Պուէնոս Այրէսի հաւանութիւնը: Այն ատեն Արճէնդինայի Հասարակապետութիւնը իրեն աթոռ ընտրեց զՊայատա տէլ Փարանա. և Պուէնոս Այրէս նոր Սահմանադրութիւն մը ունեցաւ ազատ յինքեան, ունենալով պաշտպանողական դաշինք մը Արճէնդինայի Դաշնակցութեան հետ ընդդէմ օտարաց. միանգամայն ունէր իրաւունք, թէ փափագէր հինգ տարի վերջը դառնալ ի Դաշնակցութիւն: Եւ յիրաւի Միավարականք ամէն ջանքերնին յրին զՊուէնոս Այրէս նոյն իսկ բռնութեամբ մտցնել Միութեան մէջ. գաւառաց մէջ ամէն կողմն յուզումն ստարածուեցաւ և սահմանուեցաւ կամայ ակամայ ըզ-Պուէնոս Այրէս մտցնել միութեան մէջ: Երկու կող-

1852
3 Փետր.

1853

- 1839 մանէ պատերազմի պատրաստութիւնք եղան: Միավա-
րականք Ուրբուիզայի յանձնեցին զօրավարութիւնը:
Գաղղիոյ, Անգղիոյ և Միացեալ Նահանգաց ներկա-
յացուցիչք ուզեցին միջնորդութիւն մը ընել: Պուէնոս
Այրէս չ'ընդունեցաւ որ և է միջամտութիւն և Մի-
դրէ զօրավարին յանձնեց հրամանատարութիւնը, որ
- Հոկտ. 25 յաղթուեցաւ յՈւրբուիզայէ ի Չէփատա և Պուէնոս
Այրէս բռնի մտաւ Արճէնդինայի Դաշնակցութեան մէջ:
Ուրբուիզայի նախագահութեան ժամանակը աւարտե-
լով, տեղը ընտրուեցաւ Սանդիակօ Տէրբուի. և Միդրէ
զօրավարը կառավարիչ անուանուեցաւ Պուէնոս Այրէս
քաղաքին: Սակայն Պուէնոս Այրէս երբէք չէր կրնար
համոզուիլ հաւասարիլ ուրիշ գաւառաց և կը պատ-
րաստուէր ծածկապէս սպստամբութեան մը, երբ Դաշ-
նակցութեան ժողովք զՊուէնոս Այրէս աթոռ հռչա-
կեց Սահմանադրական Դաշնակցութեան: Սակայն ի
զուր. Պուէնոս Այրէս չ'ընդունեցաւ զայդ և մերժեց
վճարելու նոյն իսկ Գանձուն համար 100,000 փիաս-
դրան զոր պէտք էր վճարել իբր մաքսային սուրբ: Նո-
րէն ծագեցան միավարական և դաշնակցական պայ-
քաքք: Ուրբուիզա տժգոհ նախագահին ընթացքէն.
ինքնին ուզեց բանակցութեան մտնել Միդրէ զօրավա-
րին հետ. Պուէնոս Այրէս կը պահանջէր քաղաքական
վաճառականական և մաքսային առաւելութիւն մը ու-
րիշ գաւառաց նկատմամբ: Ուրբուիզա քաշուեցաւ և
Միդրէ Նախագահին բանակին յաղթեց փապոնի մօտ
օգնականութեամբ Կարիպալտեան Լէգէոնին որոց կը
- Սեբտ. 17 հրամայէր իտալացի կոմսն Փիլոնի, ապա արշաւեց
Սանդա Ֆէ Նահանգը և 12,000 հոգով մտաւ ի Ռո-
զարիօ: Տէրբուի փախաւ ի Մոնդէ Վիտէօ: Քիչ ա-
միս վերջը Միդրէ հաշտութեան դաշինք կը ստորա-
գրէր Ուրբուիզայի հետ և Նախագահ կ'ընտրուէր Ար-
ճէնդինայի Հասարակապետութեան, որուն աթոռը
կ'ըլլար առ ժամս ի Պուէնոս Այրէս: Միդրէ իւր ա-
մէն ջանքը դրաւ երկրին վաճառականական յառաջա-
դիմութեանց համար, նոր երկաթուղոյ ճամբաներ բա-
ցուեցան, նաւարկութիւնք բազմացան և դիւրութիւն-

1861

Մայիս

1862

ներ ընծայուեցան Եւրոպայէ դիմող գաղթականաց, ուրոնք յառաջ վարեցին երկրագործութիւնը և ճարտարութիւնք: Միդրէ մեծ դեր ունեցաւ նաև այն պատերազմին մէջ զոր Պրազիլ և իւր դաշնակիցք վարեցին ընդդէմ Փարակուայի 1866ի սկիզբները. ընդհանուր հրամանատար ընտրուեցաւ Դաշնակից բանակին և իրեն առաջնորդութեամբ կատարուեցաւ Փարանայի դժուարին անցքը: Այսու հանդերձ Պուէնոս Այրէսի ժողովքը բնաւ համակրութիւն չունեցաւ այս պատերազմին որ արիւնահեղ միջոցներով լմեցաւ Պրազիլի ձեռքով, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ: Յամին 1867 ահաւոր մաղձախտ մը բազմաթիւ կոտորած ըրաւ ի Պուէնոս Այրէս:

10. Հասարակապետութիւն Ուրակուայ: — Երբ 1820ի Սպանիոյ Հարաւային Ամերիկայի աշխարհակալութիւնքը բաժնուեցան իրենց մայր հայրենիքէն, ընդերկար Պրազիլ և Պուէնոս Այրէս կռուեցան ունենալու իւրաքանչիւրը իւր մէջը Փլադայի արեւելեան մասը: Երբ Պրազիլ յուսահատեցաւ տիրելու անոր, չուզելով նաև որ մնայ Պուէնոս Այրէսի, որով անհամեմատ ընդարձակուի անոր ազդեցութիւնը և վաճառականութիւնը, առաջարկեց և ընդունելի ըրաւ Անգղիոյ միջամտութեամբ, Ռիօ Յանէյրոյի և Սանդա Ֆէի դաշինքներով, որ Մոնդէվիտէօ առանձին իշխանութիւն մը ըլլայ, Միացեալ Նահանգաց նման Սահմանադրութեամբ և կոչուի Հասարակապետութիւն Արեւելեան Ուրակուայ: Բայց հազիւ հաստատուեր էր ինքնիշխանութիւնը և ճանչցուեր էր Տէրութիւններէն, ներքին պատերազմ սկսաւ ընդ պահպանողական ուրոց զլուխ կեցաւ Օրիպէ և ընդ ազատականս, որոց զլուխ էր Ռիպէրա: Ընդերկար փոփոխակի բաղդով շարունակուեցան մրցումները նախագահական ընտրութեանց մէջ և վերջապէս պատերազմի փոխուեցան, յորում միջամտեցին նաև Արձէնդինայի Դաշնակցութեան պահպանողականք: Յամին 1845 յաղթուեցան ազատականք և Ռիպէրա փախաւ: Սակայն Օրիպէ իւր ինքնակամ և բռնաւոր վարչութեամբ ատելի եղաւ ժողովրդ-

1828

1830
24 Մայիս

1840

- դեան և օտարազգի բնակիչք անգամ իրեն դէմ ապրստամբութիւն յարուցին որոց գլուխ եղաւ իր գունդովը
- 1851 Կարիպալտի: Օրիպէ յաղթուեցաւ և ազատականք և Ռիպէրա իշխանութիւնը ձեռք բերին: Քիչ վերջը մեռաւ Ռիպէրա և իրեն տեղ նախագահ ընտրուեցաւ
- 1855 Ֆլորէս հազարապետը: Օրիպէ եկաւ պաշարեց զՄոնդէվիտէօ և բռնադատեց զՖլորէս հրաժարելու: Ապա միջամտութեամբ Անգղիոյ, Փաղղիոյ և Սպանիոյ հաշտութիւն մը եղաւ կուսակցութեանց մէջ և նախագահ ընտրուեցաւ Փէրէյրա: Այսու հանդերձ վերջ չառին քաղաքական կռիւները, զորս աւելի զայրացուցին Փէրէյրայի երեք սպանութիւնք նշանաւոր անձանց: Փէրէյրայի յաջորդ ընտրուեցաւ Փրուտէնչիօ Պէրրօ, որուն ժամանակ մեծամեծ դժուարութիւնք ծագեցան Փաղղիոյ, Անգղիոյ վարչութեանց հետ փոխառութեանց շահուն վճարման պատճառաւ: Ուրիշ եւրոպական պետութիւնք ևս պահանջներ ունէին, որով ընդհանուր տրտունջք ծագեցան նախագահին դէմ. յորոց օգուտ քաղելով Ֆլորէս հին նախագահը, ազատականաց ձեռքով ինքզինքը նախագահ հրատարակեց և յԱրճէնդինայէ դիմեց ի Մոնդէվիտէօ մեծամեծ խոստումներ ներով: Սակայն ընդունելի չեղաւ և Պէրրոյի նախագահութիւնը աւարտած ըլլալով, ժողովուրդը ընտրեց զԱնաստազիօ Ակուիրրէ: Սակայն Ֆլորէս չյուսահատեցաւ և գրգռեց Արճենդինայի Հասարակապետութիւնը և զՊրագիլ ընդդէմ Ուրակուայի: Պրագիլ վերջնագրով մը պահանջեց Ուրակուայէ 1858էն ի վեր իւր հպատակաց վնասները և երբ Ակուիրրէ մերժեց, Պրագիլի նաւատորմիղը պաշարեց զՄոնդէվիտէօ: Սակայն Ակուիրրէի կուսակիցք երթալով կը տկարանային և բռնադատուեցաւ իւր պաշտօնը յանձնել Վիլլալպայի ատենակալին որուն պայման դրուեցան Խոսեֆուէրուն հետ (այսպէս կը կոչուէին ազատականք, մինչ պահպանողականք կը կոչուէին պահպանողականք) դաշնագրութիւն մ'ընել: Վիլլալպա Փետրուար 21ին իշխանութիւնը յանձնեց Ֆլորէսի կուսակցի մը և Ֆլորէս յաղթանակաւ մտաւ ի Մոնդէվիտէօ, մինչ Ակուիրրէ կը մեկնէր նաւով մը:

Յետոյ Ուրականայ դաշամբք միացաւ Արճէնդինայի և Պրազիլի հետ ընդդէմ Փարակուայի։ Սակայն դաշնակիցք համամիտ չէին և Փարակուայ դիւցազնաբար պաշտպանուելով, Արճենդինա և Ուրականայ իրենց բանակներով քաշուեցան, Պրազիլի թողլով պատերազմին շարունակութիւնը։ Ֆլորէսի բացակայութեան ժամանակ պլանքոսները նորէն զօրացան և երբ Ֆլորէսի կողմնակիցք կը ջանային զինքը նորէն նախագահ ընտրել, կառավարութեան պալատան մէջ չորս դաւաճանք զինքը սպաննեցին։ Ժողովուրդը զայրացած մեծամեծ վերէժխնդրութիւնք ըրաւ և իրեն տեղ նախագահ ընտրուեցաւ իւր եղբայրը։ Պէտք է յիշեմ որ Ֆլորէսի ջանիւք Մոնդէվիտէօ եւրոպական առաջնակարգ քաղաքաց հետ մրցելու վիճակի մէջ մտաւ, իւր յառաջադիմութեամբ, վաճառականութեամբ, արուեստիւք, հոյակապ շէնքերով՝ արժանաւորք ամենէն մեծ մայքաղաքաց։ Միանգամայն մեծ հիւրասիրութեամբ ընդունեցաւ եւրոպացի գաղթական ժողովուրդները, որոնք իրեն ջանիցը աւելի գործիւք մը եղան։ Մոնդէվիտէօյի մաքսը մի ամսուան մէջ 1,456,720 ֆրանք բերած է իր ժամանակ։

11. Հասարակապետութիւն Փարակուայի։ — Փարակուայ յետ ապստամբելու ի Սպանիոյ յամին 1811, առանձին Հասարակապետութիւն մը ձեւացաւ նախագահով մը։ Քիչ վերջը երկու բղեաշիւք դրուեցան, որոնք եղան Յեկրոս և Ֆրանչիա։ Սակայն յետինս բռնացաւ և ամբողջ իշխանութիւնը ինքը առաւ և 1816ի ժողովքով մը, ինքզինքը դիկտատոր անուանեց։ Ֆրանչիա քաջ ճարտասան, գործունեայ, մեծ օրէնագէտ և դատաւոր, վեհանձն և միանգամայն ազաւ, զանազան հակառակընդդէմ յատկութիւններով, իւր գիտնական ազդեցութեամբը կրցաւ մինչև իւր մահը երկիրը խաղաղութեամբ կառավարել։ Որպէս զի ժողովուրդը օտար երկիրներու հետ հաղորդակցութեամբ, իշխանութեան դէմ գաղափարներ չստանայ, արգիւնք իւր հպատակաց օտար երկիր երթալը, ինչպէս նաև օտարաց մուտքը ի Փարակուայ։ Այսպէս Փարակուայ

1844 կղզիացեալ և հանդարտ երկիր մը մնաց : Սակայն իր մահուընէ վերջը նուագեցան այս խստութիւնք : Ազգային Ժողովքը յետ կազմելու Հասարակապետութեան օրինագիր մը, նախագահ ընտրեց զՏոն Քարլօ Անդոնիօ Լոփէզ, թոռն Ֆրանչիայի : Ժողովուրդը արդէն վարժած մէկ անձի մը կառավարութեան, յիշխանութեան թողուց մինչև իւր մահը զԼոփէզ, որ Պրագիլի, Անգղիոյ և Գաղղիոյ հետ եղած ամէն դժուարութիւնքը խաղաղական բանակցութեամբք աւարտեց : Երբ ինքը մեռաւ, Ժողովքը հաւանեցաւ որ ըստ իւր կտակին յաջորդէ իրեն իւր որդին Ֆրանչիսկոս Սոլանօ Լոփէզ, որուն օրով Փարակուայ սկսաւ վրդովիլ . և արդէն յիշեցինք Փարակուայի և Պրագիլի մէջ պատերազմը, երբ Փարակուայ նպաստաւոր երեցաւ յՈւրակուայ Կոլոմբոյն կուսակցութեան : Բայց Պրագիլի համար այդ պատրուակ մ'էր, իւր նպատակն էր Միացեալ Նահանգաց նման աշխարհակալութիւնք ընել և տիրել գոնեայ Փարակուայի, յորում չէր կրնար գուշակել այնքան արութիւն և զինուորութիւն, որչափ փորձեց յետոյ : Եւ յիրաւի Փարակուայ հանդարտ և լուռ վարչութեամբ լաւ բանակ մը ստացեր էր, որ դիւցազնաբար կռուեցաւ նախ ընդդէմ Եւրոպէական կցաց և ապա ընդդէմ Պրագիլի : Ամենէն մեծ պատերազմները եղան ի Քուրափայդի և Հումայդայի բերդին դիմաց : Պրագիլի զօրաց եռանդ տալու համար, անձամբ բանակը եկեր էին կայսրն Տոն Փէտրօ և իւր փեսայ թագաժառանգը կոմսն Տ'Եւ, որդի Նըմուրի դքսին : Պրագիլցիք յարձակեցան և կռուեցան մեծ խանդով, սակայն դիւցազնական և յամառ ընդդիմութիւն մը գըտան : Բոլոր Եւրոպա զարմացած կը դիտէր հսկայ Պետութեան մը պատերազմը իւր փաբրիկ զրացոյն հետ որ ամենուն համակրանք կ'ազդէր : Եւ թէպէտ վերջապէս Աքուիտապանի կռուոյն մէջ դիւցազնաբար ինկաւ Լոփէզ և իւր փոխան-նախագահը, սակայն ամենուն հիացումն և պատկառանք ազդելով : Պրագիլ տեսաւ որ ի զուր կը փափագէր աշխարհակալութեան մը . յետ յաղթութեան գոհացաւ միայն դաշնադրութիւն ընել

1862
Մեպտ.

1860
Մարտ

այսպիսի ժողովրդեան մը հետ, ստանալով միայն որ Փարակուայի դրուները գոց չմնան: Փարակուայ հաշտութենէն վերջը Սահմանադրութիւն մը ընդունեցաւ ժողովքով, նման միացեալ Նահանգաց Սահմանադրութեան, և առաջին նախագահն ընտրուեցաւ 1871ի 0-գոստոսի՝ Զիրիլո Անդոնիօ Ռիվարոլա:

12. Պրագիլի կայսրութիւնը եւ Տոն Փէտրօ Բ՝ — Պրագիլի կայսրը Տոն Փէտրօ Ա այրի մնացեալ ըլլալով յամէն 1826, 1829ի տարւոյն կրկին ամուսնացաւ ընդ Մարիա Ամէլիա Լէւիդէմպուրկի, դուստր Եւգինէոսի Պոհառնէ: Արքունեաց մէջ այս նորութիւնը ունեցաւ իւր ազդեցութիւնքը և հետեւեալները՝ պաշտամանց և պաշտօնակալութեանց մէջ, յորս օտարք եւ եւրոպացիք մանաւանդ առաւել ընդունելութիւն գտան: Ժողովուրդը տեգոհացաւ և յուզեցաւ օտարաց այսքան ընդարձակուելուն և Ազգային Խորհրդարանը յայտնեց իւր վիշտը: Տոն Փէտրօ փոխանակ դարման տանելու, ցրուեց զԽորհրդարանը: Ժողովրդեան ձայնը աւելի բարձրացաւ և կայսրը զայն գոհացնելու նըպատակաւ Խորհրդարան մը կազմեց միայն ի տեղացւոց. բայց միանգամայն նուաղեցուց տպագրութեան ազատութիւնք: Այն ատեն մայրաքաղաքը յուզեցաւ. բազմութիւն զինելոց խումբ խումբ փողոցներու մէջ կը շրջէին հասարակապետական երգերով, և կայսերական պալատան պահապանք միացան քաղաքացւոց: Տոն Փէտրօ ցաւով դիտեց հասարակապետութեան մը գաղափարի ծաւալիլը և զՄիապետութիւնը փրկելու համար կարեւոր ըմբռնեց իւր քաշուիլը և Ապրիլ 7ին 1831ի հրաժարեցաւ ի Կայսրութենէն ի նպաստ իւր որդւոյն Տոն Փէտրոյի Բ որ վեց տարուան էր, և ինքը մեկնեցաւ ի Պրագիլէ յԵւրոպա, միտքը դրած անձամբ երթալ մրցիլ Փորթուգալի աթոռոյն համար ընդդէմ Տոն Միկէլի:

Տոն Փէտրօ Ա ինքնին անուաներ էր իւր որդւոյն խնամակալութիւնը մինչև անոր աւագութեան տարին: Սա

կայն մեկնելէն վերջը Խորհրդարանը չընդունեցաւ և ինքը անուանեց նոր խնամակալ մը որոնք ստէպ փոխուեցան, անհաճոյ ընթացք ունենալով Պաշտօնարանին։ Վերջինն եղաւ Հ. Ֆէյօ, եպիսկոպոս Մարիաննայի և ծերակուտի անդամ որ մեծ կորով և իմաստութիւն ցուցուցեր էր Արդարութեան պաշտօնեայ եղած ժամանակ։ Կայսրը հնգետասանամեայ էր. Հասարակապետականք Պահիա գաւառին մէջ ապստամբութիւն մը փորձած ըլլալով, խնամակալը հրաժարեցաւ և իւր տեղը ընտրուեցաւ Ներքին գործոց պաշտօնեայն, որ զՏոն Փէտրօ աւագացեալ՝ կայսր հռչակեց։

Տոն Փէտրօ Բ հանդարտաբարոյ, քաղցր, բարեսէր, ազատական և լուսամիտ, դարուս ընտրելագոյն իշխողաց մէկն եղած է։ Առաջին օրուրնէ գիտցաւ երկիրը Հանդարտութեան մէջ պահել և մեծամեծ յառաջագիմութիւնք մտցնել։ Լիովին ազատութիւն տուաւ տպագրութեան և խղճիւ պահպանող և հպատակ եղաւ Սահմանադրութեան որ Եւրոպիոյ հնագոյններէն մին է և ըստ որում կայսրն է « Առաջին ներկայացնող Պրագիլի քաղաքացւոց քաղաքական ընկերութեան », միով բանիւ առաջին ի քաղաքացիս. և կայսրութիւնը ուրիշ բան չէր բայց թէ Նախագահութիւն մը անփոփոխ։ Տոն Փէտրօ Բ. յարգելով հանդերձ այդ իմաստը, գիտցաւ խոհեմութեամբ մեծ ազդեցութիւն ունենալ կառավարութեան վրայ որ ըստ Սահմանադրութեան ունէր իւր Պաշտօնեայքը, Պետութեան Ատեան, ծերակոյտը և Խօսարանը։ Իւր իշխանութեան առաջին տարիներուն մէջ երկու կուսակցութիւնք օրինաւորապէս մրցեցան ի կառավարութեան՝ Պահպանողականք, որոնք կը կոչուէին Սահմանադրութիւն, և Յառաջագիմականք, կոչուած Սահմանադրութիւն, որոնք երբեմն միացան իսկ, և յետոյ դարձեալ Յառաջագիմականաց ձեռքը մնաց վարչութիւնը մինչև 1848։ Իսկ թէ այս ժամանակէն վերջը Պրագիլի կառավարութիւնը ինչ խնդիրք և պատեւրագմունք ունեցաւ մերձաւոր սղգաց հետ, զայնս տեսանք արդէն։ Յամին 1826 Անգղիա ստէպ բողոքեր էր

Պրազիլի, գերեաց վաճառման մասին: Պրազիլի վարչութիւնը խափաններ էր զայն, սակայն միշտ անպակաս էին վաճառմունքը: Յամին 1850 խիստ արգելքներ դրուեցան այդ շահավաճառութեան, և բարւոյեցան երկրին մէջ մնացելոց վիճակքը: Միանգամայն գերմանացի, փորթուգալի և իտալական բազմաթիւ գաղթականութիւնք սփռուելով Պրազիլի ընդարձակ և անմշակ երկիրներուն մէջ, կեանք մը տուին երկրին նիւթական հարստութեան: Պաշտօնարանական փոփոխութիւնք բնաւ չվրդովեցին երկրին կառավարութեան ստացած բնական ընթացքը, որով Պրազիլ Հարաւային Ամերիկայի մէջ ունեցաւ այն զօրութիւնը և ազդեցութիւնը, ինչ որ Միացեալ Նահանգք ի Հիւսիսային Ամերիկա: Տոն Փէտրօ երկու մեծ պատերազմ ունեցաւ յորոց առաջինն ընդդէմ Ռոզասի որ կ'օգնէր Օրիպէի զՈւրակուայ միացնելու Արձէնդինայի Դաշնակցութեան. և որ վերջացաւ Ուրակուայ ազատ և չէզոք երկիր մը ըլլալով. և երկրորդը ընդդէմ Փարակուայի զոր տեսանք Փարակուայի Պատմութեան մէջ: Պատմագրացմէ ոմանք ազատական գաղափարով մը կ'ուզեն դրուատել Պրազիլի կառավարութեան այս որոշողութիւնը ընդդէմ Լոփէզի կղզիացեալ վարչութեան զոր կ'ուզեն նմանեցնել նախկին բռնաւորաց: Սակայն մեծամասնութիւնը և նոյն իսկ Փարակուայի վիճակը տարբեր մեզ կուտան խորհիլ այս միջամտութեան նկատմամբ, որ մեծամեծ արիւնահեղութեամբ տւեց մինչև ցամա 1871:

Յամին 1859 Տոն Փէտրօ Բ սկսաւ այն բազմաթիւ և դժուարակիր ճանապարհորդութիւնք ի Ներքին Պրազիլ, որոնք այնքան մեծ արդիւնք ունեցան յառաջագիմութեան, ամէն կողմ քննելով և ուսումնասիրելով բարւոյեման միջոցներ: Յամին 1861ի Պրազիլ ունեցաւ նաև խնդիր մը Անգղիոյ հետ. քանի մը անգղիացի նաւաստիք գինովութեան և անկարգութեանց պատճառաւ բանտարկուել էին պրազիլցի պաշտօնեայններէ: Անգղիա միշտ վրէժխնդիր իւր հպատակաց հեռաւոր երկիրներու մէջ, անդէն մեծագումար տուգանք մը

պահանջեց և ծովակալն Ուոթրէն իբր գրաւական, գերեց պրազիլցի նաւեր: Խնդիրը երկու կողմանէ Փորթուգալի թագաւորին իրաւասութեան ձգուեցաւ որ ծանոյց թէ Պրազիլի կառավարութիւնը գինով նաւաստիները պատժելու ժամանակ բնաւ դիտաւորութիւն մը չունէր Բրիտանական ծովային զօրութիւնը արհամարհելու: Այսպէս խնդիրը վերջ առաւ:

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳԻՔ — ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

1. Հիւսիսային և Հարաւային Նահանգք. — 2. Գերեաց խնդիր ի Միացեալ Նահանգս. — 3. Տարաձայնութիւն Հիւսիսային և Հարաւային Նահանգաց մէջ — Աբրահամ Լինքոլն նախագահ. — 4. Քաղաքական պատերազմ. — 5. Պատերազմ Ճիզապըրկի և Առուսն Վիքսպըրկի. — Հարաւայնոց տկարանալը. — 6. Պարտութիւն Հարաւայնոց — Վէրջ Քաղաքական պատերազմին. — 7. Սպանութիւն Լինքոլն նախագահին. Զօրավարն Կրանդ՝ նախագահ. — 8. Աւազամայի խնդիրը:

1. Հիւսիսային եւ Հարաւային Նահանգք: — Յետորոյ Միացեալ Նահանգք անցեալ դարուն վերջերը իրենց անկախութիւնը ձեռք բերին, երկիրը մեծաքայլ ընթացաւ յառաջագիմութեանց ճամբուն մէջ: Ամէն աշխարհէ արհեստաւորք, ճարտարք, հնարագէտք և ուսումնականք՝ նոր բաղդերու յուսով, զորս այլ ևս չէին գտներ Հին աշխարհի մէջ, կը դիմէին երկիր մը, որ իրենց պէտք ունէր և ուր առատօրէն կը վարձատրուէր ջանքերնին: Այն աղքատք և մշակք որոնք ամբողջ կեանքովն քիչ մը հողոյ տէր չէին կարող ըլլալ, կը հիւսնային փութով հարուստ հողատէր ըլլալու դիւրութեամբ. և որ զարմանալին է՝ շարագործք, եղեռնագործք և քաղաքական յանցաւորք որոնք փրկութեան համար հոն կ'ապաւինէին: Ովկիանոսը անցնելէն վերջը շատ անգամ նոր բարք մը կը ստանային, նոր աշխարհի կենաց և սովորութեանց մէջ կորսնցնելով իրենց նախկին շարութիւնք և ախտք: Ամերիկայի անունը ամենուն հմայիչ ձայն մը դարձեր էր և Միա-

ցեալ Նահանգաց աշխարհը վարչական և յառաջագիւմական գաղափարաց մեծագոյն կատարը: Հին աշխարհի գաղթականութեանց ընտրելագոյն մասը կը դիմէր ի Միացեալ Նահանգս և անոր հիւսիսային գաւառքը, ուր աւելի դիւրատար կլիմայ մը կը գտնէր, յորս դիւրաւ կ'ընդունէր քաղաքացիութեան իրաւունքը: Հիւսիսային գաւառաց մէջ մեծագոյն էր գաղափարաց չփոմը Եւրոպիոյ հետ քան Հարաւային Նահանգաց մէջ, յորս կը բռնակէր Ամերիկեան հարուստ կալուածասէր և վաճառական տարրը, վրէժխնդիր և հակառակող գաղթականութեանց բերած նորամուտ և ազատական գաղափարաց զորս փնտրեբեր կը համարէր Երկրին վաճառականական արդեանց: Որովհետեւ յամին 1823ի ընդունեբ էր Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը չթողուլ յԱմերիկա որ և է դրսէն միջամտութիւն մը. նոյն խնստութիւնը հարաւային Նահանգք կը պահանջէին Երկրին ընդհանրական կազմակերպութեան մէջ: Եւ սակայն ստէպ յարաբերութիւնք և ուղեորութիւնք յԵւրոպա պէտք էին ունենալ իրենց արդիւնք. այն բազմաթիւ երիտասարդք որոնք Հիւսիսէն կ'երթային յԵւրոպա և մանաւանդ Գերմանիոյ համալսարանները հրահանգուելու փիլիսոփայութեան, մարդկային իրաւանց և մատենագրութեան մէջ, իրենց դարձին յԱմերիկա այլ ևս չէին կարող հաշտ աչքով տեսնել Հարաւային գաւառաց հարուստ կալուածատեարց ընկերական կազմակերպութիւնը: Հարաւայինք առաւել քան զԵրկրութիւն, գրադած էին բրինձի, մարացորենի, ծխախոտի, և մանաւանդ բամպակի մշակութեան որ երկրին ամենամեծ հարստութիւնը կը կազմէր: Եւ որովհետեւ Հասարակածի ջերմութեան ներքեւ այդ մշակութեանց չէր դիմանար տեղացի ժողովուրդը և փորձուած էր որ միայն ամերիկացի սէր կը համբերէր այդ ծանր կլիմային, այս պատճառաւ շատ մը վաճառականք այդ սէերը բերել տալով յԱմերիկէն, զայնս կը վաճառէին մեծ կալուածատեարց: Այդ սէերը քարոզչաց խնամք առ ոսկաւ սակաւ ընդունեցան քրիստոնէութիւնը և իրենց հոգւոյն կրթութեան հետ զարգացաւ մտաւորական

կրթութիւննին իսկ, և ըմբռնելով իրենց դառն վիճակը, աւելի գութ մը կ'ազդէին:

2. Ստրկաց խնդիրը ի Միացեալ Նախանգու: — Որքան Հիւսիսային գաւառաց մէջ բազմացաւ Եւրոպիոյ ազդեցութիւնը, այնքան երկու մասերուն մէջ շատացաւ հակակրութիւնը: Ժողովքին մէջ մաս մը յամին 1820 ի, Միսուրի Նահանգին միանալու առթիւ ընդ Միութեան, բողոքեր էր ստրկութեան դէմ: Յետ երկու տարի մեծ պայքարներու, յաղթեց Հարաւային մասը և ի Միսուրի ներեալ էր ստրկութիւնը: Նոյնը եղաւ յամին 1848 ի երբ Դաքսաս Մեքսիքոյէն բաժնուելով, յարեցաւ Միացեալ Նահանգաց: Զարմանալի ամերիկեան հնարագիտութեամբ ժողովքը սահմաններ էր որ ի Հարաւ կը մնար ստրկութիւնը, բայց չէր կրնար տարածուիլ լայնութեան 36, 30 աստիճանէն վեր: Ի Հարաւ այս ստրուկներուն թիւը 4 միլիոնէն աւելի կը հաշուէր: Յիրաւի Հարաւային կալուածատէրք այնպէս կ'ուզէին ցուցնել աշխարհի դիմաց որ իրենք մարդկութեան կարելի եղած գութը կը ցուցնէին ստրուկներուն, թողլով որ անոնք ամուսնանան, զաւակաց տէր ըլլան և փոքրիկ գումար մ'ալ ունենան, սակայն այդ շնորհքները կախումն ունէին կալուածատիրոջ մը բնաւորութենէն, և ինչ կ'ըլլային այդ շնորհքները երբ ստրուկը ապրաւք մ'էր և կրնային ի վաճառ հանուիլ իւր կինը, ուստրը և դուստրը: Ո՞վ սոսկացած և յուզուած չէ կարդալով Աղբար Թովմասի Տնակը, որ նկարագիր մ'է Հարաւային ստրուկներուն շարունակ կենաց: Երբ յամին 1852 Տիկինն Պիչըր Սդով, հրատարակեց այդ պատմական վէպը, բոլոր Եւրոպա սարսափեցաւ, ճըմլեցաւ ամենուն սիրտը և ամենայն ռեդատասպարտեց և անիծեց Միացեալ Նահանգաց այդ ահաւոր անգթութիւնը և Հիւսիսային գաւառաց մէջ ձեւացաւ զօրաւոր կուսակցութիւն մը որուն դրօշն եղաւ « Ստրուկներուն ազատութիւնը »: Որ ամէն միջոց ձեռք պիտի առնուր՝ տըպագրութիւն, եկեղեցւոյ բեմ, հրապարակական ճառախօսութիւնք, մինչև որ հասնէր իր նպատակին՝ ջնջելով զստրկութիւն որ հակառակ էր մարդկային՝ իրաւանց,

մարդկային հաւասարութեան և որ մեծ է՝ Քրիստոնէական կրօնից, վասն զի «Այդ ստրուկներն ալ իրենց նման Աստուածային փրկչին ձեռք զգատեալ էին գերութեան կապանքներէն, և սակայն արգելուած էր կրթել այդ սեւերը և ծանր տուգանք կար ով որ ուզեր զայդ փորձել. և անգղիական եկեղեցւոյն կղերը կուզէր Ս. Գրոց միջոցով արդարացնել գերութիւնը¹... Որչափ որ Հիւսիսայինք սաստկացուցին իրենց կռիւը և զայրոյթը, այնքան Հարաւայինք նենգութեամբ կը պնդէին պաշտպանելու զոր իրենց իրաւունք և կալուած կը համարէին և Ազատարարաց եռանդեան կը պատասխանէին սարսափներով և անգթութեամբ առ ստրուկս²»։ Եւ մինչև կ'սպառնային զատուիլ Միութենէն, աս կէ Հարաւայինք կոչուեցան ևս Անջատականք և կռիւը «Պատերազմ Անջատման»։ Յամին 1852ի Նախագահական ընտրութեանց մէջ Հարաւային ռամկապետականք յաղթողք հանդիսացան և տակաւին անհնար էր ստրկութեան մասին բարեփոխումն ընել, նա մանաւանդ յամին 1854 Հիւսիսային գաւառաց ռամկապետ մը՝ կողմնակից ստրկութեան, առաջարկեց որ յամին 1820ի եղած Միսուրիի դաշնը վերնայ և Քանսաս և Նէպրաւսք գաւառք ևս ստրկութեան չըջանակին մէջ պարունակուին։ Յետ երկար վիճից Էրկու խոսարանաց մէջ ալ, առաջարկը մեծամասնութեամբ ընդունելի եղաւ։ Ապատականք բողոքեցին և բռնաբարումն համարեցան այս որոշողութիւնը մինչև այն ատեն ստրկաց մասին եղած դաշանց ընդ Հիւսիս և ընդ Հարաւ։

3. Տարածայնութիւն Հիւսիսային եւ Հարաւային Նախագաց մէջ. — Ընտրութիւն Աբրահամ Լինքոլնի։ — Յայնմհետէ Քանսաս գաւառը և Միսուրիի սահմանակից նահանգք մրցաբան մը եղան Ազատչաց

1 Հարաւայինք մեծապէս հակառակ էին հռովմէական քարոզչաց և խստիւ կը հակառակէին իւլանտացի զաղթականաց, որոնք կրօնից հետ ատելութիւն մը ևս կը տարածէին հակառակ ստրկութեան։

2. Վէպէր Պատմութիւն Ժամանակակից § 270։

և Գերեվարաց: Հարուստ ռամկապետ կալուածատեարք դիմեցին հաստատուելու անդ և ստրկութեան իրաւունքը գործածելու, և Ազատիչք բազմաթիւ գաղթականներ փոխադրելով: Սակայն Ազատիչք բազմացան և Տեղական ժողովքի սահմանեց որ Քանսաս ևս ազատ վիճակաց մէջ էր: Այն ատեն հարուստ գերեվարք բազմաթիւ աւազակաբարոյ խումբեր շրկեցին որք ամենագգի բռնութիւնք և աւերք ըրին Քանսասի մէջ. և այս խումբերուն աւարառութեանց և սպառնալեաց ներքեւ եղաւ 1856ի Նախագահական ընտրութիւնը, յորում գերեվարք և ռամկապետականք յաղթանակեցին ընտրելով զՊըչանան իրենց կողմնակից: Սակայն հարաւայնոց ըրած աւարառութիւնք ունեցան իրենց դիմադրողքը և ծեր նաւապետն Ճոն Պրաւին, որ Քանսասի յաիշտակութեանց մէջ կորսնցուցեր էր ինչք և երկու որդիք, իր մարդիկներով արշաւեց ի Միսուրի ապականելով և աւերելով երկիրը և դիմելով Հարփըրս Ֆէրէի դաշնակցական նաւարանին վրայ, ապստամբութեան յորդորեց բոլոր ստրուկները, բայց բռնուեցաւ Վերձինիայի վարչութենէն և դատապարտուելով, կախուեցաւ: Այսու հանդերձ ի Քանսաս զօրացան հակագերեվարականք և Ազատ Նահանգ հռչակուեցաւ յամին 1861: Արդէն քիչ առաջ Մինէսոթա և Օրէկոն ևս մտեր էին ազատ վիճակաց մէջ և յայտնի էր որ Հարաւայինք առաջին ընտրութեամբ պիտի կորսնցնէին իրենց ազդեցութիւնը: Յամին 1860ի ընտրութիւնք մեծամեծ վիճից նիւթ եղան և յաղթանակեցին Հիւսիսականք որոց ընտրելին Արրաճամ Լինքոլն նախագահ եղաւ: Այն օրուընէ Հարաւայինք մտքերնին դրին անհատուելու Միութենէն: Եւ սակայն ըստ հիմնական Դաշանց Միացեալ Նահանգաց, յետ միանգամ յարելու չէին կարող այլ ևս ինքնիշխանութեամբ բաժնուելու Միութենէն: Անջատման առաջին օրինակը տուաւ Քարոլինա որ քուէարկեց ժողովքով՝ բաժնուելու Միութենէն: Հետեւեցան իրեն օրինակին Հարաւային միւս նահանգները՝ Ճէորճիա, Ֆլորիտա, Ալապամա և Միսիսիպի որոնք « Հարաւային Դաշնակցու-

1859
Սեպտ.1860
Դեկտ. 20

թիւն » մը հրատարակեցին, ընդդէմ « Հիւսիսային Դաշնաւորաց » և ընտրեցին նախագահ զՃիֆըրսըն Տէվիս . և որովհետև Պըշանան պաշտօնը ձգելու ժամանակ դիտմամբ պէտք եղած զգուշութեանց անհոգացեր էր, Հարաւային Դաշնակիցք տիրեցին շատ մը նաւարաններու և բերդերու : Այսպէս կը սկսէր Քաղաքական պատերազմը, յորում յաջորդաբար ձեռք առնուեցան երկու կողմանէ ամենէն սարսափելի ատելութեան և վրէժխնդրութեան միջոցներ . տխուր հետեանք առտնին ամէն ծանր հակառակութեանց :

4. Քաղաքական Պատերազմ : — Հարաւայինք չունէին Հիւսիսայնոց բանակաց բաղմութիւնը և կազմութիւնը, և սակայն ունէին լաւ զօրավարներ, յորս մանաւանդ Պորըկար և Լի : Զօրավարն Պորըկար դիմեց Սըմըր բերդին վրայ և տիրելով անոր՝ աստղագարդ ամերիկեան դրօշը վար առաւ : Հարաւային Նահանգաց նախագահը ի զէն կոչեց ամենայն արու սպիտակ : Վիրճինիա Նահանգը որ ի սկզբան վարանեալ էր անցաւ և նա Անջատելոց կողմը և Ռիչմոնտ քաղաքը աթոռ եղաւ Հարաւային Դաշնակցութեան, որով 120 հազարամէդր միայն հեռի կը մնային ի Ուոշինկթոնէ : Առաջին անգամ Յուլիս 20ին Դաշնակցաց խողովքը գումարուեցաւ և Ճիֆըրսըն Տէվիս նուիրակներ ղրկեց Յէւրոպա Նոր Պետութիւնը ճանչցնելու համար և նաւեր դրաւ ծովու վրայ Դաշնաւորաց նաւերը գերելու համար :

Յէւրոպա՝ Գաղղիա և Անգղիա մանաւանդ, ինչպէս նաև ուրիշ Պետութիւնք, թէպէտ սրտանց Հարաւային Դաշնակցութեան կողմն էին առ Ուոշինկթոնի վարչութիւնը ունեցած հակակրութեան և մանաւանդ նախանձուն համար, այսու հանդերձ ոչ համարձակեցաւ ճանչնալու այս նոր Պետութիւնը : Հրատարակեցին որ զերկու կողմն այ պարբերապէս կը ճանչնան, առ որս խիստ չէզոքութիւն մը պիտի բանեցնէին : Այսու հանդերձ Անգղիա չկրցաւ ծածկել իւր համակրութիւնը առ Հարաւայինս, զանազան միջոցներով և նոյն իսկ գաղտ յորդորանք : Դաշնաւոր վարչութիւնը զայրացաւ այս համա-

կրութեան վրայ, զոր միշտ ուրացաւ Անգղիա: Լինքոլն Ապրիլ 15ին ի գէն կոչեց 75,000 անձինք և Աքոդ զօրավարը եօթանասուն և հնգամեայ թէպէտ Վիրճինիացի, ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ Դաշնաւոր բանակին: Մայիսի մէջ նոր բանակ մը ևս կազմուեցաւ 82,000 զինուորաց և Մայիսի վերջերը դաշնաւորք սկսան մտնել ի Փոթոմաք որ զիրենք կը բաժնէր ի Դաշնակցաց. և առաջին անգամ երկու բանակները մէկմէկու դիմաց գտնուեցան ի Ֆիլիփի, ուր փոքրիկ գուպարածներու մէջ դաշնաւորք ունեցան յաջողութիւններ: Ապա պատրաստուեցան մեծ պատերազմի Պիուլս Ռըն գետին եզերքը, ուր մեծ բազմութիւն եկեր էր ի Ուոշինկթոնէ պատերազմը դիտելու համար, ապահով Դաշնաւորաց յաղթութեան վրայ: Սակայն Հարաւայինք որոց կը հրամայէր զօրավարն Պորըկար, մեծ յաղթութիւն մը կատարեցին Դաշնաւորաց վրայ, որոց կը հրամայէր զօրավարն Մըք Տովէլ, զանոնք ձգելով խառնաշփոթ ի Ուոշինկթոն. և այնքան էր պարտութիւնը որ թէ ուզէր Մըք Տովէլ հալածել, կըրնար մտնել մայրաքաղաքը, և արդէն բանակին մէջ էր նախագահն Տէվիս. սակայն ինքը գոհացաւ ամէն կողմ աւետաւոր զրկելով այս մեծ յաղթութեան: Այն ատեն Ուոշինկթոնի վարչութիւնը շատ աւելի լրջութեամբ նկատեց պատերազմը. պաշարման վիճակի մէջ հրատարակեց ամէն հարաւային և Արեւմտեան նաւահանգիստներ և արգիլեց նոյն իսկ ուղեւոր նաւեր: Այնքան էր երկուստեք մոլեգնութիւնը, որ նաւք փոխադարձաբար մէկգմէկ կը հալածէին մինչև Անգղիոյ եզերքը կամ Միջերկրական: Հարաւային Դաշնակցութեան երկու նուիրակք որոնք Եւրոպա պիտի անցնէին, անվտանգ կրցեր էին հասնիլ յԱվանա, հոն գտան անգղիացի թղթատար շոգենաւը, յորում հազիւ մտած էին երբ Դաշնաւորաց մարտանաւ մը, որուն կը հրամայէր նաւապետն Ուայքս՝ որ արդէն կը լրտեսէր, մտիկ չընելով անգղիացի նաւապետին բողոքներուն, գերեց երկու նուիրակքը և զանոնք կալանաւոր տալաւ ի Նիւ Եորք: Բոլոր Անգղիա դղրդեցաւ համա-

րելով այս գործը նախատինք մը բրիտանական դրօշուն: Անմիջապէս վերջնագրով պահանջեց կալանաւորեալքը, պատերազմ սպառնալով եթէ ետ չդարձուն: Դաշնաւորութեան խորհրդոյն մէջ կային, որք կ'ուզէին յանձն առնուլ այս պատերազմը և բոլոր Եւրոպա կը համարէր հանդիսատես գտնուելու հսկայական ժողամարտի մը, երբ Նոյեմբեր 30ին տակաւին Անգղիոյ վերջնագիրը չհասած, Միացեալ Նահանգաց Պետութեան ատենադպիրը՝ Սիվարա, ծանոյց որ բնաւ չէր կրնար ստանձնել Ուայլքս նաւապետին գործածին պատասխանատուութիւնը և պատրաստ էր յետս դարձնելու գերեալքը: Այսպէս Անգղիա հանդարտեցաւ:

Ուոշինկթոնի վարչութիւնը զՄաք Քչիլան, երեսուն և հինգ ամաց զօրավարը, հրամանատար անուանեց յաղթուած բանակին, ապա ընդհանուր հրամանատար փոխան Աքոդի: Մաք Քչիլան ամբողջ աշունը և ձմեռը զբաղեցաւ բանակը կազմաւորելու. 1862ի սկիզբը արդէն 150,000 զինուորք պատրաստ էին: Իսկ Պորկարի յաջորդեց Յոնադան որ Պիուլս Ռքնի ստոյգ յաղթողն էր, և Մայիս 31ին ահաւոր և արիւնահեղ բաղխման մը մէջ ի Ֆէրոյի, որ երկու օր տևեց, ծանր վիրաւորուելով, իր տեղը ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ զօրավարն Ռոպըրդ Լի, որ Յունիսի 27ին յաղթութիւն մը տանելով Դաշնաւորաց վրայ, կը սպառնար Միսիսիպիի ափանց և Ուոշինկթոնի: Սարսափեցաւ ժողովուրդը և փութով բովանդակ զօրքը կանչուեցաւ մայրաքաղաքին պարսպաց ներքև: Մաք Քչիլան այնպիսի ճարտարութեամբ զետեղեց գունդերը որ Դաշնակիցք անհնար համարելով տիրել քաղաքին քաշուեցան:

Ծովու վրայ ևս պատահեր էին զանազան նաւային կռիւններ յորս մեծ հռչակ ունեցաւ Նորֆոլքի նաւահանգստին մէջ երկու զրահաւորաց բաղխումը: Առաջին անգամ՝ երկաթապատ նաւեր մէկմէկու դիմաց կը գտնուէին իբրև երկու վիթխարի հսկայք: Յետ երկար մաքառելու, երկուքն ալ պատերազմէն քաշուե-

ցան անկնապք : Այն օրուրնէ նաւային ռազմագիտութեանը նոր դար մը սկսաւ և բովանդակ ծովային ազգաց ուշադրութիւնը դարձաւ զրահաւոր նաւերու կարեւորութեան վրայ . և սակայն ապագայ պատերազմի մը մէջ ընդ զրահաւորս և ընդ փայտաշէն նաւս, ծովակալին հմուտ հրամանատարութիւնը յետինքս յաղթական ըրաւ ի Լիսսա : Երկար կ'ըլլար մեզ թէ ուզէինք այս քաղաքական ահաւոր պատերազմին ամէն գուպարածքը և մանրամասնութիւնքը պատմել, որպիսի հազիւ կը գտնենք հին պատմութեանց մէջ : Երկու կողմանէ ևս հաւասարապէս մոլեգնութեամբ կ'այրէին կ'աւրէին գիւղ և աւան, դաշտ և արտօրէ : Պատերազմի դաշտերուն վրայ մեռեալքը և հիւանդանոցներու վիրաւորք ահաւոր տեսարան մը կը ներկայացնէին . երկու կողմանէ ալ անյագ վրէժխնդրութեան ոգևով կ'անդամահատուէին խեղճ անկեալք . երկու կողմանէ ալ արգելուած և կեցած էր վաճառականութիւն և ճարտարութիւն, երկու կողմանէ ևս վարչութիւնք հաւասարապէս կը խորհէին ամէն միջոց իրարու մեծագոյն վնաս հասուցանել և զիրար ջնջելու : Այսքան ահաւոր է քաղաքական պատերազմը : Ստրկաց ազատութեան խընդիրը առ ժամս մոռցուեր էր, երբ Քաղաքական պատերազմին աւելի բորբոքումն տալու համար Հիւսիսայնոց ժողովքը խոստացաւ զինուք պաշտպանել այն գաւառքը որ առանց փոխարինութեան մը ազատէին ըստրուկքը . դեռ աւելի յառաջելով վերուց ստրկութիւնը Հարաւային գաւառներէ, այսպէս համարելով գանոնք ապստամբեցնել իրենց տէրերուն դէմ : Սակայն անոնք այնպէս սաստկապէս ընկճեալ էին որ չէին կարող օգտուիլ այդ ի հեռուստ իրենց շնորհեալ ազատութենէն : Բայց այդ որոշողութիւնը մնաց պատերազմէն վերջն ալ և այն օրուրնէ կը համարուի անոնց պաշտօնական ապատութիւնը :

5. Պատերազմ Ճէդգսպրկի . Առումն Վիքսպրկի . Հարաւայնոց տկարանալը : — Ուղիներէն Վարչութիւնը յետ այսքան մեծ պատրաստութեանց, յետ 300,000է բանակ մը ոտք հանելու, կը համարէր որ

1862
Մ-րտ

1863

ուէտք էր լմննար պատերազմը և տոգոհ էր այս անվերջանալի կռուոյն համար, յորում դանդաղ կ'ամբաստանուէին հրամանատարը: Յանկարծ Մաք Քէլլանի ձեռքէն առնուեցաւ սպարապետութիւնը, որուն տեղը անուանուեցաւ զօրավարն Պըրնսայտ, որ անդէն որոշեց յարձակմամբ ագնուլ Վըրէտէրիքսպըրկ. սակայն յաղթուեցաւ սաստիկ կերպով և հրաժարեցաւ հրամանատարութենէ: Դաշնակիցք խրախուսեցան և զօրավարն ի յառաջեց ի Փէնսիլվանիա և ի Մէրիլանտ, այսպէս կրկին սպառնալով Ուոշինկթոնի: Երկու բանակք Յուլիս 1ին դիմացէ դիմաց գտնուելով ահաւոր պատերազմ ծագեցաւ Ջէդգսպըրկի քով յորում դաշնաւորք 10.000 անձինք կորուսին ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր: Դաշնաւորաց զօրավարն Միտ չյուսահատեցաւ. երկրորդ օրը ևս ծանր բաղխումն եղաւ, յորում կրկին Միտ կորսնցուց 10.000 զինուոր: Երկու կողմանէ մեծ էր մրցումն, իւրաքանչիւր կողմն ըմբռնելով պատերազմին ելից ամենամեծ կարեւորութիւնը, Յուլիս 3ին վերջին անգամ Միտ բաղխեց Դաշնակցաց ճակատը 120 հրանօթիւք: Օրը երեկոյացած էր և դեռ յաղթութիւնը անորոշ էր: Յանկարծ Դաշնաւորաց հրանօթք լոցեցին պաղշտիկելու համար, ի չհամարեցաւ որ հրանօթք անգործածելի եղեր են և հրամայեց Փիքքըդ զօրավարին 14,000 հոգւով ինկնալ թշնամուոյն վրայ: Երբ գունդերը մօտեցեր էին Դաշնաւորաց. յանկարծ բովանդակ հրանօթք միաբան սկսան կրակ թափել: Յարձակողք պաշարուեցան և հոն դիւցազնաբար կռուելով մարմին առ մարմին, ամէնն ալ ինկան դաշտին վրայ: Այս խորտակումը որոշեց այն կռուոյն և ամբողջ Քաղաքական պատերազմին բաղդը. Միտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր և կը փրկէր իւր հայրենիքը: Ի զօրավարը երկրորդ օրը թողուց Փէնսիլվանիոյ յարձակումը և ետ քաշուեցաւ:

Դաշնակիցք Ջէդգսպըրկի պարտութեան օրը ուրիշ հարուած մ'ալ կուեննային յԱրեւմուտս Վիքսպըրկի անկմամբ, որ կոչուած է « Սէվաստափոլ Ապստամբաց »: Դաշնակիցք իրենց մեծագոյն ամբողջութիւնքը

հաստատած էին ի Վլադիմիրի : Ի զուր շատ անգամ
Դաշնաւորք փորձեր էին գետոյն կողմանէ ջրանցքներ
բանալով, մօտենալ քաղաքին և նաւատորմդաւ զայն
ռմրակոծել : Հիւսիսայնոց Կրանդ գօրավարը Ապրիլի
մէջ տիրեր էր 60,000 հոգւով գետոյն ափանց և քա-
ղաքին ամենայն հաղորդակցութիւնքը կտրեր էր զայն
պաշտպանող դաշնակից ճոնսդոն գօրավարին բանա- 1864
կէն : Մայիս 22ին Կրանդ ընդհանուր յարձակումն փոր-
ձեց, սակայն առանց արդեանց և յորում հաղարաւոր
անձինք մեռան առանց նպատակի մը : Պատմութիւնը
այսպիսի ուրիշ կոտորածներ ալ կը յիշէ Կրանդ գօ-
րավարէն մղեալք : Պէտք եղաւ կանոնաւոր պաշարումն
սկսիլ : Յուլիսի վերջը քաղաքին մէջ պաշար չէր մնա-
ցած և բերդերը կործանուեր էին. որով Վլադիմիրի Յու-
լիսի սկիզբը անձնատուր եղաւ 18,000 պահանորդօք
և Յուլիս 4ին Դաշնաւորք յաղթանակաւ մտան բեր- 1864
դը : Վլադիմիրի անկման լրոյն վրայ, անձնատուր ե-
ղաւ նաև Փորդ Հըսսըն 8000 զօրօք :

6. Պարտութիւնն Հարաւայնոց — Վերջ Քաղաքա-
կան Պատերազմին : — Ղեդդսպըրկի և Վլադիմիրի
պարտութիւնք, երկու մեծ հարուածք կ'ըլլային Դաշ-
նակցոց, որոնք յայնմհետէ այլ ևս չէին կրնար յու-
սալ յաղթելու և պիտի շարունակէին պատերազմը պարզ
պատուով ինկնալու համար : Արդէն բոլոր նահանգնե-
րէն չորս միայն կը մնային՝ Վիրճինիա, Հիւսիսային
Քարոլինա, Հարաւային Քարոլինա և ճէորճիա, միւս
ամէն նահանգք հնազանդեր էին դաշնաւորաց : Պայքա-
րը լուծուած կրնար համարուիլ և « մի իշխանութեան »
գաղափարը կը յաղթանակէր . կը մնար ընկճել գինուք
չորս նահանգները : Կանխաւ յամին 1863ի Դեկտեմ-
բերի ժողովոց նիստերուն մէջ ռամկապետական մը ա-
ռաջարկած էր բանակցութեան մտնել Ռիչմոնտի վար-
չութեան հետ և « վերջ մը տալ այս արիւնհեղ, ա-
ւերիչ և վայրենի պատերազմին » : Բայց ժողովքը ընդ-
հակառակն սահմանեց յառաջ վարել պատերազմը, ա-
ռանց ընդունելու որ և է միջնորդութիւն, մինչև որ
շմնայ ոչ մի ապստամբ : Եւ սակայն կը մերձենար Նա-

1864

խագահին ընտրութեան ժամանակը և կուսակցութիւնը սկսան զբաղիլ աւելի ընտրական պայքարներով, քան պատերազմի շարունակութեամբ: Նոյեմբեր 8ին Նախագահի ընտրութիւնը պիտի կատարուէր: Հաշտութեան և բանակցութեան մը կողմնակցաց ընտրելին էր Մաք Քլիւան զօրավարը, սակայն հակադերեվադք և հասարակապետականք յաղթանակեցին և կրկին ընտրուեցաւ Աբրահամ Լինքոլն: Այս ընտրութեան իբր հետեանք մը՝ որոշուեցաւ շարունակել պատերազմը մինչև որ Միութիւնը նորէն հաստատուի, « Ճանչցուի ազատութեան և մարդկային իրաւանց սկզբունքը և յայտմէ հետէ սեւերն ալ յԱմերիկա հաւասար այլոց ունենան իրաւունք, և համարուին անդամք մարդկութեան, ըստեղծեալք ըստ պատկերի Աստուծոյ »: Եւ Սահմանադրութեան մէջ հաստատուեցաւ ստրկութեան բարձումը: Հարաւային Նախագահն ևս Ճիֆրսըն Տէվիս տեսնելով որ Հիւսիս շուգէր ընդունիլ Անջատումը, ինքը ևս ծանոյց պատերազմին շարունակութիւնը: Սակայն այլ ևս զօրութիւն չէր մնացած ի Հարաւ, ի զուր գինուեցան ստրուկները: Դաշնաւորաց Կրանդ և Շէրիտան զօրավարները մի և նոյն ժամանակ պաշարեցին Ռիչմոնդ-Փէդէրսպուրկ բերդերը որ վերջին ապաւէնն էր Դաշնակցաց և զորս կը պաշտպանէր քաջ զօրավարն Ռուպըրդ Լի ունեցած զինուորներով, որովհետև անհնարին էր այլ ևս նոր գունդեր հաւաքել, և դաշնաւոր զօրավարք քայլ առ քայլ կը յառաջէին առանց ընդդիմութեան մը, առջնէն վանելով դաշնակցաց սակաւաթիւ գունդերը: Շէրման վանեց Հուտ, Հարտի և Պորըկար զօրավարաց բանակները և ծովակալն Տահլէ կրին՝ Սընտըր բերդին վրայ կանգնեց Միացեալ Նահանգաց աստղազարդ դրօշը, որ վար առնուած էր 1861ի Ապրիլ 12ին: Ահաւոր հրդեհ մը ճարակեցաւ Ռիչմոնտ մայրաքաղաքին մէջ որ այրեց աւերեց շտեմարանք, կայարան, գրահաւորք և անթիւ տունք և շէնքեր: Ամենայն ոք կը փախչէր. սակաւաթիւ զինուորք մնացեր էին քաղքին մէջ: Տէվիս մնացեալ գունդերը հաւաքեց ի Հիւսիսային Քարոլինա և յանձնեց Ճոնսդոնի, իբրև

վերջին ապաւէն մը փրկութեան և ի սպառ ջախջախման, անոնցմով խափանել Շէրմանի անցքը: Զինուորական ամենայն իշխանութիւն յանձնեց Լի զօրավարին. սակայն անօգուտ էր ամէն ջանք: Իաշնաւորաց սպարապետը Շէրիտան ուղղակի չուեց դէպ ի Ռիչմոնտ և Մարտ 24ին միացաւ Կրանդի հետ: Զօրավարն Լի ճարտար դարձուածքով մը կարծեց չըլապատելու երկու բանակքը, սակայն Շէրիտան յետ զանազան բաղխմանց Ապրիլ 2ին խորտակեց Իաշնակաց գունդերը և հազարաւոր գերիներ բռնեց: Նոյն երեկոյ Տէվիս թուղուց Ռիչմոնտ մայրաքաղաքը և Լի՝ պարսկելով զՓէդէրսպուրկ, Էվուէլ զօրավարին հետ սահմանեց քաշուիլ ի Տանվիլ. սակայն դաշնաւորք այնքան երազութեամբ հասան, որ Ապրիլ 6ին Էվուէլ Տիդոնվիլի քով իւր բոլոր գունդովը բռնուեցաւ և Լի Տանվիլի ճամբան գոց գտաւ: Յետ ամբողջ օրը յուսահատաբար ընդդիմանալու, այլ ևս հնար մը չգտնալով, Ապրիլ 7ին 25,000 զինուորովք անձնատուր ելաւ Հարաւայնոց՝ սլմենէն ճարտար և շատ անգամ յաղթող զօրավարը: Երկրորդ օրը Լինքոլն Նախագահը յաղթանակաւ կը մտնէր Ռիչմոնտի կապիտուլիոնը:

1863

1863

7. Սպանու մն Լինքոլն Նախագահին, Կրանդ՝ Նախագահին: — Արրահամ Լինքոլն որ այնքան յամառութեամբ և աներկիւղութեամբ պատերազմին գլուխ կեցեր էր և ապաւեր էր Միացեալ Նահանգաց միութիւնը և զօրութիւնը, ինքը չվայլեց իւր այնքան եռանդեան արդիւնքը: Ապրիլ 14ին երեկոյ թատրոն կը գտնուէր իւր ընտանեօք, երբ Ուայքըս Պութ անուամբ մէկը ատրճանակի հարուածով մը զինքը սպաննեց գոչելով դերասանական ձեով մը « Այսպէս միշտ բռնաւորք » և թէ « Հարաւ ստացաւ իւր վրէժը »: Բոլոր Հիւսիսային Նահանգք ցաւեցան այս մահուան վրայ: Արրահամ Լինքոլն որ պարզ մշակութենէ հասեր էր մինչև այդ բարձր պաշտաման և պատւոյն, զովուած էր առ հասարակ ամենէն իբրև արդար, քաղցրաւորոյ և բարեսէր անձ մը: Մարդասպանը բռնուելով ըսպանուեցաւ և Հարաւայինք որոնք կը համարէին թէ

այս մահը նոր շփոթից սկիզբ մը պիտի ըլլայ, խա-
րուեցան: Ըստ կարգաց Սահմանադրութեան փոխան
Նախագահը Անդրէաս Ճոնսըն ստանձնեց Նախագա-
հութիւնը: Քիչ յետոյ բռնուեցաւ և բանտարկուեցաւ
Ճիֆֆըրսըն Տէվիս, որ իւր դիզած հարստութիւննե-
րով կ'ոգէր փախչիլ յԵւրոպա, որով և բարձաւ Քա-
ղաքական պատերազմին վերջին մնացորդը: Անկէ վերջը
կը բացուէր ընդարձակ տաժանակիր ասպարէզ մը: Ա-
մենայն ինչ խանգարեալ էր, հարկ էր նորոգել բար-
ւոքել: Եւ Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը յետ այս-
պիսի մոլեգին քաղաքական պատերազմի մը, բնաւ վը-
րէժխնդրութեան ոգի մը չցուցուց հակառակորդաց նը-
կատմամբ, այլ յառաջեց բարեկամութեամբ և լրջու-
թեամբ ինչպէս հանդարտ ժամանակի միջոց, նա մանա-
ւանդ պարսաւեց և պատուհասեց որոնք քինու և վրէժ-
խնդրութեան ոգի ցուցուցին: Մեծաստուար գունդեր ա-
ռանց շփոթութեան մը ցրուեցան, որոնք դարձան իրենց
տուները: Պատերազմի նաւերէն ոմանք վաճառուեցան և
ժողովրդեան փութաջան զոհողութեամբ փութով գոցուե-
ցան ահաւոր պատերազմի մը ծախքերը: Վաճառակա-
նութիւնը կեանք առաւ. Եւրոպա և Ամերիկա մէկմէ-
կու միացան յարաբերութեամբ ընդովկիտնեան հեռա-
գրին հաստատութեամբ: Եղան նաև տարածայնութիւնք
ընդ ժողովի և ընդ Ճոնսըն Նախագահը, որոնք մին-
չև ծանր կերպարանք առին, սեւերուն քաղաքակցու-
թիւն տալու խնդրոյն մէջ: Սակայն խոհեմ անձանց
խորշըրդով, չարեաց դիմաց առնուեցաւ և Ճոնսըն մնաց
իւր պաշտաման մէջ ցնոր ընտրութիւն որ կատարուե-
ցաւ 1868ի Նոյեմբեր 3ին, և յորում ընտրուեցաւ զօ-
րավարն Կրանդ որ այնքան յատկութիւնք և քաջութիւնք
ցուցուցեր էր Քաղաքական պատերազմին ժամանակ:

8. Ալապամայի խնդիրը: — Քաղաքական պատե-
րազմին սկիզբը յամին 1862 Մայիս 13ին, բրիտանա-
կան կառավարութիւնը հրատարակած էր որ թէ ըզ-
Դաշնաւորս և թէ զԴաշնակիցս պատերազմող կը ձանչ-
նար, որով և բոլոր թագուհւոյն իշխանութեան ներ-
քեւ եղած նաւահանգիստներուն խստիւ կը պատուի-

րէր պահել անկողմնակալ չէզոքութիւն : Սակայն այն չէզոքութիւնը շատ անհաւասար կերպով պահուեցաւ : Մինչ Հիւսիսական դաշնաւորաց նաւերուն և ոչ իսկ ածուխը նորոգել կը շնորհուէր , Հարաւային Դաշնակցաց ամէն բարեկամութիւնք կ'ըլլային և աչաց ներքեւ կը ներուէր իսկ որ զլիսաւոր նաւահանգիստներու մէջ զինուորական լրտեսութիւնք ըլլան ի վնաս դաշնաւորաց և մինչև ռազմամթերք բեռցուին : Նոյն իսկ երկու նաւք շինուեցան ի Լիվրքուօլ՝ յԱնգղիա , որոնք իբրեւ վաճառական նաւք մեկնելով անգղիական դրօշով , յանկարծ զինուեցան և եղեն մարտանաւք Հարաւայնոց , որոց մին ստացաւ Ֆլորէոս անունը միւսը Ալապուտ , և ասոնք վեր ի վայր Ուլկիանոսին մէջ կ'ընթանային որսալու դաշնաւորաց առագաստաւոր նաւեր : Յամին 1854ի Յուլիսի 19ին , Դաշնաւորաց Քէրէն մարտանաւը յարձկեցաւ Ալապուտէ վրայ Չերպըրկի բացերը , և յետ ահաւոր կռուոյ մը , որ նշանաւոր մնացած է ծովային զօրութեան տարեգրոց մէջ , Ալապուտ ընկղմեցաւ : Ուրիշ մարտանաւք ևս ելած էին անգղիական նաւարաններէ : Ի զուր Միացեալ Նահանգաց դեսպան , ի Լոնտրոն բողոքեր էր առ ճոն Ռուսսել որ այսպէս կը բռնարարուէր չէզոքութիւնը : Անգղիա դաւրուս ամենայն խնդրոց մէջ , յայտ է միշտ իւր առտնին շահը նկատի առած է . և առանց խնդրոյն ստոյգ տեսակէտը դիտելու , կամ անկէ առաջ եկած այլոց փնտրութիւնք որ հակառակ կը քարոյէր ստրկաց վաճառման , և սակայն կը պաշտպանէր գերեվորաց վարչութիւնը և կուսակցութիւնը : Երբ պատերազմը լիցցաւ ի նպաստ Հիւսիսայնոց , ի մեծ ցաւս Անգղիոյ որ Հարաւայնոց յաղթանակին կը փափագէր , նաև Ուոշինկթոնի կառավարութիւնը Անգղիայէն փոխարինումն պահանջեց իւր ժողովրդեան կրած այն փնտններուն համար , որոնք եղած էին հինարար արշաւող նաւերուն միջոցաւ և որք գնուած էին յԱնգղիոյ . և այս պատերազմին երկարելովը վաճառականութեան եկած փնտններուն համար : Այս պահանջը և խնդիրը կոչուեցաւ խնդիր Ալապամայի : Այնքան պայքարը և հակառակութիւնը սաստ-

1871

1872
Սեպտ.

կացաւ երկուց Պետութեանց մէջ, որ ծովային պատե-
րազմի մը պատրաստութիւնք սկսան: Սակայն յամին
1866 Միացեալ Նահանգաց վարչութիւնը յանձն ա-
ռաւ որ խնդիրը իրաւասութեան¹ մը ենթարկուի: Նոյ-
նը ընդունեցաւ նաև Անգղիա յամին 1871: Սահմա-
նուեցաւ որ ըլլայ ի Ճինևրա ժողովք որուն կ'ազմողք
ըլլան նուիրակ մը յԱնգղիոյ, ի Միացեալ Նահան-
գաց, ի Պրազիլէ և ի Հելուեսիոյ, որոց նախագա-
հէ իտալական պաշտօնեայն Աքլոփիս, հմուտ օրէնս-
գէտը: Իրաւասունները յետ երկար քննութեանց, դա-
տապարտեցին զԱնգղիա 15,000,000 տոլլարի փոխա-
րինութեան առ Միացեալ Նահանգս, զոր խոհեմու-
թեամբ յանձն առաւ վճարելու բրիտանական վար-
չութիւնը:

1. Arbitrage.

ԲՐՈՒՍԻԱ ԸՆԴԴԵՄ ԱՒՍՏՐԻՈՑ — ՍԱՏՈՎԱ

1. ԳԺՄՈՒԹԻՒՆՔ ԸՆԴ ԲՐՈՒՍԻԱ և ԸՆԴ ԱՆՍՏՐԻԱ. — 2. ԴԱՂՆԱԿԵՐԹԻՒՆ ԲՐՈՒՍԻՅ ԸՆԴ ԽՈՒՐԿՅՈՅ. — 3. ԲՐՈՒՍԻԱ, ԱՆՍՏՐԻԱ և ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՔ — ՀԱՂՄՈՒԹԵԱՆ ՄԵ ՓՈՐՃԵՐ. — 4. ԲՐՈՒՍԻԱ ԿԸ ՄՈՆԷ Ի ՀՈՂՂԱՅՆ. ԲՈՂՈՔ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՆԱՓԱԺՈՂՈՎՈՅՆ. ԲՐՈՒՍԻԱ ԸՆԴՂԷՄ ԱՆԱՓԱԺՈՂՈՎՈՅՆ. — 5. ԲԱՆԱԿ ԲՐՈՒՍԻԱԿԱՆ և ԲԱՆԱԿ ԱՆՍՏՐԻԱԿԱՆ. — 6. ԲՐՈՒՍԻԱ ԿԸ ՄԻՐԷ ՍԱՔՍՆԻՅՈՅ, ՀԵՍՏԷ ԳԱՍՏԷԼԻ, ՀԱՆՈՎԷՐԻ. ՊԱՄԵՐԱՊԻ Ի ԼԱՆԿԷՆԱՍԼՅԱ. — 7. ԲԱՆԱԿՔ Ի ՊՈՆԴԱՐԻԱ — ՊԱՄԵՐԱՊԻ Ի ՄԻՆԻՍԷՆԿՐԱՅ և ՆԱԽՈՒՄ. — 8. ՆԱԽՈՒՄԻ յԱՂԹՈՒԹԵԱՆ ԼՈՐՐ յԵՐՈՎԱ և Ի ՊԷՆԼԻՆ. — ԳՈՒԼԻԷԼՄՈՍ ԹԱՓԱԼՈՐԸ Ի ԲԱՆԱԿՆ. — 9. ՊԱՄԵՐԱՊԻ ՍԱՄՈՎԱՅ. — 10. ԲԱՆԱԿԵՐԹԻՒՆՔ ԶԻՆԱՂԱՂԱՐՄԱՆ. — ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՍԱՄԵՐԱՊԻՆ. ՆԻՔՈՒՍԱՊՈՐԿԻ ԶԻՆԱՂԱՂԱՐՈՒՄԸ. — 11. ՊԱՄԵՐԱՊԻՆՔ ՄԱՅՆԻ ՎՐԱՅ — ԲՐՈՒՍԻԱՅԻՔ ԿԸ ՄՈՆԵՆ Ի ՖՐԱՆԿՓՈՐԴ. — 12. ՀԱՂՄՈՒԹԻՒՆ ՓՐԱԿԱՅԻ:

1. ԳԺՄՈՒԹԻՒՆՔ ԸՆԴ ԲՐՈՒՍԻԱ ԵՆ ԸՆԴ ԱՆՍՏՐԻԱ: — ԸՍՏ ՎԵՆՆԱՅԻ ՂԱՂԱՆՑ յԱՄԻՆ 1864¹, ՇԼԷՎԻԿԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՄԵՐ ԲՐՈՒՍԻՅ և ԱՆՍՏՐԻԱ ՍԻՄԻՄԱՍԿԱՐԱՐԷՐ ՂՀՈՂՂԱՅՆ և ՂԼԱԷՆԱՊՈՐԿ: ԱՊԱ յԱՄԻՆ 1865 ԿԱՂՂԱՅՆԻ ՂԱՂԱՄԲ ԲՐՈՒՍԻԱ ՂՐԱՄԱԿԱՆ ՔՈՒՄԱՐՈՎ ՄԸ ԿԸ ՍՄԱՆԱՐ ԼԱԷՆԱՊՈՐԿԻ ՂՔՍՈՒԹԻՒՆԸ, ՔԻԷԼ և ՌԷՏԷՆԱՊՈՐԿ: ԲՐՈՒՍԻԱ ԴՔՍՈՒԹԵԱՆՑ ԱՌԺԱՄԱՆԱԿԵԱՅ ՎԱՐՅՈՒԹԻՒՆԸ ԲՈՂՈՐՈՎԻՆ Ի ՆԱԿԱՍՈՒ ԲՐՈՒՍԻԱԿԱՆ ԱՂԽԱՐՀԱԿԱՐՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ԿՂՈՂՂԷՐ, ՄԻՆՆ ԱՆՍՏՐԻԱ ԲՆԱԸ ՀԷՐ ՈՂՅԵՐ ԽԱՆՂԱՐԵԼ ԴԱՂՆԱԿՑԱԿԱՆ ՂՐՈՒԹԻՒՆԸ

1. ԳՐՈՒՄ. Մ:

յամենայնի . որուն համար մեծապէս տեղոհ էր կոմսն Պիսմարք . և ինչպէս կրցեր էր ճարտարութեամբ համոզել զԱւստրիա և դրամական փոխարինութեամբ մը ստանալ զԼաւէնպուրկ , նոյնը ուզեց ընել նաև Հոլշդայնի համար : Սակայն Վեննայի արքունիքը իրեն անպատուութիւն համարեցաւ այսպիսի տուրեալ մը և հակառակ դաշնակցական կարգաւորութեանց ի Գերմանիա . նա մանաւանդ ամենայն առթի մէջ սկսեր էր դիտել Պիսմարք կոմսին ձգտումը յաշխարհակալութիւն , հակառակ աւստրիական ազդեցութեան : Հոլշդայնի մասին Պիսմարքի առաջարկին մերժումը աւելի ևս գրգռեց այդ ոգին և այն օրուէն բրուսիական դիւանագիտութիւնը ցրտութեամբ սկսաւ վարուիլ Աւստրիոյ հետ և ստէպ կը լսուէր այս տրտունջը որ Հոլշդայնի մատակարարութեան դրութիւնը պատճառ կ'ըլլար կնճռելու Բրուսիոյ և Աւստրիոյ մէջ յարաբերութիւնքը : Պիսմարքի պարոյթը իւր սաստկագոյն աստիճանին հասաւ երբ Յունուարի մէջ Ալթոնա քաղաքին ժողովրդեան մաս մը յայտնեց իւր համակրանքը առ « օրինաւոր և սիրեցեալ դուքսն իւր Փրեդերիկոս իշխան դուքս Աւկուզէնպուրկի » և Աւստրիոյ կառավարութիւնը չէր արգելած այդ ցոյցը : Պիսմարք անդէն ծանր և կծու ծանուցագրով մը կշտամբեց , պախաւրակեց Աւստրիոյ բռնած ընթացքը ի Գլուխութիւնս , որ ըստ իւր կարծեաց « կը խրախուսէր դիւափոխականս և կը խանգարէր Վաշդայնի դաշինքը , թողլով որ իւր աչաց առջև եղած կարգաւորութեանց հակառակ ըզգացմունքներ յայտնուին , զոր ուրիշ կերպով չէր կրնար ըմբռնել Բրուսիա , բայց իբր հետեւանք մը դաւրական հակառակութեան Աւստրիոյ ընդդէմ Բրուսիոյ հարկ էր որ նոյն դրութիւնը պահուի ի Հոլշդայն , ինչ որ ինք կը պահէր ի Շլէզվիկ » : Պիսմարքի այս ծանուցագիրը յայտնապէս գրգիռ մ'էր և սպառնալիք . սակայն Աւստրիոյ Արտարին Գործոց պաշտօնեայն՝ կոմսն Մէնստորֆ հանդարտ ոճով մը պատասխանեց , մերժելով Պիսմարքի ամբաստանութիւնը , ծանուցանելով միանգամայն որ ինքը երբեք չՀոլշդայն Աւս-

տրիոյ սեպհականութիւն մը չէր համարեր . բայց և ըստ դաշանց Կաշդայնի ոչ ոք իրաւունք ունէր քննելու իւր մատակարարութեան դրութիւնը : Այս միջոցիս Պիսմարք արդէն գաղտ յառաջ վարեր էր իտալիոյ հետ դաշնակցութեան մը բանակցութիւնք ընդդէմ Աւստրիոյ, որով և համարձակութեամբ մը ծանոյց առ կոմսն Քարոլի՝ դեսպան Աւստրիոյ ի Պէուլին որ « Աւստրիա և Բրուսիա կը ստանան իրենց յարաբերութիւնքը այն հիման վրայ, ինչ որ էին նախ քան զՏանիմարքայի պատերազմը » : Այս ծանուցմունքը կրնար պատերազմի յայտարարութեան կերպ մը համարուիլ և Աւստրիա ըմբռնեց այդպէս : Զինուորական բարձր խորհուրդ մը խմբուեցաւ ի Վեննա, յորում կը գտնուէր և մարաշախտն Պէնէտէք : Երբէք Աւստրիա չէր կրնար գուշակել որ Բրուսիա այնպէս հրահանգեալ և կազմ ըլլայ ինչպէս յետոյ տեսնուեցաւ . ամենայն ոք կը համարէր 1850ի պէս անգամ մը ևս խոնարհեցնել զԲրուսիա, որով և ընդունուեցաւ պատերազմը և հրամայուեցան պատրաստութիւնք եթէ ընդդէմ Բրուսիոյ և եթէ ընդդէմ իտալիոյ, որուն դաշնակցութիւնը ընդ Բրուսիոյ այլ ևս գաղտնիք մը չէր : Իսկ Բրուսիա կը շարունակէր իւր ոճը, խօսելով և պանծացնելով Շլէզվիկ Զոլշդայնի միութեան գաղափարը Բրուսիոյ միապետութեան հետ : Զոլշդայնի ազնուականաց փոքր նուիրակութիւն մը աղերսագիր մը ներկայացնելով այդ կարծեաց համաձայն, Պիսմարք առաւել ևս տարածեց Բրուսիոյ պահանջքը : Միանգամայն ձեռք առաւ ամէն խստութիւն ընդդէմ կուսակցաց Աւիուդէնպուրկի դքսին, սպառնալով իսկ զանիկայ կայանաւորելու թէ յանկարծ ոտք կոխէր Շլէզվիկի հողոյն վրայ : Այսպէս յայտնելով որ ինքը ոչ իբրեւ առ ժամանակեայ մաստակարարող այլ իբր տէր կը նկատէր զԲրուսիա Շլէզվիկ Զոլշդայնի :

2. Դաշնակցութիւն Բրուսիոյ ընդ իտալիոյ : — Պիսմարք աւելի համարձակութիւն մը առած էր գործելու ընդդէմ Աւստրիոյ, յետ ապահովելու դաշամբ իտալիոյ աջակցութիւնը ընդդէմ Աւստրիոյ : Արդէն յամին 1864 Պիսմարք սռաջարկած էր իտալիոյ մաք-

սային դաշնակցութիւն մը, հաւասար գերմանական մաքսային դրութեան: Յետոյ յամին 1865ի Մայիսի մէջ երբ Բրուսիոյ և Աւստրիոյ յարաբերութիւնք թըշնամական կերպարանք մը սկսան առնուլ. Պիսմարք նախ նորոգեց մաքսային դաշանց առաջարկը. ապա Օգոստոսի մէջ կը հարցնէր Լամարմորա զօրավարին որ էր Ղախագահ պաշտօնարանին, թէ արդեօք Իտալիա կը միանա՞ր Բրուսիոյ հետ պատերազմելու ընդդէմ Աւստրիոյ:

Իտալիա յամին 1864 Բրուսիոյ առաջին մաքսային առաջարկին եռանդ մը չէր ցուցուցած. յաւսալով գաղտնի մտերմական դաշնախօսութեամբք համոզել Վեննայի արքունիքը դրամական փոխարինութեամբ մը թողուլ զՎենետիկ Իտալիոյ, և Իտալիա պիտի ջանար որ Աւստրիա ուրիշ կողմ հողային փոխարինութիւն մը ունենայ և կամ աւստրիական իշխան մը դրուի Ռումանիոյ գահուն վրայ, յետ հրաժարելու Կուզա իշխանին: Սակայն երբ Աւստրիա բացարձակապէս մերժեց Վենետիոյ համար եղած առաջարկը, այն ատեն Իտալիա աւելի յօժարութեամբ մտիկ ըրաւ Բրուսիոյ մաքսային առաջարկին և Պիսմարքի հրաւիրելովը Կովոնէ զօրավարը զրկուեցաւ ի Պէռլին իբր մաքսային դաշանց համար, բայց աւելի քննելու համար Բրուսիոյ դիտաւորութիւնը Աւստրիոյ նկատմամբ: Զօրավարն Կովոնէ հասաւ ի Պէռլին Մարտ 10ի և Պիսմարք կը սպասէր իրեն Իտալիոյ դեսպանատունը: Աւստրիոյ պատերազմական հանդերձանք յայտնի էին, Պիսմարք ծանուցագրով մը հրատարակեւ էր որ հարկ էր գերմանական Դաշնակցութեան մէջ փոփոխութիւնք մուծանել: Պատերազմ մը ընդ Բրուսիա և ընդ Աւստրիա անհրաժեշտ էր, և սակայն որչափ որ յառաջ կը մղուէին տագնապեցուցիչ պատահարք, այնքան Պիսմարք անտարբերութիւն կը սկսէր ցուցընել Իտալական դաշնակցութեան մասին. իւր առաջարկը առ Կովոնէ զօրավարը այն էր՝ որ Իտալիա սկսի պատերազմիլ ընդդէմ Աւստրիոյ և Բրուսիա ի Գերմանիա զինուորական շարժմամբք օգնած կը համարուէր իրեն: Իտա-

լիա բացարձակապէս մերժեց այս առաջարկը, չուզելով երբէք ինքը սկսիլ պատերազմը: Պիսմարք այնքան յարափոխ առաջարկե ըրաւ Իտալիոյ, մինչև զօրավարն Կովոնէ Մարտ 22ին կը ծանուցանէր իւր Պետութեան որ այլ ևս աւելորդ էր իւր մնալը ի Պէռլին¹: Բրուսիա—Իտալական դաշնակցութեան մը այսքան երկարաւ ձգելով, Նափոլէոն Գ և ի Բարիզ իտալական դեսպանն՝ Նիկրա ասպետը, խորհեցան կրկին աւստրիա—իտալական դաշնակցութիւն մը, ըստ որում Աւստրիա պիտի նուիրէր զՎենետիկ Գաղղիոյ և Գաղղիա զայն պիտի շնորհէր Իտալիոյ. իսկ Աւստրիա պիտի ընդարձակուէր ի Շլէսիա և կամ ի Ռումանիա, որուն գահը պարսպ էր: Պիսմարք իմացաւ պատրաստուած հարուածը և աճապարեց Ապրիլ 20ին ստորագրել Իտալիոյ և Բրուսիոյ մէջ արդէն շատոնց պատրաստուած դաշինքը յստ որում. Ա. Նախ Բրուսիա պատերազմ պիտի սկսի՝ ձեռք բերելու Փերմանական դաշնակցութեան մէջ պահանջը, և անմիջապէս Իտալիա ևս պատերազմ պիտի հրատարակէ: Բ. Այն ժամանակէն երկու թագաւորք, իրենց բոլոր ուժով պիտի կռուին և մին աւանց միւսոյն պիտի չկրնայ հաշտութեան դաշինք կռել. նոյն իսկ թէ Աւստրիա հաւանի թողուլ զՎենետիկ Իտալիոյ: Գ. Այս դաշինքը էր երեք ամսուան համար: Երբ Աւստրիա իւր դեսպանին միջոցաւ իմացաւ գաղտնապէս այս դաշինքը, անմիջապէս զօրք սկսաւ թափել ի Վենետիկ յանկարծակի բաղխելու զԻտալիա: Իտալիոյ պաշտօնարանը տագնապեցաւ և դիմեց առ Պիսմարք որ պատասխան տուաւ թէ ըստ դաշանց ինքը պարտական չէր օգնութիւն հասնելու Երտալիա և սակայն պիտի առաջարկէր իւր վարչութեան խորհրդոյն, փութով սկսիլ պատերազմը, այսպէս բաժնելու Աւստրիոյ զօրութիւնքը:

Իտալիա ուզեց իմանալ նաև Նաբոլէոն Գի գաղափարը այս դաշակցութեան մասին: Ընդհանուր

1. Պաշտօնական Հեռագիրք « Քիւ ՚Է — էլէ Լոյ » Համարմորա զօրավարին. 1866 Մայիս:

կարծիք էր մանաւանդ յԱւստրիա, որ Նաբոլէոն Գ չռենոսեան գաւառաց պահանջով մը, սպառնական դիրք մը պիտի ունենար Բրուսիոյ նկատմամբ: Սակայն Նաբոլէոն միշտ համակրող Իտալիոյ, խոստացաւ Իտալիոյ երբեք ի փնաս իրեն չմիջամտել. այսպէս յոյս մը կար անգործ չէզոքութեան ի կողմանէ Գաղղիոյ: Աւստրիա այն ատեն սկսաւ ըմբռնել իւր դրից դժուարութիւնը և ծանրութիւնը: Նուիրակ զրկելով ի Ֆիրէնցէ առ վարչութիւնն Իտալիոյ, ծանոյց որ Գաղղիոյ միջնորդաւ կը շնորհէր զՎենետիկ, միայն թէ Իտալիա յայնձն առնու չէզոք կենալ Բրուսիոյ և Աւստրիոյ կռուոյն մէջ: Մեծ էր Իտալիոյ համար փորձութիւնը. Նաբոլէոն կողմնակից էր այդ ոճով Վենետիկոյ ազատելուն. Բրուսիա սազնապալից վայրկեաններ ունեցաւ կասկածելով իր դաշնակցին վրայ: Սակայն յիտալիա գրեաթէ ամէն կուսակցութիւնք հակառակ էին այս օրինակ Վենետիկ ստանալու մասին, զոր Ազգին յետին անպատուութիւն կը համարէին. և Իտալիա մերժեց Աւստրիոյ նուէրը, պատճառ բերելով որ ինքը արդէն կանխաւ ընդունէր էր Բրուսիոյ հետ դաշինքը¹:

3. Բրուսիա, Աւստրիա եւ Գերմանական Տէրութիւնք — Հաշտութեան մը փորձեր: — Այն օրուէնէ յորում Պիսմարք սահմանած էր իւր մտացը մէջ Աւստրիոյ դէմ պատերազմը, ամէն առթով ջանացեր էր համոզել Գերմանական Դաշնակցութեան Պետութիւնքը որ իրենց շահը և կեանքը զօդեալ էր Բրուսիոյ զօրանալուն հետ, որուն տկարանալովը վտանգ կար իրենց ինքնիշխանութեան: Պիսմարք կ'ուզէր գիտնալ մի առ մի իւրաքանչիւրին տրամադրութիւնը և որո՞ց վրայ արդեօք կարող էր վստահել: Սակայն երկրորդական պետութիւններէն ոչ մին փափագ կը ցուցնէր պատերազմի մը, նա մանաւանդ Գերմանիոյ ամէն կողմ խաղաղութեան համար կ'աշխատուէր: Ի զուր Պիսմարք կը հրատարակէր գերմանական դաշնակցութեան

1. « Քիւլ շե — Էլէ Լյա » . Պաշտօնական հեռագիրք Համարմորայի Մայիս 22:

մէջ բարեփոխութիւնք մտցնել, ոչ ոք կը վստահէր և կը հաւատար հետեւելու Բրուսիոյ, որուն ձգտումները այլ ևս գաղտնի չէին և ամենայն ոք հետամուտ էր որ խաղաղութիւնը չվրդովի. և սակայն զինուորական պատրաստութիւնք և բանակաց շարժումները տագնապեցուցիչ կերպարանք մը կուտային: Աւստրիա կ'ըսէր որ երբէք խորհուրդ մը ունեցած չէ բաղխելու զԲրուսիա. և ի Պոհնմիա ու յիտալիա ներքին տեղական յուզումները զինքը կը բռնադատէին պաշանորդքը բաղմացնելու: Նոյնը կը պնդէր Պիսմարք որ երբէք մտածութիւն մը ունեցած չէ բաղխելու զԱւստրիա և պատժաատ է զինաթափ ըլլալու, թէ նոյնը կատարէ նախ Աւստրիա որ իրմէ առաջ սկսած էր զինուիլ: Աւստրիա կը պատասխանէր որ յանձն կ'առնուր զինաթափութիւն մը մի և նոյն ժամանակի մէջ, բայց Բրուսիոյ սահմանաց նկատմամբ միայն, որովհետև իտալիոյ հանդերձանքը իրեն կասկած կու տային. և հարկ էր հոն բանակները բազմացնելու: Պիսմարք զինաթափութիւն կը պահանջէր հաւասարապէս ամէն կողմ, գիտելով որ այդ տնկարելի էր յիտալիա, որ իրենցմէ կախումն չունէր: Այսու հանգերձ Գերմանական փոքր Պետութիւնք դեռ յուսահատած չէին խաղաղութեան համար ջանքերէ. և Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովը միաձայն առաջարկեց « հրաւիրել զԲրուսիա հանդարտեցնելու ոգիները»: Ամենայն ոք յուզմանց և խռովից պատճառ կը համարէր զԲրուսիա և մանաւանդ զՊիսմարք, որուն դէմ մեծ էր ընդհանուր գերմանական ատելութիւնը: Եւ որովհետև կոմսը այս միջոցիս ուղեորութիւն մը ըրած էր ի Պիսարից իբր բաղնիքի ջուրերու առողջութեան համար, ուր կը գտնուէր նաև Նաբոլոն Գ, ընդհանուր հակառակորդաց ամբաստանութիւնն էր որ Փաղղիոյ չեղորութիւնը ստանալու համար, Նաբոլէոն Գի խոստացած էր Սաարպրուքի Նահանգը իւր ւածխահանքերով: Ամենը զինքը հայրենեաց մասնիչ կը կոչէին միայն Բրուսիոյ մեծութեան համար: Այնքան միտքերը յուզեցաւ որ ժողովրդենէն բարեմոյն երիտասարդ մը կառուր Քոհն կարծեց լաւ գործ մը կատարել սպաննե-

լով զՊիսմարք. բայց հարուածը շեղեցաւ և յանցաւորը բռնուեցաւ որ ինքզինք սպաննեց բանտին մէջ։ Ոգինները աւելի զայրացան Պիսմարքի դէմ երբ թագաւորը արձկեց Խօսարանը և զինուորական հանդերձանք յառաջ մղուեցան։ Գերմանական պետութեանց շատերը կը փափագէին չէղոք մնալ, ոմանք զայդ վատութիւն կը համարէին, այլք չէին ուզեր միանալ Աւստրիոյ հետ որ միշտ արհամարհող եղեր էր Գերմանական Դաշնակցութեան. ուրիշները կ'աշխատէին միջնորդութեան մը. միայն Սաքսոնիա յայտնպէս Աւստրիոյ կուսակից կը քարոզէր ինքզինքը, միշտ հակառակ ըլլալով Բրուսիոյ աշխարհակալ գաղափարաց։ Գերմանիայէ զատ Նաբոլէոն ևս չէր ուզեր որ խաղաղութիւնը վրդովի. ուզեց Դեսպանաժողովի մը կանչել զԱնգղիա և զՌուսիա ի Բարիզ, հրաւիրեց ևս զԱւստրիա և զԲրուսիա. երկուքն ալ յանձն առին գալու, սակայն Աւստրիա պայման կը դնէր որ այս Դաշնախօսութեան մէջ աշխարհակալութեան որ և է առաջարկ մը պիտի չըլլար։ Եւ այդ չէր կարելի ըստ Նաբոլէոնի որ զՎենետիկ կ'ուզէր տալ Իտալիոյ. որով հաշտութեան մը ամէն փորձեր ապարդիւն ելան։

4. Բրուսիա կը մտնէ ի Հոլշդայն. բողոք գերմանական Աւագաժողովոյն. Բրուսիա ընդդէմ Աւագաժողովոյն։ — Յայնմհետէ անխուսափելի էր պատերազմը և փոքրիկ կայծ մը բաւական էր յառաջ բերելու ահաւոր հրդեհը և այս կայծը թերևս թուալ Աւստրիոյ։ Վեննայի վարչութիւնը առաջարկեց Գերմանական Աւագաժողովոյն՝ Դքսութեանց խնդրոյն վրայ որոշողութիւն մը ընել ըստ իրաւանց. միանգամայն աւստրիացի մարաշխատն Կապլէնց, կառավարիչ Հոլշդայնի, հրաման կ'ընդունէր Յունիս 11ին գումարել Հոլշդայնի գաւառքը յիշքըհօէ և ժողովրդախումբ քուէով հարցնել երկրին կամքը վարչութեան եղանակին նկատմամբ։ Բրուսիա որ չէր ընդունած օտար միջամտութիւն մը Դքսութեանց խնդրոյն մէջ, բողոքեց Աւստրիոյ ըրածին դէմ, զոր հակառակ կը համարէր Կաշդայնի դաշանց և որովհետև այդ դաշանց պայմանաժամը լրա-

նալու վրայ էր և յայնմհետէ հրկու Պետութիւնք, ինչպէս երբեմն, միարան պիտի մատակարարէին Դքսութիւնքը, այն պատճառաւ Մանդէւֆֆէլ զօրավարը հրաման ընդունեցաւ բանակով մտնել ի Հոլշդայն, հրաւիրելով ևս զաւտորիացի հրամանատարը, որ թէ ուզէր, ինքն ալ մտնէր ի Հլէզլիկ և խաղաղութեամբ հաստատել նախկին աւստրիա-բրուսիական կառավարութիւնը Երկուց Դքսութեանց մէջ։ Մարաջախան Կապլէնց, առանց սպասելու Բրուսիացոց մտնելուն, քաշուեցաւ յԱլզոնա և հոնկէ բողոքեց եղածին դէմ, չընդունելով միանգամայն աւստրիա-բրուսիական մատակարարութիւն մը։ Այն առեւն Մանդէւֆֆէլ մտաւ ի Հոլշդայն, արգիլեց զաւտոաց գումարումը և զպարոն Շիլ Փլէսսէն փարչութեան զլուխ դրաւ իբր Նախագահ։ Մարաջախան Կապլէնց սակաւ գունդեր ունենալով իր հրամանաց ներքեւ, խոհեմութիւն համարեցաւ անոնցմով քաշուիլ ի Պոհեմիա։ Աւստրիա՝ Հոլշդայնի գրաւումը ընդդէմ՝ Գերմանական դաշանց համարեցաւ և հրաւիրեց զաշնակցութեան Պետութիւնք, բաց ի Բրուսիոյ, բանակինն պատրաստել։ Ֆրանքֆորդի Աւագաժողովը մասնաւոր գումարուեցաւ այս առաջարկին համար Յունիս 14ին. Բրուսիոյ նաւիրակը բողոքեց որ զայդ ընդունելը հաւասար էր պատերազմի հրատարակութեան։ Աւագաժողովը մտիկ չըրաւ և մեծամասնութեամբ ընդունեցաւ Աւստրիոյ առաջարկը։ Անդէն Բրուսիա ծանոյց որ այդպիսի որոշողութիւն մը ընդդէմ ըլլալով դաշնակցական կարգաց, ինքը ոչ միայն կը քաշուէր Աւագաժողովէն, այլ և կը ցրուէր զայն։ Ապա կը հրատարակէր գերմանական դաշնակցութեան մը նոր հիմունքը, որոյ համեմատ Աւստրիա կը հանուէր Գաշնակցութենէն իբրեւ պատճառ երկպառակութեանց, և դաշնակցութիւնը մէկ միայն բանակ մը պիտի ունենար, բաժնուած երկուքի՝ Հիւսիսային և Հարաւային. առաջնոյն պիտի հրամայէր Բրուսիա և երկրորդին՝ Պաւլիէրա։ Սակայն Պիւմպրի մտաց մէջ ասիկայ պարզ փորձ մ'էր այն դաշնակցական միութեան, որուն գլուխ միայն զԲրուսիա սահ-

մանած էր: Եւ իւր յղացած յանդուգն գաղափարին հաւասար ունեցաւ աննկուն կամք մը և զօրութիւն զայն գործադրելու:

5. Բանակն բրուսիական եւ բանակն աւստրիական: — Արդէն Բրուսիա երկար ժամանակէ ի վեր իւր զինուորական կազմակերպութեամբը կը պատրաստուէր այս մեծ պատերազմին զոր Մոլդֆէ զօրավարը « Պատմական հարկ » մը կոչած է ¹. և երբ Ապրիլ 24ին Աւստրիա մերժեց հաւասարապէս զինաթափ ըլլալու ի Գերմանիա և յիտալիա, հինգ բանակք՝ 549,000 զինուորաց կազմ էին և Յունիս 6ին կրնային մտնելու ի ճակատամարտ: Արեւելեան մեծ բանակին ընդհանուր հրամանատարը պիտի ըլլար ինքնին Թագաւորը, իւր սպայակուտին զլուխ ունենալով զզօրավարն Մոլդֆէ: Այս Մեծ բանակը կը բաժնուէր դարձեալ երեք մասնաւոր բանակի. Կեդրոնական կամ Առաջին բանակ՝ որուն ընդհանուր հրամանատարն էր իշխանն Փրեդերիկոս Կարոլոս Բրուսիոյ, իւր զօրավարաց մէջ ունենալով նաեւ իշխանն Ալպէրդ Բրուսիոյ: Զախակողմեան կամ Երկրորդ բանակ՝ որուն ընդհանուր հրամանատարն էր Թագաժառանգ իշխանը Փրեդերիկոս, իւր զօրավարաց Թուոյն մէջ ունենալով իշխանն Օգոստոս Վիլհելմպէրկի և զզօրավարն Շդայնմէց: Էլպայի կամ Երրորդ բանակ՝ որուն ընդհանուր հրամանատարն էր զօրավարն Հէրվարդ Ֆոն Պիդդէնֆէլտ: Այս դարուս մէջ երբէք Բրուսիա այսպիսի մեծ բանակ մը կազմած չէր, արդիւնք իւր զինուորական կազմակերպութեան. և որչափ որ իւր զօրավարաց անուանքը դեռ անծանօթ էին Եւրոպիոյ համար, դեռ ոչ ոք գիտէր Մոլդֆէի անունը, սակայն պատերազմին ելքը նոր լոյս մը ծագեց բրուսիական բանակին կազմակերպութեան վրայ, և մինչ երբեմն ընդհանուր արհամարհութեան նիւթ եղած էր և մասնաւոր թէ ստէպ պատճառ ծաղրածութեանց ի Գաղղիա, 1866էն վերջը ծանր և լուրջ նիւթ մը պիտի ըլլար ուսումնասիրելու ամէն ազգաց

1. Տեղեկագիր բրուսիական Սպայակուտին:

ռազմագէտներու . բանակ մը՝ յորում ամենայն զինուոր ունէր սպայի մը կարևոր տեղեկութիւնք և ամենայն սպայ հրամանատարի մը պէտք եղածը այլուր, ցուցնելով որ յաղթութեան համար պատերազմական խանդի և քաջութեան հետ ներկայ ժամանակիս կարևոր էր և ուսումն : Բրուսիական բանակին հաւասար էր թուով և եռանդով նաև աւստրիական բանակը որ երկու զխաւոր բաժանմունք ստացաւ Հարաւային կամ Իտալիոյ բանակ, Հիւսիսային կամ Պոնդմիոյ բանակ : Որչափ որ Փրանկիսկոս Յովսէփ, զինուորական կայսր մը, ինքնին կը փափագէր զլուիս կենալու Հիւսիսային բանակին, սակայն 1859ի Սլֆէրինոյի պատերազմին յիշատակը, իրեն անբաղդութիւն մը կ'ընծայէր ի պատերազմի՝ ժողովրդական մտաց մէջ, որով և այդ բանակին որ ունէր 271,000 զինուոր, ընդհանուր հրամանատար անուանեց զմարաշախտն Պէնէտէք, որ բժշկի մը որդի, խոնարհ աստիճանէ իւր արութեամբը և ռազմագիտութեամբ մանաւանդ Իտալական պատերազմաց մէջ, զինուորութեան ամենէն բարձր և ամենէն ժողովրդական կէտին հասեր էր : Իւր զօրավարաց թուոյն մէջ էին զօրավարն Գլամ-Կալլաց, զօրավարն Թուն, արշիդուքսն Էրնէսդ, զօրավարն Ֆէսդէդիչ, արշիդուքսն Լէոփոլտ և զօրավարն Կապլէնց : Հարաւային բանակին ընդհանուր հրամանատար կ'անուանուէր արշիդուքսն Ալպէրդ, որդի քաջանուն իշխանին Կարոլոսի Աւստրիոյ, որ Նաբոլէոն Առաջնոյն ամենէն յամառ ախոյեանն եղեր էր : Երկու բանակաց իսկ զինուորական Ռազմագիտութեան դիւանին զլուիս էր զօրավարն Քրիսմանիք : Հիւսիսային բանակը ինքը պիտի չսկսէր յարձակողականը այլ պիտի սպասէր թշնամւոյն Օլմիւցէն մինչև Միւնխէնկրացի թիկունքը : Աւստրիա դիմեց նաև գերմանական Աւագածողովոյն, որպէս զի կեդրոնական դաշնակից այն Պետութիւնք, որոնք Աւագածողովոյն մէջ Յունիս 14ի ընդունած էին իւր առաջարկը, իրենց բանակները զրկեն միանալու աւստրիական բանակին : Սաքսոնիա որ Աւստրիոյ և Բրուսիոյ պատերազմաց մէջ միշտ կայսերա-

կոն բանակաց յառաջապահութիւն վարած է, անդէն ինքզինքը պատրաստ ցուցուց անակցելու իւր հին դանակցին: Սակայն Աւստրիոյ իղձը աւելի Պավիէրայի համար էր որ կրնար ի դաշտ հանել 80,000 զինուոր. և Պավիէրա յետ երկար վարանմանց, վերջապէս սահմանեց զրկել բանակը ընդ հրամանատարութեամբ Պավիէրայի Կարոլոս ծեր իշխանին: Այս բանակը պիտի ըլլար Եօթներորդ բանակ և Ութերորդ բանակ մը ևս կազմուեցաւ որուն մասնակցեցան Հաննովէր, Վիւրդէմպէրկ, Երկու Հեսսէները և Պատէն. Ութերորդ բանակին հրամանաւար ընտրուեցաւ յետ կուսակցական մրցմանց՝ իշխանն Աղեքսանդր Հէսսէի: Իսկ ընդհանուր բարձրագոյն հրամանատարութիւնը ընծայուեցաւ Պավիէրայի Կարոլոս իշխանին, որ իւր սպայակուտի գլուխ՝ Ֆոն տէր Թան զօրավարը զրկեց ի Վեննա բանակցելու և սահմանելու Պավիէրայի գունդերէն որչափ ի Պոհմիս զրկուելու մասին: Եւ սակայն Յունիս 18ին Վեննայի վարչութիւնը կ'իմանար որ Պավիէրա մտադիր չէր իւր երկրէն այդչափ հեռու զրկուելու իւր բանակը. և դանդաղութեան բանակաց վարանմունքը և դանդաղութիւնքը, մեծ ազդեցութիւն ունեցան պատերազմին սկզբնական յաջողութեանց վերայ ի նպաստ Բրուսիոյ:

6. Բրուսիա կը տիրէ Սաքսոնիոյ — Հէսսէ Գասսէլի, Հաննովէրի — Պատերազմ ի Լանկէնսայցա: — Մանդէլֆֆէլ զօրավարին ի Հոլշտայն մտնելէն հինգ օր վերջը, Պիսմարք վերջնագիր մը ուղղեց առ Սաքսոնիա, Հաննովէր և Հեսսէ Գասսէլ, տալով իրենց տասն և երկու ժամ պատասխանելու համար: Երբ վերջնագիրք մերժուեցան, բրուսիացի գունդերը երազութեամբ չուեցին Աւստրիացիքը բաժնելու ի Պավիէրացուց և ապահովելու Արևելեան և Արևմտեան Բրուսիոյ մէջ բանակաց հաղորդակցութիւնքը: Պէնէտէք իւր ծրագրին մէջ ունէր բռնելու զՍաքսոնիա և առ այս կը շարժէր, երբ Բրուսիա գուշակելով երազութեամբ և թափով դիմեց այն կողմը: Լչպայի բանակը Հէրվարթ զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ արդէն Յունիս

6ին մօտ էր սահմանագլխին և 18ին մօտաւ ի Տրէզ-տա, զոր Սաքսոնիոյ Յովհաննէս Թագաւորը չկարե-նալով պաշտպանել, թողուցեր էր մեկնելով Թագա-ժառանգին և Պէօսդ պաշտօնէին հետ ի Պոհնմիա աւս-տրիական բանակը: Փռւթով յետ Տրեզտայի, տիրեցին Բրուսիացիք Լայպցիկի և ամբողջ Սաքսոնիոյ, յորում հաստատեցին կառավարութիւն մը, ջանալով յամենայ-նի քաղցրութեամբ գնալու ժողովրդեան հետ, « որուն հետ չէր պատերազմին, ինչպէս ամենուրեք կը հռչա-կէին, այլ ընդդէմ վարչութեան »: Այս միջոցիս արդէն Մանդէլֆֆէլ զօրավարը անցեր էր գլխաւ, և բռնադա-տելով անձնատուր ըլլալու Սդատէի պահանորդքը և յետ տիրելու հոն եղած պատերազմական անբաւ միջերից, Լինէպուրկի ճամբով դիմեր էր ի Հաննովէր, զոր Գէորգ Թագաւորը թողուցեր էր, և թէպէտ կոյր՝ իւր Թագա-ժառանգին հետ գացեր էր գլուխ կենալու 19.000 զօրօք բանակին որ կը հաւաքուէր ի Կէօդդինկէ, որպէս զի միաբանութեամբ Աւստրիոյ կռուի ընդդէմ Բրուսիոյ՝ որ իւր նորահնար դաշնակցական կարգօք կը փոքրկացնէր Հաննովէրի իշխանութիւնը: Երբ Մանդէլֆֆէլ հասաւ ի Հաննովէր, արդէն հոն մտեր էր 17ին զօրավարն Ֆու-քէնշդայն Յունիսի հրակէզ արևուն ճառագայթից ներ-քեւ, անհովանի երկիրներու մէջ անխոնջ յառաջ մղե-լով բրուսիացի գունդերը: Ֆուքէնշդայն տիրեց շատ պաշարներու և վարչութիւն մը հաստատեց յանուն Բրուսիոյ Թագաւորին: Երկու օր վերջը Բրուսիացիք տիրեցին նաև Գասսէլի և կայսրընտիրն տարուեցաւ ի Սդէդդին: Հաննովէրի Գէորգ Թագաւորը չուեր էր ի հարաւ միանալու Պավիէրայի գունդերուն հետ, սա-կայն Այգէնախէն մինչև Էրֆուրդ իր ճամբան գոց գտաւ բրուսիացի և Սաքս-Կոթայի գունդերէն, որոնք կը խափանէին իրեն ի հարաւ իջնելու ինչպէս նաև Պավիէրացւոց իրեն օգնութեան դիմելու ի հիւսիս: Եւ որովհետև բրուսիացւոց միայն յառաջապահն էր 9000 զինուորք, Հաննովէրի քաջ Թագաւորը բռնի ու-ղեց ճամբայ բանալ, այն ատեն բրուսիացի Ֆլիէս դո-րավարը բաղխեց հաննովէրացի յառաջապահը Լան-

կէլրաւցայ և Մէքսլէպէնի մէջ, Հաննովէրացիք յետ քաջ և եռանդուն կռուոյ մը քաշուեցան ի Լանկէնսաւցա: Զօրավարն Ֆլիէս ուզեց զիրենք վանել բռնած դիրքերէն և յարձակեցաւ վրանին Ֆոքէնշդայն Մանդէլֆֆէլ յառաջապահներով: Մոլեգին և արիւնահեղ կռիւ մը ծագեցաւ յորում Հաննովէրացիք ցուցուցին իրենց հին քաջութիւնը և Ֆլիէս յաղթուեցաւ մեծ կորուստներով: Սակայն Բրուսիացւոց յամենուստ նոր գունդեր կը հասնէին: Գէորգ Թագաւորը նախ քանի մը օրուան զինադադարումն խնդրեց, ապա տեսնելով որ յամենուստ պաշարեալ է մեծաթիւ բանակներէ, անձնատուր եղաւ, պայմանաւ որ իրեն շնորհուի ազատ ելլել Հաննովէրէն և իւր զինուորք թողլով զէնքերնին դառնան տներնին, երգուըննալով զէնք չառնուլ ընդդէմ Բրուսիոյ:

Գէորգ Թագաւորը քաշուեցաւ իւր որդւոյն հետ յԱւստրիա. արդէն պատերազմէն առաջ իւր հարստութիւնքը և դրամը անցուցեր էր ի Գաղղիա և յԱնգղիա: Իրմով կը լմննար Հաննովէրի Թագաւորութիւնը, զոր Բրուսիա միացուց իրեն, անխող ըլլալով թէ Թագաւորին և թէ Ժողովրդեան մեծամասնութեան բողոքներուն:

7. Բանակը ի Պոնեմիա. Միւնխէնկրաց եւ Նախուտ: — Սաքսոնիոյ տիրելով, բրուսիական երեք բանակք նոյն երազութեամբ և նոյն ճշդութեամբ դիմեցին միանալու աւստրիական սահմանազլխին վրայ ի Պոնեմիա: Մարաշախտն Պէնէտէք որ իւր բանակները հաւաքեր էր ընդ մէջ Թէրէզիէնշդատի և Փրակայի, ընդ մէջ Յոգէֆշդատի և Փարդուպիցի, որպէսզի ի թիւկանց Պավիէրայէն օգնուելով կարենայ յարձակիլ Բրուսիոյ կեդրոնին վրայ և մտնել մինչև ի Պէոլին և վերջացնել պատերազմը, Բրուսիացւոց այսպիսի երազ և ամբողջական շարժմանէն չուարեցաւ, հարկ եղաւ որ թողու իւր ծրագիրը և յանձնեց Գլամ Կալլացի խափանել Իսէրի անցքը, մինչև որ Պէնէտէք բոլոր գունդերով յարձկի Էլպայի բանակին վրայ: Միանգամայն ուրիշ անցքերու վրայ ևս բազմաթիւ ջոկատ-

ներ ղրկեց զանոնք պաշտպանելու, այսպէս տկարացընելով առանց արդեանց մը իւր ամբողջական զօրութիւնը: Գլամ Կալլաց իւր գունդերը հաւաքեց Իսէրի վրայ պաշտպանելով այսպէս զՄիւնխէնկրաց և ի հիւսիս թողլով միայն զՓոշախէր ջոկատը՝ Ռայխէնպէրկի ճամբան բռնելու համար: Գլամ Կալլաց ունէր 60,000 հոգի, մինչ իւր առջևը կար 140,000 զինուորաց բանակ մը: Իշխանն Փրեդերիկոս Կարոլոս և Բրուսիոյ թագաժառանգ իշխանը Յունիս 25էն մինչև 29 կտրեցին անցան լեռները և անցքերը, որոց զօրութեան դիմաց չէին կարող սակաւաթիւ ջոկատներ դիմանալ, և մինն Կապէլի և միւսը Ռայխէնպէրկի ճամբով չուեցին Միւնխէնկրացի վրայ: Փրեդերիկոս Կարոլոսի յառաջապահը չուելով դէպ ի Ռայխէնպէրկ Փոտոլ գիւղին քով Յունիս 26-27ին գիշերը, յետ մոլեգին կըուոյ մը յորում բրուսիացի ասղնէոր հրացանը կը կըրկնապատկէր անհամեմատ յարձակման ոյժը և թիւը, յաղթեց Փոշախէր ջոկատին որ քաջութեանցը համար «Երկաթեայ ջոկատ» կոչուած էր, և բռնելով Իսէրի եզերքը, միացաւ Հէրվարդ զօրավարին հետ որ յաղթութեամբ մը ի Հիւննէրվաւէրէ կը յառաջէր դէպ ի Միւնխէնկրաց: Պէնէտէք որ ի սկզբան Գլամ Կալլացի զօրաց անհամեմատ սակաւութեան պատճառաւ, պատուիրած էր թողլու Իսէրի ափունքը, այժմ գուշակելով թշնամւոյն շարժումը, սահմանեց կրկին ջանալ բռնելու Իսէրի ափունքը, և մինչև որ ինքը հասնի մեծ բանակով մը, հրամայեց Գլամ Կալլացի զթըշնամին զբաղեցնել՝ չթողլով որ յառաջէ և մտնայ Պոհեմիոյ մէջ: Սակայն թագաժառանգ իշխանը Յունիս 26ին Կլացի կողմէն ամբողջ Բ բանակին կեցցէներով մտեր էր ի Պոհեմիա, ուր քաղաքներ և աւաններ աւերակք գաւաւ, լքեալ բնակիչներէն որոնք փախած էին բրուսիացւոց զալստեան լուրէն, անուննին ատելի ըլլալով Պոհեմներուն: Յառաջապահը Շդայնմէց զօրավարին հրամանատարութեան ներքև յառաջեց մինչև ի Նախոտ, որուն կործանեալ կամուրջը նոյն գիշերը հաստատեցին Բրուսիացիք: Գլամ Կալլացի և Սաքսոնիոյ թագաժա-

ՅուՆ. 29

ռանգին հրաման եղած էր, որ և է հնարիւք պահպանել զԳիտւոնաու և Միւնիսէնկրաց, սակայն Գլամ Կալլաց իւր առջև իր զօրաց գրեաթէ եռապատիկը գտնելով, թողուց Բրուսիացուց Իսէրի ափուկքը և սկսաւ նահանջել ի Միւնիսէնկրաց. հոն ևս անկարելի դատելով պատերազմ տալ Փրեդերիկոս Կարոլոսի 150,000 զօրաց. բազմաթիւ պահանորդք թողլով իրենց նահանջը պահպանելու համար, ինքը սկսաւ քաշուիլ ի Կիչին: Փրեդերիկոս Կարոլոս իշխանը Յունիս 27ին հասաւ Միւնիսէնկրացի դիմաց և կը պատրաստուէր մեծ պատերազմ մը տալ հոն կարծելով զԳլամ Կալլաց զօրավարը, բայց գտաւ միայն Լայնինկէն ջոկատը և յետ կարճատե կռուոյ մը, յորում սակայն Բրուսիացիք ունեցան 341 անկեալք՝ ընդ մեռեալ և ընդ վիրաւոր և Աւստրիացիք 2000 յորոց 1393ը գերի, Բրուսիացիք տիրեցին Միւնիսէնկրացի և Իսէրի ամբողջ ափանց. ապա Փրեդերիկոս Կարոլոս յառաջեցուց զինուորքը ահաւոր ջերմութեան ներքեւ անջուր երկիրներէ դէպ ի Կաչին. և որովհետեւ նոյն օրը հեռագիր ստացած էր փութով դիմել թիկունք ըլլալ Բրանսկին, սահմանեց նոյն օրը անմիջապէս քալել Կաչինի վրայ: Հաւասար եռանդեամբ կը կռուէին Աւստրիացիք և Բրուսիացիք, որոնք վերջապէս յաղթութիւնը տանելու վրայ էին, երբ հասան սաքսոն գունդերը: Այն ատեն սուրիններու ահաւոր խառնուրդ մը սկսած է, որուն քաղաքացիք ևս մասնակցեցան ընդդէմ Բրուսիացուց և որ տեւեց ամբողջ գիշերը անպատմելի արիւնհեղութեամբ: Բրուսիացիք այլ ևս պահեստ չունէին, մինչ սաքսոն գունդերը կը յաղորդէին և պատերազմը անորոշ դիրք մը կ'առնուր երբ Գլամ Կալլացի հրաման եկաւ՝ որ և է բաղխումն չունենալ թշնամոյն հետ և գունդերով միանալ մեծ բանակին ի Հորսիչ և Միլէտին: Ի զուր Աւստրիացիք քաջութեամբ կռուեր էին և աննպատակ կը կորսնցնէին մօտ 7000 զինուորք ընդ մեռեալ, վիրաւոր և գերի: Աւստրիացիք քաշուեցան և երկրորդ առաւօտ Բրուսիացիք մտան ի Կիչին որ կոյտ մ'էր դիականց, թողեալ ի բնակչաց և զոր ստանալու համար հաւասար Աւստրիացուց զոհեր ըրեր

էին : Սակայն այս յաղթութեան լուրը և Կիշինի առու-
մը մեծ ազդեցութիւն կ'ունենար պատերազմին վրայ :

Առաջին բանակին այս կռիւներուն ժամանակ, Բա-
նակը ընդ հրամանատարութեամբ թագաժառանգ իշխա-
նին, որուն սպայակուտին զլուխ էր զօրավարն Պլումէն-
թալ, յետ Կլաւցի կոմսութենէն մտնելու ի Պոհնմիա,
Ռայզենկէպիրկէ անցքերուն մէջ մեծ դժուարութիւնք
կրեր էր, լերանց դժուարութեան և աւստրիացի թեթև
ջոկատներու արգելքներուն պատճառաւ . և Շդայնմէց
զօրավարը վերջապէս կրցեր էր հասնիլ Նախոսաւանին
քովի տափարակքը, ուր կը բաղխէ զինքը Զ բանակով
Ռամմինկ աւստրիացի զօրավարը : Բրուսիացիք ի սկըզ-
բան 12 միայն հրանօթք ունէին ընդդէմ աւստրիական
42 հրանօթից, սակայն մի զմիոյ կնի կը հասնէին բրու-
սիացի գունդեր իրենց սաղնէոր հրացանով, և կը տի-
րեն Վէնցէլսպէրկ անտառին : Ժամը 10ին զօրավարն
Ռամմինկ, աւստրիացի բանակին ամենէն քաջ զօրա-
վարներէն մին, ընդհանուր յարձակումն կու տայ և կըր-
կին կը տիրէ Վէնցէլսպէրկ անտառին : Աւստրիացի Սոլ-
մոյ զօրավարին հեծեալք և բրուսիացի «աշն» ահաւոր
և արիւնհազեղ խառնուրդ մը կ'ունենան . բարձրադէզ
փոշիներու մէջ կը տեսնուէին մերթ ընդ մերթ սուրե-
րու և սաղաւարտներու փայլքը . բայց Բրուսիացիք և
ասղնէոր հրացանը վերջապէս կը զօրանան և նորէն տի-
րելով Վէնցէլսպէրկի անտառին իրենց հրանօթքը կը
տեղաւորեն Նախոսի տափարակին վրայ : Աւստրիացի
Զ բանակը կը ոտիպուի նահանջել բրուսիացի 94 հրա-
նօթներուն ներքեւ : Զօրավարն Ռամմինկ իւր խոշտան-
գեալ գունդերը ժողուելով կ'ամրանայ ի Տուպնօ և Քլէ-
նի . Բրուսիացիք ևս վաստակարեկէ չեն կրնար հալա-
ծել իւր նահանջը : Աւստրիացիք թողուցին պատերազմի
դաշտին վրայ 225 սպայք 7575 զինուոր, յորոց 2500ը
գերի, դարձեալ զրօջք և թնդանօթք : Իսկ Բրուսիա-
ցիք կը կորսնցնէին 62 սպայք 1060 զինուոր ընդ մե-
ռեալ և ընդ վիրաւոր : Բրուսիացւոց ասղնէոր հրացանը
կը տանէր առաջին մեծ յաղթանակը ի Նախոս :

Սակայն մի և նոյն միջոց Բրուսիացիք ուրիշ կողմ պար-

տուութիւն մը կ'ունենային: Շէշգիոյ բանակէն գունդ մը, ընդ հրամանատարութեամբ բրուսիացի Պոնին զօրավարի, յառաջեր էր Լիպաւէն ի Դրաւդէնաւ, ուր ընդհաւրաւ աւատրիացի գունդերու հետ որոց կը հրամայէր զօրավարն Կապլէնց: Յետ ջերմագին կռուոյ մը Բրուսիացիք տիրեցին Դրաւդէնաւի. և որովհետեւ երեկոյացեալ էր, Պոնին համարեցաւ որ պատերազմը վերջ առաւ և մերժեց իրեն օգնութեան եկած գունդերը: Սակայն Կապլէնց կրկին կազմաւորելով իր գունդերը, յանակընկալս նորէն մեծ թափով յարձկեցաւ Բրուսիացւոց վըրայ՝ Պոնին ստիպուեցաւ ետ քաշուելու կորսնցնելով անհամար. բազմութիւն, որովհետեւ քաղաքացիք իսկ հրացանի հարուածք կ'ուղղէին բրուսիացի փախստական բանակին ետեւէն: Սակայն Կապլէնց չկրցաւ վայելել իւր յաղթութիւնը, երկրորդ օրը Բ բանակէն Վիւրդէմպէրկի իշխանը բաղխեց զինքը նոր գունդերով և յետ ահաւոր կրակի մը ստիպեց զԿապլէնց քաշուելու, թողլով դաշտին վրայ ընդ մեռեալ, ընդ վիրաւոր և գերի 5000 զինուոր, դարձեալ երեք դրօշ և 10 թնդանօթ¹: Կապլէնց կը յուսար որ Դ բանակը օգնէ իրեն որ կը գտնուէր քիչ հեռու ի Քէօնիկինհոֆ, սակայն իւր յոյսը ի դերս ելաւ:

Քիչ օր վերջը թագաժառանգ իշխանին բանակը յառաջեց դէպ ի Քէօնիկինհոֆ, ուր Պէնէտէք 150,000 զինուոր ունէր: Շղայնմէց զօրավարը յարձկեցաւ քաղաքին վրայ և յետ արիւնահեղ մրցման մը տիրեց քաղաքին: Շղայնմէց զօրավարին այս երրորդ մեծ յաղթութիւնն էր: Այն երեկոյ Բրուսիացի Ա և Բ բանակին յառաջապահք մէկմէկու մօտ կը գտնուէին Պոնին միոյ մէջ, հասնելով իրենց նպատակին:

8. Նախտոյի յաղթութեան լուրը ի Պէւլին. — Գուլիէլմոս Թագաւորը ի բանասին: — Բրուսիական ժողովուրդը մեծ սրտի տագնապաւ կը հետեւէր պատերազ-

1. Պատերազմի անկելոց թիւերուն մէջ հետեւած ենք Բրուսիոյ Սպայակուտի պաշտօնական տեղեկագրին, որ սակայն չափաւորաբար յայլոց:

մին ամէն պարագաներուն : Առաջին անգամն էր որ կը գտնուէր հսկայական պատերազմի մը մէջ ընդդէմ Աւստրիոյ . և բոլոր Եւրոպա ցուրտ հանդիսատես այս մեծ մրցման և արիւնհեղութեանց , չէր կրնար հաւատալ որ այսպէս փութով Բրուսիոյ բանակը ջախջախեն աւստրիացի ի հնուց հռչակաւոր բանակները . և Ֆրանքֆորդի ամենօրեայ լրագիրք որոնք ծաղրածութեամբ միշտ Բրուսիացուց պարտութիւն մը կ'իմացնէին , լեցին Նախոտի յաղթութեանէն վերջը : Բովանդակ Եւրոպա և աւստրիացի . զօրավարք անգամ ճանչցան որ միայն ասոններ հրապանը չէր պատճառ այսպէս երազ յաջողութեանց . այլ Բրուսիացիք իրենցմէ շատ բարձր կը գըտնուէին հրամանատարութեամբ , երազութեամբ և ճշդութեամբ շարժմանց , հեծելազօրուն գործածութեամբ , հետեակ զօրուն կրակին ներքեւ յամառութեամբ և տեղեկութեամբ դրից , որոնք ամէնը մէկէն միացեալ , յոյժ առաւելութիւն մը կու տային բրուսիական բանակին , որ անստերիւր ընթացաւ սպայակուտի սահմանած ծրագիրը . մինչ մտրաջախտն Պէնէտէք պատերազմի ամբողջ ընթացքին ժամանակ զանազան անգամ փոխեց ծրագիրը , միշտ գուչակել կարծելով թշնամույն միտքը , առանց հաստատ պահելու իւր ընելիքը . յայսմ ահա մեղադրուած է Պէնէտէք աւստրիա—բրուսիական պատերազմին մէջ , թէպէտ ամենայնիւ արի և հայրենասէր զօրավար մը :

Նախոտի յաղթութեան աւետիսը Յունիս 29ին առաւօտ կպցուեցաւ Պէռլինու ամէն որմոց վրայ . մէկէն տունները զարդարուեցան , կրպակները գոցուեցան , աշխատանոցք դադրեցան և հարիւր հազար անձանցմէ աւելի դիմեց թագաւորին պալատը զինքը դուրս գոչելով : Գուլիէլմոս երեցաւ յուպեալ և արտասուալից և խօսեցաւ րազմութեան կոչելով զայն « Իմ սիրելի ժողովուրդս » , ապա ամբոխը ազգային երգը հնչեցնելով , անցաւ Արաւքին Գործոց պաշտօնարանը և հոն նոյնպէս գոչեց զկոման Պիսմարք : Ճարտասան մը խօսեցաւ որ Աւստրիա սյլ ևս դեր մը չունէր Գերմանիոյ մէջ և անկէ վերջը Բրուսիա պիտի կանոնաւորէր գերմանական

մեծ հայրենիքը : Պիսմարք պատասխանեց որ սիրով կ'ընդունէր այդ պարտաւորութիւնը . խօսեցաւ չքեղ յաղթանակաց վրայ և մեղմով մը սահեցուց խօսիցը մէջ Լանկէնսալցայի պարտութեան լուրը որ Պէւլիսու բազմաթիւ ընտանեաց մէջ մահ ցաներ էր :

Երկրորդ օրը թագաւորը ժողովրդեան կեցցէներուն մէջէն անցաւ կառօք բանակը երթալու , ունենալով իւր կառաց մէջ զկոմսն Պիսմարք՝ լանտվէրի գրահաւոր հրամանատարի զգեստովը : Թագաւորին կ'ընկերակցէին նաև Պատերազմի պաշտօնեայն զօրավարն Ֆոն Ռուն և Սպայակուտի գլուխ՝ զօրավարն Մոլդթէ : Գուլիէլմոս Յուլիս Նին հասաւ ի բանակն և իւր բնակութիւնը դրաւ ի Սիխով , ուր հասաւ փութով և Պէնէտէդդի դեսպան Նարոլէոնի ի Բրուսիա : Բրուսիոյ շառաչալից յաջողութիւնքը վերջապէս կրցեր էին Նարոլէոնի սըրտին մէջ կասկածք և խէթք ծնանիլ , և կ'ուզէր կեցնել այս յաղթական ընթացքը , որ կրնար կերպարանափոխ ընել Եւրոպիոյ քաղաքագիտութիւնը : Եւսակայն Բրուսիա այլ ևս չէր կասիր իր յաջող ճամբէն : Թագաւորը իրականապէս ստանձնեց հրամանատարութիւնը :

9. Պատերազմ Սատովայ . — Իշխանն Փրեզերիկոս Կարոլոս լրտեսներու ձեռքով ստուգելու էր որ աւստրիական չորս բանակք իրեն դիմաց կը գտնուէին ի Պիսգորիչ , Սատովա և Լանկէնհօֆ : Ամենայն երազութեամբ առաւ պէտք եղած տրամադրութիւնքը , թշնամին զինքը չբաղխած , ինքը յանակնկալս յարձակելու : Յուլիս Չի երեկոյեան ժամը իննին հրամայուեցաւ Ա բանակին երկրորդ առաւօտ պատրաստ ըլլալու բաղխել թշնամւոյն դիրքերը Պիսգորիցէն ի Սատովա , Հորսիցէն Քէօնիկսկրացի ճամբուն վրայ : Միանգամայն Փրեզերիկոս Կարոլոս նամակ մը ուղղեց առ թագաժառանգ իշխանը ի Քէօնիկինհօֆ՝ 20 հազարամէյր հեռու իրմէ , փութով հասնիլ իւր ձախը գոցելու , որչափ աւելի գունդով կարելի էր : Պէնէտէք զօրավարը իւր ճամբարը փոխադրած էր ի Քէօնիկսկրաց , իսկ բանակը ամբողջ հաւաքուած էր Պիսգորիցի քով , ի թիկանց ունենալով ըզ-Քէօնիկսկրաց և զետեղուած իշպայի և Պիսգորիցի

տափարակներուն վրայ, իւր ճակատը անկիւն մը կազմելով, որուն գագաթը կը գտնուէր Գլում և Լիփա գիւղերուն դիմաց. իսկ ծայրերէն մին յեցեալ էր Էլպայի, միւսը Պիսդրիցի վրայ, որով ալ կ'իյնար թագաժառանգ իշխանին դիմաց, ձախը Փրեդերիկոս Կարոլոս իշխանին. և որովհետև արդէն հինգ օրէ ի վեր հոն ըլլալով, սկսած էր ապրուստի և կարևորաց նեղութիւն քաշել, ինքն ալ սահմանած էր յարձակումն տալ, գիտնալով թշնամւոյն առժամանակեայ նուազութիւնը քան զինքն: Պատերազմական խորհուրդ մը հաստատել էր իւր կարծիքը, յայտնելով միանգամայն զօրաց եռանդը վրէժ առնելու աւստրիական զինուորական պատւոյն համար: Եթէ Պէնէտէք փոխանակ դանդաղելու անմիջապէս պատերազմ տար իւր ամբողջ գունդերը թափելով բրուսիական Ա. բանակին վրայ դեռ Բը չհասած, գրեթէ ապահով կրնար ըլլալ յաղթելու, և սակայն նորէն սպասեց որ թշնամին կեդրոնացնէ իւր ուժերը: Յուլիս 2ի կէս գիշերուն բրուսիացի հրամանատարութիւնը, որուն անձամբ գլուխ կեցեր էր ինքնին Գուլիէլմոս, Երեք բանակաց ալ պէտք եղած հրամանքը ղրկել էր և արդէն առաւօտեան ժամը 2ին իշխանն Փրեդերիկոս Կարոլոս՝ Ա. բանակին վեց զօրաբաժնով կը յառաջէր: Եւ սակայն Հէրվարդ գօրծարին բանակը ժամը իննէն առաջ չէր կրնար ըլլալ պատերազմի դաշտին վրայ և թագաժառանգ իշխանը 20 հազարամէդր ճամբայ պիտի կտրէր հասնելու օգնութեան. որով անգամ մը ևս բաղդը Պէնէտէքի կ'ընծայէր յաղթութիւնը, եթէ իր ձեռաց ներքև եօթը զօրաբաժիններով և սաքսոններով միանգամայն ինկնար թըշնամւոյն վրայ որ կը յառաջէր, սակայն չուզեց ամբողջ գունդերը գործածել և թողուց որ երեք բանակք կարգաւ միանան:

Փրեդերիկոս Կարոլոսի Ֆրանսէքքի զօրաբաժինը և Հոռն զօրաբաժնէն մաս մը՝ առաւօտուն արդէն անցեր էին Պիսդրիցը Սատովայի մօտ և Ֆրանսէքքի զօրաբաժինը ամրացեր էր ձախակողմեան անտառին քով, մինչ միւսերը կը տիրէին աջակողմեան անտառին: Ա-

աւօտեան ժամը իննին Աւստրիացի գունդերու մաս մը Չիսդովայի և Լիփայի բարձունքներէն իջան և յարձակեցան Բրուսիացւոց վրայ։ Ֆրանսէքքի գունդերը զօրաւոր ընդդիմութեամբ կը կռուէին։ Թշնամին ծառերու ետեւ ապաւինելով ասոններ հրացանին արդիւնքը կ'ոչնչացնէր։ Փութով հասան աւստրիացի բազմաթիւ հրանօթք, ահաւոր կռիւ մը ծագեցաւ, յորում Բրուսիացիք կը մրցէին ծառէ ծառ։ Երկու կողմանէ մեծ կորուստներ եղան և Բրուսիացիք վանուեցան անտառներէն դէպ ի Պէնադէք։ Սակայն յաջորդեցին ուրիշ գունդեր մրցելու համար անտառաց վրայ, առանց առիթ տալու Թշնամւոյն կողմանէ ընդհանուր յարձակման մը, մինչև հասնի թագաժառանգ իշխանը։ Բայց Աւստրիացիք երթալով կը բազմանային և ճակատամարտը ծանր դիրք մը կ'առնուր։ Աւստրիացիք սկսած էին կռուելու եռանդով մը։ Հասեր էր Էլչայի բանակը, սակայն պատերազմը շատ կը սարածուէր։ Փրեզերիկոս Կարոլոսի բանակը Աւստրիացւոց կրկին թուով գունդերուն դիմաց խոնջ և վաստակաբեկ այլ ևս չէր կրնար դիմանալ և արդէն կը խորհէին զանոնք անցնել Պիսդրիցի միւս կողմը։ Աւստրիացւոց սրտին մէջ յաղթութեան յոյսը ծներ էր։ Իսկ Բրուսիացւոց յոյսը կը մնար թագաժառանգին գալստեան վրայ¹։ Թագաւորը, Պիսմարք և Մուլդէ՝ Տուպի բլրոյն վրայէն անհամբեր տազնապալիցք նշանի մը կը սպասէին գալստեան։ Կէսօր եղեր էր երբ դիտեցին որ Թշնամեաց թնդանօթներու ուղղութիւնք երկու բաժնուեցան, լուեցան հեռուանց թնդանօթի ձայներ, և յիրաւի թագաժառանգ իշխանը, Պատմութեան մէջ սակաւանման ընթացքով մը, կը հասնէր իւր բանակով։ Պէնէտէք ըմբռնեց Բրանակին հասնելով պատերազմին վտանգը։ Կ'ուզէ իւր բանակը հաստա-

1. Ըսուած է որ մինչև պատրաստ էր նահանջին հրամանը։ Բայց Բրուսիացի զօրավարք զայդ կ'ուրանան։ Սակայն յայտ է և Պիսմարք ևս ըսած է, կը պատմուի, թէ «Մինչև իւր ձեռաց մէջ ծխած գլանիկը չհասնէր թագաժառանգին, Բրուսիացիք պիտի կորսնցնէին պատերազմը»։

տուն պահել Լիփայի և Քլումի մէջ, երբ իրեն իմաց կու տան որ այդ երկու գիրքերուն ալ տիրեր է թշնամին։ Քլում այնպիսի դիրք մը ունէր որ կը տիրէր բովանդակ պատերազմի դաշտին։ Վրայ Պէնէտէք լաւ ամրացուցեր էր զայն և բնաւ չէր կրնար հաւատալ անոր ինկնալուն։ Դիմեց ի Քլում, բայց ասղնէն հրացանի անձրեք սկսան թափիլ վրան, նոյնը կը պատահի ի Ռոզպրից, ուր դիմեր էր յետոյ և կը վիրաւորուի արշիդուքսն Գուլիէլմոս։ Սակայն Պէնէտէք ունէր տակաւին երկու պահեստ բանակ, ամբողջ հեծեալը և շատ հրանոթք¹։ Բայց երբ ուղեց զանոնք ի դաշտ հանել, շատ ուշ էր. ալ ևս չէր կարող տարածել թեւերը։ Արդէն Բրուսիացի ջոկատ մը բռներ էր Լէփինից գեղը, տիրելով կամրջին, 52 թնդանոթից և 5000 գերի ընելով։ Պէնէտէք ժամը 4ին կրկին փորձ մը ուղեց ընել, սակայն Փրեզբերիկոս Կարոլոս որ Սատովայի բարձանց վրայ մինչև այն ատեն պաշտպանողական դիրք մը բռներ էր, յառաջ քալեց ամէն ուղղութեամբ կրակ թափելով։ Պէնէտէքի համար այլ ևս յոյս չկար յաղթութեան, կը մնար իր ձեռքը միայն Լչպայի կամուրջը և թէպէտ ամէն կողմանէ պաշարեալ ի թշնամւոյն, սակայն կարգաւորեց ճարտար նահանջ մը և մնացեալ գունդերով գետը անցնելով սկսաւ քաշուիլ ի Քէոնիկսկրաց։

Սատովայ դաշտին վրայ հաւասարապէս սփռուած էին կապոյտ և սպիտակ վերնագգեստք. բայց ի Քլում և ի Ռոզպրից անհամեմատ աւելի էր սպիտակը՝ այն է Աւստրիացւոց վերնագգեստքը, ուր յետին ճիգն թափեր էին կրկին ձեռք բերելու այդ կարեւոր դիրքերը։ Աւստրիացի զօրավարք կռուեցան իրր պարզ դինուորք։ Արշիդուքսն Յովսէփ երեք անգամ ձի փոխեց և երեքն ալ սպաննուեցան, քանի մը հետեակ զինուորօք թիզ առ թիզ թշնամւոյն հետ մրցեր էր նախանձելի արութեամբ։ Բայց ի զո՛ւր։ Երեկոյեան դէմ

1. Պատերազմական գրիչ մը կը խորհրդածէ որ ավստրիացի զօրավարաց սովորութիւն է նահանջի համար պահելու այնքան դունդեր, փոխանակ զանոնք գործածելու յաղթութեան։

Գուլիէլմոս Թագաւորը եկաւ պատերազմին դաշտը, և զինուորք ընդունեցան զինքը մեծագոյ կեցցէներով, հոն անկելոց դաշտին վրայ Թագաւորը ի նշան երախտա- գիտութեան Թագաժառանգ իշխանին կուրծքին վրայ կախեց Արդեանց պատուանշանը: Յետոյ խօսեցաւ առ բանակն պանծացնելով անկելոց փառքը, որոց թը-ւոյն մէջ կը գտնուէր իրեն ազգակից մ'ալ՝ իշխանն Անտոն Հոհէնձոլլէուն: Յուլիս 3ին գիշերը բանակը վրանները դրաւ պատերազմի դաշտին վրայ ի նշան յաղթութեան: Աւստրիացիք Բրուսիացւոց ձեռքը կը թողուին 18,000 գերի, ութ դրօշակ, և 182 թնդա-նօթք: Իսկ երկու կողմանէ անկեալք, բազում հազա-րաւորք կը համարուին: Եւ այս ամէն կեսնքերը, յորո-նաւ նշանաւոր հանճարներ, ի՞նչ նպատակաւ հնձուեր էին: Սատովա՝ Գարուս պատերազմաց մէջ ահաւորնե-րէն մին է, յորում 420,000 անձինք բաղխեցան մէկ-մէկու, որուն նման և ոչ իսկ կը գտնենք Նաբոլէոնա-կան պատերազմաց մէջ, բայց եթէ ի Վալպցիկ և այն յայլ և այլ դաշնակցաց. և ոչ իսկ ինքնին Նաբոլէոն ունեցաւ իւր հրամանատարութեան ներքեւ միանգա-մայ այսքան բազմութիւն մը: Նոյնպէս քիչ պատերազմ Եւրոպիոյ քաղաքականութեան վրայ այնքան ազդե-ցութիւն ունեցած է ինչպէս Սատովա որ նախերգանք մ'էր 1870ի յաղթանակաց և Գերմանական կայսրու-թեան:

Աւստրիա սակայն այս միջոցիս կ'ունենար յաջո-ղութիւնք յիտալիա:

10. Բանակցութիւնք Զինադադարման — Շարու-նակութիւն Պատերազմի — Նիքոլսպուրկի Զինադա-դարումը: — Սատովայի պարտութենէն վերջը, Պէ-նետէք սկսաւ քաշուիլ դէպ յՕլմիւս, մինչ ինքը կը համարէր բանակով մտնելու մինչև ի Պէրլին, հիմայ հարկ էր վեննայի պաշտպանութիւնը մտածել: Փրան-կիսկոս Յովսէփ զմարաջախտն Կապլէնց Բրուսիոյ բա-նակը զրկեց չորս եօթնեակ զինադադարումն խնդրե-լու, սակայն առաջարկը մերժուեցաւ: Այն ատեն զի-մեց դարձեալ առ Նաբոլէոն, խոստանալով նորա ձեռքով

զՎենետիկ շնորհել իտալիոյ, որուն բանակաց յաղթեր էր ի Քուսդոզա և այսպէս հատանել բրուս-իտալական դաշնակցութիւնը: Նաբոլէոն Վենետիկոյ նուէրը կ'ընդունէր իբր պարզ պայման մը իւր միջամտութեան և զՊէնէտէզզի և տը Կրամոնն՝ դեպքան յԱւստրիա, զըրկեց առ Քուլիէլմոս զինադադարման համար: Նաբոլէոն ուսումնասիրած էր հաշտութեան մը հիմունքը, ըստ որոց Աւստրիական կայսրութեան ամբողջութիւնը կը մնար բաց ի Վենետիկոյ, ցրուումն նախկին գերմանական դաշնակցութեան, նոր կազմակցութիւնն Դաշնակցութեան մը յորմէ դուրս պիտի մնար Աւստրիա և յորում պիտի մտնէին Մայն գետին հիւսիսային պետութիւնք, որոց գլուխ պիտի ըլլար Բրուսիա, որուն ձեռքը պիտի ըլլար զօրաց հրամանատարութիւնը: Իսկ Մայնի հարաւային պետութիւնք, առանձին ինքնիշխան Դաշնակցութիւն մը պիտի կազմէին ապահովեալ ի պետութեանց. Լչպայի դքսութիւնք պիտի միանային Բրուսիոյ, բաց ի հիւսիսային Շլէզվիկէ, որուն ժողովրդեան պիտի հարցուէր. դրամական փոխարինումն Աւստրիոյ կողմէն առ Բրուսիա վասն ծախուց պատեւրագմին: Ասոնք էին հաշտութեան մը նախաստուերագիծք զորս կ'առաջարկէր Նաբոլէոն երկուց Պետութեանց, ինքնին պատրաստելով Բրուսիոյ ապագայ մեծութիւնը: Սակայն Քուլիէլմոս ծանոյց առ Նաբոլէոն որ չէր կրնար զինադադարման մը վրայ խօսիլ առանց նախ պատերազմական գրաւներու յետ այսքան յաղթութեանց. իսկ դաշինք չէր կարող կռել առանց իտալիոյ հաւանութեան: Նոյնպիսի պատասխան մը տուաւ Վիկտոր Լեմանուէլ որուն կ'ընծայուէր Վենետիկ փոխանակ հաշտութեան մը, որ ինքը չէր կարող դաշնագրել առանց Բրուսիոյ: Այսպէս Քաղղիա չհասաւ իւր նպատակին, և թէպէտ Պիսմարք յայտնապէս ծանոյց որ գերմանական խնդրոց մէջ Քաղղիոյ կայսեր միջամտութիւնը չէր ընդուներ, այսու հանգերձ խաղաղութեան սիրողք թէ ի Բրուսիոյ թէ յԱւստրիոյ ի Վենետա գաղտ կ'աշխատէին Նաբոլէոնի ներկայացուցչաց ձեռքով:

Յուլիս
14

Բայց խաղաղութեան մը ձայներուն վրայ, Պիսմարքե կարևոր տեսաւ աճապարել և զինուորական նոր յաջողութեամբք աւելի բռնանալ պարագայից վրայ և առաւելապէս օգտուիլ պատերազմէն: Զօրավարն Մոլդբէ որ քիչ օր բանակին հանգիստ տուեր էր, և սակայն յանկարծ հարկ եղաւ պահանորդ գունդեր ձգելու Քէսնիկսկրացի և Յոգէֆշդատի դիմաց և Փարագուպիցէի երկաթուղւոյ գծով դիմել յՕլմիւց աւստրիական բանակին վրայ: Ուրիշ գունդեր ալ յառաջելով, առանց պատերազմի տիրեր էին Փրակայի և մարաջախտն Կապլէնց Դանուբի վրայ քաշուեր էր ի Ֆլորիստորֆ, զմայրաքաղաքը յանկարծական բաղխմանէ պաշտպանելու համար: Կարելի է գուշակել այս լուրերուն տպաւորութիւնը ի Վեննա: Ի սկզբան արքունիքը խորհեցաւ դիտել բոլոր ժողովուրդը և ապստամբեցնել զՊոհնմիա ընդդէմ Բրուսիոյ, որոյ դէմ մեծ ատելութիւն ունէր պոհնմ ազգը: Սակայն ապա սահմանուեցաւ հանդարտօրէն գործել: Այսու հանդերձ հասարակաց կարծիքը գոհացնելու համար որ ամէն պարտութեան մը մէջ յանցաւոր մը և մատնիշ մը կը փնտռէ և այժմ կը պահանջէր Զինուորական Ատենի ենթարկել Պէնէտէք, Հէնթշդայն և Գլաւմ Կալլաց զօրավարքը. ընդհանուր հրամանատարութիւնը առնուեցաւ Պէնէտէքի ձեռքէն և յանձնուեցաւ Ալպէրդ արշիդքսին որ այնքան յաջողութեամբ վարեր էր ի տալիոյ պատերազմը. և Աւստրիոյ զՎեննտիկ ձգելովը, կրնար Հարաւային բանակը միացնել Հիւսիսային բանակին հետ: Սակայն Արշիդքսը դեռ ի տալիոյ բանակը յԱւստրիա չանցուցած, բրուսիացի բանակը Պրիւնի վրայէն կը յառաջէր դէպ ի Դանուբ: Բրուսիոյ թագաժառանգ իշխանին բանակը բաւական էր ճակատելու Պէնէտէքի յՕլմիւց: Իսկ Լչպայի և Փրեդերիկոս Կարոլոսի բանակք կը չուէին Աւստրիոյ արշիդքսութեան վրայ: Փրանկիսկոս Յովսէփ կրկին զինադադարումն առաջարկեց, սակայն պայմանաւ որ նոյն զինադադարման մասնակցին Գերմանական Դաշնակից Պետութիւնք: Գուլիէլմոս մերժեց զինադադարումը և իւր բանակները այնպիսի դիրք մը բռնեցին որ վտանգ կար

Վեննա Օլմիցէն բաժնուելու : Արշիդուքսն Ալպէրդ հրամայեր էր Պէնէտէքի իւր բանակով դիմել մայրաքաղաքը պաշտպանելու , սակայն հազիւ դուռներուն կէսը զրկեր էր , միւս կէսը բաժնուած մնաց . հարկ եղաւ չուել ի հարաւ Փրէզպուրկի վրայէն , յետ շատ վնասներ կրելու բրուսիական հեծելագօրէն : Երբ Գուլիէլմոս իւր ճամբարը հաստատեց Մորավիոյ Նիքոլսպուրկ քաղաքը , բրուսիացի բանակք Մարքֆէլտի մօտ էին և իրենց գիշերային լոյսերը կը տեսնուէին ի Վեննայէ . և արդէն Փրեզերիկոս Կարոլոս կը դիմէր բաղխելու Պլորինստորֆ և Վոլֆսպուրկ , որոնք միայն կը մնային Աստրիացուց ձեռքը Դանուբի հարաւային ափանց վրայ : Երբ Իտալիայէն եկած օգնութեամբ 100,000 զինուորաց արշիդուքսն Ալպէրդ բանակած կը սպասէր Պլորինստորֆի մօտ և կը փափագէր պատերազմ տալ , Յուլիս 22ի երեկոյ լուր եկաւ երկու բանակաց ալ՝ Զինադադարման ի Նիքոլսպուրկ :

11. Պատերազմունք Մայնի վրայ . — Բրուսիացիք կը մտնէին ի Ֆրանքֆորդ : — Բրուսիացի Արևելեան մեծ բանակին գործողութեանց ժամանակ , Արևմտեան բանակը ևս , որուն ընդհանուր հրամանատարն էր Ֆալքէնշդայն և յորում կը հրամայէին Կէօպէն , Մանդէլֆֆէլ և Պէյէր զօրավարք , պիտի խաղիէր Պավիէրայի և Դաշնակցական բանակը , որոնց ընդհանուր հրամանատար ընտրուեր էր , ինչպէս ըսինք , յետ բազում տարաձայնութեանց , պավիէրացի ծեր արշիդուքսն Կարոլոս , հինաւուրց զինուոր մը Մեծին Նարոլէոնի ժամանակէն : Որչափ որ հրամանատարութիւնը մի էր , բայց այդ չէր կրնար խափանել զանազան ազգութիւններէ կազմեալ բանակի մը փոփոխակի մրցմունք , կասկածք , անվստահութիւնք որոնք ապարդիւն ըրին հրամանատարութիւնը և բանակք Յուլիսի սկիզբը հազիւ պատրաստք էին պատերազմելու : Ի բանակը զոր կը կազմէին 50,000 պավիէրացիք , բանակած էր ի հարաւային Ֆրանքոնիա , ընդ մէջ Ռէսնի և Թուրինկիոյ անտառին . իսկ Ը բանակը զոր կը կազմէին Հէսսէ Տարմշդատի , Պատէնի , Նասաւի

և սակաւ աւստրիացի գունդեր, բանակած էր Ֆրանքֆորդի հիւսիսային կողմը: Ֆալքէնշդայն զօրավարը սահմանեց երկու բանակաց մէջ մտնել և չթողուլ երբէք որ միանան. այս պատճառաւ զրկեց զԿէօպէն զօրավարը ընդդէմ Պալիէրացւոց, որոնք յառաջելով բռներ էին զՆիտհարտշալգէն և Ռոսդորֆ՝ Ֆուլտայի ձորոյն մէջ: Յուլիս 4ին երկու բանակները դիմացէ դիմաց գտնուեցան ի Տէրմպախ, ուր արիւնհանգ պատերազմ եղաւ և երկու կողմանէ մեծ քաջութեամբ կռուեցան. սակայն պատերազմին ելքը անորոշ մնաց, թէպէտ պալիէրացիք աւելի էին քան զթշնամին: Իշխանն Կարոլոս այն ատեն Ը բանակին հետ միանալու դիտաւորութիւնը փոխեց և յառաջեց դէպ հարաւ Ֆրանքոնիոյ ձորոյն մէջ, միշտ ետեէն հալածող ունենալով զուգահեռական գծով մը բրուսիական բանակը: Յետ բազում աւուրց չուելու, երկու բանակք ալ հասան Մայնի դաշտերուն մէջ: Ֆալքէնշդայն սահմանեց պատերազմ տալ և հասաւ Պալիէրացւոց վրայ Սաալի ձորերուն մէջ: Յետ արիւնհանգ պատերազմաց ի Քիսսինկէն և Համմէլպուրկ ուր սպանուեցաւ նաև պալիէրացի Յոլլէր քաջ զօրավարը, Պալիէրացիք մեծ կորուստներով քաջուեցան ի Շվայնֆուրդ՝ Մայնի ետևը:

Այն ատեն Ֆալքէնշդայն դարձուց բանակը ընդդէմ Ը բանակի դաշնակցաց, որուն հրամանատարը Հէսսէի Աղեքսանդր իշխանը, զՆայփէրկ զօրավարը զրկեց բրուսիացւոց առաջն առնելու յԱշաֆֆէնպուրկ: Միանգամայն բռնել տուաւ Կէզնհաւգէնի անցքերը: Սակայն Կէօպէն և Վրանկէլ կռուով տիրեցին Աշաֆֆէնպուրկի յետ քանի մը ժամ մոլեգին կռուոյ և Դաշնակցութեան բանակը ի սպառ չլախլախուելու համար, թողուց զՖրանքֆորդ և քաջուեցաւ յՕտէնվալտ: Մեկնեցան նաև Աւագածողովոյն անդամք, որոնք քիչ մը ժամանակ ևս խմբուեցան յԱլկուսդա, սակայն առանց ումեքէ կարեւորութիւն մը ստանալու: Նաև Դուքսն Նասաւի և Հէսսէ Տարմշդատի մեծ Դուքսը թողուցին իրենց երկիրը: Ֆրանքֆորդ առանց պաշա-

պանութեան մնալով, Ֆալքենշդայն և Կէօպէն զովարք ներս մտան. և որովհետև շատ տարիներէ ի վեր Ֆրանքֆորդ կեդրոն մը եղած էր արհամարհութեանց և ծաղու ընդդէմ Բրուսիոյ և մանաւանդ ընդդէմ Պիսմարք կոմսին, թէպէտ Ֆրանքֆորդ իրրև բաց քաղաք կրնար ալատ ըլլալ շատ մը խստութենէ, սակայն վերոյստացեալ պատճառներուն համար Ֆալքենշդայն 25 միլիոն ֆիորին (54,000,000, ֆրանգ) պատերազմական տուրք դրաւ քաղքին վրայ¹. պատուիրեց ևս ուրիշ խստութիւնք, որոց գործադրութենէն ազատելու համար ինքզինքը սպաննեց քալաքագլուխի: Ֆալքենշդայն յետ իւր մտից ի Ֆրանքֆորդ, յանուն Բրուսիոյ թագաւորին վարչութիւն մը հաստատեց հոն, ինչպէս նաև ի Նասաւ և ի Հեսսէ Բարձրագոյն: Քիչ վերջը Ֆալքենշդայն կանչուեցաւ իրրև կառավարիչ Պոլհեմիոյ և իրեն տեղ Մայնի բանակին հրամանատար կարգուեցաւ զօրավարն Մանդէլֆֆէլ: Յետինս կը պատրաստուէր կրկին զինուորական գործողութեանց երբ ընդունեցաւ Նիքոլայուրկի զինադադարման լուրը: Սակայն Պիսմարք ճարտարութեամբ Նիքոլայուրկի զինադադարման պայմանաց մէջ դրած էր որ՝ Բրուսիոյ և Պաւլիէրայի զինադադարումը պիտի ըլլար Օգոստոս 2ին. որով Մանդէլֆֆէլ օգուտ քաղելով, քաղխեց Մարիէնպէրկ քաղաքը և տիրեց անոր բերդին: Յետոյ հրահանգ ընդունեցաւ հաշտութեան պայմանաց նկատմամբ Երկրորդակարգ Պետութեանց հետ, որ եղաւ Օգոստոս 4ին:

12. Հաշտութիւն Փրակայ: — Նարոյէոնի հաշտութեան մը հիման առաջարկք որ ի սկզբան ընդունելութիւն չէին գտած ոչ ի Բրուսիոյ և ոչ իսկ յԱւստրիոյ, չէին յուսահատցուցած զՔաղղիոյ կայսրը ամէն հնա-

¹ Քանի մը օր վերջը ի Բարիզ լուր տարածուելով որ կրկին 6 միլիոն ֆիորին ևս տուրք մը գրուեր է, Նաքուլէոն բողոքեց առ 'Իեսպանն Բրուսիոյ Ֆոնկուլց: Յետինս պատասխանեց որ միայն 23 միլիոն էր վճարուելիքը, որ « աննշան գումար մ'էր, Ռուսիտներու քաղաքին համար »:

րիւք ջանալ համոզելու, և Պէնէտէդդի յառաջ կը մղէր իւր բանակցութիւնք, երբ պատերազմը բոլորովին ըսպառնական կերպարանք մը կ'առնուր Աւստրիոյ համար: Այն ատեն Փրանկիսկոս Յովսէփ տեղիք տուաւ, և կոմսն Քարոլի, գորավարն Տէնկէնֆէլտ և պարոն Պրէննէր Նիքոլսպուրկ զրկուեցան զինադադարումը ընդունելու: Բրուսիա յանձն առաւ հինգ օրուան համար, մինչև որ հարցնէ Խտալիոյ կամքը ըստ դաշանց: Յետ այս ձեակերպութեան կատարուելուն, Նիքոլսպուրկի հաշտութեան սկզբնական պայմանագիրք երկու կողմանէ հաստատուեցան Յուլիոս 28ին, որոնք ապա վերջնականապէս ստորագրուեցան ի Փրակա Օգոստոս 23ին:

Ըստ այսմ Դաշանց՝ Աւստրիոյ ամբողջութիւնը կը պահուէր բաց ի վէնետկոյ, զոր Փրանկիսկոս Յովսէփ, յաղթող յիտալիա, պիտի ընծայէր Նաբոլէոն Գի և Նաբոլէոն Վիկտոր Լամանուէլի: Աւստրիա պիտի վճարէր պատերազմի ծախք 20 միլիոն թալէր եւ քաջաբաթուան մէջ, և ապա Բրուսիա պիտի թողուր Աւստրիոյ հողը: Աւստրիա պիտի ձանձնար այն Դաշնակցութիւնը զոր Բրուսիա կ'ուղէր հաստատել Մայնի հիւսիսային կողմը եղած Պետութիւններէն, Մայնի հարաւային կողմի Պետութիւնք Դաշնակցութիւն մը պիտի կազմէին անկախ, ապահովեալ ի Պետութեանց, և երկու Դաշնակցութեանց մէջ ըլլալիք յարաբերութիւնք ապա պիտի սահմանուէին երկուստեք: Աւստրիա կը հրաժարէր յամին 1864ի իւր ստացած իրաւունքներէն ի Շլէզվիկ Զոլլշայն. միայն՝ եթէ Զիւսիսային Շլէզվիկ ուղեմայ միանալ Տանիմարքայի հետ ազգակցութեան պատճառաւ, ապա տէ: Յետին կէտո պնդողն էր Գաղղիոյ կայսրը իբր պաշտպան ազգութեանց սկզբան:

Երկրորդական պետութեանց հետ բանակցութիւնք,

1. Կը պատմուի որ Պիսմարք կոմսը կրկինը պահանջած էր, բայց ապա Բրուսիոյ թագաժառանգ Իշխանին միջնորդելովը գումարը նուազեցաւ:

որոնք սկսած էին ի Նիքոլսպուրկ, աւարտեցան ի Պէռլին: Վիւրդէմպէրկ պիտի վճարէր իրր պատերազմի ծախք ութ միլիոն ֆիորին, Պատէն՝ վեց միլիոն, Պավիէրա երեսուն միլիոն և միանգամայն կը կորսնցունէր երկու պաւառք որոնք միաբան ունէին 500,000 բնակիչ: Հէսսէ Տարմշդատի Մեծ Դուքսը և Սաքսոնիոյ Թագաւորը փախած էին իրեց աթոռներէն: Բրուսիա Հէսսէ Տարմշդատէն պահանջեց և առաւ Հէսսէ Օմպուրկ, Մայզէնհայմ և Մակոնցայի բերդը: Իսկ Բարձր Հէսսէ միացաւ Հիւսիսային Դաշնակցութեան: Կը մնար Սաքսոնիոյ խնդիրը, որոյ դէմ մեծ վայրոյթ ունէր Պիսմարք և կ'ուզէր անկէ ևս երկիր առնուլ, սակայն Նաբոլէոնի միջնորդութեամբ գոհ եղաւ որ Տրէզտայի մէջ առ ժամա բրուսիացի և սաքսոն պահանորդք կենան միաբան և տասն միլիոն թալէր վճարուի պատերազմի ծախք: Միանգամայն Յովհաննէս Թագաւորը ինքզինքը պատրաստ ցուցուց մտնելու Հիւսիսային Դաշնակցութեան մէջ և արձկեց զՊէտտզ պաշտօնեայն, որոյ դէմ մեծ էր Պիսմարքի ոխակալութիւնը: Փրանկիսկոս Յովսէփ քիչ վերջը զՊէտտզ անուանեց Պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց փոխան Մէնստորֆի, և յետոյ Դիւանապետ Աւստրիոյ: Այսպէս առանց դժուարութեան կը ձևանար Հիւսիսային Դաշնակցութիւնը: Իսկ Հարաւայինք անկախ Դաշնակցութիւն մը եղան՝ Պետութեանց հովանաւորութեան ներքէ: 1866 տարւոյն վերջերը Պավիէրայի Լուդովիկոս Բ երիտասարդ Թագաւորը փոխան Ֆորտգէն Պաշտօնարանին, Հոհէնլոհէ — Շիլլինկսֆիւրտզ պաշտօնարան մը կազմելով, սա Բրուսիոյ հետ դաշինք մը դրաւ, որով Բրուսիա պատերազմի ժամանակ պիտի ունենար զինուորական բարձր հրամանատարութիւնը երկուց բանակաց, առանց սակայն ստանանելու Պավիէրայի ինքնավարութեան:

Նաբոլէոն Գ, որ այսքան ջանք տարած էր հաշտութեան ընդ Բրուսիա և ընդ Աւստրիա, և որ առանց դժուարութեանց յանձն առած էր որ Բրուսիա տիրէ Հաննովերի, Նասաւի, ստանայ երկրի մասունք միւս Պետութիւններէն և մեծանայ, զօրանայ, եթէ ի սկզբ-

բան ինքն ալ միտքը դրած էր պահանջ մ'ընելու Հռենոսի կողմէն, սակայն ի վերջոյ կոմսն Պիսմարք իրեն առատօրէն երախտագիտական բացատրութիւններով Նարոլէոնի «անշահասէր միջամտութեան», ամէն խօսք խափանել տուեր էր: Պիսմարք աւելին ըրաւ: Երբ հաշտութենէն վերջը Մայնի Հարաւային Պետութիւնք չէին ուզեր Բրուսիոյ հետ յարաբերութիւն մը ունենալ, Պիսմարք ճարտարութեամբ երկիւղ մը ձգեց անոնց սրտին մէջ Պաղղիոյ պահանջներու փոխարինման մասին: Հարաւային Պետութիւնք վախնալով անպաշտպան մնալու, անոնք ալ դիմեցին Բրուսիոյ հովանաւորութեան:

Այսպէս վերջ կ'ունենար Աւստրիա – բրուսիական պատերազմը, որ կերպարանափոխ ըրաւ Եւրոպիոյ քաղաքագիտական դիրքը և ազդեցութիւնքը, բարձրացուց Բրուսիոյ զինուորական անունը, սանդուխ մը եղաւ Քերմանիոյ կայսրութեան և զինքը ընդերկար հրամանատար ըրաւ Եւրոպիոյ քաղաքագիտութեան իւր Պիսմարք «Երկաթեայ» պաշտօնէին բերանով: Այն օրուրնէ Նարոլէոնի ազդեցութիւնը սկսեր էր խոնարհիլ, և Պատմութիւնը նոր ժամանակ մը կը սկսէր:

ԻՏԱԼԻԱ ԸՆԴՀԱՆՍՐԱՒԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԻՍՏՐԻՈՅ — ԳՈՒՍԴՈՉԱ

1. Իտալիա ընդդէմ Աւստրիոյ. Եւրագիր Պատերազմին. — 2. Իտալական և աւստրիական բանակք. — 3. Պատերազմ Քուսդոզայ. Յաղթութիւն Աւստրիացւոց. — 4. Արշաւանք Իտալական բանակին յԱւստրիա յետ Քուսդոզայի պատերազմին. — 5. Կարիպալտի Ի Դիբուլ. Իւր յաջողութիւնք. — Ուրիշ կամաւոր զունդեր. — 6. Նաւատորմիդք Իտալիոյ և Աւստրիոյ. — Պատերազմ Լիսսայ. — 7. Վենետիկ կը շնորհուի և կը միանայ Իտալիոյ:

1. Իտալիա ընդդէմ Աւստրիոյ. Եւրագիր պատերազմին: — Աւստրիոյ ի Պոլճեմիա պատերազմական ձախողութեանց ժամանակ, կ'ունենար յաջողութիւնք և յաղթութիւնք Բրուսիոյ դաշնակցին՝ Իտալիոյ դէմ: Երբ Յունիս 19ին Իտալիա պատերազմ հրատարակեց ընդդէմ Աւստրիոյ, Բրուսիոյ ներկայացուցիչն ի Ֆիրէնցէ՝ պարոն Իւզըտոմ, Իտալական կառավարութեան պատերազմի ընդարձակ ծրագիր մը առաջարկեց, ըստ որում Իտալիա երկու մեծ բանակ պիտի պատրաստէր, մինն կռուելու Քառակողման մէջ¹, միւսը պիտի անցնէր Փոյ գետը, պիտի կտրէր Ալպեանքը և պիտի չուէր Վեննայի վրայ, երբ Բրուսիացիք ալ միւս կողմանէ դիմէին Վեննայի վրայ: Ուրիշ կամաւորաց զունդեր ալ Կարիպալտիի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէին Տալմացիա, պիտի մտնէին ի Խռուալս և ի Մաճառստան և ոտք պիտի հանէին ժողովուրդքը: Այս նպա-

1. Քառակողման (Quadrilatero) առաւ բերդերն էին Վերոնա, Մանդուա, Փեսքիերա և Լէնյակո:

տակաւ ի տալական վարչութիւնը դաշինք պիտի կոէր Սերպիոյ Միքայէլ իշխանին հետ, որ և նա բանակ մը պիտի կազմէր յանձնելով Օրէսքովիչ խռուադ քաջ զօրավարին որ Սերպիոյ ծառայութեան մէջ կը գտնուէր։ Այսպէս Աւստրիա ամէն կողմանէ պաշարեալ և հաւրուածեալ, քիչ օրուան մէջ պիտի յաղթուէր և կործանուէր։ Այս էր Բրուսիոյ ծրագիրը. զոր մերժեց Լամարմորա՝ նախագահ պաշտօնարանին և ոչ իսկ յանձն առնելով առաջարկը, և այս մերժումը յետոյ պաշտպանեց ի տալական Խոսարանին մէջ¹։ Բաց ի դժուարութենէ ծրագրին, Լամարմորա Փիէմոնթեցի՝ արեամբ և զգացմամբ, չէր կրնար Կարիպալտեան, որով և յեղափոխական աջակցութիւն մը ընդունել։ Լամարմորայի կարծիքն էր անմիջապէս բաղխել զԱւստրիա Քառակողմեան մէջ, մինչ Չիալտինի և Ֆանդի զօրավարք կը պնդէին կարգաւ տիրելով յառաջել, ի տալական ռազմագիտութիւնը ընդունեցաւ խորհրդով Լամարմորայի կարծիքը։ Սակայն այդ պատերազմին հրամանատարութիւնը այնքան տկար և խառնաշփոթ եղաւ, որ և ոչ մի ծրագիր գոգցես ի գործ դրուեցաւ։

2. Ի տալական եւ Աւստրիական բանակք։ — Զօրավարն Լամարմորա՝ զլուխ ի տալական սպայակուտին, յետ յանձնելու Ռիքսադոլի պարոնին Պաշտօնարանի նախագահութիւնը, մեկնեցաւ ի բանակն որ երկու կը բաժնուէր. մինն՝ զուգահեռական գծով Մինչիոյ գետին և միւսը Փոյի։ Առաջին բանակին հրամանատարն էր Վիկտոր Էմանուէլ, ունենալով 140,000 զինուոր և 282 թնդանօթք, իսկ երկրորդ բանակին, որ ունէր 85,000 զինուոր և 174 թնդանօթք, կը հրամայէր զօրավարն Չիալտինի։ Բաց ի կանոնաւոր բանակէն, կային նաև Կարիպալտիի կամաւորաց զունդերը 22,000 անձինք, որոնք Չէֆֆարոյի գծով կազմէին մտնելու ի Դիբու։ Ամենայն հրամանք պիտի մեկնէին ի Լամարմորա զօրավարէն՝ զլուխ սպայակուտին։

1. Բանախօսութիւն Լամարմորայ զօրավարին ի Խոսարանի 21 Յուլիս, 1866։

Այսպիսի բազմաթիւ բանակի մը դիմաց արշիդուքսն Ալպէրդ ընդհանուր հրամանատար աւստրիական բանակին ունէր միայն 35,000 զինուոր և 168 թնդանօթք: Սակայն ամրացեալ Քառակողմեան հզօր բերդերուն դիմքով, կրնար կարեւոր եղած ժամանակ յարձակիլ այս բանակին վրայ և հարուածել դեռ օգնութիւն մը չհասած. որով յետ ձգելու ջոկատ մը ի Դիրուլ և գունդ մը ի Ուվիկոյ, մնացեալ բանակը շարեց Ատիճէի ձախակողմը: Ամբողջ իտալական պատերազմին ժամանակ արշիդուքսն Ալպէրդ ցուցուց այն երազութիւնը, որուն պակսելովը Պէնէտէքի բանակը յաղթուեր էր ի Բրուսիացոց: Երբ Յունիս 22ին գուշակեց իտալական Առաջին բանակին շարժումը անցնելու զՄինչիոյ, ինքը մեծ երազութեամբ մը իւր գունդերը անցուց գետին աջ կողմը Վերոնայի շրջակայքը. և բռնել տուաւ Քուսդոզայէն ի Քասդէլնուովոյ գիծը: Աւստրիացի զօրավարը ամէն մանր տեղեկութիւն ունէր իտալական գունդերուն շարժման, մինչ թշնամին կ'ընթանար գոգցես չուարեալ և անտեղեակ:

3. Պատերազմ Քուսդոզայ. Յաղթութիւն Աւստրիացոց: — Յունիս 23ին Աւստրիացոց Ատիճէի աջ ափունքը բռնած ժամանակ, Վիկտոր Լյմանուէլ Առաջին բանակով կը մտնէր ի Քառակողմն, անցնելով զՄինչիո ի Կոյգօ և Սալինձոնէ և կը յառաջէր բանակը երեքի բաժնած, որոց Առաջնոյն կը հրամայէր զօրավարն Տուրանտօ՝ ունենալով հրամանատար զօրաբաժիններու զՍիրդորի, Փիանէլ և Չէրալէ զօրավարք: Երկրորդին կը հրամայէր զօրավարն Տէլլա Ռաքքա. և զօրաբաժիններուն՝ զօրավարն Պիքսիօ, թագաժառանգ իշխանն Ումպէրթօ, Քուճիա, Կոլոնէ և Տէ Սոնազ զօրավարք: Երրորդ մասին կը հրամայէր զօրավարն Քուքքիարի, ունենալով հրամանատարք Պրինյոնէ, Քոզէնց, Անճիոլէզզի և Լոնկոնի զօրավարները: Իսկ Չիալտինի կամ Բ մեծ բանակը կը գտնուէր Փոյի աջ կողմը՝ կեցրոնացեալ ի Ֆէրրարա: Առաջին բանակը անցնելով զՄինչիո նպատակ ունէր սպառնալ

Վերոնայի և Մանդովայի հաղորդակցութեանց և զանոնք բաժնել Փէպիէրայի բերդերէն:

Արչիդուքսն Ալպէրդ տեղեկանալով իտալացւոց շարժման և դիտաւորութեան, սահմանեց ընդ առաջ ելլել անոնց 80,000 զօրօք, կարգադրելով միանգամայն ինչ որ կարևոր էր նահանջի, հակառակ պարագայի մը մէջ: Յունիս 24ին առաւօտը մինչ Լամարմորա Պրինյոնէ զօրավարը կը շրկէր բռնելու Քուսդոզա երկու զօրաբաժնով, աւստրիացի հեծելագունդը Վիլլաֆրանքայի մօտ մեծ թափով յարձկեցաւ Ումպէրթո իշխանին զօրաբաժնին վրայ: Այս զօրաւոր բաղխումէն, իտալացիք ի սկզբան շուարեցան, սակայն ապա խրախուսուելով իշխանին անձնանուէր արութենէն, կրկին քառակուսիները կազմեցին և յամառութեամբ ընդդիմացան մինչև որ հասաւ օգնութեան զօրաբաժինն Պիքսիօ. և այն ատեն աւստրիացի հեծելագունդը ետ քաշուեցաւ: Ուրիշ կողմ զօրավարն Սիրդորի լեգէոնով մը անցաւ Դիոնը և ամենայն արութեամբ դիմեց թշնամւոյն վրայ, սակայն ընդհանուր հրամանատարութիւնը լուր մը չունէր, որով և յետ չորս ժամ սաստկութեամբ կռուելու, նորէն անցաւ Դիոնը: Բայց ապա կազմակերպելով գունդերը, կրկին փորձեց յարձակումը: Այսպէս ամենայն ոք կը գործէր առանց ընդհանուր առաջնորդութեան մը: Զօրաբաժիններէ ոմանք և ոչ իսկ տեղեկութիւն ունէին թշնամւոյն յարձակման և պաշարուած ոտնկապած իրենց կազմածներով և մթերներով, առանց կռուելու թողուցին իրենց դիրքերը, ուրիշները, ինչպէս Զէրէալէ զօրավարին գունդերը, յանպատրաստից կարծեցին խափանել Աւստրիացւոց բռնն յարձակումը: Շատ անձինք մեռան. Զէրէալէ և Վիլլըրէյ զօրավարք մահացու վիրաւորուեցան և գունդերը խառնաշփոթ ցրուեցան աստ և անդ: Այս վնասներուն ժամանակ Լամարմորա իւր ոյժը կը ջանար կեդրոնացնել ի Վիլլաֆրանքա ուր կը համարէր դիմել թշնամւոյն մեծագոյն նպատակը և երբ Պրինյոնէ զօրաբաժինը ուղղեց ի Քուսդոզա, երեք ջոկատք ահաւոր կրակով մը պաշա-

րեցին զայն . յիտալացւոց 700էն աւելի սպայք և զինուորք ինկան . վիրաւորուեցաւ և իշխանն Ամէտէօ, երկրորդ որդի թագաւորին որ ջոկատի մը կը հրամայէր, և հինգ թնդանօթք ինկան թշնամւոյն ձեռքը: Աւստրիացիք տիրեցին Մոնդէքոչէ, Պէլվէտէրէ, և Քուսդոզա դիրքերուն: Փութով դիմեցին հոն Քուճճիա և Կովոնէ զօրաբաժինք, որոնք պատերազմը նորոգեցին: Հոն ահաւոր և արիւնահեղ կռիւ մը ծագեցաւ . Քուճճիայի և Կովոնէի զօրաբաժինք մոլեգնաբար կը մըրցէին ձեռք բերելու Իտալացւոց կորսնցուցած դիրքերը, մագլցելով ժայռերէն վեր Աւստրիացւոց ահաւոր կրակին ներքեւ . կը հասնին օգնութեան Քուճճիա և Կովոնէ պահեստք և Աւստրիացիք ստացած դիրքերնին կը թողուն և խառն ի խուռն կը դիմեն ապաւինելու և կազմակերպուելու իրենց պահեստներուն ետեւ: Իտալացիք ոգի կ'առնուն և կը իրախուսուին: Եթէ այս միջոցիս Լամարմորա, որ կը դիմէր մէկ կողմէ միւս կողմ՝ անգէտ ո՛ւմ օգնելու, ըմբռնած ըլլար թէ ո՛ր հարկ էր հասցնել օգնութիւնը, մեծ հաւանակաւ նութիւն կար որ ուրիշ կերպ ըլլար պատերազմին ելքը: Բայց ոչ Սիրդորի օգնութիւն ունեցաւ որ Դիոնէն անդին վաներ էր զԱւստրիացիս և ապա անօգնական յետս դարձեր էր, ոչ Տուրանտօ՝ որ դիմեր էր ժողովելու Չէրէալէի գունդերուն մնացորդքը, և ոչ Փիալէլ որ նոյն նպատակաւ ընթացեր էր: Եւ որ զարմանալին է՝ ի ձախն և ի կեդրոն այս բաղխմունք պատահած ժամանակ, աջակողմը բնաւ անգործ մնացեր էր . նաև տէ Սոնազ զօրավարին հրամանատարութեան ներքեւ եղած հեծելազօրը:

Ժամը երեկոյեան 4ին մօտ էր երբ Ալպէրդ արշիդուքսը մօտեցուց իւր բանակակետղը պատերազմի դաշտին: Քունդերը յետ վայրկեան մը ամփոփուելու, յետոյ ամէնը իրենց սպարապետին աչաց առջև մեծ եռանդեամբ յարձկեցան Քուսդոզայի վրայ: Արիւնահեղ մրցում մը ծագեցաւ . Աւստրիացիք ամենայն մուլեգնութեամբ կ'ուզէին տիրել Քուսդոզայի բարձանց, յորոց քանի մը անգամ վանուեցան ահաւոր կրակով մը՝ Քուճճիա և Կովոնէ զօրաբաժիններէն: Սակայն աւս-

տրիացի գունդերը իւրաքանչիւր յարձակման՝ փոքր փոքր կը յառաջէին : Քուճիա պահեստքը յառաջ կը վարէ , բայց ռազմամթերք կը սկսին պակսիլ և թնդանօթներէն զոմանս հարկ է հեռացնել պատերազմի կեդրոնէն : Այս եղաւ Իտալացւոց մեծագոյն հարուածը , հրամանատարութեան սակաւ հոգածութենէն : Արշիդուքսն Ալպէրդ իւր պահեստէն մաս մը կը մղէ իտալական հետևակին վրայ որ թէպէտ գրեաթէ առանց հրանօթից , սակայն քաջութեամբ կը դիմանայ , Աստրիացւոց յարձակող գունդին նոր օգնութիւնք կը հասնին , որոնք վերջապէս յետ բազմաթիւ կորուստներու , կը տիրեն Քուսդոգայի բարձանց : Այն ատեն Իտալացիք որոնք մեծ արութեամբ կռուեր էին , ընդունելով իսկ յետոյ թշնամւոյն գովեստը , կը սկսին նահանջել . նահանջ մը որ թէպէտ ոչ կարգադրեալ սպայակուտի հրամանատարութենէն , սակայն մեծ պատիւ բերաւ զորաբաժնի հրամանատարաց պաղ արիան և արութեան : Պիքսիս և Ումպէրթօ զօրաբաժինք առանց մեծ կորուստի հասան Մինչիոյի գիծը , բայց Քուճիա և Կովոնէ լեզէոնք , որոնք 8000 էին ընդդէմ 20000ի , լերանց անցքերու մէջ կորսնցուցին շատ զինուոր և թընդանօթք : Երբ ձիերը կը սպաննուէին , զինուորք թընդանօթը թշնամւոյն ձեռքը չձգելու համար ուստիւնին կը կրէին , մինչև որ իրենք ալ հարուածեալ ինկնային : Աստրիացւոց դիմաց այլ ևս կռուող բանակ մը չէր մնար : Արդէն Լամարմորա թողուցեր էր պատերամին դաշտը և դիմեր էր ի Կոիդօ նոր գունդեր հասցնելու , և առաջին ձախողութիւններէն գրեաթէ յուսարեկ , դեռ Քուսդոգա չառնուած բռնադատեր էր զՎիկտոր Էմանուէլ ապաւինելու ի Չէրլունկօ : Տուրանտօ զօրաբաժինը յետ յամառ մրցման մը , քաջուեր էր ի Վալէճճիօ . Փիանէլ՝ ընդ երկար յաղթող , ոչ հրաման և ոչ լուր մը ունենալով , կրկին անցեր էր գետը . նոյնը ըրաւ Սիրդորի : Տէլլա Ռոքքայի բանակը ընաւ մասնակցած չէր կռուոյն և միայն նահանջը պաշտպանեց : Իտալացիք կը կորսնցնէին պատերազմը , յորում թէպէտ զինուորք գընդապետք և հրամանատարք մեծ արութիւն և անձնա-

նուիրումն ցուցուցեր էին, սակայն ընդհանուր ուղղութիւնը պակսելով, պակսեցաւ միանգամայն համաձայնութիւն և միութիւն շարժմանց, որով և ձախողեցաւ ամենայն ինչ: Իւրանքանչիւր ոք գործեց ըստ կարծեաց և ներշնչմանց և Սպայակուտին զլուխը Լամարմորա որ աստ անդ կը դիմէր, ինքն ալ շուարեալ, ամէն անգամ նոր հրամաններ կու տար պատահմամբ հանդիպած գունդերուն¹: Մինչդեռ Իտալիոյ բանակը Աւստրիոյ բանակին կրկինն էր, պատերազմի դաշտին վերայ գտնուեցան 50,000 Իտալացիք և 105 թնդանօթք ընդդէմ 70,000 Աւստրիացւոց որոնք ունէին 180 թնդանօթք: Իսկ երկու կողման կորուստք՝ կը համարուին յԱւստրիացւոց 1785 մեռեալք և 3375 վիրաւորք: Իսկ Իտալացւոց 1085 մեռեալք, 2400 վիրաւորք, շատ մը գերի և 16 թնդանօթք: Վիկտոր Էմանուէլ ամբողջ պատերազմին մէջ քաշուած դիրք մը առած էր, նախ տօգոհ որ իրեն միայն անուանական հրամանատարութիւն մը յանձնուած էր, երկրորդ որպէս զի խափան չըլլայ իրական հրամանատարութեան, և իւր երկու որդիքն իսկ թողուցած էր ի վըտանդի:

4. Արշաւանք խուլակամն բանակին յԱւստրիա, յետ Քուսդոզայի պատերազմին: — Քուսդոզայի պատերազմէն վերջը Իտալացիք քիչ մը ժամանակ ամփոփուեցան իրենց բանակները կարգաւորելու: Առաջին բանակէն 70,000 զինուորք կային որոնք տակաւին մտած չէին պատերազմի: Դարձեալ կար Փոյի բանակը 80,000 զինուորք, որոց կը հրամայէր զօրավարն Չիալտինի: Յետ

1. Հասարակաց կարծիքը մեծապէս զայրացաւ ընդդէմ Լամարմորայի, որ ջանաց ինքզինք արդարացնել՝ ձգելով յանցանքը պարոն Իւլըրտովի և Չիալտինի վրայ: Նոյն իսկ թագաւորին և արքայորդոց ներկայութիւնը ի բանակն իրեն խռնողոտն համարուեցաւ ի բարեկամաց, ազատ հրամայելու: Ոգոստոսի մէջ առնուեցաւ իրմէ սպայակուտի հրամանատարութիւնը և տրուեցաւ Չիալտինի զօրավարին, որ միշտ հակառակորդ մը եղած է Լամարմորա զօրավարին:

ունենալու այսպիսի մեծ բանակ մը Լամարմորա կրկին
 կրնար բաղդը փորձել աւստրիացի վաստակաբեկ զօ-
 րաց դէմ, կամ դարձուածքով մը անցնիլ ի Վենետիկ
 ուր ամենեւին գրեաթէ զօրք չկար. սակայն Լամար-
 մորա քաշուեցաւ մինչև ի Փիցցիկէզդոնէ և Փիաչէն-
 ցա և Զիալտինի գնաց բանակելու Ռէճճիոյ և Մոտե-
 նայի մէջ: Այն սառն շարժեցան գործելու՝ երբ Աւս-
 տրիա՝ Բրուսիոյ երազ ընթացքէն մինչև Վեննայի պա-
 տուարաց մօտ, տագնապեալ, յանձն առաւ թողուլ
 զՎենետիկ Գաղղիոյ և անտի Իտալիոյ, պայմանաւ որ
 Իտալիա բաժնուի ի Բրուսիոյ. և Նաբոլէոն հաղոր-
 դելով այս լուրը Վիկտոր Լամանուէլի, կը յանձնէր որ
 դադրին թշնամութիւնք: Զայրացաւ Իտալիոյ ժողո-
 վուրդը և վարչութիւնը, այսպիսի պատուէր մը իրեն
 նախատական համարելով և անպատիւ, զՎենետիկ ոչ
 պատերազմով մը կը ստանար այլ իբրեւ շահավաճաւ մը:
 Եւ առանց ունկնդիր ըլլալու Նաբոլէոն Գի խորհրդոց
 ուզեց պատերազմը շարունակել: Բայց փոխանակ ե-
 րագութեամբ արգիլելու 50,000է բանակ մը որ Իտա-
 լիայէն կ'անցնէր յԱւստրիա, Յուլիա 10ին գնացին տի-
 րելու Ռովիկոյ քաղաքին, ուր մի պահանորդ չկար, ու-
 րով միշտ իրենց տրամադրութեան ներքեւ: Պաշտօնա-
 րանի նախագահը պարոն Ռիքագոլի անձամբ բանա-
 կը եկեր էր, յանուն ազգային պատուոյն համաձայնու-
 թիւն մը գոյացնելու հրամանատարաց՝ մանաւանդ Լա-
 մարմորայի և Զիալտինիի մէջ: Որոշուեցաւ դարձեալ
 երկու բանակ ձեւացնել մինն ուղղակի թագաւորին հրա-
 մանատարութեան ներքեւ, սպայակուտի գլուխ ունե-
 նալով զգօրավարն Լամարմորա, երկրորդը ընդ հրա-
 մանատարութեամբ Զիալտինի զօրավարին. և մէջտեղ
 հանուեցաւ պատերազմին սկիզբը Բրուսիոյ դեսպանին
 առաջարկած ծրագիրը: Մինչ Ա բանակը պիտի մնար
 յԻտալիա Քառակողման դիմաց, Զիալտինիի բանակը
 պիտի դիմէր յԱւստրիա՝ Փիապէի ձորերուն մէջէն և
 անցնելով Ալպեանքը պիտի իջնէր ի Տրալա և պիտի
 չուէր Վեննայի վրայ: Այսպիսի ծրագիր մը թերեւ
 պատերազմին սկիզբը իւր արդիւնքը ունենար, բայց

պարագայք փոխուեր էին։ Զիալտինի Ռովիկոյի մէջ պահանորդ դնելէն վերջը անցաւ ի Փատուա, ապա Վիչէնցա և Դրէվիգո, և երբ կը կարգադրէր Ուտինէի վրայէն Փոնդէպպայի և Փրէտիլի անցքերէն իջնել ի Դարվիս և Վիլպախ՝ մինչ ուրիշ գունդեր Գոնէլիանոյէ և Պասսանոյէ՝ Պէլլունո քաղքին ճամբով և Հոհէնշդայնի շղթայքը կտրելով պիտի իջնէին ի Տրավա, հասաւ Նիքոլսպուրկի գինադադարման լուրը։

Զիալտինի այս արշաւանքը փորձած ժամանակ, Նունցիանդէ զօրավարը որ երբեմն պորպոնեան և այժմ Իտալիոյ ծառայութեան մէջ մտեր էր, կը տիրէր Պորկոֆորդէի կամրջին, զոր Աւստրիացիք թողուցեր էին յետ Իտալացւոց հետ կռուոյն։

5. Կարիպալտի ի Դիրոլ — Ուրիշ կամաւոր գունդեր։ — Կանոնաւոր բանակները Քառակողման վրայ արշաւած ժամանակին, Կարիպալտի ևս գրեթէ 22,000 կամաւորօք, առանց հրանօթից, վստահ իրենց անձնական քաջութեան վրայ, պատրաստուեր էին դիմել Տրիտենդեան գաւառը, երբ Քուսդոզայի պարտութիւնը պատահեցաւ։ Կամարմորա որ երբէք համակրութիւն մը չէր ունեցած Կարիպալտիի, սակայն իւր նեղ ժամուն բռնադատուեցաւ դիմել անոր ազգասիրութեան, խնդրելով որ իւր կամաւորներով պաշտպանէ զՊրէշիա մինչև որ ինքը վերջացնէ նահանջը։ Կարիպալտի անմիջապէս պէտք եղած տրամադրութիւնքը առաւ և վանեց զԱւստրիացիս Պորմիոյէ, ուր իջեր էին՝ անպաշտպան գտնելով Սդէվիոյ անցքերը։ Ապա զՔորդէ հազարապետը շրջեց տիրելու Մոնդէ Սուէլլոյի, որուն տիրեր էին Աւստրիացիք՝ անցնելով Քաֆֆարոյի անցքերէն։ Աւստրիացիք բազմաթիւ էին և լաւ զինուք պատսպարեալք։ Կարիպալտեանց ձեռք ամէն ոճով հրացան կը գտնուէր, սակայն մոլեգին կռուով մը վանեցին զԱւստրիացիս յանկոյս Քաֆֆարոյի կամրջին և տիրեցին Մոնդէ Սուէլլոյի։ Բայց ի վէցցա Տէլլ'Օլիօ աւստրիացի գունդ մը յանկարծ դիմելով կարիպալտեանց վրայ, յետ բազում հարուածներ տալու, նորէն դարձաւ Աւստրիոյ հո-

ղը: Մոնղէ Սուէլլոյէն Կարիպալտի մտաւ վերնագոյն Քիէզէի հովիտքը, մտադիր էր վալլէ Ճիուտիքադայէ և Ամփոլլայէն անցնիլ ի Ռիվա և անտի Ռովէրէթօ ապա ի Տրիտենդոն. յոյժ դժուարին ճանապարհ մը, և այն երկրին և զինուորութեան անփորձ կամաւորներով, ընդդէմ տեղեակ և վարժ գունդերու: Կարիպալտի Իտալիոյ պաշտօնարանէն խնդրեր և ստացեր էր հրանօթից լուծ մը որովք կարենայ յարձկիլ Ամփոլլայի բերդերուն վրայ: Յուլիս 16ին սկսաւ կռիւը. Դիւրոլի որսորդաց ջոկատը կտրիճ ընդդիմութիւն մը բրաւ երեք օր, բայց տեսնելով որ անհնարին էր այլ ևս դիմանալ, քաշուեցաւ ի Լաուտառօ և Ռիվա և Ամփոլլա բերդը անձնատուր եղաւ: Անկէ Կարիպալտի ուղղուեցաւ դէպ ի Ռիվա և անցնելով զՊացցէքա, հասաւ ի Փիէվէ տի Լէդրօ, ուր գտնուեցաւ ամբողջ աւստրիական բանակի մը դիմաց: Կարիպալտի երեք կողմանէ պաշարուեցաւ և տեսնելով Դիւրոլի որսորդ գունդերուն մագլցելով ժայռերուն և անցքերուն վրայ դիմագրաւելը, վախցաւ որ իւր նահանջը կտրուի և բռնադատուեցաւ ետ դառնալ Պացցէքա: Սակայն գիշեր ատեն տները գրաւած էին աւստրիացի զինուորք, որոնք արիւնահեղ կռիւ մը սկսան ընդդէմ Կարիպալտեանց հրացանով և սուրինով: Իտալացի կամաւորք դժուարին դրից մէջ կը գտնուէին, երբ գնդապետն Տոլլիոդդի իտալական կանոնաւոր զնդերէն հասաւ այն սակաւ հրանօթիւք, որոց հետ զրկուած էր իտալական պետութենէն և փոխեց պատերազմին բաղդը: Ապա հասան ուրիշ կամաւոր գունդեր ալ որոնք կրցան յաղթել Աւստրիացւոց որք շատ մեռեալ թողուցին և գերի: Կարիպալտի անկէ վերջը պատրաստուեցաւ պաշարել Լարտարայի բերդը և արդէն իւր յառաջապահը կը գտնուէր ի Ռիվա, երբ Նիքիլսպուրկի գինադադարման լուրը հասաւ:

Կարիպալտի Քիէզի ձորերէն Տրիտենդոն արշաւած ժամանակ, Մէտիչի Կարիպալտեան զօրավարը, Պրէնդա գետին ձորէն, Փրիմոլանօ և վալլէ Սուկանայէ դիմելով ի Տրիտենդոն պիտի միանար Կարիպալտի:

Հարկ էր չուել նեղ և դժուարին անցքերէ, և Փրիմուլանի քով հանդիպեցան աւստրիացի ընտիր գունդերու, որոնք կռուեցան իրենց անցքը խափանելու: Բայց երբ Իտալացիք մագըլցելով ժայռերուն վրայէն կը սպառնային հատանել Աւստրիացւոց նահանջը, այն ատեն աւստրիացի գունդերը քաշուեցան ի Վալլէ Սուկանա: Հոն ևս յաղթուելով, քաշուեցան ի Լէվիքո, ուր ետեւէն հասաւ Մէտիչի, և հոն ևս տանելով յաղթութիւն, գերեց 100 զինուոր: Մէտիչի Տրիտէնդոնէ քիչ ժամ հեռու կը գտնուէր, երբ զինադադարման լուրը հասաւ: 1866ի իտալական պատերազմաց մէջ կարիպալտեան կամաւորք, անկախ բարձրագոյն հրամանատարութենէ, աւելի ընտրելագոյն ծրագիր մը ունեցան և գործադրեցին, քան կանոնաւոր բանակը:

6. Նաւատորմիդք իտալիոյ եւ Աւստրիոյ — Պատերազմ Լիսսայ: — Իտալիա իւր միութիւնը կազմելէն վերջը, իբր ծովային ազգ մը, մեծագումար ծախքեր ըրած էր բազմաթիւ և զօրաւոր նաւատորմիդ մը ունենալու: Աւստրիոյ դէմ պատերազմի ծրագրին մէջ կար նաև նաւատորմիին կողմանէ յարձակումն աւստրիական մարտանաւերուն վրայ, որոց կը հրամայէր ծովակալն Դէկէդոֆ՝ Ադրիականի հիւսիսային ափունքը: Յետ Քուսդոդայի պարտութեան, Իտալացիք գրեաթէ ապահով էին նաւական յաղթութեամբ մասամբ մը սրբել անոր յառաջ բերած ցաւալի տպաւորութիւնը: Ծովակալն Փէրսանօ հրամանատար էր նաւատորմիին որ խարսխեալ էր յԱլքոնա: Յունիս 25ին աւստրիացի ծովակալն Դէկէդոֆ քանի մը նաւերով մօտեցաւ թշնամւոյն նաւերուն յԱլքոնա և զանոնք ի պատերազմ հրապուրելու համար, նախ ինքը սկսաւ ուժակոծել: Իտալացի նաւապետներէն ոմանք առանց իսկ սպասելու ծովակալին հրամանին, պատրաստուեցան պատերազմելու: Հրամանատարք խորհրդի կանչուելով ի ծովակալէն, Փէրսանօ կը տարտամէր պատերազմ ընդունելու և երբ հրամանատարք հակառակը կը պնդէին, արդէն Դէկէթոֆ գոհ իւր ըրած ցոյցէն, նաւերու զլուխը դարձուցեր և վսեմութեամբ մեկններ էր: Փէրսանօ, որ

ի Հարաւային Իտալիա այնքան յանդուգն և կըտրիճ երևցեր էր, ամբողջ այս ծովային մարտին մէջ, անըմբռնելի ընթացք մը ունեցաւ. ի զուր Գովային պարութեան պաշտօնեայն և Լամարմորա կը յորդորէին զինքը գործելու. յետ մինչև Յուլիս 8 մնալու նաւահանգստին մէջ, ապա ելաւ ծովը և աննպաստ պտոյտէ մը վերջը Յուլիս 13ին մտաւ կրկին յԱնգոնա: Ապա բռնադատեալ գործ մը ցուցնելու համար, սահմանեց արշաւելու Լիսսալի վրայ, որ կողի մ'է Տալմացիայի եզերքը, անմատչելի ափունքներով, պատսպարեալ ի ժայռից, թնդանօթներէ և 2000 պահանորդէ: Յուլիս 16 ին սկսաւ անօգուտ ուժակոծումը որ տեւեց երկու օր: Երրորդ օրը տեսնուեցաւ աւստրիացի նաւատորմիղը որ կը դիմէր ճեպընթաց բովանդակ շագուով: Փէրսանօ իւր նաւերը կրկին զուգահեռական դծով շարեց, առաջին ղենելով զրահաւորքը և սպասեց թշնամւոյն, որուն նաւերը թուով իւր նաւաց կիսուն կը հասնէին: Ապա Ռէ Դիպալ հրամանատար նաւը ձգելով անցաւ Աֆֆոնադորէ բերդանաւին վրայ, իւր անձնական ապահովութեան համար: Կայծական պէս երագութեամբ մը գոգցես հասան աւստրիական նաւերը և դիմեցին ի կեդրոն երկուստեք ուժակոծելով: Դէկէդոֆ Մոսիւր հրամանատար մարտանաւը ուղղեց Ռէ Դիպալ զրահաւորին վրայ և իւր նաւուն ցուկով ուժով հարուածելով մէջտեղէն, քիչ ժամանակուան մէջ ընկղմեցաւ նաւը և նաւաստեաց կէսէն աւելի խեղդուեցան: Այս միջոցիս Աֆֆոնադորէ իտալական վիթխարի բերդանաւը ահաւոր թնդանօթներ կ'արձկէր թէ աւստրիական Քոյէրի և թէ ուրիշ նաւերու վրայ, բայց այնքան հեռաւորութենէ որ և ոչ մի փնաս կըցաւ բերել: Նաւատորմէն մաս մը որուն կը հրամայէր ծովակալն Ալպինի, ի հեռուստ պարզ հանդիսատես կ'ըլլար կըռուոյն առանց շարժելու, և այս ի պատճառս նախանձու Ալպինի ծովակալին ընդդէմ Փէրսանոյ որ նախադասուեր էր հրամանատարութեան մէջ: Այսու հանդերձ եղան ևս պատուաբեր քաջասրտութիւնք, արժանաւոր յիշատակութեան: Փոփոքո մարտանաւին մէջ

ահաւոր ոմբերէն հրդեհ մը ճարակեցաւ, որոց հրա-
մանատարը Քափէլլինի յետ վիրաւորքը ուրիշ նաւ մը
փոխադրելու, ջանաց որ նաւաստիք ամէնը թողուն
նաւը, իսկ ինքը կ'ուզէր մեռնիլ իւր նաւուն մէջ։ Սա-
կայն նաւաստիք եռանդեամբ գոչեցին որ երբէք չէին
յանձն առնուր թողուլ իրենց նաւը և նաւապետը . քիչ
վերջը մեծածայն ճայթիւններու մէջ ընկղմեցաւ վիթ-
խարի նաւը, հետը տանելով յանդունդս երեք հարիւր
նաւաստի, յորոց հազիւ սակաւք ջրին երեսէն փրկուե-
ցան։ Դէկէդոֆ յետ այսպիսի ջախջախիչ հարուածի
մը, որուն նմանը ամենայն պարագայքը նկատելով, հա-
զիւ կը յիշուի ի Պատմութեան, քաշուեցաւ Լեզենայի
ջրանցքը . իսկ Փէրսանս քաշուեցաւ յԱլքոնա։

Լիսսայի պարտութիւնը աւելի ցաւ պատճառեց Ի-
տալացոց, քան ուրիշ որ և է պարտութիւն մը . ու-
րովհետեւ Իտալիա կը պարծէր և վստահ էր իւր զրա-
հաւորաց վրայ, և որոց համար իւր կարողութենէն շատ
վեր զրամական զոհողութիւնք ըրած էր, ինքը որ դեռ
նոր ձեացեալ թագաւորութիւն մ'էր։ Եւ ինչպէս սո-
վորութիւն է այսպիսի պարագայից մէջ, հասարակաց
կարծիքը փնտռեց մատնիչ մը և գտաւ ի Փէրսանս,
որոյ դատաստանը պահանջուեցաւ։ Եւ որովհետեւ նա
անդամ էր ծերակուտի, ծերակոյտը բարձրագոյն դա-
տարան ձեակերպեցաւ Հոկտեմբեր 11ին։ Դատաստա-
նը շատ երկար տևեց և մերժեց մատնութեան մը
ամբաստանութիւնը։ Բայց հաստատեց անհմտութիւ-
նը, անհոգութիւնը և անհնազանդութիւնը . որով դա-
տապարտեց զՓէրսանս կորսնցնելու ծովակալութեան
աստիճանը և վճարելու դատաստանին ծախքը¹։

7. Վէնետիկ կը շնորհուի եւ կը միանայ Իտալիոյ։ —

1. Փէրսանս առանձնացած ի Դուրին, ատեցեալ բոլոր ազգէն, 1839
այլ և այլ հրատարակութեամբք ջանաց ինքզինքը արդարա-
պէս, ձգելով այլոց վրայ պարտութեան և ձախդանաց պատ-
ճառքը, պախարակելով Իտալիոյ քաղաքագէտքը գրութեամբք,
որոնք ժամանակին մեծ շառաչ ունեցան նոյն իսկ յաշս օտա-
րաց։ Վախճանեցաւ յամին 1885։

Եւ սակայն իտալիա յաղթուելով իսկ յԱւստրիոյ ի ցամաքի և ի ծովու, բաղդաւոր կը գտնուէր, ընդունելով իւր յաղթողէն պահանջածը՝ զՎենետիկ, որոյ համար մասնակցներ էր պատերազմին։ Որչափ որ ի սկզբան իտալացիք նախատինք համարներ էին այդօրինակ ընդունիլը զՎենետիկ և արշաւեր էին Աւստրիոյ երկիրները, անոր տագնապալից օրերու մէջ, բայց երբ Աւստրիա, Բրուսիոյ հետ դաշամբ՝ ազատելով ի հիւսիս, սպառնալով ծանոյց իտալիոյ՝ քաջուիլ իւր նախկին սահմանները և նոյնը կը յորդորէր Նաբուլէոն Գ, իտալիա ստիպուեցաւ թողլու փութով բռնած երկիրները և ընդունել ինչ որ Աւստրիա և Նաբուլէոն Գ սահմաններ էին։ Զինադադարումը Օգոստոս 12ին ստորագրուեցաւ ի Քորմինս, և Աւստրիա Օգոստոս 24ին կը ստորագրէր իւր հրաժարիլը Վենետիկոյ տիրապետութենէն ի նպաստ Գաղղիոյ։ Զօրավարն Լըպէօֆ մարտանաւով մը զրկուեցաւ Վենետիկոյ նաւահանգրստին մուտքը ի Մալամոքքոյ, հսկելու որոշողութեանց կանոնաւորապէս կատարման, և ընդունելով զՎենետիկ յԱւստրիոյ յանձնել իւր ժողովրդեան. որ ապա քուէով պիտի հարցուէր եթէ արդեօք կ'ուղէ՞ր նորոգել Նախկին Հասարակապետութիւնը թէ միանալ իտալիոյ։ Մէնապրէտ զօրավարը մեկնեցաւ նախ Բարիզ և ապա ի Վեննա կարևոր ձևակերպութեանց և ստորագրութեանց համար։ Աւստրիա պիտի դարձնէր Երկաթեայ թագը, հրաժարելով յիտալիոյ. պիտի տար Վենետիկոյ գրատունէն և դիւանէն վերուցած հաստորքը և իտալիա պիտի վճարէր, իրենց գնոյն վրայ, Աւստրիոյ կողմանէ թողեալ ամենայն զինուորական կազմածք և մթերք։ Հոկտեմբեր 3ին ստորագրուեցան դաշինք ի Վեննա. և 19ին կատարուեցան կրկին հրաժարմունք նախ յԱւստրիայէ առ Գաղղիա և ի Գաղղիոյ առ իտալիա. իտալացի զինուորք մտան ի Վենետիկ¹։ Ապա 21ին և 22ին ժողովրդախումբ քուէար-

1866
Հոկտ.

1. Որչափ որ ականատես Վենետիկոյ ազատութեան մեծ աւուրց, յիշեմ աստ միայն նոյն ամսուան Բազմավիպի հրատարակած

կուլթիւնը գրեթէ միաբերան ընդունեցաւ Վենետկոյ միուլթիւնը ընդ իտալիոյ « Վիկտոր Էմանուէլի և իւր յաջորդաց սահմանադրական միապետութեան ներքեւ » :

յօդուածէն քանի մը տողքը որով կ'իմացնէ թէ « Անկարելի է բերանով պատմել և գրչով ստորագրել ինչ որ կը զգար ժողովուրդը իր սրտին մէջ : Այն օրուան անպատմելի ցնծութիւնը նա միայն կը զգայ, որ գիտէ և կը ճանաչէ ազգի մը ազատութեան յարգը : Բոլոր քաղաքը ոտքի վրայ էր, տունները և հրապարակները զարդարուած դրօշներով և դիպակներով, ամենուն այքը եկող զօրաց վրայ, ականջը երածըտական քաղցր նուագաց . . . » : Եւ սակայն ի Վենետկոյ մեկնող իշխանութիւնն, Հապսպուրկի վեհանձն և ազնուական ցեղն էր :

ԳԼՈՒԽ ԿԴ

Ի ԳԱՂՂԻԱ ՆԵՐՔԻՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ 1861 — 1867

1. Գաղղիոյ Արտաքին Գործոց քաղաքականութիւնը. — 2. Ամս 1861. Օրէնսդիր ժողովոյն և ծերակուտին գումարումները. — 3. Յարձակողականը Նաբոլէոն իշխանին ընդդէմ Օուլէանեանց — Նամակ Դքսին Տ'Օմալ. — 4. Գումարումներ 1862 Ամին — Նոր ընտրութիւնք 1863ի. — 5. Գումարումներ 1864ի — Ընդդիմութիւնը պայքարաց մէջ և կայսրութիւնը դէպ յազատականութիւն. — 6. 1865 տարւոյն Պսակի Ճառին Պատասխանւոյն առթիւ վիճաբանութիւն. — Թիէր կը պաշտպանէ Քահանայապետին ժամանակաւոր իշխանութիւնը. — 7. Կայսրոնին թագապահ — Ուղեւորութիւն յԱլճէրի — Խօսք Նաբոլէոն իշխանին յԱլաշիօ. — 8. 1866 ամին Պսակի ճառը և Պատասխան — Կոմսն տը Պուասսի. — 9. Յաւելուած Քառասնից. — 10. Բրուսիա Աւստրիական պատերազմը Օրէնսդիր ժողովոյն մէջ. — Թիէրի ճառը. — 11. Պատրանք Գաղղիոյ — Նոր ուղղութիւն քաղաքականութեան մէջ:

1. Գաղղիոյ Արտաքին Գործոց քաղաքականութիւնը: — Եթէ յԵւրոպա և եթէ Եւրոպայէ դուրս, որ և է մեծ կամ փոքր խնդրոց մէջ, տեսանք արդէն Գաղղիոյ, կամ ճշգրիտ ևս ըսել, Նաբոլէոն Գի քաղաքականութիւնը. և պէտք է աւելցնենք ոչ առանց մեծ ազդեցութեան ի բազում խնդիրս. յԻտալիա ի Յունաստան, ի Լեհաստան, յԱսորիս, ի Չինաստան, ի Ճափոն, ի Տանիմարբա, ի Մեքսիքոյ և վերջապէս ի Գերմանիա: Իսկ թէ Գաղղիոյ ի՞նչ չափ ունեցաւ այդ ազդեցութիւնէն, կամ թէ վնասուեցաւ նիւթականապէս և բարոյապէս, այդ վիճելի մեծ խնդիր մ'է: Չէ կարելի ժխտել որ եղաւ ժամանակ մը յորում կայս-

րութիւնը, նա մանաւանդ որ զայն կը ներկայացնէր Նաբոլէոն Գ, կարծեց ունենալ ի ձեռին ընդհանուր տիեզերական իրաւասութիւն մը. իրաւասութիւն մը զոր ստիպեալ էին ճանչնալ ամէն պետութիւնք և ամէնքը խոնարհիլ կամ շողոքորթել, Կայսերական արքունիքը Ողիմպոս մը կոչելով: Գաղղիա այն տարիներուն մէջ աւելի զօրաւոր էր արտաքսապէս քան ինքն յինքեան, և Նաբոլէոն Գ շլացեալ արտաքին ազդեցութեան և փառքէն, աւելի խնամք տարաւ ստէպ միջամտութեամբք այդ ոյժը տածելու, քան ներքին ժողովրդական և ուսումնական և բազում հիմնական յաւաջագէմ հաստատութեանց, որոց վերայ հարկ էր որ ամրապնդէր իւր և իւր ցեղին յիշխանութեան յարատեւութիւնը: Որով այն օրը յորում գտնուեցաւ յԵւրոպա քան զինքն աւելի զօրաւոր ազդեցութիւն մը, արտաքին գօրութեան կորսուելուն, արդէն ներքին ոյժը կորսուեր էր: Գարծեալ այս արտաքին միջամտութիւնք հետեանք մ'էին պարզ Արքունեաց քաղաքականութեան. և ծերակուտին և Օրէնսդիր ժողովոյն մէջ ընդդիմութիւնը որ ի սկզբան չիւժ¹ երեսփոխաններէ կը կազմուէր, օր յաւուր իւր ձայնը կը բարձրացնէր և կը բազմանար. և պարիսպ մը որչափ հաստատուն ըլլայ անհնար է որ չի կրէ ամենօրեայ բաղխմունքներէ: Եթէ կար միջամտութիւն մը յորում փառքէն աւելի, սեպհական և անձնական զգացումն կը տեսնուէր՝ այդ իտալիոյ նկատմամբ էր. և Նաբոլէոն Գ, ինչ ալ ըսեն իտալացիք, միշտ սիրով կատարեց այդ խնդրոյն վերաբերեալ ամէն զոհողութիւն. և այդ ազգին կազմութեան և միութեան համար յանձն առաւ Աւստրիոյ նման մեծ ազգի դէմ գաղղիական պատերազմ մը, գաղղիացի արեամբ շաղախելով իտալական միութեան չէնքը ի Մաճէնդա և ի Սոլֆերինօ: Արտաքին Քա-

1. չիւժ երեսփոխանք որոնք աներկիւղ ընդդիմութիւն մը կազմեցին Կայսրութեան դէմ, այն օրերուն յորս ամենայն ոք կը շողոքորթէր, էին՝ Նավէն, Ժիւլ Ֆալլը, Էռնէ Փիքար, Էմիլ Ուիլիէ և Տարիմոն:

ղաքականութեան խնդրոց մէջ, Քաղղիոյ միայն թերեւս օգտակարագոյնը եղաւ Քոչինչինի արշաւանքը, ուր Քաղղիա նաւեր ղրկեր էր 1858ի վրէժ խնդրելու հռովմէական քարոզչաց սպանութեան, և 1861ի յետ այլ և այլ կոիւններու, ամբողջովին տիրեր էր Սայկոնի, Պիէն-հոայի և Միտոյի, որով և գաղղիական հարուստ գաղթականութիւն մը ձևացեր էր:

2. Ամս 1861 — Ծերակուտին եւ Օրէնսդիր ժողովոյն գումարումները: — 1861ի տարեգլխի ընդունելութիւնք չքեղութեամբ ըստ սովորութեան կատարուեր էին: Լորտ Քովլի՝ դեսպանաց մէջ հինաւորցը, սմենուն կողմանէ յայտներ էր առ կայսրը « Մաղթանք և Ուխտքը, իւր վեհափառութեան և Օգոստափառ ընտանեացը համար »: Որուն Նյարուէտն պատասխաներ էր, յայտնելով իւր իղձը՝ « համաձայնութեամբ Պետութեանց, խաղաղութիւնը պահելու »: Խօսելով առ ծերակոյտը և Օրէնսդիր ժողովքը, իմացուցիր էր որ ընդ հուպ Քաղղիոյ բարեկարգութեան համար օրէնքներ պիտի առաջարկուէին:

1860
Նոյ. 24

Օրէնսդրական նիստերուն բացումը եղաւ Փետրուար 4ին: Երկու ամիս առաջ Մանիթու-ը հրովարտուի մը հռչակեր էր, որով հրաման կուտար եթէ ծերակուտին և եթէ Օրէնսդիր ժողովոյն Պսակի ճառի Պատասխանոյն առթիւ, վիճել վարչութեան նեքին և արտաքին աշխարհավարութեան վրայ. կ'ընդարձակէր Պետութեան պաշտօնէից իշխանութիւնքը, կը բառնար Ալճէրիի պաշտօնէութիւնը և անդեր պաշտօնեայք՝ կը հաստատէր, որոնք կրնային միջամտել Խօսարանական պայքարաց մէջ: Կայսրը բացման ճառին մէջ կը դրուատէր այս հրովարտակը և կը յորդորէր որ Պատասխանին առթիւ վիճեն և փնտռեն Պետութեան օգտակարագոյնքը: Յիրաւի այս ազատական քայլը առ ժամա պարզ առերևոյթ էր, և սակայն էր ինչ: Ծերակուտի մէջ կղերական մասը պարսաւեց իտալիոյ թագաւորութեան կազմութիւնը և Քահանայապետին

նկատմամբ բռնուած ընթացքը: Իշխանն Նաբոլէոն այն քան սաստկութեամբ պատասխանեց ընդդէմ կղերականաց որ Պիլլօ պաշտօնեայն, բռնադատուեցաւ մասամբ իւր սրբագրել կայսեր հօրեղբորորդուն խօսած քը և ծանուցանել որ կայսերական վարչութիւնը միջին ուղի մը բռնած էր ընդ Վիկտոր Էմանուէլ և ընդ Քահանայապետն: Բանաձև մը առաջարկուեցաւ ի նպաստ Քահանայապետին ժամանակաւոր իշխանութեան, Պիլլօ զայն շընդունեցաւ և մերժուեցաւ տասն քուէից առաւելութեամբ: Օրէնսդիր ժողովքին մէջ Ալֆրէդօ Գալֆրէսի և Զախակոյմեանք տօգոնութիւն ցուցուցեր էին վարչութեան Արտաքին Գործոց անորոշ ուղղութեան վրայ, Պիլլօ վստահութեան քուէ մը պահանջեց, զոր անմիջապէս ստանալով, գոցեց վիճաբանութիւնը: Ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ պայքարաց մէջ, Փիքար՝ Հնգերէն մին՝ պահանջեց որ վերջապէս Բարիզ ալ ունենայ իւր ժողովրդենէ ընտրեալ Քաղաքավարութիւնը՝ և աւելցուցեր էր, « Ե՞րբ պիտի տաք մեզ գլխարիզ » . որուն Պիլլօ պատասխաներ էր « Երբէք Ձեզ պիտի չտանք » . Այն ատեն Փիքար աւելցուց « Ե՛հ, մենք կ'առնունք զայն » և Պիլլօ վերայ բերաւ. « Թէ որ կը համարիք ստանալ Խօսարանի մեծամասնութեամբ, շատ ժամանակ պէտք է, իսկ եթէ զօրութեամբ, երբէք պիտի չկարենաք »: Ո՛վ կրնար գուշակել ինն տարի վերջը պատահելիքները: Օրէնսդիր ժողովքին մէջ հազիւ քանի մը հասարակապետականք կը համրուէին և արդէն դոցանէ գլխաւորներէն մին՝ Էմիլ Օլիվիէ, սկսած էր անցնիլ Կայսրութեան կողմը: Եւ եթէ կայսեր Պսակի Ճառին Պատասխանը քուէարկուեցաւ 213 քուէիւք ընդդէմ 131 ից, յետին բացասականքս չէին ընդդիմակացք, այլ յայտարարք տօգոնութեան, որովհետեւ կայսրը տպագրութեան և Օրէնսդիր ժողովոյ պայքարաց ազատութիւնք կը չընորհէր:

3. Յարձակողականք Նաբոլէոն իշխանին ընդդէմ

Օւլէանեանց. Նսամակ դքսին տ'Օմալ: — Մարտ 1ի ծերակուտի գումարման մէջ իշխանն Նարոլէոն իտալական խնդրոյն մէջ իւր հօրեղբորորդին և իւր աները զՖիլիտոր Էմանուէլ պաշտպանած ժամանակ, սաստկապէս յարձակեր էր Պուրպոնեանց և մանաւանդ Օուլէանի ցեղին վրայ, լմնցնելով իւր խօսքը որ « այդ ընտանիքը ամենուրեք և միշտ ամէն երկիր ուր որ իշխեր է, միայն ներքին կռիւներու և մատնութեանց գայթակղական օրինակք ներկայացուցած է մեզ » և կը յիշէր զՖիլիպ Էկալիթէ և զայլս: Ներքին գործոց պաշտօնեայն պատուիրած էր որ այս « վսեմ ճառը » կը պատուի Փաղղիոյ ամէն Հասարակութեանց որմոց վրայ, որ ժողովրդեան վերայ « ամենամեծ ազդեցութիւն ունեցեր էր »: Յայտնի է այս ճառախօսութիւնը, որքան յուզեց Օւլէանեան ցեղին իշխանքը և բարեկամքը: Դուքսն տ'Օմալ կայսեր հօրեղբորորդւոյն պատասխանեց գրգռելով մը Փաղղիոյ Պարսնէան շրջա Նախ իշխանն Նարոլէոն » վերնագրով, զոր կը սկսի « Արդեօք պատուրը կորսնցնել կու տայ ամենէն բնական, ամենէն սրբազան իրաւունքը, այսինքն պաշտպանելու հրապարակաւ նախատեալ ընտանիքս և անոր հետ Փաղղիոյ անցեալը... » ապա ի մէջ այլոց յայտնութեանց կը պատմէր Հորդէնսիա թագուհւոյն իւր որդւոյն Լուի Նարոլէոնի հետ ի Բարիզ գալը, գաղտ ի պաշտօնէից, հրամանաւ Լուի Ֆիլիպի. պաշտօնէից յանդիմանութիւնը առ թագաւորն որ Լուի Նարոլէոն ի Բարիզ եկեր էր իւր կուսակիցքը գրգռելու, և Լուի Ֆիլիպ իւր բնական բարեսէր ոճով բնաւ հոգ չընելը: Եւ որովհետեւ Նարոլէոն իշխանը իւր ճառախօսութեան մէջ ըսեր էր, « Թող օրինաւորականք և բուռն հասարակապետականք յԱնգղիոյ փորձեն դիմագրաւելու մեր ծովեղբայրները, զամէնն ալ գեղեցկապէս հրացանի կը բռնենք »: Դուքսն տ'Օմալ կը պատասխանէր որ « Յուլիսի թագաւորութեան ժամանակ եղաւ յապտամբութիւն մը ի Սդրագպուրի և դիմագրաւուեալ ի Պուլուններ, սակայն ոչ ոք հրացանի բռնուեցաւ. արդարեւ մեծ յանցանք մ'է, և սակայն այս Օւլէանեանք ա-

նուղղայ են և թէ կրկին նոյնը պատահեր, անցելոյն պէս գթած պիտի ըլլային, բայց Պոնափարդներուն համար երբ խնդիր կայ հրացանի բռնելու, հաւատարիմ են իրենց խօսքերուն: Հաւատացէք, իշխան, Ձեր և Ձերայնոց ամէն ըրած և ընելիք խոստմունքներէն, դորա ևեթ գործադրութեան հաւատք կ'ընծայեմ »: Տ'Օմալ Դբսին գրեւկը փութով ամէն ձեռք գտնուեցաւ. Ոստիկանութեան վրիպակաւ մը մտեր էր ի Խարիզ և երբ Ոստիկանութիւնը գնաց գրաւելու գրավաճառին քով, արդէն օրինակ մը չէր մնացած: Այսու հանդերձ տպագրողը դատապարտուեցաւ մէկ տարուան բանտի և 5000 ֆրանք տուգանքի. վաճառողը վեց ամիս բանտի և 5000 ֆրանք տուգանքի: Նարոլէոն իշխանը նամակով մը առ կայսրը խնդրեց որ ազատ թողուի այդ գրքոյկը « որպէս զի Գաղղիոյ հայրենասէրք տեսնեն այդ պարսաւագիրքը և ըստ արժանւոյն դատապարտեն »: Կայսրուհին անգամ օրինակ մը դրած էր իւր գրասեղանոյն վրայ ի ցոյցս ամենեցուն, և ընդերկար խօսից նիւթ մ'էր յԱրքունիս, յայտ է միշտ պանծացնելով իշխանին ճառախօսութիւնը:

4. Գումարմունք 1862ի¹ – Նոր ընտրութիւնք 1863 ամին: — 1862 տարւոյն գումարմունք չունեցան կարեորութիւն մը: Գաղղիա զբաղեալ էր յիտալիա և ի Մեքսիքոյ. ստէպ դրամական նոր ծախուց վրայ էին քուէարկութիւնք և մերթ ընդ մերթ փոքրամասնութենէն ոմանց բողոքը այս միջամտութեանց նկատմամբ, արդիւնք մը չէին ունենար: Երկար վիճից և ապա դատաստանաց նիւթ եղաւ Միրէս սեղանաւորին շահավաճառութեան խաբեբայ արարքը, որ այն միջոցին իւր մեծ շառաչը ունեցաւ ի Գաղղիա, յԵւրոպա և յԱրևելս: Միրէս դատապարտուեցաւ հինգ տարուան բանտի և 3000 ֆրանք տուգանքի:

1. Յամին 1862 Նարոլէոն Գ կայսրը իւր մեծադիր իւղաներկ պատկերը կայսերական նշանազգեստիւք կը յղէր « ի նշան համարման և համակրանաց » առ Մխիթարեան Ուխտն ի Վենետիկ, որ դրուած է ի գրատան վանաց Սրբոյն Ղազարու:

Օրէնսդիր ժողովքի երեսփոխանաց ժամանակը լրացեր էր և 1863ի առաջի ամիսներուն, ընտրութիւնք պիտի կատարուէին։ Մայիս 31ին և Յունիս 10ին ընտրութիւնք եղան։ Վարչութիւնը ամէն միջոց և հնարք գործադրեր էր Կայսրութեան կողմնակցաց յաջողութեան համար ի գաւառս։ Ուրիշ կողմանէ երիտասարդ օրէնսգիտաց խումբ մը յորս նշանաւորքն էին Ժիւլ Ֆէրրի, Շարլ Ֆլոբէ, Ռուսսէլ, Տըլոր, Կիւստավ Շոտէ, Հէրիսսոն, Կամպէդդա, Քլամաժըրան և այլք, միաբան ստորագրութեամբ իրենք զիրենք ժողովրդեան տրամադրութեան տակ դրին խորհուրդ տալու համար։ Թիէրի բարեկամք իրեն հարցուցին որ արդեօք յանձնկ'առնուր ընտրուիլ. պատասխանեց « որ ամէն ձև վարչութեանց մէջ՝ բարի քաղաքացիք ունին կատարելու պարտքեր, յորոց չէ ներելի խոյս տալ. և որովհետև Նոյեմբեր 24ի հրովարտակով Կայսրութեան սահմանադրութիւնը փոփոխեցաւ և փոփոխելի ժանուցաւ, որով երգումը անոր վրայ բնաւ հակասութիւն մը չէր ազատասիրաց կարծեաց հետ »։ Փէրսինեի Ներքին գործոց պաշտօնեայն չըջաբերականով մը, յետ պանծացնելու Կայսրութեան մեծութիւնը որ « զՔաղղիա ազատեր էր անիշխանութեան և թշուառութեան անդունդէն, ուր զինքը ձգեր էր հռետորաց վարչութիւնը », յայտնապէս կը յանձնարարէր քուէ տալ անոնց « որոնք վարչութեան վստահութիւնը ունին »։ Քաղաքապետաց լիովին իշխանութիւն տրուեցաւ ամէն միջոց գործածել պաշտօնական ցանկին յաջողութեան համար. և որոնք, պէտք է ըսել, զեղծան մեծապէս, բանտարգելով իսկ կամ խափանումն դնելով ընտրելեաց կամ ընտրողաց։ Կռուոյն մէջ մտան նաև քաղաքագլուխք և շահապք, որոնք աւանաց և գիւղօրէից մէջ ամէն հնարք գործածեցին որպէս զի քուէ չտրուի ընդդիմութեան, յորս առ հասարակ կը հասկըցուէին թագաւորականք և հասարակապետականք։ Եւ սակայն ընդդիմութիւնն ալ առանց պաշտօնական միջոցներու իսկ, խօսից ուժով կ'աշխատէր իւր յաղթանակին։ Թիէրի առաջարկուեցաւ ընդունիլ Բարիգու

չըջանականերէն մին, զոր ընդունեցաւ. և ազատականք
 Բարիգու ամէն չըջանակաց համար ընտրելեաց ցանկ
 մը շինեցին: Ներքին գործոց պաշտօնեայն բուռն շըր-
 ջարբերականով մը կը պատուիրէր քաղաքացւոց ար-
 համարհել «այն անձանց խաբէութիւնքը, որք այլ և
 անգամ զԳաղղիա վտանգեր էին»: Հոսման քաղա-
 քապետ Սէնի, աւելի ջաղխիչ բացատրութեամբք մի-
 ջամտեց կռուոյն ընդդէմ ընդդիմակացից և մանաւանդ
 ընդդէմ Թիէրի. զոր կենդանի անձնաւորումն կը հա-
 մարէր սահմանադրական վարչութեան, և անոր մուտ-
 քը յՕրէնսդիր ժողովք՝ աղիտաբեր կայսրութեան: Պա-
 տերազմը յայտնի և հանդիսական էր ընդ մէջ Պետական
 հարուածի կուսակցաց և հակառակորդաց: Բովանդակ
 Եւրոպա հետաքրքրութեամբ հանդիսատես կանգնե-
 ր կռուոյն. առաջին անգամն էր որ կայսրութիւնը կը
 ստիպուէր այսպիսի զօրաւոր ընդդիմութեան մը հետ
 մաքառիլ: Ընտրութեան ամբողջ օրը ի Բարիգ ժողու-
 վուրդը լռելեայն կը շըջէր փողոցաց մէջ. անկարելի է
 բացատրել իւրաքանչիւր կողմին այլայլութիւնը: Ե-
 րեկոյեան դէմ՝ կ'իմացուէր որ ընդդիմակացից բովան-
 դակ ցանկը ընտրուեր էր: Ամենայն ոք ապշեցաւ. կայ-
 սրութիւնը գոգցեալ փոքրկացաւ: Բարիգ կը դատապար-
 տէր Դեկտեմբեր Չը և մայրաքաղաքին և կայսեր մէջ
 անջատումը պաշտօնապէս եղած կրնար համարուիլ:
 Բարիգու ընտրելոց մէջ էին Հավէն՝ Սէիւք Լրագրին
 քաղաքագիտական տնօրէնը Թիէր, Էմիլ Ուրվիէ, Փի-
 քար, Ժիւլ Ֆավրը, Տարիմոն, Ժիւլ Սիմոն, Փէլլըդան
 և Կէրու: Ուրիշ գաւառներ ընտրած էին զՊէրիէ,
 Մարի, Լանժուինէ: Ընդ ամէնը երեսուն և հինգ ընդ-
 դիմակացք, որ թերեւ աննշան թիւ մ'էր մեծամաս-
 նութեան քով, սակայն այս առաջին յաղթանակն էր
 ընդդիմութեան: Փէրսինեի Ներքին Գործոց հրաժա-
 րեցաւ. կրկին վերցուեցան անդեր պաշտօնէութիւնք.
 Պիլլօ՝ Պետութեան պաշտօնեայ անուանուեցաւ, Պու-
 դէ՝ Ներքին Գործոց. Տիւրիւյ՝ Հասարակաց Կրթու-
 թեան, Պարոշ՝ Արդարութեան և Կրօնից, Ռուհէ՝
 Նախագահ Պետութեան ատենին: Քանի մը ամիս

վերջը մասնական ընտրութեամբք կը մտնէին Օրէնս-դիր ժողովքին մէջ Քառնօ և Կառնիէ Փաթէս, երկու ազատական նշանաւոր գործողք 1848ի :

5. Ժողովաշրջան¹ 1864ի. — Ընդդիմութիւնը պայքարաց մէջ. — Կայսրութիւնը դէպ յազատականութիւն : — Ամենայն ոք հետաքրքրութեամբ կը սպասէր ժողովաշրջանին բացման որ եղաւ Նոյեմբեր 5ին : Նաբոլէոն Գ յետ մի աւ մի յիշելու վաճառականութեան, նաւարկութեան, երկաթուղեաց յառաջագիւժութիւնը, Ալճէրիի և գաղթականութեանց երջանիկ վիճակը, Քոչինչինի աշխարհակալութիւնը, որով Քաղղիա երկիր մը կը ստօնար Ասիոյ ծովերուն մէջ, դարձուց խօսքը Արտաքին քաղաքականութեան վրայ և խօսքը բերաւ Լեհաստանի մասին, ծանուցանելով որ Քաղղիա չէր կրնար միջամտել ի նպաստ ապստամբ համարեալ ազգի մը՝ Ռուսիոյ նման մեծ Տէրութեան մը կամաց հակառակ, որուն հետ Ղրիմու պատերազմէն վերջը սերտ բարեկամութեամբ կապուած էր. և սակայն Քաղղիայով միայն չէր աւարտիր այդ խընդիրը : « Արդէն իրաց պարագայք ամենուրեք կը տապալեն 1815ի Դաշինքը ի Յունաստան, ի Պելճիա, յիտալիա ինչպէս նաև ի Գանուր : Գերմանիա կը յուզի զայն փոխելու. Անգղիա վեհանձնութեամբ այլայլեց զայն հրաժարելով Յոնիական կղզիներէն և Ռուսաստան զայն ոտնակոխ ըրաւ ի Վարչաւիա » : Աւելցուց ևս որ իւր ըրած ջանքերը Դեսպանաժողովի մը համար ի դերև ելեր էին մեծ Պետութեանց մերժելովը : Պսակի ճառին Պատասխանին մէջ ի ծերակուտի, Պոնտան մեծ հռետորութեամբ պաշտպանեց ըզ-Լեհաստան, Քաղղիոյ նպաստը առաջարկելով, նոյնը ըրաւ նաև իշխանն Նաբոլէոն : Սակայն մեծամասնութիւնը և ընդդիմակացք իսկ գիտէին որ չէր կարելի Լեհաստանի ազատութեան նպատակաւ օգնութիւն մը ընել : Պատասխանը ընդունելի եղաւ համաձայնու-

թեամբ, բաց ի մի հակառակ քուէէ, զոր տուեր էր իշխանն Նարոլէոն¹ :

Օրէնսդիր ժողովքին մէջ պայքարք ամիս մը տեւցին, յորում ընդդիմակացք մեծ շառաչով, մի առ մի ուղեցին աչքէ անցնել արտաքին և ներքին քաղաքագիտական խնդիրք և յորս քաջ հանդիսացան մանաւանդ Թիէր և յօրինաւորականաց՝ և հինաւորցն Պէրիէ : Յունուար 11ի գումարման մէջ, Թիէր խօսեր էր ընդհանուր ազատութեան դրութեան վրայ, զոր չորս մասի կը բաժնէր՝ Ազատութիւն տպագրութեան, ընտրութեանց, քաղաքացւոց և հասարակաց կարծեաց. և այս ազատութիւնքը, զորս կը կոչէր « կարևոր ազատութիւնք », կը պահանջէր յանուն փոփոխակի իրաւանց և պարտուց վարչութեան և ընդդիմութեան » : Ռուհէ աճապարեց պատասխանելու որ Թիէր յեղափոխութեան թմբուկը կը հարկանէր, նկարագրեց ազատութեան փլասները, զոր « Թիէր ինքնին պէտք էր գիտնալ, որ տեսեր էր գահու մը տապալելը » . ապա պանծացնելով կայսրութիւնը, աւելցուց որ համբերեն. և կուգայ այն օրը յորում կայսրն ինքնին առ սակաւ սակաւ պիտի տար այս ազատութիւնքը : Թիէրի յաջորդեր էր Ժիւլ Ֆաւրը. ուրիշ վիճաբանութեանց մէջ գործաւորաց նկատմամբ խօսեր էին Տարիմոն, Էմիլ Օլիվիէ և Ժիւլ Սիմոն² : Պայքարք աւելի սաստկացան երբ խընդիրը Արտաքին քաղաքականութեան վրայ եկաւ : Արդէն Պէրիէ պայծառ հաշուով մը ցուցուցեր էր որ կայսերական վարչութիւնը Դեկտեմբեր 2էն ի վեր ուրիշ վարչութեանց 50 տարուան մէջ ծախսածէն աւելի ըս-

1. Ի Գաղղիա Նարոլէոն իշխանը աւելի կոչուած էր Փլէմլը մականուամբ :

2. Այս նիւթոյն պայքարաց մէջ Փիքար՝ երեսփոխան Բարիզու ընդդիմակաց, կոչեր էր զԲարիզ « Ուղեղ Գաղղիոյ » : Մեծամասնութենէն ձայն մը գոչեց « Հիւանդ Ուղեղ մը » . և տը Մոռնի նախագահը աւելցուց « Եթէ Բարիզ գլուխ է, գաւառք սիրտն են, որով Գաղղիա լաւ սիրտ մը ունի և վատթար ուղեղ մը » :

պառեր էր և ունէր պակաս մը 3 միլեար և 144 միլիոն։ Երբ կարգը Մեքսիքոյի արշաւանքին եկաւ, Թիէր բացատրեց հաշուով որ այդ արշաւանքը ամիսը 14 միլիոն ֆրանքի կ'ըլլար Ազգին. և առաջարկեց քանի որ արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս չէ մեկնած յԵւրոպայէ, կասեցնել և բանակցիլ Յուարէզի հետ։ Մեծամասնութիւնը թերեւ ամբողջովին իւր կողմն էր չմիջամտելու նկատմամբ, բայց ոչ բանակցելու Յուարէզի՝ հասարակապետականի մը հետ։ Ռուհէ վարչութեան գործածը պաշտպանեց և մեծամասնութիւնը, յայտնի է, ծափահարեց։ Թիէր կրկին դիմեց ի բեմը խօսելու, բայց ժողովքը չուզեց մտիկ ընել. և մեծամասնութենէն երեսփոխան մը գոչեց որ «բաւական խօսուեցաւ աստի նպաստ օտարին»։ Վերջին երկու գումարումները Լեհաստանի վրայ վիճաբանութեամբք անցան։ Փէլլըտան առաջարկեց որ Գաղղիոյ դեսպանը կոչուի ի Բէդէրպուրկէ. բայց տը Մոռնի պաշտպանեց զՋարը և Գաղղիոյ քաղաքականութիւնը «Եթէ ազգութեանց օգնելու զգացումը ունի իւր վեհանձնութիւնը, սակայն խաղաղութիւնն ալ ունի իւր հմայքը։ Լեհաստան ի խաղաղութեան միայն կրնայ գտնել իւր երջանկութիւնը. Գաղղիա պատերազմ չուզեր»։ Եւ յայտմ ունէր իրաւունք։ Պատասխանը քուէարկուեցաւ մեծամասնութեամբ։ Ընդդիմութիւնը առ այժմ որոշողութեանց վրայ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ունենալ, և ցուցուց միայն որ ունէր կորովի և պատճառաբան հռետորներ, յորս մանաւանդ Թիէր միշտ հանդարտ, քաղցրալեզու, անխոնջ և ոչ զոք պարտասող. նոյնպէս Պէրիէ՝ ընդարձակ և բարձր միտք մը և խօսք։ Այս երկու հռետորական մեծ հանճարներու հետ եռութանի մը կը կազմէր Ժիւլ Ֆալլը պատճառաբան և աղուաբան. և անկարելի էր որ այսպիսի խօսողք առ սակաւ սակաւ չազդէին և չտիրէին ունկնդրաց վրայ։

Յամին 1863ի ընտրութեամբք, խօսից տրուած ազատութիւնը, կայսրութեան կողմնակիցք Նաբոլէոնի կողմանէ ինքնայօժար շնորհք մը կը համարեն. այլք

ստիպեալ հարկ մը, յորմէ բռնադատուեցաւ Նաբոլէոն Գ փոխել իր ուղղութիւնը և յորում յետ միանգամ մտնելու, ակամայ հարկ էր յառաջել. այդ պատճառաւ իսկ փափագեցաւ ձեացնել կայսերական—ազատական կոսակցութիւն մը: Այս իւր գաղափարք յայտնուելով սակաւ մտերմաց և ազդեցիկ հռետորներու, ունեցան իրենց միտողքը, յորս մանաւանդ Էմիլ Օլիվիէ, Բարիզու հասարակապետական երեսփոխանը, որ այդ նոր ուղղութեան տարերքներէն ամենէն աւելի ազդեցիկը պիտի ըլլար քիչ վերջը: Բայց զարմանալի ճակատագիր. այդ կայսերական—ազատական ուղղութիւնը պիտի տանէր զԳաղղիա ի Սէտան:

6. 1865ի Պսակի նաւին պատասխանուոյն առթիւ վիճարանութիւնը. — Թիէր կը պաշտանէ Հռովմայ Քահանայապետին ժամանակաւոր իշխանութիւնը: — 1865 տարւոյն ժողովաշրջանի բացման ճառով Նաբոլէոն Գ կը ծանուցանէր գոհութեամբ որ Գաղղիա կըրցեր էր պահել իւր չէզոքութիւնը Տանիմարքայի խընդրոյն մէջ, համակրանօք մը առ Տանիմարքա և բարի կամեցողութեամբ Գերմանիոյ նկատմամբ», կ'իմացնէր որ հեռաւոր միջամտութիւնք վերջ կ'առնուին, որ Մեքսիքոյէ բանակք կը դառնային և Հռովմ գտնուողք պիտի ելլէին. կը վերջացնէր ճառը ըսելով որ «հաստատութեամբ բռնենք Սահմանադրութեան մը հիմունքը և դէմ կենանք անոնց, որք չափազանց մղումներ նպատակ առած են փոփոխութիւնք յառաջ բերելու, որպէս զի հարթայատակ ընեն ինչ որ հիմնեցինք»: Այսպէս կայսրը չէր ուզեր կարծուիլ որ տեղիք տուած ըլլայ ազատականաց: Պատասխանին համար վիճարանութեանց առաջին խօսողն եղաւ մարքիզն տը Պուասսի, ոգելից և զուարճաբան խօսող մը, որ կայսրութեան վերջի տարիներուն վարչութեանց յուսահատութիւնն էր: Տը Պուասսի, արտաքսապէս ծածկեալ ձեւերով, սաստկապէս քննադատեց կայսրութեան վիճակը, միանգամայն ինք զինքը ջերմ կայսերական հրատարակելով, ստէպ ծիծաղ պատճառելով ընդդիմութեան և զայրոյթ մեծամասնութեան: Բաղդատեց զՆաբոլէոն Ա

Նաբոլէոն Գի հետ և զվերջինս գերազանց գտաւ և « այս առթիւ մի միայն դէպք մը յիշեմ. ոչ միայն չեմ ուզեր խօսիլ Վէնսէննի փոսերու մասին¹, այլ ինձ պատմուած է որ Կայսրը՝ այս վեհանձն գործը ըրած է. իմանալով որ տարագրեալ իշխան մը կը գտնուի ի Բարիզ, ոչ միայն զինքը բռնել շտուաւ, այլ իմացնել տուաւ որ փութով դառնայ յԱնգղիա » : Մեծամասնութեան համբերութիւնը հազիւ կը զսպուէր. ապա առաջարկեց տուրք մը դնել ստար նշան կրողներուն վրայ « Եթէ դոցանէ քանի մը հատը արժանաւորութեամբ ստացեալ են, սակայն որքանը ստացուած են այնպիսի առիթներու մէջ, զորս պարկեշտ բերան մը չկրնար յիշել : Բայց առանց երկդիմի բաւերու դիմելու, կրնայ ճանչցուիլ որ այս նշաններէն շատերը տրուած են, զոր օրինակ իշխան մը Բուսարանութեան պարտէզ տանելուն համար, կամ ի թատրոն, կամ դերասանի մը անունը և կամ հասցէն տուած ըլլալուն ... » : Նախագահը ալ չկրցաւ համբերել և զայրացաւ այսօրինակ բացատրութեաց համար. անդէն Տը Պուլաստի սկսաւ բացագանչել որ ինչ մեծ շիտից մէջ պիտի ինկնար Քաղղիա թէ յանկարծ կորսնցնէր զԿայսրը, և ապա քանի մը վայրկեան խնդրեց հանգչելու : Մէկէն մարաջախտն Մանեան կանգնեցաւ որ թէ Քաղղիա այդպիսի դժբաղդութիւն մ'ունենայ, բնաւ չկորսուիր. ծերակոյտը, օրէնսդիր ժողովքը, բանակը, ամէնը պիտի շրջապատէին զԿայսերական իշխանը գոչելով՝ « Կայսրը մեռաւ, կեցցէ Կայսրը » : Ծերակոյտը եռանդնալից ծափահարեց և նախագահը յիշեցուց որ մոռցաւ յիշելու և զՔաղղիա :

Յետոյ վիճարանութիւնը անցաւ Եկեղեցւոց և Պետութեան մէջ յարաբերութեանց նկատմամբ և մանաւանդ Սէլապոս կոնդակին վերաբերեալ, որ վերջ մը կու տար Գալլիական Եկեղեցի կոչուած խնդրոյն. այս խնդիրը ևս ունեցաւ իւր պաշտպանքը և ընդդիմա-

1. Ուր սպաննուեցաւ Դուքսն Անկիէնի, հրամանաւ Նաբոլէոնի առաջնոյ :

խօսքը: Եւ սակայն աստուածաբանական և կանոնագիտական այսպիսի ծանր խնդրոյ մը հետ ինչ յարաբերութիւն ունէր ծերակոյտը: Այսու հանդերձ վեց գումարումն այս նիւթով զբաղեցաւ, և բաց յաշխարհիկ հռետորաց, խօսեցաւ նաև Ռուանի արքեպիսկոպոսը՝ կարդինալն Պոնըլոզ, պաշտպանելով զՍիլլապուս կոնդակը, և Բարիգու արքեպիսկոպոսը՝ գերապայծառ Տ'Արպուա, Պետութեան և Եկեղեցւոյ մէջ հաշտարար զօդիչք ջանալով փնտռել:

Ապա յատենակալաց ոմանք և մանաւանդ Ռոշըժաքլէյն սաստկապէս խօսեցան Սիպտեմբեր 15ի Դաշանց դէմ, որով Հռովմ կը մատնուէր Իտալիոյ ձեռքը, անկէ գաղղիացի զօրաց ելլելովը, Ռուհէ պաշտպանեց կայսրութեան ընթացքը իբր գովեալ ամէն տէրութիւններէ: Յետոյ խօսեցաւ Մեքսիքոյի արշաւանաց մասին և մարաջախտն Ֆորէյ այդ արշաւանքը կոչեց «Ներշնչումն աստուածային՝ ի կայսրն» . և հաստատեց որ Մեքսիքոյի արշաւանքը իւր Թագաւորութեան փառաւորագոյն էջերէն մին պիտի ըլլար: Ամէնը ծափահարեցին կեցցէներով: Վերջը Տիւփէն երկար ճառախօսութիւն մը ըրաւ ժամանակիս ապականութեանց և նորաձեւութեանց մասին: Յուլիս 7ին արձկուեցաւ ծերակոյտը «Կեցցէ կայսրը» աղաղակներով:

Օրէնսդիր ժողովքը իւր գումարումները սկսած էր Փետրուար 17ին և նախ հարկ էր Պսակի ճառին պատասխանը քուէարկել: Ի զուր ընդդիմութիւնը ուզեց մտցնել մէջը մի երկու բացատրութիւնք ազատութեանց նկատմամբ, մանաւանդ ընտրութեանց մասին եղած զեղծմունքը ջանալ վերցնելու: Դիւլիէ վարչութեան կողմանէ ծաղրածու ոճով պատասխաններ տուաւ. Արդէն ընդդիմակացից ոգիները յուզեալ էին երբ երկրորդ օրը կայսեր սենեկապահ տ'Ավրէնքուր երեսփոխանը ելաւ պատասխանելու առ թիէր որ «վախ չըկար յեղափոխութիւններէ, քանի որ այն հանճարեղ անձը որ կը կառավարէ զԳաղղիա, մեծամասնութիւն ունի Օրէնսդիր ժողովքին մէջ: Անոր ջանքով Գաղղիա ելած է անդունդէ ուր զինքը ձգեր էր հասարակա-

պետութիւնը : Ամենայն ինչ կորսուած էր երբ հասաւ Դեկտեմբեր 2ը » : Այս բացատրութեան վրայ Փիքար զայրացմամբ գոչեց որ « Դեկտեմբեր 2ը եղեուն մ'էր » : Մեծ յուզում և շփոթութիւն ծագեցաւ ժողովոյն մէջ . ամէն կողմանէ կը գոչէին Փիքարի ըսածը կրկին լսելու՝ զինքը դատապարտելու համար . և նախագահը Շնայտէ հազիւ մեծ ջանիւք կրցաւ լռեցնել աղմուկը , խոհեմութիւն համարելով այդպէս : Պաշտօնական գումարմանց տեղեկագիրներու մէջէն վերցուեցաւ Փիքարի ըսածը : Սեպտեմբեր 15ի Դաշնաց վիճարանութեան առթիւ Թիէր պաշտպանեց Քահանայապետին ժամանակաւոր իշխանութիւնը . Թիէր աւելցուց որ « շատ չըտեւեր և Հռովմ պիտի ըլլայ մայրաքաղաք ամբողջ Իտալիոյ , և Գաղղիա իւր քովը սահմանաց վրայ պիտի գտնէ առաջնակարգ պետութիւն մը , որուն հետ անկէ վերջը հարկ է որ զգուշութեամբ գնայ » : Յայտնի է որ Թիէր ժամանակաւոր իշխանութենէն աւելի կը հոգար Քաղղիոյ նկատմամբ , որ իւր սահմանաց մօտ մեծ պետութիւն մը կանգնուելու կ'օգնէր , ինչինքը միշտ ապահով համարելով անոր անընդհատ երախտագիտութեան : Ռուհէ իւր պատասխանին մէջ ըսած էր Հռովմայ նկատմամբ որ « Ժողովուրդ մը կրնայ ինչ ինչ պարագայից մէջ սահմանել կամ փոխել իւր ներքին վարչութիւնը » : Փէլլըդան գոչեց որ « ի նկատի կ'առնուր պաշտօնէին այս ըսածը » և Ռուհէ վրայ բերաւ « Փէլլըդան նկատողութեան կ'առնու իմ խօսքերս . ժողովուրդ մը ունի իրաւունք փոխելու իւր ներքին վարչութիւնը . այո՛ . բայց երբ խռովարարաց փոքրամասնութիւն մը ուզէ տապալել վարչութիւնը , մեծամասնութիւնը գիտէ զայն ջաղխել » : Առ որ մեծապէս եղան ծափահարութիւնք : Պատասխանին ամբողջութիւնը քուէարկուեցաւ Ապրիլ 16ին 249 քուէիւք ընդդէմ 15 քուէից : Ապագայ նիստերու մեծագոյն նիւթն եղաւ երկրին դրամական և տնտեսական վիճակը որ երթալով կը խանգարէր : Ճարտասանք և մանաւանդ Թիէր խօսեցաւ պայծառ հաշիւներով և առաջարկներով , սակայն առանց արդեանց :

Գումարմանց բացմանէն երեք եօթնեակ վերջը մեռեր էր տը Մոռնի, նախագահ Օրէնագիր ժողովոյն, որ աներկիւղ, նրբամիտ և հնարագէտ քաղաքագիտութեամբ կազմեր էր Նաբոլէոնի Նախագահական իշխանութիւնը և Կայսրութիւնը: Իւր յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ չքեղութեամբ Պետութեան ծախիւք. և իրեն յաջորդեց կոմսն Վալէսքի: Մեռաւ Պետական հարուածին ուրիշ նշանաւոր օգնական մ'այլ՝ մարալախտն Մանեան: Սորա ևս յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Պետութեան ծախիւք:

7. Կայսրուհին Թագապահ. Խօսք Նաբոլէոն իշխանին յԱյաչիօ — Ուղեւորութիւն կայսեր յԱլճէրի: — Նաբոլէոն Գ մտադիր ըլլալով այց ելլելու Ալճէրիի գաղթականութեանց, Ապրիլ 26ի հրովարտակով մը Թագապահ կարգեց զԵւթէնի կայսրուհին և ինքը Ապրիլ 29ին մեկնեցաւ:

Այս Թագապահութեան ժամանակ իշխանն Նաբոլէոն Այաչիօ գացեր էր, Մայիս 15ին ներկայ գտնուելու տօնախմբութեանց՝ ի պատիւնոր կառուցման շիրմի մի, Նաբոլէոն Ա. նոյ և իւր չորս եղբարց յիշատակին: Իշխանը բանախօսութիւն մը ըրաւ այս առթիւ, յորում կը բացատրէր իւր հօրեղբօրը քաղաքականութիւնը զոր կը համարէր ազատական և ռամկապետական: Իշխանն Նաբոլէոն ի սկզբանէ անտի հակառակ Նաբոլէոն Գի, նոյն հակառակութիւնը ցուցուցեր էր միշտ և ի կարծիս և ի խօսս, ինքզինքը ազատական մը հռչակելով, այսպէս համարելով առաւելագոյն համակրութիւն մը ստանալ, և զոր շատացաւ երբէք: ՅԱյաչիօ ըրած ճառախօսութիւնը իւր զգացմունքը յայտնելու համար էին և ծածկեալ քննադատութիւն մը Նաբոլէոն Գի քաղաքականութեան: Թագապահ կայսրուհին ծանոյց զայս առ իւր ամուսինը յԱլճէրի և Մայիս 27ին Մալթէօսը կը հրատարակէր յԱլճէրիէ կայսեր նամակ մը յանդիմանական առ իւր հօրեղբօր որդին, յորում զինքը կը կշտամբէր հակառակ գործած ըլլալուն իւր ունեցած վստահութեան. ընդ անուամբ Նաբոլէոնի սկզբունքներ ըսեր էր, որոնք ու-

րիչ նպատակ չունէին, բայց զէնք ըլլալու վարչութեան հակառակորդաց ձեռքը: Ամենէն վերջը կը յաւելուր որ «Նարոլէոն Ա ոգիները հանելու համար յանիշխանութենէ, որ միայն հակառակորդ է ազատութեան, նախ իւր ընտանեաց և ապա վարչութեան մէջ խստիւ կը պահանջէր մէկ կամք, մէկ գործելոյ եղանակ. նոյնը ինքն ալ ասկէ վերջը պիտի պահանջէր»: Իշխանը այս նամակին վրայ հրաժարեցաւ Առանձին խորհրդոյ փոխան—նախագահութենէ և ի Նախագահութենէ 1867ի Տիեզերական Յուցահանդէսին: Եւ սակայն այս ընտանեկան տարաձայնութեան բնաւ կարեւորութիւն մը չտրուեցաւ. երկու Նարոլէոնրուն մէջ աւելի համակրելի էր կայսրը. իշխանը՝ որ թէպէտ կը կրէր ճշգրիտ Նարոլէոն Ա. նոյն կերպարանքը, կորսնցուցած էր իւր ժողովրդականութիւնը, մանաւանդ հակակրօնական զգացմամբք և խօսիւք: Այս եղելութեանց ժամանակ կայսրը կը գտնուէր յԱլճէրի:

Յամին 1863ի Փետրուարի մէջ կայսրը նամակ մը ուղղած էր առ մարաջախտն Փէլիսիէ, զոր 1860ի զինուորական հրամանատար անուաններ էր Ալճէրիի, յորում կը խոստանար Ատենավճիռ մը պատրաստել, որ հաստատէ Ալճէրիի ցեղերուն անհատական սեպհականութեանց իրաւունքը. որովհետեւ «հաւասարապէս կայսր եմ Արապներուն ինչպէս Գաղղիացւոց»: Ապրիլ 11ի Ատենավճիռ մը արար ցեղերը տէր ըրաւ այն երկիրներուն զորս գրաւած էին, հրամայելով զայնս բաժնել ցեղի անդամակցաց մէջ. ունենալով իւրաքանչիւր ոք արտօնութիւն վաճառել վարձել կամ գրաւի դնել իւր հողը:

Յամին 1864ի վախճանելով մարաջախտն Փէլիսիէ, նոյն տարուան Սեպտեմբերի մէջ իւր տեղը զինուորական հրամանատար անուանուեր էր մարաջախտն Մաք Մահոն: Ալճէրիի հարաւային կողմը ապստամբութիւն մը ծագած էր, և տեւած էր մինչև 1865ի սկիզբները. որ թէպէտ մեծ նշանակութիւն մը չունէր, սակայն Նարոլէոն Գ անձամբ ուղեց տեսնել և քննել իրաց վիճակը և այս պատճառաւ անցաւ ծովը: Նարոլէոն Գ

երեք եօթնեակ մնաց յԱլճէրի, աճապարանօք և ճեպընթաց ուղևորութեամբ այցելելով երեք գլխաւոր գաւառաց մեծ քաղաքներուն, ամէն կողմ ոչ այլ ինչ տեսնելով այդ երազ ընթացից մէջ, բայց բազմութիւն հետաքրքիր ժողովրդեան մը: Իւր դարձէն վերջը ի Գաղղիա ատենավճռով մը արարներուն գաղղիացի քաղաքակցութեան իրաւունքը շնորհեց:

Քիչ վերջը հասաւ ի Գաղղիա ահաւոր մաղձախտը որ միայն Սէն գաւառին մէջ Սեպտեմբերէն ցԻեկտեմբեր 6000 անձինք կոտորեց:

8. 1866 ամին Պսակի Ճաւռին Պատասխանին առթիւ վիճաբանութիւնք: — Բնաւ չէին կրնար գուշակուիլ 1866 տարւոյն սկիզբը, իւր շրջանին մէջ պատահելիք ամենակարեւոր դէպքերը: Ամենայն ինչ հանդարտեալ կ'երևար յիտալիա, ի Մեքսիքոյ, ի Տանիմար քա և ի Գերմանիա ևս կաշդայնի դաշամբք: Նաբոլէոն Յունուար 22ի բացաւ 1866ի ժողովաշրջանին գումարումները, նոյն խաղաղական ծանուցումներով Արտաքին քաղաքականութեան մասին: Գերմանական խընդրոց վրայ խօսելով կ'ըսէր որ « իմ դիտաւորութիւնս է խիստ չէզոքութիւն մը պահել, վասն զի այդ պատահարք ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի յարաբերութիւն մը ունին Գաղղիոյ շահուց հետ »: Սակայն ներքին քաղաքականութեան մասին չկրցաւ լռել և ակնարկութիւններ չընել ընդդիմութեան մասին, աւելցնելով որ « 80 տարիէ ի վեր բաւական վիճուեցաւ ի Գաղղիա լաւագոյն վարչութեան ձև մը գտնելու. և արդէն փորձը կը ցուցնէր թէ յորում Գաղղիա գտեր էր իւր անդորրութիւնը. և կը յանձնէր հաստատուն միանալու այն վարչութեան հետ որ նեցուկ էր ընկերութեան և կ'ապահովէր բարիք և պատիւ, և խորհել ևս որ գիտութիւններէն և բանավարութենէ վեր կայ գերագոյն կամք մը որ կը կառավարէ թէ մարդկանց և թէ ազգաց ճակատագիրը »:

Ի ծերակուտի Պատասխանի համար վիճաբանութիւնքը սկսաւ մարքիզն տը Պուսարի մերթ ծաղրածու ոճով, և մերթ գովեստիւք. խօսելով առանց կարգաբանութեան

մը որ ունէր իւր նպատակը. երբեմն փափագելով որ հաստատուի խօսարանական վարչութիւնը և երբեմն կարեկցաբար խորհուրդներ տալով կայսեր : Երբակոյտը զայրացաւ և Դրոլոն նախագահը ծանր ազդարարութիւն մը ըրաւ « կը խոնարհիմ, ըսաւ Տը Պուլասսի, Նախագահին իշխանութեան, համարեցէք որ բան մը չըսի ... կը կարծէի որ Սահմանադրութիւնը ենթակայ է կատարելագործուելու, բայց չըլլար եղեր, շատ լաւ. այդ այնպէս է իբրև թէ՛ գինքը գերեզմանի դատապարտած ըլլայինք. այն ատեն ամեննիս ալ միաբան իջնանք ի գերեզման և երթանք ճաշելու մեռելոց հետ » : Եւրակուտի բարկութիւնը յետին ծայրն էր, սակայն մարքիզն Տը Պուլասսի շարունակեց իւր խօսքը հանդարտ պաղուծեամբ, որովհետև իրեն պարտք մը կը համարէր ոգիներուն անհանգստութեան պատճառաւ, խօսիլ առ կայսրը « զոր կը խաբեն լուծեամբ և չողոքորթութեամբ » . աղաղակները բարձրացան. իսկ տը Պուլասսի յանկարծ գոչեց « կա՛յ մէկը յաշխարհի որ գո՛հ ըլլայ իւր դրութենէն » : Բազմաթիւ ձայներ մեծագոյ աղաղակեցին « Այո՛ ամեննիս ալ գո՛հ ենք » : Տը Պուլասսի շարունակեց որ « ես չեմ հաւատար » : Ապա խօսեցաւ Այաչիոյ ճառին վրայ զոր կոչեց « Դաւաճանող ընդդէմ կայսեր, նախատական ընդդէմ Նաբոլէոնի Ա.նոյ և ամպարիշտ ընդդէմ Աստուծոյ » . և նկատելով այդ ճառը իբր սկիզբ մը դաւերու, խորհուրդ կուտար կայսեր յայսմհետէ զգուշանալ ուղեորութիւններէ : Որչափ որ Ռուհէ ամենայն ոգւովը ջանաց ճարտասանին ըրած զաւելտախառն տխուր տպաւորութիւնքը սրբել, սակայն Տը Պուլասսիի խօսքերը կ'ունենային իրենց ազդեցութիւնք և ծերակուտէն դուրս : Սեպտեմբեր 15ի դաշանց դէմ ևս եղան խօսողք և մասնաւորապէս կարտինաթն Պոնըլոզ և Մաթիէլ : Ապա Պատասխանը գրեաթէ համաձայնութեամբ քուէարկուեցաւ :

Օրէնսդիր ժողովքին վիճարանութեանց սկիզբը թիէր կրկին նորոգեց « կարևոր ազատութեանց » բողոքը : Կլէ Պիզուան երեսփոխանը սկսաւ խօսիլ կա-

ռավարութեան մէջ զեղծմանց վրայ, բայց բազմաթիւ ձայներ իւր խօսքը խափանեցին: Ոմանք Սեպտեմբեր 15ին Գաշինքը գովաբանեցին, ուրիշները անպատուութիւն համարեցան, ցաւելով որ այսպէս կը թողուին կը քանէին զՔահանայապետը. Պետութիւնը պարծեցաւ որ այսպէս 22 միլիոն ժողովրդոց ազատութիւն տուեր էր և ուրախ էր իւր սահմանաց վրայ այսպիսի մեծ ազգ մը ձևացնելուն, որ միշտ իւր ազատարարաց համար յարգանք պիտի ունենար և երախտագիտութիւն:

9. Յաւելուած Քառասուն եւ հինգից: — Պսակի ճառին վերջին մասին վրայ վիճուած ժամանակ, մեծամասնութենէն քառասուն և հինգ երեսփոխանք, յորս էին Պիւֆֆէ, տը Կրամոն, Շըվանտիէ, տը Վալտրոմ և այլք, յաւելուած մը առաջարկեցին որ « Գաղղիա հաստատապէս յարեալ այն գերդաստանին որ կը պահէր յինքեան կարգ և օրէնք, սակայն հաւասարապէս յարեալ էր այն ազատութեանց զորս կարևոր կը համարի իւր նպատակին կատարման: Այսպէս Օրէնսդիր Ժողովք այսօր ինքզինքը թարգման ընելով հասարակաց զգացման, Ձեր Վեհափառութեան գահոյից ոտքը կը դնէ իւր իղձերը որպէս զի ընդարձակուին 1860ի Ձեր ըրած շնորհները»: Առաջին անգամ էր որ մեծամասնութենէն այսքան երեսփոխանք միաբան ազատութեանց համար իղձերնին կը համարձակէին յայտնելու: Պիւֆֆէ նախ խօսեցաւ ընդարձակ այս Յաւելածի մասին, որուն պատասխաններ եղան թէ ինչ էին երկրին փափագները կայսերական ընտանեաց և անոր ուղղութեան նկատմամբ, առանց որոց ամենայն ինչ պիտի ընկղմէր խառնակութեան անդնդոց մէջ: Ուստի ընդերկար համարեցաւ ցուցնել խօսարանական վարչութեան մեծամեծ փնասները, և թէ ամենայնիւ հարկ էր վստահիլ ներկայ վարչութեան, որ կը պաշտպանէ զընկերութիւնը և անհատական և ընկերական ամէն շահերը, խօսեցաւ ապա մասնաւորապէս տպագրութեան ազատութեան դէմ և խօսքը լմընցուց յայտնելով քառասուն և հինգ երեսփոխանաց ճարտար բացատրութեամբ մը, որ չափէ աւելի յառաջագի-

դիմեր էին: Էմիլ Օլիվիէ որ բաւական ժամանակէ ի վեր ձգեր էր Հնգից խումբը առանց մեծամասնութեան կողմը անցնելու, այս առթիւ յարեցաւ քառասուն և հնգից կուսակցութեան և պաշտպանեց եռանդեամբ Յալիւս-ձը, մինչև յայտնապէս գոչելով առ նոսա որ « չյուսահատինք, ապագայն մերն է »: Յաւելուածը ի նպաստ իրեն ունեցաւ 65 քուէ, բաց յընդդիմութենէ սակաւ հրաժարելոց: Գեկտեմբեր շէն վերջը առաջին անգամ էր որ Նաբոլէոն Գ' լուռ տոգոհութեան մը այսպիսի բազմաթիւ քուէ կ'ունենար. բայց այս լուռ տոգոհութիւնը օրէ օր պիտի փոխուէր պահանջով տոգոհութեան, սա առաջին ազդարարութիւն մ'եղաւ. և Նաբոլէոն ըմբռնելով, Օրէնսդիր ժողովոյն Պատասխանը ընդունած ժամանակ, հարեանցի ակնարկութիւններով հաստատեց որ « ինքն ևս ի կողմն էր ազատութեան, բայց կան եղանակք ազատութեան »: Ապա աւելցուց, զոր միշտ իւր բերանը պատրաստ ունէր որ « Գաղղիա իմ ձեռացս մէջ երբէք չկորսուիր » . վըստաւ միանգամայն « Պետութեան բարձր պաշտօնէից, բանակին հաւատարմութեան, բարի քաղաքացւոց հայրենասիրութեան և վերջապէս Աստուածային հովանաւորութեան վրայ, որ երբէք պակսած չէ մեր հայրենեաց »: Սակայն այս մեծամեծ բացատրութիւնք չջնջեցին Յաւելուածին տպաւորութիւնը:

10. Բրուսիա-Աւստրիական պատերազմը Օրէնսդիր ժողովոյն մէջ — Թիէրի Ճառը. — Օրէնսդիր ժողովքը զբաղեցաւ իւր գումարմանց մէջ այլ և այլ օրէնքներու համար, յորս վաճառականութեան և նաւարկութեան: Զինուորական բանակաց կազմակերպութեան մասին խօսից մէջ՝ Թիէր բուռն եղանակաւ խօսեցաւ կայսերական արտաքին քաղաքականութեան դէմ և մանաւանդ գերմանա — տանիմարքական պատերազմին նկատմամբ. այնպիսի քաղաքագիտական նրբամիտ և սուր գուշակութեամբք, որոց վրայ յիշաւի կը զարմանանք յետ իրականացման: Ուզեց հաստատել որ Շէզ-վիկ երբէք չէ վերաբերած Գերմանիոյ. իսկ թէ լեզուն պատրուակ կ'առնուի ազգի մը տիրելու, « կը նմանի որ

Գաղղիայէն Ալգասը առնուի, որովհետեւ գերմաներէն կը խօսուի հոն»։ Ապա քննադատելով լրջութեամբ Գաղղիոյ բռնած չէզոք դրութիւնը բրուսիա–աւստրիա–իտալական խնդրոյն մէջ աւելցուց այս նշանաւոր խօսքերը « Եթէ պատերազմը յաջող ըլլայ Բրուսիոյ, ապա ահազովապէս պիտի տիրէ Հիւսիսային գերմանական նահանգաց. և հարաւայիններն ալ սլիտի ենթարկէ այն պիտի Աւագաժողովոյ մը որ իրմէ կախումն ունենայ։ Այսպէս Գերմանիոյ մաս մը պիտի ունենայ իւր ուղղակի և մաս մը անուղղակի իշխանութեան ներքեւ. և Աւստրիա այս նոր կարգաւորութեանց մէջ պաշտպանելոյ մը դիրքը պիտի ունենայ։ Եւ այն ատեն, ներեցէք որ ըսեմ, պիտի տեսնենք ձեացումն գերմանական մեծ կայսրութեան մը, նման Կարոլոս Եի կայսրութեան, որ այն ատեն կը բազմէր ի Վեննա, իսկ սա պիտի բազմի ի Պէտլին, յոյժ մերձ մեր սահմանաց զոր պիտի սեղմէ և ճնշէ։ Եւ որպէս զի նմանութիւնը ամբողջովին ըսենք, մինչ Կարոլոս Ե ի կայսրութիւնը կը յենուր Սպանիոյ վրայ, սա պիտի յենու Իտալիոյ վրայ»։ Քաղաքագէտ որ և է բարձր միտք մը չէր կարող աւելին գուշակել ճշգրտապէս։ Թիէր չէր ըսեր յենու 1815 Դաշանց վրայ, այլ 1852ի տարւոյն Դաշանց, յորում Գաղղիա ստորագրեր էր Տանիմաքայի ամբողջութիւնը, զոր ոտնակոխ ըրեր էին Բրուսիա և Աւստրիա։ Թիէրի խօսքերը մեծ տպաւորութիւն ըրին համարէն ժողովոյն վրայ։ Ռուհէ կը խիթար հակառակ քուէ մը Արտաքին քաղաքականութեան մասին, երբ յանկարծ իրեն հեռագիր մը ներկայացուեցաւ, զոր անդէն կարդաց ժողովոյն, որ կ'իմացնէր թէ « Իտալիա պիտի չկռուէր ընդդէմ Աւստրիոյ»։ Այսպիսի պաշտօնական հեռագրէ մը վերջը, աւելորդ էր խօսիլ, քանի որ կը վերնար պատերազմին կարելիութիւնը։ Վարչութիւնը հաւանութեան քուէ ստացաւ. բայց հեռագիրը բնաւ հաստատութիւն մը չըստացաւ և վարչութեան հնարագիտութիւն մը համարուեցաւ ժողովքին տպաւորութիւնը ցրուելու համար։

Նարոյէոն Գ քիչ օր վերջը նամակով մը, ինչպէս

իւր սովորութիւն էր, կ'իմացնէր առ Տրուէն տը Լիւյ, պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց, իրաց վիճակը յԵւրոպա, Աւստրիոյ, Իտալիոյ և Բրուսիոյ մէջ համաձայն հաշտութեան մը ի դերեւ ելլելը, իւր դեսպանին բռնած ընթացքը կը և վերջացնէր, « Անշուշտ Գուք ծանուցած կ'ըլլաք որ բնաւ նոր սահմանաց փափագ մը չունինք, մինչև որ Եւրոպա իւր աշխարհագրական հաւասարակշռութեան մէջ մնայ. և այն ատեն կրնանք մտածել այդպէս, եթէ յանկարծ ի նպաստ մեծ պետութեան մը փոփոխութիւնք կրէ այդ կշիռը, և եթէ մեզ սահմանակից գաւառք ինքնայոթար ուխտիւք փափագին յարիլ ի Գաղղիա » : Յետոյ Նամակին մէջ կ'ուզէր բացատրել Աւստրիոյ և Բրուսիոյ մէջ ծագած կռուոյն պատճառքը, զորս Բրուսիոյ աշխարհագրական թերի սահմանագծութեան կ'ընծայէր և Իտալիոյ ամբողջական ազատուելուն. և կը դնէր իւր գաղափարքը թէ Գերմանիոյ և թէ Իտալիոյ նկատմամբ և զորս ապա առաջարկեց Նիքոլսպուրկի զինադադարման: Կըլմնցնէր նամակը որ եթէ խաղաղութիւնը խռովի և « Ինչ ալ ըլլան պատերազմի արդիւնք, բնաւ մեզ վերաբերեալ խընդիր մը պիտի չսահմանուի առանց մեր կողմանէ հաւանութեան » : Այս նամակը, և մանաւանդ վերջին ապահովութիւնը, այնքան տուաւորութիւն ունեցան Օրէնս դիր ժողովքին վրայ, որ Թիէր ուզելով խորհրդածել թէ յինչ իրս համամիտ էր նամակին, մեծամասնութիւնը շառաչալից գոչմամբ խափանեց ձայնը : Օրէնս դիր ժողովոյն գումարմունք վերջացան Յունիս 30ին. երբ արագութեամբ կը յառաջէր աւստրիա — բրուսիական հսկայ պատերազմը : Իսկ թէ Նաբոլէոն Գ այս ժամանակին մէջ ինչ քաղաքականութեան հետեւեցաւ և ինչ միջամտութիւնք ըրաւ, արդէն զայն տեսանք պատերազմին ամբողջական պատմութեան մէջ ¹ :

1. Ամ 1866 այնքան փառաւոր Բրուսիոյ և անգութ Աւստրիոյ համար, Երկրորդ կայսրութեան աղետալիներէն մին պիտի սեպուի դժբաղդաբար : Մինչև ցայսօր չեմ կրցած ըմբռնել Գաղղիոյ կառավարութեան ընթացքը : Այս մեծ կռուոյն սկիզբէն

11. Պատրանք Գաղղիոյ. Նոր ուղղութիւն քաղաքականութեան մէջ: — Պատերազմին ամբողջ շրջանը և վերջը մեծ զարմացումն և պատրանք պատճառեց բովանդակ Եւրոպիոյ և մանաւանդ Գաղղիոյ. ուր ամենայն ոք համակրանօք մը առ Աւստրիա, չէր կրնար երբէք գուշակել Բրուսիոյ զինուոց և քաղաքականութեան այսքան մեծ զօրութիւնը: Պատերազմի իբր բրաբիոն՝ Բրուսիա նոր երկիրներ կը ստանար ի հիւսիս, և ի հարաւ կ'ենթարկէր իրեն մնացեալ գաւառքը: Աւստրիա կը կորսնցնէր Գերմանիոյ մէջ ունեցած դիրքը. և վերջապէս ամէն երկրորդական պետութիւնք նկատմամբ Բրուսիոյ, հպատակ իշխանութեանց դիրք մը կ'առնուին: Արդ այս ամէն սահմանամերձ փոփոխութեանց պատճառաւ, անշուշտ Գաղղիա ևս պէտք էր ունենար իւր նոր սահմանքը ինչպէս կը խոստանար Նամակը առ Տրուէն տը [իւյ Յունիս 1]ին: Նաբոլէոն Գ կրնար ունենալ և ապահովապէս ունեցեր էր այդ դիտումը և յոյսը պատերազմին սկիզբը, իբր փոխարէն իւր չէզոք կենալուն, բայց Սատովայէ վերջը այնպէս կերպարանափոխ կ'ըլլար ամենայն ինչ, որ թէ պահանջէր իսկ, իրեն տուող չկար. կը մնար ցաւել միայն պատրանքին վրայ: Նոյն իսկ իբր միջնորդ երկուց պետութեանց չկրցաւ որ և է օգուտ մը ունենալ Գաղղիոյ համար, ընդ որ տհաճեցան իրեն հաւատարիմ երեսփոխանք անգամ: Այսպէս իմացաւ քաղաքականութեան եղած անդարմանելի վրիպակը:

մինչև վերջը, կարծես մտամոլորած էր»: Դուքսն Տը Փէնսինի. Յիշատակութիւն. 1896: Նոյն հեղինակը մոլեռանդն կայսերական, կը պատմէ Նաբոլէոն Գի իսկզբանէ այդպիսի պատերազմի մը ջանքը և փափաքները. բայց մեծագոյն պատասխանատուութիւնը կը ձգէ կայսրուհւոյն զրգումանց վրայ. և երբ Նաբոլէոն ուզեց դարման մը տանիլ, ժամանակը անցեր էր: « Ամէն քաղաքագիտական միջոցք սպառեր էին... երբ կայսրը վերջապէս անըմբռնելի թմբուկներէ մը արթննալով, իւր պաշտօնեայքը առանձնական ժողովքի կանչեց խորհրդակցելու այսպիսի ծանր պարագայից մէջ: Անդ:

Տրուէն տը Լիւյ այլ ևս չէր կրնար մնալ պաշտօնեայ Արտաքին գործոց, իւր հրաժարականը տուաւ և իւր տեղը անուանուեցաւ Սեպտեմբեր 1ի տը Մուսդիէ, երբեմն դեսպան ի Կ. Պօլիս և որ ուշանալով ցՀոկտեմբեր, առ ժամս իւր տեղը պաշտօնը վարեց Ներքին գործոց պաշտօնեայն Լավալէթ:

Ամիս մը վերջը մասնաժողով մը հաստատուեցաւ ուսումնասիրելու և բարեկարգութիւնք մտցնելու զինուորական կարգաց մէջ և շատցնելու Գաղղիոյ ոյժը « Երկրին պաշտպանութեան համար »: Գեկտեմբեր 1ի Միշիգէ-ը կը պարունակէր Մասնաժողովոյն տեղեկագիրը, կ'իմացնէր որ Գաղղիա այնպիսի կազմակերպութեան կ'ենթարկուէր, որ ուզած ժամանակ կարենայ ոտք հանել 800,000 զինուոր և նոյնքան թուով շարժուն պահանորդք: Բանակին վերաբերեալ կարգաւորութիւնք և օրէնք այլ ևս պիտի չքուէարկուէին 10-րէնսդիր Ժողովոյն, այլ պիտի սահմանուէին ի պաշտօնէէ պատերազմին և ի կայսերէ: Այս յետին մասը մեծ տհաճութեան և քննադատութեան նիւթ ըլլալով, վարչութիւնը բռնադատութեցաւ ծանուցանել որ առ ժամս իրր պարզ փորձ մը կ'ըլլըցուէր և թէ կրնայ յետոյ փոփոխուիլ:

Այս նոր տրամադրութիւնք յայտնապէս կը ցուցնէին որ Սատովայի պատերազմը կերպարանափոխ ըրեր էր զԵւրոպա և Գաղղիա այն օրուընէ կ'ըմբռնէր որ յապագային օր մը բռնադատուած էր կռուելու նոր զօրութեան մը հետ, և որ Ղրիմու պատերազմէն ի վեր իւր ձեռքը ունեցած Եւրոպիոյ հրամանատարութեան գաւազանը կ'ուզէր իւր ձեռքէն յափշտակել: 1867էն մինչև 1870 տարիները սահեցան երկուստեք այդ գաղափարով և լուռ, բայց ակներև պատրաստութեամբ:

ԱՆԳՂԻԱ — ՓԱԼՄԵՐՍԴՈՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1. Լորտ Տէրպի պաշտօնարանը յամին 1859. — 2. Լորտ Փալմէրսդոնի պաշտօնարան և Արտաքին քաղաքականութիւն. — 3. Մահ Ապէրգ Ամուսին իշխանին. — 4. Լորտ Փալմէրսդոնի վերջին տարիները. — 5. Մահ Լորտ Փալմէրսդոնի:

1. Լորտ Տէրպի պաշտօնարանը յամին 1859. — Օրսինի դաւոյն վերաբերեալ վիճաբանութեանց մէջ յԱնգղիա (1858) տեսանք արդէն Լորտ Փալմէրսդոն պաշտօնարանին անկումը, ուզելով գոհացնել Նաբուլէոն Գի վարչութեան պահանջը: Յաջորդեր էր Լորտ Տէրպի պաշտօնարան մը, նշանաւոր պաշտօնեայք ունենալով զՏիգրաւէի՝ Ելեմտից, և Մալմէսպլըի՝ Արտաքին Գործոց: Թէպէտ որչափ որ պաշտօնեայք ազդեցիկ անուանք էին, սակայն ամենայն դէպ յԱնգղիա ժամանակիս բրիտանական քաղաքականութիւնը և մանաւանդ Արտաքին Գործոց պաշտօնէութիւնը չէր կրնար բաժնուած ըմբռնել Լորտ Փալմէրսդոնի անձէն. որուն ազդեցութիւնը կէս դարու ժամանակ գոգցես կը կառավարէր զբովանդակ Եւրոպա, փոփոխակի օգնուելով և օգնելով Նաբուլէոն Գի: Արդէն 1859ի ըսկիզբները Լորտ ճոն Ռոսսըլի, ընտրութեանց նոր լայն ծրագրի մը նեցուկ եղեր էր Լորտ Փալմէրսդոն, որ ընդունելի եղեր էր 330 քուէիւք ընդդէմ 291ի, որք էին ի կողմն պաշտօնարանին: Լորտ Տէրպի՝ Խօսարանը լուծեր էր և նոր ընտրութեանց մէջ էր, երբ ընդդէմ Աւստրիոյ, իտալական պատերազմը ծագեցաւ օգնութեամբ Գաղղիոյ: Լորտ Տէրպի պաշտօնարանը աւելի

կը միտէր Աւստրիոյ կողմը և կը դատապարտէր բունած ուղին: Իսկ Փալմէրսդոնի համակրութիւնը նոր իտալիոյ նկատմամբ ծանօթ էր ամենուն: Առաջին տարին Խօսարանի պաշարաց մէջ պաշտօնարանը ունենալով 310 քուէ ընդդէմ 323ից, հրաժարեցաւ, և Լորտ Փալմէրսդոն կանչուեցաւ նոր պաշտօնարան կազմելու, յորում Լորտ Ճոն Ռուսսը կը մտնէր պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց և Կլատսդոն՝ Ելեմտից:

2. Լորտ Փալմէրսդոն պաշտօնարան եւ Արտաքին քաղաքականութեան: — Լորտ Փալմէրսդոնի պաշտօնարանը յայտնելով հանդերձ իւր համակրանքը ի նպաստ իտալական միութեան, պահեց խիստ չէզոքութիւն մը: Զանազ և կրցաւ վաճառականական մեծ օգուտ մը բերել իւր Երկրին, Գաղղիոյ հետ առևտրական նոր դաշամբ մը, որով կը վերնային Նաբոլէոն առաջնոյ ժամանակէն մնացեալ Յամբուրկէն աշխարհ խիստ հրամանները, և կը հաստատուէր ազատ առևտուրը: Քիչ տարուան մէջ գաղղիական ապրանքին մուտքը յԱնգղիա աւելցաւ 175 առ 100 և Անգղիոյ վաճառուց մուտքը ի Գաղղիա 139 առ 100: Լորտ Փալմէրսդոն այս դաշանց յաջողութեան համար, չուզեց բնաւ արգելք ըլլալ Նաբոլէոն Գի զինուէր միջամտութեան յիտալիա: Բայց Նիցցայի և Սալոնիոյ միութիւնը Գաղղիոյ հետ, մեծ յուզումն պատճառեց Անգղիոյ Խօսարանին մէջ: Առաջարկուեցաւ և ընդունելի եղաւ Անգլիոյ աշխարհին օրէնքը, որով կամաւոր զինուորութեան թիւ կը հասնէր իւր բարձրագոյն առաւելութեան, և 130,000 կամաւորք իրենց դրօշակներով Յունիս 23ի Վիկտորիա թագուհւոյն դիմացէն կ'անցնէին զինուորական չքեղութեամբ: Միանգամայն հրամանք տրուեցան զօրացնելու նաւարանները և ծովային բերդերը, իբրև պահեստ մը յանկարծական յարձակման: Լորտ Փալմէրսդոն թողուց որ ազգը արտաքսապէս գոհանայ այս ցոյցերով ընդդէմ Նաբոլէոն Գի գործածին. իսկ ինքը գիտէր որ Սալոնիա և Նիցցա Գաղղիոյ անցնելով բնաւ փնաս մը չունէին Անգղիոյ շահուն, և չուզեց յայտնապէս գծաիլ Նաբոլէոն Գի հետ: Եւ երբ

ազգը արտաքսապէս կը հոգար այս հանդերձանքը, ինքը կը հռչակէր որ բնաւ տեղէ մը չունէր թշնամութեան տազնապ կամ երկիւղ:

Իսկ 1860էն սկսեալ Լորտ Փալմէրսդոն ինչ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Եւրոպիոյ ընդհանուր Արտաքին քաղաքականութեան վրայ, արդէն զայնս տեսանք նախորդ գլուխներու մէջ. յիշենք համառօտիւ որ՝ Տրուզներու և Մարոնիդներու խնդրոյն մէջ, պաշտպանելով օսմանեան պետութիւնը, հակառակեցաւ ընդերկար Գաղղիոյ միջամտութեան, թէպէտ կը խոստանար իւր բարեկամն Նարոլէոն Գ., որ բնաւ աշխարհակալութեան մը համար չէր. և այն ժամանակ միայն թողուց Գաղղիոյ միջամտել, մինչ այլ ևս պէտք չկար. որով և չէր կարելի հետեւանք մ'ըլլալ ի նպաստ Գաղղիոյ: Սակաւ յետոյ իւր քաղաքականութիւնը յաղթանակեց ի Պարսկաստան և յաջողութեամբ լմնցուց չինական պատերազմը, յորում ինքը աւելի օգտուեցաւ քան իւր զինակիցն Գաղղիա: Փալմէրսդոնի Արտաքին յաջողութիւնք, ի ներքս լուեցուցած էին իրենց ազդեցութեամբը, զընդդիմակացս: Յամին 1861 Փետրուար 4ին Վիկտորիա թագուհին բացաւ ժողովաշրջանը յայտնելով իւր մեծ ցաւը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց Հիւսիսային և Հարաւային գաւառաց երկպառակութեանց համար. « որոց ժողովուրդքը իրենց ծագմամբ այնպէս կապուած էին իւր հպատակաց հետ, և շարունակ հաստատուն բարեկամական յարաբերութեամբք՝ որոց արդիւնքն էր սակաւ յառաջ կալլէսի իշխանին յԱմերիկա ուղևորութեան ժամանակ գտած չքեղ ընդունելութիւնը »: Այս՝ պաշտօնական ծանուցումն էր համակրանաց թագուհւոյն բերանէն. Իսկ թէ Փալմէրսդոն որպիսի ընթացք բռնեց ամբողջ քաղաքական պատերազմին ժամանակ, մինչև անգամ պատերազմի մը սպառնալեօք Հիւսիսայնոց հետ, հարաւայնոց երկու նուիրակաց պաշտպանութեան համար, զայնս տեսանք կանխաւ այլուր: Եւրոպայի 1861 պահանջներ էր Անգղիա Մեքսիքոյի Յուարէզ նախագահէն դրամական բազում վճարք և փնաք, և այս պատճա-

առաւ նաւատորմիդ զրկեր էր յԱմերիկա Գաղղիոյ և Սպանիոյ հետ: Ապա համակրելով և յուսալով յապագային առաւելապէս հասարակապետական կուսակցութենէն, համոզելով նաև զՍպանիա, նաւատորմիդը ետ առաւ Մեքսիքոյի ծովերէն և փոյթ չըրաւ Գաղղիոյ ընդարձակ միջամտութեան և Մեքսիմիլիանոսի կայսրութեան, կանխաւ գուշակելով անհիմն հաստատութիւնը:

3. Մահ Ալպէրդ Ամուսին իշխանին: — 1861 տարին սգով կը լմնար Անգղիոյ և մանաւանդ Վիկտորիա թագուհւոյն համար: Դեկտեմբեր 15ին, յիսուն և երկու կորովի ամաց մէջ կը վախճանէր ամուսին իշխանն Ալպէրդ, թողլով զթագուհին ի սուգ անմխիթար: Քաղցրաբարոյ, ազնիւ, և խոհական բնուորութեամբը սիրելի և յարգելի էր առ հասարակ ամենայն կուսակցութեանց: Ամէն դէպք քննող և ուսումնասիրող, առանց միջամտելու ուր իր սահմանը չէր: Եռանդուն զմայլող և սիրող գեղարուեստից. ինքն էր հանդիսադիր և նախագահ Լոնտրայի 1862ի տիեզերական Յուցահանդէսին: Միանգամայն քաջ երաժիշտ էր և յօրինող. լաւ մատենագիր և գողտր բանաստեղծ: Ընտիր օրինակ ամուսնոյ և որդեսէր հօր, ամենայն խնամքով ստանձնած էր զաւակացը հոգը և դաստիարակութիւնը որոնք բազմաթիւ էին. և այդ անձնական հոգատարութիւնը դրդեց իրենց ձրի դաստիարակութիւնը ընդարձակել յԱնգղիա, զայն « ամենուն անխըտիր իրաւունք մը » քարոզելով: Հեզահամբոյր ի կենակցութեան, իւր ծառայից հետ անգամ այնպէս կը վարուէր, իբրու թէ յազնուականութենէ մը թշուառութեան մէջ անկեալ անձինք ըլլային: Հետամուտ և սիրող երկրագործութեան, անձամբ կը պտըտէր խնամելու և ուսուցանելու անգղիացի երկրատէրքը: Այս ամենայն զբաղմանց հետ, էր միանգամայն իմաստուն և արդար խորհրդական թագուհւոյն առանց կողմնակալութեան մը յօգուտ ազգին միայն: Մեծն Բրիտանիա մասնակցեցաւ թագուհւոյն ցաւոց, և մասնաւոր ազնիւ մտածութեամբ եթէ պաշտօնական ընդդիմու-

թիւնը և եթէ կուսակցութիւնք, ջանացին հրաժարելու մեծամեծ պայքարներէ, որոնք կարող էին փոփոխութիւնք պատճառել վարչութեանց և այսպէս հոգերու և տագնապներու նիւթ ըլլալ թագուհւոյն:

4. Լորտ Փալմէրսդոնի վերջիւ տարիները: — Յամին 1862ի Ապրիլի մէջ Անգղիոյ վարչութիւնը Միացեալ Նահանգաց հետ դաշինք դրաւ ստրկութեան վերնալուծն համար, միանգամայն նաւերու այցելութեան իրաւունքը հաստատեց, զոր ցարդ մերժեք էր Միացեալ Նահանգաց կառավարութիւնը:

Մայիս 1ին մեծ հանդէսներով բացուեցաւ Լոնտրայի երկրորդ տիեզերական Յուցահանդէսը, զոր առաջնոյն պէս պատրաստեք էր Ալպէրդ ամուսին իշխանը, և որ իւր մահուամբ այլոց թողուց զայն աւարտելու հոգը: Հանդէսը տեւեց գրեթէ վեց ամիս և ունեցաւ 6,198,000 այցիլուք աշխարհիս ամէն կողմէն հիանալու արհեստից և մարդկային մտաց մեծաքայլ յառաջդիմութեան վրայ:

Յուցահանդէսը լմնալու վրայ էր, երբ ծագեցաւ յունական յեղափոխութիւնը, և որ տեւեց մինչև 1863ի Հոկտեմբեր 31. յորում անուանուեցաւ թագաւոր Հելէնոս Գէորգ Ա. եղբայր Կալլէսի իշխանուհւոյն: Գործոյն այս կերպ յանգիլը, մեծագոյն յաղթանակներէն մին էր Լորտ Փալմէրսդոնի, զոր Եւրոպայ՝ Նեստոր քաղաքագիտութեան սկսած էր կոչել. և այս մեծ գործը ի գլուխ տարաւ հանդարտ և լուռ ճարտարութեամբ. Անգղիոյ գրաւելով ամբողջ յունական ժողովուրդը, որոնք միաձայն յամառեցան ընդերկար ընտրելու թագաւոր Վիկտորիայի երկրորդ որդին:

Փալմէրսդոն որուն համար համակրելի էին Մածծինի, Կարիպալտի և Քոչութ, Լեհաստանի ապստամբութեան բնաւ նպաստաւոր չերեցաւ և մերժեց իսկ Նաբոլէոն Գի առաջարկած դեսպանաժողովը այդ խընդրոյն նկատմամբ: Զարմանալի երեցաւ դարձեալ իւր քաղաքականութիւնը Տանիմարքայի պատերազմին ժամանակ խիստ և անկարեկիր չէզոքութեամբ. թողլով որ ջախջախուի Քրիստիան Թ. Կալլէսի իշխանուհւոյն

հայրը : Յայտնի է արքունիքը վշտացաւ այդ քաղաքա-
կանութեան վրայ , սակայն Վիկտորիա անստերիւր
սահմանադրական իշխող մը , բնաւ չշեղեցաւ վարչու-
թեան ուղղութենէն , որուն ղեկը Լորտ Փալմէրսդո-
նի ձեռքն էր :

5. Մահ Լորտ Փալմէրսդոնի : — Եւ սակայն ար-
դէն երկար տւեր էր Լորտ Փալմէրսդոնի ասպարէ-
զը և Անգղիոյ ամենէն հին և ամենէն գործունեայ և
ազդեցիկ քաղաքագէտը արդէն 1865ի ժողովաշրջա-
նին մէջ յայտնապէս կը նեղուէր այն հիւանդութենէն
զոր ինքը ահաւորագոյնը կը կոչէր ցաւոց մէջ « գծե-
րութիւնը » : Յօդացաւք երթալով կը յաճախէին և կը
բազմանային և ծերունին երթալով կը տկարանար : Կը
գտնուէր ի Պրոքըր խօսարանական ընտրութեանց հա-
մար մրցելով , երբ ի Լոնտրա լսուեցաւ որ Փալմէրսդոն
ցուրտ առած ըլլալով հիւանդացեր էր : Բովանդակ
Լոնտրա յուզեցաւ . ամենայն ոք նոր լուրերու կը սպա-
սէր առողջութեան յուսով , երբ հասաւ փութով նաև
մահուան լուրը :

Լորտ Փալմէրսդոն կը մեռնէր 1865ի Հոկտեմբեր
18ին , ութսուն և միամեայ հասակին մէջ և Հոկտեմբեր
27ին կը թաղուէր Ուէսդմինսդըրի վանքին մէջ ազ-
գային մեծ յուղարկաւորութեամբ : Լորտ Փալմէրսդոն
պահեր էր իւր գործունէութիւնը մինչև կենաց վեր-
ջին օրերը ի վարչութեան և ի խօսարանի . ուր բազ-
մեր էր մօտ վաթսուն տարի և ուր մտեր էր երբ Լորտ
Պայըըն կը հրատարակէր իւր առաջին քերթութիւնքը :
Մեռած ժամանակ հասած էր ժողովրդականութեան
գերագոյն կէտին , յորում կրնար հասնիլ առաջին պաշ-
տօնեայ մը : Ինքը թէպէտ հին ազնուական ցեղէ ,
պաշտպանեց ժողովրդոց ազատութիւնքը և իւր անու-
նը մինչև վերջը տագնաւ մ'էր միապետական բացար-
ձակ իշխանութեանց : Այդ ազատասիրութիւնը նոյն
իսկ երբեմն տագնաւի նիւթ եղած է անգղիական ժո-
ղովրդեան , ինչպէս Քոչութի և Մածօինիի նկատմամբ .
և սակայն Փալմէրսդոն փոյթ ըրած չէ : Բարձր իմա-
ցականութիւն մը , հնարիմաց և արթուն միտք մը , քա-

ղաքագէտ սովորականէ շատ վեր, ոչ ոք կարող էր գուշակել Լորտ Փալմէրսդոնի բռնելիք ուղին վարչութեան մէջ, և այս ստէպ կը շփոթէր Եւրոպիոյ քաղաքականութիւնը: ՅԱնգղիա մեծ և անկեղծ եղաւ իւր մահուան համար ցաւը. միայն Դուքսն Ուէլլինկթոն վաշտած էր հաւասար ժողովրդականութիւն: Փալմէրսդոն համարձակ կրնար ըսել որ բնաւ անձնական հակառակորդ մը ունեցած չէր: Վեհանձն և ազնուական սիրտ մ'ունէր, ներող յամենայնի և դիւրամաստոյց յետին աղքատի, թշուառի: Բնաւ չգժտեցաւ անոնց հետ, որոնք իրեն քաղաքական հակառակորդքն էին և բնաւ վրէժախնդրութեան մը ոգի ցուցուցած չէ: Ժողովուրդն ալ սիրով ներեց իրեն և մոռացաւ թագուհւոյն հետ ունեցած տարաձայնութիւնքը: Համոզիչ հոետոր մը, գիտէր յանկարծական դարձուածքներով յափշտակել ունկնդրած միտքը և քուէն. ոչ երբէք գեղեցկաբան. կը խօսէր միայն ունկնդրաց համար և ոչ վասն փառաց անձին:

Իւր կենաց հոետորական և քաղաքագիտական յաղթանակները աւելորդ կը համարինք յիշել աստ. արդէն զայնս տեսած ըլլալով ժամանակակից պատմութեան ընթացքին մէջ. նոյն իսկ աննշան կարծուած պայքարներու ազգային կերպարանք մը տալով, գրաւել ամենուն միտքը ինչպէս Տոն Փաշիֆիլդոյի և Հարով Լոչայի նաւուն խնդրոց մէջ: Աւելցնենք միայն որ իւր մահուանէ վերջն իսկ Անգղիա աշխարհավարութեան ընթացից ուղղութեանը մէջ, ունեցաւ Փալմերսդոնի անուան ազդեցութիւնը:

ՍՊԱՆԻԱ — ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ

1. ՍՊԱՆԻԱ — Կուսակցական կռիւք. — 2. Ազատական միութիւնը. Օ'Տոննէլ. — 3. Օ'Տոննէլի զինուորական յաջողութիւնք. — Տոն Կարլոսի դերի բռնուիլը — 4. Պաշտական կառավարութիւն — Ժողովրդեան յուզումը. — 5. Նարվաէզ — Պետական հարուած. Բացարձակ վարչութիւն. — 6. Ցեղափոխութիւն Ի Սպանիա — Զօրավարքն Փրիմ և Սէրրանո — Առժամանակեայ վարչութիւն — 7. Իզապէլլա կը թողու զՍպանիա. Կարլոսեանք — Կարլոս Է — Հասարակապետականք. — 8. Ընտրութիւնք Ի նպաստ թագաւորութեան — Թագապահութիւն Սէրրանո մարաշխախն — Սպանիա Ի խնդիր թագաւորի:
9. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. Տոն Փէաբո — 10. Տոն Լուիս:

1. ՍՊԱՆԻԱ. Կուսակցական կռիւք ¹. — Յամին 1846ի Փետրուար 12ի Իզապէլլա թագուհին կ'ամուսնանար ընդ Տոն Ֆրանչիսքոյ դուքս Քատիչէի. իսկ իւր քոյրը կ'ամուսնանար Մոնիանսիէ դքսին հետ, որդի Լուի Ֆիլիփի Քաղղիոյ թագաւորին: Իզապէլլա իւր ամուսնութենէն մինչև 1848 տարին, զրեթէ անձնական վարչութիւն մը ունեցած է, և տասնևինն ամիսներու մէջ վեց պաշտօնարանք մէկմէկու յաջորդած են, յորս առաւելագոյն նշանաւոր կրնար համարուիլ Նարվաէզ պաշտօնարանը. և այս պաշտօնարանք ա-

1. Պատմութիւն Ժամանակակից Ա Հատոր Ի Գլ. ԺԷ, պատմուած է Իզապէլլայի վարչութիւնը մինչև իսգուրից պաշտօնարանը (1848):

մէնն ալ ապրեցան յուզմունքներու և կուսակցութեանց բուռն կռիւններու մէջ։

Երբ յամին 1848 ի Գաղղիա յեղափոխութիւնը ծագեցաւ, Սպանիոյ վարչութիւնը պահպանողականաց ձեռքն էր և պաշտօնարանին գլուխ էր Գուքան Նարվաէզ։ Յառաջագիմականք յուզեցան և յուսացան նոր շարժմունքներով մեծագոյն ազատութիւններ ձեռք բերելու։ Գարբէրա ծանօթ կարլոսեանը որ կը գտնուէր յօտարութեան, անցաւ ի Սպանիա ապստամբութիւն մը փորձելու յանուն Տոն Կարլոսի և Անգղիա համաւմիտ կը թուէր այս ձեռնարկին։ Սպանիոյ պաշտօնարանը անդէն Անգղիոյ Պիուլվըր դեսպանին անցագիրքը յանձնեց. երազութեամբ ընկճեց ապստամբական շարժումը և Գարբէրա կրկին փախաւ ի Գաղղիա. և Սպանիա հաշտուեցաւ Անգղիոյ հետ։ Վարչութիւնը փութով յինքն այնքան զօրութիւն զգաց, որ մինչև ներուժն չնորհեց Կարլոսեանց, հրաման տուաւ դառնալ յօտարութենէ ի հայրենիս։

1850

Սպանիա ունեցաւ գժտութիւն մը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց հետ Գուպայի համար, ուր զօրավարն Լոփէզ ապստամբական գունդով մը կը ջանար գիւղական միացնել Միացեալ Նահանգաց հետ։ Սպանիա զօրաւոր գտնուեցաւ, Լոփէզ բռնուելով Ավանայի մէջ կախուեցաւ։

1851
Սեպտ.

Յամին 1851 Նարվաէզ քաշուելով պաշտօնարանէն, իրեն յաջորդեց Մուրիլլօ Պրալօ, որ խրախուսեալ Լուի Նաբոլէոնի Պետական հարուածէն, ինքն ալ փափագեցաւ բացարձակ թագաւորութիւնը նորոգել Սպանիոյ մէջ։ Սակայն մեծ ընդդիմութիւն գտաւ թէ ի պահպանողականաց և թէ ի յառաջագիմականաց, և 1852 ի վերջերը քաշուեցաւ պաշտօնարանէն։ Բաջորդեցին Ռոնքայի և Լէրսանտի պաշտօնարանք, որոնք աշխատելով նոյն նպատակին և բազում իսկ բռնութեամբք ընտրութեանց մէջ, չկրցան յաջողիլ։ Բաջորդեց Սարդորիուս պաշտօնարանը, որ սահմանափակեց տպագրութեան ազատութիւնը, գՆարվաէզ հեռացնելու համար վեննա դեսպան ղրկեց. աքսորուեցան Օ'Տոննէլ և Մա-

նուէլ տէ լա Քոնք¹ զօրավարք, լուծուեցաւ խորհրդարանը և արքունական թացարձակ վարչութիւն մը սկսաւ, որուն ոգին էր Մարիա Քրիստինա մայր թագուհին և իւր ամուսինը. որոնք այս ժամանակին իրենց Սալամաքա հրեայ սեղանաւորին միջոցով, անձնական մեծագումար հարստութիւն բարդեցին:

2. Ազատական Միութիւնը. Օ'Տոննէլ. — Մեծ էր ի Սպանիա տեգոհութիւնը. Չափաւորականք և Յառաջագիմականք միացան և կազմեցին Ազատական Միութիւն մը: Օ'Տոննէլ որ աքսորեալ էր բանակ մը ժողովեց և ուրիշ համամիտ զօրավարներէ օգնեալ, մեծ յաղթութիւն մը տարաւ թագաւորական գունդերու վրայ ի Վիլալարո և հասաւ մինչև Մատրիտ: Արդէն ժողովուրդը պատրաստուած էր ոտք ելլելու և պատնէշներ կանգնելու, և ամենայն մեծ քաղաքաց մէջ ապստամբութիւնը տարածուեր էր, այն ատեն միայն իզապէլլա յանձն առաւ պաշտօնարանը փոխել և ոչ ընչացնել Սարդորիուս պաշտօնարանին հրամանները: Էս փարգէրոյի յանձնուեցաւ նոր վարչութիւնը կազմելու յորում մտաւ նաև Օ'Տոննէլ, իբրև պաշտօնեայ պատերազմի: Մարիա Քրիստինա զինուորական պահանջօրդով Փորթուգալի սահմանագիւղիսը տարուեցաւ և իւր հարստութիւնք գրաման ներքև դրուեցան: Նոյեմբերի մէջ Սահմանադիր ժողովք մը գումարուեցաւ յորում յառաջագիմականք մեծամասնութիւնը ունեցան: Սահմանուեցաւ հաստատել երկաթուղիք, հեռագիր, դրամատունք. և այս նպատակաց օգնելու համար, սահմանուեցան վաճառելու ամէն բարեպաշտական և եկեղեցական հողեր: Կալուածք: Նորոգուեցան տպագրութեան և բազում ընկերական ազատութիւնք: Սակայն փութով սկսաւ անմիաբանութիւնը նոյն իսկ Ազատական Միութեան մէջ. Էս փարգէրո ստիպուեցաւ հրաժարիլ: Պարչէլլոնայի մէջ ապստամբութիւն և արիւնահեղ կռիւք ծագեցան: Օ'Տոննէլ պաշարման վիճակ հռչակեց և ապստամբութիւնը ընկճեց մեծ արիւ-

1884
1 Յուլիս

1884

1. Manomorta, կալուածք՝ ոչ անկեալք յաշորդութեան ներքև:

նահեղութեամբ: Թագուհին նոր պաշտօնարան մը կազմեց որուն գլուխն եղաւ Նարվաէզի դուքսը՝ պահպանողականաց առաջնորդը: Ամենայն ոք կը համարէր որ խաղաղ վարչութիւն մը պիտի սկսի. սակայն Նարվաէզ աւելի բացարձակ իշխանութեան կողմը միտելով, սկսաւ մի առ մի վերցնել 1854ի ազատութիւնքը: Նախկին Ազատական Միութիւնը խիթալով կորսնցնել ինչ որ մեծ ջանիւք ձեռք բերած էր, սպառնական դիրք մը առաւ և բռնադատեց թագուհին կոչելու զՕ՝ Տոնէէլ ի գլուխ պաշտօնարանին: Ամենայն ոք պարտասեալ էր պաշտօնարանական փոփոխութիւններէ և ներքին երկպառակութիւններէ, որով և Օ՝ Տոնէէլ պաշտօնարանը գրեթէ հինգ տարի մնաց յիշխանութեան, և ջանաց գոհացնել առ հասարակ երկպառակ կուսակցութիւնքը. միանգամայն ազգին ուշադրութիւնը դարձուց արտաքին զինուորական ձեռնարկներու:

3. Օ՝ Տոնէէլի զինուորական յաջողութիւնքը. — Տոն Կարլոսի գերիլը: — Օ՝ Տոնէէլ նախ բանակ մը զրկեց օգնելու Գաղղիացւոց Սայկոնի և Դուրանի արշաւանաց ժամանակ, յորս Սպանիացիք ևս մեծապէս քաջացան: Ապա Մարոքի վրայ գնաց, ինքնին բանակին գլուխ կենալով. և հոն պատերազմով տիրելով Թէթուանի, անուանեցաւ՝ Դուքս Թէթուանի, և Թշնամիք ստիպուեցան վճարելու պատերազմին ծախքը և տալ Չէւդայի մօտ երկիրները: Իւր համհարզը՝ տեղապահ զօրավարն Փրիմ՝ անուանուեցաւ մարքիզ Քաստիլյոնի:

Այս պատերազմներուն զբաղած ժամանակ, Կարլոսեանք ապստամբութիւն մը փորձեցին: Օրդէկա զօրավարը որ հրամանատար էր Բալէարեան կղզիներուն, բանակով մը Թորթոգա ելաւ Լպրոյի բերաններուն մօտ և յառաջեց ամէն կողմ ապստամբութիւն քարոզելով, զկոմսն Մոնդէմոլին գահը դնելու համար որ իւր եղբորը, Փերտինանտոսի և Գարրէրայի հետ բանակը կը գտնուէր և որ թագաւոր հրատարակուեցաւ Կարլոս Է անուամբ: Սակայն արշաւանքը ձախորդ վերջ մը ունեցաւ. Օրդէկա զօրավարը բռնուեցաւ և զինուո-

բական դատաստանով սպանուեցաւ: Երկու իշխանազունքը գերի բռնուելով, բռնադատուեցան հրաժարելու թագաւորելու ո՞ր և է իրաւունքէ մը, և սահմանազուլ տարուելով, հոն միայն ազատ ձգուեցան:

Օ՛Տոննէլի երկար և յաջող վարչութիւնը, Սպանիոյ վահառականական և արուեստական մեծ յառաջադիմութիւնք պատճառեց և բարձրացուց երկրին վարկը: Նաբոլէոն Գ մինչև այն ատեն սիրալիր յարարերու թեամբք կասուած Սպանիոյ արքունեաց հետ, քաղաքագիտական առաջարկք ըրած էր միևս պետութեանց, զՍպանիա մեծ պետութեանց կարգը ընդունելու, ինչպէս էր երբեմն, որով և մասնակցելու Եւրոպական խնդրոց վճռուելուն: Սակայն Միքսիքոյի արշաւանքին ժամանակ զօրավարն Փրիմ բաժնուելով ի Փաղղիացւոց, Նաբոլէոն Գ ցրտացաւ Սպանիոյ հետ. ընդհակառակն Խորհրդարանք հաւանութիւն տուին վարչութեան գործածին: Այսու հանդերձ Իզապէլլա թագուհին սերտ մտերմութեանը պատճառաւ ընդ Եւթէնի կայսրուհւոյն, տօգոհացաւ Պաշտօնարանին ուղղութեան վրայ և Օ՛Տոննէլ բռնադատուեցաւ հրաժարիլ: Իրեն յաջորդեց պահպանողական պաշտօնարան մը, որուն գլուխ էր մարքիզն Միրաֆլորէս, սակայն չկըրցաւ յառաջել և Սպանիա ինկաւ նախկին յուզմանց մէջ:

4. Պալաւտական կառավարութիւնը. ժողովրդեան յուզումը: — Արդէն Մարիա Քրիստինա դարձեր էր յաբսորանաց և Իզապէլլա կրկին կը սկսէր պալտաի վարչութիւն մը, մեծապէս գայթակղեցնելով զժողովուրդը, մանաւանդ Մարֆորի անուամբ Իտալացւոյ մը ըրած շնորհներովը: Եւ սակայն Իզապէլլա արքունեաց այս մթին և խորհրդաւոր կառավարութեան մէջ, կ'ուզէր իրեն նեցուկ առնուլ կղերական մասը, և ամենայն հնարք ի գործ կը դնէր, անոնց շնորհքը և երախտագիտութիւնը ստանալու: Քիչ վերջը պատահելով Սան Տոմինկոյի և Փէրուի պատերազմները, Սպանիա դրամական տագնապալից վիճակ մը առաւ: Նարվաէպ անցնելով պաշտօնարանին գլուխ, չկրցաւ ոգիները հան-

դարտեցնել. ընդհանուր հակառակութիւն մը ծնաւ պուրպոնեան թագաւորող ցեղին դէմ, զոր աւելի կը զայրացնէր Մարիա Բրիտանիա՝ պաշտական քմահաճոյ վարչութեամբ: Կազմակերպուեցաւ մեծ կուսակցութիւն մը « Իսբերական Միութիւն » յորջորջմամբ. որուն նպատակն էր միանալ ընդ Փորթուգալի՝ Պրէկանցա ցեղին իշխանութեան ներքեւ: Նարվաէզ ըմբռնեց որ անհնարին էր այս տարերաց մէջ վարչութեան վրայ մնալ և հրաժարեցաւ. և վարչութեան գլուխ անցաւ Ալատական Միութիւնը, յորում ազդեցիկ անձինքն էին Օ'Տոննէլ և Սէրրանս. որոնք իրենց կողմը շահեցան յառաջագիմականքը և բռնադատեցին զթագուհին յարքունեաց հեռացնելու կղերական կուսակցութեան վարիչքը՝ զՀ. Քլարէզ և Փադրոշինիս մայրապետը և ընդունիլ Իտալիոյ նոր կազմեալ թագաւորութիւնը:

Օ'Տոննէլ ջանաց հաշտուիլ Գաղղիոյ հետ. և անդէն փոփոխակի արքունական այցելութիւնք եղան ի Պիարից և ի Սան Սէպաստիանս: Թագուհին երկրին դրամական վիճակին օգնելու համար իւր անձնական գանձէն տուեր էր 600 միլիոն ուէալ: Սակայն այս հանդարտութիւնը քիչ ժամանակ տևեց. ռամկավարականք որոց գլուխ էր զօրավարն Փրիմ՝ կը պահանջէին բաժանու մն ընդ Եկեղեցի և ընդ Պետութիւն: Բազում քաղաքաց մէջ հասարակապետական յուզմունքներ եղան. սակայն դեռ կազմակերպութիւն մը չըլլալով, ընկճուեցան: Փրիմ վանեցաւ դէպ ի հարաւ և 700 հոգով անցաւ ի Փորթուգալ և հոնկէ յԱնգղիա, յարմար ժամանակի սպասելով արշաւելու ի Սպանիա: Ապա իւր հետը եղողներուն շնորհուեցաւ դառնալ հայրենիքնին:

5. Նարվաէզ պաշտօնարան — Պետական հաւուս. Բացարձակ վարչութիւն: — Հասարակապետականաց յանկարծ բազմաթիւ յերևան գալը, բոլորովին հակառակ ընդդէմ ազդեցութիւն մը ունեցաւ յարքունիս, ի վնաս նոյն իսկ սահմանաւոր ազատութեանց: Թագուհին նոր պաշտօնարան մը կազմելու

1867
Յունվար1867
Մարտ1868
Յուն. 7

կոչեց զՆարվաէզ, յանձնելով յետին խստութիւն առ հասարակ ընդդէմ ազատական կուսակցութեանց: Հարիւրէն աւելի երեսփոխանք բողոքեցին նոր խստութեանց դէմ և ի Քաթալոնիա ապստամբութեան փորձ մ'եղաւ, ուր յԱնգղիայէ օգնութիւն ղրկեր էր զօրավարն Փրիմ. սակայն Նարվաէզ Պետական հարուածով մը փոփոխեց վարչութեան ոճը և բազմաթիւ երեսփոխաններ աքսորեց Փանարեան կղզիները և ուրիշ կողմեր: Օ'Տոննէլ և Ազատական Միութեան գլխաւորները փախան օտար երկիրներ: Նոյն իսկ թագուհւոյն հօրեղբայրը՝ իշխանն Հենրիկոս Պուրպոնեան, իբրև ազատամիտ թագաւորական հրովարտակով մը մերկացեալ ամենայն պատիւներէ, թողուեցաւ որ ապաւինի ի Գաղղիա: Խորհրդարանք արձկուեցան, տպագրութեան ազատութիւնը վերցաւ և պաշարման վիճակը սարածուեցաւ Սպանիոյ ամէն կողմ: Յետոյ բռնութեան ներքև նոր ընտրութիւնք եղան, յորս Պաշտօնարանը շահեցաւ լիովին մեծամասնութիւն մը: Սահմանադրութեան միայն անունը մնաց և իզատելու կը համարէր այսպէս որ մահացու հարուածը տուած ըլլայ ամէն ազատական կուսակցութեանց: Յամին 1868ի Ապրիլի մէջ մեռաւ Նարվաէզ Դուքս Վալէնցայի, և պաշտօնարանին գլուխ անցաւ Կոնցալէզ Պրավո, որ և ևս յառաջ մղեց իւր նախորդին սկսած ուղղութիւնը: Պետական հարուածով մը կալանաւորել տուաւ ի Մատրիտ և ի Սպանիա բոլոր նշանաւոր զօրավարները յորս էին Սէրրանօ՝ Դուքս տէլլա Դորրէի, Տուլչէ, Չապալա, Քորտովա և զանոնք աքսորեց ի Բաղէարեան կամ ի Փանարեան կղզիս. հրամայեց Մոնփանսիէի դքսին, քեռայր թագուհւոյն, թողուլ զՍպանիա, իբրու թէ իւր ներկայութիւնը կրնար խրախուսել սահմանադրականքը: Մոնփանսիէ մեկնեցաւ յղելով թագուհւոյն սպանիական բովանդակ նըշանք և տիտղոսք: Սակայն ազատական կայծը, որ մոխրոյ ներքև թաղուած էր և ոչ չիջեալ, յանկարծ փայլելով և բորբոքելով, ահաւոր հրդեհ մը յարոյց չկար-

ծուած ժամանակ. հրկիզելով նոյն իսկ Իզապէլայի թագաւորական գահը:

6. Յեղափոխութիւն ի Սպանիա. Զօրավարքն Փրիմ եւ Սէրրանօ — Առժամանակեայ վարչութիւն. — Արդէն կանխաւ տեսանք ընդհանուր ժողովրդեան տրժգոհութիւնը Իզապէլայի վարչութեան և մանաւանդ առանձնական կենաց դէմ: Թագուհին միանգամայն առատութեամբ կ'օգնէր Քանձուն և աղքատաց և մեծամեծ բարեգործութիւնք կ'ընէր եկեղեցիներու և վանքերու, որոց համար արժանացեր էր 1868ի Հռովմայ Քահանայապետէն ընդունելու հռչակաւոր Ուկեայ լուրջ, շնորհեալ թագուհեաց և արքայազուն իշխանուհեաց: Մինչև ցամա 1868 տժգոհութիւնը կուսակցութեանց մէջ էր, բայց իւր կենաց վէպք՝ հռչակեալք լրագրոց մէջ, ցրտացուցին ի սպառ ժողովրդեան սիրտը, մանաւանդ Մարֆորի իտալացւոյն պատճառաւ զոր թագուհին չէր ուզէր հեռացնել: Ոգիները պատրաստ էին յեղափոխութեան մը և նշանի մը կը սպասէին. այս նշանը տուողք եղան ազատական կուսակցութիւնք: Յետ ընդերկար դադոտ բանակցութեանց միաբանեցան Ազատական միութիւնը, յառաջագիմականք և ռամկավարք տապալելու թագուհւոյն իշխանութիւնը: Զօրավարն Փրիմ որ կը գտնուէր յԱնգղիա արդէն պատրաստ էր գլուխ կենալու. և յուզմանց օգնելու համար յԱնգղիայէն հասաւ ի Ճիպիլդէրրա:

Արքունեաց մէջ այնքան անհոգութիւն էր հսկողութեան, որ թագուհին բնաւ կասկած մը չունէր ծածուկ դաւանաց. և Սեպտեմբերի մէջ ի Սան Սէպասդիանոյէ կը պատրաստուէր անցնիլ ի Պիարից և բանակցելու նոր բարեկամական դաշանց համար ընդ Նաբոլէոն Գի, երբ լուր հասաւ իրեն որ ծովակալն Թոփէդէ ապստամբութեան դրօշը կանգներ էր ի Քատիչէ, որուն միացեր էին Սիվիլիա և ուրիշ մեծ քաղաքներ: Ամէն կուսակցութեանց աքսորեալ զօրավարք կամ զլիաւորք հրատարակութեամբ կը հրաւիրէին զսովանդակ Սպանիացիս մոռնալ որ և է խտրութիւն և հակառակութիւն, և միաբան վաստակիլ տապալելու

Իզապէլլայի թագաւորութիւնը . ապա ընդհանուր ազգին քուէին համեմատ նոր բարոյական և քաղաքական կեանք մը տալ Սպանիոյ : Փրիմ ևս իւր մէկ հրովարտակը կը վերջացնէր « Կեցցէ՛ ազատութիւն , կեցցէ՛ ժողովրդեան իշխանութիւնը » :

Թագուհին ապստամբութեան լրոյն վրայ փոխանակ Կոնցալէս Պրավոյի , պաշտօնարանին զլուխ կոչեց զգորավարն Քոնքա դուքս Ավանայի , և զգորավարն , Նովալիլէս յրկեց ապստամբներուն վրայ , որ Քորդովայի մօտ կամրջին քով մեծապէս պարտեցաւ Սէրրանօ զօրավարէն և վիրաւորուեցաւ : Սէրրանօ քիչ օր վերջը յաղթանակաւ մտաւ ի Մատրիտ և փութով առժամանակեայ վարչութիւն մը կազմուեցաւ , որուն անդամք էին մարալխասն Սէրրանօ , Փրիմ , Թոփէդէ և Օլոցակա : Ասոնք ընդհանուր քուէիւք Յերակոյտը և Խօսարանը ընտրել պիտի տային , որ Սպանիոյ նոր սահմանադրութիւն մը պիտի տար :

7. Իզապէլլա կը թողու զՍպանիա — Կարլոսեանք . Կարլոս Է — Հասարակապետականք : — Առժամանակեայ վարչութեան մեծամասնութիւնը թագաւորական կուսակցութենէ էր . և եթէ թագուհին անմիջապէս յանձն առնուր արտաքսելու ամենուն ատելի և գայթակղութեան նիւթ զՄարֆորի իւր պաշտպանեալը , կամ հրաժարէր թագաւորութենէ ի նպաստ իւր անդրանիկ որդւոյն Ալփոնսոսի , Դուքս Աստուրիոյ , թերևս յեղափոխութիւնը անմիջապէս վերջանար . սակայն Իզապէլլա ոչ մին և ոչ միւսը կ'առնուր յանձն : Միանգամայն գիտնալով որ անհնար էր իրեն մօտել ի մայրաքաղաք կամ մնալ Սպանիոյ հողին վրայ , անցաւ գաղղիական սահմանագլուխը միաբան իւր խեղճ ամուսնոյն և Մարֆորի : Ապա ի Փօ՝ բողոք մը գրեց ընդդէմ յեղափոխութեան , վերապահելով իւր ամէն թագաւորական իրաւունքները և իւր ընկերաց հետ մեկնեցաւ ի Բարիդ ¹ : Իզապէլլայի մեկնելէն վերջը կու-

1. Իզապէլլա ի Բարիդ յամին 1870 խաղաղութեամբ բաժնուեցաւ յիւր ամուսնոյն՝ Տոն Ֆրանչիսքօ Տ'Ասսիդի . 1870ի Յունիսին

սակցութեանց մէջ փութով սկսաւ անմիաբանութիւնը։ Առժամանակեայ վարչութիւնը թագաւորութեան մը կողմն էր։ Հօրաւային գաւառաց մէջ հասարակապետականք սկսեր էին բազմանալ և զօրանալ, իսկ ի հիւսիս կարլոսեանք կանգնեցին օրինաւորականութեան դրօշը և Տոն Կարլոսի եղբորորդին՝ հռչակեցին թագաւոր Սպանիոյ Կարլոս I: յորջորջմամբ։ Հիւսիսային կղերը մեծաւ մասամբ կարլոսեան էր։ Սակայն կանոնաւոր կաղմակերպութիւն մը չունենալով, չկրցան տիրելու կարևոր քաղաքներու, և առժամանակեայ վարչութեան գունդերը զիրենք կրցան ցրուել առանց դժուարութեան և Տոն Կարլոս անցաւ ի Փաղղիա։ Ուսկից երբ տարի մը վերջը կ'ուզէր կրկին փորձ մ'ընել արշաւելով ի Սպանիա, Նաբոլէոն Գ, Սպանիոյ գետապանին բողոքներուն վրայ, զինքը տանել տուաւ մինչև Զուիցցերիի սահմանագլուխը։

1870
Փետր.

Կարլոսեաններէն աւելի յաջողութիւն գտան հասարակապետականք, որոց թիւը ստուարացաւ ի հարաւ, և հապիւ ընկճուեցան Քատիչէի և Մալսկայի կռիւներով։

Սակայն առժամանակեայ վարչութիւնն ալ առ սակաւ սակաւ կը կորսնցնէր իւր զօրութիւնը և ընդհանուր անիշխանութիւնը կը տիրէր ամէն կարգի մէջ։ պաշտօնեայք և ժողովուրդք կը գործէին ըստ կամաց։ Ընդհանուր հակառակութեան ոգի մը ծնաւ ընդդէմ եկեղեցականաց, որովհետև հպատակք երևցեր էին Իզապէլլայի թագաւորութեան և պաշտպանք։ Հռովմայ հետ Դաշինքը¹ այրուեցաւ Քահանայապետին նուիր-

հրաժարեցաւ թագաւորութենէն ի նպաստ իւր Ալփոնսոս որդւոյն։ Յետոյ ժամանակաւ երբ սա թագաւորեց, իզապէլլա Սպանիա եկաւ հետը բերելով զՄարֆորի, ընդդէմ հրամանաց վարչութեան,՝ անոր համար Մարֆորի բռնուեցաւ և բանտ դրուեցաւ։ իզապէլլա կրկին անցաւ ի Բարիզ, ուր ցարդ կը բնակի։

1. Concordato.

րակի պալատան առջև. Արդարութեան պաշտօնեայն Սրդէց՝ խափանեց Յիսուսեան Միաբանութիւնը և գըրաւեց անոր ինչքերը: Ժողովուրդը արշաւեց այն վանքերը որոնք ընդունեցին զՅիսուսեանս: Իշխանութիւնը ոյժ չունէր դէմն առնելու, ազատութիւն հրատարակեց Հասարակաց կրթութեան, և Սպանիոյ պաշտօնական կրօնքը կաթողիկէութիւն իսկ հրատարակելով, հրաման տուաւ պաշտելու միւս քրիստոնեայ կրօնքները:

8. Ընտրութիւնը ի նպաստ Թագաւորութեան — Թագապալուծիւն Սէրրանս մարաջախտին — Սպանիացիք ի խնդիր Թագաւորի: — Ամենուն հետաքրքրութիւնը և յոյսը խօսարանական ընտրութեանց վրայ էր, որոնք կատարուեցան 1869ի առաջին ամիսները և որ Սպանիոյ վարչութեան հաստատուն ուղղութիւն մը պիտի տար: Ընտրութիւնք նպաստաւոր ըլլալով Թագաւորական երեսփոխանաց, յայտնի էր որ Սպանիա գրեալ թէ ամբողջովին Թագաւորութիւն կ'ուզէր: Նոր Սահմանադրութիւնը Յուլիոսի սկիզբը հռչակեալ, կը սահմանէր որ Սպանիա յաջորդական Թագաւորութիւն մը ունենայ, որ ծերակուտին և Խօսարանի հետ կառավարէ գծողովուրդը ազատական սահմանադրութեամբ մը, յորում ապահովեալ էին ժողովրդեան բարոյական, ընկերական և քաղաքական ամէն իրաւունքները: Առ ժամա Թագապալ ընտրուեցաւ մարաջախտն Սէրրանս «Նորին Բարձրութիւն» պատուանուամբ: Զօրավարն Փրիմ պաշտօնարանին գլուխ եղաւ և զօրավարն Տուչէ ընդհանուր հրամանատար ղրկուեցաւ ի Գուպա, ուր սկսեց էր դարձեալ ապստամբութիւնը: Կը մնար այժմ փութով ընտրել զԹագաւորը:

Բնական կարգաւ իրաւունքը կը նշանակէր զԱլփոնսոս իշխան Աւստրիոյ՝ անդրանիկ Իզապէլլա Թագուհւհւոյն, կամ Տոն Կարլոս գլուխ օրինաւորականաց և կամ Մոնիփանսիէի դուքսը՝ քեռայր Իզապէլլա Թագուհւհւոյն, որ հպատակեց էր առժամանակեայ իշխանութեան: Սակայն այս երեք անձինքն ալ ընդհանուր ազգին համակրութիւնը չէին վայելեր այն ժամանա-

կին. և Նարուէոն Գ չէր կրնար Մոնփանսիէի դուքսը, որդի Լուի Ֆիլիպի, տեսնել դրացի ազգի մը թագաւորական գահուն վրայ¹: Կար ստուար կուսակցութիւն մը որ կ'ուզէր միացնել Սպանիոյ և Փորթուգալի թագերը և ընծայել զայն Պրէկանցայի Տան: Սակայն ի Փորթուգալ ոչ թագաւորը և ոչ ժողովուրդը կ'ուզէր ընդունիլ այդ միութիւնը: Ոմանք կը խորհէին առաջարկել Վիկտոր Էմանուել Ի տալիոյ թագաւորին երկրորդ որդւոյն՝ Ամէտէօ իշխանին, այլք թումազօ իշխանին՝ Դուքս Ճենովայի՝ եղբօրորդի Վիկտոր Էմանուէլի: Եղան՝ մինչև խորհուրդ կու տային թագաւոր հռչակել զԷսփարդէրօ և կամ զՍէրրանօ: Սպանիա յետ երկար վարանմանց, վերոյասացեալ իշխանաց ընտրութիւնքը յաջող չհամարելով, վերջապէս սահմանեց դիմել Սպանիոյ գահուն համար առ իշխանն Հոնէնձոլլէոնի, արեւակից Բրուսիոյ թագաւորող Տան: Այդ ընտրութեան լուրը զայրացուց զՔաղղիա և թէպէտ մնաց առանց արդեանց, սակայն յառաջ բերաւ 1870ի Քաղղիա-Փերմանական մեծ պատերազմը:

9. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. — Տոն Փէտրօ Ե: — Ի Փորթուգալ Տոննա Մարիա Բ տա Կլորիա վախճանեցաւ 1853ի Նոյեմբերի 15ին, և իրեն յաջորդեց իւր անդրանիկ որդին Տոն Փէտրօ Ե, որ 16 տարուան ըլլալով և ոչ յաւագութեան, իւր թագաւորահայրը Տոն Ֆէոնանտօ Սաքս Քոպուրկ Կոթայի թագապահ կարգուեցաւ: Տոն Փէտրօ դեռ վարչութիւնը անձամբ

1. Մոնփանսիէի դուքսը որ կը համարէր ունենալ մեծագոյն իրաւունք մը, գրութեամբ մեծ շառաչ կանեց, և որոց դէմ գրեց Հենրիկոս Պուրպոնեան իշխանը, խորեղբայր Իզապէլլայի, նախատելով մինչև զդուքսը, որով և մենամարտութիւն մը կարեւոր դատուեցաւ: Մերձ ի Մատրիտ երկու ասոյցանք հակառակեցան ատրճանակով: Երրորդ անգամ սկսելուն հարուած մը գետին փռեց զՀենրիկոս իշխանը: Մոնփանսիէի դուքսը դատաստանի մատնուելով դատապարտուեցաւ 80,000 ֆրանք տուգանքի և մէկ ամիս աքսորանաց:

ձեռք չառած, ուսումնասիրելու նպատակաւ յԵւրոպա ուղևորեցաւ. անցաւ յԱնգղիա և դիտեց սահմանադրական այդ մեծ երկրին ընկերական հաստատութիւնքը, ապա այցելեց Վաղղիոյ՝ տիեզերական Ֆուցանդէսին ժամանակ, մի առ մի քննելով յառաջագիմութիւնքը, յետոյ ուղևորեցաւ ի Չուիցցերի և մանաւանդ ի Պելճիա: Յամին 1855 Սեպտեմբերին կը լրանար իւր 18դ տարին, որով և ձեռք կ'առնուր թագաւորութիւնը: Իւր հայրը թագապաշտութեան ժամանակ դաշինք հաստատեւ էր Վաղղիոյ և Պելճիայի հետ չարագործաց արտահանման համար, նաև Հարաւային Ամերիկայի Տէրութեանց հետ նաւարկութեան և վաճառականական դաշինք հաստատեւ էր:

Տոն Փէտրօ Ե վարչութիւնը ստանձնելով ի սկզբան պահեց Սալտանհա դքսին պաշտօնարանը որ չորս տարիէ ի վեր կը կառավարէր երկիրը: Երբ յաջորդ տարին բարձրագոյն խօսարանին մէջ կորսնցուց իւր մեծամասնութիւնը, և պաշտօնարանը նոր ծերակուտի անդամք կ'առաջարկէր անուանել մեծամասնութիւնը ունենալու համար, Տոն Փէտրօ որ միշտ սահմանադրական թագաւոր եղած էր, մերժեց Սալտանհա դքսին առաջարկը և պաշտօնարանը ինկաւ և իրեն յաջորդեց Լուլէ պաշտօնարանը, որ տեւեց ոչ ընդ երկար և որուն յաջորդեց երրորդ յառաջագիմական պաշտօնարան մի, որուն զլուխ եղաւ Ալիլա: 1859ին հրաժարեցաւ այս պաշտօնարանը և տեղն անցաւ Թէրչէյրա Ֆոնդէս պաշտօնարանը: Յամին 1859 Տոն Փէտրօ Ե ամուսնացաւ ընդ իշխանուհւոյն Հոհէնձոյլէն Սիկմարինկէն, արենակից Բրուսիոյ թագաւորին:

Յամին 1861 ճարակելով ժանտատենդը ի Լիզպունա, երիտասարդ թագաւորը չուզեց մայրաքաղաքին վտանգէն հեռանալ, նա մանաւանդ ուզեց մնալ հոն օգնելու իւր ժողովրդեան: Ինքն ալ բռնուեցաւ չար տենդէն և վախճանեցաւ Հոկտեմբեր 18ի երկու օրուան հիւանդութեամբ, 25 ամեայ հասակին մէջ: Ժողովուրդը մեծապէս ցաւեցաւ այս անակնկալ մահուան

վրայ. իրեն յաջորդեց իւր երկրորդ եղբայրը Տոն Լուիձ Ա.:

10. Տոն Լուիձ Ա. — Նոր թագաւորը որ ծանօթ էր Գուլքս Օփորթոյի յորջորջմամբ և նաւապետութեան աստիճան ունէր, Պորթուգալի Տէւշ մարտանաւին հրամանատարութիւնը կը կատարէր, երբ իւր Եղբորը մահուամբ զահը կոչուեցաւ Նոյեմբեր 11ին, և Գեկտեմբեր 23ին պսակուեցաւ հանդիսապէս: Յաջորդ տարւոյն Հոկտեմբեր 6ին ամուսնացաւ ընդ իշխանուհւոյն Մարիա Փիա, դուստր Վիկտոր Լյամանուէլի Իտալիոյ թագաւորին:

1861

Թագաւորութեան առաջին գործերէն մին եղաւ Գիէն-Չինի դաշինքը, որով Չինաստան վերջնակաւ նապէս Փորթուգալի կը թողուր Մաքաօ թերակղզին: Անկէ վերջը իւր բովանդակ հոգը Ներքին Գործոց մասին դարձուց, յորս միշտ յաջող չգտնուեցաւ: Վերջուց ի Փորթուգալ անցազրի պարտաւորութիւնը, տեղացւոց և թէ Օտարականաց համար: Յամին 1865, 66 Տիեզերական Յուլյան հանդէս մը պատրաստեց ի Փորթո, որ երկրին մեծ մղուլն տուաւ. տասանորդական զրութիւնը մտուց ի չափաւ և թէ ի դրամի: Փորթուգալի նահանգք և գաւառք նոր բաժանմունք ստացան սաղմական դիւրութեան համար: Յամին 1868 կոմսն Փէնիշէ անդամ Եւրակուտին, դաւ մը փորձելով ընդդէմ թագաւորին, ժերակոյտը ամբողջ դատարանի փոխուեցաւ իւր անդամակիցը դատելու համար: Երբ ի Սպանիա ծագեցաւ Յեղափոխութիւնը որ վանեց զԻզապէլլա թագաւորական աթոռէն, Սպանիոյ ժողովուրդը յօժար էր միանալու Փորթուգալի հետ ընդ իշխանութեամբ Տոն Լուիձի. բայց Տոն Լուիձ անշահասիրութեամբ մերժեց այդ առաջարկը: Յաջորդ տարւոյն մէջ ջնջեց ստրկութիւնը Փորթուգալի ամէն երկիրներէ: Ապա համարելով դրամական տագնապալից վիճակին դարման տանիլ զօրաւոր միջոցով մը, վաճառեց բոլոր եկեղեցական կալուածք: Յայտնի է որ ասկէ մեծ յուզմունք յառաջ եկան: Զօրավարն Սալտանհա, դեսպան Փորթուգալի ի Հռովմ, տուաւ իւր

1862
Օգ. 13

1863
Հոկտ.

1870

հրաժարականը: Ի Հռովմ մեծ էր տգողութիւնը, և յաջորդ Մայիս 19ի զինուորական ապստամբութիւն մը ծագեցաւ, արդիւնք նոյն խնդրոյն, որով ինկաւ մարքիզ Լուէ պաշտօնարանը, որ հրամայեր էր եկեղեցական կալուածոց վաճառումը. Խօսարանը լուծուեցաւ և Սալտանհա կոչուեցաւ նոր պաշտօնարան մը կադմելու: Սակայն հակառակութիւնք վերջ չառին, և ընդհուպ հրաժարեցաւ նաև Սալտանհա:

ԳԼՈՒԽ ԿԷ

ՇՈՒԷՏ , ՊԵԼՃԻԱ . ՀՈԼԱՆՏԱ , ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ

1. ՇՈՒԷՏ — Օսկար Ա. — 2. Կարոլոս Ժե — Յառաջագի-
մութիւնք. — 3. ՊԵԼՃԻԱ — Լէոփոլտ Ա. Սահմանադրական վար-
չութիւնը — 4. Լէոփոլտ Բ. — 5. ՀՈԼԱՆՏԱ. Գուլիէլմոս Գ. —
6. ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ — 7. Համաձայնութիւն ձինեւայի, Կարմիր Խաչ :

1. ՇՈՒԷՏ — Օսկար Ա. — Ի Շուէտ Կարոլոս ԺԳԻ¹
յաջորդեր էր յամին 1844 իւր որդին Օսկար Ա. : Իւր
Թագաւորութեան երկրորդ տարին անդէն ջանացեր էր
Շուէտը յառաջագիմութեան ընթացքի մէջ դնել : Ազ-
նուականաց ընտանիքներու մէջէն վերցուց անդրան-
կութեան իրաւունքը և եղեոնական դատաստանագիր-
քը բարւոքեց : Յամին 1846 Մասնաժողով մը կազմեց
սահմանադրութիւնը պատրաստելու համար , յորում
ընկերական հաւասարութիւն պիտի հաստատուէր կղե-
րին , ազնուականութեան , քաղաքացւոց և գիւղացւոց
մէջ . որոց իւրաքանչիւրը մինչև այն ատեն ի Սդոք-
հոլմ առանձին ժողովատեղի ունէր : Ազնուականու-
թիւնը կը ժողվէր Ասպետաց հրապարակը , կղերը
Սդոքհոլմի մայր եկեղեցւոյն աւանդատան մէջ , քա-
ղաքացիք ի դրամատունն և գիւղացիք քաղաքին պա-
լատը : Սահմանադրութիւնը 1848ին աւարտեցաւ , բայց
Աւագաժողովոյն մէջ երեք դասակարգութիւնք զայն
չընդունեցան : Այսու հանդերձ Օսկար Ա խաղաղ
Թագաւորութիւն մը ունեցաւ , յորում երկիրը նիւ-

1. Զօրավարն Պէռնատոգ , Նաբուէոն Ա. նոյ նշանաւոր հրամանա-
տարներէն մին :

Թականապէս իսկ մեծ յառաջադիմութիւնք և արդիւնք ունեցաւ, մանաւանդ երկաթուղեաց հաստատուելով: Յամին 1855ի Ղրիմի պատերազմին ժամանակ, Շուէտ չէզոք դրութիւն մը պահեց, միայն ապահովութիւն պահանջեց և ստացաւ ի Դաշնակցաց, որ ինքը բնաւ երկիր մը պիտի չկորսնցնէր:

Օսկար Ա մշակեալ միտք մը ունէր, որով դաստիարակութեան և օրինացմասին ջանացնոյն իսկ գրութեամբք հրահանգել իւր ժողովուրդը: Սիրող գեղարուեստից և հետևող մասնաւորապէս երաժշտութեան, այս ճիւղին մէջ ևս բազում հեղինակութիւնք թողուցած է: Սակայն տկար առողջութեամբ, յամին 1857 խնդրեց հրաժարիլ գործոց կառավարութենէ. թագապահութիւն մը հաստատուեցաւ, որուն գլուխ էր իւր որդին Թագաժառանգ իշխանն Կարոլոս: Օսկար Ա վախճանեցաւ երկու տարի վերջը խաղաղ և յառաջադէմ թագաւորութիւն մը վարելով:

1859

2. Կարոլոս ԺԵ, Յառաջադիմութիւնք: — Թագապահ իշխանն Կարոլոս, որ ծնեալ էր յամին 1826, անդէն թագաւոր հռչակուեցաւ Շուէտի և Նորվեկիոյ Կարոլոս ԺԵ անուամբ: Ի մանկութենէ ընտիր և գիտուն դաստիարակութիւն մը առած էր թէ ի Քրիստիանիա և թէ յՈւփսալա: Յամին 1841 զինուորական վարժարան մտնելով, յետ փայլուն քննութեանց, աստիճանաբար մինչև ընդհանուր զօրավարութիւն ըստացեր էր. որով և հասարակաց կարծիքը կը համարէր որ փութով պիտի դիմէր զինուորական և պատերազմական բաղդերու: Եւ սակայն հակառակն եղաւ: Շուէտ և Նորվեկիա երբէք իւր թագաւորութեան ժամանակի նման ամենեւին խաղաղ և հանդարտ ժամանակ ունեցած չեն: Ճշդիւ սահմանադրական թագաւոր՝ որչափ որ Տանիմարքայի պատերազմին ժամանակ անձնականապէս մեծ համակրութիւն մը կը զգար առ Տանիմարքա, որպէս և յամին 1870 Քաղղիոյ համար, սակայն հնազանդելով սահմանադրական թագաւորի մը պարտուց, չուզեց՝ բայց զայն միայն զոր կ'ուզէր Ազգը և Խօսարանը: Նոյն սահմանադրական խղճիւ

1863

վարուեցաւ նաև Նորվեկիոյ հետ և Շուէտի հետ միութեան կապին բնաւ բռնական և աշխարհակալ ձև մը չուզեց տալ, որով և մերժեր էր չուէտացի փոխարքայի մը ընտրութեան առաջարկը։ Փոխադարձաբար Նորվեկիա միշտ պաշտպան իւր ինքնիշխանութեան, կամեցաւ մասնակցիլ որ և է նաւարկութեան և վաճառականական դաշանց, զորս կուեր էր Շուէտ, չուզեց ընդունել նոյն օրինագիրքը և պահանջեց որ յարտաքինս նոյն ներկայացուցիչք չըլլան թէ Շուէտի և թէ Նորվեկիոյ համար։ Նորվեկիոս յամենայնի պահանջեց պահել իւր բաժանմունքը, և կարողոս ժեք բնաւ սաստկութիւն ի գործ չդրաւ զայն Շուէտի ենթարկելու։ Ինքզինքը հաւասարապէս թագաւոր ճանչնալով երկուց պետութեանց ալ, պահեց այն բաժանմունքը զոր սահմանադրութիւնը գծեր էր։

Իսկ ի Շուէտ օրէնսդրական մեծ յառաջադիմութիւնք եղան յամին 1865։ Շուէտ ունեցաւ երկու խօսարանք, Բարձր և Ստորին։ Առաջնոյն երեսփոխանքը ինն տարուան համար ընտրուած էին գաւառական ժողովքներէ և ի քաղաքս քաղաքապահական ժողովքներէ և ընտրեալը պէտք էր ըլլալ առ նուազն 35ամեայ և տարեկան առ նուազն 500 ֆրանքի եկամուտ մը ունենալ։ Ստորին խօսարանի երեսփոխանք կ'ընտրուէին երեք տարուան համար։ Ընտրութեանց օրէնք ազատականք էին և որուն կը մասնակցէին քաղաքք և գիւղօրէք, ամենայն 25ամեայ որ փոքր տուրք մը կը վճարէր՝ իրաւունք ունէր ընտրութեան։ Յամին 1866 Յունիս 22ին հաստատուեցան այս նոր կարգադրութիւնք։ Արդէն քիչ առաջ ազատութիւն տուած էր կրօնից, ազատութիւն արհեստից և ուսումնական ուսուցչութեան. հաստատուեր էր քաղաքապահութիւնը, եղեռնական և վաճառականական օրինագիրք և դաշինք առևտրոյ Պաղղիոյ հետ։ Երկաթուղեաց շինութիւնը իւր ատենը մեծ մղումն առաւ. երկրագործութիւնը և արհեստք զարգացան, 1866ին ի Սդոքհոլմ՝ Յուցահանդէսը հռչակեց ընդ բովանդակ Եւրոպա՝ Շուէտի տնտեսական և արհեստական յառաջադիմու-

թիւնք: Ինքն ևս քաջ նկարիչ էր տեսլարանաց և ունին նշանաւոր գործեր: Գրած է նաև ռազմագիտութեան մասին. և իւր բանաստեղծութիւնք ժողովրդականք եղած են: Կարողոս վախճանեցաւ ի Մալմոէ յամին 1872 Սեպտեմբեր 18ի: Իւր միակ արու գաւակը Քարլ Օսկար՝ վախճաններ էր երկամեայ, որով յաջորդեց իրեն իւր եղբայրը Օսկար Բ:

3. ՊԵԼՃԻԱ. Լէոփոլտ Ա. իր Սահմանադրական վարչութիւնը: — Դարուս յառաջագէմ ժողովրդոց պատմութեան մէջ միշտ առաջին կարգի մէջ դասուած է Պելճիա, նախանձելի օրինակ մը հանդիսանալով ամէն տէրութեանց:

1841 Լէոփոլտ Ա. յետ թագաւոր ընտրուելու Պելճիոյ և Լուի Ֆրիլիփի դստեր հետ ամուսնութեամբ ամրացընելու իւր գահը, ունեցաւ սակայն դաւեր ալ ի նըպաստ Օրանժի տան, որոց գլուխ եղեր էին Վանտէրմէէր և Վանտէրմիուսէն զօրավարք. որոնք սակայն բնաւ արդիւնք մը ունեցած չէին: Յայնմհետէ զբաղեցաւ երկրին սահմանադրական կարգաց ճշգրիտ և եռանդուն գործադրութեան, որովք Լէոփոլտ Ա. օրինակ եղած և հռչակուած է սահմանադրական թագաւորի, այսպէս իմաստուն խոհականութեամբ ջանալով հաշտ պահել մէկմէկու հետ քաղաքական կուսակցութիւնք՝ որք անհնար է թէ չըլլան վարչութեան մը մէջ:

Պելճիա իւր անկախութեան օրէն սկսեալ, երկու մեծ կուսակցութիւնք ունեցած է՝ կրօնական կաթուղիկէ և աղատական: Եղաւ ժամանակ յորում քիչ մը ատեն այս երկու կուսակցութիւնք միաբանեցան: Առաջին տարիները Խոսարանին մէջ կաթուղիկէ մասը ստուար մեծամասնութիւն մ'ունենալով, թագաւորը կուսակցութեան երկու գլխաւորներուն անուամբ՝ թէ՛—Նոթոմպ պաշտօնարանը կազմեց, որ վեց տարի երկիրը կառավարեց մեծ մղումն տալով վարժարանաց և Հասարակութեանց խորհուրդներուն՝ ընդարձակ արտօնութիւններ: Սակայն թէ՛օ պաշտօնարանը խնդրոյ մը վրայ փոքրամասնութիւն ունենալով,

հրաժարեցաւ և Լէոփոլտ կոչեց Ռոժիէ—Լըպօ ազատական պաշտօնարան մը, որ երբ ուզեց ցրուել։ Խօսարանը, յորում մեծամասնութիւնը ի կաթուղիկէից էր, թագաւորը յանձն չառաւ և պաշտօնարանին գլուխ անցաւ դարձեալ Նոթոմպ։ Ապա յաջորդեց Վան Վէյէր՝ ազատական պաշտօնարանը և դարձեալ Թէօ կաթուղիկէ պաշտօնարան մը։

1841-45

Երբ ի Գաղղիա յամին 1848 ժազեցաւ այն Յեղափոխութիւնը որ տապալեց Օւլէանեանց գահը, Լէոփոլտ Ա պաշտօնարանին գլուխ կոչած էր զՌոժիէ ազատական կուսակցութեան գլուխը, որուն հետ ընկերացեր էր այս անգամ Յրէր—Օրպան։ Յիշեցինք ուրիշ տեղ արդէն որ Լէոփոլտ Ա, ինքնայոժար հարցուց ժողովրդեան որ եթէ փափագող էր Հասարակապետութեան մը, ինքը պատրաստ էր հրաժարելու յԱթոռոյն։ Սակայն այս անհիշանասիրութիւնը և իւր սահմանադրական ընթացքը, արդէն գրաւեր էին բովանդակ ժողովրդեան սիրտը, որ համակրալից ցոյցերով յայտնեց որ բնաւ չէր ուզեր բաժնուիլ իւր թագաւորէն զոր իբր հայր մը կը նկատէր։ Յամին 1856 ժողովուրդը մեծ և շքեղ հանդէսներով տօնեց իւր գահ ամրառնալուն 25դ տարին։ Երբէք թագաւոր մը առաւել սիրալիր և զգայուն ցոյցեր ունեցած չէր։ Լէոփոլտ Ա յայնմհետէ ևս շարունակեց նոյն սահմանադրական ընթացքը առանց մասնաւոր միտումն ցուցընելու որ և է կուսակցութեան և ինքզինքը գերի համարելով ժողովրդեան բարւոյն։ Յամին 1857 Ողորմութեան ընկերութեան օրէնքի մը առթիւ՝ յետ շառաչալից պայքարներու, որոնք ունեցան իրենց արձագանգը նոյն իսկ ի փողոցի, Լէոփոլտ ազատական կոչեց վարչութեան գլուխ և որոնք կառավարեցին մինչև 1870։ Իւր յետին մեծ արդիւնքը եղած է Էպօյի մուտքին ապահարկութիւն ստանալը, ուր ամէն նաւ մտած ժամանակ տուրք մը կը վճարէր Հոլանտայի։ Լէոփոլտ թէպէտ ծեր և տկար, այս բանիս համար ուղեորութիւն մը յանձն առաւ այլ և այլ արքունիքներ և առանց կռուոյ, բարոյական իւր մեծ ազդե-

ցութեամբ որով պատկառելի եղած էր բովանդակ Եւրոպիոյ իշխողաց, կրցաւ իւր փափագածը ձեռք բերել: Մեռաւ յամին 1865 թողլով անմահ անուն մը իւր հպատակաց մէջ և համբաւ իմաստնագոյն թագաւորի այս դարուս մէջ:

4. Լէոփոլտ Բ: — Լէոփոլտ Ա. նոյ յաջորդեց իւր որդին Լէոփոլտ Բ, ծնեալ յամին 1835, որ ի ծննդեանէ կը կրէր Գուքս Պրապանդի պատուանունը: Լէոփոլտ Բ դեռ չթագաւորած՝ ուղեւորեւ էր ընդ բովանդակ Եւրոպա, յԱրևելս, յԵգիպտոս ի Հնդկաստան և ի Զինաստան: Իւր հօրը մահունէ վերջը, ժողովուրդը անմիջապէս սիրոյ և յարգանաց եռանդուն ցոյցերով զինքը թագաւոր հռչակեց: Լէոփոլտ Բ իւր հօրը նման ժողովրդասէր բարութ, վարչութեան մէջ ևս նոյն սահմանադրական շաւիղը ընտրեց: Եւ սակայն իւր թագաւորութիւնը ի սկզբան ունեցաւ դժուարին վայրկեաններ. վասն զի մինչ Նաբոլէոն Գ. կը յայտնէր իւր մեծ համակրանքը առ նա, գաղտ կը բանակցէր ընդ Բրուսիոյ, գՊելճիա Գաղղիոյ հետ միացնելու համար: Յամին 1869 Գաղղիոյ երկաթուղեաց Արևելեան ընկերութիւնը ուզեց գնել Լիւսսամպուրի Դքսութեան երկաթուղիք. աստի մեծ անհամաձայնութիւնք ծագեցան ընդ Գաղղիա և ընդ Պելճիա որ վերջացաւ յետ բաղում բանակցութեանց ընդ Ֆրէր Օրպան՝ Պելճիոյ կողմանէ և ընդ տը լա Կէրրոնիէր՝ Գաղղիոյ կողմանէ: Յամին 1870 Ազատական կուսակցութիւնը յետ երեքտասան տմ վարչութեան գլուխ մնալու, նոր ընտրութեամբ կը կորսնցնէր մեծամասնութիւնը և թագաւորը պաշտօնարանին գլուխ կը կոչէր կաթողիկէ կուսակցութիւնը, որուն գլուխ էր Պարոն տ'Անըթան: Քիչ վերջը կը յառնէր գաղղիա-բրուսիական պատեւրազմը:

5. ՀՈԼԱՆՏԱ. Գուլիէլմոս Գ. — Յամին 1849 Մարտ 17 ի Հոլանտա Գուլիէլմոս Բի կը յաջորդէր իւր որդին Գուլիէլմոս Գ: Դեռ քիչ առաջ հռչակուեւ էր ի Ստորին Նահանգս Սահմանադրութիւնը, և սակայն նոր թագաւորը հաւատարմութեամբ ջանաց ի գործ գնել զայն: Մա.

տակարարութեան ամէն ճիւղերը, թղթատունք, Գատաւ-
տանարանք հասարակութիւնք, ամէնն ալ ժամանակին
պահանջից համեմատ նոր բարեփոխումներ ստացան։ Հոլան-
տա դրամական լաւ վիճակ մը չունէր։ Գուլիէլմոս Գի-
մեծ փոյթը եղաւ Ելեմտից հաւասարակշռութիւնը հաս-
տատելու, ամենուն յանձնելով խղճիւ խնայութիւն մտցը-
նելու իւրաքանչիւր մատակարարութեան մէջ։ Եւ ինքը Լս
սիրով փափագեցաւ որ իւր տարեկան թոշակէն 400,000
ֆիորին առնուին, որով կը մնային միայն 800,000
ֆիորին։ Հոլանտա մինչ նորադանդ է կրփիւք, Գու-
լիէլմոս Գ. կրփիւք հաւասարութիւնը պաշտպանեց և
Հոլովմէական Եկեղեցւոյ հրաման եղաւ ունենալու
բարձրատիճան եկեղեցականութիւն ի Ստորին Նա-
հանգս։ Միանգամայն բազմութիւ ջրանցքներ բացուե-
ցան և Հարլէմի ճախճախուտը և ծովը ցամքեցաւ և
երկաթուղեաց շատ գծեր ձգուեցաւ։ Ղրիմու պատե-
րազմին ժամանակ Գուլիէլմոս անկողմնակալ չէզոքու-
թիւն մը պահեց, և զոհացաւ միայն խնդրել յիւր անե-
րորդւոյն ի Նիկողայոս կայսրէն, որ խաղաղութիւնը
պահպանէ։ Երկու անգամ նախ յամին 1861 և ապա
1862 առ Նարոլէոն Գ. եկած է ի Բարիզ, բարեկա-
մութիւնը ամրապնդելու համար։

1836

Հոլանտա գաղթականութեանց մէջ Լս ունեցաւ իր
յաջողութիւնքը։ Արդէն յամին 1849 Պալի կղզւոյն մէջ
մեծ յաջողութիւնք ունեցեր էր։ յետոյ յաղթեց Զի-
նաց, որով ստացաւ զՊոռնէօ։ ապա յամին 1873 և
1874 ունեցաւ երկար կռիւներ Աչինի Սուլթանին հետ,
յորս թէպէտ յաղթական հանդիսացաւ, սակայն ունե-
ցաւ նաև նիւթական մեծամեծ զոհողութիւնք։

6. ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ։ — Յետ Սոնտէրպոլենտի կռուոյն, զոր
տեսանք արդէն Պատմութեանս Ա. Հատորոյն մէջ,
Զուիցցերի խաղաղ ընթացքով մը կրկին ստացեր և
շարունակեր էր իւր նահանգական վարչութիւնը, ե-
թէ արհեստական և եթէ քաղաքական մեծամեծ օ-
գուտներով, և մանաւանդ ուսումնական և վարժարանա-
կան յառաջադիմութեամբք, որովք ընդ երկար և ցարդ
Զուիցցերի իբր օրինակ մը հռչակուած է կրթական

և մանկավարժական հաստատութեանց: Եւ պէտք չենք կարծել որ Զուիցցերի միայն ապաւեն մը եղաւ բազում ազատական մտքերու, հնոց մը ուսկից ծագեցան բազում հրդեհք. այլ և տաժեց, սնոյց, և յառաջ բերաւ բազում մարդասիրական գաղափարք և ընկերութիւնք: Յիշենք միայն Կարմիր Խաչի ընկերութիւնը, յորում առաջնագոյն արդիւնքը ստացած է ձիւնեւա քաղաքը և որոյ անուամբ շատ անգամ կը յիշուի այդ ընկերութիւնը:

7. Համաձայնութիւն Ճինսերայ — Կարմիր Խաչ:— Հազարաւոր դարեր սահեր էին առանց երբեք մտածելու որ վերջապէս հարկ էր մեղմացնել պատերազմաց անհուն աղէտքը: Այս դարուս մէջ, յորում մարդասիրական հաստատութիւնք, աւելի ընդարձակութիւն մը ստացան, բազում մտքերու մէջ ծնաւ այն հարցը որ ինչո՞ւ այսքան անգթութիւնք և ի պատերազմի և յետ պատերազմի իսկ, ընդդէմ այն անձանց որոնք ըստ ինքեան բնաւ չունէին պատասխանատուութիւն, որով և արդարացեալք պէտք էին ըլլալ առաջի մարդկութեան, ինչպէս էին անպատասխանատուք առաջի գերագոյն Արդարութեան: Խեղճ զինուորը և սպայն, շատ անգամ սողաւ և դժբաղդ ընտանեաց զաւակ, ինքը պիտի կռուէր և մեռնէր. և եթէ մնար ողջ վիրաւոր կամ գերի, զուրկ պիտի մնար յամենայն հոգոց և ստէպ ենթարկեալ անսուսնելի կեանաց և ցաւոց: Նոյն իսկ եթէ ըլլար իսկ պատասխանատուութիւն մը, վատ է նախատել զպարտեալը, մանաւանդ եթէ վիրաւոր: Այս գաղափարը Գարուս կիսուն սկսեր էր ընթանալ մարդասէր ոգիներու մէջ: Արդէն տեսանք որ Ղրիմու պատերազմին ժամանակ Նայթիկէլ օրիորդը, աւողջապահական ընկերութիւն մը կազմեր էր ի Ղրիմ և ի Կ. Պօլիս, վիրաւորաց օգնելու համար: Եւ սակայն այդ դեռ առանձին պատահական հաստատութիւն մ'էր:

Վիրաւորաց օգնելու ընկերութեան մը գաղափարը ծնաւ 1859ի իտալիոյ պատերազմին ժամանակ. և Վաղդիս և իտալիս մէկ մէկու կը մրցին նախնական սկզբը-

նաւորութեան համար¹։ Սակայն թողլով այս վէճը, 1859էն մինչև 1863, այդպիսի ընկերութեան մը գաղափարը դեռ էութիւն մը առած չէր և նախ ի ճիւղերս հաստատուեցաւ ընկերութիւն մը, որուն նախագահն էր Կիւսդավ Մուանիէ, տարածելու նպատակաւ ամէն սղգաց իշխաններու մօտաց մէջ այսպիսի համաշխարհական հաստատութիւն մը կազմակերպելու կարեւորութիւնը, որով պատերազմի ժամանակ վիրաւորք, վիրաւորաց կառախումք և ծառայող անձինք ազատք համարուին։ Եւ սակայն ճինեւրայի ընկերութեան գաղափարը ի սկզբան մեծ հակառակութիւն կրեց ի զինուորականաց, որոնք պատերազմի մը ժամանակ չէին կրնար ըմբռնել բանական մէջ քաղաքական և այն երբեմն օտար մարմնոյ մը ներկայութիւնը։ Այսու հանդերձ մարդասիրական ոգին առանձնական բանախօսութեամբք վաստկեցաւ ազգաց մեծամասնութիւնքը և տասն և ութ պետութիւնք ընդունեցան Նախագահին հրաւերը ի ճինեւրա, և ներկայացուցիչք զրկեցին 1863ի Հոկտեմբեր 23ի սկսած գումարմանց։ Հոն նախ պաշտօնապէս հաստատուեցաւ վիրաւորաց օգնելու համազգային ընկերութիւնը, որոց անդամք թւերնուն վրայ սպիտակ ժապուէնի կարմիր խաչ մը կրելնուն համար, ընկերութիւնը կոչուեցաւ նաև Կարմիր Խաչի Ընկերութիւն։ Լատ որոշողութեանց ճինեւրայի համաձայնութեան, ամէն ազգ պիտի ունենար ինքնավար Կարմիր խաչի հաստատութիւն մը, իւր կեդրոնական տեսչութեամբ։ Ամէն ազգաց Կարմիր խաչի ընկերութիւնք մէջերնին յարաբերութիւնք պիտի ունենային, և ըստ պարագային փոփոխակի պիտի առաջարկէին իրենց նպաստը։ Եւ որովհետև պատերազմի ժամանակ յանպատրաստից չէր

1. Գաղղիացիք արդիւնք կը համարին Հանրի Տիւնան հեղինակին Յուլի Սփրինգի գրութեան։ Իսկ իտալացիք նախկին գաղափարը կ'ընծայեն Փերտինանտ Փալաշիանոյ կոմսին։ Ներկայ տարւոյս (1896), Նափոլիի գերեզմանատան մէջ մեծագործ դամբանարան մը կառուցին իրեն։

կարելի փութով կազմակերպել ամենայն կարևորք, անոր համար ընկերութիւնք խաղաղութեան մէջ ալ միշտ պատրաստութիւն պիտի տեսնէին մասնաւոր պաշտօնակարգօք: Իսկ ի պատերազմի պիտի ըլլային զօրավարաց հրամաններու և տրամադրութեան ներքե: Եւ որպէս զի անընդհատ ըլլայ ամէն ազգաց ընկերութեանց մէջ հաղորդակցութիւնը, ընկերութեանց զլիաւորք իրենց վիճակին վրայ պիտի տեղեկացնէին ձինկրայի կեդրոնական ընկերութիւնը:

Ասոնք սկզբնական որոշողութիւնք էին, որոնք երթալով ընդարձակուեցան և նոր սահմաններ հղան բժըկաց և դեղորէից պատրաստութեան նկատմամբ, միանգամայն անբոնտարելի ընելով ամենայն անձն որ կը պատկանէր Կարմիր Խաչի, զոր անխտիր պէտք էր որ կրէին ամէն ազգաց ծառայողք: Այնքան փութով տարաժուեցաւ այս մարդասիրական ընկերութիւնը, որ 1866ին արդէն ձինկրայի Համաձայնութեան մասն կը կազմէին Եւրոպայի բովանդակ Պետութիւնք յորս և Տաճկաստան¹: Դարձեալ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգք, Արժէնտինայի Հասարակապետութիւնը, Փէրու, Ճափոն, Քոնկօ, և Եւրոպական ազգաց գաղթականութիւնք: Եղան որոնք ուղեցին ընկերութեան Միջազգայն² անունը տալ, սակայն ցարդ մնացած է Կարմիր Խաչի յորջորջմամբ, անբաւ բարիքներ յաւաճ բերելով պատերազմի ահաւոր աղիտից ժամանակ: Այսպէս մարդիկ հնարագիւտ գէնքերով մեծամեծ աղէտք յառաջ կը բերեն, լաւագոյն չէր իսպառ աղիտից առաջքը առնուլ³:

1. Ի Տաճկաստան այդ ընկերութիւնը կը կոչուի Կարմիր Մահիլ:

2. Internationale.

3. Դարուս կէսէն վերջը ի զուր Լանաց Խաղաղութեան Ընկերութեան մը պետութիւնքը համոզելով միջազգային Դատաստանարանք հաստատել պատերազմաց առջև առնելու և անոր վաստակաւորաց մէջ յիշենք երկու մեծ մարդասէր իմաստասէրք՝ գաղղիացին Ժիւլ Սիմոն և իտալացին Ռուճիէրօ Պոնկի:

ԶԵԹՈՒՆ ԵՒ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

(1819 — 1879)

1. Զեթունի վիճակը մինչև ժի Դարուն սկիզբները. — 2. Զեթունի ինքնավարութիւնը մինչև ցամա 1862. — 3. Պատճառք և Պատերազմ 1862ի. — 4. Յաղթութիւն Զեթունցւոց. — 5. Յանձնաժողովք Բ Դրան. — Նաքուլէոն Գի միջամտութեան պատճառ. — 6. Իշխանք Զեթունի ի Կ. Պօլիս և Գերապ. Հասունեան Նախադահ արքեպիսկոպոս Հռովմէական Հայոց. — 7. Բարձուն ինքնավարութեան Զեթունի. — 8. Ապստամբութիւն Զեթունի յամին 1876 — Պատերազմ Ֆռնուզի — Շինութիւն ի Զեթուն թուրք զինուորանոցին :

1. Զեթունի վիճակը մինչև ժի Դարուն սկիզբները ¹: Ժամանակակից Պատմութեան մը վերաբերեալ դէպքեր հաւաքելու միջոցնիս, անհնար է մեզ Օսմանեան Պետութեան անցից մէջ չյիշել այն նշանաւոր մրցմունք և կռիւք որոնք տեղի ունեցան Կիլիկիոյ անկիւն մը, յարեմուտս ի հիւսիս, ընդ երկար ժամանակ, և մանաւանդ յամին 1862 Ապտիւլ Ազիզի կայսրութեան առաջին տարիները, ընդ Օսմանեան Պետութեան կուսակալս և ընդ հայ բնակիչս Զեթունի. որոց

1. Ընդհանուր սովորութիւն է յԱզգիս զԶեթուն՝ Զեթուն գրել : Մէք հետեւեցանք ձեռագրոց յիշատակարանաց և մանաւանդ վ. Հ. Ղևոնդ վ. Ալիշանի որ Սիսուանայ մէջ կ'ըսէ « Թէ ոչ հաւանիմք ի ձեթենույ ընծայել անուանող », ինչպէս առ հասարակ կ'ուզեն ընդունել նոր լրագրիք : Ապաքէն ևս զԶեթուն ըստ հայաստանեայց, հարկ է հնչել Զեթուն :

սակայն այդ ազնուական յետին ճգունք, ի պահպանութիւն կրօնից, կենաց, ընտանեկան պատուոյ և ընդդէմ ինքնագլուխ հարստահարութեանց կուսակալաց, և նոյն իսկ իրենց տարած յաղթութիւնք, փոխանակ խրախուսանաց և կամ դարմանի մը, ամենեւին տխուր հետեանք մը ունեցան այն հին ինքնավարութեան համար, զոր շատ ժամանակօք վայելեր էին Զեթունի Հայք, և զոր գրեթէ միշտ յարգեր էին և հաշտ ապամբ դիտեր էին Օսմանեան Պետութեան հզօր և աշխարհակալ կայսերք, իբրև յետին փոքր մնացորդ մը մեծափարթամ կորուսեալ ժառանգութեան մը և կամ արժանաւոր վայելք մը և վարձք արի և սրտոտ ժողովրդեան:

Ռուբինեան թագաւորութեան անկմանէն վերջը, Զեթուն առաջին օրինակը չէ ինքնավար կառավարութեան մը: Նոյն դրութեան մէջ գտնուած են կանխառորիչ հայաբնակ ամուր տեղեր և առաւել թիւրքմէն ցեղեր, որոնք ընկճեալ իսկ ըլլալով զօրաւորագոյն պետութենէ մը, հաղորդակցութեանց սակաւին դժուար ժամանակներու մէջ, կարողացան ընդ երկար համեմատական ազատութեամբ և ինքնավարութեամբ ապրիլ. ոչ առանձին կազմելով իշխանութիւն կամ Տէրութիւն մը, այլ հարկատու միայն ըլլալով զօրաւորագունի մը և այս զօրաւորագոյնը կրնար չըլլալ միշտ նոյնը, բայց երկիրը կը մնար դարձեալ նոյն ներքին ինքնավարութեան մէջ, Էւրոպական միջինդարեան հասարակութեանց և կամ բերդատէրութեանց կերպարանքին ներքեւ: Արդեօք Զեթունի այսօրինակ ինքնավարութիւնը որչափ հնութիւն ունի չենք կրնար ճշգրիտ ըսել. բայց ստոյգ է որ դարերէ ի վեր էր, եթէ իւր աշխարհագրական և անսովի դրիցը նայինք, պէտք ենք հաստատել որ Զեթուն բեկոր մ'էր հայկական իշխանութեան որ փշրեցաւ Լեոն Զի բռանց մէջ. նա զի այն լերանց բնակիչք, չէ կարելի որ այլ օրինակ ապրած ըլլան¹:

1. Զենք դիտեր ինչ հաստատութիւն տալ ժողովրդական այն ա-

Զեթունի բնական դիրքը յետին ժամանակներս չատ և չատ անգամ նկարագրուած է, մեզ կը մնայ այդ մասը զանց առնելով փութով դիմել պատմականին։ Զայս միայն ըսենք որ՝ պատսպարեալ յամենուստ բարձր լեռներէ, նեղ և զաղտագողի անցքեր անառիկ և անմատչելի կ'ընեն զինքը։ Եւ Զեթունցին ընդերկար վրէժխնդիր և նախանձոտ այդ ձորերուն և կիրճերուն զաղտնեաց, բնաւ յանձն առած չէ որ օտար մը այց ելլէ և հմտանայ անոնց։ Եւ առաջինն եղաւ Վիկտոր Լանկլուա որ զօրաւոր միջնորդութեամբք, ընդունեցաւ հրաման յամին 1852 այց ելլելու Զեթունի և ծանօթացնել Եւրոպիոյ այդ արի և իւր նախնի կարգաց հետեող եռանդուն ժողովուրդը, իրեն բնիկ նահապետական և պարզ օրինօք և սովորութեամբք հանդերձ։ Ժողովուրդ մը որ իւր հայութեամբ հանդերձ կը տարբերի միւս ամէն զաւառաց հայերէ, որուն համար մատենագրութենէ, քերթողութենէ, ողբերէ և համակերպութիւնէ վեր համարուեր են՝ զէնք, միշտ զէնք և ազատ լեռներ։

Զեթունի բնակիչք միշտ 17,000էն աւելի համաբնալ են, որոց վարչութիւնը յանձնեալ էր չորս իշխանաց, ասոնք կ'ընտրուէին ժողովրդենէն և ժողովուրդը կարող էր փոփոխել։ Իոքս միաբան ընդ ժողովոյ և ընդ Նախագահին որ էր Զեթունի արքեպիսկոպոսը, դատաստանները կը տեսնէին, վէճերը և խռովութիւնքը կը հանդարտեցնէին, ծանր յանցաւորքը Զեթունէն կ'արտաքսէին, և ըստ իւրաքանչիւրին կարողութեան տուրքերը կը սահմանէին, որոց հաւաքումը յանձնեալ էր իւրաքանչիւր թաղի թաղապետաց (քեահայ)։ Տրոց մաս մը կը տրուէր Օսմանեան Պետութեան ներկայացուցչին ի Մարաշ, մաս մը Սսոյ կաթողիկոսին, Զեթունի արքեպիսկոպոսին և միւս եկեղեցականաց։

Լանդութեան որ հրովարտակաւ մը Սուլթան Սելիմ (հաւանօրէն Առաջին) տուած ըլլայ այդ ինքնավարութիւնը, և թէ դաւուս սկիզբները հրովարտակը մատնչի մը ձեռքով տարուելով ի Կ. Պօլիս, վաճառուած ըլլայ Բ. Իրան։

Գիւղերը ունէին իրենց գիւղապետքը և փոքրիկ խորհուրդք ժողովրդականաց, որոնք կը հաւաքուէին բարձր ծառոց ներքեւ կամ առուակի մը եզերք. հոն կը խաղաղեցնէին վէճերը, կը հաւաքէին տուրքերը, և ըստ հարկին մարտիկ կը ժողվէին իրենց պաշտպանութեան համար: Ի Զեթուն պէտք եղած ժամանակ ամենայն ոք զինուոր էր, 16 տարեկանէն մինչև 60 տարեկան, և կրցած է ունենալ 7000 պատերազմող: Զեթունցւոց հետ շատ անգամ միացած են նաև այն թիւրքմէնք, որոնք Զեթունի երեք գիւղերը բնակելով հայերէն լեզուին հետ առած են անոնց սովորութիւնքը և ազատ լերանց սէրը:

2. Զեթունի ինքնավարութիւնը մինչեւ ցամաք 1862: Զենք կրնար ստուգիւ ճշդել այն ժամանակը յորում Զեթուն սկսաւ ունենալ ընդհարումներ Օսմանեան Պետութեան հետ իւր ինքնավարութեանը համար, սակայն կը տեսնուի որ անցեալ դարու վերջերը յետ այլ և այլ կոիւնքերու վերջապէս երկուստեք դաշինք մը դրուած պիտի ըլլայ, որ Զեթուն մնայ իւր ինքնավար վիճակին մէջ, սակայն վճարէ Օսմանեան Պետութեան և կամ լաւ ևս ըսենք Մարաշու կուսակալին և թիւրքմէններուն 60,000 դահեկան: Զեթունցիք չուզելով մերթ ընդ մերթ երկրի անյաջող տարիներու մէջ վճարել, ստէպ նորէն պատերազմներ կը ծագէին. և այս օրինակ կռիւ մը կը յիշուի նաև 1819ին:

Երբ Իպրահիմ փաշա, Եգիպտոսի Մէհէմմէտ Ալիի աշխարհակալ որդին (1830 — 1841) յաղթական քայլով դիմեց Օսմանեան Պետութեան վրայ, Զեթունցիք չուզեցին բնաւ իրեն հետ միանալ ընդդէմ Տաճկաստանի, և Իպրահիմ փաշա թէպէտ Նիզիպի յաղթութեամբ տիրեց Ուրֆայի, Մարաշի և Տաւրոսեան լերանց, սակայն այդ տիրապետութիւնը բնաւ այլայլութիւն մը չբերաւ Զեթունցւոց վիճակին, որոնք իրենց անմատչելի լերանց մէջ շարունակեցին նախկին ինքնավարութիւնը: Նոյն վիճակի մէջ էին և մնացին դարձեալ երբ 1841ի Պէրութի և Աքեայի ուժակոծմանէն վերջը Իպրահիմ փաշա ստիպուեցաւ Տաճկաց

ձեռքը թողուլ այդ քաղաքները, իսկրահիմ փաշայի արչաւանքէն վերջը զօրացան առանձնական ցեղեր, յորս Զափան-Օղլու և Քօզան-Օղլուները որոնք ուզեցին ազդեցութիւն մը ունենալ Զեթունի վրայ, բայց չյաջողեցան։ Զեթունցիք հանգիստ ապրելու համար դաւրուս կէսին միջոցները պզտիկ տուրք մը կը վճարէին Քօզանի Որդւոց։

Բարձրագոյն Դուռը մինչև ցամփ 1848 թիւրքմէն Պէկերու ձեռք ձգած էր Մարաշի և Ատանայի կուսակալութիւնք, որոց հետ էր միշտ Զեթունցւոց վէճը տուրքերուն մասին։ Բայց երբ 1848ին Բ. Դուռը սահմանեց անկէ վերջը Կ. Պօլսէն կուսակալներ ղըրկելու այդ երկու քաղաքաց ալ, այն ատեն դժուարացաւ Զեթունցւոց դրութիւնը, անկէ վերջը գործերնին էր Սամանեան պետութեան մը հետ։ Եւ պէտք է ըսենք որ թուրք վարչութիւնը զԶեթուն կը նկատէր անշուշտ իբրև զմին ի հազարաւոր Խէրէպէյութեանց (Չորիչխանութեանց) որովք լի էր Անատոլու և զորս կը թողուր Բ. Դուռը անմիաս մինչև դարուս սկիզբները. և երբէք փորձած չէր կանոնաւոր պատերազմ վարել ընդդէմ Զեթունի՝ լիազօր բանակներով։ Այսու հանդերձ 1848էն վերջն իսկ այլ և այլ անգամ մերժեցին աւելի տուրք վճարելու և փոքրիկ ընդհարումներու մէջ յաղթող գտնուելով, անդէն շուտով կ'ամրանային լեռները։

Տրոց դժուարութեան մասին խօսած ժամանակնիս, ճշմարտութեան համար պէտք է ըսենք որ Զեթուն իր գեղեցիկ ծառաստանաք և ջուրերով հանդերձ, չատ աղքատ երկիր մը եղած է, ուր ինչպէս ի Սպարտա, մշակութիւնը անհոգ մնացած է։ Երկիրը երկաթի հանք ունենալով, ժողովուրդը խնամք տարած է աւելի երկաթագործութեան, թողլով մէկդի ուրիշ աշխարհաց հետ յարաբերութիւնք և վաճառականութիւնք, որ հայ ազգին դրոշմը կը կազմեն աշխարհիս ամէն կողմ, և տրոց նեղութիւնը բնական հետեւանք մ'էր այսօրինակ կացութեան։

Յամէն 1852 սկսեալ, Մարաշու կուսակալք ի զուր

դրամ պահանջած են, յորս նախ Զիա փաշա որ փոխան 60,000 դահեկանաց 150,000 ուզեց: Զեթունցիք բողոքեցին և չվճարեցին: 1856ի նոյն փորձ ըրաւ Մինիպ փաշա, պահանջելով 160,000 դահեկան, և երբ Զեթունցիք չվճարեցին, բազմաթիւ գունդերով դիմեց վրանին, սակայն յետս վանեցաւ: Նոյն բաղդը ունեցաւ նաև Խուրշիտ փաշա որ 1860ին Յունիս 8ին բազմաթիւ կանոնաւոր զինուորօք, չէրքէզներով և թաթարներով ընդ ամէնը 12,000 հոգւով դիմեց Զեթունի վրայ: Տասիկք կորուսին զինուոր, պաշար և թնդանօթ իսկ, և յետս նահանջեցին: Այս յաջողութեամբ հանդերձ սակայն Զեթունի վիճակը երթալով կը դժուարէր, մանաւանդ այն բազմաթիւ չէրքէզ, նուաջ և թաթար լեռնական գաղթականութեանց պատճառաւ, զորս Բ. Դուռը հիւրընկալելով ի Կաւկասիոյ լեռանց, մասնաւոր դիտմամբ կը սփռէր Անատոլուի մէջ և մանաւանդ ի Կիլիկիա, ուր, ըստ վկայելոյ ազգահամարի մը, 1858էն մինչև 1862, 30,000էն աւելի չէրքէզք տարուեցան, որոնք սկսան բռնանալ և աւրչտկել ամէն կողմ, մանաւանդ Զեթունի մօտերը:

3. Պատճառք եւ Պատերազմ 1862ի:— Զեթուն այս տագնապեալ վիճակի մէջ էր, երբ յառաջ եկան այնպիսի պարագայք, որոնք ծնան իր զօրաւոր ընդհարումը Օսմանեան Պետութեան հետ: 1862ի կոռույն սկզբնապատճառը ոմանք կը համարին Ազիզ փաշա Մարաշու կուսակալին չափազանց պահանջքը, որ կը պահանջէր ներկայ տարւոյն համար տուրք, 95,296, և անցեալ պարտքէն (պաքըէ) 1,777,097 զրուչք. և որովհետև, ինչպէս յայտնի է, մերժեցին Զեթունցիք այս վճարքը, ատկէ ծագեցաւ պատերազմը: Սակայն ժամանակին անտիպ տեղեկագիր մը Մարաշու Հայոց առ Բ. Դուռը, և նոյն իսկ Զեթունցւոց բողոքին պատճառը առ դեսպանս Մեծ Պետութեանց, հողային խնդիր մը կը դնէ, և ինչպէս կը հաստատէ նաև Սիսուականայ մեծանուն գրիչը: Արդ ըստ վերոյասացեալ Տեղեկագրոց, 1862ի ամառուան մէջ վարուցանի հողի մը համար թուրք Քերթմէն գիւղի բնակչաց մէջ

անհամաձայնութիւն և կռիւ մը կը ծագի և մին միւսոյն վրայ կը բռնանայ։ Տկարացողը օգնութիւն կը խնդրեն թուրք Պէշէն գիւղէն։

Պէշէնցւոց հասնելով՝ կռիւը աւելի կը սաստկանայ և երկու կողմանէ սպանութիւնք կ'ըլլան։ Պէշէնցիք կը վանուին։ որոնք կը դիմեն օգնութիւն խնդրելու Ալապաշ կոչուած հայ գիւղի գլխաւորներէն։ Գիւղապետը Կարապետ՝ և քեահեայն Յակովբ, Ալապաշի ընկերներով կը դիմեն կռիւը խաղաղացնելու, բայց Քէրթմէնցիք մեծապէս կ'ընդդիմանան և անոնց վրայ կը յարձկին։ ասկէ կռիւ մը ծագելով Պէշէնցիք ալ և Ալապաշցիք կը սպաննեն հակառակորդացմէ զոմանա, և երբ տեղերնին կը դառնային յաղթական, Քէրթմէնցիք հտեւէն ինկնալով սպաննեցին զՅակովբ ալապաշի քեահեայն։ Այն ատեն իւր վեց եղբարքը յետ տանելու զմարմինը Փրկիչ վանքը, դիմեցին փախըստական Քերթմէնցւոց ետեւէն, եղբորը մահուան վրէժն առնելու։ բայց մարդ չգտան, և ըստ վկայելոյ Զեթուցւոց տեղեկագրին, առանց փնասելու դարձան տըներնին և ամէն մարդ իւր գործին զբաղեցաւ։

Այս պատահարաց միջոց Կիւլ Ալի անուամբ մարաշցի ականաւոր տաճիկ մը, ռիսերիմ ատեցող քրիստոնէից, համբաւ տարածեց քաղաքին Վէջ, որ « Կեաւութիւն (Հայք) կը կոտորեն անիրաւաբար զմահմէտականս », և Ազիզ փաշայի դիմացն ելլելով, արդարութիւն կը պահանջէր։ Փութով Ատեանը գումարուեցաւ և Հայոց հակառակ մահմէտականք յետ բողոքելու աղմկաւ, հաւատացուցին Ազիզ փաշայի որ Ալապաշի հայերը երեք մահմէտական տղայք սպաններ էին և հարկ էր ջնջել անհաւատները։ Կուսակալը գըրգռեալ և զայրացեալ, շուկայէն բռնել տուաւ երեք զեթուցիներ և բանտը դրաւ։ Պատուէր ևս ղրկեց ամէն կողմ՝ որչափ զեթուցի բռնեն, իրեն ղրկեն։ միանգամայն հրաման հանեց որ աղատագլուխ (պաշիպօզուք) զինուորք հաւաքուին, և հարիւր ձիաւոր ղրկեց բռնելու ձիհան Քէօփրիւսիւ կամուրջը որ Զեթուցի ճամբուն վրայ է։ Զեթուցիք իմանալով այս ամէնը բողոքեցին

առ փաշայն որ իրենք բնաւ մաս մը չունէին այս խընդրոց մէջ, և թէ երեք տղայոց սպանութիւնը ստուծիւն մ'էր. ինչպէս կրնար ստուգել: Զեթունցիք եղելութիւնքը գրեցին նաև առ հիւպատն Գաղղիոյ ի Մարաշ՝ Պ. Մովսէսարի, որպէս զի խօսի առ կուսակալն, և եթէ կան յանցաւորք « թող պահանջուին ըստ հաստատեալ կարգաց »: Հիւպատն խօսեցաւ առ կուսակալն, բայց անօգուտ տեղ. Զեթունցիք գրեցին և առ Անգղիոյ հիւպատն Հալէպի Պ. Եօբայն՝ որ դիմեց հասնելու ի Մարաշ¹:

Արդէն այս միջոցիս 5000էն աւելի ազատագրուի գինուորք, թաթարք, չէրքէզք, թիւրքմէնք մտեր էին յԱլապաշ, սպաննելով ո՛վ որ ձեռքերնին ինկաւ, այրելով և քանդելով սուրն, տեղ: Փութով սարսափը տիրեց ամէն կողմ: Բաղմութիւն մոլեռանդից կը քարոզէին որ այս « Կրօնից պաշտպանութեան կոիւ էր » և ահաւոր հրացայտ աչքերով հրամանի մը կը սպասէին անդէն խողխողելու բոլոր քրիստոնեայք: Մարաշի մէջ եղող քրիստոնեայ ազգեր Հայք, Յոյնք, Ասորիք ևն դիմեցին առ Ազիզ փաշա պաշտպանութիւն և հովանաւորութիւն խնդրելու: Նա խոստացաւ որ հանգիստ ըլլան, միայն թէ գէնքերնին իրեն յանձնեն, զորս հաւաքելով անմիջապէս բաշխեց մահմէտականոց: Արդէն իւր քովն ընդ հեծեալ և ընդ հետեակ 6,000 զինուոր հաւաքեր էր և Յուլիս 7ին չուեց ի Ճիհան Քէօփրիւ, երեք ժամ հեռու Զեթունէն, ամէն կողմ հրատարակելով հրաման կողոպտելու Զեթունցւոց ինչքը. և ինքը ևս հասնելով Չապլը-Տէրէ գիւղը, որ 150 տնէ բաղկացեալ էր, տներուն դռները կոտրել տուաւ, որովհետև գիւղացիք զայնս փակելով փախեր էին, նոյնը ըրաւ նաև եկեղեցւոյն և ամենուն միարան կրակ

1. Ժամանակին անգղիական լրագիր մը որ կը հրատարակուէր ի Կ. Պօլիս, Լէվընդ Հէրալտ, այլընդայլոյ լրերով կ'ուզէ պնդել Հայոց տղայ սպաննելը և Զեթունի բնակիչքը կը նկարագրէ իբր ապստամբ, վայրենի, բարբարոս և արիւնարբու գաղաններ:

տուաւ : Երկրորդ օրը հասաւ յԱլապաշ, ուր երեք հարիւր Հայք ընդ առաջ կ'ելլեն փաշային ջանալով գինքը համոզել : Այս բանակցութեան միջոց կանայք և տղայք ժամանակ կը գտնեն փախչելու ի Զեթուն : Ալապաշի ալ 180 տունք և եկեղեցին յետ կողոպտուելու, կրակի կը տրուին : Յետոյ կը շուեն Իլիճայի հովիտը, մօտ յԱմենափրկիչ վանքը, ուր կը խողխողեն, երեք քահանայք, դպիրը և պառաւ մը և շուն մը ևս սատկեցնելով, դիակը անոնց մարմնոց վրայ կը նետեն . կը յափշտակեն բովանդակ եկեղեցական և սրբազան անօթք, սպապք, հանդերձք և զարդք, դարձեալ ինչ որ կը գտնեն պաշար և անասուն և ապա կրակ կու տան բոլոր շէնքին, 50 տանց և եղած տասն ջաղացքներուն : Բանակը ճամբան երթալով կը բազմանար . ամէն կողմէն բազմաթիւ մահմէտականք կը դիմէին կռուելու կրօնից և աւարառութեան համար :

Ազիզ փաշա նուիրակ զրկեց Զեթուն որ իրեն յանձնեն բոլոր քահանայքը և իշխանքը . բայց Զեթունցիք պատասխան տուին որ « պատրաստ են իրեն ստացուածք տալու, բայց կեանքեր՝ ոչ » : Կուսակալը զրկեց Պուլանքի Դեմիտ Ահմէտ Աղա, պահանջելով 125,000 զրուշ : Առաջարկութիւնը բանակցութեան մէջ էր՝ երբ հասան բանակը նոր մոլեւանդն մահմէտական ընթերցողք, որոնք գայթակղեցան կուսակալին վրայ և սկսան համոզել գինքը բնաջինջ ընելու զքրիստոնեայս : Զեթունցիք կասկածելով, պատուով յետս կը զրկեն նուիրակները և ապա կը սկսին ամրացնել մարտիկներով իրենց գաղտագողի անցքերը : Արդէն այս միջոցիս Մարաշի նշանաւորներէն Ահմէտ փաշա բանակով մը հասեր էր Զեթունի աջ կողմէն, որուն յարձակումը դիւրաւ վանեցին Զեթունցիք : Արեւմտեան կողմէն ևս ումիշ նշանաւոր թուրք Փարատիշի Օսման պէյ 800 հոգւով հասեր էր աւերելով և հրկիզելով Միթալ գիւղը ուր կը բնակէին 200 քրիստոնեայ ընտանիք :

Օգոստոս 14ին առաւօտը բովանդակ բանակը, ընդ ամէնը 10,000էն աւելի, և ուրիշ կողոպտելու եկած առանձին խումբեր, գունդ գունդ կը յառաջեն երկու

հրանօթիւք: Զեթունի մօտ գիւղերը ի սկզբան չուզեցին զէնք առնուլ և անձնատուր կ'ըլլային կարգաւ, համարելով որ այսպէս անվնաս կը մնան. բայց երբ տեսան իրենց եկեղեցեաց պղծուիլը, իրենց տանց հըրդեհը և իրենց կանանց և դստերաց եղած յետին նախատիւքը, և լսեցին անոնց կոծը և ճիչը, ալ չկրցան դիմանալ. փայլատական երազութեամբ զինուեցաւ բովանդակ Զեթուն և ամենայն ոք դիմեց իրեն նշանակեալ կիրճերը բռնելու, ուր սկսեւ էին մօնել Տաճիկք. և հրաման եղաւ կրակ թափել վրանին:

4. Յաղթութիւն Զեթունցւոց: — Այն ատեն ահա մահմէտական գունդերուն մէջ ահաւոր խառնակութիւն մը կ'իյնայ, կ'ուզեն տակաւին մրցիլ և յառաջել, սակայն իրենց դիականց բազմութիւնը արգեւիք կ'ըլլայ իրենց և կը սարսափեցնէ. այն ատեն ամենայն ոք փախստեան ճամբայ մը կը փնտռէ: Ազդիզ փաշա իւր զայրոյթը Ս. Աստուածածնայ վանաց քահանայէն կ'ուզէ հանել, և դառն կերպով սպաննել կու տայ զայն. չուզէր յուսահատիլ և թնթանօթները յառաջ մղելով կը շարունակէ անընդհատ կրակ մը թափել Զեթունի վրայ. բայց տեսնելով որ անհնարին էր այլ ևս դիմանալ, ինքն ալ գունդերուն հետ թողուց փախաւ, հոն թողլով նաև թնդանօթներէն մին: Այնքան էր փախչողաց վախը որ Զեթունէն մինչև Մարաշ 12 ժամուան ճամբան ընթացան վեց ժամուան մէջ: Պատերազմը սկսեւ էր առաւօտը և տեւեր էր մինչև վեցերորդ ժամ՝ այն է կէսօրէն վերջը ցերկրորդ ժամ: Զեթունցիք այսպիսի ամբողջական յաղթութեանէ մը վերջն ալ չհալածեցին զթշնամին և դարձան տեղերնին՝ իրեն ամուր լերանց մէջ:

Իսկ Ազդիզ փաշա զայրացած հասնելով ի Մարաշ, երբ կը պատրաստուէր նոր գունդեր հաւաքելու, Կ. Պօլսէն լուր եկաւ որ պաշտօնանկ եղած է, և իրեն տեղը անուանուեր է Աւիր փաշա, որ զօրօք և նոր հրահանգօք կը մեկնէր ի Մարաշ, միանգամայն յանձնուած էր խոհեմութեամբ գնալ և քննել և ստուգել այս դժբաղդ եղելութեանց սկզբնապատճառքը:

5. Յանձնաժողով Բ. Դրան. Նաբոլէոն Գի միջամտութեան պատճառ: — Աշիր փաշա հասնելով, սկսաւ իւր պաշտօնը: Անմիջապէս ըստ Պետութեան ըղձանաց Յանձնաժողով մը կազմեց, որուն մէջ պիտի ըլլային արդար և անկողմնական անձինք և հայ-էջմիածնական և հայ-հռովմէական մի մի եպիսկոպոսունք: Հայք խնդրեցին որ այդ յանձնաժողովին մասնակցի Երզրատի Մատթէոս առաջնորդը, զոր Բ. Դուռը սիրով ընդունեցաւ: Ապա երբ սա յանկարծ հիւանդացաւ. կրկին Ազգային վարչութիւնը ի Կ. Պոլիս խնդրեց որ ընդունի անդամ զգերպ. Ներսէս Վ. Վարժապետեան, քարոզիչ Խասգեղի որ այն ժամանակ կը գտնուէր յԱտանա: Ապտիւ Ազիզի վարչութիւնը սիրով ընդունեցաւ Հայոց առաջարկը. Հռովմէական Հայոց եպիսկոպոսներէն ընտրուեցաւ Յանձնաժողովոյն անդամ Մարաշու Պետրոս եպիսկոպոսը: Ժողովոյն մեծամասնութիւնը պատճառ համարեցաւ շփոթից ութ ալապաշցի և զէթունցի զոմանս որոնք ուզուեցան Զէթունցիներէն: Զէթունցիք բոլորելով հանդերձ այդ վճռոյն դէմ, յետ շատ օրեր լերանց մէջ փնտռելու այդ անձինքը, ուր փախեր էին, գտնոնք համոզելով տարին ի Մարաշ և հոն բանտ դրուեցան: Երբ ամենայն ամբաստանութիւն ծանրացաւ այդ ութ անձանց և Զէթունցւոց վրայ, այն ատեն Զէթունցիք լաւապոյն համարեցան նուիրակութիւն մը ղրկել ի Կ. Պոլիս և հոն բերանացի պատմել Բ. Դրան իրացեղելութիւնքը և սկզբնապատճառքը: Զորս իշխանք՝ Աստուածատուր Եէնի Տիւնիա օղլու, իշխան Մարտիրոս Նապարէթ Սուրէնեան, իշխան Ղաղարոս, իշխան Մկրտիչ Եղպենց, Մովսէս քահանայ և ուրիշ սակաւ անձինք Ներսէս վարդապետի հետ: Դեկտեմբերի մէջ հասան ի Կ. Պոլիս, և քիչ օր վերջը Բ. Դուռը երթալով, տեսաւորեցան Արտաքին գործոց պաշտօնեայ Ալի փաշայի հետ, բողոքելով ի Մարաշ կաղմուած Յանձնաժողովոյն վճիռներուն դէմ: « Բարձր. Ալի փաշայն մարդասէր ընդունելութիւն մը ընելով, Զէթունի ցաւալի անցքին պատճառն ու պարագաները մի ըստ միովէ պատմել տուեր է Մովսէս քահանային

և իշխաններուն, և արդարասիրարար խոստացեր է նոր քննութիւն մը ընել. տալ այն անցքերուն վրայ, Բ. Դրան կողմէն յատուկ պաշտօնատար մը քննիչ կարգելով, որուն պիտի ընկերանային նաև ազգիս կողմէն մէկ եկեղեցական և մէկ ալ աշխարհական բանիրուն անձիւք¹ » : Այս նոր քննութեան գաղափարը արդէն առաջարկեր էր Նարուէոն Գ., որ միջամտութիւն մը ընել կը փափագէր և սկսեր էր Զեթունցւոց ի նպաստ² : Նա մանաւանդ որ Զեթունցիք հռովմէական եկեղեցւոյ եռանդուն միտումն կը ցուցնէին և յայտներ էին իրենց փափագը Մարաշու հայ-հռովմէական Պետրոս Եպիսկոպոսին՝ միանալու հռովմէական Եկեղեցւոյ հետ³ :

6. Զեթունի իշխանք ի Կ. Պօլիս — Գերապ. Հասունեան Նախագահ արքեպիսկոպոս Հռովմէական Հայոց : — Զեթունի անցից այս քննութիւնք ի Կ. Պօլիս յոյժ երկար տևեցին և ըստ օսմանեան դատարանաց մերթ ի նպաստ իրենց և մերթ հակառակ. մինչև իսկ իշխանքը բանտուելու վտանգի մէջ եղան : Պէտք է ըսենք սակայն որ իշխանք ի Կ. Պօլիս ևս ցուցուցին որ լեռնային ժողովրդեան մը բնածին ազատա-

1. Մասիս 1862 Դեկտ. 22. Ուրիշ լրագիրներէն աւելի Մասիս լրագրէն կը փափագինք ընդունել վկայութիւնքը, քանի որ ազգային պաշտօնական թերթ համարուած էր :

2. Յանձնաժողովը մեկնեցաւ սովորական դանդաղութեամբ 1863ի Դեկտեմբերի մէջ և անդամներն էին՝ Շահին Պէյը Բ. Դրան կողմանէ. Սարգիս Ազա Աղաբեկեան հայ-էջմիածնականաց կողմանէ և Տոքթոր Տավուս Էֆէնտի հայ-հռովմէականաց կողմանէ :

3. Քոբէի Տ'()բէն լրագիրը Նոյեմբեր 18 թուական (1863) կը հրատարակէր Զեթունի և Մարաշի ժողովրդեան դիմումը առ փոխ-հիւպատոս Գաղղիոյ Պ. Մուրիարի, Հռովմէական Եկեղեցւոյ հետ միանալու համար : Փոխ-հիւպատոսը այս իդձը հաղորդեց Երուսաղէմայ լատին պատրիարքին առ Գեր. Վալերկա, որ քննիչ-ըրկեց զՀ. Ռավեննա : Զեթունցիք հրաւիրեցին աւելի վերջը Մարաշու հայ հռովմէական Պետրոս եպիսկոպոսը ձայնաւոր պատարագի և ուրիշ արարողութեանց, լիովին սիրով :

սիրութեան հետ ունէին նաև ճարտարիմաց քաղա-
քագիտութիւն մը ըստ պարագային: Բայց այլազգ
էին ժամանակք, և կը գտնուէին ի Կ. Պօլիս օսմա-
նեան քաղաքագիտութեան ամենէն փայլուն և ամե-
նէն ազդեցիկ ժամանակը:

Մայրաքաղաք հասնելով, ըմբռնեցին որ իրենց դա-
տը դժուարին էր որ յաջողէր պաշտպանել հայ-էջ-
միածնական պատրիարքարանով: Կէսք էր Եւրոպական
յենարան մը ունենալ և յուսալով յԱնգղիոյ պաշտպա-
նութիւն մը, նախ միտք ունեցան դիմել նորադանդ հաս-
տատութեանց: Սակայն չկարենալով երբէք համակեր-
պիլ այդպիսի դաւանաց, նոյն իսկ առ ժամանակեայ
միջոցաւ և ըմբռնելով թերևս որ ի Կ. Պօլիս ժամա-
նակին ամենէն հաճ տեսնուածը Գաղղիոյ և անոր կայ-
սեր միջնորդութիւնն էր, հայասէր կրօնասէր և մա-
տենագիր կրօնաւորի մը միջոցաւ դիմեցին առ Նա-
խագահ Արքեպիսկոպոսն Հռովմէական Հայոց՝ Գե-
րապայծառ Անտոն Հասունեան. որուն պատիւը, ազ-
դեցութիւնը թէ Բ. Դրան և թէ Եւրոպիոյ Պետու-
թեանց և ի մասնաւորի Գաղղիոյ առջև ոչ մի պա-
տրիարք մինչև իւր ժամանակ վայլած է, և զոր ստա-
ցեր էր իւր հանճարով և գիտութեամբը՝ Հասունեան
Նախագահը: Արդէն ծանօթ էին ի Զեթուն ժողովրդեան
միտումը առ հայ-հռովմէական եկեղեցին, գորովանօք
զիրենք ընդունեցաւ և պէտք եղած հովանաւորութիւ-

1. Ստոյգ է որ գաղղիացի քարոզիչը ջանացին համոզել զԶեթուն-
ցիս խոստանալով անոնց Գաղղիոյ հզօր հովանաւորութիւնը
որ մինչև ըստ նոցա խոստման փոխ-հիւպատոս պիտի հաս-
տատուէր ի Զեթուն և պիտի պաշտպանէր անոնց իրաւունքները,
և ընաւ պիտի չգալէր ազգային ծիսից և կարգաց: Ի Կ.
Պօլիս ազգային եկեղեցականութիւնը, ուրիշ գունով ներկա-
յացուց խնդիրը Բ. Դրան առջև: Զեթունցիք վախցան տըժ-
գոհացնել զԲ. Դրանը, և ետ դարձան ըրած քայլերէն: Ազ-
գային էջմիածնական պաշտօնական լրագիրը Դեկտեմբեր 13ին
ուրախութեամբ կը ծանուցանէր որ Զեթունցիք նորէն իրենց
մայրենի եկեղեցին դարձան:

նը ցուցընելով, մանաւանդ իբր առ Կիլիկեցիս, Նաբոլէոնի ներկայացուցչին իսկ ձեռօք, զիրենք ազատեց քաղաքական ամէն տագնապներէ։ Ըսուած է, և զարմանք չէ, նա գովելի իսկ մեծապէս Հասունեանի մը քաղաքագիտական հանճարոյն, որ իշխանաց յոյս մը տուած ըլլայ Զեթունի քաղաքական արտօնութիւնքը ամրապնդելու նոյն իսկ հաստատութեամբ Բ. Դրան, եթէ Զեթունցիք հաւանին մտնել հայ-հռովմէական Հասարակութեան մէջ, ինչպէս իրենք կը խոստանային և իղձ կը ցուցընէին։ Իշխանք իսկ միշտ այդ գաղափարներով և խոստմունքներով մնացին երեք ամսոյ չափ Հասունեան Արքեպիսկոպոսի քովը, որով ծախքերը և բնակութիւնք ամենայն սիրով հոգաց Փերայայծառ Հասունեան, և եկաւորներուն մի ծառան ծանր հիւանդանալով՝ մեծաւ խնամօք դարմանել տուաւ Բենեդիկտեան գաղղիացի կրօնաւորաց հիւանդանոցը։ Բայց երբ հոսկ ուրեմն զեթունցի իշխանք յետ դատերնին աւարտելու, անցան առ Պատրիարքն հայ-էջմիածնական և թողուցին զՀասունեան Արքեպիսկոպոսը, այն ատեն Հասունեանի հրաժարելովը խնդրոյն մէջէն, Նաբոլէոն Փ. ևս հրաժարեցաւ յայնմհետէ միջամտելու, Յանձնաժողովոյն ըրած քննութիւնքը մանաւանդ իր փափագին չհամաձայնելով՝։

Այսու հանդերձ իբր աւանդութիւն մը շարունակած է միշտ հայ-հռովմէական պատրիարգարանի մէջ համակրանք մը առ Զեթունցիս, որոնք մասն կը կազմեն Կիլիկիոյ, որոց կաթողիկոսութեան տիտղոսը կը կրէ հայ Հռովմէական Պատրիարգ-Կաթողիկոսը Ի Կ. Պօլիս։

7. Բարձումն ինքնավարութեան Զեթունի։ — Իշխանք Օսմանեան Պետութեան առջև միայն անձնա-

1. « Զեթունցիք Նաբոլէոնի համակրալից միջամտութեանը, երախտագէտ ըլլալու համար Գաղղիոյ, 1870ի գաղղիա-բուսիական պատերազմին ժամանակ իրենց քաջ մարտիկներէն զմանա զրկեցին կամաւոր գրուելու Գաղղիական բանակին մէջ »։ Հանդէս Հանդիսից 1896. Մարտ 18։

կան արարքնին կրցան արդարացնել, իսկ իրենց երկրին վիճակը կը կերպարանափոխուէր, և իրենք չէին զգար կարողութիւն մը սահմանեալ իրաց հակառակելու համար: Պետութիւնը անկէ վերջը Զեթուն տաճիկ تاجیک պիտի ղրկէր և ինքը պիտի ժողվէր տուրքերը և այդ քայմաքամը կախումն պիտի ունենար Մարաշու կուսակալէն: Ներումն կը շնորհուէր Զեթունցոց առ հասարակ, և կը թողուէր իրենց ներքին ազգային և եկեղեցական գործոց կառավարութիւնը, աւելի ընդարձակ սահմանօք, քան ինչ որ ուրիշ տեղեր:

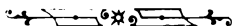
Այսպէս Զեթունի ինքնավարութիւնը առաջին մեծ հարուածը կ'ընդունէր, և իրեն հարկ էր լռել և բանալ իւր այնքան ժամանակ նախանձով փակած դռները և անցքերը թուրք զօրաց և զօրապետաց:

8. Ապստամբութիւն Զեթունի յամին 1876. — Պատերազմ Ֆռնուզի — Շինուէիւն ի Զեթուն թուրք զինուորանոցին: — Ասկէ վերջը տասը տարիէ աւելի Զեթուն արտաքուստ հպատակած կ'երևար, սակայն ունենալով ի ներքուստ նոյն կիրքը և յուզումը գերութեան ամենածանր լուծը հնարիւ իւրիւր թօթափելու: Արդէն յամին 1876 թուրք քայմաքամին անդթութիւններէն յուսահատեալ, միաբան սպառնալեօք յարձկեր էին քանդելու կառավարութեան պալատը, այսպէս Զեթունէն վերցնել անոնց բնակութիւնը: Մարաշու Վայս կուսակալը պատրաստուեցաւ չուել ի Զեթուն. և իւր գրգռելովը բազմաթիւ թափառական ցեղեր՝ Աւշարք, Ղէրիտք, Թէճիլիք յարձկելով, աւերեցին հայ շատ գեղեր: Զեթունի հայերը իրենց զուէի դնելով անուանի քաջ Պապիկը, դիմեցին դրացի ազգակցաց օգնութեան, յարձակողները ցրուեցին և շատ աւարներով դարձան ի Զեթուն: Բայց քանի մը ամիս վերջը վրանին չուեց Մարաշու Վայս փաշա կուսակալը, որուն դէմ ելաւ քաջ խմբերով Ֆռնուզի վանահայրը՝ Նիկողայոս Եպիսկոպոսը և երկու կողմէն գունդերը մեծ զայրացմամբ զարնուեցան Ֆռնուզի մօտ. և թէպէտ Զեթունցիք յաղթողք հանդիսացան և փախուցին յարձակողքն. սակայն ապա Նիկողայոս Եպիսկո-

1870

պոսը և իրենց գլխաւորներէն մին՝ Յարութիւն Չուլաքեան, դաւժով արդեօք գերի բռնուեցան և իրենց հետ միաբան հարիւրէն աւելի անձինք. ուրիշ 150 հոգի ալ լեռները տապալինեցան: Գերիներէն մաս մը շրկուեցան ի Կ. Պօլիս և մաս մ'ալ տաթանելի բանտերու մէջ ձգուեցան ի Մարաշ և Հալէպ: Երկրորդ տարին հազարապետ մը շրկուեցաւ ի Զեթուն 400 զինուորօք որպէս զի կալանաւորէ մնացեալ գլխաւորքն, բայց Պապիկ իւր խումբերը ժողվելով, յարձկեցաւ վրանին և զանոնք փախուց: Այս միջոցիս ուռս-թըրքական պատերազմը ըլլալով, Օսմանեան Պետութիւնը զբաղած ուրիշ կողմեր, մեծ բանակ մը չշրկեց ի Զեթուն. որով Զեթունցիք առ ժամս ինքնագլուխ մնացին: Ապա Պէոլինու դեսպանաժողովէն վերջը, Բ. Դուռը անաւարով բարեկամ խորհրդատուներու, քաղցրութեամբ ուզեց չահիլ Զեթունի ժողովուրդը, նոր բարեկարգութիւններ խոստացաւ և մասնաժողով մը ևս բարեկարգիչ գնաց ի Զեթուն որոյ անդամոց մին թուրք միւսն հայազգի, որոնք միաբան Սոյ Կաթուղիկոսին և Մարաշու Անգղիոյ հիւպատոսին, համոզեցին զԶեթունցիս հաճիլ զԲ. Դուռը և մնալ միշտ բարեկամ կամ լաւ ևս ըսել հպատակ, և յանձն առնուլ որ Զեթունի վրայ տիրող բարձրագիտակ տեղ մը շինուի ընդարձակ և ամուր զօրանոց մը, որ կարենայ պահել 800 զինուոր: Այս անախորժ լուծը Զեթունցոց մեղմ երեւցնելու համար, արձկուեցան բազմաթիւ բանտեալ յորս և Նիկողայոս Եպիսկոպոսը, Կարապետ Քէհէեան որ շատ տարիներէ ի վեր բանտի մէջ էր:

Այս զօրանոց բերդն ի սկզբանէ հետէ գերութեան ծանր շղթայ մը երեցաւ Զեթունցւոց աչքին. թէպէտ զայն հիւսողք չէին օտարազգիք ոմանք և սակայն միշտ փափագած են ազատիլ այդ արտասովոր իրենց համարուած լուծէն:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ԴՈՒՌԸ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍ

1. Մէհէմմէտ Ալի վերջին տարիները — Պօղոս Պէյ. Արթին պէյ. — 2. Իպրահիմ փաշա. — 3. Աբաս փաշա. — 4. Սայիտ փաշա. — 5. Իսմայիլ փաշա և խտրվութիւն. — 6. Նուպար փաշա. — 7. Սուէզի ջրանցքին բացումը:

1. Մէհէմմէտ Ալի վերջին տարիները — Պօղոս պէյ. Արթին պէյ. — Յամին 1841 պատերազմներէն վերջը¹, Մէհէմմէտ Ալի յետ ապահովելոյ դաշամբ Եգիպտոսի իշխանութիւնը իւր սերնդոց համար, յայնմհետէ գրադեցաւ երկրին քաղաքագիտական, դրամական և ուսումնական յառաջադիմութեանց: Բնաւ աշխարհակալ մը և իշխան մը քիչ ժամանակուան մէջ աւելի խնամք տարած չէ քան զՄէհէմմէտ Ալի երկիրը կրթելու: Բաւմաթիւ ուշիմ երիտասարդներ զրկեց ի Բարիզ, Լոնտրա, Պրիստէյ, ուսանելու և գիտելու երկրի մը յառաջադիմութեան կարևորքը և զայնս ապա բերելու Եգիպտոս. և յորս առասեւ բազմաթիւ էր հայազգի տարրք, որուն վրայ ունեցաւ մասնաւոր համարմունք և համակրութիւն և որոնք փոխադարձաբար նուիրեցին Եգիպտոսի յառաջադիմութեան իրենց մտաւորական և վաճառականական ամէն կարողութիւննին: Արդէն իւր իշխանութեան առաջին տարիներուն մէջ կատարած դիւանական մեծամեծ յաջողութիւնք, Եռսուֆեան Պօղոս պէյի արդիւնք կը համարուէին նոյն իսկ յաշս բովանդակ Եւրոպիոյ: Բայց Մէհէմմէտ Ա-

1. Պատմութիւն ժամանակակից Ա. Հասոր. Գլ. ԻԱ. § 43:

լիի ևս արդիւնքն մեծ այն եղաւ որ կրցաւ միշտ գնահատել և կատարեալ լիովին վստահութիւն մը ունենալ իւր պաշտօնէին վրայ՝

Երբ Պօղոս պէյ վախճանեցաւ, արդէն ուրիշ հայազգի դիւանագէտ մը Արթին պէյ Զրաքեան, սկսեւ էր փայլիլ յԵգիպտոս Մէհէմմէտ Ալիի վարչութեան և քաղաքականութեան ասպարիպին մէջ։ Արդին պէյ յամին 1826ին փոխարքայէն Բարիզ ղրկուած էր և հոն մեծ գովութեամբ կատարեւ էր կառավարչական, վաճառականական և համագային օրինաց ուսումնները, և ապա դառնալով յԵգիպտոս, Պետութեան պաշտամանց բազում ճիւղերու պաշտօնեայ ըլլալով, մեծամեծ բարեօրոշներ մտուցեւ էր և մանաւանդ Ելեմտից և Հաշուակալութեան ճիւղերուն մէջ։ Արթին պէյ ունենալով բարեկամական և մինչև մտերիմ յարաբերութիւնք Լորտ Փալմէրսթոնի, Ուէլլինկթոնի դքսին, Թիէրի և Կիզոյի հետ, կրցաւ Եգիպտոսի օգտակար դեր մը ունենալ Պէրութի ոմրակոծումէն ետքը՝, և որ մեծագոյնն է և արդիւնք իւր մեծ քաղաքագիտութեան, կրցաւ զԱպտիւլ Մէհիտ հաշտեցնել Մէհէմմէտ Ալիի հետ, մոռցնել տալ Նէգիպի պատերազմը, այսպէս ապահով վիճակ մը տալով Եգիպտոսի և Մէհէմմէտ Ալիի սերնդոց։ Եւ այս հաշտութենէն վերջը նախ Սայիտ փաշա, որդի փոխարքային, ապա նոյն ինքն Մէհէմմէտ Ալի այցելութեան գնացին առ Սուլթանն ի Կ. Պօլիս, և չքեղ ընդունելութիւններ գտան. ի վարձ այս մեծ ծառայութեանը։ Արդին պէյ յամին 1849 տաղաւ ի Սուլթանէ պաշտութեան բարձր աստիճանը, որ զայնժամ չէր տրուէր քրիստոնէից։

Մէհէմմէտ Ալիի կենաց վերջին յառաջադիմութեան քայլերն եղան եգիպտական նաւարկութեան և թղթատարութեան ընկերութեանց հաստատուիլը, զոր ցայնժամ կը վարէին Անգղիացիք. և յայսմ մղիչ, խորհրդատու և օգնական ունեցեւ էր դարձեալ զԱրթին պէյ, արդէն պաշտօնեայ Արտաքին գործոց և վաճառական-

նութեան և զԱպտուրահման Ռիւշտի փաշա, այն ատեն պարզ հազարապետ մը:

Մէհէմմէտ Ալիի իշխանութեան վերջին ժամանակաց մէջ, վրան տիրացեր էր ջղային յետին տկարութիւն մը, որ ազդելով ուղեղին վրայ, զինքը տգայացուցեր էր և զրկեր ի բանավարութենէ: Կարևոր դատուեցաւ որ դիմէ յԵւրոպա ականաւոր մասնագիտաց. սակայն այդ ուղևորութիւնը օգուտ մը չունեցաւ և ի դարձին Եգիպտոսի կառավարութիւնը ստանձնեց իւր որդին Իպրահիմ փաշա փոխանորդաբար: Մէհէմմէտ Ալի մեռաւ յամին 1847 Օգոստոս 2ին:

1847

Օգ. 2

2. Իպրահիմ փաշա փոխարքայ: — Արդէն ժամանակակից Պատմութեանս Առաջին հատորոյն մէջ տեսած ենք որ Մէհէմմէտ Ալիի աշխարհակալ խորհրդոցը յաջող բազուկ և անուանի զօրավար եղեր էր իւր որդին Իպրահիմ փաշա, Նէզիպի յաղթողը: Իպրահիմ փաշա հաշտութեան կնքուելէն վերջը, զբաղեցաւ օգնելու իւր հօրը ներքին բարեկարգութեանց մէջ. և արդէն տկարացած առողջութեամբ, յամին 1846 դիմեր էր ի Քաղղիա բժիշկներու խորհրդոց և Վէրնէի ջրերուն: Հոն առ ժամանակեայ կապիւրուստ գտնելով դարձաւ յԵգիպտոս, այս առթիւ անցնելով ի Բարիզ, ուր Լուի Ֆիլիպ իրեն չքեղ ընդունելութիւն մ'ըրաւ, ի շնորհակալութիւն փոխարքային մեծ համակրանաց առ Քաղղիա և առ գաղղիացի պաշտօնատարս յԵգիպտոս: Սակայն անողոքելի թոքախտը յառաջեր էր, և Իպրահիմ փաշա իւր հօրը մահուընէն երեք ամիս վերջը կը մեռնէր:

1848
Նոյ. 20

3. Աբբաս փաշա փոխարքայ: — Իպրահիմ փաշայի կը յաջորդէր իւր վախճանեալ թոսուն որդւոյն զաւակը՝ Աբբաս փաշա՝ 32 տարուան, որ կառավարիչ ըլլալով Քահիրէի, եթէ տեղացւոց և եթէ օտարաց մտաց մէջ լսւ համարումն և համակրանք ձգած չէր իւր բարուք և վարուք. աստի ծնան ընդդիմութիւնք և կուսակցութիւնք, յորս իշխանաց խումբերէն ընդդէմ Աբբասի վարչութեան: Ներքին պառակտումնք պատրուակ եղան Քաղղիոյ և Անգղիոյ մրցելու յԵ-

գիպտոս ազդեցութեան մը համար։ Անգղիա առաջարկեց որ կրկին ինքը ստանձնէ թղթատարութիւնը և երկաթուղի մը շինէ Նեղոսէն մինջև ի Կարմիր ծով։ Աբբաս փաշա հաւանեցաւ առաջարկին, առանց հարցնելու Բ. Դրան, ինչպէս կը բռնադատէին 1841ի դաշինք։ Բարձրագոյն Դուռը բողոքեց և Աբբաս բռնադատուեցաւ խոնարհելու և ետ առնելու Անգղիոյ տուած հաւանութիւնը։ Ապտիւլ Մէճիտ ուզեց որ Կիւլհանէի Խաղաղի շէրիֆը և Թանգիմաթը ևս հրատարակուին և գործադրուին Եգիպտոսի մէջ, որով Նեղոսի ափանց վրայ ևս տարածուին Սուլթան Մահմուտի մտուցած բարեկարգութիւնք. այդպէս ապահովութիւն ըլլայ կենաց և կալուածոց, վերնան գրաւմունք, բռնի աշխատութիւնք, մարմնաւոր պատիժք և անսահման զինուորագրութիւնք։ Աբբաս փաշա պատասխանեց որ առանց յեղափոխութեան մը վտան, չէր կարելի այդ նոր կարգադրութիւնքը մտցնել Եգիպտոս։ Ապտիւլ Մէճիտ ծանոյց որ ըստ դաշանց ինքն է տէր Եգիպտոսի, և իրեն կը պատկանէին օրէնսդիր և քաղաքական իշխանութիւնք, և եթէ Եգիպտոսի փաշայք գործադիր էին միայն ի Կ. Պօլսոյ եկած կեդրոնական կարգաւորութեանց։ Աբբաս փաշա զիմեց ստար հիւպատոսաց ազդեցութեան և Բ. Դուռը արտասովոր նուիրակ զրկեց զՖուատ Էֆէնտի (ապա Ֆուատ փաշա), որ շընդունեցաւ հիւպատոսաց միջամտութիւնը և անտեղիտալի եղանակաւ ստիպեց զԱբբաս փաշա ընդունել և հրատարակել զԷմեդի-Ֆէր։ Տարի մը վերջը Բ. Դուռը ի փոխարէն Աբբասի հպատակութեան, շնորհեց իրեն փոխարքայութեան տիտղոսը ցկեանս, և կենաց և մահու շնորհը հպատակաց վերայ։ Սակայն Աբբաս չկրցաւ վայելել ընդ երկար այս իշխանութիւնը, և մեռաւ 1854ի Յուլիս 14ին յանկարծամահ։

4. Սայիտ փաշա փոխարքայ։ — Աբբասի յաջորդեց իւր հօրը հօրեղբայրը Սայիտ փաշա, չորրորդ որդի «մեծ փաշային», ինչպէս Եգիպտացիք կը կոչէին զՄէհէմէտ Ալի։ Սայիտ փաշա իւր հօրմէն ժառանգած էր քաղաքակիրթ և ձեռնարկող միտք մը, զար-

գացեալ եւրոպական դաստիարակութեամբ մը, Քէօ-նիկ պէյի¹ հսկողութեան ներքեւ։ Սայիտ փաշա թէպէտ յաջողակ և յառաջադէմ ի գիտութիւնս, սակայն ցանկացող զինուորական և գործունեայ կենաց, իւր հօրը ըղձանօք ծովային զինուորութեան մէջ հրահանգուեր էր մեծ յառաջադիմութեամբ. և արդէն ծովակալի պաշտօնով կը բնակէր Աղեքսանդրիոյ մօտ Կապպարիի պալատը, երբ իւր թուան մահը զինքը կոչեց իշխանութիւն ըստ անդրանկութեան օրինաց։ Ի սկըզբան թէպէտ տեսնուեցաւ փոքր ընդդիմութիւն մը, սակայն յետ երթին ի Կ. Պօլիս և ընդունելու Սուլթանին ձեռքէն իշխանութեան զգեստաւորումը, ամէն հակառակութիւն դադրեցաւ։ Սայիտ փաշա ի Կ. Պօլիս իւր բարձր քաղաքագիտութեամբ և պատրաստ հպատակութեամբը, յինքն գրաւեց զՍուլթանը և զԲ. Դուռը, որոնք փոխադարձ մեծ համարումն, պատիւք և առանձնաշնորհութիւնք ընծայեցին իրեն։ Սայիտ փաշա ի դարձին յԵգիպտոս՝ 10,000 զօրաց բանակ մը ղրկեց յօգնութիւն Ղլիմ գաջող օսմանեան բանակին։

Նոր փոխարքայն բազմաթիւ ուղևորութիւնք ըրաւ Եգիպտոսի ներսերը, երկրին վիճակը անձամբ քննելու համար. և իւրաքանչիւր դարձին՝ բազում բարւոքմունք ի գործ կը դնէր։ Խափանեց գերեաց առուտուրը, ներքին մաքսը, մենավաճառը, տուրքերը կանոնաւորեց, սահմանեց թոշակ մը փոխարքային և իշխանազանց և հասարակաց օգտի բազմաթիւ շինութիւնք կատարեց։ Եւրոպայ այցելութենէն վերջը, մասնաւոր խնամք ստրուա դպրոցաց, զորս եւրոպական ոճի ձևակերպեց, եւրոպական ընտիր ուսուցիչք կարգելով, որոց արդիւնք համարելու է Եգիպտոսի ներկայ յառաջադէմ վիճակը։ Սայիտ փաշա նոր և կանոնաւոր միղումն տուաւ Սուէզի պարանոցի պեղմանը, յանձնելով զայն Փ. Լըսէփսի, որ իւր տղայութեան ըն-

1. Մարիէօ Օկիւսդ Քէօնիկ, գիտնական գաղղիացի, որուն յանձնած էր Մէհէմմետ Ալի իշխանազանց կրթութիւնը։

կեր եղած էր, և գործոյն երազութեան և յաջողութեան նպատակաւ շինեց զՓոր-Սայիտ նաւահանգիստը իւր կառուցմամբ և փարոսով: Եթէ այս մեծ ձեռնարկին և եթէ ուրիշ դիւանական գործոց մէջ իրեն օգնող և խորհրդատու ունեցաւ եւրոպացի և միանգամայն հայազգի նշանաւոր անձինք և մանաւանդ ըզ-Նուպար պէ: Սայիտ փաշա առանց տեսնելու իր բազում ջանից կատարածը, վախճանեցաւ 1863ի Յուլիուար 18ի:

5. Իսմայէլ փաշա: — Սայիտ փաշայի յաջորդը Իսմայէլ փաշա, որդի քաջայաղթ Իպրահիմ փաշայի, 33 տարուան էր երբ յաջորդեց իւր հօրեղբոր: Ինքը ևս իւր ուսումը ի Գաղղիա կատարած էր, և ի դարձին յԵգիպտոս ոչ միայն որ և է մեծ պաշտամանց մէջ չէր ծածկած իր հակակրօթիւնը Արքայ փաշայի վարչութեան, այլ մանաւանդ զյուս եղիր էր էշեանց կոստանդնուպէս: Ընդհակառակն մեծ սիրով օգնական եղեր էր իւր հօրեղբորը Սայիտ փաշայի և համակարծիք անոր իմաստուն և յառաջադիմական գաղափարաց: Սայիտ փաշա զինքը արտասովոր դեսպան զըրկած էր եթէ ի Բարիդ և եթէ ի Հռովմ, ուր փոխարքային ինքնագիր նամակ մը տարեր էր առ Քահանայապետն: Իւր գահակալութեան առթիւ բանախօսութեան մէջ առաջի պաշտօնէից և օտար հիւպատոսաց, ծանոյց որ ամենայնիւ պիտի հետևէր իւր նախորդին, շարունակելով անոր սկսած բարեկարգութիւնքը: Եւ արդարեւ եթէ գիտութիւնք, եթէ վարժարանք և թանգարանք մեծ յառաջադիմութիւն ունեցան. միանգամայն Միացեալ Նահանգաց քաղաքական պատերազմը պատճառ եղաւ բամպակի մշակութիւնը ըսկսելու յԵգիպտոս, որ հարուստ արգինք մ'ունեցաւ երկրին համար:

Իսմայէլ փաշայի ժամանակ Եգիպտոս նշանաւոր այլակերպութիւն մը կրեց եթէ ներքին կազմակերպութեան և եթէ առ Սամանեան պետութիւնը յարաբերութեանց նկատմամբ: Յամին 1866 Մայիսի մէջ Իսմայէլ փաշա կրցաւ հրովարտակ մ'ընդունիլ Ապտիւ

Ազիզէ, որով Եգիպտոսի փոխարքայութեան յաջորդութիւնը, ուղղակի գծով պիտի յանձնէր յորդոց որդի և ապա դարձեալ 1867 տարւոյն Յունիսի մէջ կը ստանար Խոյժ պատուանունը, որ վեր էր քան զփոխարքային և ստոր քան զթագաւորի։ Միանգամայն իրաւունք կը ստանար յայնմէտէ առանց Բ. Դրան հարցնելու, հրամաններ տալու Եգիպտոսի մատակարարութեան, մաքսատանց, թղթատանց նկատմամբ, կարող էր հսկողութեան մասին օտար հպատակաց համար, ուղղակի բանակցիլ օտար պետութեանց հետ։ Բայց ոչ համազգային համաձայնութիւնք և քաղաքագիտական դաշինքներ կռել առանց հարցնելու Բ. Դրան։ Այս ամէն շնորհքները փոխարէն մ'էին իւր աշակցութեանը կրէտէի ապստամբութիւնը ընկճելու համար։ Եգիպտոս յայնմէտէ կ'ունենար հարկատուութիւն մը գրեաթէ միլիոն ֆրանքաց, ներքստպէս ազատ ինքնավարութիւն մը ունենալով։

Իսմայէլ փաշա խրախուսեալ այս ստացած իրաւունքներէն, ուրիշ բազմաթիւ քաղաքական կարգաւորութիւնք ըրաւ եւրոպական պետութեանց համակերպելով։ Նոյն իսկ եգիպտական խօսարան մը ձևացուց, զոր անձամբ բացաւ յամին 1868 Նոյեմբեր 25ին։ Թէպէտ չէր երեսփոխանական ժողովք մը ինչպէս եւրոպական սահմանադրական վարչութեանց մէջ, բայց խղճիւ կը զբաղէր տրոց, մաքսերու, դատաստանաց և Նեղոսի ոռոգմանց մասին։ Կազմեց յԱղեքսանդրիա քաղաքապահութեան խորհուրդ մը, որուն նախագահն եղաւ Քոլուչի պէյ։ Աղեքսանդրիա զարդարուեցաւ գեղեցիկ շէնքերով փողոցներով և ծառուղիներով, ամէն կողմանէ հարուստ դրամատէրք հոն դիմեցին, նոր պալատներ և հրապարակներ շինուեցան։ Թատրոնները բազմապատկեցան և Աղեքսանդրիա աշխարհիս գեղեցկագոյն և զուարճալի քաղաքներէն մին եղաւ։ Ըստից մը Սփրիկէ որուն պարոն շոմանն եղաւ հայազգին Նուպար փաշա։

6. Նուպար փաշա։ – Նուպար փաշա ծնած է յամին 1825ի Զմիւռնիա, և իւր ուսումը աւարտած է ի Քաղ-

ղիա նշանաւոր հանդիսանալով բազում նիւթոց մէջ: Յամին 1842 գալով յԵգիպտոս, անմիջապէս քարտուղար եղաւ Պօղոս պէյի որ այն ժամանակ պաշտօնեայ էր Արտաքին գործոց և վաճառականութեան: Քիչ վերջը կը գտնենք զինքը երկրորդ ատենադպիր թարգման Մէհէմէտ Ալիի և ապա առաջին ատենադպիր թարգման Իպրահիմ փաշայի, որուն ընկերացաւ ի Կ. Պօլիս և յԵւրոպա: Արբաս փաշա զինքը անձնական ատենադպիր ըրաւ, տալով պէյութեան տիտղոսը: Յամին 1850ի Լոնտրա ղրկուեցաւ Անգղիոյ վարչութիւնը շահելու ի նպաստ փոխարքային ընդդէմ պահանջմանց Բ. Իրան: Այս պաշտօնը յաջողութեամբ կատարելէն վերջը, դեսպան ղրկուեցաւ ի Վեննա, և այս պաշտաման մէջ կը գտնուէր երբ մեռաւ Արբաս փոխարքայն: Սայիտ փաշա երկու տարուան չափ զինքը անպաշտօն թողուց, բայց ապա կոչեց իւր քովը և անոր յանձնեց Եգիպտոսէ ի Հնդկաստան ապրանք անցնելու ծրագրի մը ծանր և դժուարին ձեռնարկը: Հարկ էր Գահիրէէն ի Սուէզ փութով երկաթուղւոյ գիծ մը հաստատել անջրդի և անապատ երկիրներու մէջէն: Նուպար այս ուղւոյն գործադրութեան մէջ ցուցուց այնքան մեծ իմացականութիւն, կորով և փորձառութիւն, որ յինքն գրաւեց եւրոպական արքունիքներու ուշադրութիւնը: Եւ սակայն Նուպար փաշա այս գործոյն յաջող ելքէն վերջն իսկ տարի մը մնաց անպաշտօն. ապա կրկին ղրկուեցաւ ի Վեննա, ուսկից Սայիտ զինքը կոչելով, այլ ևս չհեռացուց իւր քովէն մինչև իւր մահը:

1863

Երբ Իսմայէլ փաշա յաջորդեց ի փոխարքայութեան, նուիրակութեամբ զՆուպար պէյ ղրկեց ի Կ. Պօլիս, Բ. Իրան հետ բանակցելու քանի մը առ կախ միտցեալ խնդրոց վրայ. և այնքան յաջողութեամբ կատարեց այս պաշտօնը, որ ի դարձին փաշայութեան համապատասխանող քաղաքական պատիւներու արժանացաւ և Ապտիւլ Ազիզ իւր այցելութեան ժամանակ արդեամբ շնորհեց Նուպարի՝ փաշայութեան աստիճանը: Յետոյ անուանուելով դերպաշտօնեայ, ղրկուեցաւ ի Բարիզ:

Սուէգի ջրանցքին նկատմամբ եղած դժուարութիւնքը հարթելու Նաբոլէոն Գի միջամտութեամբ: Ի դարձին յԵգիպտոս պաշտօնեայ անուանուեցաւ Հասարակաց վաստակոց, պաշտօնարան մը գոգցես հնարեալ մասնաւոր իրեն համար, և որով այլափոխեց, զարդարեց երկիրը օգտաւէտ ձեռնարկներով: Իսմայէլ փաշա իբրև նշան մը իւր մեծ գոհութեան, 1866ին վերջերը զինքը անուանեց պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց և արտասովոր դեսպան զրկեց ի Կ. Պօլիս: Այս դեսպանութեան ժամանակ էր, յորում Նուպար փաշա յաջողեցաւ առնուլ Խոյն-Խիւ իւր Տիրոջը համար, և ապա ի դարձին՝ Բ. Դրան հաւանութեամբ բանակցիլ և դաշնակցիլ Պետութեանց հետ, հիւպատոսական առանձնաշնորհութեանց մասին ընդ Եւրոպա և ընդ Արևելս: Յայնմհետէ մինչև Սուէգի պարանոցի հատումը, զՆուպար կը գտնենք զբաղեալ այս մեծ գործոյն աւարտմանը, որով ոչ միայն Եգիպտոս զբաղեալ էր, այլ և բովանդակ Եւրոպա:

7. Սուէգի ջրանցքը: — Դարուս հրաշալեաց և մեծագործութեանց մին արդարապէս համարուած է Սուէգի պարանոցին հատումը, որով Միջերկրական և Կարմիր ծովերը միացան մէկմէկու հետ նաւարկելի անցքով մը. « Գաղափար մը, որուն օգտակարութիւնը արդէն ըմբռներ էին լամէն մեծ մարդիկը, որոնք կամ տիրեր և կամ տեսեր էին զԵգիպտոս՝ Սեսոստը, Աղեքսանդր, Կեսար Ամրու, Նաբոլէոն Գ. և Մէհէմմէտ Ալի¹: Եւ արդէն եգիպտական հին պատմութեան մէջ կը գտնենք որ Նեկոս, հայր Փսամետիկոսի, սկսած էր նմանօրինակ ձեռնարկ մը և այդ գաղափարը և իղձը աւանդութեամբ հասեր էր մինչև առ Պտղոմեանս և մինչև Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ. և Մուսդաֆա Գ. յանձնած էր պարոն թոթ երկրաչափին, նախնական ծրագիրքը պատրաստելու: Ընդ երկար ժամանակ կը համարուէր որ Կարմիր ծովը 9^{րդ}, 90^{րդ} առաւել բարձրութիւն ունենայ քան զմակերեւոյթն Մի-

1. Փեր. տը Լըսէփս. Հ-դ-դ-ճ Ս-եղի դ-դ-ն-դին:

ղիա նշանաւոր հանդիսանալով բազում նիւթոց մէջ: Յամին 1842 գալով յԵգիպտոս, անմիջապէս քարտուղար եղաւ Պօղոս պէյի որ այն ժամանակ պաշտօնեայ էր Արտաքին գործոց և վաճառականութեան: Քիչ վերջը կը գտնենք զինքը երկրորդ ատենադպիր թարգման Մէհմէտ Ալիի և ապա առաջին ատենադպիր թարգման Իպրահիմ փաշայի, որուն ընկերացաւ ի Կ. Պօլիս և յԵւրոպա: Արքայ փաշա զինքը անձնական ատենադպիր ըրաւ, տալով պէյութեան տիտղոսը: Յամին 1850ի Լոնտրա ղրկուեցաւ Անգղիոյ վարչութիւնը շահելու ի նպաստ փոխարքային ընդդէմ պահանջմանց Բ. Իրան: Այս պաշտօնը յաջողութեամբ կատարելէն վերջը, դեսպան ղրկուեցաւ ի Վեննա, և այս պաշտաման մէջ կը գտնուէր երբ մեռաւ Արքայ փոխարքային: Սայիտ փաշա երկու տարուան չափ զինքը անպաշտօն թողուց, բայց ապա կոչեց իւր քովը և անոր յանձնեց Եգիպտոսէ ի Հնդկաստան ապրանք անցնելու ծրագրի մը ծանր և դժուարին ձեռնարկը: Հարկ էր Կահիրէէն ի Սուէզ փութով երկաթուղւոյ գիծ մը հաստատել անջրդի և անապատ երկիրներու մէջէն: Նուպար այս ուղւոյն գործադրութեան մէջ ցուցուց այնքան մեծ իմացականութիւն, կորով և փորձառութիւն, որ յինքն գրաւեց եւրոպական արքունիքներու ուշադրութիւնը: Եւ սակայն Նուպար փաշա այս գործոյն յաջող ելքէն վերջն իսկ տարի մը մնաց անպաշտօն. ապա կրկին ղրկուեցաւ ի Վեննա, ուսկից Սայիտ զինքը կոչելով, այլ ևս չհեռացուց իւր քովէն մինչև իւր մահը:

1863

Երբ Իսմայէլ փաշա յաջորդեց ի փոխարքայութեան, նուիրակութեամբ զՆուպար պէյ ղրկեց ի Կ. Պօլիս, Բ. Իրան հետ բանակցելու քանի մը առ կախ միտցեալ խնդրոց վրայ. և այնքան յաջողութեամբ կատարեց այս պաշտօնը, որ ի դարձին փաշայութեան համապատասխանող քաղաքական պատիւներու արժանացաւ և Ապտիւլ Ազիզ իւր այցելութեան ժամանակ արդեամբ շնորհեց Նուպարի՝ փաշայութեան աստիճանը: Յետոյ անուանուելով դերպաշտօնեայ, ղրկուեցաւ ի Բարիզ,

Սուէգի ջրանցքին նկատմամբ եղած դժուարութիւնքը հարթելու Նաբոլէոն Գի միջամտութեամբ: Ի դարձին յԵգիպտոս պաշտօնեայ անուանուեցաւ Հասարակաց վաստակոց, պաշտօնարան մը գոգցես հնարեալ մասնաւոր իրեն համար, և որով այլափոխեց, զարդարեց երկիրը օգտաւէտ ձեռնարկներով: Իսմայէլ փաշա իբրեւ նշան մը իւր մեծ գոհութեան, 1866ին վերջերը զինքը անուանեց պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց և արտասովոր դեսպան զրկեց ի կ. Պօլիս: Այս դեսպանութեան ժամանակ էր, յորում Նուպար փաշա յաջողեցաւ առնուլ Խոթէ-Նի-ն իւր Տիրոջը համար, և ապա ի դարձին՝ Բ. Դրան հաւանութեամբ բանակցիլ և դաշնակցիլ Պետութեանց հետ, հիւպատոսական առանձնաշնորհութեանց մասին ընդ Եւրոպա և ընդ Արեւելս: Յայնմհետէ մինչև Սուէգի պարանոցի հատումը, զՆուպար կը գտնենք զբաղեալ այս մեծ գործոյն աւարտմանը, որով ոչ միայն Եգիպտոս զբաղեալ էր, այլ և բովանդակ Եւրոպա:

7. Սուէգի ջրանցքը: — Դարուս հրաշալեաց և մեծագործութեանց մին արդարապէս համարուած է Սուէգի պարանոցին հատումը, որով Միջերկրական և Կարմիր ծովերը միացան մէկմէկու հետ նաւարկելի անցքով մը. « Գաղափար մը, որուն օգտակարութիւնը արդէն ըմբռներ էին ամէն մեծ մարդիկք, որոնք կամ տիրեր և կամ տեսեր էին զԵգիպտոս՝ Սեսոստր, Աղեքսանդր, Կեսար Ամրու, Նաբոլէոն Գ. և Մէհէմմէտ Ալի¹: Եւ արդէն եգիպտական հին պատմութեան մէջ կը գտնենք որ Նեկոս, հայր Փսամետիկոսի, սկսած էր նմանօրինակ ձեռնարկ մը և այդ գաղափարը և իղձը աւանդութեամբ հասեր էր մինչև առ Պտղոմեանս և մինչև Օսմանեան տիրապետութեան ժամանակ. և Մուսղաֆա Գ. յանձնած էր պարոն Խոթ երկրաշափին, նախնական ծրագիրքը պատրաստելու: Ընդ երկար ժամանակ կը համարուէր որ Կարմիր ծովը 90, 90 առաւել բարձրութիւն ունենայ քան զմակերեւոյթն Մի-

1. Փեր. աը Լըսէփս. Հոգոս Սոսիլի դոկտոր:

ջերկրականի : Բայց յամին 1840 անգղիացի զինուորական սպայք յետ մանր քննութեանց և հաշուոց, հաստատեցին երկուց ծովուց մակերևութին հաւասարութիւնը, և յամին 1854 Նոյեմբեր 30ին, Սայիտ փաշա փոխարքայն, հրովարտակով մը կը շնորհէր Փերտինանտ Լըսէփսի, որ շատ ժամանակէ ի վեր կ'ուսումնասիրէր և կը մղէր այդ խնդիրը, համաշխարհային ընկերութիւն մը կազմել այդ պարանոցին բացման և ընդարձակ նաւարկութեան մը համար : Զրանցքին իրաւանց գործածութեան շնորհը կը տրուէր 99 տարուան համար սկսեալ բացմանէն և Ընկերութիւնը կրնար օգտուիլ անոյ ջրոյ նաւարկելի ուղիղ գծերէ : Միանգամայն պետութիւնը կը շնորհէր այն հողերը, որոնք կը գտնուէին ափանց վրայ, զորս ընկերութիւնը իւր ծախիւք պիտի ուողէր և մշակէր : Ընկերութիւնը գաղղիական ըլլալով, անմիջապէս բազում ընդդիմութիւնք սկսան Անգղիոյ կողմէն, և երկար կ'ըլլար թէ յիշէինք մանրամասն մրցմունք : Անգղիա կ'ուզէր ցուցնել այս բացման փնասները, մանաւանդ Օսմանեան պետութեան նկատմամբ : Գաղղիոյ զրիչք և ամենէն աւելի Փերտինանտ տը Լըսէփս, կը բացատրէին Զրանցքին մեծ օգտակարութիւնը Տաճկաստանի համար թէ կրօնական և թէ վաճառականական տեսակէտներով : Այդ ջրանցքին միջոցաւ Կ. Պօլիս և Սուլթանը, որ էր մեծ խալիֆայն մահմէտականութեան, կը մօտենար Մեքէի և Արաբիոյ : Կոստանդնուպօլիս Եւրոպիոյ նաւահանգիստներէն մերձաւորագոյնը կ'ըլլար Հնդկաստանի և Զինաստանի « և կրնանք գաղափարել որ ինչ մեծ շարժում պիտի ըլլայ վաճառականութեան, նկատելով որ Տրապիզոն և Օտենոսս աւելի նուազ հեռաւորութիւն ունին ի Սուէզէ, քան Դրիէստ և Մարսիլիա ¹ » :

Այսու հանդերձ անգղիական հզօր ազդեցութիւնը կրցաւ առ ժամս դադրեցնել բացման աշխատութիւնքը : Խտիվը յուսաց աւելի նպաստաւոր պայմաններ

1. Փ. տը Լըսէփս Եփէդոս և Տօկատը :

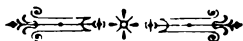
ունենալ Ընկերութեան հետ և Նուպար փաշա դժուարացուց գործոյն շարունակութիւնը: Իսմայէլ փաշա խնդրեց որ Սուլթանը իրաւասու ըլլայ այս տարածայնութեան մէջ, և Ֆուատ փաշա յեզիպտոս գալով, միաբան ընդ Նուպար փաշայի ծանուցին տը Լըսէփսի որ բռնի աշխատողաց թիւը 20,000էն պէտք էր իջնել 6000ի, և թէ յետս կ'առնուէին ջրանցքի եզերքը 12 1865 շահա .

Հնորհեալ հողերը: Ընկերութիւնը բողոքեց Եզիպտոսի վարչութեան դէմ. և յետ երկար բանակցութեանց, երկուստեք ընդունելի եղաւ զՆաբոլէոն Գ իրաւասու կարգել այս անվերջանալի անհամաձայնութեան: Նուպար փաշա Բարիզ գնաց, և Նաբոլէոն Գի միջամտութեամբ սահմանուեցաւ որ Եզիպտոսի վարչութիւնը 28 միլիոն ֆրանք վճարէ, բռնի աշխատողաց թիւը նուազելուն համար: Անոյ ջրոյ անցքերուն վայելքը պիտի ունենար Ընկերութիւնը ամբողջ շնորհին ժամանակ, բայց բովանդակ աշխատութիւնքը ինքը պիտի կատարէր և Խտիվի վարչութեան պիտի տար միայն փոխարէն 10 միլիոն ֆրանք: Իսկ բաշխեալ հողերէն 10,264 եկտար ծովային ջրանցքին և 9000 եկտար անոյ ջրոց եզերքը պիտի ունենար: Մնացեալ հողերուն համար Ընկերութիւնը պիտի ստանար այլ և այլ սահմանեալ ժամանակաց մէջ վճարումն 30,000,000 ֆրանքաց: Այս իրաւասութեամբ կը վերջանար վէճը: Յետոյ մասնաւոր յանձնաժողով մը գծեց և սահմանեց շնորհուելիք հողերը: 1864 1866 Յունվար 30

Յայնմհետէ աշխատութիւնը ընթացաւ մեծ եռանդեամբ և սահմանուեցաւ 1869 Նոյեմբերի հանդիսական բացումն ընել: Իսմայէլ փաշա անցաւ չրջեցաւ Եւրոպիոյ արքունիքները՝ անձամբ հրաւելու գիշխանս բացման հանդիսին: Ասկէ Բ. Դուռը վշտացաւ և զայրացաւ. կը համարէր որ այդ հրաւէրը պէտք էր ըլլալ բարձրագոյն Դրանէն և Սուլթանը անձամբ նախագահէր բացման. որով մեծ ցրտութիւն մը յառաջ եկաւ Բ. Դրան և Խտիվի յարաբերութեանց մէջ: Մինչև խօսք եղաւ որ Եզիպտոսի փաշայութեան եղած ամենայն առանձնաշնորհութիւնք ետ առնուին:

Ասլի փաշա վերջնագիր մը ղրկեց Խտիվի, որով կ'արգելուր նաւատորմդին կազմութիւնը, կը նուազեցնէր ցամաքային զօրաց թիւը, կը պահանջէր որ ամէն տարի ղրկուին Եգիպտոսի ելեմտից հաշիւք առ Բ. Դուռը, և արգիլեց որ և է փոխառութիւն կամ քաղաքագիտական դաշինք առանց Բ. Դրան հաւանութեան: Գժտութիւնք սաստկանալու վրայ էին երբ Անգղիա համոզեց զխտիվը տեղիք տալու, և նորէն սկսան յարսբերութիւնք: Սակայն Իսմայէլ փաշա ինքնին կատարեց Սուէզի ջրանցքին բացման հանգէսը, որուն ներկայ կը գտնուէին բազմաթիւ գիտնականք յամենայն ազգաց, իշխանք, թագաւորագունք: Յետոյ անմիջապէս այցելութեամբ պատուեց Նաբոլէոն Գի կողմանէ կայսրուհին Եւթէնի, մտնելով ջրանցքին մէջ գաղղիական պետութեան Էլլէ շոգենաւով, միաբանութեամբ ուրիշ քառասուն շոգենաւուց: Կայսրուհին Եւթէնի նախ այց ելեր էր Ի Կ. Պօլից Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի ուր եւրոպական ձեւակերպութեամբ և արեւելեան ճոխութեամբք հիւրընկալուեր էր Ի Սուլթանէն:

Սուէզի ջրանցքով Եգիպտոսի յառաջագիմութեան և հարստութեան մեծ ասպարէզ մը կը բացուէր և ընդարձակ մրցարան մը եւրոպական ազդեցութեանց, որոնք Ի շահ և եթ իրենց պետութեանց իրաւունք համարած են միջամտել յԱրեւելս և յամենուրեք:

ԿՐԵՏԷ ԵՒ Բ. ԴՈՒՌԸ 1866 — 1879

1. Կրետէ կղզին և ժողովուրդը. — 2. Ապստամբութիւն ի Կրետէ. 3. Ալի փաշա պաշտօնարան ի Ղ. Պօլիս. — 4. Ալի փաշա և Կրետէ. — 5. Տահկաստանի և Յունաստանի սպառնալիք Կրետէի պատճառաւ. — 6. Նուաճում Կրետէի. — 7. Կրետէի տրուած արտօնութիւնք Բ. Դանէն. — 8. Հալէպայի Դաշինք և Ազգային ժողովք. և Առանձնաշնորհութիւնք Կրետէի:

1. Կրետէ կղզին եւ ժողովուրդը: — Կրետէ կամ Քանտիա կղզին Միջերկրականի մեծ կղզիներէն մին է որ կը տարածուի արեւելքէն արեւմուտք, ունենալով 8,580 քառակուսի հազարամէդր ընդարձակութիւն: Մէջտեղէն զինքը կը բաժնեն Իդալիւրան շղթայք, որուն բարձրագոյն գագաթն ունի 2,164 մեդր բարձրութիւն: Բարեբեր հող մը, նախանձելի ըրած է կղզին, որ թէպէտ այժմ միայն առատօրէն ձէթ և գինի կու տայ և քիչ քանակով պտուղք, աղ, մեղր և մետաքս, սակայն բարւոք մշակութեամբ կարող է նաև հասցնել շաքարի եղէգ և խահուէ և տարեկան 20,000,000ի արտահանութիւն մը ունենալ: Բնակիչքը դարուս սկիզբը 300,000է աւելի կը համրուէին, յորոց 50,000ը մահմէտականք և ասոնցմէ մաս մը սերեալք յունական հին ընտանիքներէ և ապա ընդունած մահմէտականութիւնը: Իրենց մեծագոյն քաղաքներն են Հանես¹, Ութիմ, Հերակլէոն, որոնք սակայն քիչ բնակիչք ունին: Ժողովուրդը ցրուած է 800 գիւղերու մէջ, յորոց աշու-

1. La Canée.

տարնակք աւելի խաղաղասէրք, սիրող եղած են երկիրը մշակելու, իսկ լեռնականք միշտ կռուած են իրենց անկախութեան համար Վենետկեցւոց իշխանութեան ներքեւ եղած ժամանակէն ի վեր: Երբ յամին 1669ի Վենետկոյ Հասարակապետութիւնը յետ հինգ դար տիրելու, այլ ևս չկրցաւ պահպանել զԿրետէ Օսմանեան պետութեան յարձակմունքներէն, և տիրեցին թուրք 28 տարի պատերազմելէն վերջը Քէօփրիւլի Մէհմէտ փաշային յամառ քաջութեամբ, Կրետացիք որ արդէն դժուարութեամբ տարեր էին վենետկեան լուծը, աւելի հակառակեցան ոչ քրիստոնեայ պետութեան մը, և ամէն առթիւ ջանացին ձեռք բերել իրենց անկախութիւնը: Վենետկեցիք ի սպառ կը լքանէին կղզւոյն տիրելու յոյսը յամին 1715 և Կրետացիք կը մնային ամբողջովին ընկճեալ Օսմանեան թագաւորութեան ներքեւ:

Երբ Յունաստան գաղտ կը պատրաստուէր ապստամբութեան, Կրետացիք ևս կ'ուզէին մի և նոյն ժամանակ փորձ մ'ընել յամին 1821, սակայն եգիպտական բանակը հասնելով, կրկին զայն ենթարկեց Տաճկաց: 1824ին մինչև 1840 Սուլթանք զայն Եգիպտոսի թողուցին, որոնք կղզւոյն մէջ Եգիպտական զօրաց հիւանդանոցք շինեցին: Բայց յամին 1840 Տաճկաստան կրկին իւր ուղղակի կառավարեալ գաւառաց մէջ անցուց և հոն ղրկեց մահմէտական կուսակալք և մաքսապետք:

2. Ապստամբութիւն ի Կրետէ: — Արդէն ուրիշ առթիւ ըսած ենք որ ի Տաճկաստան բոլորովին տարբեր պէտք է ըմբռնել գաւառաց վիճակը մայրաքաղաքին վիճակէն, ուր մեծ էր հանգստութիւնը և աղատութիւնը: Ի Կրետէ ղրկուած կուսակալաց նպատակն ոչ կղզւոյն յառաջագիմութիւնն էր այլ անձնական հարստութիւնք դիզել, զորս ստանալու համար կը դիմէին հարստահարութեանց և անիրաւ տուրքերու. կըղզեցիք անտանելի նեղութեանց մէջ էին և զարմանք չէ որ նախանձէին Յունական կղզեաց բաղդին վրայ, որոնք միանալով Յունաստանի, ազգային վարչութիւն

մը կը վայլէին. չժխտուիր ևս որ հայրենասէր Յոյնք եւանդնաւորած և խրախուսած ըլլան իրենց յոյսերը :

Կրետացիք նախ աղերսով մը դիմեցին առ Բ. Դուռը, խնդրելով իրենց վիճակին բարւոգումը, տուրքերուն թեթևութիւն մը և 1856ի Խաղդի Հիւմայունի անթերի գործադրութիւնը այս առթիւ շփածկելով Իսմայէլ փաշա կառավարչին արարքը : Բ. Դուռը պատասխանեց յոյսերով և խոստումներով, միանգամայն լիովին հպատակութիւն և համակերպութիւն պահանջելով : Բայց Իսմայէլ փաշա իմանալով իրեն դէմ եղած ամբաստանութիւնը, վրէժխնդրութեան ոգով լեցուած, ինքնահրաման սկսաւ բանտել և նեղել որուն վրայ որ կասկած ունէր, արգիլեց ո՛ր և է գումարումն նոյն իսկ սակաւ անձանց, և գունդերով բռնեց կղզւոյն և քաղաքաց գլխաւոր կէտերը : Կրետացիք արդէն իրնէ և ի հնուց դժուարատարք բռնութեան, այս քմահաճոյ խստութեանց շուգեցին ենթարկուիլ, և Ալիաքէօսի մէջ 25,000 անձանց պաշտպանութեան ներքեւ ապստամբական ընդհանուր ժողովք մը խմբեցաւ որ Վրետէ հռչակեց միացեալ Յունական թագաւորութեան հետ : Փութով կղզւոյն ամեն կողմ ապստամբական ժողովքներ հաստատուեցան, կամաւոր զինեալ խումբեր կազմուեցան, Յունաստանէն, Յոնիական կղզիներէ և մինչև ի Մալթայէ կամաւորք դիմեցին, որոց ընդհանուր հրամանատարութիւնը առաւ կրետացի Զիմպրաքաքի զլուխը. և լերանց նեղ ու ծամածուռ կիրճերուն մէջ ամրանալով, Իսմայէլ փաշայի գունդերուն յաղթեցին ի վրիստէոս, յԱփոքրոն և ի Սէլինո : Անդէն Առժանանակեայ վարչութիւն մը կազմուեցաւ որ երկու կեդրոն ունեցաւ, մինն ի Փանտիա և միւսն Հայնեայի մօտ ¹ :

Բարձրագոյն Դուռը որ ի սկզբան այս յուզման այնքան

1. Կարիպալտի յետ խրախուսելու ապստամբութիւնը նամակով մը որ կը սկսէր « Ողջոյն քեզ Ելլադա, Քոյր Խաւոյ », կը պատրաստուէր իւր կամաւորներով դիմել յօգնութիւն Կրետացւոյ : Բայց իտալական պարագայք խափանեցին զինքը :

կարևորութիւն չէր տուած, կայսերական գունդերուն պարտութեան լրոյն վրայ անմիջապէս 20,000 զինուոր ղրկեց, և որովհետեւ Անգղիա և Իսպանիա կը պահանջէին որ արինանահեղութենէն աւելի նուիրակ մը ղրկուի այս եղելութեանց սկզբնապատճառը քննելու, զանոնք հաճելու համար լիովին իշխանութեամբ նուիրակ ղրկեց զԿիրիտլի Մուսդաֆա փաշա, որպէս զի շահի և համագէտ պատմամբնները: Մահմետական ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցաւ զՄուսդաֆա փաշայն, իսկ քրիստոնեայք որոնք արդէն երբեմն մեծապէս կրեւ ին անոր կուսակալութեան ժամանակ, բնաւ չուզեցին ընդունիլ իւր միջնորդութիւնը և շարունակեցին թշնամութիւնքը: Այն ատեն Կիրիտլի Մուսդաֆա փաշայն թողուց հաշտարարի դերը և զինուորական միջոցներու դիմեց: Սակայն թէ Ռէթիմոյի և թէ Հերակլէոնի կռուոյն մէջ որ ութ ժամ աւեց, քրիստոնեայք յաղթութիւնը տարին և տաճիկ երկու հրամանատարք գերի բռնուեցան: Յայնմհետէ Մուսդաֆա փաշա նաւերէն ծովեզերքի վրայ ահաւոր կրակ մը սկսաւ թափել այրելով և քանդելով: Մալաքայի և Քէրունիայի քով արինահեղ կռիւներ եղան, յորս ապստամբք մեծապէս վնասուելով և Սփաքիայի լեռները ապաւինեցան: Մուսդաֆա փաշա հոն ևս փորձեց յարձկիլ, բաց չյաջողեցաւ ուետ վանեցաւ:

Կրետացիք իրենց տղաքը, կանաքը և ծերերը ծովեզր իջեցուցեր էին և զանոնք օտարազգի նաւերով, յորս կային գաղղիացի, անգղիացի, իտալացի և ռուս շոգենաւք, զանոնք կը փոխադրէին ի Յունաստան: Բ. Դուռը այս եղելութիւնը անկողմնակալ չէզոքութեան դէմ համարեցաւ և նպաստաւոր ապստամբաց, որով իւր դեսպանաց ձեռքով բողոքեց առ Պետութիւնս, առաջարկելով որ ինքը պատրաստ էր օսմանեան նաւերով զանոնք փոխադրել օսմանեան հողոյ վրայ ուրիշ կողմեր: Երկար տեւեցին բանակցութիւնք. Եւրոպիոյ պետութիւնք բաց ի Ռուսիոյ, յանձն առին այլ ևս գաղթականք չփոխադրել ի Յունաստան: Իսկ ռուս և յոյն նաւեր շարունակեցին իրենց նախկին բռնած

ընթացքը և ի զուր Բ. Դուռը դիմեց միւս Պետութեանց որ Ռուսիա ևս յետս կասի: Արդէն Լինոսիս հռչականունն հէնը կանոնաւոր ծառայութիւն մը հաստատեւր էր ընդ Կրետէ և ընդ Յունաստան, գաղթականք տանելով և ի դարձին անբաւ մթերք, զէնք և կամաւորք բերելով, առանց երբէք բռնուելու թուրք նաւերէն որոնք ամէն կողմ կը կարծուէին դարանել և երբէք չէին տեսներ Լինոսիսի նաւը:

3. Ալլի փաշա պաշտօնարան: — Եւրոպիոյ Պետութիւնք ևս միարան չէին իրենց տեսութեանց մէջ. իւրաքանչիւրը հնարք կը փնտռէր առաւելագոյն ազդեցութիւն մը ունենալու ի Կ. Պօլիս, և առաւելագոյն մրցողքն էին Գաղղիա և Անգղիա: Ֆուատ փաշա որ աւելի անգղիական կողմը կը միտէր, Փալմէրսդոնի մահուընէն վերջը հրաժարեւր էր ի մեծ վէզիրութենէ և տեղը փոխանակեւր էր Մէհմէտ Ռիւշտի փաշա: Յետինս տեսնելով Կրետէի ապստամբութեան ծանր կերպարանք մը առնուլը, և որովհետեւ պատերազմի և ծովային զօրութեան պաշտօնեայք զայն խստիւ ընկճելու կողմն էին, մինչ ինքը կը փափաքէր մեղմ միջոցներով դիմաց առնլու, Փետրուար 11ին հրաժարեցաւ նախագահութենէն և Ապտիւլ Ազիզ նոր պաշտօնարան մը կազմեց, որուն գլուխ եղաւ մեծ վէզիրն Ալլի փաշա և յորում Ֆուատ փաշա ևս կը մտնէր իբր պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց և Մէհմէտ Ռիւշտի փաշա իբր պաշտօնեայ պատերազմի: Սակայն պաշտօնարանին ուղղիչն և ոգին էր նոյն ինքն Ալլի փաշա, Օսմանեան Պատմութեան մէջ արժանապէս կոչուած « ամենէն նշանաւոր քաղաքագէտը » . ոչ ստորին՝ դարուս Եւրոպիոյ նրբամիտ դիւանագէտներէ. նա մանաւանդ եթէ ի նկատի առնուիք իւր և Տաճկաստանի դժուարին դրութիւնքը թէ ներքին, թէ արտաքին և թէ դրամական, և յորս յաջողութեամբ կրցաւ ղեկավարել Ալլի փաշա, պէտք է ըսենք անկողմնակցութեամբ, որ Ալլի փաշա իւր խեղճ, վտիտ, և լուռ կերպարանաց ներքեւ բարձր միտք մը ունէր, անխոնջ աշխատութիւն, արդար և անկաշառակեւր կեանք մը, որ օս-

մանեան պաշտօնէի մը համար անգիւտ յատկութիւնն ներէն մին է :

Աալի փաշա որ Ռէշիտ փաշայի հետ միարան ան նկուն ոգւով չանացեր էր բարւոքելու և բարեկարգելու զՏաճկաստան, ծնած էր 1815ին և փութով իւր ուսմամբ և արդեամբք յառաջեր էր դիւանագիտական ընթացից մէջ և արդէն 1841էն մինչև 1844 դեսպանութիւն կատարած էր ի Լոնտրա : Յամին 1854ի զինքը կը գտնենք նախագահ Խանզիմի ժողովոյն որուն նպատակն էր բարեկարգութիւնք մտցնել, և քիչ վերջը Պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց : Ինքն էր որ ներկայացուցեր էր զՏաճկաստան Բարիզու դաշնաժողովոյն մէջ և ինքն եռանդուն առաջարկող եղեր էր 1856ի Խաղդի Հիւմայունը հրատարակելու, այնքան նպատաւոր քրիստոնէից : Արդէն Ռէշիտ փաշայի պաշտօնարանին մէջ (1856) միշտ գրեթէ ունեցեր էր Արտաքին գործոց պաշտօնէութիւնը. մերթ համակարծիք և մերթ տարրեր. և այս պատճառաւ հրաժարեր էր Գանուբեան իշխանութեանց խնդրոյն մէջ : Իսկ Ռէշիտ փաշայի մահուընէն վերջը ինքը եղաւ մեծ վեզիր (1858) : Տաճկաստանի բազմագգի խնդիրք և յարաբերութիւնք ստէպ պատճառ ըլլալով պաշտօնարանական փոփոխութեանց, քիչ տարիներու ժամանակի մէջ Աալի փաշա միշտ կը գտնուէր կամ ի գլուխ պաշտօնարանին և կամ Արտաքին Գործոց վրայ. և թէ Ապտիւլ Մէճիտ և թէ Ապտիւլ Ազիզ մեծապէս գնահատելով իւր հայրենասիրութիւնը, հանճարը, խոհական միտքը և զնպատակս շահող բնաւորութիւնը, միշտ իրենց խորհրդոց մէջէն չհեռացուցին :

4. Աալի փաշա եւ Կրետէ : — Աալի փաշա պաշտօնարանին գլուխ անցած ժամանակ, Կրետէի ապրտամբութիւնը դժուարին կացութիւն մը առեր էր : Կիրիտլի Մուսդաֆա փաշային տեղ զրկուեցաւ Սէրտար Էքրէմ (մեծ մարաշախտն) Էմէր փաշա, որ իրեն նպատակ առաւ զապստամբքը վանել Սֆաքիա լեւրանց մէջ և զանոնք հոն սպառել : Սակայն վայրաց անհմտութեան և զօրաց սակաւութեան պատճառաւ,

Տաճիկք ամէն կողմ յաղթուեցան: Բ. Դուռը մտադիր էր մեծ բանակով մը ի սպառ վերջ տալ կրետական խնդրոյն, երբ Գաղղիա, Ռուսիա, Իտալիա և Բրուսիա առաջարկեցին միջազգային նուիրակութիւն մը ղրկել ի Կղզին, որուն նպատակն ըլլայ կեանք և ինչք ապահովել և օրինաւոր գոհացուցիչ մատակարարութիւն մը հաստատել Կրետէի մէջ: Անգղիա և Աւստրիա չուզեցին մասնակցիլ այս համաձայնութեան. իսկ Բ. Դուռը Ֆուլատ փաշայի բերնով մերժեց չորս Պետութեանց առաջարկը, բողոքեց որ յայտնապէս Յուսաստան ամէն միջոցներով կը յորդորէր և կը գրգռէր կրետացի ապստամբքը և պահանջելով որ դադրի յոյն վարչութիւնը այդ օրինակ գործելէ. միանգամայն ծանոյց որ ինքը լիազօր իշխանութեամբ բարձր նուիրակ մը պիտի ղրկէր խօսելու ապստամբաց հետ և զանոնք խաղաղութեամբ համոզելու: Ալլի փաշա մեծ վեզիրը ինքը փափագեցաւ երթալ, նախ լիովին ներուճն հրատարակելով ապստամբաց ըստ յայտարարութեան և խոստման Սուլթանին և թողլով ամիսուկէս ժամանակ հնազանդելու համար: Ալլի փաշա հասնելով ի Կրետէ մեծ հանդէսով մտաւ ի Հանիա ուր նորոգեց Կայսեր խոստումը անոնց համար որ զինաթափ ըլլան և առաջարկեց որ ամէն թեմէ չորս անձինք ընտրուին, որոնք կառավարութեան ծանուցանեն երկրին պիտոյքը և բարւոքումները: Միանգամայն չխնայեց դրամի, պատուոյ և նշաններու, զկղզեցիս շահելու համար, ամենայն քաղցրութեան հնարքներ փորձելով: Նոյեմբեր 22ին հանդիսաւոր կերպով Ալլի փաշա ժողովքը բացաւ ի Հանիա և կարգացուեցաւ Սուլթանին հրովարտակը նոր կանոնադրութեանց մասին. ապա նոյնը յունարէն կարգաց Քոսթաքի փաշան: Յետոյ Ալլի փաշայ յորդորական բանախօսութիւն մը ըրաւ զոր թարգմանեց Քարաթէոտորի փաշայն, և հանդէսը լիցցաւ աղօթքներով: Նոյն օրը Զիմպրաքաքի ևս յայտարարութիւն մ'ըրաւ ապստամբաց՝ բնաւ « չխաբուելու » և կռուելու մինչև վերջ, միանալու համար Յունաստանի հետ: Էօմէր փաշա կ'ուզէր զինուորաւ-

1867
Մարտ

1867

կան բուռն յարձակմամբ ջնջել ապստամբութիւնը, որուն հակառակ էր Աալի փաշա, թէ բնաւորութեան պատճառաւ և թէ միանգամայն գուշակելով Եւրոպիոյ պետութեանց զգացմունքը: Էսմէր փաշա հրաժարեցաւ սպարապետութենէն և իրեն յաջորդեց Հիւսէյին Ալիի փաշա իբրեւ հրամանատար և կուսակալ:

1867
Նոյ. 11.

Սակայն Կրետէի ապստամբութիւնը հայրենասիրական յուզմունքներ ծներ էր յԱթէնս, որ ժողովրդէն հաղորդուելով պետական բարձր շրջանակներու, նոր քաղաքագիտական և տազնապաղական դիրք մը կ'առնուին Յունաստանի և Տաճկաստանի յարաբերութիւնք, որով Ապտիւլ Ազիզ աճապարեց կոչելու զԱալի փաշա ի Կ. Պօլիս:

1868
Յունվ.

5. Տաճկաստան եւ Յունաստան Կրետէի համար:— Եւ յիրաւի Աթէնքի և Յունաստանի ամէն կողմ մասնաժողովք հաստատուել էին Կրետացուց օգնութիւն ժողովելու համար, կամաւոր գունդեր և պաշարք կը ժողուէին, որոնք կանոնաւորապէս կը շրկուէին ի Կրետէ և որոց կը հրամայէր յոյն զօրավարն Բէդրոփուլաքի. և պաշտօնարանին նախագահ Քումոնտուրոս՝ ոչ միայն չէր խափաներ, այլ կը թուէր զՅունաստան պատերազմի պատրաստելու: Բազմաթիւ փոքրիկ նաւեր ոչ միայն ստէպ տեղափոխութեանց համար կը ծառայէին, այլ և մեծ նեղութիւն և տազնապ կը պատճառէին Տաճկական նաւերու. իսկ Էնոսիս հէնին աներկիւղ և անընդհատ ուղեորութիւնք յունական նաւահանգիստներէն ի Կրետէ և փոխադարձ, վիպասանութեանց արժանի արարք էին: Բ. Դուռը զՀոպարդ ծովակալը, որ Անգղիոյ ծառայութիւնը թողլով օսմանեան ծառայութեան մէջ անցեր էր, ղրկեց նաւատորմը՝ զաւ Կրետէի ափունքը, որ ծովասպատակութիւնը ջնջէ: Սակայն յոյժ դժուարին պաշտօն մ'էր, ցորքան Յունաստան ապստամբաց թիկունք էր: Եւրոպիոյ պետութեանց ազդարարութիւնք համոզեցին զԳէորգ Ա աւելի խոհեմ ճամբայ մը բռնելու, այն ատեն Քումոնտուրոս հրաժարեցաւ նախագահութենէն, սակայն խօսարանը յայտնի քուէով ցուցուց որ պատերազմի կողմն

էր և Քուստուրոս նորէն կանչուեցաւ պաշտօնարանը կազմելու : Ի զուր Անգղիա և Գաղղիա խորհուրդ կու տային Յունաստանի անտարբեր մնալու : Աթէնքէն խումբ խումբ երիտասարդք, յորս կային նաև բնիկ կրետացիք չէին դադրեր դիմելու ի կղզին, և պաշտօնարանին նախագահը ծանոյց Խօսարանին մէջ որ բոլոր յոյն ժողովրդեան փափագն էր Կրէտէի միութիւնը Յունաստանի հետ :

Աթէնքի օսմանեան դեսպանը՝ Յոթիատէս պէյ բողոքեց ասոր վրայ առ Տէլիեանի, պաշտօնեայ Արտաքին Գործոց, որ պատասխանեց թէ ինքը անկարող էր ազգին կամացը հակառակելու : Այն օրերը օսմանեան դեսպանատան դիմաց նախատական ցոյց մ'ալ ըլլալով, Բ. Դուռը կտրեց իւր պաշտօնական յարարերութիւնքը Յունաստանի հետ, զՅոթիատէս պէյը կանչեց ի Կ. Պօլիս, յոյն դեսպանին սուաւ իւր անցագիրքը և 15 օր տուաւ որ հեղինակէ, որոնք կրնային ըլլալ 200,000 անձիւք, հեռանան օսմանեան հողէն : Միանգամայն դադրեցաւ վաճառականութիւնը Յունաստանի հետ : Ի Կ. Պօլսոյ ևս հեղինական դեսպանը դեսպանատան վրայէն վար առնելով յունական նշանը, գաղղիական շոգենաւով մեկնեցաւ յԱթէնս ծանուցազրով մը առ դեսպանս Գաղղիոյ, Անգղիոյ և Ռուսիոյ պաշտպանելու իւր հպատակքը :

Պատերազմը անհրաժեշտ կ'երևար և արդէն Հուպարդ փաշա 11 պատերազմական նաւուք սպառնական դիրք մը առաւ Յունաստանի դէմ, եթէ յոյն վարչութիւնը չարգելու Էնոսիս ի Պիրէոն : Յոյն վարչութիւնը խոհեմութիւն համարեցաւ հնազանդելու : Արդէն Եւրոպական պետութիւնք ամէն ջանք կ'ընէին պատերազմի մը առջևը առնելու, որ կրնար տարածուիլ : Մեծ պետութիւնք ի Բարիզ Դեսպանաժողով մը կազմեցին որուն նախագահ էր կոմսն Լավալէթ և ուր հրաւիրուեցան նաև Տաճկաստան և Յունաստան : Յետոյս դեսպանը քաջուեցաւ գումարումներէն, եղած որոշողութեանց դէմ բողոքելու համար : Այսու հանդերձ Դեսպանաժողովը շարունակեց իւր գումարումնե-

1868
Հ-Կ- 22

ըը, որոց որոշողութիւնքը եղաւ ստիպել զՅունաստան չօգնելու Կրէտէի ապստամբութեան: Գաղղիոյ Արտաքին գործոց պաշտօնէին որդին կոմսն Վալեաքի՝ Նարոլէոն Գի կողմանէ մեկնեցաւ տանելու առ Գէորգ Ա, Թագաւոր Հելլէնաց այս յորդորը: Թագաւորը կ'ըմբռնէր որ անհնար էր ընդդիմանալ բովանդակ Եւրոպիոյ կամաց, հարկ եղաւ փոխել Պուլկարիս պաշտօնարանը և կոչել վարչութեան զԼուիս զՉայիմիս: Թէ յԱթէնս և թէ ամէն կողմ մեծ յուզմունքներ եղան այս փոփոխութեան հակառակ, սակայն Գէորգ Ա հաստատուն մնաց իւր որոշողութեան վրայ և ընդունեցաւ Բարիզու դեսպանաւորութիւնը որոշողութիւնք, որով Փետրուարի մէջ Տաճկաստանի և Յունաստանի պաշտօնական յարաբերութիւնք նորոգուեցան¹:

6. Նուաճումս Կրէտէի: — Այսպէս Կրետացիք մնալով անոք, անօգնական, առանց պաշարի, առանց զինուոց և հրանօթից ընդդէմ բազմաթիւ գունդերու ծովէն և ցամաքէն, և որոնք շարունակաբար կը հասնէին ի Տաճկաստանէ, սպանուեցան, ցրուեցան լեռներու ժայռերու մէջ և կամ փախան յօտարութիւն և դարձան ի Յունաստան: Վերջին դիւցազնական և յամառ ընդդիմութիւններն եղաւ Աբդաաէոնի վանքին մէջ զոր կրետացի կանայք օդը հանեցին, տկաններուն կրակ տալով, երբ թուրք գունդերը յաղթականք վերջին պատուարաց, իրենց արանց և որդւոց դիակները ոտնակոխ ընելով պիտի մանէին ի մենաստանը: Գաղղեցան նաև վերջին ընդդիմութիւնք ի Սֆաքիա և յԱփոքրոնս, յորս յուսահատութեամբ և մեծ քաջութեամբ կռուեր էին Փէդրոփուլաքի և Զիմպրաքաքի: Առ ժամս

1. Յամին 1869 Յունուարին կը մեռնէր ի Նիցցա քաղաք Ֆուատ փաշա, ուր դիմած էր առողջութիւն գտնելու համար իւր մարմինը մեծ շքով փոխադրուեցաւ ի Կ. Պօլիս, Ապրիլի Ագիդ իւր այրւոյն 25,000 դահեկան թոշակ կապեց: Ֆուատ մահուընէ առաջ այցելած էր Եւրոպիոյ արքունիքները յորս Հռովմայ, և թէ ի Պիոսէ և թէ ամէն կողմ մեծ պատիւ և համակրանք գտնելով:

Կրետէի ապստամբութեան հրդեհը կը մարէր արեան և աւերակաց ներքեւ :

7. Կրետէի տրուած արտօնութիւնը Բ. ԴՈՒՆԷՆ : — Այսու հանդերձ Ապտիւ Ազիզ և Աալի փաշա չէին հանդուրժեր որ Կրետէի օրինաւոր բողոքները անլսելի ըլլան, թէպէտ և յաղթուած էին Արդէն 1867ին Սեպտեմբերի մէջ Կրետացւոց սահմանադրութիւն մը տրուած էր, և 1868ի Մարտէն սկսեալ երկու տարի շնորհուած էր ամէն տուրք, յորս և զինուորական գլխահարկը : Յետ այս առանձնաշնորհութիւնքը կրկին հաստատուելու, ընդհանուր կառավարիչը իւր ժողովքը կ'ունենար, յորում պիտի բազմէր տեղւոյն Դատարանին նախագահը և Եպիսկոպոսը դարձեալ վեց անդամք, յորոց երեքը քրիստոնեայք և երեքը մահմէտականք : Ամենայն վաճառականական, քաղաքական և եղեռնական դատք ընդ քրիստոնեայ և ընդ մահմէտական, խառն Ատեանէ պիտի նայուէր, որոյ անդամք պիտի ընտրուէին տեղւոյն իշխանութենէն հաւասար թուով ի մահմէտականաց և ի քրիստոնէից : Յայտնի է որքան որ այս արտօնութիւնք շնորհքներ էին, այսու հանդերձ չէին կարող գոհացնել ի Կրետէ գրիստոնեայ տարրը որ յոյժ մեծամասնութիւն մը ունէր քան զմահմէտականը, և որով միշտ կը պահանջէր և կը պահանջէ որ ի նկատի առնուի ամենայն ընտրութեանց և անուանմանց մէջ կրօնական թուահամարը :

8. Հալէպայի Դաշինքը : — Ազգային ժողովք եւ Ազատութիւնք : — Բ. ԴՈՒՆԷՆ Նոյեմբեր 15ին Մուխթար փաշայի ձեռամբ կրետացի երեսփոխանաց հետ դաշնախօսութիւն մը ըրաւ՝ կոչուած « Դաշնախօսութիւն Հալէպայի » որ թաղ մ'է Հանեայի մէջ և ուր կը բնակէին եւրոպական հիւպատոսք : Ըստ այսմ դաշնաց՝ Կրետէ Ազգային ժողովք մը պիտի ունենար, կազմեալ 80 երեսփոխաններէ, յորոց 49ը քրիստոնեայք և 31 մահմէտականք ¹

1868

1. Այս Ազգային ժողովքը, հաստատեալ յամին 1868, հազիւ կրցաւ հրաման ունենալ խմբուելու յամին 1889 :

Պիտի հաստատուէին յամին 1866ի Կրետէի Սահմանադրութեան վրայ եղած բարեփոխումը :

Բ. Դուռը Կրետէի համար ամէն հինգ տարի քրիստոնեայ կուսակալ մը պիտի անուանէր Պետութեանց հաստատութեամբ, և եթէ Ազգային Ժողովքը քուէից առաւելութեամբ ուզէր, պաշտօնը աւարտելուն կրնար կրկին հաստատուիլ :

Կուսակալի օգնականը պէտք էին ըլլալ գաւառի կամ քաղաքի մը կրօնից մեծամասնութիւն ունեցող Ժողովրդէն :

Խեբի օրէնքները պիտի լրանային գաղղիական օրինագրքէն . Դատաւորք պէտք էին ըլլալ անփոփոխելիք և ոչ ենթարկեալք թուրք իշխանութեանց :

Միայն բերդորէից մէջ պիտի ամփոփուէին տաճիկ պահանքեր :

Կղզւոյն կէս եկամուտը պիտի ղրկուէր Պետութեան գանձուն, միւս կէսը պէտք էր գործածուիլ կղզւոյն Հասարակաց վաստակոց :

Թուրք վարչութիւնը պիտի անուանէր հաշտարար դատաւորք :

Յոյն լեզուի գիտութիւնը անհրաժեշտ էր կղզւոյն համօրէն վարչական պաշտօնէից :

Մաքսատանց մէջ քրիստոնեայ պաշտօնակալք ևս պիտի անուանուէին :

Յայտնի է որ այս առանձնաշնորհութիւնք մեծապէս գոհացուցիչք էին քրիստոնէից եթէ խղճիւ ի գործ դրուէին բարձրագոյն Դրան կողմէն : Սակայն մահմէտական տարրը կը զայրանար քրիստոնէից իղձերը կատարուելուն, որով ամէն որոշմունք և շնորհք անգործադրելիք կը մնային բարձրագոյն Դրան կողմէն, այսպէս ապստամբական յուզումը անշէջ պահելով ի Կրետէ : Մանաւանդ երբ կը տեսնէին ոչ հեռի իրենցմէ Սամոս կղզւոյն բարգաւաճ վիճակը, որ սեպհական իւր մատակարարութիւնը ունի և յատուկ դրօշակ, միանգամայն քրիստոնեայ կուսակալ մը իշխանի տիտղոսով և տուրք մը միայն կը վճարէ Բ. Դրան, այսպէս ինքնիշխան և հարկատու միայն մնալով, Օսմա-

նեան պետութեան: Չէր կարելի որ կրետացի քրիստոնեայք տեսնելով այդ բարօրութիւնը, չփափագին և չփորձեն ձեռք բերելու, թէ ոչ ինքնիշխան ազատութիւն մը, գոնեայ կենաց, պատուոյ և ընչից ինքնօրէն պահպանութիւնը, առ որ իրաւունք ունի հաւասարապէս ամենայն մարդ և զոր անիրաւութեամբ կը զլանան քաղաքականացեալ բայց անձնասէր և իրենց շահը միայն խորհող ազգեր ինն և տասներորդ դարուն վերջը:

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Է

Գ Ա Ղ Ղ Ի Ա

ԲԱՐՁՈՒՄՆ ԼՈՒԻ ՁԻԼԻՓԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ

1. 1848. Բարեկարգութեանց փափաք	1
2. Հացկերոյթք. — Ընդդիմակացք 'ի խօսարանի	2
3. 1848ի խօսարանի բացումը	3
4. Յեղափոխութիւն փետրուար 24ի	5
5. Օտիւնն Պարօ և Թիէր Պաշտօնարան	9
6. Անկումն Լուի Ֆիլիպի թագաւորութեան	10
7. Վարչակալութիւն	12
8. Առժամանակեայ վարչութիւն	12

Գ Լ ՈՒ Խ Ի Ը

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1. Հասարակապետութիւն. — Իրաւունք աշխատութեան	16
2. Հասարակապետութեան հրատարակութիւնը	20
3. Գաղղիոյ ներքին և արտաքին վիճակը	21
4. Ապրիլ 16	25
5. Ընտրութիւնք — Սահմանադիր ժողովք	27
6. Մայիս 15	29
7. Զանազան ընտրութիւնք, Լուի Նաբուէոն	36
8. Յեղափոխութիւն Յունիսի	38
9. Քաղէնեաց դիկտատոր	40
10. Սահմանադրութիւն	44
11. Լուի Նաբուէոն Նախագահ	46

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Թ

ՅԵՂԱՓՈԽԻԹԻԻՆՔ ՅԱԻՍՏՐԻԱ, Ի ԲՐՈՒՍԻԱ, ԳԵՐՄԱՆԻԱ

1. Գաղղիոյ Յեղափոխութեան արձագանգ	50
2. Ա--պրէ-- , Մէդէռնիքի փախուստը	51
3. Սահմանադրութիւն	55
4. Կայսեր փախուստը յինսպրուք	55
5. Պահիթ-- , Յեղափոխութիւն	55
6. Աւագածողով. — Յունիս 12ին խռովութիւնը	57
7. Կ--իյէ-- . Յեղափոխութեան ընկճուիլը	58
8. Մ--գ--պ-- , Քոչուք Ազատական առաջարկք	59
9. Խռուադք , Սլավոնք . Զինուորական սահմանք՝ ընդդէմ Մահառատանի	60
10. Բ--ա--ի-- , Յեղափոխութիւն Ի Պէռլին	61
11. Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Դ կը խոստանայ սահմանա- դրութիւն	63
12. Գերմանական պետութիւնք	65
13. Տանիմարքա . Խնդիր յաջորդութեանց , Դքսութիւնք :	67

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴԻՐ ԺՈՂՈՎՔ Ի ՖՐԱՆՔՅՈՐԴ

1. Սահմանադիր Ազգային ժողովք Ի Ֆրանքֆորդ	69
2. Սահմանադրութիւն	70
3. Արաքին Խնդիրք	71
4. Բրուսիա և Ֆրանքֆորդի խորհրդարանը	73
5. Աւարիական խօսարան	74
6. Ապստամբութիւն Ի Վէննա . փախուստ կայսեր	75
7. Վինաիչիրաց կը պաշարէ զՎէննա և կը տիրէ — Գլխա- պարտութիւնք	78
8. Ազգային ժողովք Ի Պէռլին	80
9. Աւարիա , խորհրդարան Ի Քրէմսիէր . — Հրաժարիլ Փեր- տինանտոս Գի	82
10. Փրանկիսկոս Յովսէփ կայսր .—Սահմանադրութիւն	83

11. Խորհրդարան Ֆրանքֆորդի. Աւագ և Կրտսեր գերմանացիք	84
12. Նուիրակք կայսերական թագի առ Փրեդերիկոս	88
13. Ֆրանքֆորդի ժողովք Տանիմարքայի և Դքսութեանց խնդրոյն մէջ	89
14. Յեղափոխութիւն ի Տրեգտա և յայլ տեղիս Գեր- մանիոյ — Վերջ Ֆրանքֆորդի ժողովոյն	94
15. Դաշինք երես թագաւորաց—Խորհրդարան Էրֆուրդի — Աւագածողով Ֆրանքֆորդի — Տեսակցութիւն յՕլ- միւց	93
16. Շլէզվիկ — Հոլշտայնի Տանիմարքայի յանձնուիլը	95

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ա

Ինքնիշխանութեան Կոնիտ ի ՄԱՃԱՌՍՏԱՆ

1. Փափագ ինքնիշխանութեան. Գժտութիւն խռուածնե- րու և Սերպերու. Ելլաշիշ	97
2. Քոշութ. Մանառաց բանակները	98
3. Վինտիշկրաց ի Մանառատան	100
4. Մանառք ընդդէմ Դրանսիկականոյ	101
5. Պատերազմ ընդ Աւստրիոյ. — Կռիւ ի Նակի Սարւոյ — Յաղթութիւն Մանառաց	102
6. Աւստրիացիք կը թողուն զԲէշդ. Մանառք կը տիրեն Պուտայի	104
7. Առժամանակեայ վարչութիւն. Քոշութ և Կէօրկէյ	105
8. Միշմատութիւն Ռուսաց. Բանակք Փապեւիշի և Հայնաւի	106
9. Փոփոխակի յաջողութիւնք	106
10. Պատերազմ Դմշվարի — Կէօրկէյ դիկտատոր	108
11. Կէօրկէյ անձնատուր ըլլալը	109
12. Հայնաւի անաւոր դատապարտութիւնքը. Օսմանեան Պետութեան պաշտպանութիւնը	110
13. Քոշութ յԱնդդիա և յԻտալիա	111

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Բ

ԻՏԱԼԻԱ ԸՆԴԴԵՄ ԱՒՍՏՐԻՈՑ . ՌԱՏԵՑՔԻ

1. Իտալիոյ վիճակը — Յեղափոխութիւն ի Միլան	113
2. Հիւժ աստի Միլանու	113
3. Առժամանակեայ վարչութիւն	117
4. Յեղափոխութիւն ի Վենետիկ	117
5. Մանին . Հասարակապետութեան հրատարակութիւն	120
6. Յեղափոխութիւն ի Գոմոյ, Պերկամոյ, Պրէշիա, Գրէմոնա, Մանդուա, Մոտենա	121
7. Փիէմոնթի բանակը ի Լոմպարտիա	122
8. Դոսդանա, Հոռվի, ԷՆափոլի կը մասնակցին պատերազմին	123
9. Պատերազմունք ի փասդրէնկօ, Սանդալուչիա . Գոռնուտա, Գուրդադոնէ, Կօիդօ, Վիչէնցա	124
10. Ռատէցքի յաղթութիւնքը, անկումն Վիչէնցայի	126
11. Մայիս 15 ի Նափոլի	127
12. Բանակցութիւնք միութեան Լոմպարտիա — Վենետիկը քիչ փիւմոնթի	128
13. Պատերազմ Քուադոգոյ — Աւստրիացիք կը տիրեն Միլանու	130

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Գ

ԻՍՍԱՐԱՆՔ ՅԻՏԱԼԻԱ, ՓԱԽՈՒՍՑ ՊԻՍՍ ԲԻ

1. Հոռվի.—Աւստրիացիք ի Պոլոնիա . — Պիոս Թի բողոքը	133
2. Խօսարան ի Դոսդանա . Լիվոռնոյի ադմուկքը . — Կուէրացի . Մոնդանէլի	136
3. Խօսարան ի փիւմոնթ . Իտալական դաշնակցութեան դաշտափարը	138
4. Նափոլի Է Սիլիէ	141
5. Սիկիլիա թագաւոր կ'ընտրէ զԱլպերդօ Ամէսէօ Սալոնիոյ — Միսսինայի պաշարումը	143

6. Ի Հոսի՝—Պաշտօնարան Ռոսսի — Ռոսսիի սպանումը — փախուստ Պիոս Թի	143
7. Հռովմ յետ փախստեան Պիոս Թի	147
8. Հասարակապետութիւն ի Հռովմ	150
9. Իստան — Կուէրացի — Փախուստ Լէոփոլտի Բ	151
10. Վիէրի — Յեղափոխութիւն 11 Օգոստոսի	153
11. Վարչութիւն Մանինի — Պատերազմ Մէսդրէի — Մա- նին դիկտատոր	155
12. Դիսպանիացի Պրիւսսի վասն Իտալիոյ	158

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Դ

ՅԻՏԱԼԻԱ ԸՆԿՃԻԼ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆՑ

1. Փիէմոնթ ընդդէմ Աւստրիոյ	160
2. Սովարայի պատերազմը. — Գարլօ Աւպերդոյի հրամա- րիւր	163
3. Վիկտոր Էմանուէլ Բ — Սամանադրութիւն	164
4. Յուզմունք ի Պրէշիա, Ճենովա — Ընկնում	165
5. Իստան. — Կուէրացի իշխանապետ և կալանաւոր	167
6. Իարձ Լէոփոլտի յիշխանութիւն	169
7. Սիլիէ-յ ընդդիմութիւնը և Նուանում	170
8. Հոսի՝ Միջամտութիւն Գաղղիոյ — Պատերազմ 30 Ապրիլի	173
9. Պաշարումն Հռովմայ — Վախճան Հասարակապետու- թեան	177
10. Դարձ Պիոս Թի	179
11. Վիէրի-յ Պաշտպանութիւնը. — Պատերազմ Մալկէթայ	180
12. Բանակցութիւնը հաշտութեան	182
13. Սով և մաղձախտ	181
14. Անկումն Վենետիկոյ	185
15. Աւստրիոյ վարչութիւնը տիրեալ գաւառաց վրայ	188

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Ե

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա

Ա Ն Գ Ղ Ի Ա Ե Ի Ի Ռ Լ Ա Ն Ց Ա

1. Բարեգու Յեղափոխութիւնը ի Պեւհիա	191
2. Յուզմունք յԱնգղիա . — Ի Լոնտրա դաշնագրականաց ժողովակ	191
3. Իււնիս . — Նորաքողբոջ Իռլանտա . — Օ'Պրիեն, Մի- լըլ, Մայլըր	194
4. Լրագրոց ազատաբանութիւնը. Միլըլ ի բանտ և յաքսոր .	197
5. Գոռլարած ի Դիփփերարի — Իստապարտութիւնք .	198
6. Լորտ Փալմերսդէն. Տօն Փաշիֆիքոյի խնդիրը	201
7. Պայքարք ի Խօսարանի ընդդէմ Պաշտօնարանին	204
8. Մահ Ռոպըրդ Փիլի	206
9. Հռովմէական Եկեղեցի յԱնգղիա	208
10. Հրովարտակ ընդդէմ Հռովմէական Եկեղեցւոյ պատուա- նունաց	209
11. Առաջին Աշխարհականըէս ի Լոնտրա	212

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Զ

ՓԱԼՄԵՐՍԻԴՆ Ե Ի ՎԻԿՏՈՐԻԱ

1. Փալմերսդէն	214
2. Գժտութիւնք ընդ Վիկտորիա Թագուհին և ընդ Փալ- մերսդէն	215
3. Լորտ Փալմերսդէն և Քոչութ	218
4. Լորտ Փալմերսդէն. և Լուի Նաբուլէօն նախագահ	220
5. Փալմերսդէնի հրաժարիլը	221
6. Տէրպի պաշտօնարան	223
7. Տիգրաէլի՝ վիպասան հռետոր և երգիծաբան	224
8. Տիգրաէլի պաշտօնեայ դանձուն	227
9. Մահ Ուէլլինկթըն դքսին	228
10. Պաշտպանողականաց պարտութիւնը ի Խօսարանի	229

11. Տիգրաւէի և Կլատսդոն հակառակընդդէմը . . .	231
12. Կլատսդոն — Եկեղեցւոյ և Պետութեան մէջ յարա- բերութիւնը — Կլատսդոն պաշտօնեայ. — Ճառ Ելեմիոյ, իւր հռետորական հանճարը . . .	232

Գ ԼՈՒԽ ԼԷ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԻՒՆ ԼՈՒԽ ՆԱԲՈԼԵՐՆԻ

1. Նախագահութիւն — Ա. Պաշտօնարան — Հռովմեա- կան խնդիր	233
2. Օրէնսդիր ժողովը 15 Յունիս	237
3. Ուղեւորութիւն Նախագահին	241
4. Կայսրութեան համար ջանքերը	242
5. Տարածայնութիւն ընդ Նախագահն և ընդ Ժողովը	243
6. Պերհախօսութիւնը Պէրէէի, Դիէրի, Շանկառնիէի կայս- րութեան մը դէմ	244
7. Թոշակ Նախագահին — Խնդիր վերաքննելու զՍահմա- նադրութիւն	247
8. Խօսք Նախագահին ի Տիծոն. — Հետեանք	248
9. Պաշտօնարան Հոկտեմբերի — Սէնդ Առնօ պաշտօնեայ Պատերազմի	250
10. Մթժուկ հանդերձանք Պետական հարուածին	252

Գ ԼՈՒԽ ԼԸ

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐՈՒԱԾ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 2Ի

1. Պետական հարուած	253
2. Մոռնի և աը Մոփա գլխաւոր գործողը	256
3. Կալանաւորութիւնը 16 Երեսփոխանաց	257
4. Հրովարտակը Նախագահին — Առաջարկ նոր Սահմանա- դրութեան	259
5. Ընդհանուր քուէարկութիւն	263
6. Բողոք երեսփոխանաց ընդդէմ Նախագահին	264
7. Բարիզեցւոց անտարբերութիւնը — Սակաւ պատնէք	266

8. Նոր պաշտօնարան. — Պատրաստութիւնք քուէարկութեան	268
9. Պատերազմ Բարիզու. — Դատապարտութիւնք	269
10. Խստութիւնք Ի Գաւառս	271
11. Ընդհանուր քուէարկութիւն — Տասնամեայ Նախագահութիւն	272
12. Աքսոր Հասարակապետականաց	273
13. Սահմանադրութիւն	273
14. Օրէնք ընդդէմ Օւլէանեան ցեղին	274

Գ Լ Ո Ւ Խ Լ Թ

Բ. Կ Ա Յ Ս Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

1. Օրէնսդիր Ժողովք	277
2. Ուղեորութիւն Նախագահ իշխանին — Խօսք Ի Պորտօ — «Ողջն կեսար»	279
3. Ընդհանուր քուէարկութիւն կայսրութեան համար. — Արգիւնք	281
4. կայսրութեան հրատարակումը. Նաբուէոն Գ	283
5. կայսերական արքունիք	284
6. Օտար պետութիւնք	285
7. Ամուսնութիւն Նաբուէոն Գի — կայսրուհին Եւթենի — Պերսութիւն	286
8. Նիսպք Ասենին դռնփակ	
9. Դաւք ընդդէմ կայսեր	290

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ԼԻՅԱՆԱՆ

1. Սուլթան Ապաիւլ Մէհիտ	292
2. Ռէշիտ և Մէհմէտ Ալիփաշայք	293
3. Ճեղայիրլեան Մկրտիչ Աղա սեղանաւոր. Բարենորոգումն մաքսատանց	294

4. Ռէշիտ Պաշտօնարան	295
5. Մէհէմէտ Ալի Պաշտօնարան — Բանտարդելութիւն Ճէզայիրիկանի	296
6. Մէհէմէտ Ալի յաքսոր — Ազատութիւն Ճէզայիրիկանի	298
7. Ճէզայիրիկան յԱնգղիա	299
8. Լիթւնսն — Տրուգ և Մարօնիդ ցեղերուն հակառակու- թիւնը	500
9. Գաղղիա և Անգղիա ի Լիբանան	501
10. Տրուզներուն շարքը 1843ի Մարտին	504
11. Բողոք Գաղղիոյ և Թնդանօթակոծել զՊէրուք	505
12. Բարեկարգութիւնը Լիբանանու	507

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Ա

ԴԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻԻՆՔ

1. Մուսավիա — Վալաքիա	508
2. Վալաքիա — Աղեքսանդր Կիքա հոսփոտար և Ազատականք	509
3. Պիպլուքի հոսփոտար	511
4. Մուսավիա — Միքայէլ Սդուրցա հոսփոտար և Բարեկար- գութիւնը	512
5. Պիպլուքի վարչութիւնը	515
6. Յեղափոխութիւն ի Վալաքիա և ի Մուսավիա	514
7. Սահմանադրութիւն ի Պուրթէշ և Առժամանակեայ վարչութիւն	516
8. Միջամտութիւն Ռուսաստանի. Յեղափոխութեան տեղա- բանալ	518
9. Միջամտութիւն Տաւկաստանի	520
10. Տեղապահութիւն	
11. Ընկհուծ Ազատականաց	522
12. Դաշինք Պալթա Լիմանի	525
13. Իշխան Յովհաննէս Աղեքսանդր Ա. հոսփոտար Մուսա- վիա—Վալաքիոյ	524

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Բ

ՊԱՏՃԱՌԻՔ ԴՐԻՄՈՒ ՊԱՅԵՐԱԶՄԻՆ

1. Ռուսաստան և Եւրոպիոյ Պետութիւնք	325
2. Նիկողայոսի Խորհուրդքը Տաճկաստանի վրայ	326
3. Գարատաղի խնդիրը — Էօմէր փաշա	327
4. Սրբազան տեղեաց խնդիրը	328
5. Նուիրակութիւն Մէնչիքով Իշխանին Ի Կ. Պօլիս — Իւր պահանջքը	329
6. Ապաիւլ Մէհիտ և օսմանեան պաշտօնարան	332
7. Ռուսիոյ Վերջնագիրը Ռուսք Կ'անցնին Փրութը	333
8. Եւրոպիոյ Պետութիւնք. — Անգղիոյ և Գաղղիոյ նա- ւատորմիդք յԱրևելս. — Ծանուցագիր Վեննայի	334
9. Հրատարակումն պատերազմին. — Նաւամարտ Սինոպի	335
10. Դաշնակցութիւն Գաղղիոյ և Անգղիոյ ընդդէմ Ռու- սաստանի	337
11. Նիկողայոս և Փրանկիսկոս Յովսէփ, Բրուսիա և Գեր- մանիա	340
12. Տաճկաստան. — Ռէշիտ փաշա. — Սպարապետն Էօմէր փաշա	343
13. Պատերազմունք յԱսիա և Դանուբի վրայ. — Պաշա- րումն Սիլիստրէի. — Յունական դաւառք	347
14. Պատերազմ Պալթիկի վրայ. — Առումն Պորսմուշտի	349

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Գ

ԴԱՇՆԱԿԻՑՔ Ի ԴՐԻՄ—ԱԼՄԱ ԵՒ ԻՆՔԵՐՄԱՆ

1. Դաշնակից բանակք — Սպարապետք	351
2. Դաշնակիցք Ի Կալիփոլի, Վառնա — Թնդանօթակոծումն Օտէսայ	353
3. Ղրիմ. Դաշնակիցք կը հասնին յԵւփադորիա — Բանակ Մէնչիքովի	355

4. Պատերազմ Աւմայի	557
5. Դաշնակիցք Սէվաստափոլի առջև, Զօրավարն Դոդլէպէն	560
6. Մաղձախտ. — Մահ Սէնդ Աւնոյի, Քանրուէր սպարապետ	561
7. Պաշարումն Սէվաստափոլի	
8. Պատերազմ Պալքըլավայի. — « Վեցնարիւրք »	563
9. Պատերազմ Ինքէրմանի — Ռուսք և Անդդիաթիք	566
10. Ռուսք և Գաղղիաթիք — Յաղթութիւն Դաշնակցաց	571
11. Դաշնակիցք յետ Ինքէրմանի. Հիւսիսային նաւատորմիդն	573

Գ Լ Ո Ւ Խ Ի Դ

ԴԱՇՆԱԿՑԱՅ ՏԱԳՆԱՊԲ. — ՄԱՀ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ Ա.

1. Դաշնակցաց նեղութիւնք ի ձմեռան. — Հիւանդութիւնք	375
2. Հաշտութեան մը բանակցութիւնք	577
3. Սարտենիա կը միանայ Դաշնակցաց	578
4. Տրտունջք յԱնդդիա վասն դանդաղութեան պատերազմին. — Անկումն Պաշտօնարանի. Փայմէրսդոն պաշտօնարան	579
3. Նաբուլէոն կը զրկէ զզօրավարն Նիէլ. — Նոր կարգադրութիւնք ի բանակի	580
6. Հանդերձանք Ռուսաց. — Էօմէր փաշա. — Սպիտակ ամրոցք	581
7. Մահ Նիկողայոս կայսեր	582
8. Աղեքսանդր Բ. — Հաշտութեան մը փորձք. — Կորչաքով	583
9. Դաշնակից բանակք ի Ղրիմ. — Նաւատորմիդն ի ծովափնեայս	585

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

ԱՆԿՈՒՄՆ ՍԵՎԱՍՏԱՓՈԼԻ. ԲԱՐԻՋՈՒ ԴԱՇՆԱԺՈՂՈՎԸ

1. Նաբուլէոն ի Լոնարա. — Յուցանանգէս ի Գաղղիա. — Վիկտորիա ի Բարիզ	588
2. Մայիս 2 ի Ղրիմ	589

3. Զօրավարն փելիսիէ ընդհանուր սպարապետ . — Վի- րաւորիւ Դոդլէպէնի	390
4. Մահ Լորտ Ռեկլանի	392
5. Պատերազմ ի Չէռնայա	393
6. Ընդհանուր յարձակումն Սէվաստափոլի վրայ	395
7. Մաք-Մահոն կը տիրէ Մալաքոֆի	
8. Կորչաքով կը թողու զՍէվաստափոլ	398
9. Սէվաստափոլի անկմանէն ցհաշտութիւն	399
10. Ռուսք կը տիրեն Ղարսի	399
11. Հաշտութիւն և դարձ բանակաց	400
12. Դաշնախօսութիւն Բարիզու	401

Գ Լ Ո Ւ Խ Թ Զ

ԳԱՂՉԻՈՅ ԱՐՑԱՔԻՆ ՓԱՅԼՔ. ՆԵՐՔԻՆ ՏԱԳՆԱՊԻ

(1 8 5 6 — 1 8 5 9)

1. Երևունդ Կայսերազուն Իշխանին	403
2. Շահեկանութիւն Դրամոյ. Տազնապ դրամական	407
3. Պարոն Հոսման քաղաքապետը գլուխ Սէնի. Բարիզ քա- ղաք զուարճութեանց. Օտար իշխանք ի Բարիզ	408
4. Օրէնսդիր ժողովքը. Երբակոյտը. Օրէնք համալսարա- նական. Տպագրութիւն	410
5. Եկեղեցական վէճք. Սիպուր Արքեպիսկոպոս Բարիզու . Սպանումն	412
6. Իշխանական այցելութիւնք և հանդէսք. — Մահ Գա- վէնեաք զօրավարին	414
7. Օրսինիի դաւը	415
8. Օրսինիի դաւոյն հետեանք. Սպառնալիք ընդդէմ Անգղիոյ	417
9. Օրէնք Ընդհանուր ապահովութեան. Տարագրութիւնք	418
10. Դատաստան և Գլխապարտութիւն Օրսինիի	419
11. Հասարակապետականք. Վիկտորիա Թագուհին ի Շէր- պուրկ. իշխանն Նաբուլէոն յԱլէքի	421
12. Թագաւորականք. Զուլումն. Դատ Մոնդալամպէրի	421

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Է

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ 1859Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ԱՌԱՋ

1. Փիեմոնթի վիկարար Էմանուէլ Բ և Կոմսն Քաւուր	425
2. Փիեմոնթեցիք ի Ղրբիմ և Փարիզու Դաշնաժողովոյն մէջ	429
3. Յեղափոխական փորձեր ի Լիվորնո և ի Ճենովա. Արշա- ւանք ի Սափրի	430
4. Լաֆայետ — Վեներդի. Արշեղուքսն Մաքսիմիլիանոս	432
5. Դոստան. — Դարձ ի Նախկին Վիեննայ	435
6. Իտալացի Դոստանի փարմա. Մոտենա	436
7. Հոգի. Ուղեորութիւն Պիոս Թի	437
8. Նաբոլէ և Սիլիէ — Փերտինանտոս Բի վարչութիւնը	438
9. Իտալական միութեան մը ընկերութիւնք	440
10. Քաւուր և Լուի Նաբուէտն Գ	442

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Ը

Պ Ա Տ Ե Ր Ա Ջ Մ Ի Տ Ա Լ Ի Ո Յ

ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ, ՎԻԼԼԱՖՐԱՆՔԱՅ, ԴԱՇԻՆՔ ՑՈՒՐԻՔԻ

1. Պատերազմի յայտարար նշանք. Նաբուէտն Գ և Խնա- մութիւն Սափրիոյ տան հետ	444
2. Պատճառք և Հանդերձանք պատերազմին	446
3. Բանական Գաղղիական և քանական Փիեմոնթի	448
4. Բանական աւստրիական յիտալիա	459
5. Պատերազմ ի Մոնդեպպելլո. Վարէզէ և Փալեսպրոյ	454
6. Պատերազմ Մաճենդայի. — Մաք Մահոն զօրավարը. Նաբուէտն ի Միլան	454
7. Կայսրն Փր. Յովսէփ ընդհանուր հրամանատար. Պա- տերազմ Սուէդերինոյ	457
8. Դոստան. Դքսութիւնք և Միջին Իտալիա պատերազ- մին ժամանակ	460
9. Զինադադարում. Խաղաղութիւն Վիլաֆրանքայ. Դա- շինք ի Ցուրիք	463

10. Տժգոնութիւնք փէմոնթի և Հիւսիսային Իտալիոյ .	465
11. Միութիւն Միջին Իտալիոյ ընդ փէմոնթի . . .	466
12. Միացումն Սաւոյիոյ և Նիցցայ ընդ Գաղղիոյ . . .	467

Գ Լ Ո Ւ Խ Խ Թ

ՓՐԱՆԳԻՍԿՈՍ ՅՈՎԱՆՔ ԵՒ ԳՈՒԼԻԼԻՄՈՍ Ա

1851 — 1859

1. Փրանկիկոս Յովանք կայսեր առաջին տարիները . . .	470
2. Սանմանադրական բարուքումներ	472
3. Բրուսիա. — Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Գ . . .	474
4. Բրուսիա Ղրիմու Պատերազմին և Նէօշադէլի խնդրոյն մէջ	475
5. Փրեզերիկոս Գուլիէլմոս Գի հրամարիւր . . .	476
6. Գուլիէլմոս իշխան թագապահ և թագաւոր . . .	477
7. Կոմսն Պիսամար Շէօնհաւզէն	479
8. Գերմանական Միութեան խնդիրը	480
9. Գերմանական իշխանութիւնք և Սանմանադրութիւն .	481
10. Տնտեսագիտական և Արուեստական հաստատութիւնք	482

Գ Լ Ո Ւ Խ ՆՐ

ՇԼԷԶՎԻԿ ՀՈԼՇԵՐԱՅՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՏԱՆԻՄԱՐԳԱԿԱՆ

1. Պատահող Տանիմարքական պատերազմին . . .	484
2. Հոլշթայն կ'ուզէ թօթափել Տանիմարքայի լուծը . .	485
3. Մահ Փրեզերիկոս Էի. Բրիտանիանոս Թ. — Փրեզերիկոս Աւկուսդէնպուրկցի	486
4. Զինուորական միջամտութիւն Բրուսիոյ և Աւստրիոյ . Տիրել Տանէվերքէի և Շլէզվիկի	487
5. Յուզմունք ի Քոփէնհէյն. Բանակ յԵւթլանտ. Պա- տերազմ Տիւփսէի	489
6. Տանիմարքացիք կը յաղթեն ժողու վրայ	491

7. Դեսպանաժողովի Լոնտրա	492
8. Իշխանն Փրեզերիկոս Կարոլոս Բրուսիոյ. Առուսն Աւսէնի	493
9. Դաշինք Վեննայի	493

Գ Լ Ո Ւ Խ Ծ Ա

ԱՆԳՂԻԱ — ՀՆԴԿԱՍՑԱՆ 1856 — 1860

1. Անգղիոյ Ներքին վարչութիւնը և Արտաքին քաղաքականութիւնը	496
2. Ճոն Ռոսսըի առաջարկած օրէնքները. — Ազլանդական հեռագրի և Սուէզի բացման խնդիրք	498
3. Արբու՛Նաւը ի Քանթոն	499
4. Օրսինիի պայթուցիկ գնդակք	501
5. Յոնիական կղզիք	502
6. Կլատսդոն Նուիրակ Արտասովոր ի Յոնիական կղզիս	503
7. Անգղիա կը թողու գնոնիական կղզիս	504
8. Անգղիա և Պարսկաստան	505
9. ՀՆԴԿԱՍՑԱՆ. — Տժգոնութիւն բնիկ ժողովրդոց	506
10. Սիփայից ապստամբութիւնը	508
11. Անգղիացիք կը տիրեն Տէլիի և Գաւփորի. Վրէժխընդրութիւնք	510
12. Ընկնուսն ապստամբութեան	512
13. Հրովարտակ վասն Հնդկաստանի. փոխարքայութիւն	513

Գ Լ Ո Ւ Խ Ծ Բ

Զ Ի Ն Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ե Ր Ա Զ Մ

1. Զինաստան ժիթ դարուս մէջ	516
2. Պատահաք չինական պատերազմին	518
3. Դաշնակցութիւն Անգղիոյ և Գաղղիոյ ընդդէմ Զինաստանի	519
4. Առուսն Փէյ-Հոյի	520

5. Դաշնակիցք կը շուեն ի փէքին. Պատերազմ ի փա- լիքաօ	521
6. Աւարառութիւն Ամարաստանի կայսեր	523
7. Դաշնակիցք ի փէքին. — Հրկիզումն Ամարաստանի կայ- սեր	525
8. Հաշտութիւն և Դաշինք փէքինի	526
9. ՃԱՓՈՐՆ. Դաշինք Ճափոնի հետ	526

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Գ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱՂԵՐՍՏԱՆԻՐ Բ

1. Աղեքսանդրի Թադաւորութեան առաջին տարիները	528
2. Աղեքսանդր Բ և Բարեկարգութիւնք. Յառաջագիմու- թիւնք	529
3. Դաստիարակութիւն և Վարժարանք	530
4. Նաւարկութիւն և Երկաթուղիք	531
5. Տաղստան և Շամիլ	532
6. Վիճակ Գիւղացւոց. Ստրկութիւն կալուածական	533
7. Ազատութիւն Գիւղացւոց	535
8. Կարգաւորութիւնք դատաստանականք	538

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Գ

ԼԵՀԱՍՏԱՆ ԵՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

1. Լեհաստանի վիճակը յամին 1837	540
2. Յուզմունք և ապստամբութիւն ի Վարշաւիա	542
3. Աղեքսանդր կայսեր զիջող ընթացքը	543
4. Եկեղեցական Դասը և Ազնուականութիւնը	543
5. Մեծ Դուքսն Կոստանդին փոխարքայ ի Լեհաստան	546
6. Զախոդութիւնք ապստամբաց — Խստութիւնք վարչու- թեան	548
7. Լեհաստան և Եւրոպական Պետութիւնք	549
8. Ի սպառ ընկնումն Ապստամբութեան ի Լեհաստան	551

9. Ռուսական վարչութեան ոգին և ուղղութիւնը Լինաստանի ապստամբութենէն վերջը	552

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ե

ԱՊՏԻԻԼ ՄԷՃԻՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ. ՀԱՅՔ, ԱՍՈՐԻՔ

1. Տահկաստան յետ Արեւելեան Պատերազմին	555
2. Խաղաղի Հիւմայուն 1856ի. — Խնդիր զինուորագրութեան Քրիստոնէից	556
3. Հայոց Ազգին Ներքին Սահմանադրութիւնը. — Ընկերութիւն Համազգեաց	558
4. Ի Ճիտտէ կոտորած Քրիստոնէից	561
5. Ասորիք և Լիբանան. — Կոտորած Քրիստոնէից	562
6. Կոտորած Դամասկոսի	564
7. Եւրոպական Պետութիւնք. Միջամտութիւն Գաղղիոյ	565
8. Ֆուատ փաշա Օսմանեան բարձր նուիրակ յԱսորիս	566
9. Լիբանանու վարչութիւնը — Կարապետ Տավուս փաշա ընդհանուր կառավարիչ	569
10. Ապտիւլ Մէհթաբ վերջին տարիները և մահը	571

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Զ

ԱՊՏԻԻԼ ԱԶԻՋԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1. Սուլթան Ապտիւլ Ազիզի գահակալելը	575
2. Բարեկարգութիւնք և յառաջադիմութիւնք Ի Կ. Պօլիս	575
3. Օսմանեան ելեւմուտք և Ֆուատ փաշա	576
4. Բ. Դուռը և Մոնդենէկրօ	580
5. Պատերազմ Ի Մոնդենէկրօ, Էօմէր փաշա, պարսու- թիւն Մոնդենէկրոյի	581
6. Բ. Դուռը և Սերպիա. — Խմբակոծուած Պելկրատի	585
7. Բ. Դուռը և Ռումանիա	587
8. Իշխանն Քուզա. — Բարեկարգութիւնք և իւր ան- կումը	589

9. Կարողոս Հոհենհոլլէռն իշխան Ռումանիոյ	391
10. Աշխարհահանդէս ի Կ. Պօլիս. Ապտիւլ Ազիզ յԵգիպտոս	392
11. Ճոխութիւնք Կ. Պօլսոյ. Ֆուսատ փաշա	393
12. Մաղձախտ ի Տանկաստան յամին 1865. Հրդեհ Պահ. շէքաբուսիի	394
13. Ճանապարհք, Թղթատունք	395

Գ Լ Ո Ի Խ Ծ Է

ՅՈՒՆԱՍՏԱՆ ԵՒ ԳԵՈՐԳ Ա

1. Ոթոնի թագաւորութեան առաջին տարիները — Գերմանական տարրը ի Յունաստան	600
2. Յեղափոխութիւն Սեպտեմբերի. — Սահմանադրութիւն	601
3. Ոթոնի թագաւորութիւնը և Արտաքին դէպքեր	602
4. Յեղափոխութիւն. — Անկումն Ոթոնի թագաւորութեան	604
5. Եւրոպական Պետութիւնք և Առաջարկեալ իշխանք	606
6. Ընտրութիւն Տանիմարքայի Գուլիէլմ Գէորգ իշխանին՝ թագաւոր Յունաստանի	607
7. Գէորգ Ա և բարեկարգութիւնք	609

Գ Լ Ո Ի Խ Ծ Ը

ԹԱԳԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆ ԻՏԱԼԻՈՑ

1. Հարաւային Իտալիա և Սիկիլիա	611
2. Կարիպալտի և արշաւանք Հազարաց	612
3. Պատերազմ ի Միլանցո. — Կարիպալտեանք կը տիրեն Սիկիլիոյ	615
4. Փրանկիսկոս Բ ի Նափոլի. — Իւր վերջին ջանքերը. — Փախուստ ի Կաէդա	616
5. Կարիպալտի ի Նափոլի. Վոլդուռնոյի պատերազմը	618

6. Նուիրակութիւնք . Ումբրիա . — Գաղղիացի զօրավարն Լամորիսիէր	624
7. Պատեհրազմ ի Քասդէլֆիտարուօ . — Նուիրակութիւնք և Ումբրիա կը միանան Փիէմոնթի	625
8. Միացումն Նափուլիի . Անկումն Պուրպունեանց	623
9. Թագաւորութիւն Իտալիոյ . — Առաջին խօսարան	627
10. Մահ Քափուր Կոմսին	630
11. Կարիպալտի ի Տշիտենդոն , ի Վենեսա և յԱսփրոմոնդէ	632
12. Դաշինք Սեպտեմբերի ընդ Գաղղիոյ	634

Գ Լ Ո Ւ Խ Ն Թ

ՄԵՔՍԻՓՈՅ ԵՒ ԿԱՅՍԻՆ, ՄԱՔՍԻՄԻԼԻԱՆՈՍ

1. Մեքսիքոյ 1855 էն վերջը — Պէնիդօ Յուարէշ Նախագահ	656
2. Միջամտութիւն Սպանիոյ , Գաղղիոյ և Անգղիոյ	659
3. Նաբուէոն Գի մտածութիւնքը — Առաջարկ Կայսրու- թեան առ արշիդուքսն Մաքսիմիլիանոս	640
4. Սպանիա և Անգղիա կը հրաժարին — Գաղղիոյ առան- ձին միջամտութիւնը	642
5. Պաշարումն Փուէպլայի և Առումն . — Գաղղիացիք ի Մեքսիքոյ մայրաքաղաք	645
6. Եռապետք — Կայսրութիւն ի Մեքսիքոյ	644
7. Մաքսիմիլիանոս կայսր ի Մեքսիքոյ . — Երկրին ղե- նուորական զբաժան վիճակը	646
8. Կայսրն Մաքսիմիլիանոս և Միացեալ Նահանգաց Թըշ- նամութիւնը	649
9. Մաքսիմիլիանոս լքեալ ի Գաղղիոյ և յԵւրոպայէ	651
10. Մաքսիմիլիանոս կը թողու զմայրաքաղաքը . Միրամոն Էկեկեցեական դասուն օգնութիւնը — Պազէն պաշ- տօնանկ	656
11. Հասարակապետական բանակցութիւնք . Գաղղիացիք կը մեկնին ի Մեքսիքոյէ	658
12. Քուէրէզարոյ — Գերիլ Մաքսիմիլիանոսի	659
13. Դատաստան և սպանումն Մաքսիմիլիանոսի	663
14. Մեքսիքոյ Մաքսիմիլիանոսի մահէն վերջը	666

Գ Լ Ո Ւ Խ Կ

ԱՄԵՐԻԿԱ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ

1. Վարչական և բարոյական կազմակերպութիւն կեդրոնական և Հարաւային Ամերիկայի	667
2. Հասարակապետութիւնք ի Միջին Ամերիկա	669
3. ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱ. Գոլոմպէս Միացեալ Նահանգք Նոր Կրանաւայի	670
4. Միացեալ Նահանգք Վենեսուէլայի	673
5. Միացեալ Նահանգք Էքուադորի	675
6. Հասարակապետութիւն Փէրուի	678
7. Հասարակապետութիւն Պոլիվիայի	681
8. Հասարակապետութիւն Քիլիի	683
9. Հասարակապետութիւն Արճենդինայի և Պուէնոս Այրէս	686
10. Հասարակապետութիւն Ուրակուայ	689
11. Հասարակապետութիւն Փարակուայ և Լոփէզ	691
12. Կայսրութիւն Պրազիլի և Տոն Փէդրօ Բ	693

Գ Լ Ո Ւ Խ Կ Ա

ՄԻԱՑԻԱԼ ՆԱՀԱՆԳՔ — ՊԱՏԵՐԱԶՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

1. Հիւսիսային և Հարաւային Նահանգք	697
2. Գերեաց խնդիր ի Միացեալ Նահանգս	699
3. Տարածայնութիւն Հիւսիսային և Հարաւային Նահանգաց մէջ — Աբրահամ Լինքոլն նախագահ	700
4. Քաղաքական պատերազմ	702
5. Պատերազմ Ճիդսպըրիի և Առուսի վիքսպըրիի. — Հարաւայնոց տկարանալը	703
6. Պարտութիւն Հարաւայնոց — Վերջ Քաղաքական պատերազմին	707
7. Սպանուսի Լինքոլն նախագահին. Զօրավարն Կրանդ նախագահ	709
8. Աւազամայի խնդիրը	710

Գ Լ Ո Ւ Խ Կ Բ

ԲՐՈՒՍԻԱ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԱԽՍՏՐԻՈՑ — ՍԱՏՈՎԱ

1. Գժտութիւնք ընդ Բրուսիա և ընդ Աւստրիա . . .	715
2. Դաշնակցութիւն Բրուսիոյ ընդ Իտալիոյ . . .	715
5. Բրուսիա, Աւստրիա և Գերմանական Տէրութիւնք — Հաշտութեան մը փորձեր	718
4. Բրուսիա կը մտնէ ի Հոլլանդայն. բողոք Գերմանական Աւագածողովոյն. Բրուսիա ընդդէմ Աւագածողովոյն .	720
5. Բանակ Բրուսիական և Բանակ Աւստրիական . . .	722
6. Բրուսիա կը տիրէ Սաքսոնիոյ, Հէսսէ Գաւառի, Հանո- վերի. Պատերազմ ի Լանկէնսայրա	724
7. Բանակ ի Պոնիֆիա — Պատերազմ ի Միւնխէնկրաք և Նախոտ	726
8. Նախոտի յաղթութեան լուրը յԵւրոպա և ի Պէռլին. Գուլիէլմոս Թապալորը ի Բանակն	750
9. Պատերազմ Սառոզայ	752
10. Բանակցութիւնք Զինադադարման. — Շարունակու- թիւն պատերազմին. Նիքոլսպուրկի Զինադադա- րումը	756
11. Պատերազմունք Մայնի վրայ — Բրուսիացիք կը մըտ- նեն ի Ֆրանքֆորդ	759
12. Հաշտութիւն Փրակայի	741

Գ Լ Ո Ւ Խ Կ Գ

ԻՏԱԼԻԱ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԱԽՍՏՐԻՈՑ — ՔՈՒՍԴՈՋԱ

1. Իտալիա ընդդէմ Աւստրիոյ. Երազիւր Պատերազմին .	745
2. Իտալական և Աւստրիական Բանակք	746
5. Պատերազմ Քուսդոզայ. Յաղթութիւն Աւստրիացոց .	747
4. Արշաւանք Իտալական Բանակին յԱւստրիա, յետ Քուս- դոզայի պատերազմին	751

5. Կարիպալտի Ի Դիրուլ . Իւր յաջողութիւնք . — Ուրիշ կամաւոր գունդեր	755
6. Նաւատորմիդք Իտալիոյ և Աւստրիոյ . — Պատերազմ Լիսսայ , ...	755
7. Վենետիկ կը ընորհուի և կը միանայ Իտալիոյ	657

ԳԼՈՒԽ ԿԴ

Ի ԳԱՂՂԻԱ ՆԵՐՔԻՆ. ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆ 1861 — 1876

1. Գաղղիոյ Արտաքին Գործոց քաղաքականութիւնը	760
2. ԱՅ 1861 . Օրէնսդիր ժողովոյն և ժեռակուտին գումարու բումերը	762
3. Յարձակողականք Նաբուէոն իշխանին ընդդէմ Օուէա- նեանց — Նամակ Դքսին Տ'Օմալ	765
4. Գումարմունք 1862 ամին — Նոր ընտրութիւնք 1863ի	765
5. Գումարմունք 1864ի . — Ընդդիմութիւնը պայքարաց մէջ և Կայսրութիւնը դէպ յազատականութիւն	768
6. 1865 տարւոյն Պսակի Ճառին պատասխանւոյն առթիւ վիճաբանութիւն . — Թիէրի կը պաշտպանէ Քանա- նայապետին ժամանակաւոր իշխանութիւնը	771
7. Կայսրուհին թագապահ — Ուղեորութիւն յԱՆԷՐԻ — Խօսք Նաբուէոն իշխանին յԱյաչիօ	775
8. 1866 ամին Պսակի ճառը և Պատասխան — Կոմսն աը Պուասսի	777
9. Յաւելուած Քառասնից	779
10. Բրուսիա — Աւստրիական պատերազմը Օրէնսդիր ժողո- վոյն մէջ . — Թիէրի ճառը	780
11. Պատրանք Գաղղիոյ — Նոր ուղղութիւն քաղաքակա- նութեան մէջ	783

ԳԼՈՒԽ ԿԵ

ԱՆԳՂԻԱ — ՓԱԼՄԵՐՍԻՄԻՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

1. Լորտ Տերպի պաշտօնարանը յամին 1859.	785
2. Լորտ փալմերսդոն պաշտօնարան և Արաաբին քաղա- քականութիւն	786
3. Մահ Աւպերդ Ամուսին իշխանին	788
4. Լորտ փալմերսդոնի վերջին տարիները	789
5. Մահ Լորտ փալմերսդոնի	790

ԳԼՈՒԽ ԿԶ

Ս Պ Ա Ն Ի Ա — Փ Ո Ր Թ Ո Ւ Գ Ա Լ

1. Ս Պ Ա Ն Ի Ա — Կուսակցական կռիւք	792
2. Ազատական միութիւնը Օ՛Տոնէլ	794
3. Օ՛Տոնէլի գինուորական յաջողութիւնք — Տոն Կար- լոսի գերի բռնուիլը	796
4. Պալատական կառավարութիւն — Ժողովրդեան յու- ղումը	796
5. Նարվաէզ — Պետական նարուած. Բացարձակ վար- չութիւն	797
6. Յեղափոխութիւն ի Սպանիա — Զորավարքն Փրիմ և Սերրանո — Առժամանակեայ վարչութիւն	799
7. Իզապէլլա կը թողու զՍպանիա. Կարլոսեանք — Կա- րլոս Է — Հասարակապետականք	800
8. Ընտրութիւնք ի նպաստ թագաւորութեան — Թագա- պանութիւն Սերրանո մարաջախտին — Սպանիա ի խնդիր թագաւորի	802
9. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ. Տոն ֆէարո	803
10. Տոն Լուիձ	803

ԳԼՈՒԽ ԿԵ

ՇՈՒԷՑ, ՊԵԼՃԻԱ, ՀՈԼԱՆՏԱ, ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ

1. ՇՈՒԷՑ — Օսկար Ա.	807
2. Կարողութիւն — Յառաջագիտութիւնք	808
3. ՊԵԼՃԻԱ — Լեոփոլտ Ա. Սահմանադրական վարչութիւնը	810
4. Լեոփոլտ Բ.	812
5. ՀՈԼԱՆՏԱ. Գուլիէլմոս Գ.	812
6. ԶՈՒԻՑՑԵՐԻ	813
7. Համաձայնութիւն Ճինէրայի, Կարմիր Խաչ	814

ԳԼՈՒԽ ԿԸ

ԶԵԹՈՒՆ ԵՒ ՕՍԽԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

(1819 — 1879)

1. Զեթունի Վիճակը մինչև ժիթ Դարուն սկիզբները	817
2. Զեթունի ինքնավարութիւնը մինչև ցամա 1862	820
3. Պատահաք և Պատերազմ 1862ի	822
4. Յաղթութիւն Զեթունցւոց	826
5. Յանձնաժողովք Բ. Դրան. — Նաբուէոն Գի միջամտու- թեան պատճառ	827
6. Իշխանք Զեթունի ի Կ. Պօլիս և Գերապ. Հասունեան Նախագահ արքեպիսկոպոս Հռովմէական Հայոց	829
7. Բարձուն ինքնավարութեան Զեթունի	850
8. Ապստամբութիւն Զեթունի յամին 1876 — Պատերազմ Ֆրանսիայի — Շինութիւն ի Զեթուն թուրք զինուո- րանոցին	851

ԳԼՈՒԽ ԿԹ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՑՆ ԴՈՒՌՈՂ ԵՒ ԵԳԻՊՑՈՍ

1. Մէհէմէտ Ալիի վերջին տարիները — Պօղոս Պէյ.	
Արթինպէյ	854
2. Իպրահիմ փաշա	855
3. Աբրահա փաշա	855
4. Սայիտ փաշա	856
5. Իսմայիլ փաշա և խտիվութիւն	858
6. Նուպար փաշա	859
7. Սուէզի ջրանցքին բացումը	841

ԳԼՈՒԽ Զ

ԿՐԻՑԷ ԵՒ Բ. ԴՈՒՌՈՂ 1866 — 1879

1. Կրետէ կղզին և ժողովուրդը	843
2. Ապստամբութիւն ի Կրետէ	846
3. Աալի փաշա պաշտօնարան ի Կ. Պօլիս	849
4. Աալի փաշա և Կրետէ	850
5. Տաճկաստանի և Յունաստանի սպառնալիք Կրետէի սպառնառաւ	852
6. Նուաճուած Կրետէի	854
7. Կրետէի տրուած արտօնութիւնք Բ. Դռնէն	856
8. Հալէպայի Դաշինք և Ազգային ժողովք. և Առանձնա- շնորհութիւնք Կրետէի	855

